

**M
NY**

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

CI.

ÉVFOLYAM

2005.

1. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, HONTI LÁSZLÓ, KIEFER FERENC,
KISS JENŐ, NYOMÁRKAY ISTVÁN, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

Technikai szerkesztő:
FARKAS TAMÁS

TARTALOM

A Magyar Nyelvtudományi Társaság centenáriumi ünnepe	1
Mádl Ferencnek, a Magyar Köztársaság elnökének üdvözlő szavai	2
Vizi E. Szilveszternek, a Magyar Tudományos Akadémia elnökének üdvözlő szavai	3
<i>Benkő Loránd</i> : Tisztelet az alapítók emlékének	4
<i>Kiss Jenő</i> : Százéves a Magyar Nyelvtudományi Társaság	7
A külföldi és hazai társaságok köszöntői	14
<i>Szathmári István</i> : Irodalmi nyelvi vizsgálat a Prágai Nyelvész kör módszerével: Medgyesi Pál művei alapján	21
<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i> : Kognitív jelentéstani vázlat az ígeközös ígeről	27
K i s e b b k ö z l e m é n y e k. <i>Kávássy Sándor</i> : Oszatlan testvérek	44
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Kun Péter</i> : A Tolna megyei Akadémiaközpont nevének besenyő háttéréhez	45
N y e l v m ű v e l é s. <i>Fodor István</i> : A nyelvújítás, a purizmus és fajtái. – <i>Fóris Ágota</i> : A szakmai hitelesség kérdése a magyar köznyelvi szótárakban	46
T u d o m á n y t ö r t é n e t. <i>Lőrinczi Réka</i> : Egy XVIII. századi román nyelv-tanhoz kapcsolódó nyelvelírás-történeti észrevételek	65
S z e m l e. <i>Vecsey Zoltán</i> : András Kertész, Cognitive Semantics and Scientific Knowledge. – <i>Kiss Jenő</i> : Új hazai germanisztikai nyelvészeti kiadványok. – <i>Kispál Tamás</i> : Hessky Regina főszerk., Magyar–német kéziszlótar. – <i>G. Bogár Edit</i> : Natalija Nyikolajevna Kolpakova – Balácsi József Attila, Magyar–oroszlótar. – <i>Zsilinszky Éva</i> : Ronald O. Richards, The Pannonian Slavic Dialect of the Common Slavic Proto-Language: The View from Old Hungarian. – <i>Tóth Valéria</i> : Büky László – Forgács Tamás szerk., A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei. III. Magyar és finnugor jelentéstörténet. – <i>Fülöp László</i> : Vörös Ferenc, Családnév-kutatások Szlovákiában. – <i>Cserépfalvi Attila</i> : Bárdos Vilmos főszerk., Magyar szólástár. – <i>Borbás Gabriella Dóra</i> : T. Szabó Csilla, A deverbális ígeképzés a XVI–XVIII. században az Erdélyi magyar szótörténeti táradatanyaga alapján	73
K ü l ö n f é l é k. <i>Csernicskó István</i> – <i>Papp György</i> – <i>Péntek János</i> – <i>Szabó Mihály Gizella</i> , A szomszédos országok magyarnyelvi kutatóállomásairól	105
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Farkas Tamás</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság 100. közgyűlése. – <i>Éder Zoltán</i> : Laudáció a százéves Magyar Nyelvtudományi Társaságról. – <i>Kiefer Ferenc</i> : Herman József 80 éves. – <i>Balázs Géza</i> : Szathmári István 80 éves. – <i>Farkas Tamás</i> : Új tagozatok a Magyar Nyelvtudományi Társaságban	113
N y e l v t ö r t é n e t i a d a t o k. <i>Teiszler Éva</i> : Közszoói szórványok egy 1476-os oklevélben	123

MAGYAR NYELV

CI. ÉVF.

2005. MÁRCIUS

I. SZÁM

A Magyar Nyelvtudományi Társaság centenáriumi ünnepe

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2004. december elsején ünnepelte alapításának századik évfordulóját Budapesten a Magyar Tudományos Akadémia székházának második emeleti nagytermében.

A jubileumi összejevetelt, amelyen a társasági tagok, vendégek és érdeklődők nagy számban jelentek meg, Benkő Loránd, a Társaság elnöke nyitotta meg. Az elnöki megnyitó után Reményik Sándornak „Az ige” című versét adta elő Magony Ágnes egyetemi hallgató. Ezután az Eötvös Loránd Tudományegyetem Zenei Tanszékének „Pro musica” vegyeskara adta elő Erdős Ákos karnagy vezényletével Hassler „Ünnepre jöttünk” és Kodály „Szép könyörgés” című szerzeményét. Az ünnepség művészi műsorának zárásaként Ábrányi Emil „Magyar nyelv” című költeménye hangzott el Magony Ágnes előadásában.

A művészi előadásokat a bevezető ünnepi beszédek követték. A Magyar Köztársaság elnökének, Mádl Ferencnek a centenárium alkalmából küldött köszöntő levelét Benkő Loránd olvasta föl. Majd Vizi E. Szilveszter, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke emelkedett szólásra, s az Akadémia nevében üdvözölte a Társaságot és a jelenlevőket. A sort Benkő Loránd társasági elnök „Tisztelet az alapítók emlékének” című előadása zárta.

Ezután került sor a külföldi és hazai tudományos társaságok üdvözléseinek az elmondására, illetőleg felolvasására. Az Észt Anyanyelvi Társaság (Emakeele Selts) nevében Tõnu Seilenthal (Tartu), a Societas Uralo-Altaica nevében Eberhard Winkler ügyvezető igazgató (Göttingen) tartott üdvözlő beszédet. A Finnugor Társaság (Suomalais-Ugrilainen Seura: Helsinki) nevében Ulla-Maija Kulonen köszöntő táviratot, Hasan Eren, a Török Nyelvtudományi Társaság volt elnöke, a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Nyelvtudományi Társaság tiszteleti tagja (Ankara) pedig levelet küldött. A Magyar Néprajzi Társaság nevében Paládi-Kovács Attila elnök, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság nevében Kovács Sándor Iván elnök, a Körösi Csoma Társaság nevében pedig Sárközi Alice elnök asszony köszöntötte a jubiláló Társaságot. A Szemiotikai Társaság jókívánságait Voigt Vilmos elnök levélben tolmácsolta. A köszöntők elhangzása után Kiss Jenő főtítkárra a Társaság történetéről tartott előadást „A Magyar Nyelvtudományi Társaság száz éve” címmel.

Ezt követően Benkő Loránd méltató szavak kíséretében nevezte meg a Társaság új tiszteleti tagjait, s a közülük jelen levőknek átnyújtotta a tiszteleti tagsági oklevelet. A Társaság új tiszteleti tagjai: Andrea (András) Csillaghy és Danilo Gheno (Olaszország), Paul Kocla (Észtország), Péntek János (Kolozsvár, Románia), illetőleg Kósa László, Kovács Sándor Iván, Paládi-Kovács Attila (Magyarország).

A Magyar Nyelvtudományi Társaság legrégebbi tíz tagját emléklappal tisztelte meg a centenárium alkalmából. Belépési idejük sorrendjében a következőkről van szó: Bartha Katalin, Deme László, Bottyánfy Éva, Elekfi László, Benkő Loránd, Vermes Stefánia,

Turchányi Ágota, Sal Éva, Kázmér Miklós, Fábíán Pál. Sajnos csak öten jelenhettek meg az ünnepségen, nekik Társaságunk elnöke nyújtotta át az emléklapot (elnökünknek pedig a Társaság főtitkára).

A centenáriumi ünnepség Benkő Loránd elnöki zárszavával, köszönetmondásával és a Társaságra és tagjaira vonatkozó jókívánságaival zárult.

Az alábbiakban a köszöntők szövegét, valamint Benkő Loránd és Kiss Jenő tudománytörténeti előadását közöljük.

Mádl Ferencnek, a Magyar Köztársaság elnökének üdvözlő szavai

Tisztelt Tanácskozó Közösség! Megtisztelő feladatomnak teszek eleget, amikor köszöntöm Önöket, akik a Magyar Nyelvtudományi Társaság centenáriumi ünnepségére gyűltek össze.

A világ nem kevés magabiztossággal fejlődésnek nevezett, gyors átalakulása idején, a magyar szóval ez ideig még meg sem nevezett globalizáció korában nap mint nap tapasztalhatjuk, hogy milyen próbatételeket kell kiállnia a magyar nyelvnek is. Látjuk, halljuk, hogy a technikai értelemben vett gazdagodással egy ütemben mi minden vesz el az élet színeiből, árnyalataiból, helyi értékeiből. Nem meglepő, mégis szomorú, hogy a társadalom nyelvhasználata, és ezzel gondolkozása is, milyen sokat veszít. Ami e nagy átalakulásban kihullik, az pótolhatatlan. És bár az információk átadásának, a kommunikáció kényszerének eredményeként a nyelv nem pusztulhat el, mégis joggal sajnálhatjuk mindazt, ami a változás áldozatául esik. Ezért olyan fontos az Önök áldozatos munkája a magyar nyelv védelmében, értékeinek föltárásában, megőrzésében.

A nyelvi kultúra kutatása, ápolása túlmutat közvetlenül célján. Az anyanyelv nemcsak kommunikációs eszköz, hanem a nemzeti identitás megőrzésének egyik legfontosabb eleme. Közismert, amit Kölcsey Ferenc írt: „Meleg szeretettel függj a hon nyelvén! mert haza, nemzet és nyelv, három egymástól válhatatlan dolog; s ki ez utolsóért nem buzog, a két elsőért áldozatokra kész lenni nehezen fog... soha ne feledd, miképpen idegen nyelveket tudni szép, a hazait pedig lehetőségig művelni kötelesség”.

A modern nemzeti öntudat ébredésének részeként kibontakozott nyelvújítás kora óta nagyon sok minden megváltozott. A magyar nyelv helyzete is. A nyelv élő, dinamikus, szüntelenül alakuló kincsünk. De nemcsak használati értéke van, hanem múltunk, közösségi és személyes történelmünk titkait is őrzi, s meghatározója kultúránknak, identitásunknak.

Ebből fakadó érzelmi okainkon túl azért is kell a tudományosság eszközeivel vizsgálnunk, mert ez önmagában is védelmet jelent számára. S az emberiség nem mondhat le semmi olyan értékről, amelyet a múlt mélyében mára megteremtett. Az Önök munkája ezzel válik mindannyiunk számára nélkülözhetetlenné. Szívből kívánom, hogy munkájuk mind az ünnepi tanácskozáson, mind a hétköznapok során eredményes legyen, s hogy megkapja a neki joggal járó társadalmi elismerést!

Budapest, 2004. december 1.

Vizi E. Szilveszternek, a Magyar Tudományos Akadémia elnökének üdvözlő szavai

Igen tisztelt Elnök Úr! Tanult Barátaim! Hölgyeim és Uraim! Engedjék meg, hogy a Magyar Tudományos Akadémia elnöksége és köztestületi tagsága nevében tisztelettel és szeretettel köszöntsem a Magyar Nyelvtudományi Társaságot a jubileum alkalmával századik születésnapján. A centenárium mindenkit arra kötelez, hogy visszapillantson, számat vessen. De kötelez arra is, hogy a jövőt megismerje, a jövő elképzeléseit feltárja. Nekem természetesen nem ez a feladatom. Ezért engedjék meg, hogy a Magyar Tudományos Akadémia elnöksége nevében itt csak néhány gondolatszöveget villantsak fel.

A Magyar Tudományos Akadémiának már születése pillanatában kötelessége volt a magyar nyelv művelése. A pozsonyi országgyűlésen 1825-ben gróf Széchenyi István magyarul szólalt fel: „Nekem itt szavam – mondá – nincs. Az országnak nagyja nem vagyok, de birtokos vagyok, és ha feláll egy oly intézet, mely a magyar nyelvet kifejti, mely azzal segíti honosinknak [honfitársainknak] magyarokká neveltetését, jószágaim egy esztendei jövedelmét feláldozom.” Ezt mondotta Széchenyi István gróf, a Magyar Tudományos Akadémia alapítója. Ebben a csodálatos Duna parti palotában, katedrálisban vagyunk, amelyet azért emeltek eleink, hogy a magyar nyelv művelésének központja legyen, hogy a kor tudományos eredményeit magyar nyelven, mindenki számára hozzáférhetővé tegyék.

Gyakran idézik azt, hogy „nyelvében él a nemzet”. Hadd idézzem meg egykori főtitkárunkat, Arany Jánost, mert valószínűleg tőle származik ez a mondás: „Félre kishitűek, nem vészett el, élni fog nyelvében, élni művészettel még soká a nemzet!” Mint orvos hadd mondjam el, hogy mi, orvosok is sokat tettünk a magyar nyelvért. Nemcsak Gyarmathi Sámuel, Bugát Pál vagy Toldy (Schedel) Ferenc, hanem sokan mások is. Például Almásy Balogh Pál akadémikus, aki – nem tudom, hogy közismert-e – Széchenyi István orvosa volt. Ő azért kapott akadémiai aranyérmét, mert a jogi nyelvet magyarította. Meggyőződésem, hogy a természettudományok művelői is nagy tisztelettel tekintenek azokra a tudósokra, akik éltetik ezt a nyelvet.

Agykutatóként én is osztom azt a nézetet, hogy a Kárpát-medence szülőtteinek, édes anyanyelvünk beszélőinek a sikerei részben a magyar nyelvnek is köszönhetőek. Engedjék meg, hogy szerény magyarázattal szolgáljak erre! A magyar nyelv agglutináló, tehát egyetlen szóban is ki tudom fejezni az idő-, térbeli vagy birtokviszonyokat. Ha az idegrendszernak, a neuronhálózatnak a működését veszem figyelembe, akkor nekem a szóban forgó szavakat egyetlenegy helyről kell felidézniem, nem pedig – idő- és energiaigényes módon – az agy különböző területeiről. Osztom tehát Teller Edének a véleményét, s úgy vélem, agykutatóként magyarázattal szolgálhatok a jelenségre. Mi, természettudósok is nagy tisztelettel adózunk azoknak, akik anyanyelvünket művelik, mégpedig nemzetközi szinten. Szily Kálmántól Szinyei Józsefen, Zsirai Miklóson, Kniezsa Istvánon, Bárczi Gézőn keresztül Benkő Lorándig kimagasló elnökök vezették (illetőleg vezeti: Benkő Loránd) a Magyar Nyelvtudományi Társaságot, s számos jeles művelője volt és van ennek a nyelvnek. Nem hallgathatom el azt sem, hogy két korábbi elnök, Szily Kálmán és Szinyei József akadémiánk könyvtárának főigazgatói is voltak.

Ha az anyanyelv a nemzet fennmaradásának záloga, akkor én csak annak tudok jelentőséget tulajdonítani, ha a Magyar Tudományos Akadémia a magyar nyelvvel való foglalkozást változatlanul egyik legfontosabb feladatának tekinti. Nem olyan régen, november 18-án Kolozsvárott a Mindentudás Egyetemének hatalmas sikerű előadása zajlott le. Szilágyi N. Sándor a nyelvről, a magyar anyanyelv sajátosságairól beszélt. A ma

Babeş–Bolyai Tudományegyetemnek nevezett Farkas utcai egyetem auditorium maximumába 900 ember zsúfolódott be, még a csilláron is lógtak, de legalább kétszer annyian voltak, akik nem fértek be a terembe – számukra kinn az utcán kellett kivetíteni az előadást. Mindez azt jelenti, hogy a magyar állam határain túl is ez a nyelv az, amely összetart minket. A Magyar Tudományos Akadémia szervezésében a Mindentudás Egyeteme elment Révkomáromba is, ahol Agócs Zoltán professzor a hidakról beszélt. A hidakról, amelyek városrészeket és országokat kötnek össze – Párkánynál magyart a magyarral. Bizonyára megérték éppen a magyar nyelv művelői, hogy azt a metaforát, amelyet a hidak és a nyelv hordoznak, nem véletlenül választottuk. Mert a Magyar Tudományos Akadémiának, mint ahogy ezt Széchenyi István 1825-ben megfogalmazta, feladata a magyar nyelv művelése.

Utolsó gondolatként engedjék meg, hogy Reményik Sándor „Az ige” című versének gyönyörű sorát idézzem: „a nyelv ma néktek végső menedéktek”. Az Önök feladata, hogy ezt a menedékhelyet megőrizzék és műveljék. Ahogy Márai Sándor Naplójában írta, „az ország, a nép még nem haza. A tényekből, az országból, a népből akkor lesz csak haza, ha az anyanyelv nevet ad a tényeknek. Nincs más haza, csak az anyanyelv”. Ennek művelése az Önök feladata. Köszönöm Önöknek a magyar nyelv, anyanyelvünk kutatását és művelését!

Tisztelet az alapítók emlékének

Azért gyűltünk ma össze, hogy ünnepeljünk. Természetesen nem magunkat, nem a jelen nemzedékét, ez nem volna sem illő, sem oka nem lenne. De ünnepeljük azt a kort és az akkor cselekvőket, amikor és akik a Magyar Nyelvtudományi Társaságot megalapították. Alkalmunk van egyúttal arra is, hogy egy évszázad távlatából visszapillantsunk arra az időszakra, arra a folyamatra, amely Társaságunk életében a máig elvezetett.

A XIX. század a hazai egyesületek, társulások létrehozásának jellegzetes kora volt. Magától értetődően részt kért e vonulatból a tudomány is. A reformkorban sorra alakult meg – hogy csak a legfontosabbakat említsük – Akadémiánk őse, a Magyar Tudós Társaság, a Természettudományi Társulat, az Erdélyi Múzeum Egyesület, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat. A század második felében kezdték működésüket egyes, szűkebb szaktudományok társulásai, köztük azok a társadalomtudományi, akkori műszóval szellettudományi szervezetek, amelyek legközelebbi társtudományainknak tekinthetők, mivel eszmeviláguk, kutatási törekvéseik, tematikájuk középpontjába akkor – nem véletlenül – a nemzeti problematika, a magyar múlt és jelen kutatása került. 1867-ben alakult a Magyar Történeti Társulat, 1889-ben a Magyar Néprajzi Társaság, nem is szólva az akkor már többrendbeli társulási hagyományokkal rendelkező irodalomtudósokról, még ha átfogó egyesületük, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság csak 1911-ben jött is létre.

Mindezek a társulások példát szolgáltattak, egyszersmind kihívást jelentettek tudós elődeink számára. A nyelvtudomány viszonylagos késedelmére persze lehetne az a magyarázat, hogy Akadémiánkat Széchenyi kifejezetten a magyar nyelv érdekében alapította, s ezt a mondhatni fékező tényezőt nem is szabad a témában számításon kívül hagyni. Ám a századfordulóra a természeti és a műszaki tudományok előretörése általában is, a Tudományos Akadémián is, továbbá a társadalomtudományokon belüli differenciálódás ezt az anyanyelv tudományára kedvező kiváltságot más dimenzióba helyezte.

Hogy a múlt század elejére már bőven megérett az idő egy nyelvtudományi társaság létrehozására, arra a rokon társadalomtudományok példája nem elegendő, illetőleg csak

külső, formális magyarázatul szolgálhat. Voltak fontosabb külső és belső okai is annak, hogy a nyelvtudomány munkásai is új feladatok ellátására és ehhez az erők összefogására készüljenek.

Egyfelől a millennium nemzeti felbuzdulása a nemzeti problematika iránt amúgy is fogékony, érzékeny társadalomtudományokat még inkább a magyarság múltja, hagyományai, léte, tudata vizsgálatának középpontba állítása felé irányították. Ebben a folyamatban az anyanyelvnek mint a nemzeti összetartozás, a nemzettudat egyik fő letéteményesének ügye, sorsa a nyelvtudományban magától értetődően, korhangulattól függően került a kutatási tematika alakulásának főirányába. Másfelől, éppen ellenkező irányokból a századforduló táján már mind erősebben kezdtek fűjdögálni azok a szelek, amelyek a magyarságot végül is a számára végzetes világháborúba, a tanácsköztársaságba, Trianon felé sodorták. Mindenesetre e fuvalmak földrajzi térségünkben a nyelvkérdést is fölizzították, és tudományunk figyelmét fokozódóan olyan témakörök vizsgálata felé irányították, amelyek a hazai nyelvtudományt a magyar nyelv történetének, nyelvi műveltségünk alakulásának, nyelvi hagyományainknak, más, főként környező nyelvekkel való érintkezésünknek kérdéseire kötötték.

De magán az egzakt nyelvtudományon belül is új eszmék, mozzanatok érlelődtek. A korábbi nyelvész-nemzedék ugyan sokat munkált már nyelvünk eredete tisztázásában, az anyanyelv ápolása körül, a szótárírás továbbfejlesztése terén, és a kutatási eredményeket közvetítő feladatokat két folyóiratunk, a Nyelvtudományi Közlemények és a Magyar Nyelvőr is ellátta. Ám az úgynevezett újgrammatikus iskola tanai a nyelvtörténeti szemléletet alaposan átalakították, hatásuk a századforduló idejére már nálunk is erős gyökereket eresztett. Elsősorban a felnövekvő, fiatal nyelvész-nemzedék már nem elégedett meg a régebbi ösvények taposásával, túlhaladta a Szarvas Gábor nevével fémjelzett nyelvtisztító igyekezetet, és átfogóbb, elmélyültebb, filológiaiilag feszesebb, alapozottabb nyelvtörténeti kutatómunkát igényelt, melyben a nyelv változásbeli, nyelvek közti kölcsönhatásbeli, rétegződési, tulajdonneveket is érintő stb. problematikája került a figyelem előterébe.

A környüállásoknak mind e módosulásai a nyelvi vizsgálatok szemléleti és módszerbeli változásának igényét támogatták, s egyúttal a kutatók szorosabb, szervezettebb, a köztük levő kölcsönhatásokat jobban elősegítő együttműködés szükségességének a csírát hordozták. A szervezeti keretek kiépítésének századforduló körüli tervezetései után 1903-ban többen már konkrét lépéseket tettek egy nyelvtudományi egyesület létrehozásának ügyében, és 1904-ben – pontosabban október 22-én – tartott alapszabály-szentesítő, tag- és vezetőségválasztó közgyűlésen ténylegesen is megalakult a Magyar Nyelvtudományi Társaság.

Ki kell emelni, hogy a társaság támogatására és a benne való konkrét részvételre nemcsak a nyelvtudomány akkori számottevő művelői sorakoztak fel lényegében kivétel nélkül, hanem ott voltak az alapítók között a közvetlenebbül nemzeti érdekeltségű, rokon tudományok legkiemelkedőbb korabeli képviselői is. Nincs itt lehetőség arra, hogy a társaság alapítói hosszú sorának név szerinti emléket állítsunk. Azt azonban az emlékezés jegyében mégsem mulaszthatom el, hogy a kezdeményezők, meghatározó résztvevők néhányát ide ne iktassam, hiszen az összefogás jellegéről, súlyáról a magyar művelődés és tudomány történetének ismerői előtt e nevek önmagukért beszélhetnek. A nyelvészek idősebb nemzedékéből ott volt az alapításnál Asbóth Oszkár, Lehr Albert, Munkácsi Bernát, Simonyi Zsigmond, Szily Kálmán, Szinnyei József, Zolnai Gyula, az akkori ifjabbakból Balassa József, Gombocz Zoltán, Horger Antal, Melich János, Tolnai Vilmos. A rokon tudományok képviselőiből – szükségaván válogatva is – a történész Csánki Dezső, Karácsonyi János, Tagányi Károly, a néprajzos Herman Ottó, Sebestyén Gyula, Viski Károly, az irodalomtörténész Beöthy Zsolt, Horváth János, Négyesy László. S ha valaki azt gon-

dolná, hogy a társtudósok részéről mindez csak az alapítás alkalmából való személyes megmutatkozás, részvétel dolga, nézze csak meg a Magyar Nyelv legkorábbi évfolyamait, látni fogja, hogy legtöbbször folyamatosan ott szerepel nyelvi dolgokkal folyóiratunk hasábjain. Hogy a fentebb említett nyelvészek közül néhányan utóbb kiváltak a sorból, az jórészt későbbi idők fejleménye, csak sajnálattal szólhatunk róla. Az alapítás dinamizmusát különben jelzi, hogy taglétszámunk 1905 végére túlhaladta a félezeren.

A megalakult társaság programját természetesen csak az adott kor viszonyaihoz, lehetőségeihez, igényeihez mérhetjük, mai ítélettel róla hiánysorolással szólni anakronizmus volna. De mai szemmel is előre mutatónak vélhetjük a különféle dokumentumokban, nyilatkozatokban kifejezett terveket, szándékokat. Így az olyan általános törekvéseket, mint a nyelvtudomány eredményeinek szélesebb körben publikussá tétele, az eredmények közérthető formában, nyelvezettel való közreadása, a dilettáns nyelvészkedés elleni küzdelem vállalása. Ami pedig a nyelvtudomány belső világának tematikáját illeti, ott szerepel a programban a nyelvtörténet különböző területeinek, az irodalmi nyelvnek és stílusnak, a nyelvújításnak, a szaknyelvi terminológiának a vizsgálata, a nyelvjárások jelenségeinek felférése és kutatása, valamint a nyelvművelés gyakorlati tennivalóinak segítése.

Az alapítók a Társaság kiemelt fontosságú céljaként határozták meg saját folyóirat indítását. A Magyar Nyelv első füzetéé még 1905 januárjában megjelent. Szily, Zolnai és Gombocz szerkesztésében, ez évi kötetének a terjedelme pedig 480 lapot tett ki 54 szerző tollából, változatos tartalommal. Folyóiratunk lényegében már indulásakor a magyar nyelvészet vezető orgánumává emelkedett. Előfizetőinek száma 1906-ban a tagságon túlmenően közel kétszázalal növekedett. Ugyancsak szorosan hozzátartozik Társaságunk alapításához, eredeti szándékainak megvalósításához A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai című sorozatnak az elindítása. A mára 220 számot megért nagy sorozat első köteteként már 1905-ben megjelent Zolnai Gyula nevezetes műve, a „Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig”.

A Társaság és folyóirata megalapításának időszerűségét, fontosságát, szándékolt szerepének betöltését egy évszázad igazolta.

Jubileumunk alkalmából a választmány megbízásából, az utódoknak, Társaságunk jelen tagsága egészének nevében adózom most kegyelettel alapítóink, a jeles elődök emlékének. Hálánk, köszönetünk, tiszteletünk, nagyrabecsülésünk sugározzon most feléjük száz év távlatából!

BENKŐ LORÁND

Homage to the memory of the founders

The second half of the nineteenth century and the first few years of the twentieth were the golden age of the foundation of scholarly societies in Hungary. Approaching the millennium of the Hungarian Conquest (895–896) and that of the foundation of the Hungarian State (1000), increasingly more attention was devoted to what can be called national branches of scholarship: history, ethnography, linguistics, and literary scholarship. Following the foundation of the Hungarian Historical Society and the Hungarian Society of Ethnography (but prior to that of the Society of Hungarian Literary History), linguists in this country founded their own scholarly society, the Society of Hungarian Linguistics, in 1904. The publication of the journal of the Society, *The Hungarian Language*, started in 1905. Representatives of adjoining fields of scholarship had an important share in the foundation of both the Society and the journal, as well as in keeping them going. Therefore, a fundamental principle of modern scholarship, interdisciplinarity, was attained from the very beginning. The foundation of the Society and of the journal also signalled the appearance

of a new generation of linguists. Zoltán Gombocz, János Melich, József Balassa, Vilmos Tolnai, etc., continuing the endeavours of their predecessors but working with a more up-to-date methodology and wider international outlook, raised Hungarian linguistics to the level of the period. – The program of the Society can obviously only be measured against the circumstances, possibilities, and demands of the given period. But even seen from today, the plans and intentions laid down in the various documents and declarations can be deemed as being ahead of their time. In particular, these included general ambitions like publishing the results of linguistics for a wider audience, in a comprehensible form and in terms that are clear for all, as well as taking up a fight against dilettante pronouncements on language. With respect to the internal themes of the world of linguistics, the program included the investigation of various branches of historical linguistics, that of literary language and style, of the Language Reform, of specialised terminologies, of the dialects of Hungarian, and assistance in the practical tasks of language cultivation.

LORÁND BENKŐ

Százéves a Magyar Nyelvtudományi Társaság

1. Mögöttünk egy tudományos társulatnak, a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak száz éves története áll – elismerésre méltó eredményekkel, megvalósult és megvalósulatlan tervekkel, a gyarapodásnak és a sikereknek, egyszersmind nehéz időszakoknak az esztendeivel. A Magyar Nyelvtudományi Társaság története is – a fák évgyűrűinek bizonyosságával – mutatja elmúlt korok kitörölhetetlen nyomait s a magyar nyelvközösség fordulatokban és megpróbáltatásokban gazdag XX. századi történelmének számos következményét (l. pl.: BÁRCZI: MNy. 1965: 4–12; BENKŐ: MNy. 1980: 257–62; RAISZ: MNyTK. 152. sz.; SZATHMÁRI: MNy. 1980: 265–73). A száz év históriájáról szólnom megtisztelő kötelesség számomra. Bármennyire csábító volna is azonban ez ünnepélyes alkalomból, feladatomnak nem az eseménytörténet tételes elősorolását, nem társaságtörténeti szokvány adását tekintem, hanem azt, hogy megkíséreljek fölillantani néhány, társadalom- és nyelvtudomány-történetbe ágyazható lényeges, illetőleg annak gondolt tényét és összefüggést. Mert természetesen nem szabad korától, a körülményektől független absztrakcióvá stilizálni a centenárium ünnepélyessége okán sem a Magyar Nyelvtudományi Társaságot sem. (A kellően részletes és a szükséges dokumentációt felsorakoztató, nagy érdeklődéssel várt társaságtörténeti monográfia ÉDER ZOLTÁN tollából jövőre jelenik meg a Társaság kiadásában és sorozatában.)

2. Egy magyar nyelvtudományi társaság megalapítását – SZINNYEITől tudjuk (MNy. 1922: 1) – már az 1880-as évek elején tervezgették akkori idősebb és fiatalabb nyelvészek. A születés évszáma mégis 1904 lett. A Társaság létrejöttének körülményeiről szólva több általános tényezőt is említenünk kell. – 1. A XIX. század második felében világszerte sorra alakultak a szaktudományi társaságok. (HORVÁTH JÁNOS szerint a Szily Kálmántól életre hívott „Természettudományi Társulat korszerű szükségleteiből kisarjadtt eszme teremti meg a Magyar Nyelvtudományi Társaságot”: Emlék Szily Kálmánnak. A Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének nyolczvanadik születésnapja alkalmából. Kiadták a Magyar Nyelv dolgozótársai. Bp., 1918. 5.) „Meggívánta ezt egyfelől az uralkodó, majd letűnésében is sokáig ható szellemi áramlat, a pozitívizmus tudományokat rendszerező, ezzel együtt céljait és feladatait tisztázását szorgalmazó általános törekvése, másrészt a modern polgári államok társadalmi berendezkedése, melyben az egyesületi forma az állampolgári jogok gyakorlásának és képviselésének egyik fontos alakzatává vált” (KÓSA

LÁSZLÓ, A Magyar Néprajzi Társaság százéves története (1889–1989). Bp., 1989. 6; 1. még NÉMETH G. BÉLA, A magyar irodalomkritika a pozitívizmus korában. Bp., 1981.). – 2. A tudományok fölértékelődtek eredményeiknek közvetlen és közvetett hasznosíthatósága miatt. A tudománnyal foglalkozók szakmai társaságokba való összefogásával azt a célt követték, hogy mind a tudományok egyetemes, mind pedig a polgárosodás nemzeti fejlődését elősegítsék. A Magyar Nyelvtudományi Társaság megalapítói is a kor eszméire: az emberi haladásba vetett hitre s a művelődés demokratizmusát hirdető bizalomra támaszkodtak. A tudományos megismerés szabadsága és sürgető feladata, valamint a helyi, így a nemzeti közösségek kulturális öröksége óvásának kötelessége meggyőződéssel vallott és vállalt elvi alapállásuk volt (a néprajz vonatkozásában I. KÓSA LÁSZLÓ, Nemesek, polgárok, parasztok. Bp., 2003. 465). – 3. Az anyanyelv iránti érdeklődést, a vele való foglalkozás hasznosságának, illendőségének értelmiségi hagyományát nálunk a némettel szembeni, ismétlődően jelentkező anyanyelvfeltő buzgalom, az ortológus és neológus viták, a szaknyelvek gyakorlati szempontból oly fontos kérdésköre, az 1872-től megjelenő és sokakhoz eljutó Magyar Nyelvőr, nemkülönben a nyelvrokonsági viták széles értelmiségi körökben napirenden tartották. Hozzájárult ehhez a millenniumi légkör is, amely a magyarság életének és múltjának a kutatására ösztönzőleg hatott. Mivel pedig az anyanyelv a világ eme részén a nemzet tudat legfőbb letéteményese, a magyar nyelv természetes módon került a nyelvtudományi vizsgálatok középpontjába. (Vö. TOLCSVAI NAGY GÁBOR, Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében. Bp., 2004.) – 4. A XIX. század második felében zajlott az újkori európai kulturális egyesülésnek, főként pedig a technikai és szervezeti, adminisztrációs korszerűsödésnek addigi legfontosabb, korszakos társadalom- és művelődéstörténeti folyamata. Az ipari forradalom előtti társadalmi élet maradványaként Európának ebben a térségében még föllelhetők voltak az ösfoglalkozások, illetőleg az eredeti népi kultúra, amelynek felbomlása nálunk a Monarchia idején vett lendületet (GLATZ FERENC, Magyar falukutatás és európai történelem. In: A falukutatás fénykora. 1930–1937. Szerk. PÖLÖSKEI FERENC. Bp., 2002. 279). Európai jelenség volt a népi kultúra felé fordulás, így a néprajz, a népnyelv, a népköltészet és a népzene tudományos kutatásának föllendülése (vö. BALASSA IVÁN: Ethnographia 1989: 1–2). Ez a magyarázata egyebek mellett annak, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság fontos feladatkörének tekintette a népnyelv búvárlatát.

Az említett általános tényezők önmagukban azonban nem lettek volna elegendőek egy az anyanyelvvvel foglalkozó tudományos társaság létrehozására. Szükség volt bizonyos további feltételek teljesülésére is. Szükség volt olyanokra, akik felismerték a kor parancsát és a cselekvés lehetőségét, s akik készek és képesek voltak cselekedni. Szily Kálmán és társai fölismerték, hogy a nyelvtudományban is szükség van az addigiaktól eltérő, nagyobb összefogást, rendszeresebb és intenzív vélemény- és információcserét lehetővé tevő szervezeti formára. Érzékelték a kedvező időpontot. Az ország fölemelkedő évtizedeit, a többnyire biztonságos tervezhetőség idejét élte, az anyanyelvvvel való értelmiségi törődés, az érte való áldozatkészség társadalmi szinten is elismerésre méltó volt (két év alatt a taglétszám 900 fölé emelkedett, s a tagok 92%-a fizette is tagdíját). A fiatalabb nyelvészemzedék minden jelentősebb tagja magáévá tette a nyelvtudomány akkori modern irányzatát, az újgrammatikus iskola szellemiségét, adva volt tehát egy fölkészültségében európai szintű, létszámában is ütőképes, hadra fogható nyelvészemzedék. Szily új folyóiratot alapított, a Magyar Nyelvet, amely úgyszólván indulásával a magyar nyelvtudomány központi folyóiratává vált. Helyesnek bizonyult az a döntés is, hogy a közérdekű társaságnak (egyben folyóiratának) a vezetői a tudományos professzionalizmus mellett döntöttek. Ebben Gombocz Zoltánnak, a magyar nyelvtudomány kiemelkedő alak-

jának volt döntő szerepe, aki kezdettől fogva a vezetőség tagja volt, s aki az általános és a speciális nyelvtudományt egységben látta.

3. A Magyar Nyelvtudományi Társaság önkéntes alapon szerveződő, közérdekű, non-profit szakmai társulás, amelynek tagjait a nyelvtudomány művelése mint közös hivatás, illetőleg a nyelvi kérdések iránti közös érdeklődés köti össze. A Társaság mint szervezet nem hasonlítható sem egyetemi intézetekhez, sem tanszékekhez, sem akadémiai intézetekhez (a Nyelvtudományi Intézethez sem), hiszen nem költségvetési szerv. Létrejötté, fennmaradása kizárólag tagjainak akaratából, hozzáállásából következett és következik. Tagjai (hogy úgy mondjam) perszónalunióban éltek és élnek: a Társaságban állása csak az adminisztrátornak van, senki másnak. Azaz: a Társaság tagjai kenyérkereső foglalkozásuk mellett résztvevői a Társaság életének is.

A Társaságot alapítói kettős céllal hívták életre. Egyrészt a magyar nyelv és a vele kapcsolatos kérdések tudományos kutatására, másrészt a közérdeklődés fölkeltésére és vonatkozó igényeinek kielégítésére. Az ezen feladatkörök ellátására létrehozott fő tevékenységi formák mindmáig megőrződtek. Az első és a legfontosabb feladatkör az volt és maradt, hogy a Társaság tudományos fórum legyen. Ezért a Társaság kutatási eredmények bemutatását, megvitatását, a szakmai véleménycserét tette lehetővé azzal, hogy megindította a felolvasó üléseket, a szinte mindig szakmai eseménynek számító közgyűlési előadásokat, s szervezett tudományos ülésszakokat, konferenciákat, szimpóziumokat, emléküléseket, vándorgyűléseket vagy azok szervezésében működött közre. Ezt a célt szolgálta a tudományos publikációs lehetőségek gyors megteremtése is: mind a Magyar Nyelv című folyóirat, mind A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai című sorozat már 1905-ben útjára indult. A Magyar Nyelv mind a magyar nyelvtudomány, mind a Társaság szempontjából kiemelkedő szerepű, mert hatása minden más társasági produktumnál maradandóbb. Ez a folyóirat a társasági tagok összetartásának, rendszeres tájékoztatásának is jól bevált eszköze lett. Ami a közérdekűség elvének érvényesítését, a közművelődés segítésének szándékát illeti, a Társaság alapítói hármas feladatkört határoztak meg: a tudományos ismeretterjesztést, a nyelvtudomány eredményei iránti érdeklődés fölkeltését és a nyelvművelés támogatását.

4. A Társaság történetében két nagyobb szakasz különíthető el. Az elsőben a Társaság volt az egyetlen olyan széles körű szakmai társulás Magyarországon, amely a nyelvtudományt szolgálta. Ez a tény önmagában is biztosította volna a Társaság jelentőségét, hiszen a kutatók nagyobbik része a nyelvtudományt más, kenyérkereső foglalkozása mellett űzte. KNEI ZSA elnöki megnyitójában így fogalmazott 1954-ben: „Ebben az áldatlan, ma már szinte hihetetlen helyzetben volt nagy fontossága a Társaságnak. Összefogta és munkára ösztönözte az egész országban szétszóródott nyelvész érdeklődésű, különböző foglalkozású kutatókat. Ez a nagy jelentősége és érdeme. Hogy ma a nyelvtudományal foglalkozó kutatók száma olyan tekintélyes, az nem utolsósorban szintén a Társaság érdeme. Nélküle nem lett volna kivel az új intézmények hatalmas munkaprogramját megkezdeni” (in: Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. Szerk. KNEI ZSA ISTVÁN. Bp., 1956. 4). Tehát a Társaság jelentette a maga lehetőségeivel a nyelvtudomány vérkeringésébe való bekapcsolódásnak az úgyszólván kizárólagos hazai lehetőségét. Ez a szakasz 1949-ig tartott, s két részre osztható.

Az első a megalapítástól 1919-ig, a második 1920-tól 1949-ig számítható. Az első volt a Társaság eddigi legdinamikusabb és legeredményesebb időszaka. Kedvezőek voltak a külső és a belső feltételek. Az akkori Magyarország az egész Kárpát-medencei magyarság otthonaként a Monarchia kisglobális világában volt, s számos problémája ellenére

összességében a gazdasági és civilizációs fölemelkedés idejét élte, a külfölddel szerves és szoros gazdasági, kulturális és tudományos kapcsolatokat tartva fenn. Csak jelzésként említem: már 1905-ben három európai hírű nyelvtudós lett a Társaság tiszteleti tagja: Schuchardt, Setälä és Thomsen; 1912-ben pedig Paasonen, Wichmann és Wiklund. A jól megszervezett, korszerű programmal induló, kitűnő folyóiratot magáénak tudó Társaság a magyar nyelvtudomány legfontosabb intézménye volt, amely döntő mértékben meghatározta a magyar nyelvtudomány fejlődését. A lendületes indulást az alapítók bölcs előrelátása, a kiváló szervezés, a valóban tömeges támogató figyelem, az anyanyelv ügye mellé állás és egyéni adományok tették lehetővé. Érthető volt Szily Kálmán elnök 1911-ben megfogalmazott optimizmusa: „Égboltunk [a Társaságé és folyóiratáé] tiszta, s a jelen szép kilátást nyújt a jövőre. Minket pedig, a Társaság tisztviselőit megnyugtat az a jóleső tudat, hogy nem fáradunk hiába” (MNy. 1911: 236).

Radikálisan megváltozott a helyzet az I. világháború után. Az 1920. évi titkári jelentés ugyan még megnyugtató statisztikát is közöl („Ma tagjaink és előfizetőink száma 857, ebből helybeli [értsd: budapesti] 374, Csonka-Magyarország területén 208, megszállott területen 275”: MNy. 1921: 141), ez azonban hamarosan a múlté (l. alább, a 6. pont alatt GOMBOCZ idézett keserű kifakadását). A trianoni békediktátum felszámolta a tágabb érdeklődés közvetlen ösztönzőit. Kényszerű beszűkülést, gazdasági és társadalomlélektani traumákat, a múltba fordulást, védekező-igazololó attitűdöt váltott ki, „erősítette a magunk nyelvi dolgaival való foglalkozást..., a történelmi, etnikai jogokat alátámasztó részdiszciplínák kialakulását, nem kedvezett viszont a kívülről jövő hatásoknak, és gátolta a nem kifejezetten magyar irányulású nyelvtudományi stúdiumok szélesebb körű meghonosodását” (BENKŐ: MNy. 1991: 4). Erősítette az etnocentrizmust és az önvédelmi reflexeket is, ezért ragadtak tollat nyelvészek „a magyarság, illetőleg a magyar nyelv múltbeli szerepének csökkentését vagy éppen tagadását célzó külföldi kísérletek ellensúlyozásának jegyében” (BENKŐ i. m. 11). Közvetlenül Trianon után, a gazdasági mélypont idején, elveszítve minden megtakarítását és a tagok nem kis részét (sokan rekedtek az új határokon kívül) a Társaság folytonossága biztosításának fő garanciája az Akadémia támogatása volt. (Elsősorban az, hogy az Akadémiának 1921-től 1935-ig volt főtárgya, Balogh Jenő „magáévá tette azt a meggyőződést, hogy társaságunk és folyóiratunk a maga törekvéseiben és munkásságában voltaképpen a magyar nyelv ügyével összefüggő akadémiai feladatokat és kötelességet teljesít”: MNy. 1935: 352.) A háború után a nyelvtudományi élet újraindulását elsősorban a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülései és a Magyar Nyelv füzeteinek rendszeres megjelenése jelentették. Elismerésre méltó tény, hogy Budapest 1944–45-ös ostromának hónapjai kivételével a felolvasó üléseket a szokott rendben megtartották.

A Társaság történetének másik nagyobb szakasza 1949-cel kezdődött és tart napjainkban is. Ennek a Társaság szempontjából legfontosabb mozzanata az új, központi tudományirányítás megszervezése volt. A tudományos feladatok elvégzése hárompólusúvá vált. A nyelvtudományban az egyetemek és a Társaság mellett megjelent az 1949-ben létrehozott Nyelvtudományi Intézet, amely új típusú intézményként lehetővé tette a nagyobb összefogást, az erők koncentrációját igénylő feladatok elvégzését, egyszersmind a tudomány központi irányítását, ideológiai befolyásolását is. A Nyelvtudományi Intézet kezdettől fogva nemcsak szakmai és költségvetési szempontból legjelentősebb tényezője a magyar nyelvtudománynak, hanem az egész magyar nyelvtudomány irányításában is vezető szerepet játszik (BALÁZS: MNy. 1969: 386, 390). Az Intézetben a magyar nyelvtudomány történetében először nagyobb számban dolgoztak főhivatású nyelvészek munkaközösségeket igénylő fontos és nagy, társadalmi közmegebecsülésnek is örvendő nyelvtudományi vállalkozások megvalósításán (gondoljunk az értelmező szótárra és a nyelvatlaszra).

A magyar nyelvstudomány az extenzív fejlesztésnek ebben az időszakában lényegében a budapesti iskola szellemiségében, elsősorban történeti irányultsággal végezte tevékenységét. A nyelvstudományi élet legfontosabb nyilvános szakmai fóruma továbbra is a Társaság maradt. Minthogy azonban megváltozott a közeg, amelyben működött, értelemszerűen módosult a Társaság addigi helyzete és a korábbiakhoz képest csökkent a magyar nyelvstudományban betöltött szerepe.

Az egyoldalú, az országra kényszerített szovjet orientáció a Nyugattól való minden oldalú elszigetelődéshez vezetett. A „fordulat évé”-vel a magyarországi tudományos gondolkodás szerves folyamata elsősorban az ideológiai nyomás és a Nyugattól való elzártság miatt sérülést szenvedett (vö. FEHÉR ERZSÉBET, A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. *NyudÉrt.* 147. sz. 11–8). Idővel azonban némileg lazultak az ideológiai kötöttségek, a Nyugattal való kapcsolattartás lehetőségei pedig bővültek. Ez tette lehetővé, hogy a magyarországi nyelvstudomány gyökeres változáson, további extenzív, egyszersmind intenzív fejlődésen menjen keresztül. Megváltoztak a tudományos kutatás társadalmi, technikai és intézményi feltételei. Az elméleti nyitást radikális szemléleti változások kísérték, fokozatosan módszerbeli és tematikai sokszínűség alakult ki, s nagy fokú differenciálódás s új tudományközi kapcsolatok kiépülése következett be. A szűkebb diszciplínáknak megfelelő társulások, műhelyek jöttek létre, gomba módra megszorodtak a szakmai rendezvények, konferenciák, kongresszusok, tehát a szakmai nyilvánosság hazai és külföldi szinterei és műfajai változatos gazdagságban álltak a szakemberek rendelkezésére. Dominánssá váltak a leíró kutatások. Megváltozott az élet- és szemléletmód, miként a technikai környezet is. A Társaság szakmai tag-sága elsősorban a magyar nyelvet, illetőleg azt is kutatók soraiból verbuválódik.

1989 után megszűnik a közvetlen ideológiai befolyásolás, megmarad az Akadémia szerény, de nélkülözhetetlen anyagi támogatása. A nyelvstudomány intenzív külföldi kapcsolatokat alakít ki. A telekommunikáció kiszélesedése a globális méretű kapcsolattartásnak és információcserének, a nemzetközi vérkeringésbe kapcsolódásnak korábban elképzelhetetlen lehetőségeit biztosítja. A világ kitérülésével, a globális szakmai kommunikáció lehetőségeinek ugrásszerű megnövekedésével a lokális szakmai fórumok szakmai ismeretszerzést és véleménycserét biztosító szerepe értelemszerűen csökken, illetőleg átrendeződik, de nem szűnik meg. Ez vonatkozik a Magyar Nyelvtudományi Társaságra is. Bizonyos időtálló, hagyományos formáknak az új körülmények között is megmarad a maguk szerepe. Ezért van az, hogy Magyarországon a legtöbb tagot tömörítő, nyelvekkel és nyelvi kérdésekkel foglalkozó tudományos társaság továbbra is a Magyar Nyelvtudományi Társaság.

5. A Társaság volt a legfontosabb köldökzsinór, az a legszélesebb értelemben vett hazai nyelvstudományt reprezentáló társulat, amely egybefogta, összetartotta, s a maga lehetőségeivel támogatta nálunk a nyelvstudomány művelőinek majdnem teljességét. A Társaságnak sem céljai, sem szerepköre, sem jogi státusa nem változott. Alapszabályzata is csupán módosult. A legfontosabb változás az volt, amikor 1959-ben belekerült az a tétel, hogy a tagoknak érvényesíteniük kell kutatásaikban „a haladó, marxista–leninista szemléletet és módszert” (ez 1989-ben került ki az alapszabályzatból). A Társaság különösen a nehezebb időkben a szakmai és emberi közösség és szolidaritás megélésének lehetőségét is biztosította számos tagja számára. Különböző természetű nehéz időszakok mindegyik elnök idejében voltak, de mindegyikük megtette azt, amit lelkiismerete és szakmai kötelessége diktált, s a körülmények lehetővé tettek. Megnevezve őket: Szily Kálmán (1904–1921), Szinnyi József (1922–1943), Zsirai Miklós (1944–1951), Kniezsa István (1953–1959), Bárczi Géza (1952, 1960–1975) és Benkő Loránd (1976–). Amit tehát LAKÓ GYÖRGY

Zsirai Miklósról írt, az *mutatis mutandis* a Társaság többi elnökének tevékenységére is áll: a Társaság vezetése „annyira nehéz időszakban, mint a második világháború és az azt követő esztendő, olyan ember kezében volt, aki gazdag élettapasztalatai és tudományos tekintélye folytán hol a higgadt bölcsesség érvényre juttatása által, hol pedig bátor kiállással sikeresen át tudta kormányozni Társaságunk hajóját a nehézségek és veszedelmek néha elnyeléssel fenyegető, sötét színű, zúgó áradatán” (MNY. 1956: 388). A Magyar Nyelvtudományi Társaság – történetének főként első kétharmadában – a kezdő nyelvészek tanulói iskolája, első nyilvános szakmai szerepléseik fóruma volt. A felolvasó ülések a tagság számára a szakmai véleménycserének és információáramlásnak voltak kitüntetett fontosságú színterei (LAZICZIUS írta róluk, hogy „igen fontos megnyilvánulásai Társaságunk belső életének”: MNY. 1940: 62), hiszen azokon a Társaság színe-java rendszeres előadó volt. Példaként említem, hogy kik is tartottak előadást a két háború közötti időszak találomra kiragadott négy esztendejében: 1928-ban Melich János (kétszer is), Németh Gyula, Eckhardt Sándor, Zsirai Miklós, 1929-ben: Gombocz Zoltán, Kniezsa István, Pais Dezső, Tamás Lajos, 1933-ban: Csüry Bálint, Melich János, Kniezsa István, Setälä Emil, Szinnyi József, Szabó T. Attila, Tamás Lajos, 1939-ben pedig Bárczi Géza, Gáldi László, Györke József, Hadrovics László, Kniezsa István, Tamás Lajos és Zsirai Miklós. Látható a felsorolásból, hogy az akkori magyarországi nyelvtudomány széles palettáját lefedték az előadók, magyar nyelvészek, finnugor nyelvészek és más nyelvi filológiai avatott szakemberei. A Társaság folyóiratának mint a magyar nyelvtudomány tematikailag legáltalánosabb orgánumának a funkciója változatlanul megmaradt, a felolvasó ülések terén azonban az elmúlt három-négy évtizedben radikális változások következtek be. Az előadók között jó ideje már inkább csak kivételesen találkozunk vezető nyelvészekkel, s erősen megcsappant nemcsak a szóban forgó üléseknek, hanem a felolvasó üléseket látogatóknak a száma is. (Megfelelő számú hallgatóság köszöntő ülésekre jön el.) A három dolog összefügg egymással, a fő ok azonban a körülmények és az életmód változásában, a tagságnak a szakosztályi tagoltságból következő megoszlásában, a szakmai érdeklődés differenciálódásában s az információszerzés más lehetőségeinek a megszaporodásában keresendő.

A Társaság szakosztályokra tagolódása 1949-ben indult négy szakosztály megalakításával (Magyar Szakosztály, elnök: Pais Dezső; Finnugor, elnök: Beke Ödön; Általános Nyelvészeti, elnök: Tamás Lajos; Orientalisztikai, elnök: Ligeti Lajos). A nyelvtudomány már említett extenzív fejlesztésével összhangban idővel a szakosztályok száma tovább emelkedett (létrejött ugyanis a Szlavisztikai, a Germanisztikai–Romanisztikai, a Fonetikai és Beszédművelési, a Nyelvoktatási, a Szaknyelvi, a Névtani és a Szemiotikai Szakosztály). 1996-ban, látva a felolvasó ülések egyre gyérülő látogatottságát, úgy döntött a választmány, hogy e nagy fokú tagoltság helyébe négy szakosztályból álló csoportosítást iktat: ma az Általános Nyelvészeti, a Finnugor, az Idegen Nyelvi és a Magyar Nyelvi Szakosztály működik a Társaságban. A magyartanárok részéről jelentkező igény hívta életre a Magyar Nyelvi Szakosztály magyartanári tagozatát a jubileumi esztendőben. A Társaság aktivitását jelzi vidéki csoportjainak létrejötte is: Szeged (1958), Debrecen és Pécs (1960), Eger, Nyíregyháza, Szombathely (1990) és Jászberény (2003) említendő.

6. A történeti hűség megköveteli annak megemlégtetését, hogy a Társaság többször is közel került a teljes anyagi ellehetetlenüléshez. Először az I. világháború után. GOMBOCZ keserűen és bírálóan mondta ki 1922. évi titkári jelentésében: „nem tudom elhinni, hogy a magyar közönség és Társulatunk tagjai ... belenyugodhassanak abba, hogy egy Társulat, amely ... buzgón és önzetlenül ... szolgálta a nemzeti nyelv és a magyar tudomány ügyét, csúfosan kimúljon az annyszor hangoztatott magyar kultúrfőlény nagyobb dicső-

ségére” (MNy. 1923: 103). Másodszer a II. világhégés után. KNEZSA az 1945. évi közgyűlés titkári beszámolójában mondta: „lehetetlen, hogy a magyar nyelv ügye az új Magyarországon közömbös legyen” (MNy. 1946: 87). Nem volt remény akkor a Magyar Nyelv megjelentetésére sem, s ha nincs Pais Dezső önzetlen áldozatkészsége, ma a Magyar Nyelvről sem mondhatnánk el, hogy egy évfolyama sem hiányzik. Ehhez képest irigylésre méltó hírként értelmezendő egy jóval későbbi, tudniillik 1970-es főtítkári jelentés következő mondata: „az Akadémia 1970-re azt az összeget állította be költségvetési támogatásként, amely gazdasági ügyintézőnk alapbére és bérpótléka” (MNy. 1970: 515). S még egy észrevétel: a Társaságnak soha sem volt önálló helyisége, ma sincs. Az Akadémia, a Széchényi Könyvtár, illetőleg az egyetem fogadta be mint vendégeket a nyelvtudományi üléseket. 1949 óta az egyetem (az ELTE) magyar nyelvtudományi tanszékei teszik ezt (MNy. 1959: 571; 2003 óta azonban a Társaságnak bérelnie kell a kis szobát).

A nyelvtudomány és a magyar nyelv ügye támogatásának szándéka, illetőleg a Társaság s annak meghatározott jeles személyiségei iránti hálaérzet indított többeket is arra, hogy támogassák a Társaságot adományokkal, folyóirat-előfizetésekkel, társasági emlékérmek és díjak alapításával. 1918-ban a választmány a Szily-emlékkönyvre összegyűlt pénz maradványából hozta létre a Szily-alapot (MNy. 1918: 222), s kamataiból 1922-ben a Szily-jutalmat (MNy. 1922: 2), amelyet a Magyar Nyelvben megjelent egy-egy kiváló tanulmány írójának ítéltek oda. 1944-től a Szinyei-emlékéremmel bővült a kör. A többnyire névtelen alapítványtevőknek köszönhetően Társaságunknak ma kilenc emlékérmé és díja van. A Révai- és a Gombocz-emlékérem és díj (1968, 1983), illetőleg a Magyar Nyelvdíj (1999) tudományági megkötés nélkül ítélhető oda. A Fokos-díjjal (1974) finnugor, a Zsirai-díjjal (1998) elsősorban finnugor tevékenység jutalmazható. Nyelvjáráskutatók, illetőleg önkéntes nyelvjárási gyűjtők és névkutatók kitüntetése a Csűry-emlékérem és díj (1972, díj 1992-től), stilisztikával foglalkozóké a Kosztolányi-díj (1986). A Pais-emlékérem és díj (1986, Zalaegerszeg alapította és kezeli), valamint a Bárczi-díj (1994) elsősorban magyar nyelvtörténeti és névtani munkásságért ítélhető oda. A szóban forgó szakmai elismerésekkel, kitüntetésekkel a nyelvtudomány területén kiváló teljesítményt nyújtó hazai és külföldi szakembereket jutalmazza a Társaság.

7. BÁRCZI GÉZA 1957-ben így fogalmazott: „Mi, a magyar nyelvtudomány munkásai egyetlen, összetartozó nagy család tagjainak érezzük magunkat, melynek kebelében itt-ott tudományos vélemények összeütközhetnek, sőt olykor az utak és a szándékok is elágazhatnak” (MNy. 1957: 534). Ma, a centenáriumon így mondom: mi, a magyar nyelvtudomány munkásai egy a száz évvel ezelőttihez képest sokszorosára nőtt virtuális közösség tagjai, egyszersmind sokfélék vagyunk. Nyelvtudományi szemléletmódunk, iskolázottságunk többféle, kutatási témáink, céljaink, szándékaink változatosak, s emberi habitusunk is gyakran eltérő. Azonban mindnyájunknak közös érdeke – akár tagjai vagyunk a Társaságnak, akár nem –, hogy a nyelvről és a nyelvhasználatról, az anyanyelvről és az azt hordozó emberekről minél többet kiderítve munkálkodjunk a kisebb-nagyobb közösségek, illetőleg a saját közösség, egyszersmind pedig az emberiség szolgálatában. Az elhangzott mondat kissé patetikus talán. De nemcsak a jubileumi környezet s nemcsak az a tény a magyarázat, hogy az alapítókra emlékezve idéztem föl ezt a szellemiséget. Hanem az, sőt elsősorban az, hogy tapasztalatunk szerint a szóban forgó gondolkodásmód nem veszítette érvényét. A Magyar Nyelvtudományi Társaság történetének legújabb szakasza is ezt igazolja.

BÁRCZI GÉZA a Társaságot „a magyar művelődésnek fontos tényezője”-ként emlegette (Nyr. 1965: 11). Ezt a szerepét Társaságunk a megváltozott és változó körülmé-

nyeknek megfelelően alakítva törekszik továbbra is arra, hogy a nyelvtudomány és a magyar nyelv ügyét szolgálja a jövőben is.

KISS JENŐ

The Society of Hungarian Linguistics is a hundred years old

The Society of Hungarian Linguistics, a scholarly society of public utility, was founded in 1904 in Budapest. The main task of the Society has been, from the very beginnings, to promote an all-round scholarly investigation of the Hungarian language, to arouse general interest in the results of linguistics and spreading knowledge in that field, as well as to assist language development activities with respect to Hungarian. The author embeds his survey of the history of the Society celebrating its one hundredth anniversary in 2004 into a social historical and history-of-scholarship framework. He draws up the circumstances that fostered the foundation of the Society, commemorates the persons who first organised the Society and started its journal *The Hungarian Language* and its series of *Publications of the Society of the Hungarian Linguistics*, and discusses the aims with which the Society was founded. The history of the Society had its flourishing years and hard times, too (world wars, ideological changes, economic prosperity and poverty) but, thanks to its members and, above all, its able leaders, its activities were carried on among all those changes of circumstances. Up to the early sixties, it was the single most important scholarly body of linguistics in Hungary, representing Hungarian linguistic studies in the widest possible sense and uniting almost the totality of linguists in this country. Even at the beginning of the third millennium, among radically changed and changing circumstances, the Society of Hungarian Linguistics is the most populous scholarly society devoted to the investigation of the Hungarian language and to that of languages and linguistic issues in general.

JENŐ KISS

A külföldi és hazai társaságok köszöntői

Az Észt Anyanyelvi Társaság nevében

Tisztelt – centenáriumát ünneplő – Magyar Nyelvtudományi Társaság! Tisztelt Hölgyeim és Uraim! Nagy megtiszteltetés számomra, hogy tolmácsolhatom a százéves Magyar Nyelvtudományi Társaságnak a fiatalabb észt testvértársaság, az észt Anyanyelvi Társaság (Emakeele Selts) legmelegebb üdvözlését.

85. életévében járó társaságunk Észtország függetlenné válása után jött létre. Éppen ezekben a pillanatokban, tehát ma, december elsején ünneplik a Tartui Egyetem dísztermében észt nyelvű nemzeti egyetemünk fennállásának 85. évfordulóját. Az észt Anyanyelvi Társaság egyetemünk tevékenységének első esztendejében alakult meg: 1920 április 20-án Lauri Kettunen professzor és fiatal oktatók, valamint diákok hozták létre. A mi társaságunk célkitűzése, feladatköre hasonló a Magyar Nyelvtudományi Társasághoz: a népnyelv gyűjtése, azaz a nyelvjárások kutatása, publikációs tevékenység végzése (a II. világháború előtt adtuk ki az *Eesti Keel – Észt Nyelv* – című folyóiratot, a háború után pedig a *Keel ja Kirjandus – Nyelv és Irodalom* – címűt, valamint a társasági évkönyvet és egyéb publikációkat), havi rendszerességgel voltak és vannak ülések, és sor került és kerül konferenciák rendezésére is.

Tisztelt Hölgyeim és Uraim! Most az új évezred első éveit éljük az egyesülő Európában. Az idén május elsejétől a mi nyelveink – melyeket kis nyelveknek szoktunk tartani – az Európai Unió hivatalos nyelvei lettek. Ezért új kihívások előtt állunk, újfajta feladatok hárulnak nyelvészeinkre. E felelősséget érezvén az észti nyelvészek az Emakeele Selts kezdeményezésére fordultak az észti kormányhoz, javasolva az észti nemzeti nyelvpolitika kidolgozását. Az említett programot 2010-ig fogadta el kormányunk az idén. Ahhoz, hogy tovább lehessen lépni, tudnunk kell, hol állunk, mit értünk el. Fel kellett térképeznünk, meddig jutott el az észti nyelvtudomány az észti nyelv kutatásában. Ezekről ad tájékoztatást az észti Anyanyelvi Társaság sorozatának, az Emakeele Seltsi Aastaraamatnak (Az Anyanyelvi Társaság Évkönyve) a 48. kötete. Tisztelt ünneplő Társaság! Engedjék meg, hogy átadjam ezt a kötetet a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, illetőleg személyesen Benkő Loránd elnök úrnak az észti testvértársaság nevében, tolmácsolván Mati Erelt professzor úrnak, az Emakeele Selts elnökének legmelegebb jókívánságait is. Kívánom, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság még hosszú évszázadokon át végezze sikeresen, eredményekben gazdagon munkáját a gyönyörű magyar nyelv kutatása és művelése terén.

Tõnu Seilenthal

A Societas Uralo-Altaica nevében

Tisztelt Hölgyeim és Uraim! A Societas Uralo-Altaica megtiszteltetésnek tekinti, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság centenáriumi ünnepségére meghívást kapott. Mint e társaság ügyvezető elnöke, először is szeretném Társaságunk jókívánságait tolmácsolni. Ha egy ember olyan matuzsálemi kort él meg, mint amelyet a jubiláló Magyar Nyelvtudományi Társaság, a jókívánságok az egészségére vonatkoznak, hogy aztán mindjárt az ünnepelt becses állapota iránt érdeklődjünk. De még a németországi távoli rokonok számára is olyan fiatalnak, modernnek és életerőtől duzzadónak hat a mai ünnepelt, hogy jövőjét illetően nincs okunk aggódni, ezért egyszerűen csak azt akarom mondani: Csak így tovább!

A Societas Uralo-Altaica mindenekelőtt azért érzi megtisztelve magát, mert – ha jól látom – a jelenlevők között az egyetlen nem finnugor gratuláló. Társaságunk nevében köszönöm ezt a megbecsülést. Gesztusukat a németországi hungarológiai és finnugrisztikai kutatások és társaságunk ezen területen kifejtett tevékenysége elismeréseként értékeljük, és büszkék vagyunk erre az elismerésre.

A Societas Uralo-Altaica két évvel ezelőtt ünnepelte fennállásának ötvenedik évfordulóját, így a Magyar Nyelvtudományi Társasághoz képest meglehetősen gondtalan kor gyermekének számít. A világpolitikából csak a vasfüggöny felszámolását élte meg, a tudományban csak néhány kisebb összeütközésnek volt szemtanúja. Ilyen a finnugor vokalizmus kérdése, vagy a máig tartó vita arról, hogy az altáji nyelvek között rokoni viszony van-e, vagy csak nagyon élénk és intenzív kapcsolatban voltak egymással. Egészen más a helyzet a Magyar Nyelvtudományi Társaság esetében: a Monarchia korában alakult, átélte az első világháborút, Trianon következményeit, a második világháborút, a kommunista időket, a rendszerváltást és az Európai Unióhoz való csatlakozást. Tudománytörténetileg a Magyar Nyelvtudományi Társaság az „ugor–török háború” utáni időszak gyermeke: bár Vámbéryt megcáfolták, nem győzték meg. Ez a tudományos társaság számos társadalmi változást élt túl, nyilván sérüléseket is szenvedve, mégis töretlenül aktív és termékeny tudott maradni. A kívülállók tisztelete illeti mindazokat, akik a Társaságot életerővel, energikusan irányították és fenntartották!

Míndezen ismeretében nem csoda, hogy a mi társaságunk magyar részvétel nélkül aligha jött volna létre, vagy legalábbis nem vált volna azzá, ami. Itt szeretnék azokra a tagokra utalni, akik Önöknél és nálunk is elkötelezték magukat. De a mi társaságunk történetét, csakúgy, mint az Önökét, még nem írták meg, bár a Magyar Nyelv legutóbbi számában olvastam róla, hogy Önök már elkezdték ezt a munkát. Szeretnék valakit ezen a helyen név szerint is megemlíteni. Wolfgang Schlachtert, az Önök társaságának tiszteleti tagját, akinek a nyolcvanas években közvetlen munkatársa voltam, és aki gyakran mesélt az Önök társaságáról. Németországban sajnos ritka az olyan szakember, mint amilyen ő volt, aki a hungarológia és a finnugor nyelvészet területén is otthonosan mozgott. Én abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy az ő utód-utódja lehetek, és Göttingenben már egyet s mást megmozgattam, hogy az ő színvonalát újra elérhessük. Egy kisebb lépés már mindenestre megtörtént: a Societas Uralo-Altaica-nak újra Göttingen (vagy magyarosan szólva: Göttinga) ad otthont.

Száz éve kutatják Önök anyanyelvüket, a magyar nyelvet, azt a nyelvet, amelynek a finnugor nyelvek között a legrégebbi nyelvmelkei, a legnagyobb tradíciói vannak. Manapság, mikor a szellemtudományok súlya csökken, egyesek, akik a világot a költség és haszon alapján ítélik meg, azt gondolhatják, elég ennyi. Pedig még van mit kutatni! A finnugrisztikáról is esetenként az a benyomás alakulhat ki egyesekben, hogy már minden kérdés tisztázva van. A valóság pedig az, hogy most is napvilágot látnak jelentős hungarológiai munkák, melyeket éppen az Önök társaságának tagjai alkottak. Finnugor nyelvészként a régebbiek közül például Kniezsa István „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” és az elmúlt tíz év számomra legfontosabb publikációja, „A magyar nyelv történeti nyelvtana” jut eszembe. Ha valaki a körülményeket valóban ismeri, az tudja, hogy legalább ugyanakkora út van még előttünk vagy Önök előtt. Arra gondolok például, mennyire szükségünk volna egy olyan szintézisre, amelyet Gombocz írt a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavairól.

A jövőbeli munkához – melyet ezután is nagy érdeklődéssel figyelünk – kívánok Önöknek a Societas Uralo-Altaica nevében kitartást, türelmet és természetesen sok sikert.
Ad multos annos !

Eberhard Winkler

A Finnugor Társaság nevében

A Finnugor Társaság (Suomalais-Ugrilainen Seura) szívből gratulál a 100 esztendőös Magyar Nyelvtudományi Társaságnak és örömmel nyugtázza a magyar nyelvi és finnugrisztikai kutatások előmozdításáért végzett értékes munkáját!

Helsinki, 2004. november 28-án.

A Finnugor Társaság vezetősége

A Török Nyelvtudományi Társaság nevében

Kedves Barátaim! Szívből jövő baráti érzésekkel köszöntöm a Magyar Nyelvtudományi Társaságot századik születésnapján. Úgy hiszem, hogy a jelenlévők nagy része jól tudja, hogy a Társasághoz fűződő szálaim még a II. világháború előtti időszakra nyúlnak vissza. Nagy szerencsém volt, hogy megismerkedhettem a magyar nyelvtudomány kiváló mestereivel, akiktől igen sokat tanultam. Tudományos pályafutásom első lépései is a Társasághoz kapcsolódtak: itt tartottam első előadásaimat, s első írásaim is a Társaság folyóiratában, a Magyar Nyelvben jelentek meg. Most, több mint hatvan év távlatából

visszapillantva úgy érzem, hogy nagyon nagy hálával tartozom mindazért, amit a magyar nyelvtudománytól kaptam.

Kedves Barátain! Nagyon sajnálom, hogy a Társaság megtisztelő meghívásának nem tehettem eleget, s most nem lehetek Veletek. Szívből kívánok Valamennyiőtöknek sok sikert!

A magyar nyelvészek új nemzedékétől csak azt kérem, hogy a jövőben se felejtsek el a magyar–török nyelvviszony kutatásának ápolását. Ez mindkét nyelv történetének egyik legszebb fejezete, amelynek művelése a nyelvészeken túl népeinket is baráti szálakkal köti egymáshoz.

Hasan Eren

A Magyar Néprajzi Társaság nevében

Alapításának századik évfordulóján némi megilletődöttséggel köszöntöm a Magyar Nyelvtudományi Társaságot, tolmácsolom a testvéri – idén már 115 éves – Magyar Néprajzi Társaság tiszteletteljes üdvözlétét és a következő száz esztendőre szóló jókívánságait. Ez a nagy tisztesség talán nem is illet meg bennünket, mai érdemteleneket. Sokkal inkább elődeinket, a nyelvtudományban is jeleskedő mestereinket. Tény és való, hogy a néprajz és a nyelvtudomány XVIII. századi és reformkori előfutárainak munkáiban még nem vált el igazán a nyelv és a nép leírása. Reguly és a hagyatékát feldolgozó Hunfalvy Pál, sőt Munkácsi Bernát is egységében vizsgálta a nyelvet és a folklórműveltséget. Nekik a halászat műszavaira éppúgy volt gondjuk, mint a medvénekekre vagy a mondákból, mítoszokból kibontakozó világképre.

Az „ugor–török háború”-t az oldalán Budenz Józseffel megvívó Hunfalvy Pál az 1889-ben megalakult Magyar Néprajzi Társaság első elnöke lett. Munkácsi Bernát 1892–1897 között Társaságunk ügyvezető alelnöke volt, s ami talán még ennél is fontosabb: 1893–1910 között, azaz 18 éven át vett részt az Ethnographia szerkesztésében. Ez a lap az ő kezében talált magára, vált elismerten tudományos folyóirattá. Számon tartjuk, hogy Herman Ottóval válllvetve lobbizott a millenniumi falu, az ezredévi néprajzi kiállítás megrendezése és a Néprajzi Múzeum fejlesztése, méltó elhelyezése érdekében.

A Nyelvtudományi Társaság alakuló közgyűlésén elnöklő Herman Ottónak akkor már sok tapasztalata volt a tudós társaságok működésmódjáról és alapszabályairól. Bő évtizeddel korábban – amikor a Néprajzi Társaság szervezetét és működését Goldziher Ignác, Munkácsi Bernát és az antropológus Török Aurél támogatásával újraszabályozta – az akkor már nagy múltú, 1841 óta fennálló Természettudományi Társulat alapszabályát vette elő és alakította át a néprajzi kutatás jellege, igénye szerint. Amikor 1904-ben a Magyar Nyelvtudományi Társaság megalakult, a Néprajzi Társaság tagjainak többsége belépett az új Társaságba (is). Feltékenység, villongás ebből nem támadt. (Legalábbis Kósa Lászlónak a Magyar Néprajzi Társaság első száz éves történetét feldolgozó művében ez olvasható.)

A két Társaság és szakjaink XX. századi kapcsolatának története, az egymástól kapott kérdések, ösztönzések, inspirációk számbavétele hosszabb tanulmányt igényelne. Sok személyes emléket felvillantva szólt erről az eredetileg turkológusnak készülő Tálasi István, amikor a Néprajzi Társaság elnökeként a 75 esztendőös Nyelvtudományi Társaságot köszöntötte (MNY. 1980: 264–5). Név szerint is említette a XX. századi magyar nyelvtudomány néhány általa jól ismert, iskolateremtő professzorát. Én inkább nevek említése nélkül szeretném elmondani, hogy a magyar nyelvtudomány XX. századi teljesítménye lenyűgöző, és sikereinek egyik kovácsa a Magyar Nyelvtudományi Társaság. A Magyar Nyelv mint a Társaság folyóirata és a Társaság számos más kitűnő kiadványa a felhalmo-

zott ismeretek olyan tárháza, amire bízvást alapozhatók a magyar nyelvudomány újabb monográfiái, szótárai és kézikönyvei. Csak a legnagyobb elismerés hangján lehet szólni arról, hogy a hazai nyelvudomány az utóbbi években is kítűnő kézikönyvek, tankönyvek, szótárak sorával jelentkezett, szolgálta a „művekkel élő társadalmat” (Osiris, Tinta, Akadémiai Kiadó, MTA Nyelvudományi Intézet, az egyetemek magyar nyelvudományi intézeteinek kiadásában).

A néprajzi, antropológiai tudományok és a nyelvudomány kapcsolata igen sokrétű. Nem korlátozódik a népnyelv, a tájnyelv, a rétegnyelv vagy a foglalkozásokhoz kötődő szaknyelvek kérdéseire. Természetesen a dialektológia, a tájszótárak, az ÚMTsz., a táj- és népcsoport-kutatást is segítő névtan, a földrajzi nevek, tájnevek vizsgálata és a névkutatás megannyi ága közvetlenebbül hasznosul a néprajzban, mint például a grammatikai kutatások eredményei. A diakrón szemléletű néprajzi és folklorisztikai kutatás elképzelhetetlen a nyelvtörténet és kivált a szótörténet mankója nélkül. Mondhatom, hogy a történeti szógyűjtemények, a történeti és etimológiai szótárak, mindenekelőtt a TESz. és az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár nélkül a tárgytörténeti, művelődéstörténeti kutatás mozdulni sem tud. Évtizedek óta követelmény az anyagi kultúra történetének kutatásában (belevéve a régészet, néprajz, művészettörténet, technikatörténet művelőit) a nyelvtörténeti eredmények ismerete. A hazai etnográfiaiban a Wörter und Sachen elvét, módszerét, folyóiratát kítűnően ismerő Bátky Zsigmond óta követelmény a tárgy és a szó történetének párhuzamos vizsgálata. Az interetnikus kapcsolatok néprajzi elemzése nem nélkülözheti a nyelvi kölcsönhatások, interferenciák, a jövevényszavak ismeretét. Ez a felsorolás folytatható lenne a szociolingvisztika és a szociálanropológia egymásrautaltságával, a szemiotikai kutatásokban kialakult együttműködéssel, az etnoszemiotika hozadékaival, sőt a kognitív nyelvudomány és a kognitív antropológia kapcsolatával. Utóbbi még a mesterséges intelligencia alapozásával foglalkozó nyelvpszichológiai, sőt, a számítógépes nyelvészeti kutatásoknak is hasznára lehet.

Szívből kívánok a Magyar Nyelvudományi Társaságnak és a hazai nyelvész-társadalomnak lelkes fiatalokat, felkészült utánpótlást, az elmúlt évszázadihoz méltó, az utóbbi 30-40 évihez hasonló kiugró eredményeket, hazai és nemzetközi megbecsülést, s ha lehet, a jelenleginél több anyagi és erkölcsi támogatást, jobb kutatási és működési feltételeket.

Paládi-Kovács Attila

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság nevében

A kilencvenhárom éves Magyar Irodalomtörténeti Társaság nevében nagyrabecsüléssel köszöntöm a százesztendő Magyar Nyelvudományi Társaságot, tisztelettel emlékezve alapító atyáira, sok erőt és sikert kívánva kombattáns vezérkarának és minden egyes nyelv-örének.

Sylvester János híres disztichonjaiban „rejtekekincs”-nek, „kifolyó víz”-nek nevezi anyanyelvünket. A Trianon szele szétfűtta magyarságnak ez az elrejtett, jól őrzött nyelv-kincs a közös bankbetétje, kamatos kamatja pedig magyar nyelvű megszólalásunk. A magyar állam támogatta tudományos társaságok a „rejtekekincs”-örizők, a kifolyó víz örizői és szabályozói. Kívánom Benkő Lorándnak, Kiss Jenőnek és nyelvünk minden kutatójának, hogy kincsre-vízre továbbra is szemesen s okosan vigyázhassanak.

Fellapoztam megszólalásomhoz két emlékkönyvet: az egyik a nagy professzor Horváth Jánosé: a „Magyar századok” 1948-ból, amelyben huszonkét szerző közül csak egyetlen egy a másik nem képviselője: Dégh Linda etnográfus. És megnéztem a legfrissebb, másik Horváth-köszöntő gyűjteményt, amely egy nyelvudós hölgy jubileumára ké-

szült. Szerkesztette a kolléganője, s természetesen a másik nem dominál benne. A szerzők közül harmincöt a nő, a férfiak csak huszonheten vannak. Dicsőség mindőjükre, a hölgy-szerzőkre különösen! Jó tendenciának látom, hogy mind több nő vitézkedik a nyelvtudomány pástján. Amikor bölcsészhallgató voltam Szegeden, ott még csak egyetlen nyelvész „Jeanne d’Arc” volt: a fiatal, csinos Velcsov Mártonné. A félszázadon át „férfias” magyar nyelvészet elnöiesedése vívmány és eredmény. „Mely nyelv merne versenyezni velük”?! Ők szülik és ők tanítják beszélni gyermekeinket, gyöngédség és empátia birtoklói.

A jubiláló Magyar Nyelvtudományi Társaság második évszázadához békés munkakörülményeket és „jó vitézi rezolúció”-t kívánok!

Kovács Sándor Iván

A Kőrösi Csoma Társaság nevében

Tisztelt Elnök Úr! Tisztelt Főtitkár Úr! Hölgyeim és Uraim! A Kőrösi Csoma Társaság nevében egy jeles társaságot jöttem üdvözölni jeles évfordulóján. Száz éve alakult meg a Magyar Nyelvtudományi Társaság anyanyelvünknek és tudományának művelésére.

A Kőrösi Csoma Társaság a Magyar Nyelvtudományi Társaság nyomdokain indult el annak idején. Először 1920-ban alakult meg, hogy egyesítse mindazokat a tudósokat, akik a Kelettel foglalkoztak. A II. világháború után 1969-ben alakult újra a Magyar Tudományos Akadémia társaságaként. Első elnöke Ligeti Lajos akadémikus, az MTA alelnöke volt.

Az orientalisztikai kutatások mindig szervesen kapcsolódtak a nemzeti stúdiumokhoz, így elsősorban a magyar nyelvészeti kutatásokhoz, s hazánkban kezdetben a Kelet-kutatásnak éppen azok a területei fejlődtek, amelyek szorosan kötődtek a magyar őshaza kutatásához és a magyar nyelv eredetének a vizsgálatához.

Az orientalisztika meghonosodását a kezdetekben a nemzeti témák felé fordulás, a magyar nép és nyelv keleti kapcsolatainak kutatása ösztönözte. Ezért került elsőként a turkológia a magyarországi Kelet-kutatás középpontjába, s vezető szerepét mindmáig meg is őrizte. Ezen kutatások egyik megkoronázása volt Ligeti Lajos késői munkája, „A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban” (Bp., 1986.). A köznapi szókészleten túl fontos tanúbizonysággal szolgáltak a törzsnevek. Ezeknek a vizsgálata is számos kiváló tanulmány tárgyául szolgált. Orientalistáink nemcsak a honfoglalás kori és az az előtti nyelvi érintkezés szerepével foglalkoztak, hanem vizsgálták a XVI. és XVII. századi mintegy 150 éves hódoltság során lezajlott nyelvi folyamatokat is.

A turkológiához kapcsolódóan később a figyelem a mongolisztika, majd a mandzsú-tunguz filológia felé fordult. Tanulmány készült a magyar nyelv mongolos jövevényszavairól. Értékes tanulságokkal szolgált a még ma is nomád népek életmódjának, hiedelemvilágának vizsgálata, hiszen a honfoglaló magyarsággal hasonló körülmények között élnek. Az iranisztikai kutatások hozzáférhetővé tették a magyarokra vonatkozó forrásokat, s feltárták nyelvünk perzsa rétegét. Az arabisták is vizsgálták a magyar őstörténettel kapcsolatos kérdéseket, forrásokat adtak közre, amelyek a magyarokra és a velük érintkezésbe került török és más törzsekre vonatkoznak. Az orientalisták nem csupán a nyelvi kapcsolatokat kutatták, hanem az életmód, a mitológia, a monda- és mesekincs közös elemeit is. Követtek a keleti utazók útját, megkísérelték felderíteni keleten maradt rokonaink sorsát. Vizsgálták a magyar rovásírás keleti párhuzamait, kapcsolatait. Feltárták a Keletről hozzánk érkezett népek (például a kunok, jászok) nyelvét is. Természetesen nem korlátozódtak az orientalisztikai kutatások a magyarság keleti kapcsolatainak a vizsgálatára, hanem foglalkoztak az egyes nyelvek, kultúrák legfontosabb kérdéseivel is, s így aktívan részt vettek a nemzetközi kutatásokban.

Jelképe lehet a magyar nyelvtudomány és az orientalisztika, e két tudományág szoros kapcsolatának társaságunk névadója, Kőrösi Csoma Sándor, aki – mint tudjuk – a magyar őshaza felkutatására indult el Ázsiába az Akadémia csekély anyagi támogatásával. (Később még ezt a pénzt is visszaküldte.) Az őshazát és rokonainkat ugyan nem lelte meg, de megteremtette a tibeti filológiát, elkészítette az első tibeti szótárt, úttörőként leírta a tibeti kánont. Orientalistáink ugyanígy indultak el tudományos úttjukon a magyarság bölcsőjét Keleten fellelni, majd váltak a nemzetközi tudományosság kiemelkedő alakjaivá.

Kívánok a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak sok sikert az elkövetkező száz és a további száz meg száz években. Kívánom, hogy eddig elvégzett munkájuk eredményeire támaszkodva érjenek el további sikereket a magyar nyelv, illetőleg a velünk kapcsolatban volt és levő nyelvek kutatásában, a nyelvtudomány művelésében. Korunk újabb és újabb feladatok elé állítja Önöket. Ezeknek a megoldása felér a kezdetek nehéz, de örömteli küzdelmeivel!

Sárközi Alice

A Magyar Szemiotikai Társaság nevében

Tiszteletreméltó Társaság! Őszinte tisztelettel köszöntjük a Magyar Nyelvtudományi Társaságot fennállásának 100. évfordulója alkalmából, mint a legszelesebb értelem-ben vett hazai nyelvtudományi érdeklődés megtestesítőjét. További hatékony, eredményes tevékenységet kívánunk. Annál inkább tehetjük ezt, mivel a mi Magyar Szemiotikai Társaságunk éppen a Magyar Nyelvtudományi Társaság szemiotikai szakosztályából alakult ki, és reményeink szerint együttműködésünk azóta is felhőtlennek mondható, sőt bizonyára folytatódik is. Ad multos annos!

Budapest, 2004. december 1.

Voigt Vilmos

The centennial celebration of the Society of Hungarian Linguistics

The Society of Hungarian Linguistics celebrated the centenary of its foundation on 1st December 2004, in the ceremonial hall of the Hungarian Academy of Sciences.

The jubilee meeting, attended by members, guests, and the general public in great numbers, was opened by Loránd Benkő, President of the Society. The presidential address was followed by a poem by Sándor Remenyik, 'The verb', performed by Ágnes Magony. The 'Pro Musica' choir of the Music Department of Eötvös Loránd University, conducted by Ákos Erdős, then sang 'We came to celebrate' by Hassler and 'A fair prayer' by Kodály. The final item of the artistic programme was the poem 'Hungarian Language' by Emil Ábrányi, recited by Ágnes Magony.

These artistic items were followed by introductory speeches. A letter of salutation written on the occasion of the centenary by Ferenc Mádl, President of the Hungarian Republic, was read out by Loránd Benkő. Szilveszter E. Vizi, President of the Hungarian Academy of Sciences, then took the floor and greeted the Society and those present on behalf of the Academy. This part of the programme was concluded by Loránd Benkő's talk entitled 'Homage to the memory of the founders'.

Then congratulatory speeches were delivered on behalf of scholarly societies from Hungary and abroad. The Estonian Mother Tongue Society (Emakeele Selts) was represented by Tõnu Seilenthal (Tartu), and the Societas Uralo-Altaica by its managing director Eberhard Winkler (Göttingen). On behalf of the Finno-Ugric Society (Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki), Ulla-Maija Kulonen had sent a telegram; the former President of the Turkish Society of Linguistics, and

honorary member of the Hungarian Academy of Sciences and of the Society of Hungarian Linguistics, Hasan Eren (Ankara) had sent a letter, both of which were read out next. The jubilant Society was then greeted by President Attila Paládi-Kovács on behalf of the Hungarian Society of Ethnography, by President Sándor Iván Kovács on behalf of the Society of Hungarian Literary History, and by President Alice Sárközi on behalf of the Kőrösi Csoma Society. The greetings of the Society of Semiotics were sent by President Vilmos Voigt in a letter. After the congratulatory messages and addresses, General Secretary Jenő Kiss made a speech on the history of the Society, entitled 'The Society of Hungarian Linguistics is a hundred years old'.

After that, Loránd Benkő listed the new honorary members of the Society with words of appreciation on each of them, and handed over a document of their honorary membership to those of them who were present. The new honorary members of the Society are: Andrea Csillaghy and Danilo Gheno (Italy), Paul Kokla (Estonia), János Péntek (Kolozsvár, Romania), as well as László Kósa, Sándor Iván Kovács, and Attila Paládi-Kovács (Hungary).

The ten members of the Society of Hungarian Linguistics whose membership dates back to the longest time were then awarded by memorial certificates on the occasion of the centenary. They are, in the order of their joining the Society, Katalin Bartha, László Deme, Éva Bottyánfy, László Elekfi, Loránd Benkő, Stefánia Vermes, Ágota Turchányi, Éva Sal, Miklós Kázmér, and Pál Fábrián. Regrettably, only five of them were present in person. They were given the certificates by the President of the Society (except the President himself who received it from the General Secretary).

The centennial celebration was closed by Loránd Benkő's presidential concluding remarks, including acknowledgements and best wishes to all members of the Society.

In what follows, the text of the addresses, as well as Loránd Benkő's and Jenő Kiss' talks will be published.

The editors

Irodalmi nyelvi vizsgálat a Prágai Nyelvész kör módszerével: Medgyesi Pál művei alapján*

1. Már korábban érintőlegesen foglalkoztam „Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk” című munkámban (Bp., 1968. 402–4) Medgyesi Pálnak a XVII. századi erdélyi nyelvűvelő mozgalomban betöltött szerepével és a Geleji Katona István túlzásai elleni fellépésével, egyáltalán azzal, hogy Medgyesi Pál hogyan segítette a nyelvi egységesülést, a magyar irodalmi nyelv (mai elnevezéssel: sztenderd) formálódását. Azóta a nyelvészeti-nyelvtörténeti kutatás még inkább interdiszciplináris lett, és az irodalomtörténetek szintén lényegesen nagyobb teret szenteltek a XVII. századi, főleg erdélyi kulturális élet felderítésére. Annak azonban, hogy még egyszer és ezúttal részletekbe menően igyekszem vizsgálat alá venni Medgyesi Pál munkásságát, a legfőbb oka a következő: szeretném mérlegre tenni, mennyire hasznosítható a Prágai Nyelvész kör idevágó módszere.

2. Először lássuk, mi jellemzi ezt a módszert. Mint ismeretes, a Prágai Nyelvész kör a XX. század húszas éveinek második felében alakult meg. Megalapítói főleg cseh nyelvészek (Mathesius, Trnka, Havránek, Mukařovský stb.) és orosz nyelvtudósok (Trubeckoj, Jakobson, Karcevskij) voltak. Tagjai 1929-ben jelentették meg alapvető téziseiket. Mint

* Elhangzott a Nyelvtudományi Társaság 100., jubileumi közgyűlésén 2004. december elején.

PÉTER MIHÁLY kiemeli (A nyelv hangalakja. In: Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet. Szerk. TELEGDI ZSIGMOND. Bp., 1972. 157 és kk.), az irányzat két igen fontos jellemzője a következő volt: „1. a nyelvi tények rendszerszerűségének elismerése és 2. e tények funkcionális szemlélete, ami a nyelvi eszközök és folyamatok bizonyos feladatra, célra irányultságát jelenti.” Ez a funkcionális szemlélet tette lehetővé – mint PÉTER MIHÁLY egy másik tanulmányában kifejti (Az irodalmi nyelv és stilisztika kérdései a Prágai Nyelvész kör tanításában: NyK. 1976. 78: 410, l. még 409–16) – az irodalmi nyelv lényegének, kialakulásának újra értelmezését. Korábban a kutatók – nálunk is, én magam is – elsősorban az irodalmi nyelv kialakulásának külső (gazdasági, társadalmi, politikai, művelődésbeli, vallási stb.) tényezőit vizsgálták, továbbá azt, hogy az illető irodalmi nyelv mikor, milyen nyelvjárások alapján, továbbá milyen ütemben és módon jött létre. Az ilyen vizsgálat azonban nem ad közvetlen választ arra a kérdésre, hogy az irodalmi nyelv miért és mikben különbözik az azt megelőző és az irodalmi nyelv létrejötte után is tovább élő népnyelvtől.

HAVRÁNEK a következőt írja ez utóbbival kapcsolatban. Az irodalmi nyelvet a népnyelvtől elsősorban feladatainak polifunkcionalizmusa s ennek megfelelően kifejező eszközeinek nagyobb differenciáltsága különbözteti meg. A népnyelv ugyanis – folytatja PÉTER MIHÁLY ismertetésében – „ha eltekintünk a népköltészet sajátos szférájától, alapjában véve a mindennapi nyelvi érintkezés, a szűkebb értelemben vett kommunikáció célját szolgálja, és a népnyelv kifejező eszközeit gyakorlatilag az adott nyelvközösség valamennyi tagja használja. Az irodalmi nyelv viszont a mindennapi kommunikáción kívül más feladatokat is ellát, s kifejező eszközei között jócskán vannak nem közhasználatúak. Az irodalmi nyelv funkciói a kultúra és civilizáció valamennyi területére (termelés, közgazdaság, törvénykezés, társadalmi és politikai élet, tudomány, művészetek stb.) kiterjednek.” (PÉTER 1976. i. m. 410).

A polifunkcionalizmusból az irodalmi nyelvnek a prágaiak által intellektualizációnak, intellektualizáltságnak nevezett másik fontos sajátossága következik. Az intellektualizáltság „főleg a szókinccsben és a szintaxisban jelentkezik, és azon eszközök kimunkálását kell rajta értenünk, amelyek a nyelvet alkalmassá teszik a mindennapi nyelvhasználaténál magasabb absztrakciós szint jelölésére, valamint a gondolkodás logikai folyamatának, komplexitásának minél pontosabb kifejezésére. Az intellektualizáció hozza létre valójában a műszavakat, az egyes gyűjtőfogalmakat jelölő szavakat, a szóalkotás új formáit, továbbá a gondolkodási folyamatok összefüggéseit kifejező mondatkapcsolási eszközöket és modelleket stb.” (PÉTER *uo.*)

Az irodalmi nyelvnek tehát két vizsgálendő sajátossága: a) a nyelvi eszközök sokrétűsége (polifunkcionalizmusa) s ennek megfelelő nagyobb differenciáltsága, továbbá b) az intellektualizáltság, vagyis olyan – főként lexikai és szintaktikai – eszközök kimunkálása, amelyek a nyelvet alkalmassá teszik magasabb absztrakciós szintek jelölésére, valamint a gondolkodás logikai folyamatának, komplexitásának minél pontosabb kifejezésére.

3. A mondanivalómat e két fogalom köré csoportosítom. Először azt vizsgálom, hogy milyen módon járult hozzá Medgyesi Pál nyelvi-stilisztikai eszközeink sokrétűvé, több műfaj számára alkalmassá tételéhez, s ennek megfelelő nagyobb differenciáltságához, a prágaiak szavával: a polifunkcionalizmushoz.

A) A polifunkcionalizmus felé vitte Medgyesit mindjárt az, hogy korának igen művelt emberévé vált. Hazájában és Európában sokfelé megfordult. Németországi, hollandiai és angliai egyetemeken folytatott teológiai tanulmányok után néhány évig Debrecenben volt főiskolai tanár, ugyancsak néhány évig Szinyérváralján, Munkácson és Váradon lelkész, azután 1638-tól csaknem élete végéig Gyulafehérvárott, a fejedelmi udvarban,

illetőleg Sárospatakon I. Rákóczi György, majd ennek halála után Lorántffy Zsuzsanna udvari papjaként szolgálta egyházát és a széles értelemben vett teológia tudományát.

A mi jelenlegi szempontunkból azonban különösen fontos, hogy Angliában a puritanizmus híve lett, és itthon ezen eszmék jegyében művelte az egyházi irodalmat. A presbiteri egyházkormányzatot követve az egyszerű embereket is be akarta vonni az egyházközösségek kormányzásába, és ennek megfelelően műveltté akarta tenni őket. Egyházpolitikai elveit „Dialogus politico-ecclesiasticus. Az az két keresztyén embereknek egymással-való beszélgetések” (Bártfa, 1650.) című vitairatában fejtette ki, majd újra összefoglalta három év múlva „Rövid tanítás a presbyteriumról avagy egyhazi tanátsról” (Sárospatak, 1653.) címen.

B) A nyelvi sokrétőséget kívánta meg továbbá Medgyesinek egyik fontos életcélja: nyelvünk kiművelése, illetve művelése. Az előbbi kifejezés arra vonatkozik, hogy korábban, az irodalmi nyelv végleges kialakulása előtt – főleg a XVIII. század vége felé és a XIX. század elején, de már a XVII. században is – többen arra törekedtek, hogy a nyelv minden részlegét számba vegyék, azaz leírják, aztán hogy a helyesnek gondolt használat szabályait (valójában normáit) megállapítsák, és közben a hiányzó elemeket is pótolják. A „nyelvművelés” szó – mint ismeretes – szűkebb és bizonyos fokig más értelmű, de állandóan érvényesítendő tevékenységet takar. Röviden a következőt jelenti: oda kell hatni, hogy a beszédben, írásban kialakult szabályok, normák érvényesüljenek; aztán az esetleges új vagy most alakuló nyelvi jelenségeket mérlegelni kell: hasznosak-e, vagy inkább kerülendőek, vagy csupán bizonyos helyzetekben (szituációkban) használhatók.

Nos, Medgyesi a nyelvművelést mindkét értelemben képviselte. Ismeretes, hogy Bethlen Gábor Erdélyben nemzeti nyelvű kultúrát hozott létre. Gyulafehérvárott akadémiát alapított, híres német tanárokat hívott meg. Erdélyben – szemben az akkori Magyarországgal – a közélet, a törvényhozás nyelve a magyar volt. Mindez lényegében a két Rákóczi György alatt is folytatódott. Ezért kiált fel Medgyesi az említett „Dialogus...” előszavában „Tsak ne sajnálnók a’ fészket, nem a’ Deák nyelvben, hanem magában felkeresni, vinnénk minden ki-fejezéseket, ki-mondásokat, az közönséges szokott Magyar szóllásokra, meg-tudakozván szorgalmatossan, mint szokták az jó Magyar emberek a’ féle dolgot ki-mondani: sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk.” Majd így folytatja, már talán az alakuló normára is célozva: „az helyessen szóllásban-való igyekezetünk mindenben igaz Magyar módon essék, semmit nem hajtván Deák s-több formára: holot tsak maga-is az mi nyelvünk eléggé kimutatattja hol s-mikor esik illetlenül a szó.”

Ezért veszi ki részét a nyelvújításból (sok új szót alkot fordítás közben, sok mindennapi nyelvi szót visz be az irodalmi nyelvbe – jóllehet munkái e tekintetben még nincsenek feldolgozva, de l.: TOLNAI VILMOS, A nyelvújítás. Bp., 1929. 32–3; SIMAI ÖDÖN, Nyelvújítók a XVII. század közepén: MNy. 1908: 12–9, 108–14; Medgyesi nyelvújításáról még később is szólok).

Ezért vesz részt a korabeli erdélyi nyelvművelő mozgalomban is. Úgy látszik tudniillik, hogy németországi útja során Medgyesi is értesült a „Sprachgesellschaft”-okról (l. SZATHMÁRI, Geleji Katona István és a XVII. századi német „Sprachgesellschaft”-ok: Nyr. 1964: 248–52). Hogy e mozgalom keretében milyen viták zajlottak le például Medgyesi és Geleji Katona között, csak sejtethetjük. Az azonban valószínű, hogy Medgyesi nyíltan mégsem mert fellépni Geleji Katona ellen. Ugyanis csak ez utóbbinak a halála után, a presbiteri szervezet szükséges és hasznos voltát tárgyaló említett műve előszavában kelt ki – igaz, élesen, de az is igaz, hogy nevet ekkor sem említve – Geleji Katona egyes túlzó nézetei ellen. Ilyenformán – a szűkebb értelemben vett nyelvművelésbe is beleszólva – Medgyesi keményen elítélte a mértéktelen szócsinálást, az *ültettetett*-féle, általa „tarafarazás”-nak nevezett szenvedő igei alakokat, a *jövt*-féle és a *babval* típusú írásformákat.

C) Ha az eddig mondottakhoz hozzá vesszük, hogy Medgyesi Pál kiváló vitakozó volt (I. TARNÓC MÁRTON, Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Bp., 1978. 32–3) és egyben hatásos prédikátor és szónok (i. m. 102), nem csodálkozhatunk azon, hogy – mintegy magasabb absztrakciós szintet képviselve – elméletileg is megalapozta az imádság és a prédikáció műfaját, tudniillik megírta ezek első magyar nyelvű retorikáját, továbbá úgynevezett „Jajj”-aival megteremtette a jeremiád sajátos változatát.

Medgyesi „Doce nos orare, quin et praedicare...” (Bártfa, 1650.) latin című, de magyar nyelvű munkájának első két fejezetében az imádság retorikai szempontú, módszeres megszerkesztéséről szól. Imádságvázlatokat ad, megjegyzésekkel ellátva. Mint BARTÓK ISTVÁN rámutat, Medgyesi imádságvázlatainak gerince „Az Részeknek jó rendben helyeztetése, vagyis a dispositio”. Ennek legfőbb egységeit így írja le: „az Kezdődés, a’ Vallás-tétel, a’ Kérés, a’ Hála-adás, és a’ Bé-Rekesztés”. Aztán felsorakoztatja az itt használatos legfontosabb retorikai-stilisztikai alakzatokat: „Az helyessen-valo Általmenetelek avagy Lépések egyik Részből másikba; Az Fel-kiáltások; A’ Kérdések; Az Választások avagy ohajtások; Az Fogadások és Igéretok; A’ Kettőztetés.” (L. részletesebben BARTÓK, „Sokkal magyarabbul szólhatnak és írhatnak”. Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között. Bp., 1998. 168–74.)

Medgyesi kidolgozta továbbá az „ars conciniandi” keretében a prédikációszerkesztés szabályait is, a retorikára támaszkodva. Itt is tabulákkal, táblázatokkal találkozunk. A legrészletesebb, a Tabula I., „az öreg tábla” két fő részt tartalmaz: a „Praedicatio el-készítése” és a „Praedicatio el-mondása”. Hogy a retorika szabályait megtartva milyen logikus rendszerben építette fel a prédikációt, annak igazolására álljon itt a „Meg-tsinálás” című résznek a Tabula III. szerinti vázlata: „1. Az Fel vejendő Ige, 2. A’ Kezdődés, 3. Az Fel-tött cél, 4. A’ Részek, 5. Az Tanuságnak..., 6. A’ Tanuság, 7. Az Haszon: Bé-Rekesztés.” De természetesen sokat ad az „elocutio”-ra, az ékesszólás művészi eszközeinek a felhasználására is. (L. részletesebben BARTÓK i. m. 184–211; TARNÓC i. m. 98–100.) Ez utóbbi különös erővel, páratlan érzelmi háttérrel, a barokk pátosz sem nélkülözö gazdag stílusban mutatkozik meg Medgyesi igazi műfajában, az említett „Jajj”-aiban. A hat „Jajj”-ból álló sorozatban előbb halotti búcsúztató beszédben I. Rákóczi Györgyöt, Rákóczi Zsigmondot és öreg Bethlen Istvánt siratja el, halálukat nagy nemzeti katasztrófa előjelének gondolva. Később, a nemzeti büntudatra utalva, az 1657–1658-ban bekövetkező tragikus történések miatt siratja a magyar népet.

D) Nyelvünk differenciáltabbá, gazdagabbá tételéhez Medgyesi azzal is hozzájárult, hogy a stílusrétegek közül előbbre vitte a tudományos stílust, a tudományos prózát. Mindenekelőtt úgy, hogy – mint láttuk – megalapozta a magyar nyelvű retorikát (a szakterminusokkal együtt; ezt l. később), megteremtve az imádság- és prédikációszerkesztés elméleti háttérét. Sőt – BARTÓK ISTVÁN kutatásaira hivatkozva (i. m. 172–3) – utalnunk kell arra, hogy a rávista logika legfontosabb terminusait is megjelentette Medgyesi magyarul évekkel Apáczai magyar nyelvű logikai művei előtt (l. később is). Tehát a magyar szaknyelv megteremtésében szintén jelentős lépéseket tett.

E) A polifunkcionalizmushoz járult hozzá Medgyesi azzal is, hogy stíluseszmenye a keresetlen, „procátori pipere” nélküli, világos, ugyanakkor az érzelmeket is megfelelően visszaadó és a hallgatóságához mindig alkalmazkodó kifejezőmód volt. Különösen ez utóbbi lehetett termékeny jelzett szempontunkból. BARTÓK ISTVÁN így utal rá: „Medgyesi kétféle beszédtypust állít követői elé. A retorikailag igénytelenebb változat az egyszerűbb közönség épülését szolgálja, a figyelmet elsősorban a tanításnak, a meggyőzésnek szentelve. A művelt közönségnek szánt prédikációkban... A kiegyensúlyozott kompozícióra, az arányos szerkezetre való törekvés, az artistikus prózát eredményező szabályok

azt mutatják, hogy Medgyesi a hasznosság mellett esztétikai érzékkel is rendelkező művek elkészítéséhez kívánt útmutatással szolgálni...” (BARTÓK i. m. 210–1.) TARNÓC MÁRTON pedig a következőkre is rámutat: „A prédikáció eddig egészében egyházas tematikáját a nemzeti történelem égetően aktuális problematikájával frissítette fel, és olyan stílust, terminológiát alakított ki, mely Zrinyi Miklós prózájával rokon, s tőle egyenes szálak vezetnek a kuruckor hazafias publicisztikájához.” (TARNÓC i. m. 103).

F) Éppen a polifunkcionalizmus szemszögéből külön is kell szólnunk Medgyesi fordítói munkásságáról. A fordítás – amely valójában mindig egyúttal a kontrasztív nyelvtan és stilisztika szabályainak alkalmazása – felelős kezekben fontos eszköze a nyelv gazdagításának, a nyelvi-stilisztikai jelenségek differenciáltabbá tételének. Medgyesi sokat és nagy terjedelmű műveket fordított magyarra. Leghatásosabb volt az angol Lewis Bayle „Praxis pietatis” című népszerű művének a fordítása, amely először 1636-ban jelent meg Debrecenben, de 1643-ig további négy és még abban a században további két kiadása látott napvilágot. Emellett a kevésbé művelt olvasóknak is összeállított egy kisebb kegyességi könyvet, szintén angolból fordítva, „Lelki ábécé” címen (Gyulafehérvár, 1645.). Nyelvünk gazdagítása szempontjából sokat mond Medgyesi fordítói elve: „...az fordításnak... az én ítéletem szerint úgy kellene esni, hogy ne ismernék fordításnak..., az mit magyarra kellene fordítani, annak nem deák, német, anglus formán, hanem magyar módon essen.” BÀN IMRE egyenesen arra utal, hogy a „Praxis pietatis” „társadalomfestő” részletében „Medgyesi nem fordít, hanem magyarít” (BÀN, Puritán vallásos próza. Medgyesi Pál. In: A magyar irodalom története 2. [A magyar irodalom története 1600–1772.] Szerk. KLANICZAY TIBOR. Bp., 1964. 235).

4. Medgyesi Pál természetesen hozzájárult irodalmi nyelvünk intellektualizáltságához, azaz magasabb absztrakciós szintű nyelvi elemek létrehozásához, egyáltalán a gondolkodás komplexitásának a minél pontosabb kifejezéséhez. Ennek keretében szövegek a nyelvújításban való részvételéről, közelebről az általa alkotott képzett és összetett szavakról, továbbá viszonylag részletesebben a retorikának szintén általa létrehozott szakterminológiájáról, vagyis a retorikai műszavakról, minthogy Medgyesi a retorikai szaknyelv elindításával, mondhatnánk megalapozásával szolgálta leginkább irodalmi nyelvünk gyarapodását, a szakterületek felé is kiszélesedett gondolkodás adekvát kifejezését.

Ísmét utalnom kell azonban arra, hogy XVII. századi nyelvújításunk – benne Medgyesi életműve – e tekintetben nincs feldolgozva. Ezért magam is csupán TOLNAI VILMOS összefoglaló munkájára (i. m.) és SIMAI ÖDÖN tanulmányára (i. m.), valamint saját tapasztalatomra hagyatkozhattam.

1. Sz ó k é p z é s. – A XVII. századi nyelvújítók – köztük Medgyesi – kedvelték a képzett szavakat. Mintha észlelték volna a magyar nyelv képzőkbeli gazdagságát és a képzőknek árnyaltságot kifejező, valamint tömörítő erejét. SIMAI találóan állapította meg, hogy a XVII. századi nyelvújítók a meglévő, régi képzőket használták fel, nem úgy, mint a XIX. századiak, akik több esetben kikövetkeztetett szövegek elvonásával létrehozott és idegen eredetű képzőkkel éltek. Lássunk példákat Medgyesitől. – Főnevek: *lehetőség, olvasottság, többség; szakaszték; vesztemény; becsedelem*. – Melléknevek: *ingyenes, szokásos, egyes, többes; mindenüttes; érzéketlen; időszeri, rendszeri*. – Igék: *bebizonyít, el tulajdonít, hitelesít; mutatkozik; időődik; ábrázolódik, elmetsződik, eltapodódik*.

Az utóbbi *-ódik/-ődik* képzős igékkel Medgyesi a Geleji Katona kedvelte és ő általa helytelenített *-tattatott/-tettetett* képzős igéket helyettesítette. Egyébként az *-ódik/-ődik* képzős igék tudtommal az egész Tiszántúl használatosak, és ilyenek újonnan is képződnek. – SIMAI arra is rámutat (i. m. 108), hogy Medgyesi sok köznyelvi szót vitt be az irodalomba (*elaljasodik, elfecsérel, gyengélkedik, hegyke* – mai helyesírással: *hetyke* –, *só-*

hajtozik, tősgyökeres). És bár neheztel több okból is Geleji Katonára, a nyelvújítás szokásainak megfelelően átveszi Geleji Katona új szavait is (pl. *szermény, függelék, rekeszték*; l. SIMAI i. m. 15). – Amint látható, a képzett főnevek között sok az elvont jelentésű. Ezek – minthogy a tárgyi világtól való elvonatkoztatást jelentenek – az absztrakciónak mintegy az első fokát képviselik.

2. Szóösszetétel. – Ezzel az alkotásmóddal mint jelentéssűrítő, tömörítő eszközzel, szintén él Medgyesi. Néhány példa: *hazafti, kétszínűség, közoktatás, másodrendű, balértelem*. (A képzett szavakat, szóösszetételeket l. a Műszavak tárgyalásában is.)

3. Igeközös igék. – Úgy tűnik, Medgyesi felismerte az igekötők sokféle funkciót, jelentésbeli és stiláris finomságot kifejező erejét. A példáiból: *bebizonyít, eltulajdonít, felpiperéz, aláír, beválaszt, letesz, megad, levág*.

5. Az értelmező szótárak szerint a műszó vagy terminus technikus valamely tudomány(ág), szakma, tevékenységi kör nyelvhasználatában valamely pontosan meghatározott fogalomnak egyértelmű megnevezése. A terminológia, a szakszókincs pedig az illető tudomány(ág)ra, szakmára, tevékenységi körre jellemző szakszavak és szakkifejezések összessége. Talán nem túlzok, ha azt mondom, Medgyesi retorikai terminológiáját vizsgálván, a magyar szaknyelvnek, a magasabb absztrakciós szintet képviselő magyar műszóknak – legalábbis ami a retorikát, logikát illeti – a bölcsőjénél vagyunk. Természetesen vitatták akkoriban több oldalról, hogy megmaradjon-e a mesterségbeli szó (ahogy akkor nevezték) a görög, latin, idegen nyelvi formájában, vagy le kell fordítani magyarra, egyáltalán valamilyen módon magyar nevet kell adni. Medgyesi az utóbbi véleményen volt. Ahogy BARTÓK ISTVÁN utal rá, „Mivel Medgyesi a »Doce praedicare« teljes szövegét latinul is, anyanyelven is közreadta, módunk van megfigyelni az ars concionandi nemzetközi terminológiájának megmagyarosodását”. (BARTÓK i. m. 208.) Medgyesi azonban ezen belül is igyekezett tisztázni a terminusok pontos jelentését. Az *imádkozás* és *könyörgés* szavakat például a XVII. században is gyakran szinonimaként használták. Medgyesi viszont ezt írja: „Az IMÁDSÁG a’ mi nyelvünkön, úgy tettik többet térszen az Könyörgésnél; mert az Könyörgés tulajdonul alázas törekedést, vagy Kérést jegyez de az Imádság bé-foglalllya mind az Tulazket, mellyekből az Könyörgés közönségesen áll. Mi azért itt (hogy senki belénk ne gántsolodhassék) jó eleve mindeneknek érteniek akarjuk adni, hogy az Könyörgésen tágasb értelemmel az Imádságot értyük.” (Idézi BARTÓK i. m. 168.) Arra, hogy hogyan járt el Medgyesi a magyar nyelvű műszavak létrehozásában, idézem – BARTÓK ISTVÁN közlése alapján (i. m. 173) – „Doce nos orare” című munkájának azt a részét, amelyben a rálista logika magyar terminusait sorakoztatja fel, megadva természetesen a latin megfelelőket: „A’ Tselekedő (Mivelő, Munkálkodó, Tsináló, Téví) okok [efficiens]; A’ Miben, a’ Minn, a’ Mi környül valami vagyon. Fészek [subjectum]; A’ Benne, Raita, Környülötte levő, Hozzá adatott [adjunctum]; Az Ellenben lévő [opposita]; Az Hasonlétások vagy öszve-vetések [similitudines]; Az Osztások s Oszlások; Mikoron az öszvességel valo külön külön szaggattatik; avagy a’ mi egész, darabokban, vagy részekben [divisiones]; A’ Bizonyosságok, az az, az Írásnak mondási [testimonia]”.

BARTÓK ISTVÁN joggal hangsúlyozza, hogy a rálista logika legfontosabb terminusai évekkel Apáczai magyar nyelvű logikai művei előtt már megjelentek Medgyesi idevágó munkáiban. Fontos arra is rámutatnunk, hogy az egyes fogalmak megnevezésében Medgyesi a szinonimák felsorolásával mintha mérlegelte volna a magyar nyelv lehetőségeit, hogy vajon melyik kifejezés a legalkalmasabb a fogalom visszaadására. Egyébként amint látjuk, szerepel itt a latin terminus megfelelőjeként egyetlen szó, jelzős főnév, körülírás, egy azonban bizonyos: Medgyesi igen jól ismerte anyanyelvét, és felelősséggel igazította az új követelményekhez.

6. Befejezőként idézem a „Doce nos praedicare” egyik mondatát: „Az itt meg-íratott mód szerint, melyre ha jól vigázzsz, arany lántz gyanánt léssen.” Ez már a retorika értékéről és bizonyos retorikai tudatosságról tanúskodik. Valóban, bár Medgyesi nem tudott hatni (ahogy a társai sem!) a kívánt mértékben, az tagadhatatlan, hogy elindította a szakterminológia létrehozását, és hozzájárult a magyar tudományos próza kifejlesztéséhez.

A Prágai Nyelvész kör módszere pedig – amint láthattuk – hozzásegített az irodalmi nyelv szélesebb – és így realisabb – értelmezéséhez

SZATHMÁRI ISTVÁN

Studying literary Hungarian by Praguean methods: on the basis of Pál Medgyesi’s works

This paper investigates the way two features of the study of literary language by the Prague Linguistic Circle were anticipated in the work of a seventeenth-century Hungarian preacher, Pál Medgyesi. Those two features concern the polifunctionalism and concomitant differentiation of linguistic means, as well as what can be called intellectualisation, i.e., the elaboration of mainly lexical and syntactic devices that make language appropriate for representing higher levels of abstraction and a possibly most exact expression of the logical process of thinking. Going through a number of phenomena clustering around those two concepts, the author emphasises that Medgyesi had expressed the most important terms of Ramus’ logic in Hungarian well before Apáczai, and was the first to construct the rhetoric of prayers and sermons, thus initiating the emergence of the Hungarian special terminology and rhetoric of the field and contributed to the development of Hungarian scholarly prose.

ISTVÁN SZATHMÁRI

Kognitív jelentéstani vázlat az igekötős igéről*

Az alább olvasható tanulmány az igekötős ige mint jelentésszerkezet jelentéstani bemutatását végzi el kognitív nyelvészeti keretben. A bemutatás a prototipikus igekötős ige jelentéstani leírását vázolja alapbeállításban,¹ a LANGACKER-féle jelentésszerkezet és kompozitumszerkezet elméletével és módszertanával, illetve a FAUCONNIER által kidolgozott blending megvalósulásaként. (A későbbiek előtt itt hivatkozom RONALD W. LANGACKER és GILLES FAUCONNIER munkáira. Vö. LANGACKER, *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I.* Stanford, California, 1987.; FAUCONNIER, *Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language.* New York, Cambridge University Press, 1994. [1985.].) A kifejtés kiinduló alapja az a funkcionális kognitív elv, mely szerint a nyelvi egységek, kifejezések jelentése és a jelentésekből emergáló szerkezete is jelentéstani, ezen keresztül konceptuális és tapasztalati eredetű. Ennek megfelelően az igekö-

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2003. október 14-én, Hajdú Mihály köszöntése alkalmából tartott felolvasó ülésén elhangzott előadás szerkesztett változata. Köszönöm Ladányi Mária gondos, elmélyült lektori segítségét.

¹ Az *alapbeállítás* kifejezés itt az igekötős ige prototipikus, sematikus morfológiai és jelentésszerkezetére utal, arra a szerkezetre, amely a magyar anyanyelvűek számára a mindenkori szövegbeli igekötős igék megértésének és újak létrehozásának a lehetőségét adja.

tős ige általános szemantikai jellemzését az igekötős ige néhány mondatjelentéstani vonatkozásának vázolása követi.

1. A nyelvi egység mint jelentésszerkezet és a kompozitumszerkezet. – A nyelvtanítás különböző elméletei a nyelv viszonylag kis méretű egységeit eltérő megfontolásokból hajlamosak építőköveknek tekinteni, vagyis olyan elemeknek, amelyeknek egymás mellé helyezése vagy összetétele nagyobb nyelvi szerkezeteket hoz létre. A nagyobb nyelvi elemek létrehozását a magyar nyelvtanok is valamiféle szerkezeti eljárás eredményének tekintik, amely meghatározott szabályok szerint megy végbe. A strukturális és generatív nyelvtanok a strukturális pozíció leírhatóságára összpontosítanak, a kisebb egységeket a lexikon vagy a morfológia részeként tartják számon, amelyek elkülönülnek a szintaxis (tehát a mondat) szerkezeti kérdéseitől. Az egyszerű építőkocka-modellt a „Magyar grammatika” még az ezredfordulón is különösebb magyarázat nélkül alkalmazza (Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp., 2000. 24).

Az itt érvényesítendő kognitív nyelvtan, kivált a LANGACKER által kidolgozott változat a korábbi felfogásoktól eltérő módon azt tartja, hogy a morfológia, a lexikon és a szintaxis kontinuumot alkot, mert tartozzanak a nyelvi egységek bármelyik említett tartományba, lényegüket tekintve hasonlóak: egy fonológiai és egy szemantikai szerkezet szimbolikus kapcsolataként funkcionálnak. Egy nyelvi kifejezésnek szerkezetes mind a fonológiai, mind a szemantikai összetevője. Ezek az összetevők tapasztalati alapúak, a szemantikai alapvetően konceptuális, a tapasztalatot absztrakció és kategorizáció útján sáncolja el.² Ezek a szimbolikus kapcsolatok a gyakori használat révén elsáncolódnak (begyakorlódnak) az emberi elmében, valamint konvencionálissá válnak az azt beszélő közösségben. Ezáltal válnak szimbolikus nyelvi egységgé, olyan kifejezéssé, amely használatkor nem kívánja meg, hogy a beszélő vagy a hallgató részeire bontva dolgozza fel, azaz mentálisan elemezze őket, hanem „előre csomagolt” egységként, Gestaltként tud velük bánni, vagyis egységként hozza őket kapcsolatba más hasonló egységekkel. A nyelvi egység sokféle lehet, a magyar nyelvben mint ragozó nyelvben a konvencionálódott nyelvi egységek méretben felső határát további kutatásokkal lehet meghatározni, de föltehetőleg egyszerű beszélt nyelvi mondatok is ide sorolhatók.

A nyelvi egységek kapcsolata nem formális. Nem valamely egymáshoz viszonyított üres helyek betöltése révén kerülnek nyelvi viszonyba egymással, nem is valamely mögöttes szerkezet felszínivé alakításával, hanem jelentéstani összefüggések révén. A nyelvi egységek (morfémák, szavak) egymást szemantikailag kölcsönösen kidolgozó viszonyba kerülnek. E viszonyok szintén sematizálódhatnak, absztrakció (általánosítás) révén nyelvtani szerkezeteket hozva létre.

A nyelvi egységek komponensszerkezetekként vesznek részt egy összetett struktúrában, azaz kompozitumszerkezetben. Az igekötő + ige kapcsolat e megközelítésben egyértelműen kompozitumszerkezetként értelmezhető: két nyelvi egységből áll, melynek külön-külön is érthető jelentésszerkezete kölcsönös kidolgozásban kerül viszonyba egymással. Az alábbiakban először e jelentéstani viszonyt elemzem, azután e viszonyt mondatnyi közegben is megvizsgálom. Ez utóbbi azért szükséges, mert a kognitív nyelvtan felfogása szerint az egyes nyelvi egységek – a más egységekkel való szemantikai kapcsolat révén – közvetlen támogató mátrixukban, fogalmi közegükben kapják meg érthe-

² Az *elsáncolás* (entrenchment), másképp begyakorlás valamely fogalom elméleti körülhatárolódását és viszonylag könnyű előhívhatóságát (aktíválhatóságát) nevezi meg. Egy gyakran előhívott fogalom könnyen hozzáférhető, nyelvi kifejezésben aktiválva könnyen megérthető, egy ritkán előhívott fogalom ezzel szemben nehezen aktiválható.

tóségi jellemzőiket. A bemutatás a prototipikus igekötős ige jelentéstani kérdéseit vázolja, amely a kognitív nyelvten empirikus eredetű alapelvei révén alapot ad a specifikus esetek további kifejtésére.

Az igekötő az egyik legsajátabb magyar nyelvi egység. Minden lényeges ezzel foglalkozó leírás kiemeli az igéhez való helyzeti viszonyának jellegzetességeit, sorrendi lehetőségeit, határozószó jellegét és az igét módosító jelentéstani és grammatikai szerepét (vö. KIEFER F. – LADÁNYI M., Az igekötők. In: Strukturális magyar nyelvten. 3. Morfológia. Szerk. KIEFER F. Bp., 2000. 475–80; KIEFER F. – HONTI L., Verbal ‘prefixation’ in the Uralic languages: ALH. 50. 2003: 197–53; vö. É. KISS K., Mondattan. In: Új magyar nyelvten. Szerk. É. KISS–KIEFER–SIPTÁR. Bp., 1998. 33–48; KESZLER szerk. i. m. 264–7; É. KISS K., Egy igekötőelmélet vázlata: MNy. 2004: 15–42). A leírások főképp az igekötőnek az igére gyakorolt jelentéstani hatását sorolják föl. Ezek a következők: határozószói jelentés (a ősi igekötőknél elsődlegesen térjelentéssel) az ige jelentésének módosítása, a befejezett aspektus jelölése (a befejezettségben), az akcióminőség meghatározása. Az igekötő e leírások szerint is az igéhez való viszonyában értelmezhető.

A kognitív jelentéstani bemutatás előtt szükséges ennek az elméleti iránynak a szemantikai alapelveit és ábrázolási módját röviden összefoglalni egy példán, majd a kompozitumszerkezet alapelveit felsorolni.

A kognitív nyelvten a nyelvi egységek jelentését kognitív tartományok sorából összeállító mátrixban írja le. A kognitív tartományok lehetnek elemiek (ezek a bázistartományok, melyek valamely alapvető tapasztalati formában – pl. méret, súly, szín, alak, két- vagy háromdimenziós tér – helyeznek el ismeretet az adott entitásról vagy viszonyról), vagy lehetnek összetettek. Az itteni leírásban bázistartományokból álló jelentésmátrixokkal közelítjük meg az igekötő és az ige jelentését és együttes jelentésszerkezetét. A dolgokat leképező főnevek jelentése több különböző bázistartományban leírható különböző elemi tulajdonságból áll össze egy mátrixban; az atemporális viszonyokat leképező melléknevek, határozószók, névutók egy bázistartományban, a temporális viszonyokat leképező igék egyetlen bázistartomány különböző, egymásra következő időpontbeli állapotaiban képeznek le egy időbeli folyamatot. Példaként két határozói tartalmú névutót veszünk, amelyek atemporális viszonyként egyszerűen megalapozzák az ige és az igekötő jelentéstani leírását.

A *fölött* vagy *alatt* két fizikai test idővonatkozás nélküli térbeli viszonyát jelöli elsődleges jelentésében. Vegyük ehhez a következő két mondatot:

- (1) *A lámpa az aszta fölött van.*
- (2) *Az asztal a lámpa alatt van.*

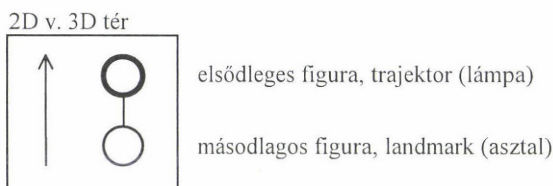
Az (1) mondatban a LÁMPA³ fizikai test helyzetét az ASZTAL fizikai test helyzetéhez képest fejezzük ki nyelvi jelentésszerkezetben. A lámpa helyzetének ilyen nyelvi kifejezésében a következő fogalmi tényezők játszanak szerepet: a konceptuális feldolgozásban a lámpa fizikai testet a háromdimenziós térben⁴ helyezzük el (ebben a kognitív bázistartományban értelmezzük), méghozzá e térnek egyetlen vonatkozásában, a vertikáltságban, mert e térben a lámpa fizikai testet egy másik testhez való vertikális térbeli viszonyában jellemezzük. E 3D bázistartomány vertikális térbeli viszonya két entitás között képződik; a két entitás két figuraként jelenik meg, amelyek közül az egyik a feldolgozó figyelem

³ A kiskapitális a kognitív nyelvészetben valamely fogalom jelölője (szemben a dőlt szedéssel, amely a nyelvi adatot jelöli).

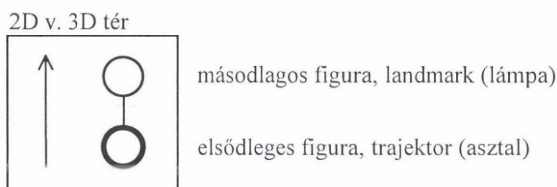
⁴ A *háromdimenziós* rövidítése a későbbiekben 3D, a *kétdimenziós*-é 2D.

előtérben áll, tehát elsődleges figura, illetve specifikusabban trajektor⁵ (az (1) példában ez a lámpa), a másik a feldolgozó figyelem háttérben áll, tehát másodlagos figura, illetve specifikusabban landmark⁶ (az (1) példában ez az asztal). A (2) példában e viszonynak a fordítottja látható, ott az asztal az elsődleges figura, annak a térbeli helyzetét adja meg a nyelvi kifejezés a lámpához, a másodlagos figurához képest, szintén a vertikális egyetlen vonatkozásában. A térbeli elhelyezkedés fogalmi leképezése tehát a legegyszerűbb módon úgy történik, hogy a figyelem középpontjában álló entitás (a beszéd „témája”) egy másik entitáshoz való viszonyában kapja meg a térbeli leírást, általánosabban a fogalmi kidolgozást. Az 1. és 2. ábra a FÖLÖTT és ALATT sematikus viszonyt mutatja be. (Az ábra sematikus jellege a bemutathatóságot célozza, és nem kívánja azt sugallni sem, hogy bármilyen mértékig megfelelné mentális állapotoknak vagy műveleteknek.) A négyyszög a kognitív bázisstartomány jelölője, itt konkrétan a két- vagy háromdimenziós téré, amelyben a két atemporális viszony feldolgozódik. A két karika a két entitást jelzi e térben, a vastag szedés a profilált (jelölt és előtérbe állított) státust, a karikák közötti vonal a ket-tejük közötti viszonyt, míg a függőleges nyíl a 2D vagy 3D tér egyetlen, függőleges specifikációját.

1. ábra
A fölött jelentéstani ábrája

2. ábra
Az alatt jelentéstani ábrája

A fenti példákból is az derül ki, hogy a kognitív nyelvtenban az elemi jellegű nyelvi egységek (morfémák, szavak) jelentése összetett fogalmi szerkezet. Vagyis például az *ige*, a főnév jelentésszerkezetként értelmeződik. Ezek a jelentésszerkezetek többnyire nem magukban állnak, hanem jellegzetes viszonyokban összekapcsolódnak egymással. A jelentéstaniilag összekapcsolódó jelentésszerkezetek komponensszerkezetekként funkcionálnak. Két komponensszerkezet jelentéstani és szerkezeti összekapcsolódása hozza létre a magasabb rendű kompozitumszerkezetet. A két vagy több komponensszerkezet és a kom-

⁵ A 'röppálya' jelentésű *trajectory* szóból, 'ami valamihez képest előtérbe kerül és e viszonyban határozható meg', de nem feltétlenül 'mozgó' jellegű, jelentése a *landmark* kifejezéssel együtt értelmezhető; tr = trajektor.

⁶ A nem nyelvészeti szövegekben 'határkő, tájékozási pont' jelentésű *landmark* szó itt 'amihez képest valami más az előtérbe kerül, meghatározható' értelemben használatos; lm = landmark.

pozitumszerkezet együttesen adja sematikusán, dekontextualizáció révén a grammatikai szerkezetet. LANGACKER valenciaviszonyokkal írja le a kompozitumszerkezetek jellemzőit, méghozzá a következő tényezők alapján (1987. i. m. 277–326):

a) megfelelések: a komponensszerkezetek mint jelentésszerkezetek profilált, kiemelkedő alszerkezetei között átfedések vannak (ezek az átfedések egyúttal sematikus entitások vagy viszony kidolgozásai is lehetnek); többszörös megfelelések is lehetnek többszörös szerkezetek között;

b) profilmeghatározottság: egy komponensszerkezet profilja lesz a kompozitumszerkezet profilja (ez elősegíti az elemezhetőséget, a felismerhetőséget);

c) konceptuális (és fonológiai) autonómia vagy függőség: az autonóm komponensszerkezet kidolgozza egy függő komponensszerkezet egy kiemelkedő alszerkezetét a kidolgozási oldal tartományában;

d) konstituencia: a sorrend, amelyben a komponensszerkezetek egymásra következve kombinálódnak, és előre haladva kidolgozottabb kompozitumszerkezeteket hoznak létre.

A legfontosabb kompozitumszerkezet az ige és a főnév kapcsolata. Egy tagmondatban az igehez egy vagy két főnév kapcsolódik az említett valenciaviszonyokkal, prototipikus esetben egy ágens alany és egy páciens tárgy. (A prototipikus magyar tagmondatbeli topik-értelmezéssel kapcsolatban ezt l. TOLCSVAI NAGY GÁBOR: Topik és/vagy figura. In: A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei V. Szerk. MALECZKI MÁRTA. Szeged, 2002. 237–48.) Az itteni dolgozatban a magyar nyelv egy sajátos kompozitumszerkezetét, az igekötő és az ige kapcsolatát elemezzük.

2. A prototipikus igekötős ige jelentésszerkezete. – A kognitív nyelvészet eddig bemutatott elvei és módszerei alapján az igekötő és az ige kapcsolata két jelentésszerkezet kompozitumszerkezetének lehet tekinteni. Olyan kompozitumszerkezetnek, amely két viszonylag jól elkülönülő egységből áll, mindkettőnek saját leírható jelentése van, s e két jelentés meghatározott módon kapcsolódik össze. E jelentésszerkezetet két leírásban mutatjuk be. Elsőként a LANGACKER-féle jelentésmátrixok profilált viszonyaiban, másodikként pedig a blending műveletében és az így létrehozott blend szerkezetében.

Vegyük példának a *bemegy* igét. A következő elemzésben mind a két nyelvi egységnek, mind a belőlük alkotott kompozitumszerkezetnek a prototipikus jelentéséből indulunk ki, azaz a *be* esetében a térben befelé irányulást, a *megy* esetében a szándékolt térbeli előrehaladást, az igekötős igére vonatkozóan pedig ezeknek a jelentésszerkezeteknek az összekapcsolódását írjuk le. Elsőként a *megy* és a *be* külön jelentéstani jellemzését kell megadni. A *megy* ige a következőképpen jellemezhető LANGACKER munkái alapján (1987. i. m.; Foundations of Cognitive Grammar. Volume II. Descriptive Application. Stanford, California, 1991.; Grammar and Conceptualization. Mouton de Gruyter, Berlin–New York, 1999.):

a) folyamat temporális profillal, szekvenciális (egymásra következő) letapogatással,⁷ imperfektív (időbeli változás nélküli), időbeli korlátozás (például végpont) nélkül;

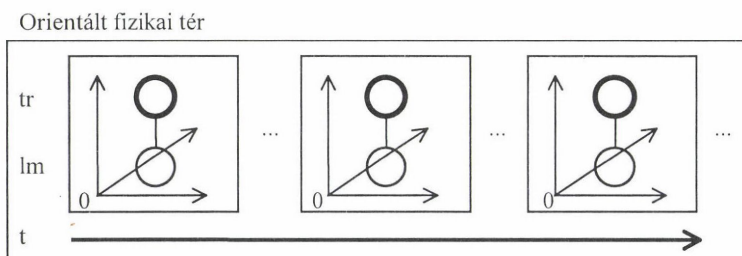
b) a kognitív tartomány a fizikai tér;

c) a trajektor valamely létező a 3D térben való mozgás képességével;

d) a landmark specifikálatlan fizikai tárgy, kötött régió a 3D fizikai kontinuumban.

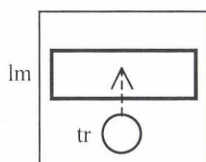
⁷ A *szekvenciális letapogatás* állapotok folyamatos sorozata a folyamat különböző fázisait reprezentálva.

3. ábra
A megy sematikus ábrája

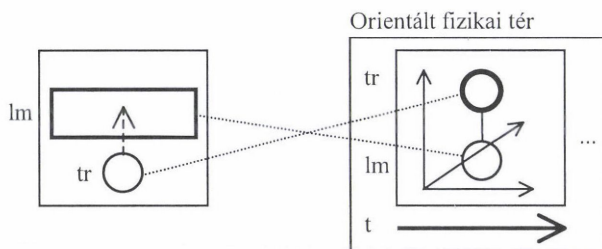
A *be* igekötőt a következőképpen lehet jellemezni. A *be*, miképp a korábban bemutatott *fölött/alatt*, prototipikusan valamely entitásnak (trajektor) a térbeli elhelyezkedését reprezentálja egy másik, valamilyen mértékben zárt entitáshoz (landmark), körülhatárolt térhez való viszonyában. A viszony az elsődleges figuraként (trajektorként) reprezentálódó entitástól az utóbbiba (landmarkba) vezető ösvényként jellemezhető. Tehát a landmark és a trajektor közötti viszony egy irányított fizikai térben (a feldolgozásban bázistartományban) profilálódik, a forrás és a cél közötti ösvényként. A landmark egészként profilálódik, nem kap más specifikációt. A viszony magában foglalja a [BELE, BEFELE] és a [BE, BENT] fogalmakat.

4. ábra
A *be* kognitív ábrája a LANGACKER-féle jelentéstanban
(a nyíl végű szaggatott vonal az ösvény)

A *bemegy* ige jelentésszerkezetét elsődleges, fizikai mozgás jelentésében a LANGACKER-féle modellben a következőképpen lehet ábrázolni. (Az egyszerűség kedvéért az ábra jobb oldala, a *megy* ige diagramja egyetlen pillanatnyi állapotot mutat be a számos közül.)

5. ábra
A *bemegy* kognitív ábrája a Langacker-féle jelentéstanban

Ebben a kompozitumszerkezetben a *be* igekötő trajektora (valamilyen entitás a forrás-cél ösvényen végighaladva) megfelel a *megy* ige trajektorának (valamilyen létező a 3D térben való mozgás képességével). A *be* igekötő landmarkja (a forrás-ösvény-cél sémában a cél) megfelel a *megy* landmarkjának (specifikálatlan fizikai tárgy, kötött régió 3D fizikai kontinuumban). A megfelelés nem egyszerű szerkezeti viszony, hanem a trajektorok és landmarkok kölcsönös kidolgozásában műveleti jellege van. Így a két jelentésszerkezet lényegi jellemzőit megtartja, de kis mértékben megváltozik. A *megy* ige trajektora (valamilyen létező a 3D térben való mozgás képességével) sematikus, de kidolgozottabb, mint a *be* igekötőé (valamilyen entitás), ezért itt a kidolgozás az ige felől az igekötőre irányul. A *be* igekötő landmarkja (a forrás-ösvény-cél sémában a cél) sematikus, de specifikusabb, mint a *megy* igéé (specifikálatlan fizikai tárgy, kötött régió 3D fizikai kontinuumban), ezért itt a kidolgozás az igekötő felől az igére irányul.

A megfelelésekből és részleges kidolgozásokból eredő jelentésváltozások további módosulásokat eredményeznek, például a két jelentésszerkezet tér- és időleképezésében. A *megy* ige eredetileg imperfektív, tér- és időbeli végpont nélküli temporális viszonyt képez le. Az ige a *be* igekötő landmarkja révén befejezetté válik, mert a landmarkba való bejutással a ösvény véget ér, a trajektor eljut céljáig, vagyis az ösvény térbeli és ezáltal időbeli végpontot is kap. A *bemegy* ige által leképzett cselekvés a tér egy meghatározott pontjának elérésekor befejeződik időben is. Ezáltal az igekötő az igét befejezett aspektusúvá teszi. E művelet sor másik részeként az eredetileg (lineáris múlt–jelen–jövő) idővonatkozás nélküli *be* igekötő kiegészül az összegző letapogatás⁸ jellegű időjelentéssel. Összefoglalva:

a) *be*: atemporális térbeli viszony végponttal → kvázitemporális térbeli viszony végponttal, viszony összegző letapogatással,

b) *megy*: imperfektív temporális viszony egymásra következő letapogatással → perfektív temporális viszony egymásra következő letapogatással.

Az így megmutatkozó kompozitumszerkezet lényegében egy négydimenziós tér-idő kontinuumot képez le. Ez az értelmezés kissé különbözik a LANGACKER által komplex atemporális viszonyként bemutatott szerkezettől. (Vö. LANGACKER, *Concept, Image, Symbol: the Cognitive Basis of Grammar*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York, 1991. 22. A temporalitás jelenlétére PELYVÁS PÉTER is fölhívja a figyelmet: A magyar segédigék és kognitív predikátumok episztemikus lehorgonyzó szerepéről. In: A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei III. Szerk. BÜKY L. – MALECZKI M. Szeged, 1998. 117–32.)

A kompozitumszerkezet általános jellemzőinek megfelelően az igekötő-ige kapcsolatnak a következő szemantikai tulajdonságai vannak:

a) megfelelések: a komponensszerkezetek mint jelentésszerkezetek profilált, kiemelkedő alszerkezetek között átfedések vannak (ezek részletes leírása történt meg fentebb);

b) profilmeghatározottság: az ige (a példában a *megy*) komponensszerkezetének profilja lesz a kompozitumszerkezet profilja, vagyis térbeli mozgás, saját általános jellemzőivel (itt egy ágensnek valamilyen térbeli ponttól távolodó térbeli mozgását képezve le);

c) konceptuális (és fonológiai) autonómia vagy függőség: az igekötő-ige szerkezetben autonóm komponensszerkezet (az ige, a példában a *megy*) kidolgozza a részlegesen függő komponensszerkezetnek (az igekötőnek, a példában a *be* forrás-ösvény-cél jelentésszövetőjének) egy kiemelkedő alszerkezetét a kidolgozási oldal tartományában;

⁸ Az *összegző letapogatás* valamilyen folyamatot nem temporálisan, hanem állapotainak párhuzamos ábrázolásával reprezentál. (Vö. LANGACKER 1987. i. m. 248.)

c) konstituencia: az igekötő és az ige hierarchiája és sorrendje közismerten jelentős tényező a magyar mondatban (vö. É. KISS KATALIN, Mondattan. In: É. KISS–KIEFER–SIPTÁR szerk. i. m. 33–48; ennek szemantikai vonatkozásairól l. alább).

Az itteni leírás a *be* és a *megy*, illetve a *bemegy* jelentéstani alapbeállítását vázolja, történeti vonatkozások nélkül. Ám még ez a változat is jelentéstani indokát adja annak a megállapításnak, amely szerint az igekötős, prefixummal ellátott igék jelentéstörténete az uráli nyelvekben történetileg a következő változatokat mutatja (ezt írja le részletesen adatolva KIEFER–HONTI i. m.):

a) határozószói jelentés → határozószói jelentés és aspektuális jelentés → aspektuális jelentés → aspektuális jelentés és akcióminőség-jelentés (az ősi igekötők esetén);

b) határozószói jelentés → határozószói jelentés és aspektuális jelentés → aspektuális jelentés és akcióminőség-jelentés (az újabb igekötők esetén).

A igekötő és ige kompozitumszerkezetként való leírása két fontos általánosabb jellemzőt mutat fel. A kompozitumszerkezet egyetemes elvek alapján jön létre, de nyelv- és kultúraspecifikus tényezők is szerepet játszanak benne. A kompozitumszerkezet LANG-ACKER-féle modellje statikus jellegű, az igekötő-ige kapcsolatban a műveleti összetevő talán a szükségesnél kevesebb helyet kap a leírásban. Dinamikusabb, a műveleti tényezőket jobban előtérbe helyező leírást kapunk, ha az igekötő-ige kapcsolatot a blendként, fogalmi integrációs hálózatként mutatjuk be.

A blend (műveleti formáját jelölve *blending*) dinamikus jelentésszerkezet, fogalmi integrációs szerkezet, mely összetett elméleti műveleteken alapul. A blend alapja a mentális tér (valamennyire körülhatárolt tudás, például egy jelenet,⁹ helyzet részleges és időszakos reprezentációja valamely kognitív tartományban). Blend (vegyülék) két vagy több mentális tér megfelelési viszonyaiból, e bemeneti terek egyes összetevőinek a vegyülékes térbe való kivetítéséből és összekapcsolásából (tehát a blend létrehozásából) és a két bemeneti tér fölé helyezhető generikus térből áll. (Vö. FAUCONNIER i. m.; *Spaces, worlds, and grammar*. Ed. G. FAUCONNIER – EVE SWEETSER. The University of Chicago Press, Chicago–London, 1996.; G. FAUCONNIER – MARK TURNER, *Conceptual integration networks: Cognitive Science* 22. 1998/2: 133–87; JOSEPH E. GRADY – TODD OAKLY – SEANA COULSON, *Blending and Metaphor*. In: *Metaphor in Cognitive Linguistics*. Ed. R. W. JR. GIBBS – G. J. STEEN. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 1999. 101–24.)

A magyar igekötő-ige szerkezet értelmezhető blendként. A blend e kompozitumszerkezetben bemutatja azon legfontosabb műveleteket, amelyek magát a kapcsolatot létrehozzák. Mivel számos magyar igekötő ma is termékeny, sőt újjak is keletkeznek,¹⁰ és igék új jelentésben vagy friss kölcsönzés, magyarítás után szintén hajlamosak igekötőt fölvenni, a kompozitumszerkezet kialakulása fontos nyelvi jelenség.

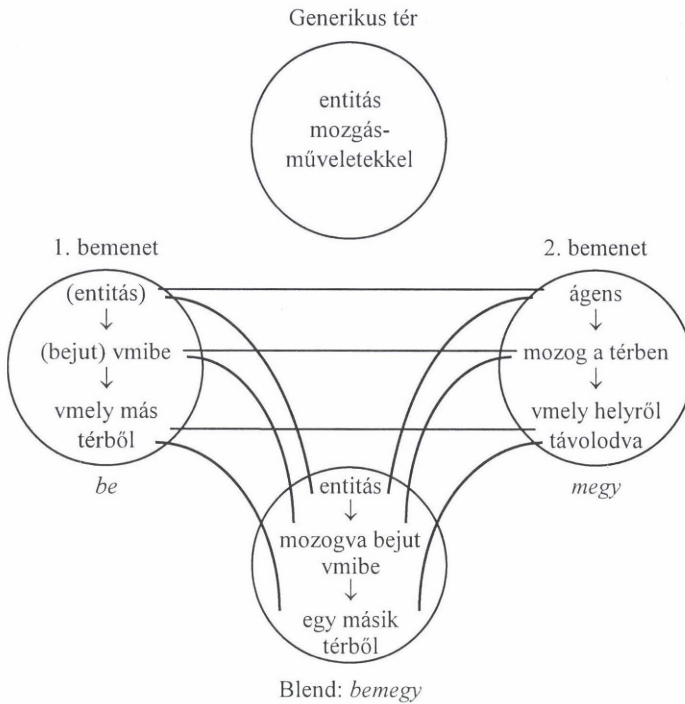
A *bemegy* blend-ábrázolásában, melyben az igekötős ige ismét alapbeállításában szerepel, a *be* az egyik bemeneti tér, a *megy* a másik bemeneti tér, a blend pedig a *bemegy*. A *be* igekötő bemeneti terének ábráján az *entitás* és a *bejut* zárójeles szedése azt jelzi, hogy e mentális térben a két fogalmi összetevő a *megy* ige hasonló összetevőinél is

⁹ A *jelenet* ('scene') valamely folyamat (cselekvés, történés, állapot) egy meghatározott szakasza.

¹⁰ L. KIEFER–LADÁNYI i. m., LADÁNYI M., *Productivity as a sign of category change. The case of Hungarian verbal prefixes*. In: *Morphological Analysis in Comparison*. Ed. W. U. DRESSLER – O. E. PFEIFFER – M. A. PÖCHTRAGER – J. R. RENNISON. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 2000. 113–41.; LADÁNYI M., *Rendszer – norma: nyelvhasználat: igekötős neologizmusok „helyi értéke”*. Előadás „A VI. mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei” című konferencián. Szeged, 2003. október 17.

sematikusabb. A *be* igekötő mentális térben a valamibe irányulás és a valahonnan eredés térbeli összetevői nevezhetők meg, míg az entitás, amely ezt végrehajtja, vagy amellyel ez megtörténik, és maga a folyamat is csak erősen sematikus módon összetevő. A *megy* ige valamely ágens térbeli mozgását képezi le, lényegében valamely térbeli ponttól távolodva. A blendben a kettőnek egyes összetevői vegyülnek, és így alakul ki az a jelentésszerkezet, amelyben egy entitás mozgással bejut valamely térbe egy másik, a céltól elkülönített térből.

6. ábra
A *bemegy* kognitív ábrázolása blend leképezésben

FAUCONNIER–TURNER (i. m. 162–3) a blendingek öt optimalitási feltételét különítette el. Ezek:

- integráció: a blendnek egy jól integrált jelenetet kell leképeznie egység státusban;
- topológia: a bemeneti terek elemei közötti viszonyoknak meg kell felelniük a blend elemei közötti viszonyoknak;
- háló: „megfelelő kapcsolatoknak” kell lenniük a blend és a bemeneti terek között azért, hogy a blendet könnyen lehessen kezelni;
- „kicsomagolás”: a befogadó könnyen kell hogy „kicsomagolja” (megértse) a blendet a bemeneti terek, a megfelelések, a kivetítések és a generikus tér rekonstruálása során;
- jó ok: ha egy elem megjelenik a blendben, jelentősége kell hogy legyen.

Az itt elemzett blending két bemeneti terének kognitív távolsága nem olyan nagy, mint például az EVE SWEETSER (From Etymology to Pragmatics. Cambridge University Press, 1990.) által megadott vagy más példákban, mégis megfelelően elkülönülnek ah-

hoz, hogy két különböző és kidolgozott mentális térnek lehessen tartani őket. Az igekötős igék mint blende mentálisan nagy mértékben elsáncoltak (begyakorlottak), de szerkezet (morfológiai, szintaktikai) függetlenségük részlegessége miatt a blending művelete kellőképpen dinamikus.

3. Egy igekötős ige (*átlát*) észlelési és metaforikus jelentésének összehasonlító elemzése. – Az igekötős igék általában poliszém jelentésszerkezetűek, illetve az igekötők és az igék külön-külön is poliszémek, továbbá az igekötők aspektus- és akciómínőség-jelölő funkciója a leírásokban külön tényezőként szerepel. Ebből a igen kiterjedt jelenségekörből a prototipikus igekötős ige jelentésének kognitív bemutatásakor a metaforikus kiterjesztés prototipikus esetét érdemes összefoglalni, hiszen vélhetőleg az ilyen történetileg is alapvető kiterjedések adják az alapját a további poliszémikus jelentések keletkezésének. Az itt elemzendő példa az *átlát* igekötős ige, két jelentésében, amelyekkel a) a 'vizuálisan észlel' észlelési és b) a 'megért' kognitív viszonyt képezi le. Mindkét jelentés régi, az első közvetlen tapasztalati alapú és egyetemes. (Vö.: SWEETSER i. m.; GEORGE LAKOFF – MARK JOHNSON, *Metaphors We Live By*. The University of Chicago Press, 1980.; KÖVECSÉS ZOLTÁN, A metafora a kognitív nyelvészetben. In: *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Szerk. PLÉH CS. – GYÖRI M. Bp., 1998. 50–82.) Az *átlát* 'megért' jelentése A MEGÉRTÉS LÁTÁS fogalmi metafora egyik kifejezése a számos közül (pl. *belát, meglát, látásmód, szemhatár*; megközelítőlegesen listát tartalmaz TOLCSVAI NAGY G., *Conceptual metaphors and blends of „understanding” and „knowledge” in Hungarian*: ALH. 48. 2001: 79–100). Az *átlát* 'vizuálisan észlel' jelentését (3) és (4), 'megért' jelentését (5) és (6) példázza.

(3) *Péter átlát a túlsó partra.*

(4) *Átlátok a bokron.*

(5) *János átlátja a helyzetet.*

(6) *János nem látja át a kérdés bonyolultságát.*

A *lát* 'vizuálisan észlel' jelentésszerkezte a következő módon jellemezhető LANGACKER elméleti keretében.

1. Az észlelési viszonyban:

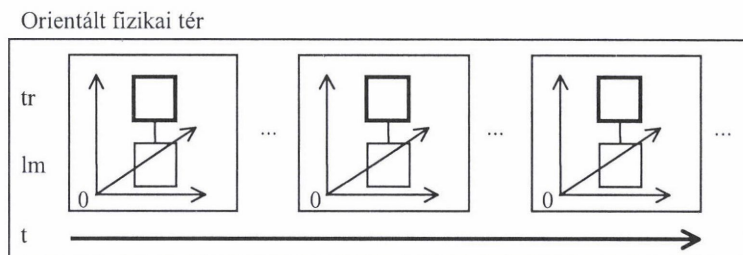
a) folyamat temporális profillal, szekvenciális letapogatással, imperfektív (időtartamon belüli változás nélkül), időbeli korlátozás nélkül;

b) kognitív tartomány a fizikai tér;

c) a landmark specifikálatlan fizikai tárgy, amely kiemelkedik és elkülönül a háromdimenziós fizikai kontinumban (l. LANGACKER 1987. i. m. 183 kk.);

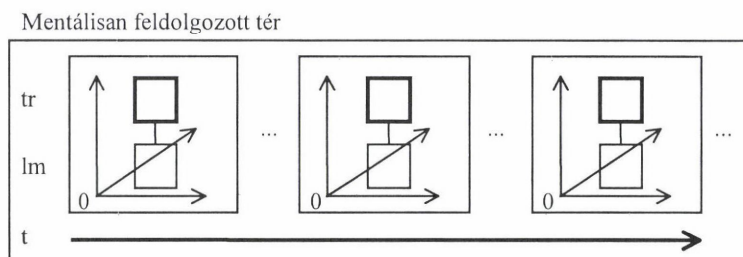
d) a trajektor értelmes lény a vizuális információ észlelésének és feldolgozásának képességével; a vizuális észlelés egy fizikai tárgy felé irányul. (A vizuális észlelés elméleti feldolgozását többféleképpen modellálták; l. pl. DAVID MARR, *Vision: A computation investigation into the human processing of visual information*. W. H. Freeman, San Francisco, 1982.)

7. ábra

2. A kognitív viszonyban:
- folyamat temporális profillal, szekvenciális letapogatással, imperfektív (időtartamon belüli változás nélkül), időbeli korlátozással;
 - a kognitív tartomány: mentálisan feldolgozott (mentálisan modellált) tér;
 - a landmark strukturált entitás, információk komplex struktúrája, amely kiemelkedik és (viszonylagosan) elkülönül a bejövő információk kontinuumában (a bejövő információ reprezentációs formája például valamely üzenet, helyzet, viszony, kérdés, meghatározás stb.);
 - a trajektor értelmes lény (prototipikusan emberi lény), az információnak mint strukturált egésznek az észlelési és feldolgozási, azaz megértési képességével; ezt a feldolgozást többféle modellben írják le, lényegében ezzel foglalkozik a kognitív tudomány minden emberi vonatkozása.

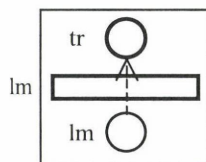
8. ábra

Az *át* igekötő jelentésszekezete a következő módon jellemezhető LANGACKER elméleti keretében.

- Az észlelési viszonyban:

9. ábra

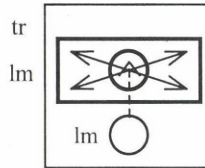

Itt a két landmark és a trajektor közötti viszony egy orientált fizikai térben egy forrás és egy cél közötti ösvényként profilálódik, valamint a trajektor szintén profilálódik.

A trajektor végighalad az ösvényen, túl a második landmarkon, kezdő- és végpontja nincsen specifikálva. A második landmark (az az entitás, amelyen a trajektor áthalad) egészként profilálódik, nem kap specifikációt. Az első landmark pusztán forrásként (kiindulópontként) specifikálódik, illetve értelmezhető referenciapontként (l. LANGACKER 1999. i. m. 50). Az ÁT viszony magában foglalja a BE, BENT és a KI fogalmakat.

2. A kognitív viszonyban:

10. ábra

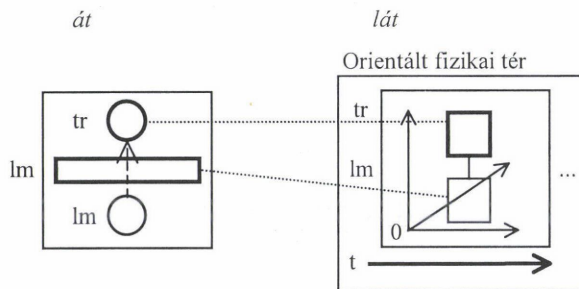

Itt az első landmark mint kiinduló forrás háttérbe szorul, nincs különösebb jelentősége. A második landmark ezzel szemben nem pusztán profilálódik, hanem a trajektor mentális mozgásának célpontja lesz. Ez a viszony szintén magában foglalja a BE, BENT fogalmakat, de nem tartalmazza a KI fogalmát, ugyanis ebben a jelentésszerkezetben a sematikus ösvény célpontja nem a második landmarkon kívül, hanem azon belül van, pontosabban ez a belső – mint információszerkezet – maga a cél. Vagyis az ösvény jelentése itt nem 'keresztül valamin mint egészen', hanem 'keresztül valaminek mint egészen az összetevőin'. A fogalmi letapogatás így 'belülről valaminek a végéig jutni'. A trajektor végighalad az ösvényen, de belül marad a második landmarkon, kezdőpontja nincsen megadva, végpontja ellenben specifikálva van a második trajektoron belül. A második landmark így egészként és részeként is profilálódik, szemben az *átlát* észlelési jelentésével, ahol csak egészként jelölődik.

Az *átlát* igekötős ige jelentésszerkezetét a fentiek alapján hasonlóképpen lehet ábrázolni, mint a *bemegy* igéét. (Az *átlát* ige kompozitumszerkezetét másképp elemeztem egy korábbi cikkemben: TOLCSVAI NAGY 2001. i. m. Az itt olvasható változatot tartom érvényesnek.)

A 11. ábra az *átlát* jelentésszerkezetét az észlelési viszonyban mutatja be (az egyszerűség kedvéért az igeék itt is csak egy pillanatnyi összetevő állapotát tartalmazza az ábra a számtalan összetevő helyett).

11. ábra

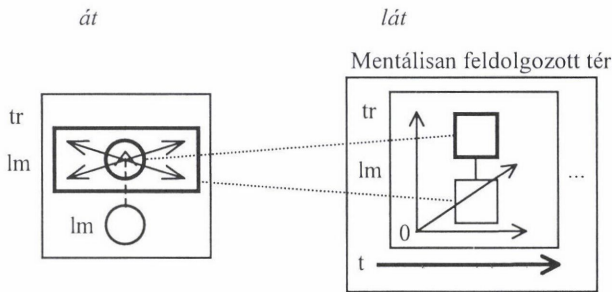

Az észlelési viszonyban e kompozitumszerkezetben az *át* igekötő trajektora (valamilyen entitás a forrás-cél ösvényen a célíg végighaladva) megfelel a *lát* ige trajektorának

(valamely létező a 3D térben való látás képességével). Az *át* igekötő második landmarkja (a forrás-ösvény-cél sémában az az entitás, amelyen vizuálisan át kell hatolni, az ösvény egy része) megfelel a *lát* landmarkjának (specifikálatlan fizikai tárgy, kötött régió a 3D fizikai kontinuumban, „amit lát” a trajektor, amire látása vonatkozik). A megfelelés ismét nem egyszerű szerkezeti viszony, hanem a trajektorok és landmarkok kölcsönös kidolgozásában műveleti jellege van. Így a két jelentésszerkezet lényegi jellemzőit megtartja, de kis mértékben megváltozik, hasonlóan a *bemegy* igéhez. A *lát* ige trajektora (valamely létező a 3D térben való látás képességével) sematikus, de specifikusabb, mint az *át* igekötőé (valamely entitás), ezért itt a kidolgozás az ige felől az igekötőre irányul. Az *át* igekötő második landmarkja (a forrás-ösvény-cél sémában az áthatolandó entitás, az ösvény egy része) sematikus, de specifikusabb, mint a *lát* igéé (specifikálatlan fizikai tárgy, kötött régió a 3D fizikai kontinuumban, „amit lát” a trajektor, amire látása vonatkozik), ezért itt a kidolgozás az igekötő felől az igére irányul.

A 12. ábra az *átlát* jelentésszerkezetét a kognitív viszonyban ’megért’ jelentésben mutatja be.

12. ábra

A kognitív viszonyban e kompozitumszerkezetben az *át* igekötő trajektora (valamely, a forrás-cél ösvényen végighaladó entitás) megfelel a *lát* ige trajektorának (valamely létező egy általa létrehozott mentális térben a megértés képességével). Az *át* igekötő második landmarkja (a forrás-ösvény-cél sémában az ösvény utolsó része, amely egyúttal a cél is) megfelel a *lát* landmarkjának (mentális tárgy, kötött régió valamely elméleti, metaforikus kontinuumban, „amit ért” a trajektor, amire értése vonatkozik; vö. SWEETSER i. m.). A megfelelés ismét nem egyszerű szerkezeti viszony, hanem a trajektorok és landmarkok kölcsönös kidolgozásában műveleti jellege van. A *lát* ige trajektora (valamely létező az elméleti megértés képességével) sematikus, de specifikusabb, mint az *át* igekötőé (valamely belső szerkezetű entitás), ezért a kidolgozás az ige felől az igekötőre irányul. Az *át* igekötő második landmarkja (a forrás-ösvény-cél sémában a cél) sematikus, de specifikusabb, mint a *lát* igéé (specifikálatlan mentális tárgy, kötött régió valamely elméleti, metaforikus kontinuumban, „amit ért” a trajektor, amire értése vonatkozik), ezért itt a kidolgozás az igekötő felől az igére irányul. Az *átlát* a kognitív viszonyban e kölcsönös szemantikai kidolgozásokkal alakul át metaforikus használatú, ’megért’ jelentésű kifejezéssé, mert így az *át* igekötő jelentésében a forrás-ösvény-cél kognitív sémában az ösvény egy része és a cél azonosul, míg a *lát* igében a specifikálatlan mentális tárgy (a megértés objektuma) belső szerkezettel rendelkező tárgy lesz. Az *át* + *lát* kompozitumszerkezet ilyen jelentésének kialakulását alapjaiban a *lát* ige ’megért’ univerzális jelentése teszi lehetővé, amelynek konceptuális alapja egyrészt a közvetlen érzé-

ki tapasztalat, másrészt a látással történő ellenőrzés, birtokbavétel (vö. LAKOFF–JOHNSON i. m., SWEETSER i. m.).

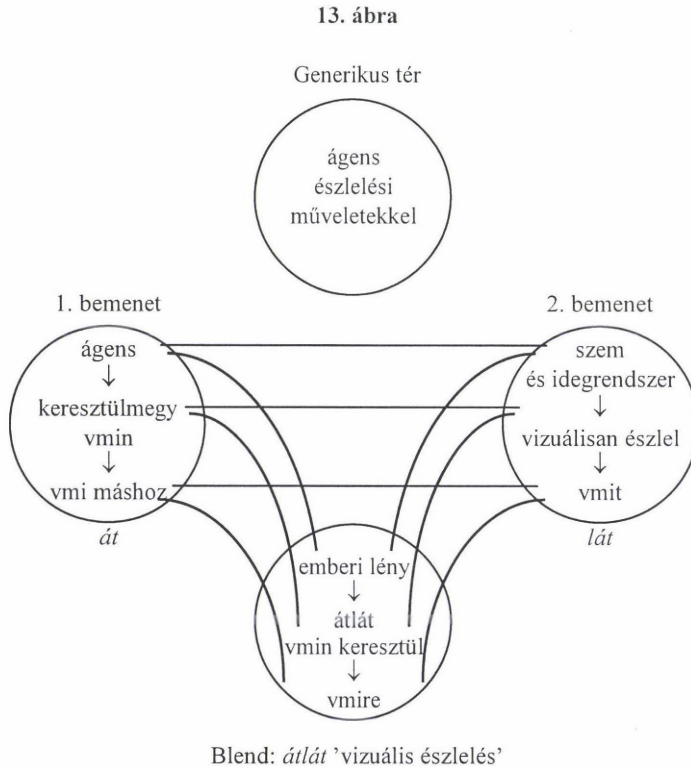
Az *átlát* mindkét itt megadott jelentésében a már elemzetteken túl végbemennek azok az általános szemantikai folyamatok, amelyek a *bemegy* esetében is megtörténnek:

a) az *át* igekötő esetében: atemporális térviszony → pszeudotemporális térbeli viszony összegző letapogatással;

b) a *lát* ige esetében: temporális viszony, imperfektív, egymásra következő letapogatással → temporális viszony, perfektív, egymásra következő letapogatással.

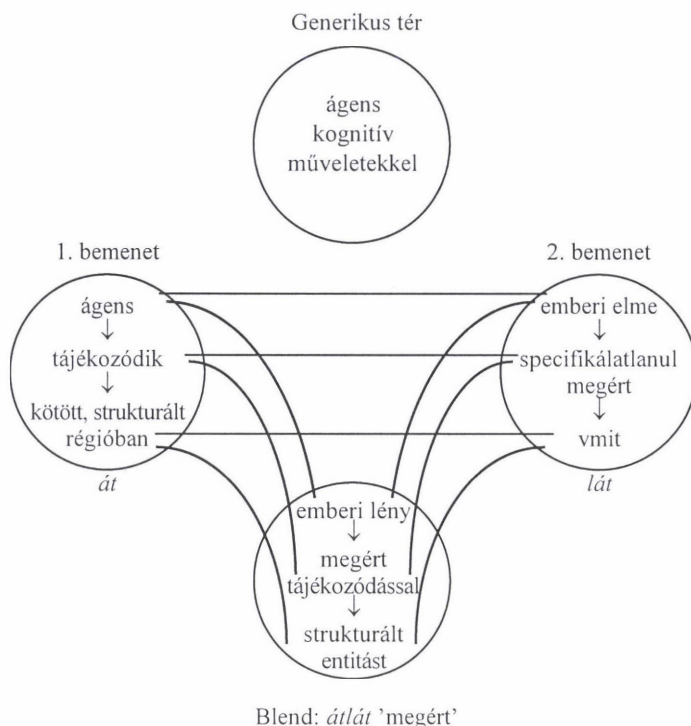
Az *átlát* két jelentésének blendingként való értelmezése ismét hozzájárul az igekötős ige poliszém jelentésszerkezetének leírhatóságához.

A 13. ábra az *át* és a *lát* jelentésszerkezetét mint fogalmi integrációs szerkezetet az észlelési viszonyban ábrázolja.

A 14. ábra az *át* és a *lát* jelentésszerkezetét mint fogalmi integrációs szerkezetet a kognitív, metaforikus viszonyban ábrázolja.

14. ábra

4. Az igekötős ige a tagmondat jelentésszerkezetében.¹¹

– Mint fentebb említettem, alapvető fontosságú kompozitumszerkezet az ige és a főnév mondatbeli jelentéstani kapcsolata. Ez a kapcsolat a prototipikus mondatban egyrésztől az alany és ágens szerepű elsődleges figura, másrésztől a tárgy és páciens vagy határozó szerepű másodlagos figura és az ige között jön létre. Az ige sematikus jelentésszerkezete valamely folyamatot profilál, (legalább) két entitás időbeli viszonyát képezi le. Ezek az entitások csak sematikus módon jelennek meg az ige jelentésszerkezetében, őket az igehez kapcsolódó főnevek dolgozzák ki valenciaviszonyokban. (Erre l. részletesebben LANGACKER 1987. i. m. 277 k., magyar feldolgozásban TOLCSVAI NAGY 2002. i. m.)

A mondaton belüli profilált viszonyban az alany az elsődleges figura, vagyis a trajektor, a tárgy a másodlagos figura, vagyis a landmark. Az alany ágens, a profilált (fizikai) cselekvéslánc feje, aktív résztvevője egy aszimmetrikus interakciónak. A mondat valójában hasonlóan elsődleges és másodlagos figurák egymáshoz való viszonya, hiszen a mondatbeli ige az ezek közötti viszonyt mint a trajektor és a landmark közötti viszonyt profilálja. Az alany mint nominális profilja megegyezik a mondat trajektorával, vagyis a mondat elsődleges figurájával. A látszat ellenére sem tűnik el egyik egység sem, tehát például az ige nem oldódik fel a két nominális pusztá viszonyában.

¹¹ A tagmondat itt a 'clause' értelmében vett nyelvi szerkezet, amely részben zárt, részben nyitott, és amely műveletek által létrehozott nyelvi produktum.

Az igekötős ige esetében a fenti elemzésben azt láthattuk, hogy az ige mindkét sematikus figurája összetett, már magában az igekötős igében mint kompozitumszerkezetben részlegesen kidolgozzák egymást. Hogyan kapcsolódnak akkor ezekhez az összetett jelentésszerkezetekhez az egyes főnevek?

A prototipikus mondatban az igekötő az ige előtt áll, ahogy azt a föntebbi elemzések is ábrázolták. Az igekötős ige az igekötő + ige sorrendben vált nyelvi egységgé, ebben a szerkezeti formájában kezelhető egészként a mai magyar beszélő számára, ez a leggyakoroltabb, leginkább elsáncolt konstituenciája. Az ige + igekötő sorrend kevésbé gyakori, kevésbé vált nyelvi egységgé.

A nyelvi egységek szemantikai szerkezete, a közöttük levő jelentésbeli viszonyok mellett a sorrendnek is fontos jelentésképző szerepe van. (E jelenséget részben az ikonicitás jelenségeként a morféma- és tagmondatszerkezetre kidolgozta már JOAN L. BYBEE, *Diagrammatic iconicity in stem-inflection relation*. In: *Iconicity in Syntax*. Ed. J. HAIMAN. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 1985.) 11–47.; JOHN HAIMAN, *Natural Syntax. Iconicity and Erosion*. Cambridge, 1985. A konstituencia az a sorrend, amelyben a komponensszerkezetek egymásra következve kombinálódnak, és előre haladva kidolgozottabb kompozitumszerkezeteket hoznak létre (LANGACKER 1987. i. m. 277). Amennyiben a sorrend jelentésképző funkciójú, és az igekötő és az ige összekapcsolódásának sorrendje specifikusan is képes az igekötős ige jelentésének alakítására, annak tágabb, mondattani következménye is lehet. Vegyük ehhez a következő két példát:

(7) *A fiú becsukja az ablakot.*

(8) *A fiú bemegy a házba.*

Mivel a két igekötős ige prototipikus sorrendben szerepel a mondatban, feldolgozása egészként történik meg, úgy, ahogy a *bemegy* jelentésszerkezetét az 5. ábra bemutatja. Az igekötős ige profilált jelentése valamely folyamat. Jelentése (7)-ben: valamely nyitott állapotban lévő fizikai tárgyat zárttá tesz, úgy, hogy valami mozgathatót annak helyére befelé tesz, térbeli és időbeli végponttal. Jelentése (8)-ban: valamely zárt térbe mint térbeli végpontba saját energiaforrással térben előrehalad, időbeli végponttal. Ezeknek a jelentésszerkezeteknek a két sematikus figuráját dolgozza ki *a fiú és az ablakot*, illetve *a házba* teljes főnév, illetve e főnevek, így az alanyok is ezekhez a jelentésszerkezetekhez kapcsolódnak a feldolgozásban és az elaborációban is.

A következő, fókusz tartalmazó két példa más jelentésszerkezetet mutat:

(9) *A 'fiú csukja be az ablakot.*

(10) *A 'fiú megy be a házba.*

E két utóbbi mondatban az alany nem az igekötős igéhez mint egészhez kapcsolódik a feldolgozás közvetlen sorrendjében, hanem a puszta igéhez, térbeli és időbeli végpont nélkül. Az igekötő specifikációja csak ezután jön. Ez meghatározza az ige sematikus figuráinak, illetve a főneveknek (ez esetben az elől álló alanynak) a szemantikai kidolgozását. Az igekötő ige mögé kerülése az ige mint kompozitumszerkezet létrejöttét jobbra tolja, ezáltal az igekötő nélküli ige előtt álló teljes főnévre eső fókusz erőteljesebbé válhat. A nyelvi fókusz kognitív fókusz, a figyelem egyik jellegzetes fajtája: a fókuszba kerülő, mondathangsúlyos nyelvi egység olyan elem, amely kiemelődik a speciális,

lokális figyelem számára, gyakran új volta miatt. A fókusz olyan igen fontos ismeretet közöl, amely a kiterjedő aktiváció¹² során nem válna feltünővé, nem kerülne előtérbe.

Az ige-kötő ige utáni sorrendi helyzete azt eredményezi, hogy az ige előtti teljes főnév és a pusztán ige által profilált folyamat kerül közvetlen szemantikai kapcsolatba, az ige-kötő által megadott térbeli és időbeli specifikációk, többek között a perfektuálás nélkül. Így a teljes főnév + pusztán ige szemantikai kapcsolat a feldolgozás során lehetővé teszi, hogy a mondathangsúly a főnévre helyeződjön. Miután a teljes főnévre (vagy névmásra) helyezett hangsúly által betöltött lokális érvényű fókusz feldolgozása megtörtént, folytatódhat az ige mint kompozitumszerkezet további kidolgozása az ige-kötő által, az igrével való viszonyában.

5. A bemutatott leírás jelentéstani alapot adhat további olyan kérdések megválaszolásának a finomításához, amelyek kisebb vagy nagyobb hatókörben összefüggenek az ige-kötős ige jelentésszerkezetével. Ilyen kérdések a következők:

1. Az ige-kötő jelentéstani funkcionáló sorrendi helyzetének további mondattani jellemzői tagadásban, kérdésben, felszólításban.

2. Az ige-kötő, az ige, valamint az ige-kötős ige poliszémiája, továbbá a termékenység szemantikai irányai.

3. A magyar ige-kötők, illetve ige-kötős ige-kötő által létrehozott térrendszer és metaforarendszer.

4. Az ige-aspektus összefüggései a bemutatott alapesettel.

5. Az akcióminőség fajtáinak levezethetősége az ige-kötős ige kompozitumszerkezet jellegéből.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A cognitive semantic sketch on preverb–verb combinations

This paper presents the semantics of preverb–verb combinations as semantic structures in a cognitive linguistics framework. The presentation sketches a semantic description of prototypical preverb–verb combinations as the default case, using the methodology of Langacker’s theory of semantic structure and composite structure, and as an implementation of blending elaborated by Fauconnier. The basis of discussion is the functional cognitive principle claiming that the meanings of linguistic units and expressions, as well as their structures emerging from their meanings, are of a semantic, eventually conceptual and empirical, origin. Accordingly, the general semantic characterisation of preverb–verb combinations is followed by the discussion of some sentence semantic issues involving such combinations.

GÁBOR TOLCSVAI NAGY

¹² A kiterjedő (*spreading*) aktiváció műveletében egy fogalom egy másik asszociált fogalom felidézését megkönnyíti. E művelet alapelve, hogy a hosszú távú emlékezet fogalmak hálózata, amelyben a fogalmak specifikus és stabil helyzetben vannak más fogalmak viszonyában, valamint hogy egy fogalom aktivációs szintje a szomszédos fogalmak részleges aktivációja is. (Vö.: PAUL D. DEANE, *Grammar in mind and brain: explorations in cognitive syntax*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York, 1992. 34–7; JOHN R. ANDERSON, *Kognitive Psychologie*. Spektrum Akademischer Verlag, Heidelberg, 1996. 180–3.)

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Osztatlan testvérek (*fratres indivisi*)

Régi törvényeink műszava. Így nevezték azokat a nemeseket, akik anélkül laktak együtt örökölt birtokaikon, hogy osztállyal (lat. *divisio*) megosztották volna. Velük veszi egy sorba, illetve azonos elbírálás alá a törvény, mikor az apa egy vagy több fiával él meg nem osztott birtokon (II. Ulászló 1498. évi dekrétuma 1. c., 7. §: „...ha két vagy több fivér osztatlan állapotban volna, avagy az apának egy vagy több fia volna, akikkel meg nem osztozott”: *CopJur. Bp.*, 1899. 1: 597). Az összekapcsolás nem véletlen, minthogy mindkét esetben a nemes nagycsaládról, illetve két vál-fajáról van szó, egyfelől arról, mikor az apa halála után az együtt maradt fiúk, másfelől arról, mikor az apa és fia, vagy fiai alkották a nagycsaládokat.

Semmi kétség, hogy mindkét esetben igen régi, nyugodtan mondhatjuk, ősi intézménnyel van dolgunk. A gyökerek messze, távoli időkre nyúlnak vissza. A maga idejében sem lehetett mérőben új fejlemény az apa és fia által alkotott nagycsalád, amit a Szent László korában, 1092-ben tartott szabolcsi zsinat említ, mikor a 40. határozatban a tizedfizetésről intézkedik: „A fiút, aki apja házában lakik, vagy a rabszolgát [ti. aki a háznál dolgozik – K. S.] ne számítsák külön, hanem együtt adjanak tizedet az apával” (Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526. Szerk. BERTÉNYI IVÁN. Bp., 2000. 248). Az is egyértelmű a törvények alapján, hogy a nemes nagycsalád tagjai *in uno victu* (egy ételmen), illetve *in uno pane et victu* (egy kenyéren és ételmen), azaz közös háztartásban éltek (Zsigmond király 1435. évi I. dekrétuma 4. c. és II. Lajos 1523. évi dekrétuma 20. c.; *CorpJur.* 1: 247, 815).

A fentiek alapján a törvényekben is számon tartott nemes nagycsalád fő ismérvei is pontosan körvonalazhatók: közös lakás, közös háztartás, osztatlan birtok. Egyszersmind az is világos, hogy a tárgyalat szervezet fontos társadalmi, illetve jogintézmény is volt, amelyet nevezetes jogosítványok illettek. 1298-ban törvény mondta ki: amennyiben két vagy több testvér lakik együtt osztállyal fel nem osztott birtokon, közülük csak egy, aki „alkalmasabbnak és vitézebbnek találta”, tartozik a király seregébe menni; s ha nem jelenne meg, valamennyien egy hadbírsággal vagy büntetéssel sújtandók (III. András 1298. évi dekrétuma 22. c.; BERTÉNYI szerk. i. m. 293–4). Arról, hogy ki, vagy kik mondják meg, hogy ki a legalkalmasabb vagy legvitézebb, azaz hogy kinek kell hadba szállni, nem szól a törvény. Erről a következő törvényekben (Zsigmond és II. Ulászló fentebb említett dekrétumai) sem esik szó (*CorpJur.* i. h.). Világos választ II. Lajos 1525. évi dekrétumának 35. cikkelyében találunk: „Továbbá az osztatlan testvérek, vagy a fiával osztatlan apa csak egyet tartoznak maguk közül küldeni, az idősebbiket, vagy a derekabbat” (*CorpJur.* 1: 837). Világos, a nagycsalád maga döntött, és a hivatkozott törvény is ezt a gyakorlatot szentesítette.

Az osztatlan testvérek bíróság előtt lévő ügyeit halasztás illette, ha közülük csak a legidősebb maradt otthon (nyilván az volt köztük a vezető), a többiek pedig oda voltak a háborúban, vagy az országon kívül, várakban szolgáltak (II. Ulászló 1492. évi dekrétuma 71. c.; *CorpJur.* 1: 527). II. Ulászló idején, 1498-ban szintén törvény írta elő, hogy a tárgyalat nagycsaládok egyik tagjukat kötelesek az országgyűlésre elküldeni: „Úgy mindazonáltal, hogy ha két vagy több fivér osztatlan állapotban volna, avagy az apának egy, vagy több fia volna, akikkel meg nem osztozott, akkor elég, ha maguk közül egyet küldenek az országgyűlésre” (1. c., 7. §; *CorpJur.* 1: 597).

Mindezek mély nyomot hagytak az érintett familiák emlékezetében. Jól mutatja az elérkezé-nyülés, amellyel a hajdan volt hadba vonulásokról Mikszáth írt: „Mikor a tárogató szól, vagy a véreskardú vitéz végigszárguldott a porta előtt, a legszebb csikóra nyeret tettek, a nyeregbe beült a legdelibb családtag, megcsikordult a kapu a vén pántjai közt, kilépett a lovas, fehér kendőkkel integettek utána őszhaju urak és matrónák, selyempipós hajadon leányok, kicsike fiútestvérek, in-

tegettek, amíg csak láthatták, aztán vagy visszatért, vagy vissza nem tért. De az öreg kapu azért megint kinyitott, ha szólott a tárogató, – az pedig sokszor szólott. A fészekben megint megnőtt az alatt valaki...” (Különös házasság. Bp., 1951. 15–6).

KÁVÁSSY SÁNDOR

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

A tolna megyei Akalacspuszta nevének besenyő háttéréhez. Akalacspuszta Tolna megyében, Paks és Györköny között terül el. A Sárvíz bal partja adott otthont az egyik legnagyobb besenyő csoportnak, amelyik a Kárpát-medencében meglepedett. Az első jelentősebb számú besenyő csoport Zoltán fia Taksony fejedelem idejében (uralk. 970-ig) költözött be hazánkba. Vezérük a híres Tonuzaba volt, ki az abádi rév vidékén, a kemeji részen rendezhette be szállás-területét. Taksony fejedelem feleségét is a besenyők közül választotta. Géza fejedelmünk édesanyja tehát besenyő volt. GYÖRFFY GYÖRGY véleménye szerint a X. század harmadik harmadára tehetjük letelepítésüket, melynek célja a trónkövetelő Koppány Somogyországának körülzárása lehetett (A magyarság keleti elemei. Bp., 1990. 168). Ezt a feltevést látszik alátámasztani az a fentebb említett tény is, hogy István királyunk nagyanyja részéről vér szerint is kötődött a besenyőkhöz. Akalacs környéke rengeteg besenyő eredetű helynevet őrzött meg (pl. *Tengelic, Kajdacs, Cece, Alap*). KISS LAJOS a „Földrajzi nevek etimológiai szótára”-ban (FNESZ⁴. 1: 63) Akalacspuszta eredetibb *Akalas* ~ *Akalus* nevét (az utóbbira l. pl. 1410: *Akalus*; ZsigmOkl. 2/2: 342) személynévből magyarázza, de ennek etimonját nem adja meg.

Véleményem szerint az *Akalacs* név – hasonlóan a besenyők törzsi neveihez – lószínnevet takar, ami a lófarkas kopják színére, közvetve pedig egy kisebb népcsoportra is utalhat. A szó a 'fehér' jelentésű *aq* (vö. kun, kzk., kirk., nog., oszm.tör. *aq* 'fehér'), valamint a 'tarka' jelentésű *ala* (vö. kzk., kirk., nog., *ala* 'tarka')¹ melléknévekből tevődött össze. Ehhez járult hozzá a -*č* kicsinyítő-becéző képző. A szó teljes jelentése: 'fehér tarkácska'. A különböző török népek törzsi-nemzetségi nevei között számos olyan példát találunk, amely lószínnevet takar, például *qaratay* 'fekete másodfű csikó': 1. eltörökösödött mordvin csoport, mely ma tatárul beszél', 2. kazak nemzetségnév; *aqtay* 'fehér másodfű csikó': kazak nemzetségnév; *kökdönen* 'kék negyedfű': kazak nemzetségnév; *alataj* 'tarka másodfű csikó': kazak nemzetségnév (KUN PÉTER, A nomád kazakok lótarthatásának néprajzi kérdései a kárpát-medencei párhuzamok tükrében. Doktori disszertáció, 2003. 67).

A kazak nyelvben – mely igen közel áll a kihalt kun nyelvhez – az *ala*-nak van egy másodlagos jelentése is: 'gyors, kitarató paripa' (vö. A. İ. İSQAQOV, Qazaq tiliniñ tüsindirme sözdigi. Almati, 1974. 1: 182). Eszerint *Akalacs* neve a következő jelentést is hordozhatja: 'Fehér paripácska'.

Az *Alacs* gyakorinak mondható a török névadási rendszerben (vö. kirk., m.kipcs., hvár. *Alaç* 'Tarkácska', kzk., nog., kkalp. *Alaş* 'ua.). Ezzel a névvel mint családnévvel Karcagon *Alacs*, Kunmadarason *Alács* alakban találkozhatunk. A kun családnév első írásos említése 1577-ből való. Viselője, *Alacs Péter* a kun Asszony szállás bírója volt (MÁNDOKY KONGUR ISTVÁN, A kun nyelv magyarországi emlékei. Karcag, 1993. 133). Ez nem meglepő, hiszen a besenyők és a kunok egymáshoz hasonló kipcak török nyelven beszéltek.

Akalacspuszta neve nagy valószínűség szerint besenyő eredetű, amit a nyelvi bizonyítékokon kívül földrajzi elhelyezkedése is alátámasztani látszik. A szó jelentéseként a 'Fehér tarkácska', esetleg 'Fehér paripa' következtethető ki.

KUN PÉTER

¹ Rövidítések: hvár. = hvárezmi, kirk. = kirkiz, kzk. = kazak, m.kipcs. = mamelúk kipcak, nog. = nogaj, oszm.tör. = oszmán-török.

NYELVMŰVELÉS

A nyelvújítás, a purizmus és fajtái*

A Nyelvtudományi Társaságban 1997. április 29-én tartottam előadást „Nyelvújítás régen és ma – Európában és a harmadik világban” címmel, amely nyomtatásban megjelent a Nyr. 123. kötetében még abban az évben. Felolvasásomnak már a címe is utalt arra, hogy a purizmusról sok szó esett benne. Most folytatok néhány ott megkezdett gondolatot erre a tevékenységre koncentrálni, hangsúlyozván hogy a nyelvújítás és purizmus vagy nyelvtisztítás közt nem mindig lehet minőségi különbséget tenni. Példaanyagom arra a dokumentációra épül, amelyre az említett felolvasásomban is hivatkoztam, az általam és CLAUDE HAGÈGE által szerkesztett cikkgyűjteményre: „Languages Reform – History and Future. La réforme des langues – histoire et avenir. Sprachreform – Geschichte und Zukunft (6 kötet, Hamburg, 1983–1994.). E kötetekből csak az első kettő van meg a Nyelvtudományi Intézetben, a teljes antológia viszont megtalálható az Országos Széchényi Könyvtárban. Ezekben a kötetekben mintegy 140 nyelvről írtak tanulmányt az illető szakemberek. A fő témán túl az egyes nyelvek történetéről, jelenlegi helyzetéről is hasznos adatokat talál az olvasó, tehát az antológia gazdag adattára a lexikológia és a szociolingvisztika témakörének.

1. De mindenekelőtt fölteszem a kérdést: mi a purizmus? Az ÉrtSz. a *nyelvtisztaság* címszóra utal vissza: „A nyelvművelésnek a nyelv állapotára vonatkozó olyan követelménye, hogy a nyelv a fölösleges idegen elemektől mentes legyen, és saját belső törvényszerűségének megfelelően fejlődjék, ill. az ilyen követelménynek megfelelő nyelvi állapot”, a *purista* címszó 2. jelentésében pedig: „Olyan személy, aki a nyelvtisztaság elveihez beszédében, írásában aggályosan ragaszkodik”.

Kétségtelen, hogy a purizmus, mint minden társadalmi jelenség, megnyilvánul végletes törekvéseiben is, a nyelvtisztító mozgalmak ellenzői gyakran bélyegzik őket szélsőségesnek. Ezt dokumentálja az ÉrtSz. másodszor idézett értelmezése a puristáról. Az ilyen minősítés nem ritkán jogos. Gondoljunk nem egy túlzó magyar puristára, például Pintér Jenőre (Magyar nyelvvédőkönyv. Bp., 1938.). A továbbiakban azonban nem fogom eszerint értékelni a purizmus példáit, de előadásom végén visszatérek erre a kérdésre. Különböznék úgy vélem, hogy a purizmus ugyanúgy értéksemleges, mint más társadalmi jelenség, mozgalom, mint például a sportversenyzés, amely túlzott formában ajzószerkezet fogyasztásával folyik, a kártyázás, amely lehet kellemes időtöltés, de káros szenvedéllyé is fajulhat.

A nyelvtisztaság, purizmus értelmezését viszont kibővíteném azzal, hogy a nyelvi tisztaságnak többféle megközelítése lehet. Egyrészt a fenti értelmezések szerint valóban a káros idegen hatástól való megtisztítás az egyik célja, ebben az esetben tárgya lehet a nyelv minden szintje, tehát a szókincs, ezen felül a szintaxis és a stílus, az alaktan és a hangrendszer. Másrészt e törekvés a nyelv kifinomult, klasszikus vagy annak vélt formáit kívánja megőrizni vagy visszaállítani, mintaképpül véve az archaikus és költői stíluselemeket. Előadásomban a lexikai purizmus fajtáival kívánok foglalkozni.

A nyelv szabályozása, modernizálása, fejlesztése terén a legtöbb tennivaló a szókincsben van, a legtöbb változtatás ezen a nyelvi szinten hajtható végre, ugyanis a lexikális elemek alkotják a leglazább rendszert, hiszen a szókincs tagjainak száma sokszorosát teszi ki a fonémáknak és az alaktan morfémainak. Az egyéb szintek tudatos változtatásaira két példát említek. A magyar ikes és iktelen igék közti hajdani különbség elmosódása a XVI. század óta megfigyelhető. A XIX. század nem egy nyelvújítója igyekezett fenntartani az alaki és funkciós különbségeket, elsősorban Révai Miklós. Mint tudjuk, e kísérletek kevés sikerrel jártak. – Ugyancsak a XIX. században ment végbe

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2003. április 29-i ülésén.

a finn nyelv modernizálása. A lexikai újításokon kívül fontos volt a nyelvjárási különbségekkel és keveredésekkel keletkezett köznyelvi sokféleség rendezése. Az egyes számú főnévi genitívus meszterkél *d-s* alakja ugyan elterjedt (*käsi* 'kéz' – *käden* genitívus), de a többes számú genitívus sokfélesége fennmaradt (*karahka* 'fenyőág' – *karahkoiden, karahkoitten, karahkojen, karahkain*).

Ami a stilisztikai és szintaktikai nyelvtisztaságot illeti, ennek jegyében alakult meg a francia tudományos akadémia (Académie française) 1635-ben. Egy kevésbé ismert példát a fríz nyelv történetéből idézek. A XVII. században Gysbert Japicx (1603–1666) az ófríz mintákhoz való visszatérést szorgalmazta, s például a határozott névelő hím- és nőnemű megkülönböztetéséért szállt síkra, noha ezzel voltaképp holland mintát követett, de törekvése nem járt eredménnyel.

A lexikális purizmus elsősorban az idegen szavak helyett a régieket kívánja újból elterjeszteni, vagy pedig újakat alkot az idegenek helyébe. Alkalmanként előfordul, hogy a nyelvművelők éppen a túlzott szócsinálás ellen lépnek föl, mint a XIX. század ortológusai, Szarvas Gábor és társai a Magyar Nyelvőrben.

De felvetődik a kérdés, hogy kik is a szógyártók. Közismert, hogy a nyelvújítás vezetői mindenütt az értelmiségiek, írók, költők, nyelvészek, tudósok soraiból kerülnek ki. Ám új szavak spontán is keletkeznek a beszélők egész közösségében akár új fogalmak kifejezésére, akár szleng szavak helyettesítésére. A neologizmusok általában az erre fogékony és tehetséges, leggyakrabban ismeretlenben maradóknak ajkán keletkeznek ugyanúgy, ahogyan a népdalok, a népköltészet termékei, az adomák és viccek, rigmusok is. – Olykor irányítható a spontán szóalkotás. Ennek egyik eszköze a pályázat. Így keletkezett 1810-ben az *egyetem* szavunk, igaz, a nem névtelen Kazinczy Ferenc leleményeként. 1930-ban pedig a Nemzeti Sport által elindított magyarító pályázaton tucatjával javasoltak azóta régen meggyökeresedett szavakat a sportrajongók. Neveiket nem ismerjük, noha megtudhatjuk az egykori újságlapokból. Egy másik példa a skót nyelvből való. Ez a kelta nyelv veszélyeztetett állapotban van. Mint RONALD BLACK, az említett antológia egyik szerzője írja (6. kötet, 1994., 141. lap), a Scotsman skót nyelvű kiadásának szerkesztőjeként 1991-ben pályázatot hirdetett új szavakra: 216 javaslatot kaptak, amelyeknek egy része átment a köztudatba. Egyébként már 1877-ben írtak ki ilyen pályázatot a skót lapok.

Ausztráliában élő és kutató honfitársunk, Vászolyi Erik szintén ilyen spontán neologizmusokról számol be nemrég megjelent kötetében (Ausztrália bennszülött nyelvei. Bp., 2003. 167–9). Ebben is hasonló esetekben nem lehet szó sem purizmusról, mint az irodalmi nyelvek esetében, sem tudatosan irányított nyelvművelésről, de ebből is látnunk kell, hogy a saját szóalkotási igény természetes szükséglet, a purizmus inkább csak tudatos voltában és esetleg a szóalkotások mennyiségében különbözik a spontán szóalkotás megnyilvánulásaitól.

A tervezett, irányított irodalmi nyelvújító és nyelvtisztasági mozgalmaknak három jellegzetessége figyelhető meg: 1. a mozgalom időszakosan lép föl, nem jelentkezik állandóan, vagy ha igen, akkor sem egyforma intenzitású, lényegében bizonyos korokhoz fűződik; 2. a mozgalom szelektív, iránya főként csak bizonyos idegen hatás ellen irányul, más jövevényszavakat nem érint; 3. a mozgalom megkülönböztető jellegű: rokon nyelv(ek) befolyása ellen védekezik, ilyenkor a jövevényszavakkal azonos vagy hasonló alakú saját elemek helyett alkotnak újakat, vagy a meglévőket alakilag elhasonítják.

2. Az időszakos mozgalmak a legtöbb irodalmi nyelvben fellelhetők. Jelentkezésük több körülménytől függ. Ha az idegen hatás egy korszakban erőteljesen lép föl, akkor vele szemben intenzívebb a nyelvtisztítás, ha a külső befolyás lecsendesedik, akkor elül a védekezés is, míg később politikai, kulturális vagy egyéb indíttatásra új purizmus keletkezik, habár az újabb külső befolyásnak nincs is lényeges hatása a védett nyelvre. Ez utóbbi eset volt jellemző (részben ma is vannak nyomai) a második világháború utáni németellenességre és a vele járó német nyelv iránti ellen-szenvre, elutasításra. De gyakoribb az idegen nyelv hatása elleni védekezés.

A Nyr. 123. kötetében utaltam az időszaki angol purizmusra, amely a Royal Society 1662-ben történt alapítása után keletkezett John Dryden, Daniel Defoe, Jonathan Swift és más tagjai által, a francia mozgalomról a XVI. században (J. du Bellay, Henri Estienne) és napjainkban (R. Étiemble), a dán és a svéd nyelvújításokról (XVII. és XIX. században). Itt említtem meg a magyar nyelvújításokat: elsőknek a XVIII–XIX. századi nagy nyelvújítást, továbbá a XX. század első harmadában sportszókincs megmagyarosítását.

A német nyelvben két áramlat lépett föl egymástól két évszázad távolságában. Az első a XVII. században zajlott le, amikor számos nyelvművelő társaság alakult meg és lépett föl lexikális újításokkal a nemzetközi (latin) szavak helyettesítésére. Ekkor keletkezett a *Bücherei* 'könyvtár' (ma inkább kisebb, kerületi, iskolai könyvtárakat hívnak így) a *Bibliothek* helyett, a *Vollmacht* 'meghatalmazás' az *Autorität* (ma 'tekintély' a jelentése) helyett stb. A következő századokban százával tolnak a nyelvbe francia-latin elemek. Ez ellen léptek föl a nyelvművelő társaságok (Sprachvereine néven) a XIX. század második felétől a XX. század elejéig. Ekkor jórészt a hivatalos stílust igyekeztek németesíteni; így keletkezett az *Umschlag* 'boríték' a *Couvert* helyett, a *Rechtsanwalt* 'ügyvéd' (Svájcban *Fürsprech*) az *Advokat* helyett, a nyelvtani fogalmak közt a *Hauptwort* 'főnév' a *Substantiv*, a *Fürwort* 'névmás' a *Pronomen* helyett (noha az előbbieket ma csak az iskolás nyelvtanok használják) stb. Érdekes, hogy a náci nem foglalkoztak jövevényszavak németesítésével, de alkottak saját kifejezéseket, pl. *Propaganda* a saját, *Hetze* az ellenséges hírverésre. Napjainkban a németet szintén elárasztják az angol szavak, és ezeket ugyancsak lelkesedéssel fogadja a lakosság egy része, de azért a boltok, cégtáblák, reklámok kevesebb angolságot tartalmaznak, mint nálunk, és a jó helyesírással.

Az Európán kívüli nyelvek közül a perzsa nyelvvédelem tanulságos. Két nagyobb hatású mozgalom ismeretes, mindkettő a túlzott arabizmusok ellen lépett föl. Az elsőnek vezetője egy költő volt, Jaghmā-ye Jandaqi (1782–1859), a XIX. század második felében. A második egy századdal később indult meg, ekkor már felsőbb segédlettel, sőt ösztönzésre. Reza Pahlavi sah nacionalista szellemben uralkodott, ő alapította az első perzsa tudományos akadémiát 1935-ben. A nyelvtisztítás gondolata nem utolsó sorban a sah 1934-ben történt törökországi látogatásán merült fel, ahol hasonló nyelvújítás volt folyamatban. E második időszak mozgalmában több tudós vett részt különösen a tudományos szakkifejezések perzsásítására. Egyik jelentős nyelvújító volt Ahmad Kasravi (1890–1946), poliglott nyelvész, történész és jogász, több mint 60 tudományos kötet szerzője. Vallási fanatikuskok 1946-ban meggyilkolták, amikor kilépett a bíróság épületéből, miután ott felmentették az iszlám megsértésének vádjá alól. (Salman Rushdi in contumaciam halálos ítéletének tehát volt előzménye Iránban.) Megjegyezzük, hogy az arab elemek túlzó gyomlálása ellen tudósok is felléptek, pl. S. H. Taqizadeh (1878–1970), akik rámutattak, hogy számos arab jövevényszó voltaképp perzsa eredetű, csak visszakölcsönözték az arabból. Lásd M. A. JAZAYERY cikkét az antológia 2. kötetében (1983. 241. lap).

3. A szelektáló purizmus jellegzetes válfaját képviselik a magyar nyelvújítások. Az első – mint tudjuk – a XVIII. század második felében veszi kezdetét, főként Bessenyei György fellépésével (Magyarország, 1778. stb.). Ekkor a nyelvnek a tömeges latinizmusoktól való megtisztítása volt a feladat. A XIX. század második felében a nyelvtisztítás már inkább a német szavak ellen irányult, és ez az irányzat tovább tartott, sőt még a XX. század első felében a germanizmusban látták a fő veszélyt a nyelvvédők. A múlt század harmincas éveiben folyt le a sportszavak megmagyarosítása. Ekkor az angol eredetű szavak helyett találtak megfelelő magyar kifejezéseket, de nem egy angol sportszó került át hozzánk német közvetítéssel, pl. *start*, ma *rajt*, *drukkol*, ma főleg *szurkol*, az osztrák szóhasználatból. Újabbán az angol jövevényszavak beáramlása ellen küzdenek a nyelvművelők, akiket ellenlábasaik (túlzott) puristáknak neveznek. Nyelvtisztasági mozgalmaink tehát három irányban munkálkodtak négy különböző időszakban: a latin, a német és kétszer az angol jövevényszavak ellen.

A korábban említett nyelvújító mozgalmak közt – az időszakos fellépésen kívül – szelektív irányulás is megfigyelhető: a XVI. századi francia puristák (H. Estienne) az olasz hatás, napjaink nyelvtisztítói az angol, a XVIII. századi dán nyelvművelők a svéd, a XIX. és a XX. századiak a német hatás ellen léptek föl.

A dél-afrikai afrikaans, amely a holland nyelvből alakult ki, a XIX. században erős angol hatás alá került a kezdeti gyarmati jellegű függőség, később az együttélés alatti gyámkodás következtében. Az angol kulturális és nyelvi hatás ellen és az afrikaans önállóságának biztosítására indult meg a XIX. században a purizmus, majd megerősödött a múlt század harmincas éveiben, amelynek során számos anglicizmust váltottak föl saját nyelvi eszközökkel. Érdekes, hogy a holland nyelvet mindig is tekintélynek ismerték el, holland minták ellen nem lépnek fel, noha örködnék a nyelv önállóságán.

A macedón nyelv puristái a XIX. századtól kezdve a török befolyás ellen védekeznek. Mint ismeretes, a macedón nyelv volt az első szláv irodalmi nyelv a szláv apostolok, Cirill és Metód IX. századi bibliafordítása óta, de mint önálló nyelv csak a XIX. században szakadt el végleg a vele rokon és majdnem teljesen közérthető bolgártól. A török hódoltság évszázadai alatt a macedón nyelvet ellepték a török elemek, igaz, a XVIII. század óta erős orosz hatás érvényesült. Ám a nyelvművelés célkitűzése ma is a turcizmusok eltávolítása, habár a beszélt nyelvben megmaradtak fontos török jövevényszavak, pl. *ama* 'de, hanem', amelyeket írásban már nem használnak. Jellemző a macedónok hozzáállására egy szatirikus jelenet az egyik tévésorozattól, amely a korábbi években népszerű volt. A család fő egy barátjával beszélget, amikor beront a lakásba a kamasz fia: *Just moment, papa! daj transfuzija, pak sum švorc* 'egy pillanatra, papa, adj egy kis lóvét, megint leégtem'. Az apa ad neki valamennyi pénzt, mire a fiú *oké, szuper, csao* kiáltással elszelel. Ekkor az apa így kommentálja a történeteket a barátjának: „A fiú egyre jobban ügyel a tiszta beszédre: már nem használ török szavakat”. Viszont a fiú beszédében csupán a *daj* 'adj', *pak* 'megint', és *sum* 'vagyok' voltak macedón szavak, a többi idegen, igaz, nem török. Az angol hatást tehát ott is tárt karokkal fogadják, mint sokan itt nálunk.

Jellegzetes a török nyelvújítás a múlt század első felében. Az oszmán birodalom vezető rétegének, a szultáni adminisztrációnak és az értelmiségnek a beszédét az iszlám szent nyelve, az arab hatotta át, ennek nyomán az örökölt szókinccs és némileg a nyelvrendszer arab-perzsa elemekkel lett tele, amely az egyszerű néptől idegen volt. A XVI. századtól kezdve a nyugati élet fogalmaira francia jövevényszókat vettek át a szövetséges francia diplomáciai és kulturális kapcsolatok révén, ámbar ezeknek száma messze elmaradt az arab-perzsa elemektől. A köztársaság kikiáltása után Kemal pasa, későbbi nevén Kemal Atatürk elnök elindította az ország modernizálását. Első lépés volt a latin betűkre való áttérés 1928-ban, majd ezt követte a szókinccs nagyarányú átalakítása, az ún. nyelvi forradalom (*dil devrimi*). Rövid néhány év leforgása alatt ezrével alkottak török elemekből új szavakat az arab-perzsa szóképzés helyébe. Ezzel szemben a francia és más eredetű jövevényszavakat nem távolították el, tehát például ma is *enstitü* az 'intézet' a francia *institut* szóból, *otomobil* az *automobile*, *otel* az *hôtel*, *losyon* a *lotion* 'hajszesz' alakból. Néhány évtizede egyre több angol szó jelenik meg a mindennapi nyelvhasználatban. Ez ellen egyelőre semmilyen purista tiltakozásnak nincs nyoma, noha az angol hangrendszer adaptálása nehéz próbára teszi a törökét, nehezebbre, mint a francia: az utolsó szótagi hangsúly – szemben az angol változó hangsúlyozással – például mindkét nyelvben majdnem azonos.

Az indiai dravida nyelvcsalád nyelvi szempontból legismertebb irodalmi nyelvében, a tamilban, a Kr. e. III–II. század óta folyamatos az írásbeliség és szépirodalom. A szókinccsre jelentékenyen hatott a szanszkrit és egyéb indoárja nyelvek lexikális anyaga. 1956 óta Tamil Nadu szövetségi állam hivatalos nyelve lett a tamil, de a hindit, amely 1949 óta a szövetség hivatalos nyelve az angol mellett (ez látja el a legtöbb funkciót), a tamil értelmiség nyelvük konkurensének fogja fel, és inkább az angolt fogadják el hivatalos szerepben „egyenrangú” társaként a tamilnak. A modernizálódó szövetségi állami életben szükség volt új szavak képzésére. A nyelvújítók számos neolo-

gizmust alkottak saját elemekből, gyakran kirostálva a szanszkrit-hindi és árja jövevényszavakat. Erre példa a *vānoli* 'rádió', szó szerint 'égből jövő hang' a korábban használt *ākāśvani* helyett, amely hindi neologizmus, India nagy területén általánosan használt szó. Ezzel ellentétben az anglicizmusok nem bántják a nyelvvédők érzékenységét, az sem, hogy az értelmiség társalgó stílusa tele van tűzdelve angol szavakkal, sőt hosszabb-rövidebb szövegekkel, úgyhogy makaróninyelv hatását kelti.

4. A megkülönböztető purizmus abban a nyelvben lép föl, amelyben – főként a függőség következtében – erős a rokon nyelvi idegen hatás, és számos esetben hasonló vagy majdnem azonos lexikális elemek keletkeznek. Ilyenkor a nyelvi önállóság biztosítására alkotnak alakilag eltérő saját szavakat. A hivatkozott Nyr.-beli cikkemben megemlítettem a färöer nyelvújítók szóalkotásait a sokáig egyedül hivatalos dán nyelvi elemek helyébe. Az Ifjú Friz mozgalom (1915-től) hívei és vezetője, Douwe Kalma (1896–1953) ezért igyekezett lexikailag elkülöníteni a frizt a hollandtól. Ezzel a törekvéssel különben ellenkező irányt adtak a nyelvi fejlődésnek, mint az archaizáló Gysbert Japicx és társai (I. feljebb és vö. ANTHONIA FEITSMA: 4. kötet [1989.] 262. lap).

A jiddis, ez a germán nyelv a középfelnémetből alakult ki nagyszámú héber-arámi, továbbá (keleten) szláv és más jövevényszavakból kiegészítve. A német hatása a nyelv kialakulása után is erős maradt. A felvilágosodás (haszkala) XVIII. század végi eszméi nyomán elnémetellenítő irányzatok keletkeztek, amelyek még a múlt században is tartottak. Ennek következtében módosították a *förzitsnder* 'elnök', németül *Vorsitzender* szót *förzitser* alakúra, a *farzámlung* 'gyűlés', németül *Versammlung* szót pedig a sémi töből képzett *yoshev-rósh* összetétellel váltották föl (I. N. SCHAECHTER írását a 3. kötet [1983.] 211. lapján).

A szlovák nyelv évszázadok alatt kevéssel különült el a csehtől. L'udovit Štur (1815–1856) és társai a középszlovák nyelvjárások alapján alakították ki a mai irodalmi és köznyelv rendszerét, amelyben a csehtől való különbségek már megmutatkoztak. A két világháború között viszont cseh nyelvészek, főképp František Trávníček, nem utolsó sorban a prágai központi kormányzat irányvonala nyomán, csehesítő elveket igyekeztek megvalósítani, sőt az egységes „csehszlovák” nyelv (československý jazyk) kifejezést vezették be. Ez ellen az irányzat ellen léptek föl a szlovák nyevvédők, és az elcsehesítés ellentétéleként nyelvjárásai lexémáknak az irodalmi nyelvbe való bevezetésén fáradoztak, gyakran túlzott módon. A háború után megszűnt a csehesítés, és a túlzott nyelvvédelem is abbamaradt (I. J. MISTRÍK – E. EHRGANGOVÁ cikkét a 6. kötet [1994.] 464. lapján).

Az évszázados spanyolosító politikával szemben az Ibériai-félsziget újlatin nyelveit, kiváltképp a katalánt azonkívül a galíciait és az asztúriait, nyelvvédők mindig megőrizni és fejleszteni kívánták. Ez különösen a Franco-uralom alatt igen nehéz volt, megtorlásokkal kellett számolniuk. A katalán nyelv védelmében már a XIX. század végén fellépett a romanista és vegyész mérnök Pompeu Fabra (1868–1948), aki a spanyolosító ellenmozgalom (descastellanizáció) vezetője volt. A demokratikus rendszerben tovább folytatódik a küzdelem „második reneszánsz” (Segona Renaixença) néven (I. JOHANNES KRAMER írását a 6. kötet [1994.] 415–6. lapján).

A tengerentúli kreol nyelvek terén hasonló irányzatok jelentkeznek. A papiamento a Holland Antillák, Curaçao, Aruba stb. szigetek lakosságának anyanyelve, amely holland-spanyol és afrikai eredetű lexikai és grammatikai alapokból ötvöződött össze. Új irányzat keletkezett az értelmiség, az írők köréből, amely a hollanddal szemben a spanyol eredetet kívánja kidomborítani a rabszolgai eredet elfeledtetése céljából. Holland és más eredetű szavakat spanyolosítanak el, noha ezt a nyelvészek, jórészt az Antillai Nyelvtudományi Intézet (Instituto Lingwistiko Antiano) munkatársai nehezményezik. Így például a sajtóban a korábbi *studiante* 'diák' helyett *estudiante*, *speshal* helyett *espesial*, *park* helyett *parke* stb. alakokat írnak (I. MARTINUS FRANK írását az 5. kötet [1990.] 139. lapján).

5. Visszatérve a purizmus intenzitásának kérdésére meg kell említenem a szélsőséges purizmus = nacionalizmus tragikus történetét a sztálini rémuralom idején. Az októberi forradalom után a kommunista vezetők írásban és szóban az oroszországi nemzetiségek kultúrájának és nyelvének szabad fejlődését ígérték. S valóban a múlt század húszas éveiben számos addig írástalan (vagy csekély arab írásbeliségű) népnek alkottak meg honi és orosz nyelvészek latin betűs írásrendszert, azonkívül egységes irodalmi nyelvet. Ekkor a modern (és a szovjet) fogalmakra új szavak százait képezték saját nyelvi eszközökkel. A cél az volt – mint a magyar nyelvújításé is annak idején –, hogy az illető nép saját nyelvén tudjon beleilleszkedni az új világba. Ám a harmincas évek rémuralma alatt a cirill betűket rendszeresítették és nacionalistának bélyegezték meg a nyelvújítókat, hogy ti. korábbi orosz jövevényszavak helyett is saját képzésű szavakat alkottak. Sok nyelvésznek okozta ez a vád a bebörtönzést, a kivégzést vagy a táborban való pusztulást. Ez lett a sorsa az orosz Jevgenyij D. Polivanovnak (1891–1938), aki több nemzetiségnek alkotott latin betűs írást (pl. az üzbégnek). A rendszerváltás óta több utódállamban térnek vissza cirillről az arab írásra vagy a latinra. Tadzsikisztánban az előbbi útra kívánnak lépni, Azerbajdzsánban már áttértek a latin betűkre. Remélhetőleg nem fogják az ellenpurizmus szélsőséges útját járni, mint ennek Tadzsikisztánban vannak jelei (I. GUY IMART írását a 2. kötet [1983.] 211. lapján és VINCENT HACHARDÉ-t a 6. kötet [1994.] 324. lapján).

A hivatkozott antológia 140 cikke nyelvújításokról, szókinccsfejlesztésről vagy erre vonatkozó véleményekről ad számót. Három nyelvet tárgyaló cikkben azonban semmilyen tervezett nyelvújítás leírását nem olvashatjuk, sőt egyáltalán a szókinccs bővítése sem kerül szóba. A hawaii és a maori, e két polinéz nyelv ilyen, de mindkettő erősen veszélyeztetett állapotban van, sőt a hawaii kihalás előtt áll. A harmadik nyelv a bantu bamba, Zambia egyik nemzeti nyelve, az angol után a legfontosabb. A cikk szerzője MUBANGA E. KASHOKI (5. kötet [1990.] 31. lap) lehetségesnek tartja ugyan, hogy keletkeznek spontán új lexikai elemek az angol mellett vagy helyett, de külön vizsgálatok hiányában nem vállalkozik felmérésükre.

Ebből az áttekintésből láthatjuk, hogy szógyarapítás tudatos irányítással vagy spontán módon a legtöbb irodalmi nyelvben folyt vagy folyik, és ilyen esetekben nemritkán váltanak föl idegen elemeket, amelyeket a lakosság kevésbé művelt rétegei nem értenek, vagy nem tudnak helyesen használni. A tudatos szókinccsgyártást nevezhetjük purizmusnak, de megvetni, elítélni csak túlzott esetekben kell. Ne rosszallják tehát azokat az ötletszerű kísérleteket sem, amelyek napjainkban a tömeges angol szóáradat magyaros kifejezésekkel való helyettesítésére irányulnak, és a „purista” ne legyen mindig szitokszó.

FODOR ISTVÁN

A szakmai hitelesség kérdése a magyar köznyelvi szótárakban*

1. Bevezetés. A köznyelvi szótárak jelentősége. – Számtalan szótár lát napvilágot különböző könyvkiadóknál: egyrészt jelentős a piaci igény irántuk, másrészt pedig az új számítógépes és nyomdai lehetőségek jelentősen gyorsítják és egyszerűbbé teszik a szótárkiadás technikai részét. Ugyanakkor a jó, pontos, megbízható szótárak kiadásához szükséges segédletek is készülöben vannak, és részben elérhetőek is, mint a Magyar történeti korpusz (<http://www.nytud.hu/hhc>) és a Magyar Nemzeti Szövegtár (<http://corpus.nytud.hu/mnusz/>), amelyek nyilvánosan, minden kutató rendelkezésére állnak a világhálón. Mindezzel együtt azonban hiányoznak a szaknyelvi korpuszok, a magyar nyelvű terminológiai adatbázisok, amelyek megköny-

* A szerző kutatásait a Békésy György Posztdoktori Ösztöndíj támogatja.

nyíthatnék a szakszótárak készítését, és a köznyelvi szótárakban a szakmai eredetű lexika szócikkeinek kidolgozását.

A szótárak kézikönyvek (akár nyomtatott, akár elektronikus formában jelenjenek is meg), referenciaanyagként szolgálnak, alaplívevek, hiszen a bennük összegyűjtött információk, meghatározások, definíciók viszonyítási alapot jelentenek a hozzájuk fordulók számára. Olyan tények, valós tartalmú rendszerezett információk szerepelnek bennük, amelyek az élet minden területén felhasználhatóak. Vitatott szóértelmezések esetén a szótárak azok a kézikönyvek, amelyek kinyitása dönthet a kérdésben. (A lexikográfiában zajló paradigmaváltás következtében a *szótár* szó jelentése átalakult. A *szótár* jelentését tág értelemben használom: a nyelvi, iskolai szótárak mellett a lexikonokat, enciklopédiákat is értem alatta. Erre nézve vö. FÖRIS, A szótárfogalom megváltozásáról: Modern Filológiai Közlemények 2002/2: 5–19; Uő., Szótár és oktatás. Pécs, 2002.) Tanulásra, anyaggyűjtésre alkalmazhatók, nemcsak diákok, de a társadalom minden tagja a szótárakhoz fordulhat, hogy alapinformációkat keressen bennük. Ennek következtében nagy a szótárírók, szótárszerkesztők felelőssége. Szabályozó, normatív jellegének köszönhetően különösen az alaplívek számító Magyar értelmező kéziszótár (ÉKsz.) szerepe és jelentősége meghatározó. Az ÉKsz. 1972-ben elkészült első kiadáshoz írt előszavában található, hogy „A Magyar értelmező kéziszótárnak (a továbbiakban rövidítve ÉKsz.) az a rendeltetése, hogy a lehető legszélesebb körre kiterjesztve tovább folytassa azt a nyelvművelő, anyanyelvi ismeretterjesztő és ízlésnevelő munkát, amelyet A Magyar nyelv értelmező szótára (a továbbiakban rövidítve: ÉrtSz.) a szókészlet területén tudományosan megalapozva elindított.” Az „ÉKsz. az egyetemes magyar nyelvű közösségnek a kézikönyve, mindennapos nyelvi tanácsadója óhajt lenni” (ÉKsz. 1992. V). Jelentősége megmutatkozik jogi ügyekben is, például 2003 novemberében egy pécsi városi képviselő által a helyi napilap ellen indított perében hirdettek ítéletet, s a vitában kulcsszerepe volt a *börtönviselt* szó értelmezésének. Az ítélet indoklásában az ÉKsz.-ban található meghatározásra hivatkozott a bíróság. Láthatjuk tehát, hogy emberi sorsok dőlhetnek el a szótárakban szereplő meghatározásokon.

A XX. században jelentősen megnőtt az egyes szakmák szóállománya, és ezeknek az eredetileg szakszavaknak jelentős része került át a köznyelvbe. Erre való tekintettel nemcsak a lexikonok és enciklopédiák, de az általános nyelvi értelmező szótárak címszavai közé is felvétel nyertek egyes szakszavak. Már az 1972-ben készült ÉKsz.-re jellemző, mint írják: „bővítettük címszóállományunkat – az ÉrtSz.-hoz képest – a tudományos életnek, a műszaki és mezőgazdasági tevékenységnek, valamint a legkülönbözőbb termelési ágaknak a köznyelvbe is bekerült szavaival és kifejezéseivel s a mindennapi nyelv elemeivel” (uo. V–VI). A szaknyelvek és a köznyelv között közvetítő szerepet játszott a tudományos ismeretterjesztő irodalom, mint PUSZTAI FERENC írja: „A szaknyelvek és a köznyelv kapcsolatának erősítésében, a lehetséges kötődések megmutatásában és kezdeményezésében a tudományos ismeretterjesztő irodalomnak kulcsszerepe volt hosszú időn át. Elvégzetlen feladat még annak vizsgálata, hogy a XX. századi ismeretterjesztő munkák nyelvhasználata milyen viszonyban volt, van a szaktudományival” (PUSZTAI FERENC, A XX. század műveltségváltásai és nyelvi változásai: MNy. 2000: 389).

Az információszerezés és információkezelés módja jelentősen megváltozott és felgyorsult, a szótárak mint a lexikográfiai kutatás és gyakorlat tárgyai és eszközei mind a nyelvészeti, mind az enciklopédikus információ gyors megszerzéséhez alapvető fontosságra tettek szert, ezen keresztül pedig a társadalom összetett működésének nélkülözhetetlen infrastrukturális tényezőivé váltak. Az interdiszciplinaritás igénye, az enciklopédikus tudásanyag összegyűjtése új jelentőséget kapott. Mint NYÍRI KRISTÓF a „Mindentudás egyeteme” keretében 2003. december 15-én tartott előadásában (<http://www.origo.hu/mindentudasegyeteme/index.html>) is kifejtette, ennek következtében az enciklopédikus információkat felölelő szótárak szerepe növekszik. „Magyar nyelven a www.enc.hu webcímen ez év november 13. óta hozzáférhetőek annak a virtuális enciklopédiának első címszavai, amelynek felépítését az Informatikai és Hírközlési Minisztérium és a Magyar Tudományos Akadémia együttműködésének keretében az MTA Filozófiai Kutatóintézete koordinálja. Hlgyo-

mányos értelemben vett enciklopédia megalkotására törekszünk – anélkül, hogy részletes elképzelésünk volna vagy lehetne a tudományos diszciplínák, szubdiszciplínák, témák és problémák mai összefüggésrendszeréről, konvergenciáiról vagy divergenciáiról.” (NYÍRI i. m.)

A természet és a társadalom mindennapi életünkben sem választható el élesen egymástól. A természet és a társadalom törvényei és jelenségei részben azonosak, részben egymással szorosan összefüggenek. Azonban a humán és reál műveltség modern korban bekövetkezett egymástól való elszakadása következtében az egyén és a szótárkészítő is számtalan problémával és az interdiszciplináris tudás fontosságával szembesül (vö. pl. KOZMA LÁSZLÓ, Tudomány – technika – társadalom. Az ezredforduló kihívásai. Pécs, 2002.; PINTÉR RÓBERT, Az információs társadalom mint kockázattársadalom: Információs társadalom 2002/4: 102–17).

2. A szakmai szókincs a köznyelvi szótárakban. – A nyelv folyamatosan fejlődik, és jelenlegi állapotára jellemző, hogy minden eddiginél több szó kerül át a szaknyelvekből a köznyelvbe, ennek következtében ezeknek a szavaknak, kifejezéseknek a köznyelvi szótárakban való rögzítése is szükségessé válik. A nyelvészek véleménye megoszlik abban, hogy mikor, milyen szavakat szabad a köznyelv szókészletéhez tartozónak tekinteni, és mikor kell azokat köznyelvi szótárakban rögzíteni. A kialakult gyakorlat szerint az új szavak köznyelvi státuszát jelzi az, hogy megjelennek irodalmi művekben, tankönyvekben és a tömegkommunikáció szöveganyagában, származzék az adott szó akár irodalmi, akár szakirodalmi műből, akár politikai szövegből, köznapi beszédből, vagy műszaki leírásból (vö. pl. ELEKFI LÁSZLÓ, A szaknyelvi szókincs nemzetközi rétegeről. In: A magyar nyelv rétegződése. Szerk. KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ. Bp., 1988. 275–83). Az új szónak az említett helyeken való megjelenése azt is jelenti, hogy a nyelvet beszélők a mindennapi kommunikáció során használják (írásban vagy szóban), azaz a köznyelv lexikájához tartozik. Ezek után már megtörténhet a szónak köznyelvi szótárban való rögzítése, amihez viszont szükséges az új szó jelentésének a pontos meghatározása abban az értelemben, ahogy azt a keletkezés helyén kialakították, és a továbbiakban használják, eredeti és átvitt értelmében egyaránt. Mai világunkban is érvényesek és újragondolandók FÁBIÁN PÁLnak a nyelvújításról írott sorai: „A nyelvújítási új szavaknak igen jelentős – valószínűleg nagyobb – hányada szaknyelvi eredetű, az orvostudomány, a hadászat, az ipar stb. nyelvében mutatkozó elemi hiányok pótlására keletkezett; itt használták őket először, s innen kerültek bele az irodalom nyelvébe, nem pedig fordítva. A *vasút* szó pl. a közlekedés műszavaként jött létre, akként ismerte meg az ország, s Petőfi csak szentesített és továbbterjesztett egy már meglévő szót. Nem is lehetett másképp. Az irodalom nyelve nem tartalmazza a nemzeti nyelv valamennyi szavát: az irodalmi nyelven kívüli rétegek szavai csak abban az esetben válnak irodalmiakká, ha irodalmi alkotások (annak számíthatók az újságok is) felhasználják és elterjesztik őket.” (FÁBIÁN PÁL, A gazdasági élet nyelve. In: Nyelvünk a reformkorban. Szerk. PAIS DEZSŐ. Bp., 1955. 168.)

Mindennapi tevékenységünket egyre jobban meghatározza a technikai eszközök szükségserű közelsége, a műszaki kultúra ismerete. A szaknyelvekből, különösen a műszaki-tudományos nyelvből a köznyelvbe átkerülő szavak esetében mégis gyakran előfordul, hogy hibásan, az eredeti jelentéstől eltérő tartalommal, esetleg helytelenül más szavak, kifejezések helyett használják azokat. A tömegkommunikációs eszközök nagy elterjedtsége a köznyelvre és a köznyelvi normára is jelentős hatást gyakorol. A rádió, a televízió adásaiban, a nyomtatott sajtóban pontatlanul vagy hibásan alkalmazott szavak, kifejezések, fogalmak nagy számban megtalálhatók. Ebben a helyzetben a nyomtatott és az elektronikus sajtó nyelvhasználatának kritika nélküli rögzítése a szótárakban a helytelen, a pontatlan vagy pongyola szóhasználat terjesztését segítheti elő. A szakmai terminusok köznyelvbe való átkerülésének, köznyelvvé válásának kritériumaként valóban elfogadható a fentebb említett információs kanálisokon történő megjelenés és gyakoriság, de adott szótárba való lejegyzésnél és a jelentések megadásánál az eredeti forráshoz, a helyes, az adott szakma/szakmák által rögzített definícióhoz célszerű visszanyúlni. Már a XVII. században találunk példát

általános nyelvi szótárban jelen levő, eredetileg szaknyelvi terminusok értelmezésére, illetve rögzítésére. Az olasz nyelv szótárának munkálataiban GALILEO GALILEI tevékenyen részt vett, és a műveiben adott szakmai meghatározások az Accademia della Crusca szótárának 2. és 3. kiadásában megjelentek. (Vocabolario degli Accademici della Crusca. Venezia 1623., Firenze 1691., vö. FÖRIS ÁGOTA, Nyelvújítás Itáliában. Az Accademia della Crusca szótárának szakszókincse: Iskolakultúra 2003/10: 43–52.) A szakmai együttműködés, a szakmai források használata még a köznyelvi szótárak készítése során sem nélkülözhető. Az értelmező szótárak jellegénél fogva, ha szakmai kifejezések pongyola köznyelvi használatából eredő „új” jelentés be is kerül a szótárba, legalább jelezni kell, hogy az pontatlan. Amennyiben a szótárak (értelmező szótárak, lexikonok, enciklopédiák) nem pontosan adják vissza a szavak, kifejezések tartalmát, további tartalmi torzulások forrásaivá válnak, hiszen az ilyen típusú szavak jelentésével kapcsolatban végzett ellenőrzés során a hibás variánst erősíthetik meg. Gyakori az is, hogy az újabb szótárakban változtatás nélkül, vagy kivonattól miatt további torzitással találjuk a pontatlan értelmező megfogalmazásokat.

A szavak szótárakban történő rögzítése, a fogalmak pontos és szakszerű magyarázata sokat segíthet a mindennapi életünket meghatározó műszaki kultúra megismerésében, a szavak helyes használatában, a fogalmak teljesebb megértésében. Különösen a köznyelvi értelmező szótárak, a népszerű lexikonok és enciklopédiák szerepe meghatározó ebben a kérdésben. A szótárak szaknyelvi eredetű, szakmai jellegű címszavainak jelentésmegadása azonban széles körű csapatmunkát, szakemberek, nyelvészek, lexikográfusok együttműködését kívánja meg. A magyar szaknyelvi, terminológiai, lexikográfiai szakirodalomban korántsem új nézet ennek az interdiszciplináris feladatnak a hangsúlyozása. (Vö. pl.: KOVALOVSKY MIKLÓS, Tudományos nyelvünk alakulása. In: PAIS szerk. i. m. 227–312; HELL GYÖRGY, A szaknyelvi rétegek szintaktikai jellegzetességei a kommunikatív feladat szempontjából. In: KISS–SZÜTS szerk. i. m. 430–5; KORNYA LÁSZLÓ, Szakszókincs, funkcionális stilsztika, szakfordítóképzés: uo. 599–604; MÁTAI GÁBOR, A magyar szakfordítás néhány kérdése: uo. 667–73; FÖRIS ÁGOTA, A lexikográfia alkalmazott nyelvészeti vonatkozásai, különös tekintettel a magyar–olasz területre. Doktori értekezés, Pécs, 2001., uő., Szótár és oktatás. Pécs, 2002.)

Annak fontosságára, hogy a szavak jelentéstartalma azonos legyen minden személy és szervezet számára, akik, illetve amelyek kommunikációjuk során használják ezeket, jó példát szolgáltat az Európai Uniónak az a gyakorlata, hogy meghatározza az egyes fogalmak használatának pontos kritériumait (vö. SZABARI KRISZTINA, Az Európai Unió és a nyelvek. A nyelvi szabályozási gyakorlat, valamint a fordítás és tolmácsolás jelene és jövője: Modern Nyelvoktatás 1996/3: 31–45; NAGY MIKLÓS, Az európai unió terminológia fordításának és értelmezésének problémái: Modern Nyelvoktatás 2002/2–3: 46–9). Különböző nyelveken – így magyarul is – jelentek meg kifejezésekgyűjtemények, értelmező szótárak az Unió hivatali nyelvének fordításához (pl. PUSZTAY JÁNOS szerkesztésében az EUVocs. (EU-Vocabularium Savariense) szótársorozat: Szombathely, 1998–; VÁRNAI JUDIT SZILVIA főszerkesztésében Az Európai Unió hivatalos kifejezéstára. Angol–magyar–francia–német. Bp., 2004.).

3. A szakmai hitelesség kérdése. – E tanulmány célja a magyar köznyelvi szótárakban található néhány szakmai eredetű szócikk tartalmi vizsgálata. Ez az írás nem szótárkritika, és a teljesség igénye nélkül készült, hiszen a 70–100 ezer címszavas szótárak anyagából mindössze néhánynak a vizsgálatára vállalkozott. Egy szótár szerkesztőjének szempontjából egy hetven ezer címszót tartalmazó szótár anyagából ha mindössze 70 szócikk tartalmaz pontatlanságokat, az 1 ezrelékes hibaarány. Ha azonban a szótárhasználó szempontjából nézzük a dolgot, aki egyetlen szó jelentését szeretné pontosan megtudni, de a keresett címszó magyarázata pontatlan, a hibaarány 100 százalékos.

A fentiek illusztrálására nézzünk meg néhány példát a közelmúltban megjelent hazai egyetemes szótárak anyagából a fizika, a műszaki tudományok és a velük kapcsolatos alkalmazások

területére eső címszavak közül. Fejtegetéseinkhez az alább felsorolt, 1972 és 2003 között megjelent szótárak anyagából hozunk példákat: 1. Magyar Larousse enciklopédikus szótár. 1–3. Főszerk. RUZSICZKY ÉVA, SZÁVAY JÁNOS. Akadémiai Kiadó, Bp., 1992. – 2. Magyar értelmező kéziszótár. 1–2. Szerk. JUHÁSZ JÓZSEF, SZŐKE ISTVÁN, O. NAGY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS. Akadémiai Kiadó, Bp., 1972. – 3. Magyar értelmező kéziszótár. Főszerk. PUSZTAI FERENC. Akadémiai Kiadó, Bp., 2003. (2., átdolgozott kiadás). – 4. Mutatványok az Akadémiai Nagyszótárból. Szerk. CSENGERY KINGA, ITTÉS NÓRA. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp., 2002. – 5. Britannica Hungarica Világenciklopédia. 1–18. Magyar Világ, Bp. 1. kötet: Főszerk. HALÁSZ GYÖRGY, 1974–1993., cop. 1994.; 8. kötet: Főszerk. SZÉKY JÁNOS, 1974–1996., cop. 1997.; 11. kötet: főszerk. SZÉKY JÁNOS, 1974–1996., cop. 1997. (15. kiadás). – 6. Egyetemes Lexikon. Főszerk. MARKÓ GÁBOR. Magyar Könyvklub, Bp., 2001. (3., jav. kiadás).

Vizsgálataink tárgya a szavak jelentése, ezért az ebből a szempontból nem lényeges grammatikai, stilisztikai stb. minősítéseket, utalásokat figyelmen kívül hagyjuk. Ugyancsak nem foglalkozunk olyan jelentésekkel, amelyek nem műszaki vagy természettudományos tartalmúak. Az egyes értelmezések kritikai vizsgálata után megadjuk az általunk helyesnek tartott értelmezés szövegét. Ahol lehet, ott a vizsgált szótárak valamelyikéből vesszük a javasolt megfogalmazást. Saját fejtegetéseink során idézünk azokból a forrásokból, amelyeket állításaink helyességének ellenőrzéséhez felhasználtunk. A vizsgálatok során forgatott monográfiák, szakkönyvek megfogalmazása általában nem olyan, hogy – a szótárakban szokásos módon – az értelmezés rövidségének és tömörségének a követelményt kielégítse, ezért néhány definíciót kivéve a felhasznált források adatai (HEVESI IMRE, Elektromosságtan. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1998.; LITZ JÓZSEF, Elektromosságtan és mágnesség. Műszaki Könyvkiadó, Bp., 1998.; EROSTYÁK JÁNOS, KOZMA LÁSZLÓ, Fénytan. Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Bp., 1999. 17–277; ÁBRAHÁM GYÖRGY, Optika. Panem–McGraw–Hill, Bp., 1988.; RÉDEY TIBOR, KOZMA LÁSZLÓ, Laser terápia–akupunktúra kézikönyv. Kozág Bt., Pécs, 1995.) és szakemberek szóbeli közlése alapján teszünk korrekciós javaslatot.

4. A) *Áram*. – Az első címszó, amit a köznyelvi szótárakban megkerestünk, az *áram*. Ez a szó a különböző szakterületeken és a köznyelvben egyaránt valamilyen anyag egyirányú mozgását jellemzi, adott keresztmetszeten át. Többféle áramról beszélünk, például elektromos áramról, hőáramról, anyagáramról, ezért az *áram* szó a köznyelvben és különböző szaknyelvekben egyaránt nagy gyakorisággal használt. Eredete a nyelvújításra vezethető vissza, a NyÚSz. (SZILY KÁLMÁN, A magyar nyelvújítás szótára. Bp., 1999. (reprint); Bp., 1902.) szerint „Jedlik vagy Sztoczek 1858. (Tud. Műszótár). Elvonás az *áramlik* igéből (...)”.

A mindennapi gyakorlatban széles körben elterjedt villamos berendezések jellemzésére, minősítésére több, a fizikában bevezetett és értelmezett fogalom és mennyiség használatos. Ilyen például az *elektromos áram*, *áramerősség*, *feszültség*, *teljesítmény*, *villamos energia* stb. A fizika és a műszaki tudományok nyelvében ezeknek a fogalmaknak a tartalma nem változott meg, ma is az eredetileg definiált értelemben használják őket. A villamosiparban és vele párhuzamosan a köznyelvben gyakran előfordul a fogalmak kissé pongyola használata, s ebből eredően kialakult az áram fogalmának pontatlan értelmezése, s ez gyakran jelenik meg az értelmező szótárakban.

Nézzük meg az egyes kiválasztott kézikönyvekben szakmai szempontból a szócikkekben megjelenő definíciót. Az (1)-ben: **áram** [*←áramlik*] 1. Fiz Vmely anyag (pl. folyadék, elektromos töltésű részecske) áthaladása vmely keresztmetszeten. ■ Az anyag szerkezeti részecskéinek (...) szüntelen mozgása egyes hatásokra rendezetté is válhat, ekkor a részecskék mozgása közvetlenül v. közvetve képes lesz bizonyos fizikai mennyiségek szállítására. Az így szállított fizikai mennyiséget hívjuk áramnak. Beszélünk például elektromos feszültségkülönbség hatására meginduló elektromos áramról, hőmérsékletkülönbség hatására induló hőáramról, koncentrációkülönbség hatására induló anyagáramról (diffúzió v. ozmózis), nehézségi erő v. szivattyúzás által keltett anyagáramról. (...) 2. Villanyáram. – Az áram 1. jelentéseként adott meghatározás mindenben

megfelel az áramfogalom szaktudományokban használt általános értelmezésének. A bővebb információ, a részletes magyarázat jól szemlélteti az áram konkrét megjelenési formáit. Enciklopédiához illően pontosan és alaposan írja le a jelenséget. A 2. jelentés alatt található rövid *villanyáram* meghatározás jelzi, hogy gyakran az elektromos áramot egyszerűen *áram*-nak szokás nevezni. Itt helyes lett volna a *villanyáram* mellett a gyakrabban használt *elektromos áram* feltüntetése, akár annak pontosabb meghatározása is (annak ellenére, hogy az 1. jelentésnél már megtalálható az elektromos áram leírása), például „feszültségkülönbség hatására elektromos töltések áramlanak vezetőkben”.

A (2)-ben: **áram** 1. *Vill* Villanyáram. 2. *rég irod* Áramlat. [←*áramlik*]. – Az áram fogalmának nagyon leegyszerűsített megadását találjuk ebben az esetben. Mint fentebb látható, a valódi tartalomnak csak tört részét fedi. A fizikai természetű áramfogalom alá sokféle áram tartozik, mint azt az (1) szótárban megtalálhatjuk (hő-, elektromos, levegő-, víz-, anyag- stb.), helytelen csak ezek egyikét megadni a címszó értelmezésére. Ebből a „definícióból” a szótárhasználó nem fogja megtudni, hogy a magyar nyelvben mit is jelent az *áram* szó. A címszó, amire a szótár értelmezése vonatkozik, a *villanyáram* (elektromos áram), ezért mindenképpen meg kellene adni, hogy annak fő jellemzője, hogy elektromos töltések elmozdulásával jön létre.

A (3)-ban: **áram** 1. *Vill* Villanyáram. 2. *irod* Áramlat [←*áramlat*]. – A (2)-ben adott értelmezéssel értelmét tekintve azonos, ezért ugyanaz a megjegyzés érvényes rá, mint az előbbi példa esetében.

A (4)-ben: **áram** 1. 'elektromos áram, villanyáram' (...). || 1a. 'a villanyáram által kifejtett energia' (...). 2. *vál* '<folyadék, levegő> azonos irányba való mozgása, áramlása' (...) || 2a. (*ritk*) 'légáramlat, fuvalat' (...) 3. (*vál*) 'szellemi, eszmei áramlat' (...). 4. (*irod*) 'gondolatoknak, érzéseknek az áramlása, sodra' (...) || 4a. (*ritk*) '<ézés, érzelem> eláradása, elhatalmasodása' (...). 5. (*irod*) 'hatóerő, vonzerő' (...). – Az 1. jelentés megadására ugyanaz vonatkozik, mint a (2)-ben és (3)-ban adott hasonló tartalmú szövegezésre, kiemelve, hogy az áram valódi, igen széles körű jelentéséből csak egy kiragadott példa szerepel. Az 1a. jelentés szerint az áram fogalma alatt – helytelenül – energiát is érthetnek, mégpedig azt az energiát, amit maga az áram fejt ki. A 2. és 2a. értelmező szöveg, bár nem elég általános megfogalmazású, mégis az áramfogalom többoldalú megközelítését adja. Láthatjuk tehát, hogy a készülő Nagyszótárban az *áram* címszó további jelentésének megadása és pontosítása válik szükségessé.

Az (5)-ben: **áram**, elektromos töltéshordozók bármiféle elmozdulása; ezek lehetnek atommál kisebb, töltéssel rendelkező részecskék (pl. negatív töltésű elektronok, pozitív töltésű protonok), ionok (egy vagy több elektront elveszített vagy annyit felvett atomok) vagy lyukak (pozitív részecskének tekinthető elektronhiányok). (...) – Ebben az esetben is azt láthatjuk, hogy a (2), (3) és (4) szótárakhoz hasonlóan az áramot az elektromos árammal azonosítják, más jelentését nem veszik fel. Az elektromos áram jelentésben részletesen leírja a vezetésben részt vevő részecskéket, bár nem tesz említést az áramlást előidéző feszültségkülönbségről.

A (6)-ban: **áram**, egy adott keresztmetszeten áthaladó valamely anyag (folyadék, gáz, elektromos töltésű részecske). – Ez a meghatározás – helytelenül – azt állítja, hogy az áram maga a keresztmetszeten áthaladó anyag, folyadék, gáz, elektromos töltésű részecske. Hiányzik a magyarázatból az áramlásnak az a lényeges tulajdonsága, hogy a részecskék rendezett *mozgása* valósul meg.

Az áramnak az elektromosságtan területén használatos szakmai értelmezéséhez felhasznált egyetemi tankönyvek, mivel az elektromosság tanításához készültek, az *áram* általános fogalmának lexikonba illő tömör értelmezését nem adják meg, viszont az *elektromos áram* definíciója mind-egyikben megtalálható: „(...) az elektromos tér hozza létre a töltések áramlását – az elektromos áramot – a drót egyik végétől a másikig” (HEVESI i. m. 168); „(...) a töltések rendezett mozgása elektromos mező hatására jön létre. Ezt a jelenséget nevezzük vezetési elektromos áramnak” (LITZ i. m. 94). Ez a két, különböző szavakkal megfogalmazott definíció egymással teljesen azonos tar-

talmú és értékű, szakmai és formai szempontból egyaránt pontosak, ezért egynyelvű szótárak forrásaiként jól felhasználhatók az elektromos áram meghatározásának megadására.

A fentiek alapján tehát az áramfogalom értelmezésére a Larousse enciklopédiában (1) található 1. meghatározást változatlan formában elfogadhatjuk. A 2. meghatározást az elektromos áram fogalmának nagyon elterjedt köznyelvi használata miatt ki kellene bővíteni a következő módon: **2. Fiz, Vill** Elektromos áram, villanyáram: elektromos töltéseknek elektromos tér által létrehozott rendezett mozgásával jön létre.

B) *Áramerősség*. – Az *áram* szó egy sokféle módon megvalósuló fogalmat jelöl, amelynek a fizikai-műszaki vonatkozású értelmezése mindig valamilyen mérhető szubsztancia rendezett mozgása. Az áram jellemzésére, a különböző áramformák leírására – az áramló anyag, a terjedés mérhető paraméterei alapján – mérhető fizikai mennyiségeket vezettek be. Az egyik ilyen alapvető mennyiség az *áramerősség*. Például a légköri jelenségek körébe tartozó levegő-áramlásnak, a szélnek a jellemzésére az áramló levegő sebességét, a szélesebességet adják meg km/óra egységben. Az áramló levegőtömeg sebessége egyértelmű értéket ad arra a mechanikai energiára, amelyet ez az áram szállít. (A szállított mechanikai energia a sebesség növekedésével négyzetesen növekszik.) Minden konkrét áramlási forma esetében (hő, anyag stb.) a célszerűség szabta jellemzőt vezettek be az áramlás erősségének megadására. – Megnéztük, az *áramerősség* szó hogyan szerepel az általunk kiválasztott szótárakban.

Az (1)-ben, (2)-ben, (3)-ban, (4)-ben, címszóként, azonos módon a következő szöveg szerepel: **áramerősség** *Vill* A vezető keresztmetszetén az időegység alatt áthaladó áram mennyisége. – Az áramfogalom ezen értelmezése szerint az áram valamilyen szubsztanciának – jelen esetben a *Vill* jelölés miatt – elektromos töltéseknek a rendezett mozgását jelenti. Elírás lehet (1), (2), (3), (4)-ben az *áramerősség* meghatározására az „áthaladó áram mennyisége” szóhasználat, hiszen az áram fogalmának mennyiségi értelmezése nem lehetséges. Itt láthatóan folyamatos szövegátvételtől van szó, miközben már az eredeti forrás pontatlan.

Az (5)-ben külön címszóként nem szerepel az *áramerősség*, az *áram* szócikkében azonban megtalálható: Egy fémhuzalban folyó áram erőssége (a töltéshordozók itt elektronok) a huzal bármely pontján időegység alatt áthaladó töltésmennyiség.

A (6)-ban: **áramerősség**, I , a vezetőken t idő alatt átáramló Q elektromos töltésmennyiség; képlettel: $I = Q/t$. Az á.-et amperben mérik.

Az elektromos áram esetében az *áramerősség* az időegység alatt átáramlott elektromos töltés mennyiségével adható meg, vagyis az *áramerősség* a vezető keresztmetszetén áthaladó dQ töltés és az áthaladási dt idő hányadosával meghatározott mennyiség. Míg tehát az *áram* fogalmát több konkrét esetben használja a köznyelv (*tengeráram*, *légáram*, *elektromos áram* stb.), addig az *áramerősség* szakszó ritkán fordul elő olyan általános jelentéssel, mint maga az *áram* szó. Ez alól kivétel az elektromos áram erősségének a jelölése, hiszen használati eszközeink jelentős része elektromos berendezés, ezért gyakran használjuk az *elektromos áram erőssége* fogalmat. Ennek megfelelően az értelmező szótárakban helyes megadni az áram általános értelmezését, és külön konkrét jelentésben a villamos áram pontos meghatározását is. Ugyanakkor az *áramerősség* címszó alatt a nagyon alacsony használati gyakoriság miatt nem szükséges megadni például az ozmózisos áramlási folyamat során szállított tömeg jellemzésére használt fogalmakat. Mindenképpen szükséges viszont *Fiz* vagy *Vill* jelöléssel az elektromos áramerősség meghatározását szerepeltetni.

Az *áramerősség* definícióját az egyetemi tankönyvek a következő módon adják meg: „Ha az f keresztmetszeten (a vezető teljes keresztmetszetén – a szerző megjegyzése) dt idő alatt dQ töltés halad keresztül, akkor az áramerősséget a következő kifejezés definiálja: $I = dQ/dt$ (LITZ i. m. 96); „(...) az áram erősségén értjük a vezető teljes keresztmetszetén áthaladó dQ töltés és a dt áthaladási idő hányadosának értékét (HEVESI i. m. 170).

Ebből a két azonos értékű szakmai definícióból is kitűnik, hogy a fogalom tudományos definíciója az *időegység alatt átáramló töltés mennyiségével* adható meg, ezért az (1), (2), (3), (4)

szótárakban egymástól átvett *áram mennyisége* kifejezés, amely szakmailag nem értelmezhető, pontatlanná teszi a címszó értelmezését. Az (5)-ben és (6)-ban megadott definíció egyaránt pontos, és megegyezik az egyetemi tankönyvekben megadott meghatározással.

C) *Áramszolgáltatás*. – Nézzünk egy olyan esetet, amelyben a pontatlan köznyelvi használatot a szótári értelmezés pontos szakmai tartalmú fogalmazással korrigálja. A (2), (3), (4) szótárakban szerepel az *áramszolgáltatás* szó és jelentése. A (2)-ben, (3)-ban alcímszóként, (4)-ben címszóként: *áramszolgáltatás* *hiv* villamos energiának fogyasztási célokra való szolgáltatása. – A (6)-ban címszóként: *áramszolgáltatás*, a fogyasztók erőművekben termelt elektromos energiával való ellátása. Az á.-t ált. úgy szervezik meg, hogy az áramot igen nagy feszültségen továbbítják a fogyasztói alállomások felé, ahol több fokozatban transzformálják, míg eljut a 220/380 V-os háztartási csatlakozókig.

Az értelmező szöveg a (2), (3), (4) szótár esetében azonos. A címszó a köznyelvi használatnak megfelelően *áramszolgáltatás* megfogalmazású, az értelmező szöveg viszont helyesen nem *áram*-nak, hanem *energia*-nak a szolgáltatásával magyarázza a jelentéstartalmat. – A (6)-ban azonos tartalmú, de még részletesebb értelmezést találunk. – Valóban, a fogyasztónak energiára van szüksége berendezései üzemeltetésére, akár világítani kíván, akár melegíteni, akár motort meghajtani. Egy adott energiamentységet a szolgáltatás egyéb paramétereinek a legkülönbözőbb variációjával lehet biztosítani. Ha például a 230 V hálózati feszültséget (a jelenleg érvényben levő magyar szabvány szerint a hálózati feszültség értéke 230 V) a szolgáltató 115 V-ra csökkentené, akkor ahhoz, hogy egy óra időtartam alatt ugyanannyi energiát kapjon a fogyasztó (hogy ugyanannyi elektromos energiát tudjon hőenergiává átalakítani egy forraló), kétszeresére kellene növelni az áramerősséget. A szolgáltató állandó nagyságú feszültséget biztosít, és közömbös számára, hogy a fogyasztó nagy áramerősség mellett rövid idő alatt, vagy kisebb áramerősség mellett, de arányosan hosszabb idő alatt veszi át az energiát. A szolgáltatás értékét egyértelműen az energia mennyisége határozza meg. Ha más adatokat mérnénk, akkor ezekből is (áramerősség, feszültség, időtartam) az energia értékét kellene kiszámolni.

D) *Áramfogyasztás, áramellátás*. – A (2)-ben, (3)-ban, (4)-ben címszóként: *áramfogyasztás* 1. A villanyáram felhasználása 2. A felhasznált áram mennyisége. – *áramellátás* A fogyasztóknak villanyárammal való ellátása.

Az *áramszolgáltatás*, e szakmailag precízen értelmezett címszó kapcsán leírtak alapján az *áramfogyasztás* és *áramellátás* szócikkekben található jelentés-meghatározásában sem az *áram* szó, hanem az *energia* szó használata a helyes. Vagyis pontos szóhasználattal: *áramfogyasztás* 1. Villamos energia felhasználása 2. A felhasznált villamos energia mennyisége. – *áramellátás* A fogyasztóknak villamos energiával való ellátása.

E) *Áramkorlátozás*. – Más természetű a szakszerűséggel kapcsolatos megjegyzés az *áramkorlátozás* címszónak az (1), (2), (3), (4) szótárakban adott, gyakorlatilag azonos értelmező szövegével.

Az (1)-ben, (2)-ben címszóként: *áramkorlátozás* *hiv* Az áramszolgáltatásnak meghatározott ideig való tervszerű szüneteltetése. – A (3)-ban címszóként: *áramkorlátozás* *hiv* Az áramszolgáltatásnak meghatározott ideig való szüneteltetése. – A (4)-ben címszóként: *áramkorlátozás* *hiv* Az áramszolgáltatás meghatározott ideig való tervszerű szüneteltetése.

Mindegyik esetben a címszó értelmezésében helyesen az *áramszolgáltatás* szerepel, amin viszont az erre a címszóra adott értelmezés szerint energiaellátást kell érteni. Tehát az értelmező szöveg ebben a vonatkozásban pontos. A magyarázó szöveg második felében a megfogalmazás a fogyasztás korlátozásának egyik módját, a nulla szinten tartást, a kikapcsolást jelenti. Más módjait is folyamatosan alkalmazzák a fogyasztás korlátozására. Rendszeresen alkalmazott eljárás, hogy a lakossági fogyasztás időszakos megnövekedése idején a nagyfogyasztókat arra kötelezik, hogy csökkentsék és egy megadott érték alatt tartsák a fogyasztásukat. Másik, minden fogyasztóval szemben alkalmazott korlátozó eljárás, melyet a villamos energia szolgáltatója alkalmaz, hogy

a hálózat és a fogyasztó közé biztosítékot épít be, amely adott áramerősség (felvett teljesítmény) értéknél kikapcsol. Így küszöböli ki a túlterhelés lehetőségét. – Teljesen más jellegű az áramkorlátozás értelmezése az elektrotechnikában. Léteznek olyan kapcsolási elemek, amelyek nem bírnak el akármilyen nagy áramerősséget, bizonyos áramsztint felett tönkremennek, ugyanakkor a rajtuk lévő feszültségtúllépésre nem érzékenyek. Ilyen típusú kapcsolási elemeken korlátozni kell az áramerősséget speciális korlátozó elemek, kapcsolások beépítésével.

Egy mindezeket magába foglaló magyarázó szöveg a következő lehetne: **áramkorlátozás** 1. az áramfogyasztás teljesítményének időszakosan vagy állandóan egy meghatározott szint alatt tartása 2. elektromos áramkörökben bizonyos kapcsolási elem(ek)en az áramerősség értékének adott szint alatt tartása.

5. *Lézer.* – Nézzük meg egy olyan szó szótári rögzítésének módját, amely alig több mint négy évtizede keletkezett a nemzetközi és a hazai szaknyelvben, és korunkra jellemző módon nagy sebességgel átterült a köznyelvbe. Kezdetben az elnevezés néhány, egymáshoz nagyon közel álló tulajdonságokkal rendelkező eszközre vonatkozott. A gyors fejlődés újabb és újabb eszközök előállításához vezetett, amelyek ugyanazon az elven működnek, mint az első készülékek, tulajdonságaik azonban merőben eltérnek azokétól. Egy olyan eszközcsalád jött létre, amely tagjainak a működési alapelve azonos, s így a bevezetett névvel jelölik a család valamennyi tagját, az egyedi megkülönböztetés a név kiegészítésével történik. A tudományos és műszaki fejlődéssel a név fogalomtartalma jelentősen megváltozott, a fejlődés menetének megfelelően a fogalom értelmezése szintén változik.

A lézerműködés alapját, a kényszerített fényemisszió folyamatát ALBERT EINSTEIN 1917-ben írta le. Az első lézert, egy rubinlézert, 1960-ban építették meg, és a felfedezésért amerikai és szovjet tudósok közösen kaptak Nobel-díjat. 1962-ben már Magyarországon is működött lézer. A lézerműködés alapfolyamatának (*Light Amplification by Stimulated Emission of Radiation*, magyarul: fényerősítés a sugárzás kényszerített emissziójával) angol elnevezése kezdőbetűiből rakták össze az új eszközt jelölő szót: LASER (Az orosz nyelvű szakirodalomban az új eszközcsaládot optikai kvantumgenerátornak nevezték [Opticseszkiy Kvantovij Generator], a lézerek működésében lényeges szerepet játszó optikai rezonátornak az elektronikai analógiája alapján. A megfelelő betűszó OKG lett.). A magyar fizikusok a *laser* szó használata mellett döntöttek, melynek magyar kiejtése alapján a köznyelvben való elterjedésével egyidőben írása is megváltozott: *lézer* lett belőle. – Környező világunkban a lézerek használata nagymértékben elterjedt. Az áruházakban az áru árát lézeres elven működő kódleolvasóval olvassa a gép, az iparban nagyteljesítményű lézergépek vágják, szabják a különböző anyagokat, a sebészek kés helyett lézerszikkével műtenek, naponta használjuk irodánkban a lézernyomatót, a fiatalok a szórakozóhelyeken lézerfényvel teszik hangulatosabbá az estét, a fantasztikus filmekben felnövő gyerekek pedig arról álmodoznak, hogy lézerfegyverrel győzik le az ellenséget.

Maga a lézerfogalom olyan, mint a jármű fogalma: a szekér, a kerékpár, a gépkocsi, a repülő vagy a hajó egyaránt ebbe a kategóriába tartozik, mindegyik *jármű*, bár tulajdonságai gyökeresen eltérnek egymástól. A lézerek is sokfélék lehetnek. A sugárzó lehet atom, ion, molekula, vagy elektronlyukpár. A befogadó közeg is lézerfajtatól függően többféle lehet: kristály, folyadék, gázkeverék. A fényaláb széttartása különböző: párhuzamos, vagy 10° - 30° kúpszögben kilépő, sőt 360° -ban széttartó is lehet. Az energia bepumpálása többféle módon történhet: fénybesugárással, áramátvezetéssel, kémiai folyamattal stb. A fényteljesítmény 10^{-6} -tól 10^{15} W-ig változhat. Az eszköz tömege 5-10 grammtól 5-10 tonnáig bármekkora lehet. Közös tulajdonsága a sugárzott fénynek a fényerősítési folyamatból eredő nagy koherencia-fok. Az első berendezés létrehozását követő négy évtized alatt megszámlálhatatlanul sok lézert építettek, és ugyanilyen sok variáció van az előállított fény tulajdonságaiban. A lézertechnika mai szintjén lényegében bármilyen felhasználási igénynek megfelelő sugárnyalábot elő lehet állítani. Ez azt jelenti, hogy a nagy koherencia-fokon

kívül nincs olyan fényparaméter, amelyik minden lézer sugárzására jellemző lenne. Ezért szokás a fénysugárzókat két csoportra osztani: koherens fényforrások és nemkoherens fényforrások. Előbbibe tartoznak a lézerek, utóbbiba valamennyi természetes és hagyományos fényforrás. – A *lézer* szó tehát egy sok különböző tagból álló műszer család elnevezése. Nézzük meg a *lézer* címszó értelmezését a kiválasztott szótárakban.

A (2)-ben, (3)-ban: **lézer** Elektromágneses rezgéseket keltő és erősítő berendezés, amellyel nagy energiát lehet sugaraknak egyetlen párhuzamos, koherens nyálábjába összpontosítani. – Ebben az értelmezésben megtalálható a lézerek két általános jellemzője: az egyik, hogy *berendezést*, műszert, eszközt értünk alatta, a másik, hogy a lézersugárzás *koherens*. Az értelmező szöveg többi része nem a fogalom általános jellemzőit ragadja meg, hanem olyan megfogalmazást ad, amely bizonyos esetekben, de nem mindig teljesülhet. A *nagy energia*, a *párhuzamos sugárnyaláb*, az *egyetlen kilépő sugárnyaláb* a lézerek egy-egy csoportjára jellemző, de nem mindegyikre. Az *elektromágneses rezgéseket keltő és erősítő* megfogalmazás villamos technikai rezgésekre utal, és az elektrotechnikai rezgőkörre jellemző, a lézerműködés optikai elven alapuló belső folyamataira való utalásnak kevésbé felel meg.

Az (1)-ben: **lézer** 1. Nagy energiát egyetlen nem szóródó fénysugárba összpontosító elektromágneses rezgéskeltő és erősítő berendezés. 2. Fényerősítés gerjesztett emisszióval. (...) – Az értelmezés szakszerűtlen, megfogalmazása pedig több helyen hasonló a (2)-ben és (3)-ban találhatóhoz. A *nagy energia* mellett kis energiájú lézerek (pl. a terápiás lézerek) is léteznek. A *nem szóródó fénysugár* azt jelentené, hogy a lézerfény szóró közegen sem szóródik, pedig éppen fordított a helyzet: a lézerekkel előállított fényszóródás különleges lehetőséget biztosít a széles körű alkalmazások számára, az ezen a jelenségen alapuló új tudományág a koherens szórás spektroszkópia. Az *elektromágneses rezgéskeltő és erősítő berendezés* alatt, mint fentebb már kiemeltük, inkább valami hagyományos rezgőkört lehet érteni, mint valamilyen fényforrást. A második jelentésként feltüntetett *fényerősítés gerjesztett emisszióval többszörösen hibás megfogalmazás*. *Kényszerített emisszió* helyett – helytelenül – **gerjesztett emisszió* szerepel, valószínűleg fordítási hiba miatt. A kényszerített fényemisszióval kiváltott fényerősítés a lézerműködés alapfolyamata, de nem a *lézer* szó egyik jelentése, és nem fogható fel a szó második jelentéseként. Az itt nem idézett bővebb értelmező szöveg szakszerűtlen, szóhasználat pedig több helyen durván eltér a magyar tudományos szóhasználatától, az ábra hibás és áttekinthetetlen.

Az (5)-ben: **lézer**, olyan berendezés, amellyel nagyon tiszta monokromatikus (egyszínű), intenzív fénynyaláb állítható elő; az ilyen intenzitású fénynyalábbal a legkeményebb és legellenállóbb anyagok is elpárologtathatók. A „lézer” szó az angol laser betűszóból ered, amely a light amplification by stimulated emission of radiation („fény erősítése serkentett sugárzásokibocsátással” rövidítése. (...) – Helyesen szerepel a definícióban, hogy a lézer *berendezés*, és hogy a *lézer* szó az angol *laser* betűszóból ered. Az angol szöveg magyar fordításában a szaknyelvben nem használatos **serkentett* fordítás azonban félrevezető, a használatos magyar terminus a *kényszerített*. A *nagyon tiszta monokromatikus (egyszínű) fénynyaláb* szövegrész nem pontos, valószínűleg *spektrálisan tiszta* értelemben szerepel az eredeti szövegben. Ugyancsak nem értelmezhető a legkeményebb anyagok mellett a *legellenállóbb anyagok* szóhasználat. A szócikk magyarázó része több oldalon keresztül foglalkozik a lézerek és a lézerfolyamat leírásával. Ebben a szövegrészben is a **serkenthető*, **serkentő* szavakat találjuk a *kényszeríthető*, *kényszerített* helyett. A valószínűleg fordításból eredő félreértelmességek közül még egy példa: *Kémiai lézerek. Bizonyos kémiai reakciókban a lézerezéshez elegendő nagy energiájú atom termelődik*. Ez a megfogalmazás egyértelműen azt jelenti, hogy kémiai folyamatban atomok jönnek létre, termelődnek, ami a kémiai alapismertek birtokában képtelen állításnak látszik. Itt az atomok energianívóinak a gerjesztéséről lehet szó.

A (6)-ban: **lézer**, ang. *Light Amplification by Stimulated Emission of Radiation* röv., intenzív, irányított, monokróm és koherens fénysugarak előállítására szolgáló készülék; a *mézerrel* azonos fizikai elven alapul. A l. legfontosabb része az ún. populációinverzióra képes közeg (gáz, fo-

lyadék v. szilárd test), melynél energiabevitelrel (villanólámpafénnyel, elektromos kisüléssel) elérhető, hogy az atomok v. molekulák többsége gerjesztett állapotban legyen. Helyezzük a közeget párhuzamos tükrök közé, melyek egyike visszaverő, a másik részben átteresztő. Ekkor az általuk visszavert fény – frekvenciája megfelel az alap- és a gerjesztett állapot közötti energiakülönbségnek – a közegegen áthaladva mindannyiszor erősödni fog és a berendezést a részben átteresztő tükrön át **l.sugárként** hagyja el. Napjainkban a tud. és a technika számos ter.-e elképzelhetetlen a l. nélkül, alkalmazzák a spektroszkópiában, a fúzióskutatásban, a nyomtatásban, a holográfiában, a mérés-technikában, a sebészetben és a szemgyógyászatban, a hírközlés-technikában, munkadarabok fúrásánál, vágásánál és hegesztésekor, felületek keményítésénél és ötvözésénél. – a l.eljárás elméleti alapjait 1950-ben A. L. Schawlow és C. H. Townes fejlesztette ki az USA-ban, az első szilárd rubinl.-t 1960-ban T. H. Maiman építette. – A *Light Amplification by Stimulated Emission of Radiation*, mint feljebb már leszögeztük, egy folyamat, és a *laser* szó (nem a lézer!) ebből a kifejezésből képzett betűszó. Ennek a kifejezésnek az értelmezés elején való szerepeltetése nem látszik indokoltnak. Az *intenzív, monokróm és koherens fénysugár* jelzőkre fentebb tett pozitív és negatív megjegyzések ebben az esetben is elmondhatók. Itt egy újabb nem definiált jelző jelenik meg, az *irányított*. A fénysugarak sok adattal jellemezhetők, de az, hogy irányított vagy sem, nem használatos a tulajdonságok megadásában. Másrészről minden fénysugár irányítható optikai elemek (tükrök, lencsék, prizmák stb.) segítségével. A szócikk magyarázó része a lézerek egy szűk körére vonatkozik. A szövegterjedelem ismeretében helyesebb lett volna a konkrét részletek leírása helyett folytatni az olyan általános ismertetést, mint hogy a lézer és a mérő működése azonos fizikai elven alapul. A szócikk végén amerikai kutatók (USA) nevét találjuk, mint akik a lézerműködés alapjait leírták, és megépítették az első lézert. A valósághoz azonban hozzátartozik, hogy a lézerműködés alapjainak leírásáért és az első lézer megépítéséért USA-beli és szovjet fizikusok megosztott Nobel-díjat kaptak [az (5) szótár *lézer* szócikkének magyarázó részében megtalálható az egymástól független felfedezés leírása].

A vizsgált szótárakban több olyan összetett szó szerepel önállóan vagy alcimszóként, amelynek alaptagja a *lézer*. Ilyenek a *lézerfény*, *lézernyaláb*, *lézersugár*, *lézerágyú* stb. Ezek jelentésmegadásáról általában elmondható, hogy pontatlan, szinte valamennyire jellemző, hogy szerepel bennük a *nagy energia*, a *nem szóródó*, *párhuzamos* stb. jelzők szakszerűtlen használata.

Amikor a *lézer* szó első lejegyzése megtörtént, még a szakemberek is úgy vélekedtek, hogy ennek a klasszikus fényforrásoktól eltérő módon működő sugárzónak a fénye a koherencia-tulajdonságokon kívül a nagyfokú párhuzamosságával és az elérhető nagy teljesítménnyel különböztethető meg a természetes és a hagyományos fényforrások fényétől. A kutatás és fejlesztés eredményei azonban lehetővé tették bármilyen tulajdonságú fény előállítását a lézerműködés elve alapján, tehát azzal nem lehet elkülöníteni a lézerből vagy hagyományos sugárzóból kilépő fényt, hogy kicsi vagy nagy az energiája, monokromatikus vagy nem. A szótári értelmezésben ugyanakkor megmaradt az eredeti megfogalmazás, és mint a bemutatott példából látható, ismételt átvételekkel, illetve félrefordításokkal a pontatlanság is eljutott. Megállapítható, hogy a köznyelvbe átkerült és széles körben elterjedt *lézer* szó szótári rögzítésében még csak helyenként jelentek meg a tudományos-technikai fejlődés eredményei az e fogalom tartalmában bekövetkezett változások leírásában.

Végezetül javaslatként az alábbi (rövid) definíció ajánlható a *lézer* szó értelmezésére (a kiemelt első rész önmagában is elegendő): **lézer** K o h e r e n s fényt kibocsátó berendezés, amelyben gerjesztett részecskék kényszerített fényemissziójának következtében fényerősítés jön létre. A sokféle lézerközeg, gerjesztési mód, konstrukciós megoldási lehetőség miatt a lézerek és az előállítható fény tulajdonságai széles határok között változhatnak. Minden lézer sugárzására jellemző a nagy koherencia-fok. A modern technika számtalan területen alkalmaz lézereket, például hírközlés, gyógyászat, anyagmegmunkálás.

6. *Akupunktúra*. – Az (1)-ben: **akupunktúra** Orvos Gyógyító eljárás, amelynek során tűket szúrnak a testfelszínen meghatározott rend szerint elhelyezkedő pontokon a testbe. (...) – A (2)-ben és (3)-ban: **akupunktúra** Orvos Az idegtörzsekre tűszúrásokkal ható (kínai eredetű) gyógymód. – A (4)-ben: **akupunktúra** (Orvos) 'kínai eredetű gyógykezelés, amely a test meghatározott pontjaiba szúrt tűkkel éri el hatását' (...) lényege, hogy a test bizonyos pontjain vékony, finom tűket vezetnek be a bőr alá a csi energiának nevezett belső életerő egyensúlyának helyreállítása érdekében (...). – Az (5)-ben: **akupunktúra**, ősi kínai gyógyászati módszer, amely a fájdalom csillapítására, bizonyos betegségek gyógyítására és az ellenállóképeség javítására szolgál. (...) Az akupunktúrák eljárás során egy vagy több kis fémtűt szúrnak a test meghatározott pontjain a bőrbe és a bőr alatti szövetekbe. (...) A kínaiak állítása, mely szerint az akupunktúra ténylegesen gyógyítja a betegségeket, a racionális orvosi tapasztalattal nem egyeztethető össze, ennek bizonyítása a nyugati kutatókra vár. – A (6)-ban: **akupunktúra**, évezredes kínai tapasztalati gyógymód; hagyományosan meghatározott pontokon fémtűket szúrnak a bőrbe, hogy ezáltal a megbetegedett belső szerveket kedvezően befolyásolják; főként reumatikus és idegrendszeri betegségek esetén alkalmazzák.

Valamennyi idézett meghatározás pontosan írja le az ősi, tüvel végzett akupunktúrák eljárását. A tudományos kutatások eredményei – amelyek nagy része már az (5) kiadása idején is közismert és elfogadott volt – bizonyították, hogy a racionális orvosi tapasztalattal összeegyeztethetők a módszer eredményei. A tudományos kutatások abban is továbbléptek, hogy kimutatták: a tűszúrások eljárással egyenértékű gyógyító hatást lehet elérni, ha a bőrfelület nevezett pontjaira – az akupunktúrák pontokra –, kis teljesítményű lézer fényét fókuszálják. Erről, az előnye miatt széles körben alkalmazott lézerekupunktúráról egyik értelmezés sem tesz említést. Vagyis az akupunktúra kutatásának és alkalmazásának új eredményei a szótári meghatározásokban nem tükröződnek. A szócikk értelmező részét a (4)-ben adott értelmezés kiegészítésével a következő módon lehetne megadni: **akupunktúra** (Orvos) k í n a i e r e d e t ű g y ó g y k e z e l é s, amely a test meghatározott pontjaiba szúrt tűkkel, vagy a pontokra fókuszált kisteljesítményű lézerfény besugárzásával éri el hatását.

7. A) *Holográfia*. – Ugyancsak az utóbbi ötven év tudományos-technikai robbanásának az eredménye a holográfia felfedezése és széles körű alkalmazása, s ezzel a *holográfia*, *hologram* szavaknak a tudományos lexikába, majd a köznyelvbe való kerülése. A holográfia a tudománynak és a technikának is az egyik legdinamikusabban fejlődő ága, s ezért indokolt azt megnézni, hogy a fejlődés hogyan tükröződik a köznyelvi szótárakban való rögzítésnél.

Az (1)-ben: **holográfia** Fiz A képrögzítés egyik módszere ■ A magyar származású Nobel-díjas tudós, Gábor Dénes találmánya (1948). A hagyományos fényképfelvétellel szemben alkalmas a tárgy térbeli képeinek megjelenítésére azáltal, hogy a szigorúan párhuzamos (lézer-) sugarak visszaverődésének az elsődleges sugarakkal való interferenciáját rögzítik. Az így kapott felvétel a hologram. (...) – Egészében a meghatározás kifogástalan. Különös szakmai pontosságot jelent a meghatározásban a *képrögzítés* (és nem *fényképezés*) *módszere*, és a rögzített felvétel *hologram* (és nem *fénykép*) megnevezése. Egyetlen felesleges, az általánosság érvényét rontó kitétel a magyarító szövegben a *szigorúan párhuzamos (lézer) sugarak*. Sok olyan hologram-rögzítési és megjelenítési eljárást dolgoztak ki, amelyben a megvilágító sugarak nagy szögben széttartók. Ilyen látható például a szócikk világos értelmező ábráján is, ahol a lézerből kilépő párhuzamos sugarányalábot optikai lencsével széttartóvá teszik.

Az (5)-ben: **holográfia**, eljárás fénykép készítésére lencse nélkül. Az így rögzített képen, a hologramon azonosíthatatlan rajzolatok összevisszasága látható. Ha azonban ezt valamilyen koherens fényvel, például lézermalábbal megvilágítják, a fénysugarakból az eredeti tárgy háromdimenziós képe jön létre (...) – Az ezután következő hosszú, több oldalas magyarító rész nem válik el egyértelműen az értelmezéstől. A szócikk felépítéséből úgy tűnik, hogy az első mondat a címszó értelmezése. Ebből a meghatározásból – *eljárás fénykép készítésére lencse nélkül* – helyes az *eljárás*

rás megfogalmazás. A *fénykép* helyett azonban pontosabb volna a *kép* szó használata, hiszen a hologram nem fénykép, hanem kép. A holográfia lényege nem az, hogy lencsét alkalmaznak-e vagy sem, hiszen a hologramok készítése közben is gyakran használnak lencséket, például a lézernyalábnak a tárgyon való szétterítésére, másrésztől sötétkamrával is készíthetünk lencse nélkül fényképet. A magyarázó rész szövege több helyen eltér a magyar szaknyelvből kialakult szóhasználatától és megfogalmazástól, ami nemcsak idegen hangzást eredményez, hanem több esetben az érthetőség rovására is megy. Néhány példa: „(...) a tárgyról visszaverődött fény erejének (...)” – nyilván nem a *fény erejé*-ről, hanem a *fényerősség*-ről van szó. „A CW-lézer fényes (...) sugarat bocsát ki” – a fénysugarak jellemzésére nem definiálták és ezért nem is használatos a *fényes* fogalom. A „(...) lézersugárnak nem csupán az amplitúdó-, hanem a fázistartalmát is rögzítik” – az előzőhöz hasonlóan nem használatosak a hullámok amplitúdójának és fázisának definiálására az *amplitúdótartalom* és *fázistartalom* fogalmak. A hosszú és részletes, szép képekkel és ábrákkal ellátott szócikk nyelvi-tartalmi megfogalmazása tehát helyenként korrekcióra szorul, a bő magyarázó szöveg sok helyen nem követi a magyar szaknyelvi szokásokat.

A (6)-ban: **holográfia**, valamely tárgynak a háromdimenziós struktúráját tükröző fényképe; a hologram készítésekor a tárgyat koherens lézerefénnyel világítják meg, majd a visszaverődő fénynyalábot egy féligáteresztő tükör segítségével ún. referencianyalábbá transzformálják. A két sugár a fotólemezben találkozik, ahol interferencia képet, azaz hologramot hoznak létre. Az eljárást *Gábor* Dénes dolgozta ki. – A címszó tehát *holográfia*, amely egy különleges képrögzítési eljárás. Ezzel ellentétben a meghatározás első mondata a *hologram* majdnem helyes meghatározása lenne, ha a hologramot a tárgy fényképének lehetne nevezni. Ha a hologramfelvételt úgy szemléljük, mint a hagyományos fényképet, akkor nem a tárgyat, hanem a vonalak bonyolult rendszerét látjuk. A tárgy háromdimenziós képét a megjelenítésre használt, a hologramon áthaladó vagy visszaverődő fény terében kialakuló interferencia-folyamat rajzolja ki. A szócikk további része a hologramfelvétel menetét írja le, amelyben nem pontos a következő mondatrészt: „a visszaverődő fénynyalábot egy féligáteresztő tükör segítségével ún. referencianyalábbá transzformálják”. A referencianyalábot a tárgyat megvilágító fényből csatolják ki egy féligáteresztő tükör segítségével, és ezzel a fényvel találkozik a fotólemezben a tárgyról visszaverődő fény, minden transzformálás nélkül. A következő mondat elején írt „a két sugár” kitételnek is csak így van értelme.

B) *Hologram*. – Az (1)-ben, (2)-ben, (3)-ban: **hologram** Fiz Lézersugarak interferenciájával létrehozott, az eredeti tárgyat a fotólemez mögött térhatásúan szemléltető felvétel (, kép). – Ez a megfogalmazás nem tartalmaz arra való utalást, hogy az interferáló lézERSUGARAK és a fotózandó tárgy milyen viszonyban vannak egymással. Léteznek hologramok, amelyek a fotólemez előtt hoznak létre képet, és olyanok is, amelyek a tárgyat az eredeti helyén jelenítik meg. – Az tehát látszik a fentebbi rövid indoklásból, hogy a köznyelvben egyre gyakrabban használt és egyre szélesebb fogalmat felölelő *holográfia*, *hologram* szavak az egynyelvű szótárainkban korlátozott értelemzéssel szerepelnek, amelyből nehézkes megérteni a valódi tartalmukat.

Segítségül próbáltuk hívni néhány egyetemi tankönyv optika témájú fejezetét ezeknek a szavaknak az értelmezéséhez. Mindegyik könyvben több oldalt tölt ki a holográfia leírása és részletes ismertetése. Ezek, a leendő szakemberek képzésére írott szakmai szövegek hullámvektorokkal, hullámfüggvényekkel, Bragg-feltételekkel oldalakon keresztül tárgyalják a jelenséget, amelyből csak magas szintű szakmai tudással lehet elvégezni azt az absztrakciót, amely egy lexikon vagy értelmező szótár szócikkében e fogalmak általános adja, egyrészt megfelelő szakmai tartalommal, másrészt laikus számára is kellő információt adó módon. – Ezután ismereteink, a segítségül hívott optika tankönyvek, és szakemberek megkérdése alapján próbáltuk megválaszolni azt a kérdést, hogy a tárgy képe-e a hologram, vagy a leképezésben létrehozott segédeszköz a kép megjelenítésére – az utóbbi állítást fogadtuk el. Az alábbiakban a *holográfia* és a *hologram* szavak szócikkjeinek egy lehetséges rövid változatát adjuk meg:

holográfia A képrögzítés kétlépcsős módszere, amelyben koherens fény-nyel világítják meg a tárgyat. A tárgyról visszavert fénynyaláb és a megvilágító fényből vett ún. referenciányaláb a fotólemezen találkozik és interferál, s ennek csíkrendszerére rögzítődik a felvételen (hologramon). Az eljárás során a tárgyról szóródott fénynek nemcsak intenzitás-, hanem fázisviszonyai is rögzítődnek. E többletinformáció miatt lesz a kép háromdimenziós (térbeli hatású), amelyet a hologram megvilágításával lehet láthatóvá tenni. Sokféle felvételi és képrekonstrukciós eljárást, és ennek megfelelően sokfajta hologramot fejlesztettek ki. – **hologram** Holografikus eljárással (→holográfia) optikai adatok rögzítésére fotografikus úton készített jelhordozó. A koherens fényvel megvilágított tárgyról szóródott fénynek és a megvilágító fény egy kicsatolt részének fotólemezen tárolt interferencia csíkrendszerére, amelyen a tárgyról szóródott fény intenzitás- és fázisváltozásai rögzítődnek. A fotólemezen a hologram interferencia-vonalak bonyolult rendszere, amely megfelelő fényvel való megvilágítás után a tárgy háromdimenziós képét jeleníti meg. A hologramokat széles körben alkalmazzák, pl. a tudományos kutatásban, nagypontosságú méréstechnikában, az okmányvédelemben.

8. Összegzés. – A szaknyelvből a köznyelvbe átkerült szavak jelentésének hiteles megadása köznyelvi publikációk alapján kissé kockázatos, hiszen ezek csak a köznyelvi lexikába kerülést vagy a jelentés módosulását igazolják. Például az *áram*, a *lézer*, a *hologram* szavak jelentése csak a tudományos meghatározás segítségével adható meg pontosan. A köznyelvi szótárak esetében szükséges és fontos az új szavak szótárba címszóként való felvétele mellett a szócikkek magyarázó részének folyamatos felülvizsgálata és a tudomány mai állásának megfelelő átírása. Hasznos volna például a tankönyvek végén összefoglaló szakmai lexikon megadása, hiszen így maguk a tankönyvet író szakemberek fogalmaznák meg a pontos, lényegretörő magyarázatot. A szakmai eredetű fogalmak helyes köznyelvi használatát is segítené a tankönyvek, monográfiák függeléként közölt értelmezésgyűjteménye, egyfajta szójegyzék, amelyekből összeállna egy-egy szakma szótára. (Egyes esetekben találkozunk ilyen típusú munkákkal, vö. pl. DAVID CRYSTAL, A nyelv enciklopédiája. Bp., 1998., de ez még mindig nem eléggé elterjedt gyakorlat.) Ezek hiányában az ipari, a kereskedelmi gyakorlat vagy nem vesződik az új tárgyak, folyamatok nevének fordításával, hiszen egyszerűbb az eredeti angol (német stb.) szavakat átvenni, vagy pedig a fordítást nem hivatalos fordítók vagy nyelvészek végzik, ilyenkor pedig sokszor egymásnak ellentmondó megnevezések, értelmezések születnek. (Jó példa erre az euro-adminisztrációs szövegek magyarra fordításának gyakorlata, vö. KLAUDY KINGA, Mit tehet a fordítástudomány a magyar nyelv „korszerűsítéséért”? Nyr. 2001: 145–52.) Az egy nyelvű szótárak készítői ebben a helyzetben az adott szakmák közreműködése nélkül nehezen bíróznak meg a szakkifejezésekkel, másrésztől kevés és előregedett magyar nyelvű szaklexikon van közforgalomban, így ezekből a köznyelvi szótárak nem, vagy csak kis részben építhetők. (Vö. FÓRIS ÁGOTA, A szakszótárírás jelene és jövője. In: BAKONYI ISTVÁN – NÁDAI JULIANNA szerk., A többnyelvű Európa. Győr, 2004. 286–95.) Arra is találunk példát, hogy egy-egy napjainkban kiadott szakszótár a más szakterületekről átvett szakszavak értelmezését köznyelvi értelmező szótárból veszi, ha az a szó a köznyelv lexikájához is tartozik. Így a köznyelvi pontatlanság is visszahat a szaknyelvre.

Nem feledkezhetünk el arról a problémáról, hogy az egyes tudományágak olyannyira széles körűek és felosztottak, hogy például egy fizikus nem érthet egyformán alaposan az optika, a kvantumfizika vagy a dinamika részleteihez, mint ahogy egyetlen nyelvész sem érthet egyforma jól a fonetika, a morfológia, vagy a lexikológia kérdéseire. (vö. pl. KIEFER FERENC, A nyelvtudomány jelene és múltja: Literatúra 1999/1: 3–16) E nehézség áthidalása széles körű csapatomunkával lehetséges.

A nyelvek – így a magyar nyelv is – nagy pontossággal fejezik ki az egyes fogalmak jelentését, árnyalati eltéréseit, amelyek helyes használata teszi széppé, kifejezővé a beszédet. Az egy nyelvű szótárak jelentősége felmérhetetlenül nagy a nyelv tisztaságának, kifejezőképességének és szépségének a megőrzésében és ápolásában. A szaknyelvi lexika szakmai közmegegyezésen alapuló jelentésmezőinek precizitása a köznyelvi szótárakban sem veszíthet pontosságából. A tudományos-

technikai, ipari, gazdasági és társadalmi változások következményeként gyorsan változó és szaporodó lexika áradatával rengeteg nehézség, megoldandó nyelvészeti probléma jelentkezik nap mint nap. Ezek megoldása elsősorban a nyelvészek feladata, azonban ebben az összetett munkát igénylő tevékenységben nem nélkülözhető a szakterületek hathatós támogatása, részvétele. Szerencsés módon a mai, számítógéppel segített szótárkészítési technika lehetővé teszi a szótárak gyors, rendszeres és folyamatos átdolgozását.

FÓRIS ÁGOTA

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Egy XVIII. századi román nyelvtanhoz kapcsolódó nyelvleírás-történeti észrevételek

1. Az alábbiakban előterjesztendő észrevételek alapjául a következő forráskiadvány szolgál: *Institutiones linguae valachicae. Prima gramatică a limbii române scrisă în limba latină. Ediție critică de GHEORGHE CHIVU. Revizia și traducerea textului latin de LUCIA WALD. Academia Română Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan”. Editura Academiei Române. București, 2001. 165 lap + 9 lap hasonmás.*

A közel negyed évezrede született, nyelvész körökben kevés híján egy évszázada számon tartott első latin nyelvű román nyelvtan (a továbbiakban: ILVal.) CHIVU GHEORGHE készítette átíratva és LUCIA WALD készítette román fordítása révén csak nemrég vált a teljes szakmai közösség számára a maga egészében hozzáférhetővé. Előzőleg kiadott részei ugyanis csupán „Praefatio”-jára és a betűkkel foglalkozó egységére korlátozódtak (ehhez l. a jelen forráskiadás bevezető tanulmányát, ill. NAGY BÉLA, *Les manuscrits Roumains de Kalocsa [Fragment d'une étude plus longue]: Annales Univ. Sc. Bp. Sectio Linguistica 14. 1983: 207*). Májig is adós maradt viszont a forráskiadás az e művel vélhetőleg valamilyen kapcsolatban levő, tőle kéziratári jelzetében egyetlen számjegynyi eltérést mutató, utolsó sora alatt az O. A. M. D. G. rövidítést tartalmazó „Lexicon compendiarium latino-valachicum complexens dictiones ac phrases latinas cum valachica earum interpretatione” című szótári mű megjelentetésével.

E Kalocsán őrzött kéziratok mindenképpen tanulmányozandó voltának felismerése készítette arra a forráskutatás kiválóságát, KARÁCSONYI JÁNOST (1858–1929), hogy felhívja rájuk ION SIEGESCU (1873–1927 u.) figyelmét. (A később a budapesti tudományegyetem professzorává lett tanárról l. KESE KATALIN, *Kultúra és filológia a Román Tanszék történetének tükrében. Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történetéből 19. 1999. 90–1.*)

A Budapesten oktató, akkor még fiatal romanista a Filológiai Társaság 1908. május 13-i, szerdai ülésén tartott beszámolót a nyelvtanról és a szótárról – tudjuk meg a társasági ülésről és a SIEGESCU előadásáról is tájékoztató Budapesti Hírlap másnapi számából (1908/116: 12). A szakirodalom az e híradásokat pár hónappal megelőző időből kolozsvári sajtóemlést is jelez (l. jelen forráskiadás [a továbbiakban: CHIVU] 11).

Bizonyára a munkák jelentőségéről meggyőződve vitte tovább a velük való foglalkozást SIEGESCU későbbi tanszéki utóda, a nyelvtudomány-történettel is foglalkozó CARLO TAGLIAVINI, aki a keletkezésükkel kapcsolatba hozott egyes jezsuita vonatkozások vizsgálatára is sort kerített (ehhez l. CHIVU 10 kk.; TAGLIAVINI-ről (1903–1982) l. KESE i. m. 159–61; TAGLIAVINI-tól l. többek között: *Panorama di Storia della Linguistica. Bologna, 1968.*). Ugyanannak a tanszéknek még későbbi professzora, NAGY BÉLA több szakmai vonatkozású megjegyzéséhez hasonló, forráshivatkozás nélküli állítása szerint a kézirat a 60-as évek közepén TAGLIAVINI-tól került vissza Kalocsára (az Állami Egyháziügyi Hivatalban ténykedő) Miklós Imre közbenjárására (l. NAGY BÉLA 1983. i. m. 203; ill. UŐ., *A Kalocsai román nyelvtan. In: Magyar–román filológiai tanulmányok. Szerk. NAGY BÉLA. Bp., 1984. 409–20.*)

NAGYnak az ILVal.-lal kapcsolatos egyéb megállapításai közül már itt kiemelendő: „La composition [ti. az ILVal.-é] est individuelle, et l'on peut démontrer qu'elle n'est liée à aucune école (I. NAGY 1983. i. m. 217); később magyarul is: „Felépítése egyedi, és kimutathatóan iskolához nem köthető” (I. NAGY 1984. i. m. 419, kiemelés ott – L. R.).

Hogy az ILVal. mindezek után csak 2001-ben jelent meg, annak a közzevető (újabbban már szinte elképzelhetetlen) kollegiális figyelmességén kívül (ehhez I. CHIVU 12) az is oka lehet, hogy a gyenge minőségű papíron átütő fekete tintairás miatt a kézirat jelentős része alig-alig olvasható. Az átírat elkészítéséhez tiszteletre méltó elszántság kellhetett tehát. E nem könnyű munkát némi-képp segíthette azonban, hogy elvégzője a román irodalmi nyelv bukaresti egyetemi tanáraként más forrásanyagokban és a tudománytörténetben is jártas kutató, aki az ILVal.-lal 1986 óta foglalkozik, s vizsgálódási eredményeiről több rész tanulmányt is közzé tett (I. forráskiadásának lapalji jegyzeteit és szakirodalmi részét). Ezekben kollégáival a szerzőség (erről l. alább) és a keletkezés idejének kérdésében eltérő vélekedéseivel vitát is folytatott. Ő ugyanis 1770 körülre teszi a keletkezést, mások a hatvanas évek közepe tájára. (Széles körű, tudománytörténetre is kiterjedő munkásságához I. GHEORGHE CHIVU – MARIANA COSTINESCU, Bibliografia filologică românească. Secolul al XVI-lea. București, 1974.)

CHIVU professzor bizonyára abból kiindulva, hogy nem csupán a román nyelvtudomány számára hasznos forráskiadvánnyal ajándékozza meg a szakmát, a francia és angol tartalmi kivonat mellé a magyar nyelvt is csatlakoztatott.

2. Észrevételeket fűznöm magához az átíráshoz nemcsak szakmai okokból, de azért is szeretnévesztés lenne, mert sem a kéziratot, sem mikrofilm- vagy egyéb másolatát nem láttam. Ezért a továbbiakban a tanulmányi rész, az apparátus, valamint a nyelvtan tartalmi vonatkozásainak tárgyalására szorítkozom.

Apróbb megjegyzések. A szakirodalmi részben NAGY BÉLA mint szerző nem a *B*, hanem az *N* betűsök közé lett volna sorolandó. Elgépelt névmegadás: *Josephus Aloysium Kereszturi* (i. m. 7, 2. jegyzet), majd *Kereszturi Josephus Aloysium* (i. m. 157). TAGLIAVINI egyszer 1930-cal (25, 16. jegyzet), egyszer 1932-vel szerepel (i. m. 158). Nem világos a 10. lap 7. jegyzetének hivatkozása: „Egyetemes Filológiai [így!] Közlöny XXXIII (1908) p. 473” – e helyen ugyanis semmi ide kapcsolható vonatkozás nincs. Kár, hogy a PRISCIANUSRA is hivatkozó jegyzetek többnyire nem adnak pontos helymegjelöléseket. – Az eredeti szövegben ragozhatatlanként kezelt földrajzi névnek, a *mediocris Zolnok (Archi Diaconi)*-nak a mai román nyelvű fordítás adta megfelelő az (*arhidiacon al*) *Zolnokului de Mijloc*. A *z* betű régebbi magyar írásbeliségből sűrűn adatolható *sz* [APHI: *s*] hangértékének megfelelően hívebb lett volna azonban az (*arhidiacon al*) *Solnocului de Mijloc*. – A városnevek, egyes köznevek nyelvtani nem szerinti hovatartozását tárgyaló rész egyik példaszavát, a *Белград* (a román cirill betűk helyett itt és az alábbiakban is egyszerűbb megoldásnak látszik a számítógépen található orosz cirill megfelelők használata) lat. *Belgradum*-ot a román fordítás *Belgrad*-nak mondja (20–1/76–7 – a törtvonal előtti számjegyek itt *s* a következőkben magának a kéziratnak a lapszámait, a törtvonal utániak a forráskiadásnak a lapszámait jelölik). A XVIII. században azonban (és még később is) a *Belgrad* nemcsak az ókori *Singidunum* (a középkori magyarság névhasználatában *Nándorfehérvár*) nevéként volt járatos, hanem az ókorban *Apulum*-nak, a középkor óta *Gyulafehérvár*-nak, *Alba Iulia* stb.-nek hívott dél-erdélyi város nevéként is (vö. Erdély és a Rézsek Térképe és Helységnevtára. Készült LIPSZKY JÁNOS 1806-ban megjelent műve alapján. Mappa Transilvaniae et Partium Regni Hungariae Repertoriumque Locorum Objectorum. Szerk. HERNER JÁNOS. Szeged, 1987. *Belgrad* stb. a.).

3. A felhasznált szakirodalommal kapcsolatban megjegyzendő, hogy a „Compendiaria descriptio foundationis ac vicissitudinum episcopatus, et capituli M. Varadinensis, Concinnata per Josephum Aloysium Kereszturi” mellett talán haszonnal lett volna forgatható BUNYITAY VINCE és

MÁLNÁSI ÖDÖN alapműnek számító monográfiája: „A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig” (a vonatkozó korszakot tárgyaló 4. kötet: A váradi püspökök a száműzetés és az újra-alapítás korában. 1566–1780. Debrecen, 1935.). Mivel a jövőbeni kutatók számára jól jöhet, talán nem fölösleges megemlíteni, hogy az ILVal. és a szótár ajánlásának címzettjéről, Rier Xavér Ferenc nagyváradi kanonokról még további adatokat is tartalmaz az ILVal. közlétevéjétől érthető okokból még nem hasznosított mű, EMÖDI ANDRÁS kiváló munkája: „A nagyváradi székeskáptalan könyvtára a XVIII. században” (A Kárpát-medence Kora Újkori Könyvtárai 5. Szerk. MONOK ISTVÁN. Bp.–Szeged, 2002.). Mint innen is kiderül, a korábbi életrajzokban katonatisztként tevékenykedő Rier az egri egyházmegyében kezdte papi pályáját. Ezt figyelembe véve, az ILVal.-kézirat címlapján szereplő „Domini Francisci Xaveri Rhier, Abbatis ... De Saar” minden bizonnyal '(aba)sári apát'-ként értelmezhető. Az ILVal. fordításának „Abate ... de Saar” megfeleltetéséhez hasonlólt adott egykor NAGY BÉLA is, aki Riert éppenséggel „abbé de De Saar”-ként, illetőleg „»De Saar« apátja”-ként emlegeti (l. NAGY 1983. i. m. 205, 1984. i. m. 414).

A nagyváradi egyházmegye 1896-ban kiadott történeti szemlézete alapján Rier kanonok-ságának éveiként EMÖDI az 1762 és 1779 köztieket adolja (i. m. XVI, XXI). Így viszont felmerül a kérdés, hogy a kézirat(ok) Rier 1779-beli halála előtt miért került(ek) volna akár a nagyváradi püspökből kalocsai érsekké lett Patachich, akár Kollonics (EMÖDI i. m. XX. és más források szerint is: gróf (Kollegrádi) Kollonitz József [1781–1787] nagyváradi püspök) könyvtárába. A jelen forráskiadványban hivatkozott szakirodalom ugyanis azt feltételezi (uo. 10, 2. jegyz.). E kérdés különben azért sem lehet indokolatlan, mert EMÖDI arról is tudósít, hogy Rier teljes gyűjteményét a nagyváradi székeskáptalannak a könyvtárára hagyományozta (uo. XVI).

Az ILVal. Kalocsára kerülése ügyében talán az is elképzelhető, hogy a mű Riernek való át-nyújtása esetleg meg sem történt. Például azért nem, mert szerzője látva a szövegnek a papírminőség miatt szinte olvashatatlannak voltát, esetleg egy használhatóbb példány elkészítését tervezhette. Ha tudniillik a kézirat valaha is Rierhez került volna, akkor e fontos munka kiadatlanul maradásának is okát kellene lelteni. Ha viszont az ILVal. netán valóban jezsuita munka, akkor az is elképzelhető, hogy közvetlenül a szerzőtől, esetleg hagyatékából kerülhetett a kalocsai gyűjteménybe. Hogy a nagy műveltségű kalocsai főpap barátságát, támogatását nemcsak a rend 1773-beli feloszlatása előtt, de utána is nem egy jezsuita tudós élvezte, azt több forrás is emlegeti. Így például Patachich és Pray barátságát adolja LISCHERONG GÁSPÁR (Pray György élete és munkái. Bp., 1937. passim). LISCHERONG különben arról is szól, hogy 1781-ig Patachichnak a kalocsai könyvtárosa is éppen egy jezsuita, az olasz Jacob Mariosa [Marioso?] volt. (Ehhez l. még SCHÖNVISNER ISTVÁN „Vita Georgii Pray” című kéziratát, amely a Pray-művek közt a következők magyarzat kíséretében említi a „Propemtion” című költeményt: „*Jacobo Mariosa* Italiam repetenti. Colocae MDCCLXXXI. in 8./ Hic fuit Archiepiscopi Colocensis *Adami L. B. Patachich* Bibliothecarius, Presbyter quondam S. J. ex provincia Neapolitana, Poeta, orator, et Historicus, *Prayo* amicus” (OSZK. Fol. Lat. 3: 8. l. – kiemelések aláhúzásokkal az eredetiben, L. R.).

4. Magát a nyelvtant forgatva, nem nehéz észrevenni, hogy egyelőre ismeretlen szerzője a nyelvekkel foglalkozásban, nyelvtanításban jártas, korának szélesebb értelemben vett szakmai életében otthonosan mozgó személy lehetett. Munkájának módszerbeli és tartalmi alaptételeit talán ezért is tartja fontosnak már a lelegején, a „Praefatio”-ban kimondani: „Utque harum Institutionum utilitas ad plures pertinere, Methodo Latinae Linguae convenienti, cui Valachicum hoc Idioma sua debet curabula/ pertractandas existimavi” [A lényegét valamennyire talán visszaadó saját fordításomban: „mivel haszn(osság)uk többekre is tartozik, ezen institutiokat a vlach idióma bölcsőjének, a latinnak a módszere szerint ítélem tárgyalandóknak”] (V–VI/50). A latin nyelvleírási módszerek felhasználása szerencsésen jár együtt a szerzőnek a nem latin írásbeliségű kultúrvilágban való tájékozottságával. Ennek köszönhetően érezhető az ILVal. a későbbi korokénál vélhetőleg kevésbé szétfórt, egységesebb és teljesebb tudományosság szép példájának.

A román nyelv latinnal való egyezéseit a későbbiekben is emlegetve, szemléltető adatait a kortársi román írásbeliség főváltozatának megfelelően román cirill betűkkel közli, és utalásai is egyértelműen a nyomtatott és kéziratos cirill betűs forrásokra vonatkoznak (l. pl. 6–7/56: „*quae occurrunt in libris, tum in scriptura*”). Valamilyen okból csaknem teljességgel eltekint tehát az akkoriban már elég sűrűn adathozható latin betűs román írásbeliségtől. Pedig ezt az írásbeliséget a XVI. század óta ráadásul két vonulat is képviselte, egy korábbi protestáns és egy életerősebbnek bizonyuló katolikus. Inkább az elsőhöz tartozóval kapcsolatban l. legutóbb NAGY LEVENTE továbblépést hozó, „Bethlen Miklós »ezer vagy kétezer szavas« latin–román–magyar szójegyzéke” című dolgozatát (MNY. 2000: 332–42). A katolikus vonulathoz nyelvtudomány-történeti szempontból is hasznosítható újabb adalékokat tartalmaz MOLNÁR ANTALnak a „Jezsuita misszió Karánsebesen (1625–1642)” című tanulmánya (Történelmi Szemle 1999: 127–56). Ide kapcsolható a CHIVUTÓL is hivatkozott IOAN MĂLIŃAŞ „Bizanţ, Roma, Viena şi fenomenul uniatic” című könyvecskéje (Oradea–Viena, 1997.), valamint LUCIAN PERIŞ „Le Missioni Gesuite in Transilvania e Moldavia nel Seicento” című munkája (Cluj-Napoca, 1998.) a benne található szakirodalommal együtt.

5. A nem latin betűs román írásbeliségre alapoz az ILVal. „De notis numeris” című, a román cirill ábécé betűinek számjegyértékben, sajátos *valor*-ban való használatát bemutató „Appendix”-e is. A közzétévedő (sajnos forráshivatkozás nélküli 142.) jegyzete a *valor*-t a kései és középkori latinban használt – nyilván a littera egyik accidensét megnevező – terminusnak mondja. Hasznos lenne viszont azt is tudnunk, hogy ezt mely forrásokra alapozza. Ami tudniillik például VÉRTES O. ANDRÁSnak az egyetemes nyelvelírás szakirodalmát is körültekintően figyelembe vevő monográfiáját (A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig. Bp., 1980. 13) illeti, abból a betűkkel/hangokkal kapcsolatban azt tudjuk meg, hogy a vizsgált korszak forrásai a *littera* accidenseiként csupán a következő hármat emlegetik: *nomen* (a littera neve, a magyarban a *g*-nek például: *gé* a *nomen-e*), *figura* (kb. ’az írott forma, a betűalak’), *potestas* (kb. ’a hangzás, hangérték’). Tanulságos különben, hogy az általa is hivatkozott MARCUS VALERIUS PROBUS (I. század) egyik helye szerint: „Potestas litterae est qua *valet* [vö. *valor*], hoc est qua sonat”. (H. KEIL, Grammatici Latini 4. 1864. 49. VÉRTES jelzi, hogy ez az adat BALÁZS JÁNOS MTAK-kézirattári értekezéséből való). A reneszánsz nyelvtanok terminushasználatához l. pl. NICOLAUS PEROTTUS (PEROTTI), Littere quot accidunt: [így!] Tria. Nomen: [így!] figura τ poteftas (Rudimenta grammaticae. Basileae, 1507. III. v lap, „De Litteris” című fejezet).

Talán mert az ILVal.-lal elsődlegesen foglalkozó szakmai közönség számára jól ismert dologról van szó, a közzétévedő eltekint a betűszámoknak (számok betűkkel írásának) a szakirodalmára való hivatkozástól is. Mivel azonban a keleti kereszténység kultúrkörének művelődéstörténetében igen jelentős, a középkornál régebbre nyúló gyakorlatáról van szó (l. pl. PRISCIANUS „De figuris numerorum” című munkáját; modern kiadása: MARINA PASSALACQUA, Prisciani Caesariensis Opuscula. Edizione critica a cura di Marina Passalacqua. Vol. I. De figuris numerorum. De metris Terentii. Praeexercitamina. Sussidi Eruditi 40. Róma, 1987.; az időben visszafelé menve pedig l. még talán VARRO „De principiis numerorum”-ját), a magunk számára talán nem fölösleges legalább MORAVCSIK GYULA „Bevezetés a bizantinológiába” (Bp., 1966.) című egyetemi tankönyvére és a benne hivatkozott írástörténeti szakirodalomra utalnunk (i. m. 72, 78). Igen hasznos ismereteket nyújt ebben a vonatkozásban is EMIL VIRTOSU monográfiájának, a „Paleografia româno-chirilică”-nak (Bucureşti, 1968.) különösen a 165–91. lapok közti része, valamint az „Elemente de cronologie medievală românească” [A középkori román kronológia elemei] című része (i. m. 191–6); irodalomtörténeti vonatkozásai miatt pedig egy 1875-beli, hindu-arab számjegyeket számértékes román betűkkel megfelelően Eminescu-kézirat VIRTOSU közölte hasonmása. A könnyen hozzáférhető, ismeretterjesztő irodalomból pedig l. FILEP LÁSZLÓ – BEREZNAI GYULA, A számírás története (Bp., 1982.). Mint e kis kötet is kiemeli, betűk számértékben való használata szinte egyidős magával a betűírással (a görög meg a cirill betűs vonatkozásokról sajnos csak alig emlékezik meg).

Az ILVal.-nak ez az „Appendix”-e az 1-től 30-ig terjedő számsort, 30-tól 100-ig a tízeseket jelölő sort, 100-tól 1000-ig a százasokét, 1000-tól 10 000-ig az ezresekét mutatja be. Mint felsorolásából kiderül, e feladatokat egyjegyű betűk, betűkapcsolatok és kiegészítő (pl. ’ezer’ jelentésű) írásjelek használatával oldják meg. Alkalmazási példaként mindezt az $1000 + 700 + 60 + 8 = 1768$ példával szemlélteti. Az ILVal. a vonatkozó terminus megadása nélkül, de a betűszámokkal foglalkozó résznek mindjárt az elején (76–8/146–8) említi a számjegy-értékben használt betűk fölé írandó ~ jelet is. E jelnek a cirill betűs és a latin betűs írásterminológiában (görög > latin > román) *titlă, tilde* néven való használata már a Gyulafehérváron 1699-ben megjelent „Bucovna...” című olvasásitanítást is tartalmazó hittankönyvből adatolható (Bucovna, ce are în sine deprinderea învăturii copiilor la carte. Și Simvolulū credinții creștinești. Zêce porunci ale legii vechi și ale cei noao. Șapte taine ale Besêricii Răsăritului, iproci. Cu voia prea sfințitului chir Athanasie mitropolitul Țării Ardealului. Acumū înfii într-acesta chip tocmită și tiparită în sfânta Mitropolie în Belgradū, de Mihai Iștvanovici tipografulū. Anulū domnului 1699.; vö. VIRTOSU i. m. 133).

6. Magának a nyelvtani résznek első nagyobb szerkezeti egységét indító első caputja, a „De literis, earumque proprietatibus” a nem latin ábécérendnek megfelelően felsorolt betű–hang megfeleltetéseket hozza. Magyarázatra szoruló forrásközlés-történeti körülmény azonban, hogy a román cirill betűk CHIVU megadta formájától nem kevéssé tér el ugyanezeknek a betűknek a NAGY BÉLA megadta formája (1983. i. m. 206–7 és passim).

A hungarológiai szempontból amúgy is figyelmet érdemlő ILVal. e „hangtani” részének magyar vonatkozású jelentősége, hogy néhány betű hangértékének megadásakor a magyar hangjelölést (ezen belül is inkább az ún. katolikust) követi, s ily módon a magyarnak mint környezeti nyelvnek a kiejtésére alapoz (a vonatkozó magyar helyesírás-történeti szakirodalomból l. KNEZSA, A magyar helyesírás története. Bp., 1952. 15–6). Az illető párosítások (2–3/52): Ц ц – Cz; Ч ч – Csh, csh; III III – S, s durum; C c – S, s lene; Ц ц – Zs vel ds. (A betű–hang megfeleltetéseket hozó résznek az *s durum, s lene* kérdéséhez is l. VÉRTES O. ANDRÁS i. m. 34,¹ valamint BALÁZS JÁNOS, Zur Frage der Typologie europäischer Schriftsysteme mit lateinischen Buchstaben: StudSl. 4. 1958: 251–92, kül. 260–1, 277, 280–1, hivatkozással természetesen SYLVESTERre). A kérdés tüzetesebb vizsgálata azért is kívánatos lenne, mert – mint VÉRTES munkájából is kitűnik – szakmánkban mind ez ideig sajnos még fel sem merült a (cirill és latin betűs) román nyelvemlékek betű–hang megfeleltetéseinek magyar hangjelölés-történeti, hangtörténeti szempontú tanulmányozása. (A mai román írásbeliségén nevelkedett moldvai csángók írta magyar szövegek hangjelöléséhez l. D. MÁTAI MÁRIA, A magyar nyelvet ími kezdik: MNy. 1992: 56–72; LÖRINCZI RÉKA, Ha a magyar nyelvet felsőbb fokon (is még) ími kezdik. In: Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Bp., 1995. 272–7.)

7. Abból fakadóan, hogy a szerző a cirill betűs román írásbeliségre alapoz, az első caput „De contractionibus” című 4. §-a (6–7/56–8) a görög és cirill betűs szláv írásbeliség emlékeihez hasonlóan a román forrásokban ugyancsak sűrűn alkalmazott rövidítésekkel foglalkozik. (A rövidítés-gyakorlatról szóló, talán legrégebbi előzményként l. a fent már említett MARCUS VALERIUS

¹ KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY „a szigmát ŝ-nek, vagyis a hazai latin, nem pedig a klasszikus latin vagy görög ejtési szabályok szerint olvasta. Azért is érdekes a szigmának ŝ-sel való olvasása, mert munkájának egyik célja az volt, hogy a nem magyar ajkúakat, főleg dunántúli németeket magyarra tanítsa (HungIll. [12]; vö. CorpGr. 338). Így felvetődik a kérdés, hogy az *s* betű magyar olvasását miért magyarázta a görög szigmának és a latin *s*-nek hazai latin ejtés szerinti hangértéke alapján. Bizonyára tudása volt arról, hogy a magyarsággal együtt élő idegen ajkú népek körében sem volt ismeretlen az ŝ-ezés [vö. rom. *școală* – L. R.]. A kérdés azonban nincs megoldva, mert nyelvtanával külföldieket is akart tanítani (»exteris nationes Sclavicos, Polonos, Bohemos, Valachos, Germanos, Thracos, Croatas, Rutenos, [et]c»: HungIll. [12]: vö. CorpGr. 338).”

PROBUS „De notis iuris [A jogi rövidítésekről]” című munkáját (kiadva KEIL i. m.) Mivel a közzétevé csatlakoztatott fontos jegyzetei szakirodalmi hivatkozást sajnos nem tartalmaznak, a magunk számára talán hasznos lehet MORAVCSIK (főként a bizánci görög rövidítésgyakorlatról tájékoztató) már idézett művére (75–7) és a román cirillikákban használatos igen sokféle rövidítés tüzetes leírását nyújtó VIRTOSU-monográfia megfelelő részére (100–96) utalnunk.

A „De interpunctionibus” című 5. § latin és cirill betűs írásgyakorlatot összevető megjegyzése: „Illud peculiare Valachis est, quod loco notae (&c) significandae, hoc vocabulum и прочй expresse ponatur” (7: 58 – a félkövérrel való kiemelés a forráskiadványban). Az ILVal. azon állításának tévességére viszont, mely szerint az írásjeleket a románban a latinnal egyezően használják, a forráskiadvány készítője (a 26.) jegyzetben figyelmeztet. Ez az „egyezés” tudniillik nemcsak a román, de más cirill betűs régi szövegekre sem igaz.

Az előzőkhöz hasonlóan ugyancsak a keleti kereszténység íráskultúrájához szorosan kapcsolódó rész az ötödik caput. Ennek a „De Apostropho” című 6. §-a (32–3/92) így indít: „Apostropho notio est eadem quae apud Graecos, qui apostrophus Valachos frequens est. Fit autem, cum duae particulae, aut pronomina in una voce sic coalescunt, uter priori particula, aut pronomine aliquae literae omittantur, ut ... Quandoque plures voculae quasi in unam contrahuntur...” (A *particula* – *pronomen* – *vocula* kérdéséről l. alább). A manapság elsősorban írásjel nevéként használt *apostroph* terminust nem írásjel nevéként, hanem a PRISCIANUSON át még távolabbra visszavezethető terminushasználatnak megfelelően ’apokopé’-szerű értelemben tárgyalja (vö. CHIVU 83. jegyzet – Szevillai Szt. Izidor itt csak hivatkozott helyének mondata: „Apostrophus pars item circuli dextra et ad summam litteram adposita, fit ita:), qua nota deesse ostenditur in sermone ultima vocalis, ut »tribunale« pro »tribunale«). Az *apostroph*-ot tehát annak, a mai románban is rendszeres használatú, elizió típusú detrakciós eljárásnak nevéként használja, melyet többek között a *mi-au zis*-szel [*< mie au zis 'nekem mondták'*] szemléltet (32–3/92; a kérdéshez l. még NAGY BÉLA 1983. i. m. 211; hasonló francia jelenségeként l. például: *il m'a dit* stb.).

8. A második caputtal kezdődő alaktani fejezet első négy §-a a főnévvel és a melléknévvvel foglalkozik. A főnévragozás tárgyalásakor beszél viszont *partikulá*-król is. *Partikulá*-n érti itt az accusativus, ablativus prepozícióit, a genitivus és dativus névszókísérő *a, al, ale, ai*, illetőleg *tui* félszabad morfémáit (vö. fr. *de, du, des, au* stb., angol *of, for* stb.). De *partikulá*-nak mondja a vocativus *o*-ját is. Az *o* (indulatszó) DIONÜSZIOSZ THRAXnál és másoknál névelői vocativusként kezeléséről l. JEAN LALLOT, La grammaire de Denys le Thrace [Traduite et annotée par Jean Lalot] (Paris, 1998. 61, 194). A szintaxissal foglalkozó rész egyik helyén (75/146) pedig ezt írja: „Particula χει *heu* Dat[ivus] jungitur ut ...: *heu mihi misero!*” Ugyancsak *partikulá*-kat emleget a negyedik caput „De comparatione Adjectivorum” című 2–3. §-a (22–3/78–81). Azt tanítván, hogy „comparativo gradui praeponitur particula май, *magis*, superlativo ши май, *maxime*”. Tájékoztat még (itt most csak a latinbetűs fordítást idézve) a melléknévfokozás *prea, foarte* superlativusi *partikulá*iról.

A *particula* terminus használata önmagában is vagy közvetlenül a görög előzményeknek vagy az azt részben közvetítő, de tovább is vivő humanista nyelvleírasi gyakorlatnak az ismeretére vall. A *particula* néven emlegetett, változó állományú szófajcsoporttal foglalkozás ugyanis az arisztotelészi háttérrel is rendelkező priscianusi továbblépést követő hosszabb középkori szünnet után tájaink szakirodalmában már SYLVESTERnél megjelenik; annak a megjegyzésnek a kíséretében, hogy ilyenek a magyarban nincsenek (CorpGr. 72). Tágabb körű, elvi kérdéseket is felvető összefüggésben kerül elő a latin nyelv tárgyalásában FRANCISCUS BROCCENSIS SANCTIUSnál (Minerva seu de Causis Linguae Latinae. Salamanca, 1587.) és MATTHAEUS DEVARIUSnak a „Tractatus de graecae linguae particulis” (Róma, 1588.) című „szófajmonográfiájában”. Ez utóbbi mű felfogásának alakulásába és esetleg keletkezésébe is belejátszhattak talán DEVARIUS addigi szakfordítói munkája során szerzett kontrasztív nyelvi tapasztalatai is (arról is, hogy ő fordította görögre a tridenti zsinat anyagát, a mű későbbi kiadásairól is l. Historische Grammatik der lateinischen Sprache. Ed. GUSTAV LANDGRAF. Lipcse, 1903. 54).

SANCTIUS, spanyol nevén SÁNCHEZ DE LAS BROZAS (1523–1600) szófajtanában a korábbi, 8 beszédrésszel dolgozás helyett *névszó-ige-partikulák* felosztás jelenik meg. (Ehhez is, az előzők egy részéhez is l. már most BARBARA SCHÄFFER-PIESS, *Die portugiesische Grammatikschreibung von 1540 bis 1822. Entstehungsbedingungen und Kategorisierungsverfahren vor dem Hintergrund der lateinischen, spanischen und französischen Tradition. Beihefte zur Zeitschrift für Romanische Philologie...* 300. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2000.). *Névszó-névmás-ige-partikulák* felosztást találunk különben SZENCZI MOLNÁR ALBERTNÉL (l. nála a névszók, névmások, igék caputjai után a „De vocibus sine numero, vel particulis indeclinabilibus” című XXIX-et) is. Hasonlít SANCTIUSra, de különbözik is tőle az 1660-as „Grammaire générale” tagolása. Ugyancsak háromosztatú, *névszó-ige-partikula* csoportosítás van KOMÁROMI CSIPKÉSNÉL (CorpGr. Liber I., II., III.: De nomine, De verbo, De particulis) és FEJÉRVÁRINÁL (l. a MNyForr. 3. darabjaként közzétett „Institutiones”-ének a 103–22 lapok közti részét). Az ILVal. eljárásához hasonlóan az indulatszóknak is a partikulák közt való tárgyalása több humanista és későbbi nyelveleírásból adható. Mint az kitetszik D. M. SCHENKEVELD „From particula to particle. The genesis of a class of words” című dolgozatából [közölve: *L’héritage des grammairiens latins de l’antiquité aux Lumières. Actes du Colloque de Chantilly 2-4 septembre 1987.* Szerk. IRÈNE ROSIER. Párizs, 1988. 81–93, kül. 87 skk.].

Lehet, hogy csupán hiányos ismereteim miatt, de egyéni felfogást tükrözőnek, s így külön is figyelmet érdemlő eljárásnak vélem az igeragozás egyes segédszóinak a partikulák közé sorolását az ILVal.-ban (40/102–3): „Has particulas [ti. a jövő idő *voi, vei* stb. félszabad morfémái] eleganter postponi solere verbis”. Az igeragozással kapcsolatos egyik Nota-ja pedig az *o* indulatszóval meg a *de as, de ai* stb. elemeket tartalmazó optativusi paradigmával kapcsolatban írja: „Praedictas particulas in sequentes contrahi posse, ut... [данн, данн]”. Az optativusi jövő idő szerkesztésével kapcsolatos megjegyzése (42/104): „futuro Indicativi, cui solum particula *кынд* ... praeponitur”. (A *кынд*-nek megfelelő *mikor* FEJÉRVÁRINÁL is partikula [l. pl. 80]. Igeragozással kapcsolatos további partikuláihoz l. még: 42/104.)

Az ILVal. gondos elemzést érdemlő partikula-kérdéseinek tudománytörténeti vonatkozásaihoz a már hivatkozottakon kívül l. még EUGENIO COSERIU, *Partikeln und Sprachtypen. Zur Strukturell-funktionellen Fragestellung in der Sprachtypologie.* In: *Wege zur Universalienforschung.* Ed. GUNTER BRETT-SCHNEIDER – CHRISTIAN LEHMANN. Tübingen, 1980. 199–206; BERNARD COLOMBAT „La grammaire latine en France à la Renaissance et à l’Âge classique. Théories et pédagogie” című művének (Grenoble, 1999.) nem csupán a hivatkozott szakirodalmát, de több részletét is (l. különösen a „Rudiments, traités des particules et méthodes de thème” címűt [77–93], továbbá 717; l. még MARCELO DASCAL, *Leibniz on Particles: Linguistic form and comparatism.* In: TULLIO DE MAURO – LIA FORMIGARI eds., *Leibniz, Humboldt, and the Origins of Comparativism. Proceedings of the international conference. Rome, 25–28 September 1986. Amsterdam studies in the theory and history of linguistic science. Series III. Studies in the history of language sciences 49.* Amsterdam–Philadelphia, 1990. 31–61). És természetesen l. még a humanizmus és a következő idők önálló partikula-könyveit. A már említett DEVARIUSON kívül ilyen még: G. STEWECH (GODESCALCUS STEUVECHIUS), *De particulis linguae Latinae liber unus* (Köln, 1580.); HORATIUS TURSELLINUS (ORAZIO TORSSELLINO), *De particulis Latinae orationis* (Róma, 1598.; későbbi átdolgozásáról l. LANDGRAF i. m. 54; nyelvészeti munkáinak hazai recepciójához l. pl. TURSSELLINUS, *Gemma latinae ... rhetorica Cassoviensi selectae. Tymaviae, 1737.* [MTAK 522560]); HENRICUS HOOGEVEEN, *Doctrina particularum linguae graecae* (Leiden, 1769.; ezt „epitomák”-ban is kiadta CHRISTIANUS GODOFRED SCHÜTZ: *Henrici Hooegeven Doctrina...* Lipcse, 1806.²; mindezekről l. LANDGRAF i. h.).

A befelé jól tagolt (melléknévi, ezen belül melléknévfokozási, egyeztetési kérdéseket is beutató) *nomen-caputjait* az ILVal. a pronoménéival, majd a verbuméival folytatja. Ugyanúgy, mint DONATUS (350 k.–?), ANTONIUS NEBRIJA (1444–1522), ALDUS MANUTIUS (1450–1510), THOMAS LINACRE (1460 k.–1524), PHILIP MELANCTON (1497–1560), EMMANUEL ALVARES (1526–1582). Ezzel a *nomen – pronomén – verbum* egymásutánnal szemben PRISCIANUS, SANCTIUS, CASPAR SCIOPPIUS (1576–1649)] sorrendje: *nomen – verbum – participium – pronomén*.

Az ige dolgait tárgyaló részt (VI–X. caput) a „De verbo substantivo *sum*” cíművel indítja, közölve a román megfelelő paradigmáját. A létige efféle, a többi igétől elkülönített kezelésének történetéről I. a BRONDALIS is alapozó BARBARA SCHÄFFER-PRIESS részletes bemutatását (i. m. 194–204; 229–35). Terminológiatörténetet is érintő munkája többek között éppen arról tájékoztat, hogy a *verbum substantivum* (ALVARES-nél a görög *eu sou, ou estou*-val megfeleltetett) lat. *sum*-mal külön, a többi igének a tárgyalása előtt a humanista nyelvtanok foglalkoznak; ARISZTOTELÉSZ-, PRISCIANUS-előzményekre és a középkoriakra visszanyúló heterogén szempontoknak a folytatásaként. Így tesz SCHÄFFER-PRIESS hivatkozott forrása FERNÃO DE OLIVIERA (1507–1581 u.) 1536-ban megjelent munkája, ALVARES először 1572-ben, Lisszabonban megjelent, majd többektől átdolgozott tankönyve (a *verbum substantivum* sajátos kezelését ez utóbbi műnek az átdolgozásai is megtartják).

Tanulságos, hogy a régi magyar nyelvtanok közül a létige paradigmáját SZENCZI a rendhagyó ragozásúak közt adja (CorpGr. 205–6), KOMÁROMI CSIPKÉS pedig megjegyzés nélkül az egyéb igék paradigmáit követően (CorpGr. 385). A *Conjugatio Verbi Léfzek Fio*-t, valamint a *Conjugatio Verbi Vagyok Sum*-ot ugyancsak külön (a többi ige paradigmája után) hozza PERESZLÉNYI (CorpGr. 501–3, 503–6). FEJÉRVÁRI a *hisz, visz* csoportjában adja meg a *lesz* paradigmáját (i. m. 91–4). Nála különben maga a *verbum substantivum* terminus is megvan. Egyszer a főnévként használt *vagyon, nincsen* neveként, majd – mostani terminusunkkal élve – az összetett állítmány segédigei részének nevéként (125/18–19; a forráskiadásban a félkövér használata a kéziratok piroszásait helyettesíti): „Regula. 1.: ...Verbo Substantivo **Vagyon** et Vocabula: **nintfen** cum materia-/ liter ponuntur: **Jobb a vagyon a nintfennél!**”; 126/16–23: „Regula 2.: Cum Nominativus cum Suo Praedicato ponitur, et jungitur/ mediante Substantivo Verb [FEJÉRVÁRI autográf szövegében: Verbo Substantivo] **Eft Vagyon, Vagnak, Vagyon et /Vagnak, Saepe omittuntur...**” Paradigma megadása nélkül, de használja a *verbum substantivum* elnevezést KÖVESDI is (I. CorpGr. 578).

Az ILVal.-ból valamiért sajnos hiányzik a *verbum*-rész után várható, a participium és a többi szófaj román nyelvi kérdéseit számba vevő rész.

9. Az alaktani és szófajtani I–X. caputtal kapcsolatban tapasztaltakhoz hasonlóan az Európa-szerte használatos nyelvreírási módszerekben való igen jó tájékozottságról tanúskodik az ILVal. többi része is. Így a „De partium orationis constitutione” alcímű XI. caputja is (a ma szinte kizárólag *szintaxis* néven emlegetett nyelvtanrészét korábban e görög szó latin tükörfordításával *constructio* és egyéb nevekkel is jelölték).

E caputnak a sajátos, regulákra tagolása méltán keltette fel CHIVU professzor érdeklődését. Olyan sajtáságra vélt benne lenni, mely a szerző kiléte után való kutatásban esetleg útbaigazító lehet. A mintakeresés ugyanis az ILVal.-lal foglalkozók szinte mindegyikének közös gondja. Minta-nélküliséget csupán NAGY BÉLA emleget (I. a fentiekben már idézett állítását).

Az előkép-jelöltek közt kollégái találgatásainak ismeretében az 1686-ban megjelent KÖVESDI-nyelvtant (Elementa Linguae Hungaricae) CHIVU is megemlíti ugyan, de el is veti. Ezt azzal indokolja, hogy az „Elementa” a magyar nyelvnek éppen a latintól való eltérését vizsgálja. KÖVESDI „Syntaxis”-ának a hazai kontrasztív vizsgálódások története szempontjából is kiemelendő alaptétele ugyanis ez: „in quantum constructio hungarica discedit a latina”. Az ILVal.-szakirodalomban KÖVESDI egyébként vélhetőleg azért kerülhetett szóba, mert a szintaxist *Regula*-kra tagolva tárgyalja. Ezzel kapcsolatban azonban nem árt rögtön megjegyezni, hogy CorpGr.-beli kiadásában a *Regulae* mindössze egyszer, a számozott egységek közös megnevezéseként szerepel (549–84).

CHIVU a mind ez ideig eredménytelen keresgélések ellenére is feltételezi, hogy az ILVal. szerzője a keze ügyébe eső latin nyelvtanokat odafigyeléssel forgathatta. E feltételezés helyessége mellett szólhat akár a jelen ismertetésben már előadottak egy része is. Hiszen a filológiai iskolázottság oly sokféle bizonyosságát adó nyelvtaníróról eleve indokolatlan lenne feltételezni, hogy a választott nyelv bemutatásakor szükségét láthatta volna az addigi nyelvreírási gyakorlat számos bevált megoldásától való eltökéltségnek.

Az ILVal. lehetséges mintája (mintái) után kutatva, CHIVU az RMK 2. kötetében és DOINA NÄGLER transzilvanikum-katalógusának 2. kötetében (Catalogul transilvanicelor 2. Sibiu, 1982.) szereplő, a XVIII. században forgalomban volt latin nyelvtanoknak nézett utána. Közülük PHILIP MELANCHTONT, JOHANN HEINRICH ALSTEDet (1558–1638), JOHANNES RHENIUST (1574–1639) számitásba nem vehetőként említi.

Ehhez a jegyzékhez azonban talán nem indokolatlan hozzátenni a következőket is. MELANCHTON Kolozsváron már 1556-ban megjelent (RMNy. 2: 71) „Grammatica”-ja a XVIII. századra csak „átöröklött” mű, tájainkon való ekkori használatát nemigen jelzik a források. Némiképp más a helyzet RHENIUS „Compendium latinae grammaticae”-jával. (A lipcsei magiszterről és 1610-ben megjelent munkájának tudománytörténeti vonatkozásairól is l. RMNy. 2327; SÁRA BALÁZSNak egy XVI. századi, korábban fel nem dolgozott latin nyelvtant bemutató, *Quid est grammatica? – cuius est grammatica?* című tanulmányát [Annales Univ. Sc. Bp. Sectio Linguistica 24. 1999–2001: 163, 166]). RHENIUS hazai kiadásai közül l. pl. az 1736-os, „bohémica” példaanyagot is tartalmazót (*Compendium Latinae Grammaticae... Adjunctae subindē R e g u l a e Notaeque variae, hactenüs defideratae...*; kiemelés tőlem – L. R.). ALSTED és a többiek latinkönyveihez az újabb szakirodalomból l. VARGA ANDRÁS, Molnár Gergely, *Melanchton magyar tanítványa*. Szeged, 1983.); SZENTPÉTERI MÁRTON, *A grammatika oktatásának kombinatorikus módszerei Johann Heinrich Alsted gyulafehérvári rudimentáiban* (ItK. 1998: 437–58)

A tanulmányomban érintett kérdések egy részét egy újabb közleményben kívánom bővebben kifejteni.

LÖRINCZI RÉKA

SZEMLE

Kertész András, *Cognitive Semantics and Scientific Knowledge*

John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia, 2004. VIII + 259 lap

Tudománypolitikai státuszát, intézményi hátterét és publikációs fórumainak rangját tekintve a kognitív nyelvészet ma már önálló diszciplínának számít a kogníció kérdéseivel foglalkozó tudományok rendszerén belül. Ami az elméleti célkitűzéseket, a tudományos kutatás legitim módszereit és a vizsgált jelenségek típusait illeti, a kognitív nézőpontú nyelvészet mégsem jelent egységes vizsgálódási irányt. Ennek feltehetően több oka is van. Tudománytörténeti mércével mérve a kognitív nyelvészet szinte viharos gyorsasággal – alig másfél évtized alatt – vívta ki szuverenitását. Az önálló elméleti alapvetés megteremtésére és a kulcsfogalmak definiálására talán elegendő lehetőséget adott e rövid történeti periódus, a mindennapi kutatási gyakorlat egységesítése azonban minden bizonnyal jóval hosszabb időt igénylő folyamat lesz. A kutatási gyakorlat sokféleségének másik vélhető oka a diszciplína sajátos témájában rejlik. A kogníció a humán viselkedés legösszetettebb felépítésű, sok szempontból vizsgálható komponense. Mivel a kognitív nyelvészet a nyelvi rendszer, a nyelvtudás és a nyelvhasználat jelenségeit az általános értelemben vett kogníció szerves részének tekinti, tárgyának megközelítésekor a lehetséges elméleti nézőpontok sokaságával kell számolnia. E nézőpontbeli pluralitást és a tudományközi együttműködés szerepét a téma kutatói hamar felismerték. Így nem tekinthető véletlennek, hogy a kognitív nyelvészet legfontosabb belátásai a neurológia, a fiziológia, az elmefilozófia és a tudományelmélet képviselőivel folytatott intenzív dialógusban kristályosodtak ki.

E dinamikusan fejlődő tudományterület fogalmi és módszertani kérdéseiről ad szisztematikus igényű áttekintést KERTÉSZ ANDRÁS új könyve. Korábbi munkáitól némileg eltérően (Metalinguistik. Grundlagen und Fallstudien. Debrecen, 1999., Nyelvészet és tudományelmélet. Bp., 2001.) a szerző itt egy szűkebb kutatási irányzat, a kognitív szemantika tudományos profiljának bemutatására törekszik.

Könyvének első nagyobb tartalmi egységében KERTÉSZ a metatudományos reflexió módszerével tárja fel a vizsgálandó témakör alapösszefüggéseit. Széles körben észlelhető jelenség, hogy a kognitív szemantika eredményeit szélsőséges módon ítélik meg a szakma képviselői. Az optimisták egyenesen a nyelv működéséről alkotott tradicionális elképzelés forradalmi megújulásáról beszélnek, a szkeptikusok ezzel szemben a kognitív megközelítésmód ingatag tudományos alapjaira mutatnak rá. Az ellentmondásos értékítéletek zavaros helyzetét KERTÉSZ szerint egy világosan megfogalmazott metatudományos kérdéssel lehetne tisztázni: „[m]eddig bővíthető és milyen korlátokba ütközik a kognitív szemantikai elmélet?” (1).

Nem szükséges hosszasan érvelni e kérdés jelentősége mellett. Magától értetődő, hogy a differenciálódás és a specializálódás jelenlegi fejlődési szakaszában a kognitív nyelvészettel foglalkozó kutatók munkája nem vonható ki a metatudományos reflexió ellenőrzése alól. Ugyanakkor kevésbé nyilvánvaló, hogy hogyan lehetne megállapítani az elméletalkotás lehetőségeit és határait, ha a kérdést ebben az általános formában tesszük fel. KERTÉSZ értelmezésében a probléma sikeres tisztázása attól függ, hogy képesek vagyunk-e lokalizálni a metatudományos kérdésfelvetést.

Javaslatra szerint először is meg kell jelölni egy olyan konkrét témát, ami a kognitív szemantikai kutatás gyakorlatában központi szerepet játszik. A tudományos fogalomalkotás témája erre megfelelő jelöltnek tűnik. A neurológusok és a megismerés kérdéseivel foglalkozó filozófusok egybehangzó véleménye szerint a fogalomalkotás folyamatainak elemzésével lehet a legeredményesebben kimutatni, hogy a nyelvi tudás hogyan illeszkedik a kognitív folyamatok átfogó rendszerébe. E meggyőződés fő oka az, hogy az érzékeléstől a gondolkodásig és cselekvésig vezető út minden egyes szakaszát mélyreható fogalmi összefüggések szövik át. Egyes kutatók szerint az érzékek tartalmát meghatározó szelekciós mechanizmusok miatt már a külvilággal való kapcsolatfelvétel legelemibb szintjén, a stimulusok recepciójában is kimutatható a fogalmak jelenléte. Kontrollált körülményei miatt a tudományos fogalomalkotás a fogalomképződés paradigmatis esetének tekinthető. Másodsor, állítja KERTÉSZ, a vizsgálódások során olyan szemantikai irányzatokra kell korlátozódni, amelyek a tudományos fogalomalkotás kérdéseit példaszzerű módon tárgyalják. Kétségtelen, hogy ebből a szempontból az utóbbi években dominánssá vált két irányzat, a holizmus és a modularizmus a legjobb választás. A nyelvi tudást és a kogníció egyéb folyamatait a holizmussal rokonszenvező teoretikusok egységes, rendszerszerű egésznek tekintik. A modularizmus hívei éppen ellenkezőleg, a nyelvi képességet önálló elvek alapján működő kognitív szerveződési szintnek, modularizálnak fogják fel. Köztudomású, hogy a kognitív szemantikán belül mindkét szemléletmódot meghatározó elméletek és befolyásos kutatók képviselik: a holizmushoz többek között a metafora kognitív elmélete (G. LAKOFF és M. JOHNSON), a modularizmushoz pedig a kétszintű szemantika teóriája (M. BIERWISCH és E. LANG) kapcsolódik.

A metatudományos kérdés imént bemutatott kettős szűkítésével – lokalizációjával – KERTÉSZ egy olyan módosított kiindulóponthoz jut el, amelyben már szabatosabban megfogalmazhatja könyvének alapproblémáját: „[m]eddig bővíthető és milyen korlátokba ütközik a holisztikus és a moduláris kognitív szemantika, ha a tudományos fogalomalkotás problémáit vizsgáljuk?” (32).

KERTÉSZ mindjárt hozzáteszi azonban, hogy a holisztikus és a moduláris kognitív szemantika lehetőségeit az analitikus tudományelmélet aktuális kérdéseinek érintése nélkül nem lehet kielégítően tárgyalni. Hogy pontosan milyen módon és milyen eredménnyel lehet alkalmazni a két említett szemantikai irányzatot, az csak a tudományelméleti háttér felvázolása után mutatkozhat meg.

Az elmúlt évszázad egyik döntő tudományelméleti fordulata kétségkívül az ismeretelmélet naturalizált programjának megjelenése volt. W. V. QUINE a 60-as évek végén fejtette ki radikális

nézeteit az ismeretelmélet természettudományos megalapozásáról. Programjának egyik sokat idézett tézise szerint az ismeretelmélet hagyományos módszereit a tudományos kutatás módszereivel kell felváltani. Értelmezőinek többségével szemben ebben a vonatkozásban QUINE rendkívül tisztán fogalmazott és mindig következetesen járt el: a világra vonatkozó tudás logikai rekonstrukciójában csak a tapasztalati úton tesztelhető eredményeket tartotta elfogadhatónak. Érdemes megjegyezni, hogy a naturalizált ismeretelméletként emlegetett tudományfilozófiai program közvetlen forrása a QUINE által már korábban meghirdetett „szemantikai fordulat” volt (QUINE, *Word and Object*. MIT Press, Cambridge, 1960. 270). A szemantikai fordulat eredeti feladata abban állt, hogy az általában vett tudományos nyelvet a predikátum logika extenzionális nyelvére korlátozza. QUINE felismerte, hogy a tudomány empirikus tartalmáról folytatott vitában az érzéki benyomások és az észleletek nehezen megragadható tartalma helyett bizonyos esetekben célravezetőbbnek tűnik magukról a szavakról vitatkozni. Ez a nézőpontváltás a naturalizmus későbbi programja számára is rendkívül fontosnak bizonyult. QUINE elképzelésében a megismerés kutatói egy olyan megtisztított tudományos nyelvet használnak, amely ellenáll a mentalizmus kísértéseinek, és leginkább a matematikai-fizikai természettudományok nyelvére hasonlít. Az érzéki megfigyelés intenzionális kifejezései ezért nem kaphattak helyet a naturalizmus szótárában. De ennél jóval többről volt szó, hiszen QUINE általános ítélete szerint minden intenzionális jelentéstartalmú kifejezés és beszédfordulat a „sötétség teremtménye”. Tiltólistára kerültek az olyan összetett mondatok például, amelyek a mellékmondat tartalmát kívülről kvantifikálják, az indexikus kifejezések, a modális logika terminusai, és QUINE újraértelmezte a mentális attitűdöket jelölő fordulatokat is.

KERTÉSZ jól látja, hogy a QUINE által kidolgozott tudományelmélet szigorú és radikális extenzionalizmusán az utókor sokat módosított. Éppen a kognitív tudományok fejlődésével magyarázható, hogy több olyan értelmezés is napvilágot látott, amely már liberálisabban közelítette meg az intenzionalitás kérdéseit. A naturalizmus quine-i programjának célkitűzése eközben ugyanaz maradt – a világra vonatkozó tudás empirikus rekonstrukciója –, az alkalmazott kutatási módszerek azonban szemléletmódot megváltoztak. Röviden úgy foglalhatnánk össze a változások lényegét, hogy a kilencvenes évektől fogva a naturalizált tudományelméletben alkalmazott eljárások már nem korlátozódtak a matematikai-fizikai természettudományok módszereire és szótárára. Jól érzékelteti a tudományelmélet szemléletmódjában lejátszódott elmozdulás irányát, hogy jelenleg a kognitív pszichológia, az információfeldolgozás elmélete és a kognitív nyelvészet is meghatározó szerepet játszik a megismerés kutatásában.

A tudományelméleti háttér áttekintéséből arra lehet tehát következtetni, hogy a kognitív szemantika a naturalizált tudományelmélet eredeti felfogásának egyik lehetséges kiterjesztése. Gondolatmenetének következő lépésében KERTÉSZ részletes elemzéssel mutatja be, hogy miként lehet a két domináns kognitív szemantikai irányzat, a holisztikus és a moduláris szemantika alapbelátásait metatudományos nézőpontból megfogalmazni. A holizmust LAKOFF és JOHNSON metaforaelmélete, a modularizmust BIERWISCH és LANG kétszintű szemantikai modellje alapján vizsgálja a szerző. Elemzéseit a következőképpen összegezhethetnénk. Első megközelítésben megállapítható, hogy egymással szembeszegülő elméletekkel van dolgunk. A LAKOFF és JOHNSON-féle metaforaelmélet mint kognitív szemantikai elmélet metaforikus szerkezetűnek fogja fel a tudományos fogalmak rendszerét. Leegyszerűsítve ez az állítás azt jelenti, hogy tudományos fogalmaink képi, fogalmi és logikai asszociációk bonyolult, de egységes hálózatában jönnek létre. A kétszintű szemantika BIERWISCH és LANG által kidolgozott modellje ezzel szemben arra a következtetésre jut, hogy a tudományos fogalmak a gondolkodási folyamatokat irányító autonóm modulok interakcióiból származnak, hasonlóan ahhoz, ahogyan klasszikus munkájában J. FODOR a pszichikum modularizált működését egykor felvázolta (FODOR, *The Language of Thought*. Harvard University Press, 1975.). KERTÉSZ elemzése tárgyilagos hangvételű, nem foglal állást egyik megközelítés mellett sem, mivel számára fontosabb az, hogy ezen a ponton ismét visszatérhet könyvének alapkérdéséhez: „[m]eddig bővíthető és milyen korlátokba ütközik a metafora kognitív elméletének és a két-

szintű szemantika moduláris modelljének metatudományos kiterjesztése?” (52). Ezzel a végleges formába öntött tudományelméleti kérdéssel zárul a könyv helyzetfelmérésből és fogalomelemzésből álló első nagyobb tematikus egysége.

A könyv második részében KERTÉSZ esettanulmányokkal mélyíti el a metatudományos reflexió eredményeit. Elsőként a tudásszociológia vitáját eleveníti fel. Választása némileg meglepő, de nem teljesen önkényes, hiszen a hetvenes években QUINE naturalizmusa mellett a D. BLOOR nevéhez fűződő tudásszociológiai teória számított a hagyományos ismeretelmélet másik, empirikus szemléletmódú alternatívájának. A tudásszociológia általános téziseinek vizsgálata során KERTÉSZ megállapítja, hogy a tudás kognitív és szociális komponenseinek megkülönböztetése a metafora kognitív elméletével és a kétszintű szemantika moduláris modelljével egyaránt összeegyeztethető. BLOOR tudásszociológiáját ezért a kognitív szemantika egyik lehetséges metatudományos bővítéseként vagy kiterjesztéseként fogja fel.

Esettanulmányok mutatják be a metatudományos kiterjesztés korlátait is. KERTÉSZ közismert elméleti problémákon teszteli a kognitív elméletek teherbírást. Megállapítja, hogy a körben forgó érvelés, az empirikus aluldetermináltság vagy az igazságkritérium meghatározásának jellegzetes problémáira nem kínál gyökeresen új megoldást sem a metafora kognitív elmélete, sem a kétszintű szemantika. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a metaelméleti reflexió ezekben az esetekben nem vezet el olyan belátáshoz, amit eredményesen lehetne alkalmazni a tárgy tudományos kutatás mindennapi gyakorlatában.

KERTÉSZ ANDRÁS új könyvének gondolatvezetése egymásra épülő argumentációs lépések bonyolult sorozatából épül fel: a metatudományos és a tárgy tudományos érvek összefonódásából egy sajátos, polifonikus szerkesztésű tudományos elbeszélés bontakozik ki az olvasó szeme előtt. Ha kellő koncentrációval követjük az érvelés lépéseit, és nem tévesztjük szem elől a fejezetek célját, a mű mégis könnyen áttekinthetővé válik. A hazai és a nemzetközi kutatások jelenlegi helyzetét figyelembe véve meggyőződéssel állíthatjuk, hogy KERTÉSZ értékes felismerésekkel gazdagította a kognitív nyelvészet irodalmát.

VECSEY ZOLTÁN

Új hazai germanisztikai nyelvészeti kiadványok

1. A hazai germanisztikai nyelvészetben figyelemre méltó, bővülő tematikájú és módszerű, színvonalas munka folyik. Az alábbiakban röviden bemutatandó, a közelmúltban az ELTE Germanistisches Institut kiadásában megjelent kötetek is bizonyosságot szolgáltatnak erre. Három kötet dialektológiai tárgyú, s az köti össze őket, hogy mindegyik hazai német nyelvjárásokkal és beszélőikkel foglalkozik a korszerű szociodialektológia eszköztárát használva. Egy kötet tudománytörténeti: Hutterer és Mollay életművéről szól.

2. ELISABETH KNIPF-KOMLÓSI „Die Substantivbildung in der Mundart. Ein Beitrag zur Substantivderivation am Beispiel einer ungarndeutschen Mundart” című kötete (Budapester Beiträge zur Germanistik 42. Bp., 2003. 174 l.) a nyelvjárási szóképzés témakörébe tartozik, de címénél, tehát a nyelvjárási főnévképzésnél többet ad. A szerző a hazai német nyelvészet egyik termékeny és sokoldalú képviselője. A vizsgálati korpusz különböző bácskai és baranyai nyelvjárásokból (Gara: rajnai frank–pfalzi, Nemesnáduvar: rajnai frank–sváb, valamint a Schwäbische Türkei 'fuldai': rajnai frank–hesseni nyelvjárásai) és forrásokból származik (28–30). A szerző munkájában ad kutatástörténeti háttérrel, de – ez sokkal fontosabb itt – bőven tárgyal általános szóképzéstani és a nyelvjárások, illetőleg nyelv(járás)szigetek vizsgálatával összefüggő (szocio)dialektológiai módszertani problémákat is. Az utóbbi azért

tanulságos, mert egyrészt kevés a képzéstani leírás a dialektológiában, másrészt mert a szóképzés közismerten többféle szemléletmóddal s többféle szempontrendszerrel is vizsgálható, harmadrészt mert a nyelvjárási szóképzési leírások speciális feladatok elé is állítják a szakembert. A szerző egyfelől szinkrón állapotleírást ad, másfelől azonban a használatra vonatkozó megállapításokat is tesz a rendszernyelvészeti vizsgálatot mintegy kiegészítő, magyarázó alapként alkalmazva meghatározott szociolingvisztikai szempontokat, s ez újdonság. A leírás strukturális kiindulása, nem generatív. Ennek egyik fontos oka az, ami általában is oka a generatív nyelvjárástani képzőleírások feltűnően csekély számának, hogy tudniillik a nyelvjárási elsődleges nyelvváltozatú dialektológusok nagy része sem tekinti magát oly mértékben kompetens és aktív nyelvjárási beszélőnek (a szerző sem: 30), hogy akár előhívós, akár más módszerű vizsgálattal saját kompetenciája alapján merne dönteni bizonyos kérdésekben. A másik ok az, hogy a szerző részben másoktól gyűjtött korpuszsal dolgozott, illetőleg hogy a leírásnak a szerző helyes értelmezése szerint is, tudniillik a strukturális szemléletnek megfelelően lehetőleg a teljes részrendszert, tehát a nem produktív képzéseket is feladata számba venni. (34). Ez és az a tény, hogy az anyag egy részét nem képzéstani vizsgálatok céljából gyűjtötték, az elsődleges oka annak, hogy a szerző nem alkalmazta – mert a korpusz adottságai miatt nem alkalmazhatta – maradéktalanul mindazon leírási szempontokat, amelyek egy strukturális képzőleírásban elvileg lehetségesek, s talán kívánatosak is (ezekre vö. pl. a hazai dialektológiai irodalomból KISS J., A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana. Bp., 1982. 113–47; SZABÓ J., A nagykönyvi nyelvjárás. Szekszárd, 1986. 115–76). A termékenység foka, a képzőkorreláció, illetőleg a produktivitás és a gyakoriság tipikusan olyan szempontok, amelyek csak célzott vizsgálattal elemezhetők adekvát módon. A könyvben több olyan fontos kérdést is tárgyal a szerző, amelyekkel a nyelvjárási képzők leírásával foglalkozók óhatatlanul szembesülnek, például a következők: a nyelvjárási norma, a nyelvjárási rendszer, szabályos és szabálytalan képzések, szinkrón szempontból elemezhető és elemezhetetlen képzések, a termékenység, a kétnyelvűség következményei a szóképzésben (a használat és a rendszer szintjén). Igen tanulságosak a szerzőnek a nyelv(járás)szigetek vizsgálatával kapcsolatos megállapításai, észrevételei. Csak egyetérteni tudok vele abban is, hogy a nyelv(járás)sziget helyzetben élő kétnyelvű közösségek eredeti nyelvének használata szociolingvisztikai szempontok, a kétnyelvűségből következő tények figyelembe vétele nélkül korszerű módon nem vizsgálható. Általános és kellő alapossággal még nem vizsgált nyelvjárástani kérdéskör az, amelyet a szerző több helyen is érint, hogy tudniillik a nyelvjárás fölé boltozódó másik nyelv vagy nyelvváltozat (kétnyelvűség esetén az államnyelv, kettősnyelvűség esetén az azonnyelvi standard) mennyiben és mennyire korlátozza a nyelvjárás (eredeti) rendszerének érvényesülési, illetőleg kiépülési lehetőségét (például: 42). A regionális nyelvi változások bizonyult és izgalmas problémakörének általános nyelvészeti fontosságú kérdéscsoportja ez.

KATHARINA WILD „Zur komplexen Analyse der 'Fuldaer' deutschen Mundarten Südungarns” (Ungarndisches Archiv 6. Bp., 2003. 167 l.) című munkájával HUTTERER dialektológiai programjának szellemében a visszaszorulóban levő dél-magyarországi német nyelvjárászigetek sokoldalú leírása megvalósításában vállalt magára jelentős részt, amikor elsősorban hat dél-magyarországi, fuldai típusú német nyelvjárás (Babarc, Feked, Nagygyárád, Himesháza, Székelyszabar, Szűr) anyaga alapján fonetikai, morfológiai, lexikai és szintaktikai fejezetek leírására vállalkozott. A vizsgálat alapja az említett kutatópontokon 24 adatközlővel 1976 és 1985 között készített szövegfülvétel, de feldolgozta a megjelenés előtt álló „Magyarországi német nyelvátlasz” (Ungarndeutscher Sprachatlas) 19 „fuldai” kutatópontjának adatait, s támaszkodott saját anyanyelvjárási kompetenciájára is. A visszaszoruló nyelvjárások leírásának kérdései iránt érdeklődők számára fontos kiadványnak csupán néhány kérdését van módom kiemelni. WILD munkája számos fölmerülő kérdésre ad választ és példát is arra, hogyan lehet viszonylag korlátozott terjedelmű korpusz alapján is megbízható következtetésekre jutni. A szerző maga fogalmazza meg, hogy a jelen gyors változásai miatt új gyűjtésekre és állapotfölmérésre van sürgős szükség (34). Az olvasó természetes óhaja volna, hogy a szerző – szakterületének neves kutatója – vállal-

jon oroszánrészt abban, hogy mielőbb elkészülhessen az újabb munka. A hangtani fejezetben kiemutatja, hogy a vizsgált nyelvjárások jelentős fonetikai különbségeik ellenére fuldai jellegűek, s hogy a kiegyenlítődé, melynek mértékét és ütemét a települések szociokulturális adottságai befolyásolják, a hesseni frank nyelvjárás jegyek javára történik. A morfológiai leírásnak a főnévi és a keresztnévi kicsinyítőképzés a tárgya (vö. a főntebb közölt észrevételeket). Mivel a kicsinyítőképzős származékok általában a szókészletnek az intim beszédhelyzetekben használt rétegéhez tartoznak, s a nyelvjárásokra nagyobb mértékben jellemző az efféle nyelvhasználat, mint a standardra, a kutató könnyebben talál megfelelő vizsgálati anyagot – ahogy WILD adatai is mutatják. A magyar nyelvjárás szókészlet német jövevényszavainak a vizsgálatához is jó forrás a munka lexikai része. Ugyanis listázva vannak a vizsgált nyelvjárásokban gyakran előforduló azon szavak, éspedig tematikus csoportosításban (67–85), amelyek e nyelvjárásokban többnyire bajor-osztrák jövevények, s amelyek a XVIII. század elejétől a II. világháború végéig kerültek e nyelvjárásokba. A szólistában szereplő szavak közül számításom szerint hozzávetőlegesen száznak van (vagy inkább volt) megfelelője szülőfalum, Mihályi nyelvében, mutatván Ausztria, azaz a bajor-osztrák akkori nagy szerepét a magyar nyelvű lakosság körében is. Elemzi WILD a szóban forgó nyelvjárások beszélőinek az osztrák némethez való viszonyát is a XIX. század végétől a II. világháborúig (51–9). Kiderül, hogy a paraszti réteg őrizte az eredeti nyelvjárást, a városi polgárság, értelmiség követte az ausztriai németet, ezért őket „herrisch”-nek, urizálónak tartották, az iparosok a kettő közötti „iparosnyelv”-et használták úgy, hogy ők is a hesseni frank nyelvjárással azonosították magukat, s elkülönültek a felsőbb társadalmi rétegek „úri” nyelvhasználatától. A parasztságnak felemás viszonya volt az osztrák némethez: presztízsszerűjét ugyan elismerték, de nem követték. Nem kényszerülték rá. (Vö. a magyar nyelvjárásokkal kapcsolatos attitűdök változását: Magyar dialektológia. Szerk. KISS JENŐ. Bp., 2001. 218kk.) A nyelvjárás szókészlet változásáról szólván megállapítja a szerző, hogy a jövevénylexémák átvételével létrejövő lexikai kettősségek megszűnésének három módja van a vizsgált területen: a) a jövevényelem kiszorítja az eredetit, b) a két lexéma megmaradva abszolút szinonimaként él tovább, c) jelentéstani elkülönülés következik be (87–98, 144). A 2. típus nem jelenti a kettősségek megszűntét. Bizonyos magyar nyelvjárás tapasztalatok alapján úgy tűnik egyébként, hogy az abszolút szinonimák egymás mellett élése csak átmenetileg s rövid időre valószínűsíthető. A mondattani fejezet a legnagyobb (99–141). WILD az igei elemek alapvető helyzetviszonyait vizsgálja a fuldai típusú nyelvjárásokban, majd összeveti a megállapított szintaktikai szabályokat a Dunántúl dunai bajor, a dél-magyarországi sváb és az eszéki városi nyelvjárás vonatkozó szabályaival, végül az összevetés alapján leírja a mellékmondatoknak a sajátosan fuldai jellegű igei helyzetváltozatait és szabályait, és megállapítja, hogy a helyzeti sorrendet mondattani és kommunikációs tényezők határozzák meg. A magyar nyelvjárások vizsgálójának azonnal feltűnik, hogy a német nyelvjárások között szintaktikai tekintetben számottevően nagyobb eltérések vannak, mint a magyarban.

ZSUZSANNA GERNER „Sprache und Identität in Nadasch/Mecseknáda s d” (Ungarndisches Archiv 7. Bp., 2003. 170 l.) című kötetében a saját településén többséget alkotó mecseknádasdi német közösség identitástudatáról és attitűdjéről, valamint a helybeliek kétnyelvűségük állapotáról készített empirikus vizsgálatának eredményeit teszi közzé. Nyelv és identitás nem föltétlenül, de Európában általában szoros összefüggésben van. Itt a nyelv jelöli legnyilvánvalóbban az etnikai hovatartozást, ezért a nyelvi kérdés a nemzetné válás óta itt politikum is. Kényes kérdések is kísérhetik tehát az efféle kutatást. S ennek egyik következménye az lehet, hogy a kérdőíves gyűjtésekre kapott válaszok egy része nem lesz megbízható. Különösen olyan esetekben, amikor múltbeli megfélemlítések mindmáig életben tartanak gátlásokat az adatközlők egy részében (ismeretes a kollektív neurózis számos következménye a hazai német kisebbség körében). Ilyen esetekben ajánlatos a kérdőíves gyűjtést résztvevő megfigyeléssel kiegészíteni. A kutatás jól illeszkedik abba a sorba, amely újabb elemzések elkészültével egyre bővül nálunk és más nemzeteknél is. Nyilvánvaló ugyanis, hogy nyelvmegtartás és identitástudat szoros összefüggésben

van egymással, illetőleg hogy az anyanyelvhez való viszonyulás a nyelvek sorsát meghatározó egyik fontos tényező, ezért tehát a kisebbségek kutatásában megkerülhetetlen kérdés. GERNER munkáját a kérdéskör alapos, differenciált és adekvát szempontrendszer alapján készített elemzésének tartom. Az elemzett valóság összetett és bonyolult, ám a szerző a differenciált szempontrendszer következetes alkalmazásával jól eligazodik. Adatainak statisztikai megszólaltatására támaszkodva elkerüli a szubjektívizmus csapdáit, ezért érvelései és következtetései meggyőzőek. Munkája újabb bizonyosság arra, hogy egy kisebb beszélőközösség, település kisebbségi kétnyelvűsége is mennyire változatos, sokrétű mind a nyelvtudás, mind az attitűdök, mind pedig az identitástudat tekintetében. Illetőleg arra, hogy mennyire mozgásban van minden. Mondhatni, izgalmas kép tárul az olvasó elé, hiszen az adatok és elemzések mögött ott vannak az emberek, s az elemzések elének állítják azokat a társadalmi, lélektani, mentalitásbeli, politikai, gazdasági és demográfiai tényezőket is, amelyek a vizsgált közösségnek és nyelvhasználatának az alakulását meghatározzák. GERNER megállapítása szerint a legfontosabb állandó változó az életkor: mind a nyelvtudás, mind az identitástudat, mind a német kisebbséghez és nyelvéhez való viszony tekintetében nagy a különbség az idősebbek és a fiatalok között. A nyelvhasználatot egyéni választások láncolata befolyásolja, s a pillanatnyi, spontán döntések a hétköznapiak többnyire nem tudatos cselekvéseinek hajsztálereire továbbgyűrűzve válnak meghatározó reflexekké. Nagyon fontos szerepe van a családnak itt: az érték- és előítéletstruktúrák a pubertáskorban épülnek ki, akkor tehát, amikor a családnak (még) erős (lehet) a befolyásoló szerepe. A szociolingvisztikai kutatások szerint egyre inkább a nők a nyelvilleg innovatív beszélők: GERNER adatai szerint viszont a mecseknádasdi asszonyok konzervatívabbak, mint a férfiak (80, 102). A nyelvi kontaktushelyzet radikális megváltozását idézhetik elő az érintkező nyelvek értékelésében és a hozzájuk való viszonyulásban bekövetkezett változások (88; l. a német zuhanásszerű presztízsvesztését a háború utáni évek jogfosztottsága idején, illetőleg későbbi förlértékelődését a rendszerváltás óta, valamint a magyarok negatívól pozitívra vált viszonyulását: 53). Meglepőnek tűnhet, hogy a német többségű településen 47,2% az ingadozó identitásúak aránya (51). A nádasdi magyarok jobb véleménnyel vannak a falubeli németekről, mint fordítva. Nem gondolnám, hogy ennek oka csak az volna, hogy a németek alkotják a többséget (58). Az identitás és nyelv kérdéseivel a magyar szociolingvisztikában többen is foglalkoznak. Kár, hogy ezek kimaradtak a szerző látóköréből. Mert előbb-utóbb sort kell keríteni annak megírására is, hogy milyen egyetemes és milyen speciális jegyek jellemzik a Kárpát-medence hasonló szociokulturális viszonyok között élő nyelvi kisebbségeit a nyelv és identitás kapcsolatában.

A tudománytörténeti kötetet MANHERZ KÁROLY adta ki (*Gedenktagung zu Ehren von Claus Jürgen Hutterer und Karl Mollay am 24. November 2000*. *Budapester Beiträge zur Germanistik* 38. Bp., 2003. 410 l.). A kötet a plenáris és szekcióbéli előadásokon (összesen 15 volt) kívül megemlékezéseket, Mollayról részletes életút- és életműrajzot (ez utóbbit magyar nyelven, MENUS BORBÁLA tollából), mindkét esetben teljes publikációs listát, Hutterernek pedig (apja onnan származott) Várgesztes német nyelvjárásáról szóló leírását is tartalmazza (a leírás magyar nyelvű változata [A Vértes-hegységben lévő Várgesztes német nyelvjárása] előbb megjelent, mint az itt közölt eredeti német változat, l. MNyj. 2001: 33–75, sajnos a Hutterer-bibliográfiában ennek nincs nyoma). A magyar nyelvtudomány két jeles alakjának munkássága továbbható fontos örökségünk. A vaskos kötet ezért mindazok számára kötelező olvasmány, akik Hutterer és Mollay munkássága és életútja, illetőleg a hazai germanisztika és a magyar nyelvtudomány általuk művelt területei és tudománytörténete iránt érdeklődnek.

3. Általános észrevételek. – 1. A hazai német dialektusok kutatói szakmai felelősségük tudatában s a közösséghez tartozás érzésétől is ösztönözve példamutatóan, céltudatos munkával dolgoznak a magyarországi német nyelvjárások leírásán, következetes szorgalommal gyűjtik és teszik közzé az egyre inkább veszendő nyelvjárási adatokat, jelenségeket, vizsgálják a német–magyar kétnyelvűség alakulását a szociolingvisztikai és társadalomlélektani tényezőket is

figyelembe véve, elemzik a nyelvmegtartás lehetőségeit, s a nyelvvesztés jellemző kísérőjelenségeit. S mert vizsgálataikkal a nyelvhasználatról való ismereteket általában is bővítik, tevékenységük nem dialektológiai vagy germanisztikai belügy csupán. Elismerésre méltó szervezetszerű germanistáinknak a publikációs tevékenysége (sorozataik kötetei szépen gyarapodnak), s ebben MANHERZ KÁROLY szervezőképességének és szerkesztői aktivitásának nagy szerepe van. – 2. Mind-egyik szociodialektológiai kötet szerzőjét az jellemzi, hogy eddig publikálatlan adatokat bőven tartalmazó rendszerezett részkorpuszokat tesz közzé, s a fölmerülő módszertani kérdések taglalása után kerít sort az elemzésekre és a következtetések levonására. A szóban forgó elemzések a továbbgondolkodást jól segítő, egyszerűsített ösztönző leírások is. S ez a kutatás szempontjából nagyon is fontos. – 3. Mindegyik szerző sorából kiderül, hogy az utóbbi ötven év hozta el a gyorsuló asszimilálódást. A mecseknádasdi német közösség számára háromszáz év nyelvsziget helyzet után következik ez be (GERNER i. m. 13–4). Ha bizonyos fáziskésésekkel is, de ez a több szempontból is sajnálatos jelenség általános európai tendencia. HUTTERER szerint „Der wirkliche Grund für diesen Wandel liegt nicht im politischen, sondern im wirtschaftlich-sozialen Bereich” (MANHERZ szerk. i. m. 307), s kiegészíti ezt a következő kulcsfogalmak említésével: iparosítás, városiasodás, a nagycsaládok széthullása s ezzel a hagyományok (így a nyelvjárások) szerves továbbadásának a megszűnése. Párhuzamként említhető a moldvai és az örvidéki (Felsőőr környéki) magyarok esete. IMRE SAMU írta, hogy felsőőri nagyszülei valamicskét tudtak csak németül, szülei nemzedékének tagjai már jobban, de írni ők sem tudtak ezen a nyelven. (In: Népi kultúra – népi társadalom 7. Bp., 1973. 129. Felsőőrhöz kötődik a nyelvvtátról szóló modern szociolingvisztikai leírás klaszszikus műve is, S. GAL, Language shift: Social determinants of linguistic change in bilingual Austria. New York, 1979. E munka első változatáról a Magyar Nyelv 1978-ban hírt adott már, l. ZSILINSZKY: MNy. 1978: 370–2.) Ma már ott is a nyelvvtátás előrehaladott állapotáról beszélhetünk a fiatalok esetében. A radikális nyelvhasználati változások az említett okokon kívül a globalizációs jelenségekkel összefüggő mentalitásbeli változásokra vezethetők vissza. Statisztikai bizonyítékok sorát hozza erre GERNER a nemzedékek közötti, az anyanyelvismeret és identitástudat összefüggésére vonatkozó adataival. Nem vitás azonban, hogy a kitelepítések és a diszkriminatív politika és nyelvpolitika (amely a politika része) a hazai németiséget tragikusan érintették, alapvetően befolyásolva helyzetüket és lehetőségeiket. S ez nem minden kárpát-medencei, s főként nem minden európai kisebbség esetében volt így. (Sajnos e téren is van mit tanulniuk egymástól a német és a magyar nyelv kutatóinak.) A vizsgált településeken zajló anyanyelvi visszaszorulás a CAMPBELL–MUNTZEL-tipológia szerint a fokozatos nyelvcsere kategóriájába, ezen belül pedig a felülről lefelé végbemenő nyelvcsere típusába tartozik, mert a regiszterek azon része tűnik el először a két-nyelvű beszélők anyanyelvi repertoárjából, amely a formális kontextushoz kötődik (l. CAMPBELL–MUNTZEL, The structural consequences of language death. In: Investigating obsolescence. Studies in language contraction and death. Ed. N. C. DORIAN. Cambridge, 1989. 181–96). – 4. A vizsgált német nyelvjárások igen változatos, tarka nyelvi képet mutatnak, s olyan állapotot, amelyre az intenzív, mélyreható s gyors változás jellemző. E tény sürgeti, egyszerűsített azonban nehezíti is a leírást, és különböző, a kisebbségek és a nyelvjárások vizsgálatával összefüggő általános kérdéseket is fölvet. Néhány példa: gond lehet adott esetekben megfelelő számú kompetens adatközlő megtalálása (az ismertetett esetekben ezért voltak csak idősebb emberek az adatközlők), kérdéses lehet a nyelvjárás normá egy-egy településen való szélesebb körű érvényesülése, speciális kérdéseket vetnek föl a maradéknyelvjárások leírásának korlátai és módszertani buktatói, illetőleg a csak az emlékezetben megőrződött jelenségek, formák felhasználási módja. – 5. Ha végigtekintünk a magyar nyelvre vonatkozó nyelvészeti, így a dialektológiai és szociolingvisztikai stb. kiadványokon is, nagyritkán találkozunk hazai germanisztikai munkákra való hivatkozással. És viszont: a bemutatott munkákban is – mondhatni – általában ugyanúgy hiányoznak a vonatkozó magyar dialektológiai és szociolingvisztikai publikációkra való hivatkozások (tiszteltet a kivételeknek itt is, ott is). Olyan luxus ez, amelynek a tudomány a kárvallottja. Mert – maradvá saját portánkon –

a hungarológia oldaláról nézve azt mondhatom: az ismertető munkák szerzői jól közvetítik az elméleti szempontból is igényes, nagy hagyományait korszerűsíteni képes német dialektológia és szociolingvisztika figyelemre méltó új eredményeit. Mivel pedig a magyar dialektológusok és szociolingvisták hasonló kérdéseket is vizsgálnak, magától értődő, hogy tudomást nem venni ezekről a – nyelvtudományi területen fontos nemzetközi nyelven, németül közzétett – színvonalas kötetekről magunkat sújtó mulasztás. És viszont: a magyar szociolingvisztika kétnyelvűséggel és a nyelvi kisebbségekkel foglalkozó ága például nemzetközi színvonalú, érdemes tehát figyelemmel lenni rá a hazai kisebbségi nyelvekkel foglalkozó hazai kutatóknak is. – 6. A szóban forgó germanisztikai kiadványok nem germanisztikai szakmai körökben való nem eléggé ismert volta összefügg azzal, hogy a kisebbségi kiadványok egy része nehezen, de legalábbis nehezebben hozzáférhető: az egyetemi (intézeti) könyvtárak jelen sanyarú helyzetében, amikor a sorozatos megrendelés-törlések és az aggasztóan növekvő pénzhiány a jellemző, nem kis részben a közzétevő kiadók, intézetek, tanzsékek és kollégák leleményén és nagyvonalúságán múlik, eljuttatják-e, el tudják-e juttatni a szakmailag fontos helyekre és személyekhez kiadványaikat.

KISS JENŐ

Magyar–német kéziszótár. Ungarisch–deutsches Handwörterbuch

Főszerkesztő HESSKY REGINA. Nemzeti Tankönyvkiadó – Grimm Kiadó, Bp.–Szeged, 2002. 1211 lap

A HESSKY REGINA főszerkesztésével készült szótár a két évvel korábban kiadott német–magyar kéziszótár párja. Ez a szótár is lexikográfusok több éves munkájának eredményeként született meg, amelyet annak aktuális szókinccse, – a szótár hátsó borítóoldalán szereplő információ szerint – közel 40 000 címszó, a szócikkek modern, felhasználóbarát felépítése és a célnyelvi megfelelések szemléletes ábrázolása is bizonyít. A szótár célközönségét azok a magyar anyanyelvű használók képezik, „akik a német nyelv magas szintű elsajátítását tűzik ki célul, és már különféle szövegek igényes fordításával is próbálkoznak” – ahogy a szótár előszavában szerepel. Ezen kívül bizonyos mértékben igyekszik kielégíteni a német anyanyelvű felhasználók igényeit is, például a magyar címszavak után szereplő nyelvtani információk megadásával is. A szótár előszavában olvashatunk a szócikkek felépítéséről, itt találhatóak a rövidítések, a német és a magyar hang–betű-megfelelések, a rendhagyó igék táblázata, valamint egy oldalon a szócikkek szerkezetének áttekintése, amely szemléletesen ábrázolja a szavaknál szereplő információkat és azok szótárbeli jelölését.

A szótár modern szókinccsét a következő szavak felvétele is igazolja: *byte, CD-író, EU, floppy, IC-vonat, mikrohullámú, mobiltelefon, nyilvánosház*. A szókapcsolatok aktualitása is erről tanúskodik, pl. *fix kamatozású értékpapírok, információs szupersztráda, kisebbségi önkormányzat, önálló vállalkozó, az ötvenhatos forradalom, társadalombiztosítási azonosító jel*. A szótár természetesen alkalmazza az 1998 óta érvényes és 2005-től kötelező új német helyesírást, pl. *balett-táncos: der Balletttänzer; folyó: der Fluss; kerékpározik: Fahrrad fahren, Rad fahren* (A biciklizik ekvivalenseként csak ez olvasható: *[mit dem]*). Bizonyára véletlenül maradt ki itt a *Rad fahren*). A szavaknál az ekvivalensek előtt található a szócikkfejlébe lévő nyelvtani, ragozási információk, egyes igei címszavaknál a tágan értelmezett vonzat, a szófaji besorolás, a stílusminősítés és a fogalomkörüi/szaknyelvi besorolás, pl. *korongozik (-tam, -ott, -zon, -na) (ige) (sport, biz)*. Ezek után következik a magyar szó német nyelvi megfelelője. A szótár a német főnevek névelőjét a HALÁSZ-szótáraktól eltérően – hasonlóan a kiadó német–magyar szótárához és a német lexikográfiai hagyományoknak megfelelően – nem csupán rövidítve, hanem teljesen kiírja, pl. *e-mail: die E-Mail; rendszerváltás: die Wende*.

Több német nyelvi megfelelés esetén a különböző ekvivalenseket külön sorban tünteti fel a szótár, ami áttekinthetőbb szócikket eredményez. Ezáltal világosan láthatóak az egyes jelentések. Az ekvivalenseket gyakran a különböző jelentéseket egymástól egyértelműen elkülönítő szemantikai glosszák előzik meg, amelyeket dőlt betűvel, zárójelben tüntet fel a szótár. A *pirul* szó három német ekvivalense előtt például a következő glosszák találhatóak: (*arc*); (*étel*); (*szégyenkezik*). Ezek a megjegyzések mind a német, mind a magyar szótárhasználókat segítik a különböző német megfelelők elkülönítésében: *erröten, rot werden; bräunen, sich bräunen; schamrot werden*.

Ha a magyar szónak vagy kifejezésnek nincs német ekvivalense, akkor a szótár körülírással adja meg a jelentést. Erre utal a kettős tilde jelölés a parafrázis előtt, pl. ²**betyár** (tört) ≈ vor dem Militärdienst o.Ä. flüchtender Mensch, der zum Banditen/Straßenräuber wurde; **buci** ≈ brötchenförmiges Weizenbrot; **dzsentrí 2** (*személy*) ≈ ungarischer Kleinadeliger (im 19. J.h.); **ötvenhatos** ≈ Teilnehmer der Revolution im Jahre 1956; **kinyilik a bicska az ember zsebében** ≈ die Faust in der Tasche ballen; **kilép/kiszáll a buliból** (biz) ≈ aus einem (zweifelhaften) Geschäft aussteigen (biz). A szótár előszavában az ilyen, egyértelmű német megfelelővel nem rendelkező magyar szó példaként a *téliszalámi* szó szerepel, amely azonban nem került be a szótárba.

Az igei szócikkek feltűnő elemei a félkövér betűkkel szedett vonzatjelölések, amelyek – különösen ezzel a grafikus kiemeléssel – nagy segítségükre lehetnek azoknak a szótárhasználóknak, akik ebben a nyelvtani információban bizonytalanok. A tiszta esetek jelölésére a német nyelvtanban megszokott rövidítéseket használja a szótár: A (= Akkusativ), D (= Dativ), G (= Genitiv). Ha a vonzat többféle formában realizálódhat, azt is jelöli a szótár, pl. **tagad**: leugnen (*A/zu+Inf/dass*); **miatt**: wegen *G/D/ø*.

A szócikkekben ezek után következő példamondatok szemléltethetik a vonzatos igék mondatba ágyazását (**megkínál** *vkít vmivel* anbieten **D, A**: *Megkínálta itallal*. Er bot ihm ein Getränk an.; **megköszön** (*vkinek*) *vmít sich*^A bedanken (**bei+D**), (**für+A**): *Megköszönted már a nagynénédnek az ajándékot?* Hast du dich bei deiner Tante schon für das Geschenk bedankt?) vagy az adott szót egy tipikus szöveggörnyezetben (**csípős** scharf: *csípős paprikával fűszerez vmít* etw mit scharfer/scharfem Paprika würzen; **közmondás** das Sprichwort: *Ahogy a közmondás tartja...* Wie das Sprichwort sagt...; **letölt** herunterladen; downloaden: *letölt egy programot az internetről* ein Programm vom Internet herunterladen/downloaden).

A példákat követik a szócikkekben a kollokációk. Ezen egységek jelölése dicséretes újítás a német–magyar lexikográfiában. A szótár a hagyományos kollokációdefiníciótól eltérően – amely a tipikus szókapcsolatokat jelöli, és ahol gyakran felmerül ezen egységek elkülönítésének problémája, különösen a frazeologizmusnak is nevezett állandó szókapcsolatoktól – azokat a szókapcsolatokat nevezi és jelöli kollokációnak, „amelyek fordítása az adott jelentéspontban szereplő egyik német megfelelővel sem lehetséges, vagy szokatlan megoldást eredményezne” – ahogy a szótár előszavában szerepel. A kollokációkat a példától kettős virgula választja el, amely grafikusan is kiemeli ezen egységeket a szócikkekben, pl. **homokos** (*homoszexuális*) schwul; homo: *homokos barátai vannak* schwule Freunde haben * *Péter homokos*. Peter ist homo. || **Johann** ~ (biz, szép) Johann ist vom andern Ufer; **jelenés 2** (*látomás*) die Erscheinung; (vall) die Offenbarung || **Jelenések könyve** (bibl) die Offenbarung Johannes; **papagáj** der Papagei || **hullámos** ~ der Wellensittich.

A szócikktest végén egyes esetekben **NB** (nota bene!) rövidítéssel bevezetve a szótár olyan „a használó szempontjából fontosnak vélt tudnivalóra hívja fel a figyelmet, amely a szócikktest többi szerkezeti elemének egyikében sem lett volna elhelyezhető”, ahogy az előszóban olvasható, pl. **illetően** *vkít/vmit* bezüglich *G/D/ø* **NB**: Névelő és jelző nélkül álló, egyes számú főnév esetében **D**; névelő és jelző nélkül álló, egyes számú főnév esetében **ø**. Így utal a szótár egyes rövidítési formákra is, pl. **milliárd**: die Milliarde **NB**: rövid **Md.**, **Mrd**; **jegyzet** (*írásmű végén*) die Anmerkung **NB**: rövid **Anm**.

A szócikk végén található a frazeologizmusok, azaz az állandósult szókapcsolatok, szólások, közmondások. Mivel a szólások alkotóelemei részben vagy teljesen elvesztették önálló jelen-

tésüket, ezért ezeket nem sorolta be a szótár a címszavak egyetlen jelentéséhez sem, hanem – helyesen – a szócikk többi részétől elkülönítve kodifikálta, egy rombuszszal bevezetett új sorban. Például az *arany* szócikk végén: ♦ ~*at ér (vmi)* etw ist Gold(es) wert ♦ *ki korán kel, ~at lel* Morgenstund(e) hat Gold im Mund(e) ♦ *nem mind ~, ami fénylik* es ist nicht alles Gold, was glänzt; az *ember* szócikk végén: ♦ *a hazug embert könnyebb utolérni, mint a sánta kutyát.* Lügen haben kurze Beine. Néha több variánst is megad a szótár, pl. *részeg, mint a csap/a disznó/az ágyú/a tők* (biz) einen Affen sitzen haben / blau wie ein Veilchen sein / voll sein wie eine Strandhaubitze / besoffen wie ein Schwein sein. A szólások a szótárban többnyire (első) főnévi komponensüknel szerepelnek, ami célszerű és felhasználóbarát megoldás; de olykor több összetevőjüknel is megtalálhatóak a szótárban. Ilyen például a következő szólás: *beadja a kulcsot*, amely azonban a két kodifikációs helyen részben különböző információkat tartalmaz: a *bead* címszónál: (*meghal*) den Löffel abgeben; a *kulcs* címszónál: (biz, tréf) den Löffel abgeben. A szótár egyes címszavai csupán bizonyos szólásokban fordulnak elő, pl. *bű, csinján, fityisz, koldusbot, nyakleves, szusz*. Ezeknek a szavaknak nincs német megfelelőjük, ezért csak a velük alkotott szólásokat és azok német nyelvi megfelelőit tünteti fel a szótár, pl. *ad/leken/lekever vkinek egy nyakleves* (biz, tréf) jm eine Ohrfeige geben / jm eine herunterhauen. Ezekkel a frazeologizmusokkal a szerkesztők gondosan kibővítették a szótár egyébként is kiváló magyar nyelvű szóláskészletét.

A HESSKY REGINA főszerkesztésével készült magyar–német kézisztár bátran ajánlható minden németül tanuló és a német nyelvet használó magyar anyanyelvű felhasználónak, mivel annak modern szókinccse, korszerű felépítése és igényes információanyaga – ellentétben a régi, több évtizede készült magyar–német szótárakkal – megfelelhethet a mai szótárhasználó elvárásainak és a szakmai igényeknek is.

KISPÁL TAMÁS

Natalija Nyikolajevna Kolpakova – Balázi József Attila, Magyar–orosz kised szótár. Új szavak és kifejezések*

Szentpétervári Állami Egyetem Filológiai Fakultása, Szentpétervár, 2002. 94 lap

Minden oroszul tudó magyar és magyarul tudó orosz nagy örömmel veszi kézbe e (legáltalában részben) hiánypótló könyvecskét. A hajdan alapos és részletes magyar–orosz kézi- és nagyszótár mára – köszönhetően a rendszerváltásnak és gazdasági-társadalmi fejlődésnek – jórészt elavulttá vált. Hiába is keresnénk benne olyan, mára mindennapi életünk részévé vált alapvető kifejezéseket, mint például *alkotmánybíróság, festékpátron, mikrohullámú sütő, mosogatógép* – ezek a HADROVICS–GÁLDI-féle szótár szerkesztésekor ismeretlenek voltak, vagy lényegtelennek tartották őket. S míg sok más kétnyelvű nagyszótár anyagát frissítették már fel és adták ki így újra (angol, német, francia), az orosz a rendszerváltás „mostohagyermekéként” kimaradt. Pedig ha a politikai és gazdasági kapcsolatok vesztek is intenzitásukból, továbbra sem elhanyagolhatók, valamint kulturális és mindennapi életünkben is érintkezünk, érintkezünk kell az orosz nyelvvel, az ott lakókkal.

* Orosz címe: Н. Н. Колпакова – Й. А. Балажи, Венгерско-русский словарь-малютка. Новые слова и выражения. Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета. Санкт-Петербург, 2002.

A szerzőpáros BALÁZSI J. ATTILA szentpétervári lektorsága idején szabadidejében vállalta e szótár elkészítését, mely évekig tartó, többek között N. N. KOLPAKOVA magyarországi tartózkodásai során történt anyaggyűjtés és gondos válogatás, majd szerkesztés után 2002-ben jelent meg. A mindössze 94 lapból álló – s így mérete alapján valóban „kisdéd” – szótár egyáltalán nem „kisdéd” azonban a benne található gazdag szó- és kifejezésanyag, valamint a szavak használatát bemutató példák tekintetében.

A szótár bevezető résszel kezdődik, amely 16 lapot tesz ki. Az От авторов, Материал словаря, Структура словаря, Приложение – Szerzői előszó, A szótár anyaga, A szótár felépítése, Függelék fejezetek után következik az Условные графические знаки – Jelmagyarázat és a Сокращения – Rövidítések, ill. az Используемая литература – Felhasznált szakirodalom. Mint az előszóból megtudhatjuk, készülöben van az orosz–magyar szótár is, és remélhetőleg a kisdéd szótár is bővített kiadásban fog később napvilágot látni.

A szótár szerkesztési elvei világosak: azok a szavak és kifejezések kerültek bele, melyek az 1999-ig megjelent szótárakból hiányoznak, valamint azok, melyek ugyan szerepelnek egyéb magyar–oros szótárakban, de újabb jelentéssel vagy jelentésármalattal gazdagodtak. Tematikailag tehát a politikai és gazdasági élet, a számítástechnika és a modern technológia, a mindennapi élet kifejezései, valamint egyes szervezetek elnevezései, népnevek, rövidítések és bizonyos szleng kifejezések teszik ki a szótár anyagának legnagyobb részét. A szerzők külön felhívják arra a figyelmet, hogy nem minden esetben sikerült olyan stilisztikailag is pontos megfelelőt találni, mely minden tekintetben fedi a magyar szó jelentését, ezért e téren valamelyes aránytalanságra kell számítani.

Hasznos, hogy *-gal jelölik a szerzők a GÁLDI-féle nagyszótárban is megtalálható szavakat, ezzel tájékoztatva a szótárhasználót, hogy az adott címszónak csupán újabb jelentésével vagy a nagyszótárban elő nem forduló szókapcsolatban való szerepeltetésével van dolga. Ez bizony nem egyszer kívánatos is, de jó lett volna a szótári részben megmagyarázni, mely jelentésről van szó: egy-egy címszó olvasásakor ugyanis kétségek merülnek fel, vajon mit is jelent a magyar szó. A *hátizsák* címszó orosz megfelelőjeként például a *вещмешок* szerepel (vö. HADROVICS–GÁLDI: *рюкзак, ... вещевой мешок*), ugyanakkor nem kapunk magyarázatot, pontosan milyen hátizsákról is van szó. Hasonló a helyzet például a *kész* szóval: csak az orosz *всё, и все дела* jelentésekből tudjuk meg, a *kész* szónak melyik jelentését vették is fel a szerkesztők. A *dél-afrikai szó* *юаровскии* megfelelője valóban fontos kiegészítés a nagyszótárhoz képest, nem tudjuk meg azonban a címszóból, hogy itt a 'Dél-Afrikai Köztársasághoz tartozó' jelentéssel van dolgunk. (Megjegyzendő, hogy sok más népnév esetében szerepel a főnévi és melléknévi alak egyaránt, itt azonban ez elmarad.) Sajnos lemarad néhány helyen a *, ezzel némi zavart okozva, például a *kijelent* szónál, mely természetesen megtalálható a nagyszótárban, igaz, a *декларировать* megfelelő nélkül.

A jelmagyarázatból szintén hiányzik egy-két jel, elsősorban a felemelt mutatóujjú kéz, mely a nyelvhelyességi tudnivalókat vezeti be. A || jel magyarázata (12): „nőnemű alakok képzője áll utána”. Az orosz nőnemű alakoknak a magyar terminológia szerint nem képzőjük, hanem jelük van, kár ezzel a hibás terminus technicusszal az olvasót megzavarni.

Saját leírásuk alapján a magyar szavak nyelvtani jellemzői közül az alábbiakat vették fel a szerzők: főneveknél tárgyeset, egyes szám harmadik személyű birtokjel (!; helyesen: birtokos személyjel), többes szám; mellézneveknél: tárgyeset és többes szám, gyakran a belőle képezhető határozószó is (nemegyszer viszont csak a határozószó szerepel a szótárban, pl. *jóindulatúan*); igéknél egyes szám harmadik személy, múlt idő, egyes harmadik személyű alak felszólító módja (mind határozatlan ragozásban). Sajnálatos, hogy az igék és melléznevek vonzata nem került be, bár a szótári részben néhány szó mellett megtalálhatjuk ezt is. Gömbölyű zárójelbe teszik a szerzők a magyar szavak etimológiáját. Jó lett volna ugyanakkor a bevezetőben megmagyarázni, hogy nem az etimológia, hanem a végső forrás szerepel e helyeken, zavaró lehet ugyanis, ha például a *holocaust* szó görög eredetűként van feltüntetve, a *PhD* latinként, holott mindkettőt az angolból vettük át (az utóbbi esetében szerepel az angol eredet is, ezzel magyarázva a szó elő-előforduló angolos ejtését).

Az orosz szavakban aláhúzás jelöli a hangsúlyos szótagot – kár, hogy sokszor ez is hiányzik. Érthető persze ez azon szavaknál, melyekben pl. *ě* betű szerepel, hiszen az csak hangsúlyos szótagban fordulhat elő, vagy ahol a kifejezés közismert elemekből tevődik össze (bár ezekben a kifejezésekben sem következetes a szótár: hol megadja a hangsúly helyét, hol nem), de megnehezíti a magyar szótárhasználó dolgát például a *каноист* 'kenus', *сопроводилочка* 'kísérőlevél', *ковролин* 'padlószőnyeg' stb. szavak helyes kiejtésének megtalálásában. Az orosz főneveknél a nem, birtokos eset és/vagy nőnemű alak, többes szám (ha a szó csak ebben a számban használatos), melléknéveknél nő- és semleges nemű alak, igéknél a folyamatos és beféjezett szemléletű alak vagy utalás az ige egyalakúságára és a vonzat adja a nyelvtani részt.

A bevezetés Függelék c. fejezete ebben a formában megtévesztő: azt hihetnők, ez már maga a függelék (de akkor mit keres a 11. lapon?), holott a Függelék c. részről szóló ismertetővel van csak dolgunk. Célszerű lett volna megtoldani egy névelővel, így egyértelmű lenne a cím. A Függelék a különböző cégnevek, márkanevek, illetve azokból alakult közszók kiejtésükkel bővített listája, mely igencsak hasznos akár az üzleti, akár a mindennapi életben: honnan tudná egy orosz, hogy a magyar *neszkávé*, *nescafé* szavak bármilyen azonnal oldódó kávé jelölhetnek, s honnan tudná egy magyar anyanyelvű (s Oroszországban az utóbbi időben ritkán megforduló) beszélő, hogy a *напиперс* mindenféle eldobható pelenka neve lett? De ugyanígy gondban lehet az az orosz, aki érti ugyan a GSM betűszót, de az orosz kiejtésnek megfelelően [жэ-эс-эм]-ként akarná ejteni magyarul. Annak a magyarnak sem lenne könnyű dolga, aki a *Dr. Oetker* márkanevet oroszoknak a magyaros [ö]-vel ejti. Sajnos a szerkesztők megfélemedtek az orosz fonetikus leírásnál a hangsúly jelöléséről, így a magyar anyanyelvű szótárhasználók megint elestek egy fontos információtól. A magyar fonetikus alakokban is találhatunk egy-két hibás, illetve a gyakrabban használttól eltérő alakot, például a *Dosia* márkanev ejtése magyarul nem [doszia], hanem [dózia], az angol [ei] diftongust mássalhangzó előtt a magyar [é]-nek ejti, nem pedig [éj]-nek (vö. *Colgate*, *Safeguard* szavak), az ismert farmermárka pedig – bár angolul valóban [livájsz] az ejtése, magyarul gyakrabban hangzik [lévisz]-nek. Az utóbbi szó esetében javasolnám mindkét alak szerepeltetését.

A rövidítésjegyzékben hiányosságot ugyan nem találtam, de néhány – javító szándékú – kritikai megjegyzéstől itt sem lehet eltekinteni. A két oszlop (magyar és orosz) felcserélődött a nyomtatáskor: az orosz szavak fölött olvasható a *Rövidítések*, a magyar fölött pedig a *Сокращения* felirat; reméljük, a következő kiadásban ezt korrigálják. A *film*. rövidítés feloldásaként „filmezés” szerepel, nézetem szerint jobb lenne a „filmművészet”; a *jog*. „jogtudomány” feloldását „jogtudomány(i)”-ra javasolnám változtatni, a *kat*. „katonaság” helyett pedig „katonai” lenne a megfelelő. A *pref.* feloldása magyarul nem „prefix”, hanem – latinosan – „prefixum” lesz.

A szótári részről a fentiekben érintőlegesen már szóltam, amikor a szerkesztéssel kapcsolatos elveket taglaltam. Bár a terjedelemhez képest hatalmas korpuszt felölelő műben igazán nem nehéz hiányosságokat találni, de be kell látni: 78 oldalba nem fér bele minden új keletű szó és kifejezés, illetve a régebbiek új használata. Hadd tegyek mégis ismét néhány megjegyzést a szótárba bekerült szavakkal kapcsolatban. Nem lehetséges egy ilyen ismertetőben mindenre részletesen kitérni, bizonyos jelenségek mellett azonban nem mehetünk el szó nélkül.

Általában véve elmondható, hogy a szótárban szereplő szóanyag alapos munka, gondos válogatás eredménye. Külön figyelmet érdemel, hogy a szerzők úttörő feladatot végeztek el művükkel: a nyelvhasználók eddig csak saját ismereteikre és tapasztalataikra hagyatkozhattak, ha mai mindennapjaink kifejezéseit akarták alkalmazni beszédben vagy írásban. Hasonló tapasztalatok segíthették szerzőinket is, valamint természetesen a mindkét nyelvben létező angol szótárak (igaz, az irodalomjegyzék a magyar kiadású kétnyelvű szótárakat nem tartalmazza, így lehet, hogy csak az orosz–angol és angol–orosz szótárakat használták fel).

Ami már a részleteket illeti, elmondható, hogy a sok hézagpótló szócikk mellett azonban egyes szavak felvétele fölösleges volt, mások viszont nagyon is hiányoznak. Fölösleges például az *adzsika*, *akupunktátor*, *élmunkás*, *fiziognómus*, *iránytaxi*, *kandidátusi*, *kapusnő*, *klipkészítő*, *közép-*

korász, népfrontos, vagonlakás, vócsér stb. szavak címszóként való szerepeltetése, ezek egy része ugyanis vagy elenyészően ritkán fordul elő a magyar köznyelvben (pl. *klipkésztítő*), vagy inkább az oroszban gyakoriak (pl. *iránytaxi, adzsika*); más részük viszont mára elavult (pl. *kandidátusi, élmunkás*); bizonyos szavak pedig (pl. *kapusnő*) kifejezetten úgy tűnek, ismeretlenek és erőltettek a magyarban (pl. *sílesikló* – van *műlesikló* és *óriás-műlesikló*, szintén van *lesiklás, műlesiklás* és *óriás-műlesiklás*, de *sílesiklás* és *sílesikló*, valamint főnévként *lesikló* nincs!). Véleményem szerint ezeket a szavakat magyar–orosz szótárban senki sem fogja keresni. Nem látom szükségét a *kémia-tanár, angoltanár* stb. szavak felvételének sem, hiszen ezeket minimális orosz-, ill. magyartudással is könnyen elő lehet állítani. Ha viszont mégis felvesszük, orosz megfelelőik előtagjaként nem az *учитель, учительница* szavakat kellene megjelölni, hanem a *преподаватель, преподавательница*-t, mivel az előbbiek inkább az alsó tagozatos tanárok megnevezésében használatosak. Amennyiben azonban ez az orosz nyelvhasználatbeli szokás megváltozott, a szerzőknek utalniuk kellett volna rá. A *-tanár* és a *-tanárnő* utótagú szavakat szintén fölösleges volt két külön címszóként felvenni, hiszen a magyar nyelvhasználat gyakran elhagyja a *-nő* utótagot akkor is, ha hölgy az adott oktató.

Egyes magyar szavak olyan alakban szerepelnek, melyek ritkán használatosak, ilyen például a *rosttoll*, mely helyett jobb lett volna a *filctoll* címszó használata, a *szegényszállás* helyett a *hajléktalanszálló*, a *szenvedélyfüggő* helyett a *szenvedélybeteg*, a *füstköd* helyett – bár nem helyeselhető, mégis – használatosabb a *szmog*, a *csekk-könyv* helyett a *csekkfüzet*, *sportszán* helyett a *bob* (amely egyébként a sportszánok egyik típusa), *házasságközvetítő iroda* helyett a valósághoz közelebb álló *társskereső iroda* stb. Igaz ugyan, hogy a *lemezlovas* szó illetén formája az angol *disc jockey* kifejezés félreértéséből származik, ám senki nem használja a helyette a szótárban címszóként álló *lemezgazda* szót. A *DJ* azonban nem a *lemezgazda*, hanem a *lemezlovas* címszóhoz utal. A *noteszgép* és a *táskaszámítógép* is szebb megnevezései ugyan a *laptop*-nak, de sajnálatos módon senki nem használja őket.

Bizonyos szócsaládok véleményem szerint túl-, mások viszont alulképviselek a szótárban. A *Krisna-hivő, krisnaista* I. (fn), *krisnaista* II. (mn), *krisnaizmus* négy külön címszó (a meglehetősen elterjedt és a hivatalos megnevezésben is szereplő *Krisna-tudatú* szó viszont hiányzik); szintén négy címszót tesznek ki a sárkányrepüléssel kapcsolatos szavak: *sárkányrepülés, sárkányrepülő, sárkányrepülő-klub* és *sárkányrepülő-pálya*. Oroszul és/vagy magyarul kicsit is tudóknak nincs szükségük olyan képzett szavak külön címszóként való szerepeltetésére, mint például *szemellenzős* és *szemellenzőség, szemétegető* és *szemétegetés*, mivel ezek könnyen létrehozhatók egymásból, s csak a helyet foglalják a szükre szabott terjedelemből. Hiányzik ugyanakkor a cégformák közül a *kht*. (*közhasznú társaság*), a *kkt*. (*közkereseti társaság*); a *szinkronizál* ige mellől a főnévi és a befejezett melléknévi igenévi forma; van ugyan a szótárban *padlószőnyeg*, de nincs *szőnyegpadló*, van *szőrf, szőrfős* és *szőrfőzés*, de nincs *szőrfdeszka*; hiányoznak olyan közkeletű kifejezések, mint például *válóper* (helyette a *bontóper*-t találjuk, melyet csak a jogi szaknyelv használ), *üditőital, sztráda* (és persze a *sztrádamatrix, sztrádadíj*), *szalagfüggöny, munkaerőpiac, meliroz(ás), levélbomba* (van viszont *csomagbomba*), *mélyépitő* (bár van *magasépitő*), *leányvállalat* (de van *anyavállalat*), *légríspitő, hipermarket, szupermarket, bevásárlóközpont, honlap, alufólia, folpack, feketegazdaság* stb.

Hadd hívjam fel a figyelmet két, egyértelműen hibás megfelelőre is. A *tuszfürdő* orosz megfelelőjeként a *джакузи* szót találjuk, ami viszont magyarul *pezsgőfürdő* (vagy szintén *dzsakuzi, jakuzzi*) lenne; a *tuszfürdő* pedig *гель для душа*. A *béla* címszó második megfelelőjeként „пятьсот форинтов” olvasható, magyarázatoként pedig hozzátesszik a szerzők, hogy „a régi 500 forintos bankjegyen Bartók Béla arcképe látható” (25). Lehet, hogy valaha hívták így az 1000 forintos bankjegyet (Bartók képe ugyanezen ezen volt, az ötszázason pedig Adyé), de a tolvajnyelvben a *béla* jelentése ’kettő’, ezért emlegették *bélás* néven a kétforintos érmét, később az iskolások a kettős osztályzatot is. Ez utóbbi használata még mindig él, a kétforintos érmét azonban oly ritkán használjuk, és oly jellegtelen, hogy nincs szükség külön megnevezésre.

Következetlen a szótár a betű- és mozaikszavak szerepeltetésekor. Egyes szavak a rövid, mások a teljes (feloldott) alakjuknál találhatók címszóként; van, amelyiknél elküld a másik címszóhoz, de van, amelyik mindkét helyen szerepel; van, amelyet fel sem old, vagy csak az egyik nyelven, esetleg az eredeti angol betűszó feloldását adja meg (pl. *AIDS*). Tipikusan ilyenek a cégformák: a *bt.* elküld a *társaság*-hoz, bár zárójelben megadja a *betéti társaság* alakot is; az *Rt.*-t (nagybetűvel!) feloldja, de elküld a *részvénytársaság* címszóhoz; a *kft.*-től viszont a *korlátolt*-hoz kell lapozni.

Vannak szavak, melyeknek újabb jelentésárnyalatai közül csak egy szerepel, például a *leértékelés* csak pénzügyi fogalomként, *девальвация* megfelelővel jelenik meg, az 'árleszállítással egybekötött kiárúsítás' hiányzik. Mások kissé pontatlanok vagy egyéb módon hiányosak: a *leporrelló* címszó orosz megfelelője például csak körülírja a szétteregethető gyermekkönyvet, de nem említi az ilyen formájú, számítógépes nyomtatáshoz való papírt. A *bizalmatlansági indítvány* ugyan benne van a szótárban, de azt már nem tudjuk meg, hogy kell azt *benyújtani* – az orosz kifejezés ugyanis így hangzik: *выражение недоверия*, amiből nem egyértelmű, vajon a benne szereplő deverbális főnevet kell-e visszaigésíteni, vagy esetleg az egész szerkezethez járul még egy ige.

Végezetül néhány apróbb – inkább nyomdai, semmint szerkesztői – hibára hívnám fel a figyelmet. Hiányzik a *szabadidőruha* orosz megfelelője (77). A magyar szavak elválasztásában akad egy-két fájó hiba, például *kie-jtésüket* (12), *szakn-yelv* (56), *me-goldaniuk* (83). Bár orosz nyelvtérületen, ráadásul kis nyomdában nehéz hiba nélkül nyomtatni egy ilyen művet, ezek az elírások gondosabb korrektúrával talán elkerülhetőek lettek volna.

A kritikai megjegyzések nagy száma ellenére sem feledhetjük el, mekkora fába vágják fejszéküket a szerzők, amikor szabad idejüket feláldozva elvégezték egy szerkesztőbizottság teljes munkáját. A hiányosságokat és hibákat kompenzálja egyrészt a szótár létének ténye, másrészt az, hogy a benne fellelhető szó- és kifejezésanyagra nagy szüksége van a nyelvhasználóknak. Az apróbb pontatlanságoktól eltekintve a szótár könnyen és jól használható, logikus és alapos, a benne található szócikkek bemutatják modern életünk nélkülözhetetlen kifejezéseit, ily módon maga a szótár is nélkülözhetetlen mind az orosz, mind a magyar anyanyelvű szótárhasználók számára. Örülünk, hogy végre létezik egy ilyen szótár(ocska), mely kitűnő alapot képezhet a nagyszótár egyre kevésbé halogatható új, bővített és aktualizált kiadásához. Sajnáljuk viszont, hogy csupán 100 példányban jelent meg – ez valószínűleg még az oroszországi igényeket sem tudja majd kielégíteni, különösen akkor, ha figyelembe vesszük az Orosz Föderáción belül élő, finnugor anyanyelvű (udmurt, komi, mordvin, mari, hanti, manyisi) magyarul beszélők és tanulók létszámát is. Reméljük, hamarosan sor kerül az ígért bővített (és javított) kiadás, valamint az orosz–magyar szótár megjelenésére is. Kár, hogy Magyarországon a szótár nem kapható, érdemes lenne megfontolni importját, illetve hazai kiadását!

G. BOGÁR EDIT

Ronald O. Richards, The Pannonian Slavic Dialect of the Common Slavic Proto-Language: The View from Old Hungarian

UCLA Indo-European Studies, Volume 2. University of California, Los Angeles, 2003. 234 lap.
(Sorozatszerkesztők VYACHESLAV V. IVANOV és BRENT VINE)

A szláv nyelvek történetének vizsgálatában sokat vitatott kérdés a VII–X. századi Pannóniában élő szláv nyelv és etnikai összetétele. Rekonstrukcióját többen is megkísérelték abban a reményben, hogy a területen beszélt ősszláv nyelv(ek) azonosításával magyarázatot adhatnak

egyes szláv nyelvek későbbi különbségeire, illetőleg megtalálhatják azt a hiányzó láncszemet, amely a nyugati szláv újító jellegű déli nyelvjárásait összekapcsolja az archaikus délszláv dialektumokkal. Ezek a kísérletek eltérő következtetésekhez vezettek, s az eredeti kérdés lezáratlan maradt.

RONALD O. RICHARDS dolgozatában az ómagyar kori szláv jövevényszavak legkorábbi rétegére támaszkodva közelíti meg ismét a problémát. Több mint egy évezred távolából igyekszik összegyűjteni azt a korpuszt, amelynek elemei a honfoglalás idején vagy azt megelőzően kerülhettek a magyar nyelvbe (s így Pannóniához vagy a Kárpát-medencéhez köthető átvételek lehetnek), abban a reményben, hogy a szóállomány elemzésével feltárhatók a pannóniai szlávként azonosított szavak belső nyelvjárási különbségei is.

Richards mind a korpusz összegyűjtése, mind az adatok elemzése során elsősorban a történeti fonológia hagyományos és szigorú módszereire épít, munkáját e módszerek hangsúlyozott vállalása és következetes alkalmazása, ugyanakkor a problémák és a tudománytörténeti előzmények alapos és kritikus áttekintése jellemzi. – Magyar nyelvtörténész számára az idegen eredetű nyelvi elemek felhasználása az ómagyar kor nyelvi rekonstrukciójában módszertani evidencia, ezért eleve érdeklődéssel figyeli a más nyelvek kutatói részéről folytatott hasonló kísérleteket. Kíváncsiságát fokozzák azok a nehézségek, amelyek az ilyen kutatások során szükségszerűen fölmerülnek. (Például az a dilemma, hogy területi szempontból a szlávssággal érintkező magyar nyelv sem egységes, e korszak magyar szóföldrajzáról azonban eléggé töredékes ismereteink vannak.)

A munka négy nagyobb szerkezeti egységre tagolódik. A bevezető fejezet a kérdéskör tudománytörténeti áttekintésével összekapcsoltan sorra veszi azokat a problémákat, amelyek a pannóniai szlávsság tanulmányozása során eddig felszínre kerültek, s jobbára megoldatlanok maradtak; így az avarok és a szlávsság kapcsolatának kérdéskörét, illetőleg a vizsgált időszakban Pannóniához köthető szlávok nyelvi és etnikai összetételére vonatkozó hipotéziseket. A második fejezetben a magyarba került, a magyar hangtörténet „szűrőjén” átbocsájtott szláv jövevényszavaknak az átvétel után bekövetkezett változásait (hanghelyettesítések, az eredeti szláv nazális magánhangzót tartalmazó szavak alakulása stb.) is figyelembe véve igyekszik rekonstruálni a szavaknak az átadó nyelvhez köthető hangalakját, illetőleg az átadás-átvétel idejét. Az elemzés célja az, hogy a magyar nyelv szláv jövevényszavainak tömegéből elkülönítse a további vizsgálatokhoz felhasználható legkorábbi réteget. – A következő szerkezeti egységben ennek az anyagnak az elemzését végzi el, végül a negyedik fejezetben eredményeit szembeesíti a bevezetőben ismertetett hipotézisekkel. Következtetései nem zárják le az eddig nyitott kérdéseket, azonban így is tanulságosak.

A munkának mind a négy fejezete igen sok információt tartalmaz, s meggyőzően tanúskodik a szerző tárgyi és módszertani alaposágáról. Érvelése világos, gondolatmenete a számos részletkérdés beható tárgyalása ellenére jól összefogja a könyv szerkezetét. A kötet nyilván a szlavisztika kutatóinak és oktatóinak készült elsősorban, de hasznos lehet a magyar nyelvtörténet és őstörténet művelői számára is. (Igen tanulságos például, ahogyan Richards a honfoglalás előtti magyar–keleti szláv kapcsolatok jellegéről publikált véleményeket elemzi.)

A pannóniai avaroknak a térségben való megjelenése és kapcsolatuk az ott talált, illetőleg a szomszédos népekkel a kutatás meg-megújuló érdeklődésének tárgyai. (L. a könyvben hivatkozott irodalmat, elsősorban A. AVENARIUS és W. POHL műveit, továbbá FUTAKY ISTVÁN munkáját: Nyelvtörténeti vizsgálatok a kárpát-medencei avar–magyar kapcsolatok kérdésében. Mongol és mandzsu-tunguz elemek nyelvünkben. Universitas Kiadó, Bp., 2001., illetőleg KARA GYÖRGYNEK a könyvről írt recenzióját: MNy. 2002: 491–6.) Míg azonban a magyarság és az avarok érintkezésének lehetősége legfőljebb „többszemes feltevés”-ként értelmezhető (vö. KARA i. h. 491), az avarok és a szlávsság egyidejű kárpát-medencei jelenlétét a történeti kronológia adatai is támogatják, így nyelvi-etnikai kontaktusuk fejtegetése-boncolgatása is elkerülhetetlen. (Az ezzel próbálkozókat igencsak bozotos terep várja.) Richards kedvvel merül el a szláv–avar kapcsolatokat taglaló hipotézisekben, ugyanakkor rávilágít ezeknek mindeddig kevésbé termékeny voltára is (20).

Hasonlóképpen összetett a bevezető fejezet másik kérdésköre, a pannóniai szlávtság nyelvi-etnikai összetételének kutatástörténete. Az itt tárgyalt problémák egy része jól ismert a magyar nyelvtörténész számára, hiszen az ómagyar kor elején átvett szláv jövevényszavaink közvetlen nyelvi forrásainak meghatározását is érinti. Éppen ez az összefüggés indította a szerzőt arra, hogy az összegyűjtött, egymásnak gyakran ellentmondó vélekedéseket szembesítse a magyar nyelvtörténeti kutatásokból nyerhető információkkal.

Külön fejezetet szentel Richards azoknak a módszereknek, amelyekkel várakozásai szerint a magyar nyelv szláv jövevényszavainak tömegéből kiszűrhetők a pannóniai szláv eredetű átvételek. Forrásairól, anyagának terjedelméről azonban nem szól, így ezekről meglehetősen nehéz képet alkotni. A hivatkozások szerint részben (nem túl friss) lexikológiai, etimológiai és hangtörténeti szakirodalomra, részben a TESz.-re támaszkodott a korpusz összeállításakor. Mindenesetre az e fejezetben bemutatott példaanyag az újabb magyar etimológiai szótárak tükrében eléggé szegényesnek mondható.

A könyv központi fejezete kétségtelenül a korpusz vizsgálata. Ennek során a szerző általában jól hasznosította a magyar hangtörténeti információkat. Az ómagyar kori adatok helyesírásával kapcsolatos következtetései azonban olykor eléggé problematikusak. (Például 142–43: a hét napjaival kapcsolatos fejtegetésekben.) – Azokban az esetekben, amikor példáit nem a TESz. vagy az EWUng. címszóanyagából vette a szerző, célszerű lett volna megjelölni az adatok forrását. Az 54–8. lapokon közölt példasorokban csak elvétve akad olyan elem, amely nemhogy a szótárak címszavaként, de a szótárak mutatóiban megtalálható volna (például *bridos*, *krupa*, *spik* stb.). Ezek ugyan éppen a korpuszból kirekesztett későbbi átvételek, tehát a vizsgálatban nincs jelentőségük, értelmezés és forrásmegjelölés híján azonban az olvasó hajlik arra, hogy kételkedjék, valóban tagjai-e a magyar szókészletnek.

Nem meggyőző a *lednek* szónak a magyar etimológiai szótárakkal szemben korai átvételként való minősítése. Ugyanakkor nehéz megérteni, miért maradt ki az összeállításból a régi *sántál* ige (vö. *sánta*) vagy a *menszár* főnév (vö. *mészáros*), melyeknek vannak nazálist tartalmazó alak átvételét megerősítő korai adataik. Az előbb említettekkel együtt ez arra is felhívja a figyelmet, milyen nagy szükség volna a magyar nyelv szláv jövevényszavairól készítendő új nagymonográfiára!

A könyvet a szerény külső ellenére általában gondos szerkesztés, korrekt hivatkozások jellemzik. Ehhez képest feltűnőek a bibliográfiának a magyar könyvészeti adatokat érintő nem nagy, de zavaró pontatlanságai (például a „Hungarian Language” című kötet vagy „A magyar nyelvjárás atlasza” kezelésével kapcsolatban). – Egészében véve azonban RONALD O. RICHARDS dolgozata érdeklődésre méltó munka, amelyet megalapozottan ajánlhatunk a Magyar Nyelv olvasóinak figyelmébe.

ZSILINSZKY ÉVA

A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei. III. Magyar és finnugor jelentéstörténet

Szerk. BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS. Szeged, 2003. 196 lap

Évekkel ezelőtt Szegedről indult útjára az a kezdeményezés, amely – tudományos ülések keretében – rendszeres fórumot kívánt biztosítani a nyelvészeti kutatásokban újabban némileg háttérbe szorult nyelvtörténeti vizsgálódásoknak. A kezdeményezés sikerét jól mutatja, hogy 2002 októberében már a harmadik olyan konferenciának adott otthont Szeged, amelynek színvonalas előadásai egységes szempontok szerint megszerkesztett kötetben azóta napvilágot is láthattak (2003.).

A tanácskozás – az első rendezvény mondattörténeti és a második alaktörténeti tematikája után – a magyar és a finnugor jelentéstörténetet választotta kiemelt témájául.

Ismertetésemben e kötetet nem előadásonként igyekszem szemlélzni, hanem elsősorban problémakörökre koncentrálva. Ezt az eljárást két tényező is indokolhatja: egyrészt az, hogy a kiadott kötet előszavában a szerkesztők már röviden szövegeztek az egyes tanulmányok jellegéről, céljairól, rendeltetéséről (5–6), másrészt pedig e módszerrel talán egységében sikerül láttatni a jelentéstörténeti kutatásokban újabb született eredményeket és a közöttük rejlő összefüggéseket.

A nyelvtudomány horizontján az 1970-es évek legvégén új tudományterület bukkan fel: a kognitív nyelvészet. Ennek az utóbbi negyedszázad alatt igencsak látványos, eseménydús pályát befutó irányzatnak az egyik fontos tudományos műhelye Kolozsváron működik, és képviselőinek sorában olyan neves szakembereket tudhat, mint a „Mindentudás Egyeteme” című televíziós tudományos-ismeretterjesztő sorozatban „A világ jelentésszerkezete” címmel előadást tartó SZILÁGYI N. SÁNDOR, vagy az e kötetben is színvonalas tanulmányt jegyző fiatal kutató, FAZAKAS EMESE. A kognitív nyelvészet szerint a nyelv az embernek a világról való felfogását képezi le, és minthogy szoros egységet alkot a kognitív folyamatokkal, megértése is a megismerő tevékenység folyamatainak a függvénye (FAZAKAS 15). A kognitív nyelvészet a nyelvtörténeti vizsgálatokban is új módszert teremthet, segítségével a nyelvi változások természete jobban megérthetővé válik, de – amint azt FAZAKAS is hangsúlyozza – mindenre természetesen a kognitív nyelvészet sem adhat választ (21). A nyelvtörténeti vizsgálatokat segítő módszerekről szövegezzünk fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a vizsgálati lehetőségek olykor nem várt helyről érkeznek: a természettudományok vagy az informatika világából. Olasz matematikusok például számítógépes tömörítő eljárásokat használtak fel nyelvek tipológiai összehasonlításához, s e módszer segítségével a filogenezishez hasonló „rokonítási” fát kaptak. E vizsgálatok arra is fényt derítettek, hogy a magyar nyelv jelen állapotában a mai török és üzbég nyelvhez áll közel, míg a finnugor nyelvektől igencsak távol helyezkedik el (BENCZE–CSÉBFAI 7).

A nyelvtörténeti vizsgálatok közismerten nagy adatigényének a kielégítésére sokféle forrás kínálkozik a kutatók számára, ezek azonban részben más-más közelítésmódot követelnek meg tőlünk. Jól példázza ezt a kötet tanulmányainak e tekintetben tapasztalható sokszínűsége is. Vallatóra foghatók például a régi magyar nyelvemlékek: GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ a XVII. századi nyelvállapot felderítésére tett kísérletet korabeli jogi iratok felhasználásával (63–6), MIZSER LAJOS a szótörténet terén tett rövidke kiránduláshoz hívott segítségül egy XVII. század végi Kővár vidéki leltárt (147–50), RÉVAY VALÉRIA pedig a Szalkai-kódexben fennmaradt, több száz szónyi Szalkai-glosszák alapján végzett szókincsvizsgálatokat (165–8). Ez utóbbi nyelvemlék nyelvtörténeti forrásértékét növeli, hogy sok archaikus alakot őrzött meg, s a témakörök változatossága miatt is gazdag és értékes anyagot kínál a XV. századi szókincs vizsgálatához.

A magyar lexikográfia nemzetközi mércével mérve is kimagasló eredményeire, a nyelvtörténeti jellegű szótárakra ugyancsak bizonyíthatóan támaszkodhatnak a lexikával kapcsolatos kutatások. T. SZABÓ CSILLA tanulmánya azt bizonyítja, hogy Az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” (SzT.) nemcsak nyelvészeti, hanem művelődéstörténeti haszonnal is jócskán kecsegtető, szerteágazó témakörökhöz köthető adatanyagában az eddig ismert adatoknál korábbiak is szép számmal bukkannak fel (T. SZABÓ 189). B. GERGELY PIROSKA a magyar államiság és a magyar nyelv történetében is kiemelkedő szereppel bíró erdélyi fejedelemség közéleti nyelvét vizsgálva fordult a SzT.-hoz, annak főképpen törvény- és jegyzőkönyvekbeli adatanyagát használva fel a XVII. század derekáról (47–56). Az 1772–2000 közötti időszak magyar irodalmi és köznyelvének mintegy százezer szavát bemutató „Akadémiai nagyszótár” (Nsz.) „egy történetiségre is koncentrált, hagyományos szemléletű szótár” igyekszik lenni (KISS–ÓNODY–SZIRMAI 119–20, de l. még ITTÉZÉS 97, 99 is), amely – mint az elmúlt három évszázad „reprezentatív korpusza” – az eredeti elképzelésekhez képest szikárabb formában is az egyik legnagyobb szabású, legjelentősebb műve lehet a magyar lexikográfiának (KISS–ÓNODY–SZIRMAI 120). Jelentés- és szótörténeti, továbbá etimológiai kutatásokhoz kitűnő forrásanyagot szol-

gálthatnak a magyar és a finnugor etimológiai szótárak is, amint ezt az EWUng.-ra támaszkodó HORVÁTH LÁSZLÓ (89–96) és GERSTNER KÁROLY (57–62), valamint az obi-ugor lexikonokat (DEWOS., GOV., WWb.) alapul vevő SIPOS MÁRIA (169–75) írásai jelzik.

A nyelvjárástörténet és a nyelvföldrajz némiképpen speciális adatigényét a fentiekén kívül a nyelvatlaszok hivatottak biztosítani: „A magyar nyelvjárások atlasza” mellett e tekintetben elsősorban az 1995 óta rendszeresen megjelenő „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” említhető meg. Utóbbi megjelentetésével az ELTE dialektológiai kutatócsoportjának egyik célja az, hogy „a nagyatlasz kényszerűen csonkán maradt keleti felét kiegészítse, megteremtve ezzel a nyelvföldrajzi makrovizsgálatok alapját” (JUHÁSZ 108). A tematikus sorba rendezett térképlapok az eddigiekhez képest újfajta összehasonlításokat is lehetővé tesznek (TERBE 191).

A 2002-es szegedi jelentéstörténeti konferencián az egyik legkedveltebb, az előadásokban a legsokrétűbben felszínre kerülő problémakör a j e l e n t é s v á l t o z á s kérdése volt. A jelentésváltozások általános megvalósulási iránya a konkrét > absztrakt változás, amelynek szemléltetésére e kötetben is több példát láthatunk: a *remek* szó jelentésfejlődése T. SZABÓ CSILLA szerint e változásnak akár az „iskolapéldája” is lehetne (187–90). B. GERGELY PIROSKA (más szócsoporthoz tartozó elemek mellett) testrésznevek metonimikus jelentésváltozását kísérte figyelemmel, bemutatva azt a szemantikai átalakulást, amelynek révén e lexémák a közélet számára fontos elvont fogalmak kifejezésére lettek alkalmassá (47–56, de főként: 47–50). „Azok a jelentésváltozási folyamatok, amelyek a közélet számára szükséges speciális jelentéseket kialakítják, az élő nyelvben is meglévő, de már elvont jelentésekből indulnak ki, és többségükben kontextusfüggő aktuális jelentésekben realizálódnak” – összegezte a folyamat lényegét a szerző (55).

A jelentésváltozások bemutatásakor az olyan tipikusan jelentéstani szempontok, mint például az, hogy a változás során jelentésbővülés vagy -szűkülés történt-e, metaforával vagy metonímiával keletkezett-e az új jelentés, elvontabb-e a korábbi(ak)nál vagy sem stb. mellett az olyan természetű vizsgálati szempontok is figyelmet érdemelnek, mint például az, hogy mennyire függ össze az új jelentés felbukkanása a szó eredetével, szociolingvisztikai státusával, szófajával stb. (HORVÁTH L. 90). A jelentésváltozás (és vele szoros kapcsolatban a funkcionális változás) történhet magában a nyelvrendszerben gyökerező tényezők következményeként (mint amilyenek a grammatikalizáció esetei: például a HAADER LEA által tárgyalt, a mondattani folyamatok okozta jelentésváltozások vagy a T. SOMOGYI MAGDA kutatási területét képező, önálló szóból kötött morfémává váló nyelvi elemek jelentésváltozása) és kívülről érkező hatás eredményeként egyaránt (utóbbira a GERSTNER KÁROLY által vázolt, az idegen nyelvi hatásra bekövetkező jelentésváltozásokat említhetjük meg). GALGÓCZI LÁSZLÓ a betegségnevek szitokszóvá alakulásában külső és belső befolyásoló tényezőkkel egyaránt számol: előbbinek a társadalmi, gondolkodásbeli, hitbeli (vö. tabu) viszonyok megváltozását, utóbbinak pedig a magyar orvosi nyelv kialakulását s ennek folyamánként e betegségneveknek a köznyelvből való kiavulását jelölve meg (42).

A nyelvi (és ezen belül a jelentés-)változásokat indukáló okokat tehát – mint előbb is láttuk – hagyományosan nyelvi és nyelven kívüli tényezőkre szokás osztani. A kognitív nyelvészet azonban szakít ezzel a felfogással, és azt hangsúlyozza, hogy a diakroniában bekövetkező változások nagy része a látásmódban bekövetkező változásoknak köszönhető. Ilyen értelemben talán nincs is szükség a nyelvi változásokat irányító erőknek a külső és belső okokra történő szétválasztására, hiszen „a viszonyok változása a beszélőknek a világ dolgaihoz való viszonyának változásában keresendő, s ezeknek a viszonyoknak a változása tükröződik a változó nyelvben, míg a körülöttünk létező világ alapjában nem változik” (FAZAKAS 21). A nyelvi változások indítékainak feltárásához tehát mindössze azoknak a kognitív folyamatoknak a leképezését kell összehasonlítani, amelyek a változást előidézik.

A szójelentések felderítése a régi korok nyelvében (azaz egy-egy szó jelentésváltozásának a felgöngyölítése) nem könnyű feladat, és igen nagy körültekintést, óvatosságot igényel, hiszen az erre vállalkozó szakember könnyen abba a hibába eshet, hogy egy-egy szó mai jelentését vetíti vissza a múltba, különösen akkor, ha a régi jelentés ma már nem él – figyelmeztet a valós mód-

szertani veszélyre HORVÁTH KATALIN (75). NICOARA ANITA a Példák Könyvében kettős kifejezések (pl. *dolog – munka, ártatlanság – együgyűség*) után kutatva szembesült ezzel a nehézséggel, és az akadályok leküzdéséhez részben a kontextust hívta segítségül (amiből ezeket a kifejezéseket kiszakítani nem szabad), részben pedig magát az író (fordítót, másolót), akiről feltételezhető, hogy azokat a szavakat, amelyeket a jelentés pontosabb megvilágítása végett egymás mellé helyezett, vélhetően egymáshoz közel álló jelentésűeknek érezhette (154). Tanulságos lehet a vizsgálati kapcsán egy olyan százalékos arányra is felhívni a figyelmet, amely a szavak jelentésváltozási hajlandóságát szemléletesen mutatja: az általa a Példák Könyvében fellelt kettős kifejezéseknek ma már csak 28%-a szinonima a „Magyar szinonimaszótár” és a „Magyar szókincstár” adatai szerint.

A régi szójelentések feltáráshoz szorosan kapcsolódik – noha főképpen a finnugrisztika érdekkörébe vág – a rokon nyelvi szójelentés-rekonstrukció kérdése. SIPOS MÁRIA az obi-ugor nyelvekben végzett efféle kutatásokat, s feladatát jócskán megnehezítette az, hogy a vogul és az osztyák nyelvek genetikai rokonságból adódó egyezéseit meglehetősen nehéz elválasztani az areális kapcsolatokra visszavezethető másodlagos nyelvi jelenségektől, mivel a vogul és az osztyák az ősi-obi-ugor felbomlását követően is egymás szomszédságában él, s így mindkét nyelvet gazdagon színesítik a szomszédos dialektusok egymásra hatásából származó másodlagos jelenségek (169). Ilyen helyzetben a jelentésrekonstrukciót a lexémák esetleges metaforizálódásának területi vizsgálata, a szinonimák nyelvjárási megoszlásának áttekintése, a jelentéstani mikroanalízis segítheti (174).

A jelentésváltozások speciális típusát képviselik a grammatikalizációval együtt járó módosulások. A magyar nyelvben nem ritka az a jelenség, hogy egy önálló szó önállóságát elvesztve kötött morfémává válik. (E jelenség rendszerszerű bemutatására készül 1999 óta T. SOMOGYI MAGDA gondozásában a „Magyar etimológiai todaléktár”; vö. 177.) Az egykor önálló szó kötött morfémává válása sajátos jelentéstani szituációt, változást idéz elő. A kötött tövé alakulás (182–3) rendre olyan jelentésváltozás-típusokkal jár együtt, mint a magyar nyelvben általában megfigyelhető szójelentés-változások: azaz az alaki önállóság elvesztése nem eredményezi a lexikális jelentés megszűnését. A todalékmorfémává válás (183–4) ugyanakkor az alaki változás mellett szemantikai szempontból is jelentős átalakulást von maga után: az eredeti konkrét jelentés helyébe valamilyen grammatikai funkciót kifejező jelentés lép. Úgy is mondhatjuk, hogy a todalékmorfémák esetében a jelentés teljesen összeforrt a funkcióval.

A jelentésváltozásokról szólva végül nem mehetünk el említés nélkül a szemantikai vizsgálatok gyakorlati, lexikográfiai felhasználása mellett, mivel „A szótárírás eleven példája a jelentéstani egy olyan gyakorlati használatának, amikor nem az elméletből, hanem [...] a nyelvhasználatból, tehát a valóban létező, filológiaiailag pontos, szövegkörnyezettel illusztrált adatokból kiindulva kutatjuk az egyes jelentéseket, azok időbeli fejlődését, régi és mai elrendeződését.” (KISS-ÓNODY-SZIRMAI 137). ITTÉS NÓRA a Nsz. kapcsán jegyzi meg azt, hogy egy-egy szócikk olykor jó példáját nyújtja a „jelentések hullámszásának, eltűnésének, majd újra felbukkanásának” (101).

A szemantika fontos *t e r m i n u s a i n a k*, mint például a *szinonima* fogalmának a szakirodalomban számos helyen fellelhető többféle értelmezésére ugyancsak találunk példákat a kötetben. NICOARA ANITA abból az ismert gondolatból indul ki, hogy e jelenségben meghatározó szerepe van a kontextusnak: a két lexéma csak akkor tartható szinonimának, ha ugyanabba a szövegkörnyezetbe illesztve nem változtat a szöveg hírértékén. A dolog buktatója azonban az, hogy a mondatok denotatív azonosságát a beszélő és a hallgató dönti el, előttük kell megegyeznie a mondatok denotatív, pragmatikus jelentésének. A már korábban említett *kettős kifejezések* kérdéskörét körüljárva ugyan csak igyekszik rendet tenni a szakirodalomban felbukkanó terminusok (mint a MÉSZÖLY GEDEON által használt, a latin előzményszöveg létét hangsúlyozó kettős vagy hármas fordítások, illetve a PAPP ZSUZSANNÁNÁL szereplő sajátos magyarázó szerkezetek) és azok értelmezése körében. Az ő felfogásában a kettős kifejezéseknek nem kritériuma a latin előzményszöveg (tehát tágabb értelmezési lehetőséget kínál a MÉSZÖLYÉNÉL), viszont csak szinonim viszony lehet a tagok között (tehát nem minden magyarázó szerkezet tartható kettős kifejezésnek) (151–2). Ami pedig a *szintag-*

matikus reláció fogalmát illeti, ilyen viszonyba HORVÁTH KATALIN szerint csak olyan nyelvi elemek kerülhetnek, amelyek vagy szinonimikus (*por és hamu*) vagy antonimikus (*ég és föld*) vagy pedig fogalmi (*ördög és pokol*) mezőösszefüggésben állnak egymással (82).

Ha már a frazeológiával is kapcsolatba hozható terminusoknál (és azok definiálási nehézségeinél) tartunk, szót kell ejtenünk a FORGÁCS TAMÁS által vizsgált *unikális komponensek* problémájáról is. Noha ezek kapcsán a szakirodalom rendre csak unikális morfémaokról beszél (értve ezen az olyan morféákat, amelyek önmagukban nem, csupán más morféákkal együtt fordulnak elő: mint például a *szebb sze-* összetevője vagy a *fabatkát sem ér* kifejezés *batka* komponense), FORGÁCS az unikális lexémák létjogosultságát is fölveti, és olyan morféákat tekint ilyennek, amelyek bizonyos fokig szabad morféák, azaz bekerülhetnek vagy bekerülhetnének a szótárba: *batka, cigányút, dugá* stb. E nyelvi elemeket a nyelvhasználók is szóként értelmezik (kihalt, régies, archaikus elemnek ugyan, de mindenképpen szónak), még akkor is, ha egy-egy ilyen egység jelentésével nincsenek is tisztában (25–6).

A szemantika és a nyelv földrajz kapcsolata nem mondható éppen harmonikus és sokoldalúan kiaknázott viszonyúnak. A szemantika szerény képviselője a dialektológia terén JUHÁSZ DEZSŐ vélekedése szerint a következő okokra vezethető vissza: egyrészt a nyelvi variabilitás mértéke az alsóbb nyelvi szintek felől a felsőbbek felé haladva egyre csökken, s így a jelentés terén csak minimális területi eltérések regisztrálhatók; másrészt a szemantika a többi részrendszerrel szemben fáziskésésben van; harmadsorban a szócsoportok jelentésszerkezetének feltárása igen összetett feladat, és végül a helyi kultúrák és terminológiák felderítéséhez bizonyos néprajzi jártaságra is szükség van (107). A két tudományterület kapcsolatának kiegyensúlyozottabbá tételét több előadás szolgálta e konferencián is. TERBE ERIKA a szójelentés és a nyelv földrajzi elterjedtség közötti összefüggést igyekezett vizsgálni a másodlagos emberi tulajdonságok fogalmi körébe tartozó lexémák alapján, s arra az eredményre jutott, hogy azok a szavak, amelyek a közösség számára lényegesebb tulajdonságokat fejeznek ki (s ezzel összefüggésben a kódolásuk ismert: például *bátor, gyáva*), szóföldrajzi szempontból is egységesebb képet mutatnak, míg azokra, amelyek kevésbé megragadható tulajdonságokat jelölnek meg (például *falánk, kényes*), nem foglaldott le egy-egy szó, így szóföldrajzilag is jóval nagyobb a variabilitásuk, a tagoltságuk (192–4). Az ’állat utódot világra hoz’ szemantikai mező átrendeződésének körülményeit tárja előnk szóföldrajzi térképlapok segítségével JUHÁSZ DEZSŐ. Úgy véli, hogy az általános és nagy nyelvtörténeti múltra visszatekintő *ellik, fial* igék mellett a speciálisabb, a faj egyedeit megnevező főnevek igesítését (azaz a *borjazik, csikózik* típus létrejöttét) az az általános szemantikai törvényszerűség magyarázhatja, hogy a jelentésmezők átrendeződésének egyik fő mozgatórugója minden nyelvjárásban a minél nagyobb specifikációra irányuló törekvés (111). A specifikációval függ össze az is, hogy amennyiben egy nyelvjárásban egy adott lexémának több jelentése is ismert, közülük az általánosabbat és a nyelvjáráson belül tágabb területi helyzetűt kell a legkorábbinak feltételeznünk (TERBE 195).

A jelentéstörténet és a nyelv földrajz kapcsolatát mindazonáltal nem csupán egy nyelv területi viszonyai között szemlélhetjük. E két diszciplína összefüggésének lényegében egy speciális – nem egy adott nyelven belül, hanem nyelvek között működő – megnyilvánulására hozott példát írásában SIPOS MÁRIA, bemutatta, hogy a nyelvekben a genetikum rokonságra visszavezethető egyezéseket areális kapcsolatokat nyomán fellépő másodlagos hasonlóságok színezik. Az obi-ugor alapnyelv ’pete; petét rak’ elsődleges jelentésű lexémája az alapnyelv felbomlását követően a vogulban metaforálódás következményeként ’ikra; ikrát rak’ másodlagos jelentést vett föl, amely jelentés aztán – areális kapcsolatok révén, indirekt kölcsönzés útján – átkerült a vogullal érintkező osztják nyelvjárásokba is.

Nem is kívánhat magának kellemesebb kötelezettséget egy nyelvtörténeti konferencia-kötet ismertetője, mint felhívni a figyelmet arra: Szeged jóvoltából újabb tudományos ülésnek nézünk elébe. A Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszéke ugyanis nemrégiben újra felhívást intézett a nyelvtörténész szakemberekhez, amelyben jelezték, hogy ez év tavaszán ismét meg

kívánják rendezni az immáron hagyománnyá vált konferenciát, s ez alkalommal a tematika specializálásával sem korlátozzák az előadással jelentkezni szándékozók (bizonyára népes) taborát.

TÓTH VALÉRIA

Vörös Ferenc, Családnévutató Szlovákiában Szociolingvisztikai tanulmány négy település családnévhasználatának tükrében – Balony, Diósförgepatony, Kiscétény, Nagycétény

Csallóközi Kiskönyvtár. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2004. 592 lap, 71 diagram + mellékletek

A harminckötetesre tervezett könyvsorozat újabb kiadványát veheti kezébe az olvasó. A pozsonyi Kalligram kiadó ezúttal is – nevéhez híven – díszesen és szép betűtípussal nyomtatott kötetlepte meg a téma iránt érdeklődőket, a szlovákiai magyarokat, illetve a névtanos szakembereket. Ahogy a fülszöveg írja: „A csallóközietek az 1990-es évekig ritkán fordulhattak múltjuk felé; a huszadik század minden évtizedében új történelmi, gazdasági, nemzeti, nyelvi, világszemléleti, családi és létdramák küszöbére sodorta őket...” VÖRÖS FERENC könyve az első olyan monográfia, amelyben a négy település magyar lakosai a múltjuk felé tekinthetnek, számba vehetik több mint ezeréves hagyományait, elhelyezhetik őseiket és önmagukat egy olyan világban, amely számukra sokszor idegen, és rajtuk kívülálló okok miatt irányíthatatlan, megfejthetetlen volt. A kötet négy szlovákiai (régen magyarországi) település személynévanyaga alapján hét korszakon keresztül (1896-tól 1999-ig) mutatja be azon névbeli változásokat, amelyeket kimondottan politikai tényezők határoztak meg és határoznak meg mind a mai napig. A vizsgálat időbeli kezdete szerencsés, a hivatalos állami anyakönyvezésre való áttérés éve (1896.).

Minden névtudománnyal foglalkozónak komoly gondot jelent a kutatópontok kiválasztása, hogy azok lefedjék névanyagukkal egy adott terület jellemzőit. Hasonlóságuk mellett az eltérésekkel reprezentálni tudják egy nagyobb, tágabb közösségre levonható megállapításokat, tükrözzék a névközösség valós „névi” életét. A 77. laptól kezdődően olvashatjuk e kutatópontok rövid jellemzését, s azok kiválasztásának elvi szempontjait. A két csallóközi magyar település és a két Zoboraljához tartozó falu etnikailag, történelmileg megfelelő mintavételi helyszínnek tekinthető. Az ezt megelőző 3. fejezet külön említést érdemel, mint olyan történelmi és szociolingvisztikai háttér, amely bemutatja, hogy egy közösség helyzete miként változott meg több ízben is anélkül, hogy lakhelyét elhagyta volna.

A dolgozat első két fejezete áttekinti a hazai névkutatás főbb állomásait, módszereit, idézi a jelentős és átfogó onomasztikai munkákat. Ugyanakkor fontos alapfogalmakat tisztáz azért, hogy a későbbi feldolgozás során indokolt legyen a terminus technicus-használat (így: *névváltozás*, *név-változtatás*, *névátírás*, *névviselés* stb.). Értelmezi a névtudomány eredményeiből kifejtett új fogalmakat, mint például az ÖRDÖG FERENC-féle onomatodialektológia, a transliteráció szlovák–magyar gyakorlata, a jogi háttér hatása az onomasztikára; a kényelvűség fajtái és típusai stb. A hetedik fejezet „Az alkalmazott tipológia főbb alapvetései” címet viseli. Ebben kiemeli azokat a főbb névtani műveket, amelyek nélkül ma már nem dolgozhat a kutató. Többek között KNIEZSA ISTVÁN hárompilléru esetrendszeréről, MOLLAY KÁROLY négy családnévi fősoportjáról, BENKŐ LORÁND történeti személynév-vizsgálati szempontjairól (a világi névadási indítékairól); KÁLMÁN BÉLA, FEHÉRTÓI KATALIN, B. GERGELY PIROSKA és mások jól átgondolt rendszerezéséről, családnév-tipológiájáról érdemes még említést tenni. A szerző végül is a voksot a 123. lapon teszi le, ahol HAJDÚ MIHÁLY akadémiai doktori disszertációjának tizennégy fő szempontját veszi át és veszi alapul.

A rendelkezésére álló összegyűjtött anyag és a kutatópontok speciális jellemzői miatt ezek nem mindegyikét érvényesíti azonos hangsúllyal, bár a feltárás és elemzés során ezeket követi. A tizenegy szempont közül elsősorban a tizedik, a névadás indítéka az, amelyen változtatnia kellett, hisz a szlovák családnevek rendszerbe több ponton eltér a magyarétól (l. SVOBODA, de főképp LALÍKOVA felosztását). Maga a szerző is felhívja a figyelmet az egyes szempontok keveredésének előfordulására, mint például a névadás indítékai és a jelentéstani szempontok esetében vagy a morfológia területén, ahol a szlovák és a magyar nyelv névadási szokásainak különbségei, a nyelvek morfológiai szerkezetbeli eltérő arányai (a szlávban kedvelt képzők, sőt azok halmozása) adják a további feldolgozási eltéréseket.

A „Társadalmi szempontok” című (8.5.) fejezetben eddig elhanyagolt területet érint a szerző. Idézem: „A régebbi állami anyakönyvekben az újszülöttek bejegyeztetését kutatópontjaimon a bejelentőnek a magyar és csehszlovák fennhatóság idején egyaránt aláírásával kellett megerősítenie. Erre az úgynevezett egyszerűsített anyakönyvek is külön rovatot tartalmaztak. A hatóság előtt megjelenő személy aláírásának megfigyelése ugyancsak számtalan, témánk szempontjából fontos következtetésekre ad lehetőséget.” Az autográf aláírások vizsgálata több kérdést vet föl, s egyben jól tükrözi mind a politikai változásokat, mind az egyének ehhez történő viszonyulását. A fejezet rengeteg példájával olyan szociolingvisztikai tanulságokkal szolgál, amelyekre érdemes a későbbi kutatások során odafigyelni. E rész összegzéséből idézem a szerző tárgyilagos megjegyzését: „a bemutatott jelenségek jól rávilágítanak arra a folyamatra, amelynek során az újonnan berendezkedő csehszlovák hatalom a magyar ajkú lakosság nevét is birtokba akarta venni, s ennek révén is igyekezett felgyorsítani az asszimilációt. A tények arra is ráirányítják a figyelmet, hogy a szlovák ajkú lakosság nevének sem volt más a sorsa az 1918 előtti magyar érában csakúgy, mint az 1938/39-ben Magyarországhoz visszacsatolt területek szlovákságának”.

A továbbiakban nem kívánok fejezetenként végigmenni az alaposan tárgyalt, példákkal bemutatott és indokolt szempontokon, csupán néhány, a szerző által leírt érdekesebb jelenségre hívom föl a figyelmet. Speciális névadási forma egyes szláv nyelvekben, így a szlovákban is a tagadószó előtag + elsősorban igei utótagú családnevek. (Magam is találok Somogy megyei gyűjtésem alkalmával hasonlókat, viselőik mind betelepült szlávok voltak, pl. *Nyebojsza*, *Nyehola* stb.) – A névélettani szempont vizsgálatok a szerző megállapításai korrektek. Így az, hogy anyakönyvezéskor nem mindig vették figyelembe a bejegyeztető etnikai hovatartozását, szándékát, nevének megváltoztathatatlanóságát stb. S ahogy 1918 előtt és 1938–45 között a szlovák lakosságot érte ilyen irányú sérelem, most pedig az ott élő magyarságot. Ilyen a több helyen említett női nevek *-ová* képzővel való ellátása is. A jelenséget azért is érdemes tüzetesebben megvizsgálni, mert felvetődik az, hogy az *-ová* nőképző milyen zavarokat idézhet elő a magyar családnevek alapalakjában, s mennyire homályosítja el a magyar eredetet. Utal erre a könyv írója más jelenség kapcsán is, hisz több magyar név eredeti ortográfiája áldozatul esik az átírásnak, főleg a Zoboralján lévő Kiscétényben és Nagycétényben. Megzavarhatja a magyar vezetéknevek írását a szlovák ritmuskörvény is. Felvetődik a kérdés, vajon mely felépítésű neveinket érintheti az elkövetkezendő időszakban e szlovák nyelvi jelenség, s milyen mértékben várható ezen magyar nevek elszlovákosítása. (Érdemes lenne a későbbi kutatóknak a jelenséget vizsgálatra ajánlani.) A névgyakorlás vizsgálatakor felhívja a szerző a figyelmet több aprónak tűnő, de fontos jelenségre, mint a kétnyelvű terület anyakönyvezési bizonytalanságai; a bejelentő és a bejelentett (család, személy) személyiségében, hozzáállásában való eltérés; a térben és időben megközelítően azonos nagyságrendek összetevése; a faluközösség zártsága avagy nyitottsága stb.

A családnevek előzményszófajainak megoszlása szintén jól tükrözi a két nyelv eltérő sajátosságait. Míg a magyar nevek előzményének legtöbbször főnév, melléknév, igenév (csökkenő sorrendben), addig a szlovákban – ha kisebb arányban is – de előfordulnak az igék és mondatzók is, amelyek a szlovák névadásnak jellegzetes módját képviselik. – A szerző az alaktani fejezetben az összehasonlításon kívül érdekes nyelvtörténeti megfigyeléseket is tesz, s egyben megvilágítja a két

nyelv eltérő, valamint véletlen egyezésből adódó jelenségeit is (például azonos alakú családnevek mindkét nyelvben létrejöhetnek). – A kötet utolsó, nyolcadik fejezetében a szemantikailag és hangalakilag motiválatlan, illetve motivált nevek altípusaiban szintén érdekes példaanyagot emel ki a szerző, s az ehhez tartozó táblázatokból is kiderül, hogy mekkora a különbség például Balony és Nagycétény magyar/szlovák, azon belül metaforikus/metonimikus motivált névanyagában.

A könyv úttörő munka a gazdagnak mondható névtudományi szakirodalomban. Témája azért is jelentős, mert a Felvidéken élő, kisebbségi helyzetbe került magyarság névadásáról ezidáig senki nem jelentkezett ilyen adat- és gondolatgazdag monográfiával. Nemcsak a jelen állapotot mutatja be, hanem azokat a változásokat is, amelyek körülbelül egy évszázadnyi időszakban érték az ott élőket. Kiemelkedő azoknak a szociolingvisztikai szempontoknak a taglalása, amely a nevek „életének” külső motívumok hatására történt alakulását mutatják be. Adatait nagy pontossággal, differenciáltan írja le, elemzi és sokoldalúan tárja föl. A már említett jelenség, hogy az állami anyakönyvekben található bejelentők nevét is külön fejezetben vizsgálja, teljesen új megközelítés, és egyben új elemzési lehetőségeket villant föl a névtudományban. A kutatópontok között Kiscétény és Nagycétény párhuzamba állítása, illetve a különbözőségek és egyezések vizsgálata külön színtöltja a dolgozatnak. Nemcsak a magyar, de a szláv névanyag is tetemes, így azok aprólékos elemzése méltán tarthat érdeklődésre számot mindkét nyelv kutatói körében.

A dolgozat szerkesztése világos, áttekinthető, jól tagolt, érdemes csupán a tartalomjegyzéket megnéznünk. A felhasznált irodalom hatalmas mennyiségű. Hiányolom viszont a kutatópontok bemutatásánál egy térkép elhelyezését, amely a vizsgált területen járatlan olvasót pár jelöléssel segítheti (például közeli nagyobb városok, anyakönyvezés helye stb.). A hiányt azért is érzem, mert a dolgozat minden fejezetét könnyen áttekinthető, precíz táblázatok, diagramok, grafikonok stb. színesítik, amelyek egyben segítik a megértést, az összehasonlítást. – Szólnom kell még az adattár-ról (l. a 465. laptól), amely hatalmas névanyagával olyan elemeket rögzít, amelyek bármikor kiemelhetők és hasznosíthatók más, hasonló témában dolgozó névtanosi kutatóknak.

A magyar és szlovák névtudománynak jelentős állomása e kötet megjelenése. Haszonnal és eredménnyel forgathatja mindenki, akit érdekel a nevek sorsa. „A szerző a névanyagot földrajzi, etnikai, dialektológiai, társadalmi, vallási, etimológiai, névellettani, jelentéstani, szófajtani és morfológiai szempontból vizsgálja és rendszerezi.” – Sikerral.

FÜLÖP LÁSZLÓ

Magyar szólástár

Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára

Főszerkesztő BÁRDOSI VILMOS. Szerkesztők BALÁZS GÉZA, BALOGH PÉTER, HESSKY REGINA, KISS GÁBOR. A magyar nyelv kézikönyvei 5. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2003. 948 lap

Szólás- és közmondásgyűjteményeknek se szeri, se száma – gondolhatjuk, ha végignézzük a könyvesboltok kínálatát, vagy böngészünk egy könyvtárban. Am egy tüzetesebb vizsgálat után arra a következtetésre jutnánk, hogy magyar anyanyelvűek számára készült és a magyar köznyelv kifejezéseit bemutató frazeológiai szótár utoljára több mint harminc évvel ezelőtt látott napvilágot. Természetesen azóta is készültek szólásgyűjtemények, de azok vagy kényelvűek voltak, vagy egy-egy szűkebb tájegység szólásait mutatták be. Megjelentek továbbá régi szótárak új köntösben, változatlan tartalommal, sok elavult kifejezéssel. Ezért is volt időszerű a „Magyar szólástár” kiadása.

Amint az „Előszó”-ban a szerkesztők maguk is megfogalmazzák, céljuk volt többek között számba venni a mai magyar nyelv kifejezéseit, segítséget nyújtani a magyar anyanyelvű beszélők-

nek a meggyőzőbb, igényesebb, képszerűbb nyelvhasználat elsajátításában, valamint egy gazdag adatbázist létrehozni, ami kiváló támpontul szolgálhat újabb szótárak összeállításához (IX). A szólástár a felsorolt céloknek maradéktalanul eleget tesz, és jelentős forrása lehet a frazeológiai kutatómunkának is. Az összeállítók reményei szerint a gyűjtemény hatékonyan tudja segíteni a magyart mint idegen nyelvet tanulókat (XI), de nyugodt szívvel csak akkor lehetne a könyvet idegen ajkúaknak ajánlani, ha az tartalmazna jelentésmagyarázatokat kiegészítő és a szókapcsolatok használatát bemutató példamondatokat. Igazat kell adni azonban a szerkesztőknek, amikor terjedelmi okokra hivatkozva döntöttek a példamondatok mellőzéséről (X). A példák hiányát valamelyest ellensúlyozza az, hogy a jelentésmagyarázatokban gyakran található utalás a kifejezés szövegkörnyezetére. Az *elsül vkinek a keze* jelentését például a szólásgyűjtemény így határozza meg: „(különösen sportban) váratlanul sikerül vkinek vmi (pl. egy jó ütés, dobás)” (179).

A szólástárba felvett kifejezéseket összefoglaló névvel frazémáknak, frazeologizmusoknak, frazeológiai egységeknek vagy állandósult szókapcsolatoknak nevezik, habár az utóbbi terminus nem a legszerencsésebb. A szókapcsolatok egy része ugyanis nem teljesen állandósult, és ezen a ponton vitatkozni lehet az „Előszó”-ban olvasható jellemzéssel, miszerint a szólások és rokon kifejezések (szóláshasonlatok, beszédfordulatok, szállóigék, közmondások stb.) „szerkezetileg és jelentésánál teljesen kötött, csak globálisan értelmezhető [...] állandósult szókapcsolatok” (VII). Valóban az alaki összeforrttság igen magas foka, a teljes megszilárdultság figyelhető meg számos esetben, de gyakran előfordulnak lexikális és szerkezeti változatok is: *úgy esik [ömlik v. zuhog] (az eső), mintha dézsával [dézsából] öntenék* (55), *egy (árva [büdös]) kukkot se(m) ért [tud] vmi-ből* (196), *felül a (magas) lóra; magas lóra ül; magas lóról beszél (vkivel)* (216) stb. (Amint a példából látszik, a „Magyar szólástár” kerek zárójellel jelöli az elhagyható elemeket, szögletes zárójellel a lexikális variánsokat, pontos vesszővel pedig a szerkezeti változatokat különbözteti meg.) Kíváncsiságból megvizsgáltam a frazémákat találomra kiválasztott egymást követő öt oldalon (85–9) a variálhatóság szempontjából. Összesen 153 szókapcsolatot közöl a gyűjtemény, és ebből 64-nek (42%) van feltüntetve valamilyen változata az alapalakon kívül. (Meggjegyzem, a változatok összeszámhlálása céljából nem kizárólag a fent említett oldalakat vettem figyelembe, ennek oka a későbbiek során lesz érthető.) A variálható kifejezések 25%-ának egy változata található a szólástárban, 17%-nak viszont több mint egy variánsa lehetséges. Végső következtetést csak jóval nagyobb frazémaanyag vizsgálata után lehet majd levonni, de az adatok alapján úgy tűnik, hogy számos nem teljesen kötött kifejezés létezik. A szóelemek önálló értelmezhetősége sem ritka jelenség, egy vagy több alkotóelem külön-külön is rendelkezhet jelentéssel. Adatot nem találunk a szakirodalomban arra nézve, hogy a magyar szókapcsolatok hány százaléka tartozik ebbe a típusba, de a gyűjteményt lapozgatva könnyű önálló jelentésű szóelemre bukkanni a helyzetmondatok között (*Több a kár, mint a haszon* (167), *Öröm az ürömben* (265) stb.) vagy akár a szólások között is (*cefetül érzi magát* (42), *csinján bánik vkivel v. vmivel* (50), *belelát vkinek a kártyájába [a kártyáiba]* (168), *kihúz [kiránt v. kiségit] a kátyúból vkit* (170), *lábbuszon megy* (203), *vkinek nehéz [rossz] sora van* (303) stb.).

A „Magyar szólástár” nyelvünk kifejezéskincsének nagyon gazdag tárháza, az alakváltozatokat nem számítva valamivel több mint 12 000 szókapcsolatot tartalmaz. Természetesen nem várható el egyetlen szótártól, hogy az összes típust bemutassa, így nem kerültek bele aforizmák, szállóigék és idézetek, mint ahogyan nem kaptak helyet benne teljesen elavult és tájnyelvi fordulatok sem, ez pedig csak helyeselhető, hiszen a gyűjtemény a mai magyar köznyelvet hivatott tükrözni. Így is impozáns frazémaállománnyal rendelkezik: közöl szólásokat, szóláshasonlatokat, közmondásokat és helyzetmondatokat. Igen öröndetes, hogy az utóbbiak is megtalálhatók a gyűjteményben, ily módon a felhasználó áttekintést kap a magyar nyelv beszédfordulatairól, konvencionális szójárásairól, pl. *Csatlakozom az előttem szólóhoz* (47), *Nem csoda, hogy...*(51), *Tudnám díjazni* (56), *Feleségül ne vegyelek?* (96), *Nem gond* (115). Újdonságnak számít, hogy a törzsanyagtól elkülönítve ugyan, de felsorolásra kerülnek tulajdonneveket helyettesítő metaforikus szókapcsolatok

is (*a bujdosó fejedelem* [393], *a vaslady* [399], *Észak Velencéje* [400] stb.). Az összeállításakor a szerkesztők egyrészt támaszkodtak számos korábban megjelent szótárra, amelyek közt egyaránt akad egynyelvű és kétnyelvű, másrészt saját kutató- és gyűjtőmunkával kiegészítették azokat, nem rekesztve ki a szleng elemeket sem. Igen alapos munkát végeztek, csupán egyvalamit hiányolhatunk: nem találunk utalást számítógépes korpusz használatára sem az „Előszó”-ban, sem a bevezető-ekben, pedig ma már egyre elterjedtebbek a számítógépen tárolt szövegek, és segítségükkel még hatékonyabbá tehető az anyaggyűjtés.

A fent említett tulajdonneveket helyettesítő szókapcsolatokat nem számítva, a „Magyar szólástár” három részre van osztva. Az első a tulajdonképpeni szótár, mely a kifejezéseket ábécérendben megadott címszavak alatt közli. A második rész a fogalomköri mutató, mely jelentésük szerint csoportosítva sorolja fel az első részben fellelhető kifejezéseket. A harmadik rész a szómutató, mely a szókapcsolatokat minden bennük megtalálható tartalmas szavuknál felidézi, egyúttal egy szócikkben megmutatja az adott címszót tartalmazó összes frazémát. Mindhárom rész előtt bevezető ismerteti a legfontosabb tudnivalókat. A szótári rész bőséges információval látja el az olvasót: jelöli a frazéma típusát (szólás, közmondás vagy helyzetmondat) és azokat a címszavakat, melyek szabad szókapcsolatokban nem fordulnak elő, közli a kifejezést, megadja a vonatokat és az alakváltozatokat, stílus és használat szempontjából minősíti a szókapcsolatot (bizalmas, népnyelvi, ritka, szépítő, tréfás stb.), végül jelentésmagyarázatot is ad. Ennek köszönhetően a felhasználóban nem támad hiányérzet (a példamondatokról már említést tettünk), így a szótári rész megfelel egy modern szológgyűjteménnyel szemben támasztott lexikográfiai követelményeknek. A típus- és vonatjelölés, valamint az alakváltozatok megtalálhatók a fogalomköri és a szómutató részben is. A „Magyar szólástár” részei jellegükből adódóan a szókapcsolatok különféle szempontú tanulmányozását teszik lehetővé, hiszen különböző osztályozásokat mutatnak be. Hasonlítanak viszont abban, hogy a szerkesztők egyik fontos alapelve a keresés megkönnyítése és a szöveg minél szellősebb elrendezése. A szótári részben ezeket a célokat szolgálja a szólások, helyzetmondatok és közmondások külön csoportosítása a címszó alatt, a kifejezések betűrendes felsorolása és tipográfiai elkülönítése a szócikkeken belül, valamint a címszavak névszóközpontú meghatározása. A fogalomköri részben és a szómutatóban a szólások, helyzetmondatok és közmondások külön csoportosítása mellett a betűrendes felsorolás és a virgula használata az egymást követő szókapcsolatok elkülönítésében (*eltér a tárgyítól | epés megjegyzés | felveszi a beszéd [a beszélgetés] fonálát* [427]) mindenképpen indokoltak, hiszen ezek nélkül nehezen olvasható, összefolyó szöveggel találkozánk, amelyben a keresés igen hosszadalmas és bonyolult lenne. A szólástár második és harmadik részében ugyanis egy-egy szócikkben gyakran számos kifejezés áll egymás után, a hosszú felsorolásból terjedelmi okok miatt hiányzik a lexikai minősítés és a jelentésmagyarázat, ami csökkentené a monotonitást, ugyanakkor – szintén terjedelmi okokból – nem lenne célszerű minden frazémát külön sorban megadni, mint a szótári részben. A betűrendes felsorolás ugyanazt az elvet követi mindenhol: a szókapcsolatok első (nem elhagyható) szóelemük ábécérendjében követik egymást egy címszó alatt. Például a *betelik a mérték* megelőzi az *egyenlő mértékkel mér* szólást (234, 825).

Fent már szóltunk arról, hogy a fogalomköri részben és a szómutatóban egyaránt láthatók az alakváltozatok. Igen hasznos a kifejezések variánsainak feltüntetése, hiszen így a felhasználó nem csupán az alapalakokkal ismerkedhet meg. Még ennél is fontosabb azonban, hogy ez a megoldás jobban segíti a szólástár produktív használatát, egyben a szótári részt is nagyobb hatékonysággal tudja kiegészíteni. Miért is van szükség kiegészítésre? (Az alábbiakban némileg egyszerűsítünk, nem befolyásolva ezzel jelentős mértékben a gondolatmenetet.) Az eddig elmondottakból világos, hogy a szókapcsolatok elrendezésében a keresés megkönnyítése játssza az egyik fontos szerepet. A szótári részben alkalmazott névszóközpontú meghatározás eredményeként a kifejezések első főnévi eleme szerepel címszóként, s ez megnehezítheti az alakváltozatok megtalálását. Ha az első főnév nem állandósult eleme a szókapcsolatnak, akkor a változatok más-más címszó alá kerülnek. Például a *nyílt kártyákkal játszik* a 169. lapon a KÁRTYA alatt van megadva, a *nyílt lapokkal ját-*

szik változat pedig a 205. oldalon a LAP vezérszónál. Ugyanígy más vezérszavaknál állnak a szórendjükben eltérő változatok, amennyiben a variánsok első főnévi elemei különböznek: a *kicsúszik vkinek a lába alól a talaj* a LÁB vezérszónál (202), a *kicsúszik a talaj vkinek a lába alól* a TALAJ alatt (341). Mivel a fogalomköri mutatóban és a szóműtatóban címszóként nem (csak) a kifejezések első főneve szerepel, valamint a szókapcsolatok első szövelemük betűrendjében követik egymást, az említett példák ezeken a helyeken már ugyanabban a szócikkben, összevont formában (vagyis egymás változataiként) vannak feltüntetve: *nyílt kártyákkal [lapokkal] játszik* [565, 750, 842], illetve *kicsúszik a föld [a talaj] vkinek a lába [a talpa] alól; kicsúszik vkinek a lába [a talpa] alól a föld [a talaj]* [571, 771]. Talán éppen ezzel is magyarázható, hogy a szótári rész nem alkalmaz utalásokat az adott kifejezés (egyéb) variánsait megmutató további szócikkekre. A fogalomkörök vagy a szóműtató használatával a kereső könnyen feltérképezheti a változatokat. Az utóbbi némileg nagyobb odafigyelést igényel, mivel a változatok mindegyike csak a teljesen kötött szövelem címszava alatt található meg. A példáinkban ezek a *játszik* és a *nyílt*, illetve a *kicsúszik* (névutókat nem vettek fel a szóműtatóba, így az *alól* sem szerepel címszóként). Nincs meglepő abban, hogy nem vezet eredményre a *nyílt lapokkal játszik* keresése a KÁRTYA alatt (760) vagy a *kicsúszik a föld vkinek a lába [a talpa] alól* keresése a TALAJ alatt (905). Amennyiben nem figyelhető meg eltérés a változatok első főnévi elemeiben, a szótári rész egy helyen, összevonva közli a kifejezés összes változatát. Ekkor a fogalomkörök és a szóműtató kiegészítő szerepére látszólag nincs szükség, megjegyzendő azonban, hogy még egy magyar anyanyelvű beszélő is lehet bizonytalan a variánsokban. Annak ellenére, hogy például az OROSZ címszó alatt a szótári rész megadja az *annyian [sokan] (vannak), mint az oroszok* (258) változatokat, a felhasználónak a saját nyelvértékét és a szótár másikat két részét is segítségül kell hívnia ahhoz, hogy teljes biztonsággal megállapítsa az *orosz* főnév felcserélhetőségét vagy felcserélhetetlenségét. (A szóműtatóban megadott *sokan (vannak), mint a kínaiak [az oroszok]* [881] választ ad a kérdésünkre.)

Előfordulnak azonban az eddig tárgyalt példáknál kissé problémásabb esetek is. Ha a változatok különböznek az első szövelemükben, megtalálhatók ugyanabban a szócikkben a fogalomköröknel és a szóműtatóban, de egyik részben sem alkalmaztak összevonást. Erre a szerkesztők maguk is felhívják a figyelmünket a második és harmadik rész elé írt bevezetőikben: „A jobb átláthatóság és a könnyebb keresés kedvéért a tartalmilag ugyan összetartozó, de a betűrendben egymástól távol eső rokon értelmű szókapcsolatokat nem vontuk össze, [...] ha első elemük a változó” (412, 622). Például önálló kifejezésekként szerepelnek a *borotvaélen táncol* és a *pengeélen táncol* (615, 906). Mivel ezek első főnévi elemükben szintén eltérnek, a szótári részben is elkülönülnek, azaz a szótárban sehol nincsenek változatokként feltüntetve. Hasonló példák a *csillagokat bámulja* és az *eget bámulja* (579–80, 638) vagy a *kimászik a csávából* és a *kijut a maccsból* (543). Ilyenkor egyéb kapaszkodókat kell keresni, ha a frazémákat egymás variánsainak akarjuk tekinteni. Ez lehet a frazeológiai jelentés hasonlósága, a szó szerinti jelentés (a metaforikus kép) hasonlósága, valamint a szótárban található egyéb alakváltozatok. A fenti példáknál maradvány, a teljesen azonos jelentésmagyarázat – '(személy v. intézmény) olyan tevékenységet folytat, mely bármely pillanatban veszélyessé, végzetessé válhat, melynek nyomán könnyen válság robbanhat ki' (36, 274) – és a metaforikus kép hasonlósága egyértelművé teszi, hogy a *borotvaélen táncol* és a *pengeélen táncol* alakváltozatok. A jelentés azonossága – 'nem csinál semmit' (49, 63) –, a metaforikus kép hasonlósága és a különböző helyeken található a *csillagokat bámulja [nézi]; bámulja [nézi] a csillagokat* (49), valamint az *eget bámulja [nézi]; bámulja [nézi] az eget* (63), illetve *bámulja [nézi] a csillagokat [az eget]* (638) összevont változatok szintén azt az álláspontot látszanak megerősíteni, hogy a *csillagokat bámulja* és az *eget bámulja* egymás variánsai. A jelentésmagyarázatok hasonlósága – 'kimentti magát egy kellemetlen, szorult helyzetből' (47), illetve 'nehéz v. reménytelen helyzetből megmenekül' (220) – és a szótárban fellelhető *kijut [kikerül v. kimászik] a maccsból* (220, 806), valamint *kimászik a bajból [a csávából v. a gödörből v. a hinárból v. a maccsból v. a pácból v. a szarból]* (543, 775) úgyszintén a variáns státusz felé billentik a mérleg nyelvét. Az

eddigieket összegezve: a lexikális változatok keresését nagyobb biztonsággal, könnyebben végezhetjük a szőlástár második és harmadik részében.

Fordított a helyzet a szerkezeti változatok esetében, melyek a lexikális változatoknál jóval gyakrabban jelennek meg nem összevont formában a fogalomkörü részében és a szómutatóban. Erre is ráirányítják figyelmünket a szerkesztők: „A szerkezeti alakváltozatokat szintén külön egységeként szerepeltettük, még akkor is, ha a szókapcsolat első elemei azonosak (tehát egymást követnék a betűrendben)” (412, 622). (A betűrendben egymást követő változatok nem összevont megadását már kevésbé indokolja a gyors keresésre való törekvés, ehelyett a szöveg átláthatóbb elrendezése lehet az ok.) Így fordulhat elő, hogy a szótári részben még változatokként megadott *forogat az eszében vmit*; (*az eszében forogat vmit* (80) nem összevont formában található a fogalomköröknél (482) és a szómutatóban (692, 711). Szintén külön szerepelnek az *imába foglal vkit* és az *imába foglalja vkinek a nevét* a 710. és a 744. lapokon, annak ellenére, hogy közvetlenül egymás után állnak: *imába foglal vkit | imába foglalja vkinek a nevét*. A szerkezeti változatoknak nem összevont feltüntetése akkor lehet zavaró, ha a felhasználó megelégszik pusztán a szótári rész elé írt bevezetőnek vagy a szótárban található jelek magyarázatának az áttanulmányozásával. Ezek a helyeken ugyanis nincs kifejtve, hogy a „Magyar szőlástár” második és harmadik részében a virgula (|) nem mindig a különböző szókapcsolatokat választja el, hanem gyakran ugyanannak a szókapcsolatnak a változatait is, azaz a variánsok gyakran nincsenek összevonva. Összefoglalva: az átláthatóság és a gyors keresés szempontjainak előtérbe helyezése mindenképpen pozitívum, de a variánsok nem egységes jelölése és az összevonás hiánya megnehezíti egy kifejezés összes alakváltozatának megtalálását. Ez gyakran nem egyszerű feladat, szükségeltetik hozzá a szőlástár mindhárom része, de a keresést végül siker koronázza.

Az összevonás kérdésénél maradva, meg kell említeni, hogy néhol félrevezető információ található a „Magyar szőlástár”-ban, mivel az összevont alakok nem mindegyik kombinációja tűnik helyesnek. Szerencsére ezek az ellentmondások könnyen tisztázhatók. A fogalomkörü mutatóban például a TUDATLAN, TUDATLANSÁG alatt a következőt látjuk: *vkinek (halvány [halványlila]) dunsztja [fogalma v. gőze v. gőzekéje v. ideája v. lövete v. lökése v. sejtelve] sincs vmiről* (604). A szótári rész és a szómutató szerint a *halványlila* csak a *gőze* előtt állhat (116, 720, 727). Az is csak a szőlástár első és harmadik részéből derül ki, hogy a *halvány* melléknév nem magyarázható el a *gőzekéje* és a *lövete* főnevek elől (116, 217, 720, 804). A szómutatóban a VÁLTOZTAT címszónál szintén találunk összevonást: *úgy változtatja a nézeteit [az elveit v. a véleményét], mint más az alsóneműjét [az ingét]* (933). E szerint a *nézet* behelyettesíthető az *elv* vagy a *vélemény* főnevekkel. Ennek némileg ellentmond a szótári részben és a szómutatóban az ALSÓNEMŰ vezérszónál álló *úgy változtatja [cseréli] a nézeteit [az elveit], mint más az alsóneműjét* (12, 631), hiszen itt nem szerepel lehetséges változatként a *vélemény*. Egy ilyen nagy mennyiségű anyag feldolgozása során szinte elkerülhetetlen néhány pontatlanság, és a szótári rész eredményesen feloldja ezeket az ellentmondásokat. Mégis kívánatos lenne, ha az összevonások minden olvasata nyelvtanilag helyes kifejezéseket eredményezne a szőlástár mindhárom részében.

Csak elismeréssel szólhatunk a szerkesztőkről, amiért vállalták egy fogalomkörü mutatónak az összeállítását is. Ez a képzettségátalapoló csoportosítás hatékonyabbá teszi a szőlásgyűjtemény aktív használatát, kiegészíti a szótári részt nemcsak az alakváltozatok tekintetében, hanem azáltal is, hogy új szempontú kereséseket tesz lehetővé. Egyazon szócikkben találjuk itt a rokon értelmű vagy egyéb asszociatív jelentésbeli viszonyban lévő frazémákat. Különösen egy helyzetmondatonál fordul elő az, hogy a beszédbeli funkció, a beszédhelyzet legalább olyan mértékben kötődik a kifejezéshez, mint a jelentés. Ennek megfelelően, a fogalomkörök nem mindig a szorosan vett jelentéshez kapcsolódnak, hanem utalhatnak a nyelvi funkcióra vagy a beszédhelyzetre is. Ezért áll például a *Mindent lehet, csak akarni kell* a BIZTAT, BIZTATÁS alatt (433), a *Kevés (vagy), mint erdőtüznél a vízipisztoly* a BECSMÉREL, BECSMÉRLÉS alatt (424), a *Hogy nyelne el a föld!* a SZITKOZÓDÁS, SZITKOZÓDIK címszavaknál (591), vagy a *Ne félj, nem haragok!*

a NYUGTAT, NYUGTATÁS alatt (558). A szubjektivitás csökkentése és a minél gyorsabb keresés érdekében, a szerkesztők kiterjedt utalásokat használnak, egy-egy címszó(sor) alatt felsorolják a vele társított fogalmakat, és gyakran további fogalmakra is utalnak a „l. még” (lásd még) rövidítéssel bevezetve. Például a FECSEG, FECSEGÉS, FECSEGŐ címszósor alatt álló kifejezések kapcsolatba hozhatók vagy a FECSEG, FECSEGÉS, FECSEGŐ fogalmakkal vagy az ott felsorolt (vele társított) BADAR, BADARSÁG; BESZÉDES, BESZÉDESSÉG; BŐBESZÉDÜ, BŐBESZÉDÜSÉG; KIFECSEG, KIFECSEGÉS; NAGYSZÁJÚ, NAGYSZÁJÚSÁG; SZÓSZAPORÍTÁS; ZAGYVA, ZAGYVÁL, ZAGYAVASÁG fogalmakkal (470). Aki pedig ezekkel a fogalomkörökkel lazább viszonyban álló kifejezésekre kíváncsi, azt a BESZÉD címszóhoz irányítják. Ez a megoldás nagy segítséget nyújt a szótár használója számára.

Megvizsgáltam, hogy mennyire egyszerű megkeresni húsz találmásra kiválasztott szókapcsolatot a fogalomköri részben. A kiválasztásnál arra törekedtem, hogy legyenek közöttük közmondások és helyzetmondatok is, nagyjából olyan arányban, mint a „Magyar szótlástár”-ban, a keresésnél pedig a szótári részben megadott jelentést tekintetem kiindulópontnak. A következő kifejezésekre esett a választásom (a közmondások és helyzetmondatok értelmezése kapcsos zárójelben áll a szótlástárban és itt is): 1. *alig tud hova lenni* '(rendszerint örömeben) azt sem tudja, mit tegyen' (9); 2. *nem szeretnék a bőrében lenni* {együttérzés kifejezése: nem irigylem a helyzetét, sorsát}(39); 3. *kemény dió a)* 'nehezen megoldható feladat, nehezen elintézhető ügy' b) 'nehezen meggyőzhető, makacs személy' (56); 4. *hippokratészi eskü* 'az orvosi eskü' (79); 5. *falhoz vág vkit vmi* '(esemény, hír) erősen megdöbbsent, lesújt vkit' (87); 6. *egy hajszálon függ [múlik] vmi* 'kevésen múlik vmi, kevés hiányzik vmihez (vminek a bekövetkezéséhez, megvalósulásához v. megsemmisüléséhez)' (124); 7. *Holló (a) hollónak nem vájja ki a szemét* {a cinkostársak nem szoktak egymásnak ártani} (140); 8. *kecskére bízza a káposztát* 'olyan emberre bíz vmit, aki természeténél fogva maga is annak megszerzésére törekszik' (170); 9. *minden lében kanál* '(olyan ember, aki) mindenbe beleavatkozik, beleártja magát, akár van köze hozzá, akár nincs' (207); 10. *Nem vagyok babonás, de lekopogom [Kopogjuk le!]* {bizakodással kapcsolatos babonás szokás kifejezése: nem szeretném elkiabálni, de úgy néz ki, hogy minden rendben megy, sikerülni fog} (209) 11. *Meg kell zabálni!* {személy, főleg kisgyerek (ritkán kis állat) aranyos, tetszetős} (231); 12. *beleüti [beledugja] az orrát vmibe* 'illetéktelenül beleártja magát vmibe' (259); 13. *pengeélen táncol* '(személy v. intézmény) olyan tevékenységet folytat, mely bármely pillanatban veszélyessé, végzetessé válhat, melynek nyomán könnyen válság robbanhat ki' (274); 14. *rövidre fog vmit* '(hosszasan is elbeszélhető mondanivalót) kevés szóval mond el' (293); 15. *sokat megenged magának* 'kellő mérséklet, önfegyelem nélkül kifogásolható tettekre ragdatja magát' (302); 16. *olyan szekér után fut, amelyik nem veszi fel* 'olyan személynek (v. közösségnek) a barátságát, kegyeit keresi, aki (v. amely) nem akar törődni vele' (317); 17. *lyukas vkinek a tenyere* 'ügyetlen, kiesik vmi a kezéből' (346); 18. *úrrá lesz vkin v. vmin a)* 'legyőz vkit v. vmit' b) '(indulat, szenvedély) elhatalmasodik vkin v. vmin' (364); 19. *Valamit valamiért* {mindennek megvan a maga ára, mindenért jár vmi ellenszolgáltatás} (372); 20. *olyat esik, mint egy zsák* 'nagyon puffanva elesik' (390).

A húsból kiválasztott szókapcsolatból tízennégy az első fellapozott fogalomkörnél szerepelt, ide számítva azokat is, ahol a címszó alatt csupán egy utalás található egy másik címszóra: *nem szeretnék a bőrében lenni* (EGYÜTTÉRZÉS), *kemény dió* 'nehezen megoldható feladat, nehezen elintézhető ügy' (NEHÉZSÉG), *kemény dió* 'nehezen meggyőzhető, makacs személy' (MAKACS, MAKACSKODÁS, MAKACSKODIK, MAKACSSÁG), *hippokratészi eskü* (ESKÜ, ESKÜDÖZÉS, ESKÜDÖZIK, ESKÜSZIK, ESKÜTÉTEL *l.* ÍGÉR, ÍGÉRET, ÍGÉRGET, ÍGÉRGETÉS), *falhoz vág vkit vmi* (MEGDÖBBEN, MEGDÖBBENÉS *l.* CSODÁLKOZÁS, CSODÁLKOZIK), *(egy) hajszálon függ [múlik] vmi* (KEVÉS *l.* CSEKÉLY, CSEKÉLYSÉG), *Holló (a) hollónak nem vájja ki a szemét* (CINKOS, CIKOSKODÁS, CINKOSKODIK, CINKOSSÁG), *minden lében kanál* (KOTNYELESKEDÉS, KOTNYELESKEDIK, KOTNYELESSÉG *l.* FONTOSKODÁS, FONTOSKODIK), *Nem vagyok babonás, de lekopogom [Kopogjuk le!]* (BIZA-

KODÁS, BIZAKODIK, BIZAKODÓ *l.* REMÉNY, REMÉNYKEDÉS, REMÉNYKEDIK), *Meg kell zabálni!* (TETSZÉS, TETSZIK *l.* ELÉGEDETT, ELÉGEDETTSÉG), *beleüti [beledugja] az orrát vmibe* (ILLETÉKTELEN, ILLETÉKTELENSÉG), *pengeélen táncol* (VESZÉLY, VESZÉLYHELYZET, VÉSZHELYZET), *lyukas vkinek a tenyere* (ÜGYETLEN, ÜGYETLENSÉG), *úrrá lesz vkin v. vmin* 'legyőz vkit v. vmit' (GYŐZ, GYŐZELEM, GYŐZTES), *olyat esik, mint egy zsák* (ELESÉS, ELESIK *l.* ESÉS). Megjegyzendő, hogy a *minden lében kanál* esetében a *beavatkozik és beleárt* címszavakat kerestem először, de ezek nem szerepelnek, ugyanígy a *Meg kell zabálni!* keresése során nem találtam vezérszóként az „aranyos” és a *tetszetős* alakokat.

Gyorsan rábukkantam a *sokat megenged magának* kifejezésre is: 1. BEKÉPZELT, BEKÉPZELTSÉG *l.* ÖNTELT, ÖNTELTSÉG, 2. TÚLOZ, TÚLZÁS, TÚLZÓ, TÚLZOTT. Két lépés kellett hozzá. Először a BEKÉPZELT, BEKÉPZELTSÉG alatt próbálkoztam, ahol utalást találtam az ÖNTELT, ÖNTELTSÉG címszavakra, de a szókapcsolat ott nem szerepelt. A második lépés már sikert hozott, a TÚLOZ, TÚLZÁS, TÚLZÓ, TÚLZOTT szócikkében. Hasonlóan két lépésben jutottam el az *úrrá lesz vkin v. vmin* kifejezéshez az '(indulat, szenvedély) elhatalmasodik vkin v. vmin' jelentésben (*elhatalmasodik* vezérszó nincs, de van HAT, HATÁS *l.* BEFOLYÁS, BEFOLYÁSOL, BEFOLYÁSOLÁS, BEFOLYÁSOS, BEFOLYÁSOSSÁG). A *Valami valamiért* közmondáshoz már három lépés kellett: 1. ÁR, 2. DRÁGA, DRÁGASÁG, 3. ELLENSZOLGÁLTATÁS *l.* FIZET, FIZETÉS. (Az ÁR alatt vannak utalások a DRÁGA, DRÁGASÁG; INGYEN, INGYENES, INGYENESSÉG; OLCSÓ, OLCSÓSÁG címszavakra, amelyek közül érdemesnek tűnt megnézni az egyiket, a többi nem kapcsolódik szorosan a közmondás jelentéséhez). Hasonlóan az *olyan székér után fut, amelyik nem veszi fel* esetében: 1. „kegy” címszó nincs, de szerepel BARÁT, BARÁTKOZÁS, BARÁTKOZIK, BARÁTSÁG, 2. NEMTÖRÖDÖM, NEMTÖRÖDÖMSÉG *l.* KÖZÖNY, KÖZÖNYÖS, KÖZÖNYÖSSÉG, 3. HIÁBA, HIÁBAVALÓ, HIÁBAVALÓSÁG. Kissé tovább tartott a *rövidre fog vmit* megkeresése, de négy lépés után ez is sikerült: 1. RÖVID, RÖVIDSÉG, 2. KEVÉS *l.* CSEKÉLY, CSEKÉLYSÉG, 3. ELMOND, ELMONDÁS *l.* BESZÉD (itt is találtam utalást más vezérszavakra, például BESZÉDKÉSZSÉG; ELSZÓLÁS, ELSZÓLJA MAGÁT stb., ám ezek egyike sem illik igazán a szólás jelentéséhez, így megpróbálkoztam egy szinonimával), 4. SZÜKSZAVÚ. Két kifejezés viszont nehézséget okozott. Az *alig tud hova lenni* változat nincs sem a BIZONYTALAN stb. alatt (432) sem az ÖRÖM, ÖRÜL alatt, bár az utóbbinál megtalálható az *alig tud hova lenni örömeiben [boldogságában]* (564). Ez a változat viszont nincs megadva a szótári részben sem az ÖRÖM alatt, sem pedig a BOLDOGSÁG alatt (265, 34). A *kecskére bízza a káposztát* szólást négy lépés után sem találtam: 1. *rábíz* címszó nincs, de van BIZALOM, BÍZIK, 2. MEGSZEREZ, MEGSZERZÉS, 3. GYANÚTLAN, GYANÚTLANSÁG *l.* HISZÉKENY, HISZÉKENYSÉG, 4. MEGBÍZHATATLAN, MEGBÍZHATATLANSÁG. A kifejezés jelentése nem adott több ötletet, és a GYANÚTLAN, GYANÚTLANSÁG kivételével a címszavaknál sem találtam utalást más címszóra. A fentiek alapján úgy tűnik, hogy a frazémák többsége gyorsan megtalálható. A fogalomköri vezérszavak kialakítása felhasználóbarát.

A „Magyar szólástár” három része elé írt bevezető és az adott rész nem mentes ellentmondásoktól vagy kisebb pontatlanságoktól, melyeket az alábbiakban részletezünk. A szótári rész bevezetőjében leírtak szerint az *igazak álma* szókapcsolat az IGAZ címszónál, a *benne van a slamasztikában* pedig a SLAMASZTIKA címszónál található, de a megjelölt helyeken az *igazak álmát alussza* (148), illetve a *benne hagy a slamasztikában* (301) alakok szerepelnek. A *guggolva is kibírja* ebben a formában szintén nem található meg, hanem így: *guggolva is kibír(na)* (117). Az *elme gy vakondokországba* régi(es), népnyelvi és tréfás minősítést kapott, de a szótári részben már csak népnyelvi és tréfás minősítésekkel van ellátva (372). A *jobb belátásra jut [tér]* jelentésmagyarázatában szórendi eltérés tapasztalható. A bevezetőben ez olvasható: „a korábbinál helyesebben, józanabban ítéli meg a dolgo(ka)t v. viselkedik” (XVII), míg a szótárban ez áll: „a korábbinál helyesebben, józanabban viselkedik v. ítéli meg a dolgo(ka)t” (29). A bevezető rávilágít arra, hogy a hasonlatokban előforduló és általában elhagyható *úgy* és *olyan* szavakat a szólástár nem, vagy

csak zárójelben adja meg. Kivételt képeznek ez alól azok a szólások, amelyek az *úgy* és *olyan* szavak nélkül nyelvtanilag helytelenek lennének, s ezt a típust két példa illusztrálja: *úgy esik, hogy ölben viszik ki ugatni a kutyát és olyan hideg van, hogy ölben viszik ki ugatni a kutyát* (XIII). A szótári részben valóban a leírtaknak megfelelően van feltüntetve ez a két szókapcsolat, de a fogalomköröknél már zárójelben található az *úgy* szócska: (*úgy*) *esik (az eső), hogy ölben viszik ki [a gazda ölben viszi ki] ugatni a kutyát* (504). A fogalomköri mutató előtt található ismertetőben az ÁLNOK, ÁLNOKSÁG, ÁLNOKOSKODÁS, ÁLNOKOSKODIK címszavak sorrendje eltér a mutatóban megadottól: ÁLNOK, ÁLNOKOSKODÁS, ÁLNOKOSKODIK, ÁLNOKSÁG (417, 419). A JUTÁNYOS ÁR I. OLCSÓ, OLCSÓSÁG pedig nem szerepel a fogalomköri részben. A (*végleg*) *lehúzza a redőnyt* három fogalomkör alatt is megtalálható, mint azt a bevezető állítja, de a BEFEJEZ stb. alatt így: *lehúzza a redőnyt*, hiányzik a zárójelbe tett szóelem (425). A *Dobbal [dobszóval] nem lehet madarat [varebet] fogni* (412) másképpen áll a fogalomköri részben: *Dobbal [dobszóval] nem lehet varebet [madarat] fogni* (529). A bevezető szerint a csak szórendjükben eltérő variánsokat pontosvessző választja el, pl. *elveszti a lába alól a talajt; elveszti a talajt a lába alól*, de a PUSZTUL, PUSZTULÁS alatt a példaként hozott kifejezésnek csak az egyik változatát (*elveszti a talajt a lába alól*) találjuk (571). A szómutató bevezetője szerint az *erkölcsi hallott [hulla v. nulla]* összevonva kellene, hogy megjelenjen, de a megfelelő helyen az *erkölcsi nulla* külön szólásként van feltüntetve (690). Ugyanakkor az *albérteli дума, rossz дума és süket дума* szókapcsolatokat a bevezető szerint nem vonták össze, de a 669. lapon az utóbbi két változatot összevonva találjuk: *óhéber [rossz v. süket] дума*. Szintén ez a helyzet az *olyan kicsi, hogy a földből is alig látszik ki és olyan kicsi, hogy ki se(m) látszik a földből* szókapcsolatokkal, melyek összevonva állnak a 771. oldalon. Megfelel a bevezetőben ismertetett elveknek az összevonás hiánya a *bilibe lóg vkinek a keze és a belelóg vkinek a keze a bilibe* esetében a KÉZ alatt, valamint a *megadja vminek a kulcsát és a megadja a kulcsot vmihez* esetében a MEGAD alatt. Viszont ugyanezek a szólások már összevont alakban állnak a BILI vezérszó alatt (*bilibe lóg vkinek a keze [belelóg vkinek a keze a bilibe]*), illetve a KULCS alatt (*megadja vminek a kulcsát [megadja a kulcsot vmihez]*) (648, 788). Valószínűleg itt csupán arról van szó, hogy a virgula helyett véletlenül szögletes zárójel került a felsorolásba. Végül két kifejezés esetében a változatok sorrendjében van eltérés a bevezető és a szómutató között. A bevezetőben: *kidob [kilök v. kirak v. kitesz] az utcára* (622) és *elveszti a lába alól a talajt; elveszti a talajt a lába alól* (622), a mutatóban: *kilök [kidob v. kirak v. kitesz] az utcára* (925) és *elveszti a talajt a lába alól; elveszti a lába alól a talajt* (685). Kissé zavaró, hogy az „Előszó”-ban ismertetett frazeológiai osztályozásban a köszönések, megszólítások, szitkozódások vagy átkozódások a beszédművek altípusainak számítanak, és különböző csoportot alkotnak a „pragmatikus helyzetmondatok” (VIII), ennek ellenére a fenti beszédműveket bemutató példák „helyzetmondatok” minősítéssel megtalálhatók a szólástárban: *Pálinkás jó reggelt!* (288), *Hol jársz itt, ahol a madár se(m) jár?* (221), *Az anyja keservét!* (14), *Az isten verje meg!* (153).

A tartalom elrendezése és a lapok áttekinthetősége a szótári részben jó, de a fogalomköröknél és a szómutatóban hasznos lenne javítani az áttekinthetőségen, még akkor is ha ez a terjedelem rovására menne. Jó ötlet a három nagy szókapcsolattípus (szólás, közmondás, helyzetmondatok) segítségével való megkülönböztetése mindhárom részben, ugyanakkor feleslegesnek tűnik a közmondásokat és helyzetmondatokot a grafikai jeleken kívül még rövidítéssel („KM.”, „HM.”) is ellátni a szótári részben.

A fenti kritikai észrevételek ellenére a „Magyar szólástár” nagyon értékes kiadványnak tekinthető. A hazai szólásgyűjtemények közül elsőként alkalmaz fogalomköri csoportosítást, könnyebbé téve ezáltal a rokon értelmű, hasonló jelentésű kifejezésekkel való ismerkedést. A különböző típusú kifejezések széles skáláját tartalmazza, bőséges példatárral szolgál a szakemberek és az egyszerű felhasználók számára egyaránt. Az olvasó több szempontból közelíthet a szókapcsolatokhoz, kedvére szemezgethet belőlük.

T. Szabó Csilla, A deverbális igeképzés a XVI–XVIII. században az Erdélyi magyar szótörténeti tár adatanyaga alapján

Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2003. Erdélyi Tudományos Füzetek 240. 152 lap

T. SZABÓ CSILLA a SzT. szerkesztőjeként választotta meg disszertációja témáját, hogy felhasználja „tudományos vizsgálódás kiindulópontjaként a mérhetetlen gazdagságú forrásanyagot” (Előszó). Célja a SzT. anyagában a XVI–XVIII. századi deverbális igeképzők rendszeres vizsgálata volt. Megvédett disszertációját jelentette meg könyv formában. Az értekezés elsőként tárgyalja ezen korszak igeképzőit rendszerszerűen. Az elemzések a középkori erdélyi regionális nyelvre vonatkoznak, s ez a tény különösen fontos, hiszen számos nyelvjárási, az irodalmi nyelvbe (a norma-ként kezelt magyar nyelvváltozatba) soha be nem került képzőt is vizsgál, pl.: *-cong: marcong, -csel: álltallépcsel, -gódozik ~ -goldozik: nyargódozik ~ nyargoldozik*.

T. Szabó Csilla kutatását a TNyt. által kijelölt szempontrendszer alapján végezte el szinkrón metszetek készítésével és egymásra vetítésével. Az eredményeket a D. BARTHA által (TNyt.) elkészített kései ómagyar kori rendszerrel és a mai magyar nyelvre vonatkozóan KIEFER (ÚMNyt.) eredményeivel vetette össze. A szerző adattárát állított össze képzett igékből – melyet tartalmaz a könyv második fele – a SzT. I–IX. kötetei alapján. Minden fellelhető képzőt adatolt, kivéve a teljesen improduktív, elhomályosult képzőket, azokat, amelyekkel a létrehozott származékok már a XVI. század első felében lexikalizálódtak. A SzT. XV–XIX. századi adatai közül korszakolási és terjedelmi szempontok alapján az alsó korszakhatárt a XVI. század közepénél, a felsőt pedig a XVIII. század végén húzta meg, melyet egy szinkrón metszetnek tekintett.

A képzők funkcionális osztályozása alapján az alábbi csoportokra különíti el a szerző az adattárban található 64 képzőt (171 jelentésárnyalatban): 31 gyakorító (ebből 6 primer), 13 mozzanatos (ebből 5 primer), 5 tranzitív (melyből 1 primer), 6 aktív intranszitiv, 5 mediális, 1 medio-passzív, 2 passzív intranszitiv képző és a ható ige képzője (az utolsó öt funkcióban nincs primer képző). A 64 képzőnek ma már csak kb. a negyede produktív.

T. Szabó Csilla monográfiájában a SzT. képzőit hangalakjuk, funkciójuk, produktivitásuk, gyakoriságuk és használati körük szempontjából elemzi. Részletesen vizsgálja a képzők hangtani felépítését, tőhöz való kapcsolódását, illeszkedésüket, alakváltozataikat, a képzők egymással való kapcsolódási szabályszerűségeit, sorrendiségüket, a továbbképzési típusokat. Megtudjuk, hogy a SzT. adatanyagában gyakori példa a műveltető képző megkettőzése: *marasztat, adattat, nyomtattat, hizlaltat*. A funkcionális csoportosításon belül a képzők részletes szemantikai vizsgálatát is megtaláljuk.

A SzT. forrásanyagának minősége lehetőséget nyújtott használati körü vizsgálatokra. A szerző a cselekvő és a szenvedő igék képzőinek előfordulását vizsgálta meg három nyelvi rétegben: a beszélt nyelvet tükröző tanúvallomásokban, a személyes hangvételő magánlevelekben, valamint a jegyzőkönyvek és leltárok, inventáriumok írásakor használatos hivatali stílust képviselő nyelvben. Az eredmény szépen igazolja elvárásunkat: a vallomásokban található a gyakorító képzők majd 63 százaléka és a mozzanatos igék képzőinek 48 százaléka, míg a hivatalos nyelvben a gyakorító képzőknek csupán 5 százaléka, a mozzanatos igék képzőinek pedig 2 százaléka. A magánlevelek adatai a tanúvallomások és a hivatalos iratok százalékos eredményei között helyezkednek el. A szenvedő igék képzőinél pontosan fordított a helyzet – jól megfigyelhető a hivatalos stílus gyakori passzív képzős igehasználata.

Hét áttekintő táblázatban tartalmazza a monográfia a képzők megoszlását funkciójuk, valamint időbeli szórásuk szerint, továbbá négy táblázatban használati körük szerinti előfordulásukat. A monográfia pozitívuma a jól használható képzőmutató, a világos, könnyen átlátható felépítés. Szakmai érdemei közül mindenképpen kiemelendő a képzők részletes szemantikai csoportosítása,

a továbbképzések elemzése és osztályozása. T. Szabó Csilla munkája azt a reményt ébreszti, hogy oly nagy kihagyás után folytatódik a dialektális képző kutatás – legalább a magyar nyelvterület keleti régiójában. A képzővizsgálatokon túlmutató, minden nyelvész számára kiáltványértékű érdeme munkának, hogy eszünkbe juttatja: tucatjával vannak szótáraink, adattáraink, melyek elkészültük után nincsenek kellő mértékben kiaknázva, kellő sokoldalúsággal feldolgozva.

BORBÁS GABRIELLA DÓRA

KÜLÖNFÉLÉK

A szomszédos országok magyarnyelvi kutatóállomásairól

A Magyar Tudományos Akadémia kezdeményezésére és az Arany János Alapítvány támogatásával 2001-ben jött létre egy-egy magyarnyelvi kutatóállomás Szlovákiában, Ukrajnában, Romániában és Szerbia-Montenegróban. Éspedig azzal a céllal, hogy elősegítsék a Kárpát-medencei magyar anyanyelvű kisebbségek anyanyelvhasználatának a tudományos vizsgálatát, összefogják és irányítsák a gyakorlati teendőket. (Tudománytörténeti érdekessége miatt említjük meg: a Magyar Nyelv 1923-as évfolyamában már szó volt arról, hogy „Érdemes munka volna az elszakított területek nyelvét figyelemmel kíséernünk” [104], az 1924-es évfolyamban pedig ezt olvashatjuk: „a magyar közműveltség ötfelé szakadt és ez a szétdarabolódás – jobban, mint valaha, az elnyomatások koraiban – előtérbe tolja a magyar nyelv ügyét” [37–8].) Az említett műhelyeknek a tevékenységéről, állapotáról kívánjuk tájékoztatni a magyar nyelvésztársadalmat és a Magyar Nyelv olvasóit. Öt kérdést tettünk föl a szóban forgó műhelyek, illetőleg irodák, intézetek vezetőinek 2004-ben. Válaszaikat a kérdések sorrendjében egybeszerkesztve az alábbiakban közöljük. A válaszadók: Szlovákia (Gramma Nyelvi Iroda): Szabó Mihály Gizella, Ukrajna (Hodinka Antal Intézet): Csernicskó István, Románia (Szabó T. Attila Nyelvi Intézet): Péntek János, Szerbia és Montenegró (Délvidéki Magyar Nyelvi Korpusz, Magyarkanizsai Szociográfiai-szociolingvisztikai Műhely): Papp György. Nevezett kollégáinknak köszönetet mondunk a beszámolók elkészítéséért és rendelkezésünkre bocsátásukért.

KISS JENŐ

1. Mikor alakult a Műhely (Iroda, Intézet), milyen néven, mely székhellyel, kik a munkatársai, s mi a Műhely (Iroda, Intézet) elérhetősége?

S z l o v á k i a : A Gramma Nyelvi Iroda a 2001 augusztusában bejegyzett Gramma egyesület belső szervezeti egységéként 2002. január 28-án kezdte meg működését. Az Iroda egyúttal a Magyar Tudományos Akadémia szlovákiai kutatóállomásának a funkcióit is ellátja, ilyen módon az MTA Kisebbségkutató Intézetének koordinálásával együttműködik az erdélyi, a vajdasági és a kárpátaljai testvérállomásokkal. – Az egyesületet öt szlovákiai magyar nyelvész alapította, jelenleg tizenöt nyelvész és nyelvész-doktorandusz tagja van. Az Irodának hét állandó belső munkatársa van: Szabó Mihály Gizella, Misad Katalin, Vančóné Kremmer Ildikó, Lanstváky István, Pintér Tibor, Simon Szabolcs és Menyhárt József nyelvészek. A szervezőtitkári feladatokat ellátó Menyhárt József és a korpuszpítésért felelős Pintér Tibor az egyesület alkalmazottai, a többiek csekély díjazás (részben ösztöndíj) ellenében látják el feladatukat. Az Iroda tudományos kutatási és tudományszervezői tevékenységét alapvetően az Arany János Közalapítvány anyagi támogatásával végzi. További fontos támogatónk az Illyés Közalapítvány, illetve más magyarországi alapítványok és szlovákiai szervezetek. – A székhely Dunaszerdahelyen van. Az elérhetőségek: postacím: SK – 929 01 Dunajská

Streda. Bacsákova ul. 240/13, P.O. Boks 16, telefon: 00421/31/5504261, fax: 00421/31/5504262. Honlap: www.gramma.sk címen üzemel, ímél-cím: gramma@real-net.sk.

Ukraina: A Hodinka Antal Intézet a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola (2003 decemberétől: II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola) szervezeti alegységéeként jött létre 2001-ben mint az MTA Ukrájnai Kutatóállomása. Mint ilyen szorosban együttműködik a többi magyar nyelvésszel, társadalomkutatók (Hires Kornélia, Karmacsi Zoltán, Márku Anita, Molnár D. István) dolgoznak. Mellettük több nyelvész (Beregszászi Anikó, Csernicskó István, Kótyuk István) különböző kutatási programok révén kötődik az Intézethez. – Az Intézet elsősorban az Arany János Közalapítvány és a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola támogatásával működik. Székhelye Beregszászban, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola épületében van. – Az elérhetőségek: postacím: UA - 90200 Beregszász, Illyés Gyula sétány 1. Ukrajna. Telefon: 380 3141 234 62. Fax: 380 3141 243 43. Honlap: <http://kmtf.uz.ua/hodinkaintezet>, ímél-cím: mta@kmtf.uz.ua.

Románia: Erdélyben 2001-ben jött létre egy kis nyelvi intézet, amely 2002-ben Szabó T. Attila nevét vette föl. A MTA saját budapesti Kisebbségkutató Intézetét bízta meg a kisebbségi régiók kutatóállomásainak felügyeletével. Erdélyben az új intézmény három meglévőre épült, és azóta sem különült el tőlük teljesen. A szakmai hátteret az egyetem szaktanszéke biztosítja. Szakmai vezetője Péntek János, ügyvezetője pedig Benő Attila adjunktus. Belső munkatársai a tanszék magiszteri és doktori programjának hallgatói (a Nemzeti Szövegár erdélyi anyagává Sárosi-Mardirosz Krisztina foglalkozik), külső munkatársként pedig alkalmilag igénybe vettük többek között Szilágyi N. Sándor, Fazakas Emese és mások közreműködését is. A másik háttérintézmény az Erdélyi Múzeum Egyesület, amely saját székházában azt a helyiséget biztosítja az Intézet számára, amely az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” műhelye is egyben. Ebben a helyiségben az Intézet saját költségén teremtette meg már az első évben az önálló munkához szükséges legfontosabb technikai feltételeket. Itt található egyébként Szabó T. Attila Kolozsváron maradt könyvtári hagyatéka is, amelyet intézeti könyvtárként folyamatosan frissítünk a legfontosabb új kiadványokkal. A könyvtári részleg része annak a virtuálisan, informatikailag összekapcsolt könyvtári hálózatnak, amelyet a kolozsvári magyar intézmények közösen alakítanak ki. Az Intézetet létrehozó és fenntartó harmadik intézmény az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége. Ez két szempontból fontos: az egyik, hogy az AESZ központja és székháza Sepsiszentgyörgyön van, és ez lehetővé tette, hogy külön költség nélkül hozzuk létre a Szabó T. Attila Nyelvi Intézet székelyföldi fiiláléját. Ugyancsak az AESZ biztosítja az Intézet adminisztratív bázisát, személyzetét Ördög-Gyárfás Lajos adminisztratív munkatársunk személyében. A kolozsvári és a sepsiszentgyörgyi külön iroda lehetővé teszi, hogy megosszuk a munkát. Az előbbi inkább az adatbázisokra és a kutatásra összpontosíthat, az utóbbi a nyelvi tanácsadásban és egyéb szolgáltatásokban a tömbmagyarság igényeihez igazodik. Sepsiszentgyörgyön két állandó munkatársunk dolgozik: Erdély Judit, a tanszéki doktori iskola hallgatója és Becze Orsolya szociológus. Szintén ez a csoport szervezi a júliusi illyefalvi szemináriumot, amely 2003-ban és 2004-ben már vendégül látta a többi kutatóállomás munkatársait is. Ez az a fórum, amely lehetővé tette a közös kutatások megtervezését, összehangolását. – Az elérhetőségek: Kolozsvár: RO - Cluj, str. Napoca, nr. 2–4. Telefon/fax: 40 264 439 489. Honlap: www.eme.ro/sztanyi, ímél-cím: szanyi@eme.ro; Sepsiszentgyörgy: RO - 520003 Sf. Gheorghe, str. Gróf Mikó Imre nr. 4/1/C/10, telefon/fax: 40 267 311 940, ímél-cím: aesz@planet.ro.

Szerbia és Montenegró: az iroda, illetőleg műhely gondolata még 1995-ben fogalmazódott meg. Magyarokanizás van minden év szeptemberében a régió egyik legelesebb rendezvénye, a Kanizsai Íróttábor, amely 1952-ben indult. A rendezvénysorozatnak minden évben van egy központi témaköre, így választottuk 1995-ben a Délvidéken mindig erőteljesen művelt szociográfiát központi tartalomként. Ekkor fogalmazta meg Bori Imre akadémikus a Kanizsai Szociográfiai Műhely tervét, amely 1996-ban meg is alakult, részben az Íróttábor, részben pedig egy civil szervezet, az Ozoray Árpád Magyar Művelődési Egyesület ügyviteli keretében, Magyarokanizás.

Ehhez társult a későbbiek során a szociolingvisztikai munkacsoport, a következő munkatársakkal: Papp György, a csoport vezetője mellett Rajslí Ilona, Molnár Csikós László, Silling István, Andrić Edit, Hózsza Éva, Pató Imre, Varga Tünde, Futó Hargita (és több egyetemi hallgató, illetve terepmunkások) közreműködésével. A Műhely kapott később a szabadkai székhelyű Magyarságtudató Tudományos Társaságtól a Délvidéki Magyar Nyelvi Korpusz elméleti kutatásaira és építésére megbízást. Ekkor kapcsolódott be egy korpuszépítő műszaki csoport is. – Az elérhetőségek: YU – 24420 Kanjiža, Edvard Kardelj tér 9. Telefon: 24-874-692. Ímél-cím: papozuku@eunet.yu.

2. Mi a Műhely (Iroda, Intézet) feladatköre? Kézenfekvőnek tűnik, hogy az ellátandó feladat körben egyfelől közös, összehangolt tevékenység folyik, másfelől pedig nem közös, hanem speciális, egyedi tevékenység is. Melyek ezek (a fenti sorrendben)?

S z l o v á k i a : Az Iroda feladatköre már a 90-es években kezdett körvonalazódni elsősorban szociolingvisztikai és kétnyelvűségi kutatásaink, a kisebbségi nyelvi tervezésről és nyelvművelésről folytatott vita, illetve a szlovákiai kisebbségi nyelvhasználati törvény előkészítése kapcsán szerzett tapasztalatok alapján. Elképzeléseink szerencsésen találkoztak a Kisebbségkutató Intézetnek egy kárpát-medencei kutatóállomás-hálózat kialakítását célzó terveivel. A szervezés során, illetve később, a működésünk alatt összegyűlt tapasztalatokat felhasználva az Iroda feladatait folyamatosan pontosítottuk. Eszerint a Gramma Nyelvi Iroda tevékenysége jelenleg a következő fő területeket fogja át: 1. tudományos kutatás; 2. nyelvi adatbázisok építése; 3. nyelvi tervezés; 4. nyelvi szolgáltatások; 5. oktatás, továbbképzés; 6. könyvtárépítés; 7. kutatásszervezés és szakértői tevékenység. Ezeket a tevékenységeket többé-kevésbé minden iroda végzi, bár a helyi feltételeknek megfelelően hangsúlyeltolódások vannak. A kutatóállomások legtöbb munkatársa jól ismerte egymást, közös kutatásokat is végeztek már (ilyen volt a KONTRA MIKLÓS vezette ún. RSS-vizsgálat, amelynek eredményei „A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén” című könyvsorozatban jelentek meg). Ennek ellenére az állomások együttműködése, a közös kutatások csak fokozatosan alakultak ki: elsőként a korpuszmunkálatok indultak meg, majd egy a kisebbségi jogokkal foglalkozó kötet összeállítása következett, s tavaly kezdődtek a szintén hosszabb távra tervezett lexikográfiai munkálatok.

Jelenleg három fő témában folyik az együttműködés. – 1. Korpuszmunkálatok. Az MTA Kisebbségkutató és Nyelvtudományi Intézeteivel karöltve 2002-ben kezdődtek el a kárpát-medencei Magyar Nyelvi Korpusz (NKFP 5/044/2002 pályázat) munkálatai. Ennek a szövegtárnak a szlovákiai része mintegy négy millió szövegszót fog tartalmazni. Jelenleg az elektronikus formában hozzáférhető írott anyagok (újságok, szépirodalom, tudományos irodalom, beszélt nyelvi, hivatalos nyelvi anyag) gyűjtését és előzetes feldolgozását végzik az Iroda munkatársai, de élőnyelvi magnetofon-felvételek készítése és digitalizálása is folyamatban van. – 2. A határon túli magyar nyelvváltozatok leírása – szótártani munkálatok. A határon túli magyar nyelvváltozatok leírása szempontjából áttörést jelentett a „Magyar értelmező kéziszótár” második, átdolgozott kiadása, ugyanis ebbe erdélyi, kárpátaljai és szlovákiai magyar szavak és szójelentések is bekerültek. A magyar szókincs „határtalanításában” következő lépésként felkérésre az Osiris Könyvkiadó indította kézikönyv-sorozat (A magyar nyelv kézikönyvtára, főszerkesztője TOLCSVAI NAGY GÁBOR) két első kötetének a határon túli magyar nyelvváltozatokra vonatkozó részeit dolgoztuk föl. A Lanstyák István koordinálásával folyó lexikográfiai munkálatok első eredménye, a helyesírási szótár már megjelent, továbbá elkészítettük az idegen szavak szótárába javasolt lexikális elemek jegyzékét is. E kiadványokon kívül lesznek határon túli szavak a most készülő „Képes diákszótárban” (szerkesztője KISS GÁBOR) is. – 3. Magyar nyelvű oktatás a kisebbségi régiókban. A tavaly indult közös, három évre tervezett kutatás célja az, hogy átfogó képet kapjunk a kisebbségi magyar oktatási intézmények nyelvi viszonyairól, az oktatás és az anyanyelvhasználat kapcsolatrendszeréről, az anyanyelvi, a többségi nyelvi, valamint a tanult idegen nyelvi kompetenciák milyenségéről, a kétnyelvűség típusairól és működéséről. – A Gramma Nyelvi Iroda saját kutatási terve alapján az

alábbi témákban folytak és folynak kutatások: nyelvpolitika és nyelvi tervezés, nyelvészociológia és szintérvizsgálat, kontaktológia, fordításmélelet, kétnyelvűség-kutatás, pszicholingvisztika.

U k r a j n a : Az intézet tevékenysége elsősorban a következő területekre terjed ki: 1. a kárpátaljai magyar nyelvhasználat tudományos (legfőképpen szociolingvisztikai) vizsgálata; 2. írott és beszélt nyelvi adatbázisok építése, archiválása, elemzése; 3. a helyi magyar nyelvhasználat nyelvtervezési problémáinak áttekintése, javaslatok megfogalmazása; 4. oktatás, továbbképzés; 5. kutatósszervezés; 6. a tudományos utánpótlás nevelése, segítése; 7. a nyelvészetiek mellett társadalomtudományi kutatási programok segítése, támogatása. [Az ukrainai beszámoló eredeti folytatása itt lényegében megegyezik a szlovákiai beszámolóban fentebb közölt, az 1., 2. és 3. pontok alatt olvasható szövegrésszel, ezért ezt nem közöljük. Azt azonban jelezzük, hogy az ott az 1. pont alatt említett szövegtárnak a kárpátaljai része mintegy hárommillió szövegszót tartalmaz majd. – K. J.] A Hodinka Antal Intézet saját kutatási programja alapján az alábbi témákban folytak és folynak kutatások: nyelvpolitika és nyelvi tervezés, nyelvészociológia és szintérvizsgálat, kontaktológia, kétnyelvűség-kutatás.

R o m á n i a : Az Intézetnek hármass feladatköre van: 1. más intézmények és kutatók által is használható nyelvi, bibliográfiai, demográfiai, jogi adatbázisok kialakítása; 2. részben erre épülő szociolingvisztikai, élőnyelvi kutatások és nyelvi tervezés; 3. nyelvi szolgáltató tevékenység a sajtó, egyéb intézmények és magánszemélyek számára. – Az első körhöz tartozó feladatokat a kolozsvári iroda végzi. Mint az alábbiakban szó lesz róla, első szakaszában el is végezte, a továbbiakban az adatbázisok karbantartását, folyamatos bővítését és használhatóságát kell biztosítani. – A második kör jelenti az Intézet szakmai munkájának a lényegét: a folyamatos kutatás és részben ezzel összefüggésben fontos nyelvi tervezési feladatok megoldása. A kutatás több témában és több helyszínen folyik: iskolai nyelvhasználat, tankönyvek és más oktatási anyagok nyelve, városi fiatalok magyar nyelvhasználat, nyelvcseres szórványkörnyezetben, a sajtónyelv vizsgálata, kontaktológiai vizsgálatok, szaknyelvi vizsgálatok stb. Az ehhez kapcsolódó nyelvi tervezés elsősorban az erdélyi kisebbségi nyelvváltozat nyelvi állományának bővítését, egységesítését és anyanyelvűsítését célozza, de benne van a státustervezés és a nyelv presztízisének erősítése is. Mivel a nyelvi hiány a közigazgatásban, a közéletben és az oktatásban észlelhető, elsődleges feladatunknak tekintettük a közigazgatási nyelvhasználatot segítő kétnyelvű szótárak szerkesztését és formanyomtatványok magyar változatainak elkészítését, oktatási anyagok gondozását, oktatás-terminológiai szótár kiadását, az oktatásban csak román nyelven használt erdélyi magyar földrajzi nevek feldolgozását, román–magyar kulturális szótár előkészítését. Az összehangolt szakmai programokban eddig a moldvai magyar nyelvváltozat státusa körüli vitákban fejtettük ki véleményünket, közreműködtünk a nyelvi jogok Kárpát-medencei helyzetét bemutató kötet megírásában, és megterveztünk egy most induló hároméves kutatást az anyanyelvi oktatás témakörében. A nyelvi tervezés összehangolt programját „határtalanítási” programnak neveztük, ennek lényegét a Magyar Tudományban fejtettük ki (2004/7. szám; ennek irányítója LANSTYAK ISTVÁN). Intézetünk szolgáltató tevékenysége kiterjed a nyelvi tanácsadásra, közérdekű szövegek, fordítások nyelvi gondozására, valamint szakvélemény kifejtésére konkrét felkérések esetében.

S z e r b i a - M o n t e n e g r ó : Az iroda feladatai több szinten összegezhetők. Legrégebben a szociolingvisztikai kutatások kezdődtek, például a nem és nyelvhasználat, a délvidéki magyar diáknyelv, nyelvjárási gyűjtések, szólások, közmondások gyűjtése, munkahelyi és közéleti kétnyelvűség. A nagyobb termunkélatok később indultak el, amikor a korpuszépitésbe bekapcsolódtunk; ez új feladatokkal is járt. Becapcsolódtunk az új idegen szavak szótárának az anyaggyűjtésébe, elkészítettük pótlásként a legújabb helyesírási szótár vajdasági „függelékét”, kiegészítését. Jelenleg a következő témákban folynak még kutatásaink: az 1919 utáni nyelvi elkülönülés, szétfejlődés szakaszai; jugoszlavizmusok és neologizmusok; az általános iskolai tanulók szókincsének vizsgálata; a vajdasági írók nyelvhasználat; párhuzamos és fordításkorpuszok elemzése; a délvidéki tájszótár, a délvidéki szólásszótár; most van folyamatban az Arany János Közalapítványnál egy pá-

lyázatunk, amelyben az új akadémiai értelmező kéziszótár délvidéki kiegészítéséhez, a sajtónyelvi vizsgálatokhoz, illetve az oktatás és nyelv kutatásához kértünk támogatást, de szerteágazó utónévgyűjtés is folyik az egész Bácskára kiterjedően.

3. Milyen eredményekről lehet számot adni? Publikációk, anyaggyűjtés, konferenciák, tanácskozások, tanácsadás stb.

S z l o v á k i a : A kutatóállomások 2001–2002-es közös kutatásának (Kárpát-medencei kisebbségek nyelvpolitikai helyzete) eredményét összefoglaló tanulmánykötet „Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában” címmel jelent meg 2003-ban, SZARKA LÁSZLÓ és NÁDOR ORSOLYA szerkesztésében (Akadémiai Kiadó, Bp., 2003.). A tanulmányok német nyelvű változatát a budapesti székhelyű Európa Intézet jelentette meg (Herausgegeben von FERENC GLATZ, Begegnungen 21. Die Sprache und die kleinen Nationen Ostmitteleuropas. Bp., 2003.). A Grammanak eddig két „saját” könyve jelent meg: a „Tanulmányok a kétnyelvűségről” című sorozat első kötete (LANSTYÁK ISTVÁN és SIMON SZABOLCS szerkesztésében), illetőleg LANSTYÁK ISTVÁN és SZABÓMIHÁLY GIZELLA közös kötete, a „Magyar nyelvtervezés Szlovákiában. Tanulmányok és dokumentumok” című. 2004-ben remélhetőleg három további tanulmánykötet és néhány, a szlovákiai magyar nyelvhasználóknak szánt kiadvány is nyomdába kerül. Továbbá kiadunk egy szöveges CD-t a települési önkormányzatok számára, ez az önkormányzatok által használt fontosabb dokumentumok szlovák mintaszövegeit és magyar fordításukat tartalmazza majd. Elsősorban oktatási céllal jelentjük meg a „Mutatványok a szlovákiai magyar nyelvjárásokból” című CD-t. Már publikált, illetve kéziratban meglevő, de a szakmai és laikus közönség számára érdekes és hasznos anyagaink honlapunkon is olvashatóak, a régebbieket pedig az érdeklődők számára elektronikus formában is el tudjuk juttatni.

Anyaggyűjtés a már említett témákban folyik: a szlovákiai magyar korpuszhoz gyűjtjük az írott és a beszélt nyelvi anyagot, valamint a lexikográfiai munkálatokhoz kapcsolódóan folynak a szlovákiai magyar elektronikus köznyelvi adatbázis munkálatai. – Az Iroda minden novemberben Párkányban szervezi meg a Gramma Nyelvészeti Napokat, a legutóbbi, immár harmadik rendezvény témája a szlovákiai magyar nyelvjárások és az élő nyelvhasználat kutatása és dokumentálása. A több mint harmincéves hagyománnyal rendelkező Kazinczy Napok egyik társszervezőjeként a szakmai előkészítést és szervezést vállaltuk magunkra. Nyelvész-doktoranduszok, egyetemisták, főiskolások részére szakmai továbbképzésként szervezzük a Szociolingvisztikai Műhelytalálkozókat (eddig három alkalommal), illetve (a Magyar Köztársaság Kulturális Intézetével karöltve) a Gramma Nyelvészeti Műhely előadásorozatát, amelyet laikus érdeklődők is látogatnak (eddig hét előadás hangzott el). A nyelvi tervezés nyelvi-elméleti alapvetése lesz a témája a szeptember végén tartandó alkalmazott nyelvészeti műhelytalálkozónak. – 2002 februárjától nyelvi ügyfélszolgálatot működtetünk. A telefonos ügyelet szerdánként 9 és 11 óra között hívható, sokan azonban ímélnél és levélben, illetve személyesen érdeklődnek. A közérdekű kérdéseket és az azokra adott válaszokat közzé tesszük honlapunk „Nyelvi menedzsment” rovatában, illetve az Új Szó napilapban „Önök kérdeznek – Mi válaszolunk” rovatában. Az Iroda az Új Szó napilapban „Otthonunk a nyelv” címmel nyelvi ismeretterjesztő, illetve „Szlovákiában – nem csak szlovácul” címmel a pozitív kétnyelvűséget képekkel is illusztráló rovatot indított, s belső munkatársainak nyelvi ismeretterjesztő előadásai rendszeresen hallhatóak a Pátria Rádióban.

U k r a j n a : A kutatóállomások „Kárpát-medencei kisebbségek nyelvpolitikai helyzete” című közös kutatásának eredményét összefoglaló tanulmánykötet 2003-ban megjelent, a tanulmányok német nyelvű változata úgyszintén (l. a szlovákiai beszámolóban fentebb). Intézetünknek mindeddig három saját kiadványa jelent meg: A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba. (Szerk. CSERNICKSKÓ ISTVÁN. Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, Beregszász, 2003.). Tanulmányok a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról (Szerk. BEREGSZÁSI ANIKÓ – CSERNICKSKÓ ISTVÁN. PoliPrint, Ungvár, 2004.) BEREGSZÁSI–CSERNICKSKÓ, ...itt mennyit ér a szó?

Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról (PoliPrint, Ungvár, 2004.). Előkészületben van további két tanulmánykötet és egy hivatalos szövegek, formanyomtatványok stb. ukrán és magyar nyelvű változatát bemutató példatár, valamint több nyelvészeti vonatkozású felsőoktatási jegyzet is. Munkatársainknak számos tanulmánya jelent meg különböző folyóiratokban, kötetekben, melyekről intézetünk honlapján tájékozódhatnak az érdeklődők. 2003 novemberében rendeztük meg a helyi magyar kutatók, kutatások és a tudományos utánpótlás helyzetével foglalkozó konferenciánkat Beregszászon. Idei tudományos tanácskozásunkat „Az iskola mint nyelvhasználati színtér” címmel szervezzük.

R o m á n i a : Az adatbázisok közül készen van a demográfiai adattár (az összes XX. századi és a legújabb népszámlálási adat), a jogi adattár (1818-tól az összes román törvénnyel), oktatási adattár (intézmények és bibliográfia). Folyamatosan épül a szociolingvisztikai adattár, ennek része a Nemzeti Szövegtár erdélyi anyagának gyűjtése és feldolgozása. – A bibliográfiai adattárat illetően első lépésként az 1990 óta megjelent romániai magyar élőnyelvi tanulmányok bibliográfiájának összeállítását terveztük. Ez a könyvészet PÉNTEK JÁNOS munkájaként teljes egészében elkészült, sőt a tervezettnél gazdagabb lett. Nemcsak szociolingvisztikai tanulmányok bibliográfiái leírását tartalmazza, hanem felöleli a magyar nyelvtudomány valamennyi ágában megjelent publikációkat. E bibliográfia alapján írta meg a szerző összegző tanulmányát az erdélyi magyar nyelvtudomány 1990 utáni eredményeiről és problémáiról. (Örökség és kihívás. Az erdélyi magyar nyelvtudomány a század- és ezredfordulón. In: Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről. Szerk. TÁNCZOS V. – TÖKÉS GY. Scientia Kiadó, Kolozsvár, 2002. 1: 15–50). A „Román–magyar közigazgatási szótár” munkálatai jóval korábban kezdődtek el az AESZ keretében, a véglegesítés már az Intézet keretében történt (2002-ben jelent meg az AESZ kiadványaként). 2004-ben került a nyomdába a szótár román–magyar változata. Intézeti munkaként kezdtük meg egy „Román–magyar oktatás-terminológiai szótár” szerkesztését és egy román–magyar kulturális szótár anyagának gyűjtését. A Teleki László Intézet felkérésére intézeti munkaként BENŐ ATTILA és MURÁDIN LÁSZLÓ angol nyelvű összefoglaló tanulmányt írt az eddigi csángókutatásokról (Csángó Dialect – Csángó Origins. In: DIÓSZEGI LÁSZLÓ – TELEKI LÁSZLÓ ed., Hungarian Csángós in Moldavia. Bp., 2002.). A 2002-es közös szempontok alapján végzett kutatás eredményeit rögzíti az a tanulmány, amely 2003 nyarán jelent meg: PÉNTEK JÁNOS – BENŐ ATTILA, Nyelvi jogok Romániában (NÁDOR O. – SZARKA L. szerk. i. m. 123–47, Hrsg. F. GLATZ. i. m. 71–86). A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai sorozat első köteteként jelent meg PÉNTEK JÁNOS és BENŐ ATTILA kötete: „Nyelvi kapcsolatok, nyelvi dominanciák az erdélyi régióban” (Kolozsvár, 2003.). – A „Magyar értelmező kéziszótár” legújabb kiadásának mintáját követve, a „határtalanítás” szándékával felajánlottuk, hogy kutatóállomásaink minden Magyarországon megjelenő szótár, kézikönyv anyagát kiegészítik a kisebbségi régiók nyelvi anyagával. Ennek már itt a folytatása az Osiris Kiadó „Helyesírás” című kézikönyvének anyagában (szerzői LACZKÓ KRISZTINA és MÁRTONFI ATTILA). A sorozat további kiadványaiba is előkészítettük és előkészítjük az anyagot. Ezért beható lexikális vizsgálatokat végzünk és létrehozunk egy Kárpát-medencei lexikális adatbázist (a munka már elkezdődött)

A kutatóállomásoknak vannak közös, többnyire Budapesten, az MTA Kisebbségkutató Intézete által szervezett konferenciái. A Gramma Iroda is kialakította a maga szakmai rendezvényeit. A mi Intézetünk is rendszeressé kívánja tenni a már két alkalommal megrendezett júliusi illyefalvi szemináriumot. 2003-ban itt határoztuk el a kutatóállomások tevékenységének szorosabb összehangolását, közös kutatási programok megtervezését és megvalósítását, s azt, hogy a szakmai fórumokon lehetőség szerint közösen lépünk föl. 2002-ben volt a 12. konferencia Nyíregyházán, a legutóbbit 2004. szeptemberében intézetünk és a kolozsvári egyetemi tanszék közösen szervezte. Gondot fordítunk arra is, hogy rendszeresen beszámoljunk az intézeti munkáról a jelentősebb erdélyi és magyarországi konferenciákon (például az Erdélyi Múzeum Egyesület szokásos novemberi évi konferenciáján). 2002. július 4–6-án Jászvárosban volt „A moldvai csángók nyelve és eredete”

című konferencia, amelyet a Román Akadémia és Románia Parlamentje szervezett az Európa Tanács ajánlására. Ezen részt vett a csángók helyzetéről szóló jelentés két szerzője, Joao Ary és Tytti Isohookana-Asunmaa is. Mivel a konferencia román résztvevőinek többsége a moldvai csángók román eredetét próbálta bizonygatni, különös hangsúlyt kapott a magyar szakemberek jelenléte. A konferenciára mindössze két magyar nyelvész hívtak meg (Szilágyi N. Sándort és Benő Attilát). A Heltai Gáspár Könyvtári Alapítvánnyal és a budapesti Hungarian Language School-lal közösen „Nyelvi képzés határhelyzetben” címmel szerveztünk konferenciát Kolozsváron (2003 januárjában). A konferencia előadásai és hozzászólásai a szórványhelyzetben élő, nyelvcserén átment magyar nyelvű személyek és csoportok nyelvi rehabilitációjának lehetőségeit mérlegelték. A nyelvi státustervezés feladatainak tisztázását, a nyelvi jogi helyzet leírását tűzte ki célul a sepsiszentgyörgyi konferencia (2004. január). A konferencia anyagából kötet készül kutatóállomásunk szerkesztésében „Nyelvi jogok és nyelvhasználat” címmel. – Intézetünk szolgáltató, tanácsadó tevékenysége igen széleskörű. Példaként említjük meg: 2001-ben megbeszélést kezdeményeztünk a Monitorul Oficial magyar változataként megjelenő Hivatalos Közlöny szerkesztőivel. Felajánlottuk, hogy vállaljuk a fontosabb törvények magyar fordításának lektorálását és az állandó nyelvi tanácsadást. A sepsiszentgyörgyi munkatársak rendszeresen támogatják a székely önkormányzatokat abban, hogy élhessenek az anyanyelvű nyelvhasználat jogával. 2002-ben a hatályos új szabályozás alapján elkészítettük a rendőrök rendfőköztainak javasolt magyarítását, és ezt a hozzáfűzött értelmezésekkel együtt eljuttattuk a romániai magyar lapok szerkesztőségéhez. A 2001-es és 2002-es év eseményei több közérdekű ügyben is szakmai állásfoglalásra készítették intézetünk munkatársait. Így 2001 novemberében a magyar nyelvű tankönyvek ügyében Péntek János kezdeményezte és megfogalmazta az Intézetnek a Magyar Írószövetséggel, a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társaságával és a Nemzetközi Filológiai Társasággal közös nyilatkozatát „A felháborodás, az aggodalom és a reménység szava” címmel. Az ügyről a sajtó is írt (Visszatért a múlt: Krónika 2001. november 10–11). Kereskényi Sándor szenátor felkérésére Péntek János 2002-ben magyarra fordította a román nyelvtörvény-tervezetet, és szakértői véleményt írt a román nyelvtörvény akkori változatáról.

Szerbia és Montenegró: Publikációk: Adryántól Adorjánig – Szociográfiai és szociolingvisztikai műhelytanulmányok. Logos Grafikai Műhely – Kanizsai Szociográfiai Műhely, Magyarakanizsa, 2004. Benne: PAPP GYÖRGY, Adorján ragadványnevei; RAJSLI ILONA, Nem és nyelvhasználat; PAPP GY., A Kisfától a Nömösütig – Településtörténet a helynevekben; RAJSLI I., Szinkovics Jenőről és a Magyar Nyelv 1913. évfolyamában megjelent adorjáni tájnyelvi gyűjtéséről. – Kisebbségi létjelenségek, szórvány- és szociolingvisztikai kutatások. Szerk. GABRITYNÉ MOLNÁR IRÉN. MTT kiadása. Benne: ANDRIĆ EDIT, A szerb nyelv hatása a magyar általános iskolás tanulók nyelvhasználatára; PAPP GY., A nyelvi korpuszépítéssel kapcsolatos tevékenység és hasznosulási beszámoló; RAJSLI I., Nyelvi attitűdvizsgálatok a vajdasági fiatalok körében. – A X. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Napok tudományos tanácskozása. Hungarológiai Közlemények 2003/2. szám. Benne: RAJSLI I., Egy délvidéki regionális tájszótár elvi, módszertani kérdései; PAPP GY., Milyen legyen a vajdasági szólásszótár?; MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ, A vajdasági magyar nyelv rétegei; ANDRIĆ E., A szerb–magyar párhuzamos korpuszról. – 2003 áprilisában tanácskozás: „A frazeológiai kutatások elméleti, gyakorlati kérdései”; résztvevők: ROZGONYINÉ MOLNÁR EMMA, FORGÁCS TAMÁS, ANDRIĆ EDIT, RAJSLI ILONA, MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ, CSORBA BÉLA, SILLING ISTVÁN. A kötet megjelenése folyamatban van. – Egymillió szövegszó letöltése, tisztítása, feldolgozása, validálása és a Nyelvtudományi Intézetbe juttatása, a következő egymillióes egység feldolgozása folyamatban van. – Kérdőíves gyűjtések: ezer kérdőív a középiskolások nyelvi, nyelvhasználati mintái tematikával kapcsolatban. – Ötszáz kérdőív feldolgozása a vajdasági magyar diáknyelv köréből. – Az 1–8. osztályos tanulók utónévvizsgálata a Bácskában. – A Simonyi Zsigmond Helyesírási Verseny vajdasági selejtezőinek szervezése a szabadkai és újvidéki Módszertani Központtal együtt. – Magyar logopédiai tanácsadás.

4. Milyen a tudományos kutatásnak és az ismeretterjesztésnek, illetve a gyakorlati alkalmazás elősegítésének a viszonya és aránya az Iroda tevékenységében?

Szlovákia: Irodánk (és a munkatársak) tudományos tevékenysége kezdetektől fogva erőteljesen gyakorlatorientált volt: főként olyan kutatási témákon dolgoztunk és dolgozunk ma is, amelyek nemcsak elméletileg érdekesek, hanem elősegítik beszélőközösségünk lehető legtágabban értelmezett nyelvi-nyelvhasználati gondjainak megoldását is. Ismeretterjesztő és tanácsadó, sőt szakfordítói tevékenységünk is elsősorban szociolingvisztikai és kontaktológiai vizsgálatainkhoz, valamint a szaknyelvi tervezéshez kapcsolódik. Mindezekből adódóan tevékenységünkben a kutatás és az alkalmazás összefonódik.

Ukrajna: Kutatásaink és programjaink legnagyobb része gyakorlati jellegű. Kiemelt figyelmet fordítunk a helyi közösség nyelvi, nyelvhasználati gondjaira, megoldási javaslatokat dolgozunk ki. Munkatársaink immáron harmadik éve kapcsolódnak be a Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség által szervezett Kölcsey Nyári Pedagógus-akadémia munkájába, ahol óvodapedagógusok, tanítók, tanárok továbbképzésén tartanak előadásokat. A Kárpátalja című hetilapban, valamint a Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Közoktatás című módszertani folyóiratában az intézet kutatói rendszeresen jelentkeznek tanulmányokkal, cikkekkel, ismeretterjesztő és tudomány-népszerűsítő írásokkal.

Románia: Az Intézet tevékenységében a fentebb kifejtett hármas feladatkör szerencsésen kiegészíti egymást, noha az arányokat, a viszonyokat többnyire nehéz előre megtervezni. Különösen a szolgáltató jellegű munka olyan, hogy az igényekhez kénytelen igazodni. Jóval ütemesebb az, ami előre megtervezhető. Az elmúlt hónapokban a megjelenőben levő szótárak anyagának kiegészítése igényelte a legtöbb időt és munkát, mivel ebbe viszonylag későn kapcsolódtunk be, viszonylag kevés előmunkálattal. Hasonlóképpen itthoni munkáink közül sürgős volt a „Magyar-román közigazgatási szótár” szerkesztése.

Szerbia és Montenegró: Kutatási, publikációs célkitűzéseinket egyértelművé teszi a veszélyeztetett magyar nyelvhasználat, a magyarországi kutatásokhoz való felzárkózás, illetve a lemaradások pótlása. Olyan és annyi elméleti kutatást végezhetünk, amennyi nélkülözhetetlen a gyűjtések, vizsgálatok feldolgozásához, értelmezéséhez és a gyűjtés forrásainak meghatározásához. Az ismeretterjesztő tevékenység elsősorban a kutatások közösségi, támogatási hátterének megteremtésére irányul. Például a sajtónyelvi korpusz bizonyos feldolgozási szakaszaiban bemutató tanácskozákat szervezünk az érintett sajtótermékek, hírközlő eszközök számára: Magyar Szó, Hét Nap, Családi Kör, Újvidéki Rádió, Szabadkai Rádió, Képes Ifjúság stb. A közös tervmunkálatok, mint a helyesírási szótár, idegen szavak szótára, vajdasági magyar helységnevtár, intézménynevek adattára kifejezetten a gyakorlati alkalmazást szolgálják.

5. Milyen távlati célkitűzések körvonalazódtak az eddigi tapasztalatok alapján?

Szlovákia: A kutatóállomások 2003-as, az erdélyi Illyefalván tartott közös nyári tanácskozásán a Gramma és a Szabó T. Attila Intézet jelen levő munkatársai a lexikográfiai munkálatok összehangolásában, hasonló témájú publikációk (például földrajzi nevek szlovák/román–magyar szótára, oktatási szótár) megjelentetésében, illetve az említett szótártani kutatás eddig összegyűjtött anyagának egységes szerkezetű adatbázisként való továbbfejlesztésében állapodtak meg. Ami saját tevékenységünket illeti, folytatjuk a már megkezdett kutatásokat, nagyobb súlyt fektetve néhány, eddig kevésbé kutatott területnek, ilyen például a magyar vagy a magyar anyanyelvű romák nyelvhasználatára, a kontaktológia és a fordításelmélet kapcsolata, a kétnyelvű nyelvi szocializáció, illetve a kétnyelvű beszélők nyelvi kompetenciája. Célunk az, hogy kutatásaink eredményét monografikus feldolgozásokban is közzé tegyük.

Ukrajna: A kutatóállomások közötti együttműködés révén számos, az egész Kárpát-medencére kiterjedő kutatási program gondolata felmerült. Ezek között a lexikográfiai munkálatok azok, amelyek terén már konkrét együttműködési keret kezd kialakulni. Folyamatosan bővítjük saját

kutatási témáinkat is. A jövő évtől például a nyelvileg vegyes családban felnövő gyermekek nyelvi fejlődésével, illetve a szülők iskola- és tannyelv-választási stratégiáival is foglalkozunk majd.

R o m á n i a: Távlati céljaink és közelebbi elképzeléseink, megtervezett programjaink bőven vannak. A legtöbb tennivaló a nyelvi tervezés területén van, és ezek jórészt közös feladatok minden külső régióban. Szakmai terveink vannak, a kutatóállomások sorsa azonban bizonytalan. A Szabó T. Attila Intézet teljes önállósításával még várnunk kell, mivel az eddigi támogatás kizárólag pályázati és ösztöndíj jellegű volt. Arra számítottunk, hogy néhány próbaév után kialakulhat egy biztosabb, normatív támogatási rendszer. Ennek azonban egyelőre az ellenkezőjét tapasztaljuk: a korábbi közös intézeti pályázatot bizonytalan időre szóló egyéni ösztöndíjpályázatok váltották föl, és értesüléseink szerint az Arany János Alapítvány sorsa bizonytalan, az MTA költségvetési támogatása is csökkent. Ilyen körülmények között olyan önálló státusokra gondolni sem lehet, amelyek biztos alapot és perspektívát teremtenének a legfiatalabb munkatársaknak.

S z e r b i a - M o n t e n e g r ó: Legjelentősebb célkitűzéseink a következők: A „Magyar értelmező kéziszótár” szöveganyagához a vajdasági kiegészítések elkészítése, amely sajnos, rajtunk kívülről álló okokból, nem került az egységes kötetbe; regionális tájszótár, regionális szólásszótár; tanulóink szókincsének, nyelvhasználatának, helyesírási készségének regionális vizsgálata, írói szótárak, kétnyelvű fogalomtárak (rokonságnevek, dohánytermesztés, fordítástudomány, tantárgy-terminológia stb.)

C SERNICSKÓ ISTVÁN – PAPP GYÖRGY – PÉNTEK JÁNOS – SZABÓMIHÁLY GIZELLA

T Á R S A S Á G I Ü G Y E K

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 100. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 100. közgyűlését 2004. december 1-jén, a centenáriumi ünnepséget követő délután tartotta a Magyar Tudományos Akadémia székházában.

1. A közgyűlést megnyitó H o n t i L á s z l ó alelnök szavai után S z a t h m á r i I s t v á n „Irodalmi nyelvi (sztenderd-) vizsgálatok a Prágai Nyelvész kör módszerével: Medgyesi Pál, XVII. század” című előadása hangzott el.¹

2. Az előadás után G e r s t n e r K á r o l y titkár beszámolója következett.

Tisztelt Közgyűlés! Hölgyeim és Uraim! A Magyar Nyelvtudományi Társaság századik évének munkájáról a következőkben számolhatok be.

1. Idén a szokásos két választmányi ülésünk helyett három volt: az első május 11-én, a második október 26-án, a harmadik pedig egy hete, november 23-án. Az elsőt az évfordulós ülésszakkal kapcsolatos tervekről és teendőkről esett szó. A Társaság elnöke a választmány jóváhagyásával megbízta Éder Zoltán tagtársunkat, a választmány tagját, hogy írja meg a Magyar Nyelvtudományi Társaság történetét megalapításától 2004-ig. A várhatóan hét szerzői ív terjedelmű kézirat elkészülte 2005 márciusának végére várható, maga a mű pedig A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozatban fog megjelenni. Második választmányi ülésünkön – hagyományainknak megfelelően – kiküldtük az idén teljes számban kiosztandó emlékérmek és -díjak odaítélésére javaslatot tevő bizottságokat, mégpedig a következőket: Bárczi-emlékérem és -díj: elnök: Fábian Pál, tagok: Forgács Tamás, Haader Lea, Sebestyén Árpád, Zelliger Erzsébet. Csűry-emlékérem és -díj: elnök: Hajdú Mihály, tagok: Balogh Lajos, N. Fodor János, Molnár Zoltán, Posgay Ildikó, Szabó

¹ L. jelen számunkban: 21–7.

József, illetőleg: Balázs Géza, Fodor Katalin, Hegedűs Attila, Raátz Judit (a bizottság tagjainak feladata az önkéntes nyelvjárásgyűjtői pályázatok elbírálása is). Fokos-díj: elnök: Keresztes László, tagok: Bakró-Nagy Marianne, Zaicz Gábor, Pusztay János, Havas Ferenc. Gombocz-emlékérem és -díj: elnök: Gósy Mária, tagok: Csúcs Sándor, Juhász Dezső, P. Lakatos Ilona, Szűts László, Zoltán András. Kosztolányi-díj: elnök: Kemény Gábor, tagok: Éder Zoltán, Gáspári László, Grétsy László és V. Raisz Rózsa. Pais-emlékérem és -díj: elnök: Ördög Ferenc, tagok: Gerstner Károly, Hoffmann István, Kázmér Miklós, Korompay Klára. Révai-emlékérem és -díj: elnök: Szathmári István, tagok: Kiefer Ferenc, Nyirkos István, Péter Mihály, Pusztai Ferenc. Zsirai-díj: elnök: Honti László, tagok: Csepregi Márta, D. Máta Mária, Szij Enikő, K. Vermes Stefánia. Megemlékezési bizottság: elnök: Elekfi László, tagok: Bańcerowski Janusz, Guttman Miklós, Hessky Regina, Keszler Borbála.

Az október 26-ai ülésen a választmány tagjai megvitatták és egyhangú szavazással elfogadták Antalné Szabó Ágnes tagtársunk írásban előterjesztett következő javaslatát: „A Szemere Gyula anyanyelv-pedagógiai kutatócsoport tagjai, valamint több, az anyanyelvtanítás ügye iránt elkötelezett magyar szakos kollega egyetértésével és támogatásával javasoljuk a Társaság keretein belül egy magyartanári tagozat létrehozását. Ennek a célja, hogy az anyanyelvet oktató tanárokat, valamint az anyanyelvtanítással kapcsolatos fejlesztési munkákat hiteles szakmai fórum támogassa és képviselje. Ez a feladatvállalás a Társaság alapító okiratában foglalt céloknak is megfelel. Ha ez a tagozat megalakul, akkor még eredményesebben tudjuk mozgósítani az iskolákban a magyartanárokat.”

Idei harmadik választmányi ülésünkön meghallgattuk a bizottsági jelentéseket, s ezek alapján elfogadtuk az emlékérmek és -díjak odaítéléséről szóló javaslatokat. A nyelvjárási pályázatra nyolc pályamű érkezett (ebből öt az országhatárokon kívülről), közülük a Csűrű-bizottság többet jutalmazásra terjesztett elő. A centenáriumi ünnepség alkalmából odaítélendő tiszteleti tagsággal kapcsolatban vita bontakozott ki arról, hogy a Társaság rendes tagjai lehetnek-e tiszteleti tagok is. A választmány szavazattöbbséggel későbbi időre halasztotta a döntést.

2. Az elmúlt évben központi rendezésben 8 felolvasó ülést tartottunk. Ebből kettőt a Magyar nyelvi, hármat az Általános nyelvészeti és szintén hármat a Finnugor szakosztály szervezett meg. Debreceni csoportunkban négy előadást tartottak. Szombathelyi csoportunknak az ottani főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékével közösen tartott ülésén köszöntötték Szabó Gézát 70. születésnapja alkalmából, az Uralisztikai Tanszékkel közösen pedig konferenciát rendeztek „Az oroszországi finnugor népek nyelvi helyzete” címmel. Szegedi csoportunknak a Magyar Tudomány Ünnepehez kapcsolódóan egy nagyobb rendezvénye volt, s a Heves megyei csoport is egy tudományos ülést tartott 2004-ben. Társaságunk tagjai vidéken és Budapesten – a nemes hagyományokat őrizve – ebben az esztendőben is tevékeny szerepet vállaltak kongresszusokon és konferenciákon (így a magyar nyelvészek augusztusi nemzetközi kongresszusán), a Magyar Nyelv Hete rendezvényein, nyári egyetemeken, továbbképzéseken, valamint különféle évfordulós eseményeken.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság az MTA Nyelvtudományi Intézetével közösen rendezte meg a VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszust, melynek előadásai a Magyar Tudományos Akadémia épületében 2004. augusztus 29–31-ig zajlottak. A kongresszus iránt – bár a híradás sokakhoz nem jutott el időben – nagy előzetes érdeklődés mutatkozott (igen-igen nagy többségben belföldről), ezért (valamint a szűk időkeretek miatt) a beküldött, de anonim előadás-kivonatokat alapján bizottságok tettek javaslatot arra, mely témák kerüljenek be a végleges, mintegy 150 előadást tartalmazó programba. A kivonatok azonban nem mindig igazítanak el jól abban, hogy egy tervezett előadás milyen színvonalú lesz, így többen is „kiroslódtak” a reménybeli előadók közül. A Társaság mint társszervező okult ebből az esetből, s a következő konferencián vagy kongresszuson igyekszik körültekintőbben eljárni. – 2004. április 22–23-án a Magyar Nyelvtudományi Társaság és az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke közös rendezésében „Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében” címmel nemzetközi konferencia volt Budapesten.

3. A Társaság kiadványai közül első helyen a Magyar Nyelvet kell említeni. Idén is a szokott időben és terjedelemben jelentek meg az egyes számok, melyek mind tematikájukban, mind módszertanukban változatos cikkeket tartalmaznak. A folyóirat elektronikus változata már évek óta a világhálón is olvasható (www.c3.hu/~magyarnyelv), és a megfelelő helyen már a 2004. évi 3. szám is megtalálható, vagyis teljesen naprakész a folyóirat honlapja; ezért TERBE ERIKA webszerkesztőt illeti köszönet. Társaságunk kiadványainak számát gyarapítja SAJTOS JÓZSEF tagtársunk munkája, a „Sárvíz menti nyelvatlasz” (220. szám), a már említett csángó konferencia előadásait tartalmazó kötet: „Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében” (221. szám), valamint a 222-es számmal megjelent mű: „Szenczi Molnár Albert Új magyar grammatikája”, mely a latin mellett a CONSTATINOVITSNÉ VLADÁR ZSUZSÁTÓL származó magyar fordítást is tartalmazza. Jó ütemben haladnak „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” IX. kötetének munkálatai JUHÁSZ DEZSŐ irányításával és szerkesztésében.

4. A társasági tagdíjak 2004-ben változatlanok maradtak, így tehát a nem nyugdíjas tagoknak 500, a nyugdíjasoknak 400, a diákoknak 300 Ft volt a tagdíj. (Zárójelben jegyezzük meg, hogy a tagdíjfizetési hajlandóság is változatlanul alacsony szinten van...) Mivel az említett rendkívül alacsony összegek már jelképesnek sem mondhatók, s mivel a jubileumi rendezvényekkel kapcsolatban nagyobb kiadások is várhatók, a tagdíjat előbb-utóbb bizonyosan meg kell emelni (esetleg a duplájára). Elképzeléseink szerint változatlan marad a Magyar Nyelv 2000 Ft-os éves előfizetési (vagyis számonkénti 500 Ft-os) díja is, ami, ismervén más folyóiratok árát, szintén rendkívül jutányosnak mondható. A személyi jövedelemadó egy százalékából a Társaságunknak juttatott támogatás összege majdnem elérte a félmillió forintot: az idén 482 321 Ft-ot utalt át az APEH a Társaság számlájára. Miként eddig is, ezt az összeget a Társaság kiadványainak a megjelentetésére fordítjuk. Mindenkinek köszönetet mondunk, aki ily módon támogatta a Magyar Nyelvtudományi Társaságot, s kérünk mindenkit: aki teheti, ezután is támogassa ebben a formában Társaságunkat.

5. Hagyományainkat követve az idén is több tagtársunkat köszöntöttük hetvenedik, illetve nyolcvanadik születésnapja alkalmából. Szakosztályi ülésen köszöntöttük a nyolcvanéves Herman Józsefet, Társaságunknak több mint fél évszázad óta aktív tagját. Ugyancsak felolvasó ülésen köszöntöttük a hetvenéves Balogh Lajost. Szombathelyen Szabó Gézátt köszöntötték hetvenedik születésnapja alkalmából ottani tagtársaink. 2004 márciusában Szatmárnémetiben Juhász Dezső köszöntötte Bura László nyugalmazott tanárt, fáradhatatlan népryelvkvutatót és tulajdonnevek közzevőjét hetvenedik születésnapján. Levélben köszöntöttük a nyolcvanéves Bata L. Györgyöt és Horváth Gedeonét, valamint a hetvenéves Batki Jenőné, Dienes Erzsébetet, Kristó Juditot és K. Réczei Margitot.

A halál az eltelt egy évben is elragadta néhány tagtársunkat. Tisztelettel emlékezem Harmatta János akadémikusra, az indoeurópai nyelvtudomány világszerte ismert tudósára, a magyar őstörténet jeles kutatójára; Mező Andrásra, a magyar névtan avatott mesterére, a Csűry Bálint-emlékérem és a Pais Dezső-díj birtokosára, akit hosszú betegség után az elmúlt év utolsó napján ragadott el a halál; Kristó Gyula akadémikusra, a magyar középkor kiváló kutatójára, aki a történeti névtanban is jeles eredményeket ért el, s aki alkotóereje teljében ez év januárjában hunyt el; Pásztor Emilre, a magyar nyelv művelés és helyesírás jeles alakjára, a Toldi-szótár szerkesztőjére, aki ez év májusában távozott az élők sorából. Mindannyiuk emlékét kegyelettel megőrizzük.

A taglétszámmal kapcsolatban utalhatok főtítkárunknak, Kiss Jenőnek az elmúlt években többször is elhangzott szavaira: pontos adatot azért nem tudunk közölni, mert címváltozásokról és elhalálozásokról sem kapunk mindig értesítést. Társaságunknak kb. 550 tagja volt a novemberi választmányi ülést megelőzően. Akkor – a már említett tanári tagozat megalakulásával kapcsolatban – mintegy száz új tag felvételéről döntött a választmány.

6. Tisztelt Tagtársak! A 2004. s egyben jubileumi évre vonatkozóan röviden ennyit tárhatam Önök elé. Jelentésem elfogadását kérve békés ünnepeket, eredményekben gazdag új esztendőt és jó egészséget kívánok.

3. A jelentés elfogadását követően B a l o g h L a j o s ismertette a pénztárosi jelentést. E szerint 2004-ben a következő bevételek voltak a Társaságban:

MTA támogatás (folyóirat-támogatással együtt)	2.800.000 Ft
Tagdíjak	192.700 Ft
Kiadványok értékesítése	170.650 Ft
Személyi jövedelemadó 1%-a	482.361 Ft
Egyéb bevétel (pályázat)	550.000 Ft
Összes bevétel	4.195.711 Ft

A Társaság kiadásai 2004-ben az alábbi tételekből adódtak össze:

Nyomdaköltség (folyóirattal együtt)	1.950.316 Ft
A Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszus támogatása	100.000 Ft
Munkabér, szerkesztői, lektori díjak	1.516.200 Ft
Személyi kifizetések járulékai	439.000 Ft
Posta, telefon és bérleti díj	321.300 Ft
Összes kiadás	4.326.816 Ft

2004-ben kiadásaink meghaladták bevételeinket, de az elmúlt évek megtakarításai lehetővé tették a kiadások és a bevételek közötti különbség kiegyenlítését, így tartozás felhalmozása nélkül zárhatjuk ezt az évet is.

2005-ben lényegi változás nem várható a bevételek és kiadások tekintetében.

4. A pénztárosi jelentés elfogadását követően A. M o l n á r F e r e n c felolvasta a Számvizsgáló Bizottság jelentését. A bizottság a Társaság iratait, bizonylatait, elszámolásait átnézve azokat rendben lévőnek találta.

5. A jubileumi közgyűlés utolsó napirendi pontjaként került sor a társasági emlékérmek és díjak átadására. B e n k ő L o r á n d méltató szavak kíséretében nyújtotta át az elismerő kitüntetések (a Pais-emlékérem és -díj kivételével, amelynek átadására a szokásos módon tavasszal Zalaegerszegen kerül majd sor). A 2004. év kitüntetettjei: Bárczi-díj: Szathmári István professor emeritus, ELTE, Bp.; Csűry-emlékérem és -díj: Juhász Dezső egyetemi docens, ELTE, Bp.; Fokos-díj: Várnai Zsuzsa, Nyelvtudományi Intézet, Bp.; Gombocz-emlékérem és -díj: Farkas Tamás egyetemi tanáreggéd, ELTE, Bp.; Kosztolányi-díj: Kocsány Piroska egyetemi tanár, Debreceni Egyetem; Pais Dezső-emlékérem és -díj: Pesti János ny. egyetemi docens, Pécsi Egyetem; Révai-emlékérem és -díj: Elekfi László, a Nyelvtudományi Intézet ny. munkatársa; Zsirai-díj: Nagy Katalin főiskolai tanár, ELTE TFK, Bp.

A közgyűlés elnöki zárszóval ért véget.

Összeállította: FARKAS TAMÁS

Laudáció a százéves Magyar Nyelvtudományi Társaságról*

„Minden nemzetnek féltett kincse és védő pajzsa a nyelve” – ennek a gondolatnak a jegyében és ennek az épületnek egyik üléstermében alakult meg 1904. október 22-én a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Alapítói kettős céllal hívták létre: egyrészt a magyar nyelv tudományos kutatásá-

* A Magyar Örökség és Európa Egyesület kuratóriumának határozata értelmében Magyar Örökség-díjjal tüntették ki a Magyar Nyelvtudományi Társaságot. A laudáció 2004. december 18-án az ünnepélyes díjátadáson hangzott el a Magyar Tudományos Akadémia székházának dísztermében. – A szerk.

ra, másrészt a nyelv ügye iránti közérdeklődés felkeltésére. Céljai megvalósítására fő tevékenységi formái: felolvasó üléseken előadások tartása, folyóiratában a kutatási eredmények közlése. A felolvasó ülések a társasági élet eleven színterei: itt mutatkozott be a kezdő fiatal kutató, de itt mutatta be érett eredményeit a nyelvtudomány elismert művelője. Folyóirata, a Magyar Nyelv, amely 1905 januárjában Széchenyi Istvánnak a nyelvről fogant gondolataival indult útjára, az újabb tudós nemzedékek nevelésében is jelentős szerepet töltött be. Szerkesztői: Szily Kálmán, Gombocz Zoltán és Melich János, Pais Dezső és Benkő Loránd a nyelvtudomány legkiválóbb képviselői.

A Társaság története két korszakra oszlik. Az elsőben, 1904-től 1949-ig, Szily Kálmán, Szinyei József és Zsirai Miklós vezetésével a magyar nyelvtudomány legfontosabb fórumává vált. Ez időben bontakozott ki a nyelvtörténeti munkálatokban az az irányzat, amelyet a külföldi szakirodalom „budapesti iskola” néven tart számon. A Társaság történetének második korszaka 1949-cel kezdődik és tart napjainkig. Működése szempontjából lényeges változás, hogy az új központi tudományirányítás 1949-ben létrehozta a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetét, az egyetemi és főiskolai tanszékek pedig a következő évtizedekben új nyelvészeti kutatóhelyeket építettek ki. Ezzel a tudományos feladatok elvégzése a továbbiakban megoszlott a három intézményrendszer között. Változtak a kutatási témák is. Korábban túlsúlyban voltak a nyelvtörténeti stúdiumok, e korszakban kiemelkedő művelői Pais Dezső mellett a Társaság elnökei: Kniezsa István, Bárczi Géza, Benkő Loránd. Újabbán viszont előtérbe kerültek a leíró nyelvészeti kutatások. A Magyar Nyelv, amely immár századik évfolyamába lépett, jó ideje mindkét irányzat publikációinak lehetőséget nyújt. A változások új tevékenységi formákat is létrehoztak. A fővárosban és a vidéki kutatóhelyeken a Társaság, önállóan vagy az említett intézményekkel karöltve konferenciákat, emléküléseket, vándorgyűléseket, szimpóziumokat, országos és nemzetközi kongresszusokat rendez, s ezáltal működésének nagyobb nyilvánosságot és szélesebb körű hazai és külföldi közön-séget biztosít.

Az elmondottakat összegezve megállapíthatjuk, hogy legnemzetibb tudományunk letéteményese a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Híven ahhoz a jelmondatához, amelynek jegyében alakult, a nemzet féltett kincsét kutatta és tudományát művelte száz esztendőn át.

ÉDER ZOLTÁN

Herman József 80 éves*

Tisztelt Ünnepelet, Kedves Kollégák! Herman József, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, a budapesti és velencei egyetem professzor emeritusa nemrég töltötte be 80. életévét. Talán nem veszik rossz néven, ha Herman József életútjának ismertetését mellőzöm: a tiszteletére megjelenő emlékkönyv, illetve a megjelenőfélben levő méltatások ezt megteszik helyettem. E helyett inkább Herman József közéleti, tanári és tudósi működését szeretném köszöntöm szűkös időhatárai közé tömörítve méltatni.

Amikor most visszaemlékezünk pályafutására, közéleti működésének talán legjellemzőbb sajátosságával kezdetjük krónikánkat: Herman József a magyar nyelvtudomány számára nem túl kedvező időszakban, az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején különböző fórumokon következetesen szállt síkra az elméleti nyitás, a strukturalista módszerek alkalmazása mellett. Fontosabb megnyilatkozásainál érdemes kissé hosszabban elidőznünk.

Herman József részt vett az első, a nyelvtudomány elméleti kérdéseivel foglalkozó vitában (A nyelvtudomány elvi kérdései: MTA I. OK. 18. 1961: 73–8), hozzászólásában megállapítja, hogy „a strukturalista módszerek az egész világon meggyökeresedtek és sok konkrét eredményt

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2004. október 26-i felolvasó ülésén.

hoztak”, és ez vonatkozik a nyelvtörténetre is. Hangsúlyozza, hogy a kettő között nincs ellentmondás, majd francia nyelvtörténeti példákon mutatja be a strukturalista fonológiai és morfológiai módszerek hasznosságát. Emlékeztet arra, hogy akkor még a magyar nyelvtudomány művelőinek túlnyomó többsége nemcsak hogy távol tartotta magát a modern nyelvtudománytól, hanem ellenséges szemmel szemlélte annak térhódítását. Sokan a marxizmust is megpróbálták felhasználni a modern elméletek befolyásának kivédésében. Herman József az ideológiai érvek alól kihúzta a talajt, megállapítva, hogy „a marxista nyelvtudomány ... a nyelvet a maga totalitásában, tehát egyrészt történetében, másrészt szinkrón funkcionálásában, harmadrészt pedig társadalmi környezetével való kapcsolatban vizsgálja. Éppen ezért a marxista nyelvtudomány nem redukálható, nem »szegényíthető le« egyik vagy másik metodikára.” (i. h. 77). Ennek a megállapításnak a fontosságát csak az tudja igazán felmérni, aki az „elméleti nyitás” előtt elszenvedője volt a marxizmus álcárcába bújt, tudományosnak álcázott támadásoknak.

Az 1968-ban megrendezett debreceni nyelvészaktíván Herman József az alkalmazott nyelvészet helyzetéről tartott előadást (Beszámoló a magyarországi alkalmazott nyelvtudomány helyzetéről: NyK. 71. 1969: 243–59). Ebben kísérletet tesz az alkalmazott nyelvészet fogalmának a meghatározására, majd áttekinti az alkalmazott nyelvészet legfontosabb területeit. Megállapítja, hogy Magyarországon szervezeti keretben alkalmazott nyelvészeti kutatások (a nyelvművelésen és a számítógépes nyelvészetten kívül) alig-alig folynak, elsősorban a koordinált formában történő neuro-lingvisztikai, pszicholingvisztikai és szociolingvisztikai kutatásokat hiányolja. De felhívja a figyelmet a magyar nyelvpolitika megoldatlan kérdéseire is, amelyek közül a legfontosabb és egyben legsúlyosabb a magyarországi cigányság nyelvi állapota részletes vizsgálatának a hiánya.

Néhány évvel később a Magyar Tudomány hasábjain tekinti át a strukturalizmus kérdését (A nyelvészeti strukturalizmus kérdéséhez. Újítás és hagyomány a nyelvtudományban: MTud. 18. 1973: 240–44, SZÉPE GYÖRGYgel társszerzőségben). A vitaindító cikk egyik fontos megállapítása, hogy „A nemzetközi tapasztalatok és az eddig kirajzolódó eredmények alapján ... nemigen látszik vitásnak, hogy a jövő fejlődés útját – a maguk sokféleségében is – a globálisan és kissé pontatlanul strukturalistának nevezett modern irányzatok képviselik.” Közvetlen tudománypolitikai feladatnak tekinti „a hagyományos és modern irányzatok közötti egészséges egyensúly és nyílt verseny biztosítását”. A vitában számos nyelvtudós vett részt, sokan a hagyományos és modern nyelvészet viszonyához szóltak hozzá, többen ismét a marxizmus és a modern nyelvészet kapcsolatát feszegették, de voltak olyanok is, akik az alkalmazási lehetőségek kérdését vetették fel. A vita összefoglaló értékelése egy újabb tanulmányban jelent meg (HERMAN JÓZSEF – SZÉPE GYÖRGY, A továbbfejlődés a nyelvészetben. MTud. 19. 1974: 237–47), amelynek utolsó mondatai a nyelvtudomány különböző területei közötti szorosabb együttműködés szükségességét hangsúlyozzák.

Herman József későbbi tudománypolitikai írásaiban is a pluralizmus mellett száll síkra (így az V. Magyar Nyelvészkongresszuson elhangzott előadásában: Az elméleti nyitás korszaka a magyar nyelvtudományban: MNy. 87. 1991: 14–22). Visszaulva a hetvenes évek eleji nyelvészvitéra megállapítja, hogy a vita egyik legfontosabb eredménye „annak a leszögezésében állt, hogy a nyelvtudományban a különböző irányzatok együttes létezése, lassú egymásra hatása tartós, gyakorlatilag állandónak vehető állapot”.

Herman József a pluralizmust képviselte a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének igazgatójaként is (1982–1992), igazgatósága alatt korábbi tudománypolitikai írásainak számos javaslatát sikerült megvalósítani. Elindultak a szociolingvisztikai kutatások, amelyek hamarosan az intézet nemzetközi elismertség tekintetében is legsikeresebb kutatási tevékenységei közé tartoztak.

A Nyelvtudományi Intézet első évtizedeiben nagy, összefoglaló munkák létrehozása volt a legfontosabb feladat (A magyar nyelv értelmező szótára, A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, A mai magyar nyelv rendszere). Régi nagy adósságunk, a magyar nyelv nagyszótárának az elkészítése azonban továbbra is fennállt. A szótári munkák különböző okok miatt többször elindultak, de mindig megszakadtak. Herman József érdeme a nagyszótári munkák újraindítása, ame-

lyek a kezdeti nehézségek után ma már jó ütemben haladnak, úgyhogy nyugodtan állíthatjuk, hogy a magyar nyelvnek lesz nagyszótára.

A neuro- és pszicholingvisztika művelése mint igény Herman legkorábbi tudománypolitikai írásaiban már megjelenik, a kutatások azonban csak az ő igazgatósága alatt kezdődtek meg. És ma már a Nyelvtudományi Intézet önálló Neurolingvisztikai Osztállyal büszkélkedhet.

Végül – ismét a pluralizmus jegyében – elindultak a nyelvtörténet elméleti kérdéseinek a vizsgálatai – először inkább szociolingvisztikai, majd egyéb elméleti keretben is.

Herman József tudománypolitikai tevékenységéről összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a magyarországi nyelvtudomány ma bizonyára nem viselné magán a kiegyensúlyozott pluralizmus jegyeit Herman hozzájárulása nélkül. És talán nem mutatná azt a sokszínű gazdagságot sem, amely ma jellemzi.

Szóljunk most néhány szót Herman Józsefről, a tudósról. Néhány kisebb az általános és alkalmazott nyelvészet kérdéseiről szóló tanulmányán kívül munkáiban a késői latin és az újlatin nyelvtudomány kérdéseivel foglalkozott. Teljesítménye imponáló: ma szakterületének legkiválóbb művelői közé tartozik.

Herman az újlatin nyelvek kialakulásának legkülönbözőbb szempontjait vizsgálja: fonológiai, morfológiai és szintaktikai tanulmányokat egyaránt publikált. De foglalkozott a latin változatainak a kérdésével, az újlatin nyelvek kialakulásának kronológiájával, a francia és a provanszál elkülönülésének kezdeteivel, a nyelvi tudat problémájával, a nyelvi változás elméleti kérdéseivel. Rámutatott arra, hogy a vulgáris latint nem lehet élesen elkülöníteni a latin többi regionális változataitól, és ebből azt a következtetést vonta le, hogy elsősorban azokat a tendenciákat érdemes tanulmányozni, amelyek a továbbélt késői latint jellemezték, valamint azokat az átmeneti jelenségeket, amelyek végső soron az újlatin nyelvek kialakulásához vezettek. Többször hangsúlyozza azonban, hogy a késői latin tanulmányozása nem azonos az újlatin nyelvek összehasonlító vizsgálatával, az előbbi önálló diszciplínának tekintendő.

A vulgáris latinról szóló összefoglaló munkája (*Le latin vulgaire*) 1967-ben jelent meg Franciaországban, és számos kiadást ért meg. Átdolgozott és bővített szövege spanyolul 1997-ben, angolul 2000-ben, magyarul 2003-ban jelent meg, az olasz fordítás is elkészült, jövőre várható a könyv megjelenése.

Herman József tudósi nagyságát, nemzetközi elismertségét bizonyítja a tiszteletére készülő *Festschrift*, amelynek szerzői között ott találjuk a szakma legkiválóbbjait. Tiszteletű és tanítványai a vulgáris és késői latin egyik legnagyobb szakértőjét, 'nagy öregjét' köszöntik benne. Herman József szokta volt mondani: Magyarország kis ország, de ebben a kis országban a human tudományok területén is lehet valaki nemzetközileg kiemelkedő tudós. Ha valakire, akkor Herman Józsefre ez feltétlenül érvényes. Herman József ma a nemzetközileg legismertebb és legelismertebb magyar nyelvtudósaink egyike. Büszkék lehetünk rá!

Munkáit nemcsak Európában ismerik, ahol a legrangosabb egyetemeknek volt meghívott előadója, hanem Amerikában és Ázsiában is. A vulgáris latinról szóló munkája egyetemi tankönyv is egyben, tanulmányai pedig megkerülhetetlenek azok számára, akik a vulgáris és késői latin kérdéseivel kívánnak foglalkozni.

Beszélhetnék még Herman József oktatói munkájáról, szerkesztői tevékenységéről, tudjuk, mindkét területen kiemelkedően értékes munkát végzett. Beszélhetnék egyetempolitikai és oktatásszociológiai tanulmányairól, amelyekkel nemzetközi elismerést is szerzett magának. De e rövid összefoglalásban nem térhetünk ki a jubiláns tevékenységének minden részletére.

Herman József pályája még nem zárult le, ma is a tőle megszokott szívóssággal és rendszerességgel dolgozik tovább. Így remélhetjük, hogy a magyar és nemzetközi tudományt további eredményekkel gazdagítja.

Kedves Jóska! Szívvel kívánok Neked mindannyiunk nevében jó egészséget, változatlan munkakedvet és további eredményes munkát. Isten éltesse!

Szathmári István 80 éves*

A magyar nyelvészársadalom, a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmánya, a Mai Magyar Nyelvi Tanszék és a magam nevében tisztelettel és szeretettel köszöntöm Szathmári István professzor urat, az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék első vezetőjét, a Bölcsészettudományi Kar egykori dékánját, aki ma is aktívan, teljes odaadással vesz részt a tanszéki, a nyelvtudományi doktori oktatásban, a példás eredményeket felmutató Stíluskutató Csoport vezetésében, a tudományos ismeretterjesztésben a sajtótól a rádióig át a televízióig.

Köszöntöttük őt már többször is: 60. és 65. születésnapján tanszéki keretek között, 70. születésnapján egy szép kötettel, továbbá kitüntetései alkalmával. A 70. születésnapjára megjelent kötetben, valamint az 1999-ben 74. születésnapján megjelent „Magyar nyelvész pályaképek és önvallo-mások” című kötetben (44. szám, sorozatszerkesztő BOLLA KÁLMÁN) KESZLER BORBÁLA méltatta. Munkásságának főbb irányiról FÜLÖP LAJOS írt tanulmányt (In: Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. LACZKÓ KRISZTINA. ELTE BTK, Bp., 1995. 12–4).

Éppen ezért én most nem térek ki a nyolcvan igen tartalmas év minden részletére, bár sem az ismétlés, sem pedig a dicséret ilyenkor nem fölösleges. Azzal kezdem, hogy Szathmári István professzor úr életpályájának legutóbbi, 79., igen tartalmas évét bemutatom: Tanítja a magyar szakos bölcsészhallgatókat és a PhD-hallgatókat stilsztikára, vezet proszemináriumot, úgy vettem észre, hogy a legutóbbi tantárgyfelvételnél is jóval többen jelentkeztek hozzá, mint a „megengedett” 15 fő. Tanít más intézményben is: a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen és a székesfehérvári Kodolányi János Főiskolán. Irányítja az összes egyetemet és főiskolát átfogó Stíluskutató Csoportot, amelynek éppen most készül új munkája, az alakzatlexikon. Minden hónap utolsó szerdáján itt nálunk, az egyetemi intézetünkben találkoznak a kollégák. Részt vesz az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának és a Magyar Rádió több mint negyedszázados Nyelvi Bizottságának a munkájában. Írásai sorra bukkannak fel tudományos, művelődési lapokban, szerkeszti az „Alakzatok világa” című sorozatot, előadásokat tart szeretett szűkebb pátriája, Kisújszállás mellett mindenhol az országban, például nyári egyetemeken. Nyelvművelő írásait hallhatjuk a Magyar Rádióban, felbukkan a Duna Televízió nyelvi műsoraiban. 2004-ben megkapta a Nagykunságért Díjat, valamint az Apáczai Csere János-díjat, s csak ebben az évben két olyan nagyszabású munkája jelent meg, mint például a „Stilsztikai lexikon”, illetve a „Helyesírási szabályzat és szótár” (amelynek egyik szakmai irányítója volt). Könyveket szerkeszt, lektorál, mindig lelkiismeretesen és odaadással. 2004-ben értelem szerűen az ő szakmai irányításával jelent meg SZENTPÉTERI GÉZA „Adatok Kisújszállás régi nyelvéről, nyelvjárásáról” (Kisújszállás, 2004.) című munkája. Magam is többször megfordultam Kisújszálláson, nemegyszer éppen az ő ajánlására, tapasztaltam, hogy mennyire szeretik, s azt is, hogy ő mennyire szereti a várost, a tájat, „ahonnan vétetet”, hiszen oly sokszor példálózik „kisúji” történetekkel, szólásokkal.

Szathmári István szerzteágazó tudományos munkásságának fő területe: a magyar nyelv és az irodalom, nyelvtörténet, nyelvtudomány-történet, az irodalmi nyelv, a stílus. Talán legjobban az irodalmi nyelvek tipologizálásának, a nyelvi normával való kapcsolatának kérdései izgatják. Amennyire meg tudom ítélni, látásmódja a klasszikus filológia mellett a XX. századi funkcionális, egyik fő célja a funkcionális stilsztika létrehozása. Különösen a francia tudományosság hatott munkásságára. Nála a funkcionalizmus nem is feltétlenül elmélet, hanem inkább módszer, amely viszont a strukturalizmus, a szemiotika, a szociolingvisztika, a szövegten, a pragmatika elméleteivel, látásmódjaival is gazdagodott. Nincs elkötelezve egyetlen irányzat, személy, gondolkodásmód mellett sem, mindig összegez, nyitott az újra, megtart mindent a hagyományból, ami

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2005. február 22-i választmányi ülésén az ELTE Bölcsészettudományi Kar Nyelvészkönyvtárában.

értékes, és nem hódol be föltétlenül csak az új kedvéért divatoknak. Ám nyitott az új kutatásokra, szemléletekre, maga mellett mindig ott vannak a legújabb tudományos felfogások képviselői. Emlékszem, hogy már kezdetben mekkora érdeklődéssel fordult a kognitív tudományok felé.

Bizony nyolcvan éve, 1925. február 20-án született Kisújszálláson. Ott végezte az elemi iskolát. Tanítójára, Balázs Jánosra (a színész Balázs Péter nagyapjára) nagy szeretettel emlékszik. Az ő tanulói jól vennék a mai műveltségi vetélkedőket. Ugyancsak Kisújszálláson végezte a Református Gimnáziumot, majd pedig nyelvészeti szakemberré a Debreceni Tudományegyetemen vált, ahol – mindenekelőtt – Bárczi Gézával, majd Papp Istvánnal is megismerkedett. Eredetileg gépészmérnöknek készült Budapestre, de a háború közbeszólt. Majd Debrecenben matematika–fizika szakos szeretett volna lenni, végül is magyar–francia szakra iratkozott be, amelyhez később fölvetta a németet. Megtanult oroszul és finnül is. Az egyetem mellett a Református Tanárképzőbe is járt, s szerette a legációkat is. Az egyetem után három évig középiskolai tanár volt, majd 1951-ben kinevezték az Idegen Nyelvek Főiskoláján a magyar tanszék vezetőjének. A főiskola megszüntetése után 1955-ben került a Bárczi Géza vezette II. számú Magyar Nyelvészeti Tanszékre, amely 1970-ben Mai Magyar Nyelvi Tanszék néven immár az ő vezetésével folytatta munkáját. 1970-től 1984-ig a Mai Magyar Nyelvi Tanszék vezetője, 1995-től a tanszék emeritus professzora. Egyetemi munkája során volt dékánhelyettes (1964–1970) és dékán (1975–1979) is. 1983-tól 1989-ig a Helsinki Egyetem vendégprofesszora, az ottani hungarológusképzés megalapítója. 1970-ben létrehozta és azóta vezeti a legnagyobb hatókörű, szinte valamennyi főiskolára és egyetemre kiterjedő Stíluskutató Csoportot.

Kiemelkedő kötetek szerzője, illetve társszerzője. Nemzedékek tanultak a FÁBIÁN PÁLlal és TERESTYÉNI FERENCCEL közösen írt tankönyvből, „A magyar stilisztika vázlatá”-ból (1958.). További fontosabb munkái: „A magyar stilisztika útja” (1961.), „Szenczi Molnár Albert és irodalmi nyelvünk” (1964.), „Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk” (1968.). A történeti és mai magyar nyelv szinte minden területével foglalkozott, mutatják ezt RÁCZ ENDRÉVEL közösen szerkesztett tanulmánykötetei: „Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből”, „Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből”, „Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből”, „Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből”.

Kutatócsoportjának tagjai írták, ő szerkesztette a mai magyar stilisztika alapvető tanulmányköteteit: „A századforduló stílustörévéseiről” (szerk. FÁBIÁN PÁLlal, 1989.), „Hol tart ma a stilisztika?” (1996.), „Stilisztika és gyakorlat” (1998.). 2001-től szerkeszti az „Alakzatok világa” című füzetsorozatot. 2003-ban jelent meg a kutatócsoport korábbi konferenciájának anyaga „A retorikai-stilisztikai alakzatok világa” címmel. Az elmúlt tíz évének rádiós nyelvművelő munkáját is tartalmazza a „Kedves hallgatóim!” című hatszerzős kötet (2003.), amely az „Édes anyanyelvünk” című rádióműsorban elhangzott jegyzeteit tartalmazza.

Jelenleg is aktívan részt vesz az egyetemi oktatásban. Hallgatói kedvelik előadásait, sokan évtizedekkel később is legendákat mesélnek róla. Pedagógus nemzedékeket indított el a pályán. Ma is folyamatosan jelennek meg könyvei, amelyek mind a stilisztika, a helyesírás, a nyelvi kultúra meghatározó munkái. A legfontosabbak: „Stílusról, stilisztikáról napjainkban” (1994.), „Bárczi Géza” (A múlt magyar tudósai, 1995.), „A magyar helyesírás alapjai” (1995.), „A magyar irodalmi nyelv és stílus kérdései” (2000.), „A stílus elemzés elmélete és gyakorlata” (2002.), „Alakzatok Márai Sándor Halotti beszéd című versében” (2002.), „Stilisztikai lexikon” (2004.), „Helyesírási szabályzat és szótár” (szakmai irányítás Minya Károllyal, 2004).

A Magyar Nyelvtudományi Társaságnak 1985-től alelnöke. Évtizedek óta elnöke, most pedig már „örökös elnöke” a gyulai Implom József Helyesírási Versenynek, fő szervezője és résztvevője a békéstarhosi nyári egyetemnek, rendszeresen szerepel a Magyar Rádió és a Duna Televízió nyelvi műsoraiban, alapításától (1976.) kezdve a Rádió Nyelvi Bizottságának a tagja. A „Kruzsok” fáradhatatlan mozgatója, továbbélteje.

Több kitüntetésben részesült. 1979-ben megkapta az ELTE Arany Emlékplakettjét, 1991-ben Déry Tibor-jutalomban részesült, 1995-ben Pro Universitate kitüntetést kapott, amelyet 1997-ben a Lőrincze-díj, 1998-ban a Paizs Dezső-díj, 2004-ben a Bárczi-díj, a Nagykunságért Díj és az Apáczai Csere János-díj követett.

Arcképét néhány személyes élménnyel szeretném még árnyalni. 1. 1978 júliusában az ő aláírásával kaptam meg egyetemi felvételi értesítőmet, s benne ezt: „jelen határozatom ellen fellebbezésnek helye nincs”. – 2. Első előadását, már mint nyelvjáráskutatás iránt érdeklődő bölcsészahallgató, 1980 szeptemberében hallgattam meg Mihályiban, „Romlik-e a magyar nyelv?” címmel. Akkor még nem gondoltam, hogy egyszer majd én is ilyen kérdésekkel fogok foglalkozni. – 3. 1992-ben ő is javasolt a Magyar Rádió Nyelvi Bizottságába, amelyben azóta is együtt vagyunk, s örködjünk a rádió nyelvének tisztaságán. – 4. Fábján Pállal együtt lektora volt egyik tankönyvemnek, amelynek azóta sok kiadása jelent meg, s máig számon tartom fontos észrevételeit. – 5. Most, amikor húsz évvel az ő tanszékvezetői leköszönése után rám bízta a tanszéket, s kértem a kollégákat, hogy lehetőség szerint interneten folytathassuk a levelezést, a 79 éves Szathmári tanár úr néhány nappal később e-mail üzenetet küldött – természetesen saját villámposta-címével. Ő is belépett az elektronikus úton is levelező nyelvészek társaságába. Gyanítom, hogy e mögött valamelyik tehetséges unokája rejtőzik; hiszen tudjuk, hogy mekkora szeretettel foglalkozott az elmúlt húsz évben unokáival. De az is lehet, hogy Szathmári tanár úr megelégedte az internetről, emilről diskuráló nyelvészeket, s titokban betért egy internetkávézóba, ahol elkészítette első e-mail címét. Nem lenne idegen tőle ez sem. De talán mindennél is jellemzőbb: mindig pontos, minden határidőt betart, mindig, mindenkinek segít! Isten éltesse tanár urat 80. születésnapján és még sokáig!

BALÁZS GÉZA

Új tagozatok a Magyar Nyelvtudományi Társaságban

1. Megalakult a Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtani tagozata. A magyar névkutatók első tudományos testülete még évtizedekkel ezelőtt, a Magyar Nyelvtudományi Társaság szervezésében megrendezett első hazai névtudományi konferenciát követően jött létre, Bárczi Géza vezetésével. A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának keretén belül született Névtani munkabizottság azonban néhány év után az átszervezések következtében megszűnt. Később a Magyar Nyelvtudományi Társaság kebelén belül alakult meg egy névtani szakosztály, de az évek múltával ez is felszámolódtott. Napjainkban a Nemzetközi Névtudományi Társaság mellett több más országban fogja össze önálló testület az onomasztikával foglalkozókat, s alig lehetne számba venni a különböző nyelveken megjelenő névtani folyóiratok, periodikák sorát. A névtannal (is) foglalkozó magyar kutatók (a tudományterület jellegéből adódóan korántsem csak nyelvészek) tábora azonban egyre népesebb, az elért eredmények egyre gazdagabbak. A névtudományi konferenciák, tanácskozások, a névkutatással foglalkozó szakmai műhelyek, a névtani sorozatok, a megjelenő és digitális formában bővülő adattárak, a különböző kiadványok jól mutatják a hazai névkutatás élettelis voltát. Bár nem kötelező tantárgy, a felsőoktatásban is állandó érdeklődés kíséri a névtani tematikájú órákat, több egyetem doktori iskolája működtet önálló névtani (al)programot. – A mai körülmények aligha kedveznek akár az akadémiai bizottság újjáalakításának, akár egy önálló névtudományi társaság létrehozásának. A többfelé folyó és gazdag tematikájú hazai névtani kutatások segítését, egymás informálását, az előremutató kezdeményezések összefogását s így a hazai névtudomány fejlődésének elősegítését ezért is kívánja szolgálni a Magyar Nyelvtudományi Társaság azzal, hogy a választmány 2005. február 22-i ülésén hivatalosan elhatározta a Névtani tagozat megalakítását, az új tagozat elnökének Hoffmann Istvánt, titkárának pedig Fercsik Erzsébetet választván meg. – A Névtani tagozat félévente két előadást vállal a Társaság keretein belül, melyek egyikét lehetőség

szerint vándorgyűlés formájában valamely magyarországi vagy határon túli felsőoktatási intézményben kívánja megrendezni. (Idén májusban a Nyitrai Egyetem magyar oktatói gárdája lesz vendéglátója ennek a rendezvénynek.) Egyre időszerűbbé válik a VI. Magyar Névtudományi Konferencia megszervezése is (a legutóbbira 1995-ben került sor), ennek előkészítése ugyancsak a Névtani tagozat vezetőségére vár. Remélhető, hogy a Társaság Névtani tagozatának munkája hasznára válik nemcsak a névtudomány művelőinek, hanem általában a magyar nyelvtudománynak és társtudományainak is.

2. Megalakult a Magyar Nyelvtudományi Társaság Magyartanári tagozata. Megalakításának hátterében azok a tapasztalatok állnak, melyeket egy nemrég elvégzett anyanyelv-pedagógiai kutatás kérdőíves felmérése is igazol. Ebben a gyakorló magyartanárok többsége az anyanyelvtanítás helyzetét a szokásos ötös osztályozási skálán közepesnek vagy elégségesnek minősítette. Legfőbb problémának a gyakran változó tanterveket, az alacsony óraszámot, a magas osztálylétszámot és a magyartanítás negatív társadalmi megítélését tartják. Az anyanyelv-pedagógia egyetemi és főiskolai oktatóit tömörítő Szemere Gyula anyanyelv-pedagógiai kutatócsoport a jelenlegi helyzet megváltoztatásának szándékával kezdeményezte egy magyartanári tagozat megalakítását a Magyar Nyelvtudományi Társaság Magyar nyelvi szakosztályának keretein belül. Az új tagozat megalakulását a 2004. novemberi választmányi ülés egyhangúlag jóvá is hagyta, a 2005. februári választmány pedig elnökének Antalné Szabó Ágnes, titkárának Raátz Juditot választotta. – A Magyartanári tagozat legfőbb célja az, hogy az anyanyelvtanítás ügyét a jövőben határozottabban képviselje, illetőleg szakmai segítséget nyújtson az anyanyelvet tanító kollégáknak. Az alapítók tervezik, hogy korszerű és hatékony információs hálót építenek ki, s az elektronikus levelezés kínálta lehetőségeket felhasználva rendszeresen tájékoztatják a tagokat az oktatással kapcsolatos aktuális kérdésekről, a Magyar Nyelvtudományi Társaság szakmai programjairól. Az információs hálón a tagok szakmai segítséget is kérhetnek, kérdéseket tehetnek fel. Ímél-címünk: anyanyelvtanitas@freemail.hu. – A tagozat meghívja az anyanyelvet tanító pedagógusokat arra az anyanyelv-tanítási konferenciára, melyet 2005. június 27–28-án az egeri Eszterházy Károly Főiskola rendez a Magyar Nyelvtudományi Társaság szakmai támogatásával. A konferencián elhangzó előadások az anyanyelvtanítás aktuális kérdéseivel, a korszerű magyar nyelvi tananyag tartalmával, a tanítás újabb módszereivel, munkaformáival, gyakorlattípusaival foglalkoznak. A műhelyfoglalkozásokon a pedagógusok gyakorlati képzésben vehetnek részt. A konferencia szervezői ötletpályázatot is hirdetnek, s erre olyan saját gyakorlati tanítási ötleteket várnak a tanítóktól és a magyartanároktól, melyek az anyanyelvtanítás tartalmi és módszerbeli megújulását szolgálják. – A Magyartanári tagozat tagjainak sorába vár minden olyan tanítót, magyar szakos tanárt, aki érdeklődik és elkötelezettséget érez az anyanyelvtanítás és nyelvünk jelene és jövője iránt.

FARKAS TAMÁS

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Köszői szórványok egy 1476-os oklevélben

Handó György, Mátyás király kincstartója 1476. november 8-án írott levelében az uralkodó esküvőjére főzőeszközöket kért Bártfa lakosságától. Egyes főzőeszközöket magyarul is megnevezett: *Bard Chontwago* (csontvágó bárd), *mereythew kalan* (merítőkanál), *rosta kalan* (szűrőkanál, jelentésére l. NySz. 2: 94), *Rosthel* (rostély), *Serpenye* (serpenyő), *Vagokes* (vágókés), *Wasnyas* (vasnyárs). A szóban forgó latin mondat a szórványokkal: „Item fiant *Serpenye* xiy, *Rosthel* xiȳ, *Wasnyas* L, *Coclearia ferrea* 100 (i-), quorum coclearium media pars fiat rosta, media vero pars

mereythew kalan, Bard Chontwago XX, Cultelli wlgo Vagokes XX.” A fenti szavak eddig ismert első előfordulásai: *csontvágó bárd*: 1737: *csontvágő öreg bárd* (SzT. 2: 200), *merítő kanál*: 1848: *merítő kalány* (SzT. 9: 141), *rostás kanál*: 1544: *rostas kalan* (Oklsz. 1066), *rostély*: 1508: *rostel* (TESz. 3: 448), *serpenyő*: 1395: *serpenye* (TESz. 3: 525), *vágókés*: 1510: *Wagokes* (Oklsz. 50, 1067), *vasnyárs*: 1395 k.: *vas nyas, vaznyas* (Gl. 526).

Azaz a *serpenyő* és a *vasnyárs* kivételével ez a nyelvemlék adja a ma ismert legkorábbi előfordulást a *csontvágó bárd, merítő kanál, rostás kanál, rostély, vágókés* szavakra, szerkezetekre. Művelődéstörténeti és nyelvtörténeti értéke, érdekessége miatt a levelet teljes terjedelmében közlöm. – Jelzete: DF 270488, hiányos kiadása: TELEKI JÓZSEF, A Hunyadiak kora Magyarországon 12: 226 (a kiadott oklevél olvasata helyenként eltér az eredetitől!). Megjegyzés: A könnyebb olvashatóság kedvéért nem jelöltem a rövidítések feloldásának helyét. Azokat a szavakat, amelyek az eredeti szövegben át voltak húzva, az átírás során szögletes zárójellel jelöltem.

„Nobilis et circumspecte Amice nobis honorando.

Seituri, quod celebritas Nuptiarum Serenissimi domini nostri Regis, ad quas et vos venire debetis, iam aderit. Nam octavo die affutury festy beati Martini Episcopi et confessoris Illustris domina, filia domini Regis Neapolie, Domina scilicet nostra graciousissima procul dubio Albe Regali constituetur.

Necesse etiam est, ut ad dictas Nuptias domini Regis certe olle et alia Coquine necessaria, ut infra patet, disponi debeatur. Item emantur et disponantur olle magne 200 (y^r), ex quibus X olle tam magne sint, in quibus duo boves coquere debeantur. Item olle XX sint tales, in quibus duabus unus Bos coquere debeatur, cetere olle sint mediocres et minores. [Nulla modo earumdem fieret nimis parva] Item fiant Serpenye xiy, Rosthel xiý, Wasnyas L, Coclearia ferrea 100 (i^r), quorum coclearium media pars fiat rostas, media vero pars mereythew kalan, Bard Chontwago XX, Cultelli wlgo Vagokes XX. Quapropter reguirimus vos, et in persona Regie maiestatis committimus vobis, quatenus statim visis presentibus, praescriptas res coquine Regie maiestatis necessarie adinvenire, et precia earumdem de contributione Regie maiestatis ad rationem domini Regis exolvere velitis et datis. Item adstatim ad rationem eiusdem domini Regis Currus aprecaret, et dictas ollas cum alys attinentiis, vnavobiscum apportare velitis, salutionem autem omnium prescriptarum rerum tempore suo a vobis ad rationem recipierimus.

Secus nullatenus faciatis.

Actum Buda, feria sexta proxima ante festum beatj Martini Episcopi et confessoris. Anno domini nostri Septuagesimo sexto. In hys nulla mora fiat.

Georgius prepositus Quinqueecclesiensis
Thesaurarius Regie maiestatis nostri”

Georgius prepositus manu propria

TEISZLER ÉVA

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

Kérjük szerzőinket, hogy kézírataikat kinyomtatva és elektronikus formában is juttassák el szerkesztőségünkbe. A nyomtatott változatban másfeles sorközt, 3 cm-es margót, 12 pontos Times New Roman betűtípust kérünk. A mentés formátuma .rtf vagy .doc legyen. Kérjük továbbá szerzőinket, hogy kéziratukra írják rá a postai és e-mail címüket és telefonszámukat is. Szerkesztőségünk címe: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A. II. em. 234. E-mail: magyarnyelv@c3.hu. A folyóirattal kapcsolatos egyéb információkat l. honlapunkon: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>.

A kéziratok megformálásával kapcsolatban az alábbiak az irányadók. – Kérjük munkatársainkat, hogy a szövegszerkesztés során törekedjenek a helykímélésre, a szöveg szétesésének elkerülésére és a tipográfiai v i s s z a f o g o t t s á g r a. Ha valamely formai eszköz, eljárás alkalmazásában bizonytalanok, inkább ne éljenek vele.

A mondanivaló t a g o l á s á n a k leggyakoribb eszköze folyóiratunknál a félkövér arab szám a szakaszt nyitó bekezdés elejére illetve: **1., 2., 3.** stb. Az ilyen bekezdés fölött egy sor kimarad. A nagyobb fejezetek megjelölésére alkalmazható félkövér római szám is: **I., II., III.** stb. Az alfejezetek megjelölésére szokásos megoldások – hierarchikus rendben – még a következők: A), B), C); 1., 2., 3.; a), b), c); α), β) γ) stb. (kövérités nélkül). Ha fejezetcímeket alkalmazunk, ezek oldalcímként és bekezdéscímként egyaránt megjelenhetnek, de általában elég a bekezdéscím is. Középre igazított fejezetcímmel – kivételes esetben – csak akkor élünk, ha az oldalcímek és bekezdéscímek lehetőségeit már kimerítettük. A számokkal és betűkkel való tagolás kombinálódhat az alcímek alkalmazásával. A bekezdéscímet gondolatjel választja el az utána következő szövegtől. Az oldal- és bekezdéscímek általában ritkítással (kivételesen kövéritéssel) vannak kiemelve. A ritkítás mértéke két pont. A betűközök beiktatásával történő ritkítás kerülendő, mivel az automatikus sorelválasztás programja az ilyen betűközöket szövéggként értelmezi, és szabálytalan helyeken, kötőjel nélkül vágja el a szöveget.

A ritkítás az értelmi kiemelés eszköze is. Ugyanakkor ezzel is szerényen kell bánni, mert a túl sok ritkítás zavaró, épp a kiemelő funkciót szorítja háttérbe. Értelmi kiemelésre kurziválást nem használunk, ez utóbbi a nyelvi jelek, jelelemek, jelkapcsolatok kiemelésére van lefoglalva. A kövérités csak igen ritkán alkalmazható, főleg a számozások kiemelésére szolgáló eszköz. A tudományos véleményt nyilvánító szerzők nevét kiskapitális betűtípussal emeljük ki. Ismertetésekben és tudománytörténeti jellegű cikkeken a kiskapitális kiemelést elégséges a bemutatandó személy első és utolsó említésekor használni.

A j e g y z e t e k szerkesztése során a következőkre kell ügyelni. Törekedjünk a lehető legkevésbé lábjegyzet beiktatására, illetve igyekezzünk elkerülni ezek alkalmazását. A mellékgondolatok jelzésére általában elég a szóban forgó mondat, mondatrészlet főszövegbeli zárójelzése. A kézirat kiadásának előkészítésére vonatkozó általános megjegyzéseket a címhez csillaggal illesztett lábjegyzetben közöljük (pl. a kutatást támogató alapítványok megnevezése, szakmai konzulenseknek, lektoroknak címzett köszönetnyilvánítások). Több számban elhúzódó közlés esetén címhez illesztett jegyzetben adjuk meg a korábban már megjelent egységek leőhelyét is. A közlemény egyes szakaszaihoz csatlakozó elkerülhetetlen lábjegyzetek folyamatos arab számozást kapnak, felső indexbe emelve. Minden lábjegyzet bekezdéssel indul. Betűméretük a kéziratban 10 pontos, a sor-távolság – a szerkeszthetőség érdekében – a főszöveghez hasonlóan másfeles legyen. Végjegyzetet nem alkalmazunk.

A szakirodalmi h i v a t k o z á s legfontosabb tudnivalói a következők. Hivatkozni illik minden olyan tételre, amely a nyelvtudományban alapismeretnek számító, általánosan elfogadott tételeken kívül esik. A hivatkozott bibliográfiai tételt a szövegbe foglaljuk és általában zárójelbe tesszük. Az első említés helyén adunk teljes(ebb) leírást, a későbbiekben csak szerzői családnév, évszám, lapszám jelzi a hivatkozott helyet. Ez utóbbi esetben az évszám helyett állhat „i. m.” (= idézett mű), ill. „i. h.” (= idézett hely), feltéve, ha ez az egyértelmű hivatkozást nem veszélyezteti. A tel-

jes(ebb) hivatkozás szerzői család- és keresztnévet, ettől vesszővel elválasztott műcímet, majd lelőhelyet tartalmaz.

Ha a lelőhely periodika, a cikkcím után kettőspont áll, majd a periodika címe, kötetszáma ponttal, évszáma kettősponttal, valamint lapszáma következik. Az ismert periodikák az ismert rövidítéseikkel szerepeljenek, a rövidítés után ponttal lezárva. A Magyar Nyelvre való hivatkozásokor a kötetszám elhagyandó, elég az évszám megadása. A lapszámra utalás általában tölígos: ha az egész közleményre hivatkozunk, akkor a kezdő és záró lapot, ha csak egy szakaszra, akkor az adott lapo(ka)t tüntetjük föl nagyköötőjellel (mínusszal) elválasztva. A kötőjel jobb oldalán levő lapszám megadásakor az ismétlődő számjegyek elhagyandók (pl. 214–221 > 214–21). Ez egyéb típusú hivatkozásokra is érvényes.

Ha a lelőhely gyűjteményes kötet, akkor a cikkcímet ponttal zárjuk le, majd „In:” jelzés után a gyűjteményes kötet címe következik ponttal lezárva. Ezek után „Szerk.” megjelöléssel a kötet szerkesztője következik. Idegen nyelvű kötetek idézésekor meghagyható az eredeti formula (Ed., Hrsg., red. stb.). Ha több szerkesztő van, a neveket nagyköötőjellel elválasztva közöljük. A szerkesztői nevek is kiskapitális betűvel szedendők. A kiadó feltüntetése elhagyható (inkább a könyv-árusi forgalomba nem kerülő vagy a nehezen hozzáférhető kiadványoknál indokolt), de a megjelenés helye és ideje – ebben a sorrendben – vesszővel elválasztva megadandó. A hivatkozást ebben az esetben is a lapszámok zárják a már említett módon. Az évszám után mindig pont áll, a lapszám(ok) után csak akkor, ha az mondatzáró értékű.

Ha a lelőhely önálló mű, akkor a következő fontosabb megoldások vannak: KOVÁCS JÁNOS, A Jókai-kódex mondattana. Debrecen, 2005. 214–21. Több szerzővel: KOVÁCS JÁNOS – SZŐCS ANNA, A Jókai-kódex mondattana. Debrecen, 2005. 214–21. A kiadó feltüntetésével: KOVÁCS JÁNOS, A Jókai-kódex mondattana. Debrecen, Unikornis, 2005. 214–21. Több kötetes mű esetén: KOVÁCS JÁNOS, A Jókai-kódex mondattana. 1–3. Debrecen, Unikornis, 2005. 2: 214–21. A kötet-számot tehát arab számjegyekkel jelezzük, kivéve, ha az eredetiben római és arab szám kombinációja van: KOVÁCS JÁNOS, A Jókai-kódex mondattana. Debrecen, Unikornis, 2005. II/1: 214–21.

Több tételből álló hivatkozásokban az azonos szerzőtől származó tételek között vessző, a különböző szerzők művei között pontosvessző áll. – Az ismert kézikönyvek, szótárak, nyelvtanok, nyelvatlaszok stb. rövidítéssel is hivatkozhatók. (Bő gyűjteményük található pl. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának első kötetében.) Ha egy rövidítés még nem vált közkeletűvé, akkor az első említés teljes bibliográfiai leírásához lehet függeszteni a javasolt rövidítést, szögletes zárójelben. A közlemény további részében már a rövidítés használható. – A kontextusba illesztett címeket idézőjelek különítik el, de a zárójeles hivatkozásokban az idézőjelek elmaradnak.

A kéziratkészítés elvi, etikai kérdéseire, több praktikus vonatkozására (az említetteken kívül pl. az adatközlésre, a rövidítésszerű jelekre, a szövegszerkesztésre, korrigálásra stb.) hasznos tanácsok olvashatók a következő művekben: BENKŐ LORÁND, Tudnivalók a Magyar Nyelv közleményeinek alakításmódjához. MNyTK. 129. Bp., 1972.; Helyesírási és tipográfiai tanácsadó. Szerk. TIMKÓ GYÖRGY. Bp., 1972.; GYURGYÁK JÁNOS, Szerkesztők és szerzők kézikönyve. Bp., 1996.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

144. **Tolcsvai Nagy Gábor:** A nyelvi norma. 1998.
 145. **Gerstner Károly:** A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 1998.
 146. **Lengyel Klára:** Az igenevek helye a szófaji rendszerben. 2000.
 147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
 148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
 149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
 150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
 151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtypus, jelentés: A mondás mint szövegtypus. 2002.
 152. **Kugler Nóra:** A módosítószók funkciói. 2003.
 153. **Zsilinszky Éva:** Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 2003.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

213. Balázs János-émlékülés. Szombathely, 1999. november 18. Szerk. **Pusztay János.** 2000. 200 Ft.
 215. Révai Miklós-jubileum. Győr, 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő.** 2000. 400 Ft.
 216. Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején. XIV. anyanyelv-
 oktatási napok. Szerk. **Raisz Józsa és Zimányi Árpád.** 2002.
 218. A magyar nyelv és a magyar nyelvű oktatás helyzete Romániában. Nyelvészeti tanácsko-
 zás Jászberényben. Szerk. **Horváthné Kispéter Zsuzsanna.** 2003. 300 Ft.
 219. **B. Gergely Piroska:** A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció
 és ellenreformáció korában. 2003. 300 Ft.
 220. **Sajtos József:** Sárvíz menti nyelvatlasz. 2004. 3000 Ft.
 221. Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében. Szerk. **Kiss Jenő.** 1500 Ft.
 222. **Szenczi Molnár Albert:** Novae grammaticae ungaricae libri duo. Új magyar grammatika
 két könyvben. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2004. (Ez a szám
 könyvtárusi forgalomban nem kapható!)

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvmélekek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
 Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
 Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
 Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
 Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
 Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
 Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
 Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
 Nagyszombati-kódex. 1512–13. 2000. 2200 Ft.
 Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
 Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
 Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata.
 XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
 Kézirat magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és
 XVIII. század. 1998. 300 Ft.
 Pozsonyi Kódex. A nyelvmélek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi,
 a bevezetést és a jegyzeteket írta Abaffy Csilla, Abaffy Erzsébet, Madas Edit. 2004. 2000 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Kódexkiadások: Szent Margit élete. 1990. 336 Ft; Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450 Ft; Gömör-
kódex. 1516. 2001. 1500 Ft.
- Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei. I–IV.
+ Mellékletek. Bp.–Zalaegerszeg, 1991–1998. 3600 Ft.
- Nyirkos István: Az inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen, 1993. 300 Ft.
- A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–VIII. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeál-
lította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995–1999. I–IV. kötetenként 2500 Ft, V–
VIII. kötet 3500 Ft. (Társasági tagoknak 2000, ill. 3000 Ft.)
- Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára.
Bp., 1999. 600 Ft.
- Köszöntő Fodor István 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
- Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
- Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk.
Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 500 Ft.
- A színönimitásról. Szerk. Gecső Tamás és Spannraft Marcellina. Bp., 1998. 800 Ft.
- Kiss Lajos: Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, 1999. 2100 Ft.
- Poliszémia, homonímia. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 1999. 1680 Ft.
- Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 2000. 1000 Ft.
- T. Somogyi Magda: Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései. Bp., 2000. 800 Ft.
- Grétsy László: A mi nyelvünk. Bp., 2000. 3000 Ft.
- Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése 1. Alsófehér megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és
Janitsek Jenő. Bp., 2001. 500 Ft. – 2. Háromszék. Közzéteszi Hajdú Mihály és Slíz Mariann.
Bp., 2001. 500 Ft. – 3. Szilágy megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sebestyén Zsolt. Bp.,
2002. 500 Ft. – 4. Kisküküllő és Nagyküküllő megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sebes-
tyén Zsolt. Bp., 2003. 500 Ft. – 5. Torda-Aranyos megye. Szabó T. Attila kéziratok gyűjté-
séből közzéteszi Hajdú Mihály, Buboly Magdolna, Sebestyén Zsolt. 2004. 500 Ft.
- Radócné Bálint Ildikó: A 'kegyelem' jelentésű szavak Szenci Molnár Albert műveiben. Bp.,
2001. 600 Ft.
- Magyar Nyelvjárás Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről – nyelvjárás régiók
szerint. 1. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Audio-CD. Bp., 2001. 3000 Ft, társasági
tagoknak 2500 Ft.
- Magyar Nyelvjárás Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről – nyelvjárás régiók
szerint. 1. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Multimédiás CD-ROM. Bp., 2002. 5000 Ft,
társasági tagoknak 4500 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

A MAGYAR NYELV MUNKATÁRSAIHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy folyóiratunkba szánt cikkeik formai kialakításában a „Szerzőink figyelmébe” című közleményünket tekintsék irányadónak. Olvasható az interneten, folyóiratunk honlapján: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. – Az évi tagsági díj 500 Ft, nyugdíjasoknak 400 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 300 Ft. – A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A. III. em.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 11991102–02102971 számú csekkzámlájára.

EGYÉB TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodájánál, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1. Levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. • Megvásárolható a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft, 1026 Budapest, Guyon Richárd u. 7. Tel./fax: 200-1153, e-mail: kalmar@hessandras.com. • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán. A **folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. E-mail címünk: magyarnyelv@c3.hu.**

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Múzeum krt. 4/A. II. em., H-1088 Hungary. E-mail: magyarnyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Subscriptions accepted (in Budapest) at HELP district offices, by newspaper carriers, and in the HELIR office: 1089 Budapest, Orczy tér 1., and (outside Budapest) at post offices and by newspaper carriers. Address for correspondence: HELIR 1900 Budapest. Distributed outside Hungary by Hess András Kereskedelmi Kft. Budapest, Guyon Richárd u. 7.. H-1026 Hungary. Tel.: (36-1) 200-1153, e-mail: kalmar@hessandras.com.

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor
LORÁND BENKŐ

Editorial Board
**IMRE BÉKÉSI, LÁSZLÓ HONTI, FERENC KIEFER,
JENŐ KISS, ISTVÁN NYOMÁRKAY, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, ISTVÁN SZATHMÁRI**

Editor
DEZSŐ JUHÁSZ

Technical Editor
TAMÁS FARKAS

CONTENTS

The centennial celebration of the Society of Hungarian Linguistics	1
Address by Ferenc Mádl, President of the Hungarian Republic	2
Address by Szilveszter E. Vizi, President of The Hungarian Academy of Sciences	3
<i>Benkő, Loránd</i> : Homage to the memory of the founders	4
<i>Kiss, Jenő</i> : The Society of Hungarian Linguistics is a hundred years old	7
Congratulations by representatives of societies from Hungary and abroad	14
<i>Szathmári, István</i> : Studying literary Hungarian by Praguean methods: on the basis of Pál Medgyesi's works ...	21
<i>Tolcsvai Nagy, Gábor</i> : A cognitive semantic sketch on preverb-verb combinations	27
Minor Contributions. <i>Kávássy, Sándor</i> : Undivided brothers	44
Etymologies. <i>Kun, Péter</i> : On the Pecheneg background of the name of Akalacpuszta, Tolna County	45
Language Cultivation. <i>Fodor, István</i> : Language reform, purism, and its types. – <i>Főris, Ágota</i> : The issue of professional authenticity in general dictionaries of Hungarian	46
History of Linguistics. <i>Lőrinczy, Réka</i> : Observations on the history of linguistic description apropos of an 18th-century Romanian grammar	65
Reviews. <i>Vecsey, Zoltán</i> : András Kertész, Cognitive Semantics and Scientific Knowledge. – <i>Kiss, Jenő</i> : New Hungarian books on German linguistics. – <i>Kispál, Tamás</i> : Hessky Regina ed., Magyar-német kézikönyvtár [Concise Hungarian-German dictionary]. – <i>G. Bogár, Edit</i> : Natalia Nikolaevna Kolpakova – Balázi József Attila, Magyar-orosz kisdud szótár [Hungarian-Russian pocket dictionary]. – <i>Zsilinszky, Éva</i> : Ronald O. Richards, The Pannonian Slavic Dialect of the Common Slavic Proto-Language: The View from Old Hungarian. – <i>Tóth, Valéria</i> : Büky László – Forgács Tamás eds., A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei. III. Magyar és finnugor jelentéstörténet [Recent results in historical linguistics 3. Hungarian and Finno-Ugric semantics]. – <i>Fülöp, László</i> : Vörös Ferenc, Családnévutató Szlovákiában. [Family name research in Slovakia]. – <i>Cserép, Attila</i> : Bárdosi Vilmos ed., Magyar szólástár [A book of Hungarian set phrases]. – <i>Borbás, Gabriella Dóra</i> : T. Szabó Csilla, A deverbális igeképzés a XVI–XVIII. században az Erdélyi magyar szótörténeti tár adatanyaga alapján [Deverbal verb formation in the 16–18th centuries, on the basis of the Transylvanian Hungarian Historical Dictionary]	73
Miscellaneous. <i>Csernicskó, István – Papp, György – Péntek, János – Szabó Mihály, Gizella</i> : On Hungarian linguistic research centres in neighbouring countries	105
Society News. <i>Farkas, Tamás</i> : The 100th general assembly of the Society of Hungarian Linguistics. – <i>Éder, Zoltán</i> : Laudation on the 100-year-old Society of Hungarian Linguistics. – <i>Kiefer, Ferenc</i> : József Herman is 80. – <i>Balázs, Géza</i> : István Szathmári is 80. – <i>Farkas, Tamás</i> : New sections in the Society of Hungarian Linguistics	113
Data from the History of Hungarian. <i>Teiszler, Éva</i> : Scattered Hungarian data (other than proper names) from a document of 1476	123

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

CI.

ÉVFOLYAM

2005.

2. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, HONTI LÁSZLÓ, KIEFER FERENC,
KISS JENŐ, NYOMÁRKAY ISTVÁN, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

Technikai szerkesztő:
FARKAS TAMÁS

TARTALOM

<i>Kiefer Ferenc</i> : Van-e magyar jelentéstan?	129
<i>Kiss Jenő</i> : Nemzetközi magyar nyelvudományi kongresszusok: tudománytörténeti észrevételek	140
<i>Sarbak Gábor</i> : Magyar nyelvemlék a XVI. század elejéről a Bajor Nemzeti Könyvtárban	147
<i>Haader Lea</i> : A Müncheneri emlék	161
<i>Kenesei István</i> : Kettős fókusz és kettős tagadás a magyarban	178
<i>Juhász Dezső</i> : Névmagyarosítás és nemzeti romantika	196
<i>Szenga Toru</i> : A <i>jen</i> szó és ami körülötte van	202
K i s e b b k ö z l e m é n y e k. <i>Kustár Zoltán</i> : A héber 'ámar 'mond' ige megfeleltetése XX. századi magyar protestáns bibliafordításainkban	213
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>A. Molnár Ferenc</i> : A Jókai-kódex egy szerkezete és az ÓMS. <i>vylagumtul</i> szava. – <i>Borzsák István</i> : Még mindig <i>borzsák</i>	219
T u d o m á n y t ö r t é n e t. <i>Lőrinczi Réka</i> : További észrevételek egy XVIII. századi román nyelvtanhoz	221
S z e m l e. <i>H. Tóth Tibor</i> : Kiefer Ferenc szerk., A magyar nyelv kézikönyve. – <i>Éder Zoltán</i> : Szily Kálmán emlékezete (1838–1924.). Tudományos munkásságának kronológiája. – <i>Kiss Jenő</i> : Magyar szaknyelvtörténeti tanulmányok. – <i>Nyomárkay István</i> : Keszler Borbála, Írásjeltan. Az írásjelhasználat szabályai, problémái és története. – <i>Zelliger Erzsébet</i> : Nóra Tátrai Infanger, Der Sprachgebrauch der Ungarn in der Schweiz. Cross cultural communication	232
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Nyomárkay István</i> : Avató beszéd Kiss Lajos emléktáblájának leleplezése alkalmával. – Pályázati felhívás	253

Van-e magyar jelentéstan?*

1. **B e v e z e t é s .** – Előadásomban azt vizsgálom, hogy van-e értelme magyar jelentéstanról beszélni, és ha igen, mi lehet egy magyar jelentéstan feladata, mi különbözteti meg az általános jelentéstántól. A magyar hangtan, magyar alaktan vagy magyar mondattan létezésében senkinek sem jutna eszébe kételkedni, mert tudjuk, hogy e diszciplínáknak mi a tárgyuk, a jelentéstan esetében azonban ez egyáltalán nem magától értetődő. Olyan hangtani, alaktani vagy mondattani jelenségek, amelyek tipikusan magyar sajátosságok, vagy legalábbis egy olyan nyelvtípus sajátosságai, amelyhez a magyar is tartozik, könnyen eszünkbe jutnak, de a magyar jelentéstan tárgyát nem lehet olyan könnyen meghatározni. A probléma persze nem csak magyar sajátosság: bármely más nyelvben is felvethető. Egyáltalán nem meglepő, hogy a nemzetközi nyelvészeti irodalomban egyetlen „nemzeti” jelentéstánt sem találunk. Számos munka szól – különféle elméleti keretben – például az angol, francia, német, orosz nyelv hangtanáról és mondattanáról, de angol, francia, német vagy orosz jelentéstanról nem tudunk.

A magyar hangtanban az általános elveket (az elméletet) alkalmazzuk a magyar hangrendszer leírásakor, s ugyanezt tesszük a magyar alaktanban és mondattanban is. De vajon miért ne lenne ez lehetséges a jelentéstan esetében is? A probléma régóta ismert, nem mai keletű. Hadd idézzem GOMBOCZ ZOLTÁN jelentéstanának egy idevágó passzusát: „A magyar szóvégi magas nyelvvállású rövid magánhangzók eltűnése, az úgynevezett v-tövű névszók és igék háromirányú fejlődése a m a g y a r hangtannak, illetve alaktannak s a j á t o s problémái. Senkinek sem jutna eszébe általános hangtörténeti vagy általános történeti alaktant írni, mert hiszen a különféle nyelvek történeti hangtanának, illetve alaktanának legfeljebb legáltalánosabb módszertani keretei lehetnének nagyjában azonosak, s a pánkronikus törvények a konkrét nyelvi tényeket nem érintenék. Ezzel szemben a jelentéstan megállapításai, törvényei nem szorítkoznak egy nyelvre.” (GOMBOCZ, *Jentéstan és nyelvtörténet*. Bp., 1997. 132). Nemcsak GOMBOCZ, hanem a mai jelentéstan kutatóinak jelentős hányada is úgy véli, hogy a nyelvi jelentés univerzális, és ha adatainkat konkrét nyelvből merítjük is, következtetéseinket mindig általános érvényűeknek tekintjük.

Ilyen nagy különbség lenne a hangtan, alaktan, mondattan, tehát a nyelv formai tulajdonságaival foglalkozó diszciplínák és a jelentéstan között? Ami GOMBOCZ korában igaz lehetett, ma nem feltétlenül az. A XX. század második felében gyökeresen megváltozott a nyelvtudomány elmélete és módszertana. Az elméleti nyelvészet ma már nem elégszik meg általános módszertani elvek megfogalmazásával, hanem az emberi nyelvre jellemző, univerzális elvek és összefüggések megállapítására törekszik. A nyelvekben

* Elhangzott a VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszus nyitó előadásaként, 2004. augusztus 29-én.

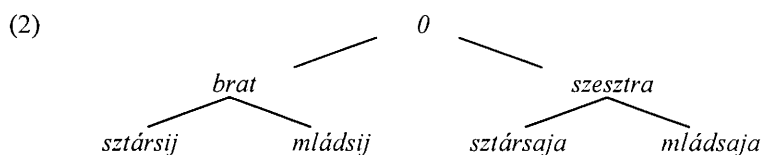
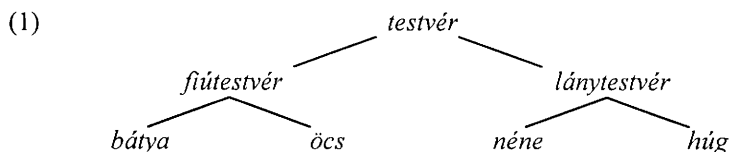
sokkal több az azonosság, mint azt elődeink gondolhatták volna. Ezért ma a történeti nyelvtudomány területén is találunk a történeti hangtan, alaktan és mondattan általános összefüggéseit megfogalmazó munkákat. A szinkrón nyelvtudomány esetében ez még inkább igaz: az elmúlt évtizedekben számos általános hangtani, alaktani és mondattani munka jelent meg, ezzel szemben az egy adott nyelv hangtanát, alaktanát vagy mondattanát feldolgozó munkák inkább ritkaság számba mennek. És természetesen nem kevés az általános jelentéstani munkák száma sem, ugyanakkor egy konkrét nyelv jelentésánát feldolgozó munkára nincs példa.

Ha mármint az általános hangtan, alaktan vagy mondattan megállapításai sem szorítkoznak egy nyelvre, akkor talán e téren mégsem lehet olyan jelentős különbség e diszciplínák és a jelentésán között. – Egy-egy nyelv leírásában a hangtan a nyelv hangtani, az alaktan az alaktani rendszerét, a mondattan a mondattani rendszerét tárgyalja, de beszélhetünk-e egy nyelv jelentéstani rendszeréről? Ismét GOMBOCZ ZOLTÁNT idézem: „van-e egyáltalában jogosultsága a nemzeti szemantikának? Szerepelhet-e a jelentésán is a helyhez és időhöz kötött hangtani, alaktani és mondattani változásokat tárgyaló történeti nyelvtan önálló diszciplínájaként? Erre a kérdésre határozott igennel kell válaszolnunk. Sajátos feladata lesz a jelentésváltozásokban tükröződő általános lélektani törvényszerűségeken belül keresni azt, ami az egyes nyelvekre, népekre jellemző...” (i. h.) GOMBOCZ ZOLTÁN megállapítása ugyan a történeti nyelvtudományra vonatkozik, mondanivalójának lényege azonban természetesen a szinkrón nyelvtudományra is érvényes. De akkor elméleti-módszertani szempontból mi a különbség a magyar hangtan, alaktan, mondattan és a magyar jelentésán között? – A magyar hangtanban, alaktanban és a mondattanban a magyar nyelvre vonatkozó törvényszerűségeket, szabályokat, összefüggéseket fogalmazzuk meg. Általánosítások nélkül nincs ugyanis tudomány. De vajon van-e erre lehetőségünk egy „nemzeti” jelentésánban?

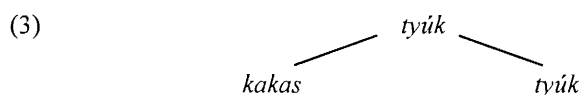
2. Az első vázlatos magyar jelentésán és a szószemantika. – Majdnem fél évszázaddal GOMBOCZ könyvének megjelenése után látott napvilágot KÁROLY SÁNDOR jelentésána. Könyvének már a címében is jelzi, hogy munkájának tárgya nemcsak az általános jelentésáni összefüggések vizsgálata, hanem egy magyar jelentésán felvázolása is. A magyar jelentésán feladatául – a gomboczi hagyományt követve – azoknak a szemantikai sajátságoknak a megállapítását jelöli meg, amelyek „különösebben jellemzik nyelvünket” (Általános és magyar jelentésán. Bp., 1970. 269). A hagyománynak megfelelően munkájában elsősorban szószemantikai problémákat mutat be.

KÁROLY három olyan szószemantikai területről tesz említést, ahol szerinte a magyar sajátosságok különösen tetten érhetők: A) a szemantikai mezők tagolása; B) a szavak morfológiai motiváltsága, és C) a polisémia. Vessünk egy rövid pillantást mindhárom területre.

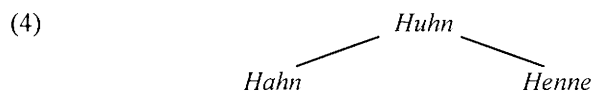
A) A szemantikai mező tagolása (KÁROLY i. m. 335–45). – KÁROLY SÁNDOR a szemantikai mező tagolását először a rokonságnevek segítségével mutatja be. A magyarban például a ’fiútestvér’ és ’leánytestvér’ főlérendelt fogalmát a *testvér* szóval fejezzük ki. És külön szavunk van az idősebb és a fiatalabb fiútestvérré és az idősebb és a fiatalabb leánytestvérré; az oroszban, németben, franciában, angolban ez nem így van. Ezekben a nyelvekben a legfelsőbb fogalom kifejező eszköze hiányzik; amennyiben kifejezésére szükség van, mellérendelő kapcsolatot kell használnunk: *brat i szesztra*. A magyarban a második szinten szóösszetétel szerepel, az említett nyelveknek viszont külön szavuk van e két kategóriának a kifejezésére. A legelső szinten meg a magyar nyelvnek van minden kategóriára külön szava.

Néha a főfogalmat jelentő szó az egyik alfogalom kifejezésére is szolgál. A 'tyúk' mezejének nyelvi tagolása a magyarban így módon történik:

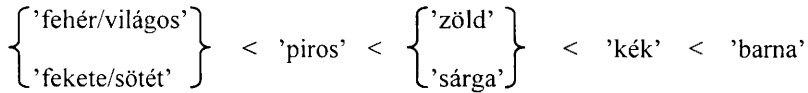
A németben ezzel szemben külön-külön szót találunk minden kategóriára:

KÁROLY könyvében természetesen több, kevésbé ismert példát is találunk. De vajon az 1. és 3. ábrán megjelenített típusba sorolható tagolódások azok közé a sajátosságok közé tartoznak, amelyekről a magyar jelentéstanak számot kell adnia? Nem mondanak-e a tagolásbeli különbségek mást annál a közhelyszerű megállapításnál, mint hogy a nyelvek különböznek egymástól? Bármennyire is érdekesek (az „érdekes” persze nem tudományos szempont) lehetnek a szemantikai mezők tagolásában megmutatózó különbségek, a magyar jelentéstanban csak abban az esetben juthatnak szerephez, ha segítségükkel általánosítások is megfogalmazhatók. De vajon lehet-e ezeknek az adatoknak az alapján általánosításokat megfogalmazni? A válasz: legfeljebb olyan általánosításokat, mint például a magyar nyelvre „jellemző, hogy összefoglaló elnevezéseket éppúgy nagymértékben használ, mint megkülönböztetőket” (KÁROLY i. m. 341), amelyek nem sokat mondanak. A szemantikai mezők tagolódásából egy nyelvre vonatkozóan aligha fogalmazhatók meg tartalmas általánosítások. Más a helyzet, ha összehasonlító-tipológiai összefüggésbe helyezünk megfigyeléseinket. (Egyébként KÁROLY is tudatában volt az összehasonlító-tipológiai szempont fontosságának: „igazi magyar jelentéstan ... nem valószínű meg, csupán összehasonlító-tipológiai alapon” [i. m. 269].) Erre két példát említek.

Két kaliforniai kutató 98 nyelv színneveinek a vizsgálatából többek között az alábbi általánosításokat szűrte le (BRENT BERLIN – PAUL KAY, *Basic Color Terms*. Berkeley, 1969.): a) Minden nyelvben van legalább két színnév, és ez a kettő a 'fehér/világos', illetőleg a 'fekete/sötét'; b) Ha egy nyelvben három színnév található, akkor a harmadik a piros, ha négy, akkor a negyedik vagy a zöld, vagy a sárga; és így tovább; c) Az alapszínnevek száma maximálisan tizenegy, minden nyelv ezekből meríti alapszínneveit az alább bemutatott hierarchiának megfelelően (ahol az egyszerűség kedvéért csak hét színnevet tüntetünk fel).

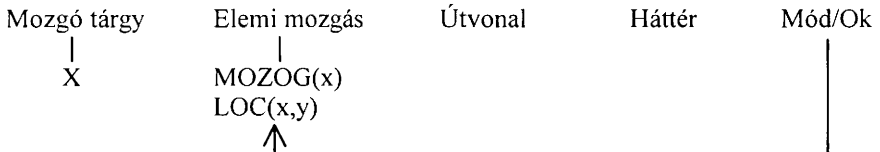
(5) A színnevek:

Az összehasonlító-tipológiai vizsgálatok már lehetővé teszik tipológiai általánosítások, előrejelzések megfogalmazását. A színnevek esetében sem az az elméletileg érdekes kérdés, hogy egy adott nyelv nyelvileg hogyan osztja fel a színtartományt, hanem inkább az, hogy a vizsgált nyelv hol helyezkedik el a fentebb ábrázolt hierarchiában, illetőleg hogy igazolja-e vagy cáfolja a hierarchiából következő állításokat. Magyar sajátosság például a 'piros' és a 'vörös' megkülönböztetése. Ha azonban nem a 'piros' két részartományáról van szó, hanem csupán kollokációs különbségekről, akkor ez a színnevek hierarchiáját nem érinti. A magyarban a *rózsaszín* és a *bíborvörös* nem alapszínnev, az angol *pink* és a *purple* viszont az. Ugyanakkor a *rózsaszín* és a *bíborvörös* motivált összetétel, az angol *pink* és *purple* önkényes jelek. Ilyen és hasonló következtetések vonhatók le az univerzálisnak feltételezett s fentebb (5) ábrázolt hierarchia alapján. – A színnevek hierarchiája a nyelvésajátítás szempontjából is releváns, mivel az a színnevek anyanyelvi elsajátításának sorrendjét is tükrözi.

Második példánk a mozgásigékre vonatkozik. A mozgáseseemény elemei a mozgó tárgy; a mozgás mint elemi esemény (vagy: a mozgás hiánya); a mozgás útvonala; a háttér, amihez képest a tárgy mozog; a mozgás módja, ide értve a kauzativitás komponensét is (vö. LEONARD TALMY, *Lexicalization pattern*. In: *Toward a Cognitive Semantics*. Vol. II. Cambridge, 2000. 21–146). Tehát

(6) A mozgáseseemény sémája:

A mozgásigék a mozgáseseemény különféle komponenseit tartalmazhatják. Más szóval, a fentebb leírt mozgáseseemények különböző módon lexikalizálódhatnak. A spanyol mozgásigékben például az elemi mozgás az útvonallal együtt lexikalizálódik, a magyarban az útvonalat igeikötő fejezi ki: *entrar – be-megy*, *salir – ki-jön*. Más nyelvekben az elemi mozgás a szótári jelentésben a mozgó tárggyal párosul, azaz a mozgásige a mozgáson kívül azt is kifejezi, hogy milyen tárgy mozog. A magyarban kevés ilyen ige van, de ilyen például a *havazik*: 'esik a hó'. Az atszugeviben (kaliforniai indián nyelv) ez a jellemző; ebben a nyelvben az igeikötő jelzi, hogy milyen tárgy mozog, pl. a *-lup-* igeikötő kis fényes kerek tárggyra, a *-swal-* lógó hosszú tárggyra, a *-staq-* rothadó anyagra, a *-qput-* száraz pizsokra utal (TALMY i. m. 58). Így tehát háromféle alapmintát találunk a nyelvekben: az egyikre példa a magyar (ahol az útvonalat külön jelölni kell), a másakra a spanyol (ahol az útvonal része az ige jelentésének), a harmadikra pedig az atszugevi (ahol az ige jelentése azt is kifejezi, hogy milyen jellegű tárgy mozog, az útvonal ugyanakkor nem része az ige jelentésének). Az indoeurópai nyelvek az újlatin nyelvek kivételével és a finnugor nyelvek mind a magyarhoz hasonló lexikalizálódási mintát mutatnak. A lexikalizálódási mintákat tovább bonyolítja a mozgás módjának és a kauzativitásnak a figyelembe-

vétele. Nem világos azonban, hogy abból, hogy a magyar nyelv ilyen vagy olyan lexikalizálódási mintákat követ, milyen általános következtetéseket lehet levonni. Ismereteink jelenlegi helyzete ebben a tekintetben is óvatosságra int.

B) A z e l n e v e z é s m ó d j a (képzésmód és jelentés, morfológiai motiváltság; KÁROLY i. m. 346–66). – A KÁROLY által említett második kérdéskör az elnevezések motiváltságának a problémája, amelyhez a képzésmód és jelentés kapcsolata, a morfológiai motiváltság kérdése is tartozik. KÁROLY különösen a magyar igeképzés gazdagságát emeli ki. Így például a magyarban az *-ódzik/-ődzik* képzővel tárgyatlan igét képezhetünk tárgyas igéből (*fenyeged – fenyegedődzik, dobál – dobálódzik*), a *-(t)at/-(t)et* képzővel tárgyatlan igéből kauzatív, ugyanevvel a képzővel tárgyas igéből faktitív igét képezhetünk (*jár – járat, ül – ültet; ír – írat, olvas – olvastat*). Melléknévből az *-ul/-ül* képző segítségével tárgyatlan, az *-ít* képző segítségével tárgyas igét hozhatunk létre (*szép – szépi – szépiút*). És így tovább. Ezekhez járul még az igekötővel történő igeképzés (*leültet, elolvastat, megszípi, megszípi*). – KÁROLY részletesen foglalkozik az intranszitiv igék képzőivel és megállapítja, hogy a képzőknek három funkciójuk van: a) a cselekvést úgy fogjuk fel, mintha önmagában menne végbe (*bemocskolódik, becsukódik*); b) a képző cselekvő igét hoz létre (*rakódik, hurcolódik*); c) a képző visszaható, kölcsönösséget kifejező vagy kifelé ható cselekvést fejez ki (*mosakodik, verekedik, gondolkodik*). KÁROLY azt is megjegyzi, hogy csak az első funkcióra van produktív képzőnk (*-ódik/-ődik*), a képzés azonban a többi esetben is a szójelentés morfológiai motiváltságát biztosítja (i. m. 362–3). – A különböző képzésmódok rövid áttekintéséből KÁROLY a következő következtetést vonja le: „A magyar nyelv ezekkel a képzésmódokkal olyan árnyalatokat képes kifejezni, amelyeket más nyelvek csak körülírással, vagy külön szóval, vagy egyáltalán nem fejeznek ki” (i. m. 363). Következtetésének utolsó mondata azonban nem jelentheti azt, hogy más nyelvek nem is képesek ezeket a jelentéseket kifejezni, a denotatív jelentés kifejezhetőségének szempontjából ugyanis nincs különbség a nyelvek között. Általánosan elfogadott feltételezés szerint minden denotatív jelentés bármely nyelvben kifejezhető, bármely nyelvre lefordítható.

A morfológiai motiváltság elvezet bennünket egy olyan problémakörhöz, amelynek kutatása egyik legfontosabb területe a magyar jelentéstan. A morfoszemantikára gondolok, amely az alaktan és a jelentéstan összefüggéseivel foglalkozik és szabályok, általánosítások megfogalmazására törekszik. Ebből következik, hogy fő kutatási területe a szabályba foglalható alaktani jelenségek jelentéstani tulajdonságainak a vizsgálata. A morfoszemantikában a mondattanhoz hasonlóan, ahol a mondat jelentését a mondat alkotóelemeinek jelentéséből vezetjük le, a morfológiailag összetett szó jelentését a szó alkotóelemeinek a jelentéséből származtatjuk. – Mivel nem minden nyelvnek van alaktana, morfoszemantikáról sem beszélhetünk minden nyelv esetében. Minél gazdagabb egy nyelv alaktana, annál nagyobb szerepet kap benne a morfoszemantika. Bár az sem érdektelen, ha tudjuk, hogy az általános, más nyelvekből jól ismert jelenség hogyan jelenik meg a magyar nyelvben, a magyar morfoszemantikának elsősorban azokat a sajátosságokat kell kimutatnia, amelyek a magyart is magában foglaló nyelvtípusra vagy csak a magyar nyelvre érvényesek.

Az összehasonlító-tipológiai szempont itt sem nélkülözhető, hiszen csak ennek segítségével állapítható meg, hogy melyek a) az általános összefüggések, b) a nyelvtípusra vonatkozó összefüggések és c) az adott nyelvre érvényes egyedi összefüggések. A más nyelvekből is ismert, általános összefüggésekre két példát említünk: az egyik a deverbális főnevek jelentésére (LACZKÓ TIBOR, Az ige argumentumszerkezetét megőrző főnévképzés. In: Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia. Szerk. KIEFER FERENC. Bp., 2000. 293–407), a második a fosztóképző használatának jelentéstani feltételeire vonatkozik

(KIEFER, A fosztóképző a magyarban. In: A nyelvtantól a szövegtanig. Tanulmányok Kocsány Piroska tiszteletére. Szerk. CSATÁR PÉTER – MAITZ PÉTER – TRONKA KRISZTINA. Debrecen, 2001. 11–9).

A jelentéstani irodalomból tudjuk, hogy az *-ás/-és* képzős deverbális főnév háromféle jelentést fejezhet ki: a) komplex eseményt, b) egyszerű eseményt és c) eredményt. Amennyiben a főnév öröklí az ige vonzatkeretét, akkor komplex esemény jelentésű, amennyiben az igétől csak az eseményjelentést öröklí, akkor egyszerű esemény jelentésű, ha pedig sem a vonzatkeretet, sem az eseményjelentést nem öröklí, akkor eredmény jelentésű. Komplex esemény jelentésűek a *megoperálás, felmerülés, elhangzás, megírás, befejezés* főnevek, mert vonzatuk nélkül mondatban nem használhatók. Ebben az esetben a deverbális főnév öröklí az alapige vonzatkeretét: *a beteg megoperálása, a probléma felmerülése*. Egyszerű eseményre utalnak a *vezetés, tisztálkodás, olvasás, ábrándozás* főnevek, amelyeknek még megvan az esemény jelentésük (*vezetés közben, tisztálkodás után*), de már hiányzik bennük az alapige vonzatkerete. Végül az *épitmény, alkotmány, iromány* eredmény jelentésű deverbális főnév, az alapigétől ezek a főnevek sem a vonzatkeretet, sem az esemény jelentést nem öröklík. Ez a három jelentés, úgy tűnik, minden deverbális főnévképzővel rendelkező nyelv esetében megtalálható. Magyar sajátosság itt legfeljebb a morfológiában mutatkozik; például a vonzatkeret megléte igeikötős igéből képzett főnév esetében könnyebben tetten érhető, vagy például az a körülmény, hogy az *-ás/-és* képzővel történő képzéshez hasonlóan szabályos és szinte korlátlan képzés az indoeurópai nyelvekben nem található. (Gondoljunk pl. a deverbális főnévképzők nagy választékára a németben: *-e, -ei, -el, -nis, -s, -schaft, -sel, -ung*.) Jelentéstani újdonságot itt azonban hiába keresünk.

A második példánk a fosztóképző használatára vonatkozik főnévi bázis esetén. Azokban a nyelvekben, tehát a magyarban is, amelyekben főnévből fosztóképző segítségével melléknév képezhető, a következő összefüggés figyelhető meg. A *fületlen csésze* szókapcsolat azért lehetséges, mert a csészének a fül elidegeníthetetlen része: a csésze akkor is csésze, ha nincs füle. A lomb nélküli fa is fa marad, jó tehát a *lombtalan fa* szókapcsolat is. Nincs viszont erdő fa nélkül, sem (ember)tömeg, ember nélkül, ezért nem lehetséges a **fátlan erdő, *embertelen tömeg* (amikor az *embertelen* szó szerinti jelentésben szerepel) szókapcsolat. Vajon milyen általánosítás fogalmazható meg a megfigyelt adatok alapján? Könnyen belátható, hogy a fosztóképzővel való toldalékolás lehetőségét az alapszó és az alaptag jelöltje között fennálló rész–egész viszony határozza meg: az alapszóval jelölt dolognak elidegeníthetőnek kell lennie. Ebben az esetben is csak a morfológiában különbözik a magyar az indoeurópai nyelvektől: a magyarban a fosztóképző szuffixum, az indoeurópai nyelvekben pedig prefixum.

Nyelvtípusra (ahol nem feltétlenül genetikai alapon meghatározható nyelvtípusról van szó, éppen az említendő példák esetében az areális szempont a genetikainál fontosabbnak tűnik) jellemző összefüggést olyan esetben találunk, amikor egy-egy morfológiai eszközt a nyelvek nem ugyanarra a célra használnak fel. Így például igeikötőt sok nyelvben találunk, de nem minden nyelv képez velük akciómínőséget. Az angolban és az újlatin nyelvekben nem ismerünk morfológiai eszközökkel kifejezhető akciómínőséget annak ellenére, hogy ezekben a nyelvekben is van igeikötő. A morfológiailag kifejezett akciómínőség elsősorban a szláv nyelvekre jellemző (de megtalálható a németben vagy a grúzban is). Az akciómínőségek morfológiai eszközökkel történő képzése tehát tipológiai sajátosság. A magyarban igeikötővel szintén számos akciómínőség kifejezhető, így például a telítettség (*kialussza magát, kipihen magát, kibeszéli magát*), az egyszerűség (*megcsóvál, megvakar, megsimogat*), az intenzitás (*agyonstétálja magát, agyonkártyázza magát, agyonfagy*) és az ismétlődés (*el-elovas, meg-megcsúszik, vissza-visszanéz*) akciómínőség-

ge. Képzővel alkotjuk a gyakoritást (*nyitogat, ütöget*) és a csökkent intenzitást kifejező (*olvasgat, dolgozgat*) akcióminőségeket (KIEFER FERENC – LADÁNYI MÁRIA, Az igekötő. In: KIEFER szerk. i. m. 453–518). A magyar akcióminőségek vizsgálata az akcióminőségek összehasonlító-tipológiai vizsgálatához is hozzájárulhat. Feltételezésünk szerint a morfológiai eszközökkel képezhető akcióminőségek száma véges és a kategóriák univerzálisak. minden morfológiai akcióminőséggel rendelkező nyelv ebből az univerzális halmazból merít.

Második példánkat az összetett szavak köréből vesszük. Olyan nyelvek esetében, amelyek konkatenációval, a szavak egymás mellé helyezésével alkotnak összetett szavakat (pl. germán nyelvek, magyar) a deverbális alaptagú összetételekre jellemző, hogy az előtag szemantikai értelemben kielégítheti az alaptag valamelyik vonzatát (KIEFER FERENC, Az összetételek. In: KIEFER szerk. i. m. 519–67). A *kutyaugatás, árcsökkenés* esetében az előtag az alaptag alanyi, az *újságotolás, kormányátalakítás* esetében a tárgyi vonzatát köti le. Általános tulajdonsága ezeknek az összetételeknek, hogy tárgyas igei bázis esetén az előtag – amennyiben vonzata az utótagnak – csak tárgyi vonzat lehet. Ilyen esetekben a szóösszetétel jelentése szemantikailag transzparens és előre jelezhető. Az alanyon és tárgyon kívül más vonzat termékenyen képzett összetett szavakban nem fordulhat elő.

Nézzük meg most, hogy van-e olyan morfoszemantikai jelenség, amely csak a magyar nyelvre jellemző. Ilyet valószínűleg csak akkor találunk, ha a jelentéstan kategóriák nyelvi megjelenítésében megmutatókozó különbségeket vizsgáljuk. Az általános és a nyelvtípusra vonatkozó összefüggésekkel kapcsolatban is tetten érhetők olyan sajátosságok, amelyek – jelenlegi ismereteink szerint – csak a magyar nyelvre jellemzőek. Például a deverbális főnevek esetében gyakran fellépő probléma a komplex esemény és az egyszerű esemény szétválasztása. A szakirodalomban javasolt, elsősorban az angol, német, olasz nyelvre vonatkozó tesztek nem adnak megbízható eredményt. Az egyik javasolt teszt például a többesítésre vonatkozik. E szerint a teszt szerint a komplex esemény jelentésű főnév nem állhat többes számban, szemben az egyszerű eseményt jelentő főnévvel, amely a többi főnévhez hasonlóan viselkedik: **megoperálások, simogatások*. Ez a teszt azonban nem minden esetben működik egyértelműen: *A révész Dunán való átkelése nem voltak veszélytelenek helyes mondat. A magyarban a való elem használata azonban mindig egyértelművé teszi a komplex esemény jelentést, mint ahogy az említett mondatban is azt teszi. Néhány további példa az alábbiakban található (l. LACZKÓ i. m. 315):*

(7) a) *A szerződésnek az elnök által való aláírása ünnepélyes külsőségek között történt.*

b) *Jánosnak a tegnapi ebéd után való kiabálása/nevetgélése/munkálkodása meglepett.*

Számos deverbális főnév poliszém: jelenthet komplex eseményt, egyszerű eseményt és eredményt. Hasonlítsuk össze az alábbi (8a–c) példákat. A *való* csak a (8a) esetében használható (**Az elnök ezt a tollat csak az ebéd után való aláírásra használja, *Az elnök ebéd után való aláírása teljesen elmosódott*), tehát az *aláírás* deverbális főnév a (8a)-ban komplex esemény jelentésű, a (8b)-ben egyszerű eseményt, a (8c) esetében pedig eredményt jelent (l. LACZKÓ i. h.).

(8) a) *A szerződésnek az elnök által való aláírása ünnepélyes külsőségek között történt.*

b) *Az elnök ezt a tollat csak aláírásra használja.*

c) *Az elnök aláírása teljesen elmosódott.*

Egy másik példát véve: a magyar igeikötő viselkedése nemcsak az indogermán igeikötők viselkedésétől különbözik, hanem a szláv és ugor nyelvekétől is. Például az igeikötő kettőzése akcióminőség kifejezésére tudomásunk szerint csak a magyarban fordul elő. Az ismétlődés nem ritka akcióminőség, nyelvi megjelenítése azonban nyelvenként változhat.

A kifejezésbeli különbségek miatt a magyar morfoszemantikának számot kell adnia mind az általános összefüggésekről (hogy ezek hogyan, mily módon jelennek meg a magyar nyelvben), mind a nyelvtípusra vonatkozó összefüggésekről. – KÁROLY SÁNDOR tehát helyesen érezte, hogy a magyar jelentéstannak foglalkoznia kell a szóképzés jelentésánál, ugyanakkor a morfoszemantika jelentőségét teljes egészében természetesen nem ismerhette fel.

C) A poliszémia. – Vessünk most egy rövid pillantást KÁROLY SÁNDOR harmadik példájára, a poliszémia kérdésére. A konkrét nyelvi elemek szintjén általánosítások csak a szabályos poliszémia esetében fogalmazhatók meg. KÁROLY meghatározása szerint a poliszémia akkor szabályos, ha bármely jelhez kötött X jelentés szabályosan (szabályba foglalhatóan) maga után vonja az Y jelentést (i. m. 367). Például a *barack* szó jelentheti a fát, a gyümölcsöt és a belőle készült pálinkát. Általánosítva a következő poliszemantikus összefüggést kapjuk: 'növény' → 'növény termése' → 'a belőle készült étel vagy ital'. A *marha* szó jelentheti az állatot, az állat húsát és a belőle készített ételt. A poliszemantikus összefüggés tehát a következő sémába foglalható: 'állat neve' → 'állat húsa' → 'a belőle készült étel'. Egy népnév nemcsak a nép neve, hanem az általa beszélt nyelv is: 'nép neve' → 'az általa beszélt nyelv'. Az ilyen összefüggéseket metonimikus összefüggéseként tartjuk számon. – A szabályos poliszémia produktív szóalakotási mintát alkot, tehát szabályba foglalható. Nem szabályos a poliszémia az alábbi esetben (LADÁNYI MÁRIA személyes közlése):

- (9) a) *Az elesett katonák vére pirosra festette a mezőt.*
 b) *Kékre festette kezét a fagy.*

Az ilyen metonimikus összefüggések szabályba ugyan nem foglalhatók, de a mögöttük húzódó gondolati séma kielemezhető és ezért nem számúzhető a tudományos igényű szemantikai kutatásból. – A szabályos poliszémia esetében elméletileg is fontos következtetések lennének levonhatók, ha tudnánk, hogy melyek azok a poliszemantikus összefüggések, amelyek a) minden nyelvre érvényesek (univerzálisak); b) csak egy nyelvtípusra érvényesek; c) csak egyetlen egy nyelv esetében állnak fenn. Ezekre a kérdésekre azonban jelenlegi ismereteink alapján nem tudunk választ adni. A magyar jelentésstanban ezért egyelőre meg kell elégednünk a lehetséges szabályos poliszemantikus összefüggések feltérképezésével (vö. PETHŐ GERGELY Poliszémia és kognitív nyelvészet. Doktori értekezés, ELTE BTK, 2004.), ami összehasonlító-tipológiai vizsgálatok nélkül is lényeges jelentéstani összefüggésekre deríthet fényt.

Összefoglalva megállapíthatjuk tehát, hogy KÁROLY SÁNDOR lényegében jó nyomon járt. A szemantikai mező tagolása, mint láttuk, önmagában ugyan nem tesz lehetővé elméleti általánosításokat, összehasonlító-tipológiai összefüggésbe helyezve azonban fontos szerepet kaphat a szemantikában. A morfológiai motiváltság kérdése a morfoszemantikához vezetett el bennünket, amelynek a magyar sajátosságok vizsgálatán túl feladata az általános és a nyelvtípusra vonatkozó összefüggések jellemzése is. Végül a poliszemantikus összefüggések, mindenekelőtt azonban a szabályos poliszémia vizsgálata sem elhanyagolható területe a magyar jelentésstanak.

3. A mondatjelentés magyar aspektusai. – KÁROLY SÁNDOR a mondatjelentés problémáját éppen csak, hogy megemlíti, és a jelkapcsolatok jelentésének áttekintésében is inkább csak a frazeológiáról szól (i. m. 391–6). Márpedig ahogy van morfoszemantika, ugyanúgy van szintaktikai szemantika is. És ahogy a nyelvek alakítási rendszere különböző, a szintaktikai rendszere is az. Ezért a mondatsemantikai kategóriák nyelvi (szintaktikai) megjelenítésében megjelenő eszközök, illetve az azokban megmutatókozó különbségek vizsgálata is tárgya a magyar szemantikának. – A jelentéstan általánosan elfogadott elvének számít a FREGE-féle elv, amely – kissé lazán fogalmazva – így szól:

(10) A mondat jelentése levezethető a mondatban előforduló szavak jelentése és a mondat szintaktikai szerkezetének ismeretében.

A FREGE-féle elvből következik, hogy a szószemantikai jellegzetességeken kívül a „nemzeti” jelentéstanban a szintaktikai különbségek is szerepet játszanak. Azt a kérdést kell tehát megvizsgálunk, hogy a szintaktikai különbségek hogyan tükröződnek a jelentéstanban. Itt két lehetőséggel kell számolnunk: a) a szemantikailag releváns különbség egy nyelvtípusra jellemző; b) a különbség a magyar nyelv specifikuma. – Ennek megvilágítása céljából vizsgáljuk meg kissé közelebbről a következő kérdéseket. A) Hogyan függ össze a mondat összetevőinek sorrendje és a mondatban található operátorok hatóköre? Miben különbözik a magyar nyelv ebből a szempontból más nyelvektől? B) A magyar mondat információs szerkezetében milyen sajátosságok érhetők tetten? C) Milyen sajátosságok találhatók a magyarban a mondataspektus kategóriáinak a kifejezésében?

A) Az operátorok sorrendje. – Ami az első kérdést illeti, a magyar nyelv sajátossága, hogy az ige előtti helyzetben az operátorok felszíni sorrendje – jelöletlen esetben – megfelel a hatóköreiknek (É. KISS KATALIN, Mondattan. In: É. KISS–KIEFER–SIPTÁR, Új magyar nyelvtan. Bp., 2003.³ 57–64). Vegyünk például két tipikus operátort: a tagadást és a kvantorszót (mennyiségjelölőt). A problémát a következő példák mutatják be:

- (11) a) *Péter nem találkozott három emberrel.*
b) *Péter három emberrel nem találkozott.*

Az operátorok sorrendje tehát:

- (12) a) Negáció Kvantor
b) Kvantor Negáció

Az operátorok hatóköre megegyezik felszíni sorrendjükkel, tehát:

- (13) a) Negáció(Kvantor)
b) Kvantor(Negáció)

A megfelelő értelmezések a következőképpen parafrázálhatók:

- (14) a) *Nem igaz, hogy Péter három emberrel találkozott.*
b) *Volt három ember, akivel Péter nem találkozott.*

Az operátorok felszíni sorrendje megfelel tehát a mondatban betöltött hatóköri viszonyaiknak. Ez persze nem minden nyelvben van így. A franciában például az alábbi mondat megfelelhet mind a (11a)-nak, mind pedig a (11b)-nek.

(15) *Pierre n'a pas rencontré trois hommes.*

Az általános elvet a magyarban különböző tényezők bonyolultabbá tehetik, ezeknek a vizsgálata is a magyar jelentéstan tárgya.

B) A magyar mondat információs szerkezete. – A mondat információs szerkezete a téma-réma (vagy: topik-comment) tagolással függ össze. A jelen összefüggésben ebből csak egy problémát ragadunk ki. Az információs szerkezet szempontjából kétféle mondatot különböztetünk meg: a kategorikus mondatban egy entitásról, a thetikus mondatban pedig egy szituációról állítunk valamit. A kategorikus mondat témája az az entitás, amelyre az állítás, a réma vonatkozik. (Vö. MALECZKI MÁRTA, Az információs szerkezet, a szintaktikai szerkezet és az aspektus összefüggései a magyarban: a progresszív és az egzisztenciális aspektus. In: Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Szerk. BAKRÓ-NAGY MARIANNE – BÁNRÉTI ZOLTÁN – É. KISS KATALIN. Bp., 2001. 165–98.) A későbbi kutatások ezt tovább pontosították: a téma lehet jelöletlen vagy kontrasztív; a réma lehet jelöletlen, vagy tartalmazhat fókuszot (vö. É. KISS i. m. 21–71). A kategorikus mondattal szemben a thetikus mondat egésze egy szituációra vonatkozik, a mondatnak nincs témája. A magyar jelentéstan szempontjából az az alapvető kérdés, hogy a két kategória hogyan érhető tetten a mondat szerkezetében. Egy háromelemű mondatnak, mint tudjuk, általában hat sorrendi változata (permutációja) lehetséges:

- (16) a) *Péter találkozott Évával.*
 b) *Péter Évával találkozott.*
 c) *Évával Péter találkozott.*
 d) *Évával találkozott Péter.*
 e) *Találkozott Évával Péter.*
 f) *Találkozott Péter Évával.*

A hanglejtéstől, hangsúlytól is függően a (16a–f) mondatoknak más és más lehet az információs szerkezete. A (16b) ejthető például a kontrasztív topikra jellemző hanglejtéssel, ebben az esetben így folytatható: *...de Annával nem.* De ejthető úgy is, hogy *Évával* a kontrasztív (vagy azonosító) fókuszra jellemző hangsúlyt kap, amikor csak így folytatható: *...és nem Annával.* A fókusznak és a kontrasztív topiknak természetesen különböző a szemantikája. Egyenletes hangsúlyozás esetén az egyetlen semleges mondat a (16a), amelyben *Péter* a téma és *találkozott Évával* a réma. A (16e) és (16f) mondatokban a főhangsúlyos elem az ige, a mondatok funkciója a megerősítés. A (16a–f) mondatok információs szerkezete tehát a hangsúlytól, hanglejtéstől függően igen sokféle lehet. – Nincs témájuk, tehát thetikus mondatok például a *Megjött a postás, Megszólt a harang, Felment a függöny.* Ezek a mondatok egy szituációról tartalmaznak állításokat, és egy új eseményről adnak számot.

A magyar mondat információs szerkezete lényegesen eltér a germán és újlatin nyelvek információs szerkezetétől, több ponton azonban hasonlít a szláv nyelvekéhez. Vizsgálata a magyar jelentéstan fontos területe.

C) Az aspektus kifejezésében megmutatkozó különbségek. – Az aspektuális kategóriákról az általános jelentéstan ad számot, és mindjárt le-

szögezhetjük, hogy a magyarban nincs olyan aspektuális kategória, amelyről az általános jelentéstan ne tudna. Jelentős különbségek találhatók azonban a nyelvek között az aspektus nyelvi megjelenítésében (vö. KIEFER, Az aspektus és a mondat szerkezete. In: Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan. Szerk. KIEFER FERENC. Bp., 1992. 797–886).

Az igekötő, a behatároló határozói kifejezések, a mennyiségjelzős alanyi vagy tárgyi főnévi csoportok szerepe a perfektiválásban közismert. Magyar sajátosság azonban, hogy bizonyos igékkel a pusztán főnév is perfektiválható: *szedtem szilvát, hoztam vizet, mostam kezet* (vö. azonban a *kezet mostam* folyamatos szemléletű szerkezettel). A szórend és a hangsúly persze ebben az esetben is fontos szerepet játszik. – A progresszív aspektus is általános szemantikai kategória, megjelenési formája azonban magyar sajátosság:

- (17) a) *Mentem haza az egyetemről, amikor megláttam.*
 b) *Jött fel a lépcsőn, amikor megszólalt a telefon.*

Azoknak a feltételeknek a vizsgálata, amelyek lehetővé teszik a (17)-féle progresszív szerkezetet, a szintaktikai szemantika feladata. Tudjuk például, hogy akcióminőségképző igekötő nem szerepelhet progresszív szerkezetben.

- (18) a) **Éppen borozott be, amikor betoppant a felesége.*
 b) **Éppen takarított ki, amikor hazaértünk.*

Összefoglalva tehát: a szintaktikai szemantikában is számos olyan területet találunk, ahol a magyar nyelv olyan sajátos kifejezésmódokkal rendelkezik, amelyek sok más nyelvtől megkülönböztetik. Három problémát említettem: az operátorok hatóköre és szórendje közötti összefüggést, az információs szerkezetet és az aspektust, könnyen található azonban további példák is. Láthattuk, hogy a magyar szintaktikai szemantika tárgya azoknak a nyelvi sajátosságoknak a vizsgálata, amelyek az univerzális szemantikai összefüggések nyelvi megvalósításában jelentkeznek.

4. **Konklúzió.** – Kérdésünk így hangzott: Van-e magyar jelentéstan? A válasz: ugyanúgy van, mint ahogy van magyar hangtan, magyar alaktan és magyar mondattan. GOMBOCZ ZOLTÁNT parafrázálva azt mondhatjuk, hogy a magyar jelentéstan feladata annak vizsgálata hogy az általános jelentéstani összefüggéseken belül mi az, ami a magyar nyelvre jellemző, illetőleg azoknak a sajátos nyelvi eszközöknek a számbavétele, amelyek ezeket az összefüggéseket megjelenítik. A morfológia és a jelentéstan, valamint a szintaxis és a jelentéstan kapcsolatáról azért szóltunk kissé részletesebben, mert mai ismereteink szerint ezen a két területen tudunk elsősorban általánosításokat megfogalmazni. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy a magyar jelentéstani kutatásoknak ezekre a területekre kell szorítkoznia: megfelelő tipológiai háttérrel kutatható a szemantikai mezők szerkezete vagy kutathatók a nyelvben tetten érhető lexikalizálódási minták; értelmes jelentéstani probléma lehet annak vizsgálata is, hogy a nyelvi kifejezésekben hogyan tükröződik a világ mentális képe és sok minden egyéb. A kutatási feladatok kimerítően fel sem sorolhatók. A morfoszemantikán és szintaktikai szemantikán kívül azonban még nemigen rendelkezünk a magyar jelentéstan területén biztos ismeretekkel.

Is there such a thing as Hungarian semantics?

The author's answer to the question asked in the title is that Hungarian semantics does exist, just like Hungarian phonology, Hungarian morphology, and Hungarian syntax do. Following ZOLTÁN GOMBOCZ, one can say that the task of Hungarian semantics is to explore whatever is characteristic of Hungarian among general semantic considerations and to account for the specific linguistic devices that implement those general features. The author dwells on the morphology–semantics interface and on the syntax–semantics interface at some length since, as far as we know today, it is in these areas that generalizations can be drawn more safely. But this does not mean that research on Hungarian semantics should be restricted to those two areas: with an appropriate typological background, the structure of semantic fields or the lexicalization patterns attested in that language can be explored, too; another rational problem for semantics could be the study of the way the mental image of the world is reflected in linguistic expressions, and so forth. However, beyond morphosemantics and syntactic semantics, we do not as yet possess reliable knowledge in the area of Hungarian semantics.

FERENC KIEFER

Nemzetközi magyar nyelvtudományi kongresszusok: tudománytörténeti észrevételek*

1. A tudományos kongresszusok az újabb kori tudományos élet szülöttei, s a tudományos információcsere iránti növekvő igénynek, illetőleg annak a felismerésnek köszönhetőek létrejöttüket, hogy minél intenzívebb és gyorsabb a kutatók közötti véleménycsere, annál gyorsabb a tudomány fejlődése. A nyelvtudományi kongresszusokat is azért hívták életre, hogy intenzívebbé tegyék a kutatási eredményeknek a nyelvtudomány vérkeringésébe juttatását. Ezért fontosak a kongresszusok a tudománytörténetben. Hiszen a kapcsolatépítés, a közvetlen információcsere, illetőleg a kutatások pillanatnyi állását, helyzetét felmérő szerepük mellett mindig volt orientáló, feladatkielölő, iránymutató, ötletadó funkciójuk is.

1966-ban Debrecenben volt az első nemzetközi magyar nyelvtudományi kongresszus, az idei immár a hetedik. 1966 óta sokat változott a világ, az életünk s a nyelvtudomány is. Megokoltnak látszik éppen ezért, hogy elgondolkozzunk – immár hét kongresszus tapasztalatainak a birtokában – arról, hogyan tovább. Kongresszusunk záró előadásának témájául ezért, a közös gondolkodásra serkentés szándékával választottam a címben megjelöltet. És azért is, mert egyetértek R. H. ROBINS véleményével: „a nyelvtudomány történetének [a kongresszusok is részei ennek] bizonyos fókú megismerése és megértése révén a jövőbeli mozgásokat és nézeteltéréseket nagyobb szimpátiával, toleranciával és beleérzéssel” követhetjük (A nyelvészet rövid története. Bp., 1999. 262). A szóban forgó kongresszusokról néhány szempont kiválasztásával tehát úgy kívánok szólni, hogy a tudománytörténeti tényekből a jövő számára esetleg hasznosítható tanulságok is következzenek. Arra, hogy a záró előadással a kongresszus munkáját értékeljem, már csak azért sem vállalkozhatom, mert az előadások nagy részén eleve nem lehettem jelen, így nem hogy érdemi, semmilyen véleményem sem lehet a legtöbb előadásról.

* Elhangzott a VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszus záró előadásaként, 2004. augusztus 31-én.

A tudományos együttműködésnek régtől fogva két fő típusa van. Az egyik: a tudományos közlemények kölcsönös közzététele, figyelemmel kísérése s a publikációkra való reflektálás. A másik: a kutatók személyes kapcsolata. Ez utóbbiba tartoznak a személyes találkozások szervezett és nem szervezett formái, s az előbbibe tartoznak például a tanulmányutak, vendégeladások, s elsősorban is a tudományos tanácskozások különböző formái, mint a szimpózium, a konferencia és a kongresszus (vö. HAJDÚ PÉTER, *Urálisz-tika 1945–1970*: NyK. 1970: 7). A hierarchia csúcsán a nemzetközi kongresszusok állnak. Ezek biztosítják ugyanis a legszélesebb szakmai nyilvánosság előtti szereplésnek és megmértetésnek, a közvetlen és sokrétű személyes kapcsolatok megteremtésének, a véleménycserének és az együttműködés kialakításának gyors, intenzív és tömeges lehetőségét. Ezek mozgatják meg leginkább a szakma képviselőit, váltják ki a legnagyobb társadalmi figyelmet, a tömegtájékoztató érdeklődését, s ez sem közömbös egyetlen tudomány számára sem.

Mint a mostani kongresszus tematikus címéből is világosan kiderül (A magyar nyelv kutatása), ennek a kongresszusnak is a magyar nyelv s a vele összefüggő tudományos tevékenység a tárgya – így vagy úgy, kizárólagosan vagy más nyelvvél/nyelvekkel társul-tan, függetlenül művelőinek állampolgárságától, anyanyelvétől, miegyébtől.

2. Mi magyarázza a nemzetközi magyar nyelvtudományi kongresszusok megindítását? Egy mondatos válasszal: tudományon belüli és azon kívüli okok. Más szavakkal: a magyar nyelvtudomány igénye s a megvalósítást lehetővé tevő külső körülmények találkozása. A tudomány egyetemességéből eleve következik a nemzetközi kitekintésre és kapcsolatokra való igény. Ez nálunk 1949 után hosszú éveken át jámbor óhaj volt csupán. Ugyanis a „fordulat évé”-vel a magyarországi tudományos gondolkodás szerves folyamata elsősorban az ideológiai nyomás következtében sérülést szenvedett, s az elmélettel való foglalkozástól is távol tartotta a kutatók egy részét az, hogy a közzétett tudánypolitikai irányelvek és elméleti állásfoglalások félreérthetetlenül jelezték „a tudományos kutatás ideológiai mozgásterének határait és kívánatos irányait” (FEHÉR ERZSÉBET, *A szövegalkotás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. NytudÉrt.* 147: 11–8). Növelte a bajt, hogy a hazai tudományosság egy ideig szinte hermetikusan el volt zárva a Nyugattól. Ennek volt a következménye, hogy „sokáig alig szereztünk tudomást a világ nyelvtudományában a szemlélet és módszer terén végbement változásokról” – mondta BENKŐ LORÁND 1966-os kongresszusi előadásában (*A mai magyar nyelvtudomány: NytudÉrt.* 58: 13). Az elszigeteltség lassan oldódott, de oldódott. A Magyar Nyelv szerkesztősége 1966-ban pontosan fogalmazott: „elérkezett az idő és megvan az igény rá, hogy a magyar nyelvészeti kutatásokat a jövőben az eddigieknél jobban összehangoljuk, kapcsolatainkat erősítsük, és ... szervezettebbé tegyük” (MNy. 1966: 512).

Tudvalevő, hogy 1949 után évtizedekig nemcsak a nyugati világgal nem lehetett normális kapcsolatokat ápolni, hanem a szomszédos országokban élő magyarsággal sem. Tény, hogy az 1989-es ismert események folyamányaként 1990 őszen Budapesten megrendezett élőnyelvi konferencián fordult elő először az, hogy „minden környező ország kisebbségi magyar nyelvhasználatáról hallhattunk előadásokat, maguktól a kisebbségi nyelvészekről” (KONTRA MIKLÓS szerk., *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben. Bp., 1992.* 1). Az első, tehát az 1966-os kongresszus megrendezésének – a nemzetközi kapcsolatok kiépítése, a magyarra vonatkozó kutatások szervezettebbé tétele, összefogása és korszerűsítése mellett – célja volt az is, hogy a magyar–magyar nyelvészkapcsolatok a hivatallóság számára is elfogadottabbá válhassanak.

A fontosabb tudománybeli okok mellett nevezzük meg a külső feltételek módosulását is: a nagypolitikában is történtek változások, nemzetközi és országos szinten egyaránt. Az éles szembenállás mellett az enyhülés jelei jelentkeztek, a „tiltás, türés, támogatás” határai lassan mozogni kezdtek, s a nyugati tudományos világgal is vonatottan ugyan, de elkezdődhetett a kapcsolatépítés. TAMÁS LAJOS 1966-os elnöki megnyitójában ezt mondta: „kongresszusunk ... nemzetközi jellegű ... ez nem pusztán véletlen, hiszen hazánk gazdasági, kulturális és tudományos kapcsolatai a világgal eddig nem tapasztalt mértékben gyarapodnak, s a nemzetközi együttműködésnek egyre nagyobb távlatai nyílnak meg. Ezeket az örvendetes lehetőségeket a magyar nyelvtudomány művelőinek nem szabad kiaknázatlanul hagyniuk” (NytudÉrt. 58: 17–8). Az 1960-as budapesti finnugor kongresszus megrendezése volt az áttérés a magyarországi nyelvtudományban, az 1966-os első nemzetközi magyar nyelvtudományi kongresszus pedig a magyarra vonatkozó nyelvészeti kutatásokban. Majd négy évtized távlatából szemlélve elismeréssel adózunk azoknak, akik – fölismerve a kor parancsát és a mozgási, cselekvési lehetőséget – életre hívták e kongresszust.

3. A kongresszusi kötetek lapozgatása tudománytörténeti barangolással ér föl. Szinte átvilágításszerűen mutatja, mely témákon dolgoztak, milyen módszerekkel, milyen szemlélettel vizsgáldtak a magyar nyelvet kutatók, melyek voltak az akkori kutatások fehér foltjai, mi volt az éppen új, a terjedő, a divatos, s mi a visszaszoruló – szemléletben, módszerben, témában. Néhány példát említek, megértésüket kérve a gyakori idézések miatt, a hitelesség kívánalma azonban ezt követeli.

Az 1966-os kongresszus tematikus címében (A magyar nyelv története és rendszere) – ahogy elnöki megnyitójában TAMÁS LAJOS megfogalmazta – „elvi állásfoglalás rejlik” (NytudÉrt. 58: 8). Azt is mondhatnánk, válaszó volt ez arra a militáns, a hatvanas évek elejére jellemző hazai strukturalista szlogenre, hogy „jöttányit sem a történetiségnek!” (vö. RÁCZ ENDRE, A magyar leíró nyelvtani kutatások helyzete és feladatai: NytudÉrt. 104: 63). TAMÁS LAJOS így folytatta: „Mi ... nemcsak a szinkronikus kutatások erőteljes továbbfejlesztése, hanem a diakronikus kutatás folytatása mellett is lándzsát törünk... Kétségtelen, hogy a mi történeti helyzetünkben a szinkronikus front erősítése jelentkezik nagyobb feladatként, ez azonban nem jelenthet semmilyen tudománypolitikai válságot” (NytudÉrt. 58: 9). Néhány kiegészítés: BENKŐ LORÁND ugyanezen a kongresszuson az akkori magyar nyelvtudomány leglényegesebb változását abban látta, hogy „a történeti jellegű stúdiumok mellé fokozatosan felnőttek vagy legalábbis erősen felnövőben vannak a leíró vizsgálatok ... napjaink munkálkodásában a mai magyar nyelv tanulmányozása már tekintélyes helyet foglal el” (i. m. 15). Az első kongresszuson a történeti témájú előadások voltak többségben, a jelen kongresszus pedig egyebek mellett azzal is jellemezhető, hogy ilyen nagy arányban nem szerepeltek még leíró tárgyú előadások.

BÁRCZI GÉZA az 1966-os kongresszust záró beszédében azt mondta: „lehangoló ... a jelentéstannak, ennek a nálunk nagy múltú ... tudományágnak a teljes kimaradása” (NytudÉrt. 58: 61). Eszünkbe jut ezzel kapcsolatban a másik, akkoriban jól ismert szlogen is: „jöttányit sem a szemantikának!” (említi RÁCZ ENDRE i. m. 63). S hogy változnak az idők, jól mutatja két további idézet. KIEFER FERENC egyik 1970-es tanulmányában azt írta már, hogy „A jelentés kérdése a modern nyelvtudomány központi problémájává vált” (NyK. 1970: 193), TAMÁS LAJOS pedig az 1972-es kongresszuson mondta nem titkolt megnyugvással: „sikerült leküzdeni a nálunk is felbukkant[], a] jelentést mellőző és ezért sehová sem vezető irányzatokat” (NytudÉrt. 83: 8).

Ugyancsak BÁRCZI hívta föl a figyelmet annak idején a névtani előadásoknak „a diszciplína nagy fontosságához és világszerte tapasztalható fellendüléséhez viszonyítva cse-

kély számá"-ra (i. h.). Nem is következmények nélkül, hiszen a magyar névtannak kimagaslóan sikeres, eredményes évtizedei következtek.

4. A szóban forgó kongresszusok azért lehettek (és lettek címükben is kifejezve) nemzetköziek, mert Magyarország határain kívül s nem csak a Kárpát-medencében élő, a magyar nyelvet (is) kutató nyelvészek szintén részt vettek rajta. A címben a „nemzetközi” jelző szerepel, TAMÁS LAJOS 1966-ban „nemzetközi jellegű”, BENKŐ LORÁND pedig „bizonyos mértékben nemzetközi jellegű” kongresszusról beszélt (NytudÉrt. 58: 8–9, 21). Nos: mindegyik kongresszuson voltak nem magyar anyanyelvű külföldiek (észak-amerikai, japán, angol, német, francia, észt, finn, orosz, ukrán, lengyel stb. kollégák). A mostanin viszont – a résztvevők előzetes listája alapján ítélve – egy van csupán. Nemcsak a külföldiek, hanem a hazai kollégák egy része távolmaradásának is az a döntő oka, hogy a kongresszusra valójában csak világhálósz tájékoztatás hívta föl a figyelmet. Márpedig a nyelvész-társadalom egy részének, főként az idősebb nemzedék tagjainak nálunk sincs még internetes hozzáférése. Azon kívül a korábbi gyakorlat alapján a külföldi, de a hazai kollégák is ahhoz voltak szokva, hogy személyre szóló levélbeli tájékoztatást, megkeresést kapnak. Így aki nem szokta figyelemmel kísérni a Nyelvtudományi Intézet honlapját, illetőleg ha erre nem hívta föl a figyelmét senki sem, bizony nem is tudhatott, illetőleg ha egyáltalán, túl későn értesülhetett a kongresszusról. Sajnálatos, hogy így történt, tanulságul szolgál mindannyiunknak. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság a végleges program másolatát postán juttatta el választmányi tagjainak.)

TAMÁS LAJOS az 1972-es kongresszus megnyitóján így fogalmazott: „a magyar nyelvészeti kutatások egyre inkább szétfeszítik az eladdig kevésbé rugalmas nemzeti keretet. Jelentős tudományos teljesítményeket felmutató kutatóhelyek jöttek létre nem csupán a velünk szomszédos országokban..., hanem az Egyesült Államokban, Franciaországban, Finnországban, a Német Szövetségi Köztársaságban és Svédországban is, hogy csak a legfontosabbakat említsem” (NytudÉrt. 83: 7). Nem minden tanulás nélkül való tudnunk, hogy mindegyik kongresszuson voltak idegen nyelvű előadások, összesen 26, ebben a megoszlásban: 11 németül, 9 angolul, 3–3 pedig franciául és oroszul hangzott el. A nem magyar anyanyelvű külföldi előadók egy része magyarul tartotta előadását. Az angol és a német mint előadási nyelv mindig jelen volt. Mostani konferenciánkon nem volt idegen nyelvű előadás. Úgy gondolom, az angolt és a németet mint előadási nyelvet – a nem magyar anyanyelvű kollégákra való tekintettel – érdemes volna fenntartanunk.

S ha már a nyelvnél tartunk, ORTUTAY GYULA 1972-es kongresszusi köszöntő beszédéből idézek: „1966-ban vetették fel külföldön élő magyar nyelvészeink egy nemzetközileg is használható [értsd: nemzetközi nyelvű] összefoglalás” elkészítésének a gondolatát (NytudÉrt. 83: 11). A gondolatot elhatározás, majd tett követte. 1972-ben jelent meg a „The Hungarian Language” című munka, az első nemzetközi nyelvű összefoglalás a magyar nyelvről, 65 évvel SIMONYI „Die ungarische Sprache. Geschichte und Charakteristik” című munkájának (1907.) közzététele után. Mára a helyzet a korábbiakhoz képest gyökeresen megváltozott a tekintetben, hogy a magyar nyelvet vizsgálók kutatási eredményeik egy részét már többnyire angol nyelven, vagy azon is publikálják (szám szerint a legtöbbet az elméleti és a leíró nyelvészeti, illetőleg a szociolingvisztikai területeken), illetőleg hogy a nemzetközi kongresszusoknak egyre rendszeresebb résztvevői a magyaryelvészek is. Tehát a magyarra vonatkozó friss kutatási eredmények egyre számottevőbb része tudomásul vételének nem föltétele a magyar nyelv ismerete.

5. Az utóbbi néhány évtizedben mondhatni gomba módra megszaporoedtak a különféle tudományos tanácskozások, szimpóziumok, konferenciák, kongresszusok, nem be-

szélve arról, hogy a kapcsolattartás a világhálós korszakban minőségileg új szakaszába lépett, részben vagy akár nagyrészt pótolva annak hagyományos formáit. Fölmerül tehát a kérdés: ebben az új környezetben legyen-e, s ha igen, milyen legyen a munkamegosztás a sokféle rendezvény között? Milyenek legyenek a nagy tudományos kongresszusok? Szűkebb vagy tágabb tematikájúak? Az irányítás vagy a spontaneitás kapjon-e nagyobb szerepet? Az alap kutatások mellett mennyiben jussanak szóhoz az alkalmazás területei? Milyen gyakran érdemes tartanunk őket? Milyen racionális munkamegosztást célszerű követni a kongresszusok és a diszciplína-specifikus konferenciák, szimpóziumok, tanácskozások és konferenciák között? Fölmerül a kérdés: vajon nem viszi-e túlzásba a nyelvész-társadalom a konferenciák, kongresszusok rendezését? Nem közeledünk-e ahhoz az állapothoz, amit KISS LAJOS az emlékkönyvek kapcsán „kóros túlbuzjángás”-nak (MNY. 2001: 251) nevezett? Ha ez most nem is a nemzetközi magyar nyelvtudományi kongresszusokra vonatkoztatható – hiszen tíz évvel ezelőtt volt a megelőző –, akkor is érdemes talán szóba hoznunk. Ugyanis tapasztalatom szerint egyre többen keresik a választ a „hogyan tovább?” kérdésére. Akik „a kevesebb több volna” választ adják, azok a minőséget féltik, s a mennyiség eluralkodásától tartanak. Az információcsere és a kapcsolattartás szóban forgó módjait változatlan formában megtartani kívánók fő érve pedig az, hogy az általános kérdésekkel való találkozássra, a gyors információcserére, a más területek módszereivel, problematikájával, eredményeivel való megismerkedésre, a nyelvtudomány egységének minden differenciáltság ellenére történő megélésére, nyelvtudományi horizonttágításra elsősorban éppen ezek a kongresszusok biztosítanak koncentrált lehetőséget.

Ami a mi kongresszusainkat illeti: az első (1966., Debrecen: „A magyar nyelv története és rendszere”) az akkori magyarnyelvészet (így, egybeírva; értsd: a nyelvészetnek az a része, amelynek tárgya a magyar nyelv) úgyszólván teljes palettáját lefedte, tematikai korlátozottság nem volt. Az összes többi esetben viszont igen. A másodiknak (1972., Szeged) már csak a jelentéstan és a stilsztika volt a tárgya. Ezen a kongresszuson mondta TAMÁS LAJOS, hogy „A fejlődés belső dinamikája mintha azt sugallná, hogy a teljes kötetlenség és a kétágú, de még mindig kissé liberális tematika után immár egyetlen témakört állítsunk a harmadik kongresszus munkájának középpontjába” (NytudÉrt. 83: 7). Lön. Ez volt „A magyar nyelv grammatikája” című kongresszus (1977., Nyíregyháza). A következők sorrendben a következőkkel foglalkoztak: a negyedik a magyar nyelv rétegződésével (1983., Szombathely), az ötödik a magyar nyelvtudomány történetével (1988., Budapest), a hatodik a lexikológiával és lexikográfiával (1994., Eger). A mostani, a hetedik kongresszus címében is (A magyar nyelv kutatása) megint tágra nyitotta a kapukat, mert az alkalmazott nyelvtudomány kivételével minden, ma a magyarnyelvészetben művelt diszciplína képviselve van.

A kongresszusok hatékonyabbá tétele érdekében már jó ideje nem a teljes spontaneitásra van bízva az előadni szándékozók témaválasztása. A kongresszusi témakör(ök) ugyanis előre meg van(nak) határozva, a jelentkezők választása ily módon irányítva van. Ennek ellenére a szervezőknek az egyik gondja az szokott lenni, hogy nem minden jelentkezés felel meg maradéktalanul a tematikai megkötéseknek. A harmadik kongresszus idején ezeknek az aránya 15 és 20% között mozgott (HAJDÚ: NytudÉrt. 104: 9). Mind-egyik szóban forgó kongresszuson több plenáris előadás is volt, az elsők hét (ne feledjük: az első kongresszus egyúttal demonstratív seregszemle is volt!), a másodikon kettő, a harmadikon négy, a negyediken három, az ötödiken négy, a hatodikon három. Úgy tűnik, hogy a hatékonyság növelésének egyik bevált módja az volt, hogy a plenáris előadásokat korreferensek előadásai, hozzászólásai követték. Ha lehetőség volt rá, akkor úgy, hogy „lehetőleg más elméleti vagy metodikai alapállásból közelítsék meg a kérdést, mint az előadó” (HAJDÚ: uo. 8). Ez a gyakorlat – amennyire lehetséges volt – a mi kongresszusaink

történetében is előfordult: a harmadikon a négy főelőadást összesen tizenhárom korrefereus egészítette ki, a negyediken a három főelőadáshoz hat előadás csatlakozott.

Az előadásokra jelentkezők majdnem kivétel nélkül mindig szóhoz jutottak, szűrés ugyanis abban az értelemben nem volt, ahogy számos konferencián és kongresszuson van már, s ahogy mostani kongresszusunkon is volt. Több-kevesebb, de nem rendszeres és nem következetes szűréssel korábban az előadások közzétételében találkoztunk: a színvonalatlannak ítélt előadások nem jelentek meg a kongresszusi kötetekben. Mindegyik kongresszuson több mint száz előadást hallhattak a résztvevők, az átlag 120 és 130 között mozgott. Idén 140 előadás hangzott el. A statisztika szerint a mostani kongresszusra előadásvázlattal 226-an jelentkeztek, s 150-en, tehát 68 százalékuk kapott lehetőséget az előadásra. Éspedig azért, mert az anyagi lehetőségek erősen korlátozták a szervezők lehetőségeit, időben szűkebbre kellett fogni a kongresszust, s bár hat szekcióban zajlottak az előadások, a három nap mégiscsak három nap csupán. Az előadásvázlatok alapján való szűréssel a jelentkezetek harmada került abba a helyzetbe, hogy szándéka és reménye ellenére nem kerülhetett sor előadása megtartására. Ehhez két megjegyzés föltétlenül kívánkozik. Az egyik: a nemzetközi kongresszusok nagy részén az előadásvázlatok alapján való szűrés természetes gyakorlat egy ideje már. Nem kétséges, ez az eljárás mód a színvonal erősítésének egyik lehetősége. A másik észrevételem: többen azok közül sem nyertek jogot az előadásra, akik szakterületük ismert és elismert kutatói (néhányukról tudok, mert jelezték gondjukat), akikről tehát bizonyosra vehetően színvonalas előadásokat hallhatunk volna. De vajon miért jutottak a szóban forgó kollégák erre a sorsra? Egyik okként arra gondolok, hogy nincs még mindenkinek kellő gyakorlata a hatásos előadásvázlat-készítésben. Ezért egyértelműbbé kellene tenni azt, hogy mely információkat kell tartalmaznia az előadásvázlatoknak (a pályázati előírások között szoktak hasonló kritériumok szerepelni). De nem zárhatjuk ki a bíráló bizottságok munkája során – részben természetesen óhatatlanul – jelentkező több-kevesebb következetlenséget sem. Mérlegelni kell tehát azokat a tapasztalatokat, amelyek az előadásvázlatok elbírálása során születtek. Itt is javasolható az elbírálási kritériumok világos, részletesebb megnevezése, s talán a bíráló bizottságok taglétszámának a növelése is. Magam megfontolandónak tartom a korreferenciákkal kísért plenáris előadások visszaállítását, illetőleg annak a gyakorlatnak a bevezetését, hogy a betölthető helyek egy részét a mindenkori szervező bizottság a szakma neves képviselőivel töltsé be, hivatalosan fölkerve őket előadás tartására.

Ha az információcsere intenzitását és gyorsaságát a kongresszusok sikeressége egyik fontos fokmérőjének tekintjük, akár neuralgikus pontnak is tarthatjuk, hogy az előadásokat követő eszmecsere, kérdésekre és megválaszolásukra, vitára kevés a lehetőség, illetőleg ha ki is van mondva, hogy a 20 perces előadások után 10 perc a véleménycseré, a sajnos nem ritka előadói fegyelmetlenségek, azaz az időbeli túllépések miatt a szándék nemritkán jámbor szándék marad csupán. Az sem segít, ha a felolvasások vagy szabadelőadások ütemének felgyorsításával próbálkozunk: amit az előadók időben nyerne, azt a hallgatóság az előadás sietsége miatt elveszíti a megértésben, a mentális feldolgozásban. Érvek szólnak a mellett, hogy célszerű volna kipróbálni itt is a kerekasztal-megbeszéléseket. Egy másik végiggondolandó kérdés a plenáris és nem plenáris előadások viszonya, aránya. A nagy kongresszusok előnye abban van, hogy az adott tudomány több területéről is szinkron bemutatót, áttekintést adnak. Ha azonban a résztvevők csak saját szűkebb részdiszciplínájukba tartozó előadásokat látogatnak, akkor mintha szakspecifikus konferencián s nem össz-szakmai kongresszuson volnának. Örömmel tapasztaltam egyébiránt, hogy többen is részt vettek olyan szekcióüléseken, amelyeken nem szűkebb szakterületükbe vágó előadások hangzottak el. Szükség volna olyan előadásokra, amelyek az adott részdiszciplínából kivezető utakra, más tudományágakkal való kapcsó-

latépítés lehetőségeire mutatnának. Olyanokra, amelyeken a társtudományok egy-egy művelője nyilvánítana véleményt a nyelvészet számára is releváns problémakörökben.

A kongresszustörténeti képhez hozzátartozik az is, hogy az anyagi lehetőségek tekintetében ilyen gyengén, ahogy most, szervezőbizottság még nem állt. Ami az érdeklődők számára bizonyára a legfontosabbak közé tartozik – tudniillik az előadások külön kötetben való megjelentetése –, az bizony teljesen irreális. A rendszerváltoztatás előtti öt kongresszus kötetei mind napvilágot láttak, az azt követő 1994-es kongresszusé nem, és sajnos nincs pénz a mostaniénak a külön kiadványban való közzétételére sem. Új fejlemény viszont (a technika fejlődésének köszönhető): az előadásokhoz való hozzáférést úgy tudjuk biztosítani a leggyorsabban a Nyelvtudományi Intézet jóvoltából, hogy az Intézet honlapjára visszük fel őket.

6. BENKŐ LORÁND 1966-os előadásában úgy fogalmazott, hogy az akkori „magyar nyelvtudomány tematikáját tekintve igen lényeges vonásokban tér el a korábbiaktól” (i. m. 15). HERMAN JÓZSEF 22 évvel később, 1988-as kongresszusi előadásában azt mondta: „1961-től ... elkezdődik az a folyamat, amelynek során a nyelvtudományi élet összetétele, légköre, irányzatstruktúrája néhány évtized alatt megváltozik, s nyelvtudományunk nem csak a pluralizmus, a tematika és elméleti sokarcúság tekintetében, hanem a hagyományos irányzatokat is magával sodró, nemzetközi kitekintést és kapcsolatokat is igénylő s egyre termékenyebb kutató nyugtalanság tekintetében is fejlődésének új periódusába lép” (Az elméleti nyitás korszaka a magyar nyelvtudományban: MNy. 1991: 16–7). Tárnyilagosan megállapíthatjuk, hogy ennek a folyamatnak bár nem meghatározó, de azt elősegítő tényezői voltak a szóban forgó kongresszusok. Abban tehát, hogy a magyar nyelvet ma eltérő elméleti megközelítésekkel, különböző módszerekkel, nagy tematikai változatosságban vizsgáljuk, a szóban forgó kongresszusoknak is szerepe van. E rendezvényeknek a magyarnyelvészet alakulására gyakorolt közvetett és közvetlen hatását TAMÁS LAJOS már 1972-ben emlegette (NytudÉrt. 83: 8), HAJDÚ PÉTER pedig így fogalmazott 1977-ben: „mostani megbeszéléseink a magyar nyelvészet fejlődési irányát vagy irányait nemcsak rövid távon jelezhetik” (NytudÉrt. 104: 9). A BENKŐ LORÁNDtól és legutóbb HERMAN JÓZSEFTől idézett változások korábban nem tapasztalt módszerbeli és tematikai sokszínűséget hoztak, nagyban segítve bizonyos nyelvészeti kutatások társadalmi hasznosíthatóságának szélesebb körben való tudatosodását, egyszersmind pezsgő, igaz, nem egyszer rossz emlékü vitákat gerjesztve és légkört teremtve (l. HERMAN JÓZSEF fentebb idézett tudománytörténeti tanulmányát).

Az 1966-os kongresszus a magyarnyelvész-társadalom akkori megosztottsága bizonyos fokú oldásának a lehetőségét is kínálta. Ma már természetesnek tartjuk az elméletek, módszerek pluralizmusát, s tudjuk, hogy a változatos és többfunkciós nyelv mélyebb megismeréséhez nem is juthatunk másként, mint a kutatások sokféleségével. Természetes ma már, hogy a nyelvet nemcsak mint szerkezetet, mint konkrét objektumot, hanem mint folyamatot, műveletet is vizsgáljuk (emlékeztetek PAIS DEZSŐ aforizmájára: „a nyelv nemcsak lét, hanem levés is”), s vizsgáljuk mint absztrakt objektumot, mint az emberi elme egyik képességét, egyszersmind működési módját is a maga tértől, időtől és társadalmi környezettől befolyásolt változatosságában – egyidejű állapotában és változásában egyaránt. S vizsgáljuk a nyelvet mint a megismerés eszközt is, s azt is, hogy mit vallanak a nyelvek az őket hordozó közösségek anyagi és szellemi műveltségéről. A nemzetközi magyar nyelvtudományi kongresszusok is ezen az úton haladnak majd reményem szerint, s elősegítik, hogy nagyfokú differenciáltsága ellenére se tévesszük szem elől a nyelvtudomány relatív egységét, s hogy tárgyilagos szakmai vitákon tisztázódjanak a fölmerülő tudományos kérdések úgy, hogy mindegyik kutatási terület művelői akadálytalanul

dolgozhatnak majd terveik megvalósításán. S ebben a reménységben bennfoglaltatik az az óhaj is, hogy végre-valahára minden illetékes tényező fölismeri, hogy a tudomány támogatása, finanszírozása nem luxus, hanem a társadalom érdekében való, s elsősorban ezért szükséges cselekedet.

KISS JENŐ

International Congresses on Hungarian Linguistics: some historiographic notes

The author discusses some aspects of the role that international congresses on Hungarian linguistics, initiated in 1966, have played in the history of Hungarian linguistics in general. He states that, due to the ideological and other barriers at the time of proletarian dictatorship and the socialist regime, the rejoining of Hungarian linguistics into international scholarly life had suffered some delay. That rejoining took place with political détente in the early sixties, a process in which the international congresses on Hungarian linguistics had an important share. On the one hand, this happened in the framework of a gradual opening of Hungarian linguistic scholarship towards Western linguistics, and on the other hand, in the possibility of establishing contacts with scholars from other countries, as well as in the gradually permitted cooperation between linguists living in Hungary and Hungarian linguists living in a minority situation in the surrounding countries. Some practical problems of the organization of these congresses is also discussed, with special reference to the Seventh International Congress on Hungarian Linguistics held in 2004.

JENŐ KISS

Magyar nyelvemlék a XVI. század elejéről a Bajor Nemzeti Könyvtárban

1. A „Cod. Graec. Monac. 582 a” jelzetű görög kézirat. – A Bajor Állami Könyvtár „Cod. Graec. Monac. 582 a” jelzetű görög kéziratának 114. lapja magyar nyelvű szöveget tartalmaz, melyet Haader Leával, a nyelvemlék első nyelvészeti szempontú ismertetőjével egyetértésben „Müncheni emlék”-nek nevezünk (l. jelen folyóiratszámunk következő tanulmányát). A kézirat teljes értékű paleográfiai és kodikológiai leírására azért nem vállalkozunk, mert a müncheni görög kódexeket KERSTIN HAJDÚ dolgozza fel, katalógusának első kötete 2003-ban jelent meg.¹ A magyar szövegek közlése során a kódex rövid formai és tartalmi áttekintése azonban indokoltnak látszik (A 114. lap fotója – recto és verso – tanulmányunk 149–50. lapján látható.). – A kézirat anyaga

¹ KERSTIN HAJDÚ, *Codices Graeci Monacenses 110–180*. Harrassowitz, Wiesbaden, 2003. 418 (Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Monacensis. T. 2, Katalog der griechischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München. Bd. 3. A következő kötetek egyikében várható a „mi” kéziratunk leírása. – Kiemelt köszönet illeti GEORG NICOLAUS KNAUER professzort (University of Pennsylvania, School of Arts and Sciences, Department of Classical Studies; Philadelphia), aki a magyar vendégszövegek sorsát a szívéen viselte és közlésüket kezdettől fogva támogatta; a kéziraatra vonatkozó adatok egy része tőle származik. DIETER KUDORFER, az Abteilung für Handschriften und Seltene Drucke vezetője és KERSTIN HAJDÚ jóindulatú támogatása mellett TUSKÉS GÁBORNAK (Budapest) tartozom köszönettel. – Dolgozatom a T 43240 számú OTKA támogatás segítségével készült.

papír, kötése világos disznóbőr, vaknyomásos díszítéssel, eredeti, XVI. század elejei állapotában. Egy csat nyomai látszanak. A kötet mérete: 170×115 mm; a nagyon változó méretű írástükör átlagosan: 155×100 mm. Lapjainak száma: I–II, 266. Az első két fólión egy méretében valamivel kisebb tartalomjegyzék található, amelyet Ignaz Hardt¹ ragasztott be a f. III-ként jelölt (valójában f. 1r) oldalra; a különféle nyelvű vendégszövegeket Hardt egyébként nem említi. A kézirat lapszámozása feltehetően abból az időből származik, amikor még az ebersbergi jezsuita könyvtár állományában volt a f. 1r alján lévő possessorbejegyzés szerint: „Residentiae Societatis Jesu Eberspergae, 1596.”

A) A kézirat tartalma. – A kötettel elsőként GEORG NICOLAUS KNAUER professzor foglalkozott Johannes Reuchlinnak Homérosz *Batrachomyomachia* fordításáról 1996-ban megjelent cikkében, ahol behatóan ismerteti e kódexet. Tartalmi áttekintésünk elejére kívánczik egyik fontos megállapítása, hogy a kódex túlnyomó részben 1495 és 1512–1513 között nyomtatásban már megjelent írásként másolatait tartalmazza (KNAUER, *Iter per miscellanea: Homer's Batrachomyomachia and Johannes Reuchlin*. In: *The Whole book. Cultural Perspectives on the Medieval Miscellany*. Ed. S. G. NICHOLS – S. WENZEL. Ann Arbor, Michigan, 1996. 28–35). Rögtön kéziratunk első tekintélyes szövegegyése, Johannes Crastonus piacenzai kármelita szerzetes „Lexicon Graeco-Latinum”-a (f. 1–93) is másolat korábbi nyomtatványból. A f. 93r alján egy évszám látható, aminek utolsó száma talán „3”: 1483. Lehet, hogy véletlen egybeesés, de Crastonus szótára 1476 után 1483-ban jelent meg másodjára. KNAUER megállapításai szerint a művek egy részéhez Johannes Reuchlin könyvei szolgáltak forrásul (KNAUER i. m. 33). Conradus Celtistől származó idézetek (f. 93r–v) után a másodjára is f. 93 rektónak paginált oldal felső részén az olasz szöveg alatt egy huszonegy soros, nagyon apró betűs francia betétre hívja fel az olvasó figyelmét a scriptor a jobb margón egy rövid megjegyzéssel: „Oratio dominica Gallice scripta”. Latin és német tükörfordítás nélkül, csak franciául olvashatjuk a Miatyánkot, Üdvözlégyet, a Hiszekegyet és a Tízparancsolatot (arab számokkal megszámozva). Az Ave Maria a rövidebb változatban van meg itt: „Je te salue Marie de grace pleine, nostre seigneur est avec toi. Benoiste es entre le femines.” Ez a scriptor feltételezésünk szerint anyanyelvén írhatta le a szöveget, határozott tollvezetéssel, javítások nélkül, hibátlanul. A magyar szövegrészben később bemutatandó javítások, bizonytalanságok láttán ezt nehezen tudnánk elképzelni egy nem francia anyanyelvű sriptorról. A f. 94–111v között az „Introito e porta”, Adam von Rottweil olasz–német szótárának nem teljes másolata kapott helyet, majd Nicolaus Perottus „Rudimenta grammatices”-éből található részlet (szintén nyomtatványból másolat), ennek subscriptiója szerint 1468. október 29-én, Viterbóban keletkezett a mű (f. 112r–113v). Az oldal alján maradt üres helyet ismeretlen nyelvű (török?) szövegek, ismert latin proverbium és egy olasz nyelvű sor tölti ki.

A f. 114r első 33 sorát nem liturgikus lengyel szövegrész foglalja el, a beszédgyakorlatokban utalással a német és a cseh nyelvre: „scis teutonicum” (3. sor), „nescio bohemicum” (4. sor), „Ego modicum scio loqui polonice, teutonice, bohemicum” (27. sor), szá-

¹ f. I–II; Ignaz Hardt (1749–1811) volt az első, aki a müncheni görög kéziratokat katalogizálta, vö. HAJDÚ, *Gräzistik/Byzantinistik*. In: *Lebendiges Büchererbe. Säkularisation, Mediatisierung und die Bayerische Staatsbibliothek. Eine Ausstellung der Bayerischen Staatsbibliothek*. München, 2003. 132–3; továbbá: HAJDÚ, *Katalog der griechischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München*. Band 10, 1: *Die Sammlung griechischer Handschriften in der Münchener Hofbibliothek bis zum Jahr 1803. Eine Bestandsgeschichte der Codices graeci Monacenses 1–323 mit Signaturenkonkordanz und Beschreibung des Stephanus-Katalogs (Cbm Cat. 48)*. Harrassowitz, Wiesbaden, 2002. 89–90.

[Handwritten text in two columns with marginal glosses]

[Top section: Latin text with Hungarian glosses]

[Middle section: Latin text with Hungarian glosses]

[Bottom section: Latin text with Hungarian glosses]

A Münchener emlék 114r lapja

mok (31–33. sor). Vízszintes vonallal elválasztva a 34–46. sorban cigány szöveg olvasható, mindenesetre nyelvmester itt is van: 39. sor: „volumus libenter bibere vinum”, 42. sor: „da mihi pecuniam”, a következő sortól a számok olvashatók.

A f. 114r alján kezdődő alig négy soros magyar vendégszöveg az egész f. 114v-n folytatódik: erről KNAUER professzor 1999. június 14-én kelt levelében tájékoztatott, és egyúttal elküldte a magyar vendégszövegeket tartalmazó oldalak másolatait, valamint a számára teljesen ismeretlen magyar szavak első átírási kísérletét. A szövegeket alább közöljük és néhány vonatkozásban tartalmi magyarázatokra is kísérletet teszünk. A magyar szövegrészeket a nyolcadik, hét dupla lapból álló füzet utolsó, üresen maradt lapjára írták be. A kusza verzó oldal áttekinthetőségének javítására a scriptor határolóvonalakat alkalmazott. Ebből és az íráskép összevisszaságából fel lehet tételezni, hogy a bejegyzések talán nem egyszerre kerültek a kéziratba.

Nyilván a tartalmi hasonlóság miatt ragasztották a 115. fóliót utólag, de még a paginálás előtt a f. 116 rektójára, közel a gerinchez. Verzó oldala üres. A f. 115r-n török vendégszöveg található (1–36. sor: Miatyánk, Üdvözlégy és a Credo [1–25. sor], a zsolozsmára utaló versus és responsum: „Deus in adiutorium meum intende; Domine ad adiuuandum me festina” és török-latin nyelvmester [26–36. sor]. Török szöveg található még a Cod. Graec. Monac. 323, 217v–219 is, cf. KNAUER i. m. 34). A f. 116r-n a kortárs Lilius Gregorius Giraldus (itt: Ziraldus) nevével találkozunk, ehhez KNAUER az 1513-as évszámot köti: ekkor jelent meg műve nyomtatásban (KNAUER i. m. 28).

Híres könyv következik már igényesebb lejegyzésben: Konstantinos Laskaris „Erotematá”-ja (f. 117–127r) görögül és latin fordításban. Már a kézirat első átlapozásánál feltűnik, hogy a 116. fóliótól kezdve megváltozik a kódex külső képe: az oldalak kétharmadát a görög szöveg foglalja el, az egyharmadnyi külső margón pedig a vörös tintával írt latin fordítás kap helyet. Reuchlin ismeretségi körébe tartozott a szintén kortárs Georgius Simler, akinek a nevével több alkalommal találkozunk a kéziratban (f. 127r, 194v); német nyelvetrueten elsőként ő jelentetett meg 1512-ben görög nyelvtant. Nyilvánvaló, hogy ekkoriban még dolgozhattak a kéziraton, legalábbis ezen a részén. Féloldalnyi helyet foglal el egy részlet „Ex primo libro Saturnalium Macrobiani” a 196. fólió rektóján, amit egy nyomtatványból másoltak ide. Ugyanennek a lapnak a verzója üresen maradt, hasonlóan az előtte lévő 195. fólió verzójához és a 173. fólió verzójához. Johannes Reuchlin fordításában Homérosz „Batrachomyomachia”-ja már szintén megjelent korábban nyomtatásban (f. 204–207v), az eredeti görög szöveg a f. 197r–204r között található. Egy névtelen szerző „Lexicon militaris”-jének példánya szintén Reuchlin könyvtárban volt (f. 219–221v). Isokratéstól (Vitae és Orationes, f. 225–242v), majd Lactantius „Divinae institutiones” című művéből következnek részletek (f. 243–247 és 255v–257). Robertus Caracciolus „Sermones quadragesimales de paenitentia”-jának részletei szintén a sokszor megjelent mű valamely kiadásából való másolatok. A f. 257v-tól a lapok üresen maradtak. Az eredeti számozó az üresen maradt lapokat nem számozta be, ezeket utólag ceruzával a, b, c... kiegészítéssel látták el. Elszórtan Plátón, Thukydész, Arisztotelész, Dio-genész, Marcus Aurelius, Ps-Pythagorasz, Ps-Phókylidész és még több szerzőtől vett kisebb terjedelmű idézetek találhatók a kéziratban.

A kézirat egészének másolat jellege, a szövegek válogatása arra enged következtetni, hogy a kódex tulajdonosa egy használható görög szöveggyűjteményt és a számára fontos vendégszövegek együttesét akarta állandóan magánál hordani. Ez utóbbiak inkább a különböző nyelvek összehasonlításával, mintsem gyakorlati nyelvtanulási szándékkal állnak összefüggésben, bár ezt sem lehet kizárni. Az összehasonlító szándéknak felelhet meg, hogy többször ugyanazokat a szent szövegeket olvashatjuk különböző nyelveken, amelyeket hétköznapi kifejezések, valamint számok (a magyar szövegegység végén, a cigány

egységben, f. 114v 43–46. sor) egészítenek ki. Több helyen elszórva még héber szavakat is lehet olvasni a kötetben (f. 92v, 114r).

B) *Johannes von Grafing*. – KNAUER professzor megállapítása szerint kéziratunkon többen dolgoztak, de tekintélyes rész köthető a bencés Johannes von Grafinghoz, akiről nagyon keveset tudunk, bár keze munkáját még két müncheni héber kéziratban lelhetjük fel (Chm 400 és 401). Johannes von Grafing Conrad Celtis és Andreas Stiborius (azaz Andreas Stöberl matematikus, az 1497-ben alapított Dunai Tudós Társaság, azaz a Sodalitas Litteraria Danubiana tagja) tanítványa volt, és tanulmányai során került kapcsolatba Johannes Reuchlinnal az 1490-es évek végén Stuttgartban. Augsburgban volt 1515-ben a Chm 400, f. 459 tanúsága szerint, és egy évvel később Bécsben, ahol bizonyára nem studentsként járhatott, mert a bécsi egyetem matrikuláiban erre vonatkozó adat nincs (vö. Die Matrikel der Universität Wien. II. Bd. 1–2. Lfg. 1451–1518/I. Bearb. v. WILLY SZAJVERT und FRANZ GALL. Graz–Wien–Köln, 1967.). 1520 körül Reuchlin mellett található Tübingenben vagy Ingolstadtban. A Bayerisches Staatsarchiv Ebersbergre vonatkozó anyagában Johannes von Grafing személyével kapcsolatos adatot nem találtam. (A levéltári tájékoztatóban Gerhard Reiprich úrnak tartozom köszönettel.)

A szövegeket író, másoló kezek egyértelmű elkülönítésére és esetleg más kódexek írásával való azonosítására nyilvánvalóan csak a kézirat egészének feldolgozásakor, a többi, már említett kéziratokkal (a szintén Ebersbergből származó Cod. Graec. Monac. 323. tartozik e körbe) való aprólékos összehasonlításakor kerülhet sor. A nagyon apró betűs, hevenyészett írás kezeinek elkülönítése vagy éppen azonosítása a nagyobb szövegrészek másolóival szinte lehetetlen feladat, és a többi kódex elemzése nélkül tévutakra vezetne; e kódex alapján mindenesetre úgy tűnik, hogy túlnyomórészt három-négy kéz görög és latin betűivel állunk szemben. A magyar vendégszöveg bejegyzését egy hol vékonyabb, hol vastagabb tollal írt nagyon apró humanista kurzívval az életút és személyes érdeklődés valamelyes ismeretében talán nem nagy merészség Johannes von Grafing bencés szerzeteshez kötni.

A kötetben található évszámok közül a legfontosabb magára a másolóra vonatkozik, mert a f. 207 verzóján, Reuchlin latin fordításának bemásolása után görögül megnevezi magát: a Grafingból való bajor Johannes testvér az ebersbergi monostorból 1495. augusztus 8-án fejezte be Reuchlin latin fordításának másolását ugyanott. Érdemes megjegyezni, hogy Johannes származási helye, Grafing, Ebersberg közvetlen szomszédságában található. További évszámok: 1513. szeptember 9. (f. 116r), valamint a f. 266r-n, egy kis papírlapon beragasztva, a kétségtelenül egykorú 1517. február 7. Ezekhez még hozzátehetjük a f. 93r jobb alsó sarkában látható évszámot: 1483(?), ami ugyan elég halvány, ráadásul a papír gyűrődése miatt az utolsó számjegy olvasata bizonytalan. A lap alján félbevágott szöveg nyomai látszanak, ami a bekötésnél történt körbevágásra utal. Nem lehet már eldönteni, hogy az évszám és a szöveg egykor egybetartozott-e vagy sem. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a kézirat egyes darabjai különböző időpontokban, nagyjából az 1495 és 1517 közötti években készülhettek el.

C) A kézirat sorsa. – A possessorbejegyzésben feltüntetett Ebersberg már akkor is tekintélyes múltra tekintett vissza. A várban a 934-ben alapított ágostonos kánonok kolostor 1013-ban bencés lett (vö. Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon XVII. 2000. Sp. 1112, EKKART SAURER), megépült a Szent Sebestyén kápolna, ahol a szent koponyaereklyéjét őrizték, ami ettől kezdve folyamatosan sok zarándokot vonzott. A kolostor a X. század második felében élte kulturális virágkorát. A bencések a XV. században bevezették a melki reformot, azonban nagyjából egy évszázad múltán a reformáció hatására a szerzetesi fegyelem lehanyatlott és a monostor anyagilag is nehéz helyzetbe

került (JOSEF HEMMERLE, Die Benediktinerklöster in Bayern. Germania Benedictina 2. München, 1970. 79–82).

Ebersberg V. Vilmos bajor herceg javaslatára az 1559 óta Münchenben is működő jezsuiták kollégiumának fennhatósága alá került mint rezidencia, annak ellenére, hogy a jezsuita generális, Aquaviva kezdetben ellenezte rendjének ilyenén terjeszkedését. VIII. Kelemen pápa 1595. május 19-én kelt bullája szerint az ott lakó öt bencés életvitelének megjavítására már nincsen remény, ezért a müncheni jezsuita kollégiumnak adományozza a volt ebersbergi bencés kolostort összes javaival együtt (BERNHARD DUHR, Geschichte der Jesuiten in Ländern deutscher Zunge im XVI. Jahrhundert. 1. Bd. Freiburg im Breisgau, 1907. 376–7, 401; a bencések a mallersdorfi [Niederbayern] rendtársaknál találtak otthonra, vö. HEMMERLE i. m. 137–41). Nem volt egyedülálló és szokatlan ez a megoldás, hogy az anyagilag nehéz helyzetbe jutott vagy elnéptelenedett bencés rendházak további sorsát jezsuita vezetéssel gondolták biztosítottak: Biburg 1589-ben, Münchmünster 1598–99-ben került a jezsuitákhoz (Handbuch der bayerischen Geschichte. Begründet v. MAX SPINDLER. 2. überarb. Aufl. München, 1988. 2: 722). Ebersbergben, új rezidenciájukon az első ünnepélyes misét 1596-ban, Mindenszentekkor énekelték a jezsuiták. Három, itt alkalmazott világi pap a lekipásztorkodással foglalkozott, a negyedik pedig az énekes fiúkat tanította. Jezuíták mint kisegítők csak nagyobb ünnepeken érkeztek Münchenből. Szent Sebestyén híres zárándokhelyének közkedveltsége töretlen maradt ekkor is: 1599-ben, a pestis évében különösen sokan, mintegy harmincezren keresték fel (DUHR i. m. 377, 402). A jezsuita rend 1773. évi feloszlata után Ebersberg 1782 és 1799 között a máltai nagyperjesség központja volt, majd 1808-ban szekularizálták, az épületek részben állami, részben magánkézbe kerültek (DUHR i. m. 376sq, 401; SPINDLER i. m. 2: 645).

Kéziratunk ma ismert formájában a XVI. század első két évtizedében jöhetett létre, vagy ekkoriban köthették egybe. KNAUER professzor megállapítása szerint a scriptor – Johannes von Grafing – egy másik görög kézirat (Cod. Graec. Monac. 323) is dolgozott, ami szintén Ebersbergben, a bencés monostorban volt egykor. Egyébként a Cod. Graec. Monac. 322. is Ebersbergben volt korábban: a kódexeket nemcsak a közös possessorbejegyzés köti össze, hanem a közös téma: a görög és latin szójegyzékek, valamint a görög grammatika (az ebersbergi jezsuita könyvtárról vö. STEPHAN KELLNER – ANNE-MARIE SPETHMANN, Historische Kataloge der Bayerischen Staatsbibliothek München. Münchener Hofbibliothek und andere Provenienzen. Wiesbaden, 1996., Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Monacensis 11.). Az első rektó alján olvasható possessorbejegyzés – „Residentiae Societatis Jesu Eberspergae, 1596.” – időpontjával kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy egy évvel korábban I. Miksa hercegtől felszólítást kaptak a bajor kolostorok, hogy kézírataikat írják össze, mert a hercegi ház történetének megírásánál ezek forrásként jöhetnek számba (HERMANN HAUKE, Die Bedeutung der Säkularisation für die bayerischen Bibliotheken. In: Glanz und Ende der alten Klöster. Säkularisation im bayerischen Oberland 1803. Hrsg. v. JOSEF KIRMEIER – MANFRED TREML unter Mitarbeit v. EVAMARIA BROCKHOFF. Katalogbuch zur Ausstellung im Kloster Benediktbeuern, 7. Mai bis 20. Oktober 1991. 87 [Veröffentlichungen zur Bayerischen Geschichte und Kultur, 21/91]; KELLNER–SPETHMANN i. m. XVIII). Tehát a jezsuiták már egy évvel a birtokbavétel után a megöröklött bencés könyvtárat leltárba vették, amiben talán az általános felzúdulást és ellenállást kiváltó hercegi felszólítás is szerepet játszott. Egyébként 1610-ben a felszólítást meg kellett ismételni (HAUKE i. m. 87).

Az Ebersbergben helyén maradt könyvállomány a szekularizáció során egy tömbben került a müncheni Udvari Könyvtárba, ahol külön egységet képezett (KELLNER–SPETHMANN i. m. 192). A „Cod. Graec. Monac. 582 a” jelzetű kézirat is még Hardt életében került a müncheni Hofbibliothek állományába (HAJDÚ i. m. 89–90; KNAUER i. m. 28–35).

2. A „magyar” lap, azaz a Müncheneri emlék. – A) Az átírás elvei. – A magyar szövegek átírása KNAUER professzorral történt többszöri egyeztetés után, vele egyetértésben nyerte el mostani formáját. A latin és a magyar (valamint a német) szöveg sorszámainak KNAUER állapította meg; a fölécrt latin (ill. német) fordítást szögletes zárójelben a szó után közöljük. A betűk alatti pontok az eredeti szöveg bizonytalan olvasatára, a kapcsos zárójelek a törölt biztos olvasatra, a kapcsos zárójelek között alápontozott betűk a törölt és nem egyértelmű olvasatra utalnak. A pontok száma a törölt betűk (esetleg csupán vélhető) számára utal. Az eredeti központosítást meghagytuk, a tagolójeleket (virgulákat) feltüntettük. A sorok fölé írt latin szavak szokványos rövidítéseit minden külön jelzés nélkül feloldottuk. A hangsúlyjeleket kitettük, nem tévesztendő össze a magyar ékezetekkel. Érdemes felfigyelni arra, hogy német scriptorunk az egynek hallott szókapcsolatokat következetesen egybe is írta.¹

B) A magyar imaszövegek:

Ave sanctissima	1.	f. 114r 48–51	latin fordítással
	2.	f. 114v 65–69	latin fordítással
Pater noster	1.	f. 114v 2–5	latin fordítás nélkül
	2.	f. 114v 7–10	latin fordítással
Ave Maria	1.	f. 114v 5–6	latin fordítás nélkül
	2.	f. 114v 11–12	latin fordítással
Credo		f. 114v 13–19	első felében latin fordítással
Magnificat		f. 114v 49–61	latin fordítással
nyelvmester	1.	f. 114v 1	latin fordítás nélkül
	2.	f. 114v 20–43	latin fordítással
	3.	f. 114v 44–48	német fordítással
	4.	f. 114v 62–64	arab számokkal

A szövegek bejegyzésének sorrendje: Ave sanctissima 1 (114r, 48–51. sor), nyelvmester 1 (114v, 1. sor), Pater noster 1 (2–5. sor), Ave Maria 1 (5–6. sor), Pater noster 2 (7–10. sor), Ave Maria 2 (11–12. sor), Credo (13–19. sor), nyelvmester 2 (20–43. sor), nyelvmester 3 (44–48. sor), Magnificat (49–61. sor), nyelvmester 4 (62–64. sor), Ave sanctissima 2 (65–69. sor). – A Miatyánk és Üdvözlégy ilyen sorrendben történő kétszer egymás utáni lejegyzése nem a véletlen műve, hanem az imák szoros együvértartozását jelzi. Érdekes véletlen, hogy a magyar vendégszövegek sora a kezdő imával, az Ave sanctissimával zárul.

C) f. 114r:

(48) hungaricum.² Ydwezleegh [Ave³] zenthseges [sanctissima] Maria ystenneck [Dei] amya [mater] menyorzaagnack [regina] azonya [celi] / paradichomack [paradisi] kapwya [porta]. ěz wylaagnak [domina]

¹ Nagy hálaára kötelez HAADER LEA, mert gondos szövegolvasása nagyban hozzájárult a közlés megbízhatóságához.

² Felhívja a figyelmet a scriptor, hogy magyar szövegrész következik. Hasonlóan járt el a f. 94r-n olvasható francia betét esetében is. Ezek az ismert szövegek alkalmasak lehettek az összehasonlítás alapuló nyelvtanulásra.

³ Talán nem fölösleges a sorok fölé írt latin szöveget ide iktatni: „Ave sanctissima Maria Dei mater regina celi paradisi porta domina mundi tu es singularis pura virgo tu concepisti (Iesum) peccato sine tu peperisti in mundi creatorem et salvatorem in quo non dubito libera me ab omni malo et ora pro peccato meo.” – MÁTAI MÁRIÁNAK köszönöm, hogy lektori véleménye nyomán

- (49) azonya [mundi]. The [tu] wagh⁴ [es] egh kywaaltkeppen [šingulariš] walo tystha [pura] zyz⁵ [virgo]. The [tu] fogadād [concepisti] Iesust byn [peccato] neekyyl [sine]. The [tu] zyled [peperisti] ez [in] wylagnack [{creatore} mundi]
- (50) theremteyeth [creatore] ees [et] megh waaltoyath [y salvatore]. kyben [in quo] nem [non] kethelkeden [dubito]. Zabadych [libera] engemeth [me] myndengonoztwl [ab omni malo]. ees [et] ymaagh [ora]
- (51) en [pro] benemeerth. [peccato meo.]

D) f. 114v:

- (1) Een akarok olvasni. hog? v̄g. hungaricum.⁶
- (2) Mi ägänk ki wäg mēnēgbe. Sentēltesek te nebed. Iēien te orságod. Legen te äkäratod : mikēpen
- (3) membe ēs fēlden. Mindēnapi generēnket äbiät⁷ nekenk ma { }⁸: ēs megbožässät mi vētkenkēt.
- (4) mikēpen ēs mi magboczātunk vētētēknek. Ęs ne boczäs minkēt kēsērtetre. de säbädicznk⁹
- (5) mīkēt a gonostwl¹⁰ Amen. Hidueslig Maria malastäl tēllies : v̄r wagion téfalet. te aldod
- (6) ässóni¹¹ alatoknak chēsete. ēs aldod¹² tēmehednek gimelcze Ἰησους Χριστος ἀμην.
- (7) My [noster¹³] atyank [pater] ky [qui] wagh [es] menyegbeh [in celis]. zenteltessek [sanctificetur] the [tuum] newed [nomen]. Yewyēn [adveniat] the orzagod.¹⁴ Leeghen [fiat] the akáratod [voluntas tua]
- (8) mykeeppen [sicut] menyben [in celo] ēes feelden [et in terra]. My [nostrum] kenyereumketh¹⁵ mennennapnath¹⁶ [quotidianum] adyad [da] nekywnk [nobis] ma [hodie]. es
- (9) bachaassad [dimitte] m̄y nekwnk [nobis] my [nostra] weetkynketh [debita] mykeeppen [sicut] m̄yes [nos] bochatwnk [dimittimus] nekwnk [nostris] wetetteknek [debitoribus]
- (10) es [et] neh [ne] wygh [inducas] mynketh [nos] keseertetreh [in tentationem]. dech [sed] zabatah [libera] mynketh [nos] gonoztwl¹⁷ [a malo]. Amen.
- (11) Ydwez¹⁸ leegh MAPIA malazthal [gratia] tellyes. wr waghyon the weled.¹⁹ [dominus tecum] the [tu] wag [benedicta] aaldoth azzonyaallatokkezeth [in mulieribus]

a birtokos szerkezetek magyaros és latinus szórendjének eltéréseire is felhívhatom a figyelmet (vö. a rektó 48. és a verzó 66–67. sorát).

⁴ A *w* javított betű.

⁵ A szóvégi *z* javított betű.

⁶ A szóvégi *m* alakja nem egyértelmű.

⁷ A második betű talán javítás eredménye.

⁸ Törölt betűkezdemény.

⁹ Szókezdő *s* más betűnek indult.

¹⁰ A *tw* betűkapcsolaton javítás nyoma látszik.

¹¹ Az *a* fölötti jel szerepe bizonytalan, talán hangsúlyjel.

¹² A második magánhangzó olvasata bizonytalan. Lehet *a* vagy akár *u* is.

¹³ A sorok fölé írt Pater noster: „Noster pater qui es in celis sanctificetur tuum nomen adveniat (kimaradt: tuum regnum) fiat voluntas tua sicut in celo et in terra nostrum (kimaradt: panem) quotidianum da nobis hodie dimitte nobis nostrum(!) debita sicut nos dimittimus nostris debitoribus et ne inducas nos in tentationem sed libera nos a malo. Amen.”

¹⁴ A *z* javított betű.

¹⁵ A második *e* betű littera supraposita.

¹⁶ A második *n* betű javított.

¹⁷ A *z* duktusa szokatlan.

¹⁸ A *z* javított betű. – A sorok fölé írt latin szöveg: „gratia dominus tecum tu benedicta in mulieribus et benedictus tui ventris fructus.”

¹⁹ A két szónyi kifejejtett szöveg betoldás a sor fölé. A *d* olvasata bizonytalan.

- (12) ees [et] aaldoth [benedictus] the [tui] mehednek [ventris] ghymeelche [fructus] Iesus Christus.
- (13) Hyzek [Credo²⁰] ýstenben [in Deum] mendenhato²¹ [omnipotentem] atyában [patrem] mennek [celi] eës [et] feëldnek [terre] {th.em} theremteyeben [creatorem] / eës [et] yessusben [in Iesum]
- (14) christusbem ew eghghetlenegh [unicum] fyaban [filium]. my [nostrum] vrvnkbem [dominum] ky [qui] fogattateek [conceptus] {zenthelelekw} zentelelekw [de Spiritu Sancto].
- (15) zyletheek [natus] zyz Maryatwl [ex Maria virgine]. keenzateek [passus] pontyan pylaatosnak [sub Pontio Pilato]. fezewteh²² [crucifixus] hala [mortuus] es [et] el themettetek [sepultus]
- (16) zaalla [descendit] poklokra [in infernum] harmal [tertia] napon [die] / halottay bool [a mortuis] / felthamata [resurrexit] / Meeneh [Ascendit] menyegbeh [in celos] ywol [sedet] mendenhato [omnipotentis]
- (17) atya [patris] ystennek [Dei] yoogyara [ad dexteram] / ynnen [inde] leehen [est] yewendeh [venturus] yteelni [iudicare] eleweneketh / ees haoltakath.
- (18) Hyzek [Credo] zenth [in Spiritum] leelekben [Sanctum] kereztyen [sanctam] eghhaazbo [ecclesiam catholicam] / zentheknek [sanctorum] eghghessegeben [communio] / bynnek [peccatorum] bochanatyaban²³ [remissionem]
- (19) testneb [carnis] felthamadasaban [resurrectionem] / ees az. erek eeletbeh [vitam eternam] Amen
- (20) Elässer mīchoron iesek maiarorságwo hallam ninz tschen wor.
- (21) primum quando veni in hungaricum regnum audivi nec adest vinum.²⁴
- (22) Mit cheres. quid queris. Nem schemit. penitus nihil. Mit äkärs. quid vis vel quid ad te. schemit nihil. akémet²⁵ librum.
- (23) hol walál. ubi fuisti. Ęghäsät. in ecclesia. Choä²⁶ megt. quo vadis. a wárba. ad castrum.
- (24) tucz sci niematúl. scis alemanicum. mariarúl. hungaricum. tudok scio. Nemtudok nescio.
- (25) Güzin. parum. Schok een tudok. vil ich kan. Mit mundas.²⁷ quid dicis. mit mund. quid dicit.
- (26) Nem eartum. non intelligo. eartudí. intelligis. halodí. audis. halom. audio. halám vel hálótam. audivi.
- (27) madion. es ist. madion ne. ist nit vorhanten. mīschoda. quid. kīschoda. quis.
- (28) mischoda es. quid hoc vel quid est hoc. hog ēnek nēbē. quod huic nomen
- (29) äkärs énnia. vis comedere. äkäratok inun. vultis bibere. akarorok. volo.
- (30) gützin modicum. schok. multum. wagiok. sum. wag. es. wagian. est. wagiuk. sumus.
- (31) Maiär. hungarus. niemat. alemannus. thërék. thurcus.
- (32) kiräl. rex.

²⁰ A sorok fölé írt Credo: „Credo in Deum omnipotentem patrem celi et terre et in Iesum unicum filium nostrum dominum qui conceptus de Spiritu Sancto natus ex Maria virgine sub Pontio Pilato crucifixus mortuus et sepultus descendit in infernum tertia die a mortuis resurrexit ascendit in celos sedet omnipotentis patris Dei ad dexteram inde est venturus iudicare (kimaradt: vivos et mortuos) credo in Spiritum Sanctum sanctam ecclesiam catholicam sanctorum communionem peccatorum remissionem carnis resurrectionem vitam eternam Amen.”

²¹ Az *o* esetleg javított betű.

²² A *t* betű javítottnak tűnik.

²³ A *h* javított betű.

²⁴ A 20. sor „fordítása” kivételesen a sor alatt helyezkedik el.

²⁵ Az *m* olvasata bizonytalan.

²⁶ Az *o* betűn javítás nyoma.

²⁷ Az *u* fölött törölt rövidítésjel látszik.

- (33) vr. dominus. solgat servus.
 (34) Barät. monachus. paph. presbyter. [*Az oldal közepén:*] Hideck nap. frigida dies.
 (35) Jo. bonus. Jol. bene. [*Az oldal közepén folytatja:*] wagion ma. est hodie.
 (36) gonos. malus.
 (37) naig. magnus.
 (38) giczin. parvus.
 (39) Nap. dies vel sol.
 (40) hold. luna. menbe. luna.
 (41) lo. equus.
 (42) ember. homo.
 (43) ginir. panis. wor. vinum.²⁸
 (44) hesam [...] dir{şchejšt} orodban [nasen auf]
 (45) Bábät ségj orodban
 (46) {.....} dir auf dy nasñ.
 (47) Zoki [auf] niemat [pi..] megsärtat [beschejšşen] tégēdet [beschejšşen] dich²⁹
 (48) Zoki [auf] maia[r] [hungar] wólbudes [stinks] egi wack [als ain pok.]
 (49) Felmagastagya [magnificat³⁰] asen [mea] lekem [anima] vramat [Dominum]
 (50) Es [et] erile [exultavit] asen [meus] lelke[m]³¹ [spiritus] en [meo] duesegembo [salutari]
 (51) istenembe [Deo]
 (52) mert [quia] nese [respexit] ase[e] [sue] leanyanak [ancille] alasatossagat [humilitatem]. inne [ecce] mert [enim]
 (53) etil fogua [ex hoc] badugnak [beatam] mēdnak [dicunt] engemet [me] minden [omnes] nemsetsegeg [generationes].
 (54) Mert [quia] ten [fecit] enekem [mihi] nagyokat [magna] ki [qui] hatalmas [potens est] es [et] sent [sanctum] ase[e] [eius] neue [nomen].
 (55) Es [et] ase[e] ergalmassaga anemsetsektyl nemsetsegeg etet feleknek
 (56) Ten hatalmassagot ase karýaual : el osta akeueleket ase
 (57) sinekuek elmeýkbe.³²
 (58) Heheseket betelte ýokal es akasdagkokat³³ boczáta hyvsagogba³⁴
 (59) Fogada israela ase[e] germeket. megemlekesek ase[e] ergalmassaganak³⁵
 (60) Mikepen sola [locutus est] ami aýankos abrahaanak:
 (61) es ase nemsetsege[n]ek erepe.
 (62) ég. vnum. gettē [2]. hárum
 [3]. nēg³⁶ [4]. ét [5]. hat [6]. het [7]. nüincz [8]. gilentz [9]. dis [10]. disenēg [11]. disengettē³⁷ [12]. es.

²⁸ A 42. és 43. sor között található ugyan egy sornyi üres hely, de tartalmilag még ehhez az egységhez tartozónak vélem e sort.

²⁹ A scriptor bizonytalan volt a német és a magyar szavak egymáshoz rendelésében, a törlések és a szavakat összekötő vonalak ezt jelzik.

³⁰ A sorok fölötti latin szöveg: „Magnificat mea anima Dominum et exultavit meus spiritus meo salutari Deo quia respexit sue ancille humilitatem ecce enim ex hoc beatam dicunt me omnes generationes quia fecit mihi magna qui potens est et sanctum eius nomen et...”

³¹ A második / betűt sokkal halványabb tintával írta a scriptor.

³² A következő sor kimaradt: „Deposuit potentes de sede, et exaltavit humiles” (Lk 1,52).

³³ Az első g írásakor összefutott a tinta, valószínűleg ennek javítása a második g betű.

³⁴ A *ba* nem fért ki, ezért a sor fölött kapott helyet.

³⁵ A *ganak* szó rész nem fért ki, ezért a sor alatt kapott helyet.

³⁶ Az *n* javított betűnek látszik.

³⁷ A *g* javított betű.

- (63) hus [20]. härmicz [30]. neguen [40]. etuen [50]. hatuen [60]. hetuen [70]. nuinczuen [80]. vel säs nuincz. gijenczweñ [90] vel säsilencz [..].
- (64) husch. imo. Säs. 100. säs hat 600.³⁸ ësär [1000]. ësäret 1001.
- (65) Ydwezleegh [Ave³⁹] zenthssäges [sanctissima] Maria
- (66) ystënneck [Dei] amya [mater]. Menyorzaagnak [regina] azonya [celi] paradichomak [paradisi] kapwya [porta].
- (67) ëz / wilaagnak [domina] azonya [mundi]. The [tu] nagh [es] egh kywaaltkeppan [singularis] walo tistha [pura] zyz [virgo] [A sorvégtől a jobb margó mellett lefelé folytatódik.] Tha [tu] fogadad [concepisti] Iesust byn [peccato] neekkil [sine]
- (68) The zyled [peperisti] ez wylagnak [mundi] theremtoyeth [creatorem] es⁴⁰ [et] meeg⁴¹
- (69) waaltoyath [salvatore] kyben [in quo] nem [non] kethólkedem [dubito]. zabadych [libera] engeneeth [me] mynden [ab omni] gonoztwl [malo]. ees ymaag [ora] en [pro] benemeerth [peccato meo]

3. Magyarázatok. – A) Az Ave sanctissima. – A latin grammatika-tankönyvek egy jó részében, rögtön a mű elején az ábécé betűinek felsorolása után közvetlenül az Angyali üdvözet, az Úr imádsága és a Hiszekegy olvasható, és csak ezután kezdődik a tényleges anyag („Da litteras. A. b. c...; Da salutationem beatae virginis...; Da orationem dominicam...; Da symbolum...” Nicolaus Perottus: Rudimenta grammatices. Milano, 1478. f. a₁a). Ez a gyakorlat azt bizonyítja, hogy a legfontosabb imaszövegeket természetes összehasonlítási alapnak tekintették a nyelvek közti eltérések, sajátosságok megragadására.

Az imént felsorolt imádságok mellett a kevésbé ismert „Ave sanctissima” kezdetű suffragium antifona szorul magyarázatra. Ez a pár soros szöveg híven tükrözi a szeplőtelen fogantatás ferences értelmezését, és az ünnep ma is vallott tartalmát, ami szerint Szűz Mária életének kezdetétől fogva mentes volt az eredeti büntől⁴² – szemben a domonkosok tagadó álláspontjával. Az ünnepet 1263-ban a pisai generális káptalanon vettette be a ferences rend (Marienlexikon 526), és a középkor végére Európában már szinte mindenütt elterjedt. IV. Sixtus pápa, korábban ferences generális (1467–1469) – aki a Szent Szűz tiszteletének terjesztését hathatósan támogatta – 1476. február 28-án a „Cum praeexcelsa” kezdetű bullájával (Extrav. Com. 3. 12. 1.) az egész Egyházban el-

³⁸ A 6 olvasata bizonytalan, valójában 106 lenne.

³⁹ A sorok fölé írt latin szöveg: „Ave sanctissima Maria Dei mater regina celi paradisi porta domina mundi tu es singularis pura virgo tu concepisti (Iesum) peccato sine peperisti mundi creatorem et salvatorem in quo non dubito libera me ab omni malo ora pro peccato meo.”

⁴⁰ Az s z-ből javított betű.

⁴¹ Az első e javított betű, valószínűleg az egyértelműség kedvéért ismételte meg a betűt a scriptor.

⁴² MICHAEL SEYBOLD, (Artikel) Unbefleckte Empfängnis. I. Dogmatik. In: Marienlexikon. Hg. REMIGIUS BÄUMER – LEO SCHEFFCZYK. Band VI. St. Ottilien, 1994. 519–25; Az immaculata conceptio dogmáját IX. Piusz pápa 1854-ben hirdette ki „Ineffabilis Deus” kezdetű bullájával, vö. HEINRICH DENZINGER, Kompendium der Glaubensbekenntnisse und kirchlichen Lehrentscheidungen. Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum. Verbessert, erweitert, ins Deutsche übertragen und unter Mitarbeit von HELMUT HOPING, herausgegeben von PETER HÜNERMANN. 37. Aufl. Freiburg im Breisgau, 1991. Nr. 2803. Magyarul „Hitvallások és az Egyház tanítóhivatalának megnyilatkozásai” címen jelent meg az Örökmécs Kiadó és a Szent István Társulat gondozásában, 2004-ben.

rendelte az ünnep megülését saját misével és officiummal.⁴³ Akik ezen részt vesznek, azok a bullában felsorolt feltételek teljesülése esetén az Úrnaphoz kapcsolódó búcsúban (Extrav. Ioh. XXII. 3. 16. 1.) részesülnek, amelyekre a liturgikus könyvek – köztük a óráskönyvek – rubrikái kifejezetten utalnak is (vö. VICTOR LEROQUAIS, *Les livres d'heures de la Bibliothèque Nationale*. Paris, 1927. 1: 299 [XVI. sz. eleje], 336 [XV. sz. vége]). A pápa így nem hagyott kétséget afelől, hogy az immaculata conceptiót illetően a domonkosok véleményével szemben áll (POLYCARPUS RADÓ, *Enchiridion liturgicum complectens theologiae sacramentalis et dogmata et leges*. Ed. secunda emendata et aucta. Romae, 1966. 1335.; s. v. Maria, *Marienfrömmigkeit II*. GROTE, HEINER, in: *Theologische Realenzyklopädie* Bd. 22. 1992. 126–7; a kérdés magyar vonatkozásaira vö. HARSÁNYI ANDRÁS, *A Domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt*. Debrecen, 1938. 278–80), sőt az 1483-ban kiadott „Grave nimis” kezdetű bullájával határozottan megtiltotta, hogy a domonkosok tovább hangoztassák véleményüket, miszerint halálosan vétkezik az, aki az immaculata conceptiót vallja (Extrav. Com. 3. 12. 2.); a kérdéstről kimerítően tárgyal: ANTON ZIEGENAUS, *Mária az üdvtörténetben*. Mariológia. Szent István Kézikönyvek 8. Bp., 2004. 238–50).

A MünchEml.-ben olvasható latin szöveg némileg eltér a XV. század végén, a XVI. század elején Európa-szerte énekelt változattól, ezért ennek közlése nem látszik fölöslegesnek: „Ave sanctissima Maria, Mater Dei, Regina coeli, Porta paradisi, Domina mundi. Tu es singularis Virgo pura. Tu conceptisti Iesum sine peccato. Tu peperisti Creatorem et Salvatorem mundi in quo ego non dubito. Ora pro nobis Iesum tuum dilectum filium, et libera nos ab omnibus malis.”

B) A *Pater noster* és az *Ave Maria*. – E két ima szoros együvé tartozásának a kifejezése, hogy kétszer is egymás után olvashatók. – Az Úr imádságát (Máté evangéliuma 6,9–13 liturgikus változata) mindenkinek tudnia kellett: ezt és a Hiszekegyet majd minden egyházban a nép számára a papnak vasárnaponként magyaráznia kellett, az első esztergomi zsinat elrendelte, hogy: „Ut omni dominico die in maioribus ecclesiis evangelium et epistola et fides exponantur populo, in minoribus vero ecclesiis fides et oratio dominica.” (ZÁVODSZKY LEVENTE, *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Függelék: a törvények szövege. Bp., 1904. 97, 198). Kiemelt fontossága miatt ezt fordították le elsőként népnyelvre is. A magyar nyelvű kódexekben is előfordul, igaz, nem sokszor. – E kódexben még eredeti, rövidebb alakjában (Lk 1,28) olvasható a középkor vége óta legismertebb és legkedveltebb Mária imádságunk, az Üdvözlégy Mária, amelynek mai, közismert alakja a Lk 1,28 és 1,42 összetételéből jött létre csekély módosítással. A magyar nyelvű kódexekben többnyire a korban megszokott, tehát rövidebb alakjában fordul elő. A MünchEml.-ben „Jesus Christus”, ill. „Jesus Christus. Amen” formulával fejeződik be az ima, ami a középkor végi általános szokásnak felel meg (Marienlexikon 1: 310–11; a Marienlexikon id. helyén szerepel az a megállapítás, hogy Temesvári Pelbárt „Stellarium”-ában a ritka „Jesus. Amen” befejezés olvasható, vö. Stellarium I. Hagenau, 1515. V).

C) A *Credo*. – A *Credo*, azaz a *Symbolum apostolicum* a papi és szerzetesi zsolozsmáskönyvben olvasható, szövege a misében elmondott hitvallásnál rövidebb. A misében akkoriban is már évszázadok óta mondták a nikaia-konstantinápolyi hitvallást (DENZINGER, *Kompendium der Glaubensbekenntnisse und kirchlichen Lehrentscheidungen*, Nr. 150). A Miatyánkhoz hasonlóan kötelező ismeretét zsinati határozatok írták elő a középkori Magyarországon is (ZÁVODSZKY i. m. 97, 198).

⁴³ LUDWIG PASTOR, *Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance von der Thronbesteigung Pius' II. bis zum Tode Sixtus' IV.* Freiburg im Breisgau, 1928. 2: 614–6.

D) *Magnificat*. – Szűz Mária hálaéneke, a *Magnificat* (Lk 1,46–55) liturgikus műfaja *canticum*. A vecsernyében kiemelt jelentőségű helyen énekeltek a középkorban nap mint nap: bencés kolostori környezetben, a többi imával együttes előfordulása természetes. Teljesen kimaradt az 52. vers (*Deposuit potentes de sede...*). A lejegyzés közben valami megzavarhatta a másolót, mert csak hat sorban találjuk a föléírt latin eredetit.

E) *A nyelvemester*. – E szövegeket tartalmilag és elhelyezkedésük szerint négy egységre lehet bontani. Az első pusztán egyetlen, az olvasási szándékot kifejező sorból áll közvetlenül a Miatyánk előtt (nyelvemester 1). A második szövegegységnek már szemmel láthatóan gyakorlati céljai vannak: a mindennapi érintkezés során alkalmazható alapvető kérdéseket és feleleteket találjuk itt. A „*parum*” adverbium *güzin* (25. sor) és a „*parvus*” adiectivum *giczin* (38. sor) valamint a „*modicum*” *gützin* (30. sor) megfeleltetése figyelemre méltó. A bor emlegetésével megkezdett egység ugyanazzal a szóval fejeződik be, ez lehet ugyan véletlen, de az már nem, hogy az utolsó sorban a kenyér után következik az elvileg már ismert bor. A kenyér és a bor együttes említését (43. sor) – ebben a környezetben – liturgikus hatásnak tartjuk. A magyar „barát” latinul *monachus*-nak hangzik a bencés monostorban (34. sor; nyelvemester 2; a *monachus*-t illetően vö. TESz. 1: 246). A harmadik, pusztán ötsoros egységben a törlések miatt néhány lacuna maradt; a nemzetiségi villongásra utaló sorokhoz német fordítást is mellékeltek. Talán amiatt található itt javítás és törlés, meri keresték a megfelelő kifejezést, nem akartak túl erős szavakat leírni (nyelvemester 3). A negyedik egységben a számok megfelelőit arab számjegyekkel adták meg (nyelvemester 4).

4. *Összegzés kérdőjelekkel*. – A körülményeket tekintve nyilvánvalónak vélem, hogy a magyar szavak fölé is a németajkú scriptor írta be a megfelelő szó túlkörfordítását. A tulajdonnevek fordítása öt esetben elmaradt, háromban megtalálható. A magyar „Jézus Krisztus” helyett a latinban csak *Iesus* (f. 114v 13–14. sor), a „Szűz Máriától” fölé *ex Maria virgine*, és *Pontius Pilatus* is megtalálható latinul (f. 114v 15. sor). A magyar (*hungarus*) és német (*alemanus*) mellett a török (*thurcus*) említése az Európa számára is veszélyes török jelenlét kifejeződése lehet elsősorban magyar szemszögből (f. 114v, 31). A f. 114v, 44–49. sorában olvasható túlzottan is hétköznapi kifejezések a kolostori szóhasználaton kívülre mutatnak.

A kézirat létrejöttének helye összefüggésben áll Johannes von Grafing életútjával, bár itt is jószerével csak feltételezésekre vagyunk utalva. Ilyen színes nyelvi környezetet az ebersbergi bencés kolostorban nem lehet feltételezni. Bizonyos, hogy Johannes tanulmányai és utazásai végeztével a kézirat az ebersbergi bencés kolostorba került, feltételezhetően a XVI. század tízes-húszas éveiben. A kézirat állandóan Johannes keze ügyében volt jártában-keltében, és a különböző szellemi központokban már könnyen találkozhattott magyar, cseh, lengyel és francia studensekkel, akik készséggel elégíthették ki a bajor bencés nyelvi kíváncsiságát. Cigányokkal csak utazás közben kerülhetett kapcsolatba és török ismereteit sem írott forrásból meríthette. Johannes szellemi élnökségére jellemző, hogy a korabeli társadalmi élet peremén élő cigányság és a földrajzilag, kulturálisan és vallásilag is távoli és talán éppen ezért is olyan érdekesnek tűnő törökök is a látókörébe kerültek. Bizonyosnak látszik, hogy társak is segítették a különféle szövegek lejegyzésében és nyelvi értelmezésében. A kéziratot a humanista művelődési eszmény egyetemen ható görög irányultsága és a nyelvek iránti fogékonyság hozhatta létre; a nyomtatásban már megjelent, a korban alapvető szakkönyveknek számító művek másolatai a különféle nyelvű vendégszövegekkel kiegészítve hasznos útitársként lehettek Johannes von Grafing és névtelen társai segítségére.

An early 16th-century Hungarian record in the National Library of Bavaria

On page 114 of a Greek manuscript referenced as „Cod. Graec. Monac. 582a” in the National Library of Bavaria, a few pieces of Hungarian text have been found and named as Munich Heritage. Most of the codex contains copies of writings previously published in a printed form between 1495 and 1512–13. The manuscript was worked on by several hands, but a substantive portion of it can be attributed to the Benedictine monk Johannes von Grafing. The Hungarian texts include prayers (translations of Ave sanctissima, Pater noster, Ave Maria, Credo, Magnificat) and some language teaching material. Some of the prayers can be found in several versions. This paper gives a transliteration of the Hungarian texts, with philological notes and commentaries. The paper is accompanied by a photographic reproduction of the Munich Heritage.

GÁBOR SARBÁK

A Müncheni emlék* (XVI. század eleje)

1. A Müncheni emlékhöz (a továbbiakban: MünchEml.) hasonlóra az eddigi nyelvemlékek között nincsen példánk. Különlegességét részben sajátos összetétele okozza: egyszerre tartalmaz egyházi és világi szövegeket. Megtalálhatók benne alapvető imádságok magyar változatai, és részét alkotja egy úgynevezett nyelvmester is. További egyedülálló jellegzetessége – s ez ma, a beszélt nyelvi kutatások megemelkedett presztízisének korában különleges jelentőségű –, hogy az alapvetők közül is legalapvetőbb imádságokat két variációban tartalmazza: egy, a kiejtést és a beszélt nyelvi használatot tükröző formában, és egy másik, írott nyelvi változatban. Az utóbbiak a sorközben latin értelmező jellegű fordítással is el vannak látva, míg az előbbieket nem rendelkeznek ilyesmivel.

Elő vizsgálódási kísérletként néhány kérdésre próbálunk – szövegegységként – választ keresni. Páros szövegek esetében arra, hogy hogyan viszonyulnak a variánsok egymáshoz, valamint a magyar kódexekben fellelhető változatokhoz, kimutatható-e mintakövetés valamelyikkel kapcsolatban. Egyváltozatú imák esetében természetesen csak az utóbbi szempont merülhet fel. A nyelvmesterre vonatkozóan: mi a viszony az eddig közkeletűvé vált nyelvmesterekhez. A legnehezebb kérdés azonban kétségkívül az: mit mondanak a szövegek a nyelvemlék keletkezési körülményeiről és annak céljáról.

Maga a szövegközlés SARBÁK GÁBOR tanulmányának része, a cikk lektorának javaslatára azonban – az olvasó dolgát, a mondottakhoz való kapcsolódást megkönnyítendő – a megfelelő helyeken én is megadom a szövegeket. Ezek azonban csak a csupasz magyar szövegek: nem tartalmaznak hangsúlyjeleket, kimaradtak belőlük a szövegtörlések, -javítások, az idegen nyelvű értelmezések, nem vettem figyelembe a sorbeosztásokat, a szövegek egymásba ékelődését. Így hát semmiképpen sem pótolják a jegyzetekkel ellátott kritikai szövegkiadás tanulmányozását.

2. *Pater noster*. – A MünchEml. két Miatyánkot és két Üdvözlégyet tartalmaz, mégpedig páronként összekapcsolva az imádságokat (Miatyánk – Üdvözlégy), úgy, ahogy azt szokás volt mondani.

* Előadásként elhangzott a Nyelvtudományi Intézetben, a Diakrón Körben 2004. október 26-án. Őszintén hálás vagyok Sarbak Gábornak, hogy megismertetett a nyelvemlékkel.

Az Újszövetségben a Miatyánk Máté és Lukács evangéliumában szerepel – két eltérő szövegváltozatban. Ezek összehasonlítását az alábbi táblázat segíti. A sötétebb háttérrel kiemelt szövegrészeket a hiányokat-többleteket, a halványabb az egymástól eltérő megoldásokat jelzi.

	Lk. 11, 2–4:	Mt. 6, 9–13:
(1)	<i>Pater,</i>	<i>Pater noster, qui es in caelis,</i>
(2)	<i>sanctificetur nomen tuum.</i>	<i>sanctificetur nomen tuum.</i>
(3)	<i>Adveniat regnum tuum.</i>	<i>Adveniat regnum tuum.</i>
(4)		<i>Fiat voluntas tua, sicut in caelo, et in terra.</i>
(5)	<i>Panem nostrum quotidianum da nobis hodie.</i>	<i>Panem nostrum supersubstantialem da nobis hodie.</i>
(6)	<i>Et dimitte nobis peccata nostra,</i>	<i>Et dimitte nobis debita nostra,</i>
(7)	<i>siquidem et ipsi dimittimus omni debenti nobis.</i>	<i>sicut et nos dimittimus debitoribus nostris.</i>
(8)	<i>Et ne nos inducas in tentationem.</i>	<i>Et ne nos inducas in tentationem;</i>
(9)		<i>sed libera nos a malo.</i>

(Latin szöveg: Biblia sacra juxta Vulgatam Clementinam. Denuo ediderunt compulsores Scripturae Sacrae Professores Facultatis theologiae Parisiensis et Seminarii Sancti Sulpitii. Roma–Paris, 1938.)

Az ómagyar kódexek kilenc Miatyánk-szövegváltozatot tartalmaznak. Az Újszövetségfordítások (MüncK. és JordK.) értelemszerűen kettőt-kettőt, a többiek (PeerK., NagyszK., SzékK., ÉrsK., DebrK.) egyet-egyet. A Lk.-féle változatot a fenti latinak teljesen megfelelő formában csak a JordK. 563 képviseli (a középmagyar fordításokban pedig egyedül a Káldi-féle). A MüncK. Lk.-változata tartalmazza a *...noster, qui es in caelis;* és a *Fiat voluntas tua, sicut in caelo et in terra* részek fordítását is; ezeket a kódex kiadásában a magyar szöveg mellett található latin forrásszöveg mint variánsokat adja meg (68rb). Az egyéb kódexekben fellelhető változatok a Mt.-féle alapszöveget követik, az (5) sorban levő szöveget azonban a Lk.-változathoz veszik. Ennek, valamint a rákövetkező két (6, 7) sornak a fordítása esetében a megoldások meglehetősen különböznek. A NagyszK.-ben és az ÉrsK.-ben levő változatokban feltűnő az egy tagmondatnyi (7) közös hiány, valamint más sorok (6, 8) esetében is a többi variánstól egységesen elütő fordítás, ami biztosan e két kódexszöveg közvetlen összefüggésére utal.

A MüncEml. mindkét Miatyánkja a Máté-változathoz kapcsolható, de – akár a kódexekben – az (5) jelű sor Lk.-nak megfelelő, tehát a liturgikus használatban elterjedt variánst mutatja. A két szöveg azonban több szempontból is jelentősen különbözik. Az első, amely latin megfelelő nélküli, más hangjelölésű, mint a latinnal is ellátott második.

Mi ägänk ki wäg mēnēgbe. Sentēltesek te nebed. Iēien te orsägod. Legen te äkärätod : mikēpen membe äs fēlden. Mindēnapi generenket abiät nekenk ma : äs megbozässät mi vētkenkēt. mikēpen äs mi magboczätünk vētētēknek. Äs ne boczäs minkēt kēsärtetre. de säbädiczmk mikēt a gonostwl Amen

My atyank ky wagh menyegbeh. zenteltesek the newed. Yewyjen the orzagod. Leeghen the akaratos mykeeppen menyben äes feelden. My kenyerumketh mennennapnath adyad nekywnk ma. es bachaassad my nekwk my weetkynketh mykeeppen myes bo-

chatwnk nekwnk wetetteknek es neh wygh mynketh keseertetreh. dech zabatah mynketh gonoztwl. Amen.

A MünchEml.-ben levő két Pater noster hangjelölésének összehasonlítását az alábbi táblázatban szemléltetjük (a fővariánsnak tekinthető grafémák félkövérek):

Magánhangzók			Mássalhangzók		
fonéma	graféma		fonéma	graféma	
	I. vált.	II. vált.		I. vált.	II. vált.
a	ä, a	a	cs	cz, z (?)	ch
á	ä	aa	gy	g	g(h)
e	ë, e	ee (<i>feelden</i>)	j	i	y
é	ë	ee	ny	n	ny
i	i	y	s	s	s
ö	–	ew	sz	s	z-, -s-
u	w	w	ty	–	ty
ü	–	u, w	v	v-, w-	w-, -w-

Az első változat hangjelölésén az látszik, hogy az imádságot német (bajor-osztrák) anyanyelvű személy vetette papírra. Maga a szöveg erősen illabiális, *ö* és *ü* fonéma nem fordul elő benne. Többször találni mássalhangzó-rövidülést intervokális helyzetben: *Sentëltesek, Mindënapî, mikëpen* (két esetben is); szóvégi zöngétlenedés: *abiät* [adja], *megbozässät*; előadódik hangcsere: *nebed* [neved]; hasonulás: *membe*; zöngésülés: *generenket* [kenyerünket]. Ebben a szövegváltozatban nem használatos a hangérték nélküli *h*. Igen jellegzetes viszont az umlaut alkalmazása. Hogy ez csak jelölés volt-e (vö. *vög*), vagy takart-e a nyelvváltsók közötti közeledést is (német anyanyelvűek szempontjából és számára), nehéz megítélni. Az umlauttal ellátott magánhangzók (*a*, *e*) nyíltsági foka a német nyelvtörténet során is változott, a középfelnémet korban az *ä* nyíltság tekintetében közelített az *ë*-hez (HEINZ METTKE, *Mittelhochdeutsche Grammatik*. Niemeyer Verlag, Tübingen, 2000. 34). Megléte azonban kétségtelenül német lejegyzőre vall.

A második Pater noster hangjelölése egészen más. Benne a kódexekből ismerős megoldásokat látjuk. Ebben a Miatyánkban a mássalhangzók intervokális helyzetben nem rövidülnek meg: *zenteltessek, mykeppen* (két esetben); nincs szóvégi zöngétlenedés; általános a hangérték nélküli *h*: *the, weetkynketh, neh, menyegbeh, mynketh* (két-szer), *wygh, keseertetreh, dech*. Ha a szöveget a kódexekben található többi Miatyánk-variánssal vetjük össze, akkor az (5)-tel jelölt sor egyértelműen a NagyszK., ÉrsK. és PeerK.-nek megfelelő formában jelentkezik. (6) esetében a megegyező megoldások: MünchK./1., JordK./1. DebrK., PeerK.; (7)-nél: SzékK., DebrK. (ha a *miként* ~ *miképpen* kötőszóhasználatot is szemponttá tesszük, egyébként még: PeerK. és JordK./1., valamint apróbb szórendcserével (*mÿes* ~ *es mü*) MünchK./1. A kevésbé variábilis sorok esetében több az egyezés, a legtöbb, csaknem teljes a PeerK. Miatyánkjával.

A MünchEml. első és második Pater nostere között azonban van egy sokkal lényesebb különbség, mint a hangjelölési eltérések: az első Miatyánk szövege megformálásra nézve előre, a későbbi korok használatának irányába mutat. Az (5) jelű sort olyan változatban olvashatjuk benne, amely máig használatos, jöllehet ennek a megformálásnak megfelelő változat nincs a többi szövegvariáns között. Amit itt a scriptor leírt, az bizonyosan az élőbeszédben kialakult, a napi gyakorlatban alkalmazott forma volt:

Mindēnapi generenket abiāt nekenk ma (MünchEml. első változat.)

My kenyerumketh mennennapnath adyad nekywnk ma (MünchEml. második változat)

Mi tē [ti kenēzōnc felet valo kēnēzēt aggad mūnēkōnc ma (MünchK. 12rb)

Mū medz napi kenēzōnkēt aggad mūnēkōnc ma (MünchK. 68rb)

mý menyēy kyñerwnket aggyad nekvnk ma (JordK. 370)

mý kyñerwnket naponkedýat aggyad nekŕnk ma (JordK. 563)

MI keñerōnket mindon napýath aggyad nekōnc ma (NagyszK. 347)

Mý mýnden napý Kýñerŕnkōt aggyad nekvnk Ez napon (SzékK. 127)

Mý kenyerūketh mýnden napýath agyad neekwnk ma (ĒrsK. 164)

Mý keñerōnket : naponkedied : aggyad : nekōnk : ma (DebrK. 472)

mý keñerōnkket naponkedýet aggyad nekōnc ma (DebrK. 476; csupán némi helyesírási eltéréssel a 472-től)

mýkeñerōnkōth menden napýath aggyadh nekōnk maa (PeerK. 279)

Az első Pater noster-szöveg további olyan grammatikai jelenségeket is felmutat, amelyek az ómagyar kor folyamán egyre gyakoribbá váltak, tehát a későbbi nyelvállapotok felé mutatnak, s így okkal tehetjük fel, hogy a korabeli beszélt nyelvi használatot tükrözik. Ezek közé számíthatjuk az igekötőhasználatot, amely a kódexváltozatokból vagy teljesen hiányzik, vagy csak elvétve fordul elő, a Pater noster első változatában viszont bőséges: *ēs megbozässät mi vētenkēt. mikēpen ēs mi magbozätunk vētētēknek... de sābādiczmk mikēt a gonostwl. A gonosz előtti névelő szintén hiányzik az összes többi variánsból. Ez a változat sajátos és egyedülálló egy lexémahasználatban is: *Ēs ne boczäs minkēt kēsértetre*; az összes többi helyen (és a MünchEml. második Pater nosterében is) a *vígy* áll, továbbá máig ez használatos. Okvetlenül megjegyzésre méltó még a a *sābādiczmk* és a *zabatah* kettőssége. Az első, beszélt nyelvi változatban az *-ít* képzős ige felszólító módú alakjának mai alakja mutatkozik már, míg az archaikusabb *-oχ* (*ah*) változatot – a második szöveg megoldását – az írott nyelvi alakok konzerválták. A kódexvariánsok közül e tekintetben egyedül a SzékK. kivétel.*

Összefoglalásul azt állapíthatjuk meg, hogy hangjelölési, morfológiai, grammatikai, szövegformálási érvek szólnak amellett, hogy a MünchEml. első Pater noster változatában nagy valószínűséggel a kor szóbeli gyakorlatában kialakult Miatyánk áll előttünk, német anyanyelvű személy tolmácsolásában. Ettől jelentősen eltér a második változat, amely a kódexek írásbeliségéből származó szövegnek mutatkozik.

Ami a keletkezés módját illeti, minden valószínűség szerint másolt szövegekkel van dolgunk. A második szöveg íráshibái ezt többé-kevésbé bizonyossá teszik: *n ~ m* (*kenyerumket* – e szóban ráadásul a második *e* utólagos betoldás a sor fölé), *y ~ n* (*napnath*), de ha az első változatban az *abiāt* [adjad] íráshiba, akkor feltehetően itt is erre kell gondolni.

3. Ave Maria. – Az Üdvözlégy Mária általunk ismert szövegének első része Lukács evangéliumának 1,28 + 1,42 verse. Ez csak 1500 körül egészült ki a ma használatos imádság második részével, amely a jelenre és a majdani halál órájának idejére kéri Mária segítségét (Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Hrsg. KURT GALLING – PAUL SIEBECK, Tübingen, IV. Band. 1960. 764). A teljes imaszöveg hivatalos liturgikus könyvben először 1525-ben jelent meg egy Ferenc-rendi breviáriumban, Párizsban (TIMÁR: ItK. 1932: 40).

A Pater nosterhez hasonlóan az Ave Maria is két változatban van meg a MünchEml.-ben. Az emlék keletkezési idejéből következik, hogy mindkét változat a mai imának csak az első (bibliai eredetű) szövegrészét tartalmazza.

Hidueslig Maria malastal tällies : vr wacion tefalet. te aldod ässoni alatoknak chësete. ës aldod temehednek gimelcze Ιησους Χριστος αμην.

Ydwez leegh MAPIA malazthal tellyes. vr waghyon the weled. the wag aaldoth azzonyaallatokkezeth ees aaldoth the mehednek ghymeelche Iesus Christus.

A magyar kódexekben előforduló Ave Maria szövegek három elkülönülő csoportba tartoznak. A bibliafordításokban szereplők természetesen a Biblia sorrendjét követik, tehát az 1,42-es verset külön közlik (MünchK., ÉrdyK., JordK.; – a MünchK.-ből ezenkívül még a *Benedicta tu in mulieribus* megfelelője is hiányzik.) Ezek, bár ugyanazokat a mondatokat tartalmazzák, még nem szervesültek, ezért imádságként nem tarthatjuk számon őket. A második csoport, amelyhez a MünchEml. is tartozik, a mai ima első részét foglalja magában (PeerK., GömK., KeszthK.). A harmadik egy sajátos, az imádságba Szent Annát (Mária édesanyját) is belevonó variáns. Kedvelt lehetett, mert több kódexbe is bemásolták: ilyen áll a LázK.-ben, a KazK.-ben, a LobkK.-ben és a TelK.-ben. Ezekben Lk.1,42 helyén *és áldott a te anyád, Szent Anna asszony* áll, illetőleg a TelK.-ben mindkettő: a Szent Annára vonatkozó rész Lk. 1,42 után következik (*es aldod atte mehódneec gómólče : Je fus cri ftus alla : es aldod a /scnt anna asszon : te zeretetős anyad*). Ez utóbbi (azaz a TelK.) kivételével a többi háromban mutatkozik még egy feltűnő hasonlóság: az *Úr vagydon teveled* tagmondathoz *a te malasztod legyen én velem* tagmondatot is hozzákapcsolják. Ez az azonosság közvetlen kapcsolatból, azonos forrás-szövegből keletkezhetett.

A MünchEml. két Ave Mariájának szövege, amelyek között csak kicsi és lényegtelen eltérések vannak, a PeerK.-ben levő imaszöveggel mutat egyezést. Az eltérések: valószínűsíthető, hogy a MünchEml. első szövegéből egy *vagy* kimaradt: *te aldod ässoni alatoknak chësete* – mint ahogy a második változatban a *the weled* is utólagos interlineáris betoldás. További különbség, hogy az első változatban jelölt birtokos névutós szerkezet van (*ässoni alatoknak chësete*), a másodikban jelöletlen (*azzonyaallatokkezeth*). Ami azonban a fonéma–graféma viszonyokat, a hangjelölést illeti, az eltérések, akárcsak a Pater noster esetében, meglehetősek.

Magánhangzók			Mássalhangzók		
fonéma	graféma		fonéma	graféma	
	I. vált.	II. vált.		I. vált.	II. vált.
a	a	a	cs	cz	ch
á	a	aa	gy	g-, -g, -gi-	gh, ghÿ, -g
e	ë, e	e	k	ch	k
é	e	ee	ly	li	ly
i	i	y	ny	ni	ny
ö	–	–	sz	s	z
u	v-	w-	v	-u-, w-	-w-, w-
			z	s	z

Az Ave Maria és a Pater noster első változatának hangjelölését összevetve feltűnik, hogy az *a*-ról eltűnnek az umlautok (az *ässoni* szó *a*-ja feletti mellékljel olvasata nem kétségtelen; lásd a szövegközlésben a megfelelő lábjegyzetet). Ez amellet szólhat, hogy a szöveg másolással jött létre, s a másoló azt a megoldást követte, amit maga előtt látott. Ha például emlékezetből vagy diktálás után írta volna le a szövegeket, nyilván jobban

ragaszkodott volna a saját, kialakult hangjelölési gyakorlatához (ugyanaz tapasztalható a Magnificat fonéma–graféma viszonyaiban, itt szintén nem fordul elő *ä*). A németes jelleget mutatja a zöngésülés–zöngétlenedés: *tefalet*, *aldod* [áldott], a mássalhangzó-rövidülés intervokális helyzetben: *chēsete*. Szókezdő néma *h* is előfordul: *Hidueslig* (akárcsak a Magnificat szövegében: *Heheseket*). Magánhangzó előtti (funkciótlan) szókezdő *h*-ra több nyelvelékből is hozhatunk analógiát. Elsőként a Laskai-sorokat említjük: *hereneth* = örömet (vö.: MÁTAI, Első magyar nyelvű verses imádságunk. A Laskai Sorok 1433. Bp., 1997. 23, 100; A. MOLNÁR: NytudÉrt. 148. Bp., 2001. 9). De előfordul ez a jelenség az ÉrsK.-ben: *Halazathossaghrol* (195), valamint a GömK. 8. kezénél is: *holý*, *hokoson*, *horzaklaz* [országlassz], *hostoroztatol* stb. (vö. Gömör-y-kódex 1516. Régi Magyar Kódexek 26. 122); ez utóbbi scriptor esetében szintén kimutathatók németes (bajoroszlák) hatásra utaló jellegzetességek (vö. HAADER: Nyr. 2004: 203). A MünchEml. második Ave Maria-változata ismét csak a kódexekből megismert gyakorlatnak felel meg. Ezt a szöveget biztosan másolatnak mutatja, hogy két kifejejtett szó (*the weled*) utólagosan van betoldva a sorközbe. Figyelemre érdemes, hogy a két kimaradt szövegdarab *the weled* (a második variánsban) és *vagy* (az első variánsban) az Ave Maria szövegében igen közel esnek egymáshoz.

4. *Credo*. – A három alapvetőnek mondható hitvallás közül a MünchEml. az ún. apostoli hitvallást tartalmazza, amely ezen kívül a PeerK.-ben (280–2) és a NagyszK.-ben (319–38) olvasható még. A nicea-konstantinápolyi részletezőbb megformálású *Credo* szintén a PeerK. lapjain (190–4) található meg, a szövegében egészen eltérő Athanasius-féle pedig három – datálására, illetőleg szövegeinek állapotára nézve – korainak nevezhető kéziratban (AporK., DöbrK., KulcsK.).

Hyzek ýstenben mendenható atýaban mennek eēs feēldnek theremteyeben / eēs yes-susben christusbem ew eghghellenegh fyaban. my vrwnkbem ky fogattateek zentelelekv. zyletheek zyz Maryatwl. keenzateek pontyan pylaatosnak. fezewteh hala es el themetetek zaalla poklokra harmal napon / halottay bool / felthamata / Meeneh menyegbeh ywol mendenható atya ystennek yoogyara / ynnen leehen yewendeh yteelni eleweneketh / ees haoltakath. Hyzek zenth leeleekben kereztyen eghhaazbo / zentheknek eghghessegeben / bynnek bochanatyaban testneb felthamadasaban / ees az. erek eeletbeh Amen

A *Credo* a MünchEml. egyváltozatú szövegei közé tartozik. A PeerK. és a NagyszK. megfelelőivel való összehasonlítás azoknál illabiálisabbnak mutatja. (A szembeállítások példái a PeerK.-ből valók, mivel nincsen lényegi különbség e tekintetben a NagyszK.-szel.) Pl. *feēldnek* : *fōldnek*; *yewendeh* : *yowendō*; *bynnek* : *bŷnōknek*; *erek* : *orōk*; *zyletheek* : *zŷletek*.

A három szöveg között aránylag nem nagyok az eltérések. Figyelemre érdemes a MünchEml.-ben a határozóragok alkalmazása szemben a kódexekkel. Pl.: *harmad napon* : *harmadnap*; *ywol mendenható atya ystennek yoogyara* : *yogya felōl*. A szöveg záromdatában a MünchEml. végig megtartja a *hisz* ige *vmiben* vonzatát: *Hyzek zenth leeleekben kereztyen eghhaazbo zentheknek eghghessegeben bynnek bochanatyaban testneb felthamadasaban ees az erek eeletben*. A másik két *Credo* átvált (bár nem ugyanazon a helyen) a *hisz* tárgyi vonzatára: *Hýzek zent lelekbe kereztyen zent eghazat zenteknek eggesseget* stb. (PeerK. 282); *Hýzōk zent lelōcben · Kereztyen aña zent eghazban...* *Sentōkneć eggesseget* stb. (NagyszK. 335, 336).

A MünchEml. *Credója* több helyen romlott szövegnek látszik, amelynek sorozatos másolások állhatnak a háttérben. Pl. *pontyan pylaatosnak*; *ywol* [’sedet’], *leehen* [lé-szen], *testneb* [testnek]; illeszkedetlen ragok: *yessusben*, *christusbem*, *vrwnkbem*. A *Szent-*

lélektől ragos alaknak kétszer is nekirugaszkodott a scriptor, azonban a másodszeri kísérelés is hibás maradt. (E szó leírásával egyik nagynevű ómagyar scriptorunk, Sövényházi Márta is küzdött; vö. ÉrsK. 42.) A *fogattateek* szóalak, amelyben a *fogad* alakja és a *fogan* jelentése csúszott össze, megegyezik a PeerK.-szével (de vö. NagyszK. *fogantathek*). Ez is lehet korábbi alapszöveg(ek) közös nyoma, de mindenképpen egykori változatok meglétét mutatja. (Ehhez a kérdéshez a *halottai* szóalak kapcsán vö. A. MOLNÁR, Az apostoli hitvallás szöveg-hagyományáról (*halottaiból, halottaiban*). In: Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből. Szerk. A. MOLNÁR FERENC – M. NAGY ILONA. Debrecen, 2003. 11–34.) Egy-két szóalak nyelvjárási ejtés nyomát tükröztesz: *egh-haazbo, haoltakath*.

A Credo fonéma–graféma viszonyai az írott nyelvben szokásos, a kódexekből ismert megfelelőeket mutatják (l. az összesített táblázatot). Gyakran használatos benne a néma *h*: *theremteyeben, zenth, felthamadasaban, themettetek* stb. A szövegeken, magánhangzó után előforduló *h-k* megítélése kényesebb: lehetnek talán archaikus változatok jelölői (*yewendeh*), magánhangzó hosszúságra utalók (*fezewteh*), vagy egyszerűen pusztá írás-sajátságok (*meeneh* 'ascendit', *menyegbeh*). Intervokális helyzetben a mássalhangzók nem rövidülnek: *zaalla, themettetek, halottaybool, ystennek, eghghessegeben, bynnek*. A zöngétlenedés ~ zöngésülés szórványos: *felthamata*. Morfológiai megoldásaiból viszont – két kódexpárhuzamával szemben is – hiányoznak az előremutatónak nevezhető jelenségek, például egyes helyeken az igekötőhasználat: *fezewteh, hala : megfezole, meghala* (PeerK.); *megfezittetek, meghala* (NagyszK.). Ezeknek és a többszörös íráshibáknak az alapján másolással keletkezett régies szövegnek tarthatjuk, amelyből hiányoznak a beszélt nyelvre utaló nyomok. Azt is érdemes még megjegyezni, hogy ennek az egységnek a szövegtagolójele többnyire a virgula. Mivel a többi szövegegységben ez nem így van, joggal feltételezhetők eltérő források, és a másolás mint munkamódszer. A virgula egyébként az archaikusabb szövegtagolójelek közé tartozik.

5. Magnificat. – Lukács evangéliumának 1, 46–55. verse, Mária hálaéneke; mindennap imádkozták a zsolozsmában a vecsernye részeként. Szövege így számos kódexben megtalálható magyar fordításban, némelyikben kétszer is. Ezek a következők: MünchK., Apork. 1. keze, Apork. 2. keze, DöbrK. 1., DöbrK. 2., CornK., CzechK., GömK., FestK. 1., FestK. 2., JordK., PeerK. A Magnificat szövege latinul megvan a WinklK.-ben, a töredékekre (amelyeket most nem vesszünk számba a vizsgálatnál) l. FRICK JÓZSEF, A középkori magyar himnusz-költészet. Kolozsvár, 1910. 37.

Felmagastagya asen lekem vramat Es erile asen lelkem en duesegembo istenembe mert nese asee leanyanak alatasossagat. inne mert etil fogua badugnak mednak engemet minden nemsetsegeg. Mert ten enekem nagyokat ki hatalmas es sent asee neue. Es asee ergalmassaga anemsetsekiyl nemsetsegig etet feleknek Ten hatalmassagot ase karjauual : el osta akeueleket ase sinekuek elmeykbe. Heheseket betelte yokal es akasdaggokat boczata hyvsagogba Fogoda israel asee gyermeket. megemlekesek asee ergalmassaganak Mikepen sola ami ayankos abrahaanak: es ase nemsetsegenek erepe.

A MünchEml. a Magnificathoz csak részben adja meg a latin megfelelőt. A szöveg elején a magyar fölé írt latin betoldások még rendszeresek, majd kb. a felétől, az 50. verstől kezdve ezek elmaradnak (egy kivétellel). Ez a tény tulajdonképpen azt is jól illusztrálja, hogy a MünchEml.-ben a Magnificat az a szövegegység, amely a beszélt és az írott nyelvi változatok között k ö z é p e n áll: hangjelölése és különféle morfológiai sajátosságai beszélt nyelvre mutatnak, ugyanakkor egyes archaikus jellemzőktől sem mentes. A szöveg

helyesírása nem kódexes helyesírás, legalábbis egyes jellegzetesebb fonéma–graféma megfelelésekben nem, viszont a Pater noster-féle umlautos magánhangzókból sem található meg benne egy sem. Feltűnő a *z* fonéma *s* jele: *alasatossagat, nese, asee* stb., ez német lejegyzőre utal ugyanúgy, mint a német kiejtést tükröző *etil, enekem, anemsetsekrül*. Az íráshibák ezt is másolt szövegnek mutatják. Ilyen hibák pl.: *lekem* [lelkem], *duesegembo* [üdvösségembe], *mēdnak* [mondnak], *ayankos* [atyánkhoz], *erepe* [erekké], *sinekuek* [szíveknek], *inne* [íme]. Másolásra utal az is, hogy egy vers, Lk. 1,52 (*Deposuit potentes de sede et exaltavit humiles*) teljes egészében kimaradt a szövegből.

A MünchEml. Magnificatját a 12 kódexbelivel (a fordítási variációk bősége miatt) első lépésben szerkezeti-szórendi szempontból érdemes összevetni: vizsgálni az ige (állítmány), az alany, valamint a tárgy sorrendjét. További szempontok: a lexémaazonosságok, illetőleg -különbségek; vonzatonosságok, illetőleg -különbségek; jelzővel való bővítések; hibák továbbvitele. Álljanak itt mutatóban az első vers szövegpárhuzamai:

- Lk. 1, 46 (*Magnificat anima mea Dominum*):
Felmagastagya asen lekem vramat (MünchEml.)
En lelkem felmagasztat'ta vrat (MünchK. 55ra)
En lelkem fel magasztatta vrat (AporK. 126–127)
Nageytya wrat en lelkem (AporK. 135)
En lelkem vr istent nagy'ta (DöbrK. 234–235)
Magasztall'a en lelkem vrat (DöbrK. 402–403)
 <Na> *Magasztagya en lelkem vr istent* (CornK. 51v)
Nagyéythya en lelkem vrath (CzechK. 153–155)
En lelkem fel magasztalya vr istent (GömK. 54)
Nagyéythya een lelkem wrath (FestK. 119 és 197)
Fel magasztallya en lelkem wr yften (JordK. 519–520)
Magasztalya en lelkem wrath (PeerK. 166)

A szórendnek a kódexváltozatokban két nagyobb csoportja van: VSO (8 kódex), illetve SVO (3 kódex), a DöbrK. 1. SOV típusú. Az igei lexémákat tekintve a *(fel)magasztal* és a *nagyít* váltakoznak egymással. A CornK. javított változata különösen figyelemre méltó. Az igehasználatot és a szerkezeti összetevők sorrendjét egymásra vetítve a MünchEml.-nek ez a verse legközelebb a JordK. megoldásához áll, de hasonlóságot mutat a DöbrK. 2. kezével, a CornK.-szel és a PeerK.-szel is. Önálló és egyedülálló változatot képvisel azonban abban, hogy névelőt használ a személyes névmási birtokos jelzős alany előtt, továbbá, hogy a tárgy birtokos személyjeles.

A MünchEml. szövegét versenként összevetve a kódexben találhatókkal – az értékelhető esetekre nézve – a megfelelések az alábbi táblázatban összegezhetők (Lk. 1,50 és 54 esetében nem volt értékelhető hasonlóság, az 52-es vers pedig hiányzik a nyelvemlékből):

Vers	MünchK	AporK.1.	AporK.2.	DöbrK.1.	DöbrK.2.	CornK.	CzechK.	GömK.	FestK.1.	FestK.2.	JordK.	PeerK.
Lk 1, 46					+	+					+	+
Lk 1, 47					+	+					+	
Lk 1,48						+					+	
Lk 1,49						+	+		+	+		+
Lk 1,51						+						
Lk 1,53							+					+
Lk 1,55					+	+						+

A legtöbb hasonlóság a CornK.-szel figyelhető meg. A CornK. Magnificatja egy húsvéti prédikáció keretében jelenik meg. A szöveg elhelyezkedése így semmi támpontot nem jelent. Áruklodó azonban a scriptor, Ráskay Lea javítása a 46. versben. Eszerint előtte egy másik variáns lehetett, olyan, amelyik a *nagyít* igét használta. Ráskay ezt cserélte ki a számára megszokott(abb), a Nyulak szigeti kolostori gyakorlatban használatos szinonimára. (Egyébként e két ige párban – nyilván nyomatékosításként – együtt is állhatott: „melto es igaz hog ... egyeb zenteknek felette *fel magasztasseek meg nageytasseek*” – HorvK. 191.) A CornK. szövegvariánsa egyéb esetekben is – eltérően más kódexváltozatoktól – a napi gyakorlat folyamán kialakult sajátosságokat mutat fel. És ebben találkozunk a MünchEml.-kel. Ez utóbbiban igen feltűnő a bőséges, csaknem túlzott névelőhasználat: *asen* lekem; *asen* lelkem; *asee* leányanak; *asee* neue; *asee* ergalmassaga *anemsetsektyl*; *ase* karýauai; *akeueleketh ase* sinekuekh; *akasdaggokat*; *asee* germekek; *asee* ergalmassaganak; *ami aýankos*; *ase* nemsetsegenek. Mint látható, személyes névmácsi birtokos jelző (azok közül is leggyakrabban az illabiális alakban használt E/3.) elő sem fordul névelő nélkül. A következetes egybeírás is valószínűleg az élőszóbeli egyhangsúlyos, klitizálódott használatra utal. Meglepően élőszóbeli, köznapí a 48. versben a *néz* ige használata (*mert nese ase leányanak alasztossagat*), amellyel szemben az összes kódexben a (*meg*)*tekint* járja (a JordK.-ben másolási hibából csak az igekötő van meg). Ez a szóhasználat annál is feltűnőbb, mivel egészen a mai fordításokig az ünnepélyesebb stílusértékű *tekint*, *tekintetre méltat* maradt meg.

Megállapítható tehát, hogy egy szóbeliségben, napi használatban formálódott Magnificattal van dolgunk, az előttünk fekvő szöveg azonban ennek íráshibákkal megtűzdelt, másolt változata.

6. Ave sanctissima Maria

Ydwezleegh zenthseges Maria ysténneck amya menyorzaagnack azonya / paradichomack kapwya. ëz wylaagnak azonya. The wagh egh kywaaltkeppen walo tyÛtha zyz. The fogadäd lesust byn neekky. The zyled ez wylagnack theremteyeth ees megh waaltoyath. kyben nem kethelkeden. Zabadych engemeth myndengonoztwl. ees ymaagh en benemeerth.

Ydwezleegh zenthseges Maria ysténneck amya. Menyorzaagnak azonya paradichomack kapwya. ëz wilaagnak azonya. The nagh egh kywaaltkeppan walo tiÛtha zyz Tha fogadäd lesust byn neekkil The zyled ez wylagnak theremtoyeth es meeg waaltoyath kyben nem kethólkedem. zabadych engeneeth mynden gonoztwl. ees ymaag en benemeerth

Ezt a IV. Sixtus pápának tulajdonított imádságot, amelyet a Napbaöltözött Asszony képe előtt kellett elmondani („vor dem Bilde Marias in der Sonne”), délnémet imakönyvekből három alkalommal említi F. X. HAIMERL (Mittelalterliche Frömmigkeit im Spiegel der Gebetbuchliteratur Süddeutschlands. Karl Zink Verlag, München, 1952. 63, 93, 121). Az új szellemi áramlattal, a humanizmussal hozza kapcsolatba, s ennek az új szellemiségnek a nyomait elsősorban éppen a bencés imakönyvekből mutatja ki. Az Ave sanctissima megvan egy 1507-ből Mondseeből származó kéziratban, valamint két némileg korábbi nürnbergi imakönyvben. Az egykorúság és a bencés kötődés talán magyarázatul szolgálhat arra, hogy az alapvető imádságok mellett miért éppen ez az ima került be a MünchEml.-be, ráadásul rögtön kétszer. Szerepe lehet ebben továbbá esetleg annak is, hogy a nyelvemlék scriptora, a bencés Johannes von Grafring szoros kapcsolatban állt a humanista tudóssal, Johannes Reuchlinnal (1455–1522). Reuchlinon keresztül a szálak

viszont az ima valódi vagy vélt szerzőjéhez, IV. Sixtus pápához vezetnek el, hiszen Reuchlin egykori stuttgarti munkaadójának, Eberhard im Barte grófnak a társaságában 1482 februárjától ápriliséig – a tübingeni egyetem ügyében – éppen ennél a pápánál járt Rómában. Az Ave sanctissima mindenesetre kezdi és zárja a magyar részt, kétszer csaknem változatlan formában jelenik meg: nem mutatja fel azokat a funkcionális különbségeket, amelyeket a Pater nosterrel vagy az Ave Mariával kapcsolatban megfigyelhettünk. Magyar kódexben nem akadtam eddig ennek az imádságnak a nyomára, bár a MünchEml.-ben ránk maradt szöveg helyesírása arra utal, hogy mindenképpen meg kellett lennie. Bizonyos helyesírási jelenségek (pl. *kethelkeden* ~ *kethólkedem*, *theremteyeth* ~ *theremtoyeth*) arra utalnak, hogy a háttérben többszörös másolatok állhattak. A MünchEml. két szövegváltozata között szerkezetbeli és lexémahasználati eltérések nincsenek, ami mindenképpen közös forrásszöveget feltételez. Ezt tovább erősítik más tények is: a birtokviszonyban álló szavak fölé írt latin megfelelők felcserélt megadásai mindkétszer ugyanazokon a helyeken: *meyorzaagnak* [*regina*] *azonya* [*celi*], *wylaagnak* [*domina*] *azonya* [*mundi*]¹; bár egy eltérést is meg kell említeni: az első változatban a *wylagnack* *theremteyeth* értelmezésekor a fentiekhez hasonló módon a *wylagnack* mellé először a *creatorem* kerül, majd ezt törölve a *mundi*. A második változatban ilyesminek már nincs nyoma, a megfelelők szabályosak. Közös alapszövegre utalnak az azonos íráshibák: *amya*, *paradichomack*–*paradichomak*, továbbá egy sajátos *sz*-betűforma (*ß*) a *tiszta* (*tißtha*) szóban. Ez a graféma – eddigi ismereteink szerint – a korai nyomtatványokban jelent meg a *zs* fonéma jeleként; bevezetése Sylvester János újításaként tartható számon. Eredzetetn a Huszita Biblia mellékjeles *s* betűjéből lehet (KOROMPAY, Helyesírás-történet. In: Magyar nyelvtörténet. Szerk. KISS–PUSZTAI. Bp., 2003. 585). Hangértéke a MünchEml.-ben azonban a korai nyomtatványokkal szemben biztosan *sz*, forrása pedig feltehetően kéziratos szöveg. Használata egyetlen lexémához kapcsolódik, illetőleg a nyelvmesterben még a *diß* (= tíz) szóban alkalmazza Johannes von Grafing. Ennek a grafémának a jelenléte több kérdést is felvet. Létezhetett-e már korábban is ez a betűforma *sz* hangértékben, amelyet aztán Sylvester a *zs* jelölésére vett át? Nem lenne talán elképzelhetetlen. Összetett betűformával (*ß*) a KulcsK.-ben is találkozni (1539.), igaz, ott az *s* mássalhangzó kettőződésének (*ss*) jeleként alkalmazza Pápai Pál, a KulcsK. scriptora – esetleg éppen német hatásra, mint ahogy a nyomtatványok *ß*, *ß* betűi is német hatást feltételeznek. Archaikus-e? Ez sem zárható ki egészen. Lehet, hogy egy korábbi, tudatos *z* ~ *sz* megkülönböztetési törekvés hozta létre, nem tudott elterjedni, de zárványként egyes szavak megtartották. Morfológiai archaizmusok, amelyeket egy-egy szó tart fenn, ismeretesek a kódexekből (*mennybelől*-típus); egyes szavak igen archaikus hangjelöléseket is sokáig megőriztek (*föld*, *völgy* változatai), talán nem elképzelhetetlen ugyanez egy bizonyos betűformával kapcsolatban sem. A szöveg sokszoros másolat volta (l. feljebb) megengedne ilyen feltételezést.

Ugyanakkor rendszerszerű eltérések is mutatkoznak – ha csekélyek is – a két Ave sanctissima-változat között: a *-nak* ragban az első változatok *ck*-ja helyén a másodikban *k* áll: *paradichomak*, *wylagnak*. Az *i* hangértékű *y*-t a második változat egyes esetekben *i*-re cseréli: *wilaagnak*, *neekkil*. Azt is meg kell azonban mondani, hogy a szerző *e* cserében ingadozik (van *wylagnak* is), továbbá, hogy az első szövegben is előfordul az *i* jelölés (*paradichomack*). Az Ave sanctissimát, főleg annak második változatát sem kerülik el az íráshibák: *nagh* [=vagy], *s* esetleg ide számítható még egy-két olyan *e* ~ *a* csere, ahol nem feltételezhető ennek kiejtési háttere: *Tha*, *kywaaltkeppan*.

Az egymástól csak kis mértékben eltérő szövegvariánsok hangjelölése az ómagyar kódexből ismerős megoldásokat mutatja. Élőbeszédbeli kiejtés nyomait nem viselik magukon.

¹ Erre a jelenségre a cikk lektora, MÁTAI MÁRIA hívta fel a figyelmet.

7. A nyelvemester. – Johannes von Grafing nyelvemesterét a nagyjából korabeli hasonló műfajú nyelvemlékekkel összevetve érdemes vizsgálni. Ezekből elsősorban Rothenburgi János deák magyar nyelvemstere (1418–1422 között; kiadásai: JAKUBOVICH–PAIS, ÓmOlv. 282–4 és MOLNÁR–SIMON, Magyar nyelvemlékek 64–6), valamint az Ábel-féle szójegyzék (a 15. század végére datálva; kiadása: SIMONYI: NyK. 31. 1901: 225–7) kínál összehasonlítási alapot. A háromból pedig némileg a nyelvemsterek közös tulajdonságairól is megállapítható egy-két jellemző.

Elässer michoron iesek maiarorsagwo hallam ninz tschen wor. Mit cheres. Nem schemit. Mit äkärs. schemit. akemet hol walal. Eghäsät. Choä megt. a wärba. tucz sci niematul. mariarul. tudok Nemtudok Güzin. Schok een tudok. Mit mundas. mit mund. Nem eartum. eartudi. halodi. halom. haläm [vel] hälotam. madiön. madiön ne. mischoda. kischoda. mischoda es. hog ēnek nēbē. äkärs ennia. äkäratok inun. akarorok. gützin schok. wagiok. wag. wagiön. wagiuk. Maiär. niemat. thērek. kiräl. vr. solgat Barät. paph. Hideck nap. wagiön ma. Jo. Jol. gonos. naig. giczin. Nap. hold. menbe. lo. ember. ginir. wor.
hesam orodban Bábät sēgi orodban Zoki niemat megsärtat tegēdet Zoki maiar wolbudes egi wack

ēg. gettē. hārum nēg. ēt. hat. het. nüincz. gilentz. di. disenēg. disengettē. es. hus. härmicz. neguen. etuen. hatuen. hetuen. nuinczuen. [vel] säs nuincz. gilenczwen [vel] säsgilencz husch Säs. säs hat. esär. esäret.

Mindhárom nyelvemstert egy-egy anyakódex üresen álló lapjain helyezték el. Rothenburgi János a magáét egy latin grammatikai tankönyvbe jegyezte be, Johannes von Grafing két görög mű közé, az Ábel-féle szójegyzékről pedig tudjuk, hogy a vatikáni levéltár egyik (közelebről meg nem határozott) kéziratából való. Írásképét csak az első kettőnek ismerjük, ezek elég kuszák, írástükrörről, sorbeosztásról nemigen lehet beszélni. Egyszerű használati szövegekről van szó, s ezt a külső alak is mutatja.

Az Ábel-féle és a most vizsgált nyelvemester közös sajátága, hogy utalnak a nyelvre: *Parlare Ungharo* áll az Ábel-szójegyzék elején, Johannes von Grafing pedig az első ima előtt utal arra, hogy magyar szövegek következnek: *hungaricum*, majd a következő lap tetején, az első Miatyánk előtt bővebben megismétli: *Een akarok olvasni. hog? v̄g. hungaricum.*

A három emlék a következő általánosságokban egyezik: mondatállományuk általában kérdő és felszólító mondatokat tartalmaz (ami nem jelenti azt, hogy a kijelentő mondatok hiányoznának). A kérdőkkel az elemi kérdéseket lehet feltenni: *mit mondasz?, mi ez?, ennek mi a neve?, kié ez?, honnét jössz?, hova mész?, mit kérsz?, mit akarsz?* és hasonlók. Ezeket több esetben a feleletek is követik. A felszólító mondatok az evéssel, ivással, egyéb testi szükségletekkel való ellátásra vonatkoznak (köztük a nemi étellel kapcsolatosak is elég alaposan képviselve vannak): *Kulcsár, adj te kenyér!, Adj te bort!, Szakács, adj te húst!, Asszony, mossad ingemet!, Gyere, aludjunk el!, Tedd be az ablakot!, Eredj ki! Eredj hamar!* stb. Mivel az ilyen jellegű felszólító mondatokból az Ábel-féle és a János deák-féle nyelvemsterben elég sok van, feltűnik, hogy az efféle, a mindennapi életvitellel kapcsolatos felszólítások Johannes von Grafing nyelvemsteréből teljességgel hiányoznak. A szerzeteseknek feltehetően nem kellett megküzdeniük a világi elszállásolás jelentette nehézségekkel. Az ő szövegében viszont – ellentétben a másik kettővel – egy többszörösen összetett mondat is található, rögtön a nyelvemester elején: *Elässer michoron iesek maiarorsagwo hallam ninz tschen wor* (latin megfelelővel ellátva: *primum quando veni in hungaricum regnum audivi nec adest vinum*). Szó szerkezetek elősorolása sem János deák, sem Johannes von Grafing szövegére nem jellemzők, az

Ábel-félében azonban vannak határozósak és jelzősek is, ilyesfélék: *otthon van, kinn van, szép leány, szép asszony, kisdéd ember, te neved* stb. A lexémaállományban, amelyet e nyelvmesterek felsorakoztatnak, közönsnek nevezhetők az emberek közti viszonyokra utaló megnevezések, de a tényleges szóanyagban megint eltérések vannak Johannes von Grafing és a másik kettő között. Itt: *király, úr, szolgál* (ez utóbbi tárgyasetben vagy E/2. birtokos személyjeles alakban áll, ha a *d* zöngétlenedését feltételezzük), *barát, pap*; a másik kettőnél közös: *apa, anya*; Rothenburgi Jánosnál (ahol ez a szóanyag a leggazdagabb) még: *asszony, leány, legény, szolgál, húga, rér* is. Nála a további fogalomkörök: étel- és italnevek (*leves, kenyér, víz, sajt*); öltözkénevek (*köntös, palást, nadrág, saru, öv, ing*); fegyvernevek (*tőr, szekernye, kard, szúcsa, gereblye*); egyéb (*toll, fa, fal, grádics*). Az Ábel-féle szójegyzékben a fémek vannak részletesen képviselve (*ezüst, ólom, réz, bádóg, arany dukát*). A Johannes von Grafing-féle szóanyag nem ennyire gyakorlatias. A fent említett főneveken kívül tartalmaz népeveket (*magyar, német, török*), égitestek megnevezéseit (*nap, hold, menny*), valamint egészen alapvető fogalmakat: *ló, ember, kenyér, bor* (az utóbbi kettő a misézéshez is szükséges kellék, esetleg nem csak mint elsődleges szükségletet jegyezhet fel). Ugyanakkor feltűnő nála a mellékevek meglehetősen képviselése: *kicsiny* (több értelmezéssel is: 'parvum', 'modicum'), *jó, jól* [határozószó], *gonosz, nagy, sok*. Megtaláljuk a létige csaknem teljes paradigmáját, valamint múlt idők megkülönböztetését (*haläm vel hälotam*). Ez igen figyelemre méltó, mert a *-t* jeles múltnak az élőbeszédben, az *-ál/-é* jelesnek pedig elbeszélésekben, az írott nyelvben (a nem szemtanúság érzékeltetésére) volt nagyobb szerepe, miközben mindkét múlt időnek egyazon latin megfelelője van (E. ABAFFY, Latin hatás a XV–XVI. századi magyar igeragozásban. In: Areális nyelvészeti tanulmányok. Bp., 1983. 149–50). Ilyesminek a másik két nyelvmesterben nyoma sincs. Megjegyzendők még a kettős értelmezések, pl. *Nap. dies vel sol*. Mindebből egy tudományokban, grammatikában jártasabb emberre lehet következtetni. Az egyházas jellegre már az eddig előkerülő lexémaállomány is utalt, ezt tovább erősítik a kérdésekre adott feleletek is: *hol walál. ... Eghäsät. ... Choä megt. ... a wärba*. Vagy: *Mit äkärs. akemet* [= a könyvet]. (A *v* kiesésre számos példa van: vö. *ken-horidozonk 'librarii'* (SermDom. 2: 586); *solthar kennek kezepeben* (KeszthK. 451); *kenyben* (ÉrdyK. 9; ÉrsK. 176, 187); stb.) A válaszok tartalmát csak azért érdemes hangsúlyozni, mert János deáknál a *hol urad?* kérdésre a válasz obszcén kifejezés. Az ilyesfajta kifejezések amúgy is tág teret kapnak akár az Ábel-féle szójegyzékben, akár Rothenburgi Jánosnál. Johannes von Grafing nyelvmesterének „erőteljes vonulata” más jellegű, nemzeti villongásokat ölt nyelvi formába: *Zoki niemat megsärtat tégëdet, Zoki maiar wolbudes egi wack*. Ezek mellett nem latin, hanem német értelmezés van – igaz, tele törlésekkel.

Jelentős teret kap Johannes von Grafingnál a számok felsorolása. 1–12-ig, majd tízesenként százig, valamint az ezer. Ennél sokkal részletesebb azonban ez a felsorolás az Ábel-szójegyzékben. A területi eltéréseken, továbbá a lejegyzők anyanyelvi különbségei okozta jelentős hangjelölési eltéréseken túl érdekes jelenség, hogy mindkét számsorban a nyolcvan és a kilencven körül keletkeznek zavarok. Johannes von Grafingnál: *hetuen [70]. nuinzuen. [80] vel säs nuinz. gilenzwen [90] vel säsgilenz*; az Ábel-szójegyzékben a tízesek között a 70 *ethuem* után 80 *gnalsase*, 90 *chilensase*, 100 *tisase* áll. De az egyesek felsorolásakor sincs másként: a hetvenkilenc után a nyolcszáz, nyolcszázegy stb. következik.

E három nyelvmester mindegyikének hangjelölése magán viseli lejegyzője anyanyelvének nyomait. Az Ábel-félében a magyar fonémák megjelenítései olaszos hatást mutatnak (csak egy példa: *gnalsase* [nyolcszáz], a továbbiakra l. SIMONYI i. h.). Rothenburgi János deák és Johannes von Grafing német hallás alapján írta le a szöveget. Ugyan-

azon magyar szó olaszos és németes jelölsmódjára: *nem ce ~ ninz tschen; nem siomict ~ Nem schemit*. A lejegyzések idejének, az ómagyar kornak megfelelően a hallott szavak, kifejezések (egységes változat nem lévén) természetesen valamilyen nyelvjárási változatot tükröznek. A kérdő partikula elég egységesen *i* alakban jelenik meg: *tucz sci, halodi, eartudi* (Johannes von Grafing-féle), *yтали, bastalj, yatali* (Ábel-féle). Az elemzők egységesen megjegyzik a zártabb magánhangzó-használatot (vö. SIMONYI i. m. 223, ill. MOLNÁR–SIMON i. m. 66). Erre a MünchEml.-ben is van példa: *mundas, mund*. Szinte minden elemző kitér az *a ~ e* cserékre: „a magyar alsó nyelvállású labiális *a* helyén gyakran ír *e* betűt, ezzel valószínűleg a magyar *a* mély hangzását, a német *a*-tól eltérő voltát akarja jelölni.” (MOLNÁR–SIMON i. m. 66); „jelölte [...] a nyilt *e*-t sokszor *a*-val” (SIMONYI i. m. 225). Ez Johannes von Grafing esetében is előfordul: *Elässer, Bábät segi, niematul, ennia, esär* (l. még a többi szövegek hangjelölését is).

A hangjelölésből csak a jellegzetesebb eseteket hozom fel, pontos fonéma–graféma megfeleléseket amúgy is nehéz lenne megadni. Kérdéses, hogy amit hallott, milyen változatban (labiális, illabiális, nyíltabb, zártabb stb.) hallotta, milyen fonémaként realizálta, s ennek – német mivoltából adódóan – milyen grafémát szánt. Nem valószínű például, hogy a veláris hangrendű *nyolc* három esetből egyszer előforduló *nüincz* változatában az első magánhangzót az *ü*-höz kellene számítani – jöllehet egy másik előforduláskor az utótag a magyarral ellentétben palatális: *nuinczuen*. Többször inkább csak a hanghelyettesítéseket lehet megadni: *Maiär, maiarorsagwo* [Magyarországba], *wor* [bor], *nebe* [neve], *wack* [bak], *kischoda, mischoda* stb. Magánhangzók esetében mindez (a fent említettek miatt) még kétségesebb. (Hasonló jelenségekre, zöngés–zöngétlen párok előkerülésére l. MOLNÁR–SIMON i. m. 66 is.)

Magánhangzók		Mássalhangzók	
fonéma	graféma	fonéma	graféma
a	ä, a	c, cc	czsc (<i>tucz sci</i>), z (<i>zoki</i>), cz (<i>nuincz, harmicz</i>), tz (<i>güentz</i>)
á	á (ha nem hangsúlyt jelez: <i>walal, maiarorsagwo</i>), ä (<i>wärba</i>)	cs	ztsch (<i>ninz tschen</i>), z (<i>Güzin</i>), sch (<i>mischoda, kischoda</i>)
e, ē	e, ä, ë	gy	g (<i>eghäsät, hog vag, eg</i>), di (<i>madion</i>), gi (<i>wagiok, egi</i>), ig (<i>naig</i>)
é	e, ie, ea (<i>eartum, eartudi</i>), ee (<i>een</i>)	h	ch (<i>choä</i>), hangérték nélkül is: <i>paph</i>
o	o, u	j	i
u	v (<i>vr</i>)	k	k (<i>kischoda, iesek</i>), ch (<i>cheres, michoron</i>), ck (<i>wack</i>)
ü	ü (<i>güzin</i>)	ny	n (<i>ginir</i>)
		s	sch
		sz	s, -ß (<i>difß</i>)
		v	w, -u- (<i>neguen, hatuen</i>)
		z	s (<i>es</i>) (?)

A sokféle megoldás a g fonéma megfeleléseiben inkább arra utal, hogy különböző írásképek lehettek a scriptor előtt (*di, gi, g*). A 'magyar' szó leírásakor viszont egyiket

sem alkalmazta, hanem hanghelyettesítéssel *i-t* irt. A szitkozódós mondatnál a létigében 'vagy'-ként a *wol-t* találjuk, holott korábban a létige paradigmatajainak felsorolásakor a *di*, illetve *g*, *gi* betűjeleket használta. Ezért esetleg az tehető fel, hogy e két esetben – minta nélkül – a saját kútfőjéből kereste a megoldást. Másolási hibának tűnnek: *mariarul* [magyarul] *inun, akarorok, wagiuk, madion* [vagyon] kétszer is, *megt* [mégy] stb.

Egyéb, a lejegyző/másoló anyanyelvéről áruzkodó jelenségek a nyelvmesterből. – Mássalhangzó rövidülés hangzóközi helyzetben: *schemit, halodi, halom, haläm, hälotam*. – Zöngétlenedés – zöngésülés: *hideck nap, ginir, gettë, gilentz, diß, disenëg, säsgilencz* stb. – Hanghelyettesítések: *v ~ b* a *nëv* szóval kapcsolatban (erre már a Pater nosterben is volt példa); *cs ~ s*: *kischoda, mischoda*. – Alapalak helyett raggal vagy jellel ellátott alak jelenik meg: *solgat* [szolgát ~ szolgád] 'servus' (hasonló, bár törölt *t-re* Rothenburgi Jánosnál is van példa: *appa(t)*). – Szőrendi jellegzetességek: *madion ne* [vagyon nem] 'ist nit vorhanten', *Schok een tudok* 'vil ich kan', *Zoki maiar wolbudes egi wack*. – Ugyanaz a kérdés megjelenik Rothenburgi Jánosnál (*Ennec minewe* 'quomodo est nomen huic') és Johannes von Grafingnál is: *hog ënek nëbë* 'quod huic nomen'. Ez utóbbinak a kérdőszóhasználatára hathatott a német minta: 'wie ist sein Name'.

Az értelmezések többnyire latinok. Ez alól csak néhány kivétel van (l. a szőrendi jellegzetességeknél). Ezek a németül értelmezett szövegek azt a gyanút is kelthetik, mintha betoldások lennének egy, már korábban írásba foglalt változatba.

Johannes von Grafing nyelvmestere a magyar szótörténeti kutatás számára is tartalmaz néhány új adatot. Ha a *iesek* olvasat kétségtelen, akkor ez új alakváltozat, A *coki* pedig korábbi az eddig dokumentált előfordulásoknál (vö. EWUng. *co* alatt). Egyébként ennek az eredetileg kutyauzó, de személy kiutasítására is alkalmazott indulatszónak a használata nem lehetett ritka. A *ki-n* kívül egyéb utótagokkal is előfordul (vö. GALLASY: TNyT. II/1: 839, 843, 848): *cobe, cofel* és *cotova* is (*Co tova*, te bakszar, ne zúgolódjál; Heltai: Száz fabula, a 70. fabulában).

8. Összehasonlító hangjelölési táblázatok

A) Írott („kódexes”) változatok:

fonéma	Magánhangzók			
	grafémák			
	Pater noster	Ave Maria	Credo	Ave sanctissima
á ²	aa	aa	aa	aa
é ²	ee	ee	ee	ee
i	y	y	y, i	y, i
ó ²			oo	
ö (ő)	ew	–	– (ew)	o, ó
u	w	v-	-u-, v, -w-	w
ü	u, w	–	v	–

² Itt csak az van dokumentálva, ha esetenként külön jele is van a hosszú magánhangzónak, természetesen a rövid magánhangzó jele is jelöl(het)i.

Magánhangzók				
fonéma	grafémák			
	Pater noster	Ave Maria	Credo	Ave sanctissima
cs	ch	ch	ch	ch
gy	g(h)	g(h), ghÿ, g	gh	gh
j	y		y	y
ny	ny	ny	ny	ny
s	s	s	s	s
sz	z-, -s-	z	z, s (névben)	z, ß
ty	ty		ty	
v	w	w	w	w
k	k	k	k	ck, k
ly		ly		
z		z	z	z
néma h	th, szóvégen (ch is: <i>dech</i>), gh	th, gh (?)	th, szóvégen, gh (?)	th

B) Beszéltnyelvre utaló változatok (a Magnificat tkp. a kettő között áll, ezt jelzi a sötétített háttér):

Magánhangzók				
fonéma	grafémák			
	Pater noster	Ave Maria	Nyelvmester	Magnificat
a ~ á	ä, a	a	ä, a	a
e	ë, e	ë, e	e, ë, ä	e
é	ë	e	e, ie, ea, ee	e
i	i	i	i	i (ÿ)
o	o	o	o, u	o
ö	–	–		–
u	w	v-	u, v-	v
ü	–	–	ü (<i>güzin</i>)	ÿ (?)

Mássalhangzók				
fonéma	grafémák			
	Pater noster	Ave Maria	Nyelvmester	Magnificat
c (cc)			z, cz, tz, (czsc)	
cs	cz, z (?)	cz	ztsch, z, sch	cz
gy	g	g, gi	g, di, gi, ig	gy, g
j	i	i	i	ÿ
ny	n	ni	n	ny
s	s	s	sch	s
sz	s	s	s, ß	s
v	v, w	-u-, w	w, -u-	u, v
k	k	ch	k, ch, ck	k
ly		li		l (?)
z		s	s (?)	s
h		h	ch, h	szóeleji

9. Összefoglaló megjegyzések. – A MünchEml. párosan és egyedül előforduló szövegegységekből áll. Két, egymástól lényegesen eltérő variációban tartalmazza a Miatyánkot és az Üdvözlégy Máriát. Az alapvető imádságoknak ebben a dupla megjelenítésében tudatosságot kereshetünk. A Pater noster első változatát megelőzi ugyanis egy bejegyzés, amely így szól: *Een akarok olvasni. hog? vg.* Ne feledjük, ez nem az első szövegegysége a magyar vendégszövegnek, hiszen az az Ave sanctissima! Ez a scriptori megjegyzés arra való határozott utalás, hogy ami ezután következik, az hangzó szövegként, szinte korabeli fonetikai átírásként működik a szövegalkotó számára. Megjegyzendő, hogy ehelyt található a nyelvemlék egyetlen kérdőjele (amelynek formája egyébként olyan, mint amelyet a Guary-kódexből ismerünk), holott a nyelvemlékben előkerülő kérdések is alkalmat szolgáltathattak volna e mondatzáró írásjel kitételére. Feltehető azonban, hogy ott az előzmény nem tartalmazott kérdőjelet. A kódexek szövegtagolásának áttekintő vizsgálatából az is ismeretes, hogy az ómagyarban meglehetősen takarékosan bántak a kérdőjelek kitételével (vö. KESZLER, Írásjeltan. Bp., 2004. 120). Ez a scriptori bejegyzés, amely minden valószínűség szerint nem támaszkodik előzményre, elárulja az intonációjelölés fontosságát a német scriptor, Johannes von Grafing számára. Mint ahogy a hangsúlyjelölésnek is jelentős szerep jut, de csak is a beszélt nyelvek számító szövegegységek esetében: ezért csupán a Pater noster – Ave Maria első blokkjában, valamint a Nyelvemlékben találunk a szavak vagy versek fölött a hangsúly helyét érzékeltető vesszőket.

Világos és tudatos szembeállítás regisztrálható tehát a két leghasználatosabb, az úzusban egymással összetartozó imák párosainak esetében: elsőként állnak a mindennapi használatban csiszolódott, beszélt nyelvi változatok, erre következnek a kódexelőzményekre támaszkodó, írott nyelvi variánsok. A hangjelölési, morfológiai érvekről feljebb már esett szó.

Kétszer fordul elő, mintegy bekeretezi a magyar vendégszöveget az Ave sanctissima Maria. Használhatósága nyilván meg sem közelíthette a Miatyánk–Üdvözlégy együttest. Nem is utal egyik variánsa sem beszélt nyelvi háttérre, a két szövegváltozat eltérései lényegtelenek. Sok élőnyelvi vonást hordoz viszont (hangjelölésbeli és morfológiai megoldásaiban egyaránt) a zsolozsma részeként naponta mondott Magnificat. A Credo ezzel szemben írott nyelvi háttérű, régies, és számos íráshibával van lemásolva. Azt is érdemes megemlíteni, hogy az összes ómagyar kódex közül a PeerK. az, amelyben a Pater noster–Ave Maria–Credo együttesen fordul elő, és hogy a szövegpárhuzamok megoldásait tekintve is sok az érintkezési pont e kódex és a MünchEml. megfelelő szövegegységei között.

A nyelvemlék – funkciója miatt – csakis az élőbeszédet tükrözheti. A MünchEml.-nek ebben a szövegegységében érvényesül leginkább az „Írj, ahogyan beszélsz” arisztotelészi elve: a német füllel hallott magyar kiejtés megfelelő visszaadásának vívódásait látjuk. Összevetve Johannes von Grafing nyelvemlékét egyéb nyelvemlékekkel, különösen szemléletes ugyanazoknak a magyar kifejezéseknek olasz és német anyanyelvi bázisból való megragadása, és a megoldások különbségei. A nyelvemlék szóanyaga és kifejezőkészlete – főleg az ismert korabeliekhez képest – egyházas jellegű. Az élőnyelviség ellenére azt kell azonban mondanunk, hogy a szöveg íráshibái arra utalnak, hogy legalább egy része másolásból ered. Erre utalnak a $w \sim m$, $v \sim n$ vesztések, az n és az m összekeverése, és egyéb hibák is (l. feljebb).

És végül: az egyes szövegemlékek vizsgálatának ahhoz a nehéz – nem nyelvi – kérdéshez is segítséget kellene nyújtania: mi célból keletkezhetett a MünchEml.? Két lehetőség vehetünk számba.

1. Nyelvtanulási céllal. A nyelvemlék olyan imádságokat tartalmaz, amelyeknek emlékezetből való elsajátítása a korabeli iskoláztatás gyakorlatának megfelelően még az

alacsonyabb fokú oktatást képviselő plébániai iskolákban is kötelező volt. A nyelvemlék írója és tulajdonosa, Johannes von Grafing az alapvető klerikusi ismereteknél jóval magasabb fokú iskolázottsággal rendelkezett, az idegen nyelv tanulásakor azonban – szintén a kor gyakorlatának megfelelően – segítségül vehette az alapvető tananyagot – amelyre egyébként mint egyházi embernek szüksége is lehetett –, s ehhez adta hozzá a nyelvmesterben a mindennapi életben való eligazodást lehetővé tevő szó- és kifejezésrinkincset egy részét. Azt sem lehet kizárni, hogy a nyelvtanulási szándék háttérben magyarországi, esetleg közép-európai utazás terve állhatott. Johannes von Grafingot – aki a délnémet nyelvterületen is sok helyen megfordult, Bécsben is járt –, akár rendje is megbízhatta utazással járó küldetéssel. A török népnév említése (a magyar és a német mellett harmadikként) azt mutatja, hogy a nyelvemlék scriptora számára ennek fontossága volt: Magyarországon már törökökkel is találkozhatott. Az 1516-ban keletkezett, tehát nagyjából egykorúnak tekinthető Gömör-kódexben több helyen is előfordulnak a török veszélyre való utalások: *hýzzem hogý ez gonoz poganoktul ... ez e w edes fya ihús meg ment mynd feýenkent* (39), *zabadeých meg mynket mynd feýenkent az gonoz te w re w kkekt w l* (43). E vonatkozásban is rendkívül fontos az a tény, hogy a kódexben – a magyar vendégszövegen kívül, s annak környezetében – egyéb nyelveknek: töröknek, lengyelnek, cigánynak a vendégszövegei is helyet kaptak. A török szöveg (115 recto) a magyarhoz hasonlóan egyházi szövegeket (Miatyánk, Üdvözlégy, Credo és zsolozsmázáskor használt versus és rezponzorium), valamint latin értelmezéssel kísért nyelvmestert tartalmaz. Liturgikus szövegek jelenléte törökül meglepőnek tűnik, de ez is utalhat éppen arra, amire a török népnév említése, hogy a Magyarországon való nyelvi boldoguláshoz a magyar és török nyelv hasonló módon volt szükséges. Lehetséges, hogy a 113 verso alsó negyedében is török szöveg áll, ez azonban még nincs azonosítva. A 33 sornyi lengyel szöveg (114 recto) nem liturgikus, hanem nyelvmester jellegű, többek között számokat, latin értelmezéssel nyelvtudásra utaló mondatokat stb. tartalmaz: pl. *nescio bohemicum, scis teutonicum, ego modicum scio loqui polonice, teutonice, bohemice* stb. Az alig több mint tíz sornyi cigány nyelvű szöveg (114 recto) is nyelvmester jellegű, latin értelmezésekkel ellátva, pl. *volumus libenter bibere vinum; da mihi pecuniam* (vö. mindezekre SARBÁK GÁBOR cikkét). A kódexben 21 sornyi francia vendégszöveg is van, amely azonban elhelyezését tekintve is elválik az eddigi tárgyalattól. A szokásos imákat, valamint a Tízparancsolatot tartalmazza, nem áll mellette latin (vagy más nyelvű) értelmezés, lejegyzője francia anyanyelvű személynek látszik, nem tartozik tehát a Johannes von Grafing által beírt vendégszövegek közé.

2. A másik feltevéshez az adja az alapot, hogy az anyakódex döntően grammatikai jellegű szövegeket tartalmaz, másolóját tehát láthatóan foglalkoztatták az effajta kérdések. Ha a magyar szövegeken az látszik, hogy másolatok, mégpedig – a hibákból kikövetkeztethetően – néha olyan másolóra vallanak, aki talán nem is értette egészen, hogy mit másol magyarul, tudni róla viszont, hogy tudományosan képzett, a korabeli élvonalba tartozó szerzetes volt, nem elképzelhetetlen az a feltevés sem, hogy a több (tipológiai szempontból is eltérő) nyelvet összehasonlító írta be a magyar, lengyel, cigány, török szövegeket. A beszélt és írott nyelvi változatok megkülönböztetése a magyarban szintén utalhat tudományos megközelítésre. De ilyesmire lehet gondolni az *orodban* kétszeri előfordulása kapcsán is, ahol az egyik előfordulás fölé a *nasen auf* értelmezés került – érzékeltetve, hol a rag helye a magyarban. A másik értelmezés németes: *auf dy nasen*.

Mindenképpen rendkívül fontos lenne a nem magyar vendégszövegek nyelvi állapotát feltérképezni, megismerni a korabeli, adott élőnyelvhez való viszonyukat, másolat vagy eredeti voltak. E részletes vizsgálat eredményeinek alapján talán határozottabban lehet majd állást foglalni a vendégszövegek beírásának céljáról.

Akár ez, akár az azonban a magyar vendégszöveg keletkezésének oka, a nyelvtörténet szempontjából nagy nyereség ez az újonnan felfedezett szövegegyüttes. Szemléletesen mutatja ugyanis azt, amit a nyelvi változásokkal kapcsolatban nem lehet eléggé hangsúlyozni: minden változás a mindennapi nyelvhasználatban/nyelvhasználatból indul, csak ennek a használatnak a részleteiről – korai korokra nézve – az írásos megjelenítés konzervatív jellege miatt nehezebben szerezhethünk tudomást. Ez a nehézség hátródott el (egy nem magyar anyanyelvű lejegyző jóvoltából) néhány kis szöveg erejéig e nyelvemlékben, mutatóváltást adva az egy időben létező beszélt és írott nyelvi szöveg, újítás és hagyománykövetés kettősségéből.

HAADER LEA

The Munich Heritage

This paper is a continuation of Gábor Sarbak's above. As a first attempt to analyse the Munich Heritage, discovered in the National Library of Bavaria, it tries to find answers to the following questions. In the case of paired texts, the author tries to find out how the variants are related to one another, as well as to other variants found in Hungarian codices; and whether the former can be shown to follow the pattern of some of the latter. (In the case of single-variant prayers, it is obviously only the second point that can be investigated.) With respect to the language teaching material, what is at issue is its relation to similar materials known so far. The thorniest issue, however, is what the texts reveal with respect to the circumstances among which the language record came into being and its aims. A special merit of this text is that features of written vs. spoken language can be studied with the help of the variant prayers.

LEA HAADER

Kettős fókusz és kettős tagadás a magyarban

1. Bevezetés. – A magyar nyelvben a mai nyelvtani irodalomban fókusznak nevezett főhangsúlyos összetevő, mint az a XIX. századi leírások óta ismeretes, közvetlenül a mondat igei állítmánya előtt helyezkedik el a véges (finitum) igét tartalmazó mondatokban, természetesen az igejét is „elmozdítva” az ige elől. Ha a mondatban több egymástól független összetevő vagy mondatrész hordoz fókuszot, akkor közülük csak az egyik kerülhet az ige elé, a többi pedig az ige mögött sorakozik fel. Ugyanez a helyzet akkor is, ha több, egymástól elválasztható kisebb összetevőkből álló nagyobb egység kerül fókuszba: ilyenkor mindegyik részösszetevő főhangsúlyt kap, de közülük csak az egyik kerülhet az ige elé, kivéve, amikor maga az ige áll az „első” helyen. Mindebből következik, és így az is az elfogadott tételek közé tartozik, hogy az ige előtti fókusz pozíciója előtt nem lehet egy másik fókuszos összetevő.

A jelen dolgozatban ennek az állításnak a téves voltát mutatjuk be olyan példák segítségével, amelyek egyértelmű bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy létezik ige előtti többszörös fókusz a magyar mondatban. A szerkezet elemzése több lehetőséget is felvet. Az egyik a többszörös állító fókusz esetében a legelső fókusz mögé történő kötelező ige-emelést tiltja meg a tagadás hatóköri követelményeire hivatkozva. A másik lehetséges elemzés egy eddig rejtélyesnek tűnő jelenségnek, a tagadó „névmások” (vagy kvantorok) és a fókusz együttes előfordulásának a vizsgálatára támaszkodik: ezt hozzuk összefüggésbe az ige előtti többszörös fókusszal.

A tagadó kvantorok látszólag egyformán viselkednek, akár előttük, akár mögöttük van a tagadószó. Ha azonban a tagadószó és a tagadó kvantor közé beékelődik a fókusz, akkor a szerkezet „elromlik”. Jóllehet a mondat továbbra is tagadó mondatnak számít és tagadó kvantor elvben minden tagadó mondatban szerepelhet, ebben az elrendezésben mégsem elfogadható. A megoldás iránya feltevésünk szerint az lehet, hogy kettős, illetve többszörös mondatszerkezetet tulajdonítunk az ilyen mondatoknak. Ezt a javaslatot azután visszavetítjük az ige előtti kétszeres fókuszra is és megvizsgáljuk, lehetséges-e ennek segítségével elemezni a többszörös fókuszt is.¹

2. A fókusz elrendeződése a mondatban. – A „Fogarasi-szabály” első megfogalmazása óta (FOGARASI JÁNOS, *Heuréka*. Athenaeum 2. 1838: 193–8, 241–9, 289–97) tudjuk, hogy a magyar mondatban a kérdőszók az igeikötő nélküli ige előtt állnak. A XIX. század számos más nagy nyelvésze értekezett azután a mondat szörendjéről (pl. BRASSAI SÁMUEL, *A mondat dualizmusa. Értekezések az MTA Nyelv és Széptudományi Osztálya köréből*. 12. Bp., 1885.; UŐ., *A magyar mondat*. Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv és Széptudományi Osztály Közölnye. 1863: 3–128, 1865: 173–409; JOANNOVICS GYÖRGY, *Szórend*. Nyr. 1872: 166–71, 206–14, 254–60, 303–10; KICSKA EMIL, *Hangsúly és szórend*. Nyr. 1890: 6–18, 153–58, 203–9, 390–5, 433–40; 1891: 292–8, 337–45, 385–94, 433–45, 481–91; 1892: 385–95, 434–48, 486–97; 1893: 6–13, 53–63). Az É. KISS KATALIN munkásságával (*Configurationality in Hungarian*. Bp., 1987.; *Mondattan*. In KIEFER F. – É. KISS K. – SIPTÁR P., *Új magyar nyelvtan*. Bp., 1998.; *The syntax of Hungarian*. Cambridge, 2002.) új és időtálló eredményeket hozó újabb szórendi kutatások pedig szinte a végérvényesség erejével rögzítették azokat a szabályokat, amelyeknek a mondat összetevői engedelmeskednek.

A számunkra a jelen dolgozatban fontosakat – egyelőre a szigorúbb megfogalmazásoktól, illetve szerkezeti elemzéstől vagy ábrázolástól eltekintve – az alábbiakban foglalhatjuk össze. (Nem vesszük figyelembe viszont azt az esetet, amikor az ige [is] fókuszos: egyrészt, mert az összehasonlítások alapjául szolgáló példáinkban, illetve érveinkben nem játszik szerepet, másrészt, mint azt egy másik cikkemben igyekeztem bizonyítani, önálló ige-fókusz valójában nincsen, csak VP-fókusz, amely csak az ellipszis szabályai miatt mutatkozik ige-fókusznak [KENESEI I., *Adjuncts and arguments in VP-focus*: ALH. 45. 1998: 61–88]. – Az összetevők mondatbeli elhelyezkedését e tanulmányban végig – valójában metaforikusan – az íráskép szerinti helyviszonyokkal [„előtte”, „mögötte” stb.] ábrázoljuk, mivel az íráskép által rögzített hangzó mondatra való utalás körülményes lenne, de természetesen mindig a kimondott mondatra értjük állításainkat.)

- (1) a) Ha a fókuszra egyetlen (az igtől különböző) összetevő van megjelölve, akkor az (vagy az azt tartalmazó összetevő) közvetlenül a véges (ragozott, finitum, időjeles) ige elé kerül és főhangsúlyt kap.
- b) Ha a fókuszra egynél több összetevő van megjelölve (amelyek között nem szerepel az ige), akkor közülük az egyik a véges ige elé kerül, a többi az ige mögött sorakozik fel és mindegyikük főhangsúlyt kap.

¹ A jelen dolgozat egy NWO-OTKA (N 37276) kutatás keretében készült. Köszönettel tartozom egyes fókuszjelenségek megvitatásáért Lipták Anikónak és Molnár Valériának, továbbá a nyelvi adatok értékelésében adott segítségéért Bánréti Zoltánnak, Bartos Hubának, Gervain Juditnak, Hunyadi Lászlónak, Kálmán Lászlónak, Lipták Anikónak és Varga Lászlónak. Külön köszönöm a folyóirat lektorának a tanácsait.

- c) Ha a mondat állítmányi része (azaz az alanyt nem tartalmazó „igei csoport”, a VP) van a fókuszra megjelölve, akkor vagy a főhangsúlyos (és ha igeikötős, akkor igeikötő-ige sorrendű) ige van az első helyen, vagy a VP valamelyik másik összetevője foglalja el a véges ige előtti pozíciót és az ige (valamint az esetleges igeikötő) kivételével a VP minden összetevője főhangsúlyt kap.

Most az (1)-ben leírt változatokat mutatjuk be példákon – de továbbra sem szerkezeti elemzéseken – keresztül. A helyzet akkor a legegyszerűbb, amikor egyetlen fókuszos összetevő van a mondatban, l. (1a). Itt és az alábbiakban a fókuszpozíciót 'F' címkével ellátott szögletes zárójelekkel jelöljük, a fókusz „terjedelmét”, vagyis a fókuszosnak értelmezett összetevőt KIS NAGYBETŰKKEL, a főhangsúlyt pedig az illető szó előtti kétveszűs idézőjellel.

- (2) a) *Anna (nem) [F "MARIT] látogatta meg tegnap.*
 b) *Marit [F "ANNA] látogatta meg tegnap.*
 c) *[F "TEGNAP] látogatta meg Anna Marit.*

Az alábbi sorrendek, illetve hangsúlyozások és/vagy értelmezések nem lehetségesek:

- (3) a) **[F "ANNA] (nem) [F "TEGNAP] látogatta meg Marit.*
 b) **[F "MARIT] [F "ANNA] látogatta meg tegnap.*

Az (1b)-nek megfelelő helyzet akkor áll elő, amikor több, egymástól független összetevő van szembeállítva egymással.

- (4) a) *Anna [F "MARIT] látogatta meg [F "TEGNAP] (és Pétert tegnapelőtt).*
 b) *Tegnap [F "ANNA] látogatta meg [F "MARIT] (nem pedig Péter Ferit).*
 c) *Tegnap nem [F "ANNA] látogatta meg [F "MARIT] (hanem Péter Ferit).*

Végül az (1c) típusú elrendeződéssel az alábbi példákban bemutatott esetekben van dolgunk.

- (5) a) *Anna tegnap délután [F "MARIT] LÁTOGATTA MEG A "KÓRHÁZBAN (nem pedig tévét nézett).*
 b) *Anna tegnap délután "MEGLÁTOGATTA "MARIT A "KÓRHÁZBAN (és nem kézilabdázott).*
 c) *Anna tegnap délután nem [F "MARIT] LÁTOGATTA MEG A "KÓRHÁZBAN (hanem tévét nézett).*

Természetesen többszörös szembeállítást más eszközökkel is ki lehet fejezni: legegyszerűbben a fókusz előtti főhangsúlyos, de emelkedő hanglejtésű kontrasztív topikkal (SZABOLCSI ANNA, Az aktuális mondatagolás szemantikájához: NyK. 82. 1980: 59–83). A kontrasztív topikot 'KT' címkével és – a (fő)hangsúly jelölését elhagyva – az emelkedő hanglejtést felidéző '/' jellel különböztetjük meg. A főhangsúly mellett viszont nem jelöljük külön az eső (vagy adott esetben, pl. összetett mondatban, az emelkedő) hanglejtést. A zárójelbe tett lehetséges folytatásokon a hangsúlyokat és a funkciókat (fókusz, kontrasztív topik stb.) nem tüntetjük fel.

- (6) a) [_{KT} Marit] Anna [_F "TEGNAP"] látogatta meg (Pétert pedig tegnapelőtt).
 b) [_{KT} Anna] [_F "MARIT"] látogatta meg tegnap (Péter pedig Ferit).
 c) [_{KT} Marit] Anna nem [_F "TEGNAP"] látogatta meg (Pétert pedig nem tegnapelőtt).

A kontrasztív topiknak persze nem egészen azonos a használati köre, azaz nem ugyanolyan jelentésbeli következményekkel, implikációkkal jár együtt, mint a többszörös fókusz: feltűnhet például, hogy a (4b), illetve a (4c) példával szemben a (6b), illetve a (6c) mondatot nem lehet ellentétes állítással folytatni.

3. Ige előtti többszörös fókusz. – A) A többszörös kérdés ek. – A többszörös fókusz ige előtti megjelenését tiltó szabály alól azonban van egy látszólagos kivétel: a több kérdőszót tartalmazó kérdések, amelyeknek, mint azt É. KISS KATALIN (i. m. 1998.) megállapította, két típusuk van. Az elsőbe az egyszerű választ váró kérdések tartoznak, például:

- (7) a) *A regény végén ki vesz el kit? (V á l a s z : Péter Annát.)*

A másik csoportban olyan kérdéseket találunk, amelyek párokba, illetve a kérdőszók számától függően n-esekbe rendezett válaszokat várnak, például:

- (8) a) *Ki melyik ajándékot választotta? (V á l a s z : Anna a könyvet, Péter a kalácsot és a bort, ...)*
 b) *Ki mikor melyik ajándékot választotta? (V á l a s z : Anna hétfőn a könyvet, Péter szerdán a kalácsot és a bort, ...)*

Ezekben az esetekben több személyt, több ajándékot, illetve több időpontot kell egymáshoz rendelni a kielégítő válasz megadásához. Ha a kérdőszó a fókusz pozícióját foglalja el, akkor az ígét közvetlenül megelőző kérdőszó előtti további kérdőszók is fókuszban kellene, hogy legyenek, és ézálalt az ige előtti többszörös fókusz tilalmát sértik meg. É. KISS ennek a problémának a feloldására a következők tetszetős javaslatlall él. Mivel egyrészt a fókuszl a kijelentő mondatban is megelőzhetik univerzális kvantorok, másrészt a fókuszpozíció előtti kérdőszók (is) kimerítő felsorolást valósítanak meg (illetve azt kéri a válaszban), a második típusba tartozó többszörös kérdések további kérdőszavai valójában univerzális kvantorok. Tehát a (8) mondatok lényegében így fordíthatók le: 'Minden x személyre, (minden y időpontra) nevezd meg, hogy x személy (y időpontban) melyik z ajándékot választotta'. A többszörös kérdések különböző típusait részletesen elemzi LIPTÁK ANIKÓ „On the syntax of *Wh*-items in Hungarian” című munkájában (PhD értekezés, Leiden, 2001.).²

Ha egyébként tüzetesen megvizsgáljuk, hogy a válaszokban hogyan rendeződnek el a kérdőszókkal párhuzamos kifejezések, akkor azt tapasztaljuk, hogy vagy a (4), azaz

² A lektor kifogásolja, hogy nem foglalkozom azzal problémával, miért nem lehet egy valódi univerzális kvantort elhelyezni két kérdőszó közé (pl. **Ki minden délben kivel ebédel?*). Csakhogy LIPTÁK (i. m.) erre is jó megoldást kínál: a kérdőszók a Lexikonban kétféle jellemzést kapnak, és csak az egyik teszi őket alkalmassá arra, hogy fókuszpozícióba kerüljenek, a másik lexikai jegykombináció csakis a fókusz előtti kvantorok helyén ellenőrizhető. Ha viszont valódi kvantor kerül a valódi kérdőszó elé, egy ún. intervenció hatás lép fel, ami lehetetlenné teszi, hogy a fókuszban lévő kérdőszó a mondatbevezető Comp fejjel egyeztethető legyen.

a többszörös fókusz, vagy a (6), vagyis fókusz melletti a kontrasztív topik(ok) mintáját követik.

- (9) a) [_F "ANNA] választotta [_{F A} "KÖNYVET], [_F "PÉTER] [_{F A} "KALÁCSOT ÉS A "BORT], ...
 b) [_{KT} Anna] [_{F A} "KÖNYVET] választotta, [_{KT} Péter] [_{F A} "KALÁCSOT ÉS A "BORT], ...

Minthogy eszerint a többszörös kérdőszavas kérdések sem tekinthetők kivételnek az ige előtti többszörös fókusz tilalma alól, lássuk, milyen szerkezetek okoznak valódi gondot az említett tiltás megsértése miatt.

B) Kérdőszó és fókusz az ige előtt: a probléma bemutatása. – Tegyük fel, hogy a rendőrség hat hullát fedezett fel, és miután azonosították őket, kiderítették, hogy az áldozatokat egy vagy több elkövető gyilkolta meg. Ugyanakkor valamilyen technikai eljárás segítségével azt is ki tudták mutatni, hogy a gyanúsítottak között szereplő Kovács Ernő két személy haláláért biztosan nem felelős, jöllehet a másik négy esetben semmi bizonyos nem állítható. Ezek után az alábbi kérdések bármelyike feltehető:

- (10) a) *Kit nem Kovács Ernő ölt meg?*
 b) *Melyik áldozatot nem Kovács Ernő gyilkolta meg?*

Vagy vegyünk egy másik helyzetet, melyben a diákoknak egy Shakespeare-darabot kellett elolvasniuk otthon. A tanórán az oktató az alábbi kérdéseket teheti fel.³

- (11) a) *Ki nem a Hamletet olvasta?*
 b) *Melyikőtök nem vígjátékot olvasott?*

A kérdések mind a két esetben valódi kétszeres fókuszt tartalmaznak. Ezt a következő érveléssel támaszthatjuk alá. Először is tegyük fel, hogy ugyanazzal a szerkezettel állunk szemben, mint a többszörös kérdéseknek a (8a–b) példakkal illusztrált második típusában. Eszerint a fókusz előtt álló kérdőszó az univerzális kvantor szerepében állna; ha pedig a (10a)–(11a) példákat továbbra is kérdésként akarjuk kezelni, akkor az alábbi típusú fordításhoz kell folyamodnunk:

- (12) a) *Minden x személyre, ki az, aki nem Kováccsal azonos és x-et megölte?*
 b) *Minden x személyre, mi az, ami nem a Hamlettel azonos és x elolvasott?*

Itt a fókuszban álló kifejezéseket cseréltük kérdő kvantorokra, de hát ezek a kérdések nyilvánvalóan nem a (10)–(11) mondatok fordításai; láthatóan egészen mást jelentenek: valami olyasmit, hogy 'Kit ki ölt meg (aki nem Kovács)?', illetve 'Ki mit olvasott el (ami nem a Hamlet)?'. Egyébként is, a (10a)–(11a) példákban az ige előtti helyen nem kérdőszó, hanem „sima” fókuszos kifejezést áll, vagyis – ha a kérdőszókat továbbra is

³ A felmérés során az egyik válaszadó számára kevésbé elfogadhatók voltak a tárgyra kérdező mondatok az alanyra kérdezőknél, tehát a (10) a) (11)-nél. Egy másik válaszadó szerint a (11b) nem volt elfogadható. A válaszadók véleménye eltért abban is, hogy a kérdőszón emelkedő vagy eső hanglejtés van, illetve, hogy a főhangsúly a *nem* tagadószóra vagy az azt követő névszóra, a tulajdonképpeni fókuszra esik-e. Olyan is volt, aki szerint a kérdőszó után egyáltalán nincsen hangsúly. Varga László szerint a *nem* akkor hangsúlyos, ha a fókuszban lévő összetevő ismert vagy kikövetkeztethető.

univerzális kvantoroknak tekintjük – inkább az alábbi (egyszerűsített) értelmezések felelnének meg nekik:

- (13) a) *Minden x személyre, az, aki x -et megölte, nem Kovács.*
 b) *Minden x személyre, az, amit x elolvasott, nem a Hamlet.*

A (12)-ben látható „fordítások” viszont így már nem kérdések. A fókuszt ugyanis az ’az az x , amely x -re a P kijelentés igaz, azonos A -val’ formulára alakítottuk át az újabb kutatásoknak megfelelően (pl. É. KISS i. m. 1998.; ÜÖ. i. m. 2002.) – de akárhogy értelmezzük is, az biztos, hogy a fókusz nem fordítható kérdőszóként. Mivel pedig a többszörös kérdésekben a közvetlenül az ige előtt (vagyis a fókuszban) álló kérdőszó teszi kérdéssé a mondatot, a fókuszpozíció előtti, és ezért univerzális kvantorként értelmezendő kérdőszavaktól a mondat nem válhat kérdő jellegűvé. A (10)–(11) mondatok fókusz előtti kérdőszavai tehát nem azonosak a többszörös kérdések fókusz előtti kérdőszavaival.

Ebből pedig az következik, hogy ha a mondatok értelmével összhangban kérdés-ként akarjuk értelmezni őket, akkor az elől álló kérdőszók nem lehetnek univerzális kvantorok, hanem csakis valódi kérdőszók. Azaz pontosan olyanok, mint amelyek a többszörös kérdésekben a fókuszpozícióban vannak: ők teszik kérdéssé a mondatot. Fontos tulajdonsága még a tagadott fókusz előtti kérdőszónak, hogy a diskurzushoz van kötve (*D-linked*): meghatározott személyek vagy tárgyak köréből kell választanunk a választ kielégítő egyedeket. Nem diskurzushoz kötött kérdőszók elfogadhatatlanok, pl.: **Hány könyvet/Mit nem Anna választott?*

- (14) a) *Mely x személyre igaz az, hogy az, aki x -et megölte, nem azonos Kováccsal?*
 b) *Mely x személyre igaz az, hogy az, amit x elolvasott, nem azonos a Hamlettel?*

Mielőtt a további érveinket ismertetjük, felhívjuk a figyelmet, hogy már régebb óta tudjuk: van egy olyan kérdéstípus, amely megengedi azt, hogy a kérdőszót kontrasztív fókusz kövesse: ez pedig a *miért* kérdőszót tartalmazó mondatok (É. KISS K. i. m. 1987.; KENESEI I., Logikus-e a magyar szórend?: ÁNyT. 17. 1989: 104–52).

- (15) a) *Anna miért [_F A KÖNYVET] választotta?*

A többféle magyarázat közül a legvalószínűbb szerint a *miért* mögötti fókusz azért lehetséges, mert a kérdés valójában a fókusz kifejezte azonosító állításra vonatkozik, vagyis a *miért* valójában nem része, nem összetevője az *Anna A KÖNYVET választotta* mondatnak, hanem mintegy arra „telepszik rá”, és ez a lehetőség egyetlen más kérdőszó esetén sem áll fenn. Ennélfogva a *miért* kérdőszónak nem is felel meg semmi magában a fókuszos (mag)mondatban. A (15) egyszerűsített logikai-szemantikai fordítása tehát a (16) lenne, amelyben a zárójel a külső kérdőszó „vonatkozási tartományát”, vagyis a belső fókuszos propozíciót fogják közre:

- (16) a) *'Mely y okkal azonos az az ok, amely y ok miatt [az az x dolog, amely x dolgot Anna választotta, azonos a könyvvel]?'*

Ha viszont bármely más kérdőszót helyezünk ebbe a szövegkörnyezetbe, akkor a (16) mintájára megalkotott fordítás logikailag is helytelen mondathoz vezet, mivel a fókuszos propozícióban egy lekötetlen z változó van, amely az e propozíció kívülre helyezett

alanyt képviseli. Ha viszont ezt az alanyt az *y* (kötött) változóval reprezentálnánk, akkor a szerkezet nem lehetne azonos a (15)–(16) mondatéval.

- (17) a) **Ki A KÖNYVET választotta?*
 b) **Mely y személy azonos azzal a személlyel, amely y személyre [az az x dolog, amely x dolgot z választotta, azonos a könyvvel]?*'

Arra következtetünk ezek után, hogy ezért nem lehet a *miért*-en kívül más kérdőszót alkalmazni a fókuszról balra, vö.:

- (18) a) **Péter hol A KÖNYVET választotta?*
 b) **Anna mikor PÉTERT látogatta meg?*

Mint azt egy korábbi cikkemben bemutattam (KENESEI I. i. m. 1989.), a (15) típusú kérdésre – kivételesen – lehetséges ige előtti kettős fókuszot tartalmazó választ is adni; feltehetőleg ugyanazért, amiért a megfelelő kérdést is meg lehet alkotni.

- (19) a) *Anna [F.AZÉRT] [F.A KÖNYVET] választotta, mert a lemez össze volt törve.*

Kijelenthetjük tehát, hogy a fókuszot kifejező azonosító állítás esetében semmilyen más körülményre, mint az azonosítás okára, nem kérdezhetünk rá, de megjegyzendő, hogy ez egy igencsak önkényes kikötés, amely csupán rögzíti a magyar (és az e tekintetben hozzá hasonló nyelvek) egy sajátosságát, de azt semmilyen független (szemantikai vagy szintaktikai) okkal nem magyarázza.⁴

Lehetséges persze akár egyetlen mondatban is kérdőszót és fókuszot, pontosabban fókuszhangsúlyt alkalmazni: ilyenkor a (4) példákban bemutatott elrendezésben szerepel az ige előtti kérdőszó, illetve az ige mögötti fókusz.

- (20) a) *HOL választotta Péter A KÖNYVET?*
 b) *Anna MIKOR látogatta meg PÉTERT?*

Az ige mögötti főhangsúly azonban nem vonja maga után a szokásos fókuszértelmezést: e mondatok szövegkörnyezete általában így fest: *Tudom, hogy hol választotta Péter a lemezt, de most azt mondd meg nekem, hogy „(20a)”*. Ez valójában egy kontrasztív topik típusú értelmezésnek fele meg: [*KT A lemezt*] a *Nyugatinál választotta, de*

⁴ Itt köszönöm meg a lektor megjegyzését, amellyel a *miért*-kérdések problémájának továbbgondolására készítetett. („*A miért* a többi kérdőszótól eltérően nem változott kötő operátor, hanem egy propozícion működő funktor.”) – Ez a cikk nem a *miért*-kérdésekkel foglalkozik, ezért csak lábjegyzetben utalunk arra, hogy a *miért* kivételesen viselkedik a többszörös kérdésekben is. Szemben a többi adjunktum-kérdőszóval, a *miért* sohasem lehet (leg)előli, vö.:

- (i) a) *Ki miért látogatta meg Pétert?*
 b) **Miért ki látogatta meg Pétert?*
 (ii) a) *Ki mikor (és) miért látogatta meg Pétert?*
 b) *Ki miért (és) mikor látogatta meg Pétert?*
 c) ?**Miért ki (és) mikor látogatta meg Pétert?*

A (iic) kérdés a kötőszóval együtt egyszeres kérdésként egyébként elfogadható, a (iia–b)-hez hasonlóan értelmezhető többszörös kérdésként ('sorold fel mindazokat a személyeket, időpontokat és okokat...') azonban nem. A kérdőszók mellérendelhetőségét LIPTÁK (i. m.) részletesen vizsgálja.

[*KT a könyvet*] hol választotta? Valójában tehát az ige mögötti (látszólagos) fókusz a kontrasztív topik megvalósulása, csakhogy a kérdőmondat végén nem lehet emelkedő hangsúly.

C) Többszörös állító és tagadott fókusz. – A fenti (17)–(18) példák, amelyekben a kérdőszót fókusz követte az ige előtt, nyelvtanilag helytelenek voltak. A különbség köztük és a teljesen elfogadható (10)–(11) mondatok között csupán annyi, hogy az utóbbiakban a fókuszt a *nem* tagadószó előzi meg. Ha a tagadószó nincsen jelen, akkor a kettős fókusz nem elfogadható. Ezek után a magyarázatnak nyilvánvalóan arra kell támaszkodnia, hogy a kettős fókusz csak tagadó mondatban lehetséges.

Mi tehát a különbség az állító és a tagadó mondatbeli többszörös fókusz között? Ami az állító mondatban előforduló többszörös fókuszt illeti, É. KISS KATALIN e vonatkozásban is fontos állításokat tett (Többszörös fókusz a magyar mondat szerkezetben. In: A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei 2. Szerk. BÜKY LÁSZLÓ – MALECZKI MÁRTA. Szeged, 1995.). Azt javasolja, hogy a látszólag az ige mögött elhelyezkedő további fókuszok valójában nem a mondat jobboldali, „semleges” (hangsúlyozású) részében vannak, hanem ugyanúgy fókuszpozícióba mozognak, mint az ige előtti egyetlen összetevő, csakhogy az igének mindig a legelső fókuszált elem mögé kell mozognia. Sematikusabban ábrázolva tehát az alábbi (a) mondatot, az a (b) szerkezetből származik úgy, hogy többszörös fókuszmozgatással a fókuszra megjelölt összes összetevő az egymás mellett (és fölött) felsorakozó FP-kben kerül (c), majd az ige az F fejeken át a legfelső F fejbe mozog (d):

- (21) a) *"ANNA látogatta meg "MARIT "TEGNAP.*
 b) ... [_{VP} látogatta meg Anna Marit tegnap]
 c) [_{FP} Anna_i F [_{FP} Marit_j F [_{FP} tegnap_k F [_{VP} látogatta meg t_i t_j t_k]]]]
 d) [_{FP} Anna_i [_{FP} látogatta_m meg [_{FP} Marit_j F [_{FP} tegnap_k F [_{VP} t_m t_i t_j t_k]]]]]]

Jóllehet ezzel az elképzeléssel is akadnak problémák (például az igekötő elhelyezkedése, az esetleges nem fókuszos összetevők lehetséges közbeékelődése a fókuszosok közé), mégis erre fogunk hivatkozni a magyarázat első megközelítésének a kidolgozásában. Azt tesszük fel tehát, hogy a kérdőszó ugyanúgy mozog a legfelső FP-be, ahogy a fenti (21) példában az *Anna*, a tagadószóval kiegészített következő FP-be a *Marit*, és így tovább, ahogy azt a (21c)-ben láttuk.

A kérdés most már ez: miért nem találunk a (21d) mondatéval azonos sorrendet a kérdés + tagadott fókusz esetében, vagyis az alábbi példák miért nem lehetségesek?

- (22) a) **Melyik áldozatot gyilkolta meg nem Kovács?*
 b) **Ki olvasta nem a Hamletet?*

Mindenekelőtt tegyük félre egy olyan mondat szerkezetet, amely látszólag megengedi a (21)-ben bemutatott sorrendet, hiszen két tagadott fókuszt is látunk az ige előtt. Az ilyen mondatok általában egy többszörös fókuszt tartalmazó előzményre adott válaszként használatosak, l. (23a):

- (23) a) *MARIT látogatta meg ANNA.*
 b) *Nem MARIT *(és) nem ANNA látogatta meg.*

A zárójel előtti csillag azt fejezi ki, hogy az *és* kötőszó nélkül a mondat nem elfogadható. Ez esetben azonban valószínűleg nem többszörös fókusszal állunk szemben, hanem két – feltehetőleg elliptikus mondat – mellérendelésével, hasonlóan az alábbi kérdésekhez:

- (24) a) *Ki (és) mikor látogatta meg Marit?*
 b) *Hol (és) hányan olvasták a Hamletet?*
 c) *Hol (és) mikor olvasták a Hamletet?*

Észrevehetjük azonban, hogy itt legalább az egyik kérdőszó adjunktum, vagyis nem az ige lexikális jellemzése által megkövetelt összetevő (azaz nem argumentum). Ha viszont két argumentumra akarunk rákérdezni, a kötőszó vagy helytelen, vagy legalábbis kérdéses elfogadhatóságúvá válik. (A kötőszó elfogadhatósága egyébként növekszik, ha a vonzat nem kötelező, illetve ha nincs konfliktusban az alanyi és a tárgyaz ragozás, mint pl. a (25c)-ben. Ezek az általánosítások azonban nem adnak számot minden esetről. – L. még LIPTÁK i. m., amely szintén elliptikus mondat-mellérendelésnek tekinti az ilyen szerkezeteket.)

- (25) a) *Ki *(és) kit látogatott meg?*
 b) *Ki *(és) kivel találkozott?*
 c) *Ki? (és) mit olvasott?*

Egyébként a különbség a kötőszós és az anélküli többszörös kérdés között az elvárt válaszban van. Mint fentebb idéztük É. KISS KATALINTÓL, a kötőszó nélküliek párba, illetve *n*-esekbe rendezett válaszokat kérek, l. (8). Az *és*-sel összekötött kérdőszókkal alkotott kérdések viszont nem, vagy nem feltétlenül. Ha például a (24c) kérdésre adható válaszokat vizsgáljuk, láthatjuk, hogy elég egyszerűen arra választ adni, hogy hol olvasták a Hamletet, illetve ettől függetlenül arra, hogy mikor olvasták; a két körülményt nem kötelező összekötnünk, vagyis nem kell megmondanunk, hogy melyik helyen mely időpont(ok)ban olvasták Shakespeare drámáját. Ebből az következik, hogy a kérdőszók konjunkciójával alkotott kérdés valójában egy-egy kitöltetlen változót tartalmazó mellérendelt kérdés, nem pedig egyetlen kérdés, mely több változót tartalmaz, illetve kér meghatározni a válaszolótól, mint a 3. A) elején bemutatott kérdések.

Visszatérve most a (23b) típusára, ezek után megállapíthatjuk, hogy ez a mondatípus is több mondat konjunkciója, melyek mindegyikében egyetlen tagadás van. Ezt abból is leszűrhetjük, hogy a (23a)-ra akár egy ilyen „választ” is adhatunk:

- (26) a) *Nem MARIT látogatta meg, és nem ANNA (látogatta meg).*

Most már azt is tudjuk, hogy a kötőszó tekintetében miért nem viselkednek a többszörös tagadott fókusz tartalmazó mondatok azonosan a többszörös kérdőszót tartalmazó kérdésekkel, vagyis hogy miért nem lehet elhagyni a kötőszót az előbbiekből. A kötőszó nélküli többszörös kérdések ugyanis nem elliptikus mellérendelések, a többszörös tagadás viszont értelmezhetetlen a többszörös kérdések mintájára, azaz nem lehet feltenni, hogy az első tagadott fókusz valamiféle tagadott univerzális kvantor volna és így foglalná el jogosan a fókusz előtti pozíciót. Számukra egyszerűen nincs más lehetőség, mint mellérendelt mondatok rövidített, elliptikus változataiként megjelenni.

D) **Kérdőszó és tagadott fókusz az ige előtt: elemzés a többszörös fókusz alapján.** – Az első javaslat, amelyet a (10)–(11) mondatok elemzésére terjesztünk elő, É. KISS (i. m. 1995.) ötletére megy vissza. Ha a többszörös (állító) fókusz esetében az egyes összetevők az ige előtti/fölötti több FP csomópont üres helyeit foglalják el, majd az ige is a legfelső F csomópontba kerül, akkor vizsgáljuk meg, mindez hogyan működhet a tagadó mondatban. Először is a tagadószó elvben két helyen kerülhet a szerkezetbe a Lexikonból: a) a tagadott összetevő elé annak

eredeti, azaz ige mögötti helyén, vagy b) eleve az ige előtt állva, egy „NegP” funkcionális kategória fejeként, illetve ún. Specifikációjaként, Spec-jeként. Az a) változatot É. KISS korábbi munkáiban támogatta, a b) alternatíva pedig megfelel a mai grammatikai irodalom általánosan elfogadott felfogásának, ezért mi is emellett döntünk és itt e kérdésben nem hozunk fel további érveket.

Ám akárhogy válasszunk is e két lehetőség közül, nyilvánvaló, hogy a magyar (felszíni) mondatban tagadószó nem állhat az ige mögött, l. például (22). A logikai viszonyokat a felszíni mondat összetevőinek sorrendjében többnyire pontosan tükröző magyar nyelvben ennek kézenfekvő szemantikai oka van: a tagadás hatóköre kiterjed a mondatra, azaz a logikai értelemben vett propozícióra, azt pedig az ige, illetve az ige által hordozott mondatjegyhalmaz, legfőképp pedig az igeidő hordozza, illetve képviseli. Ha a mondatban például egyetlen fókuszos összetevő vagy kérdőszó van, az azért nem maradhat az ige mögött, mert annak is az egész propozícióra szól a hatóköre. Ige mögött csak akkor maradhatnak fókuszra jelölt elemek, ha a mondatban van már más, de velük azonos szerepű, azaz fókuszos, illetve kérdőszavas összetevő, amely mintegy „képviseli” őket, illetve „fenntartja a helyüket” a mondat szemantikai olvasatában, a hatókörök szerinti elrendeződésükben. Egy mondatban azonban, mint láttuk, csak egyetlen tagadott fókusz lehetséges, a tagadásnak pedig az ige előtt kell megjelennie. Ezt a követelményt egyébként a fenti b) alternatíva egyszerűen oldja meg, hiszen magát a mondat szerkezetet határozza meg úgy, hogy tagadás csak az ige előtt jelenhet meg. (A fókuszos mondatban egyébként két tagadás is lehetséges, pl. *Nem ANNA nem olvasta a Hamletet [hanem PÉTER]*. Erre alább még visszatérünk.) A tagadó mondatban szereplő összetevők tehát az alábbi sorrendben helyezkednek el:

(27) Topikok – *nem* – Kvantorok (Kérdőszók) – *nem* – Fókusz (Kérdőszó) – *nem* – Ige – ...

A kvantorok között a tagadást csak maguk előtt megengedő univerzálisok (*mindenki, mindig* stb.) és a csak tagadó mondatban szereplő negatív univerzálisok (pl. *senki, soha*) is ott vannak a kérdőszók mellett, amelyek a fentebb bemutatott esetekben az univerzális kvantorok osztályába tartoznak. Az állító mondat többszörös fókuszát itt nem ábrázoltuk, de ebbe a szerkezetbe illeszkedhet bele a tagadó mondatbeli kérdőszó + fókusz. Amennyiben a tagadó mondatban közvetlenül az ige előtti helyre kerül a kérdőszó, akkor ha rajta kívül még valami meg van jelölve fókuszra a mondatban, ez – elvben – vagy az ige mögött, vagy a kérdőszó előtt jelenhet csak meg.

- (28) a) **Nem KI olvasta A HAMLETET?*
 b) **A HAMLETET nem KI olvasta?*
 c) *KI nem olvasta A HAMLETET?*
 d) **A HAMLETET KI nem olvasta?*

A (28c) esetével a (20) kapcsán már foglalkoztunk: kérdő mondatokban az ige mögötti látszólagos fókusz valójában kontrasztív topik. Ezért lehet elfogadni a (28d)-t is, amennyiben nem az e példában ábrázolt eső (fókusz)hanglejtéssel, hanem emelkedő (kontrasztív topik) hanglejtéssel mondjuk ki. Korrekciós kérdésként megfelelő szövegkörnyezetben a (28d) is lehetséges, vö.: *Nem azt kérdeztem, hogy az „Üzlet”-et ki nem olvasta, hanem azt, hogy „(28d)”*. A (28b, d) sorrendek egyébként teljesen helyénvalóak egy állító (vagyis tagadást nem tartalmazó) kérdésben, vö.:

- (29) a) *(Jelentették, hogy sokan olvasták a III. Richárdot, de) KI olvasta A HAMLETET?*
 b) *(Azt tudom, hogy ki olvasta a III. Richárdot, de én arra vagyok kíváncsi, hogy) A HAMLETET KI olvasta?*

A kérdőszót tehát nem lehet tagadni – bizonyára azért, mert nem ad értelmes mondatot, más szóval a tagadott kérdőszavas mondat egyszerűen nem értelmezhető, hiszen a kérdőszavas kérdés valamely változó értékének kitöltésére szóló utasítás. Ha pedig tagadjuk a kérdőszót, akkor nincsen utasítás, illetve a „negatív utasítás” esete forog fenn. Ezek után a *nem* mögötti fókuszhelyet a fókuszra megjelölt összetevőnek kell elfoglalnia, és mivel a kérdőszó ugyancsak hatóköri okokból nem maradhat az ige mögött, kénytelen a tagadott fókusz elé mozogni.

- (30) a) $[_{FP} \text{MELYIK } \text{ÁLDOZATOT}_i [_{NegP} \text{nem} [_{FP} \text{KOVÁCS}_j [_{VP} \text{ölte meg } t_j t_j]]]]$
 b) $[_{FP} \text{KI}_i [_{NegP} \text{nem} [_{FP} \text{A HAMLETET}_j [_{VP} \text{olvasta } t_j t_j]]]]$

Az ige viszont már nem követheti a többszörös (állító) fókuszban bemutatott felfelé mozgást, hiszen ez esetben a tagadószó az ige mögé kerülne és így elveszne a szemantikai értelmezés számára annak az egész mondatra (azaz a propozícióra) vonatkozó hatóköri szerepe.

- (31) a) $*[_{FP} \text{MELYIK } \text{ÁLDOZATOT}_i [_{F} \text{ölte-meg}_k [_{NegP} \text{nem} [_{FP} \text{KOVÁCS}_j [_{VP} t_k t_j t_j]]]]$
 b) $*[_{FP} \text{KI}_i [_{F} \text{olvasta}_k [_{NegP} \text{nem} [_{FP} \text{A HAMLETET}_j [_{VP} t_k t_j t_j]]]]$

Így adódik az a helyzet, hogy az ige előtt van a tagadott fókusz, az előtt pedig egy újabb fókuszpozícióban és ezért valódi kérdőszóként (és nem univerzális kvantorként) értelmezve a kérdőszó.

E) Valódi kétszeres tagadás: két tagmondat? – A magyar nyelvtani hagyományban kétszeres, illetve többszörös tagadásról akkor beszélnek, ha az ún. tagadó névmások melletti tagadást tárgyalják.

- (32) a) *Senki soha senkinek semmit nem/sem mondott erről.*
 b) *Nem mondott erről soha senki senkinek semmit sem.*

Itt valójában persze egyszeres tagadásról van szó, amely azonban a mondat számos elemére kiterjed, mint azt egy régebbi cikkemben, bár más keretben, magam is igyekeztem megindokolni (KENESEI I., Egyes névmások generálásáról: NyK. 75. 1973: 125–55). A kurrens grammatikai irodalom ezt a jelenséget „tagadó egyeztetés” (*negative concord*) néven tartja számon. A magyarban – több-kevesebb egyszerűsítéssel – a következőképpen működik. A tagadó univerzális kvantor (röviden: tagadó kvantor, pl. *senki, sehol*) abban a tagmondatban van engedélyezve, amelyben egy *ne(m)* vagy *se(m)* tagadószó m-vezérli.⁵

⁵ Az itt tagadó kvantornak nevezett lexémák a „negatív polaritású kifejezések” közé illeszkednek be, melyeknek a viselkedését a magyar nyelvben TÓTH ILDIKÓ (*Negative polarity items in Hungarian*: ALH. 1999: 119–42) és PUSKÁS GENOVÉVA (*Word order in Hungarian: The syntax of A-bar positions*. Amsterdam, 2000.) írta le. A tagadás ezekhez kapcsolódó más vonatkozásaival ismét más elemzési keretben SURÁNYI BALÁZS (*Negation and the negativity of N-words in Hungarian*. In: KENESEI I. – SIPTÁR P. szerk., *Approaches to Hungarian* 8. Bp., 2000. 107–32) is foglalkozott. – Az m-vezérlés (*maximal command, m-command*) a k-vezérlésnél (*constituent-command, c-com-*

A fenti mondatok közül az elsöben a tagadó kvantorok a NegP fejében álló tagadószó kiterjesztésében, a NegP-ben vannak, tehát a Neg fej maximális kiterjesztése dominálja öket, a másodikban pedig a Neg fej fölötti első elágazó csomópont dominálja öket, mint mindent, ami a Neg fejtől „jobbra” van a mondatban. Így mindkét esetben teljesül az m-vezérlés feltétele. Sematikusan ábrázolva:

- (33) a) [_{NegP} Senki [_{NegP} soha [_{NegP} senkinek [_{NegP} semmit [_{Neg} nem [_{VP} mondott erről]]]]]]]
 b) [_{NegP} [_{Neg} Nem [_{VP} mondott erről soha senki senkinek semmit sem]]]

Az alábbi (34a) példában a „felső” (vagy fő)mondatban lévő tagadó kvantort az „alsó” (vagyis beágyazott) tagmondatban álló tagadószó nyilvánvalóan nem tudja m-vezérelni. De az m-vezérlés akkor sem érvényesül, amikor a tagadó kvantor az alsó tagmondatban van, jöllehet a tagadószó m-vezérli a kvantort, mint az alábbi (34b) mondatban. Ez azt mutatja, hogy az m-vezérlés határa azonos a tagadószót tartalmazó tagmondat határával, azaz a tagadó kvantort nem lehet a mondatháron keresztül m-vezérelni. Megjegyzendő, hogy minden esetben véges ígéket tartalmazó tagmondatokról van szó.

- (34) a) *Senki hiszi, hogy nem beteg.
 b) *Anna nem hiszi, hogy senki beteg.

A fókusz és a tagadó kvantor többféleképpen lehet egyszerre jelen egyetlen tagmondatban. A % jel a beszélők közötti eltérő megítéléseket jelzi.

- (35) a) [_{FP} ANNÁT [_{NegP} nem [_{VP} látogatta meg senki (sem)]]]
 b) [_{NegP} Senki nem/sem [_{FP} ANNÁT [_{VP} látogatta meg]]]

- (36) a) [_{NegP} Nem [_{FP} ANNÁT [_{NegP} nem [_{VP} látogatta meg senki (sem)]]]]]
 b) % [_{NegP} Senki nem/sem [_{FP} ANNÁT [_{NegP} nem [_{VP} látogatta meg]]]]

A (35a/36a)-ban az ige előtti NegP fejében álló tagadószó k-vezérli, s ezért m-vezérli is a tagadó kvantort, így az engedélyezve van. A (35b/36b)-ben a fókusz előtti NegP feje m-vezérli a kvantort, így a kvantor ezekben a mondatokban is engedélyezve van. Egy szűk körű felmérésben az adatközlők egy kisebbsége nem, vagy nem teljesen tartotta elfogadhatónak (36b)-t. Ekkor a gondot az okozhatja, hogy e beszélők esetében mintegy közvetve egy szemantikai jellegű megszorítást sért meg: a magyar mondatban ugyanis az (állító) univerzális kvantornak nem lehet a tagadásénál nagyobb hatóköre, tehát nem lehet a (36b)-vel ekvivalensen ezt mondani: *Mindenki valaki mást mint Anna nem látogatott meg, ugyanúgy, ahogy nem lehet ezeket sem mondani (főhangsúllyal a kvantoron): *Mindenki nem Annát látogatta meg vagy *Mindenki nem látogatta meg Annát.

mand) tágabb fogalom. A k-vezérlés meghatározása ez: *A akkor és csak akkor k-vezérli B-t, ha A nem dominálja B-t, és minden X, amely A-t dominálja, B-t is dominálja.* – Ha X bármely kategória lehet, akkor k-vezérlésről beszélünk, ha viszont X csak maximális kiterjesztés (azaz XP) lehet, akkor m-vezérlés áll fenn. (NOAM CHOMSKY, *Barriers*. Cambridge, 1968.). Az itt adott elemzés elismeri, de csak jelentős – jöllehet a jelen érvelés szempontjából lényegtelen – egyszerűsítésekkel követi TÓTH ILDIKÓNAK és PUSKÁS GENOVÉVÁNAK a mozgatóra támaszkodó javaslatait. A mozgatós elemzés egyébként például a (34b) típusú példákban működik az m-vezérlésnél elegánsabban.

Vannak továbbá a fókusznak vagy az univerzális kvantornak és a tagadó kvantornak olyan együttes előfordulásai, amelyek nem szemantikai vagy hatóköri okok miatt elfogadhatatlanok:

- (37) a) * $[_{NegP} \text{Senki } [_{FP} \text{ANNÁT } [_{NegP} \text{nem } [_{VP} \text{látogatta meg}]]]]]$
 b) * $[_{NegP} \text{Nem } [_{FP} \text{ANNÁT } [_{VP} \text{látogatta meg senki (sem)}]]]]]$
 c) * $[_{NegP} \text{Nem } [_{DistP} \text{mindenkit } [_{VP} \text{látogatott meg senki (sem)}]]]]]$

A (37a) mondatban – szemben például a (35b)-vel – a tagadószó nem tudja m-vezélni a kvantort a Neg fejből, mivel közöttük áll a fókuszt tartalmazó FP. A (37b, c)-ben azonban a NegP fejből a tagadószó m-vezérli a kvantort, ám az még sincsen engedélyezve a mondatban. Ezzel szemben, amikor a Neg fej közvetlenül az ige előtt áll, mint a (35a/36a) mondatokban, a tagadó kvantor engedélyezve van.

Most tehát a (37b, c) mondatokra keresünk megfelelő magyarázatot. Tegyük fel először is, hogy a tagadószó azért nem tudja m-vezélni a kvantort, mert nem egy önálló NegP-ben foglal helyet, hanem – mint azt annak idején É. KISS (i. m. 1987.) javasolta – a fókusszal közös összetevőt alkot, egy ilyesféle szerkezetben:

- (38) a) * $[_{FP} [_{DP} \text{Nem Annát}]_i [_{VP} \text{látogatta meg senki } t_i]]]$
 b) * $[_{DistP} [_{DP} \text{Nem mindenkit}]_i [_{VP} \text{látogatott meg senki } t_i]]]$

Ez esetben a tagadószó valóban nincs abban a helyzetben, hogy vezérelhesse a kvantort, de ugyanakkor abban a helyzetben sincsen, hogy m-vezérelhesse az előtte álló kvantor(oka)t, pedig – mint azt a (35b)-ben láttuk – erre szükség lenne. A (38b) esetében sincsen alternatíva: a **Senki sem mindenkit látogatott meg* nem elfogadható – bár az nem világos, hogy miért. Ragaszkodnunk kell tehát a különálló NegP-hez a fókusz előtt és ahhoz, hogy ennek a feje ne tudja engedélyezni az ige mögötti tagadó kvantort. (ALBERT! GÁBOR szerint ilyenkor a tagadószó [+neg] jegye felkerülhet a DP-re és onnan az FP-re is, ahonnan már vezérelheti a tagadó kvantort, pl. *Senkit* $[_{FP} [_{DP} \text{nem Anna}]] \text{ látogatott meg}$. Ez még mindig számos problémát nem kezel, például azt, hogy miért nem képes a tagadás a melléknévi szintagmából ugyanígy felkerülni és vezélni a tagadó kvantort, vö.: **Senkit* $[_{FP} [_{DP} \text{a } [_{AP} \text{nem beteg}]] \text{ diákok}]] \text{ látogattak meg}$.)

Mindebből viszont – más magyarázat híján – arra kell következtetnünk, hogy a (37b) esete a (34b) példával rokonítható, vagyis a tagadószó a kvantorétól különböző tagmondatban van, és ezért nem képes az m-vezérlés „áthatalni” a tagadó kvantorig. Ha tehát a fókusz előtt van a tagadószó, akkor az külön tagmondatot alkot a fókusszal, és az a mögötti (ige)tagadás már egy másik tagmondat részét képezi. Ennélfogva a magyar mondatban soha sincsen „kettős tagadás”, hiszen a többszörös kvantorokról már korábban bebizonyosodott, hogy azok valójában egyetlen mondattagadásnak felelnek meg, most pedig azt is láttuk, hogy ahol „valódi”, logikai értelemben is tényleges kettős tagadás van, ott két tagmondatra kell bontani a látszólag egyetlen mondatot, hogy a tagadó kvantorra vonatkozó általánosításokat fenntarthatassuk.

A releváns mondatok szerkezete tehát ez lenne (a tagmondatok határát NegP-vel, illetve az „inflexiós szintagmát” képviselő IP-vel jelölve):

- (39) a) $[_{NegP} \text{Nem } [_{FP} \text{ANNÁT}_i \text{ F } [_{VP} \text{ V } [_{NegP} \text{ } t_i \text{ } [_{NegP} \text{nem } [_{IP} [_{VP} \text{látogatta meg senki } t_i]]]]]]]]]$
 b) * $[_{NegP} \text{Nem } [_{FP} \text{ANNÁT}_i \text{ F } [_{VP} \text{ V } [_{IP} \text{ } t_i \text{ } [_{VP} \text{látogatta meg senki } t_i]]]]]]]$

A felső tagmondatban nincsen az igeidőt hordozó I, csupán tagadás (Neg), a fókusz képviselő fej, valamint egy csak szemantikailag (de fonetikailag nem) kifejtett azonosító predikátum, melyet V-vel adtunk meg. Ez megfelel a több más nyelv fókuszszervezetéből ismert azonosító predikátumnak, például: '(Nem) Anna azonos azzal, akit nem látogatott meg senki' (vö. JACQUELINE LECARME, Focus et effets 'verbe seconde' en somali: Recherches Linguistique de Vincennes 23. 1994: 25–44).

Az *Annát* tárgyi főnévi csoport ún. nem-argumentum mozgatással az alsó tagmondat periférikus Spec/NegP pozícióján át kerül a főmondat FP-jébe. Ugyanakkor az alsó tagmondatban lévő negatív univerzális kvantort a mondaton belül álló tagadószó m-vezérli. A (39b)-ben a tárgyi DP ugyanúgy kerülhet a főmondati FP-be, de itt a tagadó kvantort a saját tagmondatán belül semmi sem m-vezérli, és éppen ezért nem lehet engedélyezve. – Megjegyezzük, hogy ez a két tagmondatos elemzés már nem egyeztethető össze a mozgatásos javaslatokkal, hiszen eszerint a (34b)-ben az *Annát* DP ki tud mozogni az alsó tagmondatból, de a tagadó kvantornak ezt nem szabad lehetővé tenni, hiszen akkor engedélyezve lehetne a felső tagmondatban lévő tagadószó révén. É. KISS KATALIN egyébként az itt kifejtettekhez hasonló gondolatokat vetett fel a Nyelvtudományi Intézetben tartott előadásában (A fókusz mint predikátum. 2004. febr. 12.): szerinte a fókusz azért kell predikátumnak tekinteni, mivel fókuszba csak predikatív elem kerülhet.

De valószínűleg nem célszerű megkettőzni a fókusz meghatározó kategóriákat: nincsen szükség arra, hogy egy V „azonosító predikátumot” is felvegyünk a fókuszos kifejezések fejeként kezelt F mellé. A fonetikailag „üres” azonosító állítás igéjét ugyanis nyugodtan ebben az F fejben helyezhetjük el, hiszen a fókusz maga az azonosító állítás. Így a fókusz egy időjelölés nélküli, azaz „általános idejű” azonosító állításnak felel meg, amelyben az F fej Spec-jében álló kifejezésről állítjuk azt, hogy azonos az F mögötti propozícióban lévő változó értékével. A (39) mondatok végső szerkezete tehát ilyen lesz, és továbbra is a NegP, illetve az IP határozza meg a tagmondatok határait, amelyeket (a bal oldalon) a l l ó szögletes zárójellel jelöltünk:

- (40) a) $[_{NegP} Nem [_{FP} ANNÁT_i F [_{NegP} t_i [_{NegP} nem [_{IP} [_{VP} látogatta meg senki t_i]]]]]]]$
 b) $*[_{NegP} Nem [_{FP} ANNÁT_i F [_{IP} t_i [_{VP} látogatta meg senki t_i]]]]]$

Ezek után az ige előtti kérdőszó + tagadott fókusz esetét is megpróbálhatjuk a két tagmondat feltevése alapján magyarázni.

F) Kérdőszó és tagadott fókusz az ige előtt: javaslat a kettős tagmondat feltevése alapján. – Ha a tagadott fókusz külön tagmondatot alkot a mögötte lévő (tagadó vagy állító) tagmondatnál szemben, akkor feltehetjük, hogy az FP és a NegP mint a VP kiterjesztései mindig új tagmondatot kezdenek, tehát a NegP egy az előtte álló további fókuszhoz képest is saját tagmondatban foglal helyet. Eszerint a kérdőszót és tagadott fókusz tartalmazó mondat szerkezete így festene:

- (41) $[_{FP} Kit_i F [_{NegP} t_i [_{NegP} nem [_{FP} t_i [_{FP} Kovács_j F [_{IP} t_j t_i [_{VP} ölt meg t_j t_i]]]]]]]]]$

Itt a (39) kapcsán ismertetett fókuszemelési műveletek a következőképpen zajlanak le. A fókuszra megjelölt *Kovács*, illetve *kit* DP-k nem-argumentum mozgatással kerülnek a felsőbb tagmondatok megfelelő pozícióiba. A (41) esetében három tagmondat van dolgunk: alulról fölfelé, azaz „jobbról balra” olvasva a legelső tartalmazza a minimális propozíciót (*ölt meg Kovács kit*, illetve *ölt meg y x-t*), azaz a fókuszban lévő állítás(ok) előfeltevést, ennek pedig a balszélső IP a határa. A következő tagmondat a NegP-nél végződik, míg a legfelső, a „főmondat” csupán egy F kiterjesztéséig tart. Ahol F fej van, ott

a tagmondat igéje a fentebb említett (fonetikai vonatkozásban „néma”) azonosító predikátum. A *Kovács* DP előbb az IP-hez csatlakozik, majd onnan mozog a középső tagmondat fókuszába. A *kít* kérdőszó pedig előbb ugyancsak az IP-hez, majd utána a fölötte lévő nem-argumentum pozíciókhoz csatolódván végül a legfelső tagmondat fókuszában köt ki, ott leellenőrizve fókuszjegyét. E mondatnak a következő logikai-szemantikai fordítás felel meg: *'Mely x-szel azonos személyre igaz az, hogy nem Kováccsal azonos az az y személy, mely y személy megölte x-et?'*

A (41) szerkezet egy vonatkozására, az ige helyben maradására még vissza kell térjünk, de ehhez előbb tegyünk még egy kitérőt az állító mondatbeli többszörös fókuszhoz. A (21) mondatnak a (42a)-ban megismételt felszíni szerkezete eszerint a (42b)-vel ábrázolt közbülső szerkezetből származik.

- (42) a) $[_{FP} Anna_i [_{F} látogatta_m meg [_{FP} Marit_j F [_{FP} tegnap_k F [_{VP} t_m t_i t_j t_k]]]]]$
 b) $[_{FP} Anna_i [_{F} F [_{FP} Marit_j F [_{FP} tegnap_k F [_{VP} látogatta meg t_i t_j t_k]]]]]$
 c) $[_{FP} Anna_i [_{F} látogatta_m-meg-F [_{FP} Marit_j F-t_m [_{FP} tegnap_k F-t_m [_{VP} t_m t_i t_j t_k]]]]]$

Itt is fonetikailag „néma” azonosító értelmű igéket adtunk meg az F-ekben, viszont az egyszerűség kedvéért nem ábrázoltuk a tagmondatok perifériális pozícióin át mozgó fókuszos DP-k közbülső nyomait. Mint láttuk azonban, a többszörös állító fókuszok mellett az előfeltevést kifejező propozíció, azaz a legelső tagmondat igéje a legfelső fókusz mögé kell, hogy kerüljön. A fejmozgatás szokásos szabályainak a segítségével az inflexiós végződéseket ugyancsak fejmozgatással felvevő (vagy ellenőrző) ige az F kategóriákhoz csatlakozva mozog tehát egészen a legfelső F-be. (Az inflexiós végződésekre l. BARTOS HUBA, Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. In: Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Szerk. KIEFER F. Bp., 2000. 653–761.)

Az F-ről azt kell feltennünk, hogy igét vonz magához: ha útközben nincsen „akadály”, az ige végigmegy a legfelső F-ig. Látnunk kell azonban, hogy a szemantikai értelemezésben ez a „felmozgatott” ige vissza kell, hogy kerüljön eredeti helyére, különben nem vehetne részt az előfeltevéssé propozíciójának kialakításában, vö. a dőlt betűs mondatrészletet: *'Anna az az x személy, akire igaz az, hogy Mari az az y személy, akire igaz az, hogy tegnap (volt) az a z időpont, amelyre igaz az, hogy x meglátogatta y-t z-ben'*. Ez az igemozgatás tehát csupán a (felszíni) szintaxis egyfajta morfológiai előírása, az F predikátum lexikálisan rögzített igénye. Maga a „visszakerülés” az újabb („minimalista”) grammatikai elképzelések szerint valójában úgy valósul meg, hogy a mozgatást „másolás és törlés” együttes eljárásaként fogjuk fel. Valamely összetevőnek az elmozgatása azt jelenti, hogy az illető elemet a mozgatás következő állomására másoljuk, majd a Fonetikai, illetve a Logikai Forma értelmező komponensekben csak egyet hagyunk meg a példányokból. A (42b)-ből tehát nem (42c) lesz, hanem az összes mozgatás után az alábbi (43a) szerkezet. Ebből azután a Fonetikai Forma csak a legfelső másolatokat tartja meg, a többit törli, l. (43b), a Logikai Forma pedig az igének a legfelső másolatát törli, a többi összetevőnek pedig a legelső példányain kívül az összes többi példányát törli: a megmaradt legelső példányokat pedig változóként értelmezi, l. (43c).

- (43) a) $[_{FP} Anna_i [_{F} látogatta_m-meg-F [_{FP} Anna_i [_{FP} Marit_j [_{F} látogatta_m-meg-F [_{FP} Anna_i [_{FP} Marit_j [_{FP} tegnap_k [_{F} látogatta_m-meg-F [_{VP} látogatta_m-meg Anna_i Marit_j tegnap_k]]]]]]]]]$
 b) $[_{FP} Anna_i [_{F} látogatta_m-meg-F [_{FP} Marit_j F [_{FP} tegnap_k F [_{VP}]]]]]]$
 c) $[_{FP} Anna_i F [_{FP} Marit_j F [_{FP} tegnap_k F [_{VP} látogatta_m-meg t_i t_j t_k]]]]]$

Más a helyzet azonban, ha az igeemelés útközben tagadással találkozik: a tagadás, mint fentebb láttuk, nem „engedi át” az igét. Pontosabban szólva, ha az ige feljebb kerül, mint a tagadás, a mondat szemantikailag értelmezhetetlen lesz, hiszen nyelvtanilag helytelen hatóköri viszonyok állnak elő azzal, hogy nincsen propozíció, amelyen a tagadást értelmezni lehetne. Mivel a hatóköri viszonyokat a felszíni (azaz a mozgatás utáni) mondatból értelmezzük, a „visszahelyezésnek” ez esetben semmi értelme. Másfelől viszont a kérdőszót sem lehet az ige mögött hagyni, mert akkor az lesz értelmezhetetlen a hatókör szempontjából. Ugyancsak lehetetlen a kérdőszót tagadni. Ez esetben tehát hiába vonzaná magához a kérdőszó mögötti F fej a propozíció igéjét, az végül is nem tud „kiszabadulni” a tagadás alól. Csupán arra képes, hogy a (leg)alsó fókusz F fejéhez csatlódjon, ahogy azt a (43b) mutatja.

- (44) a) $[_{FP} Kit_i F [_{NegP} t_i [_{NegP} nem [_{FP} Kovács_j F [_{IP} t_j t_i [_{VP} ölt meg t_j t_i]]]]]]]]$
 b) $[_{FP} Kit_i F [_{NegP} t_i [_{NegP} nem [_{FP} Kovács_j ölt_k-meg-F [_{IP} t_j t_i [_{VP} t_k t_j t_j]]]]]]]]$

A mozgatásokra természetesen ugyanazok a szabályok vonatkoznak, mint amelyeket a (43) szerkezetben illusztráltunk: a másolás-és-törlés segítségével a Logikai Forma az igét a legelső mondatban értelmezi, míg a Fonetikai Forma a (44b) szerint „olvassa ki” a mondatot.

4. Válaszlehetőségek többszörös fókusz esetén. – A többszörös fókuszban van még néhány sajátossága, amelyre felhívhatjuk a figyelmet. Érdekes kettősséggel találkozunk a tagadó mondatbeli kérdőszó + fókusz szerkezetekhez tartozó válaszokban. Az egyik alternatíva a kontrasztív topik hangeltolással adja vissza a kérdésre adott választ, míg a fókusz megmarad főhangsúlyosnak. (Itt és a továbbiakban a KT és F indexszel ellátott zárójeleket informálisan ismét a kontrasztív topikban, illetve a fókuszban álló kifejezések jelölésére használjuk, nem pedig szintaktikai összetevők jelzésére.)

- (45) a) *Melyik áldozatot nem Kovács ölte meg?*
 b) $[_{KT} A két tengerészt] nem [_F "KOVÁCS] ölte meg.$

- (46) a) *Ki nem a Hamletet olvasta?*
 b) $[_{KT} Anna és Mari] nem [_F A "HAMLETET] olvasta.$

Ez a kontrasztív topik egyik érdekes további szerepére utal, amelyre alább visszatérünk. – Ugyanakkor lehetséges egy másik válaszhangsúlyozás is, amelyben ige előtti kétszeres fókuszt fedezhetünk fel:⁶

- (47) a) $[_F A "KÉT "TENGERÉSZT] 'nem/' nem [_F KOVÁCS] ölte meg.$
 b) $[_F "ANNA ÉS "MARI] 'nem/' nem [_F A HAMLETET] olvasta.$

Ez azért meglepő, mert, mint fentebb láthattuk, az állító mondatban az ige előtti többszörös fókusz nem elfogadható, a kérdés azonban, úgy látszik, kikényszeríti ezt a lehetőséget. Igaz persze, hogy – amint erre a hangsúlyjelölésekben is utalunk – a második

⁶ Az egyvesszős idézőjelet itt a mellékhangsúly jeleként használjuk. A mellékhangsúlyról l. többek között VARGA LÁSZLÓ MTA doktori értekezését (Intonation and stress: evidence from Hungarian. Houndmills, 2002.). A válaszadók többsége a (45)–(46) változatot adta meg – ahogy magam is, amíg MOLNÁR VALÉRIA fel nem hívta a figyelmemet a (47)-ben jelzett lehetőségre, amely azután fel is bukkant a válaszokban.

fókusznak már nincsen kötelező fő-, azaz fókuszhangsúlya, és ilyenkor a mondat hanglejtése is az első fókusznál kezd esni. Ez a körülmény ismét a „két tagmondatos” elemzés mellett szól, hiszen itt a „külső” vagy „felső” fókusz alatt egy másik tagmondatban látszik lenni a „belső” vagy „alsó” fókusz – szemben a többszörös állító fókusz esetével, amikor is az ige előtt nem sorakozhat fel több fókusz, hiszen ott egyetlen tagmondat van csak.

Ha persze rövid válaszokat adunk, akkor mindig a fókuszra jellemző hangsúlyozással lehet csak megadnunk a választ:

- (48) a) [_F A "KÉT "TENGERÉSZT] (nem Kovács ölte meg)
 b) [_F "ANNA ÉS "MARI] (nem a Hamletet olvasta)

Megjegyezzük még, hogy a kérdőszót és tagadott fókuszt tartalmazó mondatokban lehetnek további kérdőszók is, amelyek azután ugyanolyan fajta többszörös kérdésbe illeszkednek, mint korábban hivatkozott példáinkban, vö. (8). Tegyük fel, hogy a diákoknak olvasónaplót is kellett készíteniük, amelyben pontosan rögzítették, mikor melyik Shakespeare-darabot olvasták. Ekkor az alábbi kérdést is fel lehet tenni:⁷

- (49) a) *Ki mikor nem a Hamletet olvasta?*
 b) 'Minden *x* személyre, mely *z* időpontra igaz az, hogy arra az *y* dologra nézve, amely nem azonos a Hamlettel, *x* olvasta *y*-t *z*-ben.'

Itt már több lehetőség is felmerül a válaszok hangsúlymintájában. Lehet például többszörös fókusz, lehet az első fókuszon kontrasztív topik hangsúly, lehet a másodikon is, sőt lehet egyetlen kontrasztív topikos egység a tagadás előtt, csak az nem lehet, hogy az első fókuszhangsúly van és a másodikon kontrasztív topik.

- (50) a) [_F "ANNA] [_F "HÉTFŐN ÉS "SZERDÁN] 'nem [_F a HAMLETET] olvasta
 b) [_{KT} ANNA] [_F "HÉTFŐN ÉS "SZERDÁN] 'nem [_F a HAMLETET] olvasta
 c) [_{KT} ANNA] [_{KT} HÉTFŐN ÉS SZERDÁN] "nem [_F a HAMLETET] olvasta
 d) [_{KT} ANNA HÉTFŐN ÉS SZERDÁN] "nem [_F a HAMLETET] olvasta
 e) * [_F "ANNA] [_{KT} HÉTFŐN ÉS SZERDÁN] "nem [_F a HAMLETET] olvasta

Ez mind megfelel a szokásos elrendezéseknek, amelyekben a kontrasztív topiknak mindig a fókusz előtt kell lennie.

A válaszok általában tükrözik a kérdések szerkezetét és az (50a)-ban az ige előtt többszörös fókuszt találunk: következésképpen a kérdés is többszörös fókuszt kellett, hogy tartalmazzon. Figyeljük meg, hogy az (50a) típusú válasz elképzelhetetlen a többszörös állító kérdés esetében:

- (51) a) *Ki mikor melyik Shakespeare-drámát olvasta?*
 b) * "Anna "hétfőn a "Hamletet (olvasta) ...
 c) Anna hétfőn a "Hamletet (olvasta) ...

⁷ Három válaszadó ezt a kérdéstípust teljesen elfogadhatatlannak találta – jöllehet az (50)-ben megadott választ csak egyikük vetette el. A válaszadók hanglejtése és hangsúlyozása sem a kérdés, sem a válasz esetében nem egységes: a legtöbben az (50c) típusú válasz mellett voltak, sokszor úgy, hogy a két kontrasztív topikot egyetlen egységként kezelték. Varga László arra is felhívta a figyelmemet, hogy a *nem*, illetve *Hamlet* szóra eső hangsúly attól függ, hogy a színdarab ismert vagy új a szövegkörnyezethez képest.

De ha a válaszból vezetjük le a kérdés szerkezetét, akkor az (50b–d) éppen a kontrasztív topikok felbukkanása miatt kétségbe vonja a többszörös fókusz feltevését. Csak-hogy ha a válasz kontrasztív fókuszát, illetve fókuszait akarjuk rávetíteni a megfelelő kérdésekre, azzal a nehézséggel kell szembenéznünk, hogy értelmeznünk kellene a kontrasztív topikos kérdőszókat. Az világos, hogy az állító többszörös kérdés esetében ilyen gondunk nincsen: az univerzális kvantorokra fordított kérdőszóknak eleget tevő válasz nyugodtan tartalmazhat kontrasztív fókusz(oka)t.

A tagadott fókusz előtti kérdőszót azonban, mint láttuk, nem lehet univerzális kvantorral fordítani, csakis valódi kérdő kvantorral, következésképpen nem is felelhet meg neki kontrasztív fókusz. Nem marad más hátra, mint azt feltenni, hogy a (50b, c)-ben a kontrasztív fókuszra jellemző hanglejtés csupán a többszörös fókusz miatt módosított változata az „eredeti”, többszörös fókuszt tartalmazó és több fókuszhangsúlyt kiosztó hanglejtésnek. Igaz, hogy ezáltal megerősödik az a nézet is, hogy a kontrasztív topik hanglejtését mutató összetevők egyáltalán nem, vagy legalábbis nem mindig topikjellegűek. (L. KENESEI I. i. m. 1989.)

5. Összefoglalás. – Ebben a dolgozatban a szakirodalomban egy eddig nem tárgyalt fókuszjelenséggel foglalkoztunk: azzal, amikor a tagadott fókuszt megelőzi egy kérdőszó. Tisztáztuk megjelenésének körülményeit, előfordulásának feltételeit: csak diskurzushoz kötött kérdőszók jöhetnek szóba, és valószínűnek látszik, hogy az állító mondatokban szereplő többszörös fókusz azért különbözik a kérdőszavas tagadó kérdésekben felbukkanó fókusztól, mert a magyar felszíni mondatnak a logikai-szemantikai viszonyokat, azaz hatóköröket pontosan kell tükröznie. Ha az ige megelőzné a tagadott fókuszt, akkor független bizonyítékokkal is megerősített hatóköri problémák merülnének fel.

Jóllehet a leírás szintjén a fenti összefoglaló pontosan számot ad a jelenségről, a továbbiakban igyekeztünk azt is feltárni, a grammatika részrendszerei hogyan kényszerítik ki az egyedül lehetséges megoldást. Az érvelés arra alapult, hogy a fókusz és az annak előfeltevését alkotó proposíció külön tagmondatokat kell, hogy alkossanak. Ezt az elképzelésünket a tagadó kvantorok viselkedésével indokoltuk: úgy találtuk, hogy ha a tagadó kvantor a tagadott fókusz mögött áll, akkor a mondat nyelvtanilag helytelen. Ennek pedig csak az lehet az oka, hogy az előfeltevést képviselő proposíció, amelyben a kvantor is helyet foglal, külön tagmondatot alkot, hiszen a tagadó kvantort egy azt m-vezérlő tagadószó mindig engedélyezi – kivéve, ha a kvantor egy másik tagmondatban áll. A több tagmondatos elemzést ezután kiterjesztettük minden fókuszos szerkezetre, arra a feltevésre is támaszkodva, hogy a fókusz maga is predikátum, mégpedig egy azonosító állítást kifejező tagmondat része. Így minden fókusz egy-egy (időjelölés nélküli) tagmondatot vetít ki, és természetesen az időjelölt legalsó szerkezet is önálló tagmondatot alkot.

A mozgató újabb felfogásának, a „másolás és törlés” elvének alkalmazásával pontos levezetések tudunk adni arra, hogyan és miért különbözik a logikai-szemantikai értelmezés alapjául szolgáló mondatforma a mondat fonetikai megvalósításától. A különböző szinteken ugyanis különböző pontokon lép életbe a törlés követelménye, amelynek eredményeképpen a másolások után létrejött példányok közül egy-egy, de nem feltétlenül egyforma szerkezet marad fenn a Logikai, illetve a Fonetikai Formában.

Végül rövid áttekintést adtunk a (többszörös) kérdést + tagadott fókuszt tartalmazó mondatok válaszlehetőségeiről – azzal a tanulsággal, hogy érdekes összefüggéseket látunk a kontrasztív topik és a kontrasztív fókusz megjelenése között.

Double focus and double negation in Hungarian

This paper describes a focus-related phenomenon that has not been discussed in the literature to date: the case in which a negated focus is preceded by a question word. The circumstances of its emergence are clarified and the conditions of its occurrence are stated: only discourse-bound question words can figure in such constructions, and it seems to be probable that the reason why multiple foci occurring in positive sentences differ from focus in negative wh-questions is that Hungarian surface sentences must exactly reflect semantic (scope) relations. If the verb were to precede a negated focus, scope problems corroborated by independent evidence would result. It is furthermore explored how the subsystems of grammar force the single possible solution to emerge. Applying a „copy and deletion” type of movement operations, a better account can be provided for why and how the form of a sentence that serves as a basis for logico-semantic interpretation differs from its phonetic implementation. Finally, a brief overview of possibilities of responses to (multiple) question + negated focus sentences is provided – with the consequence that interesting relationships can be found between the occurrence of contrastive topic and contrastive focus.

ISTVÁN KENESEI

Névmagyarosítás és nemzeti romantika*

Most, amikor Kiss Lajos életművére és tudósi teljesítményére emlékezünk, különösen fájdalmas azzal a ténnyel szembesülnünk, hogy eltávoztával pótolhatatlan veszteség érte a magyar nyelvtudományt és történettudományt. Ha csak azt nézzük, lenne-e ma olyan kutató, aki nemcsak elvállalná, hanem magas színvonalon meg is írná egy – tegyük fel, még nem létező – Földrajzi nevek etimológiai szótárát, alighanem hiába keresnénk rá jelöltet.

Nemcsak rendkívüli munkabírás, kitartó szorgalom és tehetség kellene egy efféle feladathoz, hanem az etimológia és névtörténet bonyolult problémáit ismerő, a hungarológia, szlavisztika, germanisztika, romanisztika érintkezési területein biztosan mozgó, sőt a magyar és egyetemes történelem, földrajz, művelődés- és vallástörténet, néprajz és településtörténet eredményeiben is jártas tudós. De ha mi nem is tudjuk megközelíteni ezt a kimagasló egyéni teljesítményt, akkor is ránk hárul annak a felelőssége, hogy a magunk eszközeivel továbbvigyük a magyar etimológiai, nyelvtörténeti és névtani kutatásokat. És ha a kor parancsa az, hogy minél komplexebb eszközökkel, minél több rész tudomány bevonásával, minél gazdagabb adatbázisokra építve válaszoljunk meg feltett kérdéseinket, akkor ezekre a kihívásokra is fel kell készülnünk.

Magam az egyik kínálkozó lehetőségnek munkacsoportok, munkaközösségek létrehozását látom. Részben ezt kívánja meg a nagyobb adatbázisok építése és kezelése, amelyben adatrögzítők, statisztikusok, informatikusok, térképészek alkalmazására is szükség lehet, akik természetesen az elemző és értékelő munkában szintén részt vehetnek, de feltáró és előkészítő tevékenységük nélkül a vállalkozás eleve hézagossá válhat.

* Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémián 2004. február 10-én Kiss Lajos emlékére rendezett tudományos ülésen. A témakör kutatása kapcsolódik az 1. lábjegyzetben hivatkozott pályázathoz.

Előadásomat azért is kezdtem választott témámtól egy kicsit távolabbról indulva, hogy – a Kiss Lajosról való megemlékezésen túl – egy új kutatócsoport megalakulásáról is hírt adjak. A csoport nyelvészekből, névkutatókból, történészekből áll, és támaszkodik doktoranduszok és egyetemi hallgatók munkájára is. A kutandó téma a névváltoztatás, névmagyarosítás kérdésköre a dualizmus korában, interdiszciplináris eszközökkel. A vállalkozás intézményi hátterét az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke adja, amely a levéltári gyűjtőmunkát részben végző hallgatókon és doktoranduszokon kívül egyelőre három oktatóval (Juhász Dezső, Farkas Tamás, Fodor János) vesz részt a közös munkában.¹

A kapcsolatfelvétel kezdeményezésének érdeme Kozma Istváné, aki 2002-ben Kárády Viktorral együtt kitűnő könyvet jelentetett meg „Név és nemzet” címmel (Bp., Osiris), melyben monográfiájuk alcíme szerint a családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok témakörét vizsgálták Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig (konkrétan 1956-ig). Idézek néhány sort a mű fülszövegéből: „A könyv kutatási beszámoló a magyar nemzetállam megvalósulását és modernizációját kísérő egyik legfontosabb, dominánsan asszimilációs jellegű mozgalomról. A családnév-magyarosítások, ... gyakorlata a reformkorban kezdődött, s máig is tart, bár társadalmi szerepkörei erősen átalakultak a szimbolikus nemzetépítéstől a Kádár-rendszerben bekövetkező, politikai semlegesítésig. A munka több, Magyarországon egyedülálló, páráját ritkító volumenű társadalomtörténeti felmérés összesen közel 16 000-es reprezentatív adatbankjának elemzésén alapul. A szerzők emellett bőségesen felhasználták az empirikus szociológia, a demográfia, a politológia, a nyelvészet, a társadalomföldrajz és természetesen a gazdag magyar társadalomstatisztika eszköztárát és eredményeit is, hogy ... értelmezzék a nominális magyarosodás kihatását a nemzetkoncepciókhoz kötődő politikai programokra... A névváltoztatók sok százezres tömegének itt feltárt etnikai, felekezeti, foglalkozásszerkezeti, demográfiai, lakóhelyi és regionális jellemzői pontosan feltérképezik a mozgalom össztársadalmi méreteit és csoportszájtatos ... dimenzióit.” (A könyv ismertetését, nyelvészeti, névtani értékelését l. MNy. 2003: 355–60.)

A kérdéskör komplexitását már ez a kiragadott néhány mondat is jelzi, és mivel névközpontú vizsgálatokról van szó, benne a nyelvészetet, illetve a névtudományt magától értetődően fontos hely illeti meg. A (főbb vonásaiban) társadalomtörténeti, történeti szociológiai alapvetést, amely a szóban forgó könyvben kapott először monografikus összefoglalást, egyrészt tovább kell mélyíteni, másrészt ki kell terjeszteni más tudományterületek irányába. A magunk részéről tehát örömmel és egyetértéssel fogadtuk a szerzők együttműködési kezdeményezését.

A családnév-változtatási mozgalom méreteinek jellemzésére KOZMA ISTVÁN egyik tanulmányából idézek néhány adatot (l. Családnév-változtatás és történelem: Századok 131. 1997: 383–452): „1835 és 1956 között kb. 300 ezer családnév-változtatási kérelmet nyújtottak be a hatóságokhoz. Családtaggokkal együtt tehát legalább félmillió ember volt közvetlenül érintett a névváltoztatási mozgalomban” (i. h. 428). Különböző történelmi tényezők együtt hatásának eredőjeként e folyamat a XX. század 30-as éveinek közepén érte el a csúcspontját. A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal egyik ide vonatkozó jelentése szerint 1937-ben 16 650 személy kapott engedélyt új családnév felvételére (vö. KOZMA i. h. 403), de még 1946-ban is több mint tízezen, 1947-ben kb. ötezen, 1948-ban pedig több mint háromezren adtak be névváltoztatási kérvényt (uo. 416).

A kutatás továbbvitelének egyik alapkérdése tehát minél nagyobb anyag birtokba vétele ebből a hatalmas ügyiratmennyiségből, jól megtervezett mintavétellel és tartalmá-

¹ A kutatás első szakasza egy időközben elnyert OTKA-pályázattal indult (száma: T 049095).

ban, szerkezetében minél átgondoltabb, teljesebb, sokoldalúbb adatfelvételi és kódolási rendszerrel, mégpedig úgy, hogy a begyűlt információk számítógéppel kezelhetők legyenek. Ennek az adatfelvételi rendszernek a kidolgozása és levéltári próbagyűjtésekkel egybekapcsolt tesztelése jelenleg is folyik.

Most néhány szót arról, hogy miért reményteljes dolog ma a névmagyarosítás témájával foglalkozni. Azon kívül, amit már említettem, hogy tudniillik megszületett a kérdéskör első monografikus összefoglalása, amely a társadalom- és politikatörténeti háttérrel vázolja, van még néhány pozitív tényező, amely a nyelvészeti vizsgálatot nagyobb léptékben is lehetővé teszi, illetve segíti. A legelemibb dolog az, hogy bizonyos – nem elhanyagolható – megszorításokkal a törvények és a hatóságok a tudományos kutatókat a levéltári források közelébe engedik és – ugyancsak nem elhanyagolható megszorításokkal – magukról a nevekről is fontos tudományos információkat publikálni hagynak. (Ebben az ügyben az új adatvédelmi törvény idevágó részei az irányadók.) A személyiségi jogok védelmén túl van egy további fontos társadalomlélektani tényező, ez pedig az érintettek érzékenysége. Amint az utóbbi évek kutatói többen is megjegyzik, kedvező változások indultak meg a tekintetben, hogy oldódott a téma tabujellege. Bár még ennek a folyamatnak az elején tartunk, úgy tűnik, hogy kellő tapintattal, emberi és politikai kultúrával a tudomány óvatosan előreléphet ezen az úton.

További kedvező fejlemény az, hogy a közelmúltban jelent meg két olyan kézikönyv, amely a magyar személynevek vizsgálatában nélkülözhetetlen. Az egyik a „Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század” (Bp., 1993.) KÁZMÉR MIKLÓSTól, a másik az „Általános és magyar névtan” (Bp., 2003.) HAJDÚ MIHÁLY tollából, amely a családnévadás történetével és rendszerével is behatóan foglalkozik. Ezek nélkül nem lenne kellő összehasonlítási alapunk és korszerű névtani módszertanunk az újkori névadások értelmezéséhez sem. Azzal egyidejűleg tehát, hogy a XIX–XX. század névváltoztatási folyamatait egyre alaposabb vizsgálatnak vetjük alá, kutatócsoportunkban szeretnénk továbbfejleszteni a természetes névadás rendszerének leírását is.

Előadásom második szakaszában egy eddig alig érintett névizsgálati szempontot szeretnék felvillantani, mégpedig a nemzeti romantika szimbólumvilágának és konnotációs hatásának tükröződését a családnév-változtatások rendszerében. Forrásul két adatbázist használtam. Az egyik a névmagyarosítási szakirodalom klasszikussá vált gyűjteménye, a „Századunk névváltoztatásai. Helyhatósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye. 1800–1893” (Eredeti okmányok alapján összeállította a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság egyik igazgató-választmányi tagja. Bp., 1895.). Ennek adatállományát HAJDÚ MIHÁLY 15-20 ezerre becsüli (Miskolci családnév-változtatások a XIX. században. In: KISS JENŐ szerk., Hajdú Mihály: Válogatott tanulmányok. Bp., 2003. 253). A másik egy névadatbázis, amelynek anyagát KARÁDY VIKTOR és KOZMA ISTVÁN munkacsoportja állította össze az 1896 és 1913 közötti névváltoztatásokból, kb. minden második év kérvényeit feldolgozva. Ebben több mint 32 700 engedélyezett névmagyarosítás betűrendes és gyakorisági listái olvashatók mind az eredeti, mind a megváltoztatott nevek szerint rendezve, bizonyos felekezeti szempontokat is érvényesítve. Ez az adatbázis nem tartalmaz évszámra vagy foglalkozásra való utalást, a „Századunk névváltoztatásai” szócikkeiben az évszám, település és gyakran a kérelmező foglalkozása is olvasható.

Tekintettel az előadás szabta szűk keretekre, most nem élhetek sem a statisztikai, sem a nyelvföldrajzi, sem a szociológiai szempontok érvényesítésének a lehetőségeivel, jóllehet adatgyűjtésem során az első forrásból kiírt évszámokat és az egy névlexémára jutó előfordulási értékeket a cédulákra följegyeztem. Céлом csupán annyi, hogy kimutassam azokat a legfontosabb vagy bizonyos szempontokból jellegzetesnek tekinthető jelentéstani csoportokat, amelyek szimbolikájukkal, a hozzájuk tartozó nevek hangulatával

és asszociációs kapcsolatrendszerével felidézük azt a kulturális és ideológiai miliót, amely a reformkortól a Monarchia bukásáig a „szimbolikus nemzetépítés” háttéréül szolgált. Példáimmal azt igyekszem megvilágítani, hogy ez a szemiotikai eszköztár jórészt az irodalmi és művészeti romantikában gyökerezik, de internacionális alapjaira egyre erősebb nemzeti réteg rakódott rá. A nem túl bő névtani-nyelvészeti szakirodalom az ide sorolható családneveknek a különleges vonásait főleg nyelvművelő, névesztetikai szempontból elemezte. Én megelégszem azzal, hogy az egyedeket és a kategóriákat a természetes névadás megfelelő elemeire és részrendszeire vonatkoztatom, és ha lehetséges, megkeresem a sajátos névválasztás motívumait. Tudnunk kell azonban azt, amit a kérvények indoklásai is sokszor visszatükröznek, hogy a nevek elhagyásának és mások választásának számos oka lehet. Ezek az okok egyidejűleg is érvényesülhetnek (asszimilációs szándék vagy kényszer, idegen hangzású, kedvezőtlen jelentésű név elhagyása, előkelőbb, szebb, magyarosabb presztízsű név „megszerzése”, vallási, ideológiai, karrierszempontok stb.). És még valami: az összetett nevek egyes elemei külön-külön is szemantikai csoportképzők lehetnek. Továbbá: az egyelemű nevek egy része többféleképpen értelmezhető, kategorizálható.

Még egy pár szót a terminológiáról. Az utóbbi időkben a közkeletűbb *névmagyarosítás* szakszó helyett a tudományos munkákban a tágabb értelmű *családnév-változtatás* járja, mivel ez utóbbi – többek között – magában foglalja a dualizmus korában, illetve később sem példátlan németről németre, szlávról szlávra, magyarról magyarra, magyarról idegenre való oda- és visszaváltoztatások eseteit is. Ha idegenről magyarra történik váltás, akkor nyugodtan beszélhetünk *névmagyarítás*-ról, amikor is a változás lényege a nyelvi köntös kicserélődése. (Ugyanakkor nincs **németítés*, **szlávítás* terminusunk.) Témánk szempontjából azonban helyénvaló a másik szakszó, a *névmagyarosítás* használata, mivel ennek relatív tövében a *magyaros* szó áll, azaz a névváltoztatók szándéka többnyire nem merül ki abban, hogy magyarul értelmezhető vagy magyaros hangzású nevet szerezzenek, hanem az is a céljuk, hogy az új nomen minél nemzetibb legyen. És itt válik a kérdés esztétörténeti és kultúrtörténeti szempontból izgalmassá: mit tekint egy adott kor szereplője nemzetkaraktológiai szempontból magyarosnak, illetve magyarosabbnak. Ezt néha nem is olyan egyszerű egyszóval megfogni, s valljuk be, nem is kifejezetten nyelvészeti feladat. Most tehát, amikor romantikus ihletésű nevekről szólok, e kategóriákat nyitottan, a fokozatszerűséget is szem előtt tartva kezelem.

Rátérve ezek után a konkrét névizsgálatra, először egy olyan csoportról kívánok szólni, amely a természetes személynévadásban is jelen van, de feltehetőleg nem olyan súllyal, mint a névszépítést kiemelten számon tartó családnév-változtatások körében. Ezek a pozitív emberi tulajdonságokra utaló nevek. Gondoljunk arra is, hogy a pozitív nemzetimázs formálásának bizonyos korszakaiban nemcsak úgy vetődik fel a kérdés, hogy milyen a jó vagy a szép ember, hanem úgy is, hogy milyen a jó vagy nemes tulajdonságokkal bíró magyar. Érdekes tehát megfigyelni, hogy a „Pozitív emberi tulajdonságok” nevű kategóriában miféle jelzők jelennek meg. Szükséges továbbá tudnunk, hogy e korszak, mindenekelőtt a XIX. század második fele igen szabadon bánt a névmorfológia eszköztárával. Szinte minden kiszemelt nomenhez hozzáilleszthette az *-i*, *-fi*, *-si*, *-s*, *-ányi*/*-ényi* stb. névvégződéseket, s bár ebből számtalan névtani és általános jelentéstani nonszensz származik, az efféle derivátumokat általában alapszavuknak megfelelő helyre sorolom be.

Az első feltűnő sajátosság az, hogy a külső emberi tulajdonságokra utaló szavak messze elmaradnak a belsőkre utalóktól. Az általános jelentésű *Szép*-en kívül, amely a XIX. századi anyagban csak néhány előfordulással képviselteti magát, gyűjteményemben csak a *Sudár*, *Sugár* és az *Izmosi* vonhatók ide. Ez utóbbiaknak a legkülönbözőbb

eredetű és motivációjú idegen megfelelői vannak, a *Szép* mögött többnyire *Schön*-ök és *Schönberg*-ek állnak mintaként. A *Szép* melléknévvel alkotott családneveknek egyébként igen nagy családja van egy másik, hamarosan érintendő kategóriában.

A pozitív belső tulajdonságok nevekben tükröződő listája jóval bővebb. Ezek élére kívánczik az erőt, bátorságot, férfiaságot sugárzó nevek csoportja: *Bátor*, *Bátorfi*² (közvetve a *Bátori*), *Merész*, *Erős*, *Kemény*, *Keményi*, *Keményfi*, *Szilárd*, *Szilárdi*, *Hős*, *Hősi*, *Hősfő*, *Bölcs*, *Nemes*, *Rangos*, *Honi*, *Honfi*, *Hazafi*, *Hazai*. Érdekes, hogy a gyakorisági listát a *Kemény* vezeti százat jóval meghaladó XIX. századi előfordulással. (És ezeknek csak töredéke a részleges vagy teljes tükörfordítás, pl. *Stark*, *Starkmann*-ból.) Van egy kevésbé „kemény” alcsoport is, ilyen egyedekkel, mint *Rényi*, *Erényi*, *Erényesi*, *Erdemesi*, *Kedvesi*, *Kellemsfi*, *Kegyes*, *Rendes*, *Szerényi*, *Szende* [?], *Jámbor*, *Jámbori*, *Jámborfi*, *Szerelemfi*, *Szivesi*, *Szívesdi*.

A *szív*, *szerelem*, *kellem* hangsúlyozása már átvezet bennünket a szentimentalizmus előcsarnokából a romantika erőteljesebb színeket megjelenítő galériájába. Mielőtt a leglátványosabb képi világot élénk táró „tájképfestészettel” megismerkednénk, néhány példa az irodalmi romantika kelléktárából. A romantikára közvetlenül utaló *Regényi* után következhet a *Dalárdi*, *Dalnoki*, *Bárdi* és talán maga a *Bárd* is, bár itt a 'fejsze, harci eszköz' jelentés sincs kizárva. Egy kivétellel a romantikus tájszemlélet kellékei lehetnek a *Szép*-előtagú összetett családnevek: *Széphelyi*, *Széphegy*i, *Szép völgy*i, *Szépszegi*, *Szép-ligeti*, *Szép kúti*, *Széplaki*, *Szépvari*. Mindezt akár egyetlen vásznon is elképzelnénk (az 1868-as *Széplábi* kivételével, de ez már inkább a szürrealizmus világát idézné). A tájkép színesíthető és dúsítható néhány attraktív elemmel, mint *Kőházi*, *Toronykői*, *Romvári*, *Romlaki*, s még tovább fokozva: *Romhalmi*. S ha vizet festünk, lehet *Tavi*, utána *Habosi*, *Hattyúsi* és *Hattyúfi*, majd az égre tekintve: *Csillag*, *Felhő* és *Fellegi*. Az egész stilszerű lezárása lehet a vészjósló *Vérkúti*. A tájromantika bizonyos elemei még visszatérnek a földrajzi közszökből alakított családneveknél, most azonban maradjunk egy fontos romantikus kelléknél, a virágnál. Maga a *Virág* szó is eléggé produktív névalkotó elem, önmagában és társulva is, mint *Virághalmi*, *Virágfi* és nyelvújítási változatával: *Virányi*. A virágok között kiemelt szerepet játszik a *rózsa*, illetve az ezzel a szóval alkotott lexémák: *Rózsa*, *Rózsai*, *Rózsafi*, *Rózsás*, *Rózsási*, *Rózsaági*, *Rózsavölgyi*, *Rózsahegyi*, *Rózsa-mezei*, *Rózsakerti*. Ezt a csokrot díszíthetjük végül a *Koszorúfi*-val. (A virág- és rózsakultusz mintái jól kitapinthatóan a német etimonú, neológ családnevekben találhatók.)

A romantikus ihletésű névszépítés megjelenési színtere lehet a pozitív töltetű eszmei és vallási fogalmak köre. Kommentár nélkül közlök néhány jellegzetes nevet: *Béke*, *Békei*, *Békefi*, *Békes*, *Békesi*; *Áldási*, *Reményi*, *Reményfi*, *Boldogfi*, *Örömi*, *Szerencsei*, *Édenfi*, *Csudányi*, *Keresztényi*, *Angyal*, *Angyali*, *Angyalfi*, *Angyalos*, *Angyalosi*, *Szente*, *Szentes*, *Szentesi*, *Szenthegyi*, továbbá az összes természetes helynévi alappal bíró *Szent*-előtagú összetett családnév a *Szentkirályi*-tól kezdve a *Szentkúti*-n át a *Szenttamási*-ig, beleértve a fiktív neveket is, mint a *Szentirmai*.

A pozitív konnotációjú anyagi dolgok nevei között az első helyen az *arany* áll: *Arany*, összetételekben: *Aranyfi*, *Aranyvári*, *Aranykövi*, *Aranyhalmi*. Ezután a *vas* és az *érc* következnek: *Vas*, *Vashegyi*, *Vaskúti*, illetve asszociatív alapon a *Vasvári*. Majd: *Érci*, *Ércfi*, *Érchegyi* és kiugróan nagy értékekkel az *Acél*. Bár nem a fémekkel kapcsolatos, itt említhető a *Márványi* és a *Gyémánt*.

Eredendően semleges tartalmat hordoztak a földrajzi köznévvvel alkotott családnevek, de a romantika természetkultusza felértékelte őket. A felszín, növényzet és vízrajz

² A különböző helyesírású és különbözőképpen archaizáló írásmódokat lehetőség szerint a mai modernizált formákban egységesítettem.

egy terminológiai elemei különösen divatosá váltak, feltehetőleg a költészet és szépróza által is támogatva. Eredetileg a hegyvidék megnevezői vitték a primet: *Bérci, Bércfi, Bérces, Bércesi; Hegyi, Hegyei, Hegyesi, Hegyesfi; Dombi, Dombosi; Halmi, Halmai, Halmos, Halmosi; Völgyi, Völgyei, Völgyesi; Szirti, Szirtei, Szirtes; Sziklai; Kövi, Köves, Kövesi, Kövesdi; Havas, Havasi; Háthegyi; Ormos, Ormai*. A hegyek, dombok vizuális dominanciáját csak kis részben ellensúlyozza a síkságnak Petőfi által is népszerűsített, a szabadságvágyhoz és magyar lélekhez poétikailag és ideológiailag társított terminológiája, azaz: *Róna, Rónai, Alföldi, Pusztai, Pusztafi, Mező, Mezei, Mezősi, Mezőfi, Réti, Téri, Térii*. A növényzeti nevek inkább a hegyvidék terminológiáját erősítik: *Erdei, Fenyves, Fenyvesi, Ligeti*, legfeljebb a *Füzes, Füzi, Füzesi* idézik az alföldet, rétet.

Sajátosan magyar tájakat idéznek a magyar tulajdonnévi – tájnévi, megyenévi, folyónévi – alapú családnevek. Ezek a folyónévi kivételével a természetes családnév-rendszernek is a legizmosabb csoportjai közül valók. Meglepően változatos például a történelmi tájnevek állománya: *Alföldi, Felföldi, Erdélyi, Bakonyi, Bácskai, Bánáti, Csallóközi, Cserháti, Csíki, Hegyaljai, Hegyháti, Hortobágyi, Kunsági, Mátyusföldi, Muraközi, Sárközi, Sárreti. A Garamvölgyi, Vágvölgyi, Tiszavölgyi* már inkább a mesterséges névalkotás közé tartozik. Néhány jellegzetes történelmi megyenév családnévbe foglalva: *Békési, Bihari, Gömöri, Somogyi, Szepesi, Szilágyi, Szatmári, Szalai ~ Zalai*. A hegynévi eredetű családnevek idegenek a természetes magyar névadástól, mégis néhány közülük nagy karriert futott be. A listavezető a *Mátrai* és *Kárpáti* (van *Kárpát* is, de *Tátrai* csak később), feltehetőleg a szépirodalomtól és a magyar címer szimbolikájától támogatva (vö. hármashalom motívum). Kisebb számban előfordul még a *Kékesi, Vértesi, Somlai, Somlyai, Somló*, ezek azonban településnévi alapúak is lehetnek. Egyértelműen hegynévi eredetű családnev a *Salgó*. A „magyar” folyók nevei közül előkerül például a *Duna, Tisza, Dráva, Mura, Maros, Rába, Garam*, -i képzővel vagy képző nélkül (sőt még a kevésbé kellemes képzeteket idéző *Zagyva* is).

Ugyancsak a romantika eszmévilágához kapcsolható a múltidézés, őskeresés, hősi mítoszok feltárása, alkotása, a nemzet tudat ápolása. Ezt előlegzik általánosságban az *Ősapai, Ősvári, Őshegyi* nevek, mindnyájan jól felismerhetően fiktív alkotások. A valósághoz közelebb állnak a krónikák, geszták honfoglaláskori vagy még korábbi figurái: *Etele, Etelevári, Csaba, Árpád, Árpádi, Árpádfi, Előd, Elődi, Huba, Hubafi, Hubai, Bors, Bonger, Böngérfi, Zoltán, Zalán, Gyulafi*. Az ősi magyar mitológiához sorolhatók bizonyos ragadozómadarak nevei: *Sas, Sólyom, Zongor*, illetőleg közvetve a velük alkotott szóösszetételek, képzések: *Sashegyi, Sasvári, Solymos, Solymosi*. Múltidéző erejük van a régi népneveknek is, különösen az őstörténeti vonatkozásúaknak: *Avar, Avarfi, Hunfalvi, Székely, Székelyfi*, de ne feledjük magát a magyar népvét sem, vö. *Magyar, Magyarfi, Magyarai, Magyarosi*. Korai történelmünk részei voltak még például a jászok, kunok, szászok, nevükből alkották a következő családneveket: *Jász, Jászi, Kun, Kunfi, Kunhegyi, Kunvári, Kunosi, Szász, Szászi, Szászhegyi*. Későbbi historiánkhoz tartoznak a hajdúk, palócok, vö. tulajdonneves megjelenésükkel: *Hajdú, Hajdúfi, Palóc, Palóci*. Talán népünk keleti eredetére emlékeztetnek a *Keleti, Keletfi* magyarosított családnevek, amelyek közül a második mesterséges alkotás, az elsőnek – az égtájaktól független – régi családnévi előfordulása is kimutatható (I. KÁZMÉR, CsnSz. 571). Természetes névadással vágnak egybe a törzsnévi helynévből alakult személyneveink, pl. *Gyarmati, Nyéki, Jenei, Megyeri, Kürti, Kéri* stb.

A népnevekhez hasonló múltidéző erejük van a régi méltóságneveknek. A honfoglalás korába, illetve a középkorba vissz bennünket vissza a *Kende, Vajda, Bán, Király* méltóságnév és a velük alkotott szavak egy része: *Kendefi, Bánfi, Bánfalvi, Bánhalmi,*

Bánhegyi, Bánhidi, Bánkúti, Bánlaki, Bánrévi és a fiktív *Bánkövi*. A *Király* származékai: *Királyi, Királyhegyi, Királymezei*. Ide vonható még a *Herceg, Hercegi* is.

A dicső múlt idézésének mitológiai eszköztárához tartoznak a harc fogalomkörének lexikai megtestesítői: *Harc, Harcos, Harci; Hadfi, Hadári, Hadai, Hadasi, Hadhalmi, Hadányi; Győző, Győzei; Csatár, Csatári* (ezek a valós *Csatár* helynevek alapján is keletkezettek, de hogy mégis idevonhatók, bizonyítják az ilyen német és szláv családnévi megfelelők, mint *Krieger, Voicsik*). Természetes családnévi alapjuk van a következőknek: *Huszár, Kardos, Bárdos, Bárdosi, Lovas, Lovasi*. Mesterséges alkotásnak tűnik a *Lövész, Lövészi, Vezér, Védő*. E fogalomkörnek terebélyes szócsaládja a *vár* lexémával alkotott nevek társasága. Egy részük fiktív, településnévi alapot nélkülöző, mint *Várhelyi, Végvári, Hegyvári, Bércvári, Sziklavári, Hídvári* stb. Közismert helynévi alapja van pl. a *Somogyvári, Zalavári, Vasvári* stb. családneveknek, de ismét fiktívek az ezek mintájára alkotott *Bakonyvári, Kőszegvári*. A *vár* utótag egyéb fogalomkörök fiktív neveinek is gyakori eleme.

E kissé dagályos névválasztás és névalkotás – részben ellenhatásként, részben a vidékromantikáról leválva – elindított egy deheroizált, szándékoltan egyszerűbb, méreteit tekintve jóval szerényebb vonulatot, amelynek néhány példáját zárásul felsorolom. Ilyenek a mezei munkák, az állattartás, kismesterségek neveiből alkotott, részben a természetes névadásban is megjelenő családnevek, mint a *Szántó, Vető, Arató, Kertész, Nyírő, Szegő, Vágó, Varró*, amelyek nemcsak „földközelibb” jelentésükkel, hanem az *-i, -fi, -si* végződést *-ó/-ő* igenévképzővel felváltó szövegükkel is más világot idéznek. Vannak a naturalisztikus, illetve az ameliorációt kerülő névadásnak is példái, de ezek inkább a szabályt erősítő kivételek (l. pl. *Salaki, Iszapi, Károsi, Féregi, Rémesi, Rémi, Foltkövi, Üregi* stb.). A névmagyarosításban mindig a névszépítő törekvések voltak a döntőek.

A mondottak csupán vázlatát adják egy lehetséges részvizsgálatnak, amely ha kiszélesedik, benne a térbeliség, időbeliség dimenziói és a szociolingvisztika, pszicholingvisztika szempontjai is kellő kifejtést kaphatnak majd.

JUHÁSZ DEZSŐ

The Hungarianization of surnames and national romanticism

During the 19th and 20th centuries, hundreds of thousands of people submitted requests to the Hungarian Ministry of the Interior in order for their surnames to be officially altered. Many reasons can underlie such changes of surnames. Those reasons can also apply in conjunction (intention of or pressure for assimilation, abandoning a name of foreign shape or unpleasant meaning, „gaining” a name of a more elegant, nicer, or more Hungarian-sounding prestige, religious, ideological, or career-related motives, etc.). Individual components of compound names can be semantic group forming entities separately, too. The paper sketches groups of assumed names evoking the figurative/symbolic world of romanticism, with special emphasis on the glorious past and on positive properties of one’s human or national character.

DEZSŐ JUHÁSZ

A jen szó és ami körülötte van

1. A gazdasági recesszióval még mindig küzdő Japán továbbra is a mai világ második legnagyobb nemzetgazdaságával rendelkezik, így nemzeti valutájának, a jen árfolyamának változásait a nemzetközi piac elemzői állandóan figyelemmel kísérik. 1871-et ír-

tunk, amikor a japán kormány életbe léptetett egy új pénzegységet, amelynek neve azóta a *yen* betűképpel rendelkezik a latin betűket használó nyelvek zömében. A *yen* betűképben és az ehhez hasonló alakváltozatokban – köztük a magyar *jen*-ben is – a japán írás- és hangtörténet egy érdekes aspektusa rejtőzik. Az alábbiakban arra a kérdésre keresünk választ, hogy a japán pénzegység neve a latin ábécét használó nyelvek zömében miért rendelkezik *jen* vagy *yen* betűképpel, mikor a szó japán kiejtése [en], és ennél fogva a latin betűs átírásának is *en*-nek kellene lennie bármelyik szerint is a jelenleg Japánban használatos két- vagy háromféle átírási rendszer közül. (A japán nyelvi adatok – ha külön nem jelezzük – a *Hyōjunshiki* [standard stílusú] átírási rendszer szerint, azaz az ún. *shūsei Hebonshiki* [módosított Hepburn-stílusú] átírásban szerepelnek, és utánuk – ha szükséges – a magyaros átírású alak áll. A kúpos ékezet helyett vízszinteset használunk, és szükség esetén a *ye*, *wi*, *we* és *wo* betűkapcsolatokat is alkalmazzuk, amelyek jelenleg nem használatosak a szóban forgó rendszerben. Nem japánul íródott – latin betűs – szavak természetesen eredeti alakban szerepelnek dőlt betűvel.)

Amikor a japán szavak latin betűs átírásáról beszélünk, arra gondolunk, hogy japán szavakat, esetleg mondatokat írnak le latin betűkkel, ami gyakorlatilag igen korlátozottan, mindenekelőtt helynevek, személynevek, laccímek, tulajdonnevek stb. eseteiben figyelhető meg a külföldiek előtt. Az viszont más kérdés – bár szorosan összefügghet ezzel –, hogy egy-egy szó jövevényszóként bekerülve az idegen nyelvekbe milyen betűképpel fog rendelkezni. Ezt a kettőt azonban néha nehéz szétválasztani, hiszen gyakorta az utóbbi betűkép az előbbiből eredhet. A *jen*-féle betűkép keletkezési körülményeinek jobb megértése végett először tekintsük át a japán hang- és írástörténet számunkra fontos állomásait, majd térjünk rá a latin betűs átírás problematikájának azon aspektusára, amely a *yen* betűkép születésével kapcsolatos. Cikkünk végén pedig sort kerítünk a japán nevek magyar helyesírásának kérdésére is, különös tekintettel erre a szóra.

2. Induljunk ki az ún. Ötven szótag (hang) táblázatából (*Gojūonzu*), amely manapság a japán hangrendszer és a kana írásrendszer oktatásában a latin ábécéhez hasonló szerepet tölt be. Ez egy 50 cellás táblázat, és körülbelül ezer éves múlttal rendelkezik, de eredetileg nem a japán nyelv hangrendszerének összefoglalásaként jött létre, hanem a kínai írásjegyek (*kanji*-k) vagy a szanszkrit hangalakjainak lejegyzése céljából; vagy inkább mind a kettő irányából tevődött össze (l. részletesen MABUCHI KAZUO, *Gojūonzu no hanashi*. Tokió, 1993.). Nagy vonalakban néhány szót kell ejtenünk az összesen 10 sort és 5 oszlopot kitevő kana „ábécé”-nek – amely tehát elvileg összesen ötven kanajelből áll – az *a*-, a *ya*-, valamint a *wa*-sorú kanajeleiről és azok hangértékéről, mivel ezek kérdésünk szempontjából nem közömbösek. Időben visszamegyünk a Heian-korra, amikor a magánhangzók száma az előző időkhöz képest csökkent, és a IX. század második felére öt lett, amennyi jelenleg is: *a*-sor: ア [a], イ [i], ウ [u], 衣 [e], オ [o]; *ya*-sor: ヤ [ja], ャ, ュ [ju], 江 [je], ヨ [jo]; *wa*-sor: ワ [wa], ヰ [wi], ヱ [we], ヲ [wo]. Tehát ezekben az időkben 13 (összesen 48) szótaggal, illetve szótagjellel számolhatunk. (Ami a két üresen hagyott helyet illeti, esetleg az *a*-sorban található *i*-t, valamint *u*-t lehet ismételtlen beiktatni.) Erre az időszakra vonatkozik az összesen 48 kanajelből álló „Ametsuchi no kotoba” néven ismert vers, amely a X. század közepére készült el a kanajelek tanulásának megkönnyítése végett. Azzal kapcsolatban, hogy ebben az ㄨ (ㄨ) jel kétszer fordul elő, OKUMURA TERUZANE (1792–1845) és mások – a *man’yōgana*-k (azaz olyan kínai írásjegyek, amelyekkel japán szótagokat jegyeztek le fonetikusán) elemzése alapján – kiderítették, hogy a két azonos kanajel mögött két egymástól eltérő hangérték rejtőzik: az *e* és a *je* (OKUMURA TERUZANE, Kogen e e ben. ŌYA TŌRU, Kogen ee ben shōho. Tokió, 1977. 1; TSUKISHIMA HIROSHI, Rekishiteki kanazukai. Tokió, 1986. 108–11). Korábban

e kétféle ejtés jelölésére – ekkor még nem születtek meg a kanajelek – olyan *man'yōgana*-kat használtak, amelyekkel meg tudták különböztetni a kiejtést. Az egyik csoportjukhoz tartozott az *e* 衣, a másikhoz pedig a *je* ヱ *man'yōgana*, így utólag az Ötven szótag táblázatában az előbbi az *a*-sorba, az utóbbi pedig a *ya*-sorba helyezhető. Az *e* csak szókezdő, a *je* pedig nem szókezdő helyzetben is előfordulhatott.

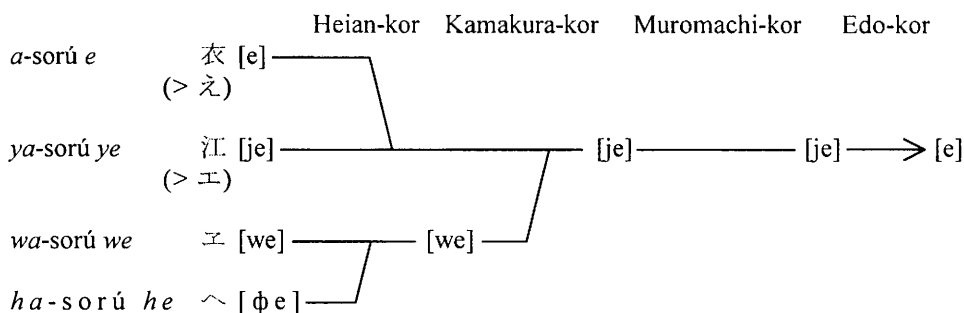
Ez az állapot megközelítőleg egy évszázadig tartott, amíg a X. század közepe után az *e* és a *je* össze nem keveredett egymással vélhetően az utóbbi javára. (A X. században végbement hangfejlődést részletesen tárgyalja OGURA HAJIME tanulmánya: 'E' to 'ye' no goryū katei: Kokugogaku 52. 2001/1: 1–15.) Erre az időszakra vonatkozik az „Iroha uta” vers, amely összesen 47 kanajelből állt. A XI. század második felétől az *o* és *wo* közti megkülönböztetés is megszűnt; valószínűleg az utóbbi javára. A XII. század végétől a körülbelül másfél évszázadig tartó Kamakura-korban pedig a *wi* és *i* között, valamint a *we* és *je* között is végbement a keveredés, mind a két esetben az utóbbi javára. (Ebben a vonatkozásban meg kell említenünk legalább három alapvető írást HASHIMOTO SHIN-KICHI tollából, aki nagy érdemet szerzett a japán nyelv történetének kutatásaiban. Kodai kokugo no 'e' no kana ni tsuite. In: UŐ., Moji oyobi kanazukai no kenkyū. Tokió, 1949. 192–225; Kokugo no onsetsu kōzō to boin no tokusei. In: UŐ., Kokugo on'in no kenkyū. Tokió, 1950. 202–28; Gendai hyōjungo no 'e' onsetsu no yurai. In: UŐ., Kokugo on'inshi. Tokió, 1966. 313–52. L. még OKUMURA MITSUO, Kodai no on'in; TOYAMA EIJI, Kindai no on'in. In: On'inshi, mojishi. [Kōza kokugoshi. 2. kötet] Szerk. NAKADA NORIO. Tokió, 1972. 98–102, 135–6, 176–81; MABUCHI KAZUO, Kokugo on'inron. Tokió, 1971. 48–60; CHRISTOPHER SEELEY, A History of Writing in Japan. Leiden, 1991. 104–15.) A helyzetet még bonyolultabbá tette a Heian-korban tért hódító jelenség, amely *ha-gyō tenko* néven ismert a szakirodalomban. Arról van szó ugyanis, hogy a *ha*-sor (*ha*, *hi*, *fu*, *he*, *ho*; az akkori kiejtés szerint: *ɸa*, *ɸi*, *ɸu*, *ɸe*, *ɸo*) nem szóeleji (azaz szóközepi és szóvégi) helyzetben összekeveredett a *wa*-sorral (*wa*, *wi*, *u*, *we*, *wo*). Például a 'gondolni' jelentésű igének, az *omou*-nak (a történeti kanahasználat szerint az *o+mo+fu*-nak) a ragozása eleinte következő ejtésű volt: *omoɸa*, *omoɸi*, *omoɸu*, *omoɸe*. Ezek a *ha-gyō tenko* következtében *omowa*, *omowi*, *omou*, *omowe*, majd a *we* > *je* és a *wi* > *i* hangfejlődés miatt *omowa*, *omoi*, *omou*, *omoje* ejtésűek lettek. Ugyanis a *ɸhi* kanajel az *ɸi*-vel és a *ɸwi*-vel, a *ɸu* pedig az *ɸu*-val, valamint a *ɸhe* és a *ɸye*-vel keveredtek össze. Ezért például a kanajelekkal jelölt *yu+we* ('ok') ejtésben *juje*-re változott, így ezzel az a helyzet állt elő, hogy ezt a szót a kanajelekkal *yu+we*-nek, *yu+ye*-nek és *yu+he*-nek is lehetett jelölni, hiszen ekkorra egyazon hangértékkel rendelkezett a háromféle kanajel (*ɸwe*, *ɸye*, *ɸhe*), s ezeket így csak alakváltozatnak tekintették a korabeli tollforgatók (ŌNO SUSUMU, Kanazukai no rekishi. In: Moji [Iwanami kōza Nihongo 8. kötet]. Tokió, 1977. 303–5; l. még HASHIMOTO i. m. 1966. 30–45; MABUCHI i. m. 1971. 77–82; TSUKISHIMA i. m. 8–19).

A *je* ejtés azonban, amelyre továbbra is háromféle kana jelölésmód volt, az Edo-korban *e*-re változott, amikor a *wo* ejtés *o*-ra való változása is lezajlott. A kana „ábécé” kérdéses három sorára nézve tehát hangértékük tekintetében mindössze 9-féle (*a*, *i*, *u*, *e*, *o*; *ja*, *i*, *ju*, *e*, *jo*; *wa*, *i*, *u*, *e*, *o*) lett a szótagok száma, bár a 12-féle kanajel (*a*, *i*, *u*, *e*, *o*; *ya*, *i*, *yu*, *e*, *yo*; *wa*, *wi*, *u*, *we*, *wo*) megmaradt egészen addig, amíg 1946-ban be nem vezették az új kanahasználatot, amely a *wa*-sorból a *wi* és a *we* kanajeleket eltörölte, a *wo*-t pedig megtartotta, tehát 47-ről 45-re csökkent a kanajelek száma, ha nem vesszük figyelembe az egyetlen, csak mássalhangzót jelölő *n* kanajelet. Előfordult tehát néha, hogy egyes szavak kiejtése és a leírt kanajelekkal rögzített hangsor nem fedte egymást, vagyis a kana íráskép elavult hangállapotot tükrözött, bár helyesírásiilag elfogadott volt. Arra vonatkozóan, hogy a *je* > *e* hangváltozás pontosabban mikor ment végbe az Edo-korban, nem

rendelkezünk biztos adatokkal, de vélhetően az 1700 utáni időszakban zajlott le (HASHIMOTO i. m. 1966. 350–2, TOYAMA a XVIII. század közepére teszi: i. m. 239). Az alábbi táblázat összefoglalja az eddig elmondottakat.

1. táblázat

(HASHIMOTO i. m. 1966. 254, TOYAMA i. m. 176 nyomán)

Egyúttal megjegyezzük, hogy ezen általában elfogadott nézettel szemben – amely mindenekelőtt az alább említendő portugál anyagok tanúságára támaszkodik – egyes kutatók az *a*-sorú *e* hangváltozásával ([e] > [je] > [e]) kapcsolatban olyan véleményt jutattak kifejezésre, miszerint fonémaként az /e/ változatlanul tovább élt és él (YANAGIDA SEIJI, Muromachi jidai no kokugo 24–32; l. még HIZUME SHŪJI, Kinsei makki on'in sakusha no edogo boin kansatsu. In: Tōkyō daigaku kokugo kenkyūshitsu sōsetsu hyakushūnen kinen kokugo kenkyū ronshū. Tokió, 1998. 647).

3. Ennyi hang- és írástörténeti áttekintés után térjünk rá magára a *jen* szóra. A *jen*-t most egy kínai írásjeggyel (*kanji*-val, 円) szokás jelölni, amelyet két kanajellel (*e*+*n*: ㄨㄥ) is lehet rögzíteni. A II. világháború előtt ugyan ezt az alakot is használták, amely valószínűleg Japánban kelt életre és nincs meg a kínaiiban (HIDA YOSHIFUMI, Kindai nihongo to kanji. In: Kanji kōza. SATŌ KIYOJI szerk., 8. kötet. Tokió, 1988. 8), de 1949-ig hivatalosan egy eredeti, bonyolultabb írásjegy (圓) volt használatos, melyet a kínaiiban most is alkalmaznak. 1946 előtt a történeti kanahasználat (*rekishiteki kanazukai*) volt érvényben, miszerint a kérdéses szó első kanajelére nem az *a*-sorú *e*-jelet, hanem a *wa*-sorú ㄨ (ㄨ) *e*-jelet alkalmazták, amelynek hangértéke – ahogy fent láttuk – a *we*-n és majd a *je*-n át *e*-vé vált, és amely manapság nem használatos. Való igaz, hogy erre a szóra és általában a kínai eredetű szavakra elvileg nem kanajelek, hanem a kínai írásjegyek használatosak, de nem elhanyagolható kérdés volt az írástudók számára az, hogy eredetileg hogyan olvastak egy-egy kínai írásjegyet különösen akkor, amikor a hangfejlődések következtében kusza helyzet teremtődött a kanahasználatban. Ismeretes, hogy MOTOORI NORINAGA (1730–1801.) volt az, aki ezen a téren nagy eredményt ért el, és a kínai írásjegyekre úgymond lerakta helyes kanahasználat alapköveit, amelyeket a későbbi tudósok még jobban csiszolgattak. A „Mojjioe no kanazukai” (1776.) című munkájában – amellyel szemben mai szemmel nézve némi kifogások merülnek fel – foglalkozott ezzel a kérdéssel, és a *jen* kínai írásjegyet a *wen* csoportjába sorolta (In: MOTOORI NORINAGA zenshū. 5. kötet. Tokió, 1970. 355). Megemlítendő, hogy a történeti kanahasználat – beleértve a *jion kanazukai*-t is, amelyen Motoori munkálkodott –, amely a Meidzsi-kor óta egészen 1946-ig volt érvényben, körülbelül a X. századi állapotot tükröző kanahasználaton alapult.

Kanyarodjunk vissza most a több mint másfél évezreddel korábbi időkre, hogy bepillantást nyerhessünk a hangtörténet bonyadalmaiba, s utaljunk összehasonlításképpen a kínai pénznemre, a 元 *jüanra* (*yuán* a *pinyin* átírásban). A japán *jen*-t jelölő kínai írásjegy kínai ejtése most azonos a kínai pénzegység nevével, a *jüan*-nal – amelyet egy dinasztia megnevezésére is használnak –; ennek japános olvasata (*on'yomi*) azonban *gen* és *gan*. A két kínai írásjegy a kínai nyelven belül a következő hangváltozásokon át jutott a mai *yuán*-hoz (a következő időrendben: a Csou-, Kin- és Han-kor > a Szui- és Tang-kor > a Szung-, Jüan- és Ming-kor > a jelenkor; TÖDŐ kínai írásjegyek lexikonából idéztük a hangváltozásokat: TÖDŐ AKIYASU, *Gakken kanwa daijiten*. Tokió, 1978. 102, 119; l. még BERNHARD KARLGREN, *Analytic Dictionary of Chinese and Sino-Japanese*. Párizs, 1923. 377, 379; EDWIN G. PULLEYBLANK, *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*. Vancouver, 1991. 386).

2. táblázat

japán	(円) 圓	> wen > jen > en	元	> gwan/gwen > gan/gen
kínai		↑ fiuan > fiuen > iuen > üan (yuán)		↑ ŋiuan > ŋiuan > iuen > üan (yuán)

Ez annyit jelent, hogy a japánok akkor vették át ezt a két kínai írásjegyet kiejtésükkel együtt, amikor a kínaiiban a hangértékük még eltért egymástól. Az eredeti kínai hangalakok megváltoztak a japán hangrendszerbe való beilleszkedésük folyamán, és ha a szóban forgó két kínai írásjegy szókezdő mássalhangzóját nézzük, leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy az egyiknél a fi Ø-nak és a másiknál pedig a ŋ g-nek felelt meg a japánban. A szóvégkezdő (*kaion/kaibo*, *medial*) -iu- pedig, amely mind a két kínai írásjegy ejtésében megtalálható, -w- hangra változott a japánban (l. TÖDŐ i. m. 1584–5; HAYASHI CHIKAFUMI, *Nihongo no kanjion*. In: NAKADA NORIO – HAYASHI CHIKAFUMI, *Nihon no kanji*. Tokió, 2000. [eredetileg 1982-ben jelent meg] 355–91). Ami a szónak illeti, a korabeli kínai ejtés így a japán hangállománynak megfelelően valamikor *wen* lett, amely a Kamakura-korban *jen*-re, az Edo-korban pedig *en*-re változott. Mellesleg megjegyezzük, hogy a *gwa/gwe*-féle hangalakok (*kwa*, *gwa*, *kwi*, *gwi*, *kwe*, *gwe* stb.) – amelyeket *gōyōon*-nak vagy *wa-gyō yōon*-nak hívnak – kínai nyelvi hatással keltek életre a kínai eredetű szavaknál (a *gwan* > *gan* a *goon* olvasattípushoz és a *gwen* > *gen* pedig a *kan'on* olvasattípushoz tartozik). A Muromachi-kor végére azonban közülük már csak a *kwa* meg *gwa* maradtak meg, amelyek pedig *ka*-ra és *ga*-ra változtak nagyjából az Edo-kor második felében, bár egyes vidékeken még ma is megtalálhatók (HASHIMOTO i. m. 1966. 120–6; TOYAMA i. m. 252–4; vö. MABUCHI i. m. 1971. 138–9). A kanahasználatban mégis a *ku+wa* és *gu+wa* jelölésmód élt tovább egészen 1946-ig, ami hatással volt a latin betűs átírás módjára.

Itt jegyezzük meg egyúttal, hogy ha a Távols-Kelet országaiiban – Kínában, Japánban és Koreában – valaha olyan jellegű közös valutára lesz szükség, mint az euró, amelyet néhány évvel ezelőtt Európa több országában is bevezettek, kézenfekvő gondolatként merülhet fel, hogy elnevezéséül a *jen*-t, pontosabban az ezt jelölő kínai írásjegyet válasszák, noha az fogas kérdés lenne, hogyan írják át egyöntetűen latin betűkkel. Tudniillik a tajvani pénzegység neve a külvilágban tajvani dollárként ismert ugyan, de a pénzen kínaiul a szóban forgo írásjegy 圓 (japánul *en*, kínaiul *jüan*) szerepel, amely 1949-ig használatos volt Japánban is. Hasonló a helyzet az angol és kínai nyelvű feliratos hongkongi dollárnál is a XIX. század óta. A kínaiak a mexikói dollár ezüstérmét 銀圓 *yinyuán*-

nak, vagyis ezüst *jüan*-nak hívták, tekintettel arra, hogy az érmék kör (*yuán*) alakúak voltak, és 1864-ben már az egy dolláros hongkongi ezüstérmén a 圓 felirat is jelen volt. Mivel azonban az írásjegy meglehetősen bonyolult volt, ezt gyakran helyettesítették az azonos ejtésű 元 (japánul *gen*) írásjeggyel, amely később a kínai pénzegység nevének rangjára emelkedett (MIKAMI RYÜZÖ, *En no tanjō*. Bőv. kiadás. Tokió, 1989a. 180–1). A kontinensen mind a két írásjegy használatos a kínai pénzegység nevének jelölésére, és a japán *jen*-t kínaiul 日元 (vagy esetleg 日圓) *riyuán*-nak, azaz japán *jüan*-nak, az amerikai dollárt 美元 *měiyuán*-nak, azaz *amerikai jüan*-nak hívják. A koreai pénzegység neve, a *von* (*won*) ama kérdéses kínai írásjegy koreai olvasata, amellyel Japánban a *jen*t jelölték hivatalosan 1949-ig.

4. Az alábbiakban nézzük meg közelebbről a japán nevek, szavak latin betűs átírásának kérdését, különös tekintettel a *jen* szóra. A japánok a XVI. században ismerkedtek meg a latin írással főleg jezsuita szerzetesek révén, akik Japánba érkezvén mindenekelőtt a keresztény vallás terjesztése érdekében tanultak japánul. Zömmel a portugál misszionáriusok keze alól kerültek ki olyan kisebb-nagyobb vallási, irodalmi és nyelvi munkák is, amelyek japánul jelentek meg latin betűs átírásban. A latin betűs átírás módja, amely a korabeli portugál nyelvet vette alapul, a kezdeti ingadozások után nagyjából egységessé vált, miután Alessandro Valignano 1591-ben nyomtatni kezdett a Japánba magával hozott nyomdagéppel (HASHIMOTO i. m. 1966. 347–50; TOYAMA i. m. 177–8). Említést érdemel Joam Rodriguez (João Rodrigues, 1561 táján –1634) munkássága, aki több mint harminc évet töltött Japánban a jezsuita rend tagjaként, és az európaiak közül elsőként adott ki egy komoly japán nyelvtant, amelynek két változata volt: egy részletes és egy rövid. Mind a két munkájában megtaláljuk az Ötven szótag táblázatát latin betűkkel is átírva, amelyről *Goin* (*Goyñ*) néven szól. Nézzük meg a kérdéses három sort: *A, I, V, Ye, Vo; Ya, Y, Yu, Ye, Yo; Va, I, V, Ye, Vo.* (JOAM RODRIGUEZ, *Arte da Lingoa de Iapam*. Nagaszaki, 1604–8. Reprint: Tokió, 1976. 56. Japánra fordította DOI TADAO, *Nihon dai buntēn*. Tokió, 1955. 224; Uő., *Arte breve da Lingoa Iapoa*. Macau [Aomen], 1620. Japánra fordította ISEGAMI MINEO, *Nihongo shō buntēn* 1–2. Tokió 1993. 1: 50–1). Láthatjuk, hogy az *a*-, *ya*- és *wa*-sorban levő *-e* magánhangzós szótagok betűképe mind *Ye*. Ez összhangban van azzal, hogy a XVII. század elején napvilágot látott nevezetes japán–portugál szótárban (*Vocabulario de lingoa de Iapam com adequação em Portugues* [Nagaszaki, 1603–1604. Reprint: Tokió, 1973., 1976.]) az ábécé rendbe szedett japán szavak közül *E*-vel kezdődők nincsenek, hanem helyettük *Ye*-vel kezdődő szavak szerepelnek. Ez a jelenség a körülbelül két és fél évszázaddal később megjelent JAMES CURTIS HEPBURN (1815–1911) korszakalkotó japán–angol szótárának 1. kiadásában is megfigyelhető, melynek előszava szerint a szótár összeállításánál a japán–portugál szótárra is támaszkodott (*A Japanese and English Dictionary: with an English and Japanese Index*. Jokohama, 1867. v).

Témánk szempontjából lényeges az, hogy a XIX. században, amikor a japán kormány bevezette a *jen* pénzegységet, ennek ejtése általában már [en] volt. Ennek ellenére szinte majdnem minden latin írásos nyelvben gyökeret eresztett a *yen* névforma. Több-ször olvassuk a szakirodalomban azt, hogy a *jen* betűkép HEPBURN szótárának 1. kiadásában alkalmazott átírási rendszerből származik és ebben az alakban megmarad napjainkig (KIKUZAWA SUEO, *Kokuji mondai no kenkyū*. Tokió, 1929. 129; KOIZUMI TAMOTSU, *Nihongo no seishohō*. Tokió, 1978. 210; MIKAMI RYÜZÖ, *En no rekishigaku*. Tokió, 2001. 203–6). HEPBURN szótára, amely angolul írt japán értelmező szótárnak is tekinthető, elő-ször 1867-ben látott napvilágot, a második kiadás 1872-ben Jokohamában, a harmadik pedig 1886-ban Tokióban jelent meg „*A Japanese–English and English–Japanese Dictionary*”

címmel. HEPBURN minden alkalommal bővítette, kiegészítésekkel látta el őket, és némi változtatásokat hajtott végre a latin betűs átírási rendszerben is. A szótárral kapcsolatban, amelyet azután is többször kiadtak lényeges változtatások nélkül, az utóbbi évtizedekben számos tanulmány látott napvilágot, hiszen felismerték, hogy olyan értékes szókincstárral van dolgunk, amely a japán nyelv szókészletének, hangtanának stb. korabeli állapotát örökítette meg (l. többek között MATSUMURA AKIRA, *Yōgaku shiryō to kindai nihongo no kenkyū*. Tokió, 1970. 339–93; UŐ., *Kindai no kokugo*. Tokió, 1977. 229–49. Mind a három kiadást megjelentették reprintben az 1960-as és 70-es években, sőt 2000-ben egy olyan kiadvány is napvilágot látott, amely mind a három kiadás szótári anyagát tartalmazza egymás mellett, megkönnyítve ezzel az összehasonlítást. Hebon, *Waei gorin shūsei*. Shohan saihan sanpan taishō sōsakuin. Szerk. HIDA YOSHIFUMI – LEE HAN SOP. 1–3. Kamakura, 2000. A 3. kötetben található a szótárral kapcsolatos könyvészeti adatok és tanulmányok listája is).

Most számba vesszük azt, hogy a *yen* szó és ezzel együtt a *ye* latin írásos betűkép milyen változásokon ment keresztül HEPBURN szótárának három kiadásában. Az Ötven szótag táblázatából, amelyet HEPBURN közöl (l. alább), az *a*-, a *ya*- és a *wa*-sorban levő kanajelek latin betűs átírását soroljuk fel. Az 1867-es 1. kiadásban a következő betűképek szerepelnek: *a*-sor: *a, i, u, e, o*; *ya*-sor: *ya, i, yu, ye, yo*; *wa*-sor: *wa, i, u, ye, wo*. Az *a*-sorban előforduló betűk közül így néhány a *ya*-sorban és/vagy a *wa*-sorban is felbukkan. HEPBURN megjegyzi, hogy „There are also amongst them (syllables – S. T.) several syllables, as ㄨ and ㄨ, ㄨ and 井, ㄨ and ㄨ ... which are said to have represented different sounds in ancient times; but at the present time they can no longer be distinguished; in correct spelling, however, care must be taken that they be not written indiscriminately; there is a rule, established by ancient usage, to be observed in their use” (HEPBURN i. m. x). Különös figyelmet érdemel az, hogy az *a*-sorban az *e* helyett, amelyet HEPBURN csak itt a táblázatban használ, a szótári részben egységesen a *ye*-t alkalmazza. Ennek tudható be, hogy az 1. kiadásban sincsenek meg az *e*-vel kezdődő japán szavak, hanem ezek *ye*-vel kezdődő szavakként szerepelnek, mint például az *eda* helyett a *yeda* (‘A branch, bough, or limb of a tree’), az *en* helyett a *yen* (‘Relation, affinity, connection’) stb. A kanahasználat szempontjából a *wa*-sorú *ye* betűkép problematikusnak tűnne, hiszen helyette nyelvtörténetileg – amint láttuk – a *we* forma lenne elfogadható. Azonban HEPBURN nem a kanahasználatot, hanem a kiejtést vette alapjául az átírásnak, így a *we* kanajeleknek, amelynek hangértéke *e*, a *ye*-féle átírása nem minősül hibának, hiszen az *a*-sorú *e*-t is ugyanúgy ezzel jelölte meg. A szótár szerzője, aki így ezekben az időkben nem az *Edo*, hanem *Yedo* formát használja (i. m. ix.) – amely a korábbi latin írásos nyelveken íródott munkákban is előbukkan – szótárának 1. kiadásában a japán pénzegységet jelölő *yen*-ről még nem tesz említést, ami érthető is 1867-ben, hiszen néhány évvel HEPBURN szótárának 1. kiadása után, 1871-ben vezették be a *jen* elnevezésű nemzeti valutát Japánban. Az 1. kiadás bevezetéséből idézünk: „In the system of orthography adopted in this work, the *y* has been retained before the vowels *a* and *o* whenever possible, in order to separate the vowels, render the syllables more distinct, and follow the *kana*” (i. m. xi).

Az 1872-es 2. kiadásban ezután a következő kiegészítés történik: „Sometimes, for the sake of uniformity, and to render the dictionary more easy of consultation, a *y* has been written before *e* where it was not called for, as in *hayeru, miyeru*” (i. m. xiv). Kiemelendő, hogy a 2. kiadás már a *yen*-t címszóul veszi megadva a jelentését: ‘The Japanese dollar’. Ebben a kiadásban a kérdéses három sor közül csak a *wa*-sor tér el az 1. kiadásétól: *wa, i, u, e, o*; és ez megmarad így a 3. kiadásban is. Ami most bennünket közelebről érdekel, az a *ye* betűkapcsolat kérdése. Ezzel kapcsolatban a következőket írja HEPBURN a szótár 3. kiadásának bevezetésében: „The system of orthography adopted

in the previous edition of this work has been modified in a few particulars so as to conform to that recommended by the Romajikwai. Thus the *y* is omitted before *e*, and words which in the former edition began with *y*, in this begin with *e*, excepting the words *yen* (dollar), and *ye*, (to, towards). The *y* is also omitted in the body of purely Japanese words; and such words as were formerly written *hayeru*, *miyeru*, *iye*, *yuye*, are now written *haeru*, *mieru*, *ie*, *yue*. But in words derived from the Chinese, where the second syllable commences with 工 or 工, the *y* is still retained, as being preferable to the hyphen; thus *ri-en*, *san-etsu*, *sho-en*, are written *riyen*, *sanyetsu*, *shoyen*" (i. m. xii–xiii). HEPBURN mégsem tartotta be következetesen ezt a szabályt, hiszen például a japán eredetű *hie-ru* szó helyett a *hiye-ru* ('To get cool'), a kínai eredetű *chi-yen* szó helyett a *chi-en* ('Delay') névalakokat szerepelteti (MATSUMURA i. m. 1977. 238. 6. jegyzet). Az is furcsa jelenség, hogy az összesen nyolc *en* homonim címszó között, amelyek mind kínai eredetűek, öt mellé a *yen* alakváltozat van említve. Bár az amerikai szótáríró szavaiból ítélve úgy tűnik, hogy a *yen* ('dollar') és a *ye* ('to, towards') kivételesen nem vált az *en* és *e* betűképpé a 3. kiadásban, ez csak a *ye*-re nézve igaz, hiszen az említett öt címszó között is előfordul a japán pénzegységet jelölő szó, tehát HEPBURN címszóként nemcsak a *yen*-t, hanem az *en*-t is szerepelteti, íme: *EN or YEN* ('The Japanese dollar'), valamint *YEN* ('A dollar, = 100 *sen*') szemben a 2. kiadással, ahol csak a *YEN* címszó fordul elő. Ugyanígy jár el HEPBURN az először 1887-ben Tokióban megjelent „Japanese–English and English–Japanese Dictionary”-jében is, amely a 3. kiadás rövidített változata a kínai írásjegyek és kanajelek kihagyásával.

HEPBURN szótárának mind a három kiadásában az „Előszó” (Preface) után az „A Table of (the) Japanese Kana” szerepel (A), amely a kana (és *man'yōgana*) írásjegyek variánsait sorolja fel azok latin betűs átírásának kíséretében, nagyjából az „Iroha uta” vers sorrendjét követvén, s a szótár 2. és 3. kiadásának „Bevezetés” (Introduction) című részében is ez ismétlődik itt csupán a katakana kíséretében (B). A 2. kiadásban azonban a táblázat vége hiányos. Ugyanott mind a három kiadásban szerepel a „Gojūonzu” (az Ötven szótag táblázata) a katakana kíséretében (C). Ezeket csak a kérdéses három sor -e magú szótagjára nézve foglaljuk össze a következőképpen, megemlítve összehasonlításként néhány más átírási módot is, amelyről majd szólunk.

3. táblázat

Hepburn	Iroha uta				Gojūonzu					
	A		B		C					
1867-es 1. kiadás	工 之 衣 江	<i>ye</i>			工	<i>e</i>	<i>a</i> -sor	1873 BABA	工	<i>e</i>
					工	<i>ye</i>	<i>ya</i> -sor		工	<i>ye</i>
	工 之 惠	<i>ye</i>			工	<i>ye</i>	<i>wa</i> -sor		工	<i>we</i>
1872-es 2. kiadás	工 之 衣 江	<i>ye</i>	工	<i>ye</i>	工	<i>e</i>	<i>a</i> -sor	1879 SATOW	–	–
					工	<i>ye</i>	<i>ya</i> -sor		工	<i>ye</i>
	工 之 惠	<i>ye</i>	工	<i>e</i>	<i>wa</i> -sor	工	<i>we</i>			
1886-os 3. kiadás	工 之 衣 江	<i>ye</i>	工	<i>e</i>	工	<i>e</i>	<i>a</i> -sor	1885 Römajikai	工	<i>e</i>
					工	<i>ye</i>	<i>ya</i> -sor		工	<i>e (ye)</i>
	工 之 惠	<i>e</i>	工	<i>ye</i>	<i>wa</i> -sor	工	<i>e</i>			

Ami a (C) oszlopot illeti, az 1. kiadásban helyesen az 工 kana fordult elő az *a*-, valamint a *ya*-sorban, és az 工 kana pedig a *wa*-sorban, de a 2. és a 3. kiadásban a két kanajel helye – hibásan – felcserélődik egymással. A latin betűs átírások sem következe-

tesek, és nem nehéz megfigyelni az összevisszaságot mind a három kiadásban. A szótári részt illetően Hepburn a 2. és a 3. kiadásban az ㄨ-t tünteti fel a *jen* szó kanajelül, amelynek történeti kanahasználata azonban ㄨ (en < jen < wen), tehát nem az *a-* vagy *ya-*sorú, hanem a *wa-*sorú *e* ejtésű ㄨ kanajelet kellett volna használni a szó első kanájára, bár a Meidzsi-kor elején a japánok sem alkalmazták mindig következetesen a történeti kanahasználatot. A *jent* jelölő kínai írásjegyet is magában foglaló másik szó, *enza* ('A round cushion for sitting on') esetében viszont HEPBURN helyesen a *wa-*sorú *e* kanajelet alkalmazta. Hasonló következetlenség figyelhető meg más szavakkal kapcsolatban is (l. még TSUKISHIMA i. m. 138–40). Ez a kusza helyzet azonban mit sem változtat azon, hogy HEPBURN kivételt téve a *yen*-t preferálta az *en*-nel szemben, de nem az angolban, hanem a japán szavak latin betűs átírásában.

Ahogy HEPBURN megjegyzi, a 3. kiadásban az *a-*sorban az *ye* helyére az *e* került, így az 1. kiadásban *ye*-vel kezdődő szavak itt *e*-vel kezdődő szavakká váltak. A Rómajikai (a korabeli átírásban: Rómajikwai = A Latin Írás Egyesülete) 1885-ös latin betűs átírásról szóló szabályzatában – amelyre HEPBURN hivatkozott, és amelyben a mássalhangzókra általában angolos jelölési mód érvénysült – a kérdéses három sor következőképpen szerepel: *a*-sor: *a, i, u, e, o*; *ya*-sor: *ya, i, yu, e(ye), yo*; *wa*-sor: *wa, i, u, e, o(wo)*. A zárójelbe tett két alakkal kapcsolatban a szabályzat csupán azt mondta ki, hogy a két partikula へ (*e*), illetve へ (*o*) legyen *ye*, illetve *wo* az átírásban (2. és 4. cikkely. l. Meiji ikō kokujū mondai shoan shūsei. Szerk. YOSHIDA SUMIO – INOUCHI YŪICHI. Tokió, 1962. 291–303), amit HEPBURN valóban követett a 3. kiadásban, de ez a kana „ábécé” táblázatából nem derül ki egyértelműen.

Egy évvel a HEPBURN-szótár 2. kiadásának megjelenése után, 1873-ban Párizsban megrendezték a keletkutatók első nemzetközi konferenciáját, ahol a „De la transcription européenne des textes japonais” címmel két alkalommal is ülést tartottak, és a HEPBURN-féle 1867-es, esetleg az 1872-es átírástól több ponton eltérő átírást fogadtak el. Szóba került a szóban forgó kanajelek átírása is, és a neves osztrák orientalista, AUGUST PFIZMAIER véleménye, miszerint a japán helyesírást követve az ㄨ(ㄨ) és az ㄨ(ㄨ) átírása megkülönböztetendő, és az előbbi *ye*, az utóbbi pedig *e* legyen, elfogadásra talált (Comptendu du Congrès international des Orientalistes à Paris en 1873. 1. kötet. Párizs, 1874. 120, 128. PFIZMAIER szerteágazó tudományos tevékenységével külön kötet foglalkozik: August Pfizmaier [1808–1887] und seine Bedeutung für die Ostasienwissenschaften. Szerk. OTTO LADSTÄTTER – SEPP LINHART. Bécs, 1990.).

ERNEST MASON SATOW (1843–1929), aki az 1879-es tanulmányában a japán tudósok munkáira támaszkodva részletesen foglalkozott az átírás kérdésével, a transliteráció elve mellett tör lándzsát, szem előtt tartva ennek a nyelvtörténeti kutatásokban való használhatóságát (On the Transliteration of the Japanese Syllabary: Transactions of the Asiatic Society of Japan 7. 1879: 247–55, 259). SATOW javaslata szerint a kanahasználat módját követve kell átírni, például az *Oszaka* (*Ōsaka*) helynév kanajelekkel jelölve akkoriban *o+ho+sa+ka* volt, tehát *Ohosaka*-nak kell átírni. Így érthető, hogy SATOW a következő átírási módot javasolja a kérdéses három sort illetően: az *a*-sor: *a, i, u, –, o*; a *ya*-sor: *ya, –, yu, ye, yo*; a *wa*-sor: *wa, wi, –, we, wo*. Itt azért szerepel a *wi*, *we* és *wo*, mert e háromra külön-külön egy-egy kanajel volt használatos, és az *a*-sorban nincs meg az ㄨ kanajel, amelyet SATOW ennek *je* (*ye*) hangértéket tulajdonítva a *ya*-sorba helyezett. Ha ezen átírást követnénk, a szónk betűképe *wen* lenne.

PHILIPP NOACK japán nyelvkönyvében (Lehrbuch der japanischen Sprache. Lipcse, 1886.), amely nem a kiejtés szerinti, hanem a korabeli kanahasználat szerinti latin betűs átírást alkalmazta, hasonlóképpen járt el, és a szóban forgó három sorral kapcsolatban a következő átírásokat tüntette fel: *a*-sor: *a, i, u, e, o*; *ya*-sor: *ja, ji, ju, je, jo*; *wa*-sor: *wa,*

wi, wu, we, wo. (NOACK munkája és más korabeli főbb japán nyelvkönyvek, amelyekre alább hivatkozunk, reprintben is hozzáférhetők: *The Western Discovery of the Japanese Language in Eight Volumes.* Szerk. STEFAN KAISER. Richmond, 1995.; l. még KAISER ugyanitt az első kötetben megjelent írását: *Introduction: Pre-Twentieth-Century Western Studies of the Japanese Language: Discoveries and Rediscoveries.* 3–89.) A szerző azt írja, hogy „Die japanischen Zeichen für *i, u* und *e* ... sind dieselben wie für *ji, wu* und *je*, welche letztere drei Silben sind auch in der Aussprache von *i, u* und *e* nicht unterscheiden.” (i. m. 21). Továbbá azt is olvassuk, hogy „In der Silbe *je*, aus *i* und *e* entstanden, wird das *j* auch oft wie ein kurzes *i* ausgesprochen, kann aber auch stumm sein, wie z. B. in dem Namen *Jedo*, der wie *Edo* ausgesprochen wird, ferner in *je*, das Bild; *je* oder *jeda*, der Ast” (i. m. 23). A könyv végén levő szójegyzékben szónkat két ízben szerepelteti, mégpedig a *Jen* („spr. enn”), valamint a *Wen* címszónál, jelezvén azt, hogy kanajelekkel így kétféleképpen írják. NOACK gyakorlatilag alig használja az *e*-t szókezdő helyzetben, és a szójegyzékben az *E* betűnél a *je*-hez és a *we*-hez irányít. BASIL HALL CHAMBERLAIN (1850–1935) jeles japanológus, aki résztvett a Rómajikai 1885-ös szabályzatának kidolgozásában (HIRAI MASAO, *Kokugo kokuji mondai no rekishi.* Tokió, 1949. reprint: 1998. 188, 269; YOSHIDA – INOUCHI i. m. 281–2, 289) 1889-ben ugyanabban a folyóiratban, ahol tíz évvel korábban SATOW tanulmánya is megjelent, azt írja, hogy maga SATOW is most már inkább hajlandó feláldozni a régít a modernért, mintsem fordítva, vagyis nem a régi, hanem a mostani kiejtést tükröző átírást preferálja (BASIL HALL CHAMBERLAIN, *Rodriguez’ System of Transliteration: Transacts of the Asiatic Society of Japan* 16. 1889: 15–6).

SATOW pedig akkor másképpen járt el, amikor 1873-ban a gyakorlati nyelvtanulást szem előtt tartva egy japán társalgási könyvet tett közzé, amelyben a latin betűkkel átírt japán mondatokban ötféle betűképet, azaz *e, é, ë, ye* és *yé*-t szerepeltetett (ERNST MASON SATOW, *Kuaiwa Hen, Twenty-five Exercises in the Yedo Colloquial, for the Use of Students.* Jokohama, 1873). Az ilyen jelölésmódok közül, amelyekben francia nyelvi hatás figyelhető meg, a *ye* (és *yé*) – amely az *i*, valamint az *u* után fordult elő – bizonyára a [je] ejtés meglétére utal (TOKIWA TOMOKO, E. M. Satou „Kuaiwa Hen” ni mirareru onsetsu ‘e’ no hyōki genri: *Kokugo to kokubungaku.* 78. 2001/6: 41–53). SATOW 1879-es írása szerint: „At the present day, over the greater part of the country, ㄥ, as an initial, is pronounced *ye*, and it is only, as far as I am present informed, the Yedo and Kiyauto dialects that sound it *e* at the beginning of a word. Even in these dialects, when preceded by an open syllable, or by the final ヽ(ん) it is mostly pronounced with a faint *y*” (SATOW i. m. 1879. 247–8). Még WILLIAM GEORGE ASTON (1841–1911) „A Grammar of the Japanese Spoken Language” (Jokohama–Tokió–London, 1888.; l. még YOSHIOKA HIDEYUKI, *Asuton ‘Nihongo kōgo buntēn’ no rōmaji hyōki: Waseda daigaku digakuin bungaku kenkyūka kiyō* 41. 1996/3: 30–2) című könyvére is hivatkozunk, amely a kérdéses három kana sorral kapcsolatban ugyanazt az átírást tünteti fel, mint ami HEPBURN szótárának 1. kiadásában is szerepel. Ami a *ye*-t illeti, ASTON, aki az *a*-sorban az *e*, a *ya*- és a *wa*-sorban a *ye* betűképet alkalmazza, a következőképpen ír: „In the syllable *ye* the *y* in most words silent, or nearly so, and is often omitted in romanized Japanese” (i. m. 4). „*Ye*, ‘towards’, ‘to’. The *y* in this particle is pronounced very lightly and perhaps the student’s safest plan is to omit it altogether, as many Japanese do” (i. m. 134). Tehát a két – *e* és *ye* – betűkép hangértékét gyakorlatilag majdnem azonosnak tartja (l. még MATSUMURA i. m. 1970. 484). Mindenesetre valószínű, hogy az [je] ejtés is jelen volt; fonemikus szinten pedig csak az /e/ létezett (MATSUMURA AKIRA, *Edogo ni okeru renboin no onka.* In: UŐ., *Zōho edogo tōkyōgo no kenkyū.* Tokió, 1998. 232–5. A tanulmány, amely más korabeli angol nyelvű japán nyelvkönyvekre is hivatkozik, eredetileg 1955-ben látott napvilágot).

A szónkkal kapcsolatban is nyilván hasonló lehetett a helyzet. ERNST RICHARD EDWARDS megfigyelései szerint, aki a Meidzsi-korban közelebbről megvizsgálta szónk ejtését, az olyan szókapcsolatokat, mint az *ichi en* ('egy jen'), *ni en* ('két jen') stb. egyes beszélők hiátustöltővel – vagyis egy [j] elemet a két magánhangzó közé iktatva – ejtik, mások pedig anélkül (E. R. EDWARDS, *Étude phonétique de la langue japonaise*. Párizs, 1903. Az 1935-ben megjelent japán fordítását használjuk: 44, 230, 236). Annak, hogy bizonyos hiátusos kapcsolatokban a két vokális közé – valamint az *-n* után (*san en* 'három jen') – simuló konzonzáns-féle iktatódik be, nincs fonémaértéke, de a latin betűs átírásban SATOW az 1873-as nyelvkönyvében ezt a jelenséget igyekezett megjelölni a *ye*-vel és *yé*-vel (TOKIWA i. m. 49). SATOW 1879-es tanulmánya szerint az újkorban legalább a kiotói és tokiói standard dialektusokban a 井*wi*, a 𠄎*we*, illetve a 𠄎*wo* szókezdő helyzetben elveszítették a mássalhangzójukat, és *i*, *e*, illetve *o* ejtésűek lettek. Továbbá azt írja, hogy „In those dialects which still pronounce 𠄎 as *ye*, the sign 𠄎 has likewise that sound... In the west and north of Japan, the few indigenous words which begin with 𠄎 (*we*) are pronounced as if they were written with 𠄎, that is, according to the practice of that part of Japan, as *ye*” (SATOW i. m. 1879. 251). Egyes kyūshū-i és tōhoku-i nyelvjárásokban a *je* valóban tovább élt és él (HASHIMOTO i. m. 1966. 313). FREDERICH VICTOR DICKINS (1838–1915) pedig a következőket írja: „The *kana* 'ye' I should always so write. In words like 'yenrio', 'yenmin' the 'y' sound is always to my ear more or less distinct, in 'yen' especially so” (The „kana” Transliteration System: Transactions of the Asiatic Society of Japan. 8. 1880: 255).

(Folytatjuk.)

SENGA TORU

The word *yen* and what surrounds it

In 1871, the Japanese government introduced a new currency whose name has ever since been represented as *yen* in most languages spelt in the Latin alphabet, even though the name of the currency is pronounced [en] in Japanese. The sound value of the Chinese character (*kanji*) 圓 (円), respectively of the *kana* symbols 圓, 丸, used to be [wen] that subsequently changed into [jen] in the Kamakura period, and then in the Endo period, sometime in the 18th century, into [en]. Thus, there is no obvious linguistic reason why in the late nineteenth century (and ever since) the name of the currency should be transliterated as *yen*. However, the language manuals and dictionaries published in those days retained *ye*-type transliterations of *a-*, *ya-* or *wa*-line syllables with an *-e* nucleus – whose phonemic value was, and is, uniformly /e/ –, with special regard to the 1867 first edition of James Curtis Hepburn's Japanese–English dictionary in which *e*-initial Japanese words do not figure at all, such items being represented as *ye*-initial. For chronological reasons, the word denoting the new currency does not occur in that dictionary, although the system of transliteration employed by Hepburn allows one to reconstruct the spelling *yen*, a form that does actually occur as an entry in the second edition of 1872. In the third edition of 1886, following the transcription system elaborated in 1885 by *Romajikai* (Romanisation Club), all *ye*-initial words were written as *e*-initial, except that both *en* and *yen* occur as separate entries, though Hepburn himself exceptionally preferred *yen* over *en*. On Japanese banknotes, *yen* made it *début* in 1872, in an English environment (*HUNDRED YEN, TWO YEN, etc.*). The shape – considered as an English form – is acceptable; yet it is difficult to understand why the Bank of Japan (Nippon Ginkō) persists in using the Latin-letter inscription e.g. *NIPPON GINKO 5000 YEN* on the banknotes it issues.

TORU SENG

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A héber 'ámar 'mond' ige megfeleltetése XX. századi magyar protestáns bibliafordításainkban*

1. A magyar nyelv az idézetek bevezetésére számos igeet használ. Ezek révén az (el)beszélő például kifejezheti, hogy az adott idézet kérdő vagy felszólító mondat-e (*kérdez, tudakol; figyelmeztet, parancsol* stb.); egy dialógus keretében hangzik-e el vagy sem, illetve azt, hogy e dialóguson belül egy korábbi beszélő szavaira adott reakcióról van-e szó (*ellenkezik, ellenvet, felel, idéz, közbeszól, tiltakozik, üzen, válaszol* stb.). Sőt, az elbeszélő a megfelelő ige megválasztásával a beszélő érzelmi hátterét, illetve szándékát is érzékeltetheti (*értetlenkedik, figyelmeztet, kérlel, korhol, rászól, megdorgál, megszid, parancsol, ráparancsol, ráripakodik* stb.).

Lássunk erre a nyelvi jelenségre néhány példát a Biblia új protestáns fordításának 1990-es revideált szövegéből. „Sámuel azonban megkérdezte: Akkor mi az a juhbégetés, ami a fülembé jut, és az a marhabögés, amit hallok? Saul ezt felelte: Az amálékiaiktól hozták azokat...” (1Sám 15,14.15) – „Aháb, Izráel királya ezt kérdezte Jósáfáttól, Júda királyától: Eljössz-e velem Rámót-Gileád ellen? Ő ezt válaszolta neki: Elmegyek, akárcsak te, és az én népem, akárcsak a te néped; veled leszünk a háborúban!” (2Krn 18,3) – „Amikor a domboldalon mentek fölfelé a városba, leányokkal találkozottak, akik vizet meríteni jöttek. Megszólították őket: Itt van-e a látó?” (1Sám 9,11) – „Akkor Dávid ezt parancsolta Jóábnak és az egész hadinépnek: Szaggassátok meg a ruhátokat, öltözzetek zsákba, és gyászoljátok Abnért!” (1Sám 3,31) – „De Jerikó királyát figyelmeztették: Vigyázz! Izráeli férfiak jöttek ide az éjjel, hogy kémkedjenek az országban.” (Józs 2,2) – „Jefte ismét követeket küldött az ammóniak királyához, és azt üzenté neki: Így szól Jefte: Nem vette el Izráel se Móáb földjét, se az ammóniak földjét.” (Bír 11,14.15)

A bibliai héber nyelv egyik sajátossága azonban az, hogy ezen a területen jóval kevésbé tud árnyaltan fogalmazni. Jól szemlélteti ezt a tényt, hogy a fentebb idézett bibliai részletekben a kurzív betűkkel kiemelt szavak helyén minden esetben ugyanazt az egyetlen igeet, az 'ámar (אמר) 'mond' igét találjuk. A bibliai héberben ez az ige vezet be a direkt vagy (ritkábban) az indirekt idézeteket – a beszélő szándékától, a közlésben használt mondatfajtatól, a kommunikációs helyzetben elfoglalt helyétől függetlenül, s a legtöbb esetben bármiféle átvezető formula nélkül.

Az 'ámar ige az aktív cselekvést kifejező, úgynevezett Qal ige törzsben a maga 5282 előfordulásával a leggyakoribb ige az Ószövetségben. Az 5282 alakból 930-szor szerepel a *lé'mór* bővített infinitívus constructus forma, ennek funkciójáról a későbbiekben még lesz szó. Az ige a passzív cselekvést kifejező Nifal ige törzsben 21-szer, a műveltető ige képzésére használt Hifil ige törzsben pedig kétszer fordul elő. Az Ószövetség arám nyelvű részleteiben az *'mr* csak Qal ige törzsben szerepel, összesen 71-szer (l. H. H. SCHMID, אמר *'mr sagen* a. In: Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament. Hrg. E. JENNI – C. WESTERMANN. München–Zürich, 1971. [a továbbiakban: THAT.], Bd. 1: 212). Az „A New Concordance of the Old Testament – Using the Hebrew and Aramaic Text” (Ed. A. EVEN-SCHOSHAN. Jerusalem, 1990. 91) szerint az ige összesen 5298-szor fordul elő, ebből a *lé'mór* infinitívus forma 934-szer szerepel. Az ige használata nagyjából egyen-

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 48. Előadásként elhangzott a „A magyar egyházi nyelv kérdései” címmel megtartott szimpóziumon 2004. szeptember 29-én a Debreceni Akadémiai Bizottság székházában. Ezúton is köszönetet mondok A. MOLNÁR FERENC tanár úrnak az előadásra való felkérésért és e cikk megírásához nyújtott segítő megjegyzéseirért.

letesen oszlik meg a bibliai könyvek között, bár a történeti könyvekben értelemszerűen gyakrabban szerepel, mint a törvényszövegekben vagy a költői részletekben.

Természetesen a bibliai héberben is létezik néhány olyan ige, ami a szóbeli közlés szituációjára vagy a beszélő szándékára utal. Ilyenek például az ענה ('*áná*) 'felel' vagy a שוב (*súb*) 'válaszol', a שלח (*sálah*) 'küld; üzen, üzenetet küld', a צוה (*cáwá*) 'parancsol', a יעץ (*já'ac*) 'tanácsol', a דרש (*dáras*) és a שאל (*sá'al*) 'kér, kérdez'. Ezeket az igéket a bibliai héberben idézetek bevezetésére is használhatják. Egyrészt azonban lényegesen ritkábban fordulnak elő, mint az '*amar*: a *cáwá* 496-szor, a *já'ac* 65-ször, a *dáras* 164-szer, a *sá'al* 172-szer, az '*áná* Qalja 303-szor, a *súb* ebben a jelentésben 37-szer (l. EVEN-SCHOSHAN i. m. vonatkozó szócikkei). Másrészt ezek az igék gyakran nem egyedül állnak, hanem közvetlenül a bevezetett idézet előtt ki kell hogy egészítse őket az '*amar* ige verbum finitum alakja vagy az '*amar* infinitivusának egy speciális formája, a *lé'mór* szó (l. SCHMID i. m. 123), ami a Károli-fordításban a *mondván* szóalakban gyakran megjelenik (l. pl. 1Móz 1,22; 2,16; 5,29; 8,15; 9,8; 15,1.4.18; 18,12.13; 19,15; 22,20; 23,5.10; 24,7; 26,11.20; 37,15; stb.). Ezek az igék tehát ugyan színezhetik a mögöttük álló '*amar* jelentését, de alapvetően azt nem helyettesíthetik (L. C. J. LABUSCHAGNE, ענה '*ánáh* 1. antworten a. In: THAT. 2: 335 k, 338; G. GERLEMANN, שאל *sá'al fragen, bitten* a. In: THAT. 2: 842).

Az eredeti héber szövegben tehát az idézeteket a leggyakrabban egy ige, az '*amar* vezeti be. Nyilvánvaló tehát, hogy ezekben az esetekben a fordítónak a magyar nyelv lehetőségeinek, saját esztétikai igényeinek, teológiai felfogásának, illetve a szöveg szerinte helyes interpretációjának megfelelően kell eldöntenie, hogy ugyanazt a héber igét melyik magyar igével adja vissza. Az egyes bibliafordítások ezen a téren különbözőképpen járnak el. Az alternatíva világos: vagy az eredeti szöveghez szorosan kötődve az '*amar* igét mindig ugyanazzal a magyar igével adják vissza, vagy a funkcionális ekvivalencia bibliafordítói elvét követve a kontextustól függően megkeresik az oda leginkább illő magyar szót. (Az utóbbi fordítói elvhez l. pl.: TÓTH KÁLMÁN, *Bibliafordítás – bibliamagyarázat*. Bp., 1994. 62–8; J. DE WAARD – E. A. NIDA, *Egyik nyelvről a másikra. Funkcionális ekvivalencia a bibliafordításban*. Bp., 2002.)

A továbbiakban szeretném bemutatni, hogy a XX. századi magyar protestáns bibliafordítók milyen módon jártak el az '*amar* ige megfeleltetésében. Három fordítás elemzésére térek ki: a Károli-féle bibliafordításra, pontosabban annak az 1908-as revíziója révén előállt szövegére, az új protestáns fordításra, azaz a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának Ószövetségi és Újszövetségi Bibliafordító Szakbizottsága által készített átültetésre 1975-ből, illetve annak a revideált változatára 1990-ből.

Mint említettem, az '*amar* az Ószövetségben 5282-szer fordul elő. Ebből 930 esetben szerepel a *lé'mór* kibővített infinitivus forma. Ez utóbbit, mivel önmagában nem szolgál idézet bevezetésére, minden olyan esetben kizártam a vizsgálódásból, ahol nem az '*amar* igével szerepel együtt. Természetesen ebben a rövid tanulmányban a megmaradt 4352 ige hely feldolgozására sem vállalkozhattam. Vizsgálódásomat ezért Sámuel két könyvére korlátoztam, bízva abban, hogy az itt megfigyelhető tendenciák az egész Ószövetségre, illetve a megvizsgált fordítások egészére általánosíthatóak lesznek. Mivel az '*amar* ige Sámuel könyveiben (a *lé'mór* infinitivus alakot nem számítva) 654-szer fordul elő, így valamennyi előfordulás 15%-át tekintetem át – ez minden bizonyonyal elég nagy merítés egy reprezentatív elemzés számára.

A vizsgálódást azonban más szempontból is leszűkíttem. Nem tértem ki azokra az igehelelyekre, ahol az '*amar* más igékkel együtt, az alábbi és hasonló jelentésű szerkezetekben szerepel: 'felel és mond', 'imádkozik és mond', 'jelent és mond', 'kérdez és mond', 'kiált és mond', 'üzen és mond' stb. Mellőztem azokat az eseteket is, ahol az ige egy állandó szerkezet része (pl. 'mondja a lelkében', 'mondja a szívében' stb.). Végül egy utolsó előrebocsátott megjegyzés: a Károli-féle Biblia és a másik két vizsgált szöveg versszámozása esetenként eltér egymástól; ebben a tanulmányban, ahol a fordítások egybevetéséről van szó, az utóbbiak számozását használom.

2. Lássuk tehát először, hogyan járt el az 1908-as revideált Károli-féle fordítás az 'ámar ige visszaadásásával kapcsolatban! Vizsgálataim eredményét az alábbi táblázat foglalja össze (a cikk táblázataiban az igéket általában alapformájukban közlöm, az egyes szám 3. személyű tárgyias ragozása alakokat csak szerkezetben, kivételesen használok):

Károli-biblia (1908.)				
	magyar megfelelő	előfordulás		igehelyek
		Szám	%	
1.	mond	563	86 %	1Sám 1,23; 2,16.27; 3,10; 8,22; 9,6.11; 10,14.16.22; 11,2.10.13; 12,5.19; 13,12.19; 14,29.36; 15,6.15.16.24.28.32; 16,17; 17,37.45.55; 18,18.21.23; 20,2.11; 21,3.10; 22,12; 23,11.12; 25,19.39; 26,6.9.15.17; 28,13; 29,8.9; 30,13.15, stb. ¹
2.	felel	55	8 %	1Sám 3,4.5.6.16; 5,8; 6,3.4; 12,4; 13,11; 14,7; 15,20; 16,5.11; 17,29.34.55.58; 19,17.22; 20,4.9; 27,10; 28,2.15; 2Sám 1,3.4.6.8.13; 2,1.1; 3,13; 5,23; 9,2.3.6.11; 11,11; 13,16.26; 14,5.9.32; 16,2.3.18.21; 17,20; 18,29.32; 19,26; 20,17.17; 21,4; 24,21.
3.	szól	18	3 %	1Sám 2,27; 7,3.6; 9,17; 10,18; 11,9; 14,41; 15,2; 17,26.30; 25,6; 28,12; 30,23; 2Sám 5,1; 6,22; 16,7; 21,2; 23,3.
4.	gondol	6	1 %	1Sám 16,6; 18,11.17; 20,3.26; 2Sám 14,17.
5.	kérdez	2		1Sám 27,10; 2Sám 15,2.
6.	megmond	2		1Sám 25,19; 2Sám 11,21.
7.	üzen	2		2Sám 2,5; 10,5.
8.	beszél	1		1Sám 30,6.
9.	elhatározza magában	1		2Sám 21,16.
10.	gondolja magában	1		2Sám 17,29.
11.	ismét mondja	1		2Sám 15,4.
12.	parancsol	1		1Sám 16,16.
13.	válaszol	1		1Sám 14,40.

A táblázatból látjuk, hogy a Károli-biblia az esetek túlnyomó többségében, azok 86%-ában az 'ámar igét a *mond* igével fordítja. Az esetek 8%-ában a *felel* szót hozza, nyilván a dialógusnak az első utáni megszólalója szavait bevezetve. Jelentősnek mondható még az 'ámar átültetésében a *szól* ige részesedése (3%), az összes többi ige azonban lényegében csak elvétve, egy-két alkalommal fordul elő. Különösen feltűnő ez a *kérdez* esetében: Sámuel könyveinek fordításában ez összesen csak kétszer szerepel, holott nyilvánvaló, hogy az 'ámar ige ennél többször kell, hogy kérdést vezessen be. Az újabb fordítások ezt a sejtésünket majd igazolni fogják.

3. A Károli-féle bibliafordítás mellé a hazai protestáns és ortodox egyházak részvételével működő Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának bibliafordító bizottsága mintegy húszévi munka eredményeként 1975-re készített el egy új bibliafordítást. Ez az átültetés a protestáns egyházi nyelvben az „Újfordítású Biblia” vagy röviden az „Új fordítás” nevet kapta – a továbbiak-

¹ Az esetek nagy száma miatt az összes előfordulási helyet nem sorolom fel; ezek EVEN-SCHOSHAN i. m. és BARANYI JÓZSEF „Konkordancia a Károli Bibliához” című munkája (Bp., 1995.) vonatkozó szócikkeinek egybevetésével gyűjthetők.

ban mi is így hivatkozunk majd rá. (A fordítás történetéhez és jellemzéséhez l. pl. B. LŐRINCZY ÉVA, Az új magyar protestáns bibliafordítás néhány nyelvi-stilisztikai problémája: MNy. 1978: 390–8; BOTTYÁN JÁNOS, A magyar Biblia évszázadai. Bp., 1982. 149–57; TÓTH i. m. 32–4, 68–95; KARASSZON DEZSŐ, Az új protestáns bibliafordítás eredményei és feladatai. Theológiai Szemle 1998: 134–8.)

Ez a fordítás az *'ámar* ige megfeleltetése terén némileg szabadabban járt el, mint a Károli-biblia: a semleges *mond*, illetve *szól* ige használata kissé visszaszorult, s így a korábnál jobban előtérbe kerültek a kommunikáció szituációjára is utaló kifejezések. – A következő táblázat a „változási statisztika” rovatban azt mutatja, hogy az *'ámar* fordításában az adott magyar ige száma a Károli-féle átültetéshez képest hány előfordulással növekedett, illetve csökkent. Az adatokhoz kapcsolt lábjegyzetek azt is közlik, hogy az ige fordítása hol és mire változott. Az „előfordulás” rovatban azt láthatjuk, hogy az adott ige az *'ámar* fordításaként összesen hányszor szerepel az Újfordítású Bibliában, illetve azt, hogy ez az *'ámar* előfordulásának hány százaléka.

Újfordítású Biblia (1975.)					
	magyar megfelelő	változási statisztika (szám)		előfordulás	
		növekedés	csökkenés	szám	%
1.	mond ²	+ 16	– 152	427	65 %
2.	felel	+ 64 ³	– 2 ⁴	117	18 %
3.	szól	+ 14 ⁵	– 16 ⁶	16	2,5 %
4.	gondol	+ 10 ⁷	– 1 ⁸	15	2,3 %
5.	kérdez	+ 21 ⁹	0	23	3,5 %
6.	megmond	+ 3 ¹⁰	– 1 ¹¹	4	
7.	üzen	+ 1 ¹²	0	3	
8.	beszél	+ 2 ¹³	0	3	
9.	elhatározza magában	0	0	1	
10.	gondolja magában	0	– 1 ¹⁴	0	

² A *mond* szó változási statisztikái a következő táblázat 35 vonatkozó esetét is tartalmazzák.

³ 63-szor: *mond* → *felel*: 1Sám 1,23; 2,16; 3,10; 8,22; 9,6; 10,14.16.22; 11,2.13; 12,5; 14,29.36; 15,15.16.24; 16,17; 17,37.45; 18,18.23; 20,2.11; 21,3.10; 22,12; 23,11.12; 26,6.9.15.17; 28,7.9.14; 29,8; 30,13.15; 2Sám 2,14.27; 6,21; 9,4; 12,13.19.22; 13,4.25; 14,11.11.18; 15,2.15; 16,4; 18,3.12.22; 19,31.35; 21,5.6; 24,3.14.24. – 1-szer: *szól* → *felel*: 1Sám 30,23.

⁴ *felel* → *mond*: 2Sám 1,4; 16,21.

⁵ 13-szor: *mond* → *szól*: 1Sám 2,27; 10,18; 12,19; 15,28.33; 18,17; 23,17; 25,39; 2Sám 1,5; 14,30; 18,31; 23,3; 24,23. – 1-szer: *megmond* → *szól*: 1Sám 25,19;

⁶ 11-szer: *szól* → *mond*: 1Sám 7,3.6; 9,17; 14,41; 15,2; 17,26.30; 28,12; 2Sám 3,18; 5,1; 23,3. – 2-szer: *szól* → *megmond*: 1Sám 11,9; 2Sám 24,12. – 1-szer: *szól* → *beszél*: 2Sám 21,2; 1-szer: *szól* → *emleget*: 2Sám 6,22; 1-szer: *szól* → *szidalmaz*: 2Sám 16,7. Egy további esetben, a 2Sám 14,4 esetében a *szól* szövegkritikai okokból változott a *bó* 'bemeget' igére.

⁷ 9-szer: *mond* → *gondol*: 1Sám 13,12; 15,32; 18,8.21; 2Sám 6,9; 12,18.22; 13,32; 21,4. – 1-szer: *elhatározza magában* → *gondolja*: 2Sám 21,16.

⁸ *gondol* → *mond*: 2Sám 14,17.

⁹ *mond* → *kérdez*: 1Sám 4,14.16; 16,2.4; 17,43.55; 20,27; 21,2; 23,12; 26,18; 29,3; 30,13; 2Sám 1,4.8.14; 2,1; 14,19; 18,29.32; 19,26; 21,3.

¹⁰ *mond* → *megmond*: 1Sám 29,9; *szól* → *megmond*: 1Sám 11,9; 2Sám 24,12.

¹¹ *megmond* → *válaszol*: 2Sám 11,21.

¹² *mond* → *üzen*: 1Sám 15,6.

¹³ *szól* → *beszél*: 2Sám 21,2; *mond* → *beszél*: 1Sám 10,11.

¹⁴ *gondolja magában* → *mond*: 2Sám 17,29.

Újfordítású Biblia (1975.)					
	magyar megfelelő	váltózási statisztika (szám)		előfordulás	
		növekedés	csökkenés	szám	%
11.	ismét mondja	0	- 1 ¹⁵	0	
12.	parancsol	+ 9 ¹⁶	- 1 ¹⁷	9	1,4 %
13.	válaszol	+ 1 ¹⁸	- 1 ¹⁹	1	

Ez a táblázat azokat a magyar igéket tartalmazza, amelyeket már a Károli-fordítás is használt az 'ámar visszaadására. Láthatjuk, hogy a semleges *mond* és *szól* igék terhére a kommunikációs szituációra, illetve a beszélő belső indíttatására utaló igék számaránya a fordításban megnőtt: a semleges *mond* ige részesedése az Újfordítású Bibliában a Károli-fordítás 86%-ával szemben 65%-ra szorult vissza. A növekedés különösen szembetűnő a *kérdez*, *felel*, *gondol* és a *parancsol* igék esetében. A fordítás készítői azonban nyilvánvalóan e téren nem törekedtek teljességre vagy következetességre. Az Újfordítású Bibliában is számos olyan esetet találunk, ahol egy kérdő mondat bevezetőjében az 'ámar igét a *mond* igével adják vissza, s nem a *kérdez*-zel (l. pl. 1Sám 2,23; 4,6; 6,20; 10,24; 2Sám 9,3; 14,12; 19,42), vagy egy óhajtó, illetve felszólító mondat előtt ismét csak a *mond* magyar ige áll, nem pedig valamilyen más ige (l. pl. 2Sám 13,6; 15,31; 2Sám 13,15).

Az Újfordítású Bibliában azonban a vonatkozó helyeken nemcsak a Károli-bibliából ismert igék aránya növekedett meg a *mond* és a *szól* ige rovására, hanem az 'ámar visszaadására olyan újabb igék is megjelentek, amelyeket a Károli-féle fordítás ott egyáltalán nem használt. Tömeges jelenségről mindenesetre nincs szó: ezek az igék – mint a következő táblázat mutatja – Sámuel könyveiben a *megkérdez* kivételével egyszer-kétszer fordulnak csak elő.

Károli-biblia (1908.)		Újfordítású Biblia (1975.)			
			előfordulás	igehelyek	
1.	mond	megkérdez	26	1Sám 3,17; 9,18; 10,14; 11,5; 15,14; 16,11; 17,58; 20,10; 21,9; 22,13; 24,17; 28,11.14; 30,15; 2Sám 1,3; 3,24; 9,1.2.4; 12,19; 16,2.3; 17,20; 20,9.17; 24,13.	
2.	mond	(így) gondolkodik	2	1Sám 13,19; 2Sám 10,2.	
3.	mond	megszólít	2	1Sám 9,11; 2Sám 9,6.	
4.	mond	elmond	1	2Sám 17,15.	
5.	mond	mondogat	1	2Sám 19,1.	
6.	mond	kiált	1	2Sám 20,11.	
7.	mond	meghagy	1	2Sám 1,18.	
8.	mond	kihirdet	1	2Sám 20,1.	
9.	szól	szidalmaz	1	2Sám 16,7.	
10.	szól valakiről	emleget valakit	1	2Sám 6,22.	
11.	ismét mondja	így folytatja	1	2Sám 15,4	

¹⁵ *ismét mondja* → *így folytatja*: 2Sám 15,4.

¹⁶ *mond* → *parancsol*: 1Sám 22,18; 2Sám 3,31; 11,25; 13,17; 14,24; 15,14; 16,11; 18,21; 20,4.

¹⁷ *parancsol* → *szól*: 1Sám 16,16.

¹⁸ *megmond* → *válaszol*: 2Sám 11,21.

¹⁹ *válaszol* → *mond*: 1Sám 14,40.

4. A Magyar Bibliatanács 1979-ben felhívást bocsátott ki az Újfordítású Biblia szövegével kapcsolatos észrevételek megtételére, majd a beérkezett hozzászólások alapján 1981-ben indult meg a revíziós munka. Az Újfordítású Biblia revideált változata 1990. október 31-ére, a Vizsolyi Biblia (azaz a Károli-biblia) kiadásának 400. évfordulójára jelent meg. Erre a Bibliára a „Revideált Újfordítású Biblia”, vagy rövidebben a „Revideált Újfordítás” névvel szoktunk hivatkozni. (A revízió történetéhez l. pl. BOTTYÁN i. m. 156–7; TÓTH i. m. 95–101.)

A revízió eredményeit a Magyar Bibliatársulat 1995-ben egy kiadványban külön is megjelentette. (Az Újfordítású Biblia [1975.] revíziójának eredményei [1990.]. Bp., 1995.) Ebből a kis kötetből megállapíthatjuk, hogy a revízió az *'ámar* ige fordítását alig érintette: a mintegy 5200 előfordulásából összesen csak huszonhat esetben történt változás. Ezek közül egy esetben a *szól* igét a *mond*-dal cserélték fel (1Sám 25,6), egy másik esetben (5Móz 12,30) pedig egy idézett kérdés mondat előtt a *kérdez* igét a *mond*-ra változtatták. Ez az utóbbi eset ellentétben áll a revideált Újfordítású Biblia tendenciájával, amit a fennmaradó módosítások egyértelműen demonstrálnak: Az 1990-es revideált szöveg szabadabban bánik az *'ámar* szó fordításával, és azt huszonnégy esetben, ahol a revízió előtti változat a *mond* igét hozta, a *kérdez*, *felel*, *szól*, *beszél*, *megkérdez*, *üzen* igékkel fordítja. Az alábbi táblázat ezeket a változtatásokat mutatja:

Újfordítású Biblia (1975.)	Revideált Újfordítású Biblia (1990.)	Változtatás száma	Igehelyek
mond	kérdez	10	1Móz 3,1.9.11.13; 18,9.23.29; 19,12; 20,10; 24,23.
mond	felel	6	1Móz 18,29; 24,46; Bír 3,19; 1Kir 22,14; 2Kir 2,20; 2Krón 18,13.
mond	szól	5	1Móz 21,17; 24,31.33; 3Móz 10,3; 1Kir 13,26.
mond	beszél	1	1Sám 30,6.
mond	megkérdez	1	Józs 5,13.
mond	üzen	1	1Sám 11,10.
szól	mond	1	1Sám 25,6.
kérdez	mond	1	5Móz 12,30.

Az érintett huszonhat esetből csak három igehely esik a fentiekben tárgyalt Sámuel könyveire. Ezek közül kettőben az Újfordítású Biblia revideált változata a kommunikáció szituációjára is utaló fordítás felé mozdult el (1Sám 11,10; 30,6), egyben pedig (a *szól* és *mond* szinonimák cseréjével) a témánk szempontjából semleges módosítás történt (1Sám 25,6).

5. Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a vizsgált XX. századi magyar protestáns bibliafordításokban Sámuel könyvei alapján az *'ámar* ige fordítására alapvetően az a jellemző, hogy – az ókori és a mértékadó későbbi nemzeti bibliafordításoknak megfelelően – ugyanazt a szót igyekeznek minden lehetséges esetben ugyanazzal az egy szóval visszaadni, függetlenül attól, hogy az *'ámar* ige tömeges használata a bibliai héberben a kommunikációs helyzetre és a beszélő szándékára, illetve lelkiállapotára utaló szinonimák hiányából adódik, illetve függetlenül attól is, hogy a magyar prózai elbeszélő stílus ezeken a helyeken a szöveg értelmének bármilyen módosítása vagy leszűkítése nélkül a nyelvünkben fellelhető számos ige egyikének a használatát is lehetővé tenné.

Az újabb fordításokban mindenesetre ezen a téren lényeges elmozdulás figyelhető meg: a *mond* ige szinonimáiként használt igék számaránya a Károli-biblia 14%-ával szemben 35%-ra emelkedett, illetve ezen igék, és igekötős változataik köre a Károli-bibliában szereplő tizenkettőről hu-

szonnégyre bővül. – Kétségtelen, hogy a *mond* ige nagyarányú szerepeltetése a magyar fordítás megértésében sehol nem jelent problémát. Egyrészt ugyanis a magyar *mond* ige szintén általános használatú (ha közel sem annyira, mint a héber *'amar*). Másrészt az olvasó a szövegösszefüggésből és a bevezetett idézet mondatfajtajából pótolni tudja a situációra, a beszélő szándékára és lelkiállapotára vonatkozó pontosabb információkat. Ezt a tételt azonban visszajára is fordíthatjuk: a szabadabb, a kommunikáció körülményeire utaló fordítások esetében sehol nem áll fenn az a veszély, hogy a fordítók a szöveg jelentését leszűkítenék, vagy az olvasót a szöveg értelme felől félrevezetnék. Így e probléma megítélése nem teológiai, hanem stílári, illetve esztétikai kérdés. Márpedig ízlésekről nehéz vitatkozni. Vannak, akik szerint az *'amar* többféle fordítása a héber elbeszélői stílus egyik jellegzetességét fedi el, illetve a fordítás „veretességén”, megbízhatóságot sugalló ünnepélyességén ejt csorbát. Mások szerint a bibliai szövegek szerzői a maguk korának a nyelvén, a maguk korához illő stílusban mondták el a rájuk bízott üzenetet, ezért a bibliafordításoknak is minél inkább a mai ember nyelvéhez, az adott nyelvállapot formai és stílári jellegzetességeihez kell igazodniuk.

Ezen a ponton érdemes emlékeztünkbe idézni azt a tényt, hogy az Újfordítású Biblia egy szűkebb tudományos testület munkájának az eredménye, míg annak az 1990-es revíziójára első-sorban a szélesebb szakmai és olvasói táborból érkező, több mint 1300 hozzászólás és kritikai megjegyzés alapján került sor (I. BOTTYÁN i. m. 156–7; TÓTH i. m. 95–101; Az Újfordítású Biblia... Bevezetés). Ez utóbbi esetben a Revíziós Bizottság nem tett mást, mint mérlegelte: a Biblia olvasói szemében indokoltnak és elfogadhatónak tűnő stílári és egyéb javítások az eredeti héber és görög szöveggel, illetve annak mondanivalójával összeegyeztethetők-e. Így a cikkemben tárgyalt két újabb fordítás tendenciája nem csupán a magyar nyelv fejlődésével, a fordítástechnika és a bibliakritika újabb eredményeivel indokolható, hanem a magyar nyelvű Biblia egy szűkebb szakmai, majd egy szélesebb olvasói táborának nyelvi, stilisztikai és esztétikai elvárásait, azok lassú elmozdulását is tükrözi.

KUSTÁR ZOLTÁN

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

A Jókai-kódex egy szerkezete és az ÓMS. *vylagumtul* szava.* A JókK. 156–7-en arról olvashatunk, hogy Assisi Szent Ferenc egy atyának és anyának egyetlen leányát, aki meghalt, feltámasztja. Előtte Szent Ferenc így szól az anyához: „ne fyrrý : Mert te zewuednekednek vylaga kyt syracy (a) meg aluttatt : en effedefemuel vagon neked meg adando”: Noli flere, inquit, nam lucernae tuae lumen, quod deploras extinctum, mea tibi est intercessione reddendum. Kérdés, miért nevezi itt Ferenc a leányt az anya szövétnéke világának.

Tudjuk, a Ferenc-legendára, Szent Ferenc alakjának az ábrázolására a Biblia szövege közvetlenül is hatással volt. S Szent Ferenc maga is a Biblia nyomán törekedett Krisztus követésére. A bibliai szövegrészletek beépülésére a kódex legújabb közzetevője, P. BALÁZS JÁNOS szintén utal: kiadása 352. lapján „A bibliai idézetek és lelőhelyeik” címmel közöl egy összeállítást. S ezt még ki lehet egészíteni. Például a JókK.-nek egy egyetemi segédkönyvben (MOLNÁR JÓZSEF – SIMON GYÖRGYI, Magyar nyelvemlékek. Bp., 1976. 67–9) szereplő részletében szintén van egy bibliai idézet: JókK. 67: „Mert ky gonozt myuelkedyk vylagoffagot vtal”; vő.: Ján. 3,30: JordK. 631: „Mert mynden, ky gonozwl mywelkődyk gylwly az vylagoth”: Omnis enim, qui male agit, odit lucem; RevKárolyford.: „Mert minden a ki hamisan cselekszik, gyűlöli a világosságot” stb. Szerintem a JókK.-ből legelőször idézett mondatban pedig a *te zewuednekednek vylaga szerkezet*

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 47.

a Máté 6,22-re (és a Lukács 11,34-re) utal, ahol a megfelelő rész a MünchK.-ben (12va) a következő: „Te testédnek zŕouétnéke te zemed”: Lucerna corporis tui est oculus tuus. S I. még pl. JordK. 371: „Te testédnek zeweethnŕke mondatyk te zemed”. Ugyanezt a helyet bővebb szövegösszefüggéssel a RevKárolyiford.-ból szintén idézem: „A test lámpása a szem. Ha azért a te szemed tiszta, a te egész tested világos lesz. (23:) Ha pedig a te szemed gonosz, a te egész tested sötét lesz. Ha azért a benned lévő világosság sötétség: mekkora akkor a sötétség?!”. Mivel tehát a Biblia a szemet metaforikusan a test szövétnekének, lámpásának nevezi, a JókK. 157-en Szent Ferenc valószínűleg azt mondja az anyának, hogy az ő szeme világa, szeme fénye, azaz a személy, akit mindenki másnál jobban szeret, az ő egyetlen gyermeke fel fog támadni.

Az ÓMS. „Walaŕth vylagum | tul fydou fyodumtul ezes | urumētuul” sorairól írva szóltam arról, hogy a *vylagumtul* itt 'a szemem fényétől; attól, akit legjobban szeretek, félték, az én legdrágább kincsem-től' (a jelentésre vö. ÉrtSz., ÉKsz. *szeme fénye* a.) értelmű lehet. (S az nyilvánvaló, hogy ez Jézusra vonatkozik.) A kódexeinkben ugyanis számos, esetenként latin megfelelővel is rendelkező példát találhatunk arra, hogy Szűz Mária Jézust, valamint például Szent Elek édesanyja az ő egyetlen fiát a szeme világának, azaz szeme fényének nevezi: Apork. 173: „lay en zetew fyam Iefus, *zememnek wilaga* ky vigaztal megh engemeth”; WeszprK. 4: „O meli igazan mondhattia vala akaron a keserues anya zerelmes fiam iesus *en zemeymnek vilagossaga* en eletemnek remensege es kiessegeh te ez mai napon zenuedel az binŕsŕkert”. Igaz, a *vylagumtul* az ÓMS.-ben csak egyedül, nem szerkezetben fordul elő, de ezt indokolhatja a költői előadásmód, a feltett jelentést pedig a szöveggörnyezet. A fentiekre további adatokat és a kommentárt l. A. MOLNÁR: Nyr. 2003: 475–6, UŐ., Az Ómagyar Mária-siralom olvasata és értelmezése. In: Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből. Szerk. A. MOLNÁR FERENC – M. NAGY ILONA. Debrecen, 2003. 65–6).

Ha a JókK. tárgyalt szerkezetének az általam javasolt magyarázata helyes, akkor ez a kódexből eddig idézeteknél jóval korábbi és a megfelelő latin szöveget szintén követő példa arra, hogy egy édesanya egyetlen gyermeke az ő szeme világának nevezetik, illetve pontosabban arra, hogy a gyermeket itt egy ilyen jelentésű metaforával nevezik meg. S ez is erősítheti az ÓMS. *vylagumtul* szaváról adott magyarázatomat, amit egyébként – mint később észrevettem, és hivatkoztam is rá (A. MOLNÁR – M. NAGY szerk. i. m. 66) – már BÁRCZI szintén vallott, noha megjegyzést nem fűzött hozzá. Ő az ÓMS. megfelelő sorait így értelmezi: „Megfoszt a zsidó a világomtól [-szememfényétől], a fiacskámtól, édes örömemtől” (A magyar nyelv életrajza. Bp., 1963. 87).

A. MOLNÁR FERENC

Még mindig *borzsák** Gyermekkorom óta bántott, ha valaki nem éppen költői hangzású, de világosan érthető nevünket nem értvén kifacsarta és hibásan írta vagy mondta. Klasszikus filológus mivoltomban Horatiusra szoktam gondolni, aki – kellő önironiával – szívesen tréfálkozott a maga *Flaccus* nevével – elvégre kicsoda férfi az, aki *flaccus*, azaz 'petyhüdt; fityegő, lógós (fűlű)' stb., vö. Epod. XV. 12.: *siquid in Flacco viri est* (ugyanígy Sat. II. 1,18 sk. *Flaccus*, ellentétben Augustus *attentus*, azaz 'feszülten figyelő' fülével, – vagy krónikus kötőhártya-gyulladásával, kíméletlenül szólván csipáságával (*lippus*, vö. pl. Sat. I. 5,49). Ha Q. Horatius Flaccus ismételtelen eljátszadozhatott tulajdon nevével vagy szemének érzékenységével, akkor egy Horatius-kedvelő *Borzsák* is elpasszíozhat tisztos elődjektől örökölt, magyar fül számára érthető nyelven *b e s z é l ő* nevével. Ezért bízik olvasóinak elnézésében, ha most az ismételt nekifutások után legfrissebb találatait sem hagyja nyugodni cédulái között.

* Vö. BORZSÁK ISTVÁN: MNy. 1949: 187–90, 1979: 336–8; UŐ., *Dragma*. Válogatott tanulmányok 6. Bp., 2003. 407 sk.

Legutóbb Shakespeare Borachiójában (Sok hűhó semmiért) fedeztük fel váratlan névrokonunkat: a spanyol eredetű kölcsönszóban iszákos ('borostömlő') mivoltunkra ismerhattünk. Hivatkoztunk – egyebek közt – a spanyol boroknak évszázadok óta megszokhatatlan angliai importjára. Ezt a körülményt Arany Jánosunk is számon tartotta, amikor Edward király híres lakomájának lucculusi bőségéről szólván („hogy nézni is tereh”) az italokról sem feledkezett meg: „S mind, ami bor pezsegve forr / Túl messzi tengeren...”, azaz Spanyolhonban. Ma is sherryvel, azaz xéresi (andalúziai) nedűvel kínálják arrafelé a vendéget nemcsak a walesi tartományban.

De maradjunk itthon! PÁPAI PÁRIZ FERENC latin–magyar szótárában az *uter* szó magyar megfelelőjeként ezt találjuk: „tömlő, bor-’zák”, ORSZÁGH LÁSZLÓ angol–magyar szótárában pedig a *through* (ném. *Trog*) jelentéseinek felsorolásában ('vályú, teknő, csatorna') végül ott díszleg (*biz.* jelzéssel) az 'iszákos ember' is, amiképpen a 'tömlő' jelentésű *Schlauch* főnév is jelölhet 'pocakos', átvitt értelemben 'nagyívó egyén'-t (*Säufer*), akárcsak a *Fass* ('hordó', átv. ért. 'eine dicke Person', *Dickmann*) és a *Fassmann* személynév.

Ha most valaki mai példát kívánna, előhozakodhatnánk Buttiglione, az ismert olasz politikus nevével, ami bizony szintén idevág: jelentése 'flaska' (ném. *Fläschchen*) vagy 'flaskó, kisebbfajta borosüveg' (ol. *bottiglia*, m. *butélia*; a fr. *bouteille* a késői lat. *bottis*, azaz 'tömlő' származéka). A 2004. évi budapesti telefonkönyv bizonyága szerint nemcsak *Flasch*, hanem *Flaska* és *Flaskó* nevéek is élnek közöttünk, az *Itzés*-ekről, *Korsós*-okról, *Kupá*-król, sőt *Hordós*-okról nem is beszélve. Kiegészíthetjük korábbi (Dragma 3: 454) nemzetközi névfelsorolásunkat: nálunk is vannak *Schlauch*-ok ('tömlő'-k), *Trichter*-ek ('tölcsér'-ek) és így tovább. Folytassuk a fülbemászóan zenei hangzású *Botticelli* névvel, amelynek jelentése azonban kevésbé költői vagy zenei (annál inkább festő): 'hordócska', a *botte* ('hordó') kicsinyítő alakja. És hogy hazai példával zárjuk épületes és hangulatos szemlényt, Bornemisza Péter (Post. IV. 530b) a kárhoztatandó „vendégeskedők és több csavargók” társaságában említi a „bor(os)hordók”-at is. Annak idején, XVI. századi kalandozásaink során talákoztunk egy korabeli naturalisztikus gúnyrajzzal, amelyen egy ilyen „borhordó” talicskán tolja maga előtt félelmetes hordóvá terebélyesedett pocakját. Jaj nektek, vendégeskedők, borhordók és több csavargók!

BORZSÁK ISTVÁN

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

További észrevételek egy XVIII. századi román nyelvtanhoz*

1. Az előző tanulmányomban megkezdett kérdéskört az alábbi részletvizsgálatokkal szeretném kiegészíteni. – Értékes utalásnak tekinthetjük CHIVU hivatkozását AJTAI ABÓD MIHÁLY (1704–1776.) magyar példaszókat is tartalmazó latin nyelvtanára. Ez a „Grammatica Latina Methodo Nova & artificiosa In Ufum Inlustris Gymnasii Bethleniani adornata. Cibinii Apud Johannem Barth, 1744.” (OSZK 170797, terjedelme 5+116+3 l.). CHIVU nem említi, de fontos, hogy e tankönyv verses ajánlása ifj. Torockószentgyörgyi Torotzkai Zsigmondnak, azaz „Infigni Mufarum E n y e d e n f i u m (floculo,) pulchrè adolescenti” szól (kiemelés tőlem: L. R.). Az ajánlást követő keltezésben pedig ez áll: Enyedini Tranfilvanorum Anno 1744. 9. Auguſti Confecrat Dedicat M. A. A. További kiadásai: Szeben, 1750.; Brassó, 1759. (PETRIK I: 34, Pótlások 22–3; – ez utóbbi, német példaszókat is tartalmazó kiadás egy példányát l. OSZK L. Lat. 306); Kolozsvár, 1766. (SZINNYEI,

* Vö. LŐRINCZI RÉKA, Egy XVIII. századi román nyelvtanhoz kapcsolódó nyelvleírás-történeti észrevételek: MNy. 2005: 65–73. Az ott már említett szakirodalmi hivatkozásokra itt gyakorlati okokból egyszerűsített formában (i. m.) utalunk vissza.

Magyar írók élete és munkái. Bp., 1891. 1: 93–4). – A Szarazajtán született, Bethlen Kata udvari papjaként is működő Ajtairól és nyelvtanáról l. ÉDER ZOLTÁN, Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság. Bp., 1978. 13–8.

AJTAI munkáját CHIVU a szebeni „jezsuita *Bethlenianum* gimnázium” számára írott nyelvtannak mondja (i. m. 37, 19. jegyzet). E felvetés elfogadhatóságát igen nehezíti, hogy jezsuita *Bethlenianum*-mal számolnunk sem Nagyszebenben, sem egyebütt nem tűnik megalapozottnak. A szebeni jezsuita rezidencia kérdéseihöz l. SCHMIDT WILHELM, Zur Geschichte der Jesuiten in Hermannstadt: Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde 6. 1864: 231–65; SZILAS LÁSZLÓ, Die österreichische Jesuitenprovinz in Jahre 1773: Archivum Historicum Societatis Iesu (=AHSI.) 47. 1978: 97–158, különösen 112–4; több okból is l. még az 1773-ban megszüntetett szebeni jezsuita rezidencia (vö. AHSI. 55. 1986: 369) 1774-ben készített könyvtárkatalógusának adatait értékesítő, román szakfolyóiratban megjelent tanulmányt: MARCA IACOB, Inkunabeln in einem siebenbürgischen Bibliothekskatalog aus dem Jahre 1774: Revue roumaine d’histoire 24. 1985: 147–52). L. továbbá KNAPP ÉVA, A nagyszebeni jezsuita iskolai színjátszás első szöveges emléke: Szent Alexius (1709.). In: A magyar színház születése. Az 1997. évi egri konferencia előadásai. Szerk. DEMETER JÚLIA. Miskolc, 2000. 221–30. A SZILAS feldolgozta források szerint 1773-ban a Nagyszebenben működő 10 rendtag közül kettőnek volt a fő tevékenysége az oktatás-nevelés (i. m. 141). Így ott „gimnáziumi” oktatással nemigen lehetne számolni. Az is aligha volna bizonyítható, hogy a Szilas által is emlegetett szebeni jezsuita *kollégium*-ban a nagyenyedi református *kollégium* tanárának, AJTAI ABÓD MIHÁLYNAK a latin nyelvtanát használták volna.

A jezsuiták latinoktatásával kapcsolatban ismeretes ugyanis, hogy az 1599-ben elfogadott (1586-ban már elkészült, 1591-ben módosított, később tovább korszerűsített) „Ratio studiorum” ajánlásának megfelelően a rendtartományok többségében ALVARES eredetileg háromrészes tankönyvét használták. (A mű teljes és részleges kiadásairól l. CARLOS SOMMERVOGEL, Bibliothèque de la Compagnie de Jésus.... I. Bruxelles–Paris, 1890–1909., *Alvarez, Emmanuel* a.; l. továbbá LADISLAUS LUKÁCS ed., Monumenta Paedagogica Societatis Iesu. Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu [1586., 1591., 1599.]. V. Monumenta Historica Societatis Iesu A Patribus Eiusdem Societatis Editio Volumen 129. Róma, 1986. 363.) A francia rendtartomány viszont DE SPAUTER (anyanyelvén VAN PAUTEN, latinosan IOANNES DESPAUTERIUS, 1460 k.–1520.) munkái használatának engedélyezését kérte és kapta meg. (Ez utóbbihoz is l. Monumenta Paedagogica Societatis Iesu. Collectanea de Ratione Studiorum Societatis Iesu [1588–1616.]. VII. Róma, 1992. 368, 369, 602. DESPAUTERIUS több latin nyelvtana közül l. főként a következőket: Rudimenta in tres partes divisa. Párizs, 1512.; Grammatica latina, Commentarii grammatici: Rudimenta, Grammatica, Syntaxis, Prosodia... Párizs, 1537.). ALVARES valamivel később vált tehát a franciáknál használatosabbá.

A portugál ALVARES (latinosan ALVARUS) 1572-ben Lisszabonban megjelent, de többektől többször átdolgozott „Institutionum Grammaticarum libri III” című munkájához is l. SOMMERVOGEL i. m. 1: 223–49; a jezsuita iskolák ALVARES-használatához l. még BARBARA BAUER, Deutsch und Latein in den Schulen der Jesuiten. In: GUTHMÜLLER–BODO szerk., Latein und Nationalsprachen in der Renaissance. Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissance-forschung. In Zusammenarbeit mit dem Wolfenbütteler Arbeitskreis für Renaissanceforschung. Hrsg. von der Herzog August Bibliothek. Band 17. Wiesbaden, 1998. 227–59. A nagyváradi vonatkozásokhoz l. CSÉPLŐ PÉTER, A nagyváradi r. kath. főgymnasium története. In: A Jászvári Prémontrei kanonokrend Nagyváradi Főgimnáziumának Értesítője... Nagyváradi, 1894. 3–56; 1895. 3–87; a magyar vonatkozásokhoz általában l. HETS AURELIÁN, A jezsuiták iskolái Magyarországon a 18. század közepén. In: Publicationes ad Historiam S. J. in Hungaria Illustrandam. Lucubrationes... Pannonhalma, 1938., MÉSZÁROS ISTVÁN, Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között. Bp., 1981. 452.

Minden valószínűség szerint fontos körülmény, hogy az ALVARES-nyelvtannak nem csupán számos átdolgozott és részkiadása jelent meg, hanem egyéb típusai is. Ezek: l. A példaanyagot (pl. ragozási mintaszókat) nemzeti nyelveken is megadó átdolgozások. Részben egyetlen kiegé-

szítő nyelvet (angol, flamand, francia, horvát, japán, kínai, magyar, német, olasz, spanyol stb.), többségben két vagy több nyelvet használók (gyakori a francia a némettel, kevésbé gyakori a flamand a franciával, francia a göröggel, japán a portugállal, a lengyel a némettel, magyar a némettel, német a csehvel, olasz a némettel). – 2. Vannak nemzeti nyelvekre (angolra, németre) lefordított változatok, átdolgozások (angol, francia, német). – 3. És talán nem mellékes, hogy adatolható az ALVARES-minta alkalmazása nemzeti nyelvnek a leírására is: *Observations pour la Langue Françoise et sur l'Orthographe tant Françoise que Latine...* Munich, 1758. Mindehhez l. SOMMERVOGEL i. h., az utóbbihoz i. m. 241; legújabban pedig l. MATSUOKA KŌUJI, *Chūseiki ni okeru latengo honyaku*. Alvarez laten bunten o chūsin ni. *Sophia* 31. 1982: 116–36 – hivatkozik rá POLGÁR LÁSZLÓ: *AHSI*. 52. 1983: 381, 487. tétel.

2. AJTAI nyelvtanának vizsgálatával kapcsolatban két különösen is fontos eredménye van CHIVUNAK: 1. Az 1744-ben Szebenben kiadott grammatika és a kéziratos ILVal. formai, képi megszerkesztésbeli (a nyomtatott mű 68–9. lapjáról és a kézirat egy részéről készített hasonmás beiktatásával is szemléltetett) hasonlóságainak felismerése; 2. A regulák használatára vonatkozó észrevétele. AJTAInál ez több fejezetre is jellemző. Így a 69. lapon kezdődő „Regulae constructionis” címűre is. Ehhez hasonlóan az ILVal. XI., szintaxissal foglalkozó caputja mutat regulákra tagoltságot.

Ami a grafikai előkép ügyét illeti: ismeretes, hogy a középkori kéziratok és a korai nyomtatványok (az írástükört esetleg bekezdéssfélekkel levegősítve) többnyire a lap (vagy hasáb) tetejétől az utolsó sorig töltik ki a mezőt, az utolsó sort követően olykor végjelző rajzolatokat iktatnak be, de lényegében folyamatos és lineáris térkihasználásúak (l. a régebbi és újabb hasonmás kiadások tucatjait). Ezzel szemben a könyvnyomtatás újszerű lehetőségeit értékesítő, szemléltető jellegű, tehát oktatási célból készült, már nem kizárólagosan lineáris szerkesztésmód akár XVI. századi nyomtatott tankönyvekkel is példázható. Ehhez is l. SÁRA BALÁZSNAK ERIKA ISINGRE IS HÍVATKOZÓ, DE FŐKÉNT SAJÁT MEGFIGYELÉSEIRE ALAPOZÓ MEGÁLLAPÍTÁSAIT (i. m. 161; a 171. lapon l. LAURENTIUS LUDOVICUS BARTFÁN 1597-ben második kiadásban megjelent tankönyve két lapjának ilyenfajta tördelés módot szemléltető quasi-hasonmását is). Hasonló gyakorlatot követőként akár a kéziratos KolGr. vagy FEJÉRVÁRI is idézhető (l. a MNyTForr. 3. végén található hasonmás-lapokat).

Ami a regulahasználatot illeti: ezzel kapcsolatban az előzőknél is kevésbé mulasztható el a kitekintés a vonatkozó egyetemes gyakorlatra. E tekintetben sajnos csupán a magam anyagismerete alapján, de hivatkoznám például a CHIVU emlegette RHENIUS latin nyelvtanának 1736-os kassai kiadására: *Compendium Latinae Grammaticae pro Discipulis Scriptum*. Et nunc post accuratas Cenfuras, Academiarum & Scholarum Illustrium, postremo recognitum, atque sublati mendis Typographicis editum, à M. JOHANNES RHENIO. *Adjunctae subindè Regulae Notaeque variae, hactenus desideratae* (OSZK 821.939 – kiemelés tőlem, L. R.).

Regulá-kat az egyébként nem regulás szerkezetű PRISCIANUS *Institutiones* is emleget. Így például különböző elszórt előfordulások után a kilencedik könyv „De praeterito perfecto” című részének a regulát jól azonosítható jelentésben használó első mondatát: „Praeteriti perfecti multiplices sunt regulae” (l. KEIL i. m. 1: 458, l. még 80, 88, 454, 457 stb. lapok). Regulákkal dolgozik GUARINO VERONESE (1374–1460., többek között Janus Panonius tanára) talán még 1418 előtt írt, 1470-ben Velencében, majd sok további kiadásban megjelent (címét talán később elnyert) „Grammaticales Regulae”-ja. Hasonló tapasztalható a bécsi humanista magister, BERNHARD PERGER 1482-ben Passauban megjelent „*Artis grammaticae Introductionum...*” című nyelvtanában, melynek „Constructio”-ja (szintaxisa) 22 regulában tárgyalja tulajdonképpen a kongruenciát és esszant (vö. LANDGRAF i. m. 45–6, SÁRA i. m. 160). Címében is említi a regulákat ANTONIUS MANCINELLUS 1490-ben Rómában kiadott „*Epitoma seu regulae constructionis*”-a (l. LANDGRAF i. m. 42). Az általam látottak közül regulás a fentiekben már idézett NICOLAUS PEROTTUS 1507-es bázeli „*Rudimenta*”-ja is. A vulgáris nyelvtanok köréből l. például GIOVANNI FRANCESCO FORTUNIO (1470 k.–1517.) „*Regole grammaticali della volgar lingua*” című munkáját (Ancona, 1516.). SYLVESTERNÉL az ortográfiával, nomennel foglalkozó részek tartalmazzak regulákat (CorpGr. 10, 11, 14, 19, 23, 24,

ortográfiával, nomenne! foglalkozó részek tartalmaznak regulákat (CorpGr. 10, 11, 14, 19, 23, 24, 25). MOLNÁR GERGELY latin nyelvtanát követve *Regula-Szabály* „középcímeket” használ a KolGr., több fejezetében dolgozik regulákkal FEJÉRVÁRI SÁMUEL (ez utóbbiakhoz l. MNyTForr. 3.).

CHIVU látva, de nem részletezve az AJTAI-nyelvtan és az ILVal. különbségeit, körültekintő mérlegelésre vallóan úgy vélekedik, hogy a további keresgélést AJTAI vagy az övéhez hasonló grammatikák irányában lenne érdemes folytatni (CHIVU i. m. 37).

3. Az ILVal.-kiadást bevezető tanulmány nem tér ki rá, de mindenképpen figyelmet érdemel az is, hogy a párhuzamba állított AJTAI-nyelvtan és az ILVal. nem pusztán képi megszerkesztésében és a *regulá*-kkal dolgozásban hasonlít egymáshoz, hanem a felvett regulák tartalmában is. A tartalmi vizsgálódás eredményeként aztán más sajtóságok felé mutató kapcsolatok is felsejlenek. Ilyen például mindjárt az, hogy a humanista szintaxisok rendszerint elkülönülő két részéhez hasonlóan az ILVal. is könnyen felismerhető csoportosításban (I–VII. és VIII–XXII.) adja meg a konkordancia (kongruencia) és a rekcio szabályait. A humanista nyelvtanok ide tartozó kérdéseire l. COLOMBAT i. m. „L’installation de l’opposition entre concordance et régime” című (382–5) és „La victoire sur la modèle concurrent: transitivité/intransitivité” című fejezetét (385–94). A konkordancia-kérdésekhez külön is uo. 401–26; l. továbbá SCHÄFFER-PRIESS i. m. 246–52.

Az ILVal.-ban a konkordancia-szabályokon belül az I–II. a nominativusban álló főnév (alany) számának, személyének és az ige(i) állítmány, beleértve a létigés összetett állítmányt is) számának, személyének kötelező egyeztetését tárgyalja. Ez a nominativusban álló főnévvel (alany) és igével dolgozás természetesen felfogásbeli változást is jelez az ARISZTOTELESZ *hupokeimenon* – *katogorema* dualizmusára visszavezethető, a középkori nyelvtanok *suppositum* – *appositum* szembeállításához képest. Mint ahogy a *suppositum* – *appositum* szembeállításnál fiatalabb *subiectum* – *praedicatum* kettősre váltó terminushasználat sem csupán metanyelvi módosulás folyománya (vö. COLOMBAT i. m. 394–6).

A III–V. regula a melléknév, névmás, participium és a tőlük kísért főnév egyeztetésével foglalkozik (használt termiusa pl. a *concordant*). A VI. az ún. *substantiva continuata* kérdésre tér rá. A más nyelvtanokban *appozició*-féle neveken is tárgyalt *substantiva continuata* szerkezetfajtának a körébe tartozó igen érdekes típus a *Dumnezeu* (hímnemű), *veselia mea* (nőnemű) ’Isten, az én örööm’, lat. *Deus* (hímnemű), *gaudium meum* (semleges nemű) típus (ILVal. 69: 140). A VII. regula lényege: „interrogatio et responsio casu c o n s e n t i u n t” (kiemelés itt s a közvetlen következőkben tőlem – L. R.).

A VIII–XXII. regulákbeli rekcio-szabályokhoz l. COLOMBAT i. m. 427–63. lapok közti részeit; a magyar nyelvleírásban „újabban” ismét használatos *rekcio*, *régens* stb. családtagjainak fontos terminológia-történeti és etimológiai vonatkozásaihoz pedig l. 427. és kk. Az ILVal. rekcioszabályain belül a VIII–XIV. regulák az igeikkel foglalkoznak (*potest habere*; *casum regunt*; *admittere potest*; participia ... *regunt* terminusokkal), a XV–XIX. egymás melletti névszók, tulajdonképpen a birtokos szerkezetek kérdéseivel, a melléknévfokozással járó rekcioval (Genitivi casus; Adjective Compatativi gradus Gen. Plurali *junguntur*; Nomina Adjectiva Dativis *junguntur*) foglalkozik. Itt kerül szóba a *suus*, *sua*, *suum* névmások román megfelelőinek kérdése, továbbá az ablativus absolutus ügye. E nyelvtani szerkezet neolatin nyelvekbeli sorsához, a kapcsolódó igen jelentős szakirodalomhoz is l. ALDO SCAGLIONE, *Ars grammatica*. A bibliographic survey, two essays on the grammar of the Latin and Italian subjunctive, and a note on the ablative absolute. In: *Janua Linguarum. Studia memoriae Nicolai van Wijk dedicata edenda curat C. H. van Schooneveld* Indiana University. Series Minor 77. Mouton, The Hague–Paris, 1970.); COLOMBAT i. m. 533–4. és passim.

A XX. regula a helyviszonyok *ubi* ’hol’, *quo* ’hova’, *unde* ’honnan’ kérdésekre válaszoló szerkezeteit említi, bemutatja egyes közszavak, földrajzi nevek (Nomina Propria Regionum, Urbium, Locorum &c.) határozószerepben való használatát. Ehhez l. COLOMBAT „Le traitement du Locatif”

című, a priscianusi előzményeket is tárgyaló fejezetét (i. m. 444–54). Az ILVal.-nak ez a része különben a pusztá grammatikumon túlmutató vonatkozásai miatt is tájékoztató értékűnek számíthat. Itt olvasható nyelvi szerkezet ugyanis például a következő (a kiadás mai latin betűs román változatában): 'Am fost în Țarigrad' *Fui Constantinopole*. (A szlávok Konstantinápolyt a VI. sz. -tól a város görög *Bazilisz pólisz* nevének tükörfordításával keletkezett [*bazilisz* > *caesar* > *cár*] + [*pólisz* > *grad*] névvel *Carigrad*-nak hívják; l. MORAVCSIK i. m. 8–9. Ezt képviseli a román *Царуград, Țarigrad* is.) De talán ennél is informatívabb a *Studii Claudiopoli; Profectus sum Varadinum*.

A XXI. regula a prepozíciók (melyek *diversos Casus admittunt*) rekcioit tárgyalja, a XXII. az interjekciókét. Ezt követően a két „utolsó” szófajra vonatkozó megjegyzése: „Adverbia & Conjunctiones nullos fere casus regunt. Quae vero praepositionibus junguntur [s]uum c a s u m a d m i t t u n t” (75: 146; kiemelés tőlem – L. R.).

Mint már volt róla szó, ALVARES-kiadásoknak az ausztriai és az erdélyi iskolákban való használatát emlegeti ugyan CHIVU, de az ILVal. velük való kapcsolatának lehetőségét terjedelmi és szerkezeti okokra hivatkozva elveti (l. a forráskiadása 36. lapján olvashatókat).

Ha azonban az ALVARES-féle munkákat mégis nézegetni kezdjük, s éppen megfelelő példányra bukkantunk (sajnos az eredeti, illetőleg a római kiadások hasonmásai számomra nem hozzáférhetőek, s a világhálón sem bukkantam rájuk), kiderül, hogy regulákkal (egy-egy kiadásokban *praeceptum* a nevük) az egykori humanista nyelvtanokhoz hasonlóan ezek is dolgoznak. Így van ez a budai egyetemi nyomda által 1798-ban kiadott változatban is (Emanuelis Alvari e Societate Jesu. Liber II. De constructione octo partium orationis in usum mediae, et supremae grammatices classium. Cum spec. Privil. Sac. Caesar. Reg. Apost. Maieft... MTAK-példányának jelzete: 522.099). Ennek az „Appendix”-ében többször újrakezdődő számozású „Regula...” középcímek szerepelnek (l. pl. 70–4, 86. stb.).

Az ALVARES-, AJTAI- és ILVal.-részek egymáshoz való tartalmi viszonyának megítélésében az epikus kifejtésnél talán alkalmasabb lehet a táblázatos összevetés. Az ehhez felhasznált kiadások a következők: 1. *Praeceptum*-okra, nem *regulá*-kra tagoló, de a hivatkozott budainál korábbi és ráadásul kolozsvári, ezért az ILVal. szerzőjéhez talán „közelebb álló” kiadás: Emmanuelis Alvari, e Societate Jesu, de Institutione Grammatica Liber Secundus, Ad Veterum ferè Grammaticorum Rationem revocatus. De Constructione Octo Partium Orationis. Claudiopoli, Typis Acad. Soc. Jesu, 1729. (OSZK 34195, terjedelme 5+137 l.). – 2. A példaszók magyar és német megfeleltetéseit is megadja: *Principia seu Rudimenta Grammatices, ex Institutionibus Emmanuelis Alvari e Societate Jesu. Liber Primus. Claudiopoli, Typis Academicis Soc. Jesu. Anno M. DCC. LXVIII.* (OSZK L. lat. 366, terjedelme 136+20+32 l.). – 3. A már hivatkozott AJTAI-kiadás.

Az összevetésből nem nehéz észrevenni, hogy az egyezések mellett „hiányok” és más eltérések is tapasztalhatók (erről l. még alább is).

I. táblázat

ALVARES: Kolozsvár, 1729.	ALVARES: Kolozsvár, 1768.	AJTAI: Nagyszeben, 1744.	ILVal.
I. I.: DE OCTO PARTIUM/ ORATIONIS/ CONSTRUCTIONE./ DE CONCORDANTIIS	135. I.: PRAECEPTIS ALIQUOT DE CONSTRUCTIONE	69–70. I.: Regulae constructionis	66/138. I.: De Partium Orationis Constructione
Nominis cum Verbo. Verbum finiti modi, poftulat ante fe	135. I.: <i>Praeceptum</i> III.: <i>VERBUM PERSONALE FINITI MODI,</i>	I. Regula: accedit verbum personale, in eo-/dem numero &	Regula I.: Omne Verbum personale habet ante se

ALVARES: Kolozsvár, 1729.	ALVARES: Kolozsvár, 1768.	AJTAI: Nagyszeben, 1744.	ILVal.
Nominativum apertè, vel occultè: ejusdem numeri, & personae	<i>ANTECEDIT NOMINATIVUS APERTE, VEL OCCULTE, EJUSDEM NUMERI, & PERSONAE...</i>	perſona, apertè vel occultè, ut:...	nominativum ejusdem personae ac numeri, vel aperte, ut...
[folytatólagosan] Nam Verbum finiti modi ante fe Accufativum habet... [helyesen: Verbum infiniti modi]	Verbum Personale infiniti modi, poſtulat ante fe accufandi cafum...	Regula VI.: Infinitivus, habet ante fe Adcuſativum, quando particula <i>quod</i> , omittitur, ut:...	Regula II.: Verba Infinita ante ſe habent accuſativum, poſt ſe vero caſum verbi, ut ... – 123. ſz. jegyzet: ilyen a románban nincs
	<i>135–6. l.: Praeceptum V.: OMNE VERBUM PERSONALE MODI, UTRUMQUE NOMINATIVUM HABERE POTEſT, CUM UTRUMQUE NOMEN AD EANDEM REM PERTINET, CUJUS MODI MAXIME Eſt VERBUM SUBſTANTIVUM SUM...</i>	Regula VIII.: Verba Subſtantiva: <i>ſum, forem, fio, exiſto</i> , & Paſſiva <i>nuncupativa</i> , ſimiliemque vim habentia, habent duos Nominativos. alterum ante, alterum poſt fe, ut...	Regula III.: Multa verba neutra geminos nominativos admittunt, unum ante ſe, alterum poſt ſe, ut...
		Regula IV.: Verba Neutra, regunt Adcuſativum ſuae originis, vel cognate ſignificationis, ut:...	
		Regula V.: Deponentia: Utor, fruor, fungor,... Ablativum adſciſcunt, ut: ...	
4. l.: ADJECTIVUM CUM SUBſTANTIVO NOmina Adjectiva, Pronomina, & Participia, cohaerent cum ſuis Subſtantivis Genere, Numero, & Caſu	135. l.: Praeceptum I.: NOmina Adjectiva, Pronomina, Participia, cohaerent cum ſuis Subſtantivis genere, numero, & caſu; ut...		Regula IV.: Nomina adjectiva. Pronomina. Participia masculina concordant cum ſuis ſubſtantivis in genere, numero & caſu, dempto Genitivo & Dat. Regula V.: uez nõnemüekkel
9. l.: SUBſTANTIVA CONTINUATA SUBſtantiva continuata, quae ad			Regula VI.: Subſtantiva continuata ad eandem rem pertinentia caſu

ALVARES: Kolozsvár, 1729.	ALVARES: Kolozsvár, 1768.	AJTAI: Nagyszeben, 1744.	ILVal.
eandem rem spectant, casu concordant, quamvis genere, & numero aliquando differentiant			consentiunt, quamvis Genere & Numero dissentiant et quidem in omnibus casibus, ut...
10. l.: INTERROGATIONIS, ATQUE RESPONSIONIS CONSENSUS. Interrogatio, & Responso casu consentiunt.	136. l.: Praeceptum VI.: Interrogatio, & Responso casu consentiunt; ut...	78. l.: Regula I.: Responso cum Interrogativo casu, in verbis vero modo, tempore, & numero, convenire debet, ut:...	Regula VII.: Interrogatio et responso casu consentiunt, ut...
10–11. l.: De Constructione Verbi Activi... DE PRIMIS ORDO ACTIVORUM. Verbum Activum post se accusandi casum postulat	136. l.: Praeceptum VIII.: Verbum Activum, & quodvis actionem significans, cujuscumque id demum positionis fit, post se accusandi casum postulat; ut...	R Regula II.: Activa Verba, & Activè usurpata, Adcusativum regunt, ut:...	Regula VIII.: Omne Verbum activum potest secum accusativum casum, ut...
	136. l. Praeceptum X.: Quodvis verbum admittit Praepositionem cum suo casu; ut...		70/142. l.: Regula XI.: Quodvis verbum personale admittere potest casum praepositioni respondentem, ut...
	136. l. Praeceptum IX.: Verbum Passivum, ablativum cum Praepositione a vel ab, postulat post se...	Regula III.: Passiva verba & Passivam significationem habentia regunt Ablativum cum praepositione [így! L. R.] a & ab. ut:...	Reg. XII.: Verba passiva regunt ablativum cum praepositione a vel ab, ut...
	136. l. Praeceptum XI.: Quodvis Verbum admittit Dativum ejus personae, in cujus gratiam, commodum, vel incommodum aliquid fit...		Regula XIII.: Verba Impersonalia activae vocis Dativum non solum personae, sed etiam rei admittunt, ut...
		Regula IX.: Impersonalia: <i>Decet, delectat</i> ,... Adcusativum ante se habent, post se vero Genitivum vel Infinitivum, ut:...	
	136. l. Praeceptum XIV.		Regula XIV.
	Gerundia, Supina,		Participia Praesentis

ALVARES: Kolozsvár, 1729.	ALVARES: Kolozsvár, 1768.	AJTAI: Nagyszében, 1744.	ILVal.
	& Participia, postulant post se casus verborum, a quibus oriuntur; ut...		temporis regunt <tot> casus quot verba a quibus proficiscuntur, ut ... Idem est de Gerundiis in <i>do</i> ab activis vel Neutro activis descendentiibus
	136. l.: praeceptum VII.: Quotiescumque duo nomina substantiva rerum diversarum in Oratione continuantur, alterum erit Genitivi casus ...		Regula XV.: Inter duo nomina substantiva ad res diversas pertinentia alterum est Genitivi casus, ut...
			Reg. XVI.: Adjectiva Comparativi gradus Gen. Plurali junguntur, ut <i>Major Prophetarum</i> ... Caeterum cum haec tum etiam adjectiva Positivi & Superlativi gradus frequentius cum praepositionibus ... <i>inter</i> ,... <i>de</i> construuntur, ut...
			72/144. l.: Regula XVII: MULta Nomina Adjectiva Dativis junguntur, ut...
			Regula XVIII: Ablativi absoluti efferuntur participio praesenti, ut ... Alias cum praepositione <i>post</i> , ut....
99. l.: RECIPROCA SUI, SIBI, SE REciproca Sui, Sibi, Se, utimur, cum tertia persona transit in se ipsam, ut...			Regula XIX: Reciprocis utendum, cum tertia persona transit in se ipsam, ut...
	136. l.: Praeceptum XII.: Tempus Acusativo, vel Ablativo casu effertur,		Regula XX. (4. bek.): Ad interrogationem <i>quamdiu?</i> ... respondetur

ALVARES: Kolozsvár, 1729.	ALVARES: Kolozsvár, 1768.	AJTAI: Nagyszében, 1744.	ILVal.
	ñ per <i>quamdiu</i> fiat Interrogatio; ut: ... Si vero per <i>quando</i> fiat interrogatio, Ablativo utemur; ut:...		Accusativo cum praepositione ... <i>usque</i> , ut ...
			Regula XXII. [5. bek.]: Atque haec pauca de Syntaxi dicta sufficiunt cum uti ex allatis regulis apparet, Valachica construendi ratio in paucis admodum a Latinis discrepet

A fentiek alapján az ILVal. kapcsolata ALVAREShez aligha vonható kétségbe. Fontosak lehetnek azonban a felsorolható különbségek is. Ezek sora tetszhet ki az ILVal. szintaxis előtti részének egy ALVARUS-kiadás megfelelő részével való összevetésből is. (Az összevetés alapjául ALVARUSnak az előző összevetéshez is használt 1768-as kolozsvári kiadása szolgált.)

2. táblázat

ALVARES: Kolozsvár, 1768. – Liber I.	ILVal.
	II. Caput Secundum: De nominibus substantivis § Primus De Accidentibus Nominum § 2-dus De particulis Nominibus adijci solitis
1–8. l.: Prima nominum Declinatio. Secunda Declinatio Tertia Declinatio Quarta Declinatio Quinta Declinatio	§ 3-tius De Prima Declinatione § 4-tus Paradigma Singularis Numeri § 5-tus Paradigma Pluralis Numeri § 6-tus De Secunda Declinatione § 7-timus De Numero Plurali
	§ 8-tavus De Indeclinabilibus
	Caput Tertium § 1-mus De mutatione substantivorum § 2-dus De Formatione Diminutivorum § 3-tius De Nominibus Defectivis § 4-tus De Generibus Nominum
9–14. l.: De nominum adjectivorum declinationibus	Caput Quartum: De Nominibus Adjectivis
	§ 1-mus De mutatione Adjectivi masculini in foeminum
12–22. l.: Modus comparandi	§ 2-dus De comparatione Adjectivorum § 3-tius Paradigmata Comparationum § 4-tus De Concordantia adjectivi cum substantivo
22–3. l.: Nomina Anomala	
	Caput Quintum: De Pronomine

ALVARES: Kolozsvár, 1768. – Liber I.	ILVal.
22–7. l.: De pronominum Primitivorum Declinatione: (<i>ego, nos, tu, vos, sui</i>)	§ 1-mus Paradigma Pronominum <i>Ego, Tu</i>
	§ 2-dus Paradigma pronominum Demonstrativorum
27–31. l.: De pronominum derivativorum declinatione (<i>meus, Tuus</i> stb.)	§ 3-tius Paradigma Pronominum Possessivorum
Provocabulum, five Nomen Relativum, Qui, Quae, Quod Composita ex Provocabulo Quis, cu praecedit. Quifnam, quaenam, quodnam, vel quidnam Composita ex Quis, cum sequitur. Aliquis, aliqua, aliquod, vel aliquid, alicujus stb. Composita ex Provocabulo Qui Quicumque....	
	§ 4-tus De Pronominibus interrogativis § 5-tus De Reciprocis § 6-tus De Apostropho
31–120. l.: De verborum conjugatione De Verbi Substantivi Declinatione. <i>Sum</i>	Caput sextum: De Verbo Sstantivo <i>sum</i>
Prima Conjugatio (activ után rögtön a passiv is) II. Conjugatio ... III. Conjugatio ... IV. Conjugatio	Caput septimum: De verborum Conjugatione
	Caput Octavum. De Verbis Passivis
	Caput nonum: De Verbis Deponentibus
De verbis anomalis: compositis e Verbo <i>Sum</i> , <i>possum</i> stb.	
117–20. l.: De verborum impersonalium Declinatione	Caput Decimum: De verbis Impersonalibus § 1-mus Conjugatio Impersonalium Activae vocis § 2-dus Conjugatio Impersonalium Passivae Vocis § 3-tius De Supplemento Verborum

4. Az eddigiek után talán jogos lehet a szerző kilétének szöbáhozatala is. CHIVU e fontos kérdésben az eddigi kutatás két nevesített és egy névtelen jelöltjéről számol be. TAGLIAVINI nyomán MIHAI GHERMAN jelöltje is az Erdélyi Iskola (Școala Ardeleană) egyik képviselője, GRIGORE MAIOR (1715–1785.). TAGLIAVINI egyéb hivatkozott adataira, érveire támaszkodva VIOLETA BARBU viszont a jezsuita forrásokban is emlegetett LADISLAUS DOBRA-ra (1720–1784.) gondol. (Dobra Ladislaus „Zalathnensis”-hez (1720 okt. 14.–1784. jan. 1.) l. LUKÁCS, *Cat. gener. I*: 247.) Maga CHIVU ugyancsak jezsuita, de még azonosítatlan szerzővel számol. Mégpedig olyan valakivel, akinek – érdemben elsőként éppen általa tanulmányozott nyelvhasználata – hangtani, alaktani, jelentéstani tekintetben a Bánság, Bihar és Dél-Erdély (Alsó-Fehér és Hunyad megye) román irodalmi nyelvvel rokonítható. Úgy gondolja, hogy személyes kötődésekre utalhat a nyelvtani példanyagbeli földrajzi nevek közül főleg Kolozsvár és Nagyvárad neve (idézésüket l. fent).

A GRIGORE MAIOR jezsuita „vetélytársaként” szóba került LADISLAUS DOBRA-hoz is, további román jezsuitákhoz is feltétlen l. LADISLAUS POLGÁR, *Bibliographia de historia Societatis Iesu in Regnis olim Corona Hungarica unitis (1560–1773.)* (Institutum Historicum S. I.) Róma, 1957.; Uő., *Bibliography of the History of the Society of Jesus...* (Sources and Studies for the History of the Jesuits) Volume I. Róma stb., 1967.; továbbá LUKÁCS LÁSZLÓ, *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773.)* (Institutum Historicum S. I.) Róma, 1988. (Ehhez is l. SZILAS i. m. 134–6. Az osztrák rendtartomány jezsuitái-

nak körében a román anyanyelvű papok és skolasztikusok száma 1773-ban 14 volt [a teljes létszám 1%-a], rajtuk kívül volt még 1 románul tudó testvér is. A románon kívül valamennyien ismertek más nyelvet is.) A meglehetősen valóban informatív értékű *studii Claudiopoli* mondatra támaszkodva viszont érdemes lenne a további kiadott és kiadatlan jezsuita forrásoknak is utánajárni. Ennek bizonyosságául l. például a következő adatot: 1754/1761: „Dissertationes/ Excerptae/ ex/ Commentario/ Literali/ in omnes/ Novi Testamenti/ Libros/ R. P. D. Augustini Calmet,/ Ordinis S. Benedicti, Congregationis SS. Vitoni,/ & Hidulphi/ tomus secundus/ Tynaviae,/ Typis Academicis Societatis Jesu,/ Anno M. DCC. LIV.” E munka belső címlapján ez olvasható: „Dum/ Assertiones/ ex/ universa/ Philosophia/ In Alma, Regioque-principali/ Universitate/ Claudiopoitana/ Anno M. DCC. LXI./ mense augusto die./ publice propugnaret./ Nobilis, ac eruditus dominus/ Abrahamus Popp/ De Oláh-Dallya Natione Valachus./ Philosophiae in Secundum Annum/ Auditor/ ex/ Praelectionibus/ R. P. Adami Nyiro/ è Soc. Jesu,/ AA. LL. & Philosophiae Doctoris, Ejusdémque/ Professoris Publici Ordinarii/ Auditoribus Oblatæ/ Cluadiopoli,/ Typis Academicis Soc. Jesu” (OSZK. 313.225). – *Oláhdálya (Daia Română)* ’helység Gyulafehérvártól délkeletre’ (l. FNESz. *Székelydálya* a., hivatkozással 1760–1762-beli előfordulásra.

A fent előadottakból kiemelve a XVI–XVIII. századi magyar grammatikákra tett utalásokat, úgy tűnik, némileg új helyzettel találjuk szemben magunkat. Mint ugyanis még az elmondottakból is észrevehető, ezek több – a szakirodalomban eddig kellőképpen nem tisztázott – egymás közötti hasonlóságot mutatnak. Felsejlenek továbbá az egyetemes nyelvleírás irodalommal való kereszttül-kasul kapcsolódásaik is.

Ahogy azonban ezek egyikéről sem, úgy az ILVal.-ról sem mondható, hogy valamely pontosan megjelölhető mű átvétele volna. Miközben ugyanis világosan felismerhető ez utóbbi szerzőjének kora nyelvleírás kultúrájában való nevelkedettsége, a román nyelv anyanyelvi tudása, az is elég határozottan megállapítható, hogy ismereteit – tévedésektől ugyan nem mentesen (ehhez l. CHIVU jegyzeteinek helyesbítő, bíráló megjegyzéseit), de mindenképpen önállóan dolgozva kamatoztatta.

5. Végül elengedhetetlennek tűnik visszatérni a „Praefatio” következő fontos részletére: „Latinae Linguae ... Valachicum hoc Idioma sua debet cunabula” (V/VI: 50). Hasonlóképpen érdemes lehet e tétel igazságát szemléltető nyelvtani egyezéseire hivatkozását újra idézni: „Atque haec pauca de Syntaxi dicta sufficiunt cum uti ex allatis regulis apparet, Valachica construendi ratio in paucis admodum a Latinis discrepet” (Regula XXII., 5. bek.). A XXI. századi olvasót mindezek talán a következők megjegyzésére is feljogosítják: 1. Az ILVal. a korszerű összehasonlító nyelvtudománynak SAJNOVICS „Demonstratio”-ja mellé (meglehetősen, akár eléje is) helyezhető legkorábbi termése; 2. Az újlatin nyelvek egyik fontos tagjának vonatkozásában pedig – legalábbis a Kárpát-medence nyelvtudomány-történetében – mindenképpen elsőséget élvező műve.

Olyan munka, amely – ha keletkezésekor közismertté válik – feltehetően nem maradt volna helyeslő fogadtatás nélkül. Hiszen a román nyelv latinból származását nyelvtani rendszerének módszeres bemutatásával szakszerűen bizonyító ILVal. vélhető 1770 körüli megírásánál alig valamivel későbből adathatók a következő szakirodalmi tények. Mint arra ÉDER figyelmeztet (i. m. 54), PRAY GYÖRGY 1774-ben (Bécsben két kiadásban is) megjelent „Dissertationes historico-criticae in annales veteres hunnorum, avarum et hungarorum” című munkájában körülbelül 100 tételes szópár-jegyzékre támaszkodva nyilatkozik a román nyelv latinból származásáról. Ide kapcsolt forráshivatkozása (15. lap „s”) jegyzet): „Ex Libro, cui titulus: Istoria delle moderne rivoluzioni de la Valachia – composta da Antonmaria del Chiaro Fiorentino. In Venezia 1718. a pag. 237” (CHIARO írástörténeti vonatkozású román szakirodalmi felhasználásához l. VIRTOSU i. m. 155). Mindezeket figyelembe véve talán az sem tekinthető pusztán véletlennek, hogy éppen a Pray-gyűjtemény (a budapesti Egyetemi Könyvtár) őrzi a következő címmel 1930-ban kiadott mű eredetijét is: DR. CARLO TAGLIAVINI (professore di linguistica romanza e filologia rumena nella

R. Università di Budapest. Membro corr. dell'Academia Română) II „Lexicon Marsilianum.” Dizionario latino-rumeno-ungherese del sec. XVII. Studio Filologico e testo. Academia Română. Etudes et recherches. V. Cvltvra Națională. București.

BENKŐ JÓZSEF (1740–1814.) 1778-ban megjelent „Transsilvania”-jában maga összeállította szójegyzékkel érvel a román nyelv latinból származása mellett (l. ÉDER i. m. 52–4). 1791–1792-ből való következő sorai ráadásul nyelvcsaládban gondolkodásról tanúskodnak: „...a’ Római nyelvet, mely is néhányféle szóllások módjára ágazván; főképpen az idegen Nemzetekkel való megegyedés és külfő szók bévétele miatt: azok fzerént támadtanak az Olafzok vagy Táliánok, Frantziák, Spanyorok [!] és némely más atyafias Nemzetek; melyek közzül valóknak lenni tartják magokat az Oláhok avagy Romunok is: kiknek nyelvek az Olafzokéval legatyafiságosabb” (A’ magyar és török nyelv mely keveset egyezzen... Bévezetés... §. I. 7. Kiadva: ÉDER i. m. 149–214; az idézett rész a 157. lapon). Nyelvrokonítási kérdésekkel kapcsolatban egyébként már 1760-ban megjelent munkájában hivatkozik JOSEPHUS SCALIGERRE (1540–1609), aki alapvető eredményekre jutott a latin és neolatin nyelvek összetartozásának kérdésében (1599/1610: Diatriba de Europaeorum linguis) ÉDER i. m. 36–7). A későbbiek: BEREGSZÁSZI NAGY PÁL (1750 k.–1828.), SÁNDOR ISTVÁN (1750–1815.) és mások latin–román összehasonlító vizsgálódásaihoz l. GÁLDI LÁSZLÓ, Contributions hongroises à la découverte de la langue roumaine: ActaLingu. 7. 1958: 1–38.

Úgy tűnik tehát, hogy a szakmai nagyközönség által teljességében eddig még nem ismert ILVal. értékei az eddig vélt nyelvtanító könyv jellegén jóval túlmutatnak. Két nagy művelődési övezet nyelvleírasi kultúráját nem csupán jól egybeillesztő, de anyagismeretét problémameglátásra és problémamegoldásra is felhasználni képes szerző munkáját tisztelhetjük benne. Forráskiadványként való megjelentetése a kötelező tudománytörténeti adósságtörlesztésnél tehát jóval több: jelentős nyereség is. Nem csupán a román, hanem az egyetemes, s benne nem utolsó sorban a magyar tudományosság számára is. Olyan – közel negyed évezrede értékesítésre váró – nyereség, melynek érdemibb hasznosítása további vizsgálódások nélkül aligha remélhető.

LŐRINCZI RÉKA

S Z E M L E

A magyar nyelv kézikönyve

Szerkesztette KIEFER FERENC, a szerkesztő munkatársa SIPTÁR PÉTER. Bp., 2003. 611 lap

1. Az Akadémiai Kiadó 2003-ban „A magyar nyelv kézikönyve” címmel a magyar nyelv iránt érdeklődők körében nagy várakozásokat keltő kiadványt jelentetett meg. A következőkben először ennek a kötetnek az egészéről, koncepciójáról és arányairól, majd az egyes nagyobb egységek témáiról és a témák kidolgozásáról lesz szó; mindenütt olyan terjedelemben és mélységben, ahogyan azt az adott fejezet vitára okot adó elemei és nyelvi kidolgozottsága megkövetelik.

Az Előszóból megtudjuk, hogy eredetileg enciklopédiaszerű feldolgozást terveztek, de később a tanulmánykötet forma mellett döntöttek. Motívumként a felhalmozott jelentős kutatási eredmények összefoglaló bemutatását, valamint a nemzetközi nyelvtudományba való, évszázados szünet utáni újbóli integrálódást említi a szerkesztő. A kötetet a MTA Nyelvtudományi Intézetének kutatói írták, egyes fejezetekre külső munkatársakat kértek fel. A szerkesztő előrelátóan minden lényegesebb buktatóra védekezően kitér: érvel az esetleges vitatható nézetek előfordulása, a helyenkénti belső inkoherencia vagy az esetenkénti „nem minden szempontból megalapozott ismeretek” közzététele mellett. Megtudjuk, hogy az elméleti keretek kiválasztásában leginkább a mai nyelvészet nemzetközi irányának fő vonulatához való igazodás szándéka játszott szerepet.

A koncepció szerint a kézikönyv lefedi a magyar nyelvtudomány legfontosabb területeit, és az összefoglalások tükrözik az utóbbi évtizedekben végbement újításokat, elvi-módszerbeli változásokat és a legfrissebb kutatási eredményeket is. Kitér arra, hogy miért nem terveztek szemantikai, pragmatikai fejezeteket, vagy hogy például olyan kedvelt magyar nyelvészeti részterület, mint a névtan, művelésének virágzása ellenére miért maradt ki a kötetből. (A kötet koncepciójában a lényeges elméleti újítások szempontja döntő volt, a névtan pedig a szerkesztők szerint kevés új elvi-módszerbeli megközelítést tartalmaz, arra az újítás nem jellemző.) A fejezetbeosztás és a szerzők felsorolása közben ismét hangsúlyozza a szerkesztő, hogy az utóbbi évtizedek ismeretanyaga eredményeinek összegzésére vállalkoztak, s ez szerintük sem kis feladat. Megtudjuk, hogy az egyes fejezeteket két-két lektor olvasta, véleményezte. – A kötet végén névmutató és tárgymutató található.

2. A kötet címe és koncepciója. – A kézikönyv meglehetősen hagyományos és felelősségteljes műfaj: „valamely tudományág eredményeit rendszerező, összefoglaló mű” (ÉKsz.). Napjainkban valóban időszerű lehet a magyar nyelvészet kutatási eredményeinek áttekintő bemutatása. Az egyes elméleti megközelítéseknek az előszóban is említett különbözősége és az egyféle szempontú válogatás miatt azonban az egyoldalúság vádja is joggal érheti a kötetet. Számomra a koncepció legkevésbé indokolható eleme a címválasztás. A „kézikönyv” cím, műfaj ugyanis valóban feltételezi az egységes szempontokból történő kidolgozást és a teljes körű áttekintést, a szintézisre való törekvést. Ennek a jelen kötetben sajnos kevés nyomát találjuk. A láthatóan egyénileg kidolgozott fejezetek, tanulmányok mindegyike más és más. A kötet több alapvető szempontból is heterogén egységek halmaza: a tanulmányok, fejezetek nemegyszer műfajilag, orientációban, célzatosságban, stílusban és kidolgozottságban is igen különbözőek. Akad a fejezetek között vitairat, színvonalas ismeretterjesztő összefoglalás, próbafejezet (munkaváltozat, fejezetvázlat), kutatói eredményismertető, programok áttekintő ismertetése, klasszikus-hagyományos taxonomikus összefoglalás. Hiányzik az egyes fejezetek összedolgozása, kötétté szervezése. A meglevő fejezeteket ebben a formában kézikönyvként összegezni aligha szerencsés: helyette sokkal inkább megfelelő lehetne egy „tanulmányok”, „fejezetek” jellegű címadás. Elsősorban a leendő olvasók megfelelő tájékoztatása miatt lenne erre szükség, mivel a kötet címe félrevezető.

A fejezetek beosztása, csoportosítása és a témakörök. – A fejezetbeosztás ugyan vitatható, de a meglevőt is el lehet fogadni, meg lehet indokolni. – A tárgyalt témakörök időszerűsége, újdonságértéke jelentősen eltérő: egyes témák, kutatási területek teljesen újak lehetnek a nagyközönségnek (pl. a pszicholingvisztika, a neurolingvisztika, a nyelvpolitika, a nyelv és jog kérdése, a számítógépes nyelvészet), ezért egy ezekre kiterjedő fejezetválogatás, tanulmánykötet összeállítása önmagában is indokolható lett volna. Más fejezetek esetében a közérthető és rövid áttekintést, a mintegy ismeretterjesztő műfajú tárgyalást nemcsak vagy nem elsősorban az újdonságérték teszi indokolttá, hanem az is, hogy az adott témában elkészült nagyobb s különleges tematikájú kötetek részben túlzottan szakmaiak, részben túlzottan részletesek, terjedelmeseek, esetenként pedig nehezen áttekinthetők. (Ilyen területek például a magyar nyelv története, a generatív transzformációs iskola kereteire épülő leíró nyelvtani fejezetek köre, továbbá a szövegten, a nyelvi norma, a stílus kérdése, valamint a magyar nyelv társadalmi vonatkozásainak tárgyalása, a nyelvjárások témaköre; hasonlóképpen igaz ez a fentebb már az újdonságérték kapcsán említett pszicholingvisztika vagy neurolingvisztika témájára is.) Másfelől egyes témákban hiányzik a korszerű, közérthető, egy helyen megtekinthető áttekintés. (Ilyen a szókészlet eredetének vagy a nyelvújításnak, illetőleg például a nyelvművelésnek a kérdése.) – A témakörök jogosultságát, tárgyalásuk, áttekintésük időszerűségét nézve tehát több helyen is egyetérthetünk a szerkesztőkkel. Meg kell jegyeznem azonban, hogy az előszóban említett szintézisigénynek a jelenlegi kézikönyv-fejezetek nem mindegyike felel meg, egyes fejezetek eleve – koncepciójuk vagy tárgyalásmódjuk, a szerző választott attitűdje miatt – nem is felelhetnének meg ilyen elvárásnak. Ebben a formában

az összeállítás sem tematikai, sem műfaji-stiláris tekintetben nem felel meg egy kézikönyvvel szemben joggal támasztható elvárásoknak, olvasói igényeknek.

A kötet fejezeteinek egy részében nem találjuk az előszóban nemegyszer megemlített és hangsúlyozott legújabb kutatási eredményeket. Ez a kitétel nyilvánvalóan elsősorban a nemzetközi nyelvtudományba való integrálódást különösképpen megvalósító, a generatív modellel alapuló fejezetekre értendő, ott azonban kivédhetetlenül jelentkezik – a szerkesztő által védekezőleg már megelőlegezett – egyoldalúság, amit én nem látok védhetőnek. Másrészt viszont az emlegetett újdonságkötelezettségnek minden fejezetre érvényesnek kellene lennie – esetenként viszont ez alig teljesül.

A k i d o l g o z á s . – A terjedelmi korlátozottságra, a koncepciónak a terjedelmi kereteket érintő szempontjaira az előszó nem utal – így viszont üres formalitásként hat a több helyen, több fejezetben vissza-visszatérő mentegetőzés, hogy ti. csak néhány példát, jelenséget ragad ki a szerző, vagy hogy a terjedelem nem teszi lehetővé a bővebb tárgyalást, hogy „itt csupán néhány fontosabb változást mutathatunk be” (45) stb. Ez jelentősen csökkenti a kézikönyv tudományos hitelét, komolyan vehetőségét.

3. Fejezetek, témakörök. – A) Nyelvtörténet. – A történeti nagyfejezet „A magyar mint finnugor nyelv” fejezetre, továbbá a „Magyar nyelvtörténet” alcímmel megkülönböztetett további 5 fejezetre tagolódnak: ez utóbbiak a hagyományos tagolást megtartva az ősmagyar, ómagyar és középmagyar korszak szerinti, hasonló felépítésű fejezetekre bomlanak; ezt követi a nyelvújítás kérdése és a magyar nyelv szókészlete eredetének tárgyalása. – A főbb témákkal egyet lehet érteni, a fejezetbeosztás is indokolható. A 2., 3. és a 4. fejezet szerzői hasonló szempontok szerint tagolták dolgozatukat, így a tárgyalás áttekinthetőbbé, világosabbá válik, a folyamatok, jelenségek összevethetőbbek és könnyebben érthetőek; a konkrét tartalmi, valamint stiláris, nyelvi megformálásbeli jellemzők tekintetében azonban még ez a három alfejezet sem kellően egyenletes.

A nyelvtörténeti részből minden szempontból a legsikerültebb fejezet a nyelvújítás tárgyalása. Stilárisan és műfaji tekintetben, de tartalmilag is arányos, mértéktartó és világos. Ahogyan fentebb említettem, a nyelvújítás ilyenfajta vázlatos, közérthető áttekintése, művelődéstörténeti beágyazása és megvilágítása régóta hiányzik a nyelvészeti irodalomból. Ez a tanulmány a hiányt rövid, de színvonalas összeggel sikeresen pótolja; az egész kötetnek ez az egyik legjobban sikerült fejezete.

Hasonlóképpen hiánypótló szerepűnek érzem és ezért feltétlenül hasznosnak is tartom a szókészletnek, illetőleg a szóállomány eredetének önálló fejezetben való tárgyalását. Néhány megjegyzést azonban indokoltnak látok megtenni. – A fejezet stílusát, arányait jónak találom, de egy rövid őstörténeti-etimológiai háttér- és problémavázlat a legelején azért szükséges lenne. Másrészt a kidolgozásban néhány helyen zavaró logikai és technikai hibákat, következtelenségeket is találhatunk (pl. elfogadhatatlan egy ilyen könyvben a szavak csoportjainak heterogén szempontú, pongyola címkézése, kategorizálása, mint pl. a 119–20. lapon ekképpen: igék, melléknevek, számnevek; majd: állatok, lótarisz, növények; vagy másképpen kell címkézni az osztályozás csoportjait, vagy nem kell ilyen merev számozási hierarchiába rendezni őket, s így akár már egy oldottabb, hozzávetőleges megfogalmazás is megfelelő lehetne, mint pl. egyes állatnevek, bizonyos alapcselekvések nevei stb.). – Az egyes etimológiai csoportok esetében az újabb felvetésekre utaló irodalmat nem mindig találjuk meg (*hatyú, hód* szavunkra vonatkozóan pl. I. RÓNA-TAS ANDRÁS, Török nyelvi hatások az ősmagyar nyelvre. In: Honfoglalás és nyelvészet. Bp., 1997. 49–60). Másrészt a kötet kiemelten kezelt alapelvét, a legújabb kutatási eredményeket mint hivatkozást jó lett volna a fejezetben is konkretizálni (l. pl. a 119. lapon: „az uráli nyelvtudomány legújabb eredményei szerint”). – Különösen problematikus az onomatopoeitikus, szóteremtéssel keletkezett szavak esetében egyfelől az, hogy csak a belső keletkezésű, már a nyelv önálló életében keletkezett szavaknál van viszszaemlékező, erőtlenséges, erőtlenséges, erőtlenséges utalás az efféle szavak alapnyelvi meglétére, az örökölt ősi szókészleti rétegeknél nem esik szó erről a csoportról, szemben a későbbi fajsúlyos, gazdag anyagú tárgyalásokkal

(vö. pl. 140, 141. lapok: a *csap, csepeg, fakad* töveire vonatkozó utalás; de felmerül ugyanez a kérdés a 140. lap alján említett *hasad, kapar, kecsgetet, tapos* töveinek esetében is). Másfelől – a hangutánzásnak és a hangulatfestésnek mint motivációnak a termékeny voltát elismerve – kifogásolható, hogy számos szó kétségek jelzése nélkül került ebbe a nagy és nehezen megkérdőjelezhető, vagy legalábbis az etimológia szempontjából sokkal szabadabban kezelhető csoportba. Ez azért is problematikus, mert többször joggal merülhet fel a tövek ősi örökségként való jelenléte is (*matat, tát, pillant, lebeg*). Máskor viszont nehezen lehet elfogadni, hogy legalább kétségeket ne fogalmazzunk meg például a következőknél: *gajdol, durmol, duruzsol, reszel, riszál, serceg, pacsirta, baktat, bandukol, bóbiskol, babrál, vicsorog, bizsereg, alamuszi, báb*. Meglátásom szerint ugyanis a felsoroltak között nagy százalékban vannak, lehetnek átvételből származó lexémák, tövek, alakok (pl. latin, német vagy szlovák [szláv] etimonnal). A túlzott leegyszerűsítés, a kétségnélküliség – a kötetben több helyütt is előfordul – veszélyes lehet, a kötet tudományos értékét jelentősen csökkentheti.

A finnugor rokonság mibenlétét, a magyar nyelv önálló életének ősmagyar, ómagyar és középmagyar korszakát áttekintő fejezetek felépítésükben jól követhetők. – A finnugor rokonságról szóló fejezet megfelelően foglalja össze a témakört; a szakirodalom azonban zavarbaejtő: főképpen terjedelmi, némileg azonban tartalmi és formai tekintetben is (ez utóbbi momentumhoz: a „Zsirai 1994” önmagában, egyéb évszám szerepeltetése nélkül nagyon szerencsétlen és megtévesztő). Érdemes még megjegyezni a kötetben másutt is többször előforduló, szakmai szempontból és a szabotosság tekintetében is kifogásolható következő cím- és megfogalmazástípusokat: *ősi vonások a hangtan, alaktan területén vagy a mondattan finnugor vonásai* stb. – mivel nem a mondattan, a hangtan, hanem a mondatnak, a hangrendszernek, a nyelvi rendszernek stb. a vonásairól, jelenségeiről van szó. Előfordul a forrásszöveg pontatlan idézése is (24. lapon: *feheruuarurea*). Helyenként túlzottan szemantikus vagy árnyalatlan, kissé túlzó a megfogalmazás (a 21. lapon: a magyar nyelv rokonságáról vallott nézetek minősítése pl. a török eredet esetében óvatosabb megfogalmazást kíván, főként egy gyakoriságnak is szánt műben, de még a hun–magyar kapcsolatokra vonatkozóan is óvatosabban fogalmazni). Az érvelés nélküli megbélyegzés, a csak egyetlen véleményt ismertető, azt viszont kétségek nélkül kész tényként előtáró megfogalmazások – amint már jeleztem – szintén csökkenthetik a munka tudományos értékét.

Az egyes magyar nyelvtörténeti korszakok szerinti áttekintések közül a legjobban a középmagyar korszak fejezete sikerült: a szerző nyugodt, biztos vonalvezetéssel, kiegyensúlyozott, érthető stílusban foglalja össze mondanivalóját, kellő körültekintéssel él tartalmi kérdésekben is.

Ennél több vitatható eleme és pontja van az ősmagyar kor fejezetének. Akad rosszul megválasztott, félreérthető, történetietlen példa (l. 47. lapon: a *várék* alakot az itt közölt módon nem származtathatjuk, hiszen az *-á/-é* megoszlás nemcsak hangrendi, hanem funkcionális, morfológiai törvényszerűségeknek is engedelmessé alakult ki, így került a mély tövek mellé a magas toldalék; labiális magas hangrendű szót kellett volna választani, vagy másképpen szemléltetni a jelenséget). Hasonló a helyzet a személyjelezésre vonatkozó bekezdésben: a *házak ~ házuk* alakok elkülönülésének bemutatása ilyenképpen történetietlen, aligha lehetséges). Az ices ragozás kialakulásának összefoglalásában a megfogalmazás leegyszerűsítő és megtévesztő, továbbá a talán legfontosabb mozzanatra, a tárgyrag terjedésével párhuzamosan a tárgyragos és ragtalan szerkezetek szembenállásának funkciókihasználódását a folyamat valószínű motívumaként nem említi. Az alternatív lehetőségek, magyarázatok, a másféle, de szintén szóba jöhető megoldások még a létezésükre való utalásra sem érdemesültek (pl. az *-i* birtoktöbbsesítő, a *-t* tárgyrag, az *-é* birtokjel stb. esetében). Különösen zavaró egy-egy, a további fejezetek fényében megnyilvánuló inkohérensia: az összedolgozatlan jel példaként, hogy míg e fejezet szerzője szerint az *-i* birtoktöbbsesítő egyértelműen „egy alapnyelvi többsesjelenek az örököse”, addig a következő fejezet szerzője szerint „eredetileg E/3. személyű birtokos személyjel” volt. Valóban mindkét variáns létező magyarázat, kidolgozott érvrendszerrel és szakirodalommal, tiszteletet érdemlő kutatásokkal, azonban így semmiképpen sem használhatók föl egy a tudományos igényességnek is megfelelni kívánó kézikönyvben. Indo-

kolatlan nagyvonalúságot mutat például az ilyen megfogalmazás: *körforgásszerű mozgás* (52), hiszen ez nem valódi körforgás, s noha érdekesen hangzik, megtéveszti az olvasót. – A latívuszi **-k* ősi ragunknak és rendszerhatásainak szintén nagy és jelentős, kidolgozott irodalma van, főként a szegedi iskola képviselőinek jóvoltából (MÉSZÖLY GEDEON, NYÍRI ANTAL); a morféma azonban még az említés szintjén sem jelenik meg, még ott sem, ahol az feltétlenül szükséges lenne: az ige-névképzők, a hangváltozások területén. Indokolatlanul összerosódi a **γ* és a **β* hangunk története is. Az egyes, különböző szerzők tollából származó fejezetek eltérő megoldásai egészen odáig vezetnek, hogy eligazítás helyett az olvasó nehezen összerakható vagy ellentmondó, esetleg szakadozott képet kap egyes folyamatokról. Például a finnugor rokonságról szóló részben megemlíti a szerző az *-ó*, *-ő* ige-névképző *-k*, *-p* előzményét, majd az ősmagyar kornál ezekre már utalás sincs; megtudjuk, viszont, hogy e képzők *γ* v a *g* *β* hangalakban lehetnek jelen ekkoriban; ugyanezen fejezetben a hangrendszeremél viszont arról értesülünk, hogy a *γ* hang csakis szó belsejében fordult elő (vö.: *joke* >> *jó* 'folyó' szavunk, ill. néhány jövevényyszó: 46). Kérdés most már, hogy mit kezdjen az olvasó például a TA. *zamtah*, *azah* szóalakjaival? Kellő összehangoltság híján a vázlatos áttekintések nemhogy segítenék a gyors eligazodást, de inkább növelik a zürzavart, és bizonytalansághoz vezetnek.

Az ómagyar korszak fejezete a kötet egyik legkevésbé sikerült része. Mind tartalmilag, mind nyelviileg és technikailag annyi kívánnivalót hagy maga után, hogy ki kell jelentenünk: ezt sem a szerző, sem a lektorok nem nézték át megfelelően. Itt csupán utalok néhány hibára, elégtelenségre. – Többször előfordul központozásbeli vagy kisebb helyesírási hiba (pl. „figura etymologica-jellegű”: 80), nem megfelelően szerkesztett, rossz szórendű vagy hibás szerkezetű mondat (pl. a névelő kimaradása miatt agrammatikus a mondat a 64. lapon). Zavaró, hogy magánhangzó előtti helyzetben is az *eme* változatot használja a szerző („*eme* első emlékei”: 65). A példaszavak írásában a tipográfia, a jelentésfeloldás, a mai alakok teljes zürzavara mutatkozik: a fejezetben végig (!) ötletszerűen változtatják egymást a betűhív, a korabeli fonetikus, tehát olvasati, kiejtést reprezentáló és a mai megfelelőt mai köznyelviséggel felvonultató alakok (*ünüttei*, *hiul*; *timnucebelevl*, *világbele*, *bújabelől*, *parisbalól*: 79) vagy a csak morfematikai szinten megfelelő mai párhuzamok, mint *bütör*, *bütört*. Nemcsak az az olvasó benyomása, hogy itt-ott benne maradt a kéziratban egyik-két hevenyészett példa, hanem határozottan úgy látszik, mintha a szerző nem is törekedett volna egységes megoldásra, ami egy nyelvtörténeti témájú tudományos munkában elfogadhatatlan. (Megjegyzem: még az olvasatok tekintetében a legmesszebb menőig szabadságot adó BENKŐ-féle olvasatvariációkban sem fordul elő úgy együtt, egy szinten két olvasat, ahogy azt a szerző leírta, pl. egymás mellett az *isemüküt* és az *Ádámot* – BENKŐNél ez így néz ki: *isemüköt* és *Ádámot* a felső, tehát a szerinte legvalószínűbb sorban). – Van értelemzavaró betűhiány, hiba is: az illabiális utótagú kettőshangzóknál, például *fordit* > *fordít* (73). – Tartalmilag sok az átgondolatlan, még több a vitatható pont, de sajnos előfordul nyilvánvalóan hibás, téves megállapítás is. Kategorikus kijelentések, félígazságok sorakoznak egymás után. A HB. *igy fa* szerkezetében a szerző az *igy*-nek határozatlan névmási értékességét is lehetségesnek tartja: ez azonban a kontextus függvényében lehetetlen. Az egyes szavak, ha az írásbeliségben a nyelvemlékek között nincs többé nyomuk, a szerző szerint egyszerűen „kivesznek” (*heon*, *isa*: 70). – A kettőshangzókról szóló részben az egytagú *háj*, *báj* szavakról azt tudjuk meg, hogy bennük megmaradt a kettőshangzó (74). Ez a megállapítás helytelen, hiszen itt már hosszú magánhangzó és *j* mássalhangzó kapcsolatáról van szó. (Az összefüggés megvan ugyan a történeti előzménnyel, azonban miközben a kettőshangzó két rövid eleméből az egyik – a nyomatek révén – szabályos hosszú magánhangzóvá válik, aközben a kettőshangzó másik eleme – a CVC fonetikai alkatú tövek rendszerhatására, a halmazukba való besorolódással – szabályos mássalhangzóvá lényegül át; a *hai* > *háj* folyamatban tehát az induló pont valóban kettőshangzó, a végpont azonban hosszú magánhangzó és szabályos mássalhangzó kapcsolata; vö. a kérdést még a *j* fonetikai és fonológiai alkatáról lefolyt vitákkal.)

A leegyszerűsítő, torzító megfogalmazások, amelyekből sok van e fejezetben is, nem feltárják a nyelvi folyamatokat, hanem éppen eltakarják őket a szemünk elől; például: „az ómagyar kor-

szakban keletkezett a hosszú nyílt *e*, de a 16–17. sz.-ban már ki is veszett nyelvünkől, csupán egyes nyelvjárásokban maradt meg” (74). Egy efféle beállítás történetietlen, hiszen éppen a nyelvjárások, a nyelvelmékek és a norma viszonyát érintő átjárások, átrendeződések maradnak homályban, s olybá tűnik, mintha egy hang a nyelvben hirtelen megjelent, majd hirtelen eltűnt volna, de egy nyelvjárásban, ami „nem a nyelv”, megmaradt; mindez annak fényében lesz igazán érthetetlen egy gondolkodó olvasónak, hogy a fejezet azzal indít: a magyarság nyelve ebben a korban a nyelvjárások összessége (63), ami önmagában szintén vitatható, pontatlan megfogalmazás, ha sejthető is, mire gondol a szerző. Hasonló a helyzet a nyiltabbá válás és az egyéb tendenciák lezárulásának sommás korhoz kötésével is: ezeket legalább egy kiegészítéssel értelmezni, árnyalni kellene, figyelembe véve a nyelvjárások jelentős különbözőségeit és vallomásukat. Igencsak vitatható az a következtetési séma is, melyben a szerző így érvel: „az *o* és *ö* nem vesz részt a nyúlásban, mert amikor a szóvégi magánhangzók eltűntek, és a tőhangzó nyúlása bekövetkezett, még nem volt nyelvünkben *ó*, *ő* fonéma” (74). A premissza és a következtetés egyaránt vitatható. – Ugyanitt a lap alján a kétnyíltszótagos tendencia félreérthető, illetve értelmezhetetlenek tűnő kifejtését találjuk, nyilván nem kellően figyelmes fogalmazásból eredően: „két egymást követő nyílt szótag esetén a középsőnek a magánhangzója kiesett” (74). Hasonlóan kellemetlen az olvasónak azon elmélnednie, mit jelenthet az, hogy „a *c* hangot *t*-vel vettük át”; az pedig végképp meghaladja az olvasó képességeit, hogy rájöjjön: hol lehet az *odutta* (HB.) szóban a felszólító módnak – a szerző állítása szerint – ott hasonulást szenvedő *j* jele (75). – Sok a nem kellően indokolható, magyarázatlanul hagyott idegen kifejezés is (*latin arealitás*), vagy az üres, modoros idegenszó-, divatszóhasználat (pl. a *markáns* melléknév többször is előfordul: *markáns változást szenved* stb.). – Érthetetlen, hogyan kerülhetett bele ez a fejezet ilyen piszkozati stádiumban egy kézikönyvbe. (Bár nem releváns, mégis nehéz az olvasónak magában tartania abbeli meggyőződését, hogy ez a kézirat valahogyan a végén, sietősen, kapkodva készülhetett, s már nem volt idő a kellő ellenőrzésre. Ez persze nem menti sem a szerkesztőt, sem a szerzőt.)

A nyelvtörténeti részhez befejezőképpen még néhány megjegyzés. – A Szabács Viadala nyelvelmékként való felvonultatása megkövetelné a hamisítványvitának legalább a megemlítését (67). – Számos fontos folyamat, témakör maradt ki a nyelvtörténeti fejezetekből (is). Még csak említve sincs például a *-nyi* képző, melynek kialakulása igen sok tanulsággal szolgálhatna. A véghangzók helyzethez kötött megmaradásáról csupán annyit tudunk meg, hogy a *szerelemű*, *harmuhigy* szavakban a mássalhangzó-torlódás utáni pozícióban tovább tartják magukat a véghangzók, holott a véghangzó-előhangzó viszony kulcsfontosságú tótani, morfológiai kérdés, és megtárgyalása az egész magyar nyelvtörténet megalapozásához is nélkülözhetetlen (vö. 73); a HB. *teremté* ~ *terümtévé*, *mundá* ~ *mundová* alakjainak tanulságaira legalább utalni szintén igen fontos lenne e helyütt, hiszen a hiátussal összefüggő funkciómegoszlásra is példákkal szolgál (vö. 75).

B) A nyelvtani rendszer. – A magyar nyelv működő rendszerének leírása, áttekintése a transzformációs generativista iskola mintáin, kereteiben történik; a „Strukturális magyar nyelvtan”, valamint az „Új magyar nyelvtan” kötetekben már közzétett eredményeket találjuk meg itt kisebb-nagyobb eltérésekkel, adaptációval, változtatásokkal.

Többé-kevésbé mindhárom fejezetre jellemző: nagyfokú önkényességgel választották ki a szerzők, hogy miről beszéljenek. Számos alapvető kérdés egyáltalán szóba sem kerül. Ez esetleg abban az esetben lenne elfogadható, ha legalább megjelölnék: mely területeket milyen megfontolásból mellőztek, illetőleg azokat az olvasó mely kötetekben, enciklopédikus, kézikönyvszerű szakmunkákban találhatja meg kielégítő részletességgel. Erre azonban nem kerül sor. Az egyes irodalomjegyzékek is szegényesek és igen egyoldalú válogatást tükröznek. Márpedig ha a magyar nyelv kézikönyvét veszi kezébe az ember, joggal szeretne tájékozódni például a tőtípusok és a hangtörvények teljes rendszeréről ugyanúgy, mint például képzőrendszerünk gazdag állományáról vagy a névutók és az igekötők állományi és rendszertani kérdéseiről stb.; szófajtani kérdésekről nem is beszélve. Az egyes fejezetek azonban néhány – igaz, többnyire valóban alapvető – jelenség kiválasztásával

és azok rövid, vázlatos összegzésével, az alapelvek ismertetésével és néhány példányi illusztrációval elvégzettnek tekintik feladatukat. Mindhárom fejezetre jellemző továbbá az is, hogy általános bennük a túlzottan magabiztos, kételkedést nem tartalmazó, árnyalatlan, kinyilatkoztatásszerű állítás és szabálymegfogalmazás, noha több esetben nemcsak a vitatható (már kidolgozott, alátámasztott) ellenvélemények figyelmen kívül hagyásáról van szó, hanem vaskos tévedésekről is.

H a n g t a n . – Előrebocsátom: a hangsúly és a hanglejtés kérdését nem tartom olyan problémamentesen a hangtan körébe utalhatónak, mint a fejezet szerzője. A hangtani rész két nagyobb egységre bomlik: a magyar hangrendszer és hangtörvények rövid, vázlatos bemutatására és a hangsúlybeli, hanglejtésbeli szabályszerűségek tárgyalására.

A fonémák leírása és a hangokkal kapcsolatos jelenségek (egyes morfonológiai sajátosságok) elemzése egészében véve meggyőző, az érvelés világos, logikus, a fejezet terjedelme gazdaságos, stílusa közérthető. Tartalmával szakmai tekintetben nagyrészt egyet lehet érteni. Néhány megjegyzés azonban itt is szükséges. – Funkciótlan és zavart keltő a 162. lap első bekezdésének végén található okoskodás a nyílásfokok két szintben való összevonásának lehetőségéről, mivel egyrészt: ennek semmilyen hasznosságát nem említi a szerző, csupán megemlíti mint elvi lehetőséget; másrészt: a későbbiekben több helyen is előkerül az az egyébként helyes megfigyelés, hogy a középső nyelvállású hangoknak kiemelt szerep jut a kiesés-betoldás, előhangzóképzés stb. körében. (Csak jelzem, hogy ez egyúttal a magyar nyelvtan súlyponti kérdései közé tartozik, hiszen kategoriális, szófaji, mondattani alapszerkezeteket és szabályokat érintenek a középső nyelvállású előhangzók egyes oppozíciói.) – Némi belső következetlenséghez és aránytalansághoz vezet, hogy míg a 166. lap közepén a teljesen rendhagyónak nevezett *tó-tava, hõ-heve* stb. típusról megjegyzi a szerző: „túl elszigetelt ahhoz, hogy érdemes legyen hangtani szabályba foglalni”, addig egyrészt például a 167. lapon az ún. nyitótövek kapcsán (vö.: „a nyitótőség egyes szótövek egyedi tulajdonsága”), másrészt a 168. lapon a hangzóhiányos tőtípusról való hosszadalmas, konklúzió nélküli fejtegetésben hasonlóan egyedi, tőhöz kötött jelenségekről értekeznek, elmélkednek. – A betoldás vagy kiesés problémája elvi-módszertani kérdésként valóban fontos lehet, ám egy ilyen terjedelmű, vázlatos kontextusban és ilyen előzetes érvelés után aligha van helye; felesleges, elbizonytalanító, zavart kelt. (A 167. lapon egyébként van egy nem teljesen odaillő példa is: a *kódex-kodifikál* pár, amely még speciálisabb és elszigeteltebb, mint az emlegetett *tó-tavak* sor.) – A zengőhangokról tett megállapítás, mely szerint nem minősülnek sem zöngésnek, sem zöngétlennek (169), a laikus olvasók kedvéért megérdemelt volna egy rövid megerősítő kiegészítést, hogy ti. rendszertani, fonológiai szempontból. — Nem tekinthető kellően udvarias stílusbeli fordulatnak és gesztusnak az olvasó irányában a 169. lap tetején található, a *dz-re* vonatkozó megfontolások kihagyását közlő lakonikus fordulat, ti. hogy „be kell érünk annyival, hogy a *dz-t* mássalhangzó-kapcsolatnak tekintjük”. Ez azért sem érthető, mert az egész fejezet amúgy is eléggé rövid, és például az „Új magyar nyelvtan”-ban épp ez a részlet az egyik legjobb fejtegetés, melynek jelentőségét újdonsága külön is kiemeli, és az érvelést szükségessé is teszi (szemben pl. a 167–8. lapon található s már említett, felesleges, zavaró fejtegetésekkel). – Ami leginkább kifogásolható, hogy sok minden kimaradt, sok a hiányzó jelenség és téma: a számos nem érintett kérdésre, mint már jeleztem, illetve volna legalább egy további tájékoztató eligazítást adni az olvasóknak (a magyar tőtípusok rendszere eléggé szépen ki van dolgozva több szakkönyvünkben is); természetesen ezt az alaktani fejezetben is megtehetette volna a kézikönyv, de ott sem találunk ilyen utalást vagy eligazítást.

A hangsúly és a hanglejtés áttekintő tárgyalása kevésbé sikerült, kiérleletlen. Számos kellően át nem gondolt, alá nem támasztott megállapítást is tartalmaz, helyenként ellentmondásokkal, tévedésekkel. Néhány megjegyzés. 7.3.: A főhangsúly definíciója nincs kellően kidolgozva, s a fejezet későbbi pontjain már csak a főhangsúly itt bevezetett jelével találkozunk, ami tovább nehezíti az eligazodást. Maga a főhangsúly elnevezés is erősen kérdőjelessé válik a szerző által megkísérelt definíció fényében, a további példákban pedig zavarba ejtően sok lesz a főhangsúly. (A *Zsolti szedi szét a motorodat* példában [175] a *szedi szét* mindkét eleme valóban új dallamelemet indít a szerző

szerint? Vagy: a főnévi szerkezeteknél a *nagyon drága; három kabát* szerkezetekben minden elem új dallamelemet indítana?) – 7.3.1.: A névszói szerkezetek hangsúlyozásáról mondottakkal nem lehet teljesen egyetérteni. Torz képet kapunk a magyar jelzős szerkezet tipikus hangsúlyviszonyairól. (Hogy az alaptag mindig hangsúlyos, ez így nem igaz; a bejelölt hangsúlyok idegenszerű hangsúlyozást is takarhatnak.) – Nem helytálló az a megállapítás sem, hogy egyedül a *gyanánt* névutó lehet kötelezően hangsúlytalan, hiszen például az *lévén, létére* ugyanígy viselkedik. De másról is szó van itt: minden lexikai elem, melyet alkalmilag névutóféle szerepben használunk, ugyanígy kötelezően hangsúlytalan lesz, például az *gyanánt*-nak megfelelhet az *értékben* szóalak (*zálog értékben*) stb. – A tartalmatlan módosítóknak nevezett elemek tulajdonképpen metanyelvi viszonyt kifejező módosító részletek, miként a mondat szintjén megjelenő módosítószók is (*végeredményben, természetesen*: lehet ragos névszó, hangsúllyal – lehet módosítószó, hangsúly nélkül). – Az *irt néhány regényt, az úgynevezett pajszer* stb. típusú szerkezetekben nem helyes a választható hangsúlyjelzés: ezek ilyen szerkezetben kötelezően hangsúlytalanok maradnak. – A névmások tárgyalásában az egyik példa hangsúlyjelölése rossz: az *ő maga* után következő *hozta szóba* szórenddel a mondat fókuszos lesz, tehát kötelező az irtóhangsúlyozás. – A mutató névmásokra vonatkozó lehetőségek felvázolása túl bonyolult, és nem is mindenben helyes. A mutató névmás használatípusait megfigyelve két esetet érdemes elkülöníteni: vagy kötelezően hangsúlyos (kijelölő jelzői) vagy egyéb esetben nem választhatóan, hanem kötelezően hangsúlytalan (az *ez a kérdés* kezdetű példamondatnak véleményem szerint nyelvilag nem lehet releváns megoldása a választható mutató névmási hangsúly – a *kérdés* szó változatlanul megmaradó hangsúlya mellett). – 7.3.2.: A 176. lap *derékig vízben állva* g) példájának magyarázata helytelen: a *derékig vízben állt* szerkezetnél a „közrefogott helyzetre” való utalás után következő két példa közül a csillagozott a helyes, hiszen az *állt a vízben* és a *vízben állt* szerkezetek, különösképpen pedig a *derékig* állapotféle mértékhatározóval bővítve másként viselkednek: a *derékig vízben állt* szerkezet *vízben állt* része egypólusú, a módosítók mintájára viselkedve elől hangsúlyos, az *állt* ige pedig hangsúlytalanul tapad hozzá. – Teljesen elhibázott a melléknévi igenév hangsúlyozásának taglalása, a jelölt hangsúlyviszonyok helytelenek (176): a további bővítménnyel kiegészített igenévi szerkezetben az igenév elveszíti hangsúlyát. Nem helytálló az az okoskodás sem, hogy a d–f) példákban mindkét bejelölt hangsúlyozási változat egyformán gyakori lehet. – Feleslegesen zavarkeltő kitétel e résznek a végén az igekötős igeik (*lehullott, felügyelő*) igenévi formája ige-tövének hangsúlytalanságát kiemelni, mivel ezt egy felsőbb, alapvetőbb szabály már biztosítja: a szóhangsúly. Amikor az összetevő elemek elmozdulnak a szintaktikai műveletek miatt (ezeknél az ige-neveknél ez nem is lehetséges), akkor már nem egy szóban vannak ezek az elemek, így a szóhangsúly már nem zárhatja ki az esetlegesen szükségessé váló hangsúlyozásukat. – A többszörös fókusz tárgyalása nem olyan gyakori vagy tipikus, hogy ennyi helyet és figyelmet érdemelne, arról nem szólva, hogy csakis speciális megoldásokkal kivitelezhető, vagyis hanglejtésbeli és főként szünettel való megerősítéssel együtt lehet érvényes vagy tipikusan felismerhető, azonosítható. (A szünetről, a tempóról azonban a kézikönyv nem szól.) – Az, hogy a főhangsúly ereje, nyomatéka még relatíve sem fontos, nem megnyugtató állítás: vö. például a 179. lapon a szembeállító, mintegy metanyelvi vonatkozású szerzői példákban a tipikus és helyes, egyértelmű hangsúlyozás a szembeállított elemet a legnagyobb nyomatékkal követeli ejteni, különben értelmetlenné, illetve félreérthetővé válhat a hangsúlyozás (a szünet és ritmus, tempó itt is különösen fontos szerephez jut).

A hanglejtés tárgyalásának elején ismét feltűnik a hangsúly, a hangerő kérdésének tisztázása: „a valóságos hangerőkülönbségek nem érdekesek a főhangsúly szempontjából”, valamint az, hogy „a főhangsúlyos lehet gyengébb a mellékhangsúlyosnál”. Ezek a megállapítások tovább gyengítik a hangsúlyokról kialakult képünket. (Az én sem vitatnám, hogy megfelelően kifejező szünet, tempó és dallamvezetés mellett a kevésbé pontos és előrelátó súlyadagolás is elegendő lehet az egyértelműséghez, hiszen itt is működik a redundancia jelensége.) – 7.4.: A dallamelemek, melyekből a magyarban 10 + 2 van a szerző szerint (korábban 11 + 2: l. Új magyar nyelvtan) – a meghatározás

szerint „nyelvtani szerepű dallamminták”. A nyelvtani szerep fogalmának pontos kifejtése, értelmezése híján ez a megállapítás kevéssé használható föl számszerűsítésre, a dallamformák számának meghatározására. Az egyes, jórészt a hagyományos nyelvtanokban is részletesen leírt hanglejtésminták valóban léteznek, ám közel sem olyan egyértelmű a megfeleltetésük, mint amilyenek ebből a rövid fejezetből gondolhatnánk. Például teljességgel hiányzik az affektusok és a pragmatikai vonatkozások elemzése, noha a hanglejtésformák jó része nem nyelvtani, grammatikai, hanem affektuális, pragmatikai síkon és dimenziókban működik. (A *mért kell az erdőbe menni ahhoz, hogy...* mondat például nemcsak a megadott *féleső* módon hangoztatható tipikusan; az eső-emelkedő menet egyáltalán nem csak a szembeállítás mozzanatát hordozhatja, annál részben több, részben pedig más érzelmi-pragmatikai funkciót fejezhet ki, mely adott esetben lehet szembeállítás, máskor irónia, harmadszor felhívás, kissé számonkérő hangvétellel – például kérdő mondat: *Hová mész?* stb., stb. A példák, a szerteágazó vagy egymás fölé rétegződő esetek majdnem korlátlanul szaporíthatók.) Mindezek miatt, noha a leírtak mint példával alátámasztott állítások részben-egészben helytállóak, a magyar hanglejtés e kézikönyvi fejezete számomra nem meggyőző.

Az alaktani fejezet rövid, gazdaságos vázlatát igyekszik adni a legfontosabb termékeny morfológiai folyamatoknak, kategóriatisztázásoknak. Nagyrészt helytálló és világosan tagolt mondanivalót, állításokat tartalmaz, megfelelő példákkal szemléltetve. Itt is főképpen a hiányok nyomasztóak: rengeteg kérdés maradt ki, amelyekről egy kézikönyvben legalább utalásszerűen, eligazodást adva, további irodalmat javasolva szólni kellene. – A fejezetben leírtakkal kapcsolatban csupán két apró észrevételt teszek. – A képzőkhöz: az ún. nonszensz tövekkel való próbák kellő körültekintés híján félrevezetők lehetnek (a 188. lap ide vonatkozó érvelése elnagyolt, nem is meggyőző, számos rejtett tényezőt a szerző nem vesz figyelembe); illetőleg a 8.6.4. a)-ban a *-nyi* vagy az *-i* képzőre megállapított szabályt kérdőjelessé tehetik egyes további példák (vö. pl.: *maroknyian, istenien*). – A 8.9.4.-ben, a birtokos személyragokról szóló fejezetben (a cím némileg meglepő: *személyjelek – személyragok?*) a szerző három elvi lehetőséget ismertet – az oda tartozó, alapos érvelést felvonultató szakirodalmakra való hivatkozás nélkül (irodalomjegyzékben sincs). Még meglepőbb azonban, hogy a negyedik megoldási változatot nem is említi a szerző. RÁCZ ENDRE egy részletes tanulmányt szentelt ennek a témának korábban (A birtokos személyragozásnak a birtok többségét kifejező alakrendszere: TanSzóf. 135–49), s ő maga ott az *-i, -ai, -ei, -jai, -jei* alternánsok felvétele mellett foglalt állást. Nagy kár, hogy ez a megfontolandó, logikus, a gyakorlatban is jól használható elemzési megoldás meg sincs említve. – A fejezet ebben a formában egy kézikönyv morfológiafejezete iránti elvárásoknak kevéssé tud megfelelni.

A mondattani fejezet a maga eszközeivel már teljesebb képet ad az egyszerű mondatot felépítő szerkezetek működéséről, szabályairól. Az alárendelő mondatra vonatkozó kisebb alfejezetre nagy szükség volt, a szerző jól és érthetően foglalta össze a legfontosabb alapelveket. Hiányzik azonban a magyar mondattan sok fontos fejezete: például a mellérendelés vagy a sajátos jelentéstartalmak tárgyalása stb. Ezekből kiváló kötetek és tanulmányok állnak rendelkezésre, nem egy közülük a generatív nyelvtani sémákat alkalmazza – hogy csak egyet említsünk: BÁNRÉTI ZOLTÁNNAK „A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról” című alapos munkája (NytudÉrt. 117. Bp., 1983.); de rájuk vonatkozó utalást nem találunk.

Az egyszerű mondat generatív-transzformációs alapú leírásában a szerző igyekszik kellő példaanyaggal szemléltetni és részletes magyarázatokkal alátámasztani mondandóját, nagyrészt sikerrel. Az olvasó számára a legnagyobb problémát az jelentheti, hogy néhol nem azt illusztrálja a példa, amit kellene; illetőleg esetenként nem helytálló a megfogalmazott szabályszerűség. Másfelől a belső arányok is fel-felborulnak: egyes periférikus kérdésekkel például túl hosszan foglalkozik a szerző (pl. a kvantorok használata), míg néhány alapvető magyar mondattani jelenséget (pl. a névutói vagy a határozószói kifejezés kérdései) mintegy mellékesen tárgyal, s nem is kellő alapossággal. – Helyenként zavart okoz a hagyományos terminológiával való erőltetett polemizálás. (Pl. az efféle kijelentések: az *elnök* nem ... részes határozója, hanem „szemantikailag a részt vesz

ige alanya”; a baj itt az, hogy az alany grammatikai kategória, nem pedig szemantikai – 235.) Hasonló pl. az az eset, amikor a *sem* tagadószó jellegét utasítja el a szerző, vagy amikor a többszörös tagadás kifejezést helyteleníti.) A kellően megalapozott, tisztázott terminológia nélkül az ilyen megjegyzéseknek több lehet a kárjuk, mint a hasznuk.

A vitatható vagy esetenként tévedésen is alapuló pontok taglalását, mivel azok részletes illusztrálást, példákat és magyarázatot követelnének tőlem is, e helyütt mellőzni vagyok kénytelen. Utalásszerű felsorolásban csupán azokra a helyekre hivatkozom, ahol nem helytálló vagy nem kifogástalan megállapítások, példák szerepelnek. – 9.2.2. (7): Nemcsak az állapotot kifejező igékkel alkotott topik nélküli mondatok nyomatókos hatásúak. 9.3.1. (19): nemcsak cselekvő szerepű alany nem állhat igemódosítóként; valamint az i) példa nem a megnevezett okból rosszul formált. – A (75b) szerinti hangoztatás nem létezik: az *okosan* határozó csak közbeékelésként, tehát szünettel, vagyis helyesírásiilag csakis vessző vagy gondolatjel jelölésével együtt szerepelhet. A (78b) szerinti struktúra nem mindig helytelen. A (85) – (86) – (87) és a (89) példái, valamint a hozzá tartozó szabályok nem elegendően specifikáltak, a bemutatott struktúrák nem mindig rosszak; vannak ellenpéldák is. (Az *énekkart alakít* szerkezet például már szótárilag, prototípusa szerint is alkalmas fókuszos felhasználásra is.) A (92b) valóban rossz, de más miatt; így a kiinduló érvelést nem támogatja. A névutói kifejezés fejezete elnagyolt, a történeti mozzanatok összekeverednek a strukturális tényezőkkel. Az, hogy „a névutó formailag birtokviszonyban áll bővítményével” – nem adekvát (229). – A (113b) nem létezik: a *keresztül* vagy igekötő, vagy határozószó – mindkét esetben másképp írandó, és másképpen is viselkedik; a szerző egy nem létező esetet kever ki a palettán. – (126b) Egy ilyen mondat létezése számomra kérdéses; de hogy nem tipikusan jól formált, az kétségtelen.

C) A szöveg és a stílus kérdéseit áttekintő két fejezet ugyanazon szerző munkája. Mindkét tanulmány újszerű megközelítésben, valóban a kérdéskör teljes területét igyekszik átfogni és rendszerezni. A stílusról szóló fejezet ilyen tekintetben sikerültebbnek látszik: jók a kiemelt alapszemponatok, a kidolgozás pedig nagyrészt világos és érthető. A szövegről szóló áttekintés több ponton homályos, túl tömör vagy körülményes és túl elvont, illetőleg gyakran valósággal hemzsegszenek benne az – egyrészt – ki nem bontott, fel sem oldott, – másrészt – az egyszerűen csupán felesleges idegen szavak, terminológiai szerepű kifejezések. Ilyen részek: különösképpen a 246. lap (a harmadik bekezdésétől kezdődően), vagy a stíluselméleti részben a 266. lapnak a metaforáról szóló fejtegetése. Előfordul elírás a táblázatokban is (a kapocs félreérthetően van elhelyezve: 262; a táblázat alsó sorának középső rubrikái felcserélődtek: 264); helyenként a szóhasználat is zavaró a fedésben levő terminológiai kifejezések ütközése miatt (pl. hatókör, összetevő), vagy félreérthető a köznyelvben gyakori negatív jelentés miatt (pl. egocentrikus). – Tartalmi tekintetben is vannak vitatható, vitára sarkalló megállapításai mindkét fejezetnek, de első megközelítésben ezt a felvezetést is elfogadhatjuk mint egy lehetséges, meggyőző változatot.

D) A magyar nyelv területi változatai egység két részből áll: egy a nyelvjárásokat és a regionális változatokat tárgyaló, valamint egy a határon túli magyar nyelvváltozatokat áttekintő fejezetből. Mindkettő igyekszik teljes áttekintést adni a megjelölt kérdéskörrel. Itt is, ott is megtaláljuk a szociolingvisztikai szemlélet szempontjait is, különösképpen a második tanulmányban, melyben eddig kevésbé vagy egyáltalán nem tárgyalt szempontokkal is megismerkedhet az olvasó. A kézikönyv többi fejezetéhez hasonlóan ezek a tanulmányok is csupán ízelítőt adnak témájukból, a teljes áttekintés még vázlatosan sem valósul meg. A fejezetek stílárisan, nyelvileg nagyrészt kiegyensúlyozottak, közérthetők, világosak. – Tartalmi vonatkozásban a második fejezet felvezető részében akadnak olyan részletek, melyek túlzóak és torzítást is tartalmaznak. Ilyen a magyar nyelv művelés elleni indokolatlan támadás, hangulatkeltés (302), és ennek szerves folytatásaként az a gondolatmenet, mely ehhez a megállapításhoz is elvezeti a szerzőt: „a Trianon óta megjelent magyar nyelv tanok és szótárak nem a magyar nyelv, hanem a magyarországi standard magyar nyelvtanai és szótárai” (303). Az efféle sarkító, meghökkentő fogalmazás – éppen hangu-

latkeltő, félrevezető volta miatt – nem való tudományos munkába. A magyar nyelv-művelés elleni támadásokra alább még vissza kell térnünk egy kirívó fejezet kapcsán.

E) A következő egység a magyar nyelv társadalmi változataival foglalkozik. Az itt helyet foglaló tanulmányok olyan újabb megközelítéseket, szempontokat is bemutatnak, melyek a közelmúlt szociolingvisztikai kutatásainak megélénkülése nyomán keletkező új eredményekre alapoznak: szó esik például a variabilitás, a kétnyelvűség vagy a nyelvtervezés, a nyelvpolitika kérdéseiről is.

A 14. fejezet, mely a magyar nyelvhasználat variabilitását tárgyalja, jól sikerült áttekintés. A szerző jól választja ki a legfontosabb kérdéseket, az illusztrációk és magyarázatok is meggyőzőek. Néhány – a normával kapcsolatos hagyományos nyelvészvéleményekre tett – megjegyzéstől, oldalvágástól eltekintve a fejezet stílusa, nyelvezte kiegyensúlyozott, mértéktartó, megfelel a tudományosság követelményeinek. – A BUSZI felméréseiről összeállított áttekintésnek a kézikönyvbe való bekerülését helyeselhetjük. Elhelyezése a fejezetben belül és a kötet egészében azonban talán nem a legjobb. (Mint egy kutatási program ismertetése – függeléként, hátul talán megfelelőbb lenne.) A vizsgálatok lényegének, módszereinek, céljainak, részben eredményeinek ismertetése, a kutatásról való tájékoztatás igen hasznos – még szakemberek számára is. – A kétnyelvűség és többnyelvűség kérdéseinek taglalása már a jelenségnek a köztudatba való bejuttatása miatt is indokolt, másrészt az alapvető fogalmak, elvi kérdések tisztázásával fontos feladatot végez el a szerző. Elismerésre méltó, hogy a tanulmány írója törekedett a kérdésben elhangzott nyelvészvélemények számbavételére, ugyanakkor ez nem ment a világosság, az áttekinthetőség rovására. A feladatot a szerző jól oldotta meg: mind tartalmilag, mind nyelvilag kiegyensúlyozott, arányos, meggyőző fejezete ez a kötetnek. – A 18. rész a nyelvi norma kérdésének elméleti körüljárása, áttekintése a főbb meghatározó szempontok, tényezők számbavételével. Jól sikerült, tömör, mégis érthető fejezet.

A nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelv-művelés témájáról egy, a magyar nyelv-művelés becsmérlésére irányuló fejezetben kapunk képet. Már az előszó utal egyes – minden bizonnyal – vitát keltő fejezetekre, s a nyelv-művelésről szóló fejezetet már ott konkrétan is megemlíti a szerkesztő. – A 17. fejezet szerzője a tanulmány tanúsága szerint legfőbb feladatának azt tartotta, hogy kifejezze leplezetlen ellenszenvét a magyar nyelv-műveléssel szemben, hogy minden lehetséges helyen és módon elítélje azt, továbbá hogy mindenfajta jogi, kulturális, nyelvi és bármiféle egyéb szóba jöhető károkozásért felelőssé tegye a magyar nyelv-művelést és művelőit. Nem maradt ki természetesen a politikai érvrendszer sem: a nyelv-művelés mint a letűnt diktatúra kollaboránsa tűnik élénk. – A fejezetet elsősorban stílusa, attitűdje teszi alkalmatlanná az ebben a kötetben való szerepeltetésre. Higgadt, mértéktartó, a tudományossághoz elengedhetetlen tárgyilagos hangvétel helyett a szerző kirohanásokat intéz a nyelv-művelés és a vele összekapcsolódó egyes hagyományos felfogások ellen. Az írás következetesen hamis színben tünteti fel a nyelv-művelést, valótlanságokat állítva róla; stílusa lekicsinylő, bántó, gúnyos (pl. az írásjelhasználat szintjén is, vö. a rendszeres időjel-használatokat a hagyományos vagy megszokott kifejezések aposztrofálásában). A fejezetben szereplő következtetések szerkezete gyakran hamis premisszákat tartalmaz, torzító, csúsztató konklúziókkal találkozunk, máskor félrevezető a megfogalmazás vagy hamis a sugalmazott előfeltevés. A nem helytálló állítások és következtetések mindenütt jellemzik az írást, ahol a nyelv-művelés kerül szóba. – A szerző gondolatmenetét az egyoldalú, torzító beállítottság miatt tudományos érvelésnek nem tekinthetjük. Mindez nemcsak a kötet, hanem a téma és a szerző szempontjából is igen káros. Az olvasó fontos dolgokról nem szerezhet tudomást; amit viszont megtalál, azt csak elferdítve szemlélheti. A fejezet szerzőjének – egyébként – sok tekintetben alapos a felkészültsége; helyenként az is kiderül, hogy jó megfigyelései, figyelemre érdemes új megjegyzései, szempontjai is vannak; de nem vehetjük komolyan, mert éppen a szerző által teremtett hangnem taszítja el a témától és az érveléstől a tárgyilagos, érdeklődő, értelmes olvasót. – Tartalmi kérdésekre most nem térek ki, csupán jelzem, hogy a szerző felfogásának egyes részei megdöbbentőek és aggasztóak.

Különösen azok a részletek elképesztők, melyekben azt állítja, hogy a nyelvi jogok súlyos csorbulását leginkább a nyelvművelés céljai szerint értelmezett normaterjesztés okozza, idézi elő.

A szerkesztőknek ezt a gúnyiratba hajló fejezetet semmiképpen nem lett volna szabad felvenniük egy kézikönyvnek szánt összeállításba. Már csak azért sem, mert az ebben a fejezetben elburjánzó mondandó jó része nehezen tekinthető – bármilyen – komolyan vehető kutatás eredményének (amit az előző is a válogatás egyetlen, legfontosabb szempontjaként említ).

F) A nyelv és pszichológia fejezet is öröndetes újdonság a magyar nyelvészeti kézikönyvek tematikájában. A pszicholingvisztikai kutatásoknak és eredményeiknek, valamint a gyermeknyelvi vizsgálatok eredményeinek összefoglalását és áttekintését egyetlen szerzőtől kapjuk. Mindkét fejezet meggyőző, alapos, nagyrészt érthető áttekintése a témának, számos érdekes, figyelemre méltó kutatási eredmény felmutatásával. A gyermeknyelvi rész talán jobban sikerült nyelvi-stiláris szempontból. A 19. fejezetben nemegyszer megnehezíti a megértést a körülményes fogalmazásmód (formális, terjengős szerkezetek), helyenként pedig az, hogy a szerző láthatóan nehezen tud eltávolodni, elszakadni a tudományos publikációk gondolati sémáitól, felvezetéseitől, terminológiájától. Néhol a túlzott tömörség, a magyarázathiány, másutt a homályosság akadályozza a megértést (pl. a 430. lap 4. ábrája; illetőleg a 20.2.5.1. fejezet első két bekezdése és igekötő példái).

G) A beszédtevékenység címen összefoglalt két fejezet a neurolingvisztika és a fonetika területéről ad áttekintést. Mindkét tanulmány kézikönyvbe illő kidolgozású. A fonetika fejezet nyelvi-stiláris szempontból, valamint arányait, terjedelmét és kiegyensúlyozottságát tekintve is a kötet egyik legjobban sikerült része; minden tekintetben megfelel az elvárásoknak. – A neurolingvisztika fejezete itt-ott túlzottan szakmai kifejezéseket használ (különösen halmozódik ez a 21.6.-ban, a távlatokról szóló részben); néhány helyen a nyelvi megformálás sem kifogástalan (pl. a 482. oldal 16–17. sora; 21.5.5., 4. sor: *szorosan szinkronizált* stb.), azonban egyébként hasznos és jó áttekintése ennek a nem könnyű és nem is annyira megszokott témának.

H) Érdekes, izgalmas területekkel egészül ki a kötet a 23. és a 24. fejezetben: az alkalmazott nyelvészet címszóval jelzett utolsó részben. – A nyelv és jog kérdése igencsak időszzerű, és eléggé keveset is hallhat, tudhat róla az átlagos, hétköznapi ember; de még a nyelvész vagy a jogász számára is informatív a fejezet. A felvetett témák, kérdések fontosak és érdekesek, az áttekintés jó. Néhol a nyelvezetben akad kifogásolnivaló, például egy-egy pongyolaság vagy helyesírási hiba (*nyelvi bűnök* – a 23.1.2. szakasz végén; vagy a 23.2.5. elején: *cigány vizsgálatból*). – A nyelvtechnológiai fejezet a számítógépes nyelvészet kérdéseivel, a létrehozott programokkal és termékekkel, eredményekkel ismerteti meg az olvasót, eljutva egészen a gépi beszédfelismerés problémáig. Az áttekintés a kor embere számára szinte nélkülözhetetlen, s a nyelvészek számára is hasznos eligazítást ad.

4. „A magyar nyelv kézikönyve” címmel megjelent kötet tanulságait nehéz röviden összefoglalni. A könyv ebben a formában túl sok fogyatékoságot, hibát és egyenetlenséget tartalmaz ahhoz, hogy elfogadhassuk a magyar nyelv reprezentáns kézikönyvének. A több helyen is jellemzően előforduló szakirodalmi és szemléleti egyoldalúság, a jelentős tematikai hiányok, valamint – elsősorban – a magyar nyelvművelés értékei iránti közömbösség és támadások lehangolóak. Pedig napjainkban anyanyelvünknek rendkívüli mértékben szüksége lenne arra, hogy beszélői, művelői és tudós kutatói egymással összefogva melléálljanak. Csak így juthatunk el az anyanyelvi nevelődés és kultúra rangjának, fontosságának közösségi méretű felismertetéséhez; csakis így oldhatjuk meg a hozzá kapcsolódó legsürgősebb feladatainkat, mint például a nyelvi kompetenciájukban egyre vérszesebben meggyengülő ifjabb nemzedékek megtanítását a hatékony és árnyalt anyanyelvi kommunikációra és önkifejezésre. És ebben a nyelvészeknek elől kellene járniuk. A szerkesztők – a kritikákat is megszívlevélve – legközelebb talán megpróbálkoznak majd egy nehezebb, de gyümölcsözőbb utat választani: a magyar nyelvészeti hagyományok teljesebb beépítésével és egy szélesebb körű szakmai együttműködés igényével létrehozni a magyar nyelv kézikönyvét.

Szily Kálmán emlékezete (1838–1924.). Tudományos munkásságának kronológiája

Összeállította: GAZDA ISTVÁN. Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára.
A Magyar Tudománytörténeti Intézet Kiadványsorozata 33. Akadémiai Kiadó, Bp., 2002. 207 lap

Szily Kálmán munkásságának összegezésére az utóbbi fél évszázadban semmi érdemleges kísérlet nem történt. Két tudomány szak jeles képviselője és kiváló szervezője, az Akadémia főtítkára és főkönyvtárosa „A múlt magyar tudósai” sorozatban nem kapott helyet. A mulasztásban ugyan a nyelvészeti irodalom is osztozik, ám korábban az alábbi fontos tanulmányok jelentek meg Szily Kálmán életművéről: HORVÁTH JÁNOS, 1918. július 29. (A Közlönytől a Magyar Nyelvig.) (In: Emlék Szily Kálmánra, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének 80. születésnapja alkalmából. Kiadták a Magyar Nyelv dolgozóztársai. Bp., 1918. 2–9; arcképpel); GOMBOCZ ZOLTÁN, Szily Kálmán mint nyelvész: MNy. 1925: 77–84 (arcképpel); SÁGI ISTVÁN, Szily Kálmán 1838–1924.: NyK. 1926: 309–12; TOLNAI VILMOS, Szily Kálmán, a nyelvtudós (In: Id. Szily Kálmán emlékezete. A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. 21. kötet. 21. szám (arcképpel). Bp., 1933. 37–51. Nyelvtudományi munkásságáról átfogó tanulmány tehát utólagára több mint hét évtizeddel ezelőtt keletkezett, de főként kerek évfordulók alkalmával a Nyelvtudományi Társaság megalapításában és a Magyar Nyelv szerkesztésében betöltött szerepének méltatása nem maradt el (l.: RUBINYI: Nyr. 1955: 125–30; BÁRCZI: MNy. 1965: 4–12; RAISZ: MNyTK. 152. 1979.; KISS: MNy. 2004: 257–9).

A Szily-leszármazottak jóvoltából néhány évvel ezelőtt létrejött Szily Kálmán Alapítvány azon munkálkodik, hogy feltárja Szily Kálmán életművét. „Jelen kötet – tájékoztat az Előszóban GAZDA ISTVÁN, az ismert tudománytörténész, az alapítvány kuratóriumának elnöke – a kezdetet jelenti, az első adattárat, amely elvezet az életmű megismeréséhez, s amely tudományos életműve minden jelentős mozzanatát rögzíti, beleértve beszédeinek forrásait és publikációinak bibliográfiái adatait is. A kötet néhány kortársi megemlékezéssel is segíti a jövő kutatóinak munkáját” (7).

A kiadvány az „Előszó” után a következő négy fő fejezetre oszlik: „I. A természettudós Szily Kálmán” (9–29); „II. Szily, a tudományos szervező” (31–168); „III. A nyelvtörténész” (169–97); „IV. A tudománytörténész” (198–205), s végül egy „Zárszó”-val fejeződik be (205–7). A felsoroltak további alfejezeteket tartalmaznak, közülük tematikában a legváltozatosabb a II. fejezet: „1. Szily Kálmán és a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet (1866–1868)”; „2. Szily Kálmán és a K. M. Természettudományi Társulat (1868–1899)”; „3. Szily Kálmán és a Magyar Tudományos Akadémia (1889–1924)”; „4. Szily Kálmán és a Magyar Nyelvtudományi Társaság (1904–1924)”. Az „Előszó”-ban említett kortársi megemlékezések közül Szily pályaképét rajzolja meg, reál- és természettudományi, valamint akadémiai főtítkári és főkönyvtárosi tevékenységét ismerteti – a Természettudományi Társulatban Szily örökébe lépő – ILOSVAY LAJOS (Id. Szily Kálmán emlékezete. 1838–1924. In: Id. Szily Kálmán emlékezete i. m. 1–36).

A továbbiakban azokkal a fejezetekkel foglalkozom részletesebben, amelyek Szily Kálmán nyelvtudományi működését mutatják be. Ezek közül a II/4. fejezet: „Szily Kálmán és a Magyar Nyelvtudományi Társaság (1904–1924)” az alábbiakat tartalmazza: a) „Szily Kálmán, a nyelvtudós” (TOLNAI VILMOS); b) „A műveltségterjesztő Szily Kálmán” (SÁGI ISTVÁN); c) „Elnöki tevékenységének kronológiája”; d) „A Természettudományi Közlönytől a Magyar Nyelvig” (HORVÁTH JÁNOS); e) „Szerkesztői munkássága”. A III. „A nyelvtörténész” című fejezet pedig a következő részekből áll: „1. Nyelvészeti munkásságának áttekintése” (GOMBOCZ ZOLTÁN); „2. Nyelvészeti témájú publikációi”. Első látásra megállapítható, hogy a kortársi megemlékezések közül, ILOSVAY pályaképe mellett, Szily Kálmán munkásságáról azok az – ismertetésem elején is felsorolt – összegező tanulmányok mondanak ma is a legtöbbet, amelyek nyelvészek tollából születtek. (Igen! Az

irodalomtörténész HORVÁTH JÁNOS is közéjük tartozik: „Egy megemlékezésében mint nyelvész szól – emelkedett szavakkal – a Magyar Nyelvtudományi Társaság céljairól, munkájáról, megtett útjáról” – mondja róla BENKŐ LORÁND: Nyr. 1979: 4). Ezeknek az írásoknak újraközlése azért is indokolt (lenne), mert nehezen hozzáférhető forrásokban vannak eltemetve. Ennélfogva sajnálhatjuk, hogy SÁGI ISTVÁN és GOMBOCZ ZOLTÁN tanulmánya megkurtítva, gyakori kihagyásokkal, – részben három ponttal (...) jelölve, részben jelöletlenül – került a kiadványba. Mivel tájékoztatást nem kapunk, nem érthető például, hogy GOMBOCZ ZOLTÁN közgyűlési beszédéből miért kellett kihagyni mindjárt az első bekezdést, amelyben felvillantja az idős Szily Kálmán nemes alakját: „A Magyar Nyelvtudományi Társaság, a kegyelet érzésétől vezetve, elhatározta, hogy ez évi közgyűlését alapítója emlékének szenteli s engem bízott meg azzal, hogy ez ünnepélyes alkalommal Szily Kálmán nyelvtudományi munkásságát ismertessem és értékeljem. A hála és kegyelet érzésével vállalkoztam erre a megtisztelő feladatra; hiszen Társaságunk életének első decenniumában, mint titkár és a *Magyar Nyelv* egyik szerkesztője, közvetlen tanúja voltam annak a megható, fáradtságot nem ismerő lelkes munkának, amellyel az agg tudós a szívéhez nőtt társaság szellemi és anyagi érdekeit szolgálta s a gyakori bizalmas érintkezés alkalmat nyújtott arra is, hogy tudományos műhelyébe bepillantassak, gondolatainak és feltevéseinek felvillanását és kialakulását megfigyelhessem.” (MNY. 1925: 78).

Az „Elnöki tevékenységének kronológiája” című terjedelmes rész (136–60) a Magyar Nyelv tizenkilenc évfolyama alapján évről évre, hónapról hónapra részletezi Szily Kálmán tevékenységét a Nyelvtudományi Társaság köz- és választmányi gyűlésein, valamint felolvasó ülésein. Előadásainak, felolvasásainak, hozzászólásainak, emlékezéseinek, indítványainak és egyéb elnöki tevékenységeinek időrendje 1903 októberével kezdődik, amikor felhívást tesz közzé egy magyar nyelvtudományi társaság megalapítására, és 1922. január 24-ével végződik, amikor a közgyűlésen már nincs jelen, a résztvevők sajnálkozással fogadják elnöki tiszteréről való lemondását, és megválasztják tiszteletbeli elnöknek. Az összeállítónak azonban elkerülhette figyelmét GOMBOCZ ZOLTÁN feljegyzése: „Április hó 18-án Szily Kálmán t. elnökünk felolvasta *Nyirok és nyírek* c. szótörténeti tanulmányát” (Titkári jelentés 1922-ről: MNY. 1923: 102). Nyilvánosan tehát ekkor lépett fel utóljára a Társaságban (a tanulmányt pedig a folyóirat március–júniusi füzetében „*Nyírek és nyírok*” címmel publikálta, l. MNY. 1922: 91–2).

A 4. fejezet e) pontja a Magyar Nyelv szerkesztésében végzett munkásságát dokumentálja (166–7) az I. kötettől (1905.) a 19. kötetig (1923.). Az összeállítás az egyes kötetek címlapja alapján tünteti fel Szily Kálmán és szerkesztőtársai nevét. Árnyaltabb képet nyerünk azonban (s pontosabb lesz a kronológiánk!), ha az egyes füzetek borítékainak feliratait is figyelemmel kísérfjük. Így például az I. kötet (1905.) címlapján szerkesztőként Szily Kálmán, Zolnai Gyula és Gombocz Zoltán szerepel, de a januári 1. és a februári 2. füzet borítékán csak Szily Kálmán neve áll (ekkor ugyanis még egyedül szerkesztette a folyóiratot, vö. MNY. 1911: 236). Hasonlóképpen a IV. kötetet (1908.), címlapja szerint, Szily Kálmán és Gombocz Zoltán szerkesztette, de az első hat füzet borítékainak tanúsága szerint az első félévben még Pápay József is szerkesztőtárs volt, s csak a szeptemberi 7. füzettől kezdve hiányzik neve a borítékról (mert ekkor vált meg jegyzői és szerkesztői tisztétől, Debrecenbe távozván, l. MNY. 1908: 327; 1909: 142). Végül tekintsük meg a Szily Kálmán szerkesztői kronológiájába fel nem vett XX., 1924. évi kötetet. Címlapján ugyanis szerkesztőként – immár „Szily Kálmán közreműködése” nélkül – Melich János és Gombocz Zoltán van jegyezve. Ám a január–márciusi 1., az április–júniusi 4–6., a szeptember–októberi 7–8. füzet borítékán ez áll: „Szily Kálmán közreműködésével szerkeszti Melich János, Gombocz Zoltán”. Csupán a november–decemberi 9–10. füzet gyászkeretes borítékán változik a felirat ily módon: „Megindította Szily Kálmán ... Szerkeszti Melich János, Gombocz Zoltán”. Ez a füzet közli Szily Kálmánnak július 24-én bekövetkezett haláláról (külön mellékletként) a gyászjelentést, valamint MELICH JÁNOS nekrológiáját. A gyászjelentés klasszikus tömörséggel méltatja: „Társaságunknak megteremtője, megszervezője és két évtizeden át mozgató lelke volt.” A nekrológ pedig szerkesztői

munkásságának érdemeiről szólva hangsúlyozza: „Haláláig [!] a Magyar Nyelvnek nem volt egyetlen egy száma sem, amely ne az ő irányításával, tanácsával jelent volna meg” (MNY. 1924: 181).

A III. fejezet 2. része Szily Kálmán nyelvészeti témájú publikációinak gondos szakszerűséggel összeállított gyűjteménye az alábbi csoportosításban: a) Önálló kötetként vagy könyvrészletként megjelent irodalomtörténeti-nyelvészeti írásai; b) A Magyar Nyelv megindulásáig (1905-ig) megjelent irodalomtörténeti-nyelvészeti cikkei; c) A Magyar Nyelv című folyóiratban megjelent cikkei; d) Más periodikákban megjelent nyelvészeti cikkei. Az a) pontban foglaltak újdonsága – e kiadvány gyakorlatához képest is –, hogy közli egyfelől Szily Kálmánnak az „Adalékok a magyar nyelv és irodalom történetéhez” (Bp., 1898.) című tanulmánykötetéről, másfelől „A magyar nyelv-újítás szótára” (Bp., 1902., 1908.) két kötetéről szóló ismertetések bibliográfiáját, valamint az utóbbihoz, különböző szerzők által írt „Pótlások”-nak a Magyar Nyelvben megjelent jegyzékét. – „A mágnáscsím a magyarban” (amely előadásként a Társaság első felolvasó ülésén hangzott el) különnyomata a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványainak nem 1., hanem 2. számaként jelent meg, mégpedig „Történeti és néprajzi tanulmány” alcímmel. – A c) pont külön regisztrálja a Magyar Nyelvtudományi Társaság működéséhez és a Magyar Nyelv című folyóirathoz kapcsolódó írásait. Ezek sorából sajnálatosan kimaradt két fontos elnöki megnyitó beszéde: a VI. közgyűlésen, 1908. február 11-én felolvasott „Elnöki megnyitó”-ja (MNY. 1908: 188–90), amelyben elnöki törekvéseiről és szerkesztői elveiről nyilatkozik; s a VIII. közgyűlésen, 1911. február 21-én felolvasott „Elnöki megnyitó”-ja (MNY. 1911: 235–6), amelyben a Magyar Nyelv első hat évének eredményeit értékeli. A fentieket ki lehetne még egészíteni az alábbi rövidebb lélegzetű szóbeli megnyilatkozásaival: bevezető szavai Arany János születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett ünnepi közgyűlésen 1917. március 22-én (MNY. 1917: 182); köszönő szavai a Társaság tagjaihoz 80. születésnapja ünnepléséért az 1918. június 23-án rendezett rendkívüli közgyűlésen (MNY. 1918: 221); az 1919. október 7-én tartott választmányi ülésen felolvasott jelentése a proletárdiktatúra idején történekről (MNY. 1920: 55).

Az ismertetés végére érve összegzésként megállapíthatjuk, hogy a kiadvány megfelelően szolgálja a kitűzött célt, alapvető kézikönyv és hasznos kalauz Szily Kálmán életművének jövőendő kutatói számára. Krónikását pedig már a jelenben arra készítette, hogy rávilágítson Szily Kálmán nyelvészeti működésének rejtettebb részleteire.

ÉDER ZOLTÁN

Magyar szaknyelvtörténeti tanulmányok

A magyar mezőgazdasági, kertészeti, erdészeti és vadászati szaknyelv kialakulása.

Szerk. W. NAGY ÁGOTA. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Bp., 2003. 144 lap – Magyarul megszólaló tudomány. Szerk. PÉNTÉK JÁNOS. Lucidus Kiadó, Bp., 2004. 262 lap

2003-ban volt 350 éve, hogy elkészült Apáczai Csere János nevezetes enciklopédiája. Két tudományos konferencia előadói is megidéztek a magyar tudományosság nagy alakjának, „az anyanyelven történő általános népoktatás és akadémiai tudományművelés, a filozófiai és reáltudományi szókincsgazdagítás megalapítójá”-nak (BALOGH EDGÁRTÓL idézi PÉNTÉK JÁNOS: PÉNTÉK szerk. i. m. 2004. 7) az emléké: 2003. november 4-én Budapesten a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban, 2004. április 17-én pedig Kolozsvárott az egyetemen. Az előadások a magyar nyelvű tudományművelés és tudományos ismeretterjesztés múltjába kalauzolnak el bennünket. Több okból is érdemes híradással lennünk róluk. Egyrészt azért, mert történeti példákkal is alátámasztva újra arra irányítják a szerzők a figyelmet, hogy állami fontosságú kérdés a szaknyelvek kérdésköre: az volt a magyar szaknyelvek XVIII. és XIX. századi kialakulásakor/kialakításakor, azonban – s itt

kapcsolódunk a jelenhez – így van ez ma is: a legnagyobb mérvű ismeretnövekedés, a legintenzívebb szókinszobvívelés napjainkban a tudományokban, a szaknyelvek körében zajlik. Másrészt azért, mert a szaknyelvek alkotják azt a nyelvvaltozattípust, amelyre a leginkább jellemző a tudatos beavatkozás, a nyelvi, tudniillik a terminológiai fejlesztés; az EU-csatlakozás után s a nyelvi technológiai korszerűsítések kényszerében a magyar tudományosságra e téren is hárulnak feladatok. Harmadrészt pedig azért, mert a történelmi példák is a tudományközi együttműködés erősítésének igényét sürgetik, egyszersmind nyomatékosan figyelmeztetnek arra, hogy a terminológia alakítóinak az adott közösség nyelv(használati) igényeire és körülményeire is figyelemmel kell lenniük.

A magyar szaknyelv kialakulásáról szólva a szerzők jól látják és látatják a hazai szaknyelvnek a nemzetközivel való összefüggését és szoros kapcsolatát: elődeink is többnyire követők, átvevők voltak – azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy nekik maguknak kellett funkcióképes szaknyelveket kialakítaniuk, ma viszont van már kiművelt standard és léteznek szaknyelvek is, tehát kevés kivételtől eltekintve nem megteremteni kell őket, hanem azt elősegíteni, hogy teljesítőképességük ne csorbuljon. A tudományos ismeretterjesztés szélesebb körű igénye is a XIX. században erősödött föl nálunk, s kéz a kézben járt a magyarnyelvűség iránti igénnyel. (Jellemző, hogy a század elején még *l a t i n r a* fordítottak le egy francia nyelvű mezőgazdasági könyvet, s mikor 1809-ben elkészült magyar fordítása, a fordító, Fábíán József csak évekkel később talált kiadót rá, I. CSOMA ZSIGMOND: W. NAGY szerk. i. m. 2003. 105.) A 2003-as kötetben a genetika (SZABÓ T. ATTILA), a régészeti állattan (BARTOSIEWICZ LÁSZLÓ), az állattenyésztés (GÁSPÁRDY ANDRÁS), az erdőszet (OROSZI SÁNDOR), a vadászat (CSÖRE PÁL), a természetrajz (GYULAI FERENC), a talajtan és agrokémia (SZABÓ LÁSZLÓ PÉTER) és a szőlészet, borászat, kertészet (CSOMA ZSIGMOND) szaknyelvek alakulásáról, illetőleg története egy-egy szakaszáról olvashatunk. Egy-egy tanulmány ételnevekkel (KNÉZY JUDIT) és Szeder Fábíánnak, a jeles kertésznek és palóckutatónak a nyelvújításban játszott szerepével foglalkozik (W. NAGY ÁGOTA). GAZDA ISTVÁN az első hivatásos magyar tudománytörténésznek, Szily Kálmánnak, a Magyar Nyelvtudományi Társaság egyik alapítójának és a Magyar Nyelv megindítójának a pályafutását tekinti át, méltatva sokoldalúságát, óriási szervező tevékenységét, bemutatva Apáczairól alkotott véleményét.

A 2004-es kötet tanulmányai a magyar nyelvű tudományosság XVII. századi állapotával (KABÁN ANNAMÁRIA, GÁBOR CSILLA, LUFFY KATALIN), Apáczai nyelvteremtésével (BALÁZS GÉZA, JUHÁSZ DEZSŐ, RÉVAY VALÉRIA, FAZAKAS EMESE, SZABÓ ZOLTÁN), s az egyes szaknyelvek kialakításában játszott szerepével (jeltan: VOIGT VILMOS, logika: GÁL LÁSZLÓ, orvosi nyelv: KESZLER BORBÁLA, átörökléstudomány: SZABÓ T. ATTILA, pszichológia: DEDE ÉVA, földtan: WANEK FERENC, praktikus mesterségek: GRÁFIK IMRE), valamint az utókorral (MUZSNAY CSABA, TÓTH ZSOMBOR, MÁTHÉ DÉNES, KOVÁCS GYÖRGY, PÉNTÉK JÁNOS) foglalkoznak. A kötetet összesített, terjedelmes könyvészet zárja.

A magyar szaknyelvek kialakulásának-kialakításának gyakorlati okai voltak, de az írástudóknak ebben való tevételes részvételét érzelmi tényezők is segítették. Apáczai írta „Magyar Encyclopaedia”-ja bevezetőjében: „minden gondolatomat az a vágy fogta el, hogy segítsek szülőhazámon” (idézi GAZDA: W. NAGY szerk. i. m. 2003. 20). Úgyszintén gyakorlati kényszerűség vezetett a tudatos nyelvfejlesztéshez, a szakszókincs kialakításához. Apáczai világosan látta, milyen nehéz magyarrá fordítani a latin (a későbbieknek meg a német, francia, angol) szakkifejezéseket, s okkal emlegette anyanyelvének e tekintetben való akkori nagyfokú szegénységét (i. h.). Ekkor kezd tudatosulni az, hogy a nyelv fejlesztésének közösséget segítő szerepe is van. Íme az a csíra, amely a reformkor idején hoz szárbá szökkenő növekedést, a hazai szakszókincsek kialakulását-kialakítását! Apáczai jól érzékelt a terminus technicus-alkotás lehetőségét és szükségességét: „a dolgok neve olyan, amelyet a névadók tetszése szabott rájuk. Nevet adni pedig minden időben egyformán szabad” (i. h.). Ezt az elvet követték régen s követik ma is a nyelvújítók, a terminológia-fejlesztők.

A tanulmányok még valamire figyelmeztetnek. Arra, hogy a tudománytörténet művelői igénylik a szaknyelvek nyelvi szempontú történelmi feldolgozását. Tudjuk, a szavak (a szakszavak is), a ne-

vek bizony többnyire majdnem szó szerint vehető művelődéstörténeti kövületek, s mint ilyeneknek a szóra bírása a nyelvészektől is, illetőleg elsősorban éppen tőlük várható. Föltételezve persze a más szakmabeliekkel való együttműködést, l. erre Herman Ottó véleményét: „bár mily erősek legyünk is speciális szakunk dolgában ... reászorulunk a nyelvészre éppen úgy mint ő reánk” (A műnyelv kérdéséhez: Természettudományi Füzetek 1877: 71–2).

Aligha vitás, hogy napjainkban, a felgyorsult változások és a globalizáció idején a tudományokkal kapcsolatban három nagy feladatkör: az anyanyelvű tudományművelés, a tudományos képzés és tudományos ismeretterjesztés kérdésköre ismét előtérbe kerül, mert a sikeres társadalom szakmailag képzett munkaerőt és teljesítőképes anyanyelvi szaknyelveket is föltételez. A tudományos terminológia alakításában a tudatosságnak mindig is volt szerepe. Ez azt jelenti, hogy nemcsak közvetlen szakmai, hanem nyelvi feladatok is hárulnak ma is a tudományok művelőire. A társadalom fejlődése szempontjából oly fontos „terminológiai befogadás”-nak (BENKŐ LORÁND kifejezése: Magyar Tudomány 1997: 1248) két része van: a megértés (szakmai feldolgozás) és a megértetés (továbbadás, megtanítás, nyelvi közvetítés), mely utóbbinak adott esetekben része lehet, sőt kívánatos, hogy az (is) legyen: az anyanyelven való megnevezés, mert „az anyanyelvi áttétel egy fokkal több: a közkinccsé tevés megkönnyítése” (BENKŐ i. h.). A legnagyobb kihívások nálunk és ma kétségkívül az új szakterületek anyanyelvűsítésének kérdései és a kisebbségi magyarság anyanyelvi szaknyelvének (elsajátításának, használatának) a gondjai. A két kötet tanulmányai segítenek történeti perspektívába helyezni, illetőleg szélesebb összefüggésekben látni ezt a fontos kérdéskört.

KISS JENŐ

Keszler Borbála, *Írásjeltan.* Az írásjelhasználat szabályai, problémái és története

Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2004. 276 lap

A Nemzeti Tankönyvkiadó gondozásában az elmúlt négy évben három igen fontos magyar nyelvészeti munka jelent meg: a „Magyar grammatika” (2000.), a „Kis magyar grammatika” (2002.) és az *Írásjeltan* (2004.). Az elsőnek szerkesztője, a másodiknak társszerzője, a harmadiknak pedig szerzője KESZLER BORBÁLA. A „Magyar grammatika” és tömörített változata a külföldön folyó hungarológiai oktatásban is sikerrel használt munka. Az „*Írásjeltan*” általánosabb igénnyel készült mű, hiszen az olvasó (tanuló) a magyarban használatos írásjeleken kívül tájékozódhat belőle az írásjelek rendszeréről és formai jellemzőiről, valamint a szövegtagolás történetének lényeges momentumairól is. A szerző úgy véli, hogy „az írásjeltan a magyar hagyományok szerint csupán a helyesírásnak egy – s talán nem elég hangsúlyos – fejezete”, hozzáteszi azonban, hogy „ez ... nem minden nyelvben van így. Az oroszban például a pontuáció az orosz hagyományoknak megfelelően külön tudományág..., de jelent meg szakkönyv a spanyol, a német, a francia stb. írásjelhasználati problémákról is.” (Bevezetés, 11). A helyesírás fontos részét képezi pontuáció a többi szláv nyelvben is, különösen azokban, amelyekben az inkább francia mintájú ún. logikai interpunkció van érvényben (vö. Pravopis srpskoga jezika. Matica srpska, 1994. Interpunkcija, 252–95). KESZLER BORBÁLA körültekintő alaposággal megírt munkája meggyőző példák sokaságát sorakoztatja fel annak bizonyítására, hogy az *Írásjeltan* (tkp. az írásjelek használatának tana) a grammatikáknak fontos fejezete. Nem szabályok halmaza, hanem gondolatok és érzelmek kifejezését, megfelelő (esetleg akár művészi) hangsúlyozását és interpretálását írásban is érzékelhetővé tevő jelek társadalmilag elfogadott rendszere. Ha az a célunk, hogy az *Írásjeltan* a nyelvészeti részdisz-

ciplinák között elhelyezzük, akkor egyetérthetünk a szerző azon megállapításával, hogy „az írás-jeltannak legalább annyi köze van a grammatikához, a mondatfonetikához, a szövegtanhoz, a stilisztikához, a szemiotikához, sőt a paleográfiához is, mint a helyesíráshoz” (uo.). Különösen érdekes és tanulságos az interpunkció, a központosítás, amely a rögzített szabályok mellett a különböző nyelvekben egymástól eltérő mértékű szabadságot is biztosít használói számára.

A monográfia az „Előszó”-n és a „Bevezetés”-en kívül négy terjedelmesebb részből áll: „Az írásjelek rendszere és formai jellemzői” (21–8), „A magyar írásjelhasználat szabályai” (29–85), „A szövegtagolás általános története” (87–106), valamint „A magyar írásjelhasználat története” (107–51). Az érdemi tárgyalási részt a „Rövidítések jegyzéke” (152), „A történeti részben idézett fontosabb kéziratok és nyomtatványok jegyzéke” (153–9), majd a „Bibliográfia” (161–7) követi. Tekintettel arra, hogy a munka „felsőoktatási tankönyv”, teljesíti az oktatáshoz szükséges szemléltetés feltételeit is, ugyanis gazdag, gondosan összeválogatott illusztrációs anyagot is tartalmaz (171–276), amely avatatlanok számára is bemutatja egyrészt a téma bonyolultságát, másrészt az írásnak mint emberi produktumnak művészi vonásait is érzékelteti. Nem véletlen választás, hogy az első illusztráció Tandori Dezsőnek „A mondattan háza (Alaprajz Mondrianhoz)” című képe (171), amely a neves holland absztrakt festő konstrukcióját veszi alapul a mondattan (e bonyolult, ám megfelelő struktúrával rendelkező rendszer) és így a mondattagolást is kifejező írásjelek illusztrálására. Tandori Dezső konstrukciója szerkezetileg Mondrian „Kompozíció; vörös, sárga és kék” (1921.) című képére emlékeztet (HEINRICH LÜTZELER, Absztrakt festészet. Bp., 1970. 65). Itt jegyzem meg, hogy KESZLER BORBÁLA többször is idéz szépírókat, költőket is, az írásjelek legavatottabb használóit, így – mások mellett – Illyés Gyulát és Tamkó Sirató Károlyt (150–1). Az írástörténetet illusztráló ábrák sora egy Kr. e. 2600 körüli agyagtáblával kezdődik, majd különböző nyelvű feliratok és nyomtatványok képeiben gyönyörködve nyomon követhetjük az írás és az írásjelek használatának alakulását. A szlavistákat különösen is érdekelhetik a glagolita és cirill betűs kódexekből közölt lapok. Nagyon szép a Pray-kódex 136r oldala, amelyen a Halotti Beszéd olvasható. A kódexillusztrációk közül némelyeket a hallgatók maguk is el tudnak olvasni, másokhoz persze iránymutatásra van szükségük.

Az írásjeleket a szerző két nagyobb csoportra osztja: a tulajdonképpeni és a ritkábban használt írásjelekre. Meghatározást itt nem ad, de fölösleges is, hiszen a tulajdonképpeni (és gyakran használt) írásjelek (pont, három pont, kérdőjel, vessző stb.) a mindennapi írásos kommunikáció részei, míg a ritkábban használtak inkább csak egyes szűkebb szakterületeken fordulnak elő; ezeket a szerző szavakat helyettesítő jeleknek nevezi. Ide tartoznak például a matematikai műveletek jelei, a nyelvészetben használt jelentésjel stb. A magyar írásjelhasználat szabályait tartalmazó fejezet megelőzi a magyar írásjelek történetével foglalkozót. Didaktikailag feltehetően ez a célszerűbb eljárás, hiszen alapvető szinkrón ismeretek szükségesek a történeti áttekintés megértéséhez. A fejezet tárgyalási szempontja grammatikai. A mondatzáró, az egyszerű és összetett mondatok határeseteiben használatos, valamint a mondatrészek közötti írásjelek kérdéseit követően (részletesen l. MGr.) röviden, mintegy függelékekben „egyéb írásjel-használati tudnivalók”-kal is foglalkozik.

Rövid, de a probléma alapvető kérdéseiben eligazító „A szövegtagolás általános története” című fejezet. Az írást már a görögök, majd a rómaiak is a gondolatok pontos, sőt művészi rögzítése és előadása elengedhetetlen feltételének tekintették, ezért különös hangsúlyt helyeztek a helyes olvasásra is. Ezt vették át és fejlesztették tovább, elméletileg is megalapozva a humanista grammatikusok, majd a felvilágosodás kori szerzők is. E célt tartották legfontosabbnak saját írásrendszereik megalkotásában a szlávok is. A szláv apostolok, Cirill-Konstantin és Metód az egy fonéma – egy graféma megfelelésből indultak ki, ezért alkottak különböző minták alapján új betűket azoknak a hangoknak a jelölésére, amelyek a görög hangrendszerben nem voltak meg. E feltételnek mind a glagolita, mind a cirill betűs írás is megfelel, de annál nagyobb problémát jelentett a szláv hangok jelölése a latin ábécét használó szláv írásokban: a nyugati szláv nyelvekben, valamint a déli szláv nyelvek közül a szlovénben és a horvátban. Az első horvát szótárírók, Verancsicstól kezdve

folyamatosan hangoztatták, hogy olyan helyesírási rendszer megalkotására van szükség, amely általánosan elfogadható s így be is vezethető. Ebben a folyamatban a legképtelenebb és legbonyolultabb hangjelölések fordultak elő egészen az érintett nyelvek standardizációjának lezárulásáig, azaz a diakritikus jelek bevezetéséig. A diakritikus jelek az írásjelek különleges fajtáját alkotják, s csaknem valamennyi európai nyelvben megtalálhatóak. Különösen fontosak – mint említettem – a latin betűt használó szláv nyelvekben, valamint a cirill betűs szövegek latin betűkkel való átírásában. Azt természetesen a jövő dönti majd el, hogy ezek a szláv fonémákat megjelenítő diakritikus jelekkel írt grafémák hogyan fogják és meg fogják-e egyáltalán találni helyüket a nemzetközi számítógépes, sms-es kommunikációban. Már ma is az a furcsa helyzet állt elő, hogy például a horvát tulajdonnevek nagy részét csak külön evvel a karakterkészlettel ellátott számítógépeken tudjuk helyesen leírni, illetve helyesen el is olvasni; jelenleg azonban például kényszerűségből *Damjanović* helyett *Damjanovic*-ot, *Katičić* helyett *Katicic*-ot stb. írunk. A mellékjelek írását és a velük kapcsolatos kérdések tárgyalását természetesen nem kérhetjük számon KESZLER BORBÁLÁTÓL, azonban szerepük a latin betűkkel író szláv nyelvek esetében vitathatatlan.

A könyvnyomtatásnak valóban igen jelentős szerepe volt a logikai-grammatikai írásjelhasználat kialakulásában. A szerző fel is hívja a figyelmet arra a döntő változásra, hogy „a szöveghallgatáshoz szokott közönséget fokozatosan felváltották az egyéni olvasók, akiknek önállóan kellett a szöveget értelmezniük, amit korábban a felolvasó tett meg” (99). Az elsődleges szempont itt tehát a helyes (a szerző szándéka szerinti) megértetés volt. Ezért kellett az egyes grammatikákban részletesen leírni az írásjelek alakját, a ductust, valamint azt is, hogy az egyes mondatvégi írásjelek milyen hangsúlyt kívánnak meg, azaz melyek a helyes olvasás és a helyes beszéd alapkövetelményei. Érdekes és a későbbi grammatikák tekintetében iránymutató is az a párbeszéd, amely a mester és tanítványa között folyik a központozásról, s a amelyet KESZLER BORBÁLA JAKÓ KLÁRA „Erdélyi könyvesház”-ában közlített 1489-ből származó latin nyelvű munkából magyar fordításban idéz. (104–5). Ha összehasonlítjuk ennek a párbeszédnek az írásjeleket definiáló és használatukat leíró részét a XVIII. század végi népszerű iskolai nyelvtan, az „Anleitung (később: Verbesserte Anleitung) zur deutschen Sprachlehre” megfelelő részeivel, megdöbbentő hasonlóságot veszünk észre.

Az egyes jelek pontos írására s az általuk jelölt közlés a mindenkori közlendő értelmi és érzelmi tekintetben is adekvát interpretálására való törekvés külön is hangsúlyt kapott a „Ratio educationis” célkitűzései szellemében szerkesztett nyelvtanokban, így a fentebb említett „Anleitung”-ban és annak mintájára a korabeli magyar, horvát, szlovák, szlovén és szerb grammatikákban. Az osztrák nyelvtan a helyesírással és a helyes hangsúlyozással külön fejezetben foglalkozik.

KESZLER BORBÁLA könyve nem a szó hagyományos értelmében vett tankönyv, hanem érdekesítő olvasmány, amely felvillantja olvasói előtt az írásjelhasználat legkülönbözőbb összefüggéseit, sőt további bűváradásra is ösztönöz. Filológus egyetemi hallgatónak, doktoranduszoknak és az olvasók szélesebb körének egyaránt ajánlható munka.

NYOMÁRKAY ISTVÁN

Nóra Tátrai Infanger, *Der Sprachgebrauch der Ungarn in der Schweiz. Cross Cultural communication*

Peter Lang, Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien, 2003. XIV + 507 lap

A szörványban élő magyarság nyelvhasználatával foglalkozó szakirodalom egy újabb, terjedelmes munkával gazdagodott. A vizsgált közösség tagjai emigrálásuk után Európában maradtak, zömében Svájcban a német nyelvterülethez tartozó részén, de a magyar szokásoktól, mentalitástól

távolabb álló közösségbe kellett beilleszkedniük, mint például az Ausztriában maradtaknak. Svájc sajátos története okán a szerző áttekinti a magyarok és a svájciak találkozásainak több mint ezer esztendejét is.

A szerző kettős célt tűzött maga elé: a svájci magyarok nyelvhasználatát bemutatni egyfelől, másfelől pedig olyan modelleket kialakítani, továbbfejleszteni, illetőleg kombinálni, amelyek a két- és többnyelvűség kutatására alkalmasak (1). A könyv a szerző felosztása szerint két részből áll: az első (ezt a II–V. fejezet tartalmazza) a Svájcban élő magyarok történeti és szociológiai hátterét elemzi. Ezen belül foglalkozik Svájc migrációs politikájának és a magyarok helyzetének alakulásával. – A második, TÁTRAI INFANGER megfogalmazásában fontosabb része a könyvnek a vizsgált közösség nyelvhasználatáról igyekszik a realitáshoz minél közelebbi képet adni. Voltaképpen ez két, terjedelmében és fontosságában hasonló részt rejt: az egyikben kiküldött kérdőívekre adott válaszokat elemez (VI. fejezet), a másikban (VII. fejezet) bemi, második generációs magyarokkal, a Figurás táncsoport tagjaival végzett kutatások eredményét közli.

A VI. fejezetben elemzett kérdőívek két nyelven: magyarul és németül készültek. A szociolingvisztikai változókra való rákérdezésen kívül a születési helyre, a Svájcban tartózkodás időtartamára, a rokoni kapcsolatok révén lehetséges nyelvi kötődések irányára, a magyar nyelvterületre való utazásokra, a magyar és német (ezen belül a svájci dialektus) ismeretére és a családon belüli nyelvhasználatra irányuló kérdéseket tartalmaz. A címzettekhez postai úton eljuttatott kérdőívek (1800 példány) közül a visszaküldött 439 kiértékelése volt lehetséges. A kérdőívek legnagyobb részét csak magyarul, jóval kevesebbet, 75 példányt csak németül, 99-et pedig németül és magyarul töltöttek ki. (A kérdőívek egy kisebb hányada Svájc francia nyelvű részéből érkezett vissza, ezeknek a tanulságait bizonyos szempontoknál nem lehetett a feldolgozás során felhasználni.)

A demográfiai adatok alapján ismerteti a vizsgált csoportnak kor és főiskolai végzettség szerinti megoszlását, továbbá azt, hogy hány adatközlőnek van/vannak gyermeke(i), és velük milyen nyelven beszélnek. A szociális változók kapcsán a Svájcban tartózkodás időtartamát, illetőleg az országban születettek számbavételét, az iskolába járás helyét és idejét, az iskolai végzettséget, a doktori cím megszerzését, szakképesítést, foglalkozást, a magyarországi utazások gyakoriságát elemzi, és azt, hogy a család (= rokonság) melyik országban lakik. – A kérdőívek egyes kérdéseire rövid szöveges válaszokat kellett az adatközlőknek adniuk. Ezekből magyar és német nyelvi kompetenciájukra, helyesírási készségeikre vonatkozó objektív adatokat lehetett méríteni, a szubjektív, az adatközlők önértékelésén alapuló megjegyzéseivel szemben. A kérdőívek végén (egy lehetséges későbbi találkozás lehetőségét megteremtve) a kitöltők nevét és címét is megkérdezte. A megadott névalakot is az elemezhető nyelvi adatok sorába vonta.

A kérdőívek nyelvi szempontból vizsgálható válaszait négyféle csoportosításban elemzi: a csak magyarul kitöltötteket (A), a magyarul és németül kitöltötteket (C), a németül (B), valamint a németül és két nyelven kitöltött kérdőíveket (D). Ezek a csoportok önmagukban és a változók tükrében értelmezhető, a nyelvhasználat szignifikáns, más esetekben tendenciaszerű mozgását mutatják. – A nyelvi változatok közül a magyar standard, a Hochdeutsch (tehát a német standard) és a svájci német dialektus ismeretét, megértését, használatát vizsgálja. Az adatközlők magyar nyelvjárásí eredete iránt nem érdeklődött.

Az egész (német) Svájca kiterjedő adatközlés mellett kérdőíves és élőnyelvi gyűjtést is feldolgozott a szerző: ez volt a Figurás táncgyűttes tagjaival végzett kutatás. A gyűjtés informátorai fiatalok, zömmel második generációs személyek voltak. Velük kapcsolatban írásbeli és szóbeli nyelvi kompetenciájukat egyaránt vizsgálta. A beszélők kommunikációs hálójának az elemzését követően a nyelvi adatokat minden esetben ennek az eredményeivel szembesítette. – A Figurás táncgyűttes tagjainak nyelvhasználatát a velük is kitölttetett kérdőív segítségével mutatja be. Ebből képet lehet alkotni a második generációnak a szülők anyanyelvéhez való viszonyáról és annak alakulásáról, változásáról addigi életük folyamán. A magyar nyelvnek kulturális és identitásjelölő szerepére is rávilágít.

A közösség tagjainak kommunikációját a következő fejezetcímek alatt tárgyalja: „Nyelvválasztás a csoporton belül” (jövevényszavak, a szókölcsonzés fajtái); „A német standardtól való eltérések”; „A magyar standardtól való eltérések”. Ez utóbbin belül a nyelvi rendszer minden szintje szóba kerül; a magyar standardtól való eltérések okait a német, még inkább a svájci német dialektusok hatásában látja, a magyar nyelvjárások szerepét kisebb mértékben tárgyalja. Elemzi a közösség által ismert és használt regisztereket, a közösségben használatos szóalkotási módokat. – Részletesen foglalkozik a csoport tagjainak a társalgási stratégiáival, illetőleg egy teljes fejezetet szentel a diskurzuselemzésnek.

A könyv szerkezete világos, következetes. A konkrét nyelvi elemzéseket elméleti alapozás vezeti be (itt tárgyalja a szakirodalomnak a részkérdéssel foglalkozó eredményeit és az anyag által megkövetelt módosításait. A részfejezeteket mindig összefoglalás követi, majd az egész könyvet egy összefoglaló fejezet zárja.

Az igen alapos munka a nyelvcseré folyamatának körülmekintő, meggyőző bemutatása. Kiderül, hogy a társadalomba való beilleszkedés útján jelentős szerepet játszik a standard mellett (sőt helyett) a helyi dialektus elsajátítása. Érthető tehát, hogy az adott körülmények között a svájci dialektus(ok) ismeretének kérdéseivel alaposan foglalkozik. A magyar nyelvjárások hatásának kérdése ehhez képest sokkal elnagyoltabban tárgyalatik. – A nyelvi anyagban előforduló *ö-ző* alak kapcsán megjegyzi ugyan, hogy ilyen nyelvjárás van Magyarországon, Szeged környékén (154), az azonban nem derül ki, hogy az adatközlőnek valóban van-e kapcsolata ezzel a magyar nyelvjárással, mivel a magyar nyelvterületen nemcsak itt, hanem máshol is van *ö-zés*. (A település neve azonban a helyi nyelvváltozatban sem *Szögöd!*) Nehezen érthető az a megállapítás (305), hogy – mivel az első generációs magyarok a Felvidék kivételével az egész magyar nyelvterületet képviselik – nem valószínű, hogy a Figurás táncegyüttes tagjainak nyelvhasználatában előforduló *-ba/-be*-használat a *-ban/-ben* helyett az első generáció nyelvéből „öröklődött” át. (Mivel a szülők – nyelvi tekintetben – csaknem az egész nyelvterületet lefedik, a hibás alak használata a szerző szerint nem származhat tőlük; azért a csoport két dominánsnak nevezett tagját teszi felelőssé.) Ezekhez hasonló tévedések helyenként másutt is találhatóak. (Az efféle tévedések, tárgybeli ismerethiányok háttérben bizonyára az áll, hogy a szerző nem végzett magyar szakot.)

A könyv elsősorban idegen anyanyelvű olvasóit aligha zavarja (és a könyv szakmai értékét egyáltalán nem csökkenti) az a néhány tévedés, ami a magyar olvasóban a korrekció vágyát ébreszti fel. Vizsoly – ellentétben a könyvben olvashatóval (38) – nem Nógrád megyében, hanem Abaújban (Borsod-Abaúj-Zemplén megye) van. Árpád-házi Szent Erzsébet (1207., Sárospatak – 1231., Marburg; akit német nyelvterületen thüringiaiként ismernek) nem tévesztendő össze az egyébként ugyancsak Árpád-házi Tóssi Szent Erzsébettel (1292. v. 1294., Buda – 1336. v. 1338., Tóss). A két szent adatai összekeveredtek a könyv lapjain (38). A magyar–svájci kapcsolatok elősorolása kapcsán ez utóbbi említendő természetesen.

TÁTRAI INGFAINGER NÓRA munkája igen gazdag adathalmazon végzett kutatás eredménye. Vizsgálatai szerteágazó módon mutatják be a Svájcban élő magyarok csoportjainak nyelvhasználati szokásait. Statisztikai adatait táblázatokba foglalja és diagramok révén teszi szemléletessé. Adatközlőinek nemcsak a magyar, hanem a német standard, továbbá a helyi (zürichi, aargau, illetve berni) dialektusban való jártasságát is vizsgálja. Ebben az összefüggésben a magyar nyelvjárásokra való kitekintése elnagyoltnak tűnik. A munka egésze a kutatók széles körű érdeklődésére tarthat számot mind a hungarológia, mind a germanisztika részéről. A kétnyelvűség, nyelvi interferenciák kutatása során tett általános összefüggéseket érintő megállapításai pedig a továbbiakban megkerülhetetlenek lesznek.

ZELLIGER ERZSÉBET

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Avató beszéd Kiss Lajos emléktáblájának leleplezése alkalmával*

„Az embernek csak az arca ismerhető. De az arca nem ő. Ő az arca mögött van. Láthatatlan.” – hangzik Gárdonyi regényének utolsó mondata. Most emléktábla előtt állunk, amelyen csak név van, arc nem látható. Kíséreljük meg az arcot felidézni!

Az apokaliptikus irodalom is több helyen foglalkozik az arcokkal. Ezékiel próféta például olyan „élőlények”-ről ír, akiknek több arcuk volt: emberarcuk, oroszlánarcuk és sasarcuk. Most, e méltó emlékmű leleplezésekor hasonlítom Kiss Lajost a próféta látomásában megjelenő csodalényhez. Kiss Lajos sasarcval nézett a tudományba, a legapróbb részletet is észrevevő figyelemmel fürkészte nyelvünk történetét. Aligha fordult elő széles körű kutatási területén olyan tárgy, amelyről minden lényeges adatot, amiből megbízható következtetéseket lehetett levonni, ne ismert volna. Erről ékesen tanúskodnak szófejtései és a magyar nyelv szláv tükörszavairól írott, ma már nélkülözhetetlen kézikönyvnek számító monográfiája.

Kiss Lajos oroszlánarca kismonográfiáiban és bírálataiban válik láthatóvá számunkra. A tiszta és megbízhatóan adatolt tények tiszteletében lehetséges, hogy a magyar tudományos szlavisztika első európai rangú képviselője, Asbóth Oszkár volt a példaképe. Ha tudományos munkák értékeléséről volt szó, mindig megingathatatlanul és tárgyilagosan az általa legmegbízhatóbbnak ítélt álláspontot képviselte. Olykor talán kissé túl szigorúan is. Oroszlánarcát, amely természetesen egységet alkotott sasarcával, láthatta az egész magyar tudományos nyilvánosság.

Emberarcát – hogy a próféta által megjelenített csodalényhez visszatérjek – ritkán láhattuk. Feltehetően közeli munkatársai tapasztalhatták meg az önzetlen segítségnyújtásban, de talán leginkább a Hadrovics László köré csoportosuló szláv kruzsok résztvevői élvezhették társaságát, eredeti humorát és humorérzékét. Fehér asztal mellett ez az arc nyílt ki leginkább, mindnyájunk számára élvezhetően és tanulságosan, hiszen az általa elmondott történetek, anekdoták mélyén mindig valamely hasznos, sőt hasznosítható tanulság rejtőzött, csak meg kellett találni a kulcsot hozzá.

A kor nem kedvezett neki, mint sok más sorstársának sem. Az emberi élet kiszabott idejét tekintve későn jöttek a hivatalos elismerések, de azért annyira nem későn, hogy utolsó éveit meg ne könnyítették volna.

Az általa szerkesztett, „A múlt magyar tudósai” címet viselő sorozatban nagynevű elődeinkről, Asbóth Oszkáról, Melich Jánosról, Kniezsa Istvánról és Hadrovics Lászlóról szóló mesteri kismonográfiákból a mai szlavista nemzedék is tanulhat és tanul is. Ki tudja, meddig?!

Most, az emléktáblát leleplezve egy pillanatra felvillantottuk arcait. Tisztelegjünk előttük illendőképpen! A sasarcotól elismerő főhajtással, az oroszlánarctól egy szemvillanással, a harmadikat pedig, amelyben persze látható az első kettő is, őrizzük meg jól emlékezetünkben, és tartsuk kötelességünknek, hogy láttassuk a jövő generációkkal is. Legigazibb valóját, e harmadik arc legbelső rétegét csak legszűkebb családja láthatta, legyen tehát ez az alkalom tiszteletnyilvánítás a családnak a tágabb família, a szlavisták és a hungarológusok jelen képviselői részéről is.

NYOMÁRKAY ISTVÁN

* Elhangzott 2005. december 16-án a Kiss Lajos egykori lakása (Budapest, XI. kerület, Kemenes u. 6.) falán elhelyezett emléktábla leleplezése alkalmából.

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

ismét meghirdeti

ÖNKÉNTES NÉPNYELVI GYŰJTŐPÁLYÁZATÁT

A pályázat kiterjed az egész magyar nyelvterületre, s olyan önálló kutatáson alapuló, forrásértékű adattárak és rendszerezések készítésére irányul, amelyek eddig még nyomtatásban nem jelentek meg.

Célja a magyar nyelvterület fokozatosan feledésbe merülő nyelvi értékeinek (tájszavak, hagyományos népi mesterségek és tevékenységek szakszókincse; különböző társadalmi rétegek jellegzetes szavai; ragadványnevek, becenevek, népi helynevek; közmondások, szólások stb.) összegyűjtése, archiválása és lehetőség szerinti megjelentetése.

A pályázat nyitott: bármilyen foglalkozású, a téma iránt érdeklődő kutató egyénileg vagy csoportosan (szakkör, hagyományörző kör stb.) küldhet be pályamunkát.

A levéltári, irattári, anyakönyvi kutatásokra épülő dolgozatokban (az összesítések és táblázatok kivételével) az adatok betűhív írását, az élőnyelvi (adatközlőktől való) gyűjtések esetében egyezményes fonetikai lejegyzés követését kérjük. Feltétlenül jelölni kell tehát a zárt *ë* (rövid *é*), nyílt *ä*, palóc *á*, hosszú *ā*, *ē*, rövid *u*, *ü*, *i* hangokat a köznyelvi hosszúk helyén (és fordítva); a kettőshangzókat; a *j* ~ *ly* ~ *l* ejtést; *gy*-zést, *ty*-zést (pl. *vargyu* [varjú], *apya* [apja] stb.); a hangkiesést, a hasonulást, az összeolvadást (pl. *béküttä* [beküldte], *rosföd* [rozsföld], *ëmongya* [elmondja] stb.). Ehhez segítséget többek között DEME LÁSZLÓ „A magyar nyelvjárások hangjainak jelölése” (Magyar Nyelvjárások II. évf. 18–37), HAJDÚ MIHÁLY–KÁZMER MIKLÓS „Magyar nyelvjárásai olvasókönyv” (Tankönyvkiadó, Bp., 1974. 9–13) és KISS JENŐ szerk. „Magyar dialektológia” (Tankönyvkiadó, Bp., 2000.) című munkáiban találhatunk.

A pályadíjak a következők:

1. díj: 50 ezer Ft
2. díj: 30 ezer Ft
3. díj: 15 ezer Ft

Az első helyezett munkáját a Magyar Nyelvtudományi Társaság lehetőség szerint megjelenteti, a legjobb dolgozatokat a Társaság archívumában helyezzük el és a további kutatás számára hozzáférhetővé tesszük.

A legalább 10 lap terjedelmű pályázatot két példányban, a személyes adatokat külön lapon mellékelve kell a Társaság címére **2005. november 11-éig** eljuttatni.

Az eredményről 2006 februárjában levélben tájékoztatjuk a pályázókat.

A pályázattal kapcsolatban bővebb felvilágosítást a Magyar Nyelvtudományi Társaság címén levélben (1088 Bp., Múzeum krt. 4/A), illetve a 485-65-00/5150-es telefonszámon Fodor Jánostól lehet kérni.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

144. **Tolcsvai Nagy Gábor:** A nyelvi norma. 1998.
 145. **Gerstner Károly:** A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 1998.
 146. **Lengyel Klára:** Az igenevek helye a szófaji rendszerben. 2000.
 147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
 148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
 149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
 150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
 151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.
 152. **Kugler Nóra:** A módosítószók funkciói. 2003.
 153. **Zsilinszky Éva:** Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 2003.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

213. Balázs János-emlékülés. Szombathely, 1999. november 18. Szerk. **Pusztay János.** 2000. 200 Ft.
 215. Révai Miklós-jubileum. Győr, 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő.** 2000. 400 Ft.
 216. Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején. XIV. anyanyelv-
 oktatási napok. Szerk. **Raisz Józsa és Zimányi Árpád.** 2002.
 218. A magyar nyelv és a magyar nyelvű oktatás helyzete Romániában. Nyelvészeti tanácsko-
 zás Jászberényben. Szerk. **Horváthné Kispéter Zsuzsanna.** 2003. 300 Ft.
 219. **B. Gergely Piroska:** A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció
 és ellenreformáció korában. 2003. 300 Ft.
 220. **Sajtos József:** Sárvíz menti nyelvatlasz. 2004. 3000 Ft.
 221. Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében. Szerk. **Kiss Jenő.** 1500 Ft.
 222. **Szenczi Molnár Albert:** Novae grammaticae ungaricae libri duo. Új magyar grammatika
 két könyvben. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2004. (Ez a szám
 könyvárusi forgalomban nem kapható!)

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
 Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
 Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
 Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
 Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
 Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
 Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
 Lobkowitz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
 Nagyszombati-kódex. 1512–13. 2000. 2200 Ft.
 Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
 Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
 Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata.
 XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
 Kéziratok magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és
 XVIII. század. 1998. 300 Ft.
 Pozsonyi Kódex. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi,
 a bevezetést és a jegyzeteket írta Abaffy Csilla, Abaffy Erzsébet, Madas Edit. 2004. 2000 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
 Kódexkiadások: Szent Margit élete. 1990. 336 Ft; Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450 Ft; Gömör-
 kódex. 1516. 2001. 1500 Ft.
- Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei. I–IV.
 + Mellékletek. Bp.–Zalaegerszeg, 1991–1998. 3600 Ft.
- Nyirkos István: Az inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen, 1993. 300 Ft.
- A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–VIII. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeál-
 lította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995–1999. I–IV. kötetenként 2500 Ft, V–
 VIII. kötet 3500 Ft. (Társasági tagoknak 2000, ill. 3000 Ft.)
- Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára.
 Bp., 1999. 600 Ft.
- Köszöntő Fodor István 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
- Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
- Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedüs Attila. Szerk.
 Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 500 Ft.
- A szinonimitásról. Szerk. Gecső Tamás és Spannraft Marcellina. Bp., 1998. 800 Ft.
- Kiss Lajos: Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, 1999. 2100 Ft.
- Poliszémia, homonímia. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 1999. 1680 Ft.
- Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 2000. 1000 Ft.
- T. Somogyi Magda: Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései. Bp., 2000. 800 Ft.
- Grétsy László: A mi nyelvünk. Bp., 2000. 3000 Ft.
- Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése 1. Alsófehér megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és
 Janitsek Jenő. Bp., 2001. 500 Ft. – 2. Háromszék. Közzéteszi Hajdú Mihály és Slíz Mariann.
 Bp., 2001. 500 Ft. – 3. Szilágy megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sebestyén Zsolt. Bp.,
 2002. 500 Ft. – 4. Kisküküllő és Nagyküküllő megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sebes-
 tyén Zsolt. Bp., 2003. 500 Ft. – 5. Torda-Aranyos megye. Szabó T. Attila kéziratot gyűjté-
 séből közzéteszi Hajdú Mihály, Buboly Magdolna, Sebestyén Zsolt. 2004. 500 Ft.
- Magyar Nyelvjárás Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről – nyelvjárás régiók
 szerint. 1. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Audio-CD. Bp., 2001. 3000 Ft, társasági
 tagoknak 2500 Ft.
- Magyar Nyelvjárás Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről – nyelvjárás régiók
 szerint. 1. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Multimédiás CD-ROM. Bp., 2002. 5000 Ft,
 társasági tagoknak 4500 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

A MAGYAR NYELV MUNKATÁRSAIHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy folyóiratunkba szánt cikkeik formai kialakításában a „Szerzőink figyelmébe” című közleményünket tekintsék irányadónak. Olvasható az interneten, folyóiratunk honlapján: <http://www.c3.hu/~magarynyelv/>.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. – Az évi tagsági díj 500 Ft, nyugdíjasoknak 400 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 300 Ft. – A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A. III. em.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 11991102–02102971 számú csekkszámájára.

EGYÉB TUDNIVALÓK

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, e-mailben: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: +36-80-444444. • Megvásárolható a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu) • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán. **A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magarynyelv/>. E-mail címünk: magarynyelv@c3.hu.**

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Múzeum krt. 4/A. II. em., H-1088 Hungary. E-mail: magarynyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magarynyelv/>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága. Subscriptions accepted by newspaper carriers, and in the Magyar Posta Rt. office: 1008 Budapest, Orczy tér 1. E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu. Distributed outside Hungary by Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: +36-1-201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu).

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

LORÁND BENKŐ

Editorial Board

IMRE BÉKÉSI, LÁSZLÓ HONTI, FERENC KIEFER,
JENŐ KISS, ISTVÁN NYOMÁRKAY, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, ISTVÁN SZATHMÁRI

Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

Technical Editor

TAMÁS FARKAS

CONTENTS

<i>Kiefer, Ferenc</i> : Is there such a thing as Hungarian semantics?	129
<i>Kiss, Jenő</i> : International Congresses on Hungarian Linguistics: some historiographic notes	140
<i>Sarbak, Gábor</i> : An early 16th-century Hungarian record in the National Library of Bavaria	147
<i>Haader, Lea</i> : The Munich Heritage	161
<i>Kenesei, István</i> : Double focus and double negation in Hungarian	178
<i>Juhász, Dezső</i> : The Hungarianization of surnames and national romanticism	196
<i>Senga, Toru</i> : The word <i>yen</i> and what surrounds it	202
Minor Contributions. <i>Kustár, Zoltán</i> : Correspondences of Hebrew 'ámar 'say' in twentieth-century Protestant Hungarian Bible translations	213
E t y m o l o g i e s. <i>A. Molnár, Ferenc</i> : A construction from Jókai Codex and <i>vylagumtul</i> 'from the light of my eyes' in Lamentations of Mary. – <i>Borzsák, István</i> : Once more on <i>borzsák</i> 'winebag'	219
H i s t o r y o f L i n g u i s t i c s. <i>Lőrinczy, Réka</i> : Further observations apropos of an 18th-century Romanian grammar	221
R e v i e w s. <i>H. Tóth, Tibor</i> : Kiefer Ferenc ed., <i>A magyar nyelv kézikönyve</i> [Handbook of the Hungarian language]. – <i>Éder, Zoltán</i> : In memory of Kálmán Szily (1838–1924). The chronology of his oeuvre. – <i>Kiss, Jenő</i> : Historical studies on specialized varieties of Hungarian. – <i>Nyomárkay, István</i> : Keszler Borbála, <i>Írásjeltan. Az írásjelhasználat szabályai, problémái és története</i> [Punctuation marks. The rules, problems, and history of punctuation]. – <i>Zelliger, Erzsébet</i> : Nóra Tátrai Infanger, <i>Die Sprachgebrauch der Ungarn in der Schweiz</i> . Cross cultural communication	232
S o c i e t y N e w s. <i>Nyomárkay, István</i> : Dedicatory speech at the unveiling of Lajos Kiss' memorial plaque. – Call for papers	253

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

CI.

ÉVFOLYAM

2005.

3. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, HONTI LÁSZLÓ, KIEFER FERENC,
KISS JENŐ, NYOMÁRKAY ISTVÁN, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

Technikai szerkesztő:
FARKAS TAMÁS

TARTALOM

<i>Kiss Jenő</i> : Emlékbeszéd Zsirai Miklós rendes tag felett	257
<i>Benkő Loránd</i> : A székelység szerepe az Árpád-kori magyar országvédelemben	269
<i>Hasan Eren</i> : A török nyelv etimológiai szótára és a magyar nyelvtörténet	275
<i>Siptár Péter</i> : A magánhangzó-kapcsolatok fonológiájából	282
<i>Senga Toru</i> : <i>A jen</i> szó és ami körülötte van	304
<i>Székely Gábor</i> : A lexikai és összehasonlító fokozásról és mérséklésről	312
K i s e b b k ö z l e m é n y e k. <i>Pusztai Ferenc</i> : Nyelvhasználati minősítések a középmagyar beszélt nyelvben	332
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Mizser Lajos</i> : Pusztai – Elve	335
É l ő n y e l v. <i>Kicsi Sándor András</i> : Néhány népi gombanevünkről	336
S z e m l e. <i>Péntek János</i> : Kontra Miklós szerk., Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon. – <i>Büky László</i> : Zrínyi-szótár. Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete. – <i>Szabó József</i> : Balogh Lajos, Büki tájszótár. – <i>Nagy L. János</i> : Az újra élő lexikon. – <i>Posgay Ildikó</i> : Ladányi Mária – Dér Csilla – Hattyár Helga szerk., „...még onnét is eljutni túlra...” Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére	352
K ü l ö n f é l é k. <i>Kolláth Anna</i> – <i>Z. Szentesi Orsolya</i> – <i>Szoták Szilvia</i> : Kiegészítés a szomszédos országok magyarnyelvi kutatóállomásairól szóló beszámolóhoz	371
T á r s a s á g i ü g y e k. <i>Bölcskei Andrea</i> : Bemutatkozott a felvidéki névtani műhely. Névtani konferencia Kolonban (2005. június 2–4.)	378
L e v é l s z e k r é n y. <i>Szkripecz Sándor</i> írja. – <i>Zilahi Lajos</i> írja	379

Emlékezés Zsirai Miklós rendes tag felett*

1. 2005. szeptember 9-én lesz fél évszázada annak, hogy Zsirai Miklós elhunyt. Halála óta túl vagyunk nemcsak évtizedek során, de nyelvtudományi paradigmaváltásokon, sőt világtörténelmi súlyú és következményű eseményeken is. Az időnek, így a tudománytörténetnek a rostája is bőven rostálhatott – és rostál is: sorra hullnak ki a kollektív emlékezetből a tudománytörténet jeles alakjai. Zsirai Miklósról szólván HONTI LÁSZLÓ mégis azt mondhatta: „Az életmű nagy része máris kiállta az idő próbáját. Az elkövetkezendő idők finnugristái is megbecsült ismeretforrásként fogják lapozgatni Zsirai munkáinak egyre sárguló lapjait” (Megemlékezés a Zsirai-emlékszoba avatásán; Budapest, 2000. november 6.).

A visszaemlékezőnek mégis van gondja. Mégpedig azzal, hogy hogyan lehet közel hozni azokat az életművet meghatározó eseményeket és szemléletet, megérteni a személyes döntéseket, amelyek olyan korban zajlottak, születtek és hatottak, amelyben a történelem olykor bizony brutális módon s többször is belegázolt emberi sorsokba, tehát életművekbe is. Hogyan lehet érzékeltetni mindazt, ami az utókor számára már-már hihetetlennek tűnhet akkor is, ha bizonyos korabeli dokumentumokon kívül ma még személyes tapasztalatok hitelesítik a fölidézendő eseményeknek legalább egy részét? Mert valóban, szinte világok választanak el bennünket attól az időtől, amikor Zsirai Miklós megkezdte – életútját meghatározó – egyetemi tanulmányait. Hol van már az Osztrák-Magyar Monarchia és a történelmi Magyarország, hol van Simonyi Zsigmond, akinek Zsirai tanítványa volt?

A tudománytörténet elemzőjétől a történelmi hűség iratlan szabálya tényszerű számbevétel követel, legyen bármi is ma a véleményünk elmúlt korok értékszemléletéről, tudományos felfogásáról. Ennek szellemében igyekszem megkeresni a régen lezárt életmű és életút legfontosabb kapcsolódási pontjait, s emlegetem a szokottnál gyakrabban az életút egyes mozzanatait, illetőleg idézem Zsirai saját szavait. (A Zsirai Miklós életéről és munkásságáról tájékoztató írások közül – a bennük közölt tények, adatok és továbbvezető irodalom miatt is – a következőkre hívom föl a figyelmet: PAIS DEZSŐ, Zsirai Miklós: MNy. 1959: 317–27; Zsirai Miklós emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. HAJDÚ PÉTER. Bp., 1992.; DOMOKOS ÁRON, Századunk magyar nyelvésze: Zsirai Miklós. Bp., 1992.; KISS JENŐ, Zsirai Miklós. Bp., 1995.)

2. Zsirai Miklós 1892. október 10-én született a Sopron megyei, rábaközi Mihályiban jómódú lutheránus földműves szülők első gyermekeként. Az a falusi környezet, amelyben élt, a kisfiút alapvető tapasztalatokkal ruházta föl. A rendszeres, lelkiismeretes

* Megemlékezésként elhangzott 2005. április 18-án Budapesten, a Magyar Tudományos Akadémia székházában. Megjelenik Zsirai Miklós halálának 50. évfordulójára (1955. szeptember 9.).

munka becsülete, a közösségi szolidaritás, összetartás ekkor vált íratlan törvényé számára. Az osztatlan falusi iskolában, ahol hetven-nyolcvan gyerek tanult összezsúfolódba, hamar kiderült, hogy a kis Zsirai fiú fogékony, éles eszű. Tanítója fölfigyelt rá, s rábeszélte az apát, hogy taníttassa tehetséges gyermekét. A kisfiú nagyon korán szembesült a gyász fájdmával. Négyévesen veszíti el édesanyját és kisebbik öccsét. 1904 szeptemberében került Sopronba, az Alpok melletti urbsba, a későbbi „leghűségesebb város”-ba, a magas színvonaláról, nemes hagyományairól híres evangélikus líceumba. A *genius loci* olyan licista elődök emlékezetét idézte meg számára is, amilyen például a grammatikairó Kövesdi Pál, Ráth Mátyás, Hajnóczy Dániel, a költő és szuperintendens Kis János, Berzsenyi Dániel, Akadémiánk első titoknoka: Döbrentei Gábor, Petőfi barátja: Pákh Albert, a természetíró és szakfordító Vajda Pál, Dóczy Lajos és Lehr Albert volt. De meg sem szokhatta a kisdiák az új környezet légkörét, október elején édesapja temetésére kellett hazautaznia.

A líceum serkentő és fegyelmező, nemesítő légkörében ízlelte meg a tudás ihletését, a szellem varázslatos kalandját, s attól már nem tudott – nem is akart – szabadulni. Az 1790 óta működő liceumi önképzőkörnek, a Magyar Társaságnak kiemelkedő szorgalmú és eredményességű tagja volt: verseivel, novelláival, műfordításaival, biológiai, történelmi, irodalomtörténeti tárgyú pályamunkáival tűnt ki. 1910-ben a líceum gyorsíró körének jegyzőjévé, a Soproni Gyorsíró című folyóirat pedig társszerkesztőjévé választotta. Visszaemlékezve ő maga nevezi meg a Társaság fontos jótéteményeit: „mindegyikünk kapott valami értékes ösztönzést, nemes sugallatot, hasznos útravalót. Mindegyikünkben felébredt magyar voltunk öntudata, s mindegyikünknek meg kellett szívelnie a társas együttélés, a közös munka fegyelmező tanulságait ... a Társaság ismertette, szeretettette meg velem a könyvet és a tudományos munkát ... A szűkösen világított olvasóteremben friss levegő csapott az arcunkba, fénycsóvák gyúltak fel, távlatok nyíltak meg szemünk előtt, amint önfeledten habzoltuk az egészség, szépség és igazság ígéit. Hány meg hány ezer fiatal lelket menthetett meg a könyvtár szentélye! ... hittünk az önként vállalt munka becsületében ... megigézt bennünket a legmagasabbrendű eszmények szolgálatának hevélete” (Emlékfüzet a Magyar Társaság 150 éves évfordulója alkalmával 1790–1940. Sopron, 1940. 9). Íme, itt és ekkor alakul ki benne a könyvek és az olvasás szenvedélye, s ez vezeti el később ahhoz, hogy fogsága éve alatt is sokat olvasson, majdan pedig föl-építse messze földön híres könyvtárát. Sopronban több fontos tapasztalatra is szert tett. Ott volt alkalma többször is közelről érzékelni a magyarsággal szemben osztrák részről jelentkező lenézést, s ez erősítette önvédelmi hajlamát, s érlelte azt a meggyőződését, hogy nem szabad szó nélkül hagyni a magyarságról, történelméről, nyelvéről, kultúrájáról megfogalmazott igaztalan támadásokat, valótlanságokat. PAIS DEZSŐ tágabb történelmi összefüggésbe ágyazva magyarázza Zsirai szóban forgó szemléletmódját: „Népünknek ezt az ágát éppen az évszázadok óta fennálló gyeplő-helyzet anyagi és szellemi veszedelmei, fenyegetései tartották folyamatos készenlétben, hogy nagyban és kicsiben csak azért is ragaszkodjék önmagához. Ebből a »vígyázó« lelkületből nőhetett ki Zsirai Miklós rajongó szeretete a magyar nyelv iránt” (MNy. 1959: 317). Tegyük hozzá: Zsirai olyan korban élt, amikor az anyanyelv nem kommunikációs funkcióinak (tehát például közösségi szimbólum voltának, illetőleg identitásjelölő szerepének, valamint kultúrahordozó funkciójának) a tudata Magyarországon is a mainál jobban előtérben volt.

Sorsszerű véletlen, hogy Sopronban találkozott későbbi mesterével, az akkor már neves tudóssal, aki számára mérték és példa lett, a szintén a soproni líceumban tanult és érettségizett Gombocz Zoltánnal. Ezt írta az első találkozásra emlékezve: Gombocz „tudománya nagyobb volt, mint hittük, de annak csak sugallatos varázsát éreztük, nem pedig megsemmisítő fölényét” (Képes Luther-naptár 1929: 90). Az érettségi után, 1912-ben

Zsirai az Eötvös Collegiumba jelentkezett, s az egyetemre magyar–latin–görög szakra nyert fölvételt. Egyetemi tanulmányait az akkori magyar nyelvtudomány kiválóságai: Gombocz Zoltán, Melich János, Simonyi Zsigmond és Szinnyei József alatt kezdte meg. A tudományos pályán Gombocz indította el (mihályi tájszavak gyűjtésével és közzétételével). Elsősorban a nyelvtudomány, a finn nyelv és a magyar őstörténet kérdései foglalkoztatták. Alapvizsgálata után, 1914 júniusában álmái csodaföldjére, Finnországba utazott, finn nyelvtudásának a tökéletesítése céljából. Alig nézett azonban körül, kitört az I. világháború. Az internálás veszélye elől menekülve (Finnország akkor még orosz fennhatóság alatt állt) hazajött, jelentkezett katonának, szeptember elsején bevonult Sopronba, kedves diákvárosába. A kiképzés után az orosz frontra, majd hamarosan a tűzvonalba került, 1915. március 29-én pedig orosz fogságba esett. Öt és fél évet töltött szibériai (nagyreszt tobolszki) fogságban. A sok nélkülözés, a testi-lelki megpróbáltatások, a két és fél év kényszermunka mellett, illetőleg után céltudatos kitartással tanult fogva tartótól nyelveket (oroszul és zürjénül), s a Vöröskereszt révén kapott könyvek olvasásával gyarapította nyelvi, nyelvészeti, történeti és néprajzi ismereteit. Azaz – Németh Lászlóval szólnán – a gályapadból laboratóriumot csinált a maga számára. Egy, szülőfalujába küldött levelezőlapon írta: „Igazán minden testi-lelki erőnk megfeszítésére van szükség, hogy valamennyire is nyugodtan várjuk sorsunk eldőlését” (1920.). Évekkel később, visszatekintve pedig: „legtöbbünkben ... ellenállhatatlan erővel lobogott a hazatérés, az ott-hon dolgozás vágya” (önéletrajzából, 1945.). 1920. november 20-án térhetett haza, s akkor értesült arról, hogy öccsét, aki a délvideki hadszíntéren tűnt el, holtá nyilvánították. Itthon újra beiratkozott az egyetemre. Élettapasztalatokban, tudásban meggazdagodva, a sanyarú sorstól megedzve s a visszanyert szabadság lendületével célirányosan finnugor összehasonlító, valamint (orosz nyelvtudása birtokában) szlavisztikai tanulmányokba mélyedt. Megszerezte a diplomát és 1921-ben a bölcsészdoktori címet is. Ez évben nevezték ki a Magyar Tudományos Akadémia főtitkári irodájának vezetőjévé, s e minőségében 3 évig dolgozott, beletekintve a tudományszervezés és a tudománypolitika világába. Szakmai és pedagógiai szempontból döntő fordulat volt az, hogy 1924-ben az Eötvös Collegium tanára lett. Maga írta, hogy a Collegiumban töltött nyolc év „eszményien kedvező lehetőségeket nyújtott arra, hogy régi vágyaimnak megfelelően minden időmet tudományos önképzésre, nyelvészeti tanulmányokra, önálló kutatásokra s ismeretközlő, nevelő munkára fordíthassam” (önéletrajzából, 1945.).

3. Zsirai tudományos munkálkodásának nagyobbik része arra az időszakra esett, amely a külső körülményeket, az anyagi, a szervezeti, a személyi és publikációs föltételeket tekintve mélypont volt a magyar finnugrisztika eddigi történetében. 1923-ban írta Zsirai Wichmann-nak küldött levelében: „Koldulunk..., de tán van valami biztató is abban, hogy életosztónk elhallgattatja a szemérem tiltakozó felszisszenéseit” (Zsirai Miklós tudományos és magánlevelezése. Közreadja és a jegyzeteket készítette: KINCSES KOVÁCS ÉVA. Miskolc, 1996. 61). A XX. század elejére már lerakták a tudósok a finnugor összehasonlító nyelvtudomány alapjait, tudományosan igazolt tény volt tehát, hogy a magyar nyelv a finnugornak nevezett nyelvekkel rokon. De csak Zsirai halála után kezdődött el a tudományszak azon paradigmaváltása és ténylegesen nemzetközivé válása, egyszersmind extenzív és intenzív növekedése, amely módszerbeli, tematikai és szemléleti téren egyaránt nagy változásokat hozott – nálunk a XX. század hatvanas-hetvenes éveitől. Zsirai idején a finnugrisztika kevés kivételt nem tekintve finn, magyar és észt nyelvészektől művelt tudomány volt. A kutatások középpontjában a finnugor alapnyelvre vonatkozó tudás gyarapítása állott, tehát az összehasonlító vizsgálatok és az etimológia uralkodott. A cél nemcsak annak megállapítása volt, hogy mi a közös az egyes rokon-

nyelvekben, hanem az is, mi állapítható meg a föltételezendő alapnyelvet egykor beszélő népszerűség műveltségéről, illetőleg az egyes finnugor népek nyelvére, őstörténetére, egykor volt szálláshelyére, történelmére vonatkozólag. Az eredetileg csak nyelvészeti kérdésekkel foglalkozó finnugrisztika Hunfalvy óta finnugor filológiává szélesedőben volt. A finnugrisztika vezető nemzetközi folyóirata, a *Finnisch-ugrische Forschungen* már indulásakor, 1901-ben néprajzi, őstörténeti, vallástörténeti stb. kérdéseket is tematikájába tartozónak tekintett. Zsirai számára tehát természetes volt, hogy a nyelvtudományon kívülre is tekintett. „Finnugor rokonságunk” című, enciklopedikus jellegű nagy munkája a magyar finnugrisztika első olyan műve, amelyben rendszeres elemzés tárgya az egyes finnugor nyelvű népek történelme és tágon értelmezett művelődéstörténete, beleértve természetesen a néprajzot, a népköltészetet és az irodalmat is. A kutatások nélkülözhetetlen feltétele a helyszínen, tehát az oroszországi, később szovjetunióbeli, nem államilag támogatott finnugor népek anyanyelvi beszélőitől gyűjtött nyelvi anyag volt, amelyeknek nagy részét finn és magyar, azaz nem anyanyelvű kutatók gyűjtötték. Minthogy pedig a Szovjetunió létrejöttével a helyszíni gyűjtések lehetősége hosszú időre megszűnt, a finnugor kutatások folytatásának elemi feltétele volt a kéziratos gyűjtések közzététele. Szóba sem jöhetett, hogy Zsirai Miklós fölkeresse Vogul- vagy Osztyájköföldet, amelynek a közelében töltötte hadifogoly-éveit. Annak is örült, ha egy-egy vogul vagy osztyák ábécéskönyv eljutott hozzá. S persze reménykedése ellenére aggódott is a kis finnugor népek jövője miatt, tudósi objektivitása ezt írta vele imént említett munkájában: „a vogulok-osztyákok napjai meg vannak számlálva, föltartóztathatatlannul közeleg végleges kihalásuk” (198). Ilyen körülmények között valóban elsőrangú feladat volt a még publikálatlan korábbi nagy gyűjtések közzététele. Annál is inkább, mert ezek a följegyzésük idején is archaikus hősénekek és mondák ígérték a legtöbb nyelvi és történeti tanulságot összfinnugor, következőképpen magyar őstörténeti szempontból is. Zsirai tehát szakmai és erkölcsi kötelességének egyaránt tartotta Reguly még kiadatlan osztyák hősénekeinek sok idejét, energiáját lekötő megjelentetését.

Finn- és Észtország az első világháború után vált függetlenné, Magyarország pedig Trianon utáni helyzetben, a kisantant létrejötte nyomán súlyos külpolitikai elszigeteltségben is találta magát. A háború utáni újraorientálódás kényszerében ösztönösen kereste mindegyik ország értelmisége a szövetségest, a megbízható barátot, s a nyelvrokonság – ahogy ezt más népek példáin is láthattuk és látjuk – ebben (kulturális és politikai szempontból is) kézenfekvő lehetőségnek tűnt, bár a három finnugor ország esetében közvetlen nagypolitikai következmények nélkül. A néprokonsági program alapelvei 1921-ben Helsinkiben, az összfinnségi iskolaügyi konferencián a neves finn tudós, Setälä beszédében már elhangzottak, s így foglalhatók össze (SZÍJ ENIKŐ tolmácsolásában): „a nemzeti tudományok fellendítése és az eredmények propagálása, a kapcsolatok fejlesztése és tartalmi elmélyítése, s mindez azzal a céllal, hogy tanuljunk egymástól, egymást segítsük, hogy ki-ki a maga fejlődésével az emberiség fejlődését szolgálja, a saját nemzeti kultúrájával az emberiség kultúráját gyarapítsa” (SZÍJ ENIKŐ: A finnugor néprokonsági eszme a 20-as, 30-as években. In: Magyar őstörténeti könyvtár I. Őstörténet és nemzettudat 1919–1931. Szeged, 1991. 80; vö. még JOHANNA LAAKSO, *Hungarian Studies and Finno-Ugrian Studies at Odds*. In: *A magyar nyelv idegenben*. Debrecen–Jyväskylä, 2002. 211–20; BERECSKI ANDRÁS, *A két világháború közötti magyar–észt kapcsolatok történetéről: Jogtörténeti Szemle* 2004/1: 58–67). E szemlélet hatására a két világháború között a finnugor nyelvtudomány mindhárom említett finnugor országban nem tudományos vonatkozásban is szerephez jutott, fölértékelődött. Ezért is vált mind Finn- és Észtországban, mind Magyarországon többé-kevésbé a nemzeti tudományos kutatási program részévé a finnugor kutatás. Nálunk ezt a szemléletet erősítette az országgra szakadt bal-

sors, illetőleg az utódállamokban lábra kapó, a magyarság és a magyar nyelv múltbéli szerepét tagadó és lekicsinylő kísérletek, propagandák, amelyek fölerősítették az önvédelmi reflexet és a magunkba, illetőleg a múltba fordulást (l. BENKŐ LORÁND: MNy. 1991: 4, 11). A magyarságtudományi kutatások ösztönzésével az ország elszigeteltségének oldását és a külföldön kialakult-kialakított, indokolatlanul kedvezőtlen magyarságképeknek a korrekcióját igyekeztek elősegíteni. Minthogy pedig a magyarság östörténetére vonatkozó, tudományosan valószínűsíthető és igazolható megállapításokat elsősorban a nyelvtudománytól remélhették, az összehasonlító finnugor nyelvtudomány művelőinek nagy része azzal a meggyőződéssel folytatta tudományos tevékenységét, amely Zsirai megfogalmazásában így hangzik: „Tudományos munkásságom a magyar és a rokon finnugor nyelvekre irányul, s az a célja, hogy a nyelvi tények összehasonlító vizsgálata alapján minél teljesebb, minél megbízhatóbb képet rajzolhassak a hajdani közös alapnyelvről, valamint e közös alapnyelvet beszélő ősnép műveltségi viszonyairól és történeti viszonyosságairól. Meggyőződésem szerint ez a legcélravezetőbb, sőt talán az egyetlen helyes tudományos eljárás arra, hogy a magyar nyelv örökölt sajátosságait és elemeit megállapíthassuk, elemezhesük, s a magyarság ködbevesző östörténetét földeríthessük” (önéletrajzából, 1945.).

Zsirai számára Finnország, a finn nép és a finn tudományosság több szempontból is minta volt. A nagy finnbarát a finn nyelvtudomány „okuló bámulója”, de nem kritikátlan szemlélője és hasznélvezője volt. Ami a finnekhez leginkább vonzotta, azt tudósi pontossággal így fogalmazta meg: „Egy egységes lelkületével megragadó, egészséges új világ tárult itt elem, amelyet főleg a frázistalanul derülátó természetesség, a munkaerkölcs komolysága és a mélyről föltörő népi erők érvényesülésének szabadsága jellemez” (önéletrajzából, 1945.). A finnországi finnugor kutatások szervezettségére mint követendő példára gyakran hivatkozott. A finnek és a finn nyelv megkedveltetésében sokat tett: „a két háború közötti Finnország-arculat és nyelvrokonság-kép formálásában ... két ismert személyiséget kell meghatározó jelentőségűnek minősítenünk, egy nyelvészt és egy írórt” (HAJDÚ PÉTER: MNy. 1996: 356), Zsirai Miklóst és Kodolányi Jánost. HAJDÚ PÉTER Zsirai eme érdemét ezen szavakkal méltatta: „Kevés tudós kerülhet jelentős íróval azonos súlycsoportba” (i. h.). Zsirai mindössze négyszer volt Finnországban. 1939-es finnországi útjának már nemzetpolitikai oka is volt: a finnül kitűnően beszélő professzor Helsinkiben a Vásárcsarnokban tartott előadást az első bécsi döntés után Finnországban sikeresnek mutakozó csehszlovák magyarelles propaganda ellensúlyozására (BAKÓ: MNy. 1994: 155). A háború után, különösen a fordulat évét követően szóba sem jöhetett a finnugrista professzor finnországi látogatása. A neki oly sokat jelentő Finnország 1945 után a politikailag nem baráti országok közé került, s szó sem lehetett nemhogy a korábbi intenzív, hanem semmiféle rendszeres személyes és tudományos kapcsolatról. 1944 után 1953-ban volt először lehetősége a finnugrisztika vezető magyar tudósának arra, hogy finn szakembert fogadhasson tanszékén. HAJDÚ PÉTER visszaemlékezése szerint, aki kíséreként volt jelen Zsirai és V. Kaukonen professzor megbeszélésén, Zsirai nagy örömmel fogadta a finn tudóst, „íróasztali székét szorosán a vendég mellé helyezte, s mohó érdeklődéssel és szeretettel kérdezgette őt világos finnséggel ottani kollégáiról, barátairól, a tudomány újdonságairól” (MNy. 1996: 354). Finn nyelvésztársai nagyra becsülték. MATTI LIIMOLA nekrológiájában Finnország legmelegebb barátjaként említette („maamme lämmintä ystävää”: Virittäjä 1956: 84).

Zsirai legfontosabb és legismertebb munkája, a magyar finnugrisztika legtöbbet olvasott és legtöbbet hivatkozott munkája a „Finnugor rokonságunk”. Ez az impozáns mű a tudomány és a tudományos ismeretterjesztés igényeinek egyaránt magas fokon megfelelő, élvezetes stílusban íródott, ragyogó összefoglalás a finnugor nyelvhasznítás ered-

ményeiről, történetéről, a magyarral rokon finnugor nyelvekről és a nyelvrokon népekről. Már a könyv első hozzáértő olvasói észrevették, hogy a „Finnugor rokonságunk” egyes fejezeteit közvetlen tapasztalatok hitelesítik, hogy személyes élmény melege süt át nem egy részleten, hogy valóságos finnugor enciklopédia s a tudománypopularizációs remeke is egyszersmind. Valóban: Zsirai számára a finnugor nyelvrokonság tudata nemcsak tudományos tétel és kutatási feladatkör volt, hanem tudáskörének szerves része, a finnugorság pedig személyes élménye is. Hihetnők, ily fokú érzelmi motiváltság a kutató objektivitását akár meg is kérdőjelezheti. Zsirai tudományos elkötelezettsége azonban nem hagy kétséget. Ezt írja itt említett munkája utószavában: „Egyesek tán szegényesen száraznak, kijózanítóan prózainak találják az eléjük táruló képet, de szolgáljon mentségemül, hogy ficáncoló lelkendezés és önámító képzelgés helyett képem minden esetvonását, színét a tudományos lelkiismeret diktálta” (581). Zsirai a finnugor nyelvrokonság tudatát társadalmi tudatformáló erőnek is gondolta, tekintette, s erről másokat is igyekezett meggyőzni. ILLYÉS GYULA ezt pontosan érzékelve írta a „Finnugor rokonságunk”-ról a Nyugatban: ez a könyv „Kiemelkedik a szaktudomány szűkebb területéről, illetve ami benne tudomány, az is tud benne érzelmet, sőt indulatot kelteni. Mennyi tanulság, mennyi szomorú tapasztalat, mennyi intő példa az okulásra, akár politikai vonatkozásban is” (1937/2: 133). Zsirai nem volt meglepődve azzal, ahogy a finnugorság tudata áthatotta, pontosabban: nem hatotta át a magyar társadalmat. ILLYÉS GYULA jól ismerte ezt a helyzetet is. Azt írta: „Nem romantika ez az egész rokonítgatás? Zsirainak még azért is sikra kell szállnia, hogy nem az... A rokonság – nyelvészetileg – kétségtelen. Ám mi hasznunk belőle?” (i. m. 134).

4. Zsirai Miklós máig tartó hatásában legendás tanári tevékenységének bizonyosan számottevő szerepe van. Ez a tevékenység a tanítványok elmúltával azonban legföljebb csak elvont emberi példaként hat majd. KOROMPAY BERTALAN igazát nem lehet cáfolni: „Azok közül, akik őt személyesen nem ismerték, kevesen fogják megérteni, ki volt kortársainak s különösképpen tanítványainak Zsirai Miklós” (Ethnographia 1956: 370). Hallgassunk hát hiteles tanítványokat! KOVALOVSKY MIKLÓS az Eötvös Collegiumban magyar és finnugor nyelvészetet oktató s a magyar nyelvtudományt vonzó tárggyá tevő Zsirairól így szól visszaemlékezésében: „Zsirai Miklósnak – szaktudományától sokszor független – hatása onnan eredt, hogy nemcsak a tudós elmélyedő tehetsége, széles látóköre és józan szenvedélye volt meg benne, hanem az igazi tanár embernevelő képessége is. Hallgatóit rögtön meghódította közvetlenségével, természetes modorával, érdeklődő, segítőkész emberségével. Nem professzori tekintélyével akart hatni: szinte feszélyezetten, rangrejtve viselte méltóságát ... „kollégák”-nak tekintett és szólított bennünket, s szemüvegének csillogása még derűsebbé tette barátságos mosolyát. Eötvös-kollégiumi tanítványai úgy emlékeznek rá, hogy tőle tanulhattak legtöbbször pontos rendszerességű, de kedélyes, családias hangulatú óráin” (Nyr. 1981: 506). Zsirai elérte azt, amit sem előtte, sem utána senki sem: a finnugorságról tartott óráin megtelt a terem, sőt más karokról is jártak diákok hallgatni őt. HAJDÚ PÉTER így emlékezett vissza: „mi még láttuk virágkorában, élveztük előadói zsenialitását, tapasztaltuk közvetlen emberségének számos jelét” (MNy. 1996: 354), illetőleg: „Zsirairól egy életvidám, környezetével fesztelenül közvetlen és segíteni mindig kész tanárportré maradt fenn” (i. m. 355). Továbbá: a Zsirai vezette finnugor intézet a „legkomorabb háborús és posztháborús években is ... üde refúgiumnak bizonyult, ahol az ember biztonságban érezte magát és szabadon dolgozhatott. Ezt nagyban és főleg Zsirainak – de professzortársainak is – köszönhetjük. A tanészék Zsirai-érája emlékezetes és sikeres volt, amelyre nosztalgiával, a professzor úr személyére hálával gondolunk vissza” (Zsirai Miklós emlékkönyv születésének 100. év-

fordulója alkalmából. Szerkesztette HAJDÚ PÉTER. Bp., 1992. Urálistikai Tanulmányok 5: 57; a továbbiakban: Zsirai-Eml.).

Zsirait elsősorban obi-ugristaként szokás emlegetni: egyetemi óráin azonban a finn-ugristika igen széles tematikáját fogta át. Tudósi teljesítményének és tanári tevékenységének ismeretében érthető, hogy egy 1991-ben, nyelvtudományi paradigmaváltások után megjelent könyvben a nyolc, magyar nyelvészekről legtöbbet emlegetett nyelv tudós között Zsirai Miklós is ott volt. (A nyelvészetről – egyes szám első személyben. Szerk. SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE – KONTRA MIKLÓS. Bp., 1991.).

Zsirai Miklós mindvégig szoros kapcsolatban volt a Magyar Nyelvtudományi Társasággal. 1913-ban Gombocz javaslatára vette föl a Társaság sorrendben 859. tagjául az akkor másodéves s a Magyar Nyelv című folyóiratban a publikálás tűzkeresztségén már átesett bölcsészhallgatót. Zsirai a Magyar Nyelvtudományi Társaság nagy családjában nőtt nyelvészé, s ahhoz mindvégig ragaszkodó hűséggel kötődött. 1922-től, Horgert föl-váltva (nála nyelvjáróhallgatót az egyetemen) 15 éven át a Társaság jegyzője, 1937-től alelnöke, 1944-től 1952-ig elnöke, majd haláláig alelnöke volt. Elnökségének idejére estek a Társaság történetének addigi legkritikusabb éve. Elnöki programja megfogalmazásának érzelmi fűtöttségét, demonstratív anyanyelvi hitvallását 1944 történéseinek, a politikai és az ezzel összefüggő egyéb veszélyeztetettségeknek az ismeretében érthetjük meg igazán: „A mai viszonyok között – úgymond – nem ígerek szép terveket, nagyszabású, üdvös újításokat. Programom nagyon egyszerű. Szeretem nyelvemet, ezt a minden előttem élt magyarnak lelkével átítatott drága örökséget, ezt a minden utánam élő magyarra átszármaztatandó szent muzsikát, s gyönyörűséges kötelességemnek érzem ennek minél tökéletesebb megismertetését, megbecsültetését, megkedveltetését. Ennyi a programom, ezt azonban ma is – holnap is, jóban is – rosszban is vállalom” (MNY. 1944: 144). Már elnöksége első évében „heroikus küzdelmet vívott a nagy múltú Társaság fennmaradásáért” (Fokos: MNY. 1955: 403), miközben zsidó származású nyelvész-társak mentesítése ügyében is eljár. A háború utáni nyomorúságos helyzetet követő időszakban tapasztalnia kellett, hogy az eseményeket a tudományos életben is egyre inkább mások és máshonnan irányítják, hogy tehát elnökként is keveset tehet a Társaságért. „1952-ben megvált az elnökségtől, nem annyira azért, hogy valamennyire könnyítsen túlterheltségén, hanem azért, mivel nem akarta tovább vállalni a cím szerinti felelősséget” (PAIS: MNY. 1959: 326).

5. Zsirait már első nagyobb tanulmányai a történeti és összehasonlító nyelvészetben alaposan tájékozott, kellően fölvertzett, koncepciózus, szintetikus látásmódú kutatónak mutatják. Tematikus monográfiák megírását tervezte már pályája elején (a magyar rokonsági nevek terminológiájáról és a finnugor népnevekről). Kitűnő magyar nyelvtörténeti ismereteit és finnugor nyelvészeti jártasságát, szlavisztikai iskolázottságát kezdettől fogva jól kamatoztatta. Etimológiáival aratja első nagyobb szakmai sikereit. Kevés, de annál jobb etimológiát ír. Mint szófejtőnek fő erényei a szuverén nyelvtudományi tájékozottság, a kritikai érzék, az alkotó fantázia és a művelődéstörténeti háttér messzemenő figyelembe vétele. Szófejtéseinek többsége ma is frissen hat (l. már korai etimológiáit: *Feleség*: MNY. 1926: 173, *Orom*: MNY. 1927: 310). Gombocz halála után a Magyar Etymologiai Szótár továbbvitelére olyan (megvalósulatlan) terv született, hogy Melich János mellé Németh Gyula, Zsirai Miklós és Laziczius Gyula társult volna. Sokirányú érdeklődés és a vonatkozó külföldi szakirodalom rendszeres figyelemmel kísérése jellemezte. Íróasztala fölött, dolgozószobája falán tíz, számára különösen fontos nyelvész arcképe függött: velük tehát úgyszólván mindennapos kapcsolatban volt. A szóban forgó tudósok: Reguly Antal, Hunfalvy Pál, Budenz József, Gombocz Zoltán és Melich János,

a finn Elias Lönnrot, Mathias Aleksanteri Castrén, Kai Donner, August Ahlquist és a dán Vilhelm Thomsen. Tanulmányai egyértelműen mutatják, hogy szerzőjük szuverén birto-kosa volt kora friss nyelvtudományi ismeretanyagának. Szemlélete szerint „A nyelvész csak olyasmit állíthat, amit módszeresen bizonyítani vagy legalább valószínűsíteni tud” (Az obi-ugor igekötők. Bp., 1933. 78). A nyelvműveléssel kapcsolatos szemlélete, hogy ti. nemcsak lehet, hanem adott esetben szükséges is a nyelvvel való tudatos törődés és a nyelv változásának – beszélőin keresztül történő – befolyásolása, vezette el a szinkrón nyelvi működés és állapot rendszeres figyelemmel kíséréséhez. Konrad Nielsent üdvözlő írásában olvashatjuk: „annyit ... örömmel hangsúlyozhatunk, hogy ünnepeltünk megbecsülhetetlen szolgálatot tett a nemrégiben még dölyfösen lenézett s csak napjainkban méltányolt leíró nyelvész terén” (MNy. 1935: 209).

Zsirai Miklós nem zárkózott a tudomány elefántcsonttornyába. Meggyőződése volt, hogy a tudomány eredményeit lehetőség szerint közkinccsé kell tenni. Ezért is válhatott a tudományos ismeretterjesztés kimagasló mesterévé. E tekintetben is „Finnugor rokonságunk” című alapműve említendő első helyen, ám nem feledkezhetünk meg több nevezetes tanulmányáról sem, amelyekben közérthető, élvezetes, meggyőző módon tárt tudományos igazságokat olvasói elé. 1947 és 1951 között a magyar nyelvről a Magyar Rádióban tartott előadásorozatot (ezeket az előadásokat 1995-ben FÁBIÁN PÁL rendezte sajtó alá: *Nyelv és rádió*, Bp.). Közismert, hogy nálunk a nyelvrokonság kérdése társadalmi szempontból érzelmi hullámokat is gyakran keverő kérdéskör mind a mai napig. Zsirainak e téren sok harca volt. „Néha ... visszas helyzetbe hoz, önvédelembe kényszerít bennünket a vérmes műkedvelők túlbuzgalma. Olyan területre törnek be, amelyen már nem elegendő a gyakorlati nyelvtudás, a józan ész és a nemes szándék” (MNy. 1940: 95). Máig sokat emlegetett, klasszikus munka a délibábos nyelvrokonítgatásokat szellemes stílusban cáfoló tanulmánya, az „Östörténeti csodabogarak”. Ma is érvényesek 1941-ben írt sorai: a finnugor nyelvrokonságról „Többen még ma is azt gyanítják..., hogy tévedésből került hozzánk vagy bosszantó, ártó szándékból gonosz kezek plántálták földünkbe” (MNy. 1941: 289). Pedig a „Finnugor rokonságunk” című könyv egyik finn ismertetője, JALO KALIMA szerint Zsirai olyan részletesen és világosan bizonyítja a magyar nyelv finnugor eredetét, hogy ha ezek után még akad magyar olvasó, aki kételkedik nyelvének finnugor eredetében, az – legalább nyelvi vonatkozásban – nem képes a tudományos gondolkodásra (*Finnisch-ugrische Forschungen. Anzeiger 1939–1940: 16–17*).

Zsirai a magyar nyelvművelés történetében is szerepet játszott. A Magyar Tudományos Akadémiától indított Magyarosan című nyelvművelő folyóiratnak két éven át társszerkesztője, négy évig pedig szerkesztője volt. FÁBIÁN PÁL szerint „a kiváló nyelvtudós szerkesztők biztosították a folyóirat megfelelő szakmai színvonalát, és megóvták a mozgalmat a szélsőségekbe való tévedéstől is” (*Nyelvművelésünk évszázadai*. Bp., 1984. 88). A nyelvművelést akkor is sok kritika és gáncs érte, ezért volt hadakozóvalója Zsirai Miklósnak is: „van, aki lanyhának, megalkuvónak, túlságosan óvatosnak látja munkánkat, mások meg éppen vérmességünkről, türelmetlenségünkről és nemzetiszínű kíméletlenségünkről panaszkodnak” – írja, hozzátéve: „Nem lepődünk meg az ellentétes megítéléseken, szemrehányásokon” (*Magyarosan 4. 1935/1–2: 13*). A Magyarosantól annak felülről kezdeményezett, tőle nem helyeselt irányváltoztatása miatt vált meg.

6. Zsirai Miklós írásait színes, lebilincselő, remek stílus jellemzi. A szép szavú professzor nemcsak mestere, hanem alkotó művésze is volt anyanyelvének. Stílusával nemcsak fölkelte, le is kötötte a figyelmet, és mondanivalója iránt szimpátiát keltett, állásfoglalásra késztetett. Írásművészete alakításában veleszületett tehetsége, anyanyelvének szeretete, nagy szépirodalmi olvasottsága, nyelvi gyökereinek tudatos felhasználása és az

játszott döntő szerepet, hogy kötelességének tartotta anyanyelvének választékos, igényes használatát. LAKÓ GYÖRGY szerint Zsirainál „szebben magyar nyelvész még nem írt – anyanyelvünk rejtett kincseit úgy, mint ő, legfeljebb ha jeles íróink ismerték, ismerik. A régi nyelv és a népnyelv szépségei egyaránt ihlették tollát: írásaiban ezeket is, azokat is felhasználta. Már-már feledésbe merült magyaros mondatszerkezeteket és szerkezeti elemeket újított fel, népies ízü szavakat avatott irodalmivá. Szinte új nyelven szólaltatta meg a nyelvtudományt, bőségesen élve a régi és a népnyelv magyaros fordulataival, kifejezéseivel, hasonlataival, sőt helyenként közmondásaival is. Nem csoda, hogy stílusával valószínű iskolát teremtett” (NyK. 1956: 8). HAJDÚ PÉTER szerint „Tanulmányai – a szép magyar értekező próza csúcsteljesítményeiként – külön stíluselemzést érdemelnének. Kedvelte az el nem koptatott szavakat, újakat is csinált, gyakorta használt ikerszavakat, írásaira, beszédére a szokatlan szerkezetek, egyéni kifejezések bősége volt jellemző. Ezért is volna nehéz műveinek hangulatát idegen nyelven híven visszaadni” (Zsirai-Eml. 56). BÓKA LÁSZLÓ szerint „Zsirai Miklós beszéde-írása anyanyelvünk gyökös régiségeit s harmatfriss, élő ízeit, a tájszó édes lejtését őrizte holtáig” (Tegnaptól máig. Bp., 1958. 477). Tegyük hozzá: Zsirai mestere volt a finom pátosznak, az életművek és az emberi sorsok tapintatos, érző és hozzáértő jellemzésének. Azonban félelmetes bajvívó, harcoss ellenfél is tudott lenni, aki – ha rákényszerült – az irónia fegyverét is boszorkányos ügyességgel forgatta.

7. Alig 50 éves, amikor (Budapest ostroma idején) az öt ledöntő betegség első súlyos tünetei jelentkeznek. Orvosai teljes nyugalmat javasolnak. A nyugalom azonban ritkán lesz már osztályrésze. Így például akkor, amikor Mihályiban pihen. A szülőfalujában eltöltött téli hónapokra, az embermeleg rokoni környezetre emlékezve írta 1946 tavaszán: „Hálás szívvel gondolunk vissza a reánk halmozott sok szeretetre, jóságra”. Földijeit, rokonait hazaváró szeretetét és ragaszkodását mindvégig érezhette és viszonozta. A nyugalom helyett egyre inkább a szorongás és (mindenek előtt politikai, közéleti) csatlódások esztendei, s a betegség sűrűsödő támadásai következnek. Vagyoni helyzete soha nem volt olyan rossz, mint 1945-ben, a háború után. Háza Budapest ostroma idején lakhatatlanná válik, s a család másfél évig az egyetem Trefort utcai gyakorló gimnáziumának igazgatói lakásából átengedett másfél szobában húzza meg magát. A helyreállítás nyomasztó gondja, híres szakkönyvtárának az ostrom idején történt „értéktelenné rongyolódása” (az ő kifejezése), gondosan kezelt kéziratjai, följegyzései jelentős részének eltűnése kedvét szegi. Az egykori orosz, illetőleg szovjet hadifogságot megjárt, oroszul is kitűnően tudó, a szovjet–finn háborúban harcosan Finnország mellett kiálló, demokratikus, humanista gondolkodásmódjáról ismert, tekintélyes tudóssá lett ember életét szorult helyzetében politikai célzatú zsarolások keserítik. Így lett párttag, s (még a koalíciós időben) 1948-ban a Magyar Tudományos Tanács tagja (nem döntéshozó testületről van szó, l. Huszár Tibor, A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács. 1948–1949. Bp., 1995: 13), melynek igazgatói tanácsába 1949-ben Ligeti Lajos, Németh Gyula és Pais Dezső is bekerült. Zsirait a korabeli följegyzések szerint „mindenki ... szükséges de kórumnak tartja” (Huszár i. m. 102), illetőleg „Zsirai Miklós ... a párttag, ám ideológiai kérdésekben »érintetlen« tekintélyes szaktudós” (HUSZÁR i. m. 93). Mellőzésben azonban nem volt része. A demokratizálódási folyamatoknak, a tudományos kutatás lehetőségei növekedésének örült, miként pályatársai is. Amit BENKŐ LORÁND Pais Dezsőről írt, mindaz Zsiraira is érvényes: az új „tudomány- és oktatáspolitikai érdemeit a tudomány és a felsőoktatás anyagi, szervezeti, személyi ellátmányainak emelésében őszintén elismerte, s a nyelvtudomány fellendülési mozzanatait meglepedéssel szemlélte” (Pais Dezső. Bp., 1993. 127). A részletek említése nélkül (volna bőven mit mondani!) legyen elég annyi:

közéleti, egyetemi és tudományos feladatokkal egyaránt bőven meg volt terhelve, s az események egy részének alakulása reményeiben való csalódást s egyre több lelkiismereti vívódást hozott számára. Élete egyre zaklatottabbá vált. Megerősíthetem tanítványának, Vermes Stefániának a véleményét, hogy ti. a nehéz helyzetekben való „helyállásnak gyötrelmei, lelkiismereti küzdelmei ásták alá szívének, idegrendszerének oly sokat kibírt egészségét” (Zsirai-Eml. 49). A marrizmus idején, 1949-ben szeretett tudományával együtt a vádlottak padjára kerül ő is (I. KÁLMÁN BÉLA: NyK. 1971: 362–3; LAKÓ GYÖRGY: MNy. 1991: 292). De nem tagadta meg addigi – vádlóitól „polgári”-nak bélyegzett – nyelvtudományi munkásságát és nézeteit: a marrizmusnak finnugor nyelvészeink nem hódoltak be. „És hogy ez így történt, az sokban Zsirai Miklósnak az igazi tudomány pátoszától áthatott s ezért még alkuba sem bocsátkozó magatartásán fordult meg” (PAIS i. m. 325). A marrizmus benne is fölkelte az egzisztenciális fenyegetettség érzését, ezért örvendezett később a sztálini nyelvtudományi megnyilatkozásoknak, nem fukarkodva a dicsérettel.

Csak szűk családi, rokoni körben ejtett néha szót belső vívódásainak okairól, s csupán közvetlen tanítványai egynémelyike hallhatta tőle aggódó szavait, hogy nem tudja, meddig lesz ereje a rábizott feladatok maradéktalan elvégzésére. Utolsó éveiben – életkedvét veszítve – már csak a kötelességtudat hajtotta. Nem csodálkozhatunk tehát, hogy a háború, főként pedig 1949-ben bekövetkezett első összeroppanása után új témába nem fogott, hogy új adatgyűjtésbe nem kezdett, hogy tudásához képest nagyon keveset publikált, illetőleg amit publikált, az többnyire korábbi írásainak bővítése vagy alkalomhoz illő átdolgozása volt. A finnugor nyelvtudományban zajló újabb nyelvészeti kutatásokat (például Steinitz és Itkonen hangtani vizsgálatait) már nem tudta a rá jellemző alaposággal követni. Cikkeiben megszorodtak a korábbi munkáiból való szó szerinti átvételek, ismétlések. A tanítványi visszaemlékezés szerint a betegség következtében a lenyűgöző tanár is a múlté lett: „Még visszajött, tartott néhány előadást, de tiszta roncs volt, árnyéka önmagának” (KULICS ÁGNES – TÖLGYESI ÁGNES, ...Kövek fognak kiáltani... Szerzetesvallomások. Bp., 1991. 62). Az 1953-as östörténeti vitában nyilatkozott meg utoljára nyilvánosan: az akkor nagy hatalmú Molnár Erikkal szemben vette védelmébe a nyelvtudománynak az östörténeti kutatásokban való szerepét s a nyelvészeti paleontológia valóságának fontosságát. De a személyes érintettség, tudniillik a polgári nyelvtudományban való részvétel „bűné”-ben való elmarasztaltsága okán is véleményt nyilvánított: „szerény tehetségemhez képest magam is részt vettem a polgári korszak östörténetkutatásában, és így joggal állíthatom, hogy csak az elfogult egyoldalúság marasztalhat el bennünket válogatás nélkül a »nacionalista szellemben való torzítás«, »a magyar nacionalizmus«, »a magyar imperializmus«, »az idealista szellemtörténeti irányzat« követésében ludasnak” (NytudÉrt. 5. Bp., 1955. 5). Hogy a Molnár Erikkal szembeszálló finnugor nyelvészeknek nem esett bántódásuk, abban valószínűsíthetően része volt Zsirai határozott kiállásának és védelmet nyújtó tekintélyének is.

8. Tisztelt Akadémia! Zsirai Miklós sorsának ismeretében óhatatlanul fölmerül a gondolat: a jeles nyelvtudós a romantika korának megkésétt, a sorstól megajándékozott, de többszörösen meg is próbált alakja volt. Olyan tudós, akit az emberség és a tudomány nemes eszményei ihlettek és vezettek. Ő mondta: „A tudomány műveléséhez a szakértelmen felül tárgyszeretetre és önmegtágadó, áldozatokat is vállaló készségre van szükség”. Olyan tudós volt, aki szenvedélyesen ragaszkodott tudományához, népéhez, igazként megismert eszményekhez és elvekhez. Igaznak látszik egyik munkatársának a vélekedése, hogy Zsirai tragikus romantikus hős volt, akinek életútjára nem lehet részvét nélkül tekinteni. Mintha Reguly örökségének – sorsát tekintve is – folytatója lett volna: sok ter-

véből keveset valósíthatott meg, s úgy kellett idő előtt elmennie, hogy tudta, mennyi munka várt volna még rá. PAIS DEZSŐ, az őt legközelebről ismerő barát és pályatárs írta róla halála után négy évvel: „Hogy Zsirai mi volt és – talán azt is mondhatom – mi lehetett volna, azt sokban megvilágíthatja, hogy miképpen lett, miképpen fejlődött” (i. m. 317). Igen, „mi lehetett volna”: a tudományos kutatásban mindössze két évtized aktív tudományos alkotó idő adatott neki.

Zsirai Miklós életének az Eötvös-kollégiumi tanársággal kezdődő, a tudományhoz kapcsolódó és 1943-ig tartó része kiegyensúlyozott, töretlenül fölfelé ívelő, termékeny szakasz volt. E két évtized tudományos teljesítménye több mint fél évszázad távlatából is tiszteletet parancsol. Ha arra gondolunk, hogy 1924-től, Eötvös-kollégiumi tanársága kezdetétől dolgozhatott csak teljes odaadással a nyelvtudományban, s hogy az első tíz év leforgása alatt – egyéb tanulmányai mellett – elkészült három kitűnő, más-más tematikájú és módszerű munkájával, a „Jugriá”-val (1930.), „Az obi-ugor igekötők”-kel (1933.) és a „Finnugor rokonságunk”-kal (ez utóbbi már 1929-ben lényegében készen volt, de csak 1937-ben jelenhetett meg), akkor okkal beszélhetünk kiugró teljesítményről. (A említett munkák színvonalát mutatja, hogy mindhárom posztumusz kiadást ért meg: Jugria: MNyTK. 174. Bp., 1985.; Az obi-ugor igekötők: Zsirai-Eml. [1992.] 75–116; Finnugor rokonságunk: Bp., 1994., közreadta ZAICZ GÁBOR).

Zsirait tudományos pályáján kezdettől fogva támogató figyelem kísérte. Tudományos munkásságát a szakmai közvélemény elismerte és méltányolta. 1923-ban Sámuel-díjat, 1928-ban Sámuel–Kölber-jutalmat kapott, 1924-től az Eötvös Collegium tanára, 1929-től vezette az egyetem finnugor tanszékét; 1933-ban választották a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1945-ben rendes tagjává. Gombocz halála után, 1935-től ő lett a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztője. 1940-ben elnyerte az Akadémiai Nagyjutalmat, 1944-től a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke volt. Magas finn és észti tudományos és állami kitüntetésekben is részesült, 1949-ben pedig Kossuth-díjat kapott. Az utókor elismeréseként emléktábla örökíti meg nevét a fővárosban és szülőfalujában, lányától alapított, róla elnevezett díjat ad ki a Magyar Nyelvtudományi Társaság, utca és iskola viseli nevét Óbudán, mely utóbbiban Zsirai-emlékszoba is be van rendezve személyes tárgyaiból. (Az iskolát azonban a megszüntetés veszélye fenyegeti.)

Zsirai a nyelvészetet a szigorú módszeresség tudományaként művelte. Filológiai képzettsége, kiterjedt nyelvismerete, sokoldalú tájékozottsága, nagy olvasottsága átlagon felüli volt. Józan kritikai érzéke akkor sem hagyta cserben, amikor a nyelvtudomány határain kívülre tekintett. Neki is „igen határozott volt a magyar nyelv felé forduló figyelme” (BENKŐ LORÁND: MNy. 1991: 3), miként a kor úgyszólván valamennyi jeles magyar nyelvészének, akik más nyelvek specialistái voltak. Magyar szempontból az obi-ugor nyelvek vizsgálatát tartotta legfontosabbnak, ezért ezekkel foglalkozott leginkább behatóan. Nyelvtudományi szemléletét elsősorban Gombocz Zoltán, a budapesti nyelvtörténeti iskola és a kortárs finn nyelvtudomány alakította és határozta meg. Zsirai is a nyelvi tényekből, adatokból indult ki, de az adatok értelmezésében, a hézagok kitöltésében a kreatív, a kritikai érzéktől féken tartott fantáziát kellő szerephez juttatta. Egyetértéssel idéztem SZIJ ENIKÓT: a „rész és egész viszonyában, a mértékek és arányok viszonylataiban otthonosan mozgott. Rendelkezett a lényeglátás képességével és a problémaérzékenységgel, amely kiegészült a válogatás és a rostálás merészségével és a kritikusi bátorsággal. Rendelkezett széleskörű, az »eredeti« tudománya műveléséhez szükségesnél szélesebb fokú ... ismeretekkel ... Tudott távlatokban gondolkodni emberként és tudósként egyaránt” (Zsirai-Eml. 38–9). Több tanulmányában tesz általános nyelvészeti érdekű megállapításokat, von le ilyen következtetéseket (Jugria, Az obi-ugor igekötők, Névmásta-

nulmányok, Alapszó-besugárzás a szóképzésben). Vallotta, hogy a tudományt nemcsak művelni, de szervezni és közvetíteni is kell.

Zsirai Miklós nagy – ha a tudományon kívülre is tekintünk, akkor a legnagyobb – hatású magyar finnugor nyelvész volt. Olyan időben növekedett és vált tudóssá, amikor az önismeret és a felelős erkölcsi tudatosság normái az értelmiség körében tagadhatatlanul időszerűek voltak. Gombocz Zoltán, Horváth János, Kodály Zoltán, Illyés Gyula nevével fémjelezhető az a szellemi kör, amelybe Zsirai is tartozott, s amely azt vallotta, hogy a tudományos és írói munkának etikai oldala, közösségi feladatköre, tehát szolgálat jellege is van. A gomboczi magatartásnak és példának mint követendő eszménynek volt meggyőződéses híve. Amit SÖTÉR Gomboczról írt, őreá is érvényes: „Nemzeti, de nacionalizmustól mentes humanista embereszményt testesített meg” (MNY. 1977: 388). Ha szélesebb történelmi összefüggésekbe ágyazva szemléljük a megnevezettek tevékenységét, akkor előbb-utóbb rájövünk arra, hogy munkásságuk egy széttagosított és megrendült ország szellemi talpra állítási kísérletének is része volt. Zsirai Miklós munkássága, nemkülönben a kivételesen etikus személyiség példaadása is. Egyik munkatársa a lényegre tapintva állapította meg: „Zsirai morális ember volt, akibe bele lehetett kapaszkodni”.

9. Ha – immár summázatként – munkásságának távirati tömörségű, néhány mondatos összefoglalását óhajtjuk adni, bizvást idézhetjük HAJDÚ PÉTER lexikonba illő sorait: „A hazai finnugor nyelvtudomány legismertebb alakja a harmincas-negyvenes években Zsirai Miklós volt (1892–1955), aki 1929-től, Szinnyi nyugalmabavonulásától egészen haláláig vezette a budapesti egyetem finnugor nyelvészeti tanszékét. Vonzó emberi egyéniségével, lebilincselően színes egyetemi előadásaiival számos fiatalt nyert meg a finnugor stúdiumoknak. Zsirai nevét *Finnugor rokonságunk* című hézagpótló, s ma is használt összefoglaló műve tette szélesebb körben ismertté. Számottevő az etimológia, az összehasonlító alaktan és a tudománytörténet területén kifejtett munkássága is, legnagyobb vállalkozása pedig Reguly kéziratban heverő chanti népköltészeti gyűjteményének sajtó alá rendezése volt” (Finnugor népek és nyelvek. Bp., 1962. 398). „A Zsirai névhez a magyar finnugrisztikának értékes korszaka fűződik” (Zsirai-Eml. 57).

KISS JENŐ

A memorial speech on Miklós Zsirai, late Member of the Hungarian Academy of Sciences

This paper is an overview of the life and work of an outstanding figure of twentieth-century Hungarian and Finno-Ugric linguistics, Miklós Zsirai (1892–1955). He had a peculiar, almost romantic course of life, and worked as Head of the Department of Finno-Ugristics at Budapest University from 1929 to his death. With his attractive personality and captivating teacher's activity, he won numerous young students over to the cause of Finno-Ugric studies. With his exceptionally ethical character, he set an example to all. He focussed his scholarly attention on the Ob-Ugrian languages. His most important book "Our Finno-Ugric Relatives" is a veritable encyclopedia of Finno-Ugric peoples and languages, a masterpiece of the propagation of knowledge. He edited two volumes of Khanty (Ostyak) heroic songs that had been collected by Antal Reguly. He also made his mark in the areas of etymology, comparative morphology, and the historiography of linguistics. He played a leading role in Hungarian linguistics in the period of 1930 to 1955.

JENŐ KISS

A székelység szerepe az Árpád-kori magyar országvédelemben

2003. november 25-én a korai magyar történelem témakörében konferenciát tartottunk az Akadémián. Örömmel tettem eleget a konferencia szervezője, elhunyt kedves barátunk, Harmatta János felkérésének, és „Megjegyzések az Árpád-kori magyar országvédelem kérdéséhez” címen régóta munkált, mondhatnám dédelgetett témámból, a székelység korai történetének nyelv- és névtörténeti vizsgálatából emeltem ki egy alapkérdést. A szimpozion keretei, illetőleg az előadási forma persze a székely-kérdés nagy egészének e részletében is csak az összegezést tette lehetővé, a tüzetesebb kifejtésnek, adatok felsorakoztatásának, az amúgy is szinte átláthatatlan nagyságú és szövevényességű szakirodalomnak a szükségszerű nélkülözésével. Most mégis változatlan formában, csupán címet kissé jobban konkretizálva teszem itt közzé előadásomat, hadd sorakozzon akár ilyen jelleggel is a tölem e tárgy körben itt-ott már publikált egyéb részletek mellé, hiszen a rohanó idő határt szabhat ide vágó kutatásaim komplex összesítésének.

*

1. Konkrét adatok híján is fel lehet talán tenni, hogy a Kárpát-medencébe vezető fontosabb átjárók már a X. században sem maradtak teljesen őrizetlenül, legalább a figyelő, veszélyt jelző szolgálat erejéig szemmel tartották azokat. A szükségszerűség mértéke szerint területileg jobban, sűrűbben széttagolt, helyi viszonyokhoz kellően igazodó, átgondoltabb, tervezettebb országvédelem azonban alighanem csak a XI. század elején, a királyság berendezkedéséhez kapcsolódóan vette kezdetét. E folyamatban meghatározó szerepe volt a magyarság uralma alá került terület, az „uruzság” jórészt korábról örökölt úthálózatának, elsősorban a Kárpátok felől befelé lejtő hosszú völgyekben futó, részben a medencéből kifelé tartó folyók mellett vezető hadi és kereskedelmi utaknak, illetőleg a mentükben elhelyezkedő, földrajzilag, stratégiaileg meghatározott helyeknek. Szándékosan beszélek tehát országvédelemről, nem pedig határvédelemről, a korai Árpád-korban ugyanis – a magyar királyság hatalma alá tartozó Kárpát-medence természetes határaitól eltekintve – rögzített államhatárokról, különösen pedig határvonalakról, gye-
püvonalakról nemigen lehet szó.

A helyi védelem problematikája – mint jól ismeretes – nagyjából két részre bontható. Egyfelől arra a szervezetre, amely a fokozatosan kifelé terjeszkedő korai magyar nyelvterület szélein az Árpádok alatt épített, fa-föld típusú határvárakra és a köréjük szervezett marchiákra, határispánságokra, illetőleg a hozzájuk tartozó, katonai szolgálatra is alkalmazható várnépekre támaszkodott. Másfelől olyan hadi szervezetet, illetőleg annak kisebb-nagyobb egységeit is létesíteni kellett a leginkább exponált területrészekre, amelyek a terepen gyorsan mozgó, mozgatható, könnyű lovasság jellegükkel alkalmasak voltak utak, átjárók körül, között ad hoc, helyi védelmi feladatok ellátására, felügyelő, figyelő, jelző, alkalmi veszélyeket elhárító szolgálatra.

E két védelmi szervezet természetesen nem különült el teljesen, szerepüknél fogva kapcsolatuk, együttműködésük célszerű és szükségszerű volt. Kronológiai viszonyuk sem tekinthető lényegesen eltérőnek, bár a határvár-szervezet idővel többé-kevésbé felszívta a nemegyszer korábban létesült és kijjebb telepített portyázó lovas népességet.

2. Szűkebb témánk mindenesetre ez utóbbira irányítja figyelmünket. Régóta megfogant, de újabban különösen fölerősített, mondhatni divatba jött nézet szerint a magyar végeken országvédelemre beállított katonai szervezet teljesen vagy legalábbis zömében

idegen, elsősorban keleti származású, úgynevezett csatlakozó, katonai segédnépekre hárt; ezeket keresték a pseudo-törzsnevekként emlegetett *Varsány, Ladány, Berény, Tárkány, Várkony, Kazár, Káliz (Kalász), Bercel, Örs, Nándor, Kend* stb. helynevek jelölte etnikumok mögött is – most lényegtelen, hogy elfogadható vagy rossz etimonok segítségével –, és bizonyosan hibás névfejtésekre támaszkodva tudományunk ősideje óta szerették közejük sorolni a török eredetűnek vallott székelyeket is.

Nincs itt mód, és nem is szükséges a székelység eredetkérdését ilyen végeredménnyel alátámasztó érvrendszer cáfolatainál időzni, egy kérdésvetítés azonban éppen az országvédelem szempontjából nem kerülhető meg. Az tudniillik, hogy a magyar királyi hatalom valóban ezekre a befogadott, sokszor csak beáramlott keleti népelemekre bízta-e az ország legexponáltabb, külső átjáróinak őrzését? A kérdés ugyan elvileg, logikailag is felvethető, ha ilyen közelítéssel nyilvánvalóan nem is dönthető el. De legalább három dolgot ez ügyben számba kell vennünk. Mindenekelőtt fontos kimondani, hogy az Árpádok Kárpát-medencei királyságának védelmi problematikáját sem az ország politikai, szervezeti, gazdasági helyzetére, sem földrajzi adottságaira tekintettel nem szabad Kelet-Európa egykori steppei birodalmainak segédnépeket felhasználó védelmi politikája kaptafájára húzni. Kevésbé valószínű továbbá feltenni, hogy az Árpádok jó országszervezésében valamilyen okból – például pogánylázadások, trónviszályok – az az elgondolás jutott volna érvényre, hogy az idegen, főként keleti népek a magyarság saját részlegeinél alkalmasabbak, kaphatóbbak, főként pedig megbízhatóbbak olyan fontos, kényes feladatok ellátására, amilyen a végek ellenőrzése. Végezetül nincs okunk azt hinni, hogy a XI. század magyarsága úgy hagyott volna fel korábbi életmódjával, kultúrájával, hogy ne maradtak volna benne olyan néprészlegek, amelyek megszervezhetőnek bizonyulhattak adott térségekben, terepeken könnyű lovas portyázásra, ellenséges betörések akadályozására vagy legalábbis felderítésére.

A fentebb érintett kérdések nemcsak önmagukban valóságot hordozó pusztá elmélkedések, mivelhogy konkrétan bizonyító tények támasztják alá azokat. Megítélésükben mindenekelőtt Árpád-kori okleveleink halmaza nyújt mind tematikailag, mind kronológiailag megbízható adatanyagot, filológiai értékben jelentékenyen felülmúlva gesztáink és krónikáink ide vágó, nemegyszer gyanús hitelű konstrukcióit. Korai okleveleink tele vannak ugyan jövevény-népekre, köztük a keleti „segédnépekre” vonatkozó utalásokkal, ám róluk szóló adataik tartalma az adományozás, a kiváltságok, a jogok, az adózás, a pénzügyek, a szokások, a vallás, a társadalmi beilleszkedés, a király körüli szolgálat, a kereskedelem és megannyi ilyesféle ügy körébe sorolható. Sőt a hadügyek sem maradnak ki az oklevelekből: a jövevények harci tulajdonságairól, fegyverzetéről, a király külhoni hadjárataiban részvételéről, segítségnyújtó kiküldetéséről stb. is bőven esik szó. De szinte soha nem olvashatni a központi hatalom kifejezetten országvédelmi célzatú betelepítési szándékáról. Ezt a képet tovább erősíti, konkretizálja a bejövőkrol, behívottakról saját nevükkel, illetőleg magyar pseudo-törzsnevekkel jelzett középkori településneveink sokaságának névföldrajza. Az efféle helynevek ugyanis meglehetősen szétszórtságukkal tűnnek föl nyelvtérületünk különböző részein, és nem csoportosulnak általában vagy éppen kizárólagossággal a széleken. – A keleti „katonai segédnépek”-ről mondtak alól talán csak a besenyők bizonyos csoportjai jelenthettek némi szórványos kivételt (erről l. még alább is).

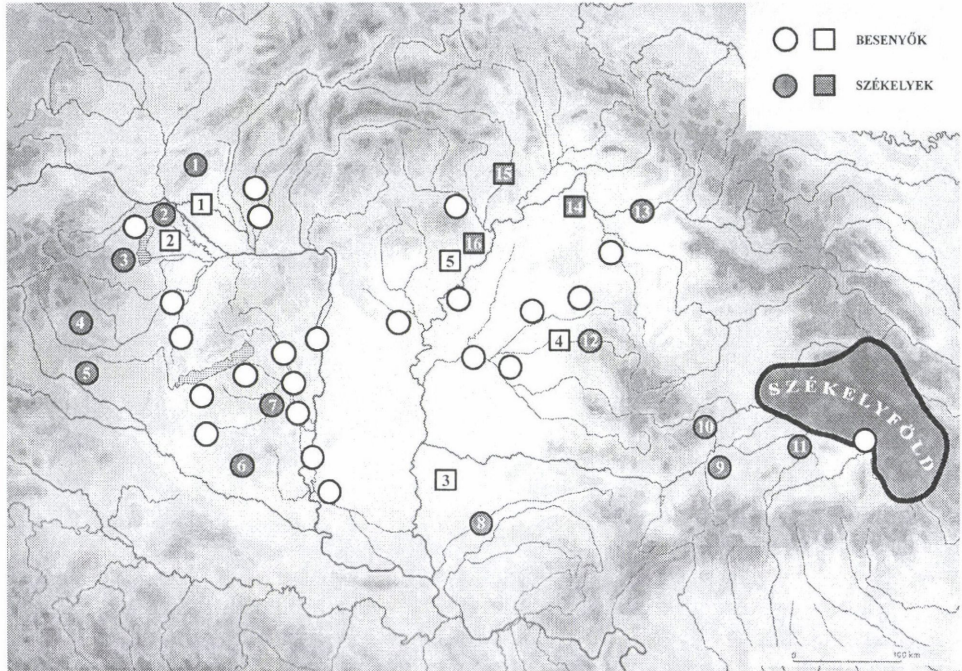
Itt lép be az országvédelem témakörébe a székelység korai Árpád-kori helyzete. Anélkül, hogy a jó másfél évszázados székely-kérdés szakirodalmi zűrzavarára akárcsak a településtörténet síkján is utalnék, a következőkben mondandókhöz csupán két, ma már tudományosan vitathatatlan tézist bocsájtanék előre. 1. A székelyeket legkorábban csak a XII–XIII. század fordulója körüli időben telepítették mai lakóhelyükre, addig csupán az ország más, legkülönbözőbb fekvésű területeiről ismerjük jól meghatározható nyo-

maikat. 2. Történetileg már új, ma is lakott hazájukban odaérkezésük idején a magyarság egészétől semmiben sem eltérő, magyar nyelven beszéltek.

3. Lássuk most már a korai Árpád-kori székelyekre vonatkoztatható, oklevelek adataiból kirajzolódó emlékanyagot. Tudni kell, hogy ez az emlékanyag – mint lényegében a besenyőkre illő is – elsősorban a hazai oklevélírás adottságaiból következően jó részt csak a XIII–XIV. századtól áll a kutatás rendelkezésére, ám a tudományos bűvárlat mezején szükségszerűen és célszerűen visszautal, illetőleg visszavezethető az előző két évszázadra. Egyébként mindkét népcsoport témánkba tartozó szerepe a XIII. században már többé-kevésbé „záró” fordulatot is vesz, nyilvánvaló ugyanis, hogy legalábbis a székelyek zömének élete, helyzete – az esetlegesen eredetibb helyükön maradókról most nem szólva – e századtól már a Székelyföldre, az ottani országvédelemre összpontosul, a besenyőknek pedig körülbelül szintén a XIII. században életmódjukat, társadalmi beilleszkedésüket, eredeti nyelvük elmagyarosodását tekintve ugyancsak fordul a korábbi országvédelemben esetlegesen résztvevő szerepe.

Mint az eddig mondottakból kitűnhetett, a korai Árpád-kori magyar országvédelem kulcskérdése a székelység ez időre kronologizálható területi-földrajzi helyzete. A XIII–XIV. század okleveleiből kihámozható forrásanyagunk erre a következő adatok, illetőleg ezekre építhető jellemző jegyek, kritériumok számbavételével adhat feleletet: 1. A latin *Siculi* névnek ténylegesen leírt és kellően lokalizálható okleveles említése. 2. Magyar nyelvi *székely* – ómagyar kiejtésben mindig *szĕkĕl* ~ *szĕköl* alakváltozatú – nevüknek a korai helynévanyagban való előfordulása. (Ehhez okvetlenül rá kell mutatni annak a nézetnek a téves voltára, hogy a helynevekben egyes számban előforduló népnevek jó részt személynevekből lettek volna; tudniillik az ómagyarban a népcsoport helynévi szintű nyelvi jele egyes számú, és ez még többnyire nemcsak az alapalakú, hanem a képzett és összetett helynevekre is áll, vö. pl. *Böszörmény, Tóti, Kálozfalva*.) 3. Kifejezetten régi székely nemzetségevek előfordulása a lokalizálható névanyagban (pl. *Szomoró, Bud* stb.). 4. A hadi terminológia speciális foglalkozásneveinek – főként a *sagittarii*-nak és a *speculatores*-nak – a lokalizálható említései, különös nyomatékka, ha elsősorban a székelységben divatos személyneveket is találunk melléjük sorolva. 5. E latin terminusok magyar helynévi megfelelői (*Lövő, Ór* stb.). 6. A magyar védelmi terminológiának átjárókra, akadályokra utaló helynévi elemei (*Kapu, Borona* ~ *Baranya* stb.). 7. A mai Székelyföld egészen ritka tájneveinek, vízneveinek feltűnése nyelvterületünk más vidékein (pl. *Csik, Kebele, Küsmőd, Gagy* stb.). 8. Nyelvjárástörténetileg visszakövetkeztethető olyan külső vagy belső nyelvi szigetek, ahol nemcsak a Székelyföldre kimondottan jellemző frazeológiai sajátosságok, hanem erősen strukturáltan kövült mai székelyföldi jelenségek – pl. hangsúlytalan *ö*-zés; hangsúlyos szótagi nyílt *ĕ*-zés – tűnnek föl más vidékeken (pl. *ö-ző* nyelvi sziget a Kis-Kárpátok alján, Csütörtök helység környékén; nyílt *ĕ*-zés nyugati nyelvjárásainkban stb.). 9. Ahol székely eredethagyományok mutathatók ki a közeli vagy távolabbi múltból (pl. a Pozsony megyei Sencen, a vasi Alsó- és Felsőörön). 10. Mindeme kritériumhalmazhoz járul, hogy e jelenségek rendszerint olyan helyekre, vidékekre utalnak, amelyeknek a természeti adottságai, úthálózati szerepe, egykori stratégiai fontossága nyilvánvalóak. E tíz kritérium együttese az Árpád-kor helyi kötöttségű, a székelyeket mindenképpen magában foglaló védelmi rendszerét vetíti elénk.

Ha az említett kritériumok egész sora vonatkoztatható azonos helyre, Árpád-kori székely csoport ottani jelenléte biztosra vehető (a térképen sötét körjel). Ha pedig adott helyen két-három kritérium már egybeesik, ott korai székelységre legalábbis jó valószínűséggel lehet számítani (a térképen sötét négyszög). Persze az oklevelek lokalizálható *Siculi* említései önmagukban is elegendők biztos következtetés levonására.

A mondottak után hadd soroljam föl azokat a területeket, ahol a XI–XII. században országvédő szerepű székely csoportok helyezkedtek el (l. a térképet is). A) Biztos székely jelenlét: 1. a Kis-Kárpátok völgyei; 2. Mosonban a Lajta/Sár és a Hanság vidékének átjárói; 3. a Fertő körzete Sopron megyében; 4. a Keleti-Alpok nyúlványainak Vas megyei völgyei; 5. a Lendva, a Kerka és a Kebele patakok völgyei az Őrségben; 6. a Dráva legalsó szakaszának körzete Baranyában; 7. a Kapos alsó folyása Régen (ma Regöly) elpusztult vára körzetében; 8. a Temes és a Bega középső–alsó folyásvidéke; 9. a Maros középső folyásánál a Sebes völgye; 10. a Maros mentén, Nagyenyedtől délre az Orbó völgye; 11. a Nagy-Küküllő középső folyásánál a Kézd völgye; 12. a Sebes-Körös felső szakaszának körzete; 13. a Felső-Tisza völgye Sásvár, Ugocsa tájékán. B) Árpád-kori székely szálláshelyek valószínűsíthetők még: 14. a Tisza északi nagy kanyarulatán belül Észak-Szabolcsban; 15. a Hernád völgyében Abaújvár, Füzérvár körül; 16. a Tiszánál Dél-Borsodban, az Aba-nagyút mentén. Jeleznem kell még, hogy GYÖRFFY történeti földrajzának újabban megjelent, IV. kötetében az Ipoly vidékén, Szécsény térségében is székelyeket tesz fel, bizonyítékai azonban tévesek. Az iménti felsoroláshoz település- és hadtörténeti jellegzetességként hozzá kell tennem: az adatok arra mutatnak, hogy a székely szálláshelyek többnyire a nagy folyókra néző kisebb harántvölgyekre, oldalvölgyekre esik (pl. a Sebes-Körösnél a Kis-Körös alsó szakasza, a Jósás völgye, a Lokság [~ Lak-ság] területe stb.).

A korai Árpád-kori székely részlegeknek itt leírt és a mellékelt térképen szemléltetett földrajzi helyzete világosan jelzi, hogy e csoportok hol és miért települtek, léteztek a történelmi Magyarország akkori területén. Úgy hiszem, ez a kép önmagáért beszél, ezért csak néhány összefogó megjegyzés kívánkozik ide.

Mindenekelőtt kiténik, hogy a székelység a XI–XII. században nem volt, nem lehetett egységes, együtt élő népség, hanem csoportjai az ország legkülönbözőbb területein

lakoztak. Névanyaguknak ez időben meglevő magyar nyelvűsége bizonyosan e nyelven beszélő voltokra utal, melyet már úgy hoztak magukkal ekkori lakóhelyeikre; korabeli telepeiken nem voltak, nem lehettek tehát valami idegen nép éppen elmagyarosodásban levő részelei. A magyarság tömbjéhez szervesen tartozó voltakat jelzi, hogy telepelyeik mindenütt szorosan tapadtak az akkori magyar nyelvterület egészéhez, pontosabban széleikhez. Az egyes székely csoportok mindenütt az ország nagyon fontos, stratégiaileg exponált terepein, útszakaszainál helyezkedtek el, mi több, éppen itt sűrűsödtek, láncolódtak össze, amely irányból történelmünk tanúsága szerint az akkori uralmi-politikai környezetviszonyok között a korai magyar királyságot leginkább érthették idegen támadások, betörések.

Ez a helyzet a székelység elsőrendű, alapvető szerepét vetíti elénk a XI–XII. század magyar országvédelmében. A székelysége egyértelműen támaszkodó országvédelem természetesen nem spontánul, nem népcsoportok tartózkodási helyet kereső és találó ösztöne révén alakult ki, hanem a központi, magyar királyi hatalom tudatosan, átgondoltan szervezett meg és helyezte el minden egyes székely csoportot, kifejezetten magyar nyelvű népességből verbuválva őket. Ez korai nemzeti szervezeti számarányai (6 × 4) szerint is nagyon átgondoltan megalkotott székely-magyarság feltehetően létesítésének idején vagy annak folyamatában kaphatta sajátos máig megfejtetlen *székely* nevét, mely egyébként finnugor–magyar morfológiai struktúrájának látszik, szemantikailag pedig a székelységnek alighanem sajátos, a többi magyarságtól eltérő „foglalkozása” kifejezésére jöhetett létre néprésznévként.

A nyelv- és névtörténet oldaláról persze sok más történeti, közelebbről társadalom-, település-, népességtörténeti közelítést kaphatna még az úgynevezett székely-kérdés mennyi sajátos részlete. Hogy csak néhányat említsék ezekből: a székelység nyelvi-etnikai eredetkérdése; a régi székely nemzetségek és a hozzájuk kapcsolódó nemzetségnevek problematikája; az úgynevezett „székely” rovásírásos emlékek teljes hiányának ügye a székelység korai területein; az Árpád-kori székely néprészlegek másodlagos, Székelyföldre településének vagy egykori helyben maradásuknak, illetőleg a környező magyarság tömegeibe való felszívódásuknak ügye; a XI–XII. századi székely telepések és a mai Székelyföld nyelvjárásai tagolódásának viszonya; stb. Mindezeknek a kérdéseknek a tárgyalása szükségszerűen szembesülni lenne kénytelen a szakirodalmunkban felhalmozódott és újabban is folytonosan bővülő sokrendbeli székely tárgyú nézetekkel, nem is szólva azokról az ügyekről, amelyek a múlt tudományos romantikájából szinte bűvópatak-ként itt-ott még ma is előjönnek (a *székely* népnév „megfejtése”; a Kézai-féle *Csiglamező* keresése és magyarázata; olyan kétes hagyományelemek, mint az Attila-örökség, a Csaba-ügy; stb.). Továbbra is sokrétűen ütköztetni kellene, lehetne tehát, de nem itt, legföljebb az ittenieknek is a figyelembevételével.

4. Még csak néhány szót a besenyőkről, mivel némi tanulságul, egybevetésül szolgálhatnak a korai székely-történet megítéléséhez is. Ha GYÖRFFYnek az Árpád-kori besenyőkhöz kapcsolódó első adattárát, főként az ő fontos és tetemes számú pótatdatgyűjtését hozzászámítva alapul vesszük, és az anyagot – mutatis mutandis – a székelyeknél alkalmazott kritériumrendszer szerint kezeljük, akkor a következőket tapasztalhatjuk. A székely és a besenyő szállásterület jellege voltaképpen csak a tekintetben egyezik, hogy szinte egyik sem igen lépi túl a XI–XII. századra valószínűsíthető magyar településterület kereteit. Ez természetes is, hiszen életmódbeli okok miatt egyik nép sem igen hatolt be a sokfelől körülfogó hatalmas erdőrengetegbe. Más vonatkozásokban viszont eléggé nagy és a mellékelt térképen jól szemlélhető a különbség. A besenyő szállások bizonyos göcösödésük ellenére is jelen vannak jóformán egész nyelvterületünkön, behálóz-

zák azt, illetéknéppen a székelyekkel ellentétben bőven ott található a medence belső területein is. Kifejezetten kötődnek – persze nem véletlenül – a nagy folyók árterületeihez, a lápos mélyföldredekhez. Tetemes adatanyaggal igazolható nagy gócaik is jobbra itt helyezkednek el (a térkép csak ezeket tünteti föl, üres/világos jelekkel).

A besenyők szállásrajza világosan jelzi, hogy inkább csak a XI. század elejétől, bármily okból jöttek is be az országba – akár spontánul, lappangón beszüremkedve, akár királyi szándékból engedve üres, lakatlan területek kitöltésére –, elsődlegesen nem lehettek a magyar országvédelemnek a székelyek helyzetéhez, szerepéhez fogható elemei. Hogy kezdetben királyainknak nemigen lehetett célja rájuk bízni országvédelmünk kritikus pontjait, azt ismét csak a székelyekkel ellentétben főként eleintén kétes megbízhatóságuk és állandóságot kevésbé tűrő kósza életmódjuk is magyarázhatja.

Az már más kérdés, hogy egypár nagyobb besenyő szálláshely természeti adottságok, lápvidék jelleg révén mégis a magyar települési terület szélei felé, történetesen székely ör-csomópont mellé, közelébe esik. Ilyenek: 1. a Csallóköz nyugati része; 2. Moson-Fertő vidéke; 3. a Tisza–Maros szögében a Harangod melléke; 4. a Sebes-Körös mente és a Kis Sárrét; 5. a Mátra alja és a Tisza közti térség (l. a térkép világos négyzetjeleit). Valószínű, hogy elsősorban ezekből a besenyő telepekből kerültek ki azok a lovas egységek, melyek néhányszor székely lövők, örök mellett, velük alkalmasint együtt is működve őrszolgálatba álltak, határvédelemben szerveződtek. E tekintetben is hangsúlyozom a helyi probléma jelentőségét, azt hiszem, hogy a krónikásoktól leírt Olšava és Fischa menti csatákban (1116., 1146.) is elsőrendű szerepe lehetett a pozsonyi és mosoni székely–besenyő könnyűlovasság együttműködésének. Ez persze nem mond ellent nagy hadjáratok esetén több vidékről is verbuvált, nomád harcmódot képviselő székelyek és besenyők speciális hadicselekményekre történő összeszervezésének.

A helyi országvédelem ügyéhez visszatérve talán több lehet a véletlennél, hogy a magyar nyelvterület szélein, a stratégiaiilag kritikus térségekben a védelem mélységi tagolódása mintha kijebb eső székely és beljebb eső besenyő szállásokat mutatna. Ha ez a kép nem csalóka, illetőleg nem véletlen, a védelmi elhelyezés időrendi, harci értékrendi, bizalmi stb. problematikáját is tartalmazhatja.

BENKŐ LORÁND

The role of the Székely people in defending the country in the Árpadian age

The eleventh and twelfth-century history of the Székely, one of the characteristic groups of Hungarians, has to be revised at a number of points as compared to earlier studies in the field. This paper discusses an important issue within that period of the history of the Székely: their role in defending Hungary. The discussion retains its original form as an oral presentation and focuses on the results of the inquiry. It argues against the claim that the Kingdom of Hungary had employed foreigners, nomadic people from the East, to defend the country in the early Árpadian age. Rather, the kings of Hungary at that time organised Hungarian troops to accomplish that task from light horsemen capable of forming flying patrols and deployed them next to strategically prominent roads and mountain passes, generally at the fringes of the territories within which Hungarian was spoken. Many of these groups of people, referred to as the Székely, were later transferred from those remote areas to what is known as the Székely land in eastern Transylvania today, also with defence tasks, only in the late twelfth and early thirteenth centuries.

LORÁND BENKŐ

A török nyelv etimológiai szótára és a magyar nyelvtörténet*

Jó százhuszonöt éve annak, hogy a török szókészlet eredeti és idegen elemeinek tudományos kutatása elkezdődött. Ezen a téren az első kísérlet VÁMBÉRY szótára, amely először magyarul (A török-tatár nyelvek etimológiai szótára: NyK. 13. 1877: 249–483), majd németül (Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen. Leipzig, 1878. XXIV + 228 l.) jelent meg. Tagadhatatlan, hogy ez a szótár kalandos magyarázatoktól nem mentes munka, amelyben a merész ötletek mellett bőven akadtak kifogástalan etimológiák is, de a legtöbbször a helyes a helytelennel elegyítve jelentkezett. De tény, hogy VÁMBÉRY műve hosszú éveken keresztül használatban maradt s gyakran használják ma is, különösen a nem turkológus körökben; ezért 1972-ben megjelent második kiadása is. VÁMBÉRY szótára korán, a turkológiai kutatások kezdetén jelent meg. Szerzője ezért nem használhatta pl. RADLOFF monumentális török szótárát, amely az ő munkája után jelent meg; nem volt tudósa az ótörök feliratokról, amelyek később kerültek elő; s nem használhatta az ujjur szövegeket sem. VÁMBÉRY halála után került elő Isztambulban Kásgári XI. századi szótára is.

VÁMBÉRY után a török nyelvek etimológiai kutatásával kapcsolatos kiadványok hosszú évekig szüneteltek. Ebben az áttekintésben nem foglalkozom részletesen KERESTECIYAN szótárával, a „Dictionnaire étymologique de la langue turque”-kel, amely 1912-ben jelent meg Londonban. KERESTECIYAN nem volt szakember, de mint amatőr vagy mint dilettáns foglalkozott etimológiai problémákkal. Az ő szótára nemrég megjelent új kiadásban is. Nem minősíthető tudományos etimológiai szótárnak İSMET ZEKİ EYUBOĞLU könyve (Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü) sem, amely 1988-ben jelent meg Isztambulban. Erről a szótárról részletes ismertetést írtam a Türk Diliben, a Török Nyelvtudományi Intézet folyóiratában (66. 1988: 272–91).

A török etimológiai kutatások terén fontos tudományos kezdeményezés az „Istoričeskoe razvitie leksiki tjurkskix jazykov” című kötet, amely Moszkvában jelent meg 1961-ben. Ebben a kötetben több etimológiai tárgyú közlemény került nyilvánosságra. Ezek között van A. M. ŠČERBAKNak a török állatnevekre vonatkozó alapos tanulmánya is. Ezen a téren ugyancsak nélkülözhetetlen forrás a „Drevnetjurkskij slovar”, amely Leningrádban jelent meg 1969-ben.

Jelentős haladást jelentett a török nyelv etimológiai kutatása terén MARTTI RÄSÄNEN etimológiai szótárának (Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen. Helsinki, 1969. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII/1.) a megjelenése. E szótár szerzője először a cseremisiz nyelv csuvas jövevényszavait dolgozta fel (Die tschuwasischen Lehnwörter im Tscheremissischen. Helsinki, 1920. MSFOu. 48.), majd a cseremisiz nyelv tatár jövevényszavait gyűjtötte össze (Die tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen. Helsinki, 1923. MSFOu. 50.). RÄSÄNEN először a török nyelvek hangtörténetével (Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen. Helsinki, 1949. StO. 15.), később pedig a török nyelvek alaktanával foglalkozott (Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen. Helsinki, 1957. StO. 21.). Ezek a művek megjelentek orosz fordításban is. Közben RÄSÄNEN több etimológiai tárgyú közleményt adott ki, ezekkel a kiadványokkal és közleményekkel pedig nagy hírnevet szerzett a turkológia terén, így etimológiai szótára nem volt meglepetés a tudományos körök számára. A szerző a szótár korrektúráit szétküldte az érdeklődő kollégáknak javítások és pótlások céljából. Magam is kaptam egy korrektúra-csomagot, de nem készíthettem el a javításokat és pótlásokat.

* A Magyar Tudományos Akadémia székházában Budapesten 2000. június 6-án elhangzott előadásnak közlésre az idén benyújtott szerkesztett változata. – A szerk.

Úgy láttam, hogy nem elég egy pár javítást és pótlást eszközölni a szótáron. Ezzel szemben JUSSI ARO, GERHARD DOERFER, KAKUK ZSUZSA, STANISLAW KALUŻYŃSKI, LIGETI LAJOS és NICHOLAS POPPE több rövid megjegyzéssel és pótlással hozzájárult a szótár kiadásához. Később GERHARD DOERFER „Gedanken zur Gestaltung eines idealen Türkischen Etymologischen Wörterbuchs” (OLZ. 1971: 437–54) című cikkében hangsúlyozta, hogy nagyra becsüli RÄSÄNEN szótárát.

RÄSÄNEN nyomdokait követte a török nyelv etimológiai szótára terén SIR GERARD CLAUSON, akinek török etimológiai szótára 1972-ben jelent meg Oxfordban (An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford, 1972.). Előzőleg 1962-ben látott napvilágot a szerző „Turkish and Mongolian Studies” (London, 1962.) című műve, amely figyelemre méltó megfigyeléseket tartalmaz a török nyelvek összehasonlító etimológiájára vonatkozólag. Később a jeles szerző az etimológiai szótárában értékesítette a török nyelvekkel kapcsolatos nézeteit. CLAUSON szótára, amely alapvető, nélkülözhetetlen teljesítmény a török szókészlet etimológiai kutatása terén, a XIII. század előtti török nyelvekkel foglalkozik. De a török nyelvek nagy fejlődést mutattak a következő századokban is, melynek eredményeképpen a török szókészlet jelentős mértékben meggyarapodott. Egyrészt jelentősen megnőtt a török nyelvek külön életében, belső fejlődés útján keletkezett szavak száma, másrészt gyarapodott a jövevényszavak száma is. Eszerint CLAUSON szótára adós marad a török szókészlet XIII. század után keletkezett szóanyagával.

Örvendetes, hogy a török nyelv kutatása nem szünetelt. CLAUSON művének megjelenése után 1974-ben megjelent E. V. SEVORTJAN szótára (Etimologičeskij slovar' tjurkskix jazykov. Obščetjurskie i meztjurskie osnovy na glasnye. Moszkva, 1974.). Később, 1978-ban SEVORTJAN közzétette művének második kötetét, amely a *B* betűvel kezdődő szavakat tartalmazza. Pár évvel később 1980-ban látott napvilágot a szótár harmadik kötete, amelyben a *V*, *G* és *D* betűvel kezdődő szavak kerültek tárgyalásra. Sajnálatos, hogy SEVORTJAN 1978-ban meghalt. Szótárának negyedik kötetét ezért munkatársai 1989-ben adták ki; ebben a *DŽ*, *Ž* és *J* betűvel kezdődő szavak kaptak helyet. Legutóbb pedig a szótár ötödik kötete került forgalomba 1997-ben, amelyben *K* betűvel kezdődő szavak egy része foglalt helyet. Ezek szerint a jövőben kiadásra kerülnek még az *L–S* és a *T–Š* betűkkel kezdődő szavak. A kiadás menetét szem előtt tartva arra lehet számítani, hogy a SEVORTJAN-féle etimológiai szótár kiadása előreláthatólag 10 éven belül véget ér – tehát a szótár kiadása kerek 35 év alatt valósul meg. Ez alatt a 35 év alatt a korábban megjelent kötetek részben elavulnak, mert a török nyelv kutatása gyors és alapos módon fejlődik. Ezenkívül SEVORTJAN szótárában tervszerűen csak a „köztörök” szavak szerepelnek. A szerző tudatosan mellőzte a török nyelvben használt jövevényszavakat, amelyek tudvalevőleg jelentékeny helyet foglalnak el a török szókészletben. Ebben a helyzetben SEVORTJAN szótára csak részben elégítheti ki az olvasók, illetve az érdeklődők igényeit. Nem szólva arról, hogy a szótár oroszul jelent meg, ami azt jelenti, hogy kizárólag azok az érdeklődők fogathatják, akik oroszul tudnak.

ANDREAS TIETZE eddig több becses tanulmányt tett közzé a török nyelv szókészletéről. Először az anatóliai török nyelv görög elemeit dolgozta fel (Griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch: Oriens 8. 1955: 104–57; Einige weitere griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch. In: Németh Armağanı. Ankara, 1962. 204–57), majd az anatóliai török nyelv közvetlen arab átvételeire kerített sort (Direkte arabische Entlehnungen im anatolischen Türkisch. In: Jean Deny Armağanı. Ankara, 1958. 255–333), végül pedig az anatóliai török nyelvben használt perzsa jövevényszavakat gyűjtötte össze (Persian Loanwords in Anatolian Turkish: Oriens 20. 1967: 15–168). Ezekon kívül TIETZE több kisebb etimológiai tárgyú cikket is írt (pl. Die Zusammensetzung des gewerblichen Wortschatzes in der Provinz Kars: Zeitschrift für Balkanologie 18. 1982: 159–215).

Fontos összefoglalás TIETZÉnek az oszmán-török nyelv idegen elemeire vonatkozó közleménye (Die fremden Elemente im Osmanisch-Türkischen) a „Handbuch der Türkischen Sprachwissenschaft” (Teil I. Bp., 1990. 104–18) című kiadványban, amely HAZAI GYÖRGY szerkesztésében jelent meg. TIETZE „Lingua Franca in the Levant. Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin” (Urbana, 1958.) című nagy műve alapvető adalék a török szókészlet olasz és görög eredetű elemeihez. Ezekkel az értékes kiadványokkal szerzőjük bebizonyította, hogy kiváló szakértő a török nyelv etimológiai kutatása terén. Ezért nagy örömmel üdvözlöttük TIETZÉnek „Der türkeitürkische Wortschatz” című közleményét, amely az Archivum Ottomanicumban jelent meg az 1990-es évek közepén (13. 1995–96: 5–37). A szerző ebben a közleményben nyilvánosságra hozta, hogy rövid időn belül kiadásra kerül török (oszmán-török, Türkeitürkisch) etimológiai szótára. TIETZE a közlemény végén mutatóvált adott ki, amely világos képet fest a készülő szótár sajátosságairól és érdemeiről. Ezek után érthető, hogy a tudományos körök türelmetlenül várják a TIETZE-féle etimológiai szótárt.

Örvendetes módon legújabbban ismét napirendre került a török etimológiai szótár kérdése a „Sravnitel’no-istoričeskaja grammatika tjurkskix jazykov” című munka négy kötetének megjelenésével. Az összehasonlító török nyelvtan első kötete 1984-ben jelent meg Moszkvában „Fonetika” cím alatt. Két évvel később, 1986-ban látott napvilágot a második kötet „Sintaksis” címen, 1988-ban pedig a harmadik kötet következett „Morfologija” címmel. A nyelvtan negyedik kötete 1997-ben jelent meg „Leksika” cím alatt. A szóban forgó nyelvtan E. R. TENIŠEV felelős szerkesztésével jelent meg. A „Leksika” kötet több jeles turkológus közös műveként készült el, s benne tárgyalásra került közel 1000 török szó. A szócsoportok között nagy helyet foglalnak a természeti jelenségekre, az állattenyésztésre, a földművelésre, a vadászatra, a halászárra, a lakóhelyre, az öltözködésre, az eszközökre és a mesterségekre, a társadalmi és erkölcsi életre, a vallásra, a szellemi életre és a hiedelmekre, a kereskedelemre, a háborúra és a fegyverekre, az állat- és növényvilágra vonatkozó szavak. Természetesen a szerzők etimológiai magyarázatokat is adnak a felsorolt szavakkal kapcsolatban. – Nagy kár, hogy a Leksika-kötet török etimológiai szótáram befejezése után került kezembe, s így nem tudtam felhasználni, de remélem, hogy szótáram második kiadásában bőven lesz alkalmam azt értékesíteni. De közben terjedelmes bíráló közleményt írtam a „Leksika”-ról, amely a Türk Dili Araştırmaları Yıllığı következő számában megjelenik.

A „Leksika” szerzői a török szavakkal kapcsolatban hivatkoznak a főbb tudományos művekre. A török szavak történetével kapcsolatban általában szem előtt tartják a magyar nyelv török jövevényszavait is. A „Leksika”-ban több helyen új etimológiákkal találkozunk. Ezek között az etimológiák között figyelemreméltó javaslatok vannak, azonban akadnak közöttük olyanok is, amelyek nem fogadhatók el. Érdekes például az ’eke’ jelentésű török *sapan* (*saban*) szó etimológiája, amely bővebb tárgyalásra, illetve javításra szorul. A *saban* szó eredetével részletesen foglalkoztam a török földművelés fejlődéséről (Türklerde ekinciliğin gelişmesine katkıları: Türkoloji Dergisi 8. 1979: 1–28) írott közleményemben. Mellékesen megjegyzem, a közleményben szó esik a m. *eké*-ről is. Igaz, a „Leksika” végén a használt források között szerepel néhány dolgozatom, de a török földművelésre vonatkozó ezen közleményem sajnálatos módon hiányzik közülük. Ez újabb példája annak, hogy a nemzetközi turkológia terén nem könnyű figyelemmel kísérni a tudományos fejleményeket.

Természetes, hogy a felsorolt etimológiai szótárak kizárólag a szakértők igényeit elégíthetik ki. Az európai országokban megjelent több etimológiai szótár ellenére a művelt török olvasó hosszú esztendőök óta nélkülözött egy szófejtő szótárt. Hogy a török olvasónak szüksége van etimológiai szótárra, könnyen megérthető.

Pár szóban magamról. Végre-valahára tavaly napvilágot látott „A török nyelv etimológiai szótára” című művem. A szótár előszavában annak a kedves emlékemnek adtam kifejezést, hogy 1940-ben mint másodéves egyetemi hallgató terjedelmes etimológiai tárgyú cikket írtam, amelyet NÉMETH GYULA professzornak adtam át a Kőrösi Csoma-Archívumban való közzététel céljából. NÉMETH érdeklődéssel átnézte a kéziratot és kijelentette, hogy előreláthatólag a jövőben én írom meg a török nyelv szövejtő szótárát. S NÉMETH jóslata megvalósult: a szótár megjelent, bár sajnálatos módon a nagy mester nem vehette a kezébe. A szótár tulajdonképpen mutatvány, amely kb. 500 oldalon tárgyalja a szóanyagot. Bevezetésében röviden sort kerítettem az etimológiai szótárak íróinak sorsára. Röviden utaltam például a GOMBOCZ–MELICH-féle „Magyar etymologiai szótár”-ra, amely – GOMBOCZ 1935-ben bekövetkezett halála miatt is – 1944-ben a *G* betűvel kezdődő szavakkal véget ért. Ezután rámutattam PETAR SKOK szótárára, amely a szerző halála után közel 20 évvel, 1971–74 között jelent meg. Tanulságos példaként szoltam az YRJÖ TOIVONEN-féle finn etimológiai szótár esetéről is. Végül SEVORTJAN török etimológiai szótára is figyelemre méltó és tanulságos példaként állhat előttünk. Ezeket a szótárírókat tartottam szem előtt, amikor 80 éves koromban közzétettem a „Török etimológiai szótár” első kiadását, amely voltaképpen az eredetileg tervezett munka helyett rövidebbre fogott tájékoztató mutatványnak tekinthető.

E rövidre szabott előadás keretében nem áll módomban részletesen beszámolni szótáram lexikográfiai elveiről. Ezen a helyen röviden, de nagy nyomatékkal hangsúlyozom, hogy jómagam is tisztában vagyok könyvem hiányosságaival, tökéletlenségeivel, fogyatékoságaival. 80 éves koromban teljes erővel dolgozom, s bízom abban, hogy könyvem második kiadása remélhetőleg nagy mértékben mentes lesz a komolyabb hiányosságoktól. Remélem, hogy a szótár hátralevő részének megírása nem vesz hosszú időt igénybe, pontosabban: megírása a rendelkezésemre álló időbe belefér.

Szótáramban nem egy etimológia van, amely először lát napvilágot. Egészen új például a 'birsalma' jelentésű török *ayva* szó eredetére vonatkozó magyarázat, amely némileg fényt vethet a magyar *birsalma* eredetére is. Erről utólag külön cikket is közöltem a Török Nyelvtudományi Intézet folyóiratában, a Türk Diliben. Új és érdekes a 'vilám' jelentésű török *şimşek* szó eredetéről javasolt magyarázat is, amelyről később részletes közleményt tettem közzé a Türk Diliben. – A nyelvészeti kiadványokban eddig gyakran perzsa eredetűnek tartották a török *bayrak* 'zászló' szót, amelyről azt állapítottam meg, hogy török töből származik. Egészen új magyarázatot adtam a 'kaviár' jelentésű török *havyar* szó eredetéről. Ezzel a török szóval összefügg a magyar *kaviár* is. A TESz. szerint a *kaviár* vándorszó, amelynek végső forrása tisztázatlan, de az európai nyelvekbe az oszmán-törökből került; az EWUng. véleménye szerint az olaszon keresztül. Az olasz *caviale* pedig az oszmán-török *havyar* átvétele, amely az újperzsa *hävvyār* alakra megy vissza. Újában (1972-ben) DEMETRIUS GEORGACAS részletes monográfiát tett közzé a török halnevekről, s művében foglalkozik a török *havyar* szó eredetével is. Mellette EILERS írt hosszabb tanulmányt a *kaviár* szó eredetéről; tanulmánya 1959-ben jelent meg Újdelhiben, s érthető, hogy ez a munka nem volt elérhető a tudományos körök számára. Később PELLEGRINI az újlatin nyelvekben használt arabizmusokról szóló művében magáévá tette EILERS magyarázatát, amely szerint a szó a perzsa *xāvīyār* átvétele. SZEMERÉNYI OSZVALD szerint is indoeurópai gyökerű a szó. Ilyen előzmények után GEORGACAS bebizonyította, hogy a *kaviár* a bizánci görögből származik. De nagy valószínűséggel az oszmán-török *havyar* alakon keresztül került az európai nyelvekbe. Tehát szótáramban nem elégedtem meg a kézenfekvő szótárakkal és forrásokkal, hanem lehetőleg figyelemmel kísértem a legújabb kiadványokat is, s ezúttal az etimológia terén elért legfrissebb tudományos eredményekről igyekeztem tájékoztatni az olvasót.

Szótáramban helyenként vannak a magyar szavak történetével kapcsolatos megfigyelések is.

Érdekes például a magyar *mogyoró* szó története. A ma érvényes magyarázat szerint a *mogyoró* a *mony* 'tojás' szó -r és -ó toldalékkal létrehozott fejleménye. A tőszóban *n > ny > gy* fejlődéssel kell számolnunk. – Ezek szerint helytelen az a korábbi magyarázat, amely szerint a *mogyoró* a csuvas *mājār* ~ *mājārā* 'dió' átvétele. A *mogyoró*-t a csuvas *mājār*-ral MUNKÁCSI (Nyr. 13. 1877: 262; NyK. 21. 1887–1890: 122) egyeztetette. Később ehhez az egyeztetéshez csatlakozott PAASONEN (KSz. 5: 159) is. De GOMBOCZ (BTLw. 220–1) arra utalt, hogy a csuvas szónak nincs megfelelője a török nyelvekben, s ezért a csuvas *mājār* valószínűleg magyar eredetű szó. Elsőként PAASONEN (NyK. 38. 1908: 271) vetette fel ezt a lehetőséget. Legújabban magáévá tette ezt a magyarázatot LIGETI (TörK. 234) is. LIGETI szerint „amennyiben helyes a javasolt etimológia, a *mogyoró* volna az egyetlen »Ázsiában« hagyott magyar közszó”, s „kár, hogy sem a TESz.; sem a MSzFgrE. nem tér ki erre a mégsem lényegtelen kérdésre.” Nem esik szó erről a kérdéstről az EWUng. 4. füzetében sem, amely 1994-ben jelent meg. – V. G. EGOROV 1964-ben azt írja a csuvas nyelv etimológiai szótárában, hogy a csuvas *mājār* szó eredete ismeretlen, de GOMBOCZ nyomán hozzáteszi, hogy a magyar *mogyoró* a mai csuvasok őseitől, a bolgároktól származik. Úgy látszik azonban, hogy EGOROV felfogása nem fogadható el. De nem látszik helyesnek az a megállapítás sem, amely szerint a csuvas *mājār* volna az egyetlen „Ázsiában” hagyott magyar szó.

Nemrégiben vaskos karacsaj-balkár szótár jelent meg, amelyben előkerült a csuvas *mājār* szó pontos megfelelője, *mayar* alakban. A csuvas *mājār* szó jelentése 'dió', a karacsaj *mayar* pedig 'mogyoró' jelentésben használatos. Tehát a *mogyoró* a magyar nyelv külön életében, belső fejlődés útján keletkezett szó. Ismeretes, hogy a *mogyoró* a Fekete-tenger déli partjain terem. Világos tanúja ennek a körülménynek a török *findık* szó, amely arab közvetítéssel került a törökökbe. Az arab szó a görög *Ποντικός (κάστρον)* átvétele, amely a Fekete-tenger görög nevéből származik. Ezek szerint, LIGETI szavaival élve „meddő vállalkozás magyar jövevényszavakat keresni a csuvasban”. Világos, hogy az észak-kaukázusi karacsaj adat pontos megfelelője a csuvas *mājār*-nak, amely 'dió' jelentésben használatos. – A *mogyoró* szó többször szerepelt a nyelvészeti irodalomban. Legutóbb HAJDÚ PÉTER „Bevezetés az uráli nyelvtudományba” című művében megállapította (Bp., 1988. 9), hogy a *Quercus* és a *Tilia* mellett a *Corylus avelanának* sincs közös neve a finnugor nyelvekben. – A csuvas *mājār* jelentése 'dió', a karacsaj *mayar* pedig 'mogyoró' jelentésben használatos. Jelentéstani tekintetben a két szó közötti összefüggés világos. Ezzel kapcsolatban elég utalni arra, hogy az orosz *opéc* 'mogyoró'-t jelent, a *грецкiй opéc* pedig 'dió'-t.

IBEN RAPHAEL MEYER 1968-ban „Türkeitürkisch *tanı-* 'kennen' und *tanık* 'Zeuge'” (Ural-Altäische Jahrbücher 40. 79–81) című cikkében azzal az állítással állt elő, hogy a török *tanı-* 'kennen' ige a mongolból származik. Eszerint mongol eredetű a *tanık* 'tanú' szó is, amely a *tanı-*, *tanu-* ige szabályos származéka. MEYER állításával újból időszerűvé vált a mongolos jövevényszavak kérdése a magyarban.

A TESz. harmadik kötete, amelyben a *tanú* szó szerepel, 1976-ban jelent meg. De a TESz. nem vette figyelembe MEYER cikkét, amely 1968-ban jelent meg. Ezért a TESz. szerint a magyar *tanú* az ótörök **tanuq* szóból származik. A török *tanuq* alak pedig a török *tanu-*, *tani-* 'megismer, tud' ige származéka. Hasonlóképpen honfoglalás előtti török jövevényszónak tartja a *tanú*-t az EWUng. is, amely szerint a *tanú* a török **tanu-* 'erkenen, wissen' ige származéka. Érdekes, hogy az EWUng. sem tartja szem előtt MEYER állítását. Meglepő, hogy azt LIGETI (TörK. 259–60) sem veszi figyelembe, s a török *tani-*, *tanu-* 'tud, megismer stb.' ige szabályos származékának tartja a *tanuq*, *taniq* alakot, amelyből a *tanú* származik. LIGETI szerint „a magyar szó körül látszólag nincs problé-

ma”. Meglepő, hogy MEYER cikke elkerülte Ligeti figyelmét. Nehéz elképzelni, hogy LIGETI nem szállt volna perbe MEYERrel.

LIGETI „A mongol jövevényszavaink kérdése” (NyK. 49. 1935: 190–271) című alapvető tanulmányában foglalkozott az állítólagos mongol elemekkel s teljesen negatív eredményre jutott. (Vö. BÁRCZI, Szók.² 55–7.) Ennek ellenére LIGETI később (TörK. 50–1) arra utalt, hogy a mongol vagy mongolos elemek száma a magyarban nemrég meggyarapodott, s megállapította, hogy a magyar *kebel* szó lehetséges forrásaként szóba jöhet a ’has’ jelentésű mongol *kebeli* szó. Eszerint érdekes lett volna LIGETI véleménye, aki határozottan állást foglalt a mongol jövevényszavak kérdésében, s gyakran hangsúlyozta, hogy a magyar nyelvnek nincsenek közvetlenül a mongolból kölcsönzött szavai. Érdekes azonban, hogy az EWUng. egyszerűen hibásnak minősítette a *kebel*-nek a mongol *kebeli* szóból való javasolt etimológiáját. S nem esik szó a *tanú* mongol eredetéről az EWUng.-ban sem.

A TESz. véleménye szerint a *tapsifüles* „összetett szó. Az előtag a *tapos*, *teper*, *tepség* stb. kiterjedt rokonságába tartozó származékszó.” Hasonlóképpen vélekedik a *tapsifüles* szóról az EWUng. is. Úgy látszik, elkerülte a szerzők figyelmét az a cikk, amelyet a Magyar Nyelvben tettem közzé korábban (1981: 429). Ebben a rövid cikkben a *tapsifüles* szó előtagját a *tepsi* ’sütésre használt, alacsony oldalú edény’ szóból magyaráztam.

Figyelmet érdemel a magyar *tor* szó etimológiája is. GOMBOCZ (BTLw. 208) a csagatáj *tor* ’Gastmahl, Bewirtung’ alakkal egyeztetette s utalt arra, hogy a *tor* MUNKÁCSI véleményének (NyK. 8. 1870: 181) ellenére nem függ össze a köztörök *toy* ’Gastmahl, Zecherei’ szóval. BÁRCZI (Szók.² 77) a honfoglalás előtti török jövevényszavak között sorolja fel a *tor*-t. Később LIGETI (TörK. 271) kérdőjelesen a *büi*, *bölcs*, *báj*, *ige*, *igéz*, *kép*, *boszorkány*, *ünnepe*, *egyház*, *gyász*, *bűn*, *érdem* szavak körében említi a *tor* szót. LIGETI a felsorolt szavak török megfelelőivel részletesen foglalkozik, de feltűnő, hogy mellőzte a *tor* török (csagatáj) megfelelőjét. – A TESz. szerint kevésbé valószínű az az egyetlen, régi feljegyzésű adatra épülő feltevés, amely szerint a *tor* ótörök eredetű volna. Később az EWUng. is bizonytalan eredetűnek minősíti a szót. A törökből való eredeztetésben nagy akadályt jelent az, hogy egyetlen török adat áll rendelkezésre.

A magyar nyelvészek óvatos magatartása a csagatáj *tor* alakkal kapcsolatban teljesen jogosnak látszik. A csagatáj adat először a VÁMBÉRY-féle csagatáj szótárban (Çagataische Sprachstudien. Leipzig, 1867.) fordul elő. Később ezt az adatot átvette PAVET DE COURTEILLE (Dictionnaire turk-oriental. Paris, 1870.), aki ’festin’-ként közölte. Nem titok, hogy a csagatáj szótárakban gyakran akadnak hibás adatok. Tudtommal erre a körülményre először THURY JÓZSEF hívta fel a figyelmet „A Behdset-ül-Lugat című csagatáj szótár” című (Bp., 1903.) értekezésében, ahol negyven hibás csagatáj adatot közölt a szótárakból. THURY részletesen foglalkozott a csagatáj szótárakban előforduló hibás adatokkal, de nem hallgathatom el, hogy maga is nemegyszer tévedett. Erre utalt NÉMETH GYULA is THURY JÓZSEFRŐL mondott beszédében, amely a Magyar Tudományos Akadémián hangzott el 1934-ben (Thury József emlékezete. Bp., 1934.).

Magam is foglalkoztam a csagatáj szótárakban előforduló hibás adatokkal. Először 1943-ban a Kőrösi Csoma Társaságban tartott előadásomban hívtam fel a figyelmet arra, hogy az ismert török szótárakban gyakran találkozunk hibás csagatáj adatokkal. Előadásomban foglalkoztam például a csagatáj *dabir* ’térd’ szóval, amely szerepel BUDAGOV és RADLOFF szótárában is. Ez nem más, mint a török *diz* szó, amely átkerült *térd* alakban a magyarba is. „A *székely* név magyarázatához” (MNY. 1943: 205–8) című cikkemben megállapítottam, hogy hibás az a csagatáj adat, amelyből THURY JÓZSEF a *székely* nevet magyarázta. Később terjedelmes közleményt tettem közzé a csagatáj szótárakban előforduló hibás adatokról (Çağatay lûgatleri hakkında notlar: A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 8. 1950: 145–53). – Ebben a közleményben természetesen a helytelen

adatok egy részét volt alkalmam javítani. Később több hibás adatra akadtam a csagatáj szótárakban. Ilyen hibás adat a csagatáj *tor* szó is, amely meggyőződésem szerint nem lehet más, mint a török *toy*. A *toy* köztörök szó, amely jól ismert 'tor' jelentésben. A *tor* egyszeri olvasat. Nemcsak hogy más török nyelvben nem ismeretes, hanem még más csagatáj szótárban sem találjuk meg. (PAVET DE COURTEILLE nyilvánvalóan VÁMBÉRYTÓL vette át.) – A *toy* (> *doy*) szó viszont jól ismert a török nyelvekben. GERHARD DOERFER összegyűjtötte a régi és új török forrásokban előforduló főbb adatokat a „Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen” című monumentális művében, de a csagatáj *toy* mellett nem utalt a *tor* alakra, amelyet nyilvánvalóan egyszeri olvasatként hibásnak tartott. – VÁMBÉRY csagatáj adatai között akadnak hasonló hibás alakok, amelyek nem ritkán az ő javításai. VÁMBÉRYVEL folytatott vitájában BUDENZ többször utalt hasonló javításokra, amelyeket VÁMBÉRY-féle „nyelvújítás”-nak minősített.

LIGETI „A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van” (MNy. 1976: 11–27, 121–36) című közleménye végén szóvá tette, hogy a magyar szókészlet idegen elemeinek vizsgálata során a jövevényszavak mellett az eddiginél nagyobb figyelmet kell szentelni a tükörszavaknak. MELICH JÁNOS rámutatott arra, hogy ugyanazokból a nyelvekből, amelyekből jövevényszavak vannak a magyarban, vannak „átfordítások, utánzások” is. Később ECKHARDT SÁNDOR a magyarra fordított idegen szavakat tükörszavaknak, tükörkifejezéseknek nevezte el. – Török eredetű tükörkifejezés a magyarban például a *nyelvet fog, kiment az eszemből*. Érdekes, hogy az *esz* is török jövevényszó. MUNKÁCSI ezekhez a példákhoz próbálta csatolni a *farkas* szót is, amely természetesen lehet egyszerű tabuszó. MUNKÁCSI szerint törökből fordított tükörszó a magyar *házas* is, amelynek a török nyelvekben az *evli* felel meg. Ezekhez a példákhoz tartozik ERDŐDI (MNy. 1978: 72–6) szerint a *fokhagyma* szó is. ERDŐDI csupán a csuvasból tudott idézni török megfelelőt. De ezúttal hivatkozhatunk a török *diş* alakra is, amely a 'hagyma gerezdje' értelemben járatos. Újabban BEREZCKI GÁBOR (Néhány török tükörfordítás. In: Tanulmányok 281–4) a török tükörszavak számát tovább gyarapította: a *kütfö* (*vízfő, folyófő*), *megalszik* és a *vagyon* szavakkal. A magyarban használt tükörkifejezések közt török eredetű egyelőre csak egyet tudnék említeni: a *teknősbéka*-t, amely a török *tekneli bağa* pontos fordítása. A *teknősbéka* főnév összetett szó, amelynek mind a két része török eredetű jövevényszó. – Megállapíthatjuk, hogy a turkológusnak még mindig van új mondanivalója a magyar nyelv török elemeiről. De a jövevényszavak mellett a turkológusnak van tenni-valója a török eredetű tükörszavak, tükörkifejezések és tükörszólások terén is.

A magyar nyelvészek kezdettől fogva komoly munkát fejtettek ki a török jövevényszavak terén. Ezért ez a réteg van kidolgozva a legjobban. Ezzel szoros összefüggésben áll a turkológia fejlődése Magyarországon. A turkológia a törökség legnemzetibb tudománya. Ellentmondásosnak látszik, de ugyanakkor a turkológia nemzetközi tudomány is. S talán nem túlzás azt állítani, hogy a turkológia nemzeti tudománynak számít Magyarországon is. Tanulságos ebből a szempontból a budapesti egyetem turkológiai szemináriuma, amelynek a neve a II. világháború előtt Magyar őstörténeti és török filológiai szeminárium volt. Ezt a szemináriumot vezette kerek 50 éven keresztül NÉMETH GYULA, a magyar turkológia nagy mestere, „A honfoglaló magyarság kialakulása” című úttörő munka szerzője. Nem titok, hogy e körül a munka körül fejlődött a magyarságtudomány, de tény, hogy ez a munka évek óta útmutatóként szolgált a nemzetközi turkológia terén is.

Meg vagyok győződve arról, hogy a magyar turkológusok tovább folytatják hagyományos erőfeszítéseiket a régi és új török nyelvek terén, s ezzel hozzájárulnak nemcsak a török nyelvészet fejlesztéséhez, hanem újabb megfigyelésekkel gyarapítják a magyar nyelv tudományt is.

An etymological dictionary of Turkish and the history of the Hungarian language

This paper gives a detailed survey, starting with Ármin Vámbéry's dictionary, of the history of Turkish etymological dictionaries and related aspects of etymological research. A recent product of that research is "An Etymological Dictionary of the Turkish Language", compiled by the author, that can be seen as a concise preliminary sample of the originally planned project. In the second part of the paper, the author describes some Hungarian-related etymological analyses associated with that project (e.g., on *H mogyoró* 'hazelnut', *tanú* 'witness', *tapsifüles* 'bunny', *tor* 'funeral banquet', etc.) that are especially relevant with respect to the linguistic and cultural history of Hungarian.

HASAN EREN

A magánhangzó-kapcsolatok fonológiájából

1. A magánhangzó-kapcsolatok (pontosabban az egymástól szótaghatárral elválasztott, de egyébként szomszédos magánhangzók kapcsolatai, vagyis a *hiátusok*) számos nyelvben hátrányos, kerülendő alakzatnak számítanak. Egyes nyelvekből teljesen hiányoznak; más nyelvek a hiátus bizonyos eseteinek kialakulását különféle eszközökkel megakadályozzák, de más eseteit változatlan formában vagy valamilyen felszíni fonológiai folyamat segítségével feloldva hagyják megjelenni. A hiátusok elkerülésének, feloldásának, illetve kitöltésének módjai között megtalálható az egyik vagy a másik magánhangzó törlése, a két magánhangzó közös szótagba vonása (összeolvadással, diftongizációval, vagy az egyik magánhangzó félmagánhangzóvá alakításával), továbbá valamilyen más-salhangzó betoldása a két magánhangzó közé. Ezek a főbb típusok tovább osztályozhatók altípusokra. Az alábbiakban (a 2–8. pontban) először áttekintjük ezeket az altípusokat. A tanulmány második részében (a 9–14. pontban) a számba vett magyar fonológiai jelenségek elemzése következik optimalitáselméleti keretben.

2. A hiátus-feloldási stratégiák tipológiája. – Ami a magánhangzótörlést illeti, nyilvánvalóan két alapeset lehetséges: az első magánhangzó törlése, mint az (1) alatti példákban, illetve a második magánhangzó törlése, mint a (2) alattiakban. Az (1a) és (2a) példa részletesebb tárgyalását l. ROGER LASS, *Phonology. An introduction to basic concepts*. Cambridge, 1984. 72; az (1b) és (2b) példáét RODERIC F. CASALI, *Vowel elision in hiatus contexts: which vowel goes?* *Language* 73. 1997: 493–533, kül. 493; az (1c, d) és (2c, d) példáét SIPTÁR PÉTER, *Hiátus*. In: *Kísérleti fonetika, laboratóriumi fonológia*. Szerk. HUNYADI LÁSZLÓ. Debrecen, 2002. 85–97, Uő., *How to get rid of hiatuses*. In: *Contemporary Hungarian perspectives on linguistics, literature, and pedagogy*. Szerk. BÁRDOS JENŐ – RAVI SHEOREY – SZENTGYÖRGYI SZILÁRD – PAUL TITCHMARSH. Veszprém, 2005. (Megj. előtt.)

- (1) a) svéd
 /flik:a/ + /ur/ → [flik:ur]
 lány többes 'lányok'
- b) ecakó (niger-kongói nyelv)
 /dɛ/ + /akpa/ → [dakpa]
 vesz bögre 'bögrét vesz'

- c) magyar (morfofonológiai folyamat, l. a 3. pontot)
/somoru/ + /od/ (+ /ik/) → [somorod(ik)] *szomorodik*
- d) magyar (fesztelen/gyors beszéd)
/ɛp:i/ + /e:rt/ → [ɛp:ɛr] ~ [ɛp:e:] *ennyiért*

(2) a) svéd

/flik:a/ + /ɛn/ → [flik:an]
lány a 'a lány'

b) ecakó

/akpa/ + /ɔnikɛθe/ → [akpanikɛθe]
bögre kicsi 'kicsi bögre'

c) magyar (morfofonológiai folyamat, l. a 4. pontot)

/kotʃi/ + /on/ → [kotʃin] *kocsin*

d) magyar (fesztelen/gyors beszéd)

/ra:/ + /ɔda:f/ (+ /ul/) → [ra:da:ʃul] *ráadásul*

Az ilyen törlések morfémán belül is előfordulhatnak (lexikalizálódva), mint a /la:p/ < /lɛa:p/ *lány* ~ *leány*, /ra:/ < /rɛa:/ *rá* ~ *réa* típusú esetekben, illetve a nem köznyelvi, de széles körben használt /kolɛga:liʃ/ < /kol:ɛgia:liʃ/ *kollegiális*, /hiɡe:niɔ/ < /hiɡjɛ:niɔ/ *higiénia*, /mɛtɛrɔlo:ɡiɔ/ < /mɛtɛɔrɔlo:ɡiɔ/ *meteorológia*-félékben. Az ilyen példákban többnyire az első magánhangzó törlésével találkozhatunk; a második magánhangzó törlése (mint a legutolsó fenti példában) ritkább a hiátus magánhangzó-törléssel való feloldásának az ilyen lexikalizált eseteiben.

A diftongizáció is történhet „balra”, azaz az első magánhangzónak szótagmagon belüli félmagánhangzóvá alakításával, mint a (3)-beli példákban, illetve „jobbra”, azaz a második magánhangzót érintő módon, mint a (4)-beliekben. A példákban alkalmazott pontok szótaghatárt jelölnek. A (3a) példa forrása JACQUES DURAND – SIPTÁR PÉTER, *Bevezetés a fonológiába*. Bp., 1997. 74; a (3b) példáé CASALI i. m. 497; a (4a) példáról l. SIPTÁR, *Hiátus* 86; a (4b) példáról pedig SIPTÁR PÉTER – TÖRKENCZY MIKLÓS, *The phonology of Hungarian*. Oxford, 2000. 17–8 és alább az 5. pontot.

(3) a) francia

/li/ + /e/ → [lje] /lu/ + /e/ → [lwe]
köt infinitívusz 'kötni' bérel infinitívusz 'bérelni'

b) ngiti (Zairéban beszélt közép-szudáni nyelv)

/izo/ + /ɔku/ → [i.zoɔ.ku]
nád cukornád 'cukornád-fajta'

(4) a) brit angol

/θɪætr/ → [ˈθɪɔ.tɔ] 'színház', vö. /θɪætr/ + /ɪkl/ → [θɪˈæ.trɪ.kl] 'színházi'

b) magyar (fakultatív posztlexikális folyamat)

/ɔ.u.to:/ → [ɔw.to:] *autó*, /ɛ.u.ro:ɔ:/ → [ɛw.ro:ɔ] *Európa*

A félmagánhangzósodásnak azok az esetei, amelyekben nem jön létre diftongus, abban különböznek a fentiektől, hogy a létrejövő félmagánhangzó a szótagmagon kívül helyezkedik el, vagyis a szótagkezdetben, mint az (5) alatti példákban, illetve a szótagzárlatban, mint a (6) alattiakban:

- (5) a) igede (nyugat-afrikai nyelv, CASALI i. m. 498)
 /gu/ + /ɔba/ → [gwɔ.ba]
 szó gyékény 'gyékényt szó'
 b) magyar (fesztelen/lexikalizált)
 /ma:riɔ/ → [ma:r.jɔ] (~ [ma:ri.jɔ]) *Mária*
- (6) a) magyar (fesztelen/lexikalizált)
 /kɔlejdosko:p/ → [kɔ.lej.dos.ko:p] *kaleidoszkóp*
 b) magyar (fesztelen/gyors beszéd)
 /ra:ɪʃmer/ → [ra:jʃ.mer] *ráismer*

A magánhangzó-összeolvadás érinthet két különböző magánhangzót, amelyek valamilyen közbülső minőségűvé olvadnak össze, mint a (7a) példában, két azonos rövid magánhangzót, amelyek egyetlen hosszúvá válnak, mint a (7b)-ben, vagy pedig két azonos – akár rövid, akár hosszú – magánhangzót, amelyeket egyetlen példányuk helyettesít, mint a (7c)-ben. Ennek a legutolsó típusnak az eredete homályos: tekinthető összeolvadásnak, az első magánhangzó törlésének, vagy a második magánhangzó törlésének; a legtöbb esetben lehetetlen megmondani, melyik folyamatról van szó tulajdonképpen.

- (7) a) szanszkrit (LASS i. m. 90)
 /sa:/ + /u:vətʃa/ → [sovətʃa]
 ő beszélt 'ő beszélt'
 b) szanszkrit (LASS i. m. 90)
 /na/ + /asti/ + /iha/ → [na:sti:ha]
 neg van itt 'nincs itt'
 c) magyar (fesztelen/gyors beszéd)
 /ra:/ + /a:lɔz/ → [ra:lɔz] *rááldoz*
 /o:rɔ/ + /ɔlɔt/ → [o:rɔlɔt:] *óra alatt*

A (7c) típusnak is vannak lexikalizált vagy félig lexikalizált esetei, mint például /gɔzɔs:ɔp/ < /gɔzɔɔs:ɔp/ *gazdasszony*, illetve /tudni:lik/ < /tudni:lik/ *tudniilik*.

A mássalhangzó-betoldásnak ugyancsak több alelete van. A legegyszerűbb az, amikor a betoldott mássalhangzó az adott nyelv alpmássalhangzója (default consonant), tehát egy olyan mássalhangzó, amelynek a minősége semmilyen módon nem függ a környező magánhangzókétól, mint a (8) alatti példákban. A (8a) alatti példával kapcsolatban l. még RENÉ KAGER, *Optimality Theory*. Cambridge, 1999. 93–104; a (8b) alattiról részletesebben l. GEERT BOOIJ, *The phonology of Dutch*. Oxford, 1995. 65.

- (8) a) asininka kampa (Peruban beszélt andoki-egyenlítői nyelv, CASALI i. m. 497)
 /no/ + /N/ + /pisi/ + /i/ → [nom.pi.si.ɿ]
 1sg jövő söpör jövő 'söpörni fogok'
 b) holland
 /aɔrta/ → [aɿɔrta] 'aorta', de: /xaɔs/ → [xaɔs], *[xaɿɔs] 'káosz'

A holland példa esetében figyeljük meg, hogy a szó hangsúlymintájától függ, kitöltődik-e a hiátus egy gégezárhanggal vagy sem: az *aorta* szó a magánhangzó-kapcsolat második tagján hangsúlyozódik, míg a *chaos* szó az elsőn. A magyarral kapcsolatban felmerült, hogy ennek a nyelvnek a [v] volna az alpmássalhangzója (l. ROBERT M.

VAGO, Empty consonants in the moraic phonology of Hungarian: ALH. 39. 1989: 293–316); de jobban megvizsgálva a dolgot kiderül, hogy ez nem így van. (L. alább a 6. pontot.)

Másrészt a hiátus olyan mássalhangzóval is kitölthető, amelynek minősége a környező magánhangzók egyikétől vagy másiktól függ: az ilyen, hiátustöltő mássalhangzó bizonyos értelemben valamelyik szomszédos magánhangzóból „származik”:

(9) a) brit angol („kötő r”)

/vɒdkə/ + /ænd/ + /tɒnɪk/ → [ˈvɒdkəɾənˈtɒnɪk] ‘vodka és tonik’

b) holland (BOOIJ i. m. 66)

/biɔskop/ → [biɔskop] ‘mozi’; /ze/ + /ən/ → [zeɣən] ‘tengerek’

c) magyar (SIPTÁR i. m. 2005.; l. a 7. pontot)

/pio:tsɔ/ → [pijo:tsɔ] *pióca*; /ditʃø:/ + /i:t/ → [ditʃø:ji] *dicsőít*

Ezzel a hiátus elkerülésének/feloldásának különböző eseteivel foglalkozó futólagos áttekintésünk végére értünk. A továbbiakban közelebről is szemügyre vesszük azokat a típusokat, amelyek a magyarban előfordulnak.

3. Az első magánhangzó törlése. – Ez történik a magyarban a mel-léknévből igét képző *-ít*, *-ul/-ül* és *-odik/-edik/-ödik* előtt: *barna*, *barn-ít*; *laza*, *laz-ul*; *szomorú*, *szomor-odik*; *fekete*, *feket-edik* (l. SIPTÁR–TÖRKENCZY i. m. 218–9; TÖRKENCZY–SIPTÁR, Magánhangzó ~ semmi váltakozások a magyarban. NyK. 97. 2000: 64–130, kül. 69). Ez a szóban forgó toldalékok (és nem a tövek) sajátossága, amit onnan tudhatunk, hogy ugyanezek a tövek más magánhangzó-kezdetű toldalékok előtt megtartják végső magánhangzójukat. Például a *barná-bb*, *lazá-bb*, *szomorú-bb*, *feketé-bb* középfokú alakokban a tövégi magánhangzó megmarad és a középfok *-Vbb* jelének magánhangzója az, amelyik nem jelenik meg a felszínen (l. a 4. pontot). A törlődő magánhangzó minősé-gére vagy hosszára nézve semmilyen megkötés nem érvényesül (innen tudjuk, hogy tör-lésről, nem pedig betoldásról van szó). Lehet felső (*gömbölyű*, *gömböly-ödik*), középső (*fakó*, *fak-ít*) vagy alsó nyelvállású (*csorba*, *csorb-ul*); lehet elől- vagy hátulképzett; lehet kerek vagy nem kerek; lehet hosszú vagy rövid. Egyes magánhangzó-végű tövek után azon-ban – a magánhangzó törlése helyett – egy *-s*- toldódik be az említett képzők elé, pl. *olcsó-s-ít*, *karcsú-s-ít*, *állandó-s-ul*, *(fel)forró-s-odik*. Erről részletesebben l. alább a 6. pontot.

Egy másik példa a hiátushelyzetnek az első magánhangzó törlésével történő feloldá-sára a főnévi igenév *ni*-jének esete: *vár-ni*, *vár-ni-a*, *vár-ni-uk*, de: *vár-n-om*, *vár-n-od*, *vár-n-unk*, *vár-n-otok*. Azonban itt felmerül egy érdekes probléma: vajon miért nem tör-lődik az *i* a *várnia*, *várniuk* típusú (tehát harmadik személyű) alakokban is? MAGNUS OLSSON szerint a látszat ellenére az *i* az efféle alakokban is törlődik, de azután *j*-betoldás történik, akárcsak a birtokos személyragos főnévi alakokban, tehát *várn-om*, *várn-od*, *várn-ja*, mint *bárd-om*, *bárd-od*, *bárd-ja*. „Az írott alak eszerint hagyományos, nem pe-dig kiejtés-alapú”, teszi hozzá OLSSON (Hungarian phonology and morphology. Lund, 1992. 138). Csakhogy két jó okunk is van ennek a szellemes – de elhamarkodott – meg-oldásnak az elvetésére. Egyrészt a *várnia* alak nyilvánvalóan három szótagú, amit többek között a kérdő hanglejtésen alapuló teszt is bizonyít (l. pl. SIPTÁR, Chapters from the segmental phonology of Hungarian. MTA doktori értekezés. Bp., 2002. 72–3): *Kell vár-↑ni↓a?*, nem pedig **Kell ↑vár↓nia?*; másrészt az *i* = [j] elemzés azt jósolná, hogy a szó-ban forgó alak kiejtésének **[va:ɾɲɔ]*-nak kellene lennie (vö. *konszernje* [kõ:serɲe]; a na-zálisokra vonatkozó szabályokról általában l. SIPTÁR, Orrhangúak. In: Színes eszmék nem alszanak... Szépe György 70. születésnapjára. Szerk. ANDOR JÓZSEF – SZÜCS TIBOR – TERTS ISTVÁN. Pécs, 2001. 1097–105). OLSSON javaslata mégis jó helyen tapogató-

dzik: figyeljük meg, hogy a *várnia*, *várniuk* alakok pontos kiejtése [va:rnijɔ], illetve [va:rnijuk]. Ez a [j] lehetne ugyan a szokványos hiátustöltő is (l. alább a 7. pontot), de nem kell szükségképpen annak lennie. Tegyük fel, hogy itt a harmadik személyű személyragok valóban *-ja*, *-juk* alakúak, azaz mássalhangzóval kezdődnek. (Az, hogy ez a *j* betoldott-*e*, amint OLSSON feltételezi, vagy a todalék szótári ábrázolásának része, itt most nem sokat számít. A harmadik személyű birtokos személyragok *j*-s és *j* nélküli változatainak eloszlásáról l. NANCY A. RITTER, *The Hungarian personal possessive suffix revisited*. In: *Approaches to Hungarian 8. Papers from the Budapest conference*. Szerk. KENESEI ISTVÁN – SIPTÁR PÉTER. Bp., 2002. 283–307 és az ott idézett irodalmat.) Ebben az esetben teljesen érthetővé válik, hogy miért nem törlődik a *-ni* magánhangzója: nem magánhangzó, hanem mássalhangzó előtt áll. Paradox módon tehát OLSSON idézett megjegyzése mégiscsak igaz, bár nem a megfelelő elemzésből jutott el hozzá: az érintett írott alakok valóban hagyományosak, nem pedig kiejtés-alapúak (pontosabban a kiejtést még csak-csak tükrözik, ha figyelembe vesszük, hogy a tényleg hiátustöltésen alapuló [jɔ] szekvenciák írásmódja *ia*, pl. *fiam* [fijɔm], de – ha feltevésünk helyes – azt, hogy a személyrag melyik allomorfa van érintve, nem).

Ebben a pontban két olyan morfofonológiai esetet vettünk szemügyre, amelyben a hiátus feloldása az első magánhangzó törlésével történik. Az első magánhangzó törlésének más, az (1d)-ben idézethez hasonló esetei fesztelen/gyors beszédben fordulnak elő; ezekre röviden kitérünk majd a következő pont végén.

4. A második magánhangzó törlése. – Áttérve a magánhangzótörlés másik lehetséges típusára, erre is igaz, mint az előzőre, hogy elsősorban morfémahatáron figyelhető meg, csakhogy ezúttal értelemszerűen nem a tő felőli (bal), hanem a todalék felőli (jobb) oldalon.

A todalékok élén álló magánhangzó törlése (és/vagy nem-betoldása) szélesebb körű és bonyolultabb jelenség, mint a tövégié. Nem korlátozódik csupán néhány todalékra: számos todalék kezdődik ingatag – vagyis a semmivel, önnön hiányával váltakozó – magánhangzóval (ezeket hagyományosan „kötőhangzónak” is szokás nevezni). Az irodalom megoszlik e magánhangzók morfológiai hovatartozását illetően: nincs egyetértés abban, hogy az érintett ingatag magánhangzó a tő része („tővéghangzó”), a todalék része („todalékkezdő magánhangzó”) vagy pedig valóban, szoros értelemben véve „kötőhangzó”, azaz a tő és a todalék között álló önálló egység-e (l. ANTAL LÁSZLÓ, *Egy új magyar nyelvtan felé*. Bp., 1977.; PAPP FERENC, *A magyar főnév paradigmatisz rendszer*. Bp., 1975. és az ott idézett irodalmat). Itt a todalék részének fogjuk tekinteni; de l. KÁLMÁN LÁSZLÓ, REBRUS PÉTER és TÖRKENCZY MIKLÓS elemzését, amelyben az egész szeletelési kérdés álproblémának bizonyul (A magyar kötőhangzók analógiás alapú megközelítése. Előadás a VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszuson, Bp., 2004. augusztus 29–31).

Két típusát különböztethetjük meg az ide tartozó todalékoknak attól függően, hogy mi indokolja bennük a todalék eleji magánhangzó ~ semmi váltakozást (részletesebben l. TÖRKENCZY–SIPTÁR i. m. 70–5).

Az „A-típusú” todalékokban csak akkor nem jelenik meg magánhangzó, ha magánhangzóra végződő tőhöz járulnak; mássalhangzó-végű tövek után mindig magánhangzóval kezdődnek, függetlenül a mássalhangzó minőségétől. Ebbe a típusba tartozik a többes *-k/-ak/-ok/-ek/-ök*, a szuperesszívuszi *-n/-on/-en/-ön*, az egyes szám első személyű (birtokos) *-m/-am/-om/-em/-öm* stb. Az ilyen todalékokban a magánhangzó jelenléte vagy hiánya nem a szóvégi mássalhangzó-kapcsolatok fonotaktikáján alapul, vagyis a magánhangzó nem azért van ott, hogy egyébként rosszul formált kapcsolatokat feloldjon: *hal-ak* : *halk*, *pár-ok* : *park*, *tan-ok* : *tank* stb.

A „B-típusú” toldalékok élén megfigyelhető magánhangzó ~ semmi váltakozás viszont fonotaktikailag motivált: ide tartozik például a tárgyrag. Az ilyen toldalékok előtt nem jelenik meg magánhangzó, ha a toldalék mássalhangzója enélkül is jólformált szótagzárlat (része) lehet, vagyis nincs kötőhangzó magánhangzók után (*holló-t, kocsi-t, tevé-t*), valamint olyan tövégi mássalhangzók után, amelyekkel a *-t* elágazó zárlatot képes alkotni (*lány-t, dal-t, rés-t*). Egyébként a *-t* kötőhangzó előzi meg (*nyom-ot, pad-ot, kép-et*).

E kétféle toldaléktípus eltérő viselkedését SIPTÁR és TÖRKENCZY (i. m. 234–8) azzal magyarázza, hogy az A-típusúak élén áll egy (részlegesen meghatározott) magánhangzó, amely hiátushelyzetben törlődik (pl. *hajó + Unk* → *hajónk, kocsi + On* → *kocsin, kesztyű + Vk* → *kesztyűk*); kivéve úgynevezett nyitótövek után, például *férfi-ak, keserű-en* (I. SZENTGYÖRGYI SZILÁRD, Lowering: The interaction of phonology and morphology in Hungarian. PhD-értekezés. Szeged, 1998.; SIPTÁR–TÖRKENCZY i. m. 75–82). Figyeljük meg ezzel kapcsolatban például a (nem vidáman, hanem) *szomorú-an* : (nem a vidámon, hanem a) *szomorú-n* szópárt! Azt tapasztaljuk, hogy a szuperesszívuszi *-on/-en/-ön* magánhangzója akkor is törlődik hiátus második tagjaként, ha nyitótó után áll, ami nyilván összefügg azzal, hogy nem is nyitható (pl. *ház-ak, de ház-on, nem *ház-an*). Ezzel szemben a B-típusúak élén nem áll magánhangzó, azonban az előző bekezdés szerinti harmadik esetben, vagyis ha a tövégi mássalhangzó a *-t*-vel nem tud jólformált szótagzárlatot alkotni, betoldódik közéjük egy magánhangzó. A B-típusú toldalékok tehát csupán annyiban tartoznak most ide, hogy ez a betoldás elmarad (többek között) akkor, ha hiátust hozna létre (*hajó + t* → *hajót, *hajóot*); még nyitótövek után is: *férfi-t, keserű-t*.

Ebben a pontban a második magánhangzó törlésével/nem-beillesztésével járó hiátusfeloldást tekintettük át. Ha most visszatekintünk a 3–4. pontra, fölmerül a kérdés, vajon megjósolható-e valamely adott esetben, hogy milyen irányban következik be a magánhangzó-törlés, tehát hogy az első vagy a második magánhangzó tűnik-e el. RODERIC F. CASALI (i. m.) éppen ezt a kérdést vizsgálja a világ nyolcvanhét különböző nyelvéből vett adatokat tartalmazó hatalmas adatbázis segítségével és optimalitáselméleti megoldást javasol a felfedezett univerzális szabályszerűségek megragadására. A magyar minta viszonylag egyszerű: balfelé törlés történik melléknévi tövekben (amelyeket egyszerűen felsorolhatunk) bizonyos toldalékok környezetében (amelyeket még egyszerűbb felsorolni, hiszen csak három van belőlük), valamint a *-ni-* főnévi igenévi toldalékban, ha személyragok követik; jobbfelé törlés pedig az A-típusú toldalékok alulszabott magánhangzóin; minden más morfológiailag összetett esetben a hiátusok vagy megmaradnak a felszínen is, vagy pedig valamilyen más feloldó stratégia segítségével szabadulunk meg tőlük.

A gyors/fesztelen beszédben megfigyelhető, bármelyik irányú törlések teljesen függetlenek a fenti mintától. Az ilyen esetekben a törlések iránya a kapcsolat magánhangzóinak hosszúságától és/vagy nyelvallásától függ: egy hosszú és egy rövid magánhangzóból álló kapcsolatokban (bármely sorrend esetén) a rövid magánhangzó törlése várható – l. az (1d) és (2d) példát –; egyébként a kevésbé hangzós (magasabb nyelvallású) magánhangzó kiesése valószínűbb: *kiejzhetetlen* [kejtetetlen], *beindul* [bendul]. Mindkét tényező hatása megfigyelhető az olyan példákban, mint *lőugrás* [lo:gra:ʃ], *hozzáqlvas* [hoza:lvɔʃ]. Megjegyzendő, hogy amit ebben a bekezdésben „törlés” néven emlegettünk, talán jobban jellemezhető a „nem teljes megvalósítás” kifejezéssel; az ilyen nem teljes megvalósítás határesetben az illető szegmentum (szinte) teljes elhagyásával járhat, azonban rendszerint az artikulációs gesztus legalább valamilyen csökevényes formában jelen van, csak az észlelés számára olyan az illető hang, „mintha ott sem lenne”. Ezen a területen sok munkára van még szükség, elsősorban kiterjedt empirikus adatgyűjtésre és esz-közfonetikai elemzésre, mielőtt bármi ennél véglegesebbet lehetne mondani róla.

5. *Diftongus kialakulása, félmagánhangzósodás és összeolvadás.* – Azokban az esetekben, amelyekben egyik magánhangzó sem törlődik, egy további lehetőség a hiátus feloldására az egyik vagy a másik magánhangzó félmagánhangzóvá alakítása. Ez a félmagánhangzó azután szótagolható a szótagmag részeként, mint a fenti (3)–(4) példákban, vagy szótagkezdetként (szótagkezdet részeként), vagy pedig szótagzárlatként (szótagzárlat részeként), mint az (5)–(6) alattiakban. Gyakran nem könnyű eldönteni, hogy kettőshangzó jön létre vagy csak egyszerű (szótagperem-beli) félmagánhangzó: gondoljunk csak arra a régi vitára, hogy vannak-e diftongusok a magyar köznyelvben. E vita legfontosabb dokumentumai most kényelmesen tanulmányozhatók, mert összegyűjtve, kommentárokkal újra megjelentek (In: Kísérleti fonetika, laboratóriumi fonológia a gyakorlatban. Szerk. HUNYADI LÁSZLÓ. Debrecen, 2003. 17–42). Ennek a kérdéskörnek a legszembevetőbb része az *au/eu*-szavak gyakran szóba hozott esete (pl. *autó*, *Európa*, I. NÁDASDY ÁDÁM – SIPTÁR PÉTER, A magánhangzók. In: Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia. Szerk. KIEFER FERENC. Bp., 1994. 42–182, kül. 173; SIPTÁR, Hangtan. In: É. KISS KATALIN – KIEFER FERENC – SIPTÁR PÉTER, Új magyar nyelvtan. Bp., 1998. 291–390, kül. 362–5; SIPTÁR–TÖRKENCZY i. m. 17–8, és az ott idézett irodalmat). Itt most nem idézem fel azokat a tesztek, amelyeket annak megállapítására javasoltam az idézett helyeken, hogy az *autó*-féle szavak *au*-val írt része egy vagy két szótag-e (azaz diftongus-e, vagy pedig hiátus). KASSAI ILONA az említetteknel talán kevésbé körmönfont kísérletet talált ki, de azt végre is hajtotta: egyszerűen megkérdezett mintegy száz egyetemi hallgatót és száz pedagógust, hogy a megadott szótagolások közül melyiket tartja természetesebbnek (Felnőtt nyelvhasználók szótagszerkezeti preferenciái. In: Szótagfogalom – szótagrealizációk. Szerk. KASSAI ILONA. Bp., 1999. 143–52, kül. 145). A *kalauz* szót három szótagúnak minősítette a diákok 86,6%-a, illetve a tanárok 66,4%-a; az *autó* szót pedig a diákok 58,8%-a, míg a tanároknak mindössze 37,2%-a (vagyis 62,8%-uk véleménye szerint diftongus van benne). A lényeg az, hogy a felszínen ingadozást találunk a diftongusos és a hiátusos megvalósítás között; ha mármost feltételezzük, hogy az érintett szekvenciák mögöttesen hiátust tartalmaznak, az /ɔ/ + /u/ → [ɔw] megvalósítási szabály pedig egyes beszélőknél megvan, más beszélőknél nincs meg, ismét másoknál pedig fakultatív, akkor éppen azt a mintát jósoljuk, amit a valóságban is kapunk; ráadásul az egész jelenség iskolapéldája a hiátus félmagánhangzósítással való megszüntetésének.

Az *au/eu*-szavak megvalósításának másik módjaként sok beszélő magánhangzó-összeolvadást alkalmaz bennük: *autó* [ɔ:to:], *Európa* [ɛ:ro:pɔ]. Ezt a folyamatot monofongizációként is felfoghatjuk, ha feltesszük, hogy az érintett szavakban előbb diftongus alakul ki az előző bekezdésben jelzett módon. A magánhangzó-összeolvadás fentebb szanszkrit példákkal bemutatott két alapvető módja közül a (7a)-beli típus: két különböző magánhangzó valamilyen köztes minőségben való összeolvadása nem ismeretes a magyarban. Két azonos rövid magánhangzónak a megfelelő hosszúban való összeolvadása, mint a (7b)-ben, olykor előfordul (pl. *kooperál* [ko:pera:l]), de a magyarban inkább szó-kásos összeolvadási típus két azonos (akár rövid, akár hosszú) magánhangzó helyettesítése az adott magánhangzó egyetlen példányával, mint a (7c)-ben. További példák: *koordináta* [ko:rdina:tɔ], *vákuum* [va:kum], *kiiktat* [kiktɔt] ~ [kjt:ɔt], *szeme előtt* [semelɔ:t:]. Ahogyan fentebb a 2. pontban megjegyeztük, ezt a típust magánhangzó-törlésként is lehet elemezni; ha így fogjuk fel, lehetetlen megmondani, hogy ebben az esetben a kettő közül melyik magánhangzó az, amelyik törlődik.

6. *Mássalhangzó-betoldás.* – Olyan betoldott mássalhangzók, amelyeknek a minősége nem függ a környező magánhangzókétól – az ellenkező esetre l. fent (9)

alatt és a 7. pontban – rendszerint morfémahatáron létrejövő hiátusok esetében jelennek meg és elvben háromfélék lehetnek: az adott nyelv általános jelöletlen (default) mássalhangzója, mint (8a)-ban, vagy az egyik morfémahoz tartozó „lebegő” mássalhangzó, vagy pedig olyan, amelynek minősége a szavak kisebb-nagyobb csoportján alapuló analógias hatásnak köszönhető. Az első esetre nyilvánvaló példát a magyarban nem találunk, de VAGO (i. m.) elemzése alapján ilyen lenne a *v*-betoldás az úgynevezett „váltakozó *v*-kezdetű toldalékok” csoportjában (ide tartozik az eszközhatározói *-val/-vel* rag: *só-val*, *méz-zel*, valamint a transzlatívuszi *-vá/-vé*: *só-vá*, *méz-zé*). A „nem váltakozó *v*-kezdetű toldalékok” (*-van/-ven*: *hat-van*, *-vány/-vény*: *lát-vány*, *-va/-ve*: *lop-va*) ugyancsak [v]-vel kezdődnek magánhangzóra végződő tövek után, de /v/-jük mássalhangzóra végződő tövek után is változatlan marad. A kétféle toldaléktípus ábrázolása egy betoldáson alapuló elemzésben a következőképpen festhetne:

$$(10) \text{-val/-vel: } \begin{array}{ccc} \times & \times & \times \\ | & | & \\ A & l & \end{array} \quad \text{-va/-ve: } \begin{array}{cc} \times & \times \\ | & | \\ v & A \end{array}$$

Ha a *-val/-vel* magánhangzóra végződő tőhöz járul, üres helyére betoldódna egy *v* (*só-val*); ha egyetlen mássalhangzóra végződő tőhöz, lezajlana egy terjedési folyamat, amely a tövégi mássalhangzó szegmentális tartalmát a toldalék élén álló üres helyre terjeszti, ezáltal hosszú mássalhangzót hozva létre (*mé[z:el]*); végül ha mássalhangzó-kapcsolatra végződő tőhöz járul egy ilyen toldalék, nem történne semmi és az üres \times üres is maradna (*dom[b]al*); l. SIPTÁR, Degemináció. In: Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Kiefer Ferenc tiszteletére barátai és tanítványai. Szerk. BAKRÓ-NAGY MARIANNE – BÁNRÉTI ZOLTÁN – É. KISS KATALIN. Bp., 2001. 291–303. Ez a kétféle *v*-kezdetű toldalékok viselkedésének kézenfekvő elemzése lenne; csakhogy, amint SIPTÁR–TÖRKENCZY (i. m. 273) rámutat, aligha szerencsés egy olyan általános (default) *v*-betoldó szabálya építeni az elemzést, amely mindösszesen két toldalék élére toldana be *v*-t (és főleg ennek alapján kijelenteni, hogy a magyar default mássalhangzó a *v*). Igaz, hogy VAGO elemzésében a *v*-betoldás alkalmazási köre némileg szélesebb, mivel az úgynevezett *v*-vel bővülő tövek levezetésében is szerephez jut. Ezek a tövek önmagukban magánhangzóra végződnek, de magánhangzóval kezdődő (szintetikus) toldalékok előtt egy tövégi [v] is megjelenik bennük (l. SIPTÁR, Chapters 54–7. és az ott idézett irodalmat): *ló*, *lov-ak*; *lő*, *löv-ök*. Ez azonban a szuppletív allomorfia tipikus esete, ami azt jelenti, hogy a fonológiának nem kell az allomorfokat egyazon mögöttes ábrázolásból levezetnie. Az ilyen *v* ~ \emptyset váltakozást mutató tövek száma ugyanis igen alacsony (húsznál is kevesebb) és ráadásul olykor a többeli magánhangzó minőségének és/vagy hosszának semmiből sem megjósolható váltakozása kíséri bennük a *v* ~ \emptyset váltakozást (pl. *tő*, *tövek*, de *bő*, *bövek*; illetve *ló*, *lovak*, de *tó*, *tavak*). Van közöttük olyan *tő* is, amely szabályos viselkedést is mutat a *v*-vel bővülés mellett: *szó*, *szav-ak/szó-k*; *falv*, *falv-ak/falv-k*. Mindezek alapján e tövek viselkedése nem kíván fonológiai leírást. Tehát az állítólagos default *v* mindössze a „váltakozó *v*-kezdetű toldalékok” két tagot számláló csoportjában jelenne meg. Ezért SIPTÁR és TÖRKENCZY (i. m. 273) arra a következtetésre jut, hogy e toldalékokban a /v/ mögöttesen jelen van, és mássalhangzó után egyszerűen lekapcsolódik (törlődik); VC-végű tövekben ezt követi a C terjedése, CC-végű tövekben pedig nem; V-végű tövekben ezzel szemben elmarad a lekapcsolódás és a *v* megjelenik a felszínen.

Alapmássalhangzó betoldására tehát nem találunk példát a magyarban. Mi a helyzet a lebegő mássalhangzóval? Erre esetleg az *a* ~ *az* váltakozás (egyfajta lehetséges) elem-

zése hozható fel példaként. Ha feltesszük, hogy egyrészt a határozott névelő szótári ábrázolásában a /z/ lebegő, azaz időzítési ponthoz (vázponthoz) nem kötött mássalhangzóként van jelen, másrészt a fonetikailag magánhangzóval kezdődő szavak lelegelejn tulajdonképpen nem a magánhangzó, hanem – előtte – egy üres vázpontra (vagy üres szótagkezdet) áll, akkor azt mondhatjuk, hogy a lebegő /z/ ráterjed erre az üres vázpontra (*az ész*), illetve megvalósítatlan marad, ha a következő szó nem üres vázpontra (hanem mássalhangzóval) kezdődik (*a rész*). Részletesebben l. SZIGETVÁRI PÉTER, Szótagtalan fonológia. In: Szabálytalan fonológia. Szerk. SIPTÁR PÉTER. Bp., 2001. 37–76, kül. 43–7. Erre az elemzésre mondhatnánk ugyan, hogy ugyanolyan apró szegletére vonatkozik a magyar fonológiának, mint a váltakozó *v*-kezdetű toldalékok fent említett esete (sőt), azonban vegyük figyelembe, hogy a javasolt megoldás itt nem valamilyen default *z* beillesztését tételezi fel, hanem éppen a határozott névelő egyedi tulajdonságaként tünteti fel az utána lebegő mássalhangzót, és csupán az a mechanizmus általános, amellyel ez a mássalhangzó beleilleszkedik a szótagszerkezetbe és ezáltal fonetikailag megvalósul.

Ugyanezzel magyarázhatnánk a 3. pontban már említett *olcsósít*, *karcsúsít*, *állandósul*, *felforrósodik* típusú esetekben (valamint a *falusí*, *tanyasi* típusúakban) a betoldódó *s* megjelenését. Csakhogy itt figyelembe kell vennünk a *házasít*, *fásít*, *megsebesül*, *hasznosul*, *elhomályosodik* stb. (illetve a *városi*) analógiás hatását is. Az analógia hagyományos fogalmának a modern fonológiába való bevezetéséről (illetve időközben elveszített jogaiba való visszahelyezéséről) l. JAMES MYERS, *Lexical Phonology and the lexicon*. Kézirat, National Chung Cheng University, Min-Hsiung, Taiwan, 1999. L. még KÁLMÁN–REBRUS–TÖRKENCZY (i. m.), ahol a szerzők amellet érvelnek, hogy az analógiát kellene a (morfo)fonológia sarokkövének megtenni, s analógiás alapon kellene számot adni például a kötőhangzók kérdésköréről és általában mindarról, amiről fentebb a 3–4. pontban szó esett. Erre később még visszatérünk.

De miért lenne jobb ebben az esetben analógiás [ʃ]-betoldásra hagyatkozni, mint ha lebegő /ʃ/ jelenlétét feltételeznénk (az *a ~ az* váltakozás lebegő /z/-re alapozott elemzéséhez hasonlóan)? Ne feledjük, hogy a névelő *z*-je minden magánhangzóval kezdődő szó előtt automatikusan megjelenik, míg az *-s*- csupán az *-it*, *-ul/-ül* és *-odik/-edik/-ődik* igekepzők (illetve, még kisebb körben, az *-i* melléknévképző) előtt. Ha az *s*-et felvennénk lebegő mássalhangzóként az *olcsó*, *karcsú* stb., illetve a *falú*, *tanya* szótári elemek végére, nem tudnánk megmagyarázni, hogy vajon miért nem jelenik meg például a (11a)-beli szavakban. Ráadásul például a *sűrű* szó az *ű* törlését választja a *sűrít*, de az *s*-betoldást választja a *sűrűsödik* alakban (11b); ha azt állítanánk, hogy mondjuk a *karcsúsít* esetében a lebegő *s* akadályozza meg az *ű* törlését (**karcsít*), akkor a *sűrű* végén lebegő *s* miért nem tudja elejét venni az *ű* törlésének a *sűrít*-ben?

(11) a)	<i>olcsó-ak</i>	[oltʃo:ək],	*[oltʃo:ʃək]
	<i>karcsú-ért</i>	[körtʃue:rt],	*[körtʃue:rt]
	<i>falú-ig</i>	[fɔlujig],	*[fɔluʃig]
	<i>tanya-ul</i>	[tɔna:ul],	*[tɔnɔʃul]
b)	<i>sűrű</i>	[ʃy:ry]	
	<i>sűr-it</i>	[ʃy:rit]	
	<i>sűrű-s-ödik</i>	[ʃy:ryʃødik]	

Ebben a pontban amellet érveltünk, hogy az állítólagos [v]-betoldás nem az alapmássalhangzó megjelenésének esete a magyarban, hogy az *a ~ az* váltakozás lebegő /z/ feltételezésével kezelhető, és hogy az /ʃ/-betoldást legjobb analógiás folyamatként értelmezni. Most áttérünk a szó szoros értelmében vett hiátustöltésre, vagyis azokra az ese-

tekre, amelyekben a hiátus feloldásáról valamilyen szegmentális anyagnak a szomszédos magánhangzóról az üres szótagkezdet-pozícióra való áttérj edésével adhatunk számot.

7. Hiátustöltés [j]-vel. – Mindazokra a hiátusokra, amelyeket nem szüntett meg az egyik vagy a másik magánhangzó törlése vagy félmagánhangzóvá gyengítése, sem pedig valamilyen lebegő vagy analógiásan megjelenő mássalhangzó betoldása, kétféle sors egyike vár: vagy megmaradnak hiátusnak (pl. *fáruó*), vagy pedig, ha a környező magánhangzók ezt lehetővé teszik, hiátustöltő *j*-vel töltődnek ki, l. (9c).

A hiátustöltő *j* megjelenése tehát, szemben az eddig tárgyalt folyamatok többségével, nem függ a morfémahatártól: a *kiáltás* és a *kiállitás* egyaránt *j*-vel jelenik meg (akárcsak az, hogy *ki áll itt?*), a *Bea* és a *beadás* egyaránt *j* nélkül (akárcsak a *be a dobozba*). Mindig kitöltődik a hiátus, ha egyik vagy másik oldalán *i* vagy *í* áll, l. (12a). Az *é*-vel alkotott (és persze *i/í*-t nem tartalmazó) kapcsolatok esetében a hiátustöltés fakultatív, l. (12b). Végül ha mindkét oldalon alsó vagy kerek magánhangzó áll, a hiátus megmarad, nem töltődik ki, l. (12c). L. még SIPTÁR, Hungarian yod: ALH. 50. 2003: 457–73.

(12) a)	<i>diéta</i>	[dijetɔ]	<i>laikus</i>	[lɔjikus]
	<i>siet</i>	[ʃijet]	<i>női</i>	[nø:ji]
	<i>pióca</i>	[pijo:tsɔ]	<i>síel</i>	[ʃi:jeɫ]
	<i>fiú</i>	[fiju]	<i>dicsőít</i>	[ditʃø:ji:t]
b)	<i>kettéoszt</i>	[ket:e:ost]	~ [ket:e:jost]	
	<i>ráér</i>	[ra:e:r]	~ [ra:je:r]	
	<i>poén</i>	[poe:n]	~ [poje:n]	
c)	<i>ráadás</i>	[ra:oda:ʃ],	*[ra:ɔda:ʃ]	<i>oázis</i> [oa:ziʃ], * [oja:ziʃ]
	<i>ideális</i>	[idea:liʃ],	*[ideja:liʃ]	<i>oboa</i> [oboɔ], * [obojo]
	<i>kalauz</i>	[kɔɫɔuz],	*[kɔɫɔjuz]	<i>műút</i> [my:u:t], * [my:ju:t]
	<i>neon</i>	[neon],	*[nejon]	<i>fluor</i> [fluor], * [fluorj]

Hasonlóképpen, két azonos magánhangzó között – ha nem olvadnak össze, l. fentebb az 5. pontot – megjelenik egy [j], ha a két magánhangzó *i*, megjelenhet egy [j], ha mindkettő *é*, végül megmarad a hiátus minden más esetben:

(13) a)	<i>kiiktat</i>	[kijiktɔt]	
	<i>kocsiig</i>	[kotʃijig]	
b)	<i>eléér</i>	[ele:e:r]	~ [ele:je:r]
	<i>kefée</i>	[kefe:e:]	~ [kefe:je:]
c)	<i>faarc</i>	[fɔɔrts],	*[fɔjɔrts]
	<i>aláás</i>	[ɔla:a:ʃ],	*[ɔla:ja:ʃ]
	<i>teendő</i>	[teendø:],	*[tejendø:]
	<i>állóóra</i>	[a:lo:o:rɔ],	*[a:lo:jo:rɔ]
	<i>mezőör</i>	[mezø:ø:r],	*[mezø:jo:r]

Ezt a folyamatot részletesen tárgyalja levezetési keretben SIPTÁR–TÖRKENCZY (i. m. 282–6); optimalitáselméleti elemzése megtalálható alább a 13. pontban, valamint: SIPTÁR, Optimális hiátustöltés. In: Beszédkutatás 2002. Szerk. GÓSY MÁRIA. Bp., 2002. 70–82.

8. Összegzés. – Mielőtt rátérnénk mindezen jelenségek optimalitáselméleti elemzésére, tekintsük át azt, hogy a hiátusok megszüntetésének fenti módjai közül melyik

milyen morfológiai környezetben lép(het) életbe. Ehhez először definiálnunk kell, hogy mit értünk szintetikus, illetve analitikus morfológiai tartományon. (A terminusok a kormányásfonológiából származnak, de maga a különbségtétel a generatív fonológia különféle változataiban régóta ismeretes. Lényegében megegyezik a „+” határos és „#” határos toldalékolás, illetve az 1. szintű és 2. szintű toldalékolás közötti különbséggel, vö. JOHN HARRIS, *English sound structure*. Oxford, 1994.) Az analitikus morfológiai tartományok határai áthatolhatatlanok a fonotaktikai megszorítások számára. Más szóval: az ilyen megszorítások nem érvényesülnek rajtuk keresztül. A magyarban az összetételhatár és az ígekötő–ige határ analitikus. A toldalékok előtti határ lehet analitikus (pl. *-ig*, *-ért*) vagy szintetikus (pl. *-t/-at/-ot/-et/-öt*). Az egyszerűség kedvéért magukat a toldalékokat is analitikusnak, illetve szintetikusnak nevezzük attól függően, hogy milyen határ van előttük. A szintetikus toldalékok előtti határ a szótagolás és a mássalhangzókra vonatkozó fonotaktikai megszorítások számára láthatatlan, ebből a szempontból tehát egy szintetikus toldalékolt alak és egy monomorfemikus tő egyenértékű. Viszont éppen a hiátus szempontjából a helyzet fordított: morfémán belül és analitikus határon lehetséges hiátus kialakulása, míg szintetikus határon nem.

Morfémán belül tehát lehetséges lexikális hiátus, amely vagy megmarad (*fáraó*, *oázis*), vagy pedig valamilyen posztlexikális folyamat révén oldódik fel. Ez lehet hiátustöltés – *si[j]et*, *fi[j]ú*, vö. (12a) –, félmagánhangzóvá válás – *a[w]tó*, vö. (4b) –, vagy azonos magánhangzók összevonása: *vákuum* [va:kum]. Az ilyen folyamatok kimenete idővel lexikalizálódhat is (ez esetben persze már lexikális hiátusról sem beszélhetünk: *kale[j]-doszkóp*, *lány*, *hi[ge:]nikus*).

Analitikus morfémahatáron (beleértve az összetétel-, sőt a szóhatárt is) lényegében ugyanez a helyzet: a hiátus vagy megmarad (*hazaenged*, *ráun*, *búcsúest*, *kapuügyelet*), vagy posztlexikálisan oldódik fel. Ennek eszközei: lebegő mássalhangzó „betoldása”: *az ember*; hiátustöltés: *éjjeli[j]őr*, *hi[j] a haza*, *odá[j]íg*, *adó[j]ív*, *si[j]ugrás*; félmagánhangzóvá válás, l. (6b); az első magánhangzó törlése, l. (1d); a második magánhangzó törlése, l. (2d); azonos magánhangzók összevonása, l. (7c).

Ezzel szemben szintetikus határon soha nem alakul ki hiátus, ezért a fenti javító mechanizmusok alkalmazására sem kerül sor. Erről elsősorban a második magánhangzó törlése (*hajó* + *Unk* → *hajónk*, *kocsi* + *On* → *kocsin*, *kesztyű* + *Vk* → *kesztyűk*, *fekete* + *Vbb* → *feketébb*), illetve nem-betoldása (*holló-t*, *kocsi-t*, *tevé-t*) gondoskodik, de szerepet játszik benne – ha szűkebb körűt is – az analógiás mássalhangzó-betoldás (*karcsúsít*, *állandósul*, *felforrósodik*, *falusí*), illetve az első magánhangzó törlése is (*barnu* : *barn-ít*; *fakó* : *fak-ul*; *szomorú* : *szomor-odik*; *várni* : *várn-om*).

9. Az optimalitáselméletről. – Ebben az elméleti keretben a fonológia nem alkalmaz szabályokon alapuló levezetéseket, és nem definiál semmilyen közbülső (tehát a szótári szint és a felszíni fonológiai ábrázolás, azaz a bemenet és a kimenet közötti) szintet. Egy optimalitáselméleti nyelvtan három fő összetevőből áll: a szótárból, amely (egyéb információk között) a nyelv valamennyi szavának/morfémájának mögöttes fonológiai ábrázolását tartalmazza; az úgynevezett generátorból, amely minden bemenő alakot kimenet-jelöltek (egymással versengő, lehetséges kimenetek) egy végtelen halmazára képez le, valamint egy kiértékelő komponensből, amely ezek közül a lehetséges kimenetek közül kiválaszt egyet, az úgynevezett optimális alakot, amely az adott bemenetnek megfelelő valóságos kimenet lesz. Az értékelőt rangsorba állított korlátok (megszorítások) alkotják; minden emberi nyelv pontosan ugyanazokat a korlátokat tartalmazza – amiben az egyes nyelvek eltérnek egymástól, az a korlátok rangsorolása. A korlátok át-

hágathatók, ami azt jelenti, hogy a kimeneti alak megsérthet bizonyos megszorításokat, ám ez még nem teszi az adott alakot feltétlenül vesztesébe ebben a versenyben.

A kimeneti jelölteknek a korlátok segítségével történő értékelését úgynevezett táblákban szemléltetjük. Ezeknek az első oszlopában felsoroljuk a (releváns) jelölteket, míg a többi oszlop egy-egy korlátnak felel meg, mégpedig balról jobbra rangsor szerint elhelyezve, kezdve a legmagasabbra rangsorolt (releváns) korláttal. Csillaggal jelöljük azt, ha valamely jelölt áthágja az érintett korlátot, felkiáltójellel pedig azt, ha ez a korlát-áthágás végzetes, vagyis olyan, amelynek következtében az adott jelölt a versenyben ettől kezdve nem vesz részt. A tábláknak azokat a részeit, amelyek már nem érdekesek, mert az érintett jelölt már kiesett a versenyből, árnyékolás jelzi a szemléletesség kedvéért. Jobbra mutató kezeccske jelzi az optimális jelöltet, azt az alakot, amely a valóságos kimeneti alak lesz.

Az optimalitáselméletben a hiátushelyzet általában vett hátrányosságát a KEZDET nevű általános korlát képviseli (14a); azokban a nyelvekben, amelyek eltűrik a hiátusokat, ez a korlát viszonylag alacsonyra van rangsorolva, míg azokban a nyelvekben, amelyek egyetlen hiátust sem tűrnék el, viszonylag magasra. A két általános javító stratégia, a törlés és a betoldás, a MIND (14b) illetve a CSAK (14c) korlát áthágásaként értelmezhető (az optimalitáselmületről általában I. KAGER i. m., magyarul: REBRUS PÉTER, Optimalitáselmélet. In: Szabálytalan fonológia. Szerk. SIPTÁR PÉTER. Bp., 2001. 77–116; SIPTÁR–SZENTGYÖRGYI, A magyar *H*-féle hangok optimális elemzése: NyK. 101. 2004: 57–90).

- (14) a) KEZDET Minden szótag tartalmaz kezdetet.
 b) MIND Minden bemeneti szegmentumnak van megfelelője a kimenetben (törölni tilos).
 c) CSAK Minden kimeneti szegmentumnak van megfelelője a bemenetben (betoldani tilos).

Attól függően, hogy e három korlát közül melyik van a legalacsonyabbra rangsorolva, az elmélet a (15)–(17)-beli három alaphelyzetet jósolja meg (ahol a szaggatott vonal azt jelzi, hogy az adott két korlát egymáshoz képest nincs rangsorolva; < > jelzi egy szegmentum törlését, vastag betű pedig egy szegmentum betoldását; a szótaghatárt pont jelöli):

(15)

/CVV/	MIND	CSAK	KEZDET
<i>CV.V</i>			*
C<V>V	*!		
CV<V>	*!		
CV.CV		*!	

Ez a rangsor megfelel a magyarban a *fáraó* (monomorfemikus hiátus), *szomorúak* (szintetikus morfémahatár), *kutyául* (analitikus morfémahatár), *kutyától* (összetételhatár) és *szomorú arc* (szóhatár) típusú esetekre. Azonban minden (részleges) feloldási stratégia kezelése további korlátok bevezetését igényli.

(16)

/CVV/	MIND	KEZDET	CSAK
<i>CV.V</i>		*!	
C<V>V	*!		
CV<V>	*!		
<i>CV.CV</i>			*

Ez a rangsor a magyarban helytelen: bár a mássalhangzó-betoldás speciális esetei előfordulnak (*karcsú-s-ít*, *a-z-alma*, *fi[j]ú*), ezekről valamilyen más módon kell számot adnunk. A CSAK korlát legalulra rangsorolása nem a megfelelő módja a kezelésüknek.

(17)

/CVV/	CSAK	KEZDET	MIND
CV.V		*!	
☞ C<V>V			*
☞ CV<V>			*
CV.CV	*!		

Azt, hogy a kettő közül melyik magánhangzó törlődik, további korlátoknak kell eldönteniük (l. CASALI i. m.). Ez a rangsor megfelelőnek látszik azokra az esetekre, amelyekben az első (*tiszta + ít* → *tisztít*) vagy a második magánhangzó törlődik (*hajó + unk* → *hajónk*). De nem elégséges a magyar helyzet megragadásához, hiszen helytelenül azt jósolja, hogy a *fáraó* és *fiú* típusú esetekben is törlődnie kellene az egyik vagy a másik magánhangzónak. Hasonlítsuk össze a *szomorú->odik*, *szomorú->ít* : *szomorú-ak*, *szomorú-an* : *szomorú-<o>n*, *szomorú-<a>bb* típusú eseteket: meglehetősen önkényesnek tűnik, hogy az első vagy a második magánhangzót kell törölnünk, vagy éppenséggel egyiket sem.

10. A második magánhangzó törlésének esetei. – Tekintsük először azokat az eseteket, amelyekben A-típusú toldalékok magánhangzója törlődik. Amint a (18) táblában látható, a (14) alatt definiált három alapvető korlát (15) szerinti rangsora nem a helyes kimenetet adja (a *szomorú* arcoska azt jelzi, hogy az értékelés szerinti optimális kimenet nem egyezik meg a valóságos kimenettel):

(18) *hajók* [hɔjɔ:k]

/hɔjɔ: +Vk/	MIND	CSAK	KEZDET
⊗ hɔjɔ:ok			*
hɔjɔ:tok		*!	
hɔjok	*!		
hɔjɔ:k	*!		
hɔjk	*!*		

Emlékezzünk vissza, hogy az A-típusú toldalékok akkor és csak akkor jelennek meg kötőhangzó nélkül, ha magánhangzóra végződő tőhöz járulnak; ilyenkor tehát a tővégi magánhangzó megmarad és a potenciális hiátus a kötőhangzó törlésével oldódik fel. Ezért definiálunk egy újabb korlátot, MIND_{i6} néven (19), és a KEZDET korlátot a MIND_{i6} és a MIND közé rangsoroljuk (20). Az eredmény a (21) táblában látható.

(19) MIND_{i6} Töben törölni tilos.

(20) MIND_{T0} » KEZDET » MIND

(21) *hajók* [hɔjok]

/hɔjɔ: +Vk/	CSAK	MIND ₁₆	KEZDET	MIND
hɔjɔ:ok			*!	
hɔjɔ:tok	*!			
hɔjok		*!		*
☞ hɔjɔ:k				*
hɔjk		*!		**

Itt a második jelölt áthágja a magasra rangsorolt CSAK korlátot, míg a harmadik és az ötödik a MIND₁₆-t. A fennmaradó két jelölt közül a legfelső, amely helytelenül a győztesnek látszott a (18) táblában, áthágja a KEZDET-et, amely most magasabbra van rangsorolva az általános MIND korlátnál. Ennélfogva a helyes kimenet lesz a győztes, mivel az csak ez utóbbit hágja át.

Ez a megoldás a morfémán belüli hiátusok esetében is működik:

(22) *fáraó* [fa:ɔo:]

/fa:ɔo:/	CSAK	MIND ₁₆	KEZDET	MIND
☞ fa:ɔo:			*	
fa:ɔo:to:	*!			
fa:ɔ		*!		*
fa:ɔo:		*!		*
fa:r		*!*		**

A mássalhangzó-betoldást itt is a CSAK zárja ki, míg az első vagy a második (vagy éppen mindkét) magánhangzó törlését a MIND₁₆. Az első jelölt, bár áthágja a KEZDET-et, győz.

Nézzük azonban a (23)-at, ahol az eddigi korlátaink és rangsorunk a kötőhangzó törlését jósolnák:

(23) *szomorúak* [somoruok]

/somoru +Vk/	CSAK	MIND ₁₆	KEZDET	MIND
somoruok			*!	
somorutok	*!			
somorok		*!		*
⊕ somoruk				*
somoruok			*!	

Ahogy fentebb a 4. pontban láttuk, a nyitóőveket akkor is követi egy (nyílt) kötőhangzó, ha magánhangzóra végződnek. A nyitóőveket lebegő [+ alsó] jegyérték jellemzi, amelyet rövidítve alsó indexbe írt _A-val fogunk jelölni. Feltesszük továbbá, hogy a lebegő jegyek felszínre kerülését egy speciális korlát szorgalmazza (24), amely a KEZDET fölé van rangsorolva (25):

(24) MIND_{s_{zub}} Szubszegmentális anyag törlése tilos.

(25) MIND_{SZUB} » KEZDET

Ez a helyes kimenethez vezet A-típusú toldalékkal ellátott magánhangzó-végű nyitótövek esetében. Ha egy adott jelölt középső nyelvválású kötőhangzót tartalmaz, vagy semmilyen, áthágja a MIND_{SZUB} korlátot, lásd az első és a negyedik jelöltet. A tömagánhangzó törlése, mint a harmadik jelöltben, illetve egy mássalhangzó betoldása, mint a másodikban, elegendő ahhoz, hogy az érintett jelöltet kizárja a versenyből, akár megjelenik benne a lebegő jegyérték, akár nem:

(26) *somoruák* [somoruæk]

/somoru _A +Vk/	CSAK	MIND _{IÖ}	MIND _{SZUB}	KEZDET	MIND
somoruok			*!	*	
somorutok	*(!)		*(!)		
somorøk		*!			*
somoruk			*!		*
☞ somoruøk				*	

De ha most megnézzük, mi történik a nyitó melléknevek középfokú alakjában, azt látjuk, hogy eddigi elemzésünk a *[somoruøb:] alakot hozza ki győztesként:

(27) *somoruúbb* [somorub:]

/somoru _A +Vb:/	CSAK	MIND _{IÖ}	MIND _{SZUB}	KEZDET	MIND
somoruøb:			*!	*	
somorutøb:	*(!)		*(!)		
somorøb:		*!			*
somorub:			*!		*
⊗ somoruøb:				*	

Ezért először is definiáljuk a MIND_{IÖ} és a MIND_{SZUB} közötti rangsort (ezzel jelezve, hogy fontosabb megtartani a tövégi magánhangzót, mint érvényre juttatni a lebegő jegyértéket):

(28) MIND_{TÖ} » MIND_{SZUB}

Csakhogy, amint a (29) táblában látható, ez még nem elég: így is ugyanaz a jelölt győz, mint az imént, továbbra is a tényekkel szemben:

(29) *somoruúbb* [somorub:]

/somoru _A +Vb:/	CSAK	MIND _{IÖ}	MIND _{SZUB}	KEZDET	MIND
somoruøb:			*!	*	
somorutøb:	*!		*		
somorøb:		*!			*
somorub:			*!		*
⊗ somoruøb:				*	

A probléma abból adódik, hogy a középfok jelét az A-típusú toldalékok közé soroltuk be (SIPTÁR–TÖRKENCZY i. m. 227 nyomán). Ha azonban átsoroljuk a B-típusúak közé, vagyis szótári ábrázolását egyszerűen /b/ alakúnak vesszük, ingatag magánhangzó nélkül, a nehézség magától megoldódik:

(30) 'középfok jele' = /b/ (B típus)

Ezt láthatjuk a (31) táblában, ahol most már minden kötőhangzót tartalmazó jelölt áthágja a CSAK korlátot:

(31) *szomorúbb* [somorub:]

/somoru _A + b:/	CSAK	MIND _{tő}	MIND _{szub}	KEZDET	MIND
somoruob:	*!		*	*	
somorutob:	*!*		*		
somorob:	*(!)	*(!)			*
☞ somorub:			*		
somoruo b :	*!			*	

Viszont most meg a mássalhangzóra végződő melléknevekkel lesz baj: ezek is áthágják a CSAKot, ha kötőhangzót illesztünk középfokú alakjukba, pedig esetükben a helyes kimenetben lennie kell egy (nyílt) kötőhangzónak:

(32) *vidámabb* [vida:m**o**b:]

/vidam _A + b:/	CSAK	MIND _{tő}	MIND _{szub}	KEZDET	MIND
vida:mob:	*!		*		
vida:m o b:	*!				
vida:b:		*!	*		*
⊗ vida:m b :			*		

Figyeljük meg, hogy a (32)-beli győztes (de helytelen) jelölt megengedhetetlen szövegi mássalhangzó-kapcsolatot tartalmaz. Nyilvánvalóan lennie kell egy korlátcsoportnak, amely elválasztja a fonotaktikailag jólformált alakokat a nem jól formáltaktól. Ezt a korlátcsoportot most egyszerűen SZÓTAGSZERK. néven összefoglalva és legfelülre rangsorolva, ez a probléma is megoldódik:

(33) SZÓTAGSZERK. » CSAK, MIND_{tő}

(34) *vidámabb* [vida:m**o**b:]

/vidam _A + b:/	SZÓTAGSZERK.	CSAK	MIND _{tő}	MIND _{szub}	KEZDET	MIND
vida:mob:		*		*!		
☞ vida:m o b:		*				
vida:b:			*	*!		*
vida:m b :	*!			*		

Nézzük most az olyan magánhangzó-kezdetű toldalékokat, mint *-ig*, *-ért*, *-ul/-ül*. Ha ezek magánhangzóra végződő tőhöz járulnak, semmi sem történik: egyik magánhangzó sem esik ki és nyílt kötőhangzó sem lép a toldalék-magánhangzó helyére (azaz a lebegő jegy érvényesítenlenül marad). De jelen eszközeinkkel nem ezt az eredményt kapjuk:

(35) *somorúig* [somoruig]

/somoru _A + ig/	CSAK	MIND _{tő}	MIND _{szub}	KEZDET	MIND
somoruig			*!	*	
somorutig	*!		*		
somorig		*!	*		*
somoruq			*!		*
☹ somoruq				*	*

Az így viselkedő toldalékok mindegyike analitikus. Ezért még egy viszonylag magasra rangsorolt MIND-típusú korlátra van szükségünk (36), amely a MIND_{szub} fölé van rangsorolva (37). Amint a (38) táblában látható, ezzel kézenfekvően megoldódik ez az eset is:

(36) MIND_{anal} Analitikus toldalékban törölni tilos.

(37) MIND_{anal} » MIND_{szub}

(38) *somorúig* [somoruig]

/somoru _A + ig/	CSAK	MIND _{tő}	MIND _{anal}	MIND _{szub}	KEZDET	MIND
☹ somoruig				*	*	
somorutig	*!			*		
somorig		*!		*		*
somoruq			*!	*		*
somoruq			*!		*	*

Ebben a pontban optimalitáselméleti elemzést adtunk a második magánhangzó törlésével járó (és a törlés nélküli) esetekről. Az utóbbiak között szerepeltek a morfémán belüli, a nyitótó és szintetikus (A-típusú) toldalék között kialakuló, valamint az analitikus toldalékolásból eredő hiátus esetei. A következő pontban áttérünk azokra a példákra, amelyekben az első magánhangzó törlésével oldódik fel a szintetikus morfémahatáron kialakuló hiátus.

11. Az első magánhangzó törlésének esetei. – Amint a (39) táblában látható, a probléma hasonlít a (35)-belihez, de nem oldható meg a MIND_{anal} segítségével, mivel először is az így viselkedő toldalékok nem analitikusak, másodszer pedig, még ha azok lennének is, elemzésünk a *[somorui:t] alakot jósolná – a (38) mintájára –, nem pedig a helyes [somori:t] alakot.

(39) *szomorít* [somori:t]

/somoru _A + i:t/	CSAK	MIND _{iő}	MIND _{anal}	MIND _{szub}	KEZDET	MIND
somorui:t				*!	*	
somoruti:t	*!			*		
somorit:t		*!		*		*
somorut				*!		*
☹ somoruot					*	*

Úgy látszik, hogy két újabb korlátra van szükségünk, egyre, amely tiltja az ilyen típusú hiátus fennmaradását, és egyre, amelynek értelmében az érintett toldalékok magánhangzójának meg kell maradnia.

(40) *_σít Az *-ít* típusú toldalékok nem állhatnak közvetlenül szótaghatár után.

(41) MIND_{it} Törölni tilos *-ít* típusú toldalékban.

Ha mindkét új korlátunk a MIND_{iő} fölé van rangsorolva, a tőmagánhangzónak kell törölnődnie, amint a (43) táblában látható. A következő pont végén még visszatérünk ehhez az elemzéshez.

(42) *_σít, MIND_{it} » MIND_{iő}

(43) *szomorít* [somori:t]

/somoru _A + i:t/	CSAK	* _σ ít	MIND _{it}	MIND _{iő}	MIND _{szub}	KEZDET	MIND
somorui:t		*!			*	*	
somoruti:t	*!				*		
☞ somorit:t				*	*		*
somorut			*!		*		*
somoruo:t			*!			*	*

12. Más salhangzó-betoldás. – Az *a ~ az* váltakozásról a 6. pontban azt mondtuk, hogy lebegő /z/-vel célszerű elemezni. Ezt az eddig felépített rendszerünk elég egyszerűen képes kezelni, amint a (44) tábla mutatja. A legfontosabb korlát itt a MIND_{szub}, amely szerint a lebegő szubszegmentális anyagnak érvényesülnie kell a felszínen, ha ez lehetséges. Figyeljük meg, hogy mássalhangzóval kezdődő főnév előtt a lebegő /z/ csak akkor tudna megvalósulni a felszínen, ha beszúrnánk egy külön időzítési pontot, amelyhez kapcsolódhatna. Ez azonban megsértené a magasra rangsorolt CSAK korlátot, és így biztosan kiesne a versenyből.

(44) *az ember* [ɔzember]

/ɔzember/	CSAK	MIND _{iő}	MIND _{szub}	KEZDET	MIND
ɔember			*!	*	
ɔtember	*!		*		
ɔmber		*!	*		*
ember		*!	*		*
☞ ɔzember					

Hasonló elemzést adhatnánk azokról az esetekről, amelyekben [ʃ] toldódik be olyan toldalékok elé, amelyek rendszeren a tövégi magánhangzó törlését váltják ki. Ahogyan (45) mutatja azonban, ezúttal az elemzés nem következik egyszerűen az eddig felépített korlát-rendszerből:

(45) *állandósít* [a:lɒndo:ʃi:t]

/a:lɒndo:A + it/	CSAK	*[_σ ít	MIND _{it}	MIND _{tő}	MIND _{szub}	KEZDET	MIND
a:lɒndo:it		*!			*	*	
a:lɒndo:ʃi:t	*!				*		
⊗ a:lɒndi:t				*	*		*
a:lɒndo:t			*!		*		*
a:lɒndo:ɔt			*!			*	*

Próbálkozhatnánk a CSAK korlát átrangsorolásával a MIND_{tő} alá, ahogyan (46)–(47) mutatja:

(46) MIND_{tő} » CSAK

(47) *állandósít* [a:lɒndo:ʃi:t]

/a:lɒndo:A + it/	*[_σ ít	MIND _{it}	MIND _{tő}	CSAK	MIND _{szub}	KEZDET	MIND
a:lɒndo:it	*!				*	*	
☞ a:lɒndo:ʃi:t				*	*		
a:lɒndi:t			*!		*		*
a:lɒndo:t		*!			*		*
a:lɒndo:ɔt		*!				*	*

Ez megoldaná az *állandósít* problémáját, de elrontaná a *szomorít* típusú esetekre adott elemzésünket, l. (43). És nem oldaná meg azt a kérdést sem, hogy miért éppen [ʃ] toldódik be. A 6. pontban már adtunk erre egy elfogadható választ: az *olcsósít*, *karcúsít*, *állandósul*, *felforrósodik* típusú esetekben az [ʃ] forrása a *házasít*, *fásít*, *megsebesül*, *hasznosul*, *elhomályosodik* stb. példák analógiája, a *falusi*, *tanyasi* esetében pedig a *városi* alaké. De ha az ezekről adott leírásunk analógiás alapú, többé nincs szükség fonológiai magyarázatra, és így optimalitáselméleti elemzésre sem. Továbbmelve: ha már elfogadtuk az analógiát mint magyarázó elvet (l. MYERS i. m.), annak sincs semmi akadálya, hogy a *szomorít*, *elszomorodik*, *tisztít*, *tisztul* stb. esetet (az első magánhangzó törlésének eseteit) ugyancsak kizárólag analógiás alapon magyarázzuk (sőt akár a *vidít*, *vidul* típusú eseteket is, amelyeknek kapcsolata a *vidám*-típusú alapszavukhoz még áttételesebb). KÁLMÁN–REBRUS–TÖRKENCZY (i. m.) javaslata alapján pedig még a kötőhangzók egész kérdéskörét (vagyis a második magánhangzó törlését) is lehetne analógiás alapon kezelni; voltaképpen azt javasolják, hogy az egész morfofonológia alapja legyen az analógia, következésképp szabályokra, levezetésekre, de még korlátokra (megszorításokra) se hivatkozzunk a leírásában. Ebből az következne, hogy a 9–12. pontban adott elemzéseink teljes mértékben célt tévesztettek, és egész másképp kellene a dologhoz hozzáfognunk. Azonban a jelen dolgozatban tárgyalt területnek, a magánhangzó-kapcsolatok kérdéskörének van egy olyan, felszíni fonológiai szelete is, amelyre mindenképpen tisztán fonoló-

giai megoldást kell találnunk. Ez pedig a hagyományosan hiátustöltésnek nevezett jelenség. A továbbiakban erről adunk egy lehetséges optimalitáselméleti elemzést.

13. A hiátustöltés optimalitáselméleti elemzése. – A 9. pontban azt mondtuk, hogy általában sem a betoldás, sem a törlés nem jön számba a magyarban a felszíni hiátusok megszüntetésének eszközeként. Azonban figyeljünk fel arra, hogy a (15)–(17) alatt sematikus megadott jelöltek az elvben végtelen számban generált alakoknak csupán töredékét képviselik. A generátor ezeken kívül még számtalan alakot előállít, igaz, hogy ezek legnagyobb része eleve elbukik az értékelés során. Azonban van egy módja a hiátus megszüntetésének, amelyre eddig nem gondoltunk: az, hogy a környező magánhangzók szegmentális anyaga kiterjed az üres kezdet-pozícióra, ezáltal megszüntetve annak ürességét anélkül, hogy valamely mássalhangzót oda a szó szoros értelmében betoldanánk. Mivel a generátor képes bármely magánhangzót az üres pozícióra átterjeszteni, mégpedig akár jobbról, akár balról, a megfelelő korlátoknak és azok rangsorolásának a dolga lesz a nem létező lehetőségek kiszűrése. Amint a 7. pontban láttuk, azokban az esetekben, amelyekben a terjedő magánhangzó alsó (= [a:, ɔ, ɛ]) vagy kerek (= [ɔ, o(:), ø(:), u(:), y(:)]) a létrejövő alakok nem lehetnek optimálisak. A se nem alsó, se nem kerek magánhangzók közül a [felső] jegyű [i]/[i:] és a [nemfelső] jegyű [e:] terjedése egyaránt [j] megjelenését eredményezi, csakhogy az [i]/[i:]-ből eredő [j]-t tartalmazó alak az egyetlen optimális kimenet, míg az [e:]-ből eredő [j]-s alakot és a terjedés nélküli – a KEZDET korlátot áthágó – alakot egyaránt meg kell engednie a nyelvnek, mint optimális kimenetet.

Eszerint a következő további korlátokra lesz szükségünk (l. SIPTÁR, Optimális hiátustöltés):

(48) a) *[alsó]C	Mássalhangzó-pozícióhoz nem kötődhet [alsó] jegyet tartalmazó magánhangzó.
b) *[kerek]C	Mássalhangzó-pozícióhoz nem kötődhet [kerek] jegyet tartalmazó magánhangzó.
c) *[nemfelső]C	Mássalhangzó-pozícióhoz nem kötődhet [nemfelső] jegyet tartalmazó magánhangzó.
d) *[felső]C	Mássalhangzó-pozícióhoz nem kötődhet [felső] jegyet tartalmazó magánhangzó.

A (48a) és a (48b) korlátnak a fentiek értelmében a KEZDET fölé kell rangsorolva lennie, a (48d)-nek alája, míg a (48c) korlát és a KEZDET között nem áll fenn rangsor. Ekkor pontosan a megfelelő eredményeket kapjuk.

- (49) *[alsó]C, *[kerek]C » KEZDET, *[nemfelső]C » *[felső]C

Hogyan boldogulnak a (48) alatti korlátok és (49) szerinti rangsorolásuk a kötelező hiátustöltéssel (50), a hiátustöltés elmaradásával (51), valamint a fakultatív hiátustöltéssel (52)?

(50) *fiú* [fiju]

/fiu/	MIND _{t6}	CSAK	*[al]C	*[ker]C	KEZDET	*[nf]C	*[fel]C
fiu					*!		
fi	*!						
fu	*!						
fitu		*!					
fi <u>u</u>							*
fi <u>w</u>				*!			*
fi ^u		*(!)	*(!)			*	

Az (50) tábla első jelöltje, a bemenethez teljesen hű alak áthágja a KEZDET korlátot, ami ezúttal végzetesnek bizonyul. A második és harmadik jelölt, amelyben a második, illetve az első magánhangzó törlésével próbálnánk elkerülni a hiátushelyzetet, a MIND_{t6} korlátot hágja át, míg a negyedik, amelyben valamely tetszőleges mássalhangzó betoldásával próbálkozunk, a CSAK korlátot. A hatodik jelöltben a [w] azt jelzi, hogy az [u] a maga [kerek] és [felső] jegyeivel áterjed az üres pozícióra; ez az alak a *[ker]C korlátot hágja át (meg a *[fel]C korlátot is, de ez már mindegy). A hetedik jelöltben az [u] azt igyekszik érzékelteni, hogy az üres helyre betoldunk egy [alsó] jegyű félmagánhangzót. (Ilyen szegmentum a magyarban nem létezik ugyan, de a generátor – mint tudjuk – szabadon létrehozhat bármit, vagyis az ilyen eleve reménytelen jelöltek kiszűréséről is gondoskodnia kell az értékelőnek. Éppen erre szolgál a *[alsó]C korlát.) Mivel ennek a félmagánhangzónak esetünkben egyik szomszédos magánhangzóban sincs forrása, a betoldással a CSAK és az *[al]C korlátot egyaránt áthágjuk (ez a két korlát egymáshoz képest nincs rangsorolva, ezért mindkét csillag mellé felkiáltójelet írunk – mindegy, hogy melyik áthágást tekintjük végzetesnek). Végül az ötödik jelölt csupán a legalulra rangsorolt *[fel]C korlátot hágja át, és ennek következtében ez lesz az optimális kimeneti alak.

Most nézzük a *fáráo* szót, amelyben nem történik hiátustöltés:

(51) *fáráo* [fa:ɾo:]

/fa:ɾo:/	MIND _{t6}	CSAK	*[al]C	*[ker]C	KEZDET	*[nf]C	*[fel]C
fa:ɾo:					*		
fa:ɾ	*!						
fa:ro:	*!						
fa:ɾo:		*!					
fa:ɾo:		*!					*
fa:ɾo:				*!		*	
fa:ɾ ^o :			*(!)	*(!)		*	

Ezúttal a második, harmadik, negyedik jelölt ugyanúgy és ugyanazért esik ki a verseyből, mint az előbb. Az ötödik jelölt esetében a [j] nem tud honnan terjedni, tehát csak betoldással kerülhet oda, amivel viszont áthágja a CSAK korlátot. A hatodik és a hetedik jelöltnek van honnan vennie a [kerek], illetve az [alsó] félmagánhangzót, ezért a CSAK korlátot nem, csupán a *[ker]C, illetve az *[al]C korlátot hágják át, de ez is elég ahhoz, hogy kiessenek. (A [w] forrása az [o:], a [u] forrása pedig az [ɔ], vagyis a hatodik alak a *[nf]C korlátot is áthágja, a hetedik pedig az *[al]C mellett a *[ker]C-t és

a *[nf]C-t is.) Marad az első jelölt mint optimális alak; igaz, hogy ez meg áthágja a KEZDET korlátot, de addigra az összes vetélytársa elbukott, és így a teljesen hűséges alak győz.

Végül vegyük a *kettéoszt* alakot, amelyben a hiátustöltés fakultatív. Láthatjuk, hogy korlátaink és rangsorunk ebben az esetben is a várt eredményt adják:

(52) *kettéoszt* [ket:e:ost] ~ [ket:e:jost]

/ket:e:ost/	MIND _{i6}	CSAK	*[a]C	*[ker]C	KEZDET	*[nf]C	*[fel]C
☞ ket:e:ost					*		
ket:e:st	*!						
ket:ost	*!						
ket:e:tost		*!					
☞ ket:e:jost						*	
ket:e:wost				*!		*	
ket:e: ^v ost		*(!)	*(!)			*	

Itt a végeredmény döntetlen, ami azt jelenti, hogy az első és az ötödik jelölt egyaránt optimális, vagyis a *kettéoszt* és *ketté[j]oszt* egyformán helyes, közöttük szabad váltakozás van. A többi jelölt sorsa hasonló a fent tárgyaltakhoz.

14. Összefoglalás. – Az ebben a dolgozatban áttekintett jelenségsokor igen sokféle százból áll: csak az bennük a közös, hogy így vagy úgy mindegyikük kapcsolatba hozható a hiátusok elkerülésével vagy feloldásával. Az egyik végletet a *leány* ~ *lány* típusú lexikalizált esetek képviselik, amelyekben teljesen nyilvánvalóan semmiféle fonológiai teendő nincs. A másik véglet a 7. és 13. pontban tárgyalt *fi[j]ű* típusú hiátustöltés, amely mindenképpen fonológiai leírást igényel, legyen az optimalitáselméleti (mint itt) vagy bármilyen más elméleti keretű (például autoszegmentális, l. SIPTÁR–TÖRKENCZY i. m. 282–6). A két véglet között számos átmeneti jelenséget találunk. A *tiszta* ~ *tisztít* típusú törlés például inkább a kontinuum lexikalizált végéhez esik közelebb, a kötőhangzók törlése inkább a fonológiai leírási, produktív végéhez (bár láttuk, hogy erre is javasoltak lexikalista/analógiás, tehát nem fonológiai magyarázatot). Az *s*-betoldásos esetek (*sűrűsödik*) és az *a* ~ *az* váltakozás, ha vannak is fonológiai vonatkozásaik, inkább a lexikon belső ügyeihez tartoznak, míg az *autó*-félék hiátusos, diftongusos és monofongusos megvalósításainak eloszlása inkább fonológiai (és szociolingvisztikai) kérdés. Kívül esik ezen a skálán a fesztelen/gyors beszéd „törléseinek”, összevonásainak esete (pl. *rádásul* [ra:da:ʃul]), amelyekkel kapcsolatban elsősorban eszközfonetikai és/vagy korpusznyelvészeti kutatásokra lenne inkább szükség.

SIPTÁR PÉTER

The phonology of Hungarian vowel clusters

Hiatus, i.e., a heterosyllabic sequence of adjacent vowels, constitutes a dispreferred configuration in a number of languages. Some languages disallow the occurrence of hiatus altogether; others prevent some instances from arising by various means but let others surface or resolve them in some surface-phonological manner. The diverse means of avoiding hiatuses, resolving potential hiatuses, or breaking up actual ones, include elision of one or the other vowel, diphthong formation or glide formation, vowel coalescence, as well as epenthesis of a default consonant, capturing

a ‘floating’ consonantal melody or the spread of some (consonantal) melody from one of the vowel positions flanking the empty onset position. This paper surveys the major hiatus avoidance/resolution patterns that are attested in Hungarian (these turn out to include nearly all of the logically possible patterns). In particular, elision of the first vowel (*szomoró-odik* ‘become sad’), that of the second vowel (*kocsi-ön* ‘on a cart’), diphthong formation (*autó* ‘car’), consonant epenthesis (*karcsú-s-ít* ‘make slim’), floating consonant realisation (*a-z-alma* ‘the apple’), as well as hiatus resolution in the strict sense (*fi[j]ú* ‘boy’) are discussed in more or less detail. In the second part of the paper, these phenomena are given an optimality theoretic analysis.

PÉTER SIPTÁR

A *jen* szó és ami körülötte van*

5. A japánoknak – a holland nyelv helyett, amelynek közvetítésével hozzáférhettek az európai tudományosság világához az elzárt Japánban – a Meidzsi-korban már mindekelőtt angolul kellett tanulniuk nagyobb intenzitással, s ezzel együtt a latin betűk is sokkal szélesebb körben kezdtek elterjedni, mint korábban, amiben az egzotikum iránti vonzalom is szerepet játszhatott. Minden bizonnyal szembesültek azzal a kérdéssel is, hogyan írják át a személyneveket, helyneveket stb. latin betűkkel. A Meidzsi restauráció idején érdekes módon sok olyan kis könyvet vagy füzetet is kiadtak, amely nem az angol nyelv tanulását tűzte célul, hanem csupán a japán szótagoknak az angol, illetve latin betűkkel való átírásának tanítására szorítkozott. HASHIZUME KAN’ICHI 1871-ben – amikor éppen az új pénznemet, a *jent* is bevezették – megjelentette az „Eigaku nagashira ji” (a szerző átírása szerint: *Eihgaku nahgashira ji* = A családnevek első írásjegyének angol betűs átírása) című, hasonló jellegű füzetecskéjét, melyben az átírások nem a kiejtést, hanem nagyjából a korabeli kusza kanahasználatot vették alapul. Most izelítőül nézzünk meg néhány számunkra érdekes szót, szótagot (zárójelbe téve mellé a mai Hepburn-rendszerű átírást, ha ettől eltér): 衛 *エ ye (e)*; 榮 és 永 *エイ yei (ei)*; 悦 *エツ yetsz (etsu)*; 圓 *エン en*. A kanahasználat nem következetes, illetve nem mindig felel meg a történeti kanahasználatnak, miszerint itt az *エイ* *エイ*-nek, az *エン* pedig *エン*-nek irandó, sőt a latin betűs átírások sem következetesek.

Említésre méltó, hogy BABA TATSUI (1850–1888) 1873-ban, amikor Londonban jogot tanult, megjelentetett egy japán nyelvtant angolul (A könyvében nevét nem *Tatsui*-nak, hanem *Tatui*-nak írta. BABA TATUI, *An Elementary Grammar of the Japanese Language*. London, 1873. Ezt is tartalmazza reprintben a *Baba Tatsui zenshū* [B. T. öszszegyűjtött művei] 1. kötete: Tokió, 1987.), amelynek előszavában kritizálja MORI ARINORI (1847–1889) felismerését a japán nyelv nem tökéletes voltáról (erről a vitáról l. I YONSUKU [LEE YEOUNSUK], *’Kokugo’ to iu shisō*. Tokió, 1996. 3–24). Könyvében, amelynek megírására tulajdonképpen MORI-nak a japán nyelvről kifejtett nézete készítette, megemlíti az Ötven szótag táblázatát, amely szerint a kérdéses három sor a következőképpen szerepel: *a*-sor: *aア, い, uウ, eエ, oオ*; *ya*-sor: *yaヤ, yiイ, yuユ, yeエ, yoヨ*; *wa*-sor: *waワ, wi井, wuウ, weエ, woオ*. BABA megjegyzi, hogy „*e* has the sound of *e* in echo”; „*エ* and *エ*, *イ* and *井*, *オ* and *オ*, are distinguished by ancient usage, but at the present time the distinction is no longer observed” (i. m. 1–3). Néhány kanajel, amelyeket BABA feltüntetett, nem helyénvaló ugyan, de hasonló összevisszaság jelen volt ezekben az időkben (TSUKISHIMA i. m. 140–6; MABUCHI i. m. 1993. 23). A *ya*-, valamint

* L. MNy. 2005: 202–12.

a *wa*-sor latin betűs átírásai szimmetrikus képletet mutatnak, ami NOACK nyelvkönyvében is megfigyelhető volt, és a *yi*, *ye* és *wu* átírások szépen illeszkednek a *ya*-, illetve a *wa*-sorba. Azonban láttuk, hogy a japán nyelvtudomány mai álláspontja szerint a japán nyelvben nincsenek és talán nem is voltak *ji* és *wu* szótagok. Mellesleg megjegyzendő, hogy a Meidzsi-kor elején az Ötven szótag olyan táblázata is megjelent, amely a *ya*-sorú *i(yi)*-re és *e(ye)*-re, valamint a *wa*-sorú *u(wu)*-ra külön kanajelet alkotott (MABUCHI i. m. 1993. 17–9, 93–6).

1876-ban az Oktatásügyi Minisztérium a latin betűs átírások egységesítéséért közzétette a „Rōmaji onzu (= A latin betűk hangjainak táblázatá)”-t, amely nagyjából BABA átírási módjához és a később Nipponshiki (azaz Nippon/Japán stílus) néven ismert rendszerhez mutatott hasonlóságot (KIKUZAWA i. m. 131–6; HIRAI i. m. 267). Az utóbbi rendszer előfutárát a Rōmajikai 1885-ös szabályzata ellen tiltakozva és ezzel egyidőben TANAKADATE AIKITSU (1856–1952.) dolgozta ki, ebben a japán fonéma-rendszert véve alapul (KIKUZAWA i. m. 140–3; HIRAI i. m. 270–2). TANAKADATE az Ötven szótag latin betűs táblázatában feltünteti a *ye*, *wu* stb.-t, és írja, hogy ezek most nem léteznek ugyan, de egyelőre szerepelteti őket a szótagok (hangok) tanulásának megkönnyítése végett (Honkai zasshi o rōmaji nite hatsuda suruno hatsugi oyobi rōmaji yōhō iken. Rigaku kyōkai zasshi. 1885. aug., I. Kokugo kokujū shiryō sōran. Tokió, 1969. 37–43). Az Oktatásügyi Minisztérium ilyen körülmények között a latin betűs átírások egységesítéséért 1900-ban közlönyében közzétette azt a kompromisszumos javaslatot, mely a japán nyelv latin betűs átírásának módjában nagyjából a Hepburn- és a Nippon-rendszer keverékének tekinthető. Eszerint a rendszer szerint, amely több irányból kapott kritikát és nem került alkalmazásra (KIKUZAWA i. m. 144–6; HIRAI i. m. 274–6; YOSHIDA–INOUCHI i. m. 284), általában az *e* használatos a kérdéses partikulára is, de a *ye*-re is szükség van, ezért ezt megőrzi. Ezt nem indokolják még, de a későbbiek során említett példákban (*tsuki-ai* → *tukiyai*; *mi-eken* → *miyeken*; *ni-oi* → *niyoi*; *ume-awase* → *umeyawase* stb.; I. YOSHIDA–INOUCHI i. m. 364, 366–7, 374) arra lehet következtetnünk, hogy azért van szükség a *ye*-re, hogy a magánhangzók hiátusos találkozásokor keletkező ejtést pontosabban írassák le.

1905-ben jött létre a Rōmaji Hiromekai (Rōmaji Hiromekwai = A Latin Írást Terjesztő Egyesület) abból a célból, hogy a latin írást terjesszék a japán nyelv leírására, és a Rōmaji című folyóiratában eleinte különböző rendszerek – főleg a Hepburn- vagy a Nippon-rendszer – szerint latin betűkkel írt cikkek vegyesen jelentek meg. 1908-ban azonban az a határozat született, miszerint egységesen a Hepburn-átírást követik kis módosításokkal. A folyóirat 1908. június 25.-i számában (III/9: 8) ad hírt erről, és közli az Ötven szótag táblázatát latin betűs átírásban, de részletes útmutatások nélkül. A kérdéses három sor a következő betűképekkel rendelkezik: *a, i, u, e, o; ya, i, yu, e, yo; wa, i, u, e, wo*. Részletesebb tájékoztatást most nem az eredeti dokumentumokból – amelyeket jelen pillanatban nem áll módunkban megtekinteni –, hanem csak a szakirodalomból meríthetünk, miszerint az egyik módosítás éppen az, hogy a partikula betűképe, a *ye*-ről *e*-re (a másik partikula is később a *wo*-ról *o*-ra) változik, és a japán pénzegység neve, az *en* pedig mégis kivételesen *yen* alakban marad. Ezt a rendszert, amely nagyjából megfelel a HEPBURN szótárának 3. kiadásában alkalmazott átírási módnak, és amely jelenleg is használatos, nevezik módosított Hepburn-rendszernek (*shūsei Hebonshiki*-nek, más néven *Hyōjunshiki*-nek), de egyszerűen Hepburn-rendszernek is. Egyúttal az is megemlítendő, hogy eltörölték a *kwa* és *gwa* írásmódot is – amelyet még HEPBURN szótárának 3. kiadásában is megtalálhatunk, és amelynek létrejöttére a *ku+wa* és *gu+wa* kanahasználat gyakoroltott befolyást –, és helyettük *ka* és *ga* lettek használatosak; továbbá az *ā, ī, ū, ē, ō* helyett a kúpos ékezettel ellátott *ā, i, ū, ē, ō* betűképek lettek bevezetve (KIKUZAWA i. m.

84–5, 148–9; vö. HIRAI i. m. 277), noha jelenleg mégis általánosabb a vízszintes vonal használata.

Ismételten hangsúlyozandó, hogy HEPBURN szótárának 1867-es 1. kiadásában, amelyben az *e*-vel kezdődő japán szavak mind a *ye*- betűképet vették fel, az új japán pénznem kronológiai okoknál fogva még nem fordulhatott elő, de a *yen* névalakra következtethetnénk, ha az ott alkalmazott átírási módot követnénk (MIKAMI i. m. 2001. 204–6). Először az 1872-es 2. kiadásban szerepel az új pénzegység neve címszóként, mégpedig a *yen* betűképben, a 3. kiadásban pedig HEPBURN saját szándéka ellenére nemcsak a *yen*, hanem az *en* formát is feltüntette címszóként. Néhány korabeli angol nyelvű japán nyelvkönyvben is találkozunk az *e* helyett a *ye*-féle átírással. Úgy véljük tehát, hogy azok a japánok, akik az új japán valuta létrehozásában munkálkodtak, nem az *en*-t, hanem a kor átírási tendenciájának megfelelően a *yen*-t választották az új pénznem elsősorban angol elnevezéséért, ami befolyással volt annak latin betűs átírására. A Rómaji Hiromekai 1908-as szabályzata HEPBURNhoz hasonlóan kivételes esetként kezelte és továbbra is megőrizte a *yen* névalakot, amely akkorra az angolban gyökeret vert formával egyezik meg, de semmi nyelvészeti ok nincs arra, hogy még most is kivételezzünk ezzel a szóval az átírásban. Említést érdemel viszont az, hogy TAMARU TAKURŌ (1872–1932.) – aki *Nipponshiki* (e rendszer szerinti átírásban: *Nipponsiki*) névvel illetve 1905-ben saját átírási rendszerét, amely nagyjából azonos volt TANAKADATEÉVAL (TAMARU TAKURŌ, *Nipponshiki* rómaji; Tōyō gakujutsu zasshi. 23. kötet. 1906. 293. sz. 49–62) – 1920-ban megjelent könyvében, amely a latin betűkkel való átírás alkalmazásáról ad gyakorlati útmutatást, elvetette a *yi*, *ye* és *wu* betűképek használatát, így a *yen* betűképet is, és helyette a nagybetűvel kezdődő *En* névalakot alkalmazta (Rómaji bun no kenkyū. 7. kiadás, Tokió, 1952. 35, 162, 244). Ez a névforma egyébként már az 1885-ben létrejött Rómajikai lapjában, a Rómaji Zasshi-ban is használatos volt (MIKAMI i. m. 2001. 179).

6. 1869-ben – egy évvel a Meidzsi restauráció után – a japán kormány döntést hozott az új pénzegység nevééről, és ez évben Kanō Natsuo szobrászmesterrel, aki később a tokiói művészeti főiskola professzora lett, elkészíttette többek között az 1 jenes ezüstérme tervrajzát, amelyen a *ONE YEN* felirat is szerepelt, bár nem lett bevezetve (MIKAMI i. m. 2001. 209–10). 1871-ben Oszakában megnyílt az első modern állami pénzverde és életbe lépett az új pénzegység, de a kibocsátott 1, 2, 5, 10 és 20 jenes aranyérméken és az 1 jenes ezüstérmén a latin betűs felirat nem szerepelt. Hivatalosan 1872-ben debütált a *Yen* írásképe a japán pénzen, mégpedig igen kis betűkkel a *Meiji tsūhō* nevet viselő, Frankfurtban nyomtatott papírpénzeken (*100 YEN, HUNDRED YEN; TEN YEN, TWO YEN* stb.). 1874-ben az 1 jenes ezüstérmén is megjelent a „*ONE YEN*” felirat (Nihon kahei zukan. Szerk. GUNJI ISAO. Tokió, 1981. 84–6, 122–3, 256–9, 275–80; MIKAMI i. m. 2001. 230–1). Ezekből kitűnik, hogy itt tulajdonképpen az angol nyelvű felirattal van dolgunk. GUSTAV KREITNER, amikor 1878-ban Japánban tartózkodott a Széchenyi Béla vezette kelet-ázsiai expedíció tagjaként, a következő képet festi a szigetországban forgalomban levő pénzekről: „Folyó pénzülnemcsak japáni, hanem mexikói és északamerikai pénzek is forognak. A japáni ezüst dollar, egy csinos veretű pénz, melynek egyik oldalán a Mikado czimere van az érték megjegyzésével együtt, míg a másik egy kacskaringós farku sárkányt, s az oldalon az értéket, latin és kínai nyelven, tartalmazza. E pénz neve »Yen« és árfolyama valamivel alacsonyabb a mexikói dollárénál.” Ezek a sorok a 1882-ben megjelent útirajzból valók, amelyet KREITNER vetett papírra (KREITNER GUSZTÁV, Gróf Széchenyi Béla keleti utazása India, Japan, China, Tibet és Birma országokban. Bp., 1882. 270–1). Az 1881-ben napvilágot látott német kiadásában is a *Yen* betűkép szerepel, de az „in lateinischer und chinesischer Schrift geschriebene Werthangabe” ki-

fejezés (GUSTAV KREITNER, *Im fernen Osten. Reisen des Grafen Bela Széchenyi in Indien, Japan, China, Tibet und Birma in den Jahren 1877–1880.* Bécs, 1881. 261–2) jobban megfelel a valóságnak, hiszen nem ezeken a nyelveken, hanem latin betűkkel és kínai írásjegyekkel (*kanji*-kkel) voltak megjelölve a pénzermék; pontosabban azonban nem a „semleges” latin betűkről, hanem az angol nyelvű feliratról van szó.

Bár az 1882-ben létrehozott Japán Bank (Nippon Ginkō) által először 1885-ben kibocsátott bankjegyeken (*dakan ginken* = konvertibilis bankjegy) is angol nyelvű felirat szerepel, például a *NIPPON GINKO ONE YEN*, nem egyértelmű a jelenleg forgalomban levő bankjegyeken lévő latin betűs felirat nyelvi hovatartozása, hiszen a számjegyek csak arab számokkal vannak megjelölve, például *NIPPON GINKO 5000 YEN*. Nehéz elképzelni azt, hogy ez valamilyen idegen nyelven íródott, és valószínű, hogy a japán szavak latin betűs átírásával állunk szemben. Ha a japánul nem értőknek szól a *YEN* betűkép, amely most sokkal ismertebb külföldön mint az *EN*, ez érthető ugyan, de a *Ginko* névalak a jelentéskülönbséget jelentő nyújtójel (kúpos ékezet vagy vízszintes vonal) hiánya miatt nem szerencsés. A japán illetékesek a XXI. században már bátorkodhattak volna ezt az egész feliratot vagy eltörölni – hiszen az értékét jelölő arab számjegyek a kínai számjegyek mellett rajta vannak és ennél kisebb váltópénz most nincs is forgalomban – vagy esetleg a pénzegység nevét a jelenleg Japánban használatos két- vagy háromféle latin betűs átírási rendszer valamelyike szerint megjelölni – szónoknak mindegyik esetben az *en* betűképnek kellene lennie. A Japán Posta viszont egykor közel egy évtizedig (1938–1947) bélyegein szerepeltette a latin betűs *EN* betűképet az arab szám után (*1 EN, 10 EN* stb. l. Nihon kíte katarogu 1991. Tokió, 1991. 103–4. vö. MIKAMI i. m. 2001. 206–7). Ez nem más, mint annak a jele, hogy a Japán Posta követte az 1937-es kormányrendeletben rögzített átírási módot, vagyis a *Kunreishiki*-t (azaz kormányrendelet stílust), amely közel állt a *Nipponshiki*-hez.

MIKAMI RYŪZŌ közgazdász több könyvében is foglalkozott a jen történetével, amelyekben a *yen* betűkép kérdésének is figyelmet szentelt (MIKAMI, „i. m. 1989a. 191–201; uő., *En no shakaishi*. Tokió, 1989b. 126–41; l. még KIKUCHI YŪJI, *En no kokusaishi*. Tokió, 2000. 25–7), és újabb munkájában ezt részletesebben is tárgyalta korábbi nézetének módosításaival és kiegészítéseivel, jegyzetapparátus nélkül (Mikami i. m. 2001. 178–231). A japán közgazdász professzor inkább a *yen*, mintsem az *en* betűkép iránt táplál szimpátiát és nosztalgiát, és dicséri, hogy a Japán Bank következetesen használta és használja az előbbi betűképet (MIKAMI, „i. m. 1989b. 132; uő. i. m. 2001. 204–205). Szerintünk ez elvetendő eszmeifuttatás, amennyiben a japán szó latin betűs átírásával van dolgunk. Ha pedig az angol nyelvű feliratról van szó, a Meidzsi-korban, amikor Japánt a gyarmatosítás veszélye fenyegette, ez még érthető az akkori gazdasági és politikai körülmények között, de még most is vajon miért kell ezt szerepeltetni egy szuverén ország nemzeti valutáján? Több mint száz éves hagyomány megőrzéséről lenne szó? MIKAMI, aki hivatkozva többek között HEPBURN szótárára helyesen mutatott rá a *ye*-féle jelölés meglétére, a *yen* betűkép mögött a Meidzsi-kormány pénzügyi és külkereskedelmi ambícióját is látja. A közgazdász írja, hogy a japán kormány a szó kínai írásjegyének dél-kínai nyelvjárásos hangalakját – amely szerinte *yan*-nak vagy *yen*-nek hangzott – tudatosan azzal a szándékkal választotta, hogy a Kelet- és Délkelet-Ázsiában szétszórtan élő kínaiak számára is, akik gazdasági erővel rendelkeztek, test- és életközeli legyen a japán jen (mindenekelőtt az I jenes ezüstérme), és így Keleten – beleértve a szigetországot is – tért hódítson, kiüzve onnan az uralkodó mexikói dollárt. MIKAMI véleménye, aki legutóbbi könyvében a szóban forgó kínai nyelvjárással kapcsolatban megnevezi a hakka nyelvet (MIKAMI i. m. 2001. 226–7; l. még UŐ., i. m. 1989a. 198–9; UŐ. i. m. 1989b. 139), túl bonyolulttá teszi a problematikát. A kínai írásjegy ejtése a hakka nyelvjárások egyike sze-

rint [jæn], a másik szerint pedig [jen] (MASHIMOTO MANTARŌ, Hakkago kiso goishū. Tokió, 1972. 83), így ezeknek az angolos átírása *yen* lehetne, de úgy véljük, hogy a *yen* betűkép születésének gazdasági és kínai nyelvjárási vonatkozásai alig vannak, és egyszerűen a japán szó latin betűs átírásának kérdésével van dolgunk.

7. Végül, de nem utolsó sorban térjünk rá a kérdés magyar vonatkozásaira. Közel harminc évvel ezelőtt KUBINYI LÁSZLÓ (MNy. 1973: 92–100) a „Japán szavak írása a magyarban” című cikkében, amely jól érzékeltette a problematikát, sorait a következő mondatokkal kezdte: „Mostanában mind több japán szó, főként tulajdonnév kerül bele magyar szövegekbe. Ennek közvetettebb oka az, hogy Japán a földkerekség harmadik ipari és gazdasági hatalmává fejlődött a múlt évtizedben, közvetlenebb oka pedig az, hogy sűrűsödtek a Magyarország és Japán közti érintkezés szálai”. Kétség nem fér ahhoz, hogy ma a szálak sokkal szorosabbak és erősebbek lettek, és a magyar nyelvész szavai most minden bizonnyal még aktuálisabbak: „A japán neveknek és közsavaknak a magyar sajtótermékekben, filmcímekben vagy filmszövegekben való leírásában eléggé nagy a zűrzavar, nagyobb, semminthogy szót ne érdemelne”.

A II. világháború előtt a magyar nyelv nem rendelkezett a nem latin betűket használó nyelvek tulajdonneveinek, szavainak egységes és következetes átírásának szabályzatával. A távol-keleti nyelvek közül elsőként a kínai nyelvvel kapcsolatban született meg az átírási szabályzat 1952-ben. Közel három évtized után 1981-ben látott napvilágot a „Keleti nevek magyar helyesírása” című szótárszerű könyv (főszerk. LIGETI LAJOS. Bp., 1989.), amely nemcsak a kínai, hanem sok más nem latin betűket használó nyelv átírási szabályzatát is tartalmazza egy-egy szójegyzékkel együtt, amelyben az adott nyelvben előforduló fontos neveket, szavakat ábécé sorrendben sorolja fel. Minden magyarul író tolforgató így tanácsért fordulhat ehhez a hasznos kiadványhoz, amelyben a japán nyelvvel kapcsolatos rész is megtalálható. Ez a rész, amelyet az alábbiakban egyszerűen „A japán nevek magyar helyesírása”-nak nevezünk, néhány szó kivételével általában helyes útbaigazítást kínál. Az alábbiakban azonban e kivételes szavak közül mindenekelőtt a *jen* szóval és az ezzel kapcsolatos kérdésekkel foglalkozunk azzal a szándékkal, hogy némi adalékot szolgáltatassunk a valamikor a XXI. században megjelenő magyar etimológiai szótár vonatkozó címszavához, s ugyanakkor esetleg a japán nevek magyar helyesírásának kérdéséhez is. Sem a TESz., sem pedig az EWUng. ugyanis nem említi meg a *jen* szót, FARKAS VILMOS azonban a „Kínai, a kínaival összefüggő japán eredetű nemzetközi és vándorszavainkról” (Nyr. 1989: 482–90) című, etimológiai tárgyú, szótárszerű írásában címszóként vette fel a *jen* szót. Írásából idézzük azt a részt, amely a szó magyar anyagban való előfordulásait sorolja: „*yen* (1885: MagyLex. 16: 270; l. még 1897: PallasLex. 16: 1092; 1904: Radó 181; 1930: Csorba 231), *jen* (1895: PallasLex. 9: 903; l. még 1937: PII Lex. 528)”. FARKAS, aki szerint a magyarba elsősorban a német közvetítette a szót, a japán *en* alakról is említést tesz ugyan, de nem tér ki a betűképbeli eltérés kérdésére, amellyel fentebb foglalkoztunk.

A következőkben a témánk szempontjából fontos részt idézzük „A japán nevek magyar helyesírása”-ból. „Egy tokiói egyesület, az 1885-ben alapított *Rómadzszikai* (‘Latin Betű Társaság’) rendszere, az ún. *rómadzsi* (‘latin betű’, tkp. ‘római írásjegy’) bizonyult a leghasználhatóbbnak; egy 1886-ban megjelent szótár, a rómadzsit alkalmazó első kiadvány szerzőjéről ezt az írásmódot Hepburn-féle rendszerként is emlegetik... A japán nyelvi elemek magyar helyesírásában a japán nyelv Hepburn-rendszerű átírását vesszük alapul... A japán átírásainkban szereplő, magyar hangértékük szerint ejthető betűk a magyar ábécé sorrendjében: *a, b, c, cs, d, dz, dzs, e, é, f, g, h, i, j, k, m, n, o, ó, p, r, s, sz, t, u, ú, v*. Átbetűzéseinkhez tudni való, hogy a Hepburn-rendszerben *c* helyett *ts*; *cs* helyett

ch; dz helyett z; dzs helyett j; j helyett y; s helyett sh; sz helyett s; v helyett w található; s a magánhangzók hosszúságát a betű fölé írt vízszintes vonal jelzi. A Hepburn-rendszertől eltérőleg z helyett dz-t használunk, hogy a valóságos kiejtést pontosabban adjuk vissza. Átírásunkban a hagyományos kana-szótagok, a katakana- és hiragana-jelek mai kiejtésével, hagyományos és ma szokásos sorrendjében: a, i, u, e, o; ka, ki, ku, ke, ko; sza, si, szu, sze, szo; ta, csi, cu, te, to; na, ni, nu, ne, no; ha, hi, fu, he, ho; ma, mi, mu, me, mo; ja, (j)i, ju, (j)e, jo; ra, ri, ru, re, ro; va, (v)i, (v)u, (v)e, (v)o” (i. m. 503). A most idézett sorokkal kapcsolatban először is meg kell jegyeznünk, hogy a *rómadzsi* alatt általában a latin betűk értendők, és az elnevezés nem vonatkozik speciálisan egy latin betűs átírási módra, jelen esetben a Hepburn-rendszerre. (HABÁN JENŐ is „A japáni írás rendszere” című írásában, amely a Távol-Kelet-ben [1. 1936: 99] jelent meg, azt írja, hogy e folyóirat „szintén ezt az úgynevezett Rómaji [Róma + dzsi: betű] írásmódot követi”.) Az idézett sorokból azt kell gondolnunk, hogy a Hepburn-rendszer alatt HEPBURN szótárának 1886-os 3. kiadásában alkalmazott írásmód értendő, amelyet „A japán nevek magyar helyesírása” követ. Azonban láttuk már, hogy a *Hepburn-rendszer* terminus kétértelmű, és manapság azt a változatot is röviden így hívják, amelyet 1908-ban kicsit módosítottak és kisebb változtatásokkal jelenleg is használnak, és amelyben már nincsenek meg a *kwa*, *gwa*, *ye* és *wo* betűkapcsolatok. Tehát úgy véljük, hogy itt vagy maga az eljárás, vagy az elnevezés helyesbítésre szorul.

Attól függetlenül, hogy „A japán nevek magyar helyesírása” az ún. Hepburn-átírás melyik változatát vette alapul – bár a későbbit kellene, hogy átvegye –, ezzel összeegyezhethetetlen elemek is megfigyelhetők. Szembe ötlük az, hogy a magyaros átírásban a két – *ja*- és *va*- – sor betűképei eltérést mutatnak a Hepburn-rendszerű átírásától, sőt a zárójeles alakokról [(j)i, (j)e, (v)i, (v)u, (v)e, (v)o] nem találunk külön magyarázatot. Bizonyos, hogy a feloldásuk a következő: *i* vagy esetleg *ji*; *e* vagy esetleg *je* stb. Igaz, hogy a II. világháború után, tehát az új kanahasználat bevezetése után is találkozunk olyan latin betűs ötven szótag táblázattal, amely a módosított Hepburn-rendszer (*Hyōjunshiki*) szerint készült, és hasonlóságot mutat „A japán nevek magyar helyesírása”-ban felsorolttal: *ya*, (y)i, *yu*, (y)e, *yo*; *wa*, (w)i, (w)u, (w)e, (w)o (TSUKISHIMA HIROSHI, Kokugogaku. Tokió, 1964. 98; l. még HIRAI i. m. 284; vö. KOIZUMI i. m. 211). Figyelembe veendő, hogy ez azzal a megjegyzéssel van ellátva, miszerint a zárójelben lévők a nem standard nyelvi ejtések, de azt hozzá kell tennünk, hogy itt is kifogásolható a zárójelek használata, mert nem egyértelmű. Csak annyit jegyünk meg, hogy a *Hyōjunshiki*-átírásban a szóban forgó két sorban a következő kanajelek átírásai szoktak szerepelni: *ya*-sor: *ya*, (i), *yu*, (e), *yo*; *wa*-sor: *wa*, (i), (u), (e), (o), vagy leginkább a zárójeles helyeket teljesen üresen hagyják (Nihongo hyakka daijiten. Szerk. KINDAICHI HARUHIKO – HAYASHI OKI – SHIBATA TAKESHI. Tokió, 1988. 350; SEELEY i. m. 206). „A japán nevek magyar helyesírása” összeállítóinak inkább ehhez az eljáráshoz kellett volna folyamodni a félreértések elkerülése végett. Ha a régi kanahasználat nyomán – nagyjából a XX. század közepe előtt – íródott szót, mondatot akarnánk átírni a transliteráció (átbetűzés) alapján, amely bizonyos korlátok között lehetővé teszi az eredeti íráskép visszaállítását, akkor segítségünkre lehetnének a *vi*, *ve* és *vo* betűképek –, amelyeknek kanajelei a legutóbbi kivételével gyakorlatilag nem használatosak a mai Japánban –, de akkor is még zavaróak a *ji*, *je* és a *vu* betűképek, amelyeket szintén el kellett volna törölni, ha nincs dolgunk a nyelvjárási formák vagy új idegen szavak magyaros átírásával. (Vö. a japán kormány 1991. január 28-i közlönyét a jövevényszavak írásmódjáról. Ez a kanajelek főleg olyan kombinált használatáról szól, amely eredeti idegen szavak – helynevek, személynévek – megközeleltőbb kana átírásául szolgál, és eddig hivatalosan nem alkalmaztak. Ezeknek a latin betűs átírásáról ugyan nem esik szó, de köztük megtalálható két katakana-jel olyan kombinált

használata is, amely *i*-ből és utána egy kisméretű *e* katakanából áll (イヱ), és amelynek latin betűs átírásaként *ye* lenne várható.) Sem a Hepburn-rendszerű átírás, sem pedig „A japán nevek magyar helyesírása” nem az efféle szókészlet átbetűzése céljából született, nem is beszélve a japán nyelv régi emlékeiről. Talán ebből is kiviláglik, hogy a magyar *jen* névalak – ugyanúgy, mint a *yen* – nem az ededeti japán *en* szó transzkripciója vagy tulajdonképpeni átírása. Más szóval a *jen* magyar betűkép nem az 1946 előtt érvényben volt kanahasználat szerint írt kana íráskép (*we+n*) transliterációja – amelynek hangértéke koronként változott (*wen > jen > en*) –, hanem a szó Kamakura- és az Edo-kor közti időszakban meglévő hangértékének magyar átírása. Természetesen nem erről, hanem csupán a német vagy angol betűkép átvételéről van szó, és amaz erőltetett értelmezésünk, amely egyébként más vonatkozásban helyénvaló lenne, már túllő a célon.

„A japán nevek magyar helyesírása”-nak tájékoztató bevezetése végén ez áll: „Néhány szabálytalan, de kiadványainkban már meghonosodott átírást megőrizzük a hagyományos formában *Japán, Tokió, banzáj, gésa*”. Ami a *gésa* szót illeti, a szójegyzékben zárójelbe téve a *geisa* forma is szerepel, amely a Hepburn-stílusú átírásnak magyaros változata: „(geisa) *lásd: gésa*”. Itt a „*lásd:*” feloldása: „utalás helytelen névalakról helyesre (címszó zárójelben)”. A *banzáj* szót is megemlíti a szójegyzék, ahol azonban a Hepburn-rendszerű átírásból kikövetkeztethető magyaros változat nem szerepel, amely *bandzai* lenne. Ez vajon azt jelentené, hogy a *geisa* névalak is – mégha nem is ajánlott – használatos, a *bandzai* (esetleg *banzai* a Hepburn-átírásban) forma pedig nem használatos a magyarban? A következő címszó is említést érdemel: „*dziudzsicu sp; lásd dzsudzszucu*”. A kettőspont nélküli *lásd* arra mutat, hogy „névváltozat, utalás az ajánlott névalakra”. Bár a *dziudzsicu* forma hagyományosnak tekinthető a magyarban, a japán szó átírásaként viszont nem elfogadható (SENGA: MNy. 2003: 193–205, 310–23). Hasonló kérdések merülnek fel szónkkal, a *jen*-nel kapcsolatban is, amely szintén szerepel a szójegyzékben. Hihető lenne, hogy a *jen* a japán szó Hepburn-féle átírásának magyaros változata. Azonban ez csak részben fedi a valóságot. Ezzel kapcsolatban megemlítendő, hogy ebben a szójegyzékben háromféle *Edo* szerepel külön címszóként: *Edo¹ hn*; *ma: Tokió – Edo² f. – Edo³ kor*; *vö Jedo*. Az első helynév, a másik folyónév, a harmadik pedig egy korszak neve. A *vö* itt névváltozat jelölésére szolgál, de a japánban a három sem kiejtésben, sem pedig írásban nem különbözik egymástól, így nem szükséges a hármat külön-külön felsorolni, sőt következésképpen nem igaz, hogy csak a korszak nevének van *Jedo*-féle latin betűs névváltozata. A *Jedo* címszónál pedig ez áll: „*Jedo kor; lásd Edo³*”. A fentebb elmondottak fényében világos, hogy a *jen* szó is az olyan hagyományos magyar formák közé sorolandó, mint a *Japán, Tokió, banzáj* és *gésa*, pedig a *jen*-nek az úgymond helyes latin betűs átírásos névalakja az *en*, amelyet egyébként HEPBURN szótárának 3. kiadásában szerepeltet címszóként, ahogy a *yen*-t is. Ami a *Jedo* formát illeti, amely manapság nem használatos, esetleg régi magyar sajtótermékekben fordulhatott elő, ahogy a *Yedo, Yeddo* stb. is más latin írású nyelveken íródott régi anyagokban (I. HASHIMOTO i. m. 1966: 351–2). Egyébként a mai angol szótárakban a *Yedo* (és *Yeddo*) címszó szerepel Tokió korábbi neveként, az *Edo* címszónál pedig egy nigériai népcsoport és nyelv fordul elő (I. pl. Webster’s New World Dictionary of the American Language. Second College Edition. New York, 1986.).

Erdemes arra törekednünk, hogy „A keleti nevek magyar helyesírása” című kézikönyvet útmutatásul véve írjuk át a keleti neveket, ezáltal hozzávetőlegesen megtartva eredeti kiejtésüket, de a gyakorlatban ezt nagyon nehéz kivitelezni, hiszen a japánul nem tudó tollforgatóknak előbb tudniuk kell azt, hogy az előttük lévő forrásanyagban található latin betűs átírások milyen rendszer szerint születtek. (HAJDÚ MIHÁLY „Általános és magyar névtan” című könyvének japán személynevekről szóló lapján [Bp., 2003. 169]

például a nevek nem egységes, hanem több átírási rendszer szerint átültetett alakban fordulnak elő.) Bár általában nagyrészt a Hepburn-rendszerben kerülnek közlésre, ők még sincsenek könnyű helyzetben. Például vessünk egy pillantást a „Világirodalmi lexikon” című nagy vállalkozásra, amelyben a japán írókról szóló szócikkek is találhatóak, és a japán szavakat a Hepburn-rendszerű átírásban közlik. Most csupán a *T*-vel kezdődő szócikkeket nézzük át (15. kötet, 1993.), amiből kiderül, hogy a cikkek írója több hibát követ el a japán szavak átírásában. Feltűnő, hogy nemegyszer kihagyja a nyújtóhangjeleket (l. pl. *ruijushō* 19 → *ruijūshō*, *ukiyozoshi* 26 → *ukiyozōshi*, *Rikyu* 65 → *Rikyū*, *Shinkeiko* 71 → *Shinkeikō*, *Shogekijo* 111 → *Shōgekijō*, *Shugaishō* 587 → *Shūgaishō*, *Shun'yo* 593 → *Shun'yō*, *Kenjiro* 94 → *Kenji-rō*, *Junreikiko* 594 → *Junrei kikō*, *Taisho* 594 → *Taishō* stb.); kihagyja a magánhangzójeleket (*Dadaisto* 62 → *Dadaisuto*, *Ejpto* 589 → *Ejiputo*); a szótaghatárjelölést hol alkalmazza, hol nem (*In'ei* 125. Vö. *Junichirō* 123 → *Jun'ichirō*, *Ken'yūsha* 245, 593 → *Ken'yūsha*); a családnév és az utónév sorrendje néhány esetben fordított (*Ōhide Tanaka*, *Kurō Yoshida*, *K. Oka* 70 → *Tanaka Ōhide*, *Yoshida Kurō*, *Oka Kazuo*); s egyéb hibák is vannak (*Aitu* 589 → *Aizu*, *Futsutsu* 589 → *Futtsu*, *Ichirō* 594 → *Iichirō*, *Hototogishu* 328 → *Hototogisu*, *O fukuro* 111 → *Ofukuro*, *ōtte* 593 → *ōte* stb. stb.). Ezen szerencsétlen jelenség miatt – amely tulajdonképpen nem a latin betűs átírások problémakájába tartozik, és a szócikkek megbízhatóságának rovására megy – természetesen nem javasolt ezeket a hibás átírásokat alapul véve a japán neveket magyarosan átírni. Ezek, valamint a fentebb itt-ott érintőlegesen említett példák alapján is talán könnyen elképzelhető, hogy gondos utánajárás és körültekintés nélkül alig lehetséges véghez vinni a japán – és talán más keleti – nevek helyes magyar átírását.

Míndenestire elsősorban magának Japánnak kell rendet teremtenie a japán nevek latin betűs átírásának kaotikus helyzetében (sok probléma merült fel például mostanában az útlevelekben feltüntetendő személynevek latin betűs átírási módjaival kapcsolatban), amelynek részletes tárgyalása jelen írásunk keretein kívül esik. Ilyen körülmények között előfordulhat, hogy maguk a japánok sem képesek rögtönzéssel egyik vagy másik írásmód szerint „helyesen” átírni szavakat vagy neveket. Noha az ISO (The International Organization for Standardization) 1989-ben elfogadta a *Kunreishiki* (*Kunreisiki*) írásmódot a japán nyelv átírására (ISO 3602), ez sem belföldön, sem pedig külföldön nem váltott ki kellő visszhangot, szemben a kínai *pinyin*-féle átírási móddal, amelyet 1982-ben fogadott el az ISO (KITTA HIROKUNI, *Nihon no rōmaji undō* [a szerző átírása szerint: *Nippon no Rōmaji-undō*] 1582–1990. Tokió, 1992. 124), és amely egyre erőteljesebben kezd tért hódítani a nemzetközi szakirodalomban is.

SENGA TORU

The word *yen* and what surrounds it

In 1871, the Japanese government introduced a new currency whose name has ever since been represented as *yen* in most languages spelt in the Latin alphabet, even though the name of the currency is pronounced [en] in Japanese. The sound value of the Chinese character (*kanji*) 圓 (円), respectively of the *kana* symbols 圓, 円, used to be [wen] that subsequently changed into [jen] in the Kamakura period, and then in the Endo period, sometime in the 18th century, into [en]. Thus, there is no obvious linguistic reason why in the late nineteenth century (and ever since) the name of the currency should be transliterated as *yen*. However, the language manuals and dictionaries published in those days retained *ye*-type transliterations of *a*-, *ya*- or *wa*-line syllables with an *-e* nucleus – whose phonemic value was, and is, uniformly /e/ –, with special regard to the 1867 first edition of James Curtis Hepburn's Japanese–English dictionary in which *e*-initial Japanese words

do not figure at all, such items being represented as *ye*-initial. For chronological reasons, the word denoting the new currency does not occur in that dictionary, although the system of transliteration employed by Hepburn allows one to reconstruct the spelling *yen*, a form that does actually occur as an entry in the second edition of 1872. In the third edition of 1886, following the transcription system elaborated in 1885 by *Romajikai* (Romanisation Club), all *ye*-initial words were written as *e*-initial, except that both *en* and *yen* occur as separate entries, though Hepburn himself exceptionally preferred *yen* over *en*. On Japanese banknotes, *yen* made its debut in 1872, in an English environment (*HUNDRED YEN*, *TWO YEN*, etc.). The shape – considered as an English form – is acceptable; yet it is difficult to understand why the Bank of Japan (Nippon Ginkō) persists in using the Latin-letter inscription e.g. *NIPPON GINKO 5000 YEN* on the banknotes it issues.

TORU SENGU

A lexikai és összehasonlító fokozásról és mérséklésről

1. **Előzmények és célkitűzések.** – A *meleg* és a *hideg* szavak antonim jelentésviszonyt testesítenek meg. Az ilyen lexikai elemek esetében az ellentét nem kizáró (vö. KIEFER, Jelentésemélet. Bp., é. n. 28). Mindkét szónak vannak olyan szinonimái, amelyek az *e* szavakkal jelölt tulajdonság kisebb mértékű voltára utalnak: *meleg* > *langyos*, *langymeleg*; *hideg* > *hűs*, *hűvös*. Amikor a *meleg* szó helyett a *langyos* szót használjuk, a fizikai valóságnak megfelelően a *meleg* szó jelentésének a mérséklését fejezzük ki, azaz mérsékeljük a *meleg* melléknevet. A *meleg*, illetve a *hideg* szót nem csak olyan módon mérsékelhetjük, hogy helyettük a megfelelő szinonimákat használjuk. Más nyelvi eszközök is rendelkezésünkre állnak. Mondhatjuk azt, hogy *vmi (egy) kicsit, elviselhetően, éppen hogy csak, kissé meleg*, illetve *hideg*. A kulcsszavakhoz tehát olyan lexikális elemeket is kapcsolhatunk, amelyekkel azok mérséklő értelmű szókapcsolatokat alkotnak. A *meleg* és a *hideg* ellentétpár végpontjai között olyan „hidat” építhetünk szinonimákból és mérséklést kifejező lexikális elemekből, amely hidon a „közlekedés” mindkét irányban lehetséges, azaz a *meleg* szótól fokozatosan eljutunk a *hideg* szóhoz, illetve fordítva: *meleg* → *langyos* → *egy kicsit/elviselhetően/kissé meleg* → *hűvös* → *hideg* ← *hűvös* ← *egy kicsit/elviselhetően/kissé hideg* ← *langyos* ← *meleg*. Ezekben az esetekben úgy fejezzük ki a mérséklést, hogy nem élünk a hasonlítás lehetőségével. Az *egy kicsit/elviselhetően/kissé hideg/meleg* szókapcsolatok helyett azonban azt is mondhatjuk, hogy *vmi kevésbé/nem annyira hideg/meleg*. Ilyenkor két lehetőségünk van: 1. Hasonlítás nélkül fejezzük ki a mérséklést (*Most kevésbé hideg a víz. Ez a kabát nem olyan meleg.*). 2. Hasonlítással fejezzük ki a mérséklést (*Most kevésbé hideg a víz, mint tegnap volt. Ez a kabát nem olyan meleg, mint az a bunda.*) A mérséklésnek tehát – éppúgy, mint a fokozásnak – két változata van, az összehasonlító és a nem összehasonlító mérséklés (vö. PETE, Морфология русского языка и сопоставлении с венгерским. Bp., 1988. 262, Uő., A mennyiségi viszonyok szemantikai rendszere: MNy. 1992: 432).

A *mérséklés* nem általánosan használt, közismert és elfogadott nyelvészeti szakki-fejezés. PETE e jelenséget *lefelé fokozás*-nak, illetve *kicsinyítés*-nek, SZÜCS *kicsinyítő-gyengítő lefokozás*-nak nevezi (vö. PETE i. m. 1992. 432; SZÜCS, Magyar–német kontrasztív nyelvészet a hungarológiában. Bp., 1999. 183). Én – korábbi írásomban (A mérséklés kifejezésének eszközeiről a magyar nyelvben: MNy. 2003: 65–9) kifejtett indokaim alapján – ez esetben a *mérséklés* kifejezés használatát tartom a legszerencsésebbnek. E szakki-fejezés elfogadása esetében a *mérsékel* igét abban az értelemben használjuk, hogy egy szó jelentését a *fokoz* igével ellentétes irányba, azaz „lefelé fokozzuk”, tehát „gyengít-

jük”. Használhatjuk továbbá a *mérséklő értelmű szókapcsolatok* (olyan szókapcsolatok, amelyek mérséklést fejeznek ki), továbbá az *összehasonlító* és a *nem összehasonlító mérséklő értelmű szókapcsolatok* kifejezéseket is. Az egész nyelvi jelenséget pedig a *fokozás és mérséklés szemantikai mező* elnevezéssel jelölhetjük. Megjegyzendő még, hogy amikor egy szó fokozásáról vagy mérsékléséről teszünk említést, a lényegyet tekintve mindig egy adott jelentés fokozására, illetve mérséklésére kell gondolnunk. Attól talán eltekinthetünk, hogy e tényre minden egyes esetben utaljunk.

Ha „átlépjük” a *meleg* ↔ *hideg* ellentétpár határait, akkor mind a *meleg*, mind a *hideg* szó esetében találunk olyan rokon értelmű szavakat, amelyek nem az adott szó által jelölt hőmérsékletnek a mérsékeltebb változatát, hanem annak nagyobb mértékű megjelenési formáját fejezik ki: *meleg* < *forró*, *tűzforró*, *perzselő*, *rekkenő*, *égető*, *tikkasztó*, illetve *hideg* < *fagyos*, *jeges*, *dermesztő*. A *hideg* szónak van olyan szinonimája is, amely a *hideg* szót magába foglaló összetétellel (*jéghideg*). Mind a *meleg*, mind pedig a *hideg* szó fokozható különféle lexémákkal (*borzalmasan*, *elviselhetetlenül*, *nagyon*, *pokolian*, *túl-ságosan* stb.). Az említett fokozási módok a nem összehasonlító fokozás különböző változatai, és a lexikai fokozás körébe tartoznak (vö. PUSZTAI, A lexikai fokozás a lexikográfiaiban. In: Szavak – nevek – szótárak. Szerk. KISS G. – ZAICZ G. Bp., 1997. 336–40; SZÉKELY, A lexikai fokozás. Bp., 2001.). Élhetünk azonban az összehasonlító fokozás különböző változataival is (*Ma olyan hideg van, mint tegnap volt. Ma hidegebb van, mint tegnap volt. Ebben a szobában olyan meleg van, mint abban. Ebben a szobában melegebb van, mint abban.*)

A lexikai fokozás jellemzőinek részletesebb leírására, a fokozás e változatának alaposabb vizsgálatára inkább csak az elmúlt évtizedekben került sor (vö. APRESZJAN–ZSOLKOVSKIJ–MELCSUK, A szókapcsolatok sokoldalú vizsgálatáról. In: A nyelvtudomány ma. Szerk. SZÉPE GY. Bp., 1973. 327–42; R. AUSTERLITZ, Nyelvek és kultúrák Euráziában. Válogatott tanulmányok. Szerk. SIMONCSICS P. Bp., 1992.; I. A. MELCSUK, Опыт теории лигвистических моделей. »Смысль–Текст«. Наука, Москва, 1974., UŐ., Курс общей морфологии. Том. I.: Studia Philologica, Москва–Вена, 1997.; SZÉKELY, A fokozás, nyomósítás (Magn paraméter) jelölésének eszközei a mai orosz és magyar nyelvben. Egyetemi doktori értekezés. Debrecen, 1973., Az abszolút szuperlatívusz felszíni szerkezetéről: MNY. 1998: 334–8, Kurzer Bericht über Wörterbücher verstärkender Wortgruppen. In: Deutschunterricht für Ungarn 2. 1998., A lexikai fokozás. Bp., 2001., A lexikai fokozás a magyar nyelvben: MNY. 2001: 432–46; I. I. SZUSCSINSZKIJ, Словарь усилительных словосочетаний русского и немецкого языков. Wörterbuch der verstärkenden Wortgruppen der russischen und der deutschen Sprachen. Русский язык, Москва, 1997.; I. I. UBIN, Словарь усилительных словосочетаний русского и английского языков. I. I. Oubine, Dictionary of Russian and English Lexical Intensifiers. Всероссийский центр переводов научно-технической литературы и документации. Москва, 1995.; ZSOLKOVSKIJ–MELCSUK, О семантическом синтезе. Всероссийский центр переводов научно-технической литературы и документации. Москва, 1967., UŐK., Szemantikai szintézis. Dokumentáció és nyelvészet – az értelmi összefüggések formalizálása. Szerk. VARGA D. Bp., 1967. 61–175). Az összehasonlító fokozás legfontosabb kifejezési módjainak a bemutatása ezzel szemben valószínűleg a legrégebb nyelvtanok megalkotása óta a leíró nyelvtanok részét képezi.

Úgy tűnik azonban, hogy az összehasonlító fokozással kapcsolatban mind a mai napig számos némileg pontatlan megfogalmazás vált közkeletűvé, elfogadottá. Ilyen tétel az, hogy a fokozás a melléknvekre (a melléknévi igenevek és a határozószók bizonyos csoportjaira, továbbá egy-két számnévre) jellemző grammatikai kategória, és az igék, illetve a főnevek nem fokozhatók. A lexikai fokozás leírásakor abból indultam ki, hogy le-

xikális eszközökkel, nem összehasonlító jelleggel az igék és a főnevek bizonyos csoportjai is fokozhatók (vö. SZÉKELY idézett munkái). Úgy vélem, az is tény, hogy az igék és a főnevek egy része összehasonlító jelleggel is fokozható, illetve mérsékelhető. Mielőtt azonban ezt a véleményt megkísérelném bizonyítani, foglalkoznunk kell egy másik közkeletű, ám ugyancsak pontatlannak tűnő állásponttal. A leíró nyelvtanok általában evidenciának tekintik, hogy a melléknévfokozás keretei között három fokot különböztünk meg: alap-, közép- és felsőfokot (ez utóbbi erősíthető, azaz a felsőfok változata még a túlzófok). Ez az álláspont azért vitatható, mert önmagában egyik melléknév sem tekinthető alapfoknak, és az elsődleges kérdés az összehasonlító fokozáskor ugyanaz, mint a lexikai fokozáskor: fokozható-e egy szó. Ha fokozható, akkor az adott szó megfelelő relációban, azaz a közép- vagy felsőfokú alakhoz viszonyítva tekinthető alapfokúnak, úgy, ahogyan azt a „Magyar grammatiká”-ban olvashatjuk: „A melléknévi **hasonlítás** kategóriájában az abszolút alak (alapfok) áll szemben a viszonyított (fokozott) alakokkal...” (LACZKÓ K., Az alaktan tárgya és alapkategóriái. In: MGr. 49). A *Klára szép* és a *Klára néma* mondatokban sem a *szép*, sem a *néma* melléknév (ez utóbbi jelentése itt: ’nem képes beszélni’) nem tekinthető alapfokúnak. Annyit viszont megállapíthatunk, hogy a *szép* melléknév fokozható, a *néma* melléknév pedig nem fokozható. Csak akkor beszélhetünk arról, hogy a *szép* melléknév alapfok, ha a fokozható melléknévet hasonlító mondatba helyezzük (*Klára olyan szép, mint Anna*), és megvan a lehetőség arra, hogy a *szép* melléknév a fokozásnak vagy a mérséklésnek megfelelő relációba kerüljön, ami a *néma* melléknév esetében nem lehetséges (*Klára szebb, mint Anna*, **Klára némább, mint Anna*.) (vö. PETE i. m. 1988. 262). A kérdés az, végrehajthatók-e ezek a műveletek olyan esetekben, amikor a melléknévek helyén ige vagy főnév áll. Vizsgáljuk meg a *Klára nevet* és a *Klára ül* mondatokat! Az *ül* igét lexikális eszközökkel sem fokozhatjuk, illetve nem is mérsékelhetjük. Nem fokozható szó, tehát az „alapfok” kifejezés ebben az esetben nem releváns. Más a helyzet a *nevet* igével. Ez számos fokozó lexémával alkothat fokozó értelmű szókapcsolatot: *borzasztóan, nagyon, rettenetesen, tele torokból* stb. *nevet*. A *Klára úgy nevet, mint Anna* hasonlítást kifejező mondat (vö. *Klára olyan szép, mint Anna*) fokozási, illetve mérséklési relációba helyezhető: *Klára jobban/kevésbé nevet, mint Anna*. A *nevet* ige ilyen viszonylatban pontosan úgy alapfoka a *jobban/kevésbé nevet* igének, mint ahogyan a *szép* melléknév a *szebb/kevésbé szép* melléknévnek. Azt a tételt tehát, hogy az igék összehasonlító jelleggel nem fokozhatók, úgy kell pontosítanunk, hogy egyes igék összehasonlító jelleggel éppúgy fokozhatók, mint a melléknévek, de fokjeleket a magyar nyelvben nem kaphatnak; az összehasonlító fokozás, éppúgy mint a lexikai fokozás, illetve az összehasonlító mérséklés, az igék esetében csak lexikális eszközökkel fejezhető ki. (Megjegyzendő, hogy az összehasonlító mérséklés a melléknévek esetében is csak lexikális eszközökkel jelölhető!)

Mi a helyzet a főnevekkel? Vizsgáljunk meg ismét két hasonló típusú mondatot! *A faluban van egy ház. A faluban gyász van. A ház főnév a néma melléknévhez és az ül* igéhez hasonlóan lexikális eszközökkel sem fokozható, mert a *ház* szónak „inherens tulajdonsága az, hogy mint minden tárgynak, vannak méretei” (vö. KIEFER i. m. 184), márpedig a mérték kifejezése nem tartozik a fokozás körébe (vö. SZÉKELY i. m. 2001. 13). A *gyász* szó viszont jellegzetesen olyan főnév, amely lexikális eszközökkel fokozható: *mély, nagy, országos, teljes* stb. *gyász*. Ez a főnév – a *hideg* melléknévhez vagy a *nevet* igéhez hasonlóan – az összehasonlító fokozás keretei között is fokozható: *A faluban ugyanakkora gyász van, mint a városban* és *A faluban nagyobb/kisebb gyász van, mint a városban*. E mondatokban tehát a *gyász* szó alapfokban, illetve középfokban van jelen. Egyes főnevek, éppúgy mint bizonyos igék lexikális eszközökkel ugyanúgy fokozhatók összehasonlító jelleggel, mint a fokozható melléknévek, de a főnevek az igékhez hason-

lőan a magyar nyelvben általában nem kaphatnak fokjeleket. (Megjegyzendő, hogy ritka kivételként erre is találunk példát. *Emberebb embert kell nevelni* – olvastam egy olvasói levélben).

E dolgozatban a lexikai fokozás és mérséklés, valamint az összehasonlító és a lexikai (tehát nem összehasonlító) fokozás és mérséklés egymáshoz való viszonyának, illetve e nyelvi jelenségek legfontosabb jellemzőinek bemutatása után megkíséreltem a fokozás és mérséklés szemantikai mezőhöz tartozó magyar nyelvi kifejező eszközök leírásának két lehetséges változatát bemutatni.

2. Lexikai fokozás, (lexikai) mérséklés. – A lexikai fokozás szintetikus és analitikus fokozó értelmű szókapcsolatok használata, illetve alkotása révén valósítható meg. A szintetikus fokozó értelmű szókapcsolatok körébe tartoznak: a) azok a szinonimák, amelyek a szókapcsolat kulcsszavához viszonyítva a kulcsszó által jelölt tulajdonságot, cselekvést, ritkábban történést, illetve mennyiséget úgy fejezik ki, hogy a tulajdonság, mennyiség nagyobb mértékű megjelenésére, a cselekvés intenzívebb voltára utalnak (*bátor < vakmerő; fázik < didereg; kegyetlenség < brutalitás*); b) az említett szinonimákhoz hasonló funkciót betöltő állandósult frazeológiai egységek (*álmos < majd leragad a szeme; fázik < majd megveszi az Isten hidege; sok < annyi, mint égen a csillag*); c) a kulcsszók olyan szinonimái, amelyek a kulcsszó elő- vagy utóképzővel alkotott származékszóit és a kulcsszóhoz viszonyítva fokozó értelmet fejeznek ki (*modern < hipermodern; jó < jóságos*); d) szóösszetételek, amelyek az összetétel alapszavához viszonyítva fokozó értelmet fejeznek ki (*szegény < koldusszegény; fehér < patyolatfehér*). Az analitikus szókapcsolatokban mind a kulcsszó, mind pedig a fokozó elem önálló szó, lexéma értékű nyelvi elem, vagy frazeológiai egység (*rendkívül szép; fut, mint a nyúl; mély gyász; rettentő sok*). A „szintetikus fokozó értelmű szókapcsolatok” elnevezés alaktani szempontból természetesen kifogásolható. Ezeknek a szavaknak, szóösszetételeknek, frazeológiai egységeknek szókapcsolat jellege csak a szemantika síkján jelenik meg: *vakmerő* = 'nagyon bátor'; *majd leragad a szeme* = 'nagyon fázik'; *hipermodern* = 'nagyon modern'; *koldusszegény* = 'nagyon szegény'.

A kulcsszó fokozható lexéma, amely szófaját tekintve lehet: a) melléknév, illetve határozószó (*nagy; szép[en]; kint*); b) ige (*alszik, ugrik*); c) főnév (*gyász, öröm*); határozatlan számnév (*kevés, sok*). A fokozó lexémák szintaktikai szerepüket tekintve lehetnek határozói vagy jelzői jellegűek. A határozói jellegű fokozó lexémák körébe tartoznak: a) partikulák, illetve lexikális jelentéssel nem rendelkező fokozó szók (*felettebb, túl*); b) melléknévek és melléknévi igenevek (*haláli könnyen; zokogva sír*); c) toldalékos főnevek és melléknevek, velük alkotott állandósult szószerkezetek (*nagyot kiált; kisirja a két szemét; bámulatosan tud; ádázul küzd; minden tekintetben helyes; laposra ver; tiszta szívből szeret; a velejéig romlott; izzé-porrá zúz; teljes sebességgel száguld; gyökerestül kiirt*); d) határozói igenevek (*epedve vár; lélegzetviasszafojtva figyel*); e) névutós szószerkezetek (*reményen felül sikerül; ész nélkül fut*); f) *hogy, ahogy* kötőszós, állandósult fordulatoknak tekinthető mellékmondatok (*fut, hogy a lába sem éri a földet*). A jelzői jellegű fokozó lexémák közé tartoznak: a) melléknévek és melléknévi igenevek (*mély gyász; nagy szomorúság; csillapíthatatlan fájdalom; afrikai hőség*); b) melléknévekkel, melléknévi igenevekkel, *-i* képzős névutókkal alkotott szószerkezetek (*csodálatra méltó tudás; nagy hírű művész; átlagon felüli teljesítmény*). Mind szerkezetüket, mind szemantikai jellemzőiket tekintve érdemes elkülöníteni a *fehér, mint a hó; fut, mint a nyúl* típusú hasonlító szószerkezeteket. A legtöbb fokozó lexéma nemcsak, illetve nem elsősorban a fokozás tényének jelölésére szolgál, hanem alap- vagy főjelentésnek tekinthető lexikális jelentéssel is rendelkezik. Alapjelentésüket tekintve a fokozó lexémák a hasonlítás kate-

górián kívül a mérték, a tér és idő, a minőség (tulajdonság) (részben filozófiai, ismeretelméleti), valamint a túlzás kategóriák körül csoportosulnak (*állandó, vég nélküli, sírig tartó, kitűnő, rémes[en], szibériai, túlságosan*). A kulcsszók és a fokozó elemek összekapcsolása révén alkotott igen változatos fokozó értelmű szókapcsolatok a szókészletnek részben állandósult egységei, amelyek a konkrét nyelvek esetében lexikai függvény voltak figyelembe véve szótározhatók, lexikográfiai szempontból leírhatók (vö. SZÉKELY, SZUSCSINSZKIJ, UBIN idézett művei).

A fokozáshoz viszonyítva a mérséklés aszimmetrikusan antonim nyelvi jelenség. Az antonimitás kérdésével ebben az összefüggésben már foglalkoztunk (vö. „lefelé fokozás”). Aszimmetrikusnak azért nevezhetjük a fokozás és a mérséklés egymáshoz való viszonyát, mert ha a fokozható és mérsékelhető kulcsszót a tükrözés tengelyének tekintjük, a fokozás tükröképeként a mérséklés torzó-szerűen, a számos hasonló vonás mellett számos eltérést is felmutatva jelenik meg. A mennyiségi mutatókat illetően például nemcsak egy adott szövegben található lényegesen kevesebb mérséklő értelmű szókapcsolat, mint fokozó értelmű, hanem az is megfigyelhető, hogy a fokozó lexémák száma lényegesen nagyobb az egyes nyelvekben, mint a mérséklő lexémák száma (vö. SZÉKELY i. m. 2003.).

Mielőtt a fokozás és mérséklés közötti különbségekkel más összefüggésben részletesebben foglalkoznánk, tekintsük át itt is a mérséklő értelmű szókapcsolatok rendszerét!

A mérséklő értelmű szókapcsolatok a fokozó értelmű szókapcsolatokhoz hasonlóan lehetnek analitikus és szintetikus mérséklő értelmű szókapcsolatok. Az analitikus mérséklő szókapcsolatok mérsékelhető kulcsszókból és mérséklő lexémákból állnak. A mérséklő lexémák határozói, illetve jelzői jellegűek lehetnek. A határozói jellegű mérséklő lexémák körébe tartoznak: a) határozószók (*alig alszik; alig-alig lát; alighogy meleg; egy kevésbé átázik; [egy] kicsit aggódik; valamelyest alázatos; tessék-lássék küzd; többé-kevésbé mulatságos; kisebb mértékben sikeres*); b) határozatlan névmás (*valami hasonlóság*); c) kötőszós és igeneves szó szerkezet (*éppen [hogy] csak esik; enyhén szólya aggályos*). A jelzői jellegű mérséklő lexémák közé sorolható: a) számos melléknév, melléknévi igenév (*alacsony láz; bajosan bizonyítható [az -an/-en, -l, -ul/-ül toldalékos melléknévek szófajával kapcsolatban vö. SZÉKELY i. m. 2001. 31–3] behozható hátrány; bizonytalan tudás; futó szerelem; [egy] kis fagy; leheletnyi különbség; szitáló eső*). Mind a határozói, mind pedig a jelzői jellegű mérséklő lexémák körében előfordulnak az *alig* határozószóval, illetve a *nem* tagadószóval alkotott kifejezések: *alig hallható taps; alig érzékelhetően megváltozik; nem annyira bátor; nem egészen helytálló; nem egyértelmű-en/eléggé bizonyított; nem különösen szép; nem olyan buta; nem túl[ságosan] hosszú; nem valami sok*. Jelentésüket tekintve a lexikális jelentéssel is rendelkező mérséklő lexémák a mérték (*alacsony, csekélyke, kis, piciny, kis mértékben*), a minőség (tulajdonság) (*csendes, finom, laza*) és a mennyiség (*kevés, kevésbé*) kategóriák körül csoportosulnak. A mérsékelhető kulcsszók lehetnek melléknévek, melléknévi igenevek, határozószók (*komoly, ködös, komikus, vakító[an], kint*), igék (*érint, érvényesül, hisz, megrázkódit*), főnevek (*aggodalom, hasonlóság, nehézség, zavar*). A számnevek kicsit több figyelmet érdemelnek. Bár tö- és törtszámnevekhez is kapcsolhatunk gyakran használatos mérséklő szót (*alig száz, alig háromnegyed*), eléggé egyértelmű, hogy ilyenkor nem mérséklésről, hanem a kisebb mennyiség jelöléséről van szó. A *néhány* szó nem fokozható, de talán mérsékelhető (*alig néhány*). A *sok* és *kevés* szavakhoz nem kapcsolhatjuk az *alig* szót, de az *egy kicsit/kevésbé/nem annyira/nem túl* lexémákkal ezek a számnevek is mérsékelhetők. A *sok* és a *kevés* határozatlan számnevek tehát a fokozható és mérsékelhető melléknévekhez, határozószókhöz hasonlóan viselkednek.

A mérsékelhető kulcsszók szemantikai szempontból a fokozható kulcsszókhöz hasonló (vö. SZÉKELY i. m. 2001. 34–7) csoportokba sorolhatók. A főnevek utalhatnak

mozgásra, tevékenységre, érzékelésre, érzelmi állapotra (*agresszió, álmatlanság, bánat, gyász, panasz, szomjúság*), minőségre, tulajdonságra (*hőség, jóság, szépség*), jelölhetnek személyeket (*író, szakember, tudós*). A mérsékelhető igék mozgást, fizikai tevékenységet (*dolgozik, fut, /meg/üt*), érzékelést (*fázik, szomjazik*), szellemi, érzelmi, lelki tevékenységet, folyamatot (*elfelejt, érdekel, kíván, szeret*), (kölcson)hatást, kapcsolatot (*barátkozik, csábít, irigyel, nyugtalanít*), valaminek az akadályozását, valaminek, valakinek a megvédését (*óv, tilt, véd*) fejezik ki. A melléknevek utalhatnak fizikai (*fehér, forró, nehéz*), szellemi, lelki (*bátor, buta, kegyetlen, szenvedélyes*) tulajdonságra, továbbá eszmék, személyek, lények, dolgok, tárgyak közötti viszonyra (*baráti, ellenséges, ellentmondásos*). A helyre, időre utaló valóságos határozószók között is vannak mérsékelhető szók (*kint, fent, későn, korán* stb.).

Vannak olyan fokozható kulcsszók, amelyek nem, vagy csak bizonyos feltételek megléte esetén mérsékelhetők. A személyt jelölő főnevek körében például a *gondolkodó* ('bölcselelő, filozófus') és a *tudós* ('vmely tudományban jól képzett személy') szavak tartalma kétségesse teszi azt, hogy mérsékelhetők. A *gondolkodó* fokozható, hiszen beszélhetünk *csodálatra méltó, eredeti, felülmúlhatatlan, hatalmas* stb. *gondolkodók*-ról, de aligha mondhatjuk, hogy valaki **gyenge, kis gondolkodó*, mert ez esetben már a *gondolkodó* szót sem használjuk. A *tudós* szóval is csak olyanokat nevezünk meg, akik jól képzettek, a szakterületükön kiemelkedő tudományos munkát végeznek, eredeti, új gondolatokat fejtenek ki, újat alkotnak, találnak fel. Tudós és tudós között lehet különbséget tenni. Beszélhetünk *országos hírű* és *világhírű, kivételes képességű* és *zseniális* tudósról, de ezekben az esetekben a finom megkülönböztetés a fokozás, nem pedig a mérséklés kezei között történik. A *kis* vagy *jelentéktelen* tudós már nem *tudós*. Kicsit más a helyzet a *költő*, az *író*, a *művész* szavak esetében. *Alig ismert, jelentéktelen* költőről, íróról, művésztől szoktunk beszélni, sőt a *költő* pejoratív értékelést is tartalmazó szinonimája (*fűzfapoéta*) szintetikus mérséklő értelmű szókapcsolatnak is tekinthető. A „polgári” foglalkozásokat jelölő főnevek egyértelműen mérsékelhetők. A tanár lehet *kiváló tanár, ízigvérig tanár*, de lehet *gyenge, sőt rossz tanár* is. Ezzel kapcsolatban később utalásszerűen foglalkozni fogok a „jó” (BON) és a „rossz” (Anti-BON, pejoratív lefokozás), valamint a fokozás (MAGN) és a mérséklés (MODER) függvények közötti összefüggésekkel (vö. SZÜCS i. m. 183). Nem mérsékelhető az *azonosság* ('teljes megegyezés') főnév, és néhány hozzá hasonlóan valaminek a teljességére, vagy valaminek a teljes hiányára utaló főnév (pl. *terror, analfabéta*), illetve az ilyen érzelmeket kiváltó eseményt jelölő (*tragédia*) főnév sem. A nagyfokú érzelmeket kifejező főnevek jelentésének mérséklése ritkán előfordulhat (*csendes gyűlölet*). Tagadó fordulatokkal, illetve az összehasonlító fokozás eszközeivel a *gondolkodó*, a *tudós* és a *tragédia* főnevek is mérsékelhetők: *X kisebb tudós volt, mint Y. Z nem olyan nagy gondolkodó. Ez nem akkora tragédia.*

A melléknevek és az igék körében is vannak olyan fokozható kulcsszók, amelyek nem mérsékelhetők. Ilyenek a 'vmivel minden tekintetben, teljesen, tökéletesen megegyező jelentésű melléknevek (*azonos, egybevágó, egyenlő, egyforma*). Ismert ugyan az *egyelőbb az egyenlők között* szólás, és azt is mondhatjuk, hogy *valami valamivel nem teljesen azonos*, valójában azonban az, ami nem teljesen azonos, nem azonos, és ami nem teljesen egyenlő, nem egyenlő, de lexikális eszközökkel ezek a melléknevek is fokozhatók: *tökéletesen azonos, teljesen egyenlő* stb. Az igék között vannak olyanok, amelyeknek van mérséklést kifejező szinonimája (*száguld > fut*). Ilyenkor az analitikus mérséklés lehetősége kétséges (**egy kicsit száguld*). A nagyfokú érzelmet kifejező *gyűlöl* ige esetében hasonló a helyzet, mint a *gyűlölet* főnév esetében. Nem nagyon mondjuk azt, hogy *Vki vkit egy kicsit gyűlöl*, de azt igen, hogy *X kevésbé gyűlölte Y-t mint Z-t. A meg-* ige-
kötő nemcsak befejezettséget (vö. VELCSOVNÉ, Alaktan. In: MMNy. 66), hanem a cse-

lekvés teljes mértékű, teljes körű megvalósulását is kifejezheti. Ilyenkor az igekötős igék (*meggyógyul, megerőszkol, megsemmisít, megtilt* stb.) nem mérsékelhetők.

A magyar nyelvre jellemző, hogy a *jó* [l/t] szó gyakran használatos a fokozó értelem kifejezésére: *jó* bátor, *jól* becsap, *jól* megbüntet, *jól* elfárad, *jól* elpirul, *jó* gyenge, (*egy*) *jót* kiált, *jól* megbosszul, *jót* nevet, *jó* szakember, *jó* sportoló, *jó* vadász, *jó* világos stb. Az ilyen típusú fokozó értelmű szókapcsolatok többségére jellemző, hogy a fokozó lexéma vitathatatlanul felcserélhető a nagyon szóval, azzal rokon értelműnek tekinthető, és a kulcsszó mérsékelhető: *egy kicsit* bátor, *becsap*, *megbüntet*, *elfárad*, *elpirul*, *gyenge* stb. Más a helyzet a *jó* sportoló, *szakember*, *vadász* esetében. Ezek fokozhatók lexikális eszközökkel: *átlagon felüli*, *bámulatos*, *csodálatos*, *elismert*, *első osztályú* stb. *sportoló*; *általánosan elismert*, *felülmúlhatatlan*, *jeles*, *kivételes képességű* stb. *szakember*; *hírneves*, *igazi*, *nagy hírű*, *valódi* vadász. A *jó* melléknév fokozó értelmű szinonimái (*kitűnő*, *kiváló*, *nagyszerű*, *remek*) a *sportoló*, *szakember*, *vadász* szavakhoz kapcsolva kifejezik a fokozás tényét is, de kétségkívül kifejezik a minőségi értékelést (vö. ZSOLKOVSKIJ–MELCSUK i. m. 1969. 127) is. A *rossz* sportoló, *szakember*, *vadász* szókapcsolat viszont egyáltalán nem mérséklő értelmű szókapcsolat, hanem a pejoratív lefokozás körébe tartozik. Ilyenformán a *jó* melléknév antonimája pejoratív lefokozás esetén a *rossz* melléknév, fokozás és mérséklés esetén viszont az (*egy*) *kicsit*, *kevésbé*, esetleg *gyenge*, *átlagos* stb. mérséklő lexémák: *jót* alszik ↔ *egy kicsit* alszik; *jól* ismer ↔ *kevésbé* ismer; *kiváló* vadász ↔ *gyenge* vadász; *kiváló* szakember ↔ *átlagos* szakember. Melléknévi kulcsszók esetében a MAGN, MODER, BON és Anti-BON lexikai függvények ilyenfajta összefonódása nem figyelhető meg. Ha a *jó* szót melléknév fokozására használhatjuk (*jó* erős, kemény, nehéz), akkor ellentétes értelemben mindig csak a mérséklés, sohasem a pejoratív lefokozás jelenik meg: *kevésbé*, *nem annyira* erős, kemény, nehéz, *nem pedig* **rossz*(ul) erős, kemény, nehéz.

A nyelvhasználók a mérséklő értelmű szókapcsolatokat éppúgy a lexikai függvényekre vonatkozó szabályok szerint alkotják és használják, mint a fokozó értelmű szókapcsolatokat (vö. D. G. HAYS, A függőségi elmélet: formarendszer és néhány észrevétel. In: SZÉPE szerk. i. m. 101–3, SZÉKELY i. m. 2001. 17). Nézzünk néhány tipikusnak tekinthető, újságcikkekben, irodalmi szövegekben előforduló mérséklő értelmű szószerkezetet! 1. a) a kulcsszó melléknév (melléknévi igenév, határozószó), a fokozó lexéma határozószó („a ritkásan felhős égboltozat” – Gárdonyi: Ida regénye; „Bár csak *egy kicsit előbb* jöttél volna!” – Benedek: Tündér Erzsébet); 1. b) a kulcsszó melléknév, a mérséklő lexéma határozatlan névmás („A somlyói vár sohasem volt *valami* nagy erődítmény” – Mikszáth: Somlyó vára); 2. a) a kulcsszó ige, a mérséklő lexéma határozószó („*halálosan idegesítette*”; „*alig* ismert reá...” – Gárdonyi i. m.); 2. b) a kulcsszó ige, a mérséklő lexéma kötőszó („Ida *alighogy érintette* az ételeket” Gárdonyi i. m.); 3. a) a kulcsszó főnév, a mérséklő lexéma határozatlan névmás („volt *valami hasonlóság* a kettőn” – Gárdonyi i. m.); 3. b) a kulcsszó főnév, a fokozó lexéma melléknév („*arrafelé* lát *valami gyenge világságot*” – Benedek: A vitez szabólegény; „*És könnyű mosolygás* futott át az ajkán” – Gárdonyi i. m.); 4. szókapcsolatok tagadó szóval alkotott mérséklő lexémákkal („*nem nagyon* komoly” – Gárdonyi i. m.; „a hajdani affér már *nem nagyon foglalkoztatja*” – Jánossy: Tisztelet a győzőnek; „*nem valami sokat* ült annál a kaptafánál” – Mikszáth: Az a pogány Filcsik). Bár valószínűleg további változatokat is találhatunk a mérsékelhető kulcsszók és a mérséklő elemek kapcsolódásakor, a fokozó értelmű szókapcsolatok e téren is változatosabb képet mutatnak, mint a mérséklő értelmű szókapcsolatok (vö. SZÉKELY i. m. 2001. 39–40).

A szinonimákat, mint szintetikus fokozó értelmű szókapcsolatokat sok esetben nemcsak fokozó értelmű szókapcsolatoknak, hanem mérséklő értelmű szókapcsolatoknak

is tekinthetjük, attól függően, mit tekintünk kulcsszónak. Ha a *fél* ige kulcsszó, akkor a *retteg* ige hozzá képest fokozó értelmet fejez ki. Ha viszont a *retteg* ige a kulcsszó, akkor hozzá képest a *fél* ige szintetikus mérséklő értelmű szókapcsolat. Ugyanez a helyzet a *méreg* és *bosszúság* főnevek, a *ságuld* és *fut* ige és még jó néhány szinonima esetében is (l. erről a bevezetésben említettek is). A magyar nyelvben néhány melléknév és ige alapszava lehet néhány olyan származékszónak, amelyek szintetikus mérséklő értelmű szókapcsolatoknak tekinthetők („Az úrasszony *gömbölyded*, jóságos arcú, de meglehetősen *sápadtas*, szenvedő tekintetű teremtés volt” – Dénes: Császármadár; „A szája éppen *nagyocska* is!” – Gárdonyi i. m.; „Gyakran *sírdogált* is...” – Dénes i. m.). A mérséklő értelmű szókapcsolatoknak ez a változata ma már kicsit archaikus, nem gyakori kifejezési forma. Az is elég ritkán fordul elő, hogy szintaktikai eszközzel fejezzük ki a mérséklést („*Hitte is, nem is* a bognár ezt a beszédet” – Benedek: A király és a bognár).

A mérséklő értelmű szókapcsolatok éppúgy szótározhatók, mint a fokozó értelmű szókapcsolatok. Vessük egybe most a *hideg*, *esik* és *gyász* szavak fokozó és mérséklő elemeit! Ebben az esetben is megfigyelhetjük, mennyivel változatosabb a fokozás eszköztára, mint a mérséklésé.

hideg *mn* ’olyan alacsony hőmérsékletű (tárgy, anyag, dolog), hogy testünket, ill. bőrünket kellemetlenül érinti, a fázás érzetét kelti’ – f o k o z á s : 1. abnormálisan *id*, abszolút *id*, állati(an/ra) *durva*, baromi(an) *durva*, borzalmasan *biz*, borzasztó(an), dermesztően, cudar, egészen, elég(gé), elképesztően, elviselhetetlenül, felettébb/fölöttébb *vál*, feltűnően, fenemód *biz*, haláli(an) *szleng*, hallatlanul, hihetetlenül, igazán, igen *vál*, igencsak *biz*, irtó *biz*, irtózatosan/irtóztatóan *biz*, iszonyatosan *vál*, iszonyú(an) *vál*, jó, kifejezetten, kimondhatatlanul, kimondottan, kutya, különösen, meglehetősen, meglepően, módfelett/módfölött *vál*, nagyon, oltári(an) *szleng*, örületesen *biz*, példátlanul, piszkosul *szleng*, pokoli(an), rémesen *biz*, rendkívül *vál*, rendkívüli mértékben, rettenetesen/rettentően *biz*, ritka, roppantul *vál*, szédületesen *biz*, szerfelett/szerfölött *vál*, szokatlanul, szörnyen/szörnyű *biz*, túlonalt, túl(ságosan), túlzottan, ugyancsak, valószínűtlenül; 2. fagyos; 3. jég-; 4. állandóan hasonlító szerkezet: ~, mint a jég(csap); ~, mint a márvány; – m é r s é k l é s : 1. alig, alig-alig, alig elviselhetően, alig érezhetően, enyhén, éppén hogy csak, épp hogy, kevésbé, (egy) kicsit, kissé, mérsékeltén, nem annyira, nem egészen, nem elég(gé), nem különösen, nem olyan, (egy) picit, szinte, valamelyest, valamennyire; 2. hús, hűvös.

esik *i* ’csapadéknak egymást követő szemei többé-kevésbé sűrűn a föld felszíne felé közelednek’ – f o k o z á s : 1. állatian/állatira *durva*, borzalmasan *biz*, erősen, eszméletlen módon, halálisan *szleng*, igencsak *biz*, irtózatosan *biz*, iszonyatosan *vál*, jól, kitartóan, marhára *durva*, meglehetősen, nagyon, piszkosul *szleng*, pokolian, rémesen *biz*, rendesen, rettenetesen/rettentően *biz*, roppantul *vál*, roppant mód, szakadatlanul, szörnyen *biz*, tartósan, teljes erővel, túlságosan, ugyancsak, vadul, vég nélkül; 2. szakad, záporoz, zuhog; 4. ~, mintha csatornából/dézsából/sajtából/vederből öntenék; 5. megnyílnak az ég csatornái; – m é r s é k l é s : 1. alig, alig-alig, alig érezhetően, alig észrevehetően, csendesen, egy kevésbé, éppén csak, éppén hogy csak, (egy) kicsit, kissé, nem annyira, nem eléggé, nem nagyon, szemerkélve, szítálva, valamelyest *vál*, valamennyire, valamicskét; csepereg, szemerkél, 3. esetet.

gyász *fn* ’szeretett személy, főleg hozzátartozó halálán érzett bánat, fájdalom’ – f o k o z á s : 1. általános, csillapíthatatlan, emésztő *vál*, hatalmas, irtózatos *biz*, iszonyatos *vál*, iszonyú *vál*, keserű, mély, mélységes *vál*, nagy, nehéz, országos, rettenetes *biz*, roppant *vál*, soha el nem múló, súlyos, szörnyű *biz*, teljes; – m é r s é k l é s : 1. csillapítható, elviselhető, felszínes, felületes, kis, mérsékelt, minimális, némi.

A lexikai fokozás viszonylag általánosan használt jelölőjének a magyarban a *nagyon* szót tekinthetjük. Ezt a megállapítást kiegészíthetjük azzal, hogy a magyarban a lexikai fokozás és a mérséklés kifejezésekor a *nagy/jó* ↔ *kicsi/kevés* „kvázi ellentétpár” játssza a főszerepet. Ebből az ellentétpárból jellemző módon kiszorul a *kevés* „valódi”, az adott szavak fő jelentése szerinti antonímája, a *sok* szó, mert – mint később látni fogjuk – a fokozás más területén kap meghatározó szerepet, illetve a *rossz* melléknév, mert – mint bemutattam – ez a szó a pejoratív lefokozás általános jelölője, és nem vált a mérséklés kifejezésének eszközévé, eltérően *jó* szavunktól, amely sok esetben használatos fokozó lexémaként.

3. Összehasonlító és nem összehasonlító (azaz lexikai) fokozás és mérséklés. – Mielőtt az összehasonlító és nem összehasonlító fokozás és mérséklés kérdéseivel részletesebben foglalkoznánk, tisztázandó, hogy mi a különbség a lexikai fokozás körében tárgyalt hasonlító szó szerkezetek és az összehasonlító fokozás körébe tartozó kifejezések és mondatok között. Célszerű megvizsgálni, mely mondatok tekinthetők az alap-, illetve a közép- (és felsőfok) reláció valódi kiindulási pontjainak. Tisztázni kell továbbá az azonosság és a hasonlóság kifejezése között tapasztalható, a fokozás szempontjából nem elhanyagolhatónak tűnő különbségeket is.

Láttuk, hogy a nem összehasonlító fokozás körébe sorolt fokozó értelmű szókapcsolatok, illetve a fokozó lexémák között vannak olyanok, amelyek a hasonlítás kategória körül csoportosíthatók (*szép, mint az álom; fut, mint a nyúl; mézédés; trópusi hőség*). A *szép, mint az álom* típusú fokozó értelmű szókapcsolatok kulcsszavai az abszolút alak és a középfokú alak relációjában alapfokú melléknivekként is megjelenhetnek: *szép, mint az álom* → *szébb, mint az álom*. Mi indokolja, hogy ezeket a fokozó elemeket – a fokozó lexémák egyéb változataihoz hasonlóan – mégis a lexikai fokozás keretei között tartjuk számon? A „nem idiomatikus hasonlító szerkezetek” – a lexikai fokozáshoz hasonlóan – nem túlságosan régen keltették fel a nyelvészek figyelmét (vö. W. FLEISCHER, *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. Leipzig, 1982. 225). Azok a német nyelvészek, akik foglalkoztak a szóláshasonlatokkal (pl. H. BURGER – A. BUHOFFER – H. STALM (Hrsg.), *Handbuch der Phraseologie*. 1982., vö.: HESSKY R. – KNIPF E., *Lexikologie*. Bp., 1998. 74–5), illetve a szóláshasonlatokat magyar–oros viszonylatban vizsgáló szerzők (PETE, *Лексикология русского языка для венгерских студентов-русистов*. Bp., 1989. 157, LENDVAI E., *Семантический заряд русских устойчивых сравнений*. In: Könyv Papp Ferencnek. Szerk. HUNYADI L. – KLAUDY K. – T. MOLNÁR I. – SZÉKELY G. Debrecen, 1991. 115–23, MISKY GY., *Вопросы изучения сравнений-фразеологизмов в венгерской аудитории*. In: *Nyelvpolitika és nyelvoktatás*. Szerk. CS. JÓNÁS E. Nyíregyháza, 1999. 93–100) ezeket a kifejezéseket az állandósult frazeológiai egységek közé sorolják. LENDVAI – a tényeknek megfelelően – azt is megállapítja, hogy a szóláshasonlatok sok esetben a logikai hasonlatokhoz közeli tulajdonságokat mutatnak (i. m. 115). Valóban – bár a szóláshasonlatok közel állnak a közkeletű kifejezéssel frazeologizmusoknak nevezett lexikai egységekhez, minden szempontból mégsem felelnek meg a frazeológiai egységekre jellemző tulajdonságoknak (vö. FÖLDES CS., *Deutsch–ungarisches Wörterbuch sprachwissenschaftlicher Fachausdrücke*. Német–magyar nyelvészeti szakkifejezések szótára. 3., bearbeitete Auflage. Szeged, 1993. 172, ill. T. SCHIPPAN, *Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen, 1992. 115). Jelentésük – néhány kivételtől *eltekintve* (*alszik, mint a bunda; buta, mint a tők; süket, mint az ágyú*) – általában egyértelműen levezethető az alkotóelemek jelentéséből (vö. *fehér, mint a hó; kemény, mint a kő*). Stabilitásukra mindaz jellemző, ami általában a fokozó értelmű szókapcsolatokra, tehát mindig a kulcsszótól függ, hogy egy adott hasonlító jellegű fokozó lexéma kapcsolódhat-e

egy adott kulcsszóhoz. Másrészt viszont a szóláshasonlatok mégiscsak állandósult lexikai egységek, azaz kész panelekként használhatók a beszédben. Jellemző rájuk, hogy a hasonlat második fele olyan elemet tartalmaz, amelyre a beszélők nyelvi köztudata, értéktétele szerint valamely tulajdonság a szokásosnál nagyobb mértékben és általánosabb érvennyel jellemző (például a hó fehér, a róka ravasz, stb.), és ez az elem alkalmas arra, hogy szemléltesse, erősítse a hasonlat első felében megnevezett tulajdonságot, cselekvést (vö. ezzel kapcsolatban BALOGH D. – GÁLFY M. – J. NAGY M., *A mai magyar nyelv kézikönyve*. Bukarest, 1971. 95; BALÁZSI JÓZSEF A., *A szóláshasonlatok szinonimitásáról*. In: *A szinonimitásról*. Szerk. GECSŐ T. – SPANNRAFT M. Bp., 1998. 26, BURGER–BUHOFFER–SIALM i. h.). Ennek következtében a *mint az álom* típusú fokozó lexémák a megfelelő kulcsszóhoz kapcsolva a *nagyon* szinonimáiként viselkednek (vö. SZÉKELY i. m. 2001. 12). Mindez nem mondható el az olyan, fokozható kulcsszót tartalmazó hasonlító mondatokról, amelyeknek második felében a nyelvhordozók tudatában általánosan jellemző tulajdonsággal felruházott elem nincs. *Az Ez a kunyhó olyan szép, mint egy (valódi) ház* mondat ugyanúgy hasonlítást fejez ki, mint az *Ez a ruha olyan szép, mint az álom* mondat, és kiindulási pontja lehet az alap-, illetve közép- (és felső) fok relációnak: *Ez a kunyhó olyan szép, mint egy ház* → *Ez a kunyhó szebb, mint egy ház, az a ház* → *Ez a kunyhó itt a legszebb épület*. Viszonylag állandósult fokozó értelmű szókapcsolatnak (frazeológiai egységnek) azért nem tekinthető, mert a nyelvi köztudatban a háznak – eltérően például az álomtól – nem tipikus jellemzője a szépség. Indokoltnak tűnik tehát, hogy a valódi frazeologizmusokhoz közel álló szóláshasonlatokat a lexikai fokozás keretei között tartsuk számon, az összehasonlító fokozás kérdéseit pedig a hasonlító mondatokból kiindulva vizsgáljuk.

Kérdéses, hogy minden fokozható kulcsszót tartalmazó hasonlító mondat fokozó jellegű mondatnak tekinthető-e, azaz a benne előforduló fokozható kulcsszót egy adott alap-, illetve közép- (és felső) fok) reláció lehetséges alapfokú alakjaként lehet-e értékelni? Úgy gondolom, hogy erre a kérdésre tagadó válasz kell adnunk. Arany János „Szent László füve” című balladájában olvashatjuk: „Zúgó mormolásuk hallik már előre, Mintha messzi földről sáskafelleg jőne, Vagy mintha föld alól mennydörgést hallani, S monda a pásztor: no lesz az éjjel valami!” E mondatban a hasonlítás alapját képező kulcsszó (*mormolás*) jelentése erősíthető, azaz ez a főnév – felfogásom szerint (vö. a bevezetésben említetteket) – fokozható. Az idézett mondat azonban nem fokozást fejez ki. A költő a nép mormolását a sáskák által keltett zajhoz, vagy a földrengés morajához hasonlítja, de nem feltétlenül azzal a szándékkal, hogy a szó jelentésének erősebb voltára utaljon. Még pontosabban elkülöníthetjük a hasonlítást és a fokozást egy németből fordított műből (Ebers: *Uarda*, *Egyiptom rózsája*) vett mondat alapján: „Az emberek úgy várták a hadszíntérről rendszertelenül és ritkán érkező híradásokat, mint falusiak szárazság idején a viharfelhőket: kicsit reménykednek a nagy esőben, ám kicsit félnek is, hiszen tűzvészt okozó villámcsapás és jégeső is érkezhethet az égből; nem csoda, hiszen alig akadt ház, amely ne küldött volna egy apát, egy fiút vagy egy közeli kedves vérrokont a királyi seregbe, amely most távol, északkeleten hadakozott.” Az író célja nem egyszerűen a várige jelentésének az erősítése, (azaz nem csak azt akarja kifejezni, hogy *az emberek nagyon várták a híradásokat), hanem egy pontosan megfogalmazott hasonlattal az emberek hangulatát kívánja igen körültekintően érzékeltetni. Az (összehasonlító) fokozás „hasonlított (viszonyított) alakok között létesül, így a középfokú és a felsőfokú alakok az alapfokúval állnak szemben” (BALOGH J., *A névszóragozás*. In: *MGr.* 190), márpedig az ilyen viszonyítás az idézett szövegrészekből egyértelműen nem következik. Vannak tehát olyan hasonlító mondatok, amelyekben a hasonlítás kulcsszava fokozható, de a hasonlítás nem egyértelműen fokozó hasonlítás. Azt pedig természetesnek kell tekintenünk, hogy

azok a mondatok, amelyek a nem összehasonlító jellegű *úgy/olyan, hogy* utalószó – kötszó-vizonyra épülő következményes jelentésű fokhatározói mellékmondatok („Az aszszonynép úgy visongott, hogy az ember füle fáj” – vö. SZÉKELY i. m. 2001. 21; „A víz olyan sekély volt, hogy a csónak néha beleakadt az iszapos talajba” – PETE i. m. 1988. 264), szintén nem sorolhatók e körbe, mert ezek a mondatok nem fejeznek ki összehasonlítást. Az alap-, illetve közép- (és felsőfok) reláció kiindulási pontjának az olyan hasonlító mondatokat célszerű tekinteni, amelyek megalkotásakor a beszélő szándéka nem két jelenség, tulajdonság, illetve cselekvés nagyfokú pontosságra törekvő egybevetése.

Mielőtt megkísérelnénk összefoglaló jelleggel egymástól elkülöníteni az összehasonlító és a nem összehasonlító fokozást, illetve mérséklést, még egy nem túl lényeges, de elég érdekes kérdést célszerű tisztázni. A leíró nyelvtanok nem eléggé körültekintően határozzák meg, mit is hasonlítunk össze a fokozás során. „A fokozás az egyes tulajdonságok vagy körülmények összehasonlításának nyelvi kifejező eszköze” – VELCSOVNÉ i. m. 188; „A viszonyítás lehet összehasonlítás két tulajdonság között, akkor a nagyobb fokút a középfokkal jelöljük” – BALOGH J. i. m. 190; „Csak a különböző mértékűeknek elgondolható tulajdonságok nevei alkalmasak a középfok és felsőfok alakjainak képzésére” – UZONYI P., Rendszeres német nyelvtan. Bp., 1996. 521; „Im Vergleich zweier Größen (‘két nagyság összehasonlításakor’) dient er zum Ausdruck der Gleichheit” – G. HELBIG – J. BUSCHA, Deutsche Grammatik. Leipzig, 1972. 272). Látnunk kell, hogy a fokozás során egyáltalán nem csak két dolgot, két tulajdonságot vagy nagyságot hasonlíthatunk össze egymással! Az összehasonlítás mind az alapfok, mind a középfok, mind pedig a mérséklés kifejezésekor vonatkozhat két dologra, tulajdonságra, cselekvésre, vagy mennyiségre: *Klára olyan szép, mint Anna; Klára szebb/kevésbé szép, mint Anna; Klára annyira tetszik, mint Anna; Klára jobban/kevésbé tetszik mint Anna; Egy tucát annyi, mint tizenkettő; Tizenhárom több, mint egy tucát; Tizenegy kevesebb, mint egy tucát.* Vonatkozhat azonban azonos tulajdonság vagy cselekvés tér- vagy időbeli hasonlóságára, illetve eltéréseire is: *A fal itt olyan fehér, mint ott; A fal itt fehérebb/kevésbé fehér, mint ott; A fal most olyan fehér, mint tegnap volt; A fal fehérebb/kevésbé fehér, mint tegnap volt.* Olykor kötelező vagy nem kötelező kiegészítőkre is utalhatunk összehasonlítás révén: *A torkom olyan érzékeny a hidegre, mint a melegre; A torkom érzékenyebb/kevésbé érzékeny a hidegre, mint a melegre; Az író annyit dolgozott az elbeszélésen, mint a regényen; Az író többet/kevesebbet dolgozott az elbeszélésen, mint a regényen.*

Az összehasonlító és a nem összehasonlító fokozás és mérséklés közötti különbség a következőképpen jellemezhető. A nem összehasonlító fokozás, illetve mérséklés esetében morfológiai, lexikális vagy szintaktikai eszközök segítségével úgy fejezzük ki a kulcsszó jelentésének (egy adott tulajdonságnak, cselekvésnek vagy történésnek, esetleg nem meghatározott mennyiségnek) nem térbeli jellegű, azaz nem mértékbeli nagyobb vagy kisebb voltát, hogy csak a fokozott szót (annak jelentését) tekintjük a viszonyítás alapjának, és nem utalunk az alap-, illetve közép- (és felsőfok) relációra. Az összehasonlító fokozás esetében a fokozható kulcsszó jelentését (egy adott tulajdonságot, cselekvést vagy történést, esetleg egy meg nem határozott mennyiséget) más dologhoz, vagy az eredetitől eltérő idő-, tér- vagy egyéb vonatkozású viszonylatban önmagához hasonlítjuk, és utalunk az alap-, illetve közép- (és felső)fok relációra, vagy ezt a relációt ki is fejezzük.

Mindezek előrebocsátása után végezzük el az összehasonlító és nem összehasonlító fokozás részletesebb vizsgálatát a fokozható igék, főnevek, melléknevek (melléknévi ige- nevek), számnevek és határozószók sorrendjében!

Korábban megkíséreltem annak bizonyítását, hogy például a *nevet* ige az összehasonlító fokozás keretei között is ugyanolyan módon fokozható, illetve mérsékelhető, mint bármelyik fokozható, mérsékelhető melléknév. Az ige és a melléknév fokozása között

csak annyi különbség van, hogy az ige esetében a közép- és a felsőfokot nem fokjelekkel, hanem lexikális eszközökkel jelöljük (*nevet, jobban nevet, a legjobban nevet*). Az összehasonlító mérséklés mind a melléknevek, mind pedig az igék esetében csak lexikális eszközökkel történhet (*szép, kevésbé szép; nevet, kevésbé nevet*). Az igék összehasonlító fokozásakor tehát ugyanúgy fokozó értelmű szókapcsolatokat alkotunk, mint a mérsékléskor, vagy a nem összehasonlító, lexikai fokozás esetében (*jobban nevet, illetve kevésbé nevet, nagyon nevet*). Van-e összefüggés a lexikális fokozás két változata, tehát az összehasonlító és a nem összehasonlító fokozás között?

Vegyük szemügyre ismét az *esik* ige nem összehasonlító fokozó értelmű szókapcsolatait (l. korábban)! A szintetikus fokozó értelmű szókapcsolatok (pl. *szakad, megnyílnak az ég csatornáit*) természetesen alkalmatlanok az összehasonlító fokozás kifejezésére. A fokozó lexémák között vannak olyanok, amelyeknek nincs középfokú alakjuk (*eléggé, eszméletlen módon, felettébb, igencsak, marhára, roppantul, roppant mód, szakadatlanul, teljes erővel, túlságosan, ugyancsak, vég nélkül, mintha dézsából öntenék* stb.). Ezek a fokozó elemek alkalmatlanok az összehasonlító fokozás körében a közép-, illetve felsőfok jelölésére. Vannak a felsoroltak között olyan fokozó lexémák is, amelyeknek elvileg vannak középfokú alakjaik, de ebben az alakban általában nem kapcsolhatók az *esik* kulcsszóhoz (*állatian, baromian, halálian*), vagy a középfokú alakú fokozó lexéma és a kulcsszó összekapcsolásakor a fokozó értelmű jelentés elhalványodik (pl. a *Ma kitartóbban esik, mint tegnap* mondatban a jelentés eltolódik az eső tartós voltának kifejezése irányába). Vannak végül olyan fokozó lexémák is, amelyeknek a középfokú alakja is minden akadály nélkül használható az *esik* igéhez kapcsolva (*ma erősebben/jobban/vadabbanul esik, mint tegnap; tegnapelőtt esett a legerősebben/legjobban/a legvadabbanul*). Ezek a fokozó lexémák alkalmasak arra, hogy az *esik* kulcsszó közép, illetve felsőfokát jelöljék. Ilyen fokozó lexémákat a többi fokozható ige esetében is találunk: *jobban, mélyebben, nagyobbabul alszik; feltűnőbben, jobban, szembetűnőbben átalakít vki vmit; aprólékosabban, gondosabban, körültekintőbben, lelkiismeretesebben, jobban, pontosabban, precízebben, rendesebben, szigorúbban betart vki vmit; alaposabban, behatódóbban, élesebben, erősebben, erősebben, határozottabban, hevesebben, keményebben, kíméletlenebbül, komolyabban, nyomatékosabban, szenvedélyesebben, szigorúbban bírál vki vkit; vki vkit jobban, keményebben, komolyabban, súlyosabban, szigorúbban (meg)büntet; vki vkiben jobban, kegyetlenebbül, mélyebben csalogdik; szenvedélyesebben, vadabban csókol; erősebben, intenzívebben, jobban csókol; buzgóbban, derekasabban, keményebben, kitartóbban, lelkesebben, lelkiismeretesebben, megszállottabban, serényebben, szorgalmasabban dolgozik; erősebben, jobban, mélyebben elpirul; élénkebben, élesebben, határozottabban, jobban, pontosabban, precízebben, tökéletesebben, világosabban emlékszik; vmi vkit jobban, behatódóbban, komolyabban érdekel; hevesebben, jobban gyűlöl; derekasabban, dühödtebben, hősiesebben, keményebben, lelkesebben, megszállottabban, szívósabban harcol; feltűnőbben, jobban hasonlít; arcátlanabban, gátlástalanabban hazudik; erősebben, jobban, mélyebben, őszintébben, szilárdabban hisz; alaposabban, aprólékosabban, jobban, pontosabban ismer vki vmit/vkit; erősebben, jobban izzad; erősebben, jobban, szenvedélyesebben, vadabban kíván vki vkit/vmit; borzalmasabban, erősebben, hevesebben, jobban, rémesebben köhög; jobban, nagyobbat nevet; erősebben, jobban nyög; jobban, nagyobbat téved; vki vmit jobban, pontosabban, precízebben tud. Figyelemre méltó, hogy a felsorolt igék többségének összehasonlító fokozásához a *jobban* lexémát használhatjuk, és vannak olyan igék is, amelyeknek összehasonlító fokozása csak ezzel a fokozó szóval valósítható meg, például: *aggódik, átázik, bosszankodik, csodálkozik, elsápad, fél, haragszik, kell, örül, sajnál, sír, un vki vmit*. A fokozható igék esetében tehát az összehasonlító fokozás kifejezése úgy történik, mint a nem*

összehasonlító fokozás kifejezése: a kulcsszó és a hozzá kapcsolható fokozó lexéma összehasonlító jellegű fokozó értelmű szókapcsolatot alkot. Ezek a fokozó lexémák lexicográfiai eszközökkel ugyanúgy kezelhetők, azaz szótározhatók, mint a lexikai fokozás körébe tartozó fokozó elemek.

A *jobban* határozószónak a fokozásban játszott szerepét mind az ÉrtSz., mind pedig az Éksz. megemlíti. Az ÉrtSz. az első jelentéseként azt adja meg, hogy 'a *jól*-nál nagyobb mértékben, fokban'. Ekkor tehát a *jobban* nem fokozó elem, hanem a *jól* szó középfokú alakja. Az 5. pontban foglaltak szerint a *jobban* szavunkat „a *nagyon* fokozásaként használjuk; olyan igei állítmány mellett, amely folyamatos v. fokozódó cselekvést, állapotváltozást jelent; nagyobb mértékben, nagyobb erővel”. E két jelentésváltozatra az Éksz. is utal. Mindkét szótárból hiányzik viszont annak megállapítása, hogy a fokozható igék esetében a *jobban* csak a fokjelek szerepét tölti be, azaz a kulcsszó jelentését erősíti. Ezzel az érveléssel szemben azt hozhatjuk fel, hogy az ÉrtSz. világosan utal arra, hogy a *jobban* a *nagyon* fokozására használható, a nagyobb erővel megjelenő cselekvést, állapotváltozást jelzi. Megítélésem szerint azonban éppen ennek a két funkciónak az összeolvasztása mond ellent a tényeknek. Ha ugyanis azt mondom, hogy *Ma jobban esik, mint tegnap*, akkor nem állítom azt, hogy *Tegnap nagyon esett*, azaz a *Ma jobban esik, mint tegnap* mondat nem implikálja azt, hogy *Tegnap nagyon esett*, csak azt, hogy *tegnap esett*. Az alap-, illetve közép- (és felső)fok relációban tehát nem a *nagyon*, hanem az *esik* szót fokozom. Ha kifejezetten a *nagyon esik* nem összehasonlító fokozó értelmű szókapcsolat fokozó elemét (tehát a *nagyon* határozószót) kívánom erősíteni, akkor a reláció egyértelműen így épül fel: *Tegnap nagyon esett, de ma még jobban esik*. A *még* határozószó (vö. Éksz.) szolgál arra, hogy elkülönítsük az ige fokozásától a fokozó lexéma erősítését.

Más szempontból is érdemes foglalkozni *jobban* szavunkkal. Kétségtelen tény, hogy ez a szó a *jól* melléknév középfokú alakja is. Egyes esetekben éppen ezért nem alkalmas a fokozó elem funkciójának a betöltésére. Ugyanúgy, ahogyan a lexikai fokozás keretei között a *jól/jól* fokozó lexéma „átvált” a MAGNUM paraméterből a BONUS paraméterbe, előfordul az is, hogy fokozható kulcsszóhoz kapcsolva *jobban* szavunk sem fokozást, hanem pozitív értékelést fejez ki. A *vki vkit/vmit jobban bírál* szókapcsolat – igaz, a szövegkörnyezettől függően – inkább azt jelenti, hogy 'vki pontosabb, értékesebb munkát végez bírálóként', mint azt, hogy 'vki vkit másnál erősebben, keményebben bírál'. Szövegkörnyezet-változás esetén, például a *meg-* igekötő használatakor máris fokozó elemként kaphat szerepet a *jobban* határozószó a *bírál* igéhez kapcsolódva is (*János jobban megbírálta Annát, mint Klárát*), illetve, ha egyértelműen a *nagyon bírál* szókapcsolat fokozó elemének jelentését kívánjuk erősíteni, használhatjuk a (*még*) *jobban* lexémát is (*János nagyon megbírálta Annát, de Klárát még jobban megbírálta*). Más a helyzet, *csókol* szavunk esetében. Az *Anna jobban csókol, mint Klára* mondatban semmiképpen sem a fokra utalunk, hanem a minőségre. A *csókol* szót – megítélésem szerint – a *nagyon* szóval is inkább csak különleges szituációkban szoktuk fokozni (*A gyerek nagyon csókolta az anyját, nehezen tudott elválni tőle*), ezért a *még* fokozó szóval erősített *jobban csókol* kifejezés is általában a minőségbeli különbségre utal: *Anna még jobban csókol, mint Klára*. ← *Anna jobban csókol, mint Klára*. Ha valóban fokozni kívánjuk a *csókol* szót, akkor más fokozó lexémát célszerű választani, például *szenvedélyesen, vadul csókol*, és ilyenkor már az összehasonlító fokozás is könnyedén kifejezhető: *Anna szenvedélyesebben/vadabban csókol, mint Klára*. Persze ilyenkor a fokozó elem főjelentésére is ügyelni kell! A *harcol*, a *hazudik*, a *küzd*, a *tanul*, a *téved* és a *tud* igék esetében például az itt leírtakhoz hasonló módon megfigyelhető a *jobban* „elhajlása” a pozitív megkülönböztetés irányába. Azoktól a – kivételekként értékelhető – igei kulcsszavú szókapcsolat-

októl eltekintve, amelyekben a *jobban* alapjelentésében használatos, az összehasonlító fokozó értelmű szókapcsolatokban *jobban* szavunk tulajdonképpen már mint homonima fordul elő. Egyrészt erősíti a fokozható igék jelentését, másrészt – (még) *jobban* változatban – a *nagyon* fokozó szó szuppletív középfokának tekintendő.

Ha a kulcsszó jelentése a lexikai fokozás keretei között a *nagyot* fokozó szóval fokozható (pl. *nagyot hazudik, nevet, nyög, téved*), akkor használhatjuk a középfok kifejezésére a *nagyobbat* alakot, de ez esetben a kulcsszó és a *nagyon* fokozása még inkább összeolvad: *Anna akkorát nevetett, mint Klára.* → *Anna nagyobbat nevetett, mint Klára.* *Anna nagyot nevetett, de Klára (még nála is) nagyobbat nevetett.* Jellemzően elkülönül viszont az ige és a lexikai fokozó elem fokozása azoknak a szókapcsolatoknak az esetében, amikor a lexikai fokozó elem főjelentését tekintve negatív értelmű, de akár pozitív alapjelentésű kulcsszóhoz kapcsolva is fokozást fejez ki (például *vki vkivel borzasztóan összebarátkozik, vki vkit rettenetesen szeret* – vö. SZÉKELY i. m. 2001. 34–7). Az ilyen típusú fokozó lexémák az összehasonlító fokozás kifejezésére általában nem alkalmasak, pontosabban fogalmazva nem használhatóságok. Az *Anna úgy elfáradt, harcolt, nevetett, unt valamit, mint Klára* mondat nem implikálja az **Anna rettenetesebben elfáradt, elkeseredettebben harcolt, vadabban nevetett, kegyetlenebbül unt valamit, mint Klára* mondatokat. Ilyenkor egyszerűen azt mondjuk, hogy *vki jobban elfáradt, harcolt stb. mint vki más.* Az viszont teljesen korrekt – eltekintve az esetleges stilisztikai jellegű fenntartásoktól, és attól, hogy az ilyen típusú kifejezések inkább a köznyelvre, mint az irodalmi nyelvre jellemzőek –, hogy *Anna rettenetesen elfáradt, de Klára még rettenetesebben elfáradt; Anna elkeseredetten harcolt, de Klára még nála is elkeseredettebben harcolt,* és így tovább. A középfokú alak tehát ezekben az esetekben egyértelműen a fokozó elem fokozását fejezi ki! Ha viszont a *rettenetesen* fokozó szót a *nevet* igéhez kapcsoljuk és fokozzuk, a szókapcsolat teljesen hibás: **Anna rettenetesebben nevetett, mint Klára.* Helyes viszont az *Anna még rettenetesebben nevetett* mondat. Néhány fokozó szó szorosán kapcsolódik egy-egy adott kulcsszóhoz (például *súlyosan megbűntet; mélyen csalódik, elpirul*). Ilyenkor a fokozó szók középfokú alakjai általában mind az ige, mind a fokozó szó erősítésére alkalmasak (*megbűntet, súlyosabban megbűntet; súlyosan megbűntet; még súlyosabban megbűntet*). Ezek a fokozó lexémák tehát pontosan úgy viselkednek, mint a *jobban* fokozó szó.

Az igék összehasonlító fokozásakor különleges szerepet játszik inkább (*leginkább*) szavunk. A MMNy-ben ezt olvashatjuk: „Az inkább, leginkább, kevésbé, legkevésbé fokjeles módosítószók segítségével körülírt fokozást is szerkeszthetünk rendszerint fokozhatatlan szavak jelentéstartalmának nyomósítására: *Inkább ez tetszik nekem; Ez kevésbé sikerült terv, mint a másik*” (VELCSOVNÉ i. m. 188). Az *inkább* szó használatára érvényes szabályszerűség azonban ennél sokkal árnyaltabb. Az igék mellett *inkább* szavunk sokkal ritkábban alkalmas az összehasonlító fokozás jelölésére, mint *jobban* szavunk. Az ÉrtSz. a MMNy-nél – megítélésem szerint – árnyaltabban fogalmazza meg a *jobban* funkcióját, amikor azt mondja, hogy fokozás vagy lefokozás kifejezésére, különmeműek különböző fokának összehasonlítására és ellentétes mondatokban fokozó, nyomósító szóként használjuk. A *Péternek úgyszólamra tetszik Anna, mint Klára* mondatból a *tetszik* igét összehasonlító jelleggel akkor fokozzuk egyértelműen, ha azt mondjuk, hogy *Péternek Anna jobban tetszik, mint Klára.* Ha azt mondjuk, hogy *Péternek inkább Anna tetszik, mint Klára,* ebben az is benne van, hogy *Klára is tetszik neki* vagy *Klára (viszont) kevésbé tetszik.* Az *inkább* tehát általában két dolog közötti választásra is utal. Nagyon sok esetben nem is használhatjuk *inkább* szavunkat az összehasonlító fokozás kifejezésére: *Anna úgy alszik, mint Klára.* → **Anna inkább alszik, mint Klára.* *Anna úgy csókol, mint Klára.* → **Anna inkább csókol, mint Anna.* Más kulcsszóhoz kapcsolva vi-

szont az *inkább* ugyanúgy alkalmas az összehasonlító fokozás keretei között a középfok kifejezésére, mint a *jobban* szavunk: *Anna jobban/inkább aggódik, mint Klára; Anna jobban, még inkább elsápadt, mint Klára*. A *még inkább* alapfoka éppúgy lehet a *nagyon* fokozó lexéma is, amint azt korábban láttuk (*Anna nagyon elsápadt, de Klára még inkább elsápadt*).

A felsőfok kifejezése az igék esetében nem okoz gondot, hiszen a középfokú alak általában felsőfokban is használható: *Anna aggódik a legjobban; Anna alszik a legmélyebben; Anna tartja be a szabályokat legpontosabban; Annát büntették meg a legsúlyosabban*. Az összehasonlító felsőfokkal mindig továbbfokozhatjuk a lexikai fokozás körébe tartozó szókapcsolatok fokozó elemeit is. Összehasonlító fokozás alapfok: *Anna úgy aggódik, mint Klára*; középfok: *Anna jobban aggódik, mint Klára*; nem összehasonlító fokozás, alapfok: *Anna aggódik*; lexikai fokozás: *Anna nagyon aggódik*; összehasonlító fokozás, a lexikai fokozó elem fokozása: *Anna (még) jobban aggódik, mint Klára; Anna Kláránál is jobban aggódik*; nem összehasonlító fokozás, felsőfok: *A legjobban Anna aggódik*, de az összehasonlító fokozás felsőfoka megegyezik a középfokkal: *Anna mindenkinél jobban aggódik*.

Az összehasonlító mérséklést az igék esetében lexikális eszközökkel, a mérsékelhető kulcsszók és az összehasonlító mérséklő lexémák együttes használata révén szerkesztett összehasonlító mérséklő szókapcsolatokkal fejezzük ki: *Anna kevésbé aggódik, mint Klára; Anna nem annyira bírálja a barátját, mint Klára; Anna nem olyan mértékben csalódott vagy nem csalódott olyan mértékben, mint Klára; Anna kisebb mértékben dohányzik, mint Klára*. Az összehasonlító mérséklő lexémák száma nem nagy. A *kevesbé* szavunk viszonylag általánosan használható az igék esetében a mérséklés kifejezésére, de néhány kulcsszóhoz nem kapcsolható. Ez különösen akkor fordul elő, ha az összehasonlító fokozás kifejezésére a *jobban* fokozó elem nem alkalmas: **kevesbé csókol; *kevesbé harcol; *kevesbé tanul*. Ha fokozáskor használatos a *nagyobbat* fokozó lexéma, akkor mérsékléskor előfordulhat a *kisebbit* mérséklő szó: *Anna kisebbet ütött, mint Klára*. A mérséklés és a 'kisebb mérték' kifejezésének összeolvadását figyelhetjük meg akkor, amikor a mérsékelhető kulcsszóhoz a *kevesebbet* szót kapcsolhatjuk (*kevesebbet dohányzik, eszik, téved*), de ilyenkor inkább a mérték, mint a mérséklés kifejezése kerül előtérbe. Megjegyzendő még, hogy az összehasonlító mérséklés kifejezésére használhatjuk a *nem úgy* mérséklő lexémát is (*Tegnap bosszankodtál. → Ma már nem úgy [= kevésbé, nem annyira, nem olyan mértékben] bosszankodsz, mint tegnap*), de ez a mérséklő lexéma nagyon gyakran nem a fokozásra, hanem a cselekvés módjára utal (*Anna nem úgy tudja a példa megoldását, mint Klára 'másképp tudja', de Anna nem tudja úgy a matematikát, mint Klára 'kevesbé tudja'*). Végezetül az igék által kifejezett, általában az intenzitás fokára vonatkozó jelentés-szegmentumot mérsékelhetjük úgy is, hogy a mérséklő lexéma közvetlenül a lexikális fokozó elemhez kapcsolódik (*A bíró kevésbé súlyosan büntette meg Annát, mint Klára*).

A főnevek összehasonlító fokozása a magyar nyelvben úgy történik, hogy a kulcsszóval az arra alkalmas lexikális fokozó elemek közül kiválasztott fokozó lexéma középfokú alakjával fokozó értelmű szókapcsolatot alkotunk. Az *akadály* fokozható főnév esetében például a *jelentős, komoly, nagy* fokozó lexémák alkalmasak középfokú használatra, tehát az összehasonlító fokozás keretei között a középfok ezekkel a szavakkal kifejezhető: *A cél elérése érdekében majd azt az akadályt is le kell győzni, de ez most jelentősebb/komolyabb/nagyobb akadály*. Egy-két további példa: *Kettőjük között már régen barátság szövődött, de most ez a barátság bensőségebb; Ez valóban csalódás, de megéltünk már súlyosabb csalódást is*. Éppúgy, mint az igékre, a főnevekre is az jellemző, hogy a *még* határozószóval a már fokozott főnév továbbfokozását egyértelművé

tehetjük: *Ez valóban súlyos csalódás, de megéltünk már még (ennél is) súlyosabb csalódást.* A leggyakrabban használható fokozó lexéma a *nagy melléknév*: *nagyobb akadály, alázat, bűn, csalódás, csend, csoda, düh, erő, fagy, szerelem, tudós* stb. Vannak azonban olyan fokozható főnevek is, amelyekhez a *nagyobb* szó fokozó elemként nem kapcsolható, mert a lexikális fokozás keretei között sem használjuk az adott kulcsszó fokozására a *nagy* melléknévet, például: *béke, bizonyíték, bűnöző, csók*. Ilyenkor a középfok kifejezésére a lexikális fokozó elemek közül azokat választhatjuk, amelyek alkalmasak arra, hogy fokjelekkel középfokú alakot képezzünk: *teljesebb, tökéletesebb, zavartalanabb béke; komolyabb, meggyőzőbb, szilárdabb bizonyíték; elvetemültebb, gátlástalanabb bűnöző; bensőségebb, szenvedélyesebb csók*. Éppúgy, mint azoknál a melléknevéknél, amelyek esetében nem használhatjuk a *jobban* fokozó szót, ezeknél a főneveknél is a fokozó elem és a kulcsszó fokozásának az egybeolvadásáról van szó. A felsőfok kifejezése a középfokhoz kapcsolódik, részletesebb elemzést nem igényel: *a legnagyobb akadály; a legsúlyosabb csalódás*. Az összehasonlító mérséklés kifejezésére használhatjuk a *kisebb* mérséklő lexémát (*kisebb akadály, bosszú, bűn, csalódás, csend, csoda, erő, fagy, szerelem, tudós* stb.) és a *nem akkora* tagadó formulát is (*nem akkora akadály, baj, bűn, csalódás, csoda, erő, fagy, szerelem, tudós* stb.). A *nem olyan* mérséklő elemet többnyire a lexikai fokozás keretei közt használatos fokozó szóval együtt használjuk. A fokozó szó mérséklése révén közvetve a főnév jelentését mérsékljük: *nem olyan nagy akadály; nem olyan őszinte alázat; nem olyan zavartalan béke; nem olyan borzalmas bűn; nem olyan félelmetes erő; nem olyan nagy tudós*.

A fokjelekkel fokozható melléknévek és melléknévi igenevek összehasonlító fokozása a fokjelek alkalmazásával történik: *Anna olyan szép, mint Klára vagy Éva. Anna szebb, mint Klára, de a legszebb Éva*, illetve „*A gonoszak ereje nagyobb ezeknél*”; „*Nagyobb volt az ijedelem, mint a betegség*”; „*a legmódosabb ember*”; „*Pedig még ő is ott volt: a leggyengébb*” (Példák Mikszáth „A néhai bárány” c. novellájából). Az összehasonlító fokozás keretei között melléknév fokozására lexikális elemet csak akkor használunk, ha melléknévi értelmű szókapcsolatot, vagy olyan melléknévet kívánunk fokozni, amely nem, vagy kevésbé alkalmas a fokozásra: *Ez a kérő inkább/jobban hozzád való, mint ő. Ez még jobban/inkább kifogásolható, mint az előbbi.* (vö. ÉrtSz. *inkább* címszó). Az ige és a főnév fokozásakor – éppen azért, mert a fokozás lexikális eszközökkel történik, és a lexikális elem elsődleges jelentése szerepet játszik a fokozó elem kiválasztáskor – némileg érezhető az érzelmi töltés. Más a hangulata például a *kegyetlenebbül csalódik* szókapcsolatnak, mint a *jobban csalódik* szókapcsolatnak. A melléknév fokozásakor az érzelmi, hangulati árnyalatokat nem tudjuk kifejezni, mert a fokjeleknek nincs lexikális jelentésük, tehát kiegészítő hangulati, érzelmi töltésük sincs.

Fokozhatók-e összehasonlító jelleggel a lexikális elemekkel már fokozott melléknévek? Vegyük szemügyre most a *meleg* szóhoz kapcsolható fokozó lexémákat!

meleg *mn* ’ált. a hideggel ellentétes hőmérsékletű’ – f o k o z á s : 1. abnormálisan *id*, abszolút *id*, állati(an/ra) *durva*, baromi(an) *durva*, borzalmasan *biz*, borzasztó(an), egészen, elég(gé), elképesztően, elviselhetetlenül, felettebb/fölöttébb *vál*, feltűnően, fenemód *biz*, haláli(an) *szleng*, hallatlanul, hihetetlenül, igazán, igen *vál*, igencsak *biz*, irtó *biz*, irtózatosan/irtóztatóan *biz*, iszonyatosan *vál*, iszonyú(an) *vál*, jó, kifejezetten, kimondhatatlanul, kimondottan, kutya, különösen, meglehetősen, meglepően, módfelett/módfölött *vál*, nagyon, oltári(an) *szleng*, örületesen *biz*, példátlanul, perzselően, piszkosul *szleng*, pokoli(an), rémesen *biz*, rendkívül *vál*, rendkívüli mértékben, rettenetesen/rettentően *biz*, ritka, roppantul *vál*, szédületesen *biz*, szerfelett/szerfölött *vál*, szokatlanul, szörnyen(szörnyű) *biz*, túlon túl, túl(ságosan), túlzottan, ugyancsak, valószínűtlenül; 2. a kulcsszó helyett használható, annak nagyobb fokát jelentő szinonima: forró, tűzforró; – m é r s é k -

lé s: 1. alig, alig-alig, alig elviselhetően, alig érezhetően, enyhén, épp hogy csak, épp hogy, kevésbé, (egy) kicsit, kissé, mérsékelten, nem annyira, nem egészen, nem elég(gé), nem különösen, nem olyan, (egy) picit, szinte, valamelyest, valamennyire; 2. langyos; 3. a kulcsszó helyett használható, annak nagyobb fokát jelentő olyan szóösszetétel, amelynek alapszava a kulcsszó: langy~

Nem szép, de mondhatom azt, hogy Tegnap baromian meleg volt. A baromian meleg kifejezést is fokozhatjuk, de nem úgy, hogy *Ma még baromibban meleg van, hanem úgy, hogy Tegnap baromian meleg volt, de ma még melegebb van, vagy ma még inkább meleg van. A fokozó értelmű kifejezések fokozására tehát melléknévi kulcsszó esetében a még határozószót és a kulcsszó középfokát, illetve – ritkábban – a (még) inkább fokozó elemet használjuk.

A sok és a kevés határozatlan számnevek összehasonlító fokozása a melléknév-fokozáshoz hasonló módon történik: *Az utcán ma sok/kevés ember van. → Tegnap több/kevesebb ember volt. → Tegnapelőtt volt a legtöbb/legkevesebb ember. Az utcán ma nagyon sok/kevés ember van. → Tegnap még több/még kevesebb ember volt.* A mérséklés is a melléknemekhez hasonló módon történik, de a nem olyan mérséklő lexéma a nem annyira mérséklő lexémával teljesen azonos módon használható: Száz kevésbé/nem annyira/nem olyan sok, mint ezer; Ezer kevésbé/nem annyira/nem olyan kevés, mint száz. Ezek a fordulatok elég ritkán használatosak.

Az említett határozószók (*lent, fent, kint, bent* stb.) azért érdekesek, mert összehasonlító fokozásuk mind az igékhez és a főnevekhez hasonlóan lexikális eszközökkel is megvalósítható, mind pedig a melléknemekhez hasonlóan fokjelekkel: *Az a kép fen-tebb/jobban fent van, mint ez a kép; A csavar bentebb van vagy jobban bent van, mint a szög; „amint ingerülten hátrább taszította a ködmönét”* (Mikszáth: A néhai bárány). Az ilyen típusú határozószók összehasonlító mérséklése a melléknemek mérsékléséhez hasonló módon történik: *kevésbé/nem annyira bent, kint, hátra.*

Az összehasonlító fokozással kapcsolatban még a sokkal fokhatározónak és szinonimáinak (*jelentősen, jelentős mértékben, jóval, lényegesen, messze, összehasonlíthatatlanul, sokszorosan, utcahosszal, ill. kétszer, százszor, ezerszer, milliószor*) a kérdésére kell kitérnünk. Ezekről a fokhatározókról (vö. THIMER M., A melléknévi csoport. In: Fejezetek a leíró nyelvtan köréből. Szerk. RÁCZ E. Bp., 1989. 169) a „Magyar grammatiká”-ban ezt olvashatjuk: „A középfokú melléknév fakultatív vonzata a fokhatározó: *sokkal szebb, kétszer gyorsabb, százszor szebb* stb.” (BALOGH J. i. m. 149). Ehhez a megállapításhoz három megjegyzést kívánok fűzni: 1. Ha a *sokkal* szó (és említett szinonimái) fakultatív vonzatoknak tekinthetők, akkor a lexikális fokozó és mérséklő elemek is fakultatív vonzatok. Ilyenformán a függvény- és a valenciaelmélet között szoros kapcsolat van, és helytálló az a megállapítás, hogy a nem összehasonlító fokozást kifejező korrelátumok, azaz fokozó lexémák tulajdonképpen lexikai vonzatok (vö. SZÉKELY I. m. 1973. 6). 2. A *sokkal* fokozó szóval és említett szinonimáival nemcsak a középfokú melléknemeket, hanem a lényegében véve középfokban használt igéket és főneveket is tovább fokozhatjuk: *Éva sokkal jobban szereti Klárát, mint Annát. A faluban sokkal nagyobb gyász van, mint a városban.* 3. A *sokkal* lexémával olykor a mérséklést is erősíthetjük: *Éva sokkal kevésbé szereti Klárát, mint Annát. A faluban sokkal kisebb gyász van, mint a városban.*

A fokozást kifejező lexikai vonzatok mind az összehasonlító, mind pedig a nem összehasonlító fokozás esetében a *nagy/nagyon/nagyobb* ↔ *kicsi/kis/egy kicsit/kisebb* antonima pár körül csoportosulnak. A *nagyon* mellett gyakran használatos a *jó* melléknév, illetve a belőle levezethető *jól* határozószó. A *nagyon* középfokú alakja pedig – mint erre korábban is utaltam – a származását tekintve „áttetsző” *jobban*, mint a *nagyon* szóhoz viszonyított szuppletív alak. A *jó, jól, (jobban)* antonimája (*rossz, rosszul, ros-*

szabban) mérséklő elemként nem használható. Mérsékléskor viszont a *kevésbé* (levezethető a *kevés* melléknévből) gyakori mérséklő elem, *sok* szavunk viszont a fokozás kifejezésére ritkán használatos, míg a belőle képzett *sokkal* határozószó – mint láttuk – széles körben használatos a középfokú alakok továbbfokozásakor. A magyar nyelvre tehát a lexikális elemekkel megvalósuló összehasonlító és nem összehasonlító fokozásra *nagy/nagyon/nagyobb/jobban* ↔ *kicsi/kis/egy kicsit/kisebb/kevésbé* sajátos aszimmetrikus ellentétpár kulcsszerepe jellemző. E körül az ellentétpár körül a fokozó elemeknek, mint „kvázi szinonimák”-nak három nagyobb rétege alakult ki: 1. a nem összehasonlító fokozáskor használatos fokozó lexémák, 2. a nem összehasonlító mérsékléskor használatos mérséklő lexémák, 3. az összehasonlító fokozáskor igei és főnévi kulcsszók (részben határozószók) közép- és felsőfokú jelentéseinek kifejezésére szolgáló lexémák köre. E szinonimacsoportok a kulcsszókhoz rendelve szótározhatók, mert egy adott nyelv szókészletének sajátos alrendszerét képezik. Amint azt korábban már többször említettem, fokozáskor mondattani és morfológiai eszközöket is használunk. A fokozás teljes rendszere tehát a grammatikai és lexikográfiai eszközök teljes körű leírása révén mutatható be.

4. A fokozás és mérséklés szemantikai mező leírásának két változata; a fokozás paradigmája. – A fokozás és mérséklés szemantikai mezőbe tartozó kifejező eszközöket a leíró nyelvtanoknak természetesen be kell mutatniuk. A fokozás és mérséklés leírásakor azonban – véleményem szerint – a következő szempontokat kell figyelembe venni. 1. Meg kell határozni, mit értünk fokozáson, illetve mérséklésen. 2. Világossá kell tenni, hogy a szókészletben vannak olyan szavak, amelyeknek a jelentése, illetve egyik vagy másik jelentésváltozata fokozható, illetve mérsékelhető, függetlenül a szavak szófaji hovatartozásától. 3. El kell különíteni egymástól a lexikai (nem összehasonlító) és az összehasonlító fokozást illetve mérséklést. 4. Világossá kell tenni azt a tényt, hogy a fokozás és a mérséklés kifejezhető mondatokkal, szókapcsolatokkal (analitikus változat) és olyan szintetikus formációkkal, amelyekben a fokozható, mérsékelhető kulcsszó a szó szerkezetek szintjén nem különíthető el. 5. Be kell mutatni a lexikai fokozás és az összehasonlító fokozás típusait. 6. A fokozás sajátos változataként kell bemutatni az úgynevezett melléknévfokozást. 7. A mérséklés kifejezésének eszközrendszerét is teljes részletességgel, pontossággal kell leírni.

Egy nyelv fokozási és mérséklési rendszere a maga teljességében az adott nyelv fokozási szótárában mutatható be. A fokozási szótárak (az elnevezést a *ragozási szótár* – ELEKFI L., Magyar ragozási szótár. Bp., 1994. – analógiájára használom) azzal a céllal készülnek, hogy bemutassák egy vagy több nyelv fokozható szavainak a fokozási paradigmáit. A *paradigma* szót több jelentésben használjuk. A nyelvészetben leginkább elterjedt jelentés a konjugációval, illetve a deklinációval függ össze. Paradigmának nevezzük egy ige vagy egy névszó összes ragozott szóalakját. Használatos azonban a paradigma szó olyankor is, amikor egy adott szó összes kapcsolódási lehetőségére, illetve a kulcsszóhoz kapcsolható függvények felcserélhetőségének szabályaira kívánunk utalni (vö. H. BUBMAN, Lexikon der Sprachwissenschaft. Zweite völlig neu bearbeitete Auflage. Stuttgart, 1990.: Paradigma, ill. Paradigmatische vs. Syntagmatische Beziehungen szócikkek). A fokozással kapcsolatban egy fokozható szó fokozási paradigmájáról akkor beszélhetünk, amikor felsoroljuk mindazt a nyelvi eszközt amelyek segítségével az adott szót fokozhatjuk. A már elkészült szótárak (vö. SZUSCSINSZKIJ i. m., UBIN i. m.) kétnyelvű szótárak, és nem tartalmazzák a fokozható szók teljes paradigmáit, mert például nem utalnak az összehasonlító fokozás eszközeire, illetve a mérséklés minden lehetséges változatára. Indokolt lenne azonban egynyelvű fokozási szótárak, például „A Magyar nyelv

fokozási szótárá”-nak az elkészítése is. Egy ilyen szótár szócikkeinek a „felépülését” a korábbiakban nyomon követhettük. Nézzük meg most a kész szócikkeket!

meleg *mn* 'ált. a hideggel ellentétes hőmérsékletű' – [L(exikai) f(okozás), a továbbiakban: LF] 1. a kulcsszóhoz kapcsolható fokozó lexémák: abnormálisan *id*, abszolút *id*, állati(an/ra) *durva*, baromi(an) *durva*, borzalmasan *biz*, borzasztó(an), egészen, elég(gé), elképesztően, elviselhetetlenül, felettébb/fölöttébb *vál*, feltűnően, fenemód *biz*, haláli(an) *szleng*, hallatlanul, hihetetlenül, igazán, igen *vál*, igencsak *biz*, irtó *biz*, irtózatosan/irtóztatóan *biz*, iszonyatosan *vál*, iszonyú(an) *vál*, jó, kifejezetten, kimondhatatlanul, kimondottan, kutya, különösen, meglehetősen, meglepően, módfelett/módfölött *vál*, nagyon, oltári(an) *szleng*, örületesen *biz*, példátlanul, perzselően, piszkosul *szleng*, pokoli(an), rémesen *biz*, rendkívül *vál*, rendkívüli mértékben, rettenetesen/rettentően *biz*, ritka, roppantul *vál*, szédületesen *biz*, szerfelett/szerfölött *vál*, szokatlanul, szörnyen/szörnyű *biz*, túlontúl, túl(ságosan), túlzottan, ugyancsak, valószínűtlenül; 2. a kulcsszó helyett használható, annak nagyobb fokát jelentő szinonima: forró, tűzforró; [M(érséklés), a továbbiakban: M] 1. alig, alig-alig, alig elviselhetően, alig érezhetően, enyhén, épp hogy csak, épp hogy, kevésbé, (egy) kicsit, kissé, mérsékeltén, nem annyira, nem egészen, nem elég(gé), nem különösen, nem olyan, (egy) picit, szinte, valamelyest, valamennyire; 2. langyos; 3. a kulcsszó helyett használható, annak kisebb fokát jelentő olyan szóösszetétel, amelynek alapszava a kulcsszó: langy~; [összehasonlító fokozás, a továbbiakban: ÖF] (az alapfokra jellemző utalószó–kötőszó viszony (vö. SZÉKELY i. m. 2001. 21–4) a továbbiakban *af*) annyira ~, mint; olyan ~, mint; (középfok, a továbbiakban *kf*) ~ -ebb; (felsőfok, a továbbiakban: *ff*) (a) leg~ -ebb; (összehasonlító mérséklés, a továbbiakban ÖM) (*kf*) kevésbé ~, mint; nem annyira ~, mint; nem olyan ~, mint; (*ff*) a legkevesbé ~

hideg *mn* 'olyan alacsony hőmérsékletű (tárgy, anyag, dolog), hogy testünket, ill. bőrünket kellemetlenül érinti, a fázás érzetét kelti' – [LF] 1. abnormálisan *id*, abszolút *id*, állati(an/ra) *durva*, baromi(an) *durva*, borzalmasan *biz*, borzasztó(an), dermesztően, cudar, egészen, elég(gé), elképesztően, elviselhetetlenül, felettébb/fölöttébb *vál*, feltűnően, fenemód *biz*, haláli(an) *szleng*, hallatlanul, hihetetlenül, igazán, igen *vál*, igencsak *biz*, irtó *biz*, irtózatosan/irtóztatóan *biz*, iszonyatosan *vál*, iszonyú(an) *vál*, jó, kifejezetten, kimondhatatlanul, kimondottan, kutya, különösen, meglehetősen, meglepően, módfelett/módfölött *vál*, nagyon, oltári(an) *szleng*, örületesen *biz*, példátlanul, piszkosul *szleng*, pokoli(an), rémesen *biz*, rendkívül *vál*, rendkívüli mértékben, rettenetesen/rettentően *biz*, ritka, roppantul *vál*, szédületesen *biz*, szerfelett/szerfölött *vál*, szokatlanul, szörnyen/szörnyű *biz*, túlontúl, túl(ságosan), túlzottan, ugyancsak, valószínűtlenül; 2. fagyos; 3. jég~; 4. állandósult hasonlító szerkezet: ~, mint a jég(csap); ~, mint a márvány; [M] 1. alig, alig-alig, alig elviselhetően, alig érezhetően, enyhén, éppen hogy csak, épp hogy, kevésbé, (egy) kicsit, kissé, mérsékeltén, nem annyira, nem egészen, nem elég(gé), nem különösen, nem olyan, (egy) picit, szinte, valamelyest, valamennyire; 2. hús, hűvös; [ÖF] (*af*) annyira ~, mint; olyan ~, mint; (*kf*) ~ -ebb; (*ff*) (a) leg~ -ebb; (ÖM) (*kf*) kevésbé ~, mint; nem annyira ~, mint; nem olyan ~, mint; (*ff*) a legkevesbé ~

esik *i* 'csapadéknak egymást követő szemei többé-kevésbé sűrűn a föld felszíne felé közelednek' – [LF] 1. állatian/állatira *durva*, borzalmasan *biz*, erősen, eszméletlen módon, halálisan *szleng*, igencsak *biz*, irtózatosan *biz*, iszonyatosan *vál*, jól, kitartóan, marhára *durva*, meglehetősen, nagyon, piszkosul *szleng*, pokolian, rémesen *biz*, rendesen, rettenetesen/rettentően *biz*, roppantul *vál*, roppant mód, szakadatlanul, szörnyen *biz*, tartósan, teljes erővel, túlságosan, ugyancsak, vadul, vég nélkül; 2. szakad, záporoz, zuhog; 4. ~, mintha csatornából/dézsából/sajtárból/vederből öntenék; 5. megnyílnak az ég csatornái; [M] 1. alig, alig-alig, alig érezhetően, alig észrevehetően, csendesén, egy kevésbé, éppen csak, éppen hogy csak, (egy) kicsit, kissé, nem annyira, nem eléggé nem nagyon, szemerkélve, szítál-

va, valamelyest *vál*, valamennyire, valamicskét; csepereg, szemerkél, 3. eseket; [ÖF] (af) annyira ~, mint; oly(an) mértékben ~, mint; úgy ~, mint; (kf) erősebben, jobban, kitaróbban, vadabban; (ff) a legerősebben, a legjobban, a legkitartóbban, a legvadabban; [ÖM] (kf) kevésbé, nem annyira, kisebb mértékben; (ff) a legkevésbé, a legkisebb mértékben; nem ~: abszolúte, a legkevésbé sem, egyáltalán, egy cseppet sem, mákszemnyit sem

gyász *fn* 'szeretett személy, főleg hozzátartozó halálán érzett bánat, fájdalom' – [LF] 1. általános, csillapíthatatlan, emésztő *vál*, hatalmas, irtózatos *biz*, iszonyatos *vál*, iszonyú *vál*, keserű, mély, mélységes *vál*, nagy, nehéz, országos, rettenetes *biz*, roppant *vál*, soha el nem múló, súlyos, szörnyű *biz*, teljes; [M] 1. csillapítható, elviselhető, felszínes, felületes, kis, mérsékelt, minimális, némi; [ÖF] (af) akkora ~, mint; olyan ~, mint; (kf) nagyobb ~; súlyosabb ~; (ff) a legnagyobb ~; a legsúlyosabb ~; [ÖM] (kf) kisebb ~, mint; nem akkora ~, mint; (ff) a legkisebb ~; a legkevésbé súlyos ~

Kétségtelen tény, hogy a ragozási szótárakhoz viszonyítva a fokozási szótárak elkészítése sokkal több vitatható kérdést vet fel. A ragozás (mind a konjugáció, mind a deklináció) morfémius eszközökkel történik, tehát viszonylag „megmerevedett”, lassan változó rendszer. A fokozás – mint láttuk – főként lexikális eszközökkel történik, dinamikus, részleteit tekintve szinte állandóan változó részrendszere egy adott nyelvnek. Különösen nagy gondot jelent az, hogy a kulcsszók és a fokozó elemek kapcsolódási rendjével összefüggésben szemantikai elemzés révén nem lehet olyan szabályszerűségeket feltárni, amelyek révén elkerülhető lenne a redundancia (vö. SZÉKELY i. m. 2001. 38–9). A főleges ismétléseket talán úgy lehetne kiküszöbölni, hogy az igen sok kulcsszóhoz kapcsolható fokozó elemeket szimbólumokkal jelölnénk. Mindennek kidolgozása a jövő feladatai közé tartozik. Az is tény, hogy a ragozás a beszélő számára nem teszi lehetővé a kreatív nyelvhasználatot, a fokozáskor viszont lehetőségünk van arra is, hogy újabb és újabb kifejezési formákat is találjunk.

SZÉKELY GÁBOR

On lexical intensification and moderation

The author has dealt with the problems of non-comparative intensification in several papers and a monograph (Lexical intensification. Scolastica, Budapest, 2001). In the present paper, having given a short overview of the preliminaries, he first discusses the similar and different aspects of lexical intensification and moderation. He states that the range of means to express lexical intensification is far wider than that of expressing moderation. Subsequently, he presents the major characteristics of expressing moderation. In the second part of the paper the author discusses the relation between comparative and non-comparative intensification and moderation. One of his most significant conclusions is that verbs and nouns can also be intensified in cases of making comparisons. In the final part of the paper, the author expresses his opinion that the range of means belonging to the semantic field of intensification and moderation can be described by means of both grammar and lexicography. In his opinion, when an attempt is made to describe intensification and moderation within grammar, more attention should not be paid to an exact definition of the range of intensifiable and moderatable words, and the phenomenon of intensification and moderation should be narrowed down to the issue of the comparison of adjectives. With the help of lexicographic means the phenomenon of intensification and moderation can be described in intensification dictionaries. The author considers it justified that – in addition to the already existing bilingual intensification dictionaries – monolingual intensification dictionaries should be compiled, which should aim at completeness.

GÁBOR SZÉKELY

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Nyelvhasználati minősítések a középmagyar beszélt nyelvben*

Mindazok számára, akik a magyar nyelvtörténet mai feladataival, azaz tematikai, szemléleti és módszertani megújításával közelebbről vagy távolabbról szembesítettek már, ismerősnek mutatkozik előadásom címének mindegyik kulcsszava, kifejezése, sőt ezek egybekapcsolása is. Mindezekelőtt azért, mert immár nemcsak elvégzendő feladatként kell számon tartanunk a középmagyar nyelv tüzetesebb, rendszerszerű leírását és értelmezését. Publikált előmunkálatok adnak tájékoztatást például a magyar történeti nyelvtan készülő, ómagyar kor utánra nyúló folytatásáról, illetőleg az új egyetemi tankönyv is önálló fejezetekben világítja meg a középmagyar legfontosabb nyelvtörténeti jellegzetességeit, változásait. A megélnékvált tudománytörténeti érdeklődést mutatják azok a cikkek, előadások, amelyek mintegy munkaprogramot hirdetve foglalkoznak a középmagyar kor beszélt nyelvvel (B. GERGELY PIROSKA, *Élőnyelv a nyelvelmékekben*: MNyTK. 212: 335–43, Uő., *A közéleti és a beszélt nyelv viszonya az erdélyi fejedelemségben*. In: *Hungarológia és dimenzionális nyelv szemlélet*. Szerk. HOFFMANN I. – JUHÁSZ D. – PÉNTÉK J. Debrecen–Jyväskylä, 2002. 187–99; PUSZTAI FERENC, *Beszélt nyelv a középmagyarban*: NévtÉrt. 21. 1999: 380–6), illetőleg azok, amelyek e téma- és feladatkörhöz illeszkedve a történeti szociolingvisztikának (ZELLIGER ERZSÉBET, *Gondolatok a magyar nyelvtörténet szociolingvisztikai szempontú megközelítéséhez*: MNyj. 37. 1999: 505–12), a történeti- vagy szociopragmatikának (SÁROSI ZSÓFIA, *Történeti szociopragmatika – a magyar nyelvtörténet más megközelítésben*: MNy. 2003: 434–48) és a nyelvi működés három fő dimenzióját, a térbeli, az időbeli és a humán dimenziót szerves egységben látó és láttató ún. dimenzionális nyelv szemléletnek (JUHÁSZ DEZSŐ, *Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudományos szemléleti kérdések*. In: HOFFMANN–JUHÁSZ–PÉNTÉK szerk. i. m. 166) a lehetséges útját, környezetét vázolják fel.

A címben megjelölt téma tágas témakör, ezért előadásba préselésére számos variáció kínálkozott, amelyek közül a szokásosnál jóval többet ki is próbáltam. Végül a bevezetőben említett nyelvtörténeti távlathoz igazodó változat mellett döntöttem.

A középmagyar hatalmas forrásanyaga megnövekedett lehetőségeket és föltorlóldó műhelygondokat egyaránt hordoz magában. A lehetőségek is, a gondok is markánsan jelennek meg a korszak kulcsjelenségeinek, a köznyelvi egységesülésnek hiteles, értelmező feltárásában. A magyar köznyelv történetében az ómagyar e l ő z m é n y e k és az újmagyar (azaz nyelvújítási, reformkori) k i a l a k u l á s között a középmagyart általában az egységesülési k e z d e t e k idejeként helyezük el. Az előzmény → kezdet → kialakulás sorban a k e z d e t motivációját helyesen kell értelmeznünk. Nem azt fejezi ki ugyanis, hogy ez a szakasz még csak kezdet, hanem azt, hogy megtörtént a döntő fordulat, feltartóztathatatlanul megindult a magyarban is a kiteljesedés felé tartó egységesülési folyamat. Az ugyan kétségtelen, hogy az egyváltozatú, csak beszélt nyelvi állapotú nyelv nem a középmagyarban kezdett kétváltozatúvá, beszéltté és írottá válni, de a meghatározóan fontos körülmény mégis az, hogy ekkor bontakozik ki igazán a magyar írásbeliség. Oly mértékben, hogy túlzás nélkül állíthatjuk, a kétváltoztatásra tagolódásban is csak előzménynek tekintendő az ómagyar kor. Már csak azért is, mert a köznyelvi egységesülés kibontakozásában, majd terjedésében és megállapodásában az írott nyelvnek meghatározó szerepe van. Az egységesülési tendenciát és az írott nyelv változat kiformalódását tehát szoros, szerves kapcsolat fűzi össze: az ómagyarban mindkettő előzmény jellegű, a középmagyarban pedig mindkettő kezdeti státusú.

* Elhangzott a VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszus előadásaként, 2004. augusztus 31-én.

Szemléletileg fontos, de sokszor homályban maradó tény azonban az, hogy ha az írott nyelvvel nem csupán egy új változat, hanem egy új nyelvi viszony, a beszélt és írott nyelv kettőssége jelenik meg; akkor – következképpen – ez a kettősség változtatásra, választásra ad lehetőséget, majd kiválasztásra készítő mintát. Mai vitáink miatt nyomatékkal a következtetést is csatolnom kell: ez a nyelvi változás is a nyelvhasználatban gyökerezik, mert ahogy nyelvtörténeti tankönyvünkben KISS JENŐ tétellel sűríti: „a nyelvi változás helye a nyelvhasználatban, a tényleges kommunikációban van” (Magyar nyelvtörténet. Szerk. KISS J. – PUSZTAI F. Bp., 2003. 45). Az idézett alaptétel azonban nem törli, még csak nem is takarja el a kommunikáció, a nyelvhasználat éppen érvényesülő (konkrét, változatos és változó) körülményeit, feltételeit. Közülük a nyelvváltozatok szempontjából ezúttal legelsőként az emelendő ki, hogy a magyar egyváltozatú, beszélt nyelvként a kétváltozatú latinnal él együtt. Természetesen (és nem mellékesen) lényegesen különböző nagyságú használati körökben. Ilyen helyzetben a formálódó magyar írott nyelv, a terjedő magyar írásbeliség nem a magyar beszélt nyelvváltozattal szembesült, hanem a magyar írott a latinnal. Nem két magyar nyelvváltozat, hanem két nyelv szembenállása vált – a változathatóság által – érzékelhetőbbé. Ez azért is fontos körülmény, mert nemcsak a középmagyar elejét jellemzi, hanem (folyamatosan módosuló mértékben) a korszak egészét, s mélyen belenyúlik az újmagyarba is. Kétségtelen azonban, hogy ez a nyelvváltozati sajátosság a középmagyar kezdeti szakaszában hat leginkább. Meggyőzően bizonyítja ezt B. GERGELY PIROSKA azokban a cikkeken, amelyekben a magyar államnyelv legkorábbi, regionális léptékű és időlegesen funkcionáló előzményének, az erdélyi fejedelemség közéleti nyelvének a korabeli beszélt nyelvvel való viszonyát vizsgálja. A magyar írott nyelvváltozat ebben a közéleti használati körben nem a magyar beszélt nyelvvel szembesült, mert vele nem szembesülhetett, minthogy a latin közéleti nyelv magyarra váltásának a magyar beszélt nyelv volt az egyetlen lehetséges forrása (vö. B. GERGELY 2002. i. m. 188, MNyTK. 212: 335).

Innen persze további kérdések és feladatok ágaznak ki. Például: milyen képet rajzolna ki, milyen összefüggéseket mutatna meg ugyanebben a használati körben, a lefordíthatatlanul maradt latin szavak listája és aránya; vagy elkülöníthető-e az írott nyelv közéleti részlegének forrásaként egy beszélt közéleti is, azaz van-e (már), megragadható-e (már) a beszélt nyelvnek (B. GERGELY PIROSKA kifejezésével élve) egy nagyobb nyilvánossági fokú változata (vö. B. GERGELY 2002. i. m. 188)? Az aligha kérdéses, hogy effélének előbb-utóbb meg kellett jelennie a beszélt nyelvben. Egyszerűen szólva: a közéleti nyelvnek is kétváltozatává, a nyelvhasználatban is ilyenként megítéltté kellett válnia. Csak az a további gyűrűző kérdés, hogy milyen sorrendben, illetve milyen tempóban. Tehát azért kerültek be elemei az írott közéleti nyelvbe, mert ilyenek voltak már, vagy ott formálódtak ilyenné; illetve gyorsan vagy lassan történt mindez? Ezúttal ezeknek és hasonló téma- és problémaköröknek boncolgatására nincs mód. Most csupán néhány, egymáshoz is szorosan kapcsolódó tömör észrevételre szorítokozom.

1. A magyar beszélt és írott nyelvváltozat k e t t ő s s é g e n e k történetében – a magyar–latin nyelvi társultság következtében – tartósan n é g y változat időről időre módosuló viszonya játszik szerepet: a latin írott, a latin beszélt, a magyar beszélt és a magyar írott változat. Gondoljunk csak ezek e g y ü t t e s jelenlétére, viszonyhálózatára az államnyelv, a tudományos nyelv vagy az oktatási nyelv, az iskolai nyelvhasználat történetében! – 2. A kétváltozatúság kibontakozása presztízstörténeti esemény is. Másként megfogalmazva: egyre nyilvánvalóbban tapad értékítélet és minősítés a két nyelvváltozathoz, tehát nem csupán egyes elemeikhez, hanem egészükhöz mint változattípusokhoz. Ilyen nézőpontból is fontos a változatok közti kezdetben nyitottabb, átjárhatóbb határnak (vö. B. GERGELY 2002. i. m. 198) markánsabbá, sőt merevebbé válása. – 3. Az írott nyelv erősödő mintaértékének, egyre érzékelhetőbbé váló határának korai, de biztos példacsoportja az írott nyelvbe be nem jutó, a beszélt nyelvben megrekedt, oda rekesztett elemek népes halmaza. Paradoxonként és némi szójátékossággal megfogalmazva: beszélt nyelvi voltak hiányukkal, rögzítetlenségükkel lett beszédes bizonyíték. Létezésüket pedig a határokat átlépő vagy széttörő szövegtípusok, szituációk igazolják. Ezek részleges és vázlatos felidézése a 4. pont. – 4. A m i s s z i l i s e k

„beszéltnyelvből” jellegét a levélírók szélesedő, ezért különböző írás- és beszédkészségű köre, a levélírással járó gyakori zavaró, sürgető körülmények, illetőleg a címzett nyelvi kompetenciájához igazodás teszik érthetővé. A nyelvhasználatra vonatkozó értékelő, minősítő szavaknak, kifejezéseknek pedig a válasz, a levélváltás a természetes terepe, szinte ösztönzője. A nemegyszer hosszasan elhúzódó pereknek a j e g y z ő k ö n y v e i különösen gazdag adattárat kínálnak. Főként azért, mert egyrészt a tanúk által felidézett párbeszédet, kijelentéseket pontosan kellett lejegyezniük az írnokoknak, másrészt azért, mert bizonyos peres eljárásokban, különösen a boszorkányperekben már a vád része vagy éppen tárgya a nyelvhasználat: a káromkodás, a boszorkánynak nevezés, a becsületsértés stb. (vö. PUSZTAI i. m. 385). Ebben a szöveg típusban jelennek meg a beszélt és írott nyelvváltozat világos, elhatároló megkülönböztetésének jelei: az elhangzott durva, trágár szavak lejegyzése utáni szabadkozások, latin formulákkal vagy rövidítésekkel kifejezett mentegetőzések, bocsánatkérések. Ezek a szavak, kifejezések természetesen a beszélt nyelvben is sértők, megbotránkoztatók voltak (ezért lehettek per és vád tárgyai), de írásbeli rögzítésük másutt ritkább, sőt más írott nyelvi közegben szinte meghökkentően kivételes volt. Aligha véletlen, hogy a sok-sok lejegyzett élőszóbeli párbeszédből nem tudunk példát idézni szabadkozó, engedelmet kérő fordulatokra.

Mondanivalómat néhány teendő megfogalmazásával zárom le. – Meggyőződésem, hogy a magyar nyelvtörténet megújításában a n y e l v h a s z n á l t vizsgálata kulcsszerepet fog játszani. A nyelvtörténeti tankönyv még csak az útjelző feladatát látja el: „A nyelvhasználat történetének leírására” – írja KISS JENŐ – „azért nem vállalkozhattunk, mert az eddigi előmunkálatok még nem nyújtanak kellő alapot egy korszerű összefoglaló munka megírására” (KISS–PUSZTAI szerk. i. m. 66). Ezek nem a mentegetőzés szavai, hanem a célkitűzése. – A feladat a nyelvtörténet minden korszakára kiterjed. A középmagyarra azonban nem csupán azért terelődik elsőként a figyelem, mert a jól feltárt ómagyarral közvetlen korszakkapcsolatban lévén láthatóbbak, feltűnőbbek a fehér foltjai. A középmagyar azért lehet mintateret, mert nagy hatósugarú, az új- és újabb magyar korig terjedő folyamatoknak a forrásvidéke.

Személyes példával illusztrálhatom a mondottakat. Úgy adódott, hogy immár évek óta egyszerre foglalkoztatnak a középmagyar forrásoknak és a mai magyar lexikográfiának a jelenségei és problémái. Már a középmagyar első szakaszában is, amikor érdemlegesen még nem hathatnak a nyelvhasználatra a legkorábbi grammatikákban, ortográfiákban megfogalmazott nyelvtudományi állásfoglalások, a nyelvhasználat, a beszélt nyelvi változat tele van a nyelvhasználatot minősítő elemekkel. Tehát – nekünk ismerős módon – eleink is nyelvhasználatról mondtak véleményt a nyelvhasználatról. Csak tőlünk eltérően, nem valamilyen (tankönyvi, nyelvtani vagy szótári) nyelvéleíráshoz vagy „nyelvművelő sugallathoz” többé-kevésbé igazodva, hanem ezektől függetlenül, a későbbi, a mai helyzetet mintegy megelőzve. Ez a korai magatartás természetesen jóval korlátozottabb érvényű, mert meghatározott fogalomkörökre, szövegformákra (főként a káromkodásra, a nyelvi durvaságra, a tabuk megtörésére, a megszólítások vagy a rangnevek hibás, szokást sértő használatára) terjed ki. Az a körülmény sem mellékes, hogy szaktudományi háttere ugyan nincs még a nyelvhasználatbeli minősítéseknek, de vannak más ható tényezők, különösen a káromkodásra, istenkáromlásra vonatkozó vallási tilalmak, keményen szankcionáló világi törvények (sőt helyi vagy céhszabályzatok is) és szigorú katonai regulák. Ebből a nyelvi helyzetből, viszonyhálózatból bontakoznak ki azok a folyamatok, amelyek a nyelvhasználati minősítések változatos és változó történetével kapcsolatosak. Ez azt is jelenti, hogy a történeti szociológiával, pragmatikával szövetkező nyelvtörténetben a minősítés, az érték és értékelés kategóriája, problémája az eddiginél fontosabb, tágabb kutatási terep és feladat lesz. Szókimondóbban megfogalmazva: már csak azért is, mert az csupán látszat, hogy ebben a feladatban, a hozzá tapadt vitakérdésekben csak a lexikográfia és a nyelvművelés illetékes.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Elve. E szót HEFTY GYULA ANDOR (NyF. 66. 1912: 13–4) a térszinformanevek között említi. SZABÓ T. ATTILA (Nyr. 1943: 73. ill. uő., Anyanyelvünk életéből. Bukarest. 1970. 374–5) viszont szélesíti a kört, hiszen a vízrajzi nevek közül is hoz példát rá. Ezek mindegyike Erdélyből, főként a Székelyföldről való. Az *elve* előfordul a Partiumban is. PESTY FRIGYES adatközlői két helyről is hozzák. Mivel az *elve* ekkor (1864-ben) már elavult szó, megkísérelték – ha hibásan is – magyarázni. A Szatmár megyei Magyargéres (Ghirişa) anonim adatközlője csak a tényt említi: „*Patak-Elbe* düllő szántó és rétföld”, és: „*Híd-Elbe* düllő szántó földek két híd közt léteznek Gyöngy K. Darócz és Erdőd határral szomszédja” (MIZSER, Szatmár vármegye Pesty Frigyes 1864–1866. évi helynévtárában. Nyíregyháza, 2001. 60). ID. MÁNDY PÉTER vendégiszövegében már magyarázat is van: „*Patak elbe, Híd elbe* annyi mint Patak élbe, híd élbe vagy is szélén – farkán”. A Kraszna megyei Szilágysomlyón (Şimleu Silvaniei) érdekes módon nem utó-, hanem előtagként ismeretes: „c) *Elve utza* a városon keresztül folyó Kraszna dél felőli részén, ’s a hidtől kezdődik dél nyugotra haladva. – több városokban a’ hasonlilag víz körüli részek elvének nevezetnek – valószínűleg *elve* név annyit tesz, mint elő rész d) *Elve szer* az előbbi utzán felyül egy kis ded utza”. Hála SZABÓ T. ATTILA gyűjtésének, már korábról is adatható mindkét név: 1720: *Elvei uczába*, 1755: *Elvei Szeren* (Szilágy megye. Szabó T. Attila kéziratos gyűjtéséből 3. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY – SEBESTYÉN ZSOLT. Bp., 2002. 210–2). Ebből nyilvánvaló, hogy az *elve* már a XVIII. század elején is elavult szó volt, és az *Elve utca* nyilvánvalóan a *Híd elve utca* rövidülése.

SZOPOS ANDRÁS Csíkszékéből hoz ma is élő adatot PESTY leírásából: „[az Olt vize] a rétet két fele osztván valamint a falut is; a keleti oldalon van Búdets, a nyugati oldalon *Oltelve*...” (Csíkszentimre külterületi nevei. Nyíregyháza. 2004. MND. 193. 13). E szót is elérte az „értelmesítés”, mivel a szerző szóbeli közlése szerint az *Oltelve* mai ejtése: *Óterve*. Ezzel együtt is a víznevek között kell számon tartanunk ezt a szót Csíkbán is.

Pusztá. A CzF. e szónak harmadik jelentéseként a következőket írja: „Magyar állami értelemben külön határok közé szorított, és semmi község kebelében nem foglalt kisebb-nagyobb mezzei birtok. Ilyenek egykori faluk határterületei, melyekről a lakosok a háborús időkben odavesztek, vagy elvándoroltak...” Mivel ezt a jelentést sem az ÉrtSz., sem az ÉKsz. nem hozza, azt jelenti, hogy a XX. századra már elavult. A *pusztá* szó ’az elhagyott falu helye’ jelentésére szeretnék PESTY FRIGYES szilágysági helynévtárából megfelelő adatokat hozni.

1. Csak az elköltözés tényét közlik, az okát nem: Közép-Szolnok megye: Balázsháza (Tasnádbalázsháza; Blaja): „A *puszták*, ezen helyen valaha valamely nevezetű falú feküdhett négy öt századdal hogy mi féle falu annak nyomára nem jöhetünk”; Girokuta (Girocuta): „*Pusztá*. Mint-hogy eleinte a falu fekvése ott volt, de későbbben jelenlegi állásába helyezettvén pusztán maradt, s ezért pusztának nevezik”; Nagyderzsida (Bobota): *Pusztá* hajdan NDersida létezett rajta...”; Nagymonótfalu (Deleni): „Van még egy *pusztá* nevezetű határrész, mi onnat neveztetik pusztának, hogy a falu előbb itt volt”; Nyírmon (Nyírfalva; Bulgari): *Pusztá*. mező miis onnan vette *pusztá* nevét hogy régen Nyírmon ot vólt és onnan el *pusztula*”. Kraszna megye: Vaja (Haraklány határába olvadt): „*Pusztá* düllő azért mert régenten a falu ott volt s vég képpen el *pusztult*”; Hídvég (Krasznahídvég; Mäeriszte): „La *pusztá* fekszik északról, terem rozstot ’s török búzát, mert Hídvég község valaha onnan változtatott mai helyére”.

2. Hídvég egy másik helyen már az árvízzel magyarázza az elköltözést: „...régén a’ »*Pusztá*« határ résznek nevezett helyen ’s az ott vólt ’s most is fenn álló Kraszna folyon át vezető Genesi család hídjá közelében feküdt ’s onnan a sok víz árok [értsd: áradások, M. L.] alkalmatlankodása végett költözött mostani helyére”.

3. Az elköltözés, a pusztán maradás oka a háború. Kővár vidéke: Berkeszpataka (Berchezoia): „*La Pusztá Bertyezo* – vagyis Berkeszpataki pusztá;– a’ Tatár Járások alkalmával ezen helyen vólt a’ helység meg telepedve; de a’ had járatok miatt a’ lakosság be húzódott a’ hegyes és erdős helyekre igen hegyes völgyes egyenetlen helység; a’ régi helye *puszta*, gyümölsős Szántó Kaszáló”. Közép-Szolnok: Haraklány (Hereclean) jegyzője, Pelei Mór már részletesen magyaráz: „A’ *Pusztá* – így nevezetik a’ mostani Falván kívül délre Eső határrész – mert 1600 év előtt a’ Helység ott feküdt;– 1600-ban a’ borzalmas emlékü Básta György és könyelmü Báthori Sigmund között Goroszloi és Haraklányi réteken az utobbi megverettetésével végződött csata utáni napokon Haraklány akkori helyéről felégettett, elpusztított Básta vandál hadai által ki irtott elnem rejtezhetett magyar ajku lakossága; egy háza fel dulatott: – mely szerencsétlenség nemcsak Haraklány, hanem Panit, Goroszlo, Czigányi és Vaja helységetek is Sirmalmas pusztulásra juttatta, és volt fekvési helyeiket mindenik határába *pusztának* nevezik...” A történelmi eseményeket Püspöki Ferenc, Magyarbaksa (Bocșița) jegyzője másképpen jellemzi: „Szo hagyománybol úgy régi iratokbol is tudhatni annyit a’ név eredetéről hogy a jelenlegi határába – mely helyet jelenleg is *Pusztá* Baxának hívják, s ki van jelölve azon hely is hol régebben le telepítve volt, mely hely ma is Falu hely nevet visel, csak is szo hagyomány után lehet tudni annyit hogy 1602-be Tatár járás alatt pusztult el és azután települt jelenlegi helyére...” A Kraszna megyei Magyargoroszló (Guruslău) leírásában ezt olvashatjuk: *Pusztá* – (:Szántó föld:) mely eredeti elnevezését onnan veszi, hogy 1601-be Goroszló helysége azon feküdt – de Batori Zsigmond fejedelemsége idejébe elpusztult”. A három évszám közül ez a pontos.

KNIEZSA ISTVÁN megjegyzi: „Az átvett szó jelentése ‘desertus; öde, leer; üres’ volt, minden egyéb jelentés a magyarban fejlődött (SzlJsz. 450). A magyarból nemcsak szláv visszakölcsönzések történtek, hanem a szót átvette a partiumi román is ‘az elhagyott falu helye’ jelentésben, miként a hídvégi és berkeszpataki adatok is bizonyítják, de a szatmári románságban is van rá példa (MIZSER: MNyj. 1996: 57).

MIZSER LAJOS

ÉLŐ NYELV

Néhány népi gombanevünkről

A magyar nem tartozik az igazi gombász népek közé, sőt – az etnomikológus WASSON házaspár kifejezésével (R. GORDON WASSON et al., *Persephone’s Quest: Entheogens and the Origins of Religion*. New Haven–London, 1986. 18) – inkább mikofőbnek (gombakerülőnek) minősíthető, szemben a környező kimondottan mikofil (gombakedvelő) szlávokkal. Általános – bár ritkán kimondott – tapasztalat, hogy a Kárpát-medence szláv népei több gombát ismernek, gyűjtenek és fogyasztanak, mint általában a velük szomszédos magyarok (l. pl. BÓDI ERZSÉBET, A gyűjtőgető gazdálkodás emlékei Szirénfalván: Múzeumi Kurír 41. 1983: 63–6). A magyar nyelv gombászati szókincse egyrészt a magyarság fizikai környezetét is tükrözi, kialakulásában azonban ugyanilyen döntő szerepe volt a magyar népi kultúra alapvetően mikofőb jellegének. Részben a biológiai környezet jellegével, részben történelmi-néprajzi okokkal magyarázható, hogy a Kárpát-medence gyűrűjének belseje általában kevésbé gombakedvelő, mint a gyűrű peremének egyrészt gombászat szempontjából kedvezőbb területen fekvő, másrészt kimondottan mikofil népekkel érintkező része (GREGOR FERENC, Magyar népi gombanevek. NytudÉrt. 80: 5). A magyar vonatkozásban viszonylag mikofőb Alföld egyes vidékein egyáltalán nem szokás a gombászás. Például SZIGETI GYÖRGY közlése szerint a Csongrád megyei, Makóhoz közel eső Apátfalván „A gombát egyáltalán nem készítették ételnek. Gombaismeret hiányában nem merték megenni” (Az apátfalvi nép táplálkozása

II: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1972/73. Szeged, 1974. 141). A magyar nyelvterület jelentős részén tehát reménytelen részletező gombanevek gyűjtésével kísérletezni.

A magyar népi gombanevek döntő többsége – helyenként az egész rendszer – szláv jövevényszókból és tükörszókból áll (GREGOR i. m.), az erdélyi és moldvai gombanevek jelentős része pedig a románból származó jövevényszó. (Bár a románok nem, vagy legalábbis nem lényegesen gombakedvelőbbek, mint a magyarok, és rájuk is döntő hatással voltak e tekintetben is az őket körbevevő szláv népek.) Mindezek mellett a magyar népi gombaismeretet évszázadok óta folyamatosan gazdagították nyugatról (elsősorban német nyelvterületről) érkező, többnyire „felülről leiszivárgott” hatások. (Hozzá kell azonban tenni, hogy a velük szomszédos újlatin és szláv népekhez képest a germán népek is mikofókok.)

Elsősorban tehát szláv hatásnak tulajdonítható, hogy szerte a magyarságnál elterjedt foglalatosság a gombászás, amelynek szókinccse területenként meglehetősen eltérő. Külön megnevezése általában csak az ehető gombáknak van. A gombakedvelőbb (s egyben gombákban bővelkedőbb) vidékeken (például Erdélyben, a Felvidéken, Dunántúlon) helységenként 10–15 fajta ehető gombát is ismernek, gyűjtenek és ezeket meg is tudják nevezni. Magyarlakta vidékeken kivételesen soknak számít 20–25 gombafaj ismerete, amely szláv (szlovák, lengyel stb.) vidékeken átlagosnak tekinthető, sőt náluk – legalábbis egy-egy nagyobb tájegység esetében – e szám akár az ötven-hatvanat is elérheti (GREGOR i. m. 5). ZSIGMOND GYŐZŐ (A gomba helye népi kultúránkban. Egy falu [Sepsiköröspatak] etnomikológiai vizsgálata: Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 2. Kolozsvár, 1994. 22–58) saját erdélyi gyűjtéseire alapozott, túlzónak tűnő véleménye szerint a gombákban gazdag magyar falvak átlaga (!) 25–40, míg ez a szám az erdő nélküli falvak esetében 4–8 lehet (i. m. 37). Ez az átlag valószínűleg a magyarságnál mindenütt kisebb, például Háromszéken, ahol a falusiak általában értenek a gombákhoz, s a gombászok általában egy, ritkábban két, kivételesen legfeljebb három tucat gombát ismernek. Egészen rendkívüli tudású adatközlőről, a mintegy hetvenféle gombát ismerő (s ezeket pár tucat sztenderd gombanévvel és számos további alkalmi, rögtönzött megnevezéssel azonosító) sepsiköröspataki Pakulár Bertáról számol be ZSIGMOND GYŐZŐ tanulmánya (i. m.). Pakulár Berta a népi adatközlőknek azon viszonylag szűk taborába tartozik, akik a kimondottan mérgező gombák jellegzetességeit is igyekeznek számon tartani. A magam részéről a mai magyar nyelvjárásokban a gombanevek számát – leszámítva az alakváltozatokat és az alkalmi megnevezéseket – 350–400 körülire becsülöm (az alakváltozatokkal együtt jóval meghaladhatja az ezret), s ezekkel összesen legfeljebb ötvenféle gombát különböztetnek meg. (Ehhez képest a mintegy 3000 Magyarországon megtalálható úgynevezett nagygombafajból 6–800 viszonylag sűrűn fordul elő, s ebből mintegy 500 ehető.)

Pakulár Berta kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a történeti Magyarország cigány etnomikológiája azért is érdekes, mivel magyar nyelvterületen – Gömörtől Háromszékig – a gyűjtőgető tevékenységet, így gombászást ők jelentős része (a XX. század második felére helyenként többsége) cigány, és a helyi magyar etnomikológiai hagyomány jelentős része tőlük gyűjthető (KICSÍ SÁNDOR ANDRÁS, A 'gomba' jelentésű szók a környező cigány nyelvjárásokban: A Dunánál 1. 2002/6: 96–7).

A fogyasztott gombákon belül érdemes megkülönböztetni a „centrális” és a „periferiális” gombákat. Az előbbieket – magyar szempontból – szerte a Kárpát-medencében elterjedtek, gyakoriak, fogyasztottak és saját – bár nem okvetlenül az egész nyelvterületen azonos – nevük is van. A periferiális gombák vagy csak részben terjedtek el, vagy pedig megítélésük ingadozó: egyes helyeken kedveltek, másutt nem fogyasztják őket. Ráadásul egy adott terület gombászai is némiképp eltérő módon ismerik a vidék gombáit. A legismertebb gombákat valamennyien ismerik és gyűjtik, míg a kevésbé ismert vagy nehezebben felismerhető gombák közül a gombászati gyakorlat növekedésével párhuzamosan – feltehetően többé-kevésbé meghatározott sorrendben – egyre többet képesek azonosítani és gyűjteni. (A gombászati univerzálisan legfőbb szabálya, hogy csak az egyértelműen azonosított gomba fogyasztható.) Biológiai, ökológiai vagy gazdasági okok nem magyarázzák ki-

elégítően azt, hogy egy közösség mely gombafajokat fogyaszt. A potenciálisan ehető gombák közül való válogatás döntő tényezője az illető közösség (esetleg messzire visszanyúló) kulturális hagyománya. A gombák ehetőnek vagy fogyaszthatatlannak minősítését, gombászatbeli centrális vagy perifériális jellegüket az illető kultúra különböző fokozaton mikofil vagy mikofób jellege dönti el.

ZSIGMOND GYÖZŐ, az újabb magyar etnomikológiai kutatásokat megalapozó sepsiszentgyörgyi etnográfus negyedszázados tapasztalatai szerint Erdélyben a legismertebb, legcentrálisabb öt gombafaj az ízletes vargánya (*Boletus edulis*), a sárga róka-gomba (*Cantharellus cibarius*), a keserűgomba (*Lactarius piperatus*), a mezei szegfűgomba (*Marasmius oreades*) és a réti csiperke (*Agaricus campester*). (Az ízletes vargánya és a keserűgomba népi értelemben vett önálló fajként való számontartása elfogadható; szigorúan természettudományos, mikológiai értelemben azonban több fajt is képviselhetnek.) Ezekhez járulhatnak a további vargánya- (avagy tinóru-) és csiperke-fajok, az általánosan ismert, de vidékenként ingadozó megítélésű óriáspöfeteg (*Langemannia gigantea*) és más pöfetegfélék (*Lycoperdon* spp. stb.), továbbá a kenyérgomba (*Lactarius volemus*), a kék-hátú galambgomba (*Russula cyanoxantha*) és a zöld galambgomba (*Russula virescens*), a rizike (*Lactarius deliciosus*, *Lactarius deterrimus*), a kucsmagombák (*Morchella* spp.), a korallgombák (*Ramaria* spp., korábbi tudományos nevükön: *Clavaria* spp.), stb. Ez azonban csak az erdős vidékekre érvényes. Így ZSIGMOND GYÖZŐ szülőfalujaiban, az Aranyosszék északkeleti részén fekvő Aranyospolyánban (egykor Torda-Aranyos vm.), ahol nincs erdő és számos említett gombafaj hiányzik, leginkább a mezei szegfűgombát (*szegfűgomba*, *fűgomba*), réti csiperkét (*csiperke*) és az általában nem is fogyasztott pöfetegféléket (*lófing*) ismerik. A mezei szegfűgomba és a réti csiperke egyben talán az Alföld két legnépszerűbb gombája is, s az Erdélyre adott jellemzés legalábbis nagyjából érvényes más erdős, gombákban bővelkedő magyarlakta vidékekre (Felvidék, Dunántúl stb.) is. Ugyanakkor a perifériális gombákról sem szabad megfeledkezni; például tipikusan perifériális gomba a májgomba (*Fistulina hepatica*), amelynek népi elnevezései is érdekesek (KICSÍ SÁNDOR ANDRÁS, A májgomba népi elnevezéseiről: MNy. 2001: 85).

Ideális esetben egy fajnak a tudományos megnevezésekhez hasonlóan az adott nyelvben megvan a maga népnyelvi megnevezése is. Ez az ideális állapot azonban nem jellemző a népi megnevezésrendszerekre. Egyrészt – korlátozó mechanizmusok működése révén – a gombafajok döntő többségének nincs népi neve, csak az ehetőnek (legalábbis felhasználhatónak) minősített gombákat nevezik meg, és ezek azok, amelyek körében akár egészen finom megkülönböztetésekre is képesek, például a vargánya- és keserűgombafajok (*Boletus* spp., *Leccinus* spp., *Suillus* spp., ill. *Lactarius* spp.) körében. Ráadásul a magyar nyelvjáráások tagoltságának, valamint a nép érdeklődésének megfelelően tájegységenként (például Gömörben völgyenként), sőt helységenként, esetleg egyénenként különböző megnevezésrendszerek léteznek. Ezekben – mintegy kuszáló mechanizmusok működése révén – ugyanaz a népi megnevezés tájegységenként más-más gombafaj megnevezésére szolgálhat.

Némely vargányafaj (*Boletus* spp.), különösen az ízletes vargánya, a sárga róka-gomba és a keserűgomba szerte Európában a legkedveltebb, legcentrálisabb gombák közé tartoznak. Jómagam is gyermekkoromban, az 1960-as években nyaranta, gombászásra tanító rokonaim révén mindhárom rendszeresen fogyasztottam az erdélyi Dálnokban (egykor Háromszék vm.), ahol *medvegomba*, *róka-gomba* és *keserűgomba* néven ismerik őket. Akad azonban olyan magyarlakta vidék is, ahol az említett gombák egyik-másikát nem ismerik, nem fogyasztják, vagy legalábbis a leírások nem említik őket. Például LÁBADI KÁROLY a dél-baranyai, drávaszögi Kopácsból több gomba fogyasztását is említi, az itt említett háromét azonban nem (Kopácsi vízi élet. Újvidék, 1987. 83). A vajdasági, nyugat-bácskai Doroszlóról való az alábbi közlés, pontos névmegjelölés nélkül a róka-gombáról: „Főhajtottam a szoknyám szélit és teleszedtem gombáivá. Az a *fodros* a legjobb, de névrü nem tudom megmondani. Van többféle, de én ezeket az *esernyősseket* nem szeretem. Ez a *fodros* ez ojan. Vékony szála vót neki, de vastag vót, és végig ojan lukacsos kivü, éppen úgy nézett ki, mint a *krézli* [bélfordor a szarvasmarhánál]. Paprikást főztem belőle, es akkó vittem hazúrú fejssalátát, mer vót kertünk, és akkó úgy bezabátunk vele” (KOVÁCS ENDRE, Doroszló népi juhászata. Újvidék, 1995. 74).

A vargánya és a keserűgomba kitüntetésére jellemző, hogy viszonylag szabályos polyszémia révén az általános 'gomba' jelentésű szó néhány magyarországi szlovák nyelvjárásban a vargánya, néhány erdélyi román nyelvjárásban a keserűgomba vagy a vargánya megnevezésére szolgál (az adatokat később közlöm) – ilyen jelenséget azonban a magyar nyelvjárásokból nem regisztráltak. Hozzá kell tenni, hogy természetesen ily módon sem csak az általam kiválasztott gombák kitüntettek, például a magyar *csiperke* szó román rokona, a *ciupercă* az egyik átfogó 'gomba' jelentésű terminus, de a réti csiperke legáltalánosabb elnevezése is egyben (Z. C. PANȚU, *Plantele cunoscute de poporul român*. București, 1929. 66).

Az alábbi táblázatban a vargánya fajok (par excellence az ízletes vargánya), a sárga róka-gomba és a keserűgomba népi elnevezéseit közlöm Szlavóniából (BÓNA JÚLIA, Haraszti táplálkozási hagyományai: NéprNyud. 7. 1963: 141–4, valamint PENAVIN OLGA, azaz a SzlavSz. nyomán), az Őrségből (KARDOS LÁSZLÓ, Az Őrség népi táplálkozása. Bp., 1943. 17–8), a Vas megyei Farkasfáról (CSABA JÓZSEF, Népies állat- és növénynevek Farkasfáról: Dunántúli Szemle 1941. 8: 172–4), Zalabaksáról (BÓDEI JÁNOS, Adatok Zalabaksa gyűjtögető gazdálkodásához: NéprÉrt. 35. 1943: 69–96), Göcsejből (BIRÓ FRIDERIKA, Göcsej. Bp., 1988. 153), az Ormánságból (KISS GÉZA, Ormánság. Bp., 1986. 110 és OrmSz.), Somogyból (KNÉZY JUDIT, Somogy régi ételei. Bp., 1988. 46), a Tolna megyei Nagykönyiből (SZ. BOZÓKI MARGIT–SZABÓ JÓZSEF, Táplálkozási hagyományok Nagykönyiban: NéprNyud. 28. 1984: 85–97), Szekszárdról (HOLLÓS LÁSZLÓ, Népies gombanevek: Természettudományi Közlöny 21. 1899: 355. füzet, 145–7, uő., Szekszárd vidékének gombái. Bp., 1933.), Kiskanizsáról (MARKÓ IMRE LEHEL, Kiskanizsai szótár. Bp., 1991.), a Bakonyból (HEGYI IMRE, Az erdőkielés történeti formái. Bp., 1978. 186–9), Veszprémből (HOLLÓS 1899. i. m. és 1933. i. m.), Palócföldről (PETERCSÁK TIVADAR, Erdőhasználat a Palócföldön. In: Palócok III. Szerk. BAKÓ FERENC. Eger, 1989. 235–331; CS. SCHWALM EDIT, A palócok táplálkozása ünnepeken és hétköznapokon: uo. 379–495), ezen belül külön Medvesaljáról (ZSUPOS ZOLTÁN, Népi növényismeret a Medvesalján. In: Gömör néprajza 1. Szerk. UJVÁRY ZOLTÁN. Debrecen, 1985. 29–54; BÓDI ERZSÉBET, A medvesaljai falvak táplálkozása: uo. 55–101, ZSUPOS ZOLTÁN, Dél-Gömör gyűjtögető táplálkozása. Debrecen, 1987. 34–42), az Ipoly menti Bernecebarátiból (TÓTH IMRE, Ipoly menti palóc tájszótár. MNYTK. 176. Bp., 1987.), a Mátrából (MOESZ GUSZTÁV, A mátrai gombák népies nevei: Botanikai Közlemények 41. 1944: 109–14) és Gyöngyösről (HOLLÓS hivatkozott művei), a borsodi Répáshutáról (KÓCZIÁN GÉZA, Etnobotanikai vizsgálatok Répáshután. In: SZABADFALVI JÓZSEF–VIGA GYULA szerk., Répáshuta. Egy szlovák falu a Bükkben. Miskolc, 1984. 229–56), a kelet-szlovákiai (egykor Ung vm.) Szirénfalváról (BÓDI 1983. i. m.), Lónyáról (BABUS JOLÁN, Néprajzi tanulmányok a beregi Tiszahátról. Nyíregyháza, 1976. 136), a kárpátaljai (egykor Bereg vm.) Dercenből (GUNDA BÉLA, Néhány megjegyzés a szláv eredetű gombanevekhez: Ethn. 1976: 226–8), a szintén kárpátaljai Rátból (KÓTYUK ISTVÁN, Népi növényismeret és növénytani szókincs Ráton. In: LIZANEC PÉTER–HORVÁTH KATALIN szerk., Az Ungvári Hungarológiai Intézet tudományos gyűjteménye. Ungvár–Bp., 1993. 75–93), az Ung vidékéről (BÓDI ERZSÉBET, A természetes növénytakaró hasznosítása táplálkozás céljából az Ung vidékén. In: Történelem, régészet, néprajz. Tanulmányok Farkas József tiszteletére. Szerk. UJVÁRY ZOLTÁN. Debrecen, 1991. 163–72), Debrecenből (HOLLÓS 1899. i. m. és 1933.), a Szamoshátról (CSÜRY BÁLINT nyomán: SzamSz.), Kalotaszegről (PENTEK JÁNOS és SZABÓ ATTILA, Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete. Bukarest, 1985. 307–8), külön Magyarvalkóról (VASAS SAMU, A kalotaszegi gyermek. A személyiségfejlődés népi hagyományai Kalotaszegen. H. n., 1993. 108), Várfalváról (egykor Aranyosszék; ZSIGMOND GYÖZÖ közlése), Szászfenésről (egykor Kolozs vm.; GYÖRFFY ISTVÁN, Bokréta erdélyi növénynevekből: SzegFüz. 2. Szeged, 1935. 64–9, 158–67; az ÚMTsz. [1: 486] által is felvett *biribi* alak nyilvánvalóan sajtóhiba *hiribi* helyett), a Sóvidékről (GUB JENŐ, Erdő-mező növényei a Sóvidéken. Korond, 1996.), Gyergyóból (TARISZNYÁS MÁRTON, Gyergyó történeti néprajza. Bukarest, 1982. 42–4; RAB JÁNOS, Népi növényismeret a Gyergyói-medencében. Csíkszereda, 2001. 214), az egykori Udvarhelyszékből (ZSIGMOND GYÖZÖ közlése), Háromszékből

(GAZDA KLÁRA, Adatok a sepsiszentkirályi gyűjtőgető gazdálkodáshoz. Aluta 2. 1970–1: 421–8, UŐ., Gyermekevilág Eszteleken. Bukarest, 1980. 457; ZSIGMOND i. m.), Bogdánfalváról (CSÜRY BÁLINT, Növénynevek Bogdánfalváról: MNy. 43. 1933: 249–51, 316–21), Tatrangról (PÁL ANDRÁS, Csángó növénynevek: Nyr. 43. 1914: 379), a moldvai Csíkból (BENEDEK H. ERIKA, Adalékok egy moldvai csángó falu népi növényismeretéhez: Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 5. Dolgozatok a moldvai csángók népi kultúrájáról. Kolozsvár, 1997. 150–68) és Külsőrekecsinből (GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA – SZABÓ T. ATTILA, A moldvai csángó nyelvjárás atlasza 1–2. MNyTK. 193. Bp., 1991. 516, 13. gyűjtőpont).

Boletus sp.	Cantharellus cibarius	Lactarius piperatus	
Szlavónia	<i>vargánya</i>	<i>csibecsöpörke</i>	<i>paprenyacska</i>
Órség	<i>vargánya</i>	<i>nyúlgomba, nyulica</i>	<i>köserűgomba</i>
Farkasfa	<i>vargánya</i>	<i>nyulicska</i>	<i>köserűgomba</i>
Göcsej	<i>vargánya</i>	<i>nyulica, nyúlgomba</i>	<i>keserűgomba</i>
Zalabaksa	<i>vargánya</i>	<i>nyúlgomba</i>	<i>keserűgomba</i>
Ományság és Somogy	<i>vargánya</i>	<i>nyúlgomba</i>	<i>keserűgomba</i>
Nagykőnyi	<i>vargánya</i>	<i>nyulfülű gomba,</i> <i>róka gomba</i>	<i>keserűgomba</i>
Szekszárd	<i>vargánya</i>	<i>nyulfülegomba</i>	<i>keserűgomba</i>
Kiskanizsa	<i>vérgánya</i>	<i>nyulgomba</i>	<i>köserűgomba</i>
Bakony	<i>tinóru,</i> <i>vargányo</i>	<i>csibegomba,</i> <i>nyúlgomba</i>	<i>keserűgomba</i>
Veszprém	<i>vargánya</i>	<i>nyúlgomba</i>	<i>keserűgomba</i>
Palócföld	<i>tinóra,</i> <i>igazi gomba, cepe</i>	<i>csirkegomba</i>	<i>keserűgomba,</i> <i>keserűgomba</i>
Medvesalja	<i>szepe</i>	<i>csirkegomba</i>	<i>keserűgomba</i>
Bernecebaráti	<i>tinórka(gomba)</i>	<i>csibiske(gomba)</i>	<i>keserűgomba</i>
Mátra	<i>cepe, pesze, szepe</i>	<i>csirkegomba,</i> <i>csibegomba</i>	<i>keserűgomba</i>
Gyöngyös	<i>peszegomba</i>	<i>csirkegomba</i>	<i>keserűgomba</i>
Répáshuta	<i>tinóru,</i> <i>vargánya</i>	<i>csirkegomba</i>	<i>keserűgomba</i>
Szírénfalva	<i>tinóru(gomba)</i>	<i>csirkegomba</i>	<i>keserűgomba</i>
Lónya	<i>tinóurigomba</i>	<i>csirkegomba</i>	<i>keserűgomba</i>
Dercen	<i>tinórugomba</i>	<i>tyúkgomba</i>	<i>keserűgomba</i>
Rát	<i>fejirigomba,</i> <i>tőgyfagomba</i>	<i>csirkegomba</i>	<i>keserűgomba</i>
Ung vidéke	<i>tinorú</i>	<i>csirkegomba</i>	<i>keserűgomba</i>
Debrecen	<i>tinorú</i>	<i>csirkegomba</i>	–
Szamoshát	<i>tinóurigomba</i>	<i>csirkegomba</i>	<i>keserűgomba</i>
Kalotaszeg	<i>hiriba stb.</i>	<i>csirkegomba,</i> <i>róka gomba,</i> <i>sárgagomba</i>	<i>keserűgomba</i>
Magyarvalkó	<i>tehéngomba</i>	<i>sárgagomba</i>	<i>keserűgomba</i>
Várfalva	<i>pitonka,</i> <i>vargánya, hiribi</i>	<i>róka gomba</i>	<i>keserűgomba</i>
Szászfenes	<i>hiribi</i>	<i>sárga róka gomba</i>	<i>keserűgomba</i>
Sóvidék	<i>hiribgomba,</i> <i>hiribigomba,</i>	<i>róka gomba</i>	<i>keserűgomba</i>

	<i>örménygomba,</i> <i>örméngomba,</i> <i>úrigomba</i>		
Gyergyó	<i>hirip(gomba)</i>	<i>róka</i> <i>gomba</i>	<i>keserűgomba</i>
Udvarhelyszék	<i>hirib</i>	<i>róka</i> <i>gomba</i>	<i>keserűgomba</i>
Háromszék	<i>medvegomba</i>	<i>róka</i> <i>gomba</i>	<i>keserűgomba</i>
Bogdánfalva	<i>hilib</i>	<i>róka</i> <i>gomba</i>	<i>keserűgomba</i>
Tatrag	<i>medvegomba</i>	<i>róka</i> <i>gomba</i>	<i>keserűgomba</i>
Csik	<i>bighélib</i>	<i>róka</i> <i>gomba</i>	<i>szősze,</i> <i>keserűgomba</i>
Külsőrekecsin	<i>hirib</i>	<i>róka</i> <i>gomba</i>	<i>keserűgomba.</i>

A továbbiakban a hivatalos magyar elnevezés mellett a gombafaj latin nevét általában csak első említésekor adom meg. A fogyasztható csiperke-, tinóru-, özláb-, keserű-, sőt galambgombafajok egy részének pontos elkülönítése, azonosítása problematikus. Például, bár talán egyes részletezőbb népi rendszerek is megkülönböztetik őket, nehéz az ízletes vargányát (*Boletus edulis*) a nyári vargányától (*Boletus aestivalis*) megkülönböztetni. Így a szigorúan természettudományos megközelítéshez képest – már csak a források jellege miatt is – némi nagyvonalúsággal élek.

A három gombaféle megnevezése közül csak a *keserűgomba* elnevezés – Szlavóniát és szórványosan néhány más vidéki helységet leszámítva – általános az egész magyar nyelvterületen (ÚMTsz.). A többi, változatos megnevezés mintegy láncszerűen kapcsol össze viszonylag távoli tájakat, nyugaton a *vargánya* – *nyúl**gomba*, északon a *tinóru* – *csirke**gomba*, Erdélyben a *hirib* – *róka**gomba* pár előfordulása a legtipikusabb. (A róka*gomba* elnevezéseiről hasonló általános megállapítást tett GREGOR i. m. 43.) Azonban egy-egy kisebb-nagyobb tájegységen belül is több variációt találhatunk, amire például szolgálhatnak a vargánya dél-gömöri elnevezései: „a Szuha völgyében *tinóru gombának*, Medvesalján *szepének*, a Csermosnya völgyében *bábas* vagy *bábaska* vagy *vastaglábú gombának*, a Murány völgyében *pencernek* nevezik” (ZSUPOS 1987. i. m. 40). A *tinóra* vagy a ritkább *igazi gomba* megnevezések mellett egyes palóc falvakban *sarjúgomba* a vargánya neve, „mert kaszáláskor szedik”, néhol (Borsodnádasd, Fedémes, Tamalelesz, Egerbocs) *cepe* a neve (SCHWALM i. m. 418). Gömörhöz hasonlóan a vargányának számos elnevezése ismeretes Kalotaszegről is: *disznógomba*, *hiriba(gomba)*, *hiribe(gomba)*, *hiribi*, *hiripegomba*, *hiribgomba*, *kenyér**gomba*, *kenyirgomba*, *kényirgomba*, *mijókgomba*, *pitánka*, *pitërka*, *tehéngomba*, *tinóri* (PÉNTEK–SZABÓ i. m. 307).

Az Erdélyben páratlanul népszerű „gombáskönyv” (VERESS MAGDA, *Gombáskönyv*. Bukarest, 1982. 29) szerzője szintén a sárga róka*gombát* és az ízletes vargányát választotta példának: „A lakosság bizonyos gombafajokat vidékenként más és más névvel jelöl (az ízletes vargánya neve például a Sóvidéken *kenyér**gomba*, *úrigomba*, *Máté**gomba*; Biharban ugyanez *tönkösgomba*, *hiribgomba* stb.) – és fordítva: tájegységenként más és más gombafajokat jelölnek ugyanazzal a névvel (olyik vidéken a sárga róka*gombát* nevezik *csirke**gombának*, máshol a mezei szegfű*gombát* stb.)” ZSIGMOND GYÖZÖ gyűjtése szerint az ízletes vargánya egyik megnevezése az egykori Maros vármegye területén *máté**gomba* (*máté* a medve székelyföldi megnevezése, MTsz.; ugyanakkor nem zárható ki Szent Máté napjával való kapcsolata sem), Biharban pedig *tinóri*. A Sóvidéken a vörös érdesnyelű tinóru (*Leccinum auranticum*) neve *máté**gomba*, de szórványosan más tinóru fajokat is így neveznek (GUB i. m. 80). Aligha van igaza a főleg Kiskunfélegyháza vidékének népi gombaismeretére támaszkodó KRÉBECZ JENŐNEK, aki szerint a sárga róka*gombát* „A falusiak *róka**gomba* néven ritkán nevezik, színe után többnyire *tojás**gomba*, *csibegomba* vagy *sárga**gomba* a népi neve” (KRÉBECZ, *Gomba*atlasz. Bp., 1988. 136). Mint említettem, Nagykovácsiban a *róka**gomba* mellett *nyul**fülű gomba*, Szekszárdon *nyul**fülegomba* a róka*gomba* elnevezése (SZ. BOZÓKI–SZABÓ i. m.

87, HOLLÓS 1899. i. m. 146), a *nyúlfulű gomba* a Mátrában „a Pleurotus ulmarius, vagy más nagytermetű, fehér lemezes gombának a neve” (MOESZ 1944. i. m. 112), *nyúl-fulű gomba* KASSAI JÓZSEF hegyaljai adata szerint „egy ehető gombafaj” (Tsz.), ugyanez a név azonban Lakitelek környékén *nyúlfüle*, *nyúlfülegomba* változatban a papsapkák (*Helvella* spp., *Gyromitra* spp.) elnevezése (SIMON ISTVÁN szíves közlése). A hagyományosan itt is, sőt szórványosan szerte a magyarságnál és Európában fogyasztott papsapka gombák ugyanis általában csak ismétlődő, rendszeres fogyasztás esetén okoznak mérgezést. A környékről a papsapkák népi neveként KRÉBECZ a *ful-gomba* elnevezést említette (i. m. 167), amely más vidékeken is olykor a papsapkákat jelöli (KICSÍ SÁNDOR ANDRÁS, *Fülgomba*: MNy. 1995: 355–61).

A keserűgomba (*Lactarius piperatus*) és a pelyhes keserűgomba (*Lactarius vellereus*) Eurázsia Nyugat-Európától Japánig terjedő sávjában, sőt Észak-Amerikában is terem. A pelyhes keserűgomba a keserűgombáéval azonos termőterületen jelentkezik (lomberdőkben, főleg tölgyes-bükkös vegyeserdőkben, gyertyánosokban), de rendszerint a keserűgomba terméséideje (általában július–szeptember) után (augusztus–november). Közeli rokonuk még az Európában és Észak-Amerikában egyaránt megtalálható zöldülőtejű *Lactarius pergamenus*, amely csípősebb ugyan, de többnyire a *Lactarius piperatus*-szal egyformán kedvelt. A keserűgombák bonyolult, népi és tudományos megítélésével behatóan foglalkozik a sepsiszentgyörgyi székhelyű, főleg erdélyi, de magyarországi tagokat is magának tudó, 1999 májusában alakult László Kálmán Gombászegyesület (Zsigmond Győző, Puskás Attila, Sántha Tibor stb.) egyik vezéregyénisége, Pál-Fám Ferenc.

A *keserűgomba* a legkorábbi (1577 k.) adathozható magyar gombanevek között szerepel (GREGOR i. m. 48) és ez az egyetlen gombafaj, amelynek magyar nyelvterületen ilyen egységes az elnevezése. (Kivételes az idézett szlavóniai szerbhorvát jövevényszó *paprenyacsca* és néhány később említendő *csipősgomba* adat.) Konfúziót legfeljebb az okozhat, ahogy azt etnomicológiai művében LÁSZLÓ KÁLMÁN is említi (A brassai és sepsiszentgyörgyi piacon árusított gombák. *Aluta* 8–9. 1976–1977: 210–8), hogy a *Lactarius* nem más tagjai is e néven szerepelhetnek (i. m. 212). Már a Clusius-kódexben (1584 k.) is feltűnik a kenyérgomba (*Lactarius volemus*) és a keserűgomba megkülönböztetésének problémája (GREGOR i. m. 33). A keserűgomba presztízisére jellemző, hogy egy radnóti udvartartási iratban (1672.) is szerepel: „Aszonyu(n)k eo Naga parancsollya hogy kglđ mingiart szorgalmatosan Keserű Gombat kerestessen s külgiön” (SzT.).

Észak-Eurázsia népeire általában mikrofóbia jellemző, s viszonylag kevés számú adat áll rendelkezésre az itt élő nem szláv népek gombaismeretéről (például EDWARD TRYJARSKI, *Turkic Names for Mushrooms. Native Terms and Loan Words*: MSFOu. 158. 1977: 241–54). Az uráli, török, mongol, mandzsu-tunguz népek általában a környező mikofil népektől tanulták a gombaismeretet, s ez szókincsükben is megmutatkozik. A 'gomba' jelentésű szók általában a mongol és mandzsu-tunguz nyelvekben (például halha *mōg*, nanaj *mogo*, klasszikus mandzsu *meḡu*, modern mandzsu *mogó*) a kínai (de ott „barbár” jövevényszó) *mo-gu* 'gomba' átvételei. A modern ujjur *mogu*, *mōgū* és a szalar *mogo* szintén a kínaiból jövevényszók (TRYJARSKI i. m. 249). A tuvaiban a 'gomba' jelentésű szó *mōgū* (E. R. TENIŠEV, *Tuvinsko-russkij slovar'*. Moszkva, 1968. 301) mellett *askīr-čavá*, szó szerint 'mén-csikó' (i. m. 73). A karacsáj-balkárban a talán jövevényszó *džua* (TRYJARSKI i. m. 250) mellett az egyik átfogó 'gomba' jelentésű szó *sangiriū qulaq*, szó szerint 'süket fül', s több más török nyelvben is található 'fül' jelentésű szó (*qulaq*) jelzős szerkezetével képzett átfogó 'gomba' jelentésű szó. Annak megfelelően, hogy – általában más török népekhez hasonlóan (GUNDA 1976. i. m. 228, TRYJARSKI i. m. 242) – a tatárok is alapvetően mikrofóbia és csak a szomszéd népek hatására barátokoztak meg a gombászással, L. T. MAXMUTOVA (Kratkije zametki o xvalynskom govore mišarskogo jazyka. In: *Voprosy dialektologii t'urkskix jazykov* IV. Baku, 1966. 80–3) közlése szerint a különböző tatár nyelvjárásokban különböző jövevényszók jelölik a gombát: a miserben a mordvinból *pangi*, az irodalmi nyelv alapjául szolgáló kazániban *gombā*, a kaszimoviban *gerep*, mindkét utóbbi az oroszról (i. m. 83). A baskirban a 'gomba' jelentésű szó *bəšmāk*, de az észak-nyugati nyelvjárásban – valószínűleg közvetve a tatárból – *gōmba*

(E. F. IŠBERDIN, *Istoričeskoje razvitije leksiki baškirkogo jazyka*. Moszkva, 1986. 105). EDWARD TRYJARSKI is rámutatott, hogy míg a kazáni tatár *gömbä* és a csuvas *kämpa* korai szláv jövevény-szók, a nogaj és ujjur *grib*, a kirgiz *gribok* (orosz kicsinyítő képzővel), mind 'gomba' jelentéssel, újabb átvételek az oroszból (i. m. 248).

Hasonlóképpen kitüntetett státuszú a keserűgomba az igen erőteljes orosz hatást mutató csuvas etnomikológiában is, itt a három általam kiválasztott gombafaj megnevezése: 1. *šura kämpa* 'fehér gomba' (egyértelműen az orosz *belyj grib* tükörszava), 2. *sar kämpa* 'sárga gomba', 3. *kărăš* (M. I. SKVORCOV, *Čuvaško–russkij slovar'*. Moszkva, 1982. 32. színes tábla). A csuvasban – a magyarhoz hasonlóan (GREGOR i. m. 31) – a gombanevek általában *kämpa* (vagy *kämpi*; orosz jövevény-szó) utótagú összetételek, a *kărăš* kivételes. Mindenesetre nem kizárt, s ezt talán később említendő etimológiai összefüggések is támogatják, hogy az ételként fogyasztott gombák közül a magyarságnál a keserűgomba az első lehetett, s talán már a honfoglalás előtt is fogyasztották. Összehasonlító etnomikológiai adalék ehhez BJAMBİN RINCSEN közlése, mely szerint Mongóliában sokféle gomba nő, azonban a mongolok hagyományosan csak a *cagán mög* 'fehér gomba' nevűt fogyasztják (TRYJARSKI i. m. 253), ami talán a keserűgombával azonos, de nem kizárt, hogy a szintén erdei óriás cölöppereszékének (*Leucopaxillus giganteus*, korábbi tudományos neve hatalmas tölcsergomba) és a réteken termő tejpereszékének (*Leucopaxillus lepistoides*) is ez a mongol népi elnevezése. KARA GYÖRGY szerint *cagán mög* 'tejpereszékéhez hasonló gomba' (Mongol–magyar kéziszótár. Bp., 1998. 651). (A szó szerint 'fehér gomba' azonban egészen más gombaféleségeket is jelölhet, például a törökben *ak mantar* 'mezei csiperke', az oroszban *belyj grib* 'vargánya, tinóru'.)

A magyar *gomba*, a csuvas *kämpa*, a kazáni tatár és baskír nyelvjárási *gömbö* kipcsek előzménye a X. századi denalizáció előtti átvétel lehet a keleti szlávból (óoroszából). Az *mb > b* változás ugyanis a szláv nyelvek jelentős részében (így az oroszban és a csehben) már a X. században lezajlott (ószláv *goba*, orosz és ukrán *guba*, cseh *houba*). Honfoglalás előtti ősmagyar–órosz nyelvi kapcsolatok talán már a VI–VII. században léteztek, de a IX. században már bizonyosnak voltak, s valószínűleg a magyar nyelv szláv jövevénytáráinak e korból való rétegét képviselik a *gomba* mellett a *gerenda*, *gerendely*, *lengyel*, *szombat*. Hasonló, talán valamivel későbbi jövevénysszóréteget képviselhetnek a csuvasban a *pěrene* 'gerenda' és *sămat(kun)* 'szombat'. Elképzelhető, hogy a magyar *keserűgomba* szó *keserű* eleme hangátvétellel (metatézissel) és népetimológiával magyarázva bolgár–török jövevénysszónak minősíthető, a csuvas *kărăš* előzményének átvétele lehet. (Hasonló párokat képviselnek a csuvasban és magyarban a *kantár* – *kender*, *kačaka* – *kecske*, *vākār* 'bika' – *ökör*, *jěkēr* 'kettős, pár' – *iker*, *paru* – *borjú*, *šápār* – *seprű*, *söprű* stb. A kérdéskör máig mérvadó, de még távolról sem végleges összefoglalása: LIGETI LAJOS, *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Bp., 1986.)

A magyar nyelvterületen általánosan elterjedt megnevezésre alapozva az illető növény ősi felhasználására, nevének honfoglalás előtti meglétére következtető érvelés jól ismert a magyar néprajzból. Például GUNDA BÉLA így írt (A rostaforagató asszony. Bp., 1989. 72): „A Cannabis sativa a magyar nyelvterületen mindenütt *kender*, s ez a növénynév, a növény természetése, rostjainak feldolgozása honfoglalás előtti, török eredetű. A burgonya csak a XVIII. század második, a múlt század első felében kezdett népünk körében a természetett növények sorába lépni. Különböző irányból, forrásból, eltérő időbeli ingadozással ismerte meg a parasztság a burgonyát, s ezért olyan változatos az elnevezése. Több mint negyven nevét ismerjük (pl. *bandurka*, *indija*, *gruja*, *kolompér*, *kukujó*, *pityóka*, tréfásan *tótfánk*, *svábtök*).” Döntő érv lehet a keserűgomba honfoglalás előtti ismerete mellett, hogy gyakorlatilag az összes (!) többi gombanévtől eltérően, ez a majdnem az egész nyelvterületen általános elnevezés ugyanazt a fajt jelöli. Ugyancsak érvnek hozható fel, hogy a velünk közvetlenül érintkező szomszédainknál is igen kevés gombanév jövevénysszó vagy tükörszó a magyarból, a *keserűgomba* elnevezésnek viszont vannak tükörszói legalábbis néhány szlovák, román és német nyelvjárársban – ezekre még kitérek.

A keserűgomba a magyarságnál az egyik legcentrálisabb gomba és egészen kivételes az, amit róla ZSUPOS ZOLTÁN állít: „A Murány völgyében *zsidógombának* nevezik, ott nem eszik” (1987. i. m. 38), vagy hogy ZAKÁL GYÖRGY 1818-as kézírata szerint az Őrségben sem kedvelték (idézi KARDOS i. m. 17). A *zsidógomba* – miként a szintén etnocentrikus szemléleten alapuló *cigánygomba* Bogdánfalván (CSÜRY 1933. i. m. 250) – nyilvánvalóan a fogyaszthatatlan gombák (legalábbis némelyikének) gyűjtőneve. Kalotaszegen, mégpedig Kispetriben, a sárga rókagomba kapott *zsidógomba* minősítést (PÉNTEK–SZABÓ i. m. 307). Ezek és a hasonló átfogó, negatív kategóriák (például általánosan *bolondgomba*, szórványosan *béka*gomba [ÚMTsz.], *ganéjgomba* [ÚMTsz., PÉNTEK–SZABÓ i. m. 318]) használata a gombákat kevésbé ismerők, irántuk kevésbé érdeklődők esetében a vidéken egyébként jól ismert, fogyasztott gombákra is kiterjedhet, s hasonló jelenség a népi természetismeret más területeiről is ismeretes (KICSI SÁNDOR ANDRÁS, Nádveréb, kásavirág, burján: Nyr. 113. 1989: 349–51). (A *béka*gomba és *ganéjgomba* egyébként Háromszéken szórványosan kimondottan a tintagombafajok [Coprinus spp.] elnevezése [ZSIGMOND i. m. 46], akárcsak a kalotaszegi Magyarvistan a *cigánygomba* [ZSIGMOND GYÖZŐ gyűjtése].)

A magyar és más nemzetiségű néprajzosok és nyelvészek egy része a hazai nemzetiségek körében is gyűjtött. A Derenkéről (Abaúj-Torna vm.) Istvánmajorba telepített magyarországi lengyeleknél a három általánosan választott gombafaj elnevezése: 1. *tinoru* (magyar jövevényszó), 2. *kurcentka*, 3. *osipnioki* (BÖDI, Egy magyarországi lengyel falu táplálkozása. Debrecen, 1984. 106), a répáshutai szlovákoknál 1. *grib*, 2. *kurcatka*, *kurcatky*, 3. *horkine* (KÓCZIÁN i. m. 253), a háromhutai (Óhuta, Középhuta, Újhuta) szlovákoknál 1. *grib*, *červenak*, 2. *kurcatka*, 3. *horkiňa* (UJVÁRY, NéprÉrt. 1957: 234–5), a pilisszántói szlovákoknál 1. *hrib*, 2. *kurátka*, 3. *horká huba* (a *hrib* mellett a *huba* az általános ’gomba’ jelentésű szó, GREGOR F., Der slovakische Mundart von Pilisszántó. Bp., 1975), a magyarországi vendeknél pedig 1. *grbájn*, 2. *leszicsica*, 3. *mléica* (CSABA JÓZSEF, Gombafélék gyűjtése és felhasználása a vendeknél: Ethn. 1945: 70–2). A répáshutai *horkine*, a háromhutai *horkiňa* és a pilisszántói *hurká huba* minden bizonnyal a magyarból (*keserűgomba*) tükörszók, a vargánya megnevezésére pedig – a legkedveltebb gombafajt kiténtető szabályos polyszemiával – egy általános ’gomba’ jelentésű szó (*grib*, *hrib*) használatos. A szlovén nyelvjárásokban egyébként – valószínűleg a gyűjtőgetők tabuja miatt is – a vargánya megnevezése hallatlan változatosságot mutat (KISS LAJOS, Vargánya: MNy. 1969: 456).

Ugyancsak tanulságos adatokkal szolgálhatnak az egykori Magyarország területéről, környező népek kifejezéseit regisztráló gyűjtések. Kalotaszegen a három kiválasztott gombafaj román megnevezései (PÉNTEK–SZABÓ i. m. 307): 1. *hiribă*, *pitărcă*, *pitărci*, *pt’itarcă*, 2. *bibiléř*, *buréte rořu*, *buréři crai*, *buréři domněřti*, *buréři galbeni*, *domniřori*, *gălbănuři*, *nemțiřori*, 3. *buréři usturoi*, *usturoi*; a Meszes-hegység vidékén beszélt románban: 1. *hiribele*, 2. *bureři galbini* ’sárga gomba’, 3. *bureři usturoi* ’fokhagymagomba’ (IOAN AUGUSTIN GOIA, Zona etnografică Meseř. București, 1982. 63); az előpataki (egykor Háromszék vm.) románban (ZSIGMOND GYÖZŐ gyűjtése): 1. *mitărcă*, *minătarcă*, 2. *urechiușă*, 3. *burete lăptos*.

Erdélyben különösen jelentősek CONSTANTIN DRĂGULESCU román gyűjtései. (Magyar gyűjtései egyelőre feldolgozatlanok.) A Nagyszeben vidéki románban 1. *milătarcă*, *pietroasă*, *minătarci*, *minăduci*, *minăduică*, *minădoică*, *minădoici*, *minățircă*, *milodorci*, *ciuperci*, *bureři pietroși*, *hrib*, *pita vacii*, *pitoance*, 2. *bureři galbeni*, *gălbiori*, *nemțiřori*, *urechiușe*, *urechiuși*, *ciuciuleți*, 3. *bureři usturoși*, *bureři iuři*, *bureři albi* (*alghi*), *burete*, *lăptuci*, *bureři de lapte*, *porceni*, *burete porcesc* (DRĂGULESCU, Botanica populară în Mărginimea Sibiului. Sibiu, 1992. 132–4); a Fogaras vidéki románban 1. *ciuciulei*, *ciuperci de fag*, *ciuperci de grătie*, *ghinėtărci*, *hireb*, *hiribăiă*, *milătarcă*, *milătarci*, *milătargă*, *mănătarcă*, *mănătarci*, *minătarci*, *minėtărci*, *mănătarcă*, *mănătarci*, *mitărci*, *mitărci de codru*, *mnițărci*, *mnițărci de toamnă*, *nițărci*, *repi*, *turculeț de toamnă*, 2. *bureři galbeni*, *ciuciulei*, *ciuciulei galbeni*, *ciuculeți*, *gălbioare*, *gălbiori*, *urechiușă*, *urechiușe*, *urechiuși*, *urechiuși galbeni*, 3. *burete*, *bureři*, *bureři albi*, *bureři de-i iuři*, *bureři de lapte*, *bureři iuři*, *bureři pișcoși*,

bureți usturoși, bureți lați, iuțari, lăptuci, milătărci usturoas, (DRĂGULESCU, Botanica populară în Țara Făgărașului. Sibiu, 1995. 159–61).

Egy archaikus román nyelvjárást beszélő dél-dunántúli beás cigányoknál, akik sok gombát ismernek, magyar (esetleg közvetlenül délszláv) jövevényszó a *vărgână*, a *Boletus* és *Suillus* fajok neve (ORSÓS ANNA, Beás–magyar kézisztótár. Kaposvár, 1997. 101), míg *buretyé jutyé* (szó szerint 'csípős gomba') a 'keserűgomba' (i. m. 21).

A Beszterce környéki szász nyelvjárásban a következő, elsősorban *Schwām, Schwôm, Schwum* 'gomba' utótagú összetételeket (ilyenkor kötőjelet tett az elnevezés első tagja után) regisztrálta páratlanul részletes gyűjtésében FRIEDRICH KRAUSS (Nösnerländische Pflanzennamen. Ein Beitrag zum Wortschatz der siebenbürger Sachsen. Beszterce–Bistritz, 1943. 621–4, 636–7): 1. *Bruitt-* ('kenyér-gomba'), *Hiarösthirip* ('ősi hirib'), *Hirip, Hiripch, Hiripsch, Härīb, Rib, Pisdank, Summərrib* ('nyári hirib'), *Štê-*, 2. *Buret-kō, Buotter-, Potter-* ('vajgomba'), *Āer-* ('tojás-gomba'), *Fuss-* ('róka-gomba'), *Gəlbior, Gəlānk* és *Gəlāmtchə r* (a *Gelbling* helyi változatai), *Hassəl-* ('nyúl-gomba'), *Hine-* ('tyúk-gomba'), *Hiarəschkər* ('úr-gomba'), *Hānkəl-* ('csirke-gomba'), *Mirschər, Saffər-* ('sáfrány-gomba'), *Gəsl-, Giel-, Gial-* ('sárga-gomba'), *Giel Tschuperka*, 3. *Briūt-* ('kenyér-gomba'), *Buret, Waiss Buret, Gəstapp-, Malichburet, Mälich-* ('tej-gomba'), *Fäfflōlānk* ('bors-gomba'), *Saiōlānk* (a *Säuerling* 'savanyú-gomba' változata), *Schōfburet, Guarz-* ('keserű-gomba'), *Pätschich-* ('csipős-gomba'), *Sauər-* ('savanyú-gomba'), *Waiss-* ('fehér-gomba'), *Wäiss Tschuperke, Waiss Wält-, Waissmalich-* ('fehér tej-gomba').

A Késmárk környéki cipszer nyelvjárásban 1. *Gribook, Griпки* (szlovák jövevényszók; JULIUS GRĚB, Zipser Volkspflanzen. Ihre Namen und Rolle in unserem Volksleben. Kásmark, 1943. 109), *Pēzlēng* (*Pilzling*; i. m. 177), 2. *Botterschwom* (*Butterschwamm*), *Eierschwom* (*Eierschwamm*), *Gale Schwamm, Hinnerfisserchen* (*Hühnerfüsschen*; i. m. 87, 92, 121), 3. *Mēlichschwom* (*Milchschwamm*; i. m. 162).

DRĂGULESCU gyűjtésében érdekesség, hogy az erdélyi románban szórványosan (például a Nagyszeben és Fogaras vidékiben egyaránt) *burete* (és többesben *bureți*) 'keserűgomba' (*Lactarius piperatus*), *ciuperci* és *bureți* (mindkettő többesben) Nagyszeben vidékén 'ízletes vargánya' (1992. i. m. és 1995. i. m.) – ez az említett, a legkedveltebb gombafajit kiténtető szabályos polyszémia esete. A fentebb idézett német példák némelyike (Beszterce környéki, románból eredő jövevényszó a *Buret* és *Buret-kō*, cipszer, szlovákból érkezett jövevényszó a *Gribook* és *Griпки*, illetve *Pēzlēng*) arra utal, hogy a keserűgomba, de különösen a vargánya kiténtett gomba (volt) a régi Magyarország németiségénél – a tulajdonképpen 'gomba' jelentésű szó, esetleg jövevényszó jelölte.

Bár – mint a vend, néhány román és német példa is mutatja – a környező nyelvekben a keserűgomba (és kenyér-gomba) megnevezésére általános a 'tejgomba' elnevezéstípus, ez a magyarra nem jellemző (bár az ÚMTsz. 2: 656. számon tart *tejesgomba* adatot). Ugyancsak, bár több környező nyelvből ismert a keserűgomba megnevezésére a 'borsgomba' elnevezéstípus, a magyarban erre nem használatos, a *borsgomba* (*borosgomba* stb. variánsokkal) Háromszéken a piruló galóca (*Amanita rubescens*) (ZSIGMOND i. m. 45), esetleg olykor a nagy őzlábgomba (*Macrolepiota procera*) vagy más hasonló őzlábgombák megnevezésére szolgál.

Az a XX. században is igen gyakori, hogy egy-egy addig fogyasztatlannak tartott gombafajt idegenek kedveltették meg egy vidék lakóival. Például GAZDA KLÁRA közlése szerint a *borsgomba* (vagy *galóca-gomba*) néven ismert piruló galócát 1920 körül egy Sepsiszentgyörgyön dolgozó német mérnök hozta divatba a környéken (GAZDA i. m. 1970. 422, LÁSZLÓ i. m. 212, 215, 217; Brassó vidékén *gyöngygomba* néven ismerik). A piruló galóca gyűjtésének azonban a német mérnöktől független hagyománya is lehetett Háromszéken. ZSIGMOND GYÖZÖ közlése szerint a *borsgomba* nemcsak Háromszéken néhol, hanem Udvarhelyszéken is a szórványosan fogyasztott piruló galóca elnevezése. Talán ide kapcsolható CSÜRY bogdánfalvi *bőrszika-gomba* 'egy ehető gombafaj' adata (1933. i. m. 249), s talán más *borszika(gomba)*, *borsosgomba* stb. adatok is (ÚMTsz.). PÉNTEK JÁNOS és SZABÓ ATTILA árapataki gyűjtésében (Egy háromszéki falu népi növényismerete: Ethn.

1976: 203–10) a *borosgomba* a piruló galócahoz több tekintetben hasonló nagy őzlábgomba elnevezéseként szerepel (i. m. 210). KRÉBECZ JENŐ megfigyelése szerint egyes vidékeken az *őzlábgomba* a piruló galóca elnevezése (i. m. 44). A háromszéki Komandón *borshátú gomba* 'piruló galóca', Kőröspatakon a *borsikagomba* a 'büdös galambgomba (Russula foetens)' megnevezése (ZSIGMOND i. m. 53). A *borsgomba* valószínűleg szláv tükörszó: a szerbhorvátban a *papar* 'bors' szóból képzett *paprenjača* (amely a szlavóniai magyarba *paprenyacska* 'keserűgomba' jelentéssel került át, a szerbhorvátban a keserűgomba általában *mleičnica* 'tejgomba') jelöli a piruló galócát, *paprenjak* – *lisica* ('róka') mellett – a sárga rökagombát. MOESZ GUSZTÁV (Gombák a Székelyföldről. In: CSUTAK VILMOS szerk., Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves évfordulójára. Sepsiszentgyörgy, 1929. 545–54) idézi SZILVÁSSY JÁNOS közlését, mely szerint Borszéken (Kerekszék havason) a piruló galóca neve *sarvasgomba* (i. m. 551).

Kimondottan rejtélyes a vargányafajok palócföldi, HOLLÓS LÁSZLÓ, MOESZ GUSZTÁV, CS. SCHWALM EDIT és ZSUPOLZ ZOLTÁN gyűjtéséből már idézett *cepe*, *szepe* elnevezése. E gomba-név *cepe*, *szepe*, *pece*, *pesze* változatokban csak néhány helységről ismert (Nógrád, Heves, Pest, Gömör vm., MTsz; IMRE SAMU és KÁLMÁN BÉLA gyűjtése szerint Bolykon, egykor Nógrád vm. *szépé* változatban: MNy. 6. 1960: 144) és csak a XIX. század első felétől adatolható, etimológiája vitatott (GREGOR i. m. 23). ECKHARDT SÁNDOR (MNy. 1938: 251), majd MOESZ (1944. i. m. 111) vetette fel, hogy az Eger vidéki *cepe*, *pece*, *cepegomba*, *pecegomba* változatok esetleg a gascogne-i eredetű, de közfrancia *cèpe* 'ízletes vargánya' szóból erednek, amely talán a középkori telepések (vagy szerzetesek) révén került a helyi nyelvjárásokba. Ismeretes, hogy a XII–XIII. században virágzó francia telepések voltak Magyarországon (legalábbis Eger vidékén és Szepesben), s egyes helyeken még a XVI. században is beszéltek franciául. Hasonló jelentőségű táplálékot jelöl még a francia jövevényszó *márc* és *paréj* is. Adalékként szolgálhat, hogy az ízletes vargánya mai angol szakácskönyvekben is *cep*, *cèpe* néven szokott szerepelni (JANE GRIGSON, The Mushroom Feast. Harmondsworth, 1978. 8). A szó francia eredeztetésének két legfőbb akadályá azonban egyrészt a magyar szó kései felbukkanása (bár ezt valamelyest magyarázhatja tájszó jellege), valamint főleg az, hogy nem valószínű, hogy a korabeli jövevény telepések vagy szerzetesek nyelvében meglehetősen, mivel a franciában is tájszó volt és Magyarországon főleg vallon telepések létezéséről tudunk (BÁRCZI: MNy. 1939: 245–7).

CSEFKŐ GYULA (MNy. 1951: 365) a *szepegomba* összetételt a *szepe* 'szöke' előtaggal magyarázta (GREGOR i. m. 1973. 23; MOLNÁR NÁNDOR, A magyar mezőgazdasági szókincs története. Gödöllő, 1987. 316). Nem kizárt az sem – és ezt tartom legvalószínűbbnek –, hogy CSEFKŐ javaslatát némiképp módosítva az összetétel jelentése (a *szepe* 'vörös' jelentését feltételezve) 'vörösgomba', hiszen hasonló jelentésű elnevezés legalábbis több szláv nyelvből ismert különösen a vörös érdesnyelű tinórú (*Leccinum auranticum*) megnevezésére (például orosz *krasnyj grib*, *krasnik*, V. A. MERKULOVA, O terki po ruszskoj narodnoj nomenklature rastenij. Moszkva, 1967. 196; belorusz *krasny gryb*, *krasovik*, G. I. SERŽANINA – I. J. JAŠKIN, Griby. Minszk, 1986. 118–20). (Az oroszban és beloruszban, néhány más szláv nyelvhez és kultúrához hasonlóan, a vargányafajokat páratlan részletességgel tartják számon a népi rendszerek.) A *szepe* javasolt etimológiáját támogatja még a vargánya (vagy esetleg csak valamely vargányafaj) UJVÁRY ZOLTÁN gyűjtötte, abaujzempléni hegyvidéki (Regéc, Mogyoróska, Baskó, Komlóska, Háromhuta *cservenyka(gomba)* elnevezése (NéprÉrt. 1957: 234, ÚMTSz.). Ugyanebben a közlésben a háromhutai szlovákból is szerepel a *červenak*, *červeňak* azonos jelentésben (a szlovák *červený* 'piros, vörös' melléknév -ák képzős származéka), hasonló elnevezés ismeretes például a lengyelből is, s a magyarban nyilvánvalóan a szlovákból átvétel (GREGOR 1973. i. m. 6–7). További párhuzam például, hogy a bolgárban is a vargánya egyik neve *červenuška*.

Nem valószínű azonban, hogy az Új Magyar Tájszótár által számontartott *vörös-*, *vörösbélű-* és *vöröshátú-gomba* elnevezések (ÚMTSz. 1: 656) vagy a németből adaptált, KESZEI JÁNOS által összeállított erdélyi fejedelmi udvari szakácskönyvben, három receptben is (Bornemissa Anna

szakácskönyve. 1680-ból. Közzéteszi LAKÓ ELEMÉR. Bukarest, 1983. 216) szereplő *veresgomba* elnevezések a vargányát jelölnék. A *vörös-gomba* Kopácson (LÁBADI i. m. 83), a *veresgomba* Debrecenben, a *vörösbélű gomba* Szekszárdon egyértelműen a réti csiperkét jelöli (HOLLÓS i. m. 1899. 146), a *vörös-gomba* Kecskeméten a rózsáslemező pereszke (*Tricholoma orirubens*) elnevezése (HOLLÓS 1899. i. m. 146). A *veresgomba* egyértelműen egy további gombafajt, a légyölő galócat (*Amanita muscaria*) jelöli BECSKEREKI VÁRADI SZABÓ GYÖRGY „Medicusi és borbélyi mesterség című” kéziratában (1698–1703): „Szent Iván havában az legyek meghalnak az veres gombától, az ki az erdőkön terem, ha megvagdalják, egy tálba teszik, tejjel megöntözik, de oly helyre kell tenni, hogy ebek, macskák meg ne egyék, mert ők is meghalnak tőle” (In: Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből. Szerk. HOFFMANN GIZELLA. Bp., 1989. 431, K 1404).

A *szepe* francia eredetű azonban nem azért zárható ki, mert „távoli”. A távoli eredetűséghez analógia, hogy a Kárpát-medencében talán csak néhány évszázada centrálisnak számító vargányák (tinóruk) kalotaszegi magyar elnevezései közül a *pitánka* és a *pitërka* távoli balkáni – a románon keresztül bolgár (*mamatarka* ’ízletes vargánya’), újjörög (*manitári* ’gomba’) és török (*mantar* ’gomba’) – kapcsolatokat mutat. A török *mantar* egyébként korai, valószínűleg XI. századi, anatóliai jövevényszó a görögből (TRYJARSKI i. m. 243). Az erdélyi román nyelvjárásokban előforduló változatok (*minătarcă, mitarcă, nitarcă, pitarcă, pitoancă* stb., PANȚU i. m. 167) legalábbis némelyike valószínűleg csak népetimológia révén áll kapcsolatban a *pită* ’kenyér’, *pitân* ’árpa- vagy rozscipó’, *pitâr* ’pék’ szókkal, bár akad olyan vélemény is, mely szerint a román *pitarcă* „az újjörögből való *pită* ’kenyér’ származéka” (BAKOS FERENC, A magyar szókészlet román elemeinek története. Bp., 1982. 471). Ez a *pită* a románban azonban közvetlenül inkább a bolgárból átvétel, akárcsak a *minătarcă*. Kalotaszegen az ’ízletes vargánya’ jelentésű *kenyérgomba* talán a helyi román *pitarcă* tükörszava, s jövevényszóként (*pitánka, pitërka*) is megvan a helyi magyar nyelvjárásokban (PÉNTEK–SZABÓ i. m. 1984. 307).

Az ízletes vargánya szerte Erdélyben és vidékén (Szilágy, Szatmár, Moldva stb., BAKOS i. m. 381), több alakváltozattal (MTsz. 1: 866, ÚMTsz. 2: 951, 959) elterjedt *hirib* elnevezése román (közvetve ukrán) jövevényszó (GREGOR 1973. i. m. 22–3, BAKOS i. m. 260). Mádéfalván (Felcsík) az ízletes vargánya elnevezése *németgomba*, Szolokmán (egykor Marosszék) *örménygomba* (ZSIGMOND GYÖZÖ gyűjtései, i. m. 45), Sóvidéken szintén *örménygomba, örménygomba* (GUB i. m. 75), s ez valószínűleg arra utal, hogy valóban németek és örmények ismertették meg e vidékeken.

A jellegzetesen erdélyi gombanevek egy része valószínűleg még a román közvetítés előtti, nehezen azonosítható szláv hatás tanúsága lehet. Például a háromszéki és csíki, az ízletes vargányát és más vargányafajokat jelölő, már említett *medvegomba* elnevezés (GREGOR 1973. i. m. 30, 48, ÚMTsz. 3: 1029) sem kizárt, hogy valamely szláv nyelvből tükörszó. (Elképzelhető, hogy a *medvegomba* sóvidéki, marosszéki változatának tekinthető a *mátégomba* kifejezés – de talán, s erre még visszatérek, Szent Máté apostol napjával is kapcsolatba hozható.) Az orosz egyes nyelvjárásaiban szintén az ízletes vargánya neve *medvežnik, medvežanik* (MERKULOVA i. m. 197), s a Nyugat- és Kelet-Európában egyaránt fogyasztott, de általában (a magyarságnál mindenképpen legfeljebb, Háromszéken is, ZSIGMOND i. m. 47) csak perifériális sárga gerebengomba (*Hydnum repandum*) belorusz elnevezései között is szerepelnek a *m’advedz’, m’advedzik, v’admedzik* stb. változatok (SERŽANINA–JAŠKIN i. m. 104). Nyárutón és kora őszön általános a sárga rókagomba, sárga gerebengomba és az ízletes (vagy nyári) vargánya együttes előfordulása, s az állatnevekből vett gombanév-metaforáknál maradvá a „rókagombához” képest mindkét másik lehet „medvegomba”. Ami pedig a háromszéki és csíki *medvegomba* szláv tükörszóként való magyarozatát illeti, ezt valószínűsíti – de nem bizonyítja –, hogy a románból ezidáig nem ismeretes ’medvegomba’ jelentésű gombanév, s a tinóruféleket a háromszéki és csíki magyarok évszázadokkal a románok érkezése előtt megismerhették korabeli szláv szomszédaiktól. Jellegzetesen székely gombanevek és valószínűleg szláv tükörszók a *rókagomba* és a *borsgomba*. Például a románban sem a sárga rókagomba

(PANŤU i. m. 36), sem – tudtommal – más gombák megnevezései között nem szerepel a „rókagomba” megnevezéstípus.

Az említett csuvas (és néhány később említendő, távolabbi) párhuzam alapján gyanítható, hogy a vizsgálatra kiszemelt három centrális gomba közül a keserűgomba ismerete talán a honfoglalás előtti bolgár-török kulturális hatásnak tulajdonítható. (Talán ez lehetett az őseink által megismert első fogyasztható gomba, míg a légyölő galócát bódítószerként, a pöfetegeket és taplókat vérzéscsillapítóként használták. Ez utóbbi gombacsoportról magam is megemlékeztem: KICSÍ SÁNDOR ANDRÁS, Vérzéscsillapító tapló és pöfeteg a magyar népi gyógyászatban: Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 6. Kolozsvár, 1998. 277–80.) GUNDA BÉLA több tanulmányban hívta fel a figyelmet tejoltó gombák jelentőségére (Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen, 1956.; Tejoltó növények a Kárpátokban. Ethn. 1967: 161–75), s megemlíti, hogy erre a célra népünk elsősorban a keserűgombát, elvéve a júdásfület használta (GUNDA 1956. i. m. 93, 1967. i. m. 162–3). Elképzelhető tehát az is, hogy a magyarság a keserűgombát először tejoltóként ismerte meg, s csak később tért rá fogyasztására.

A rókagomba ismerete viszont szinte bizonyosan szlávoktól átvétel: GREGOR FERENC, majd KISS LAJOS (Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. NytudÉrt. 92. Bp., 1976.) mutatta ki, hogy a sárga rókagomba elnevezései közül mind a *csirkegomba*, *csibegomba*, *tyúkgomba* (GREGOR 1973. i. m. 37–9, KISS 1976. i. m. 37–8, 192, MOLNÁR i. m. 315–6), mind a *nyúl-gomba* (GREGOR 1973. i. m. 41–2, KISS 1976. i. m. 136–7, MOLNÁR i. m. 316), mind a *rókagomba* (GREGOR 1973. i. m. 42–3, KISS 1976. i. m. 151–2) szláv tükörszók a magyarban. A vargánya népi ismerete és elnevezései heterogénebb forrásokra vezethetők vissza. Legáltalánosabb elnevezései közül a *vargánya* szerbhorvát jövevényszó (KISS 1968. i. m., GREGOR 1973. i. m. 19–20), a *tinóru* (eredetileg *tinóorrú*) valahonnan tükörszó lehet (GREGOR 1973. i. m. 29–30), az említett *hirib* a románból átvétel. (A románban viszont az izletes vargánya és általában a vargányafajok elnevezései közül a két legáltalánosabb szláv jövevényszó, a *hrīb* az ukránból, a *minätarcă* a bolgárból.)

Az újabbban regisztrált gömőri gombanevek közül különösen érdekes az egyébként igen periferiális (LÁSZLÓ i. m. 212) pelyhes keserűgomba (*Lactarius vellereus*) *herécs* elnevezése a Turóc völgyéből (UJVÁRY ZOLTÁN, Népi táplálkozás három gömőri völgyben. Debrecen, 1991. 39). Ugyanis a XVI. századtól adatolható *herencs* szót és változatait (a Bakony vidékén *herincs*, HEGYI i. m. 187) GREGOR FERENC még dunántúli tájszónak vélte és a szerbhorvát *hrč* gombanevből származtatta (1973. i. m. 9–10). Ehhez képest például a beloruszban egy náluk egészen centrálisnak számító (és a náluk is nagyon periferiális pelyhes keserűgombára nagyon hasonlító) keserűgombafaj (*Lactarius resimus*) népi elnevezései között szerepelnek a *xrušč*, *xrašč*, *xrošč* változatok (SERŽANINA–JAŠKIN i. m. 169). Ez a *xrušč* a szintén a *Lactarius resimus*-t is jelölő *gruzd'* (MERKULOVA i. m. 193) zöngétlen mássalhangzókból összeállt változatának tűnik (etimológiai kapcsolatuk is elképzelhető), s talán még a perzsa *yārč* tadzsik *xorč* 'gomba' szóval (WASSON et al. i. m. 88) is etimológiai kapcsolatban lehet. (A perzsában az átfogó 'gomba' jelentésű *yārč* szóhoz képest külön lexikalizált a főleg *Lactarius* fajokat jelölő *samāruy*.) A szerbhorvától oroszig terjedő elnevezés arra utal, hogy a korai – már minden bizonnyal mikofil – szláv kultúrában is (a csuvashoz és a magyarhoz hasonlóan) kitüntetett jelentőségük volt a *Lactarius* nem tagjainak. Nem kizárt az sem, hogy a keserűgomba csuvas és – népetimológiával és hangátvetéssel (metatézissel) magyarázva – magyar elnevezése is erre a töre vezethető vissza. Az orosz *gruzd'* (etimológiájáról szól MERKULOVA i. m. 175–6) újabbban a moksa-mordvinban is meghonosodott *gruzd'e* formában a *Lactarius* nem több tagjának a jelölésére (JUHÁSZ JENŐ, Moksa-mordvin szójegyzék. Bp., 1961. 24, 185). A keserűgomba elnevezése legalább egy (de nyilván több) tatár nyelvjárásban jövevényszó az oroszból: *görödzo*, *görödzo* 'keserűgomba' (F. S. BALAJITOVA, Govory tatar-kr'ašen v sravnitel'nom osveščeniji. Moszkva, 1986. 185).

ROBERT AUSTERLITZ (Nyelvek és kultúrák Euráziában. Bp., 1992. 57) véleménye szerint a mikofób kultúrát képviselő giljokban (nyivhben) a 'gomba' jelentésű *gazr'* valószínűleg az ajnu-

ból (*karús*) jövevényszó. Nem kizárt, hogy e szók is etimológiai kapcsolatban állnak a magyar *keserűgomba*, csuvas *kărăs*, perzsa *γārē*, orosz *gruzd'* gombanevekkel, vagy legalábbis ezek néme-lyikével. Éppen AUSTERLITZ mutatott rá idézett tanulmánygyűjteményében számos kulturális és nyelvi jelenség „járványszerű” elterjedésére Euráziában. Ugyanakkor hallatlanul nehéz állást fog-lalni egy-egy potenciális, messze vezető gombanév-etimológia esetében. Nyilvánvaló ugyan, hogy a gombaismeret fejlődésében mindig is jelentős szerepet játszanak a kulturális érintkezések révén az átvételek, s erre fő bizonyítékok a jövevény- és tükörszók, azonban igen látványos, távoli nyelv-ek és kultúrák közötti tipológiai egyezések is léteznek. Nyilvánvaló univerzália, hogy bizonyos típusú dolgokat (például lepke, nyál vagy éppen gomba) jelölő szók a világ legkülönbözőbb nyelv-veiben előszeretettel hangfestőek (vagy legalábbis hangfestő eredetűek), s a hangfestés típusa egé-szén távoli nyelvekben egyezhet. Például valószínűtlen, hogy a hasonló hangzású, egyaránt 'gom-ba' jelentésű khmer *phsət* és koreai *pōsōt* szók etimológiai kapcsolatban állnának. Valószínű viszont, hogy a hangfestés ugyanezen típusát képviseli az ógörög *pezisz* és latin *pezica*, mindkettő 'pöfeteg' (GIGLIOLA MAGGIOLI, Nomenclatura micologica latina. Genova. 1977. 117–24), a ma-gyar *posz(gomba)* és sok változattal a *pöfeteg* (GREGOR i. m. 1973. 24–6).

Nem valószínű tehát, hogy a *keserűgomba* szláv tükörszó, bár egyes galambgombák (Rus-sula spp.) elnevezései az orosz *gorkuša* stb. (MERKULOVA i. m. 193) és belorusz *garčák* stb. válto-zatok (SERŽANINA–JAŠKIN i. m. 167), s az sem valószínű, hogy ezek a *keserűgomba* említett, ha-sonló hangzású megfelelőinek valamelyikével is etimológiai kapcsolatban állnának. A *keserűgomba* idézett répáshutai szlovák *horkine*, a háromhutai szlovák *horkiža*, pilisszántói szlovák *hurká huba*, továbbá erdélyi szász *Bitterling* (ZSIGMOND GYÖZŐ holtövényei, azaz heldsdorfi gyűjtése, i. m. 48) és román nyelvjárási *burete acru* ('keserűgomba') elnevezése (PANȚU i. m. 33, N. MATEESCU, Ciuperca din flora spontana. București, 1985.) a magyarból vett tükörszó lehet, jobban jellemzik azonban a gombafaj ízét a szintén román népi *burete iute* ('csípős gomba'), *iutari* elnevezések (MATEESCU i. m., PANȚU i. m. 34, 142, DRĂGULESCU már idézett gyűjtései Nagyszeben és Fogaras vidékéről). Botházán (ZSIGMOND i. m. 48) és a kalotaszegi Bábonyon – kivételes módon – *csípős gomba* 'keserűgomba', míg ugyanez a név a szintén kalotaszegi Türen az izletes rizike (*Lactarius deliciosus*) elnevezése (PENTEK–SZABÓ i. m. 1985. 307). A FRIEDRICH KRAUSZT már idézett Beszterce környéki szászban megvan mind a 'keserűgomba', mind a 'csípősgomba' elnevezéstí-pus. CHRISTIAN RÄTSCH a dél-mexikói (Chiapas) lakandon indiánok gombaismeretéről szóló cik-kében (äh kib lu'um – 'Das Licht der Erde'. Der Fliegenpilz bei den Lakandonen und im alten Amerika. Curare: Zeitschrift für Ethnomedizin 18. 1995/1: 67–93) említi, hogy náluk a *Lactarius* fajok neve *k'ak'ax much'*, azaz 'keserű gomba' (i. m. 73).

Némi kitekintésképpen érdemes megemlékezni az általam kiválasztott három gombafaj ne-véről néhány távoli nyelvben. A *Boletus edulis* neve a finnben *herkkutatti* (*herkku* 'inyencség', *tatti* 'vargánya, tinóru'), a spanyolban *rodellón*, kasztíliai *miguel*, aragóniai *calabaza* ('tök'), a mexikói spanyolban *pambozo*, *pancita* ('bendő, gyomor'), *panadero* ('pék'), *cema*; a *Cantharellus cibarius* a finnben *kantarelli* (nyilvánvalóan – talán svéd közvetítéssel – átvétel az újlatinból, illetve a tu-dományos névből), a spanyolban *cantarela* (egyféle húros hangszer neve) és *cabrito* ('kecskegi-da'), egyes kasztíliai nyelvjárásokban *rebozuelo*, a mexikói spanyolban *duraznillo* (*durazno* 'őszi-barack, sárgabarack') és *amarillo* ('sárga'). Minden arra utal, hogy a spanyoloknál mindkét gomba fogyasztásának nagy hagyománya van, a finnekéél inkább csak az izletes vargányaéának. (A kasztí-liai *miguel* tulajdonképpen Mihály arkangyal neve, napja szeptember 29. – s ezzel talán párhuzamos, hogy az említett *mátégomba* esetleges névadója, Szent Máté apostol napja szeptember 21. Talán a két távoli elnevezés arra utal, hogy szeptemberben szedhető leginkább. Nem elképzelhe-tetlen, hogy ide kapcsolódik a *Boletus edulis* dán neve is, *Karl Johan*, tudniillik Károly egyik név-napja szeptember 27., János-nap pedig sok van.) A *Lactarius* nem tagjai (a *keserűgombák*) a finn-ben (már említett példákhoz hasonló) kitüntetettséget élveznek, a többi gombához (*sieni*) képest külön nevük van: *rousku*. A *keserűgomba* neve itt *maitorousku* (*maito* 'tej'). A *keserűgomba* spa-

nyolc nevei *lactario pimentero* (ez a hivatalos neve), *hongo pimentero* (kb. 'borsgomba', *pimienta* 'bors'), *pebrazo*, Mexikóban *trompa*.

Erdemes itt kitérni arra, hogy a spanyolországi és a mexikói spanyolban a népi gombanevek egészen eltérőek. Spanyolországban a három legcentrálisabb gombának a csiperke fajok (a franciából *champiñón*), a vargányák, leginkább az ízletes vargánya és a róka-gomba számítanak. Ugyanezek megvannak Mexikóban is, de itt nem számítanak különösebben centrálisnak. Több feltételezés van a spanyolországi és a mexikói népi gombászszókincs eltéréseiről. Felvetődött például az is, hogy ennek oka az lehet, hogy a Mexikót meghódító Hernán Cortés és az első spanyolországi telepesek jelentős része extremadurai volt, Extremadura pedig a legkevésbé mikofil spanyol régiók közé tartozik.

A japánoknál a legcentrálisabb gombák a *shiitake* (*Lentinus edodes*; ez elsősorban szárított, de valamelyest frissen termesztett változatban is az utóbbi évtizedekben hozzánk is eljutott, újabban világszerte termesztik) és a *matsutake* (*Tricholoma matsutake*). Ugyanakkor a japánok mikofil természetének köszönhetően a *Boletus edulis* *yamadori take* ('hegyi madár gomba', *yamadori* 'japán rézfácán, *Syrmaticus soemmeringii*'), a *Cantharellus cibarius* *anzutake* (*anzu* 'sárgabarak'), a *Lactarius piperatus* *tsuchi kaburi* ('botfej', esetleg ez a jelentés csak egy tájszó népetimológiája?) néven tartják számon – mindegyiket inkább csak perifériális, de ismert gombák között. A kínaiaknál a *Lactarius piperatus* nevei *bairugu* 'fehér tejgomba' vagy *larugu* 'csípős tejgomba'; a *Boletus edulis* és a *Cantharellus cibarius* azonban nincsenek számontartva az általánosan fogyasztott gombák között. Néhány más gomba mellett Kínában is a *shiitake* egészen centrális gomba; Kína egyes délnyugati vidékein (például Sichuan tartományban) és Tibetben a *matsutake* a legcentrálisabb, szinte kizárólagosan fogyasztott gomba, kínaiul *songrong* néven, s itt általában fehér tölgy (*qinggang*) alatt nő, amiről helyi elnevezései is áruklodnak.

A róka-gomba és az ízletes vargánya az USA nyugati partvidékén (sőt szerte az USA-ban) is centrális gomba, kaliforniai elnevezéseik azonban szintén erőteljes újlatin hatást mutatnak, mind a róka-gomba (*chanterelle*, *yellow chanterelle*), mind a vargánya (*porcini*, *cepe*, *king bolete*) esetében. Az őslakos indiánok gombaismeretéről szinte semmit sem tudni, s e gombák mai ismerete nyilvánvalóan néprajzi értelemben „felülről leszivárgott” hatásnak (legalábbis újabban népszerű foglalatosság a gombászás), illetve talán a betelepülők gombaismeretének is tulajdonítható. (Egyébként szerte az USA-ban és Nagy-Britanniában szokásos egyéb elnevezéseik is arról áruklodnak, hogy bizonyos értelemben „idegen”, de újabban már jól ismert gombaként tartják számon őket: *golden chanterelle*, *egg mushroom*, *girole*, *pfifferling*, illetve *porcino*, többesben *porcini*, *cepe*, *bolete*, *borowik*, *Polish mushroom*, *steinpilze*, *stensopp*.) A *Lactarius piperatus* angol nyelvterületen hosszú ideig (legalább az 1980-as évekig) fogyaszthatatlan gombának tartották, bár Nagy-Britanniában és az USA keleti részén nyáron szedhető.

Erdemes kitérni a szinte minden magyar nyelvjárásban meglevő, természetesen szláv eredetű (GREGOR 1973. i. m. 6.) *gomba* elnevezésre, amely a nyelvterület perifériáin is használatos (például CsángSz. 49), de jelentése néhol eltér a köznyelvitől és a szokásos népnyelvitől. IMRE SAMU a következőket közölte Felsőőrbről: „A szó a nyelvjárásban önmagában nem használatos. Számos gombafajtának ismerik a nevét, de magának a gomba fogalmának a megnevezésére nincs szavuk” (FTsz. 72). A szlavóniai nyelvjárásokban – nyilván délszláv hatásra – a köznyelvihez és a többi nyelvjáráshoz képest fordított a helyzet. BONA JÚLIA közlése szerint Harasztiban *csöpörke* a 'gomba' jelentésű átfogó terminus (i. m. 143). Kórógyon és környékén PENAVIN OLGA szerint „csak a csiperkét nevezik *gombának*, a többi *csöpörke*” (SzlavSz. 1: 299, 133), de *csipërkegomba* – miként az Ormányságban is *csiperkegomba*, *csepirkegomba* (KISS GÉZA i. m. 111, OrmSz. 78, 84) – a réti csiperke elnevezése (SzlavSz. 1: 126).

Az angol *mushroom* 'gomba' jövevényszó a franciából, ahol előzménye, a *mousseron* első sorban 'réti csiperke' jelentésű, s e szó kései latin előzménye (*mussiriones*) a VI. században bukkan fel Anthimus „De Observatione Ciborum” [Észrevételek ételkről] című, Theodorik osztrogót

királynak írt művében (GRIGSON i. m. xx, 5). A baszkban átfogóan 'gomba' jelentésű *perrechico* (*perretxiku*) Baszkföld és Navarra jelentős részben elspanyolosodott vidékein szűkebben, részletezően a csiperkék, olykor a májusi pereszke (*Calocybe gambosa*), de egyes vidékeken a náluk is legmérgezőbb gyilkos galóca (*Amanita phalloides*) neve.

Mindenesetre a legtipikusabb ehető gomba a mai magyarságnál is talán a réti csiperke, miként a legtipikusabb bolondgomba (erről LÁSZLÓ i. m. 210, PÉNTEK–SZABÓ 1976. i. m. 210, GREGOR 1973. i. m. 6, WASSON et al. i. m. 68–72), sőt talán bizonyos értelemben a legtipikusabb gomba (VERESS i. m. 159–60) a légyölő galóca (*Amanita muscaria*). (Említettem, hogy egyes román nyelv-járásokban a *ciupercă* az egyik átfogó 'gomba' jelentésű terminus, de a réti csiperke legáltalánosabb elnevezése is egyben, s többesben a *ciuperci* Nagyszében vidékén az ízletes vargányát is jelöli.)

Djon-djon (vagy *dyo-dyo*) 'gomba' (állítólag a francia *champignon* szó helyi változata) a neve a haiti kreolban az elsősorban Haitin, de újabban a tulajdonképpen mikofób Dominikában (annak is Haitival szomszédos területein), továbbá a Kis-Antillák néhány francia gyarmatán (Guadeloupe, Martinique) is szedett és piacon is árult *Psathyrella coprinoceps*nek s néhány közeli rokon *Psathyrella* fajnak (pontos mikológiai vizsgálatuk még várat magára). R. G. WASSON (i. m.) mutatott rá, hogy Szibéria őshonos népei nyilvánvalóan a légyölő galóca bódítószerként való használata miatt (az ehető gombák iránti attitűdjüket jellemzően) mikofóbob, s hasonlóképpen ÁNGEL NIEVES-RIVERA feltételezése szerint az Antillák őslakói a hallucinogén gombák fogyasztása miatt ebben az értelemben mikofóbob voltak (például az Antillák számos szigetén megtalálhatók a hallucinogén *Psilocybe* fajok), s talán csak az afrikai rabszolgák behurcolásával váltak a szigetek valamelyest mikofóllé (Á. M. NIEVES-RIVERA, Origin of Mycophagy in the West Indies. Inoculum. Newsletter of the Mycological Society of America. Supplement to Mycologia 52. 2001. 1.1–3). A *riz djon-djon* az észak-haiti konyha híres fogása, mely elsősorban rizsből és apró, aromás, fekete gombából áll, s főfogásként felszolgált hús- vagy halételhez adják. (Állítólag hagyományos elkészítési módja hasonló a mai Nigéria vidékén tradicionális gombareceptekhez.) Száritott djon-djont árulnak Kanadában és az USA nyugati partvidékén is, de nem kizárt jövőbeli világszerte való elterjedése sem. Mindenesetre az Antillák jelentős részén a gombák közül kizárólag a *Psathyrella* fajokat fogyasztják, de nem elszántan mikofóbob, mert például újabban a száritottan érkező ázsiai és amerikai gombákat a piacokon árulják, a lakosok fogyasztják. (A spanyol, mexikói és különösen antillai etnomikológiában NIEVES-RIVERA Puerto Ricó-i mikológus segített.)

A magyar népi gombaelnevezések rendszerei a szájhagyományozás révén terjedő, s így folyamatos fluktuációban levő taxonómiák közé tartoznak. Meglehetősen rugalmasak, dinamikusak, szemben az írásbeliség által kodifikált merev taxonómiákkal. A szájhagyományozás önmagában is magyarázhatja a népi gombanevek több jellegzetességét, például kimondottan kedvez a népetimológias formák és hangátvetéses változatok kialakulásának. A hangátvetéses változatok gyakoriságát egyaránt motiválja a – gyakran nyelvek közötti – szájhagyományozás és a denotátum, a gombák jellege. A magyarból a hangátvetésre példa lehet a *pesze ~ szepe* és – legalábbis etimológiáját tekintve – a *csiperke ~ pecsérke* (GREGOR 1973. i. m. 7), hangátvetéssel és népetimológiával magyarázható a csuvas *kărăš* és a magyar *keserűgomba* szó *keserű* elemének közös etimológiája. A gombaelnevezések denotációját tekintve szintén a szájhagyományozásnak köszönhető, hogy igen gyakori az a típusú poliszémia, mely során egy elnevezés alapvetően egy bizonyos gombát (gombafajt), kiterjesztve viszont több más, bizonyos tekintetben hasonlót is jelöl – még ha meg is különböztetik a szó különböző denotátumait, a különböző gombafajokat. Például a *keserűgomba* nemcsak a *Lactarius piperatus*, hanem e nem (*Lactarius* spp.) néhány más tagját is jelölheti. A pöfetegeknek, korallgombáknak, kucsomagombáknak (pl. ZSIGMOND i. m.), esetleg özlábgombáknak általában csak egy-egy – tájanként változó – elnevezésük van, ugyanakkor a fajok többé-kévesbé jól megkülönböztethetők (például a korallgombák színük alapján).

SZEMLE

Nyelv és társadalom a rendszerváltáskori Magyarországon

Szerkesztette KONTRA MIKLÓS. Osiris Kiadó, Bp., 2003. 371 + melléklet

1. A kötet jelentős részét – az 1–7., valamint a 9. fejezetet – KONTRA MIKLÓS írta, a 8.-at (alfejezetek szerint) PLÉH CSABA, ANGELUSZ RÓBERT, TARDOS RÓBERT és TERESTYÉNI TAMÁS. Amikor szerzőt említek a későbbiekben, akkor ez a fő szerzőre és szerkesztőre, KONTRA MIKLÓSRA értendő, a többi szerzőt mindig a nevével említem. A könyv az „Osiris tankönyvek” sorozatban jelent meg.

2. A szűkebb szakmai közvélemény számára ma már elfogadottnak tekinthető az a vélemény, hogy a XX. század harmadik évtizedével a magyar nyelv történetének új korszaka kezdődött el. A korszakhatár közvetlen összefüggésben van a magyar nyelv státusában és geolingvisztikai-geopolitikai helyzetében beállott változással és azzal, hogy ettől kezdve, ennek következtében megváltozott a nyelvi mozgás jellege és iránya. Az csak valószínűsíthető, hogy a századvégi magyarországi rendszerváltással és az általános európai változásokkal szintén új korszak kezdődik. Ennek perspektívájáról és következményeiről ma még korai volna bármiféle értékelést mondani. Tény azonban, hogy minden olyan „pillanatfelvétel”-nek, amely a nyelvi mozgásokat éppen a nagy változások körüli időben rögzíti, viszonyítási alapként is különleges jelentősége van. Ilyen, utólag szerencsésnek mondható „pillanat” volt 1988, amikor a KONTRA MIKLÓS szerkesztette kötet alapjául szolgáló adatfelvétel történt. A munka értékét így eleve megnöveli az, hogy a benne foglalt elemzések összehasonlítási alapot nyújtanak a magyarországi magyar nyelv változatainak és változásainak későbbi vizsgálatához. Hiba volna természetesen a nyelvi változást közvetlenül az ideológia, a politika fordulatával összekapcsolni. De itt másról van szó, többről van szó. Arról mindenképpen, hogy a rendszerváltással és a később bekövetkezett európai integrációval megnő a mobilitás, változik a társadalmi rétegződés, átrendeződnek a nyelvi környezetek (más nyelvek fokozottabb jelenlétével), változik az oktatási rendszer és az oktatás tartalma a nyelv(ek) vonatkozásában is, más dimenzióba kerül centrum és periféria kapcsolata, kölcsönhatása (a külső régiókkal elsősorban).

3. A cím a legtöbb esetben általánosít. Ez erről a könyvről is elmondható, hiszen nyelv, nyelvhasználat, társadalom és ezek összefüggései – akár egy szinkrón leírás keretében – messze meghaladják egy ilyen vállalkozás lehetséges határait. Ennek az időszaknak és minden korszaknak a nyelvhasználatát alapvetően jellemzik például az egyéni és a társas lexikális és frazeológiai korpuszok, az ezeken belüli gyakoriságok (kulcsszavak és divatszók), a stílári regiszterek (pl. a szlengek), az általánosabb értelemben vett, jellemző beszédmód (eufemizálás, személyes és pozicionális beszédmód viszonya stb.). A szerző ennél konkrétabb, de nem kevésbé igényes célokat tűzött maga elé: a magyarországi magyar nyelvhasználat társadalmi rétegződésének feltárását, a különféle nyelvi formákhoz kapcsolódó társas jelentések megállapítását és a nyelvi változások vizsgálatát. Tudatában van természetesen annak, hogy a változók alapján végzett változatvizsgálat (a nyelvi és társadalmi rétegződés vizsgálata) nem nyújt kellő alapot a változások megítéléséhez. Ahhoz viszont igen, hogy empirikusan feltárhassa adott változók esetében az explicit és implicit norma érvényesülését, a nyelvhasználat és a társadalmi rétegződés mélyebb és árnyaltabb összefüggéseit, az esetenkénti túlszabályozással együtt járó hiperkorrekciót és stigmatizálást.

Noha a szerző az elméleti diszkussziókat és az elméleti általánosításokat később elvégzendő feladatként jelöli meg, ez nem jelenti azt, hogy a könyv fejezeteiben leírt vizsgálatnak ne lennének

meg a szilárd elméleti alapjai, ne tükröznének határozott nyelvszemléletet. Ennek első lépése a szerző elhatárolódása attól, amit nem tart követhetőnek, követendőnek. A maga számára elfogadott nyelvszemlélet indoklásához nem föltétlenül indokolt a nyelvművelés és az elméleti nyelvészet elmarasztalása (26–40), és ebben mintha maga sem követné WARDHAUGH általa idézett véleményét, hogy tudniillik „Nyelvészetet nemcsak egyféleképp lehet művelni, bár elmondható, hogy némely nyelvész időnként úgy viselkedik, mintha csak úgy lehetne, ahogyan ő teszi.” (26). A másféle célú, jellegű, szemléletű megközelítés nem lehet alapja az olyan minősítésnek, hogy mi az igazi, és mi a nem igazi nyelvészet. Egy korábbi tudománytörténeti korszakban jelentős lépés volt az invariancia és a variancia (nyelv és beszéd) megkülönböztetése, a kontraszt, az oppozíció fontosságának felismerése, mint ahogy most aktuálissá vált és módszertanilag is lehetségessé a variabilitás és a kontinuumok szociolingvisztikai (más oldalról: kognitív) vizsgálata, és ez nem jelent mást, mint a rendszerszerű összefüggések mélyebb és tágabb dimenzióban való elemzését. Amikor a szerző a nyelvi változást és variabilitást kutató szociolingvisztikát tekinti aktuális és kutatási céljának megfelelő szemléletnek és keretnek, akkor ezt nem valami tagadásaként vagy meghaladásaként kell megtennie, hanem abban a meggyőződésben, hogy a nyelvi változóknak és az általuk meghatározott nyelvi változatoknak a beszélő ember társadalmi helyzetével való feltételezett összefüggése csak ily módon tárható föl, igazolható.

4. Az elmélet és a nyelvszemlélet határozza meg a kutatás módszertanát. A variációelmélet módszertani alapelveit a szerző a következőkben látja: a megfelelő adatokban, a teljes körű elemzésben, a reprezentativitásban, a változó kontextusának gondos meghatározásában (34). A vizsgálat maga feltáró jellegű volt, és az adatok arra vonatkoznak, milyen a változók által reprezentált nyelvi jelenségek megítélése és használata a magyar lakosság körében. Kapcsolódott ANGELUSZ RÓBERT és TARDOS RÓBERT szociológiai kutatásaihoz, annak részeként valósult meg közvéleménykutató terepmunkásokkal száz olyan településen, amely a legfontosabb mutatók tekintetében reprezentálja az országot. Az adatközlők eredetileg ezer főre tervezett mintája végül 832-re apadt, de a kiválasztott szociológiai jellemzők tekintetében (lakhely, életkor, mobilitás, foglalkozás, ingázás, etnikum) így is megőrizte reprezentatív jellegét a 18 évesnél idősebb magyar lakosság tekintetében. Megítélésük szerint azonban a reprezentatív jelleg is viszonylagos. Nincs abszolút reprezentatív minta, mint azt néha a szerző sugallja, hogy tudniillik minden más korábbi vizsgálat torzított mintával dolgozott volna. Saját dimenziójában és szemléletében, saját kutatási célját tekintve a nyelvföldrajzi kutatás és több más kutatás mintája szintén reprezentatív volt.

Mindezek gyakorlatilag a szociológia módszertanához tartoznak, azok átvételét jelentik a szociolingvisztikai vizsgálat számára. A kérdőívet viszont KONTRA MIKLÓS, PLÉH CSABA és TERESTYÉNI TAMÁS állította össze általánosabb nyelvészociológiai vizsgálati kérdésekből, továbbá négyféle feladattal: grammatikailítási ítéletek (34), szóbeli mondatkiegészítés (16), írásbeli alternatívaválasztások (5) és írásbeli hibajavítások (13). A vizsgálat jellegéből (és lehetőségeiből) adódott, hogy a konkrét nyelvi példát írott formában kapta meg az adatközlő, a választ, a megoldást a kérdezőbiztos rögzítette, a feladatot pedig az adatközlő végezte el írásban. A spontán élőbeszéd ily módon kívül rekedt a vizsgálat körén, a változatos feladattípusok viszont lehetőséget nyújtanak a nyelvi tudatosság (megítélés) és a nyelvhasználat (produkció) viszonyának elemzésére (grammatikailítási ítéletek/mondatkiegészítő feladatok). Így konkrét jelenségekben nyer igazolást az a minduntalan tapasztalható tény, hogy jelentős eltérések lehetnek a beszélő beszéde és az arról alkotott vélekedései között (hasonlóképpen ahhoz, ahogy a külső régiókban lényeges eltérés tapasztalható a nyelv pragmatikus használata és szimbolikus értékelése között).

Köztudomású, hogy a kérdezés módja, a feladat jellege befolyásolja az adatközlőt. KONTRA MIKLÓS ezt saját tapasztalatából és a szakirodalomból is tudja, és erről a vizsgálat statisztikai adatai is árulkodnak. Ezért szentel külön fejezetet a feladathatásoknak (229–39). Ebben a következtetések summája a következő: „a (természetes, hogy X), a suksükölés, az (e), és az E/I(m) ese-

tében a nemstandard változatokat mindig kevesebben mondták ki, mint ahányan helyesnek ítélték, és írásbeli hibajavításban fogadták el a legtöbben. Az említett változók esetében tehát a minta a szóbeli produkcióban a legstandardabb, az ítéletekben kevésbé standard, és az írásbeli hibajavításban a legkevésbé standard.” (238)

5. A beszélő társadalmi helyét és helyzetét meghatározó független változókat, indokolt esetben némileg módosítva és kiegészítve, a szociológiai keretkutatásból vette át a szerző. A magyar nyelvészeti szakirodalomban valóban hiánypótló olyan társadalmi jellemzők figyelembevétele is, mint az ingázás, az etnikai hovatartozás, a mobilitás. Ezek mellett a nyelvművelés kakukktojásnak tűnik ugyan, a vizsgálat azonban ennek releváns voltát igazolta. Az iskolázottsággal kapcsolatban a szerző úgy véli, hogy a rendszerváltás előtti nagy fokú mobilitással függ össze az, hogy a magyar standard nem távolságtartó, nem kirekesztő, mint más nyelvek esetében. Ebben bizonyára szerepe, sőt nagyobb szerepe van annak, hogy a magyar nyelvi változatok között történelmileg sem volt nagy távolság. Ez a viszonylagos szerves egység éppen a standard túlszabályozásával, a nyelvhasználati minták sávjának szűkülésével és egyes szakmai regiszterek eltávolodásával újabban kezd megbomlani. (A szétfejlődés egyéb tünetei nem tartoznak ide.) A településtípusok tekintetében többszörösen indokoltnak bizonyult a főváros/vidék megkülönböztetése. Az adatok értékelése azt valószínűsíti, hogy az explicit magyar nyelvi norma ilyen értelemben „központi”-ként és nem „közös”-ként működik.

A társadalmi osztály azért nem szerepel független változóként, mert a szociológiai vizsgálat sem használta, az pedig valóban nem várható el, hogy a nyelvészek végezzék el az adott társadalom osztályszerkezetének leírását. Így helyette a foglalkozási rétegek reprezentálják az osztályokat, és szinte csak megnevezés kérdése, hogy el is végezzük az azonosítást. Csakhogy ez a lényegtelennek tűnő módszertani kérdés felvet egy jóval általánosabbat: szociológia és nyelvészet szoros kapcsolatában nem jelenthet-e korlátokat a nyelvészet függő helyzete, különösen, ha tekintetbe vesszük a szociológia ideológiai, néha politikai fertőzékenységét? Mert az az 1948 utáni kétségtelen radikális magyarországi társadalmi átalakulás, amelyre a szerző ACZÉL GYÖRGYÖT is idézi (63), megváltoztatta ugyan a társadalom szerkezetét, de csak ideológiai elfogultsággal lehet kétségbe vonni az osztályok meglétét. (A szerző ezt nem is vonja kétségbe.) Ez a megjegyzésem nem valamiféle előítéletes távolságtartást sugall a szociológiával szemben, hanem csupán szakmai elővigyázatosságot. Ez is szükséges ahhoz, hogy valóra váljon a szerzőnek a „Bevezető”-ben megfogalmazott szándéka: „...igyekeztünk e két tudomány [nyelvészet és szociológia] hazai művelői közötti szakadékot csökkenteni, abban a reményben, hogy ez mindkét fél hasznára válhat” (25).

6. A vizsgálat módszertani előkészítésének szociolingvisztikailag legérzékenyebb része a megfelelő nyelvi változók kiválasztása és feladatokba foglalása volt (leírásuk a 66–84. lapon). Mindkét mozzanatot jelentős mértékben korlátozta a vizsgálat terjedelme és jellege. KONTRA MIKLÓS, PLÉH CSABA és TERESTYÉNI TAMÁS ezt sikeresen oldotta meg: mindkettőhöz megvolt a kellő szakirodalmi tájékozottságuk, s empirikus tapasztalataik is széles körűek, változatosak. Végül 9 nyelvi változót és 5 helyesírási problémát tartalmaznak a feladatok. Kissé problematikusnak tűnik néhány olyan változónak az írott példákban való megjelenítése, amelyek a spontán beszélt nyelvre jellemzőek (ilyen pl. már az első is, az inessivusi *-ba/-be*). Zavaró lehet az is, ha valamely variáns két változóhoz is kapcsolódik (pl. az *én innék*, amely a nákolásra vonatkozó példamondatban szerepel standard változatként, és ezt zavarhatja az igének az ikességével kapcsolatos variabilitása). Nem bizonyult szerencsésnek a *miatt* és a *végett* ok-, illetve célhatározói használatának vizsgálata, és bizonyára azért nem, mert a többitől eltérően ez a két névutó (mint a névutók általában) más szintaktikai szerkezetekkel is váltakozhat, használatukban pedig nem szimmetrikusak. A *végett* jóval ritkább, inkább formális vagy dialektális használatú, így a vele alkotott, köznyelvinek szánt példamondatok is csak mesterkéltnek lehetnek. Ennek következménye, hogy „a sztenderd célhatározói

változat megítélésére jelentős hatást gyakorló változók mindegyikének a várakozásokkal ellentétes hatása volt: az alacsonyabb iskolázottságúak sztenderdebbek a magasabb iskolázottságúaknál, a falusiak a városiaknál...” (203–4). A változókkal kapcsolatos módszertani tanulságokat a vizsgálat eredményei alapján PLÉH CSABA is megfogalmazza (267).

7. A vizsgálati eredmények részletes bemutatása, elemzése és összegzése alkotja a kötet törzssanyagát (4–7. fejezetek). A nyelvi változók terepmunka során adatként rögzített változatainak a független változókkal való statisztikai korrelációját KONTRA MIKLÓS elemzi nagy körültekintéssel, előbb nyelvi változók szerint, majd szintetikusán: a független változók oldaláról. Azt, hogy a független változók külön-külön és páronkénti interakcióban mutatnak-e szignifikáns hatást. Természetesnek tűnhet, hogy a függő változó a független változóval okozati-ok viszonyban áll, ez utóbbi igazodik az előbbihez, az előbbi szerint. A korreláció, a kovariancia azonban az esetek többségében nem jelent oksági viszonyt. Mint ST. GOULD figyelmeztet rá: „Az a helytelen feltételezés, miszerint a korreláció okságot foglal magában, valószínűleg az emberi gondolkodás két-három legsúlyosabb hibája közé tartozik.” (Az elméricskélnt ember. Bp., 1999. 244). A korreláció nem zárja ki az okságra vonatkozó következtetést, de nem is implikálja. A szerző mint a módszer buktatóinak jó ismerője tisztában van ezzel, de mintha ki is zárná annak lehetőségét, hogy adott esetben esetleg mégis közvetlenebb összefüggés lehet független és függő változók között. Például a legfiatalabbak véleményét bizonyára közvetlenül befolyásolja az, amit néhány évvel korábban az iskolában tanultak az illető nyelvi jelenségről. Ezért is van, hogy a fiatal iskolázottak standardabbak más csoportoknál, és hogy az iskolázottság általában is szignifikáns tényező. Noha a statisztikai korreláció a nyelvművelés és a standard nyelvhasználat viszonyában sem vonható kétségbe, a szerző szerint a közvetlen hatás nem igazolható (de az ellenkezője sem, tehetjük hozzá mi).

Noha a kvantitatív szociolingvisztikai vizsgálat lényege az adatok statisztikai elemzése az említett kovariancia szempontjából, a szerző nem misztifikálja a statisztikát. Több helyen figyelmeztet rá, hogy az, ami statisztikailag szignifikánsnak tűnik, ténylegesen nem föltétlenül jelentős, esetleg egyáltalán nem érzékelhető. Nagyon fontos általános megállapítás, hogy a várakozásokkal, előzetes feltevésekkel ellentétben a független változók hatása megoszlik nyelvi változók szerint (pl. az iskolázottság hatásában a suksükölésre és szuksükölésre). Minden esetben árnyaltan, az egyes változókra lebontva elemzi a várt és a váratlan hatások megoszlását, fogalmazza meg az előítéletek és sztereotípiák cáfolatát.

Nem vonható kétségbe az a feltételezés, hogy a változók dinamikus nyelvi mozgásokat, folyamatokat reprezentálnak, a standardhoz közelítő vagy attól távolító változásokat. Ezek között vannak régiek (ikes/iktelen változatok), vannak későbbiek (pl. a nákolás) és egészen újak, jelenkoriak (*természetes, hogy / természetesen, hogy*). A szerző több ízben is hangsúlyozza, hogy ez a vizsgálat jelleghénél fogva a nyelvi változatosságának a társadalmi rétegződéssel való kapcsolatára irányul, igazi változásvizsgálatra nem alkalmas (az adatközlők korcsoportok szerinti megoszlása csak látszólagos-idő elemzéseket tesz lehetővé). Mégis, mint „pillanatfelvétel”, viszonylag pontosan rögzíti, hol tart néhány fontos, konkrét nyelvi jelenség mozgása. Azt a nem lényegtelen körülményt például, hogy milyen elterjedtségű a stigmatizált (sok esetben nyelvjárásnak tekinthető) változatok használata, kikre jellemző a hiperkorrekció.

8. A vizsgálatnak volt egy olyan kérdése is, amely arról kérdezte az adatközlők véleményét, hogy hol beszélnek Magyarországon a legszebben és hol a legcsúnyábban. Az e kérdésre adott válaszokat külön fejezetben értékeli KONTRA MIKLÓS (240–55). Az a tény, hogy Budapest megítélése a legkedvezőbb ebből a szempontból, Nógrád megyéé (a palóc nyelvjárásé!) pedig a legkedvezőtlenebb, valóban annak bizonyítéka, hogy „a nyelvjárás kiejtés leértékelődése folyamatban van, s ez a folyamat összefügg az iskolázottsággal és a városban éléssel” (253). Talán azzal is, hogy jelentős mértékben csökkent az explicit norma által elfogadott változatosság, hogy éppen

a kiejtésben szűkül a standard változatok sávja, és szűkül az a beszélői réteg (különösen az a min-taadó réteg), amely ezt leggyakrabban reprezentálja.

9. A „Nyelv és társadalom a rendszerváltáskor” című fejezet első, megítélésünk szerint leg-tanulságosabb alfejezetét PLÉH CSABA írta. A „Stigmatizáció és nyelvi tudat” azt a fontos dichotómiát jelzi címként, és elemzi a továbbiakban, amely a nyelvhasználat spontán, természetes (le-egyszerűsítésre hajlamos) jellege és tudatos, kontrollált jellege között folyamatosan tetten érhető. Ennek a minden nyelv használatában megnyilvánuló következménye a stigmatizáció és a hiperkorrekció, amelyeknek pszichológiai és társadalmi motivációi egyaránt figyelmet érdemelnek. A szerző jelzi, hogy vannak általános motivációk, de vannak olyan befolyásoló tényezők is, amelyek sajátosak a magyarban például az angollal szemben. Ilyennek tekinti a nyelvművelést (mint valamely „negatív, cenzorszerű hivatalos metanyelvi ellenőrzés” megtestesítőjét) és az anyanyelv-oktatást. (Véleményem szerint ezek a belső hatóerők mindig másképpen működnek egy világ-nyelvben, amelynek sok a másodnyelvi beszélője, mint egy jórészt elsődleges funkciójú kisebb nyelvben; közvetve ebben az illető nyelv geolingvisztikai helyzetének is szerepe lehet.) Fontos a szerzőnek az az észrevétele, hogy „a normatív stigmatizáció és ellenpárja, a hiperkorrekció olyan helyeken jelenik meg, ahol valamilyen inherens *bizonytalanság* van magában a nyelvi rendszerben” (259). A vizsgálati eredmények tanulsága pedig a szerző szerint az, hogy „*a normát jobban követjük spontánabb helyzetekben, s a helyzetek bevezette másodlagos erőfeszítés és kontroll csak ront a teljesítményen, növeli a bizonytalanságot.*” (277)

A fejezet 2. és 3. része ANGELUSZ RÓBERT és TARDOS RÓBERT munkája. A 2. fejezet (Tudásstílusok és kommunikatív habitusok) mint szociológiai, tudásszociológiai értekezés kevésbé illeszkedik a kötet egészébe, és megítélése (vagy akár ismertetése) kívül esik a recenzens illetékességi körén. A megszólítási formák vizsgálata olyan tendenciákat jelez erőteljesen a rendszerváltás előtti években, mint a formálistól az informális, a mozgalmítól a polgári irányába való változást (a változást határozottabban képviselő csoportok: általában a fiatalok, általában inkább a nők, általában a nem vezető beosztásúak).

A megszólításokhoz hasonlóan a köszönési szokások változása, átalakulása is közvetlenebb velejárója a társadalmi átalakulásnak. Ez is része volt a kötetben bemutatott szociológiai, szocio-lingvisztikai vizsgálatorozatnak. TERESTYÉNI TAMÁS a 11. jellegzetesen magyarnak tekinthető köszönési formával kapcsolatos preferáltságot összegzi (Köszönési szokások a rendszerváltáskor, 314–22). Négy köszönési stílust különít el: a formális-tradicionálist, a nonkonform stílust, az informálist és a semleget, majd bemutatja ezek társadalmi-demográfiai megoszlását, helyüket a társadalmi-társas hálózatokban. Igazoltnak látja azt a feltételezést, hogy a köszönési stílusok összefüggést mutatnak azokkal a tudásstílusokkal is, amelyeket ANGELUSZ RÓBERT és TARDOS RÓBERT kutatásai tártak föl: az uralmi-reprezentatív tudásstílus a formális-tradicionális köszönésekkel, a kapcsolatteremtő-önreprezentációs az informális nonkonformokkal, a kognitív-instrumentális a semlegessekkel.

10. Az utolsó, „Kitekintés”-nek szánt fejezetben KONTRA MIKLÓS releváns példákon mutatja be, milyen jelentős szerepet játszik Magyarországon is a nyelv a politikában, az igazságszolgáltatásban, mennyire fontosak az emberi jogok körében a nyelvi jogok (pl. a tannyelvválasztás joga), s mennyire időszerű a vernakuláris nyelvváltozatok (a nyelvjárások) elismerése az anyanyelvi oktatásban.

A KONTRA MIKLÓS által szerkesztett és jórészt szerzőként is általa jegyzett kötet témája (egy országos vizsgálat leírása, elemzése és összegzése) és (újdonságnak számító, korszerű) módszertana révén is kétségtelenül fontos kézikönyve a magyar szociolingvisztikának. Nem mentes bizonyos elfogultságoktól és indulatoktól; produktív, továbbgondolásra ösztönző megállapításai mellett stílusa is sok esetben provokatív, vitára ingerlő. Ez a hatása bizonyára nem is marad el. Jelentős ér-

deme, hogy saját megállapításait folyamatosan szembesíti, összehasonlítja a hasonló nemzetközi kutatások eredményeivel. Ezzel a vizsgálattal így annak is megnyílt a lehetősége, hogy más kutatókat viszonyítsanak a magyarországihoz. Egy következő körben ez meg is valósult azzal a 90-es évekbeli Kárpát-medencei vizsgálattal, amelynek szintén KONTRA MIKLÓS volt a vezetője (A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén).

PÉNTÉK JÁNOS

Zrínyi-szótár

Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete

Zrínyi-könyvtár V. Sorozatszerkesztő: KOVÁCS SÁNDOR IVÁN
Szerkesztette BEKE JÓZSEF. Argumentum, Bp., 2004. 948 lap

1. A szépirodalom nyelvhasználati jellemzőinek leírását az írói (költői) szótárak mint lexicográfiai feldolgozások alapkutatási célból végzik. Ezek a szótárak – természetesen főként a szótan vonatkozásában – a leírás számos részterületén halmoznak föl a további kutatásokhoz alkalmazható ismereteket. Minthogy minden efféle szótár parole-jellegű, nyilvánvaló stilisztikai fontosságuk, amelynek jelentőségét azért sem szükséges taglalni, mert BENKŐ LÁSZLÓ annak idején monografikusan feldolgozta e kérdéskört magyar és nemzetközi vonatkozásban (BENKŐ LÁSZLÓ, *Az írói szótár. A szépirodalmi nyelv és stílus lexicográfiai feldolgozása*. Bp., 1979.), és szerkesztett maga is Juhász Gyula teljes lírájából írói szótárát (Juhász Gyula költői nyelvének szótára. Bp., 1972.). BENKŐ LÁSZLÓ tevékenységével egyidejűleg már folytak a MTA Nyelvtudományi Intézetében a Petőfi-szótár munkálatai, amelyek irodalmunk nagy alakja teljes életművének szótárba foglalását eredményezték (GÁLDI LÁSZLÓ et al. szerk., *Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete*. Bp., 1973–1987. = PSz.). Juhász Gyula és Petőfi Sándor mellé Balassi Bálint sorakoztatható föl, az ő összes művéből is készült szótár (JAKAB LÁSZLÓ – BÖLCSKEI ANDRÁS, *Balassi-szótár. Számítógépes nyelvtörténeti adattár* 8. Debrecen, 2000. = BalSz.). Az írói szótáraknak egyébként számos fajtája van (index, konkordancia, értelmező–minősítő szótár, gyakorisági szótár stb.). Ezek közül megemlítendő, hogy Csokonai Vitéz Mihály nyelvhasználatából adattár (JAKAB LÁSZLÓ – BÖLCSKEI ANDRÁS, *Csokonai szókincstár I. Csokonai színművei szókincsének szöveg-szótára és adattára*. Debrecen, 1993. = CsSzK.), Arany egyik elbeszélő művéből szótár (PÁSZTOR EMIL, *Toldi-szótár. Arany János Toldijának szókészlete*. Bp., 1986.) készült, s korábban éppen BEKE JÓZSEF készített Katona József drámájából, a „Bánk bán”-ból szótárát (Bánk bán-szótár. Katona József Bánk bán c. drámájának szókészlete. Kecskemét, 1991.). Tehát gyarapodnak a rajzolatok az elmúlt negyedszázadban a magyar nyelvtudománynak azon a vaktérképén, amelyeken az írói szótárak lennének jelölhetők. – A recenziens szerénytelenül megjegyzi, hogy maga is gyarapította ezek számát két, fajtájában újak tartható munkával: BÜKY LÁSZLÓ, *Füst Milán metaforahasználatának alapjai szótárszerű feldolgozásban* (Szeged, 2002.) és BÜKY LÁSZLÓ, *Füst Milán metaforahasználatának szövegmondattanából szótárszerű feldolgozásban*. Szeged, 2004.

2. A magyar szépírói-költői nyelvhasználatnak számos jellemzőjét tartalmazzák (az említett és a föl nem sorolt) írói szótárak. E nyelvhasználati tulajdonságok főként a stilisztikában hasznosulhatnak, de – amint BENKŐ LORÁND a Zrínyi-szótár (a továbbiakban: ZrSz.) előszavában rámutat – nyelvtörténeti szempontból is „aligha lehetett volna alkalmasabb életművet találni, mint amilyen Zrínyi Miklóse”, hiszen „a XVII. század magyar nyelve ... eléggé kimaradt a történeti nyelvészet és benne a frazeológiai-szótörténeti kutatások érdeklődési köréből” (9). Zrínyinek mint kora egyik

jeles főúrnak, gazdálkodójának, politikusának, hadvezérének, valamint tudósának, költőjének és (némi anakronizmussal szólva) közírójának műveltségében a magyar, német, horvát és olasz kultúra ötvöződött, s ez – nem is szólva a latin nyelv hordozta katolikus és protestáns szellemiségről – számos nyomot hagyott nyelvhasználatában, illetőleg (bizonyos mértékben máig hatóan) a magyar nyelvben.

BEKE JÓZSEF a Tájékoztatóban (11–31) részletesen taglalja mindazt, ami a szótár használója számára hasznos lehet. Tisztelettel szól a költő és hadvezér Zrínyiről, s az írói szótárról mint olyanról. Alapos eligazítással szolgál a feldolgozott anyagról (13–6), amely azért is szükséges, mert még nincsen Zrínyi műveinek kritikai kiadása – emiatt a szótárszerkesztő számára KOVÁCS SÁNDOR IVÁN határozta meg a forrásokat. Ezek az 1914. évi NÉGYESY LÁSZLÓ-féle Zrínyi-kiadástól a BEKE JÓZSEF által 2002-ben közzétett két, kisebb Zrínyi-levélíg terjednek. A szöveganyagot százharminótezer kézzel írott cédulára vitte föl a szerkesztő és bizonyos művek esetében Bajtai Mária, Beke Józsefné Jenei Zsuzsa és Kristóf Antónia. E cédulaanyagot azért is érdemes megemlíteni, mert a már említett monográfiájában BENKŐ LÁSZLÓ még arról ír (i. m. 1979. 102–6), míféle nehézségeket jelent, hogy a számítógépek írásjelkészlete mennyire hiányos, hogy nem tudnak különbséget tenni kis- és nagybetűs írás között, hogy különféle bajokkal jár az adatoknak lyukkártyára való áttétele stb. Napjainkra a számítógépekkel végzett munkának az efféle hátrányai megszűntek, illetőleg számos új lehetőség született az ilyen tevékenységekben, amelyek révén a szótárkészítésben bizonyos előnyös változások is tapasztalhatók. Mostanság aligha érdemes már a cédulázás fizikailag klasszikus művészetével kezdeni az efféle munkát. Megemlíthető: az a hét évtizeden át gyűjtött, csaknem ötmillió cédula, amely az Akadémiai nagyszótárhoz készült, éppen a most következő években és bizonytalán a számítógépes lehetőségek jóvoltából (is) látszik révbé érni (vö. CSENGERY KINGA – ITTÉZS NÓRA szerk., *Mutatványok az Akadémiai nagyszótárból*. Bp., 2002. 7–8).

BEKE JÓZSEF intézményi háttér nélkül dolgozva jobbára munkája előrehaladtával kapott szerény támogatást (a Magyar Irodalomtörténeti Társaságtól, a kecskeméti és a megyei önkormányzattól, gimnáziumától, barátaitól és másoktól), ezek mértékét és mibenlétét az jelzi, hogy megköszöni a cédulák papirosanyagát éppúgy, mint a Bányai Júlia Gimnázium szerényeiben való elhelyezését és így tovább. E segítségek révén a munka folyamán át tudott térni a hagyományos munkatechnikáról a számítógépesre. (Vajon az ő munkájának tíz esztendeje alatt a nyelvész szakmához került különféle, például a professzorinak mondott ösztöndíjak és egyéb pályázati pénzek hány esetben hasznosultak a ZrSz.-hoz hasonlítható eredménnyel?) BEKE egyike azoknak a hajdan az ország számos gimnáziumában munkálkodó tudós tanároknak, akik a napi iskolai munka mellett tudományos tevékenységet is folytatnak, és akik jobbára abból a tudomány iránti elkötelezettségéből dolgoznak, amelyet egykori professzoraik sugárzó egyénisége alakított ki bennük. Erről tanúskodik az, ahogy BEKE JÓZSEF a ZrSz.-at „Mészöly Gedeon nyelvészprofesszoromnak” ajánlással indítja. Tudománytörténeti vonatkozású, hogy ugyancsak MÉSZÖLY szegedi diákja volt és BEKE JÓZSEF évfolyamtársa a szintén tudós tanárrá vált ÖRDÖG FERENC, a magyar onomasztika jeles alakja is (I. GERSTNER KÁROLY, *Ördög Ferenc 70 éves: MNY. 2003: 251–3*).

BEKE JÓZSEF Zrínyinek valamennyi magyar és idegen szavát külön cédulára vitte, csupán a határozott névelőről, az *és*, *s*, a *ne* és *nem* szavakról, illetőleg a tömegesen előforduló *kegyelmed*, *nagyságod* fajtájú szavakról közli, hogy egy-egy írásműre vonatkozó összesítést készített (16).

Természetesen a cédulaanyagnál némileg szűkebb a ZrSz. anyaga. Nem közöl tulajdonneveket, jelzetszerű számneveket és adatként szereplő számneveket. Az idegen szavak (ezeknek többsége latin) viszont bekerültek a szótárba, ha „magyar mondatba illeszkedve, abban láthatóan egy fogalmat jelölve, magyar végződéssel szerepelnek” (16). A több szóból álló idegen kifejezéseket a Függelékben (931–46) közli a szótár, ám a szerkesztő szerint ma is ismeretesekeket címszóként találjuk meg (például *in flagranti*, *in flore*, *in genere*). Az arab, latin, perzsa, török és egyéb eredetű főltünteti a szótár.

A címszavakat a szótáriró az ÉrtSz. címszavainak megfelelően alakította, a csupán Zrínyi nyelvhasználatában meglévő szót csillag jelöli: **jóvolta*, **kvártélyozás*, **szerencse-szellő*, **szeren-*

cse-szélvész. A címszavakra vonatkozó leírási-helyesírási kérdésekről kielégítő tájékoztatást kapunk (18–20); hasonlóképpen a szócikkek felépítéséről is (20–2). A szócikk élén lévő címszó után az összes előfordulást mutató szám szerepel, például *birsalma* 1, *ember* 519, *kanizsai* 16; alkalmanként megtalálható a Zrínyinél használatos (szó)alak is. A szócikken belül alcímszók is szerepelhetnek. Például az igék csoportjában a műveltető és szenvedő alakok soroltattak ide (hacsak nem címszavak az ÉrtSz.-ban), hasonlóképpen szerepelnek a melléknévi és határozói igenevek, továbbá néhány más származékfajta. A különféle alaktani és egyéb kérdésekben a szótár felépítésében józan megfontoltság tapasztalható – például kimutatja, hogy az *út* és a *víz* szavak esetében mennyiben tér el a maitól Zrínyi írásmódja (*víz*: 67, *víz*: 29) –, de hozzáteszi a szerkesztő: „Tudom, hogy a mai norma visszavetítése erősen kétes értékű, de talán mégsem teljesen haszontalan tájékoztató adatként” (21). S ha tájékozódik az érdeklődő az írói szótárakban, ez tapasztalható: a BalSz.-ban 13 *víz*-re, a PSz.-ban 136 *víz*-re és 13 *víz* alakra van adatunk, s a Juhász Gyula-szótárban 71 : 13 az arány. BEKE JÓZSEF azon törekvése, hogy az alakváltozatokról is számot adjon szótára, helyes.

A szócikkekben a szófaj megadása után az értelmezés, majd a címszót tartalmazó idézetek és lelőhelyek következnek. Összesen hét adatot ad meg a ZrSz. (ha egyáltalán van ennyi) egy-egy jelentésváltozatra, -árnyalatra vagy stílusjelenségre. Az összes címszónak több mint fele egyszer, illetőleg kétszer fordul elő. „A közölt öt-öt lelőhely további 23%-ot jelent a lehetséges összes előfordulásból, tehát a példák és lelőhelyek összesen a létező adatoknak közel 80%-át tartalmazzák. „[A többjelentésű szavakhoz, ha van] ismét két-két idézet és öt-öt lelőhely kapcsolódik, könnyen belátható, hogy a szótár a költő szavainak, illetve ezek jelentéseinek túlnyomó többségét példával adatolja” (21). Minthogy az írói szótár voltaképpen a kontextusok leltára, ahogy SOLOMON MARCUS (A nyelvi szépség matematikája. Bp., 1977. 141–2) írta, mondhatjuk, hogy a szerkesztő helyesen járt el a lehetőségek megszabta módhoz mérten.

Az értelmezésekben a ZrSz. szerkesztője az ÉrtSz.-ra, a Zrínyi-kiadásokra és -szakirodalomra, MÉSZÖLY GEDEON Zrínyiász-átírására és számos esetben a kötet lektorának, HORVÁTH KATALINNAK véleményére támaszkodott. Arra törekedett, amint írja, hogy a mai művelt ember számára kézenfekvőt ne magyarázza (22). A PSz. kapcsán MARTINKÓ ANDRÁS bizonyos terjengősségre, tudálékosságra és túlbuzgóságra utalt annak idején, illetőleg a közismert szavak értelmezéseinek húsz vagy ötven írói szótár esetében való mulatságosságáról (ItK. 1975: 96, vö. BÜKY: Nyr. 1988: 23–4). BEKE JÓZSEF szótárában és annak értelmezéseiben efféle jelenség aligha található, arról nem szólva, hogy hol vagyunk a húsz írói szótártól... Következzék erre egy példa: az ÉrtSz.-ban a *volta* személyragos főnévnél ez olvasható: „m[elléknév]i jelzővel, főként egy[es] sz[ám] 3. sz[emély]-ben”; a PSz.-ban: „az a tény, hogy v[alaj]ki, v[alaj]mi olyan, mint a jelző mondja”, a BalSz.-ban: „Az a tény, hogy vki/vmi olyan, amilyenek a jelző mondja”, és végül a ZrSz.: „a szóban forgó személy, dolog olyan, amilyenek a jelző állítja”. Némelykor a szakirodalomhoz utalja használóját a szótár, így például a *sugár* főnév egyik jelentése és a *sülyveszt* ’elpusztít’ ige esetében a TESz.-hez. Hasonlóképpen jelölve vannak a HORVÁTH KATALINTÓL átvett magyarázatok, pl. *agyvarkodik* ’acsarkodik, fenekedik’, *bilikum pohara* ’az üdvözlét pohara. (átv) vkinek a megérkezését üdvözlő ital’ (*billikom* a.), *fene* ’vadállat’; *sugár* ’madárszárny’, *Szivárvány* ’Irisz istennő’.

A bizonytalan jelentésű szavaknál a szótárszerkesztő józan mérséklettel megmarad a bizonytalanság jelzésénél, s nem is mindig ír értelmezést, viszont ad szakirodalmi eligazítást, pl. „*fakat* (?) fn (?)”; *felföld* (?); *ün* (?) fn. – A „Föl *fakat* fegyverrel, föl és vitézséggel, | Jertek rá Szigetre kénkűvel és tüzzel” szöveghelyben lévő *fakat* értelmezésére két lehetőséget mond A. MOLNÁR FERENC: egyik szerint a szó Krisztus keresztyére vonatkoznék, a másik szerint ’fakadt’, vagyis **fakadt fegyver* ’kirántott, elővett fegyver’ (MNy. 1991: 357–9). Valószínűbb azonban, hogy szöveghely így értelmezendő: ’Föl! A fákat fegyverrel, föl (magunkat) vitézséggel!’ Vagyis hasonló parancs és felhívás, mint a „Kard ki kard!”, hiszen a *fegyver* számos jelentésű szó, s itt a lándzsák, pikák és hasonló fegyverek harcra kész állapotba hozására vonatkozik: az efféle hadi szerszámok nyelét és vasát, amelyek együtt négy méternél nagyobbak is lehetnek, nem tartották mindig össze-

szerelve, hasonlóan a kaszához – utóbbit sem mindig vitték összeállítva, vö. BRATINKA JÓZSEF, Adalékok a *fegyver* jelentéstörténetéhez: NéprNyttud. 22–23. 1978–79: 71–83. Hasonló kifejezés, felszólítás még a régi kováspuska serpenyőjének puskaporral való megtöltésére a *felporozni a puszkát* (vö. KERTÉSZ MANÓ, Szokásmondások. Bp., 1985². 102–3). Jókai Mór regényében a *Nyergelj, fordulj!* a hazatérő huszárok csapatának jelszava, amelyet szó szerint végre is hajtanak (A köszívű ember fiai I–II. Akadémiai Kiadó, Bp., 1964. 1: 234, 240, 241: „Nyergelj, fordulj!» – szolt a csendes jelszó; a csapat megindult”).

Az *éles* szó egyik előfordulási helyéhez a szótáríró megjegyzi (18), hogy már NÉGYESY LÁSZLÓ is tudta, hogy a kézirat sem ezt tartalmazza, hanem *erős*-t. A szövegdarabban – „Az ki az szerencsét meg nem zabolázza, | Hanem mindent elereszt *éles* szájára .. | .. veszélyre aztot ragadja” (*éles* 2 a.) – valóban ez nem lehet, amint A. MOLNÁR (Nyr. 1979: 229–30) rá is mutatott: itt a ló-tartás szókincséhez tartozó *lovat szájára bocsát* (’engedi nyargalni a paripát’) kifejezéssel kapcsolatos *erős szájú (ló)* Zrínyi megfogalmazásának alapja, amint a szöveggörnyezet is jól mutatja, amelyben ugyancsak egy ló-tartással kapcsolatos (ha nem is ugor kori) szó van, a *zaboláz* (vö. MÉSZÖLY GEDEON, Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Bp., 1956.). Tanácsosabb volt tehát az *erős száj*-nál maradni, ahogy az 1651-ben megjelent. Emellett persze Zrínyi használhatta és használta is az *éles* szót a BEKE JÓZSEF leírta jelentésben is: *éles vitézlő disciplina* ’kemény, erős, határozott’ (*éles* 2 a.). Sok efféle vitás helyen BEKE JÓZSEF helyesen döntött, példaképp az *Egy szép kerék rétet völgybe találának* szöveghely említhető, amelyben a *kerék* bizonyára – ugyancsak a szöveggörnyezet következtében – ’kerék’, nem pedig ’erdei’, amint HORVÁTH KATALIN és KOVÁCS SÁNDOR IVÁN vélelmezik (1. *kerék* 6 a.).

Vannak utalások is a szótárban; pl. *fal!* vö. *rág.* S ha Zrínyinél nincs összevethető példa, a szó álló betűs. (Bár éppen a Tájékoztató *megáll* 6. szócikkében lévő *állja a szavát* – amelyre nincs Zrínyitől adat – esetében ettől eltérően láthatjuk: bizonyára a nyomda ördöge alakította dőlő betűsre az 543. lapon.

Némelykor rövid eligazító értelmezést ad a szótár összeállítója, ha a szöveg valamely része a mai olvasó számára vélhetőleg nem érthető; pl. „De mit csinál Delimán ilyen *látatban* [= ezt látván]? |.. Mind törököt, tatárt rak halva halomban” (*rak* 1 a.), máskülönben ugyanez az idézet másutt nem kap kiegészítést, így *látat* 3 és *nyelv* 1 a.). Egyébként MÉSZÖLY GEDEON szerint „a *látat* helyett a XVI. századtól fogva ’visio’ értelemben a *látás* járja” (i. m. 216); vö. NYÍRI ANTAL, A Müncheni Kódex magyar–latin szótára (Bp., 1993.): *látat* ’visus; visio’. (A BalSz.-ban és a CsSzK.-ban nincsen meg a szó.)

A szótár szerkesztőjének több, Zrínyi által használt szóhoz és állandósult szókapcsolathoz fűzött részletesebb magyarázata tanulmánykötetében található, I. BEKE JÓZSEF, „Szépen öszveszedett szók”. Tanulmányok az irodalmi nyelv köréből (Kecskeméti Lapok Kft., Kecskemét, 2004. 130–96).

A szótár az átvitt jelentésekre és természetes szórendtől való eltérésre rendszeresen felhívja a figyelmet (*átv*) és (*inv[erzió]*) jelzettel. A ma réginek (és ismeretlennek) ható szavak utalással lehetők föl: *kaur* → *gyaur*; *könyv* → *könny*.

Stilisztikai minősítések tekintetében BEKE JÓZSEF a PSz.-ban már fölmerült kérdések alapján rendkívül körültekintően döntött úgy, hogy nem kísérel meg ilyen megállapításokat tenni. Ugyanis a PSz. készítői sem tudták sok esetben eldönteni, hogy vajon Petőfi korában, tehát a szótár összeállítása előtt mintegy százötven évvel mi lehetett régies, elavuló, népies stb. Zrínyi korára, a XVII. század első felére visszanézve ez még inkább így volna. (Nem beszélve arról, hogy a Zrínyi-írások barokk stílusjegyei miatt akkora szövegmetsetek kellettek volna még az esetleg megragadható minősítésekhez is, amelyeket terjedelmi okok eleve kizárnak.) A szótár összeállítója a szövegekből vett idézeteket úgy igyekezett közölni, hogy tükrözzék valamelyest Zrínyi stílusát, továbbá a szócikkeken belüli alpontokban esetenként nem csupán a jelentésáryalatokat, hanem bizonyos stíláris vonatkozásokat is megad (pl. szembeállítást, halmozást, megszólítást stb.). Másutt csoportokban mutatja be a hasonlatokat (pl. a *szél* a.), ugyanígy a metaforikus azonosításokat, pl. *volt* II. 3. a.: „(metaforikus azonosításban) Ez volt szigeti leventáknak virágja...; Az mi első politicánk fegyver

volt, most is annak kell lenni”). Zrínyi nyelvének a későbbi magyartól való különbözőségére a „szokatlan használatban”, „szokatlan kifejezésben”, „szokatlan vonzatokként” megjegyzésekkel utal a szerkesztő (ámbar az utóbbiakat a Tájékoztatóban nem találhatni, csak a szótárban). A „szokatlan vonzat”-ra példa: „bizony .. félek rajta, hogy az csak képmutatás” (*rajta* 8 a.); a „szokatlan kifejezésben” minősítésű esetre: „...az óra itt van | Az kiben kaurnak kell menni romlásban” (*megy* 26 a.); a „szokatlan használatban” megjegyzéshez l. „Az első aphorismushoz [= bölcselkedéshez] való, azért, hogy vagy [= legalább (?)] azon légy, hogy első próbád híres legyen, azután könnyebb hírt megtartani” (*vagy* II. C a.); „... gonosz néven ne vegye, hogy ilyeneket írok Kegyelmednek, ha egy conventios [= szegődött] szolgáljának tanácsát, csöndest füle hallhatni [= meghallgathatja, hajlandó meghallgatni], tahát engemet ..” (*fül* 3 a.).

A közmondások, szólások, példabeszédek és egyebek a „szólásban” jelöléssel vannak ellátva. A kétséges értelmezéseknél a szótárszerkesztő a CZF., továbbá O. NAGY GÁBOR és DUGONICS műveire igyekezett hagyatkozni. A bizonytalanságokra a Tájékoztatóban tér ki egy szólás kapcsán („az guba is húzza, de az gubát is húzzák” ~ „ha a gubát huznák, az guba is huzna”). Megjegyzem, hogy erről a CZF.-ban és O. NAGYNÁL is szereplő szólásról nemrég A. MOLNÁR FERENC írt, ő a *guba* szó '(göndör szőrű) kutya' jelentésével magyarázza az egymással való marakodást kifejező szólást (MNy. 2002: 473). A ZrSz. négy (szólásban szereplő) *guba* főnévről tud 'durva szövésű, fürtös anyagú felsőkabát' jelentéssel. Mindenesetre BEKE jól magyarázza a szólásnak a szöveg helyen való értelmét „a harccal együtt jár a kölcsönös kockázat; minden megtörténhet” (*guba* a.).

„A hivatkozásokban felhasznált művek rövidítései” (30) és az „Egyéb felhasznált irodalom” (30–1) után következnek a „Statisztikai adatok” (32–103). Van lista a címszók szófaji megoszlásáról, az ÉrtSz. anyagával való összevetésről – ui. a ZrSz. csillaggal jelzi azokat a szavakat, amelyek az ÉrtSz.-ban nem szerepelnek, ezek a teljes anyag 22,7%-a –, és van kimutatás a címszavak és alcímszavak előfordulásáról is, továbbá a *lesz*, *tesz*, *vesz* igék alakváltozatainak előfordulásáról, s végezetül az idegen szavakról. Ezek között természetesen a latin vezet 6,39%-kal (440 szó), amely arány előfordulásuk 981 darabjával az összeshez mindössze 0,77%. – A statisztika részletezi a címszavak előfordulási rendjét. Az *a* ~ *a'* ~ *az* vezet 12 785-tel (a BalSz.-ban 1459 a névelők összes száma, a PSz.-ban 30 501), második az *és* (a BalSz.-ban a 33., az *s* viszont a 2., a PSz.-ban az *s* 10 186, az *és* 4 664 előfordulással található meg, ezek a 2. és 5. helyet jelentik); az *én* névmás 1034 adattal a 12. (míg ez a BalSz.-ban 4., a PSz.-ban a 18.). Ezek az adatok természetesen számos okból közvetlenül nem hasonlíthatók össze, mégis jeleznek valamit a főként lírai anyagot tartalmazó BalSz., a lírai és prózai anyagú PSz., illetőleg a szintén nem elsősorban lírai szöveganyagú ZrSz. efféle szempontú fölhasználhatóságára is. A szótómegek több mind fele egy vagy két előfordulású (kb. 3 700), amint a listából megállapítható, s az egyszeri előfordulású szavak száma kb. 2 700, az összesnek (6 882) tehát kevesebb, mint a fele; s ez a gyakorisági megoszlás általános. A PSz.-ban az egy előfordulású szavak száma 9 880, az összes pedig 22 719 (vö. FÜREDI MIHÁLY – KELEMEN JÓZSEF szerk., A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára 1965–1977. Bp., 1989. xi).

A szótár szövegközlései megbízhatók, több szövegdarabot ellenőriztem (*bizonyára*, *borostyánfa*, *fatalis necessitas*, *keményít*, *nemzet* stb.); másutt is legfőljebb néhány jelentéktelen szepőlő található: *Vezuv* ∴ *Vezúv* (*szív*² a.), 23 % ∴ 23% (21 és passim).

Az Argumentum Kiadót dicséret illeti, hogy vállalta a kötet megjelenítését. (Egyébként kiadói tévedésre gyanakodhatni: a „Résumé” cím után magyar nyelvű összefoglalót közöl a 947–8. lapokon. Hasznos lett volna egy horvát nyelvű összefoglalás is.) A vászonkötésű szép könyv védőborítójára meglehetősen szerencsétlen dolog volt egy fiktív Zrínyi-ábrázolást nyomtatni, amely eredetileg I. Lipót császárt ábrázolta, amint erről a kötetbe helyezett cédula tájékoztat.

3. A magyar (irodalmi) nyelv kifejezőkészlete bizonyos folytonosságának a ZrSz. is tanúsítója. Ez a folytonosság a történeti nyelvészet egésze, a stílus kutatás számára is tanulságos. A következő példák a szóhasználat köréből jeleznek figyelemreméltó kapcsolatokat.

A *tűz* főnév egyik jelentése: '(szerelmi) szenvedély', és a példaszöveg: „De ki vagyon oly, kit szerelem nem győzhet? | Nem él, ki szerelem *tűzét* nem esmérhet”. Petőfi nyelvhasználatában is megvan a szenvedély kifejezésére szolgáló *tűz*-képzet: „A juhásznak .. Szerelem *tüze* ég fiatal szívében” (PSz. *tűz* 6. a.), „e szív, örök *tűzével*, Istenséged szent oltára lesz” (i. h.); s egy XX. századi felhasználás azt is mutatja, más szenvedély, érzelem kifejezésére is szolgálhat a *tűz* főnév: „S ti éjszaka örvényei s fekete *tűzei* szívemnek” (Füst Milán: Egy hellenista arab költő búcsúverse).

A mai magyar (fesztelen) köznyelv néhány éve használja (feltűnő gyakorisággal) az *úgymond* szót. Tizenegyszer fordul elő a BalSz.-ban, s mindannyiszor 'így szól(t)' jelentésben (példaképp: „Mondd meg, *úgymond*, uradnak, hogy ha szinte érthetetlen is, ugyan nem leszek azért világa-veszett, ugyan léssen azért szép szeretőm”). Petőfi Sándor mindössze kétszer használta, ugyanebben a jelentésben. Zrínyi egyszer élt vele: „Német és magyar fő sohasem lehet egy fő (*úgymond* [‘úgy írta, mondta’] Bonfin.)”. A hasonló jelentésű *egyem* ellenben hétszer lelhető föl. E mára kihalt szónak Zrínyi nyelvében való szerepkörére l. BEKE i. m. 2004. 145–7. Az *úgymond* hivatkozásige jelentése a kódexek korától a mai napig változóban van: már a kódexek korában megkezdődött mondatszóvá alakulása 'úgyszólván' jelentéssel (mai használatáról részletesebben l. BÜKY LÁSZLÓ, Az *úgymond* igealak használatának múltjából és jelenéből: MNy. 38. 2000: 79–89).

Az *elmerít* szócikke a következő: „(átv) ~ *vmiben* 'okozza, hogy teljesen átadja magát vminek' Szerelem istene Delimánt vezeti, | Oda, hon nagy tűzben taszítani véli. | Cumilla ölben ottan *elmeríti*”. Valamelyest a képzet Petőfinél is megvan: „Ott állott a rózsza mellére akasztva. Mellyet Iluskája sírjáról szakasztta, Valami édesség volt érzésében, Ha János *elmerült* annak nézésében” (PSz. *elmerül* a.). S megint a XX. századból és ismét a szerelemre vonatkozóan: „Épp aznap, mikor sírtunk érted: *elmerültem* én is. Végláthatatlan | Gyönyörök szolgálja lettem. Sötét tengerek fedik már tiszta ifjúságomat. | Egy hetairáé vagyok s mindörökre, érzem” (Füst Milán: Levél Oidiposz haláláról).

A ZrSz. *vérhullás, vérontás, vérpatak* és *vércataracta, vértó* szavai rendre a fegyveres harccal ténylegesen együtt járó vérontással kapcsolatosak: „Gázol rettenetesül Zrini vértóban, | *Vércataracták*ak indít meg pogányban” (*vércataracta* a.). Petőfi nyelvhasználatában jobbra romantikájának félreérthetetlen szóhasználati jelei a *vér* szóval alkotott összetételek: *vérfolyam, vérfolyó, vérpad, vérpanoráma, vérrózsza, vérszem(ü), vérszolga, vértenger, vérvirág* (PSz.). Ezek egy vagy két előfordulásúak, így stílusalakító erejük különösen szembeötlő (az információelmélet alapján mondható: nagy a hírértékük).

Zrínyinél is föllelhető a *szív* főnévnek a szerelem fogalmával való együttes előfordulása (kontingenciája): „Cumilla szép haja megköttözé *szívét* | Ifju Delimánnak”; hasonlóképpen ebben a toposzban: „Vallyon oly nagyok-é Mongybél [= Vezúv] lángjai, | Mint égő *szívemnek* lángos hatalmai?” (*szív* 4). Láttuk, Füst Milán versében is az érzelmek nagysága hasonlóképpen a *tűz* és *szív* kapcsolatából alakul: „Ó én völgyem, hegyem, | S ó én szép, barna feleségem, | S ó lány légi kéz, mely végigsimítottad homlokomat, | S ti éjszaka örvényei s fekete *tűzei* szívemnek”.

A már az első magyar bibliafordításokból ismeretes a *megkeményíti a szívét* kifejezés, pl. MünchK. 99r40: *nĕg kemeňuite o zŕuoket* (induravit cor eorum), amely egyszer van meg Zrínyi nyelvhasználatában: „... az elkerülhetetlen kéntelenség .. ugy annyira görögök *szívét keményítette* volna” (*keményít* a.). A kifejezés a magyar nemzeti nyelvhasználatban ma is eleven (l. *megkeményít* ÉKsz.²), vö. BÜKY LÁSZLÓ, „megkouezetet è nepnèc o zŕuoc” – Egy lelkiállapot kifejezésének ötszáz éve (Nyr. 1987: 150).

Az *örvény* főnév a bűn fogalmához társul: „Sok bűnünk peniglen, mint levél a fákon, | Mint *örvény* tengeren” (*örvény* a.); egybevethető példa Füst Milántól: „Vidám csapat jött láncos botokkal | Egy palotából ... || Lánykák selyem bugyogóban s felöltözött urak: | Szép foguk között győzött bor! || Elcsendesedtem aztán: sírás fojtogat | S az *örvény* elragadott engem is!” (Karnevál).

A következő kifejezés nem csupán a költői-írói nyelvhasználat jellemzője: „mégy a vonítás után, | Amely neked való, | Mely nem panasz, de melyben mégis minden *dolgok lelke* szól. Oh vo-

níts nagy világ!” (Füst Milán: Kuttyák). És Zrínyi Miklós: „Mivel minden dolgoknak lelke a rend, a hadban is .. ez a legszükségesebb” (ZrSz. *lélek* 8 a.).

Egy adata van 'meghal' jelentésben a *lehanyatlik* igének „Últ magassan s bizott [Mehmet basa], de lá [‘lám’] *lehanyatlott*”; és évszázadok múlva ugyanezt használja Füst Milán is: „Gyenge a bánatos lélek és újból, újból *lehanyatlik*” (Nyilas-hava); továbbá: „a sűrű holdi korong | Halványan borul el s *lehanyatlik* a hajnali bolton...” (A mélyen alvó). Megjegyzem, Füst ezt a második idézetet később átalakította, így nála is voltaképpen egy *lehanyatlik* ige van. – Csokonai Vitéz Mihály is használja az igét: „Jaj nékem! *Hanyatlik* a’ Nap” (CsSz.). (A BalSz. nem tartalmaz [*le*]hanyatlik igét.)

E néhány példa valamelyest szemlélteti, milyen lehetőséget ad (irodalmi) nyelvünk vizsgálatához az írói szótárak anyaga.

4. Csupán e vázlatos ismertetés műfaji követelménye kívánja meg hangoztatni, hogy a XVII. századi nagy elődünknek, Zrínyi Miklósnak nyelvhasználatát érdemes volt szótárba foglalni. BEKE JÓZSEF e műve bizonyosan nem csupán Zrínyi szerzeágazó (szép)irodalmi tevékenységének, hanem (mint korábban Bánk bán-szótára is) a magyar nyelv régi állapotának és közvetve a mainak jobb megismeréséhez is vezet. S e tekintetben cáfolja és megérteti a hajdani gróf szerénységét: „Nem írom pennával, | Fekete téntával, | De szablyám élivel, | Ellenség vérivel, | Az én örök hiremet” (*tinta* a.).

BÜKY LÁSZLÓ

Balogh Lajos, Büki tájszótár

Vasi Szemle Szerkesztősége, Szombathely, 2004. 176 lap

A tájszók gyűjtése nálunk és más európai országokban is már több évszázaddal ezelőtt megkezdődött, s különösen Németországban ért el követésre méltó eredményeket. Így például J. ANDREAS PRASCH egy latin nyelvű kiadványának függelékében 1689-ben – a német nyelvterületen elsőként – egy 600 szóból álló tájszógyűjteményt tett közzé az egyik bajor nyelvjárásból. Ezen a területen a legjelentősebb eredményt a PRASCH-féle tájszóközlés után az a JOHANN ANDREAS SCHMELLER mutatta fel, aki a XIX. század első harmadában a bajor nyelvjárásokról írott munkájával (*Die Mundarten Bayerns*) és a négykötetes bajor szótárával (*Bayerisches Wörterbuch*) a világon elsőként helyezte tudományos alapokra a nyelvjáráskutatást. Hogy a tájszók följegyzése, majd rendszeres gyűjtése Európa-szerte jóval előbb elkezdődött, mint a tájnyelvi jelenségeké, annak nyilvánvalóan megvan az oka. Valószínűnek tartom, hogy ennek magyarázata a beszédet fölépítő különféle nyelvi elemek, eszközök megjelenési formáinak különbözőségében rejlik. A kommunikáció során a szavak – mint a nyelv meghatározott hangalakú és jelentésű, viszonylag önálló egységei – általában könnyebben felfoghatók, mint más nyelvi-nyelvjárási jelenségek. Így van ez például még egy először hallott valódi tájszóval is. Mivel az egyes nyelvjárások szókészletében megmutakozó különbségek a beszédpartnereknek sokkal inkább föltűnnek, ezért följegyzésük, összegyűjtésük már a dialektológia önálló tudományággá válása előtt elkezdődhetett.

Magyarországon a nyelvjárások iránti érdeklődés igazán az irodalmi népiesség és a nyelvújítás hatására bontakozott ki a XVIII. században, és ekkor már a tájszavak intenzívebb gyűjtése is megkezdődött, és a XIX. század közepéig már jelentősebb eredményekben is megmutakozott, majd a Magyar Nyelvőr megjelenésétől rendszeressé vált a tájszók gyűjtése és publikálása. Örvendetes, hogy ez a folyamat a XX. században tovább tartott, sőt olyannyira fölerősödött, hogy napjainkig a tájszók közzététele dialektológiánk egyik legeredményesebb részterülete lett. Különböző

típusú tájszótáraink száma jelenleg harminc körül van, az egyes nyelvjárási régiókat tekintve sajnos aránytalan eloszlásban. Amennyire örülni lehet annak, hogy a Nyugat-Dunántúlról öt ilyen kötet is napvilágot látott, annyira sajnálatos, hogy több tájegység is van a magyar nyelvterületen (ilyen pl. Bácska, Csallóköz, Mezőség stb.), ahonnan még nem jelentek meg tájszókivadványok (az eddigi tájszótárak felsorolására l. KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Bp., 2001. 399–400).

Egy-egy tájszótár elkészítéséhez, különösen egy kisebb-nagyobb település vagy nyelvjárási régió szókincsének összegyűjtéséhez a kutató részéről nemcsak a magyar nyelvészet iránti érdeklődés szükséges, hanem ezenkívül nagyon fontos motívum a szülőhelyhez való ragaszkodás is, amelyből erőt lehet meríteni a hosszan tartó munkához. Az anyaggyűjtéshez természetesen jó adatközlők kellene, de olykor a helybeli ismerősökkel folytatott alkalmi beszélgetések is hasznosak lehetnek a tájszavak körének bővítéséhez és a hozzájuk kapcsolódó esetleges közlések, magyarázatok pontosabbá tételéhez. Sőt gyűjtés közben, majd a tájszóanyag rendezésekor, szerkesztésekor nyilvánvalóvá válhat, hogy a kutató is forrása lehet tájszótárának, ahogy azt BÁLINT SÁNDOR megfogalmazta: „Ez a szótár több mint harminc esztendő munka gyümölcse. Gyűjtői helyzetem kétségtelenül kedvező volt. Törzsökös szegedi, alsóvárosi parasztszülék gyermekének születtem, tehát a szegedi népnyelv anyanyelvem. Művem forrása elsősorban alighanem én magam vagyok. Öregek között nevelkedtem. Gyermekkoromban még olyan jelenségeknek lehettem tanúja, amelyeket az első világháború teljesen elsöpört. Kapcsolataim azóta sem szakadtak meg egy pillanatra sem a szegedi nyelvi hagyományokkal, a tájszólás közösségével” (Szegedi szótár. Bp., 1957. 7).

Mindezt a nemrég megjelent „Büki tájszótár” (a továbbiakban: BTsz.) szerzője, BALOGH LAJOS is elmondhatja magáról, hiszen a Vas megyei Bük szülötteként és oda Budapestről is viszonylag gyakran hazalátogatva – kitarító munkával – több mint negyven éven át jegyezte a község tájszavait, szólásait, közmondásait. A dialektológia iránti érdeklődés egész életpályáját végigkíséri, s nemcsak a nyelvjárástannak kiváló szakembere, hanem emellett a névtudományak és a szociolingvisztikának is. A nyelvjárások értékeinek megmentését már fiatal kutatóként is fontosnak tartotta, s ennek jegyében tevékenykedett. Ezt bizonyítja az a tény, hogy a büki tájszavak gyűjtése és más tudományos munkái mellett például „A magyar nyelvjárások atlasza” hazai kutatópontjainak nagy részén VÉGH JÓZSEFFel együtt sok értékes magnetofon-fölvételt készített. A gyakorlati gyűjtőmunkán kívül azonban a dialektológia elméleti-módszertani kérdései is régóta foglalkoztatják, amint arról több szakcikke, előadása is tanúskodik. Mindehhez hozzávéve BALOGH LAJOS alaposágát, lelkiismeretes munkáját, számítani lehetett arra, hogy a „Büki tájszótár” értékes anyagú, jól fölépített, gondosan szerkesztett kötet lesz.

A BTsz. bevezető részében „Az elmúlt évszázad” alcímmel – a földműveléstől, állattartástól a különböző szokásokon át a népi táplálkozásig – a község múltjának, népéletének azon jellemzőit tekinti át a szerző, amelyek napjainkig nagyrészt megszűntek, elenyésztek. Éppen ezért e múltat fölidéző alfejezet szívet melengető, lebilincselő olvasmánya lehet Bük idősebb nemzedékének, de a fiatalabb korosztályoknak is (egészen az iskoláskorúakig), akiknek sok tanulsággal járhat mindaz, amit a község XX. századi történetéről, gazdag hagyománykincséről és az egykori paraszti gazdálkodásról is megismerhetnek. Ilyen lényegre törő és mégis sokat mondó összefoglalást csak az tud adni, aki maga is cselekvő részese volt a helyi közösség hétköznapijait és ünnepeit meghatározó hajdani népszokásoknak, a különböző mezőgazdasági munkáknak, akinek egy-egy helyi személy- vagy földrajzi név még ma is élénken idézi föl a XX. század negyvenes-ötvenes éveit, ahogy ezt BALOGH LAJOS írja: „De mindez már a múlté. Ki emlékszik még a fából készült Öreg hídra a Répcén, az Acsád felé vezető országúton, a Dobogó hídra Bük és Bő között, amely valóban dobogott, ha keresztlíment rajta egy szekér, a Tüskési-kútra, ahol délidőben itattuk a lovakat, Kanász Sándorra, aki mindennap végighajtotta a disznócsordát a falu főutcáján, Berkovics Ferkóra, aki a hátán hozott egy-egy tere fát az Egresből némi térítés ellenében, a Koplalóra, ahol Francsics Jani cséplőgépe előtt sorban álltak a gazdák kévékkel megrakott szekerekkel, hogy előlgeben elcsépel-

jenek egy-két mázsa gabonát, a Csík Kálmán mészárszékében csúcsos stanicliba mért forró töpörtőre, tanítóinkra. Czuppon Bélára és Mészáros Ernőre? Pedig ez volt az elmúlt évszázad” (9).

A fölnevelő szülőfaluhoz, a szűkebb pátriához – bármilyen messzire kerülünk is tőle – ezer szállal kapcsolódunk, s ez múltjának megismerésére, hagyományainak őrzésére és megmentésére is ösztönöz. A szülőhely tájszókincsének összegyűjtése a nyelvjáráskutató számára ezért nem csupán tudományos munka, s nem valami kötelességszerűen elvégzendő feladat. S több annál is, hogy a följegyzett és közzétett adatokban például csak nyelvtörténeti, néprajzi és/vagy helytörténeti értékeket lásson és fedezzen föl: a múltat, gyermekkori emlékeit, a község egykori lakóit, a faluközösség összetartó erejét is jelenti. Ez érződik a BTsz. egészén, s mindez megmutatkozik a szótár minden részletében, így például az egyes szócikkek gondos kidolgozásában is.

A következő fejezetekben a tájszavak gyűjtésének és kiadásának fontosságát, a BTsz. anyaga összeállításának rövid történetét és módszertani kérdéseit vázolja a szerző (10–1), majd a büki nyelvjárás legjellemzőbb hang-, alak-, szóképzet- és mondattani jelenségeit foglalja tömören össze (11–4). A szótár használatáról „A szócikkek jellege, felépítése” című alfejezetben tájékozódhatunk (14–8), ezután a rövidítések jegyzéke és a történeti adatok forrásai következnek, majd a válogatott bibliográfia zárja a bevezető részeket (18–22). A BTsz. gerincét a szótári rész képezi (23–166), a kiadvány végén pedig – a külső borítólaphoz hasonlóan – a szerző családi emlékeiből jól sikerült fényképfelvételek találhatóak, amelyek az egykori falusi élet egy-egy mozzanatát örökítik meg, valamint a hagyományos paraszti gazdálkodás különféle munkaeszközeit és használati tárgyait mutatják be (169–76).

A BTsz. gazdag tárháza mindazon nyelvjárási jelenségeknek, melyeket a szerző – amint már utaltam rá – „A büki nyelvjárás” címmel összegzett. Ezeknek mindegyikére számos példát lehetne hozni a szótárból. Ehelyett néhány olyan sajátosságot érintek, amelyek kevés adatban jelentkeznek, valamelyest mégis jellemzik a község egykori nyelvjárási alaprtegét. Ilyen, szórványosan előforduló jelenségek például a következők: 1. labiális *ü*-zés (*füzet* 'fizet', *üdüö* 'idő', *üdüönnap előtt* 'idejekorán, a várnál korábban'). 2. palatális *ny*-ezés (*biëkateknyüö* 'kagylóhéj, a folyami kagyló páncélos szaruháza', *fënye* I. 'kny.'. 2. '◀elhomályosult jelentésben> izé', *gyuruoteknyüö* 'dagasztóteknő, amelykben a kenyértésztát dagasztják') és egy-két hangréses, illetőleg *h* vagy *v* hiástüftöltés szóalak is fölbukkan (*hüöl* 'hország, bab termésének hosszúkás burka; hüvely', *hüökk* 'hüvelyk', *süökcukor* 'csúcsos, henger alakú, kemény cukor; süvegucukor'; *föhiëny*, *föhëny* 'föveny', *föhënyës* 'fövenyes'; *divuo* 'dió', *szivács* 'füzfavessző lehántolt héja, amellyel a szalmafonatot körültekerik zsompör stb. készítésekor; szijács'). – Itt említem meg a szótagzáró *l* kiesését is, amelyről BALOGH LAJOS egyebek mellett a következőket írja: „Főként *al*, *ál*, *ul*, *el*, *ol*, *öl* hangkapcsolatokból esik ki az *l*, de az esetek nagy részében a megmaradó magánhangzó hangszíne vagy időtartama is megváltozik” (12). A szótár anyagában feltűnő, hogy az *el*- és *föl*- igekötős szóalakokban a szótagzáró *l* a magánhangzó pótlónyúlása nélkül is kieshet. Erre a jelenségre több adatot is találunk BTsz.-ban. Ilyenek például a következők: *edob* 'eldob', *ehërdäl* 'eltékozol, elpazarol; elherdäl', *eszontyorodik* 'elszomorodik; elszontyolodik'; *föfüstül* 'disznóölés után sonkát, szalonnát megfüstöl; felfüstöl', *föhömbölodik* 'elesik; felhömbölodik', *fömatulläl* '◀kenderfonalat> felmottolläl'; stb.

Nem kevés azoknak a tájszóknak a száma sem, amelyek például hang- és/vagy jelentéstörténeti szempontból érdemelnek figyelmet. Ilyenek például a következők: *brázdul* 'szántás megkezdésekor a kezdő barázdtól szántja', *gacsiba* 'csomós, dudoros, görbe <fadarab>', *hangväl* 'hangya', *hëgyëtt* 'fölött, rajta valamin, valaminek a tetején', *huofujät* 'szél által összehordott hó', *himpuokos* 'dagadt lábú <ló>; inpokos', *ludviërc* 'lidérc, misztikus lény', *monya* '◀valakinek> penise', *üöt-kätt* 'kiabál, hangosan beszél, kiönti mérgét'; stb. A szótár anyaga természetesen a nyelvtudomány különféle szakágaiban hasznosítható. Jőmagam a nyelvjárások szóképzetében föllelhető névátvitelekkel és a fogalmak tartalmi hasonlóságán alapuló jelentéssűritő összetételekkel foglalkozva, kutatásaimhoz például a következő adatokat találtam: *bicska* I. 'kny.'. 2. 'a vonat jelzőoszlopa; szemafor' (tréf.), *gunárnnyaku* 'hosszú, vékony nyakú', *karuoriëpa* 'hosszúkás alakú marharépa', *kigyuoahajma* 'vadfokhagyma (Allium scorodoprasum)', stb. – A BTsz. haszonnal for-

gatható más tudománysszakok művelői (pl. a néprajzkutatók) számára is. Értékes, figyelemre méltó magyarázat kapcsolódik egyebek mellett a jeles napokhoz (pl. az *aprószentek, karácsony, korbácsolás, lucázás, regöls* szócikkekben), továbbá a földművelés bizonyos munkafolyamatainak, eszközeinek leírásában és az állattartással kapcsolatban is. Jól mutatják ezt például az *asztag, befog, borító, borona, gyűjtés, kukoricafosztás, nyomtatás, perzselő, szekér* címszavak. A szótár olvasgatásakor föltűnt az is, hogy a kb. 50-60 évvel ezelőtti Bükön – mint általában a korabeli magyar falvakban – milyen sokféle játék tette színebbé a kisebb-nagyobb gyerekek mindennapjait. Ezeknek a gyermekjátékoknak fontos szerepe volt a felnövekvő nemzedékek fizikai és szellemi fejlődésében, ahogy ez például a *bilickezés, gángálás, golyózás, gyűrűzés, ipicsapacs, krumpilipuska* stb. szócikkekhez fűzött magyarázatokból is jól kiviláglik. Mindezek a tárgyi és a szellemi néprajz körébe tartozó szóképzési elemek – az általuk jelölt fogalom visszaszorulásával együtt, néhány kivételtől eltekintve – ma a büki nyelvjárásnak csak a passzív szókinésében fordulnak elő. Hogy Bük község egykori népszokásai meddig éltek, arra vonatkozóan is érvényesnek tartom azt, amit a szerző a BTsz. tájszavainak szociális érvényességéről a következőképpen fogalmazott meg: „a XX. század közepe az a korszak, amikor olyan lehetett a büki nyelvjárás, amilyenek a szótár alapján megrajzolható. Ugyanis az 1950-es évektől kezdődtek el társadalmi szinten azok a nagyarányú változások, amelyek jelentősen fölgyorsították a táji jelenségek háttérbe szorulását” (10–1).

A BTsz. jól példázza, milyen sok előnnyel jár, hogy a tárgyalt falu nyelve a szerzőnek anyanyelvjárása. Ez természetesen nemcsak a kötet tájszóanyagának gazdagságában, bizonyos címszókhoz fűzött magyarázatokban mutatkozik meg, hanem például a tájszók jelentését megvilágító példamondatokban is. Az utóbbit azért említem meg, mert a nyelvjárás-kutatók körében korábban többször is fölmerült az a kérdés, hogy a tájszótárakban szükség van-e példamondatokra, hiszen ezekből nem mindig derül ki pontosan a szó jelentése és használati köre. Jómagam általában hasznosnak tartom közlésüket, ha nem íróasztal mellett találták ki őket, hanem olyanok, amiket a gyűjtő sokszor hallhatott, ezért élhetnek emlékezetében, s azok is elfogadhatók, melyeket ő maga jegyzett föl adatközlőtől. Az ilyen példamondatok beszédesen vallanak a nyelvjárás legkülönbözőbb sajátosságairól, ezenkívül például fényt vethetnek a helyi közösség gondolkodásmódjára, egy mára már letűnt világ hagyományaira, népéletére is. BALOGH LAJOS példamondatai ilyen jellegűek. s úgy vélem, hogy mindenképpen életszerűek, érződik rajtuk, hogy a megadott formában elhangozhattak, s a legidősebb nemzedék körében akár még ma is használatosak lehetnek.

Összegzésül örömmel állapíthatom meg, hogy BALOGH LAJOS „Büki tájszótár”-ával a magyar dialektológia olyan művel gyarapodott, amely anyagában, tartalmában becses értékű, fölépítésében, szerkesztésben mintaszerű és külső formájában is igényes, esztétikus. A tájszavak összegyűjtéséért, gondos összeállításáért BALOGH LAJOS minden elismerést megérdemel, a kötet kiadásáért és az anyagi támogatásért pedig a Vasi Szemle Szerkesztőségét, valamint Bük Nagyközség Önkormányzatát és a Magyar Nyelvtudományi Társaságot illeti köszönet.

SZABÓ JÓZSEF

Az újra élő lexikon

SZATHMÁRI ISTVÁN, Stilisztikai lexikon.

Stilisztikai fogalmak magyarázata szépirodalmi példákkal szemléltetve.

Tinta Könyvkiadó, Bp., 2004. 250 lap

A Tinta Könyvkiadó „A magyar nyelv kézikönyvei” sorozat VII. darabjaként jelentette meg a „Stilisztikai lexikon”-t, amely alcíme szerint „Stilisztikai fogalmak magyarázata szépirodalmi példákkal szemléltetve”. A munka 196 szócikket tárgyal a 7.-től a 250. lapig. A könyvről megfo-

galmazható mondatok értékelő megállapításai elszakíthatatlanok a kiadvány történetének összefüggéseitől. S hogy az olvasó milyen fogalmak magyarázatát milyen szemléltetéssel találja a kötetben, ez az elméleti alaptól függ: a jelen esetben a funkcionális stilisztikától.

A kötetről. – A kiadvány átdolgozott és bővített második kiadás „A magyar stilisztika útja” (1961.) egyik részéből, „A stilisztikai fogalmak lexikona” című fejezetből (417–544). A szerző így nyilatkozik az átdolgozásról: „néhány olyan címszót elhagytam, amely felett eljárt az idő, illetve egynéhány új címszót felvettem, továbbá ugyancsak néhánynak a bemutatásán valamelyest módosítottam. Ennél lényegesebb azonban, hogy megnöveltem az illusztráló példák számát. A felhasználást könnyíti meg továbbá az, hogy a verseket és a prózarészleteket középre, illetve beljebb helyezve tördeltük, és a szöveg zsúfoltságán is enyhítettünk, ilyenformán levegősebb lett az egész lexikon” (6). Az átdolgozás eredményét így értékeli SZATHMÁRI ISTVÁN: „Ennek a lexikonnak feltétlen előnye, hogy gyorsan lehet benne tájékozódni stilisztikai jelenségek, fogalmak kérdésében. A lényegzet jelentő meghatározás ugyanis ott található, úgyszintén az illető jelenség rendszere, stílusértéke, felhasználhatósága” (i. h.).

Még egy vonatkozás fontos: „A magyar stilisztika útja” egyik fejezeteként az a grammatikafelfogás szolgált az első kiadás alapjául, amely az „akadémiai nyelvtan” („A mai magyar nyelv rendszere”) két kötetében érvényesült (1961–62.). A két kötet egyik elve szerint a stilisztika nem más, mint a működésben lévő grammatika: teljesen érthető, hogy SZATHMÁRI ISTVÁN annak a nyelvtani megközelítésnek a megoldásait követte a stilisztikai értékek vizsgálatában is. A nyomdából 1961-ben kikerült, eredeti lexikon a nyelvészeti kutatások tudománytörténetének kordokumentuma is: szintaktikai és szemantikai megoldásaiban hordozza annak a nyelvelméleti kiformalódásnak egy-egy részeredményét, amely tendenciákból az egységesülés létrehozta az akadémiai nyelvtant. Valószínűnek tartjuk, hogy olyan mérvű átalakító tevékenységet igényelt volna a mai grammatika-elmélet(ek) érvényesítése ebben a szöveganyagban, hogy az ezzel nélkülözhetetlenül együtt járó munkamennyiséget nem vállalhatta fel sem a szerző, sem a kiadó. Nem is szólva a nyelvhasználati jelenségek tárgyalásában (a grammatikaelmélet megújításával megalapozottan) szükséges átalakításokról. Így például: alanyt kifejezhet *-an/-en* ragos számállapot-határozó: *sokan, kevesen* (7); de újragondolhatunk a modern jelentéselméletek tükrében egy-egy megállapítást a *Szójelentés, expresszívitás* (219–21), a *Többalakú szavak* (244) címszóban is.

SZATHMÁRI ISTVÁN a funkcionális stilisztika híve, ennek máig ható érvényességét vallja: „az 1961-es kiadás is a funkcionális stilisztika alapján készült, és ez az irányzat ma is él, sokan követik, jóllehet a stilisztika nagyot fejlődött éppen a szövegtan, a szemiotika, a pragmatika, a kognitív szemlélet hatására is” (6). Mit nyert ez a lexikon (és mai olvasója) azzal, hogy anyaga 1961 után 2004-ben is lényegében változatlanul megtartotta elméleti alapját? A legnagyobb nyereség bizonyára az elméleti egyneműség, azaz: a tárgyalt fogalmak kanonikus nyelve koherens rendszert alkot. És veszített valamit az olvasó? A kötet nyelvelméleti rendszere strukturalista alapokon nyugszik, tehát nem TZVETAN TODOROV, JULIA KRISTEVA, a μ -csoport, a hermeneutika, a dekonstrukció, a poszt-posztmodern újraolvasás gondolatrendszerében mozog, nem vállalja fel a SAUSSURE utáni referencialitás gondolkodásmódját; s a szemiotikai, a szövegtani, a pragmatikai, a kognitív megközelítés sem hathatta át egészen, következetesen az anyagát. (L. a *Tartalom és forma* címszót: 242.) Bizonyos, hogy a fentebb lehetségesnek tekintett veszteség inkább nyereség, hiszen a koherens elmélet konzisztenciájának megbontása igen jelentős egyensúlyvesztéssel járna együtt.

A szócikkekről. – A legfőbb kérdés az, milyenek a szócikkek. A „Stilisztikai fogalmak magyarázata” alcímből az első két szó értelemszerűen a funkcionális stilisztika terminusait jelenti, de a fentebb már említett grammatika fogalmai is megjelennek a sorban. Megítélés kérdése az is, hogy a *Csoportnyelv, szakszó, műszó, műkifejezés* (23) vagy a *Rétegnyelv; zsargon, argó, szleng* (183) közös szócikket igényel-e; ugyancsak elképzelhető, hogy az *Exmetafora* címszót nem minden szakember tenné bele a lexikonába. Egyetlen lapon olvashatók: *Annomináció, Anticlimax, Antithesis, Antonímia, Antonomázia, Aposiopesis, Apostrophé, Appositio* (13). Számos esetben a címszók

megnevező alakja görögös vagy latinus; ez az idegen szóforma a magyaros írásmóddal váltakozik. A görögösekből például *Chiasmus*, *Katachresis* I. *Képzavar*; *Anticlimax* címszó, a *Climax* azonban a *Fokozás* címszóban tárgyalatik; *Antithesis* I. *Ellentét*; a latinokból: *Dubitatio* I. *Kétkedés*; *Látszólagos képtelenség* (gör. paradoxon); *Praeteritio* I. *Mellőzés*; *Szinekdoché*; *Szóróvidítés* I. *Betűszó* alatt. Bizonyos ugyanakkor, hogy a *Zeugma*, *Enallagé* vagy *Enjambement* nem írható másként. (Az *Athajlás* magyar terminus a legutóbbit még nem teljes körűen helyettesíti.)

A példáról. – Az alcím második része: „szépirodalmi példákkal szemléltetve”. A szerzői bevezető is kiemelte az újabb példákat, ilyen Vörösmartynak „A vén cigány” című verse, amely egyben bemutató szövegstilisztikai elemzésként is szerepel a *Szöveg* címszóban (235–9). A 65 forrásban (a Károli-bibliafordítás, a népdalok és a népballadák részletein kívül) jelentős számban Petőfi, Arany, Ady és József Attila szövegei szerepelnek másokéi mellett, de a szerző nem feledkezik meg a második vonalbeli Amadé László, Ányos Pál, Édes Gergely, Lisznai Kálmán egy-egy szövegrészletéről, s a legfrissebbek között megtaláljuk Esterházy Péter, Juhász Ferenc, Parti Nagy Lajos sorait is. A népi írók, azaz Szabó Pál, Veres Péter mondatai, Móricz Zsigmond bekezdései szemmel láthatóan Szathmári Istvánnak kedves gondolatokat tartalmaznak. Néhány példa (köztük a szerző találó megjegyzésével, kiemeléseivel, 177–8):

„Egy ember szaladt a sikátoron, Hódiék felé, a házbeliék hallották, hogy csattan az utcaajtó, valaki dübörögve nyargal a tornácon. Megkocogtatja az ablakot és beszél:

– Itthon van, János bátyám?

– Itthon. Gyere be! – *hallik* bentről a kiáltás, az öregasszony kiáltja ezt, aki éppen fonalat viszál.

– Nem megyek. Csak *aztat* akarom mondani, *hogyhát*, Bálint István sógoromat csúnyán *megpocsékkolták* a Pintyék.

– *Hászen*, ez az ő baja. Akinek a foga fáj, tartsa rajta a nyelvét – mondotta az öregasszony, és tenyere közt megpenderítette az orsót.” (Szabó Pál: Szakadék)

„Gyere *mán*, *Zoltánkám*, az Isten áldjon meg, igyál meg egy pohár sert. Meghalsz szomjan *ebbe* a *melegbe*.” (Móricz: Úri muri)

Végül gyakran élénkítik, szemléletesebbé teszik az elbeszélést. Például mennyivel többet mond ez a megfogalmazás: „a váróterem előtt *gyúrtuk a munkát*” (Veres Péter), mint az általánosabb: „a váróterem előtt *dolgoztunk*”.

„Azóta aztán megvan a Gyöngy. Ő kutyám is meg barátom is. Hogy hol szerez magának enivalót, csak az ég *tuggya*. Az a kicsi, amit én adhatok neki, arra jó csak, hogy *a szél el ne fújja*. Honnan is adhatnék neki eleget, mikor én is *kinyalom a tányírt is*. Néha, néha azért zsebbe csúsztatok pár darab kolompírt is a levesemből, s a kenyeremből egy kis részt a számára. Majd ha beljebb *haladunk az időbe*, lesz *zsengés tengeri és tők, és sütőtök, s akkor őrá is rávirrad*.” (Sinka István: Kadocsa, merre vagy?)

A szemléltető szövegek sokféleségében olvasható Karinthy Frigyes paródiája, Kolozsvári Grandpierre Emil szlengben fogalmazott novellarészlete, Kossuth nevezetes „megajánlási” országgyűlési beszédének egy-két mondata stb. Említsük meg külön is a Bárcki Géza munkáiból vett idézeteket. (SZATHMÁRI ISTVÁNNAK egyik legkedvesebb elődje Bárcki Géza, kismonográfiaíró is alkotott róla.) Ezt tanúsítja az alábbi részlet a *Tudományos stílus* címszó anyagában (246):

„Természetesen a tudományos stílus sem egynemű. A tárgynak, a célnak és egyéb körülményeknek megfelelően különbségek mutatkoznak benne. Így például az irodalmi tárgyú értekezésnek a stílusa nagymértékben eltér a nyelvészetétől vagy a matematikáétól. A legszembeötlőbb eltérés a sajátos műszók használatában mutatkozik. Egy mondat magyar nyelvészeti munkából: »Magánhangzók *palatalizációja* a *hangrendi átcsapás* útján elég gyakori a magyarban, mert a hangrendi átcsapás rendszeren *palatális* ← *veláris* irányú.«” (Bárcki: Magyar hangtörténet)

A jól kiválasztott szövegdarabok legalább akkora szerepet játszanak az ilyen természetű munka sikerében, mint a precízen megfogalmazott fogalommagyarázatok. Az itt bemutatott rész-

letek jól példázzák a szerző invencióját: semmiképpen nem szeretné, ha a magyar nemzeti kultúrának ez a népi fogantatású szférája a jelenlegi külsődleges helyzetéből végleg elveszne a felnövekvő nemzedékek érdeklődési köréből.

A könyv olvasóiról. – A kötet ajánlójában ez áll: „A Stilisztikai lexikont haszonnal forgathatják az érettségire készülő diákok, a főiskolák és egyetemek magyar szakos hallgatói, a tanárok és mindenki, akit a stilisztika egy-egy kérdése érdekel.” A munka a megcélzott olvasóközönség minden rétegében megtalálhatja a sikert. Ezt annak köszönheti, hogy a szerzői tehetség, az erudíció a négy évtized alatt sem kopott meg: lexikonja közérthetően és alapos szakmai háttérrel terjeszti a funkcionális stilisztika elveit és gyakorlati elemzési eljárásait.

Ilyen módon ez a stilisztikai könyv a több mint negyven év eltelte után is egyedülálló eredményességgel tanít. Mert SZATHMÁRI ISTVÁN – mindenekelőtt tanár. Igaz, annak pedig egészen rendkívüli példája. Tanár, aki tanulók, hallgatók és tanárok generációit oktatta ízlésre, az irodalmi stílus tiszteletére és megértésére, a kutatói érdeklődés fenntartására, a fegyelmezett elemzésre. Akinek hálás lehet a huszadik század második felének magyar szakos értelmisége, hogy szóban és írásban őtöle tanulhatott tevékenysége és személyes példája alapján.

NAGY L. JÁNOS

„...még onnét is eljutni túlra...”

Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére

Szerk. IADÁNYI MÁRIA – DÉR CSILLA – HATTYÁR HELGA. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2004. 499 lap

A kötet születésnapjára köszöntő az egykori Zsilka-tanítványnak, HORVÁTH KATALINNAK, aki mind nyelvészként, mind egyetemi oktatóként nagy ismertségnek és népszerűségnek örvend nemcsak szűkebb szakterületére, a nyelvészet, hanem a társtudományok területén is. Ezt bizonyítja a köszöntők nevének hosszú listája mellett a rendkívül gazdag tematikájú, hatvan írást tartalmazó tanulmánykötet is.

A könyv ismertetője nincs könnyű helyzetben, mivel érdemben nem tud írni minden publikációról, részben helyszűke, részben saját hozzáértésének korlátai miatt, ezért arra kényszerül, hogy szubjektív módon azokat az írásokat emelje ki, amelyek valamilyen szállal kapcsolódnak saját kutatásaihoz.

Mielőtt azonban erre sor kerülne, szeretnék röviden szólni az ünnepelt munkásságáról. HORVÁTH KATALIN alapvető kutatási témája az igék szintaxisa és szemantikája. Egyetemi doktori értekezését is ebből írta, „Transzformációs csoportok a magyarban” címmel, amely 1983-ban jelent meg az Akadémiai Kiadónál, a Nyelvtudományi Értekezések 115. számaként. Másik fontos kutatási területe a nyelvi motiváció kérdésköre, amellyel kapcsolatosan magyar szócsaládok etimológiai vizsgálatát végezte el. Ennek a munkálatnak a során névelmélettel és trópuselmélettel is foglalkozott, valamint a szinkronia és diakronia összefüggését és egységét is behatóan vizsgálta. A rész-egész viszonyának tíz éves kutatása után született meg „A rész és az egész. A rész-egész viszony szerepe a nyelv működésében” című kandidátusi disszertációja (MTA, 1993.), amelynek több fejezettel kibővített és átdolgozott változata remélhetőleg hamarosan megjelenik. HORVÁTH KATALIN néhány éve filológiai kutatásokat is végez. Zrínyi költői nyelvét vizsgálja a KOVÁCS SÁNDOR IVÁN vezette Zrínyi-filológia munkálataiban, s nemrégiben lektorálta a BEKE JÓZSEF szerkesztette Zrínyi-szótárt. HORVÁTH KATALIN sokoldalú egyetemi oktatói tevékenységéhez kapcsolódik, s talán kevésbé köztudomású, hogy évekig tanított az eszperantó szakosoknak először magyarul, majd eszperantóul szintaxist és szemantikát, illetve szemantikát és lexikológiát.

A fentiek után nem meglepő, hogy a köszöntő kötet öt tematikus fejezete több ponton kapcsolódik azokhoz a kérdésekhez, amelyek HORVÁTH KATALIN tudományos munkásságát jellemzik és oktatói tevékenységében is jelen vannak. Az első rész címe: „Leíró grammatika, történeti nyelvészet, etimológia”, a fejezet szerzői pedig BALÁZSI JÓZSEF ATTILA, DÉR CSILLA ILONA, ELEKFI LÁSZLÓ, LADÁNYI MÁRIA, MÁRTONFI ATTILA, D. MÁTAI MÁRIA, NÉMETH RENÁTA, GIAMPAOLO SALVI, STARČEVIĆ ATTILA, TÓTH LAJOS PÁL, H. TÓTH TIBOR, ZELLIGER ERZSÉBET. A következő fejezet címe: „Jelentéstan, lexikográfia, stilisztika”, a tanulmányok szerzői pedig DÉSI EDIT, GEREVICH-KOPTEFF ÉVA, S. HUSZÁR ÁGNES, KEMÉNY GÁBOR, KISS GÁBOR és KISS MÁRTON, NAGY VIKTOR, PÉTER MIHÁLY, VARGA ÉVA KATALIN. A harmadik fejezet a tudománytörténet, művelődéstörténet, névtan területéről származó írásokat foglalja magába, s szerzői a következők: BÉCSY TAMÁS, BEKE JÓZSEF, G. BOGÁR EDIT, FÜSSI NAGY GÉZA, B. GERGELY PIROSKA, HAVAS FERENC, KABÁN ANNAMÁRIA, KOVÁCS ÁRPÁD, KÖRMENDY KINGA, LŐRINCZI RÉKA, MÁRKUS KINGA, SLÍZ MARIANN, SÓJA LÍVIA, STEMLER ÁGNES, SZÍJ ENIKŐ, VLADÁR ZSUZSA. A negyedik tematikus egység a természetes és mesterséges nyelvek, a nyelvhasználat és nyelvtanítás kérdéskörét vizsgálja, a tanulmányok írói pedig ANDÓ ÉVA, BARTHA CSILLA, BOLDOG GYÖNGYI, HATTYÁR HELGA, HEGEDŰS RITA, KASSAI ILONA, KOROMPAY KLÁRA, KOUTNY ILONA, LŐRINCZ JENŐ, SIMONCSICS PÉTER, SZILI KATALIN, WACHA BALÁZS. Az ötödik fejezet címe: „Irodalomelmélet, próza- és vers-elemzés”, az ebben található tanulmányokat pedig BOROS ILDIKÓ, FEHÉR ERZSÉBET, HADAS EMESE, HAN ANNA, S. HORVÁTH GÉZA, JOBBÁGYNÉ ANDRÁS KATALIN, KÁLLAY GÉZA, MÓZES HUBA, ORAVECZ BARNA, ORLOVSZKY GÉZA és SPANNRAFT MARCELLINA írták.

A kötet írásainak részletesebb ismertetését a három szerkesztő tanulmányával kezdem. Ezt nem udvariasságból teszem, hanem annak jeléül, hogy felhívjam a kötet mindenkor olvasóinak a figyelmét arra az önzetlen munkára, amelyet a szerkesztők végeztek, s amelynek eredményeképpen egy rendkívül színvonalas, gazdag tematikájú, sok új eredményt felvonultató kötettel gyarapították a hazai nyelvészeti kiadványok sorát. LADÁNYI MÁRIA tanulmányának (52–63) címe: „Szinkrón összefüggések – elméleti, funkcionális és történeti magyarázatok (Megjegyzések a *-ka/-ke* és *-cska/-cske* főnévképzőről)”. A szerző a „Strukturális magyar nyelvtan” és részben a „Magyar grammatika” néhány állítását vizsgálta meg és gondolta tovább a *-ka/-ke* és a *-cska/-cske* képzővel kapcsolatban. A vizsgálatban a rendszertani és nyelvelméleti szempontok mellett a funkcionális és történeti megközelítésre is figyelemmel volt. A tanulmány megerősíti a „Strukturális magyar nyelvtan”-nak azt a megállapítását, miszerint a *-ka/-ke* képző termékeny ugyan, de használatát jóval több tényező korlátozza, mint a *-cska/-cske* képzőét. A vizsgálat konklúziójaként a szerző a *-ka/-ke* képző korlátozásai közül az egyszótagú szavakra vonatkozót elvi-történeti magyarázati keretbe illesztve adja meg, az *-a/-e* végűekre vonatkozó korlátozásról pedig azt írja, hogy nem fonetikai/fonológiai okokkal függ össze. Végül a zárhangra végződő szavakat vizsgálva megállapítja, hogy ezek esetében a fonológiai korlátozást ki kell zárni. A szerző a kicsinyítő képzőkkel kapcsolatos kérdések kutatását ezzel nem zárja le, a problémákat tovább kívánja kutatni. – DÉR CSILLA ILONA a grammatikalizáció témakörét választotta; írásának címe: „A grammatikalizáció „tettenérése – néhány határozói igenéből keletkezett, határozóragot vonzó névutónk kialakulásáról” (37–43). A szerző a „tettenérés” szót abban az értelemben használja, hogy vajon biztosan felismerhető-e az, amikor egy határozói igeneves szintagma névutós morfológiai típusú szerkezetté válik. Vizsgálatában a ragvonzó névutók csoportjából a következőket választotta: *(vmitől) fogva*, *(vmitől) megválva*, *(vmire) nézve*, *(vmire) jutva*, *(vmire) kelve*, *(vmitől) kezdve*. Kutatási eredményeit összegezve úgy véli, hogy bár a szórend a szófaj azonosításában támpontul szolgálhat, mégsem lehet elégséges kritérium, amikor egy folyamatban lévő változást regisztrálunk. – HATTYÁR HELGA tanulmányának címe: „Jelnyelvek – természetes emberi nyelvek eltérő modalitással” (342–6). A szerző már több alkalommal foglalkozott a siketek nyelvével, amely – bár néha még a szakemberek számára is bizonyításra szorul – önálló, természetes, szabályokkal rendelkező nyelv, s tökéletes eszköze a kommunikációnak. A még létező nyelvi clóitéletek és tévhitek eloszlását szol-

gálják azok a kutatások, köztük HATTYÁR HELGÁÉ is, amelyek a fenti tételt bizonyítják be, vagyis azt, hogy a jelnyelvek természetes emberi nyelvek, amelyek alapvetően modalitásukban térnek el a hangzó nyelvektől. Ezek a modalitásbeli különbségek természetesen eredményeznek szerkezeti, grammatikai különbségeket, de ezek a különbségek nem cáfolják az előbb mondottakat.

Saját kutatásaim kapcsán nagy érdeklődéssel olvastam a harmadik tematikus részben található névtani tárgyú tanulmányokat. B. GERGELY PIROSKA „A *Kiskati* becenév és társai Kalotaszegen” címmel (211–8) a *kis*-sel összetett becenevek keletkezésmódját vizsgálta. Anyagát a szerző 32 kalotaszegi településen gyűjtötte, ahol a *Katalin* a második leggyakoribb keresztnévnek számít: a nők negyede viselte a felmérés idején; maga a becenevtípus pedig annyira jellemző e vidékre, hogy a szerző szerint Kalotaszeget mind a feltárt történeti adatok alapján, mind a mai névhasználat szerint is valóban „e becenevtípus egyik, sőt talán egyik legerősebb területi góciának tekinthetjük” (211). SZABÓ T. ATTILA elsőként figyelte fel erre a becenevtípusra, s kutatásai nyomán tudjuk, hogy már a XVI. századtól adathozható, azóta élő névtípusról van szó, amely főleg a magyar nyelvterület keletibb részén van elterjedve. B. GERGELY PIROSKA kutatásai mindezt megerősítik, s gazdag anyag alapján végzett elemzése során bemutatja a becenevtípus gyakoriságát, a tájegységen belüli területi előfordulásait, nemzedéki megoszlását, valamint alaki és funkcionális sajátosságait is. Ez utóbbival kapcsolatban fontos kiemelni azt a megállapítást, miszerint a vizsgált becenevtípusnak az előtag közszói jelentésének besugárzásából adódó valódi becejellege mellett hangsúlyozottabb a megkülönböztető szerepe, mint más alakulásmódú beceneveké. A tanulmány befejező mondata szerintem minden magyar névtanoshoz szól: „Azt viszont csak egy (sajnos még nem létező) magyar becenevearchívumból lehetne megtudni, vajon e becenevtípusnak hol akad még a kalotaszegihez hasonló gazdagságú párja” (218). Ugyancsak ebben a fejezetben található, s ugyancsak névtani tárgyú G. BOGÁR EDIT írása, aki „Személynevet tartalmazó ételneveinkről” (194–201) címmel több, különböző korból származó szakácskönyv és néhány internetes honlap alapján gyűjtötte össze anyagát. 220 nevet vizsgált meg, s megpróbálta kideríteni a névadás okát. Nem volt könnyű dolga, mivel sok esetben nem lehetett megnyugtató módon eldönteni, hogy a név köznevet vagy köznevesült tulajdonnevet tartalmaz-e. Nehézséget jelentett a feldolgozásban, de egyúttal új vizsgálati szempont is lehet az ételnevek helyesírása, az eltérő írásmódból származó névváltozatok összehasonlítása is. A szerző a kutatást ugyancsak folytatni szeretné.

Már ismertetésem elején utaltam rá, hogy nem állt szándékomban megkísérelni a lehetetlent, azaz nem vállalkozhattam arra, hogy minden egyes tanulmányt bemutassak. Remélem viszont, hogy sikerült felhívnom a figyelmet egy nagyszerű tanulmánykötetre, amelyről a Tinta Könyvkiadó honlapján (www.tintakiado.hu) is olvashatnak az érdeklődők.

POSGAY ILDIKÓ

KÜLÖNFÉLÉK

Kiegészítés „A szomszédos országok magyarnyelvi kutatóállomásai” című beszámolóhoz

A szomszédos országok magyarnyelvi kutatóállomásainak tevékenységéről folyóiratunk idei I. számában jelent meg beszámoló (105–13). Ehhez fűzünk most kiegészítést. 2003-ban ugyanis az erdélyi Illyefalván tartott műhelytalálkozón az a megállapodás született, hogy a szóban forgó kutatásokba a szlovéniai (Muravidék), az ausztriai (Burgenland) és a horvátországi (Drávaszög) magyar kistérségi (egyéni) kutatóhelyei is bekapcsolódnak. Ennek folyományaként immár valamennyi szomszédos ország magyar nyelvhasználata vizsgálatának az összefogása valósággá lesz.

Eme örvendetes tényre először Lanstyák István hívta föl figyelmemet, majd Bokor József tette ugyanezt. Így az ő jóvoltukból, valamint három kolléganőnk munkájának eredményeként már most közzétehetjük a kiegészítő beszámolókat. Fogadják mindnyájan köszönetemet! A szlovéniai beszámólót Kolláth Anna, az ausztriai Szoták Szilvia, a horvátországit Z. Szentesi Orsolya készítette.

Mi a különbség a korábban alakult négy kutatóállomás s az e beszámolóban bemutatandó kutatóhelyek között? KOLLÁTH ANNA tájékoztatása szerint a „kutatóállomások vagy nyelvi irodák valamely más (oktatási) intézmény belső szervezeti egységeként jöttek létre, s szakmai háttérüket az adott régiók egyetemi szaktanszékei biztosítják. A három kutatóhely ebben a munkacsoportban többnyire egy-egy személy munkájában realizálódik egyelőre (Burgenland: Szoták Szilvia, Muravidék: Kolláth Anna, Horvátország: Žagar-Szentesi Orsolya és Ćurković-Major Franciska), innen az inkább zárójelben használatos egyéni jelző. A kutatóhely elsősorban abban különbözik a kutatóállomástól, hogy nincs önálló cégbírószági bejegyzése, nem részestül rendszeres anyagi támogatásban, nincsenek külön alkalmazottai, sőt Burgenland esetében nélkülözi az intézményi háttér is. A közös kutatási programokat az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, valamint az MTA Nyelvtudományi Intézete koordinálja”.

A Kárpát-medencei magyar kisebbségek anyanyelvi nyelvhasználatának és kutatásának tekintetében biztató jelenségnek tekintjük a szóban forgó beszámolókból foglaltakat. Egyetértéssel idézzük PÉNTEK JÁNOST: „Mindebben kivételes szerepet vállalt a Magyar Tudományos Akadémia saját tudománystratégiájával: a Domus programmal, a testületek kiterjesztésével, azokkal a külső régiókban létrehozott kutatóállomásokkal, amelyek összehangolt programjaik hálózatával munkálkodnak a legfontosabb nyelvi tervezési és nyelvstratégiai feladatok elvégzésén” (Magyar Szemle 2005/3–4: 100).

KISS JENŐ

I. Mikor alakult a kutatóhely?

S z l o v é n i a : A szlovéniai kutatóhely a Maribori Egyetem Pedagógiai Kara Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékéhez kötődik, amely két egységből áll: az 1966-ban alapított s azóta is működő Magyar Nyelvi Lektorátusból, valamint az 1981-ben létrehozott Magyar Nyelvi és Irodalom Tanszékéből. A tanszék Szlovénia egyetlen magyar tanszéke. Muravidék kétnyelvű iskolái számára képez tanárokat, s léte most is a kisebbségi különjogokhoz van kötve (ennek értelmében akár egy hallgatóval is indíthatunk évfolyamot). Ez a tanszék az egyik legkisebb hungarológiai műhely a világon (maximum 5 hallgató évfolyamonként s 3 főállású oktató: Bokor József habilitált egyetemi rendes tanár, Kolláth Anna habilitált egyetemi docens, Rudaš Jutka egyetemi tanársegéd és a magyar állam kiküldöttjeként Rác I. Péter lektor. Állandó szerződéses oktató Bence Lajos habilitált egyetemi docens. Részt vesz a munkában a tanszék korábbi vezetője, Varga József habilitált rendkívüli egyetemi tanár is). A tudományos kutatómunka – különösen a kezdetekben – elsősorban dialektológiai tárgyú volt, hiszen a Szombathelyről érkezett lektorok személyén keresztül, illetve a két intézmény közötti együttműködés értelmében szorosan illeszkedett a Berzsényi Dániel Főiskola Magyar Nyelvi Tanszékének nyelvöldrajzi, nyelvészeti kutatási programjába (elsősorban Bokor József, Gadányi Károly, Guttmann Miklós, Kolláth Anna, Molnár Zoltán Miklós, Szabó Géza, Varga József, Vörös Ottó munkáiban). Nem csupán szakmai háttér a tanszék, hanem működési keret is egyben. Eredményei nem a semmiből jöttek létre. A tanszék tudományos munkájára épült, abból nőtt ki, párhuzamokban él, s bízom abban – a kutatóállomások Péntek János említette bizonytalan sorsa ellenére (MNy. 2005: 113), éppen tanszékben élése miatt –, hogy jövője is van. Az elérhetőségek: postacím: SLO-2000 Maribor, UM PeF Oddelek za madžarski jezik in književnost, Koroška cesta 160. Telefon: 00386-2-2293 629; fax: 00386-2-25 18 180. Ímélcím: anna.kollath@uni-mb.si.

A u s z t r i a : Burgenland esetében nem beszélhetünk tanszéki háttérrel, azonban a helyi civil szervezetek és intézmények munkatársai nagyban hozzájárultak a munka eredményességéhez: Pathy Lívia, a Kétnyelvű Szövetségi Gimnázium (www.bg-oberwart.at) vezető magyar szakos tanára, Tóth Mária, az ORF Burgenland Rádió munkatársa, pulyai tanár, Klenner Lívia, a Burgen-

landi Magyar Kultúregyesület titkára (www.bukv.at), Somogyi Attila, a Burgenlandi Magyarok Népfőiskolájának vezetője, Kelemen László, Magyar Média és Információs Centrum vezetője (www.umiz.at) stb. Az egyéni kutatóhely létrejöttének jelentősége tudománytörténeti szempontból az, hogy lehetőség nyílt a Kárpát-medence legkisebb létszámú magyar népcsoportjának bekapcsolására a tudományos vérkeringésbe. Elérhetőség: szotak@mtaki.hu, telefon: 36-20-447-3039.

H o r v á t o r s z á g: A Zágrábi Egyetem Hungarológiai Tanszékének két oktatója – Ćurković-Major Franciska és Z. Szentesi Orsolya – Lanstyák István felkérésére – 2004 tavaszán kapcsolódott be a határon túli nyelvi irodák akkor már összehangoltan működő és 2003-ban két ún. egyéni kutatóhellyel bővített hálózatában folyó kutatásokba. A konkrét bekapcsolódási lehetőséget a Lanstyák István által koordinált és a határon túli magyar kisebbségek anyanyelvhasználatának sajátosságait lexicológiai-lexikográfiai céllal feldolgozó szótártani projekt szolgáltatta. A munkálatokba való bekapcsolódásunk jelentősége abban rejlik, hogy ezáltal „zárult a köre” az említett kutatásokban érintett és a határközei kisebbségi magyar nyelvhasználat tudományos leírásának szempontjából jelentős régióknak: ezeknek sorában eddig, a szomszédos államokat tekintve, csak a horvátországi magyarlakta területek nem voltak képviselve. Ennek elvi jelentőségét nem csökkentheti az a tény sem, hogy a kilencvenes évek háborús eseményei következtében napjainkra a horvátországi magyarság a határon túli magyar etnikum egyik legkisebb létszámú csoportjává vált.

Elérhetőségek: ozagar@ffzg.hr, cmfranciska@mail.inet.hr.

2. Mi a kutatóhely feladatköre?

S z l o v é n i a: A kutatóhelyek fent vázolt helyzetéből következően a maribori műhely feladatköre az oktatáson kívül elvileg ugyanaz, mint a nyelvi irodáké: tudományos kutatás, tudományszervezés, nyelvi szolgáltató tevékenység. A szociolingvisztikai, élőnyelvi kutatások a magyar nyelv muravidéki kontaktusvázolataira, a magyar nyelvhasználatra irányulnak. A nyelvi tervezésben a hangsúly a korpusztervezésen van, hiszen a magyar nyelv jogi státuszával Szlovéniában minden rendben az elmélet szintjén (regionális hivatalos nyelv). A tanszék által szervezett tudományos konferenciák közül most csak kettőt emelek ki (1996: Az anyanyelv a kétnyelvűségben – Materni jeziki v dvojezičnosti; 2004: Nyelvek és kultúrák a Mura menti kistérségben – Jeziki in kulture v pomurski regiji), az előbbi kötetben is megjelent (BOKOR JÓZSEF szerk., Az anyanyelv a kétnyelvűségben. Maribor–Lendva, 1999.), az utóbbi kiadását is tervezzük.

A u s z t r i a: A burgenlandi kutatóhely hasonlóan a nyelvi irodák által is gyakorolt feladatkörhöz főképp tudományos kutatással foglalkozik a szociolingvisztika témakörében. Kiemelném a Lanstyák István vezetésével folyó szótártani munkálatokat. Elsőként az Osiris Kiadó „Helyesírás” c. kötetét, amelyben örvidéki szókészlet elemek is találhatóak. Ennek jelentősége azért nagy, mert egyrészt ez az első olyan szótár, amely örvidéki szavakat is tartalmaz, másrészt ez az első olyan szótár, amely az egyetemesség igényével készült, azaz a magyarországi magyar nyelv mellett a határon túli nyelvváltozatok sajátosságait is figyelembe veszi. Gyűjtöttünk szavakat a készülő idegen szavak szótárába (TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk.), valamint az ugyancsak szerkesztés alatt álló Képes diákszótárba (KISS GÁBOR szerk.). Folyamatban van egy három évre tervezett oktatáskutatás: Magyar nyelvű oktatás a kisebbségi régiókban címmel. A kutatás célja, hogy átfogó és összehasonlítható ismereteket tudjunk közvetíteni a kisebbségi oktatás jogi helyzetéről, intézményrendszeréről, az oktatás és anyanyelvhasználat kapcsolatáról, a kétnyelvűség típusáról az adott régióban, valamint az anyanyelvi, többségi és tanult nyelvi kompetenciák fokáról. Ebben a régióban is összegyűjtött írott és beszélt nyelvi anyag, de a korpuszmunkálatokba emberi erőforrás hiányában nem tudunk bekapcsolódni. Ugyancsak ez a gátja a főleg helyesírási kérdésekben realizálódó nyelvi tanácsadásnak.

H o r v á t o r s z á g: a zágrábi színhelyről zajló eddigi gyűjtő- és elemzőmunka menetét nagyban meghatározta néhány olyan terepi sajátosság, mely a többi régió viszonyaihoz képest egyedivé teszi a zágrábi munkatársak adatgyűjtő-kutatási lehetőségeit.

A kisebbségi nyelvhasználati szakterületen eddig rendszeresen nem kutató Ćurković-Major Franciska és Z. Szentesi Orsolya a Zágrábi Egyetem Bölcsészettudományi Karán 1994-ben megalakult Hungarológiai Tanszék oktatói, napi oktatói-kutatói tevékenységük ehhez a szintérhez kötődik. Kiemelendő, hogy – a burgenlandi régió kivételével, ahol nem áll rendelkezésre tanszéki intézményes háttér – a kutatás által lefedett országok sorában Horvátország az egyetlen olyan térség, ahol az egyébként országosan egyetlen, magyar kultúrát közvetítő tudományos-felsőoktatási műhely (a zágrábi Hungarológiai Tanszék) távol esik attól a területtől, ahol a magyar kisebbség, ha számszerűleg a többi határon túli régióhoz képest csekély arányban is, de viszonylag tömörszerűnek mondható. A drávaszögi, illetve a kelet-szlavóniai magyar kisebbség nyelvi identitása szempontjából meghatározónak mondható helyi kulturális szervezetek és a zágrábi hungarológiai műhely között jelenleg kevés az intézményes kommunikáció, amely egyelőre csak szerény mértékű és reprezentatív empirikus kutatásokat tesz lehetővé a horvátországi magyarság anyanyelvhasználati sajátosságainak feltérképezéséhez. A magyar kisebbségi anyanyelvhasználatra vonatkozó vizsgálódást eddig jórészt a Zágrábban és környékén leginkább szórványviszonylatban élő magyarok körében végeztük, és csak kisebb részben lehetett hozzá mozgósítani kelet-szlavóniai, illetve drávaszögi tömbökben élő interjúalanyokat. A muravidéki kutatóhelyen és a nagyobb régiók kutatóállomásain rendelkezésre álló és kézenfekvő kiindulási alapként szolgáló nyelvészeti és kisebbségi nyelvhasználati kutatási hagyományrendszerrel Horvátország esetében egyelőre nem beszélhetünk: ez részben abból fakad, hogy a zágrábi hungarológiai tanszék csupán egy évtizedes működésével a többi nyelvi iroda háttérintézményeként szolgáló magyar tanszékek körében a „legfiatalabb” műhely, így kutatási érdekköre jelenleg még kevésbé definiált. Ennek legfőbb oka az egyre kritikusabbá váló (de rövid távon remélhetőleg megoldásra kerülő) kutatói és természetesen oktatói létszámihiány, mely egyelőre gátat szab a tanszékhez kapcsolható összehangoltabb és hosszabb távú kutatási programok eltervezésének és megvalósulásának. Tanszékünknek jelenleg két állandó alkalmazotti státusú oktatója van (Ćurković-Major Franciska állandó lektor és Z. Szentesi Orsolya egyetemi adjunktus), akiknek a munkáját az átlagost jóval meghaladó mértékben segíti a Balassi Bálint Intézet szerződtette jelenlegi magyarországi lektor, Ladányi István. A nyelvészeti és irodalmi előadásokhoz kapcsolódó feladatokat Budapestről lejáró vendégtanáraink (jelenleg Nyomárkay István egyetemi tanár, akadémikus és Lukács István habilitált egyetemi docens) látják el. Munkánkat továbbá két, külsős előadóként alkalmazott magyarországi oktató – Lőkös István egyetemi tanár és Mann Jolán működése teszi teljessé. Tanszékünknek a horvát tudományosságban elfoglalt/előirányzott helye és alapvetően hungarológusi (tehát nem tanárképző) képzési struktúrája fényében, illetve a hallgatói állomány összetétele alapján (a tanszék 25–30 elsőéves hallgatót regisztrál, túlnyomó többségük a magyarral mint idegen nyelvvél ekkor kezd el ismerkedni) annyi prognosztizálható, hogy a horvátországi magyar kisebbség anyanyelvhasználati sajátosságainak feltérképezéséhez tanszékünk intézményi erőforrásai jelenleg nem elegendőek. A határon túli nyelvi irodák hálózatában folyó összehangolt kutatásokban való részvételre egyéni kutatómunka formájában lehetőséget látunk, illetve alapvetően szükségszerűnek érezzük azt, így a cikk elején említett szótártani munkálatokba való bekapcsolódásra az első felkérést követően igent mondtunk.

3. Milyen eredményekről lehet számot adni?

Szlovénia: A nyelvi irodák elméleti kutatásainak első közös eredménye a NÁDOR ORSOLYA és SZARKA LÁSZLÓ szerkesztette „Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában” című kötet (Akadémiai Kiadó, Bp., 2003.) – benne a szlovéniai tanulmánnyal –, amely az adott térség nyelvi jogi körképén kívül kilenc országtanulmányban mutatja be a magyar nemzeti kisebbségi közösségek jogi helyzetét, azokat az egyéni és közösségi jogokat, amelyek hatással lehetnek az egyes kisebbségek közösségi létére, nyelvhasználatára és életminőségére. (A kötet németül is megjelent: Herausgegeben von F. GLATZ, Begegnungen 21. Die Sprache und die kleinen Nationen Ostmitteleuropas. Bp., 2003.) A nyelvi rendszer egészére irányuló dokumentációs

kutatásban, azaz a készülő Kárpát-medencei Magyar Nyelvi Korpusz munkálataiban – merthogy ereje véges – sajnos nem vesz részt Maribor. Annál inkább az ún. határtalanító szótárprogramban (koordinátora Lanstyák István; határtalanításon azt a folyamatot értjük, amellyel a határon túli változatok sajátosságai beépülnek az egyetemes magyar nyelv szótáraiba, nyelvtanaiba és kézikönyveibe): már muravidéki szóanyagot is tartalmaz LACZKÓ KRISZTINA és MÁRTONFI ATTILA „Helyesírás” című idézett munkája. Elkészült az ún. határon túli lista (ht-lista) muravidéki szóanyaga is. Ez a szójegyzék a TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerkesztette „A magyar nyelv kézikönyvtára” c. sorozata készülő kötete számára állt össze (Idegen szavak szótára), a leggyakrabban használt államnyelvi eredetű kölcsönszókát tartalmazza mind a hét régióból. Készen van KISS GÁBOR „Képes diákszótár”-ának határon túli anyaga is, amelynek egy részét a muravidéki közvetett kölcsönszók és -kifejezések alkotják. A muravidéki szolisták az elkövetkező időben – a hálózattal összehangolt munkában – kiegészülnek (folyamatos gyűjtés eredményeként) egyrészt a már említett, „magyar Duden”-nek is nevezett sorozat további kötetei, valamint a Word helyesírás-ellenőrző program „határtalanítása” (Prószéky Gábor, illetve a MorphoLogic Kft.) számára. A három kiregión képviselői (Z. Szentesi Orsolya, Kolláth Anna, Szoták Szilvia) közösen számoltak be a lexicográfiai munkálatokról „A kisebbségi magyar nyelvhasználat kutatási eredményei (Burgenland, Muravidék, Horvátország)” címmel azon a tudományos konferencián, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia Pécsi Területi Bizottsága szervezett 2004 októberében az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság támogatásával és az MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézete közreműködésével (A határon túli magyar tudományosság intézményrendszere lehetőségek, problémák, fejlesztési irányok az Alpok–Adria és a Duna–Dráva–Mura régióban). Az alkalmazott nyelvészeti kutatások elsősorban a nyelvi tervezés, nyelvi tanácsadás, nyelvi ismeretterjesztés, nyelvtanítás területeit ölelik fel. Ezek a tevékenységek élnek a tanszék megalakulása óta. A muravidéki nyelvművelés múltjának, jelenének és jövőjének egy szelétről KOLLÁTH ANNA tartott vitaindító előadást a Gramma Nyelvi Iroda által szervezett I. Alkalmazott Nyelvészeti Műhelytalálkozón, Paláston, 2004. október 1-jén. A tanulmány nyomtatásban is megjelent (KOLLÁTH ANNA, Kontaktusjelenség vagy nyelvhelyeségi hiba? Muravidéki nyelvhasználati jelenségek és megítélésük: Fórum Társadalomtudományi Szemle 2004/4: 13–24). A tanszék tudományos kutatómunkájának irányvonalát nemcsak az oktatók publikációi, hazai és nemzetközi konferenciákon tartott előadásai, hanem – akárcsak másutt – végzős hallgatóink diplomamunkái is jelzik. Most készül a „Magyar nyelvű oktatás a kisebbségi régiókban” c. projektum (Bartha Csilla és Péntek János irányításával) szlovéniai országtanulmánya is. A muravidéki kétnyelvű oktatás kutatásában, szervezésében és alakításában-korszerűsítésében a tanszék mindig is részt vett. A tanulmány összeállításában olyan korábbi és mai tanszéki kutatásokra támaszkodhatom, amelyek elsősorban BOKOR JÓZSEF és VARGA JÓZSEF publikációiban realizálódnak (pl. BOKOR JÓZSEF, A muravidéki kétnyelvű oktatásról: Nyr. 1995: 393–7, A magyar nyelv és használata a szlovéniai Muravidéken az ezredforduló küszöbén: MNY. 1997: 34–52; VARGA JÓZSEF, A kétnyelvű oktatás Szlovéniában. In: RUDA GÁBOR szerk., Nemzetiségi iskolák – kétnyelvű oktatás: szentgotthárdi konferencia: konferencia v Monoštru: Konferenz in Szentgotthárd 2000. Pilisvörösvár, Muravidéki Baráti Kör Kulturális Egyesület; Graz: Artikel-VII-Kulturverein für Steiermark, 2002. 9–19 és passim). A tanárképzésen kívül a Szlovén Köztársaság Érettségi Bizottsága magyar nyelv és irodalom tantárgyi bizottságában (Kolláth Anna), vagy az új, 9 osztályos általános iskolát előkészítő magyar tantárgyi és magyar kibővített tantárgyi bizottságban (Bokor József) részt veszünk az érettségi összes feladatának, illetve a különböző iskolatípusok tantervének, valamint az ún. szakvizsga katalógusának elkészítésében s a szakvizsga lebonyolításában – hogy csak a legfontosabbakat s a legaktuálisabbakat említsem. A Szlovén Köztársaság Vizsgaközpontja, valamint Pedagógiai Intézete megbízásából folyamatosan lektoráljuk a szlovénról magyarra fordított általános iskolai tankönyveket, az érettségi írásbeli vizsga feladatlapjait. Továbbképzéseket tartunk a tanároknak, a muravidéki magyar rádió és televízió munkatársainak. Részt veszünk az ottani magyarság kulturális életében, pl. az iskolai vetélke-

dők, szavalóversenyek, irodalmi pályázatok zsűrijében, irodalmi folyóiratok, egyéb muravidéki kiadványok szöveggondozásában.

A u s z t r i a : a burgenlandi magyarság életével és problémáival 2000-ben, az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete által koordinált kutatási program (Kisebbségi konfliktusok, megoldási alternatívák Kelet-Közép-Európában) keretében ismerkedtem meg, amelyben az interetnikus viszonyokra, lokális identitásra helyeződött a hangsúly. A hosszú terepmunka alatt olyan máig tartó kapcsolatokat sikerült kiépítenem, amelyek nagyban elősegítették a további projektekben való sikeres részvételt. Noha „hivatalosan” az egyéni kutatóhelyek 2003-ban alakultak, már korábban bekapcsolódtak a nyelvi irodák közös munkáiba. Ennek első megnyilvánulása a már sokszor emlegetett, NÁDOR ORSOLYA és SZARKA LÁSZLÓ szerkesztésében 2003-ban megjelent „Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában”, amelyben az ausztriai kisebbségek nyelvi jogait ismertető tanulmány is szerepel. Ugyancsak a burgenlandi magyarság nyelvi jogai volt témája annak az előadásnak, amely az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság alsóóri kihelyezett ülésén hangzott el 2003-ban. A három kiséregió képviselői – ŽAGAR-SZENTESI ORSOLYA, KOLLÁTH ANNA és SZOTÁK SZILVIA – először számoltak be közösen a szótármunkálatokról „A kisebbségi magyar nyelvhasználat kutatási eredményei (Burgenland, Muravidék, Horvátország)” címmel azon a tudományos konferencián 2004. októberében, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia Pécsi Területi Bizottsága az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság támogatásával és az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet közreműködésével szervezett „A határon túli magyar tudományosság intézményrendszere: lehetőségek, problémák, fejlesztési irányok az Alpok–Adria és a Duna–Dráva–Mura régióban” témakörben. BLÉNESI ÉVA – MANDEL KINGA – SZARKA LÁSZLÓ szerkesztésében jelent meg 2005-ben A kultúra világa. „A határon túli magyar kulturális intézményrendszer” című kötet, amelynek elektronikus formája a Határon túli magyar intézményi adatbázis, amely az MTA KI honlapján hozzáférhető (www.mtaki.hu). Ennek ausztriai része saját terepmunkám eredménye.

H o r v á t o r s z á g : A határon túli nyelvi irodák hálózatával való egyéves együttműködésünk alatt az ún. „határtalanító szótárprogram” keretében három jelentős lexikográfiai kiadványhoz volt alkalmunk adatokat szolgáltatni a horvátországi magyar nyelvváltozatban tetten érhető többségi nyelvi kölcsönzők és kifejezések köréből. A LACZKÓ–MÁRTONFI-féle Helyesírás korpuszában ennél fogva már jelen van néhány, a horvátországi magyar nyelvváltozatban gyakran előforduló tulajdonnévi megjelölés. A hét régió leggyakrabban használt államnyelvi eredetű lexikai kontaktusjelenségeit számba vevő ún. „határon túli lista” horvátországi tételei bekerültek továbbá a TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerkesztésében megjelenő „Idegen szavak szótárá”-ba. KISS GÁBOR megjelenés alatt levő „Képes diákszótár”-a munkánk nyomán szintén tartalmazza a horvátországi magyar nyelvváltozatban fellelhető és a szótár tematikai profiljába illeszkedő jelentősebb kölcsönkifejezéseket. A lexikográfiai munkálatok különböző helyi aspektusáról a három kiséregió (Muravidék, Őrvidék és Horvátország) képviselőiben KOLLÁTH ANNA, SZOTÁK SZILVIA és Z. SZENTESI ORSOLYA „A kisebbségi magyar nyelvhasználat kutatási eredményei” címmel számoltak be azon a szimpóziumon, melyet az MTA Pécsi Területi Bizottsága szervezett 2004 októberében az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság és az MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézetének közreműködésével.

4. Milyen a tudományos kutatásnak és az ismeretterjesztésnek a viszonya?

S z l o v é n i a : a többi kutatóállomáshoz és -helyhez hasonlóan a kutatómunka Mariborban is erősen gyakorlatközpontú. A leíró szemléletű nyelvművelő írások mindig aktuális nyelvi-nyelvhasználati témákat dolgoznak fel. A már megjelent Osiris-Helyesírás s a hamarosan megjelenő más szótárak szóanyagainak folyamatos frissítése, kiegészítése, pontosítása is a muravidéki magyarság nyelvhasználati gondjainak megoldását szolgálja. Főleg a szótármunkálatok jelentőségét emelném ki, hiszen a már eddig megjelent Osiris-Helyesírás is nagyban hozzájárul a határon túli

helyesírási problémák könnyebb megoldásához. A fentebb vázolt viszonyokból következik, hogy olyan fajta „szolgáltató jellegű” nyelvhasználati-tanácsadó tevékenységre, mint amilyen a határon túli irodák legtöbbje foglalkozik, a térségben előreláthatóan kisebb az igény, hiszen a magyar nyelvet nyilvános fórumokon (helyi médiában), illetve hivatalos írott közegben használók köre országos viszonylatban is egyre szűkebb.

A u s z t r i a : Főleg a szótármunkálatok jelentőségét emelném ki.

H o r v á t o r s z á g : A szóban forgó kérdésben a helyzet nagyon hasonló a szlovéniaihoz.

5. Milyen távlati célkitűzések körvonalazódnak az eddigi tapasztalatok alapján?

S z l o v é n i a : A kutatóállomások összehangolt tevékenységének megfelelően folytatódnak a szótártani munkálatok. Részt vennénk – a 2004-es illyefalvi megbeszélés értelmében – a földrajzi nevek szlovák/román/szlovén–magyar szótárának elkészítésében is. A kétnyelvűség kutatásában nagyobb hangsúly helyeződne a nyelvválasztásra, a kétnyelvű beszélők nyelvi kompetenciájára és nyelvi attitűdjére. A kétnyelvű oktatás tanulmányozásában az anyanyelv–környezeti nyelv–idegen nyelv viszonyának szocio- és pszicholingvisztikai összefüggései kerülnének középpontba. A tudományos kutatás minden mozzanata – a nyelvi irodák és kutatóhelyek virtuális hálózatába ágyazva, a tanszékbe fonódva – Mariborban is a magyar nyelv megmaradásának szolgálatában áll. A felelősség nagy, hiszen köztudomású, hogy a Muravidék hat és félezres magyarságának nyelvhasználatát – a nagyrégióktól merőben eltérő nyelvpolitikai helyzet ellenére – az erőteljes nyelvcserre jellemzi. Csak arra van esélye mind a tudománynak, mind az oktatásnak, hogy a megfelelő módszerek és szemlélet segítségével legalább a másodnyelv-domináns kétnyelvűség megőrződjék. A szlovéniai viszonyok ismeretében jól tudjuk, hogy a nyelvcserre folyamatát megállítani már nem, lassítani viszont talán még lehet. A további munkát, munkánkat ezek a tényezők határozzák meg.

A u s z t r i a : Terveztük egy olyan helyesírási szójegyzék összeállítását, amely azokat a fontos közneveket, tulajdonneveket tartalmazná, amelyek az írásbeli kommunikációt könnyítenék meg az adott régióban. Azon kevesek munkáját segítené ez, akik írásban is használják a magyar nyelvet (honlapok, média). Erre azért lenne szükség, mert könnyebben eljuttatható lenne akár nyomtatott, akár elektronikus formában a felhasználókhoz, s azért is, mert sajnos a Osiris-Helyesírás kötetbe nem kerülhetett be minden általunk ajánlott kifejezés.

Az irodák és kutatóhelyek közös új feladata a MorphoLogic Kft. által készített Word helyesírás-ellenőrző program legújabb változatának elkészítésében való részvétel. A szoftver tartalmazná például – és így nem húzná alá hibaként – a határon túli magyar helységneveket és közzavakat.

H o r v á t o r s z á g : A nyelvi irodák összehangolt szótártani munkájának következő szakaszába – szerény erőforrásainkhoz mérten – szintén bekapcsolódunk: ennek keretében a Word helyesírás-ellenőrző program legújabb változatához próbáljuk meg egybegyűjteni a gyakrabban használt horvátországi kontaktuselemeket, így a program korpuszába felvett határon túli helységneveket és közzókat a szoftver nem minősítené hibás alaknak.

Noha helyi erőforrásaink és a zágrábi Hungarológiai Tanszék vonzáskörzetében mozgósítható magyar ajkúak száma a többi régióhoz viszonyítva szerény mértékű, a 3. pontban említett „határon túli lista” horvátországi többségi nyelvi kontaktuselemeinek sorát mindenképpen célszerű lenne tovább bővíteni, így várhatóan a jelenleginél pregnánsabban felszínre kerülnének olyan kontaktusjelenségek is, amelyek a horvátországi magyarnyelv-használat specifikus, a vajdasági regionális változattól eltérő sajátosságai.

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Bemutkozott a felvidéki névtani műhely Névtani konferencia Kolonban (2005. június 2–4.)

A nyitrai Konstantin Egyetem (Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre) idén ünnepli, hogy az intézményben immár 45. tanévét zárta a magyar nyelvű pedagógusképzés. Igen örvendetes, hogy az egyetem magyar tanszéke az ünnepségsorozatba nyelvészeti tematikájú eseményt is beillesztett: a Közép-európai Tanulmányok Karának (Fakulta stredoeurópskych štúdií) Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke névtani konferenciát szervezett. A konferencia fő célkitűzése az volt, hogy megismertesse a felvidéki magyar vonatkozású névtani kutatásokkal a szakembereket és az érdeklődőket a nyitrai egyetemhez személyesen is kötődő meghívott előadók (egykori és mai oktatók, vendégtanárok, hallgatók) beszámolóinak, előadásainak segítségével. A tanácskozás tudományos előadásai a Nyitra melletti festői szépségű és népi kultúrájáról is nevezetes településen, Kolonban hangzottak el.

LÁSZLÓ BÉLA, a Közép-európai Tanulmányok Karának dékánja megnyitójában azt hangsúlyozta, hogy (Cseh)szlovákiában a magyar nyelvű pedagógusképzés folytonosságát az elmúlt évtizedekben éppen a nyitrai intézmény biztosította, átmentette azt a mára a politikai viszonyok ellenében is. A nyitrai Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék (Katedra maďarského jazyka a literatúry) múltját, jelenét SÁNDOR ANNA, a tanszék jelenlegi vezetője mutatta be (A nyitrai Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék). A pozsonyi Kalligram Kiadó képviselőjében KONCSOL LÁSZLÓ, a Csallóközi Kiskönyvtár szerkesztője ismertette az e sorozatban már megjelent, illetve a közeljövőben megjelenő, névtani szempontból is jelentős köteteket (A Csallóközi Kiskönyvtár sorozat névtani hasznosíthatósága). Az előadások egy része Zoboralja hely- és személyneveit elemezte (SÁNDOR ANNA, Adalékok Zoboralja személynévi arculatához; N. CSÁSZI ILDIKÓ, Zoboralja földrajzi neveinek névélettana; PRESINSZKY KÁROLY, A nagyhindi nevek illabialitásáról), de szó esett a felvidéki magyar névkutatás eddig elért, nyomtatásban nem mindig közzétett eredményeiről is (VÖRÖS FERENC, Helynévkutatás a Felvidéken; BAUKO JÁNOS, Ragadványnév-kutatások Szlovákiában; VÖRÖS OTTÓ, Regionalizmusok és archaizmusok szlovákiai magyar vizrajzi köznevekben). Az alkalmazott névtudomány témakörében fordítástechnikai, illetve névtervezéssel foglalkozó előadások hangzottak el (TÖRÖK TAMÁS, Az Ipolymente tulajdonneveinek szlovák változatai; MENYHÁRT JÓZSEF, Beszélnek az utcanevék? A nyelvi tervezés névtani vonatkozásairól; VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ, Nyelvtervezés és névtervezés a Gramma Nyelvi irodában). A délutáni program keretében a nyitrai egyetem hallgatói által készített díjnyertes névtani TDK-dolgozatokat ismertettünk meg (PETRES SANDOR, Hetényi családnevek; TURCSÁNYI GABRIELLA, Gömöri barlangnevek; LIGÁRT KRISZTINA, Magyar–szlovák–cseh családnévtan). A konferencia végén a résztvevők megkoszorúzták a koloni nyelvjárás fonológiai jellemzőit először vizsgáló tragikus sorsú nyelvész, Arany A. László emléktábláját. Az emlékbeszédet Vörös Ottó főiskolai tanár mondta.

A szűkebb tematikájú konferenciák lehetőséget nyújtanak arra, hogy a tudományágon belül egy-egy részterülettel pontosabban, alaposabban ismerkedhessünk meg. A gyors és pontos ismeretszerzés biztosítása jelen esetben azért is fontos, mert így a nyomtatásban különféle okokból meg nem jelent eredményekről is tudomást szerezhettünk. A koloni névtani konferencia nemcsak azért volt hasznos a résztvevők számára, mert az elhangzott előadásokból képet kaphattunk a szlovákiai magyar névtudomány helyzetéről, hanem azért is, mert eddig kevésbé tárgyalt kérdésekről, így a nyelvtudomány fellendülőben lévő ágainak (pl. a nyelvtudomány, a nyelvi tervezés) névtani vonatkozásairól is hallhattunk. Megnyugtató volt látni, hogy az egyetem hallgatói közül többen is érdeklődnek a névtani kutatások iránt.

A szervezőket dicséri, hogy a gazdag tudományos program biztosításán túl figyelmük arra is kiterjedt, hogy a környék ritkaságszámba menő nevezetességeivel is megismertessék a konferencia résztvevőit. Ellátogathattunk Szlovákia egyik legrégebbi templomába, a Ghymeskosztolányban (Kostol'any pod Tribečom) található, valószínűleg a XI. századból származó, egykorú freskőtöredékeket őrző Szent György-templomba; valamint Apponyba (Oponice), az Apponyiak vadászkastélyába, amelyet egy az Apponyi családot nagyra tartó szlovák fiatalember rendezett be és üzemeltet 12 éve. Szép élményekkel gazdagodtunk a koloni tájház, egy helytörténeti fotókiállítás és a koloni folklóregyüttes műsorának megtekintésével is.

A fáradhatatlan szervezőmunkáért és a szíves vendéglátásért köszönet illeti a nyitrai Konsztantin Egyetem vezetőségét, oktatóit (különösen Sándor Annát, Vörös Ferencet, Baukó Jánost), dolgozóit; a nyitrai Mezőgazdasági Egyetem Diákszállójának munkatársait és a koloni Községi Hivatalban dolgozókat.

Mivel a koloni konferencia egyben a Nyelvtudományi Társaság keretében alig fél éve megalakult Névtani tagozat soron következő rendezvénye is volt, az elhangzott előadásokat a Nyelvtudományi Társaság készül megjelentetni.

Végezetül kívánunk a nyitrai magyar nyelvű pedagógusképzés számára további eredményes éveket, sikereket nemcsak a névtudomány területén, hanem egyéb kutatási ágakban is.

BÖLCSKEI ANDREA

LEVÉLSZEKRÉNY

Skripecz Sándor írja: A szakmai hitelesség fontos követelménye a köznyelvi szótárak használhatóságának; akár egynyelvű (értelmező vagy csak „készletező”), akár kétnyelvű (aktív vagy passzív fordítási) szótárak vonatkozásában. FÖRIS ÁGOTA a MNy. 2005. évi 1. számában imponáló tárgyismerettel és érdekes szempontokkal elemzi a köznyelvre szüntelen ható „szakosodás”, új felismerések, új dolgok lexicográfiai vonatkozásait, nevezetesen a szakkifejezések hiteles szótározása köréből. Igaz, a tanulmány címe alapján némi köznyelviszótár-kritikát várna el az olvasó.

Sajnálatos viszont, hogy a szakmai hitelesség kapcsán meg sem említi a „Műszaki értelmező szótár”-t. Pedig ez a nagyszabású, tárgykörönként és szintenként, többszörösen differenciált sorozat eleve is a tartalmi és nyelvi helyesség jegyében fogant; egyfelől a szócikkek (terminusok és definíciók) helyességét, másfelől a címszók célnyelvi ekvivalenciáját a szakmabeli szerzők és az elismert forrásművek, némenklatúrák szavatolják. Az immár félszázados múltra visszatekintő, modern köznyelvi szótáraink aligha támaszkodhattak a FÖRIS ÁGOTA által idézett – vagy nem is idézett – forrásokra. Az 1958-ban az MTA égisze alatt indult sorozat kerekén 30 évig élt, míg áldozatul nem esett a könyvkiadás problémáinak. Az addig megjelent kötetek felölelik a makrogazdasági iparágak, a hagyományos technológiák többségét. Így külön, egy- vagy többkötetes feldolgozásra került: a bányászat (a kőolajé is), elektrotechnika, félvezetők, erőművek, fémmegmunkálás, építészet, élelmiszerek és elsődleges terményfeldolgozás, híradástechnika, közlekedés, vízépítés stb. A szakmai autonómiát képviselik a filmtéchnika, geodézia, meteorológia, nyomdaipar kötetei. A műszaki alaptudományok: kémia, mechanika, géptan, számítástechnika stb. mindig is biztosítani fogják e szótár használhatóságát.

Valamennyi címszónak megtalálható a valódi angol, német, orosz, egyes kötetekben francia megfelelője is, aminek köszönhetően a szótár – az egyszerű szójegyzékek segítségével – 12, illetve 16 irányú (pl. magyar–angol, német–orosz stb.) fordításhoz használható.

A „Műszaki értelmező szótár”-nak, egész koncepciójának és rendszerének eddigi legbővebb ismertetése az OMKDK Tudományos és Műszaki Tájékoztatójában jelent meg 1976-ban: „Útmutató egy úttörő vállalkozáshoz”. Habent sua fata libelli...

Zilahi Lajos írja: A „Püspökladányi tájszótár” a közelmúltban jelent meg az MNyTK. 214. számaként. A tájszótárt SZABÓ GÉZA lektorálta, neve azonban sajnálatos technikai ok miatt lemaradt a kiadvány szokásos helyéről. Sajnálom, hogy így történt, és megértését kérem. Annál is inkább, mert néhány évvel ezelőtt egy beszélgetés során tudtam meg tőle, hogy van ladányi kötődése: gyerekkorában néhány évig Püspökladányban élt.

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

Kérjük szerzőinket, hogy kézírataikat kinyomtatva és elektronikus formában is juttassák el szerkesztőségünkbe. A nyomtatott változatban másfeles sorközt, 3 cm-es margót, 12 pontos Times New Roman betűtípust kérünk. A mentés formátuma .rtf vagy .doc legyen. Kérjük továbbá szerzőinket, hogy kéziratukra írják rá a postai és e-mail címüket és telefonszámukat is. Szerkesztőségünk címe: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A. II. em. 234. E-mail: magyarnyelv@c3.hu. A folyóirattal kapcsolatos egyéb információkat l. honlapunkon: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>.

A kéziratok megformálásával kapcsolatban az alábbiak az irányadók. – Kérjük munkatársainkat, hogy a szövegszerkesztés során törekedjenek a helykiemelésre, a szöveg szétesésének elkerülésére és a tipográfiai v i s s z a f o g o t t s á g r a. Ha valamely formai eszköz, eljárás alkalmazásában bizonytalanok, inkább ne éljenek vele.

A mondanivaló tagolásán a leggyakoribb eszköze folyóiratunknál a félkövér arab szám a szakaszt nyitó bekezdés elejére illesztve: **1., 2., 3.** stb. Az ilyen bekezdés fölött egy sor kimarad. A nagyobb fejezetek megjelölésére alkalmazható félkövér római szám is: **I., II., III.** stb. Az alfejezetek megjelölésére szokásos megoldások – hierarchikus rendben – még a következők: A), B), C); 1., 2., 3.; a), b), c); α), β) γ) stb. (kövérités nélkül). Ha fejezetcímeket alkalmazunk, ezek oldalcímként és bekezdéscímként egyaránt megjelenhetnek, de általában elég a bekezdéscím is. Középre igazított fejezetcímmel – kivételes esetben – csak akkor élünk, ha az oldalcímek és bekezdéscímek lehetőségeit már kimerítettük. A számokkal és betűkkel való tagolás kombinálódhat az alcímek alkalmazásával. A bekezdéscímet gondolatjel választja el az utána következő szövegtől. Az oldal- és bekezdéscímek általában ritkítással (kivételesen kövéritéssel) vannak kiemelve. A ritkítás mértéke két pont. A betűközök beiktatásával történő ritkítás kerülendő, mivel az automatikus sorelválasztás programja az ilyen betűközöket szóvéggként értelmezi, és szabálytalan helyeken, kötőjel nélkül vágja el a szótestet.

A ritkítás az értelmi kiemelés eszköze is. Ugyanakkor ezzel is szerényen kell bánni, mert a túl sok ritkítás zavaró, épp a kiemelő funkciót szorítja háttérbe. Értelmi kiemelésre kurziválást nem használunk, ez utóbbi a nyelvi jelek, jejelemek, jelkapcsolatok kiemelésére van lefoglalva. A kövérités csak igen ritkán alkalmazható, főleg a számozások kiemelésére szolgáló eszköz. A tudományos véleményt nyilvánító szerzők nevét kiskapitális betűtípussal emeljük ki. Ismertetésekben és tudománytörténeti jellegű cikkekben a kiskapitális kiemelést elégséges a bemutatandó személy első és utolsó említésekor használni.

A jegyzetek szerkesztése során a következőkre kell ügyelni. Törekedjünk a lehető legkevésbé lábjegyzet beiktatására, illetve igyekezzünk elkerülni ezek alkalmazását. A mellékgondolatok jelzésére általában elég a szóban forgó mondat, mondatrészlet főszövegbeli zárójelzése. A kézirat kiadásának előkészítésére vonatkozó általános megjegyzéseket a címhez csillaggal illesztett lábjegyzetben közöljük (pl. a kutatást támogató alapítványok megnevezése, szakmai konzulenseknek, lektoroknak címzett köszönetnyilvánítások). Több számban elhúzódó közlés esetén címhez illesztett jegyzetben adjuk meg a korábban már megjelent egységek lelőhelyét is. A közlemény egyes szakaszaihoz csatlakozó elkerülhetetlen lábjegyzetek folyamatos arab számozást kapnak, felső indexbe emelve. Minden lábjegyzet bekezdéssel indul. Betűméretük a kéziratban 10 pontos, a sortávolság – a szerkeszthetőség érdekében – a főszöveghez hasonlóan másfeles legyen. Végjegyzetet nem alkalmazunk.

A szakirodalmi hivatkozás legfontosabb tudnivalói a következők. Hivatkozni illik minden olyan tételre, amely a nyelvtudományban alapismeretnek számító, általánosan elfogadott tételeken kívül esik. A hivatkozott bibliográfiai tételt a szövegbe foglaljuk és általában zárójelbe tesszük. Az első említés helyén adunk teljes(ebb) leírást, a későbbiekben csak szerzői családnév, évszám, lapszám jelzi a hivatkozott helyet. Ez utóbbi esetben az évszám helyett állhat „i. m.” (= idézett mű), ill. „i. h.” (= idézett hely), feltéve, ha ez az egyértelmű hivatkozást nem veszélyeztet. A tel-

jes(ebb) hivatkozás szerzői család- és keresztnévet, ettől vesszővel elválasztott műcímet, majd le-
lőhelyet tartalmaz.

Ha a lelőhely periodika, a cíkcím után kettőspont áll, majd a periodika címe, kötetszáma
ponttal, évszáma kettősponttal, valamint lapszáma következik. Az ismert periodikák az ismert rö-
vidítésekkel szerepeljenek, a rövidítés után ponttal lezárva. A Magyar Nyelvre való hivatkozásokor
a kötetszám elhagyandó, elég az évszám megadása. A lapszámra utalás általában tólígos: ha az
egész közleményre hivatkozunk, akkor a kezdő és záró lapot, ha csak egy szakaszra, akkor az adott
lapo(ka)t tüntetjük föl nagyköttőjellel (mínusszal) elválasztva. A köttőjel jobb oldalán levő lapszám
megadásakor az ismétlődő számjegyek elhagyandók (pl. 214–221 > 214–21). Ez egyéb típusú hi-
vatkozásokra is érvényes.

Ha a lelőhely gyűjteményes kötet, akkor a cíkcím ponttal zárjuk le, majd „In:” jelzés után
a gyűjteményes kötet címe következik ponttal lezárva. Ezek után „Szerk.” megjelöléssel a kötet
szerkesztője következik. Idegen nyelvű kötetek idézésekor meghagyható az eredeti formula (Ed.,
Hrsg., red. stb.). Ha több szerkesztő van, a neveket nagyköttőjellel elválasztva közöljük. A szer-
kesztői nevek is kiskapitális betűvel szedendők. A kiadó feltüntetése elhagyható (inkább a könyv-
árusi forgalomba nem kerülő vagy a nehezen hozzáférhető kiadványoknál indokolt), de a megjele-
nés helye és ideje – ebben a sorrendben – vesszővel elválasztva megadandó. A hivatkozást ebben
az esetben is a lapszámok zárják a már említett módon. Az évszám után mindig pont áll, a lap-
szám(ok) után csak akkor, ha az mondatzáró értékű.

Ha a lelőhely önálló mű, akkor a következő fontosabb megoldások vannak: KOVÁCS JÁNOS,
A Jókai-kódex mondattana. Debrecen, 2005. 214–21. Több szerzővel: KOVÁCS JÁNOS – SZŐCS
ANNA, A Jókai-kódex mondattana. Debrecen, 2005. 214–21. A kiadó feltüntetésével: KOVÁCS
JÁNOS, A Jókai-kódex mondattana. Debrecen, Unikornis, 2005. 214–21. Több kötetes mű esetén:
KOVÁCS JÁNOS, A Jókai-kódex mondattana. 1–3. Debrecen, Unikornis, 2005. 2: 214–21. A kötet-
számot tehát arab számjegyekkel jelezzük, kivéve, ha az eredetiben római és arab szám kombiná-
ciója van: KOVÁCS JÁNOS, A Jókai-kódex mondattana. Debrecen, Unikornis, 2005. II/1: 214–21.

Több tételből álló hivatkozásokban az azonos szerzőtől származó tételek között vessző, a kü-
lönböző szerzők művei között pontosvessző áll. – Az ismert kézikönyvek, szótárak, nyelvtanok,
nyelvatlaszok stb. rövidítéssel is hivatkozhatók. (Bő gyűjteményük található pl. A magyar nyelv
történeti-etimológiai szótárának első kötetében.) Ha egy rövidítés még nem vált közkeletűvé, akkor
az első említés teljes bibliográfiai leírásához lehet függeszteni a javasolt rövidítést, szögletes zá-
rójelben. A közlemény további részében már a rövidítés használható. – A kontextusba illesztett
címetek idézőjelek különítik el, de a zárójeles hivatkozásokban az idézőjelek elmaradnak.

A kéziratkészítés elvi, etikai kérdéseire, több praktikus vonatkozására (az említetteken kívül
pl. az adatközlésre, a rövidítésszerű jelekre, a szövegszerkesztésre, korrigálásra stb.) hasznos taná-
csok olvashatók a következő művekben: BENKŐ LORÁND, Tudnivalók a Magyar Nyelv közlemé-
nyeinek alakításmódjához. MNYTK. 129. Bp., 1972.; Helyesírási és tipográfiai tanácsadó. Szerk.
TIMKÓ GYÖRGY. Bp., 1972.; GYURGYÁK JÁNOS, Szerkesztők és szerzők kézikönyve. Bp., 1996.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

144. **Tolesvai Nagy Gábor:** A nyelvi norma. 1998.
 145. **Gerstner Károly:** A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 1998.
 146. **Lengyel Klára:** Az igenevek helye a szófaji rendszerben. 2000.
 147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
 148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltárizentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
 149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
 150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
 151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.
 152. **Kugler Nóra:** A módosítószók funkciói. 2003.
 153. **Zsilinszky Éva:** Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 2003.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

213. Balázs János-emlékülés. Szombathely, 1999. november 18. Szerk. **Pusztay János.** 2000. 200 Ft.
 214. **Zilahi Lajos:** Püspökladányi tájszótár. 2004. 500 Ft.
 215. Révai Miklós-jubilum. Győr, 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő.** 2000. 400 Ft.
 216. Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején. XIV. anyanyelv-
 oktatási napok. Szerk. **Raisz Józsa és Zimányi Árpád.** 2002.
 218. A magyar nyelv és a magyar nyelvű oktatás helyzete Romániában. Nyelvészeti tanácsko-
 zás Jászberényben. Szerk. **Horváthné Kispéter Zsuzsanna.** 2003. 300 Ft.
 219. **B. Gergely Piroska:** A felkezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció
 és ellenreformáció korában. 2003. 300 Ft.
 220. **Sajtos József:** Sárvíz menti nyelvatlasz. 2004. 3000 Ft.
 221. Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében. Szerk. **Kiss Jenő.** 1500 Ft.
 222. **Szenczi Molnár Albert:** Novae grammaticae ungaricae libri duo. Új magyar grammatika
 két könyvben. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2004. (Ez a szám
 könyvüresi forgalomban nem kapható!)

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

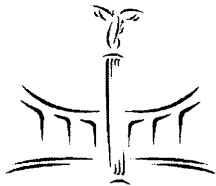
- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
 Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
 Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
 Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
 Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
 Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
 Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
 Lobkowicz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
 Nagyszombati-kódex. 1512–13. 2000. 2200 Ft.
 Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
 Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
 Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata.
 XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
 Kézirat magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és
 XVIII. század. 1998. 300 Ft.
 Kazinczy-kódex. 1526–1541. 2003. 3000 Ft.
 Pozsonyi Kódex. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi,
 a bevezetést és a jegyzeteket írta Abaffy Csilla, Abaffy Erzsébet, Madas Edit. 2004. 2000 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

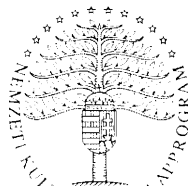
- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
 Kódexkiadások: Szent Margit élete. 1990. 336 Ft; Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450 Ft; Gömör-
 kódex. 1516. 2001. 1500 Ft.
- Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei. I–IV.
 + Mellékletek. Bp.–Zalaegerszeg, 1991–1998. 3600 Ft.
- Nyirkos István: Az inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen, 1993. 300 Ft.
- A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–VIII. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeál-
 lította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995–1999. I–IV. kötetenként 2500 Ft, V–
 VIII. kötet 3500 Ft. (Társasági tagoknak 2000, ill. 3000 Ft.)
- Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára.
 Bp., 1999. 600 Ft.
- Köszöntő Fodor István 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
- Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
- Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk.
 Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 500 Ft.
- A szinonimitásról. Szerk. Gecső Tamás és Spannrhaft Marcellina. Bp., 1998. 800 Ft.
- Kiss Lajos: Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, 1999. 2100 Ft.
- Poliszémia, homonímia. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 1999. 1680 Ft.
- Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 2000. 1000 Ft.
- T. Somogyi Magda: Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései. Bp., 2000. 800 Ft.
- Grétsy László: A mi nyelvünk. Bp., 2000. 3000 Ft.
- Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése 1. Alsófehér megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és
 Janitsek Jenő. Bp., 2001. 500 Ft. – 2. Háromszék. Közzéteszi Hajdú Mihály és Slíz Mariann.
 Bp., 2001. 500 Ft. – 3. Szilágymegye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sebestyén Zsolt. Bp.,
 2002. 500 Ft. – 4. Kisküküllő és Nagyküküllő megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sebes-
 tyén Zsolt. Bp., 2003. 500 Ft. – 5. Torda-Aranyos megye. Szabó T. Attila kéziratosszerű gyűjté-
 séből közzéteszi Hajdú Mihály, Buboly Magdolna, Sebestyén Zsolt. 2004. 500 Ft.
- Magyar Nyelvjárás Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről – nyelvjárás régiók
 szerint. 1. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Audio-CD. Bp., 2001. 3000 Ft, társasági
 tagoknak 2500 Ft.
- Magyar Nyelvjárás Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről – nyelvjárás régiók
 szerint. 1. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Multimédiás CD-ROM. Bp., 2002. 5000 Ft,
 társasági tagoknak 4500 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

Folyóiratunknak ezt a számát támogatta:

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma

A MAGYAR NYELV MUNKATÁRSIAIHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy folyóiratunkba szánt cikkeik formai kialakításában a „Szerzőink figyelmébe” című közleményünket tekintsék irányadónak. Olvasható az interneten, folyóiratunk honlapján: <http://www.c3.hu/~magarynyelv/>.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. – Az évi tagsági díj 500 Ft, nyugdíjasoknak 400 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 300 Ft. – A Társaságnak szánt pénzeszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A. III. em.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 11991102–02102971 számú csekkszámlájára.

EGYÉB TUDNIVALÓK

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, e-mailben: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: +36-80-444444. • Megvásárolható a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (11-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu) • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdatüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán. **A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magarynyelv/>. E-mail címünk: magarynyelv@c3.hu.**

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Múzeum krt. 4/A. II. em., H-1088 Hungary. E-mail: magarynyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magarynyelv>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága. Subscriptions accepted by newspaper carriers, and in the Magyar Posta Rt. office: 1008 Budapest, Orczy tér 1. E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu. Distributed outside Hungary by Batthyány Kultur-Press Kft. (11-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: +36-1-201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu).

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor
LORÁND BENKŐ

Editorial Board
IMRE BÉKÉSI, LÁSZLÓ HONTI, FERENC KIEFER,
JENŐ KISS, ISTVÁN NYOMÁRKAY, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, ISTVÁN SZATHMÁRI

Editor
DEZSŐ JUHÁSZ

Technical Editor
TAMÁS FARKAS

CONTENTS

<i>Kiss, Jenő</i> : A memorial speech on Miklós Zsirai, late Member of the Hungarian Academy of Sciences	257
<i>Benkő, Loránd</i> : The role of the Székely people in defending the country in the Árpáadian age	269
<i>Eren, Hasan</i> : An etymological dictionary of Turkish and the history of the Hungarian language	275
<i>Siptár, Péter</i> : The phonology of Hungarian vowel clusters	282
<i>Senga, Toru</i> : The word <i>yen</i> and what surrounds it	304
<i>Székely, Gábor</i> : On lexical and comparative intensification and moderation	312
Minor Contributions. <i>Pusztai, Ferenc</i> : Usage labels in spoken Middle Hungarian	332
Etymologies. <i>Mizser, Lajos</i> : <i>Pusztá</i> 'wasteland'. – <i>Elve</i> 'area beyond'	335
Spoken Hungarian. <i>Kicsi, Sándor András</i> : On some popular mushroom names	336
Reviews. <i>Péntek, János</i> : Kontra Miklós ed., <i>Nyelv és társadalom a rendszer-váltáskori Magyarországon</i> [Language and society in Hungary during the political changes of the nineties]. – <i>Büky, László</i> : <i>A Zrínyi dictionary. The Hungarian word stock of the oeuvre of Miklós Zrínyi.</i> – <i>Szabó, József</i> : Balogh Lajos, <i>Büki tájszótár</i> [A dialect dictionary of Bük]. – <i>Nagy L., János</i> : The revitalized lexicon. – <i>Posgay, Ildikó</i> : Ladányi Mária – Dér Csilla – Hattyár Helga eds., „... még onnét is eljutni túlra...” <i>Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére</i> [“...going even beyond that...”: Studies in linguistics and literary criticism in honour of Katalin Horváth]	352
Miscellanea. <i>Kolláth, Anna</i> – <i>Z. Szentesi, Orsolya</i> – <i>Szoták, Szilvia</i> : Addenda to the report on Hungarian linguistic research centres in neighbouring countries ...	371
Society News. <i>Bölcskei, Andrea</i> : A Hungarian team of onomatologists working in Slovakia come on the scene. A conference on onomatology (Kolon, 2–4 June 2005)	378
Letters to the Editor. <i>Sándor Skripecz</i> writes. – <i>Lajos Zilahi</i> writes ...	379

4

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

CI.

ÉVFOLYAM

2005.

4. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, HONTI LÁSZLÓ, KIEFER FERENC,
KISS JENŐ, NYOMÁRKAY ISTVÁN, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

Technikai szerkesztő:
FARKAS TAMÁS

TARTALOM

<i>Éder Zoltán</i> : A Magyar Nyelv száz éve (1905–2004)	385
<i>Péntek János</i> : Magyar nyelv- és nyelvjárásszigetek Romániában	406
<i>Szathmári István</i> : A tárgyias-intellektuális stílus József Attila költészetében	414
<i>É. Kiss Katalin</i> : Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról	420
<i>Nagy Katalin</i> : A pragmatika státusáról	436
K i s e b b k ö z l e m é n y e k. <i>Honti László</i> : A magyar habitív és izafetszerkezet történeti háttéréről. – <i>Fehértői Katalin</i> : Feltevések és magyarázatok <i>j</i> végű Árpád-kori tulajdonneveinkről	449
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>A. Molnár Ferenc</i> : Zrínyi-kommentárok. – „Mert lovastul az fát meg nem ehetik”. – <i>Büky László</i> : Kukorló	461
S z e m l e. <i>Farkas Tamás</i> : Hajdú Mihály, Általános és magyar névtan. – <i>Kiss Jenő</i> : Egy többközpontú nyelv változatszótáráról. – <i>Markó Alexandra</i> : Gósy Mária, Fonetika, a beszéd tudománya. – <i>Bencze Lóránt</i> : Szathmári István, A szűkebb és tágabb haza nyelve. Népnyelvi és irodalmi nyelvi tanulmányok. – <i>Juhász Dezső</i> : Paládi-Kovács Attila, Tájak, népek, népcsoportok. – <i>Fodor István</i> : Hegedüs József, Hiedelem és valóság. Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról	464
K ü l ö n f é l é k. <i>Kontra Miklós</i> : „Tartalmi kérdésekre most nem térek ki”. Tudományos bírálat vagy érzelmi reakció? – <i>Kertész András</i> : Új elektronikus nyelvészeti folyóirat	497
N y e l v t ö r t é n e t i a d a t o k. <i>N. Fodor János</i> : XV. századi összeírások Szabolcs megyéből	498
L e v é l s z e k r é n y. <i>Mózes Huba</i> írja	509

MAGYAR NYELV

CI. ÉVF.

2005. DECEMBER

4. SZÁM

A Magyar Nyelv száz éve (1905–2004)

„A pályafutók kidőlnek egymás után: csak a fáklya maradjon égve,
ez a szent tűz – a magyar tudományosság és műveltség fáklója,
ez világoljon mind jobban és jobban, és örökkön-örökké.”

(Szily Kálmán)

A Magyar Nyelv a Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóirata, története szorosan összefügg a Társaság történetével. Megjelenésével kezdődött a Társaság „igazi élete” (SZINNYEI: MNy. 1930: 3), s kezdettől fogva a Társaság működésének legfontosabb „szerve”, sőt „intézménye” lett (BÁRCZI: MNy. 1965: 9). És mivel a Társaság „élete lényegében egybeesik a XX. század magyar nyelvtudományával” (KÁROLY: MNy. 1980: 273), folyóirata, mint egy „tudománytörténeti jegyzőkönyv” (IMRE: MNy. 1979: 258), híven tárja eléink e százados történet eredményeit és minden viszontagságát (vö. BÁRCZI: MNy. 1955: 1).

I.

1. Egy magyar nyelvtudományi társaság létesítésének gondolata először 1880 táján merült fel (SZINNYEI: MNy. 1930: 1), de a feltételek valójában a századfordulóra értek meg. A XIX. század utolsó két évtizedében ugyanis két nyelvészeti folyóirat, a Nyelvtudományi Közlemények és a Magyar Nyelvőr köré csoportosultak a korábban magányosan munkálkodó nyelvészek (BENKŐ: MNyTK. 131: 47). Adva volt tehát a lehetőség, hogy a kiváló szakemberek egy táborba, társasággá szerveződjenek. Szily Kálmán helyzetfelismerése és szervező ereje kellett hozzá, hogy a lehetőség valósággá váljon. Egy személyben természettudós és nyelvész, korábban a Magyar Tudományos Akadémia főtitkára, három évtizeden át a Királyi Magyar Természettudományi Társulat elnöke és folyóiratának, a Természettudományi Közlönynek a szerkesztője, a tudományszervezésben igen gazdag tapasztalatokkal rendelkezett. A társulat fennállásának századik évfordulóján Melich János emlékeztetett Társaságunk létrejöttében betöltött szerepére: „A Természettudományi Társulat valamennyi magyar tudományos társaságnak példaképpül szolgál mind a vezetést, mind pedig az elért eredményeket illetően. S mi, Magyar Nyelvtudományi Társaság különben is közel érezzük magunkat a Természettudományi Társulathoz. Amikor Szily Kálmán, a Természettudományi Társulat nagy organizátora s a múlt század utolsó harmadában valóságos vezetője, a társulattól visszavonult, Istentől adott szervező tehetségével bennünket: magyar nyelvészeket tudományos társaságba tömörített, s gaz-

dag tapasztalataival haláláig bölcsen vezetett.” (MNY. 1941: 215) Az ő lelkes és fáradhatatlan előkészítő munkája eredményeképp jelent meg a „Fölvívás nyelvtudományi társaság alapítására” 1903 októberében a napilapokban, november 15-én a Magyar Nyelvőrben (Nyr. 1903: 465–6, újra közölve: MNY. 1905: 44–5 és MNYTK. 152.). Majd ennek nyomán 1903. december 19-én összeült az alakuló közgyűlés (jegyzőkönyvét l. MNY. 1905: 45–7, híradás: Nyr. 1904: 32–3), amelyen Szily Kálmán hangsúlyozta, hogy folyóirat nélkül egy társaság sem folytathat sikeres működést: „A M. Nyelvtudományi Társaságnak is kell tehát, mihelyt ereje engedi, folyóiratot indítani”. Mindezek után a Társaság hivatalosan 1904. október 22-én, a tisztválasztó közgyűlésen alakult meg, amelyen elnöknek Szily Kálmánt, alelnöknek Szinnyei Józsefet, titkárnak Tolnai Vilmost, jegyzőnek Gombocz Zoltánt választották meg (MNY. 1905: 93–5). Huszonöt év múltán Szinnyei így méltatta a megválasztott elnököt: „A közgyűlés Szily Kálmánt állította társaságunk élére, azt a sokérdemű magyar embert, aki nemcsak két tudomány érdemes művelésével, hanem nagy szervező tehetségével is szolgálta a magyar művelődést, s akiről a mi körünkben mindenkor tisztelettel és hálával fogunk emlékezni” (MNY. 1930: 1). Majd hozzátette: „Szily Kálmán nem üres kézzel jött”. Ugyanis miután rövid köszönő beszéddel elfoglalta az elnöki széket, fontos bejelentést tett: Semsey Andor (az akkori idők nagy mecénása) pénzádománnyal biztosította, hogy a Társaság saját folyóiratot alapítson. Az adományozó levél így szólt (MNY. 1905: 94):

„Tisztelt Társaság! Minden tudományos társaság, mely a közönség támogatására számít, csak úgy fejthet ki sikeres működést, s gyakorolhat mélyebb hatást, ha saját folyóirattal rendelkezik, melyben munkásságát részletesen ismertetheti, elérendő céljai iránt az érdeklődést folyvást ébren tarthatja.

Élénken óhajtom, hogy a most alakult »Magyar Nyelvtudományi Társaság« megerősödjék és hatalmasan fölvirágozzék.

Ez okból elhatároztam, hogy e Társaságnak – most, mikor még a kezdet nehézségeivel küzd – 2000, azaz kétezer koronát adományozok, azzal a kikötéssel, hogy saját külön folyóiratát már 1905 elején indítsa meg, a részlet-kérdések megfontolását s a megindítás módozatainak megállapítását a t. Társaság választmányára bízván.

Meg vagyok győződve, hogy a megindítandó folyóirat, ha jól lesz szerkesztve s a meglevő kiváló erők közös munkásságra egyesíteni bírja, már 1905 folyamán annyira föl fogja keltetni a magyar közönség érdeklődését, hogy azontúl saját erejéből is fenn fog állhatni.

Fogadja a Társaság tiszteletem nyilvánítását s legjobb kívánságaim őszinte kifejezését. Budapest, 1904. október 22-én. Dr. Semsey Andor.”

A Társaság megalapításával közel egyidőben került sor folyóiratának megindítására. Ennek gyors egymásutánban sorjázó előzményei a következők: a választmány 1904. november 15-i ülésén az elnök ismerteti a Hornyánszky nyomda által összeállított költségirányzatot, és előterjeszti a folyóiratnak Tolnai Vilmos titkárral együtt kidolgozott programját, amelynek végleges szövegét (l. alább) – hosszabb vita után – a választmány állapítja meg (MNY. 1905: 143); a november 26-i ülésen a választmány a folyóirat címéül a „Magyar Nyelv”-et fogadja el (MNY. 1905: 188); időközben Tolnai Vilmos lemond titkári megbízatásáról, ezért az első két szám megszerkesztése az elnökre hárul (MNY. 1905: 285; 1911: 236). Így történt, hogy az 1905. január 24-i választmányi ülésen Szily Kálmán, elnök és szerkesztő egy személyben, bemutatja a Magyar Nyelv első, 1905. januári füzetét (MNY. 1905: 188) élén – az alábbi – programadó cikkel, melynek címe: „Mit akarunk?”.

„Meg akarjuk a művelt közönséggel ismertetni a magyar nyelvtudomány fontosabb eredményeit, mind a nyelvtörténet, jelentéstan és szófejtés, mind a hang- és mondattan terén; lehetőleg magyar példákon be akarjuk vezetni a nyelvészeti kutatások megbízható

módszereibe; le akarjuk szoktatni a nálunk még oly gyakori délibábos nyelvészkedésről s rá akarjuk szoktatni a nyelvtények helyes felfogására. S hogy mindezt megtehessek, vagy legalább megkísérthessük, újra egyesíteni akarjuk e munkában a magyar nyelvészek szétszakadt seregét, s főlébresztve a magyar közönség érdeklődését s fölhasználva a romlatlan nyelvérzékében rejlő erőt, új segédcapatokat is akarunk toborzani közös munkánkra.

Mi nem leszünk sem »orthologusok«, sem »neologusok«. Nem akarjuk fölforgatni az irodalmi nyelv kertjét s nem fogjuk elátkozni a nyelvújítást, mivel egy-két fát, egy-két bokrot nem a kellő helyre ültetett. Legnagyobb részük már úgyis kiveszett, de sok közülök életben maradt s ezek már oly mély gyökeret vertek s annyira elterebélyesedtek, hogy őket most már kitépni, kidobni akarni nemcsak hiábavaló erőlködés, hanem valóságos bűn is lenne. De ügyelni fogunk a kert tisztaságára. Belopódnai akaró idegenszerűségek, idétlen tájnyelviségek, esetlen új alkotások, bármilyen tekintélyes helyről ajánltassanak is, a mi támogatásunkra nem számíthatnak. Állandó figyelemmel fogjuk kísérni irodalmi nyelvünk s tudományos műnyelvünk újabb fejlődését s a hol lehet, elő is fogjuk mozdítani, de a hol kell, küzdeni is fogunk ellene, mindenkor helyet adva az ellenvéleményeknek is – de a személyeskedéseknek soha.

Különös gondot fogunk fordítani a népnyelv és az egyes nyelvjárások megismerésére és ismertetésére, valamint nyelvtörténeti adatok gyűjtésére is.

Czikkeink megválogatásában s közrebocsátásában tervszerűleg fogunk eljárni. Mindenkör közérthetőségre, folytonos és fokozatos emelkedésre fogunk törekedni.

El fogjuk-e célunkat érni? Ez nemcsak tőlünk és munkatársainktól, hanem a közönségtől is függ. Fogja-e törekvéseinket, ügyünk fölkarolásával s a Magyar Nyelvtudományi Társaság körüli sorakozásával támogatni? Kormánytól, Akadémiától ily célra segílyt kérni szégyenlenénk. A társadalmat akarjuk szolgálni: a társadalomra kell támaszkodnunk.”

*

Útjára indult tehát a Magyar Nyelv, és elkezdődött a Magyar Nyelvtudományi Társaság élete.

A folyóirat megindulásával párhuzamosan új kezdeményezés született. Valószínűleg Szily Kálmán indítványára a választmány elhatározta, hogy a folyóiratban megjelent fontosabb értekezéseket külön füzetekben közzéteszi (MNy. 1906: 189). Az 1905. március 7-i választmányi ülésen az elnök jelenti, hogy „a tervezett különnyomatok közül” megjelent kettő: Zolnai Gyulától „Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig” és Szily Kálmántól „A mágnes cím a magyarban” (MNy. 1905: 287). Különnyomatként láttak napvilágot 1905 és 1906 folyamán még Pápay József, Balassa József, Erdélyi Lajos és Réthei Prikkel Marián dolgozatai (MNy. 1906: 189). Ezután fontos szerkesztési újítás következett. Melich János indítványára ugyanis a választmány 1907. december 10-én tartott ülésén elhatározta: „a Társaság külön kiadványai ezentúl, a megjelenés időrendje szerint, folyószámmal láttassanak el s ez az intézkedés utólagosan az eddig megjelent füzetekre is kiterjesztessék. A sorozat címe a következő lesz: »A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai«” (MNy. 1908: 141 és MNy. 1907. tizedik, decemberi füzet hátsó borítéka; RAISZ: MNyTK. 152: 9–10). Az első kiadvány, amely sorozatcímmel és sorszámmal jelent meg, az MNyTK. 7. számaként, 1908-ban, Gombocz Zoltán „Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink” című értekezése (MNy. 1908: 144). A magyar nyelvtudomány történetében jelentős szerepet játszó, tekintélyes sorozat 2004-ben a 222. számát érte meg.

2. A Magyar Nyelv történetének első korszaka, szoros kölcsönhatásban a Társaság életével, 1905-től 1949-ig tart. Ennek 1924-ig terjedő szakaszát Szily Kálmán koncepciója határozta meg. Korábbi tapasztalatai alapján meg volt győződve róla, hogy a Társa-

ság sikeres működésének legfontosabb eszköze a jól szerkesztett folyóirat. A folyóirat ügyét ezért állandó figyelemmel kísérte, időről időre számot adott szerkesztési elveiről, és beszámolt az elért eredményekről – mégpedig a társasági élet legfőbb fórumán, közgyűlési elnöki megnyitó beszédeiben. Nevezetesen a VI. közgyűlésen (MNY. 1908: 190), a VIII. közgyűlésen (MNY. 1911: 235–6) és a XIV. közgyűlésen (MNY. 1917: 33–5, 213) elmondott beszédeiben a Magyar Nyelv címlapján is kezdettől fogva megjelölt eredeti célkitűzés mellett érvelt, hogy t. i. „közérdekű folyóirat” legyen „a művelt közönség számára”. E folyóiratnak – mondotta – „nem szabad csupa szakszerű és csakis a szakemberek legszűkebb körét érdeklő olyan cikkekből állnia, melyek a nem szakembereket végkép elriasztanak, de nem is szabad holmi silány népszerűsködés kedvéért, a tudomány színvonaláról alászállania” (MNY. 1908: 190). Ebben a szellemben hangsúlyozta a Társaság 1907. évi működéséről szóló titkári jelentésében szerkesztőtársa, Gombocz Zoltán, hogy a Magyar Nyelv „igyekezett az elnöki megnyitóban is említett kettős feladatnak megfelelni, hogy t. i. egyrészt tudományos és anyagközlő cikkeivel előbbre vigye a magyar nyelvtudomány ügyét, másrészt népszerűbb cikkeivel minél szélesebb körben keltsen érdeklődést a magyar nyelvtörténet s az összehasonlító nyelvtudomány iránt” (MNY. 1908: 190).

Találón jegyezte meg RUBINYI MÓZES a folyóirat ötven éves jubileumára írt cikkében: „Szily Kálmán szerkesztői munkájának legnagyobb értéke szervezőképessége volt. Minden szerkesztőtársa képzetesebb, nagyobb nyelvész volt mint ő, vezérségét azonban minden társa megbecsülte és irányítását elfogadta” (Nyr. 1955: 128). Azt tartotta továbbá, hogy „a Szily–Gombocz-korszak volt a MNY. legérdekesebb, legvirágzóbb korszaka”. Szily Kálmán és Gombocz Zoltán a folyóirat első tíz kötetét szerkesztették együtt. Szily a tíz éves évfordulót „A 100-ik füzet” című cikkében ünnepelte (MNY. 1914: 433–5), és összeállította a dolgozótársak névsorát, annak megítélésére: mennyire bírta a Magyar Nyelv „a meglévő erőket közös munkára egyesíteni”. Gombocz pedig 1914-ről szóló titkári jelentésében így fejtegette a folyóirat első tíz évének jelentőségét: „A múlt év decemberében megjelent 100-dik füzet a Magyar Nyelv tizedik évfolyamát zárta le. 259-en hordták össze azt a gazdag és sokoldalú tudományos anyagot, a mely folyóiratunk első decasát megtölti. Szerénykedés nélkül megállapíthatjuk, hogy a nyelvtörténeti, nyelvújítási és népnyelvi gazdag és értékes anyagközléseken kívül folyóiratunk tíz kötetében számos olyan értekezés is megjelent, a mely a magyar nyelvtörténet egy-egy fontos problémáját oldja meg, vagy új problémákat vet fel s a kutatás számára új utakat jelöl ki.” (MNY. 1915: 189) Az évtizedes szerkesztői együttműködés 1914 őszén szűnik meg, amikor Gombocz egyetemi tanári kinevezése következtében Kolozsvárra költözik. Harmonikus együttműködésükről, egymás iránti kölcsönös megbecsülésükről a XII. közgyűlés jegyzőkönyvében maradt ránk emlékezet. Gombocz Zoltán ugyanis, utolsó titkári jelentésében, köszönetét nyilvánítja a Társaság tagjainak eddigi munkája támogatásáért, s így folytatja: „hálás köszönetemet fejezem ki első sorban a mi mélyen tisztelt Elnökünknek megtisztelő barátságáért, a melylyel az oldala mellett eltöltött tíz esztendő élettem legértékesebb korszakává avatta.” A közgyűlés pedig „hálás köszönetét fejezi ki Gombocz Zoltánnak 10 éven át folytatott buzgó működéséért. Az elnök ehhez a maga külön köszönetét is csatolja és hálásan emlékezik meg Gombocz Zoltánnak különösen szerkesztői minőségben kifejtett működéséről. Öreg napjainak kiváló öröme volt az, hogy 10 esztendőn át a legteljesebb egyetértésben szerkeszthette vele a Magyar Nyelvet.” (MNY. 1915: 189–90).

A Magyar Nyelv már megindulásakor maga köré gyűjtötte a korszak jelentős nyelvészeit, és rövid időn belül a hazai nyelvtudomány vezető orgánuma lett. Történetének első évtizede alatt szerkesztői és munkatársai kialakították sajátos, a többi nyelvészeti

folyóirattól eltérő arculatát: létrehozták a speciális magyar nyelvészet fórumát. Méghozzá a kor uralkodó nyelvszemléletének megfelelően, az újgrammatikus elveken alapuló történeti nyelvészet műhelyét. Oly módon is, hogy a teljesen magyar témák vizsgálata mellett a velünk történetileg érintkező nyelvek kutatásában is a magyar lett a célnyelv. Gombocz Zoltán idézett titkári jelentésében a folyóiratnak a nyelvtörténet terén elért eredményeit emelte ki. Szily Kálmán pedig 1917-ben, közgyűlési elnöki megnyitójában visszatekintve a Magyar Nyelv tizenkét éven át megtett útjára, kijelentette: „Folyóiratunknak mindjárt az első kötetéből kiderült, hogy első sorban a magyar nyelvtörténet orgánuma fog lenni. Az is lett.” (MNy. 1917: 34). Főként Gombocz Zoltán, Horger Antal, Jakubovich Emil, Melich János, Mészöly Gedeon, Pais Dezső, Sági István, Szinnyei József, Zolnai Gyula munkássága révén, a folyóirat e korai szakaszában – a magyar nyelvtudomány fejlődésének tendenciáját követve – a nyelvtörténeti tárgyú tematika folyamatosan uralkodóvá vált. Ezzel párhuzamosan előtérbe került a nyelvemlékek tanulmányozása, a régi magyar írók nyelvének elemzése és a magyar nyelvtudomány-történet művelése, kiemelkedő alakjainak méltatása. A tudománytörténeti kutatások jelentős előmozdítása is Szily Kálmánnak köszönhető, aki ennek a diszciplinának úttörő képviselője volt hazánkban. Körünkben és korunkban maradván elég ezúttal arra a közgyűlési felolvasására utalnom (MNy. 1913: 49–57), amelyben „néhány mikroszkopikus szótári adatból kiindulva, megállapítja, hogy Calepinus magyar munkatársa Laskai Péter volt”, és amelyet ma is azzal az érdeklődéssel olvasunk, mint amellyel egykor „a felolvasás közönsége a nyomról nyomra lépegető fejtegetés egyre világosodó eredményeit követte” (HORVÁTH JÁNOS: Szily-Eml. 9).

Az újgrammatikus iskola elméletének hatására a nyelvtörténeti kutatások irányítják erőteljesebben a figyelmet a nyelvjárásokra mint a nyelvfejlődés utolsó fázisának forrásaira, amelyekből hasznos következtetéseket lehet levonni a történeti folyamatok törvényszerűségeire. A Társaság kezdettől fogva feladatának tekintette a nyelvjárás-kutatást, alapszabályai értelmében folyóirata – programadó cikkének célkitűzése szerint – különös gondot fordít „a népnyelv és az egyes nyelvjárások megismerésére és ismertetésére”. Hamarosan meg is indult a gyűjtőmunka szervezése. Önkéntes gyűjtőket toboroztak, tájékoztatókkal és kérdőívekkel látták el őket. Az eredményről Gombocz Zoltán mint titkár 1907-ben számolt be a választmánynak, amely ennek alapján megbízta őt azzal, hogy a beérkezett mintegy 5-600 adatot megrostálva, a Tájiszótár mintájára szócikkekévé szerkesztve dolgozza fel (MNy. 1908: 41, 46, 191). „Pótlékok a Magyar Tájiszótárhoz” címmel jelent meg előbb a Magyar Nyelv 1908–1910. évi köteteiben, majd a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 11. számaként, 1910-ben Gombocz összeállítása. Nyilván a feldolgozás során jut Gombocz arra a megállapításra, hogy az effajta szógyűjteményeknek „aránylag csekély tudományos hasznát látjuk”, mert „magyar nyelvtörténeti kutatásainkban is egyre jobban érezzük az olyan népnyelvi monográfiák hiányát, a melyek nemcsak az illető nyelvjárás »különösségeit« jegyzik össze, hanem kiterjeszkedve az egész szókészletre, hű képet nyújtanak a nyelvjárás hangállapotáról s a nép képzeletvilágáról” (MNy. 1908: 191). A kérdéskör, nyomon követhetően, tovább foglalkoztatta, a választmány 1908. november 17-én tartott ülésén ugyanis, a népnyelvi monográfiák ügyében kiküldött bizottság előadójaként terjesztette elő a jövőendő munkálatokat megalapozó, korszakalkotó tervezetét az alábbi jegyzőkönyvi megszövegezésben:

„Az eddigi gyűjtések felsorolt hiányain az indítványozó úgy vélne segíthetni, ha a Magyar Nyelvt. Társaság képzett nyelvészeket, a kik a nyelvtörténeti kérdésekben is járatosak, megbízna azzal, hogy előre megállapított egységes terv szerint egy-egy nyelvileg egységes kisebb vidék (esetleg egyetlen falu) egész szókészletét és frazeológiáját monographikusan feldolgozzák.

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ HAVI FOLYOIRAT

A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMARA

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

SZILY KÁLMÁN

elnök

ZOLNAI GYULA

titkár

GOMBOCZ ZOLTÁN

jegyző

I. KÖTET.

HAROM MŰMELLEKLETTEL.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

1905.

I. ÉVFOLYAM.

1905. FEBRUÁR.

2. FÜZET.

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ HAVI FOLYÓIRAT

A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

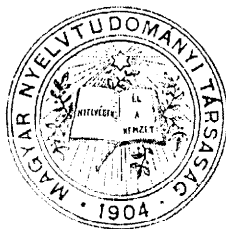
*

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

SZILY KÁLMÁN

2. FÜZET

1905. FEBRUÁR

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

1905.

A Magyar Nyelv első évfolyam második füzetének címlapja,
a Nyelvtudományi Társaság emblémájával

E nyelvjárás-szótáraktól meg kellene követelnünk, hogy hangjelzésük megbízható és következetes legyen; hogy ügyeljenek a jelentések meghatározására; fontosabb tárgyaknál esetleg hosszadalmas leírás helyett rajzot adjanak; hogy az illető nyelvjárást nem az irodalmi nyelvhez viszonyítva, hanem mint önálló nyelvegységet dolgozzák fel, lehetőleg teljes szókincsét összegyűjtsék s minden egyes cikkben kiterjeszkedjenek az illető szó használata körére is.” (MNY. 1909: 47.)

A sors különös kegyéből ugyanezen a választmányi ülésen választják meg rendes taggá Csúry Bálint egyetemi hallgatót, aki ezt a nagyszabású tervet majd két évtizeden át folytatott gyűjtő és szerkesztő munkával, ugyancsak nagyszabású műben, a Szamosháti Szótárban megvalósítja. Az Előszóban leszögezi: „A kidolgozásban, szótáram felépítésében azt a javaslatot vettem alapul, amelyet Gombocz Zoltán Társaságunk akkori titkára, 1908. november 17-én terjesztett a választmány elé.” (A Szamosháti Szótárról: SÁGI: MNY. 1936: 333–8; KÁROLY: MNY. 1980: 276–7; Csúry életművéről: SZABÓ T.: MNY. 1941: 65–72, MNYTK. 56., a Magyar Nyelvtudományi Társasághoz fűződő kapcsolatáról: BENKŐ: MNY. 1987: 129–31.)

3. A második évtized a Magyar Nyelv válságos időszaka, amelynek megpróbáltatásain Szily és oldalán a Gombocz örökébe lépő Melich János vezette át a Társaságot s mentette át folyóiratát. A korszak „címszavai” magukban is eleget mondanak: világháború, a Monarchia szétesése, proletárdiktatúra, Trianon. A szellemi veszteségek mellett gazdasági válság, anyagi romlás következett be, amely a folyóiratot létében fenyegette. Az 1919-ről szóló titkári jelentés e vonatkozásban a következő helyzetet tárja elénk: „A Magyar Nyelv egyre vékonyodó évfolyamai a tanú reá, hogy Társaságunk súlyos időközön megy keresztül. 1915-ben még a szokásos 30 ívnyi terjedelemben jelent meg folyóiratunk, 1916-ban már csak 26 ívet, 1917-ben 20 3/4-et, 1918-ban 19-et, 1919-ben pedig már csak 11-et adhattunk.” (MNY. 1920: 97). Ugyanis „míg 1915 januárjában a Magyar Nyelv egy 16 oldalas íve 67 K 02 fillérbe került, addig az 1919 december havában megjelent Magyar Nyelv füzetének ugyanilyen terjedelmű egy-egy ívéért Társaságunk a nyomdának 1200 koronát fizetett.”

Az 1919-i „átkos esztendő”, amely a Társaságot „a megsemmisüléssel határos válságba sodorta”, „a legszomorúbb emlékü marad mindenkor” (MNY. 1920: 1 és 98). Szily Kálmán bölcs taktikája tudta csak megakadályozni azt, hogy a Lukács György által felállított direktórium ellenőrizze a Társaság működését és beleavatkozzon folyóirata szerkesztésébe (MNY. 1920: 55–6; 98–9). A Tanácsköztársaság bukása után a politikai fordulat személyi áldozatokat is követelt. A proletárdiktatúra idején történt szerepvállalásuk miatt üldözést szenvedett és tragikus véget ért Simonyi Zsigmond (I. TOMPA, Simonyi Zsigmond. Bp., 1975. 206–10) és Asbóth Oszkár (I. KISS, Asbóth Oszkár. Bp., 1996. 64–8). A Magyar Nyelv mindkettőjükéről nekrológot közölt: Simonyiról Gombocz Zoltán (MNY. 1919: 155–6), Asbóthról Melich János (MNY. 1920: 155–6) tollából. Melich évi titkári jelentéseiben (MNY. 1920: 99 és 1921: 143) a Társaság „érzékeny veszteségei” között is megemlékezett róluk. Simonyit – Gombocz nekrológja nyomán – így méltatta: „November 22-én hunyt el Simonyi Zsigmond, a magyar nyelvtudomány lankadatlan buzgalmú munkása. Sokoldalú gazdag irodalmi tevékenységet fejtett ki s alig van nyelvtudományunknak olyan ága, a melyben figyelemreméltót, értékeset vagy éppen alapvetőt ne alkotott volna. A megboldogult Társaságunk megalakulása óta úgyszólván halála napjáig *választmányi tagja* volt, szorosabb kötelékek azonban nem fűzték hozzánk. Küzdő, harcoss ember volt, a tudós emlékének tisztelettel hódolunk.” (MNY. 1920: 99).

A húszas években a fokozódó inflációval tovább súlyosbodik a Társaság anyagi helyzete. 1922-ben a nyomdai árak mértéktelen emelése azzal fenyegetett, hogy „a Magyar

Nyelv harmadik sovány füzete már nem jelenhetik meg, s folyóiratával együtt Társaságunk is megszűnik” (GOMBOCZ: MNy. 1923: 103); ezért Szily Kálmán, Gombocz Zoltán, Szinyei József aláírásával Kérelem címmel a vezetőség arra szólítja fel a tagokat, hogy önkéntes adományaikkal tegyék lehetővé a folyóirat további megjelenését: „Ha folyóiratunk a társadalmi készség hiánya miatt megszűnik, Társaságunk működése hatástalanná válik” (1923: 5–6. szám borítékán). Az adományok azonban nem tudták megoldani a kérdést; el kellett fogadni az állam, majd az Akadémia segélyét: „A M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium és a Magyar Tud. Akadémia támogatásával” felirat először a Magyar Nyelv 1925. 9–10. füzet borítékára és az 1925-i kötet címlapjára került fel (vö. MNy. 1926: 151).

Ám ezekben a mostoha időkben is egy nagyszabású vállalkozás a Magyar Nyelv szerkesztőinek és munkatársainak a nemzeti művelődés jövőjébe és legnemzetibb tudományunk szerepébe vetett hitét hirdeti. „A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyvé”-ről szól. Tervezetéről az első híradás 1920-ban jelent meg:

„Az Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága előadójának, Melich Jánosnak indítványára elhatározta, hogy kiad egy művet, a mely a magyar nyelvtudomány és philológia tudományos eredményeit összefoglalja oly módon, hogy a munka a felsőbb oktatás céljait is szolgálhassa. A műnek *A magyar nyelvtudomány kézikönyve* lesz a címe s két kötetre fog terjedni... Az első kötet szerkesztői Gombocz Zoltán, Melich János és Németh Gyula” (MNy. 1920: 96). A továbbiakban a tematikából kitűnik, hogy a sorozatot 27 önálló értekezésből tervezték összeállítani, és az egyes tanulmányok megírásával a Magyar Nyelv jeles munkatársait bízták meg. A mű létrehozásának indítéka, mint Melich utóbb kifejtette, az a meggyőződése volt, hogy „a jelen nehéz pillanataiban is a magyar kultúra egységének fenntartásáért, megóvásáért mindent el kell követnünk”. És: „Ez a hit, ez a meggyőződés lelkesíti a Magyar Nyelv írói gárdáját akkor, a mikor egymással szövetkezve nem csupán a Magyar Nyelv megjelenését fogja ez esztendőben is munkásságával lehetővé tenni, hanem meg fog jelenteni egy kézikönyvet is, a mely a magyar nyelvtudomány terén elért eredményeket összefoglalja. eredményeket. a melyek nagyrésztben folyóiratunk tizenhat évfolyamában vannak lerakva.” (MNy. 1921: 142.) A sorozat biztatóan indult többek között Gombocz Zoltán „Nyelvtörténeti módszertan” (1922.), Melich János „A honfoglaláskori Magyarország” (1925–1929.) című tanulmányaival. Sajnos a sorozat végül is torzóban maradt (okairól l. BENKŐ: NytudÉrt. 65: 52 skk.), bár a későbbiek folyamán napvilágot látott még néhány jelentős értekezés, köztük Tolnai Vilmosé „A nyelvújítás” (1929.), Laziczius Gyuláé „A magyar nyelvjárások” (1936.), Bárczi Gézáé „A magyar nyelv francia jövevényszavai” (1938.), Klemm Antalé „Magyar történeti mondattan” (1928–1942.) címen. A MNyK.-nek tervezete tudománytörténeti szempontból igen tanulságos. Egyfelől dokumentálja ugyanis, hogy a korabeli nyelvészet, jelesen a kialakuló magyar nyelvtörténeti iskola szemlélete szerint melyek azok a diszciplínák, amelyek a nyelvtudomány egészét alkotják. Másfelől a törekvés átfogó igényű mű létrehozására, ún. szintetikus összezésre mindenképp jelentős kezdeményezés volt.

4. A Magyar Nyelv története első korszakának második szakasza 1925-től 1949-ig tart. Szily Kálmán 1924-ben bekövetkezett halála után, immár az ő „közreműködése” nélkül folytatta Melich János és Gombocz Zoltán a szerkesztés munkáját, s csaknem egyidejűleg maguk mellé vették Pais Dezsőt (részletesebben l. „A Magyar Nyelv szerkesztői 1905–2004.” című mellékletben), aki a MNyK. szerkesztési elveinek kidolgozásában már velük együtt dolgozott (PAIS: MNy. 1959: 155).

A Magyar Nyelv harmadik évtizedének legjelentősebb hozadéka Gombocz Zoltán nyelvelméleti munkássága. A MNyK. sorozat bevezetéseként közzétett „Nyelvtörténeti

módszertan” után – amelyben korának újgrammatikus nézetével összhangban még azt vallja, hogy „a nyelvtudománynak nincsenek ahistorikus diszciplínái” (l. erről HORGER bírálatát: MNy. 1922: 173–4) – új fejezet nyílik munkásságában, amelyet épp a Magyar Nyelv hasábjain lépésről lépésre nyomon követhetünk, mégpedig azt, hogy „Gombocz az újgrammatikus iskolából indul, de nagy pályát fut be” (KÁROLY: MNy. 1980: 276). Ferdinand de Saussure művének ismertetésével kezdődik tanulmányainak ez a sora (MNy. 1924: 141–3), amelyben nyelvészeti irodalmunkban először jelenik meg „a leíró nyelvészet” és „a történeti nyelvészet” egyenrangúságának elve. A recenziót négy, közgyűlési elnöki megnyitó beszéde követi. A „Leíró nyelvtan, történeti nyelvtan” című (MNy. 1927: 1–6) Saussure nyomán hirdeti a tudományos leíró nyelvtan megteremtésének szükségességét azzal a meggyőződéssel, hogy „a mai magyar nyelv tüzetes leíró nyelvtanának a megvalósulása a magyar nyelvtörténeti kutatásoknak is újabb lendületet adna.” A „Mi a mondattan?” című értekezésében (MNy. 1929: 1–7) a címben feltett kérdés megválaszolásán a nyelvi elemzésben a funkció szerepének érvényesítésével kapcsolatos módszertani eljárásokat mutatja be. A „Nyelvhelyesség és nyelvtudomány” című tanulmány (MNy. 1931: 1–11) ebben a témában máig is a legnagyobb távlatokat nyitó elméleti alapvetés, amelynek végeredménye: nincs egyetemes érvényű nyelvhelyességi norma, a nyelvhelyesség tér és idő függvénye, „a nyelvészociológia problémája”. Végül „Funkcionális nyelvészlelet” című, halála előtt tartott utolsó előadásában (MNy. 1934: 1–7) a prágai és koppenhágai strukturalista iskolák munkáinak ismeretében, valamint Laziczius Gyula „nagyszabású fonológiai tanulmányá”-nak eredményeit értékesítve alakítja ki a címében is híressé vált fogalmat.

*

A Magyar Nyelv életéhez szorosan kapcsolódik, két és fél évtizeden át, a Szily-jutalom. Megalapításáról a választmány 1922. január 10-i ülésén határozott. A határozat szerint az 1918-ban létesített „Szily-alap kamataival évről évre valamely a MNy.-ben megjelent, tartalmilag és formailag kiváló kisebb közlemény jutalmaztassék” (MNy. 1923: 63, előzménye: MNy. 1922: 2). A jutalmat először 1922-ben adták ki, Csefkő Gyulának, de erről (MNy. 1923: 67) s a következő jutalmazottakról csupán rövid indokolás adott hírt. Változás akkor állt be, amikor a jutalmat odaítélő bizottságnak Pais Dezső lett az előadója, aki 1927-től 1942-ig folyamatosan látta el ezt a megbízatást (vö. BÁRCZI: Pais-Eml. 20). Pais láthatólag nagy gonddal és kedvvel készítette a jelentéseket, új műfajt alakított ki, miniatűr nyelvészeti esszéket írt. A jelentések tudománytörténetileg igen becsesek, s a később jelentős tudósokról többnyire az első, biztos ítéletű értékelések. Különösen érdekesek a Nagy J. Béláról (MNy. 1930: 237–8), Laziczius Gyuláról (MNy. 1931: 212–3), Kniezsa Istvánról (MNy. 1934: 125–6), Szabó T. Attiláról (MNy. 1940: 63–6), Györke Józsefről (MNy. 1941: 60–61), Lakó Györgyről (MNy. 1943: 163–6) szóló cikkek. Közülük ízelítőül a Laziczius Gyuláról 1931-ben írt jelentés egy részletét iktatjuk ide.

„Abban a szerencsés, de egyszersmind nehéz helyzetben vagyunk, hogy munkatársaink közül egy egész sort tarthatunk érdemesnek az aránytalanul nagyobb erkölcsi, mint anyagi értéket képviselő Szily-jutalomra. Mégis azt hisszük, jogosan állapodunk meg egy olyan szerzőnél, aki csak ebben az évfolyamban jelent meg először a Magyar Nyelv közönsége előtt.

A szláv nyelvek és irodalmak bűvárának indult és ért el figyelemre méltó sikereket Laziczius Gyula. Azonban utóbb tudományos életcéljába foglalta azt a törekvést is, hogy a szlavisztika művelésével szolgálatukra legyen nemzeti tudományainknak is, aminthogy ezek csakugyan számos pontjukon megkövetelik a több mint ezeresztendő környezetünkhöz tartozó szlávtság beható és minél többoldalú tanulmányozását. A szlavisztikában

való tájékozottsága képesítette őt arra, hogy a magyar nyelvtudomány számára elsőnek értékesítsen egy olyan külföldi kezdeményt, amely a nyelvtudományi felfogásmódnak vitathatatlanul gazdagodását és mélyülését jelentheti.

A fonológia – a nyelvtudománynak az az irányzata, amelynek rendszeres érvényesítését újabban az orosz Trubeckoj és Roman Jacobson, a cseh Mathesius és az amerikai Sapir tették programjukká – a nyelvtudomány hangtani ágát felszabadítja a fizikai és fiziológiai szemlélet egyeduralma alól. Azzal, hogy a beszédhangoknál felismeri és előtérbe állítja a – fizikai és fiziológiai sajátosságaitól független – funkció fogalmát, a nyelvtudományi értelemben vett »hangtan« számára kivívja azt az autarkiát, amely e lélektani és történeti tudomány szabad fejlődéséhez okvetlenül szükséges.

Laziczius »A fonológiáról« és »Egy magyar mássalhangzóváltozás fonológiája« című dolgozataiban (MNy. XXVI, 18–30, 266–76) mindenekelőtt jeles tájékoztatást nyújt a fonológiai irányzatról. Ahogy ismertetési tárgyát lényeges mozzanataiban felfogja, kiegészítő és kritikai észrevételekkel kíséri, elárulja, hogy olyan gondolkodó fővel állunk szemben, akitől a nyelvtudomány elméleti művelése terén becses eredményeket várhatunk. Azonban dolgozataiban különösen azoknak a részleteknek van nem mindennapi értékük, amelyek az alkalmazott és nem egy tekintetben továbbfejlesztett fonológiai szempontok érvényesítésével eddig igen sokat vitatott magyar nyelvtörténeti kérdések tisztázásához adnak jelentős lökést. Így első cikkében számos nyomós bizonyítékot sorakoztat fel a mellett, hogy az ó-magyar nyelvben észlelhető magánhangzóváltozásokat a magánhangzórendszeren végigvonuló intenzitás-eltolódás kapcsolja szerves egységbe. Második cikkében pedig a korábbi χ : későbbi h hangjaink körül végbement hangváltozásokat vezeti vissza arra, hogy bizonyos asszociatív vonatkozásoknak a magyar nyelv állományából való hiánya következtében a h + mássalhangzó kapcsolatoknak természetesen ki kellett küszöbölődniük.

Meg vagyunk győződve, hogy Lazicziusnak ezekért a nemcsak eredményes, hanem új útra forduló dolgozataiért sokszor fogják forgatni a Magyar Nyelv múlt évi kötetét.”

5. A Magyar Nyelv története első korszakának utolsó másfél évtizedéhez érkeve, az eddig előadottak ismeretében megállapítható, hogy a nagyközönségnek szánt folyóiratból tudományos orgánium lett (bár az eredeti célkitűzést jelölő „közérdekű folyóirat” 1948-ig szerepel címlapján). Jelentőségét az a körülmény is növelte, hogy „mint nyelvészeti folyóirat – úgy szólván – egyedül maradt a magyar nyelvtudomány porondján. Folyóirattársaink rendre kidőltek vagy megjelenésük korábbi rendjébe olyan hézagok iktatódtak, hogy megjelenésüket rendszeresnek alig nevezhetjük” – írta Laziczius 1940-ről szóló titkári jelentésében (MNy. 1941: 59). 1942-ben Melich János hetvenedik születésnapján érdemeit méltatva Kniezsa kiemelte: „Kezdetől fogva a legfontosabb munkatársa a Magyar Nyelvnek; sőt a folyóirat tudományos tekintélyének megalapozásában és fenntartásában éppen az ő kisebb-nagyobb terjedelmű, de mindig különös jelentőségű közleményeinek kivételes részük volt. 1915-től kezdve pedig a szerkesztés felelősségét is vállalja. Közismert dolog, hogy az első világháború után elszegényedett Társaságot ő állította talpra, és az ő körültekintő gondossága biztosítja a Társaság zavartalan életét és a Magyar Nyelv megjelenését a jelenben is.” (MNy. 1942: 231). Születésnapja alkalmából a Zsirai Miklós által szerkesztett és a Magyar Nyelvtudományi Társaság által kiadott „terjedelmében tekintélyes, kiállításában is pompás, tartalmában gazdag emlékkönyv” (PAIS K.: MNy. 1942: 311) egyúttal a folyóirat ünnepe is. A kötet szerzői, Melich „tisztelői, barátai és tanítványai” ugyanis a Magyar Nyelv hasábjain kibontakozott magyar nyelvtörténeti iskola tagjainak sorából kerültek ki.

Ám a háború utolsó évében válságosra fordult a folyóirat sorsa. „Az országunkat végigsöpörő háború, főleg azonban a német megszállás és az annak védelme alatt megbújó kormányzati rendszer nemzetgyilkos politikája a mi Társaságunk életében is szörnyű nyomokat hagyott” – állapította meg 1944-ről szóló titkári jelentésében Kniezsa (MNY. 1946: 85). Ami a Magyar Nyelv ügyét illeti, az időszaki folyóiratok betiltása a folyóirat további megjelenését veszélyeztette. „Hogy a MNY. 4. száma mégis elkészült, s az ötödik is nyomdába került, az a kormányintézkedéssel való szembenállást, illetőleg az intézkedés figyelembe nem vételét jelentette. Az elnökség és a szerkesztő vállalta az ezzel járó esetleges megtorlásokat.” (I. h.) A folyóiratot és a Társaság kiadványait azonban súlyos csapás érte 1944–1945 telén. A német csapatok által a bölcsészkar Trefort-kertjében felhalmozott benzines hordók az ostrom során kigyulladtak, és az így keletkezett tűz legsúlyosabban a C épületnek a Társaság által használt szárnyát károsította: „A tűzvész során elpusztult a Társaság irattárának nagy része, valamint a folyóirat 1944. évi 1–4. számának szét nem küldött példányai, és nagyobb mennyiségű korábbi kiadványokon kívül a legutolsó három kiadványnak teljes készlete.” (KNIEZSA: MNY. 1946: 86).

„Az 1945. esztendő a katasztrófa utáni erőgyűjtés jegyében folyt. Sajnos, az ország gazdasági leromlása és a Társaság tagjainak elszegényedése következtében ez a folyamat még lassúbb volt, mint tavaly az ostrom után elképzeltük.” (KNIEZSA: MNY. 1946: 87.) A Magyar Nyelv tudniillik 1945-ben és 1946-ban egy-egy füzetben hat-hat ívnyi terjedelemben látott csupán napvilágot, de folytonossága nem szakadt meg. Az 1947-i évfolyam négy számának húsz íve pedig megközelítette a békebeli színvonalat, csak öt ívvel soványabb, mint legvirágzóbb korszakában. Továbbá, 1944 óta először, 1947-ben az MNYTK. sorozata is bővült KARINTHY FERENC „Olasz jövevényszavaink” és BENKŐ LORÁND „A Nyárádmente földrajzinevei” című értekezésével a sorozat 73., illetve 74. számaként. Ám az öröndetes és reményeket keltő újravirágzás után 1948-ban a folyóirat két – márciusi és decemberi – száma és tíz íve esett vissza. Az utóbbi adatok, mai szemmel nézve, változások előjelét mutatják.

II.

„A múltban a tudomány területén éppoly kevéssé indultunk ki a szükségletekből – legkevésbé a dolgozó nép szükségleteiből –, akárcsak a termelés síkján. Nem juthatott eszünkbe sem, hogy az elszórtan, egymástól függetlenül folyó egyéni kutatásokat céltudatos egységbe foglaljuk. »Magántanárok« magánügye volt a tudományos munka: kiki búvárkodjék ott ahol akar és éljen abból, amiből akar (kivéve a tudományból). Ilyen körülmények között természetesen fontos tudományterületek megműveletlenek maradtak, mialatt többen ugyanazzal az önmagában meddő részletkérdéssel foglalkoztak.

A tudomány államosítása – a kutatások tervszerűsítése és a közönség szolgálatába állítása – csak a tőkés anarchia felszámolása után valósulhatott meg. Az öt éves nyelvtudományi terv kicsi, de szerves része öt éves nemzetgazdasági tervünknek, s ez meghatározza célkitűzését: mi is le akarjuk rakni saját tudományunk területén a további építőmunka alapját; el akarjuk sajátítani példaképünk, a szocialista Szovjetunió új munkamódszereit, hogy a haladó nyelvtudomány fejlesztésével részt vegyünk a szocialista ország építésében.”

„A diadalmas Szovjet Hadsereg hazánk felszabadításával a tudományról is letörte a tőkés rendszer bilincseit. Szabad fejlődésnek indult a nyelvtudomány is. A magyar munkásosztály hősi erőfeszítése és áldozatkészsége módot adott arra, hogy tervszerű munkával jótégyük a régi mulasztásokat és egyben a jövő fejlődés alapjait is megvevünk. Újjáalakult a Magyar Nyelvtudományi Társaság, és miután elkészült nyelvtudományunk

ötéves terve, Társaságunk a terv részleteinek megbeszélésére az 1949. december 19–21. közti napokra összehívta az országos nyelvész-kongresszust.”

A fenti idézetek nem a kommunista párt valamely propagandafüzetében, nem is a Szabad Nép hasábjain, hanem a Magyar Nyelv 1949. évfolyamában jelentek meg. Az előbbi „A magyar és finnugor nyelvtudomány ötéves terve” című cikknek (MNY. 1949: 97, szeptemberi, 2. szám), az utóbbi „Az Országos Nyelvész Kongresszus”-ról szóló híradásnak bevezetője (MNY. 1949. decemberi, 3. szám borítékának hátsó oldalán). A közlemények névtelenül láttak napvilágot (l. viszont DEME: Nyr. 1950: 156–8, MNY. 1955: 270–1, NyK. 1975: 416–7, Benkő-Eml. 1991. 141–2), és korhűen érzékeltetik, hogy az ún. „fordulat éve”-ben a magyar nyelvészetben s így a Társaság és folyóirata életében is gyökeres változások következtek be.

I. A „tudomány államosítása” során a Társaságot és folyóiratát az alábbi intézkedések érintették. „A Körösi Csoma Társaság és az Országos Néptanulmányi Egyesület tagjainak beolvadása (1949. május 31.) Társaságunkba tömörítette a nyelvtudomány összes munkásait” (MOLLAY: MNY. 1955: 398). Ami a folyóirat ügyét illeti, a változásról „A Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöksége” által aláírt, 1949. október 15-én kelt „Tájékoztató” számolt be (MNY. 1949. évi 2. szám hátsó borítékán):

„Folyóiratunknak ez a száma néhány módosítással, újítással kerül olvasóközönségünk kezébe. Mindenekelőtt megváltozott a címlapja: kevesebb rajta a szöveg, és a címbetűk is modernebbek. Lekerült róla az a – sajnos – csak részben megvalósult célkitűzése, hogy »közérdekű folyóirat«. [...] Jelentős változást takar ez a lapalji mondat: »Kiadja a Tudományos Folyóiratkiadó Nemzeti Vállalat«. Ezentúl a Magyar Nyelv ügykezelését – a többi tudományos folyóiratéhoz hasonlóan – az erre a célra alakult nemzeti vállalat vállalta magára, mentesítve a Magyar Nyelvtudományi Társaságot a kiadással járó anyagi gondoktól és adminisztrációs ügyes-bajos dolgoktól.”

A címlapról egyidejűleg eltűnt a Magyar Nyelvtudományi Társaság emblémája, amely az 1905. februári számtól a borítékon, az 1924. évfolyamtól a címlapon folyamatosan fel volt tüntetve. A címlapok további változatai így festenek: 1950-ben és 1951-ben kiadóként a Közoktatásügyi Kiadóvállalat, 1952-től az Akadémiai Kiadó szerepel. Az 1952. 1–4. szám borítékától, majd az 1953. évi címlaptól kezdődően az eredeti „A Magyar Nyelvtudományi Társaság megbízásából szerkeszti...” szöveg helyett: „A Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóirata. Szerkesztette...” megjelölés áll. 1949-től 1953-ig a korábbi „Társasági ügyek” és a „Levélszekrény” rovatok szünetelnek, mindkettő csak 1954-ben indul újra.

A folyóirat előállítását ettől kezdve tehát az állam finanszírozta, ám ezzel természetesen megszűnt az államtól és az Akadémiától való függetlensége, amely az alapító Szily Kálmán törekvése volt. A szerkesztőre – különösen az átmeneti időszakban – az a nehéz feladat hárult, hogy az „országos kommunista nyelvészaktíva” tevékenységének (l. erre DEME: NyK. 1975: 416, Benkő-Eml. 1991. 142), valamint az Akadémia I. Osztálya irányításának (vö. MOLLAY: MNY. 1955: 399) szorításában, a politikai nyomással szemben, bölcs mérséklettel megtalálja a járható utat. Pais Dezső feladatát súlyosbította, hogy politikailag hátrányos helyzetben volt: „Az 1949. évi politikai fordulat egyetemi kihatása és a nyelvtudományban a marrizmus előretörése Pais Dezső szakmai közéleti szerepét, súlyát is háttérbe szorította. Az a felfogása, hogy semmiféle hatalom előtt sohasem hajbókolt, a »nem haladó« tudósok és professzorok közé való hallgatólagos beosztásának nem éppen kedvező perspektíváit nyitotta meg számára.” (BENKŐ LORÁND, Pais Dezső. Bp., 1993. 125). De még ebben az előnytelen helyzetében is töretlenül vitte tovább a folyóirat legjobb hagyományait. Az 1950. évi 1., márciusi szám élén BARCZINAK „A ma-

gyar nyelvtörténet korszakai” című értekezése áll (MNY. 1950: 1–8), hozzacsatlakozva PAISnak „Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában” című tanulmánya (MNY. 1950: 8–15, folytatása a 2., májusi számban, uo. 97–113). Mindketten Gombocz korfelosztásából kiindulva építik tovább a nyelvtörténeti módszertan alapelveit.

1950: a sztálini nyelvészeti cikkek megjelenésének elszendeje, s ezáltal az igazi „fordulat éve” a magyar nyelvudományban (vö. MOLLAY: MNY. 1955: 398). Tudománypolitikai következményei „Paisnak a kedvezőtlen politikai-tudománypolitikai helyzetét is gyökeresen megfordították. A megelőző körülményekből és a nyelvudományban elfoglalt helyzetéből magától értetődően adódik, hogy Pais nem fukarkodott a sztálini megnyilatkozások dicséretével, illetőleg élen járt a marizmus bukásán való örvendezésben.” (BENKŐ, Pais 125–6). Pais a Pravda-cikkekre megjelenésük után szinte azonnal reagált, s szakfolyóiratban elsőként üdvözölte Sztálin fellépését („Sztálin megnyilatkozása a nyelvudományról” címmel: MNY. 1950. 3., októberi szám: 193–5), mert ez jelentette a kiutat a magyar nyelvészeti munkálkodásokra a megelőző években ólomsúlyként nehezedő marizmus fojtó, bénító légköréből (vö. MNY. 1953: 1, 1955: 398). Azután is közleményekben és közéleti fórumokon igyekezett a fordulatot a hazai nyelvudomány fellendítésének javára kiaknázni, a többi között „Mit tettünk és mit tegyünk a nyelvudomány ügyében a Sztálin teremtette fordulat után?” című összefoglaló jellegű tanulmányában (MNY. 1951: 113–24).

2. 1953 őszétől kezdve – nyilvánvaló összefüggésben a Nagy Imre által júliusban meghirdetett új kormányprogrammal (vö. LAKÓ: MNY. 1954: 517) – fellendült a nyelvészeti alkotómunka: a Magyar Nyelv 1953. évfolyamának terjedelme az előző évinek több mint kétszeresére (22,5 ívről 47,5 ívre) növekedett. A folyóirathoz beérkezett cikkek hirtelen megsaporodott mennyisége olyan többletmunkával terhelte meg az ekkor 67 éves Pais Dezsőt, hogy idősebb nyelvésztársai, köztük Bárczi Géza, Kniezsa István, Ligeti Lajos komolyan aggódtak, s azon voltak, hogy rábeszéljék, vegyen maga mellé segítőtársat a szerkesztésben. „De tulajdonképpen Pais tanár úr nem is akarta, hogy bárki is segítsen neki ebben, hiszen szívügye, szenvedélye volt a Magyar Nyelv szerkesztése. Baráti körében valóságos csodaszámba ment akkor, hogy a többrendbeli meggyőzés végül is rávette a változtatásra.” (KISS JENŐ, Beszélgetés Benkő Loránddal. In: *Nyelv és tudomány, anyanyelv és nyelvudomány. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból.* III. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ. Bp., 2003. 438.) Így történt, hogy 1953-ban tanszékének tudós kollégájával, az akkor harminckét éves Benkő Loránddal osztotta meg a szerkesztés gondjait (l. még „A Magyar Nyelv szerkesztői 1905–2004” című mellékletet). Hogy Pais Dezső az ő legfőbb örökségét, legnagyobb kincsét, biztos itélettel és csalhatatlan érzékkel jó kezekbe tette le, annak – fél évszázad múltán – mi vagyunk a tanúi.

A Magyar Nyelv mint „A Magyar Nyelvudományi Társaság folyóirata” elsőrendű feladatának tekintette, hogy – az 1948-tól 1952-ig e vonatkozásban bekövetkezett szünet után – a Társaság tevékenységéről ismét rendszeres tájékoztatást nyújtson. Ennek első jeleként megjelenik BÁRCZI GÉZÁnak a Társaság 49. közgyűlésén, 1953. április 22-én tartott, „A nyelvudományi kritikáról” című elnöki előadása (MNY. 1953: 4–13). PAIS pedig – a Társaság által őstörténeti kérdésekről 1953. december 1-jén rendezett vitauláshoz kapcsolódva – publikálja „Nyék törzsnevünk és ami körülötte lehetett” című, 1948. március 16-án elnöki megnyitó előadásként elhangzott, s akkor, úgy látszik, nem közölhető tanulmányát (MNY. 1953: 278–93).

Az 1954-i évfolyamban ismét életre kelt a „Társasági ügyek” rovat, s ennek keretében kapott helyet – 1947 óta először – közgyűlési beszámoló és főtítkári jelentés, mégpedig az 1954. május 25-én tartott 50. évi jubileumi közgyűlésről (MNY. 1954: 517–20).

A beszámolók és főtítkári jelentések azóta mindmáig, immár megszakítás nélkül, napvilágot látnak a folyóiratban, s nemcsak a Társaságnak, hanem a XX. század magyar nyelvészetének történetére is becses forrásul szolgálnak. Közülük különösen alaposak és tartalmasak Mollay Károlynak és Szathmári Istvánnak a főtítkári jelentései. Az 1955. évi közgyűlésen „Kniezsa István elnök előterjesztette Gáldi Lászlónak azt a javaslatát, hogy minden, a Társaságban elhangzott előadásról és hozzászólásról összefoglaló ismertetés jelenjék meg a Magyar Nyelvben” (MNY. 1955: 402). Ennek eredményeképpen indult meg az 1955. évi 4. számban, a „Társasági ügyek” rovatban „A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből” című rendszeres és részletező beszámoló, amelyet 1955-től 1974-ig Mikesey Sándor, 1975-től 1991-ig Keszler Borbála, 1993–1994-ben Völgyi Zsuzsa állított össze.

Ugyancsak 1955-ben megindult a „Szemle” rovat. Benne a szokványos gyakorlattól eltérő és sikeres vállalkozás volt, hogy egy-egy tudományterület, egy-egy diszciplína 1945 óta elért eredményeit bibliográfiai összeállításokban, „összefoglaló képsorozatban” (BÁRCZI: MNY. 1965: 11) mutatta be. A sorozatot KÁROLY SÁNDORNak „Magyar történeti mondattani tanulmányok és közlések 1945-től 1954-ig” című szemléje (MNY. 1955: 511–22) nyitotta meg, s ÉDER ZOLTÁNNak „A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban (1945–1970)” című összegzése zárta (MNY. 1972: 107–20, 243–55, 355–68 és MNYTK. 130.). Több mint két tucat ilyen összefoglaló jelent meg, némelyik szakterületről folytatólagosan is (vö. MNY. 1974: 102).

A folyóirat később is közölt önálló tanulmányként egy-egy tudományzokról reprezentatív áttekintéseket, így pl. KÁROLY SÁNDOR „A hazai mondattani kutatások és európai hátterük (1880–1950)” (MNY. 1985: 129–40), KIEFER FERENC „A jelentéskutatás újabb irányzatai” (MNY. 1989: 257–71) címmel (mindkettő közgyűlési előadás), KISS LAJOS pedig „Nyelvtörténeti szótáraink típusai” (MNY. 1994: 392–412) címen (eredetileg kongresszusi előadás).

Ismeretes, hogy a történeti szemlélet légkörében, az újgrammatikus hagyomány folytatásaként, a tudományos igényű leíró nyelvtani témák szinte teljesen hiányoztak a Magyar Nyelv első korszakának anyagából. A második korszak élén „A magyar és finnugor nyelvtudomány ötvenes terve” s „Rendszeres magyar leíró nyelvtan” és a „Tüzetes magyar nyelvtan” című munkák elkészítését jelölte meg a mai nyelv szinkrón feldolgozására (MNY. 1949: 98, 99). Az ötvenes évek elejétől kezdve azután, a Nyelvtudományi Intézetben folyó leíró nyelvtani munkálatok hatására a folyóirat egyre nagyobb teret adott a grammatikával kapcsolatos elméleti–módszertani problémák ismertetésének. A címek jól érzékeltetik a tematikát: TOMPA JÓZSEF, Leíró nyelvtanunk tárgyáról és felosztásáról (MNY. 1953: 261–6); A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának vitája a leíró nyelvtan tárgyáról és felosztásáról (MNY. 1954: 1–17); TOMPA, Az 1945-től 1960-ig megjelent magyar leíró nyelvtani közlemények (MNY. 1962: 115–25); s végül az 1961–62-ben megjelent akadémiai nyelvtanról, „A magyar nyelv rendszeréről”-ről BERRÁR tanulmánya (MNY. 1961: 389–401) és SZEMERE ismertetése (MNY. 1963: 110–19). „Egy évtizedes munka eredménye fekszik előttünk s a magyar nyelvtudománynak évszázados adóssága” – így összegezte BERRÁR a mű korszakos jelentőségét. Ugyanakkor a hatvanas évek eleje a hagyományos grammatikától eltérő s azt bíráló eljárások évadjához vezet át. A Magyar Nyelv ugyanis ez időben ANTAL LÁSZLÓ strukturalista-transzformációs elemzéseinek egész sorát tette közzé, amelyeknek csaknem mindegyike parázs vitát váltott ki. Íme a közlemények tematikája és kronológiája: ANTAL, A morfémáról (MNY. 1959: 16–23), UŐ., Gondolatok a magyar főnév birtokos ragozásáról (MNY. 1959: 351–7); BERRÁR–SZÉPE–TOMPA, A magyar főnév birtokos ragozásáról. Hozzászólások Antal László cikkéhez (MNY. 1960: 43–51); ANTAL, Mitől függ, hogy hány morféma? (válasz Berrár–Szépe–Tomba hozzászólására; MNY. 1960: 358–60); ANTAL, Hány esete van a magyar főnévnek? (MNY. 1960: 52–7. Ebben a cikkben még 18 esetet sorol fel, felvéve az eset-

névnek? (MNy. 1960: 52–7. Ebben a cikkben még 18 esetet sorol fel, felvéve az esetragok közé az *-ul/-ül* essivust; a kérdés újrafelvetésére l. KIEFER: MNy. 1987: 482, 486, aki erről az előzményről nem szól), UŐ., Gondolatok a magyar ígéről (MNy. 1961: 273–9); PAPP ISTVÁN, Néhány szó az igei paradigma kérdéséről (MNy. 1962: 166–73); VELCSOVNÉ, Néhány megjegyzés Antal Lászlónak „Gondolatok a magyar ígéről” című cikkéhez (MNy. 1962: 323–6); ANTAL, Válasz Papp Istvánnak (MNy. 1963: 196–200), UŐ., Vázlatok egy eljövendő magyar mondattanhoz (MNy. 1962: 443–9); BERRÁR, A magyar esetrendszer vizsgálati módjairól (MNy. 1963: 430–9); ANTAL, A magyar jelző három különböző nyelvtani koncepció jegyében (MNy. 1964: 61–8, értsd: a tradicionális, a strukturalista és a transzformációs nyelvtani koncepció jegyében). TOMPA, Egyik legnagyobb tévedése? (MNy. 1964: 428–32) és IMRE, Megjegyzések a jelzőkről (MNy. 1964: 433–40) ANTAL utóbbi cikkére reflektálnak. – A felidézett cikksorozat jelentősége az, hogy kifejezésre juttatta: el kell ismerni mind a tradicionális leíró módszer, mind az újfajta szinkron analízis létjogosultságát, s ezáltal hozzájárult a nézetek, irányzatok pluralizmusának kialakulásához. Bizonyára ezeket a vitákat is szem előtt tartotta KÁROLY, amikor későbbi visszatekintésében így vélekedett: „Úgy hiszem, nem légből kapott, ha a magyar nyelvtudomány legújabb korszakát úgy a 60-as évek elejétől számítom” (MNy. 1980: 280). És természetesen az „elméleti nyitás” eseményeire is gondolhatott, nevezetesen arra, amikor megindult az Általános Nyelvészeti Tanulmányok sorozata, és amikor elkezdődtek a Nyelvtudományi Intézetben a generatív nyelvtani munkálatok. KÁROLY ugyanis, aki jelentős szerepet vállalt a magyar nyelv generatív nyelvtanának előkészítésében és kidolgozásában (l. ÁNyT. 6. 1969: 11–24), a Magyar Nyelv olvasóit két átfogó tanulmányban tájékoztatta az új nyelvtantípusnak mibenlétéről: „A generatív nyelvtan gondolatának fejlődése és hatása. (Kritikai áttekintés)” (MNy. 1970: 443–52); „A generatív nyelvtan kapcsolata a produktivitás és a szinonimika vizsgálatával” (MNy. 1971: 270–80).

A történeti és leíró vizsgálatoknak a hatvanas években történt fellendülését tanúsítja, hogy „a Magyar Nyelvhez beérkezett cikkáradatot voltak hivatva levezetni” (l. BENKŐ, Pais 150) a Nyelvtudományi Értekezéseknek PAIS és BENKŐ szerkesztette terjedelmes tanulmánykötetei: a „Szótörténeti és szófejtő tanulmányok” (1963.), az „Alak- és mondattani gyűjték” (1965.) és a „Dolgozatok a hangtan köréből” (1969.) címűek. A nyelvtörténeti tematikát mélyítették el azok a közlemények, amelyek egy-egy kiemelkedő szintetikus mű megjelenéséhez csatlakoztak: DEME, A magyar nyelv történetéhez – „A magyar nyelv története” kapcsán (MNy. 1968: 14–23) BARCZI-BENKŐ-BERRÁR egyetemi tanácsnok könyvének bírálata; NYÍRI-HADROVICS, A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (MNy. 1968: 129–54) a szótár I. kötetének elemzése. BENKŐ, A magyar nyelvtörténeti kutatások kiemelkedő eseményéről (MNy. 1976: 39–47) SZABÓ T. ATTILA „Erdélyi magyar szó-történeti tár”-a I. kötetének méltatása.

3. A Magyar Nyelvnek a hetvenes években napvilágot látott kötetait lapozva külső változás jelét észleljük az 1975. évfolyamban: az egyes számok korábbi halványzöld borítékait narancssárga színűek váltják fel (s egyidejűleg megszűnik a füzetek folyószámozása). A lényegyet érintő, tartalmi változásra pedig már az 1974. évfolyam I. számától sor kerül, amelyet a szerkesztő „Szemle rovatunk újjáalakításáról” című közleményében (MNy. 1974: 102–3) jelent be. A korábbi időkre történő rövid visszapillantás után a rovat jövőbeli célkitűzését így körvonalazza: „Igyekezni fogunk arra, hogy a Magyar Nyelvben ezután a folyóirat jellegének, művelt szakterületeinek megfelelő minden számottevő munkát figyelembe vegyünk, a hazai speciális magyar nyelvészeti (leíró és történeti) publikációkon kívül ide értve a legközelebbi társtudományok számunkra tanulságos produkcióit, a jelentősebb külföldi magyar nyelvészeti tárgyú műveket, valamint – eseten-

ként – fontos általános nyelvészeti megnyilatkozásokat is.” A Szemle rovat átalakítása teljes sikerrel járt: a meghirdetett program megvalósítását az elmúlt évtizedekben a szerkesztő mindmáig magas színvonalon biztosította.

A hetvenes évek második felétől a folyóirat egyre nagyobb teret szentelt „gazdája”, a Magyar Nyelvtudományi Társaság életének és eseményeinek. BENKŐ „Anyanyelv és társadalom” című értekezése (MNY. 1976: 385–94), amely előadásként hangzott el a Társaság 72. közgyűlésén, felelevenítette és újból szokásba hozta máig ható érvénnyel az évi közgyűlési előadások folyóiratunkban való közlésének nemes, de időközben megszakadt hagyományát. A folyóirat történetét, megalapításának 75. évfordulóján IMRE SAMU értékelte „75 éves a Magyar Nyelv” című cikkében (MNY. 1979: 257–9), megállapítva többek közt azt, hogy „a Magyar Nyelv a legutóbbi negyedszázadban is a magyar nyelvtudomány meghatározó jellegű orgánuma volt”, valamint azt, hogy szerkesztésében, nem hanyagolva el a bevált jó hagyományokat, „rugalmasan alkalmazkodott a megváltozott körülményekhez, lapjain helyet adva az újabb hazai és külföldi irányzatoknak is”. A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1979. november 30-án ünnepi közgyűlésen emlékezett meg alapításának 75. évfordulójáról. A folyóirat a közgyűlés teljes anyagát közölte (MNY. 1980: 257–99 és különnymatban az MNYTK. 157. számaként). Az elhangzott előadások közül kiemelkednek: BENKŐ „Múlt, jelen és jövő Társaságunk életében” című elnöki megnyitója; SZATHMÁRI „Mit tett a Magyar Nyelvtudományi Társaság háromnegyed századon át a nyelvtudományért és az anyanyelvi műveltségért?”, valamint KÁROLY „Szemléleti és módszerbeli változások a XX. század magyar nyelvtudományban” című előadásai. Az ünnepséghez csatlakozik BÜKY BÉLA „Emlékkiállítás a Magyar Nyelvtudományi Társaság 75. évfordulója alkalmából” című híradása (MNY. 1981: 118–20) Ligeti Lajos által ajándékozott muzeális fényképmelléklettel, amely a Társaság választmányát ábrázolja az 1930-as évek elejéről.

Az előző évtizedekben kibontakozó törekvések folytatásaként történetünk utolsó negyedszázadában a Magyar Nyelvben több, jelentősen eltérő elveket képviselő irányzat él egymás mellett. A szemléleti és módszertani változásokról, a különféle irányzatok viszonyáról, ideológiai béklyóktól immár nem akadályozva, tudománytörténeti távlatba helyezve, az „audiatur et altera pars” jegyében fejtették ki véleményüket, kritikai álláspontjukat az alábbi tanulmányok szerzői: LAKÓ GYÖRGY, „Hagyományos” magyar nyelvészet és „korszerű” grammatika (MNY. 1987: 220–5); DEME LÁSZLÓ, Nyelviség, funkcionalitás, mikrotársadalmiság” (MNY. 1988: 385–93); BENKŐ LORÁND, A „budapesti iskolá”-ról (MNY. 1991: 1–14); HERMAN JÓZSEF, Az elméleti nyitás a magyar nyelvtudományban (MNY. 1991: 14–22); LAKÓ, Akadályok hazai nyelvtudományunk fejlődésének útjában; eredmények az akadályok ellenére (MNY. 1991: 288–97).

Azt, hogy a folyóiratban „kiegyensúlyozottabbá válik a leíró és történeti stúdiumok aránya” (JUHÁSZ: Nyelvünk és Kultúránk 1993. jan.–márc. 39), szépen példázza, többek között, az újabb nyelvtani művekről szóló elmélyült tanulmányok egész sora: KISS JENŐ, A magyar nyelv történeti nyelvtana (MNY. 1993: 257–80); ELEKFI, Strukturális nyelvtan I. Mondattan (MNY. 1995: 385–401); FORGÁCS, A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. kötet: A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika. (MNY. 1996: 385–95); H. TÓTH, É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter, Új magyar nyelvtan (MNY. 2000: 474–83); É. KISS–KIEFER–SIPTÁR, Reflexiók az „Új magyar nyelvtan” ismertetésére (MNY. 2000: 499–503); ELEKFI, Magyar Grammatika – és ami utána következhet (MNY. 2002: 11–32, 155–64); GERSTNER, Tamás Forgács, Ungarische Grammatik (MNY. 2002: 486–91). – Itt említhető meg, hogy az új irányzatok képviselői közül többen szívesen publikálnak a Magyar Nyelvben, így É. KISS (1978-tól), KIEFER (1979-től), aki „Az igeaspektus areális-tipológiai szempontból” című akadémiai székfoglalójának szövegét is fo-

lyóiratunkban tette közzé (MNY. 1996: 257–68). Ám ez nem is olyan meglepő, ha figyelembe vesszük annak a felmérésnek az adatait, amelyeket KISS JENŐ „Magyarországi nyelvészek és nyelvtudományi orgánumok” címmel (MNY. 2001: 140–51) a nyelvészek szakirodalmi olvasási szokásairól közzétett. Az 1996-ban készült felmérésnek ugyanis egyik fontos eredménye, hogy a hazai nyelvészeti folyóiratok közül a legnépszerűbb és legolvasottabb a Magyar Nyelv volt.

4. A múlt század utolsó évtizedében a folyóirat előállításában és terjesztésében jelentős változások léptek életbe. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetősége 1991-ben úgy határozott, hogy az Akadémiai Kiadótól átveszi a kiadói feladatokat (MNY. 1992: 233): az 1992. évi 2. szám borítékán jelent meg a Magyar Nyelvtudományi Társaság mint kiadó. 1996-tól az Akadémiai Nyomda helyett a nyomdai munkálatokat, finansziális szempontból kedvezőbb megoldásként, az Argumentum Kiadó végzi, s ennek megfelelően az 1996. évi 1. számtól kezdve a borítékokon ez áll: „Magyar Nyelvtudományi Társaság [új sor] Argumentum Kiadó [új sor] Budapest” (vö. MNY. 1996: 238). 1999 szeptembere óta a folyóirat a világhálón is olvasható (l. MNY. 1999: 510–1); a 2000. évi 1. számtól kezdve pedig a tanulmányok sorába iktatott írásokat a Magyar Nyelv is angol nyelvű összefoglalóval közli (l. MNY. 1999: 241).

A Magyar Nyelv a magyar nyelvtudomány történetének, különösen XX. századi szakaszának egyik leggazdagabb forrása. A sokrétű anyagban való tájékozódást segítette elő a Magyar Nyelvtudományi Társaság, amikor kiadta az alábbi bibliográfiai munkákat: A Magyar Nyelv I–XXV. évfolyamának mutatója. Szerk. JUHÁSZ JENŐ. Bp., 1931. – A Magyar Nyelv XXVI–L. évfolyamának mutatója. Szerk. JUHÁSZ JENŐ. Bp., 1958. – A Magyar Nyelv LI–LXXV. évfolyamának mutatója. Szerk. SZEMERE GYULA. Bp., 1983. Reméljük, hogy ezeket a pótolhatatlan köteteket kiegészítő, a LXXVI–C. évfolyamokat feldolgozó munka is hamarosan elkészül. Végül örvendetes eseményt üdvözölhetünk: a 100. évfolyamban „Tudománytörténet” címmel új rovat indult, amely a folyóirat százados törekvését mintegy intézményes keretbe foglalja, és dolgozótársait e tekintetben is további munkálkodásra serkenti.

*

BÁRCZI GÉZA az „Új fél század küszöbén” című, a Magyar Nyelv fennállásának ötvenedik évfordulójára írt ünnepi számvetését (MNY. 1955: 1–3) így fejezte be: „Meggyőződésünk, hogy nem fog a magyar nyelvésztsadalmon múlni folyóiratunk további fejlődése, és bízunk abban, hogy a századik évfolyam megjelenésekor a jövő nyelvészei nyugodtan megállapíthatják: a második fél század még eredményesebb volt, mint az első, s az LI. évfolyamtól a C.-ig a fejlődés még nagyobb méretű, mint az I.-től az L.-ig. Úgy legyen!”

Úgy lett. A mi nemzedékünk is bizakodva tekinthet a Magyar Nyelvnek – a speciális magyar nyelvtudomány magas színvonalú, vezető orgánumának – jövőjébe, mert esélyeit szavatolják azok a még fokozottabb mértékben kiteljesedett feltételek, amelyekre BENKŐ LORÁND a Sajnovics-ünnepségen emlékeztetett: „nyelvtudományunk történetében talán sohasem voltak olyan kedvező adottságok a hatékony, eredményes munkálkodásra, mint manapság. Sohasem voltak ugyanis a mainál jobb szervezeti lehetőségeink; sohasem volt ennyi kitűnően képzett, szorgos szakemberünk; sohasem volt ilyen széleskörű és változatos a kutatási tematikánk; és sohasem voltak olyan sokrétűek, különbözőségükben is egymást kiegészítők és ellenőrzők módszereink, mint jelenünkben. Ezek a tények a föltétlen biztosítékai, hogy méltóképpen tudjuk továbbjárni azt az utat, melyet oly sok nyelvész-nemzedék taposott ki előttünk.” (MNY. 1970: 396).

III. Melléklet

A Magyar Nyelv szerkesztői 1905–2004.

1905. január, 1. füzet; 1905. február, 2. füzet: Szily Kálmán. – „Az 1904. október 22-i tisztválasztó-közgyűlés Semsey Andor 2000 koronás adományát elfogadta s ezzel a társaság egy új folyóirat kötelezettségét magára vállalta. A választmány ebben az ügyben több ülést tartott, a folyóirat címéül a Magyar Nyelv-et fogadta el s szerkesztésével az elnököt és a titkárt bízta meg. Időközben a titkár Tolnai Vilmos egészségi állapotára s nagy elfoglaltságára hivatkozva, a titkárságról lemondott, mire a választmány az első számok szerkesztésével az elnököt bízta meg” (az 1905. február 14-én tartott III. közgyűlésnek jegyzőkönyve: MNy. 1905: 285, 1. még MNy. 1911: 236).

1905. március, 3. füzet – 1906.: Szily Kálmán, Zolnai Gyula, Gombocz Zoltán. – Zolnai Gyulát titkárnak a III. közgyűlés 1905. február 14-én (MNy. 1905: 285), Gombocz Zoltánt jegyzőnek a II., tisztválasztó közgyűlés 1904. október 25-én (MNy. 1905: 94) választotta meg. „A folyóirat szerkesztését a választmány Szily Kálmán elnökre, majd a márciusi füzettől kezdve rajta kívül Zolnai Gyula titkára és Gombocz Zoltán jegyzőre bízta.” (MNy. 1906: 189).

1907–1908. június, 6. füzet: Szily Kálmán, Gombocz Zoltán, Pápay József. – Zolnai Gyula 1906 őszén elfoglalta tanszékét a kolozsvári egyetemen, ezért a választmány október 9-én a jegyzőt bízta meg a titkári teendők ellátásával (MNy. 1907: 94, 190). – Gombocz Zoltánt titkárnak. Pápay Józsefet jegyzőnek az V. közgyűlésen 1907. január 15-én választották meg (MNy. 1907: 189).

1908. szeptember, 7. füzet – 1914. szeptember, 7. füzet: Szily Kálmán, Gombocz Zoltán. – „A Magyar Nyelv szerkesztőségében a jelen füzettel változás állott be. Pápay József szerkesztőtársunk ugyanis a debreczeni főiskolában a magyar és az összehasonlító nyelvtudomány tanárának választatott meg. Ennek következtében Budapestről eltávozván, Társaságunk jegyzőségéről, valamint a Magyar Nyelv szerkesztésében való részvételről kénytelen volt lemondani” (MNy. 1908: 327, szeptember, 7. füzet). „Az elnök utalván a hármás szerkesztés nehézségeire, indítványozza, hogy a választmány a Magyar Nyelv szerkesztését ezentúl az elnökre és a titkára bízta.” (1908. december 15-i választmányi ülés. A választmány az indítványt elfogadja. MNy. 1909: 142.)

1914. október, 8. füzet – 1921: Szily Kálmán, Melich János. – „Életkörülményeim úgy alakultak, hogy az év második felében tanári működésemet Budapesttől távol [Kolozsváron] kellett folytatnom; titkári tisztségemet a Választmány megbízásából mai közgyűlésünkig megtartottam ugyan, azonban a titkári és szerkesztői teendőket f.é. októberétől fogva, ugyancsak a választmány megbízásából Melich János tagtársunk látta el.” (Gombocz Zoltán titkári jelentése 1914-ről. MNy. 1915: 188.)

1922–1924. április–június, 4–6. füzet: Szily Kálmán közreműködésével Melich János, Gombocz Zoltán. – Az 1921. december 27-én tartott választmányi ülésen Szily Kálmán kéri, hogy „a Társaság mentse fel őt az elnöki és szerkesztői tiszt alól, mert attól tart, hogy megfogyatkozott ereje már nem tudna megfelelni a reá háruló súlyos feladatoknak”. Szinnyei József alelnök a választmány nevében kéri, hogy másítsa meg elhatározását, s talán lehetne terhet könnyíteni azzal, ha visszaállítják „a hármás szerkesztés rendszerét, hiszen Gombocz Zoltán tagtársunk a ki régebben már részt vett a szerkesztésben, ismét Budapesten van”. Szily Kálmán kijelenti, hogy elhatározása végleges, de megjegyzi: „Ha a választmány talán megtisztelné

azzal, hogy kitéti a MNy. cím lapjára, hogy »Szily Kálmán közreműködésével szerkeszti« ez és ez, azt szívesen fogadná, tapasztalataival és tanácsával egyébként is szívesen fog szolgálni, mert nem szándékozik véglegesen visszavonulni a Társaságtól» (MNy. 1922: 185–6).

A szerkesztésre utaló felirat csupán az 1924. november–decemberi, 9–10. füzet gyászkeretes borítékán változik ily módon: „Megindította Szily Kálmán”, „Szerkeszti Melich János, Gombocz Zoltán”. Ez a füzet közli Szily Kálmánnak július 24-én bekövetkezett haláláról a gyászjelentést és Melich János nekrológiát, aki az elhunyt szerkesztői érdemeit méltatva hangsúlyozza: „Haláláig a Magyar Nyelvnek nem volt egyetlen száma sem, amely ne az ő irányításával, tanácsával jelent volna meg.” (MNy. 1924: 181). Az április–júniusi szám szerkesztésében még közreműködhetett, hiszen ebben két közleményt jelentetett meg (l. MNy. 1924: 88–9 és 103).

1924. szept.–okt., 7–8. füzet; 1924. nov.–dec., 9–10. füzet: Melich János, Gombocz Zoltán. – Pais Dezső – BÁRCZI GÉZA szerint – „az 1924. április–júniusi füzet óta vett lényeges részt a szerkesztés munkájában” (MNy. 1965: 9). BENKŐ LORÁND úgy tudja, hogy a folyóirat „szerkesztésébe 1924-ben, a XXI. kötet (1925) előállításának segítségével kapcsolódott be... Gombocz Zoltán és Melich János szerkesztők mellett működött, egyelőre nevének feltüntetése nélkül” (BENKŐ, Pais 137–8). Maga Pais Dezső így adta elő a történeteket: „1920-ban merült fel a Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve elkészítésének a terve... A MNyK. számára szerkesztési, illetőleg alakítási irányelveket dolgoztunk ki. Hozzájuk igazodtam Magyar Nyelvbeli cikkeimben, majd amikor 1924 első felében Melich és Gombocz bevontak a folyóirat korrigálásába és szerkesztésébe, ezeket igyekeztem érvényesíteni más szerzők közleményeiben is. Ilyen irányban erős próbát kellett állnom az 1927. évi Szinyei-émlékkönyv megszerkesztésével.” (MNy. 1959: 155).

1925–1927: Gombocz Zoltán és Melich János.

1928–1935. márc.–ápr., 3–4. szám: Gombocz Zoltán, Melich János, Pais Dezső. – „Nem a mi feladatunk, hogy kifejtsük, mi a jelentősége nyelvtudományunkban folyóiratunk huszonöt évfolyamának. Mégis valamire rá kell mutatnunk ez alkalommal is. S ez az, hogy a Magyar Nyelv kötet sorozata nem egyéni munkálatok esetleges összetalálkozásából kerekedett halmaz, hanem javarészből természetesen egymásba kapcsolódó közös tevékenységnek, kölcsönhatásoktól megtermékenyült tudományos életnek az eredménye. Főképpen ez az eleven együttesség nyilatkozik meg abban, hogy utolsó kötetünket nemcsak tudományunk régi művelői gazdagították értékes dolgozataikkal, hanem több figyelemre méltó közleményt hozhattunk, amelyeknek teljesen új nevek vannak aláírva. Örömmel és bizalommal várjuk tehát, hogy a huszonötéztendő múlt és jelen után folyóiratunknak és vele a magyar nyelvtudománynak jövője is lesz.” (PAIS DEZSŐ, Jelentés az 1929. évi Szily-jutalomról: MNy. 1930: 237.)

1935. máj.–júni., 5–6. szám – 1935. nov.–dec., 9–10. szám: Melich János és Pais Dezső. – A május–júniusi számban (gyászkeretes borítékkal) jelent meg Melich János nekrológja a május 1-jén elhunyt Gombocz Zoltánról (MNy. 1935: 199–201). Gyászbeszédében MELICH kiemelte: „abban hogy a Társaság folyóirata, a Magyar Nyelv, a magyar tudományosság legjobb folyóiratai közé tartozott és tartozik, Gombocz Zoltánnak soha el nem múló hervadhatatlan érdemei vannak. A folyóiratnak megalapításától 1914-ig, majd mikor Kolozsvárról visszakerült, 1922-től mindmostanáig szerkesztője volt, de egyben a folyóiratnak fennállása egész ideje alatt a legnagyobb súlyú és értékű munkása volt. Gombocz széles és kiterjedt, sok vonatkozásban új utakat nyitó tudományos munkásságának jelentős részét fogják őrizni mindenkor a Magyar Nyelv évfolyamai.” (MNy. 1935: 200).

1936–1942: Melich János közreműködésével Pais Dezső.

1943–1952: Pais Dezső.

1953–1955. szeptember, 3. szám: Pais Dezső és Benkő Loránd.

1955. december, 4. szám (és a kötet címlapján): Bárczi Géza, Benkő Loránd és Pais Dezső. – „Új fél század küszöbén” címmel a márciusi, 1. szám élén Bárczi Géza tekint vissza a folyóirat ötvenéves múltjára (MNY. 1955: 1–3). – Szerkesztőbizottság a júniusi, 2. számtól kezdve szerepel a folyóirat borítékain. – L. még MNY. 1956: 257.

1956–1973. március, 1. szám: Pais Dezső és Benkő Loránd. – „Életem munkájának jelentékeny, ha nem legnagyobb hányadát a *Magyar Nyelv* szerkesztésére fordítottam. Hogy hasznos volt-e tevékenységemnek ez az ága, nem én vagyok hivatva eldönteni. Én mindenesetre egyik legfontosabb feladatommak tekintetem több, mint négy évtizeden át, és tekintem most, amikor 1953 óta közösen szerkesztünk Benkő Loránd kollégámmal és barátommal, az újabb nyelvésznezmedék egyik legaktívabb és legeredményesebb tagjával, aki számos körü elfoglaltsága mellett mintaszerűen osztja meg velem a 67. évfolyamába lépő MNY. eléggé ágas-bogas dolgának lebonyolítását.” (PAIS DEZSŐ, Életem, emlékeim: Valóság 1971/6: 41.) – „Összesen közel fél évszázadig volt tehát Pais Dezső e folyóirat gazdája, mégpedig a szó legszorosabb értelmében. Mert életében sok mindent csinált nagy ügybuzgalommal, kedvteléssel, de alighanem semmit nem szeretett úgy, semmihez nem ragaszkodott oly megható, különös vonzalommal, mint ehhez a tevékenységhez. A folyóirattal kapcsolatos minden ügy kivételes fontosságú volt számára, s ezekért az ügyekért, lehetek azok kicsik vagy nagyok, a lap dolgait alapjaiban vagy csak periférikusan érintők, dolgozni, küzdeni mindenkor kész volt.” (BENKŐ, Pais 138.)

1973. június, 2. számtól: Benkő Loránd. Az 1984. szeptemberi, 3. számtól 1991-ig technikai szerkesztő, 1992-től szerkesztő Juhász Dezső, 2004-től technikai szerkesztő Farkas Tamás. – „1953-ban vett maga mellé Pais Dezső... Nekem sosem volt a szerkesztés olyan mértékű szenvedélyem, mint neki, bár én is nagyon megszerettem ezt a munkát... A Pais Dezső személye iránti vonzalom is ösztönzött, hogy tisztességgel próbáljam csinálni, az ő igényeinek megfelelni, a tőle kialakított hagyományokat őrizni. Szívesen vállalt részese voltam a Magyar Nyelv sorsának majdnem ötven éven át... Sok évig szerkesztettük még Pais tanár úrral, abszolút harmóniában... Mindig egyetértve dolgoztunk, nehéz időkben is. Jó ideje pedig Juhász Dezső vett le – kiváló hozzáértéssel, ügybuzgalommal – nagyon sokat a vállamról, amit egyre kevésbé bírtam volna már elvégezni, egyedül ez nem ment... Én roppant szerencsés voltam, hogy Juhász Dezső szinte azonnal teljes vértzetben, szerkesztői vénával bőven megáldva lépett a Magyar Nyelvnél munkába.” (KISS JENŐ, Beszélgetés Benkő Loránddal 438–9.) – „Benkő Loránd felelős szerkesztői tevékenységének idejére esett egyebek mellett a szemle rovat újjáalakítása, rendszeressé tétele, az élőnyelvi rovat megindítása, bizonyos szerkesztési újítások, módosítások bevezetése, a tanulmányoknak angol nyelvű összefoglalással történő közlése, az újabb köteteknek a világhálón való megjelentetése. Az elismerés hangján említhetjük azt aényt, hogy a Magyar Nyelv példamutató pontossággal jelent és jelenik meg most is, tudván azt, hogy a kritikus időkben a fenyegető gondok elhárításának kötelessége a felelős szerkesztő vállalt nyomta. A legfontosabb azonban az, hogy Benkő Loránd szerkesztői munkájának köszönhetően a Magyar Nyelv a radikálisan megváltozott és változó körülmények között is a magyar nyelvtudománynak változatlanul legáltalánosabb, a speciális magyar nyelvtudománynak legmagasabb szakmai presztízsű, tehát kiemelkedő jelentőségű orgánuma maradt.” (KISS JENŐ, Egy ritka szerkesztői jubileum: MNY. 2003: 120.)

A hundred years of The Hungarian Language (1905–2004)

As The Hungarian Language is the journal of the Society of Hungarian Linguistics, its history is interwoven with that of the Society. And since the activities of the Society practically coincide with Hungarian linguistics in the twentieth century, its journal is a true representation of the results and vicissitudes of those one hundred years. The author glances over the process whereby the journal originally meant to serve the general public gradually turned into a scholarly organ; specifically, a high-standard professional forum of Hungarian linguistics. He divides the history of The Hungarian Language into two periods, 1905 to 1949 and 1949 to 2004. He points out that, in the first half of the century, the journal was the home of historical linguistics, notably that of what is known as the Budapest School. In the second half of the century, in response to the demands of the period, it opened its pages for descriptive linguistics, thereby making the proportions of those two disciplines more balanced; and in the past twenty-five years, it has been offering a large scope to several current trends of linguistics with widely diverse convictions. The appendix presents the interested reader with an annotated chronology of the work of the successive editors of the journal, on the basis of contemporary declarations and documents.

ZOLTÁN ÉDER

Magyar nyelv- és nyelvjárászigetek Romániában*

1. Többször írtam és beszéltem róla, mintegy mentegetőzésként, hogy bizonyára alkati, de inkább sorsszerű az, hogy akik kívül vannak a tudomány nemzeti intézményrendszerén, óhatatlanul túlságosan is sok mindennel foglalkoznak. Ezzel magam is így vagyok. Ezért választottam olyan témát, amely sokféle megközelítést igényel, és sokféle tanulással jár: kapcsolódik a kolozsvári nyelvészek hagyományos témáihoz (dialektológia, nyelvi kontaktus) és a népi kultúra vizsgálatához. De mivel a nyelvi és nyelvjárási szigetek sajátos környezetei a nyelvhasználatnak és a nyelvmegtartásnak, a tanszék mai élőnyelvi kutatásaiban is terepként és témaként egyaránt fontosak. Így implicit módon egyaránt lehetőségem van arra, hogy a kolozsvári nyelvészek előző nagy nemzedékének fontos eredményeire utaljak, és ezzel adózzak mestereink emlékének, és arra is, hogy a mai kutatások néhány eredményére hivatkozzam, és hogy jelezzem a témával kapcsolatos további tennivalókat.

Hogy a nyelvjárászigetekről és nyelvjárászigetekről ma többet lehet mondani, az a magyarországi és az erdélyi dialektológia újabb eredményeinek és kiadványainak köszönhető, forrásként főképpen „A romániai magyar nyelvjárások atlaszá”-nak (= RMNyA. I–IX. kötet. Anyagát gyűjtötte és a kéziratot összeállította MURÁDIN LÁSZLÓ. Szerk. JUHÁSZ DEZSŐ. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp. 1995–). A RMNyA.-ban a korábban ismert szigetek kutatópontként szerepelnek. Mivel azonban az atlasz köteteinek publikálása még nem fejeződött be, és várható további erdélyi tájnyelvi atlaszok kiadása is, felvethető, hogy nem korai-e a témával való foglalkozás. A nyelvöldrajzi adatok folyamatos kiegészítése és digitális feldolgozása megítélésem szerint két vonatkozásban bővítheti mostani tudásunkat: a tipológiai jegyek árnyalásában és az egyes szigetek kiterjedésének pontosításában. Ehhez azonban arra is szükség van, hogy a mintegy négy évtizeddel ez-

* Akadémiai székfoglalóként hangzott el 2005. április 11-én.

előtt gyűjtött adatokat élőnyelvi vizsgálattal ellenőrizzük, és legyünk tekintettel a demográfiai helyzet alakulására.

2. Előljáróban néhány szót a terminológiáról. A *sziget* metafora természetes egy olyan megközelítésben, amely a nyelvet földrajzi dimenziójában szemléli. A *sziget* implikálja a *víz*-et, a *tenger*-t, a kettő együtt pedig viszonylag szilárd körvonalakat sugall és viszonylagos állandóságot. Ez már a metafora csapdája: a nyelv esetében ugyanis sem az egyik, sem a másik nem föltételezhető (I. SZILÁGYI N. SÁNDOR, Elmélet és módszer a nyelvészetben különös tekintettel a fonológiára: Erdélyi Tudományos Füzetek 245. Kolozsvár, 2004. 10 kk.). Nem annyira tiszták a viszonyok: a viszonylag összefüggő vízfelület, azaz valamely nyelvjárási régió vagy nyelv más nyelvekkel egyszerre lehet jelen.

Alapértelmezésben a *nyelvsziget* azt jelenti, hogy az **A** nyelvet (többnyire annak valamely dialektusát) **B** nyelvi környezetben beszélik. A német vagy az orosz nyelv vonatkozásában implicit módon az értelmezésben az is benne volt, hogy a nyelvészet az adott nyelvterületen kívül található, és az is, de ez már történeti szempont, hogy a sziget-helyzet valamely expanzió következménye. (Erről részletesebben I. SZABÓ JÓZSEF, Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárászigetek. Dél-alföldi Évszázadok 3. Békéscsaba–Kecskemét–Szeged, 1990. 27 kk.). A *nyelvjárásziget* valamely azonnyelvi dialektusnak mint szigetnek egy másik dialektusba (nyelvjárási régióba) való beékelődését jelenti (IMRE SAMU, A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971. 366; SZABÓ i. m. 25). Ez az újabb keletű, IMRE SAMUTól eredő tisztázás fölöslegessé tette a szakirodalom korábbi *külső nyelvjárásziget* és *belső nyelvjárásziget* terminusát.

Ha viszont szigorúan értelmezzük a *nyelvsziget*-et, tehát kizárólag a más nyelvű környezetet tekintjük relevánsnak, akkor a külső magyar nyelvi régiók jelentős része ilyen szigethelyzetben van. A Mezőség „számos szigetre töredezett szét” (BALOGH LAJOS, A nyelvjárászigetek. In: Magyar dialektológia. Szerk. KISS JENŐ. Bp., 2001. 265; „Szigetek a Holttengerben”, amint egy 1998-ban megjelent mezőségi témájú irodalmi antológia címe mondja), a moldvai magyar „szigethelyzetű”, szigetek halmaza, de ugyanez mondható el a Szilágyságról, a romániai Biharról stb. Mivel ebben az értelmezésben ökolingvisztikai és szociolingvisztikai szempontok figyelembevételével összefolyik a *sziget* és a *tenger*, és így mindenképpen indokolt volna az *archipelagus*, azaz a *szigetvilág* geolingvisztikai terminusként való használata, a javaslatom az, hogy a *nyelvsziget* dialektológiai értelmezését szűkítsük le azzal, hogy ez mint nyelvföldrajzi egység a nyelvhatár szélső peremén, illetőleg azon kívül helyezkedik el. Nem feledkezve meg természetesen arról, hogy a nyelvhatár is folyamatosan változik, a magyar esetében a peremrégió mindenütt foszlik. Ilyen alapon a Mezőség továbbra is értelmezhető nyelvjárási régióként, annak szórványjellegét, a kétnyelvűséggel összefüggő, ott végbemenő folyamatok értelmezését, értékelését pedig a szociolingvisztika és az ökolingvisztika körébe utaljuk. (A másik lehetőség a külső és belső nyelvészet megkülönböztetése volna; ez kevésbé tűnik produktívnak.)

A *nyelvjárásziget* IMRE SAMU meghatározásában „magyar anyanyelvű környezetben alapvetően eltér valamennyi szomszédos nyelvjárástípustól” (i. m. 366). Ebben is keveredik az ökolingvisztikai és a tipológiai szempont. Ezen az alapon például a bihari (többnyire román) környezetben beszélt Fekete-Körös völgyi magyar nyelvjárást inkább nyelvészetnek kellene minősíteni, holott magyar dialektológiai szempontból az a releváns, hogy ez a Tisza-Körös vidéki nyelvjárási régió peremén beszélt mezőségi típusú nyelvjárásziget. Hasonlóképpen: ha a moldvai magyart nyelvjárási régióknak tekintjük – mint teszi ezt a dialektológiai kézikönyv, miközben hangsúlyozza annak nyelvészet helyzetét –, akkor annak északi változatát, magát a szűkebb értelemben vett csángót, a régi-

ón (vagy a nyelvszigeten) belüli, tipológiai jellegében eltérő nyelvjárásszigetnek kell tekintenünk.

A fő kritériumnak (esetleg az egyetlennek) véleményem szerint a tipológiaiainak kell lennie, annak ti., hogy a nyelvjárássziget határán törés, diszkontinuitás van fontos nyelvjárás-tipológiai jegyek tekintetében. A releváns tipológia azért is fontos a magyarban, mert ezen az alapon lehet virtuálisan összeilleszteni a történetileg széthullott tömböket: részben alátámasztani településtörténettel kapcsolatos hipotéziseket, részben pedig a nyelvi tények alapján kell elfogadható magyarázatokat keresni (Erről I. BENKŐ LORÁND, A nyelv-földrajz történeti tanulságai. In: *Nyelv és tudomány, anyanyelv és nyelvtudomány. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ. Bp., 1967/2003. 2: 156–177; SZABÓ i. m. 11–2).

Minden tipológiában alapvető kérdés, mennyire markánsak, relevánsak a diszkontinuitást jelző tipológiai jegyek (a megfontolandó szempontokra I. BENKŐ i. m. 167 kk.). Fontosak, alapvetőek-e például azok a tipológiai sajátosságok, amelyek alapján föltelelezhető a szilágysági Sarmaság, Újsarmaság, Bogdánd, Dëshháza nyelvjárássziget volta? MÁRTON GYULA ezt saját nyelvöldrajzi gyűjtése alapján azzal indokolta, hogy a környezettől eltérően a *kő* és *ló* típusú szavakat itt nem *kű*-nek, illetőleg *lű*-nak ejtik, hanem a köznyelvihez hasonlóan vagy nyitódó diftongussal (MÁRTON: *NyIrK.* 20. 1976: 9). Megítélésem szerint ez jelenthet ugyan némi elkülönülést a dialektológiailag amúgy sem egységes Szilágyságon belül, az általános magyar nyelvöldrajz szintjén azonban ez még nem indokolja e települések, illetőleg településcsoportok nyelvjárásszigetként való számon tartását.

A másik kérdés: hová sorolhatók az olyan települések, amelyek nyelvhasználatában több magyar nyelvjárás-típus is képviselve van, a heterogén nyelvjárásszigetek, illetőleg mi van a városi településekkel. Az előbbiekre tekintettel kell lenni, mert például a Bán-ságban gyakori jelenség a típusok együttes jelenléte, az utóbbiakat viszont ajánlatos kizárni az ilyen jellegű minősítésekéből. Kolozsvár például két magyar nyelvjárás-régió határán fekszik, de természetesen gyűjtőhely, sűrített magyar Erdély, sűrített román Erdély. Bizonyos értelemben a székely régión kívüli erdélyi városok mind szigethelyzetben vannak, sőt a városok belül is szigetek vannak. Ennek azonban nincs relevanciája a dialektológia szempontjából.

3. A nyelv- és nyelvjárásszigetek dialektológiai kutatástörténetét legutóbb (1990-ben) SZABÓ JÓZSEF foglalta össze, és neki köszönhetjük a magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárásszigetek monografikus feldolgozását is. Mind ő, mind jóval előtte BENKŐ LORÁND (1967-ben) jelezte a magyar nyelvészet és ezen belül a magyar dialektológia lemaradását ebben a témában. Az is egyértelmű, hogy a magyar esetében nem a nyelvsziget-kutatás a fontos, hanem a nyelvjárásszigetek kutatása. Ez összefügg azzal, hogy a magyar nyelv korábbi és jelenlegi mozgására nem az expanzió volt a jellemző, hanem a regresz-szió, így a szigetek döntő többsége a nyelvterület peremén, illetőleg azon belül helyezkedik el. A kutatások elméleti megalapozásában fontos IMRE SAMU tipológiai jellegű szintézise 1971-ből (i. m.).

A magyar kutatások megkésettységének alapvető oka a nyelvöldrajzi kutatások lemaradása. A MNyA. megjelenése előtt erre egyszerűen nem is volt lehetőség, csak az egyes helyi nyelvjárások leírásában. A magyar nyelvterület romániai részének vizsgálata még további évtizedekkel késett meg, mivel: 1. a MNyA.-ba Erdélyből sajnálatos módon csak kevés kutatópont kerülhetett be; 2. a romániai magyar nyelvöldrajz eredményeinek publikálása (a legfontosabb RMNyA.) pedig csak az elmúlt évtizedben kezdődhetett meg (de még nem fejeződött be). A 2001-ben kiadott „Magyar dialektológia” című kézikönyvben

BALOGH LAJOS e kérdés tárgyalásakor már részben a RMNyA. adatait is figyelembe vehette. Részben ez a hiány és lemaradás indokolta saját témaválasztását is, noha – tisztában vagyok vele – ez csak felvetése lehet a további évtizedekben elvégzendő feladatoknak.

A „hiányt” és a „lemaradást” kizárólag a nyelvfeldrajzi alapú, átfogó dialektológiai vizsgálatokra és leírásokra értem, a tipológiai megközelítésre, mert egyébként a legtöbb nyelv- és nyelvjárászati iránt folyamatos és igen élénk volt az érdeklődés. Elég talán csak a moldvai magyarra vonatkozó régebbi és legújabb, könyvtárnyi irodalomra utalnom, de ehhez hasonlóan Barcaság, Hétfalu, Oltszakadát is jól ismert a szakirodalomból. (Talán a moldvai iránti fokozott, néha konjunkturális érdeklődés vezetett el ahhoz is, hogy a *csángó* megnevezés használata előbb a moldvai magyarság egészére, majd több más, többé-kevésbé elszigetelt, peremhelyzetű csoportra is kiterjedt: a gyimesiekre, a hétfalusiakra, a bukovinai székelyek némely csoportjára stb.).

4. A dialektológia egészéhez hasonlóan a nyelv- és nyelvjárászati vizsgálatában is termékeny, új szempontokat kínál a korábban már említett szociolingvisztika és ökolingvisztika. Erdély vonatkozásában továbbra is fontosaknak tekinthetők a kutatások történeti, népmozgási, településtörténeti tanulságai, magam mégis e különleges helyzetek által meghatározott nyelvi folyamatok általános és társasnyelvészeti vonatkozásaira is utalni szeretnék. Azt már előttem is többen jelezték (HORGER ANTAL is például: A magyar nyelvjárások. Bp., 1934. 5), hogy a nyelvjárás terület tipológiai diszkontinuitása a szigethelyzetben levő nyelvjárásnak a tágabb környezet irányába való konvergens mozgását eredményezi: a sziget belemosódik a környezetébe. A nyelv-sziget ezzel ellentétben konzerválódik, különfejlődik: archaizmusok és sajátos neologizmusok egyaránt jellemezhetik (vö. BENKŐ, Magyar nyelvjárás-történet. Bp., 1957. 31). Közben általánossá válik benne a kétnyelvűség, és óhatatlanul megindul a szigethelyzet nyelvcsereje a környezetnyelvre. A szigethelyzettel együtt jár az elszigeteltség. Ezt jól példázza legnagyobb nyelv-szigetünk, a moldvai magyar. Magán a nyelv-szigeten belül viszont az északi csángó és a székely keveredett egymással. Nagyobb távlatban mindkét folyamatot úgy lehet értékelni, hogy az része az areális kiegyenlítődének.

A konvergencia azonban nem minden esetben egyértelmű; két okból. 1. A nyelvjárási jelenségek még az ilyen szigethelyzetben is rendkívül konzervatívok: a Bánság telep falvaiból VÖÖ ISTVÁN leírásából ismerünk több példát arra, hogy száz-százötven év alatt még a településen belül sem tűntek el az eredeti tipológiai különbségek. 2. Néhány évszázada a nyelvjárási régiók és a nyelvjárászati szigetek mozgását már elsősorban az az általános konvergencia befolyásolja leginkább, amelyet a köznyelv határoz meg. Jó példa erre a kalotaszegi Jegenye, amely már csak azért sem vette át a kalotaszegi nyelvjárás tipológiai jellegzetességeit, mert maga eredetileg is közelebb állt a köznyelvhez, mint nyelvjárási környezete. (KÓS KÁROLY szerint Radnót vidékéről telepítették ide őket a katolikus restauráció korában; l. tőle: Kalotaszeg. Kolozsvár, 1932. 101; továbbá LAKÓ ELEMÉR, A kalotaszegi nyelvjárás magánhangzó rendszere. Bukarest, 1974. 9–10).

5. A magyar nyelvre már jó néhány évszázada a földrajzi és a demográfiai regresszió jellemző. A nyelvhatár foszló peremén a dialektológiai értelemben vett nyelvi és/vagy nyelvjárási szigethelyzetet alapvetően az határozza meg, milyen az adott közösség kommunikációs kapcsolata a nyelvterület többi részével. A magyar nyelvhatár északi peremén fölmerült Domokosnak és Magyardecének a nyelv- és nyelvjárászati sziget volt. Ez a két település nemcsak a nyelvhatár, hanem két nyelvjárási régió, az északkeleti és a mezőségi érintkezési sávjában is fekszik; Domokos viszonylag elszigeteltben. Domokos a Lápos mente egyetlen magyar többségű települése (a továbbiakban a demog-

ráfiai arányokat két számmal jelzem az 1992-es népszámlálás adatai szerint, az első a magyarok, a másik a románok számát jelzi; Domokos esetében ez 900/80), a XX. században végig megőrizte stabilitását, a friss vizsgálatok előrejelzései viszont kedvezőtlenek (BICZÓ GÁBOR, Asszimiláció és identitásváltás küszöbén: egy észak-erdélyi református magyar szórvány, Domokos esete: Erdélyi Múzeum 62. 2000/3–4: 139–46). Szigorúan nyelvjárástipológiai szempontból nem sziget: a mezőséginek talán legészakibb települése. Magyardécse viszont (1763/4) – tőle délebbre és keletebbre – tipológiailag is sziget éppen, mivel nyelvjárásában nem lehetők föl a mezőségi nyelvjárás legjellemzőbb sajátosságai, az *a*-zás és az *e*-zés.

A székely nyelvjárási régió peremén a szintén némileg elszigetelt gyimesi és kászoni kistájat szintén nem indokolt nyelvjárásszigetnek tekinteni.

A nyelvhatar délkeleti csücskében Zabola–Zágon vonalától délre, majd nyugat felé haladva a RMNyA.-ban a hétfalusi kis régiót képviselő Tatrangon át a szórványokként és peremszigetként számon tartott Krizba (570/626), Halmágy (280/320), Kóbor (157/30), Datk (399/148), Nagymoha (363/144) a szélső pontok. A mai déli nyelvhatárnál jóval délebbre van elszigetelődve Oltszakadát (163/564), majd Lozsád, Csernakeresztúr, a Bánságban pedig nyelvjárásszigetként Végvár. Ma már általánosan elfogadott az a vélemény, hogy a peremterületek legtöbb magyar nyelvshigete (a székely nyelvjárással együtt) az Árpád-kori határvédelmi célú népességáttelepítés következtében alakult ki egy eredetileg viszonylag egységes magyar nyelvváltozatot beszélő csoportból. A székely és a dél-erdélyi szigetek távolabbi peremgócokkal való történeti összetartozásának nyelvföldrajzi bizonyítékait BENKŐ LORÁND tárgyalta és bizonyította több tanulmányában, szintén a MNyA. anyaga alapján (akadémiai székfoglalójában is: I. BENKŐ 1967/2003. i. m.)

Az erdélyi déli perem keleti része valóban a székely régió sajátosságait mutatja. Ezek a települések viszonylag elszigetelt és elszórványosodott peremhelyzetű nyelvshigetek. Ebben a helyzetben a kiterjedt kétnyelvűség és az intenzív nyelvi kontaktus velejárája a gyakori lexikális hiány, a kontaktuselemek nagy száma, valamint a megnevezésekben mutatkozó bizonytalanság. Minderre bőven kínál példákat a RMNyA. Az I/46. térképlapon az 'elegybúza' megnevezésében teljes a lexikális hiány a moldvai székely kutatópontoktól a bánsági Végvárig. Az I/38. térképen ugyanezen a peremvonalon a 'mezőőr' megnevezésére kizárólag a román eredetű *zsiúár* használatos. (Ezt a RMNyA. adatai alapján statisztikailag is igazoltuk. L. MÁRTON–PÉNTÉK–VÖÖ, A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai. Bp., 1977. 8; PÉNTÉK JÁNOS, Kísérlet a regionális szintű román nyelvi hatás mértékének kvantifikálására. In: Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben. Szerk. KONTRA MIKLÓS. Bp., 1992. 162–3).

Datk, valamint Szárazajta, Alsórákos és Erdőfüle, továbbá külön Oltszakadát némely sajátosságaikban nyelvjárási szempontból külön szigetekké váltak. A három erdővidéki településen az [ó] sajátos diftongusban való realizációja, a datki helyi nyelvjárás különös illabiális és elhasonulásos tendenciája (kötő: *kötéj*, felső: *felsőj*, cséplő: *cséplé*, szedő: *szedéj*, forgó: *forgöj*, hadaró: *hadarö*, tarló: *tarröj*), az oltszakadati *a* : *e*, *ë* megfelelés (elhasonulás *á* előtti helyzetben: *kepályuk*, *kelásza*) mind külön nyelvi fejleménynek minősül. Egyéb alapvető sajátosságaikban a székely régióhoz való kapcsolódásuk kétségtelen. További kutatások feladata lehet annak megállapítása, milyen szerepe lehetett e jelenségek kialakulásában a sajátos nyelvi környezetnek, annak, hogy ezek a települések a székely, a szász és a román korábbi érintkezési zónájában, átfedési sávjában találhatóak.

A hétfalusi települések viszonylagos elszigeteltségük ellenére nyelvjárási szempontból nem tekinthetők szigetnek: itt is az orbai tájszólás legfőbb típusjegyei a jellemzőek szász és román kontaktuselemekkel. Demográfiai viszont sajátos helyzetben vannak: Brassó közvetlen környezetében a lakosság a közelmúltban is általában gyarapodott (külö-

nősen Négyfalué és Zajzoné), a magyaroké viszont apadt. Stagnálás jellemző Datkra, elköltözéssel és nyelvcserevel összefüggő apadás Halmágyra, Kóborra, Nagymohára, Oltzakadára. (E vidék szigethelyzetben levő szórványairól szociográfiai leírás készült 1998-ban: AMBRUS ATTILA szerk., Kóborlás és helytállás. Erdély felfedezése I. Marosvásárhely–Brassó.)

Az elmúlt években tanszékünk néprajzos és nyelvész oktatói kiterjedt kutatást végeztek az oltzakadati magyarság körében (L. POZSONY FERENC, Egy Szeben megyei magyar szórványközösség: Erdélyi Múzeum 62. 2000/3–4: 185–92; KÁDÁR EDIT: NyIrK. 44. 2000: 69–108). A nyelvhasználatra vonatkozó vizsgálat feltárta és rögzítette a kétnyelvűséggel és a nyelvvesztéssel összefüggő folyamatokat: a másodnyelvi dominanciát, a kétnyelvű diglossziát, a folyamatos interferencia és kontaktus következményeit, az etnolingvisztikai vitalitás gyöngülését. Ezek a megállapítások többé-kevésbé a hasonló helyzetű többi magyar nyelvű közösségre is érvényesek. (A korábbi helyzetre fontos HORGER ANTAL tanulmánya: MNy. 1910: 179–209, 306–15, 378–82.)

6. Nyelvi környezete, mai demográfiai helyzete és nyelvi folyamatai tekintetében Lozsád hasonlít az előbb említett Szeben és Brassó megyei szigetekhez (170/94). Távolabbi nyelvi kapcsolataival azonban más a helyzet, és ez bizonyára az eltérő történelmi előzményekkel függ össze. A Maros és mellékfolyóinak (Cserna, Sztrigy) völgyét már a honfoglalástól benépesítette a magyarság, így Hunyad megyében az állandó pusztulás és keveredés ellenére joggal föltételezhető a folytonossága. Ezzel teljesen összhangban a nyelvöldrajzi összefüggések a belső-erdélyi Mezőség (Közép- és Felső-Maros mente, a Küküllők vidéke) és a Fekete-Körös völgyi, szintén szigethelyzetű kisrégió irányába mutatnak, és nem a székely felé. Az *a*-zás és *e*-zés közismert jelenségén kívül – *asal*, *pajva*, *barana*, *faka* 'kaszanyak', *tarma*, *hőkel* 'hőköl' – csak néhány grammatikai és szóföldrajzi jelenséget említek: tárgyas T/1: *kapáluk*, *vetük*; múlt idejű *vetettem*, *vetettük* a székely *vettem*, *vettük* ellenében; a *levél* és a *göcs* a székely *lapi* és *bog* ellenében, a 'morzsol' jelentésű *murzsál*, a *lapisvas* (az eke része). BÖSZÖRMÉNYI GÉZA már a XX. század elején fölfigyelt a Fekete-Körös völgyi Jánosfalva nyelvjárásának ebbe az irányba mutató kapcsolatára, az azonban kétséges, hogy – mint írja – „a székely őshazából kerültek a kanyargós Körös szűk völgyéig.” (A jánosfalvi nyelvjárás. NyF. 29. Bp., 1906. 40). Sőt az a valószínűbb, hogy az „ősibb haza” az a Belső-Erdély volt, amelyhez peremként a mai dél-erdélyi Lozsád és a Fekete-Körös mente is hozzátartozott. A RMNyA. kutatópontjai között szereplő Köröstárkány természetesen az érintkező hajdú-bihari nyelvjárás több sajátosságát is magán viseli.

7. Az előző századfordulóra már elapadt Hunyad megyei magyarságot gyarapították az ekkor Dévára és környékére, valamint Sztrigyszentgyörgyre és Csernakeresztúrra (835/537) telepített bukovinai székelyek. Az 1764-es menekülésüket követően előbb Moldvában, majd rá rövidesen Bukovinában alkottak nyelvszigetet, amely a száz éven át tartó elszigeteltségben nyelvhasználatukat részben bizonyára egységesítette. A XIX. század végén és a XX. század elején, végül 1941-ben részben az Al-Duna mentén más nyelvi környezetben az előbbihez hasonló sorsra jutottak. Hunyad megyében peremhelyzetbe kerültek, a Bánságba korábbi telepések közé (Gizellafalván, Gyorokon); a Marosludas melletti Andrassy-telepen, valamint Magyar Nemegyén belső nyelvjárásszigetet alkotnak magyar és román nyelvi környezetben. Az 1941-ben Bácskába menekültek végül a háború végén Tolna, Baranya és Bács megye községeiben telepedtek le. (L. FAZEKAS TIBORC. Történeti és nyelvi adalékok a bukovinai nyelvjárás eredetének meghatározásához. Bölcsészdoktori disszertáció, ELTE BTK, 1977.; SEBESTYÉN ÁDÁM, A bukovinai székely-

ség tegnap és ma. Szekszárd, 1989.; ZSÓK BÉLA, Én mindig itthon voltam. (Néprajzi írások Déváról). Kolozsvár, 2000.)

Az elmúlt száz, illetőleg félszáz évben, amióta jelenlegi nyelvi környezetükben élnek, eredeti nyelvvaltozatuk a nyelvi környezet függvényében változott. Tanulságos volna e szétfejlődési folyamat következményeinek a tüzetes vizsgálata. (Erre már történt kísérlet: VARGA ADRIENN végezte el a bukovinai székely eredetű csernakeresztúri és kakasdi nyelvhasználat összevető elemzését: A Bukovinából kitelepült székelyek nyelvének változása. Szakdolgozat, PTE BTK, 2004. Kéziratban.) Viszonylag többet tudunk a Dunántúlra került bukovinaiakról, ahol erőteljesebb a magyar köznyelvi hatás, de például az Ormánsággal szomszédos területen a MNyA. adatai szerint – nyilván történeti okokból – éppen az azzal való nyelvjárási egyezés a feltűnő (erről l. BENKŐ 1967/2003. i. m. 172–3).

A mai Románia területén letelepült bukovinai magyarok nyelvi helyzetére a nyelvcsere jellemző, és ez a peremhelyzetben jobban konzervált nyelvjárásuk elvesztését jelenti (VARGA i. m.).

8. A Bánságban a dominánsan *ö-ző*, illetőleg *ē-ző* magyar nyelvjárástípusokhoz viszonyítva – amint VOÓ ISTVÁN 30 évvel ezelőtt megjelent monográfiájában tisztázta (A bánsági magyar nyelvjárások magánhangzó-rendszere. Bukarest, 1975.) – nyelvjárás-szigetnek tekinthető az *í-ző* és *ē-ző* Végvár (1213/597), Újszentes és Igazfalva. E települések magyar anyanyelvű beszélői a Tisza–Körös vidéki régióból származnak. Az itt szintén szigetjellegű, palócos nyelvjárástípus Németszentpéterről, Kísszentpéterről és Lázár-völgyéről adatolható olyan beszélőktől, akiknek elődei az Abaúj-Torna megyei gönci járásból kerültek ide. „Eredeti palóc nyelvjárásukból már alig őriznek valamit.” (VOÓ i. m. 23).

9. Az előbbiektől teljesen eltérően alakult ki az északkeleti nyelvjárási régió romániai részén a Nagykároly környéki nyelvjárássziget. Arról a nyelvjárási alakulatról van szó, amelyet a XX. század második felére többségükben elmagyarosodott svábok beszélnek. A XVIII. század eleji betelepítéssel itt is előbb egy német nyelv-sziget jött létre. Ez azonban a XIX. század közepétől egyre inkább kétnyelvűvé válik (sváb–magyar kétnyelvűség), a XX. század második felére aztán jelentős részében teljesen elmagyarosodik. Ez a magyar változat azonban eltér a környező nyelvjárástól olyan sajátosságokban, amelyek a sváb nyelvi alaprétégből maradtak meg, illetőleg az eredeti sváb nyelvjárás hatására alakultak ki. Jellemző a magánhangzók zártabb artikulációja, labiálisok illabialis képzése (rövid illabialis *á*, kissé illabialis *a*, az *őü* diftongus *őj* megoldása), a tökéletlenül képzett *ə* beszédhang hangsúlytalan helyzetben; a hosszú mássalhangzók rövid, némely zöngések zöngétlen ejtése; a *-li* kicsinyítő képző magyar szavakban is; sváb szóképzési archaizmusok stb.).

TEISZLER PÁL 1973-ban megjelent monográfiájában 15 ilyen település sváb eredetű magyar beszélőinek hangrendszerét írja le, és megállapítja, hogy „a nyelvi részrendszerek mindegyikének szempontjából egy új, sajátosan egyedi magyar nyelvjárási alakulatról beszélhetünk.” (A Nagykároly környéki magyar nyelvjárás magánhangzó rendszere. Bukarest. 5). A 90-es évek közepén ezek közül hármat SZABÓ JÓZSEF újólag megvizsgált, 2004-ben EVERT KRISZTINA szintén hármat. Azt már az 1992-es népszámlálás adataiból tudni lehetett, hogy a 80-as években erőteljes magyar→sváb (német) disszimiláció indult meg, e vizsgálatok viszont azt is igazolták, hogy e települések nyelvhasználatában a magyar és a román mellett, településenként és korosztályonként eltérő mértékben, a sváb is folyamatosan megőrződött. A SZABÓ által tanulmányozott Csanáros, Mezőfény és Mezőpetri közül ez utóbbi bizonyult a leginkább konzervatívnak (MNy. 2000: 368), Csanáros, Kisdengeleg és Mezőpetri összevetésében pedig Kisdengeleg (EVERT KRISZTINA,

Többszínűség és nyelvcseré a csanálói, kisdengelegi és mezőpetri svábok nyelvhasználatában. Szakdolgozat. Kolozsvár, 2004.).

10. A fentiekből adódó általános módszertani következtetés, hogy a nyelvzigetek és nyelvjárászigetek vizsgálatában a magyar nyelvterület romániai régióiban és másutt is a földrajzi (dialektológiai és areális) és a társadalmi (szociolingvisztikai) dimenzióra egyaránt tekintettel kell lenni. A mozgásban, amelynek általános iránya a kiegyenlítődés, a belső (nyelvi) tényezők mellett több külső tényezőnek is szerepe van. A nyelvterülettől elszakadt nyelvzigetek sorsa inkább a külső tényezőktől függ (nyelvi jogok, nyelvi státus, etnolingvisztikai vitalitás stb.), a nyelvjárászigeteket a környezet és a standard által befolyásolt belső konvergencia egyenlíti ki, a peremzigetek pedig, amelyek egyszerre nyelvzigetek és nyelvjárászigetek, egyaránt részesei a lassú nyelvjárásvesztésnek és nyelvcserének. Noha az olyan peremzigetek, mint Magyardécse, Oltszakadát vagy Lozsád annak is példái, hogy sajátosan erős belső kötelékeik révén a nyelvet (és a nyelvjárást) is eredményesebben megtartották, mint más, kedvezőbb helyzetben levő települések.

11. Előadásom célja elsősorban az volt, hogy egy ezután elvégzendő fontos kutatási témára felhívjam a figyelmet. Egy olyan témára, amellyel – sok máshoz hasonlóan – adós az erdélyi magyar nyelvészet. És arra is, hogy a külső régiókban a dialektológiai és a történeti megközelítés mellett elengedhetetlen a mai élőnyelvi valóság feltárása. Mert egyébként a mai dinamikus nyelvi mozgás körülményei között megtörténhetik, hogy olyasmivel foglalkozunk a korábban gyűjtött adatok alapján, ami a valóságban már nincs is.

PÉNTEK JÁNOS

Hungarian language enclaves and dialect enclaves in Romania

Twentieth-century studies and publications in Hungarian linguistic geography have made the description of a number of isolated Hungarian language and dialect areas possible. These descriptions, however, had to ignore the eastern part of the territory where Hungarian is spoken, the Transylvanian region, given that it was only after 1990 that the publication of "The Atlas of Hungarian Dialects in Romania" and other materials of linguistic geography had become feasible. Although the publication of those materials is not yet complete, the author thinks that it is now time to raise the issue, partly with the intention that its dialectological aspects be separated from sociolinguistic and ecolinguistic ones and also in order to propose, as a long-term research programme, the study of the Hungarian enclaves of the easternmost region. A fundamental characteristic of dialect enclaves is that they differ from surrounding areas in some of their relevant dialect-typological features. The regression of a formerly homogeneous dialect region (like the Mezőség region of Hungarian in Transylvania) due to the expansion of another language (Romanian, in this case) leaves scattered areas of the same type behind. These are enclaves in terms of their linguistic environment, but not in a dialectological sense. The consequences of demographic and intensive linguistic processes can be attested most clearly in fringe enclaves. As far as their origin goes, most fringe enclaves in Southern Transylvania exhibit features of the Székely dialect, as well as, to a lesser extent, those of the Mezőség dialect. Just like the Southern Transylvanian region as a whole, these include settlements whose Hungarian population is small and decreasing fast. The dialect of ethnic Germans around Nagykaroly (Carei) who had turned Hungarian in the nineteenth and twentieth centuries retains some German traces, especially in phonetic/phonological and lexicological respects.

JÁNOS PÉNTEK

A tárgyias-intellektuális stílus József Attila költészetében*

1. A magyar szépírói stílusnak – benne a korstílusnak és stílusirányzatnak – a történetével viszonylag régóta foglalkozom (összefoglalásként l. SZATHMÁRI ISTVÁN, A stíluselmélet és gyakorlata. Kodolányi Füzetek 16. Székesfehérvár, 2003.). Ezért gondoltam arra, hogy a József Attila-évforduló alkalmából rendezett tudományos tanácskozásra megkísérlem közelebről feltárni, mennyiben képviselte költőnk az ún. tárgyias-intellektuális stílust. Megjegyzem, hasonló kísérletet már tettem Pilinszky „Apokrif” című versét elemezvén a jelzett tekintetben (SZATHMÁRI, A tárgyias-intellektuális stílus Pilinszky Apokrif c. költeményében: MNy. 2002: 49–55).

Be kell vallanom, hogy bár a szaktudomány általában elismeri az egyes korokra jellemző stílus létét, többen nem fogadják el a korstílus és a tőle különválasztott stílusirányzat kategóriáját. Fentebb hivatkozott tanulmányomban (i. m. 49–51) jellemeztem őket, és érintettem a velük kapcsolatos vitát is. Azt tartom tehát, hogy mind a korstílussal, mind a stílusiránnyal jól lehet jellemezni egy-egy korszak stílusát; hogy felvételük az irodalomtörténet korszakolásában szinte nélkülözhetetlen; és hogy különösen bármilyen rangú irodalomtatásban nagymértékben segítik a korjellemzést és a tájékozódást. Egyébként például az 1982-es magyar irodalomtörténet (A magyar irodalom története. Szerk. KLANICZAY TIBOR. Bp., 1982.) és SZABÓ ZOLTÁN stílustörténetei (Kis magyar stílustörténet. Bp., 1982², A magyar szépírói stílus fő irányai. Bp., 1998.) a korszakok elhatárolásában és jellemzésében valóban sok vonatkozásban építenek a korstílusokra és a stílusirányzatokra (l. még KŐSZEGHY PÉTER és SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY eljárását a magyar irodalom történetének tárgyalásában, in: A magyarságtudomány kézikönyve. Szerk. KÓSA LÁSZLÓ. Bp., 1991. 355–725). Aztán SZABÓ ZOLTÁN – mások idevágó kutatásait is természetesen felhasználva – stílustörténeteiben egységes rendszer szerint ki is dolgozta az egyes korstílusokat és stílusirányzatokat, anélkül, hogy így nevezte volna, illetve elkülönítette volna őket.

A tárgyias-intellektuális stílussal – mint a XX. század első felének jellegzetes stílusirányzatával – kapcsolatban még több a kérdőjel. „Elnevezése és fogalmi tartalma meglehetősen problematikus”, továbbá „az irodalomtörténeti szakirodalomban ilyen irányzatokat nem tartanak számon” – állapítja meg SZABÓ ZOLTÁN mindjárt bevezetésekként (1998. i. m. 219). Mindamellet ahogy ugyancsak ő bemutatja ezt a stílust, előzményeivel, történetével, jellegzetességeivel együtt, és ahogy a tanulságait meghatározott idevágó szöveg elemzésével a gyakorlatban is alkalmazta, illetve alkalmaztuk (SZABÓ ZOLTÁN, A tárgyias intellektuális stílus Márai Sándor prózájában. In: „Este nyolckor születtem”. Hommage à Márai Sándor. Szerk. LŐRINCZY HUBA – CZETTER IBOLYA. Szombathely, 2000. 201–9; SZATHMÁRI 2002. i. m. 49–55) – engem arról győzött meg, hogy e stílusirányzat felvételével Szabó Zoltán jó, követhető nyomon jár. De vajon igazolja-e mindezt József Attila költészet?

2. Nyilván nem véletlen, hogy SZABÓ ZOLTÁN e stílusirányzat bemutatásában József Attilától több illusztráló példát idéz, mint másoktól együttrévve, de az idevágó elvi következtetéseket is igen gyakran a tőle vett megállapításokkal igazolja, a „Szemantikai sajátságok” című részben pedig (1998. i. m. 224–5) a konkrét és az elvont kapcsolatának a jellegzetes három esetét szinte csak József Attilától származó idézetekkel szemlélteti.

* Elhangzott Székesfehérvárott 2005. április 29-én a Vörösmarty Társaság etc. által rendezett József Attila-emlékülésen.

Ezért gondoltam arra, hogy ezen a vonalon érdemes továbblépni. Annál is inkább, mert – mint jeleztem – ebben az évben József Attilára emlékezünk, akit, hála Istennek, nem kezdett ki az idő, mint szerintem igen gyakran indokolatlanul más író- és költőtársait.

Kezdjük a tárgyiasással. Mint ismeretes, ez az eljárás mód Eliotnál, Poundnál és Rilkenél jelentkezik először a húszas években. ELIOT már 1919-ben megfogalmazza ennek az elvi hátterét: „Az érzelmenek művészi formában való kifejezése csakis a »megfelelő tárgy« megtalálása esetén lehetséges; vagyis olyan tárgycsoportra, helyzetre, eseményorra lelvén, amely ennek a bizonyos érzelmenek a formulája lesz; mégpedig úgy, hogy amint a szükségképpen érzéki élményt eredményező külső tények adóttak, közvetlenül fölkeltik az élményt.” (T. S. ELIOT, Hamlet. In: ELIOT, Káosz a rendben. Irodalmi esszék. Bp., 1981. 77–8; idézi BÓKAY ANTAL, Modern és posztmodern poétika és életérzés József Attila költészetében. A hetedik. In: „A Dunánál”. Tanulmányok József Attiláról. Szerk. TASI JÓZSEF. Bp., 1995. 193; l. részletesebben BÓKAY, József Attila poétikái. Bp., 2004. 11–27.) Nálunk a Rilke-fordító Nemes Nagy Ágnes tesz róla említést először (ERDÉLYI K. MIHÁLY, A Kráter mélysége. Pilinszky János költészetének esztétikája: Vigília 1982: 526). A tárgyiaság lényegét így írja körül SZABÓ ZOLTÁN: „az író a közlést tárgyias tényekre bízta. A tárgyi világ jelenségei nem funkció nélküli elemek, nem diszletek, hanem a közlés elsődleges értékű elemei” (1998. i. m. 222). NÉMETH G. BÉLA meg így utal rá az önmegszólító verstípusról írt tanulmányában: „(a költő, a „felszólító”) ... a válsággal küzdve, okait kutatva, mintegy tárgyiasítva, elvonatkoztatva szemléli a személyiséget, mintegy kívülről és felülről” (NÉMETH G., Az önmegszólító verstípusról. In: 7 kísérlet. A kései József Attiláról. Bp., 1982. 115). BÓKAY ANTAL arra is figyelmeztet „József Attila poétikái” című újszerű és nagyszabású elemző könyvében, hogy „a tárgyias költészet olyan lírai ábrázolásra törekszik, amely tárgyak közvetlen reprezentációján keresztül, a szubjektum minél teljesebb kizárásával történik meg” (Bp., 2004. 86).

József Attila tárgyias költészete 1926 vége felé kezdett kiforrni, de – mint BÓKAY utal rá (2004. i. m. 54) – igazából csak 1932-re született meg. Felmerül a kérdés, mi vihette, mi vitte a költőt a tárgyias felé. A József Attila-kutatók és Vágó Márta is rámutatnak arra, hogy sokat foglalkozott a modern költészettel, külföldi útjain és olvasmányai révén sok idevágó írással, véleménnyel megismerkedett. De alighanem igaza van BÓKAY ANTALnak, amikor arra utal, hogy József Attila lényegében a maga útját járta, amikor tárgyias költészetét megteremtette. 1926-ban Párizsból Gáspár Endrének írt levelében már határozottan az új poézis mellett tört lándzsát: „A romantika – mely Bécsben még lényeges alkotórésze volt érzéseim és ebből következően gondolkodásom strukturájának – elillant belőlem s ami még megmaradt volna, azt akarattal fujtam széjjel. Azaz semmi sincs, amit megokolás nélkül leírnék, csupán azért mert tetszik...”; majd így folytatja: „Ezek után természetesen arra törekedtem, hogy minél tényszerűbben fejezzem ki az elmondandót, még pedig a szimbólumi lehetőségek kizárásával, vagyis hogy az elmondott tény minden mellékgondolat kizárásával jelentse az érzést, ami által – a forma és tartalom azonossága folytán – a mondanivaló is módosul annyival, hogy pontosabb, tehát mondanivalóbb lesz, azaz a vers léte szükségesebb s maga a vers versebb.” Aztán még a következőt is megjegyzi: „A konstruktivizmus a tárgy és a tényszerűséget hirdeti.” (FEIÉR ERZSÉBET, József Attila válogatott levelezése. Bp., 1976. 119.) Végül hadd tanúskodjon a költő tárgyias eljárás módja mellett a jó barát, IGNOTUS PÁL is: „Ő, bármilyen vadul száguldott a természete, úgy ragaszkodott a valóság minden porcikájához, mint a leltári tárgyhoz, melyről fejvesztés terhe mellett kell számot adnia” (I. NÉMETH ANDOR, József Attila. Bp., é. n. [1944.] 77).

3. A tárgyalt stílusirányzat másik jelzője, az „intellektuális”, mint a stílus jellemző tulajdonsága szintén előfordult már korábban is (bár kevesebbszer a „tárgyias”-nál), és sohasem azzal együtt, tehát nem bizonyos stílusirányzat megnevezéseként.

Az intellektualitás egyébként értelmességet jelent, a gondolkodási tevékenység legmagasabb rendű működését, ami – SZABÓ ZOLTÁN megfogalmazása szerint – a tartalom szintjén elsősorban abban nyilvánul meg, hogy az író a tárgyiasságokkal kifejezett tények közötti összefüggések magyarázatára, gondolati általánosításokra, törvényszerűségek felfedezésére törekszik, olyanszerűen, mint a maga területén a tudós és még inkább a filozófus. Az író tehát az értelem fényében akarja látni és láttatni a világot. (L. SZABÓ ZOLTÁN 1998. i. m. 223.) Közelebbről elsősorban az élet nagy kérdéseinek a vizsgálatáról van szó, mint például a létezés értelme, célja; a szenvedés, a halál, a magány, a szerelem, a nyomor, a bűn és bűnhődés; a mindenkori társadalmi bajok és így tovább. A megoldás, a megoldási kísérlet útja természetesen gyakran a tünődés, a meditáció, illetve a reflexió.

Ez esetben is felmerül a kérdés: mik vezették József Attilát az intellektualitás felé? Abból kell kiindulnunk, hogy József Attila eleve intellektuális egyéniség, intellektuális alkat volt. A jelzett nagy kérdések, a tárgyi valóság mögötti lényeg: a törvényszerűségek, törvények érdekelték. Tanulmányozta a filozófusokat: Bergson, Crocét, Hegelt, Marxot, Freudot és valószínűleg Heideggeret és Wittgensteint is (l. többek között BORI IMRE, Vónás József Attila, a bölcselkedő arcképén. In: TASI szerk. i. m. 56–8), ismerte Einstein elméletét. És hozzátehetjük: hallatlan tudatosság is jellemezte. Az említett, Gáspár Endrénének szóló, 1926-os levelében ezt írta: „Verset most már oly komolyan írok, mintha sortűzet vezényelnék az elítélre, vagy autót vezetnék a tüntetők között. Ha kezembe veszem a tollat, tudom, hogy pontosan megoldandó matematikai egyenlet előtt állok s hogy ezt a vállalt, illetve szervezetem és fene tudja milyen erők által diktált studiumot a legpontosabban kell megoldani.” (FEHÉR ERZSÉBET i. m. 122.) De ezt olvashatjuk SZABOLCSI MIKLÓS „Eszmélet”-elemzésében is: József Attila a végtelenségig tudatos költő és intellektuális ember volt (SZABOLCSI, A verselemzés kérdéséhez. József Attila: Eszmélet. Bp., 1968. 13–4). Később pedig azt említi, hogy „József Attilánál egyes esetekben a rimhangok egészen közvetlen kifejező funkciót is ellátnak, – és alkalmazásuk nagyfokú tudatosságra vall” (i. m. 20). NÉMETH ANDOR meg a róla szóló költeménnyel kapcsolatban utal arra, hogy „József Attila ... évekgig alakította verseit” (i. m. 78).

4. A továbbiakban azt igyekszem vizsgálni, hogy a tárgyiasság hogyan mutatkozik József Attilánál, és hogy a költő milyen célokat valósít meg a segítségével.

BÓKAY ANTAL már idézett művében abból indul ki, hogy a tárgyiasság költészet „egy sajátos metonimikus mechanizmust épít fel, a tárgy és a szubjektum homológiájára épül, de a metonímiát metaforikus vagy allegorikus gesztus kerekíti le” (BÓKAY 2004. i. m. 29). Majd így folytatja: „Kétségtelen, hogy ez a tárgyiasság költészet, József Attila első saját beszédmódja olyan, amit jószerevel ő maga, a semmiből teremtetett meg... József Attila ettől, a tárgyiasság költészettől lett meghatározó költővé” (i. h.). És arra is utal, hogy a József Attila-i stratégia egyik eleme „a tárgyi formajelleg, egy olyan látvány, egy olyan megjelenítés, mely a dolgok, a tárgyi világ felállásában mutatja meg a poétikai tartalmat, vagyis nem a szerző érzéseiből fakad, hanem ... mintegy a dolgok, a világ működésének poétikai megértéséből származik.” (2004. i. m. 40.) József Attila egyébként így nyilatkozott többek között a saját eljárásáról: „Én a proletárságot is formának látom, úgy a versben, mint a társadalmi életben és ilyen értelemben élek a motívumaival. Pl: Nagyon sűrűn visszatérő érzésem a sivárságé s kifejező szándékom, rontó-bontó, alakító vágyam számára csupán »jóljön« az elhagyott telkeknek az a vidéke, amely a kapitalizmus fogalmával teszi értelmessé önnön sivár állapotát, jóllehet engem, a költőt csak önnön sivársá-

gi érzésem formába állása érdekel.” (Idézi BÓKAY 1995. i. m. 193.) BÓKAY azt állapítja meg a továbbiakban, hogy József Attila a „Téli éjszaká”-ban már nem antropomorfizál, „hanem egyre erőteljesebben egy tisztán tárgyi mechanizmust, viszonyrendszert érvényesít, azaz mintegy matematikai (társadalomelméleti) képletbe írja át a korábban még érzelmi, antropomorf viszonyokat.” (BÓKAY 2004. i. m. 77.)

FEHÉR ERZSÉBET József Attila Töredékeinek az alapos vizsgálatában az „Eszmélet” vázlataival kapcsolatban „a ciklus külvilágot felmérő tárgyilagosságát” emeli ki (József Attila Töredékei. In: A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve. Bp., 1964. 185). Megállapítja aztán azt is, hogy József Attila tájverseiben a lelki tartalom összeforr a táj képeivel. A táj szinte maga a költő. Azt is megemlíti még, hogy a tájversekben a pontos apró részletek nemcsak a belső hangulatra, hanem a tájra is jellemzőek. (I. m. 183.)

KECSKÉS ANDRÁS meg a „Külvárosi éj” elemzése során (A „Külvárosi éj” mint „szemléleti világegész”: Irodalomismeret 3/2–3. 1992: 18–25) arra mutat rá, hogy a záróhymuszban (a szerző megjelölése) „a szemléleti világegész szándékolt tárgyiassága ... túláradó költőiséggel telítődik” (i. m. 24).

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a tárgyiasság áthatja József Attila költészetének igen jelentős részét, éppen legkiemelkedőbb műveit, itt lesz a tárgyi világ igazán alkotó eleme a költészetnek.

5. A tárgyas-intellektuális stílusirányzat – mint minden hasonló stílus kategória – természetesen „átrendezte” a nyelvi-stilisztikai eszközök rendszerét. Általában is így van, s mennyivel inkább érvényes ez olyan nagy költő esetében, mint József Attila.

Az intellektualitást állítva a középpontba, József Attila idevágó stílusát – úgy gondolom – négy sajátsággal jellemezhetjük. Ezek a következők: a gondolatiság előtérbe állítása; a harmóniaigény; a szerkezet, a szerkesztettség megnőtt szerepe; és a mindenre kiterjedő igényesség. Ezúttal, egy rövid előadás keretében természetesen csak a legfőbb gondolatok felvetéséről és néhány példa idézéséről lehet szó.

A) A gondolatiság előtérbe állítása. – Mindez lényegében azt jelenti, hogy a költő az egyes fontos kérdésekkel kapcsolatban keresi a magyarázatot, keresi az általánost, a törvényszerűt. Ezért állapítja meg például SZABOLCSI MIKLÓS nagy ívű „Eszmélet”-elemzésében, hogy „Az *Eszmélet* kialakításának iránya mindenütt az általánosítás, a lecsiszolás, az objektiválás felé haladt”. (Tudniillik a korábbi változatokat figyelembe véve, l. SZABOLCSI i. m. 72.) És ezért utal SOMLYÓ GYÖRGY az „Ódá”-val kapcsolatban a következőre: „Az *Óda* ... nem ilyen vagy olyan szerelem futó hangulatát sugallja, hanem magát a szerelmet ragadja meg, férfi és nő egymásra utaltságának legvégső biológiai, pszichológiai és társadalmi törvényeiben” (SOMLYÓ, József Attila: Óda. In: Miért szép? Századunk magyar lírája verselemzésekben. Szerk. ALBERT ZSUZSA – VARGHA KÁLMÁN. Bp., 1966. 312).

Az eddig mondottakból is egyenesen következik, hogy a költő gyakran éppen a keresés útját jelzi, azaz meditációt, reflexiót foglalja versbe. SZABOLCSI említett elemzésében például megjegyzi, hogy az „Eszmélet”-ben „háromfajta elem kombinálódásának, harcának vagyunk tanúi: a külső valóság, az elmélkedés és az emlék váltja egymást... Az első két szakasz valóságképét már a második végén, majd a harmadik-negyedikben az elmélkedés szorítja háttérbe, hogy az ötödikben az emlék kerüljön előtérbe, amelyet ismét reflexió követ, – és ennek a három elemnek a váltakozása még gyorsabbá, zaklatottabbá válik a VI. szakasztól.” (SZABOLCSI i. m. 60–1.) (A konkrét és az elvont viszonyával, továbbá az idevágó síkváltással kapcsolatban most csak SZABÓ ZOLTÁNra hivatkozom: 1998. i. m. 224–5; az idézett helyen egyébként – mint már jeleztem – egy kivétellel csak József Attilától idéz példákat.)

B) Harmóniaigény. – József Attila egész életében értelmes rendet akart, a harmónia után vágyott. Ezt hangsúlyozza „A város peremén” című – mondhatnánk: nagy – versében:

*Míg megvalósúl gyönyörű
képességünk, a rend,
mellyel az elme tudomásul veszi
a véges végtelent,
a termelési erőket odakint s az
ösztönöket idebent...*

És a vers végén:

*A költő – ajkán csörömpöl a szó,
de ő (az adott világ
varázsainak mérnöke),
tudatos jövőbe lát
s megszerkeszti magában, mint ti
majd kint, a harmóniát.*

Nem véletlen tehát, hogy a *rend* szó – amely sok jelentésű József Attila nyelvében is (l. R. HUTÁS MAGDOLNA, *A rend* szó jelentései József Attila költészetében: MNy. 1955: 223–5), nála elsősorban mégis az emberhez méltó társadalmi rendezettséget jelenti – a WACHA IMRE által összeállított szótári gyűjtemény szerint 39-szer fordul elő (valamelyes összehasonlításuképpen: Juhász Gyula költői nyelvében 11-szer).

Egyébként a költőt a „rend” iránti igény is elvezeti a törvényekhez. Az „Eszmélet” VII. szakaszában például ezt írja:

*Én fölnéztem az est alól
az egek fogaskerekére –
csilló véletlen szálaiból
törvényt szőtt a múlt szövéskére
és megint fölnéztem az égre
álmaim gőzei alól
s láttam, a törvény szövedéke
mindig fölfeslik valahol.*

A IV. szakaszban pedig arra utal, hogy a világot törvények kormányozzák, hogy a dolgok összefüggenek egymással:

*Akár egy halom hasított fa,
hever egymáson a világ,
szorítja, nyomja, összefogja
egyik dolog a másikat
s így mindenik determinált.*

A *törvény* szó előfordulásának száma – a jelzett gyűjtemény szerint – 18. (Mindezekhez vö. SZABOLCSI i. m. 53.)

C) A szerkezet, szerkesztettség szerepe. – Mind a tárgyiaság, mind a rendezettség szilárd szerkesztettségét kíván. De ennek fontosságát hangsúlyozta a József Attilától kö-

vetett konstruktivizmus is: „A konstruktivizmus lényege a tárgy- és ténszerűséget hirdeti” – jegyzi meg már idézett, Gáspár Endrének szóló levelében (FEHÉR ERZSÉBET 1976. i. m. 120–1). Másutt meg azt hangsúlyozza, hogy a stílus az írás taktikája, a szerkezet a stratégiája. NEMES NAGY ÁGNES írja: „a vers elsősorban: struktúra, szerkezet, szervezet” (NEMES NAGY, József Attila: Esmélet. In: ALBERT–VARGHA szerk. i. m. 321). És ez hatványozottan érvényes József Attilára, akár mozaikszerű, akár fűzérversről van szó. József Attila versei mindig sajátos kompozíciós egységet alkotnak. Versépitkezésében megtalálható a látvány szűkítése és tágítása, az ellentétezés, a gondolatpárhuzam, és érthetően szerepet kapnak az extralingvális eszközök, köztük a gondolatjel és a zárójel (l. például SZABÓ ZOLTÁN 1998. i. m. 227–30). Jellemző még József Attila szerkesztésére a sűrítettség, a tömörség, valamint az egyszerű stílusra való törekvés, továbbá a szentenciózus kifejezőmód, de ugyanakkor mai kifejezéssel a retorizáltság is (l. SZABOLCSI i. m. 77; NÉMETH ANDOR i. m. 78–81). És végül megemlíthetjük a (díszítő) jelzők számának csökkenését is, ahogy ezt TÖRÖK GÁBOR igazolta (A líra logika. József Attila költői nyelve. Bp., 1968. 81–9). A tárgyiaság, a gondolatiság és a pontos kifejezőmód is megkövetelte a műszavak használatát. József Attila verseiben ott találhatók a XX. század első évtizedei modern eszközeinek, filozófiai gondolkodásának a fogalmai, a megnevezései (l. pl. SZABOLCSI i. m. 27; NEMES NAGY i. m. 323).

D) Mindenre kiterjedő igényesség. – Mint korábban is utaltam rá, József Attilát a tudatos stílusalakítás, a műgond, a hajszára pontos kifejezőmód és ebből következően szövegeinek az állandó javítása, csiszolása jellemezte. SZABOLCSI például említett könyvében az „Esmélet” képépítésében nagyfokú változatosságot talál, s a típusokat részletezi is (SZABOLCSI i. m. 37–45). CSOÓRI SÁNDOR szerint továbbá József Attila „tudatos költő és mindegyik versében nagyfokú művészi és változatossági igénnyel építkezik.” (CSOÓRI, József Attila: Téli éjszaka. In: ALBERT–VARGHA szerk. i. m. 296.) FODOR ANDRÁS meg azt is észreveszi, hogy a „Külvárosi éj” című vers „a legapróbb hangulati mozzanatok szigorú elrendezettségének is kitűnő példája” (FODOR, József Attila: Külvárosi éj. In: ALBERT–VARGHA szerk. i. m. 281).

6. Láttuk – legalábbis nagy vonalakban – József Attila költészetének tárgyias vonásait és intellektualitásának a sajátosságait. Az a kérdés most már, hogy összefüggő egységben jelentkezik-e a kettő. Más megfogalmazásban: beszélhetünk-e – ez esetben és egyébként is – tárgyias-intellektuális stílusról. Azt gondolom, hogy igen. A tárgyalás során tapasztaltakon kívül BÓKAY ANTAL József Attila poétikáinak szentelt tanulmányában azt állapítja meg, hogy a tárgyiaság „a tárgyi világ felállításában mutatja meg a poétikai tartalmat”, továbbá hogy a tárgyiaság „intellektuális természetű szigorú számbavétel...” – amint korábban is utaltam rá (BÓKAY 2004. i. m. 40). „A hetedik” című vers elemzésével pedig már 1995-ben is azt igazolta, hogy az új modernségben szétválaszthatatlanul összeforrt a tárgyiaság és az intellektuális jelleg (BÓKAY 1995. i. m. 191–213, különösen 193; vö. még FEHÉR ERZSÉBET 1964. i. m. 187). Mintha emellett szólna az önmegszólító verstípus is. SZABÓ ZOLTÁN e stílusirányzat közvetlen alapjának a líra- és prózátípusok megváltozását, újak kifejlődését tartja, és ez utóbbiak közé sorolja a reflektáló, analízáló vers, a dokumentum(regény) és az esszé(regény) mellett az önmegszólító verstípust is. NÉMETH G. BÉLA már említett tanulmányában hasonlókat állapít meg (i. m. 114–5; l. még NEMES NAGY i. m. 323).

Objective-intellectual style in Attila József's poetry

The introductory part of the paper deals with the definition of objective-intellectual style as a trend of the first half of the twentieth century, describing its characteristics, its sources, as well as the way its two components, objectivity and intellectuality, are combined. The second part of the paper analyses the later phase of Attila József's poetry from the above points of view: in terms of what constructional and linguistic-stylistic devices help him express a settled world of ideas and *ars poetica*.

ISTVÁN SZATHIMÁRI

Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról*

1. Bevezetés. – E tanulmány univerzális grammatikai keretben elemzi az ómagyar nyelv igeidőrendszerét, azaz annak az igeidő- és aspektusrendszernek a megnyilvánulásaként értelmezi, melyet a modern igeidő- és aspektuselméletek az emberi nyelvek közös sajátóságaként azonosítottak. A javasolt elemzés az ómagyar igeidőrendszert mint az időt és aspektust is külön toldalékkal jelölő komplex igeidőrendszerek tipikus megvalósulását mutatja be. Univerzális grammatikai nézőpontból az ómagyar és a latin igeidőrendszerek hasonlósága is új fényben tűnik fel; a latinnal való hasonlóság magyarázatához többé nincs szükség a szociológiailag és grammatikailag is kérdéses latin hatás feltételezésére. A javasolt elemzés alapján az ómagyar igeidőrendszernek a középmagyar korban lezajlott nagyfokú egyszerűsödése is megmagyarázható.

2. Külső idő és aspektus. – Az események és állapotok, közös szóval: a szituációk nyelvi tükrözése során az emberi nyelvek a szituációk külső és belső idejét is kifejezik. A külső idő a szituációknak az időtengelyen való elhelyezését jelenti; annak a jelölését, hogy egy szituáció a beszédivel egyidejű (tehát jelen idejű), a beszédivénél korábbi (múlt idejű) vagy a beszédivénél későbbi (jövő idejű). A belső időt, azaz a szituációk belső időszerkezetét aspektusnak nevezik. A belső idő jelölésének kulcskérdése, hogy egy adott szituációt kezdő és végpontjával együtt, befejezett egészként ábrázolunk, vagy nézőpontunk (aspektusunk) csak a szituáció valamely kezdő- és végpont nélküli, befejezetlen szelvére terjed ki.

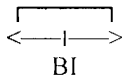
A világ nyelveinek jelentős része (vö. ÖSTEN DAHL, *Tense and Aspect Systems*. London, 1985. 182–90) mind a külső időt, mind az aspektust igei morfémákkal fejezi ki. Igen elterjedtek a külső időt és az aspektust egyaránt jelölő komplex igeidőrendszerek. Az ilyen igeidőrendszerek leírása, a különféle igealakok funkcióinak ábrázolása többnyire ma is a HANS REICHENBACH kidolgozta rendszeren alapszik (*Elements of Symbolic Logic*. New York, 1947, 1996.) – I. CARLOTTA SMITH, *The Parameter of Aspect*. Dordrecht, 1991.; KIEFER FERENC, *Az aspektus és a mondat szerkezete*. In: *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Szerk. KIEFER FERENC. Bp., 1992. 797–886; NORBERT HORNSTEIN, *As Time Goes By. Tense and Universal Grammar*. Cambridge, Mass., 1993.; HAMIDA DEMIRDACHE – MYRIAM URIBE-ETXEBARRIA, *The syntax of time adverbs*. In: *The Syntax of Time*. Szerk. J. GUÉRON – J. LECARME. Cambridge, Mass., 2004. 143–80. REICHEN-

* E tanulmány a TS 40705. sz. OTKA-projektum keretében készült. Köszönetet mondok Wacha Balázsnak hasznos megjegyzéseirért.

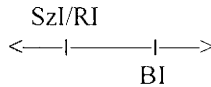
BACH és követői a külső időt és az aspektust egyaránt jelölő igeidőrendszerek különféle igeidőinek funkcióját három időpont, illetve időtartam: a beszéidő (BI), a szituációdő (Szl) és a referenciaidő (RI) eltérő viszonyával jellemzik. E három időpontot/időtartamot az időegyenesen ábrázolják. A külső időt a szituációdőnek a beszéidőhöz való viszonya fejezi ki. Ha a szituációdő megelőzi a beszéidőt, múlt időről, ha egybeesik vele, jelen időről, ha követi, jövő időről beszélünk. Az aspektust a referenciaidőnek a szituációdőhöz való viszonya határozza meg. Ha a referenciaidő a szituációdő egészét magában foglalja, befejezett aspektusról van szó (hiszen a szituáció befejezett egészként kerül a nézőpontunkba). Ha a referenciaidő csak a szituációdő egy szeletére terjed ki (tehát a szituációdő foglalja magában a referenciaidőt), akkor befejezetlen az aspektus.

Az összetett igeidőrendszerek sem mindig különböztetik meg a szituációdőt és a referenciaidőt. Ha a két idő egybeesik, egyszerű igeidőkről: egyszerű jelenről, egyszerű múltról, illetve egyszerű jövőről beszélünk. Íme az egyszerű igeidőknek az időtengelyen való ábrázolása:

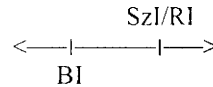
(1) a) Egyszerű jelen
Szl/RI

b) Egyszerű múlt

c) Egyszerű jövő

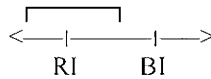
(A pontszerűnek jelzett referencia-, illetve szituációdő is jelölhet időtartamot, a cselekvés/történés típusától függően.)

Ha egy adott igeidő arra utal, hogy a referenciaidő különbözik a szituációdőtől, aspektust is jelölő, befejezetlen vagy befejezett igeidőről van szó. Befejezetlen aspektus esetén a referenciaidő a szituációdő belsejében található; annak csak egy pontjára vagy szeletére terjed ki:

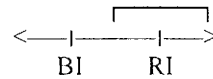
(2) a) Befejezetlen jelen
Szl

b) Befejezetlen múlt
Szl

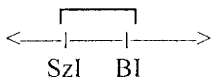

c) Befejezetlen jövő
Szl

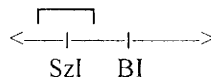

Befejezett jelen, múlt, illetve jövő idő esetén a referenciaidő a jelen, múlt, illetve jövőbeli szituáció egészét magában foglalja:

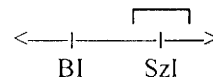
(3) a) Befejezett jelen
RI

b) Befejezett múlt
RI

c) Befejezett jövő
RI

Ebben a REICHENBACHTÓL kidolgozott, KIEFER (i. m.) által a mai magyar nyelvre is alkalmazott keretben értelmezem az ómagyar nyelv különféle igeidőit.

3. Az ómagyar igealakok funkciója. – A) Az ómagyar igeidők. – Az ómagyar nyelv öt igeidőt használt; például a *mondani* ige esetében

a *mond*, *monda*, *mondott*, *mond vala*, *monda vala* alakokat. Ezeket REICHENBACH nyomán az alábbi igeidőkkel azonosítom:

(4) <i>mond</i>	– egyszerű jelen
<i>mondott</i>	– befejezett jelen
<i>monda</i>	– egyszerű múlt
<i>mond vala</i>	– befejezetlen múlt
<i>mondott vala</i>	– befejezett múlt

Kérdéses a *mondand* igealak státusa. Kétségtelenül a jövőre vonatkoztatva alkalmazták; azonban használata mind műfaji-társadalmi elterjedtségét, mind funkcióját tekintve korlátozott volt. Egyrészt hiányzott a beszélt nyelvhez közel álló szövegtípusokból, például a misszilizsekből. Másrészt az írott műfajokban sem használták az általános jövő kifejezésére (erre a jelen idejű alakokat alkalmazták); az esetleges, feltételhez kötött jövő jelölésére szolgált (vö. E. LABAFFY ERZSÉBET, Az igemód- és igeidőrendszer. In: TNYt. II/1: 120–83), és ennek megfelelően csak alárendelt mellékmondatban fordult elő. A kódexírók, illetve -fordítók a latin jövő idejű feltételes mellékmondatok futurum perfectumának feleltették meg. Íme egy jellegzetes példa a Halotti Beszéd és Könyörgésből (HB., 1192–5.). A jövőre vonatkozó főmondati ige jelen időben áll; csak az esetlegességet kifejező mellékmondat igeje tartalmaz *-nd* toldalékot:

(5) *isa ki nopun e m d ü l oz gyimilcstül, halálnek haláláal holsz* (ýsa kí nopun emdul oz gimilstwl. halal nec halaláál holz.)¹

A fenti tények alapján azt feltételezem, hogy az *-nd* az ómagyar korban nem időjelként, hanem modális képzőként (a *-hat/-het* modális képző távoli rokonaként) funkcionált. Az eshetőséget, feltételtől függő lehetőséget kifejező modalitás jelentésénél fogva alkalmas volt a jövő idő kifejezésére is.

Az ómagyar igeidőrendszerben tehát az alábbi igeidő és aspektus kombinációkat különböztetem meg.

B) E g y s z e r ű j e l e n . – Mint az (1a) alatti sematikus ábrázolásból kitűnt, a külső időt és az aspektust is jelölő összetett igeidőrendszerekben az egyszerű jelen a beszéd idejekor fennálló szituációk ideje. Egyszerű igeidőről lévén szó, a referenciaidő nem játszik benne szerepet; egybeesik a szituációidővel. Az ómagyar igeidőrendszer nem különböztette meg az egyszerű jelent és az egyszerű jövőt, ezért ott az egyszerű jelen szerepe kiterjedtebb: a beszéd idejekor még le nem zárult (tehát jelenbeli és jövőbeli) szituációkat jellemzi. Az ómagyar korban a *mond* típusú igealakok képviselték az egyszerű jelent; ezek szolgálták a beszéd idejekor folyamatban lévő, illetve a jövőben beálló cselekvések/történések és állapotok, valamint a habituális cselekvések és történések leírására. Íme néhány példa:

(6) *L á t j á t u k f e l e i m s z ü m t ü k k h e l , m i k v o g y m u k* (HB.: Latiatuc feleym zumtuchel mic vogmuc)

¹ Annak érzékeltetésére, hogy az ómagyar nyelvet nem történeti, hanem szinkrón szempontból vizsgálom, a példákat olyan helyesírással idézem, hogy azok a mai beszélők számára is könnyen olvashatók és könnyen megítélhetők legyenek. A példák eredeti helyesírású változatát csak zárójelben adom meg.

(10) *Jaj nekem, mert haragossá én ellenem töttem én megváltómat ... Igaz utat elhagytam, és az járatlan utakon messze ... forgottam.* (1493: IAY neekem merth haragossá een ellenem tewttem, een meg wältómáth ... Igaz wtath ... el hattam, ees az yáráthlan wtakon mezze ... forgottam.: Festetich-kódex 396; idézi E. ABAFFY i. m. 155)

A (9)-es példában a *megtartottad te lelkedet* állítmány az alanynak a beszéd idejekor tapasztalható állapotára vonatkozik. *Az illetén tanácsot leltél* is azzal egyenértékű, hogy 'illetén tanács birtokában vagy'. A (10)-es példa esetében is a beszélő korábbi tetteinek a beszédidőkor fennálló következményein, a megváltó haragos és a beszélő bűnös állapotán van a hangsúly.

A *-t* jeles igeidőt gyakran szembeállítják az elbeszélő múlttal, hangsúlyozva, hogy míg az utóbbi a 3. személyű történetmesélés, az előbbi a személyes közlések igeideje. „Az élő beszédet utánzó szövegben mindenütt befejezett múlt [a jelen terminológiával: befejezett jelen] van” – írja például BÁRCZI GÉZA (*A magyar nyelv életrajza*. Bp., 1963. 163). Ezt az általánosítást az alábbi típusú idézetekkel támasztják alá:

(11) *Orpha megapolá ő napát s me gfordola. Rut eggyesöle ő napával. Kinek mondá Noémi: Ime te rokonod me gfordolt.* (BécsiK. 2: Orpha megapola o napat t me gfordola Rvt éggé fölé o napauál Kin^o mōda Noemi Ime te rokonod me gfordolt: idézi E. ABAFFY i. m. 154)

E szövegben ugyanazt az eseményt: Rut megfordulását a kívülálló elbeszélő *-a/-e* jeles elbeszélő múlttal, az esemény résztvevője pedig *-t* jeles befejezett jelennel adja elő. Azonban tévedés volna a *-t* jeles igeidőt egyfajta „személyes múlt idő”-ként szembeállítani az elbeszélő múlttal. Ennek nemcsak univerzális grammatikai ismereteink, hanem a magyar nyelv bizonyos tényei is ellentmondanak. Élőbeszédben, személyes közlésben is *-a/-e* jeles egyszerű múlt időt találunk időpontot jelölő időhatározók mellett. Az ilyen mondatokban ugyanis az időhatározó jelölte referenciaidő nem terjed ki a beszédidőre is, hanem a szituációidővel esik egybe:

(12) a) *Ez tegnapi napon nyilván me gmondám ...* (1526: ez thegnapý napon ... nylwan meg mondam: MNY. 1941: 205; idézi E. ABAFFY i. m. 153)

b) *Enyingen írá m ez levelet pénteken* (1529: Enyngen ýram ez lewelet penteken: MNY. 1941: 277; idézi E. ABAFFY uo.)

A múlt idejű időhatározókkal való összeférhetetlenség nem a személyes közlésekre, hanem a befejezett jelen időre jellemző, minthogy a múlt idejű időhatározóval megadott referenciaidő kizárja a befejezett jelenre jellemző, a jelent is magában foglaló referenciaidőt. Az a tény, hogy a befejezett jelen nem a bibliai vagy történelmi események elbeszélésére jellemző, hanem a közelmúlt történéseinek a történések szereplői általi elmondására, a befejezett jelen funkciójából következik. Az elbeszélő többnyire a közelmúlt általa is átélte eseményeit láttatja a jelen szemszögéből; többnyire azokat ábrázolja olyanokként, melyek eredményállapota a közléskor még fennáll.³

³ Írásom lektora, WACHA BALÁZS az alábbi példára hívja fel a figyelmemet: 1510: *sent gorg napan töttem tvdomat lelezt az koventbe...* (HEGEDŰS ATTILA – PAPP LAJOS szerk., Középkori leveleink [1541-ig]. Bp., 1991. 32). E példában a várt egyszerű múlt helyett befejezett jelentet találunk – annak ellenére, hogy az időhatározó múltbeli időpontra utal. Elemzésemben a fenti példa igeidőhasználata már a középmagyar korban végbemenő változások előfutára. E lentebb elemzen-

E) Befejezetlen múlt. – A befejezetlen múlt univerzálisan olyan múltbeli szituációk leírására szolgál, melyek esetében a referenciaidő a szituációidőnek csak egy közbülső pontjára vagy szeletére terjed ki; l. a (2b) alatti ábrát. Az ómagyarban a *mond vala* típusú igealakok töltötték be ezt a szerepet. Egyrészt egy adott múltbeli időpontban folyamatban levő szituáció jelölésére használták – mint például az alábbi idézetben, melyben a múltbeli referenciaidőt a főmondati esemény, Nabahodonozor és Arphaxat megvívásának ideje adja meg:

(13) *Nabahodonozor ki ... országgl vala Ninivének nagy városában, víva Arphaxat ellen* (BécsiK.: Nabahodonozor ... ki orzagluala Niniuën⁶ nag varosaban viua Arphaxat èllèn: idézi ABAFFY i. m. 157)

A habituális cselekvés, történés is olyan kiterjesztett szituációnak tekinthető, melyet kezdő- és végpontja nélkül, folyamatában látunk; ezért a múltbeli habituális cselekvések, történések ideje is a befejezetlen múlt idő volt:

(14) *Ez nemességes szent szűz magyari királnak nemes leánya hetet tart vala, az kohnyán főz vala az sororoknak, fazekat mos vala, talakat mos vala, az halakat megfara gja vala...* (1510: *Ez nemesseges zent zvz magery kyralnak nemes leyanya · hetet tart vala az cohnyan fevz vala az sororoknak · fazekat mos vala · talakat mos vala · az halakat meg faraya vala...* Szent Margit élete 11v. Régi magyar kódexek 10. Bp., 1990.; továbbiakban: MargL.)

Az idézett Margit-legendában csak Margit szokásos cselekedeteit írja le a szerző, Ráskai Lea, befejezetlen múlt időben. Amikor egyedi eseményekről van szó, átvált az egyszerű múlt időre:

(15) *Azért mikoron szent Margit asszony egy napon szokása szerént az mosdóviznek moslékát akarná kivinni az refektóriumból, de nem vi h e t é el az sokaságáért, híva hozzá egy sorort...* (MargL. 13r.: *Azert mykoron zent margit azzon egy napon zokasa zerent az mosdo viznek moslekat akarna ki vinný az refectoriumbol · de nem vÿhete el az viznek sokasagaert · Hÿua hozza egy sorort...*)

Azokban a nyelvekben, például az olaszban, angolban, melyekben ma is használatos a befejezetlen múlt, megfigyelhető a befejezetlen múlt idő egy sajátos funkciója. Teljesítményigékkal (azaz olyan pillanatnyi cselekvést, történést kifejező igékkal, melyek esetében egybeesik az esemény kezdő- és végpontja), a befejezetlen múlt idő a meg nem valósult teljesítmény előkészítő szakaszának jelölésére szolgál. Például:

(16) *We were already reaching the mountain top when the storm forced us to turn back.* 'Már értük elfelé [majdnem elértük] a hegycsúcsot, amikor a vihar visszafordulásra kényszerített bennünket.'

Az ómagyarban is adatolható a befejezetlen múlt időnek ez a jelentése. Például:

dő változások során a *-t/-tt* befejezettspektus-jel a múlt idő jelévé értékelődik át, azaz a befejezett jelen veszi át a múlt idő szerepét, a korábbi egyszerű múlt pedig lassan kihullik a nyelvből.

(17) *Es oz gyimilcsnek ül keseröti vola vize, hugy turkukat m ig é sz o k o s z t j a v o l a .* (HB.: Es oz gimilcsnek vvl keferuv uola vize. hug turchucat mige zocoztia vola.)

(18) *akár mely erősen munkálkodik vala, még es meghal vala éhhel... És hozzá méne mondván... együtt munkálkadjunk, mint annak elötte...* (1524–27: akar meely erőssen mwkalkodyk vala meeg ees megh haal vala ehel... Es hozyaa meene mondwán ... egygywt mwkalkoggywnk mynt annak elette; Érdy-kódex 464; idézi E. ABAFFY i. m. 158)

A Halotti Beszéd (17) alatti mondatának univerzális grammatikai megfontolások alapján megjósolható jelentése ('...hogyan torkukat majdnem megszakasztá') lényegében egybeesik BÁRCZI GÉZA olvasatával (mige zocoztia vola: MNy. 1945: 79–81). A (18)-as példa esetében a kontextus teszi teljesen egyértelművé, hogy az első mondat alanya csak majdnem meghalt éhvel – hiszen ő marad a további tagmondatokban leírt későbbi cselekvések alanya is.

F) *Befejezett múlt.* – A befejezett múlt olyan szituációkat jelöl, melyek egy múltbeli referenciaidőponthoz korábban mentek végbe. Az ómagyarban a *mondott vala* típusú igealakok képviselték a befejezett múltat. Például:

(19) *És megemlékezék Péter az ígéről, kit mondot vala neki Jézus* (1466: Es meg emlékezecek Péter az ígéről kit mondot vala neki ic; Münchener kódex 103, idézi BÁNHIDI ZOLTÁN, A magyar nyelv összetett igealakjai. MNyTK. 63. Bp., 1941. 24)

(20) *Megleltem én juhomat, ki elveszett vala* (1466: meg leltem én iuhomat ki el vèzetuala; uo. 146, idézve uo.)

E példák esetében a mellékmondatban leírt szituációt a főmondati szituáció időpontjához mint referenciaidőponthoz viszonyítjuk. A mellékmondati predikátum befejezett múlt ideje azt fejezi ki, hogy a mellékmondati szituáció a főmondati esemény időpontjánál korábban befejeződött. A mellékmondat befejezett múlt idejét nem befolyásolja, hogy a főmondatban leírt múltbeli szituáció elbeszélő múltban vagy a beszédidőponthoz viszonyított befejezett jelenben áll.

4. Az időt és aspektust is jelölő predikátumok morfoszintaktikai szerkezete. – Míg REICHENBACH rendszere csupán szemantikailag értelmezi a külső idő (azaz a múlt/jelen/jövő) és az aspektus (azaz a befejezettség/befejezetlenség) különféle értékeinek lehetséges kombinációit, egyes REICHENBACH-követők a külső idő és az aspektus viszonyának szerkezeti ábrázolásával is megpróbálkoztak. E tanulmányban azt a morfoszintaktikai keretet alkalmazom, melyet DEMIRDACHE és URIBETXEBARRIA (i. m.) dolgozott ki REICHENBACH rendszerének szerkezeti leképezésére. Eszerint az ígés kifejezésre (VP-re) egy aspektuális kifejezés (AspP), valamint egy temporális kifejezés (TP) épül. Az aspektuális kifejezés feje egy olyan Asp operátor, mely megmondja, hogy a VP-vel kifejezett szituáció ideje (a SzI) hogyan viszonylik a referenciaidőhöz (RI-hez). Az Asp kétféle: *benne* és *utána* értéket vehet fel. Ha a referenciaidő *benne* van a szituácioidőben – mint (21a)-ban –, befejezetlen aspektusról, ha pedig a referenciaidő *utána* van a szituácioidőnek – mint (21b)-ben –, akkor befejezett aspektusról van szó:

- (21) a) Befejezetlen aspektus
- ```

 graph TD
 AspP --> RI
 AspP --> Asp_prime[Asp']
 Asp_prime --> Asp
 Asp_prime --> VP
 Asp --- benne
 VP --- SzI
 VP --- dots[...]

```
- b) Befejezett aspektus
- ```

    graph TD
      AspP --> RI
      AspP --> Asp_prime[Asp']
      Asp_prime --> Asp
      Asp_prime --> VP
      Asp --- utána
      VP --- SzI
      VP --- dots[...]
  
```

A T operátor azt mondja meg, hogy a beszéidő (BI) hogyan viszonylik a referenciaidőhöz: *benne*, *utána* vagy *előtte* van. Ha a beszéidő benne van a referenciaidőben, jelen időről beszélünk; ha utána van a referenciaidőnek, múlt időről, ha pedig megelőzi a referenciaidőt, jövő időről:

- (22) a) Jelen idő
- ```

 graph TD
 TP --> BI
 TP --> T_prime[T']
 T_prime --> T
 T_prime --> AspP
 T --- benne
 AspP --> RI
 AspP --> Asp_prime[Asp']
 Asp_prime --> Asp
 Asp_prime --> VP

```
- b) Múlt idő
- ```

    graph TD
      TP --> BI
      TP --> T_prime[T']
      T_prime --> T
      T_prime --> AspP
      T --- utána
      AspP --> RI
      AspP --> Asp_prime[Asp']
      Asp_prime --> Asp
      Asp_prime --> VP
  
```
- c) Jövő idő
- ```

 graph TD
 TP --> BI
 TP --> T_prime[T']
 T_prime --> T
 T_prime --> AspP
 T --- előtte
 AspP --> RI
 AspP --> Asp_prime[Asp']
 Asp_prime --> Asp
 Asp_prime --> VP

```

Tekintsük például egy befejezetlen jövő idejű predikátum szerkezetét, valamint e szerkezet egyik (angolból vett) tényleges megvalósulását. Az aspektuális és a temporális operátor akár segédigeként, akár kötött igei todalékként megjelenhet; a (23b) alatti angol kifejezésben például a T és az Asp fejet is segédige képviseli. A B(eszéd)I(dő), RI, SzI csomópontokat időhatározókkal tölthetnénk ki; angol példánkban azonban a beszéidő, referenciaidő és szituációidő pontosítatlan marad; csak egymáshoz való viszonyuk fejeződik ki.

- (23) a) Befejezetlen jövő idő
- ```

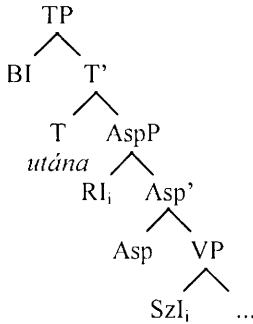
    graph TD
      TP --> BI
      TP --> T_prime[T']
      T_prime --> T
      T_prime --> AspP
      T --- előtte
      AspP --> RI
      AspP --> Asp_prime[Asp']
      Asp_prime --> Asp
      Asp_prime --> VP
      Asp --- benne
      VP --- SzI
      VP --- dots[...]
  
```
- b)
- ```

 graph TD
 TP --> T
 TP --> AspP
 T --- will
 T --- futur[futur.]
 AspP --> Asp
 AspP --> VP
 Asp --- be
 VP --- imperf[imperf.]
 VP --- V
 V --- going
 V --- menni['menni']
 T --- éppen['éppen']
 T --- fog['fog']

```

Az egyszerű igeidők esetében a referenciaidő és a szituációidő azonos, s ezt DEMIRDACHE és URIBE-ETXEBARRIA (i. m.) úgy jelöli, hogy azonos indexszel látja el őket. Például:

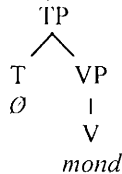
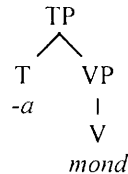
## (24) Egyszerű múlt idő



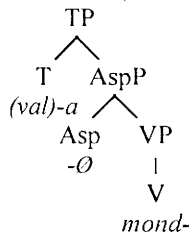
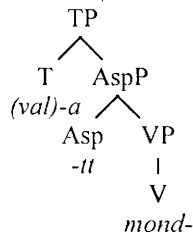
Az ómagyar igeidőrendszer leírása során e szerkezetet egyszerűsítve ábrázolom majd: kihagyom az AspP projekciót, a referenciaidővel együtt.

Az ómagyarban használatos kétféle aspektusértéknek és kétféle időértéknek megvolt a maga morfológiai megfelelője. A jelen idő jele zéró, a múlt idő jele pedig az *-a/-e* volt. A befejezetlen aspektust szintén zéró jelölte, a befejezett aspektust pedig a *-t/-tt*. Az időjel a T fejen, az aspektusjel pedig az Asp fejen jelent meg.

Íme az egyszerű jelen, illetve egyszerű múlt időben álló (aspektusjelölés nélküli) ómagyar predikátumok szintaktikai felépítése. (Az elemek sorrendje egyelőre tükörképe a felszíni szerkezetben tapasztalható sorrendnek. A tényleges sorrendet a levezetés morfológiai szakaszában állítjuk elő.)

(25) a) Egyszerű jelen (*mond*):b) Egyszerű múlt (*monda*):

Ami az idő- és aspektusjelölést is tartalmazó komplex igeidőket illeti, többek megfogalmazásában (pl. ANTAL LÁSZLÓ, *Ismerjük a magyar igeét?* In: ANTAL, *Egy új magyar nyelvtan felé.* Bp., 1977.; BARTOS HUBA, *Az inflexió jelenségek szintaktikai háttere.* In: *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia.* Szerk. KIEFER F. Bp., 2000. 653–761) ismeretes az az általánosítás, miszerint egy ige-tőhöz nem kapcsolódhat két jel, vagy másként két analitikus toldalék. Ennek megfelelően a külső időt és az aspektust is külön jelölő igeidők esetében az ige-tő csak az aspektusjelet képes felvenni, az időjelet nem. Jelen időben a zéró időjelnek nem kell külön hordozó; múlt időben azonban a testes múltidő-jelnek segédigére van szüksége. A létige szolgál az időjelet hordozó segédigeként:

(26) a) Befejezetlen múlt (*mond vala*):b) Befejezett múlt (*mondott vala*):

E szerkezetek az ige, az aspektus és az idő mondattani hierarchiáját tükrözik. Az elemek felszíni sorrendjére nem utalnak, a fenti szerkezeteket térbeli fákként kell elképzelnünk. Pusztán konvenció, hogy a mondattanban a fejkategóriákat a bővítményükként szolgáló kifejezés előtt veszik fel. Ha az elemek szabad morféimák, mint a (23b) alatti angol példában, akkor SVO alapszórendű nyelvekben e konvencionális ábrázolás az elemek tényleges sorrendjét is megadja. Kötött morféimák esetén azonban az elemek felszíni sorrendje a levezetés morfológiai komponensében alakul ki. Ott egyrészt – egy BARTOS (i. m. 664) által morfoszintaktikai egyesítésnek nevezett művelet során – a szuffixum jegyű összetevők egy megfelelő kategóriájú, velük szerkezetileg szomszédos szótóhoz kapcsolódnak, és egyetlen szótartományt alkotó elemmé egyesülnek vele. Másrészt – a MARK BAKER megfogalmazta tükörelv értelmében (The Mirror Principle and morphosyntactic explanation: *Linguistic Inquiry* 16. 1985. 373–415) – a szótartományt alkotó elemek sorrendje megfordul. Pontosan ezt tapasztaljuk a magyarban is – feltéve, ha az időjelet hordozó *vala* elemet is az igei szótartomány részének tekintjük. Így lesz például a befejezett múlt idejű *mondott vala* esetében a szintaktikai *vala*, *-tt*, *mond-* sorrendből a morfológiában *mondo-tt vala*.

A mellett a feltételezés mellett, hogy a *mondott vala* az ómagyarban egyetlen szótartományt alkotott, független érvek is szólnak. Egyrészt – bár nem perdöntő bizonyíték – a *mondott vala* összetett szó volta mellett szól, hogy az ómagyar korban gyakran egybeírták, például a Bécsi kódex bővelkedik a *meğ mosdikuala*, *ymaggauala* típusú alakokban; l. a (13) alatt idézett példát is. E. ABAFFY (i. m. 116) a Jókai-kódexből és a Müncheni kódexből hoz *lakozykuala*, *zeretiuala* típusú példákat. Meggyőzőbb bizonyítékot szolgáltat az ómagyar összetett igeidőrendszer egyetlen mai napig fennmaradt eleme, a *mondta volna*. Ez az igealak az ómagyarban a befejezett feltételes módot képviselte; a mai magyarban pedig a múlt idejű feltételes mód szerepét tölti be. Eldöntendő kérdésekben az *-e* szócska mindíg a VP első eleméhez járul – például:

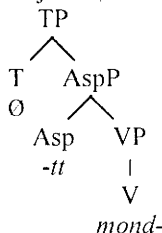
- (27) a) Fogsz-e énekelni ma este?  
b) \*Fogsz énekelni-e ma este?

A *mondta volna* esetében az *-e*-nek a *volna* után van a helye – legalábbis a művelt köznyelvben. (Ugyanakkor napjainkban a nyelvérzék kezd elbizonytalanodni e téren; egyes nyelvváltozatokban már a *mondta* után is állhat az *-e*.)

- (28) a) M o n d t a m v o l n a - e nektek a hírt, ha nem igaz?  
b) \*? M o n d t a m - e v o l n a nektek a hírt, ha nem igaz?

Elemzésemben tehát az ómagyar igező, ha aspektusjelet visel, időjelet már nem tud felvenni. Ilyenkor az időjel egy segédigéhez kapcsolódik, mely az aspektusjelet viselő igevel összetett szó jellegű szótartományt alkot. Érdekes módon csak a testes időjelnek van segédigei hordozóra szüksége; a zéró jelenidő-jel nem váltja ki segédige megjelenését:

- (29) a) Befejezett jelen (*mondott*):



Feltételezésem szerint a (29)-es szerkezetben a T nem hangzó morfémaként jelenik meg a komplex szótartományban.

Az ómagyar igeidőrendszer érdekes sajátága, hogy az alanyi és tárgyi egyeztető toldalékok (azaz a személyrag, valamint tárgyas ragozásban a tárgyra utaló morféma) az aspektusjellel ellátott lexikális igehez kapcsolódnak, nem pedig az időjellel ellátott segédigéhez:

- |                         |                                  |
|-------------------------|----------------------------------|
| (30) mond-t-a-m val-a   | mond-t- <b>uk</b> val-a          |
| <i>mond-t-a-d</i> val-a | <i>mond-t-<b>á</b>-tok</i> val-a |
| <i>mond-t-a-Ø</i> val-a | <i>mond-t-<b>á</b>-k</i> val-a   |

Íme az ige és a hozzá tartozó toldalékok mondattani hierarchiája, valamint a belőlük a tükörelv segítségével levezethető felszíni igealak:

- (31)
- ```

      TP
     / \
    T   AgrSP
  (val)a / \
        AgrS AgrOP
        -tok / \
             AgrO AspP
             -á / \
                Asp VP
                -t / \
                   V
                / \
               /   \
             mond → mond-t-á-tok vala
  
```

5. Az állítólagos latin hatásról. – Az ómagyar igeidőrendszer fel-tűnő hasonlóságot mutat a latin és az ógörög igeidőrendszerrel; az egyes ómagyar ige-idők könnyen megfeleltethetők meghatározott latin, illetve ógörög igeidőknek. Minthogy a latin, illetve ógörög hatás genetikai rokonsággal nem magyarázható, az egyezéseket a bibliafordítások hatásának, illetve a magyar literátus réteg latinos iskolázottsága, műveltsége hatásának tulajdonítják (l. pl. E. ABÁFFY ERZSÉBET, Latin hatás a XV–XVI. századi magyar igeragozásban. In: Areális nyelvészeti tanulmányok. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp., 1983. 113–79). Magam úgy vélem – többek között HUNFALVY PÁLhoz hasonlóan (Apologia: Magyar Nyelvészet 5. 1860: 1–22), hogy teljességgel valószínűtlen, hogy a latin vagy esetleg ógörög hatás olyan erőteljes lett volna, hogy alapjában meghatározhatta volna a magyar nyelv igeidőrendszerét. Az ómagyar korban a latinul tudó réteg túlságosan vékony volt ahhoz, hogy az általa közvetített hatás a nyelv egészében, a népnyelvben is átfomálhassa a nyelvtani rendszer központi részrendszerét. Ilyen erőteljes idegen grammatikai hatásra csak olyan példákat ismerünk a nyelvek történetéből, amikor a legkülönfélébb néprétegekben is általánossá vált a kétnyelvűség. Az ómagyar korban nem ez volt a helyzet; ugyanakkor az összetett igeidők minden bizonnyal a népnyelvben is megvoltak – hiszen az ómagyar korban Moldvába került és ott az ómagyar kori népnyelvet értelmiség, írásbeliség nélkül őrző csángó magyarok ma is használják őket. Fennmaradtak az összetett igeidők a székely népnyelvben is.⁴ Ha mindenképpen idegen hatást keresünk az

⁴ Természetesen, mint ahogy írásom lektora, WACHA BALÁZS felhívja rá a figyelmet, mindez nem zárja ki, hogy a latinból való „korai fordításokban, például a Münchener kódexben (talán bizo-

ómagyar kori összetett igeidőrendszer mögött, több joggal gondolhatnánk a honfoglaló magyarokkal keveredő szláv népek nyelvének hatására, hiszen az összetett igeidők a szláv nyelvekben is megvoltak (sőt, például a bolgárban ma is megvannak) – lásd például KIEFER FERENC, Az igeaspektus areális-tipológiai szempontból: MNy. 1996: 257–69. A csángó és székely dialektusok esetében a román hatás kérdése is felmerülhetne. Véleményem szerint azonban a nyelvi tények aprólékos összehasonlítása kizárja a magyar igeidőrendszer és bármelyik indoeurópai nyelv igeidőrendszere közötti direkt hatás lehetőségét – ugyanis a magyar igeidőrendszer legalább egy ponton alapvetően különbözik az indoeurópai összetett igeidőrendszertől. Míg a személyragot a latinban, románban és más indoeurópai nyelvekben az időjeles segédige viseli, a magyarban az aspektusjeles lexikális igehez kapcsolódik. A magyar szerkezet e tekintetben a sémi nyelvekkel, például a klasszikus arabbal rokonítható. A személyrag az alábbi klasszikus arab összetett igealakban is a befejezetlen aspektusú lexikális igehez járul, nem pedig a múlt idejű kopulához:

(32) *ka:na yaktubu*
vala õ-ír

'ír vala' – ragozatlan múlt idejű kopula + egyes szám 3. személyű befejezetlen ige

E hasonlóság alapján természetesen senki sem következtetne arab–magyar kölcsönhatásra. A közös jegyeknek az a magyarázatuk, hogy mind az arab, mind a magyar, mind a latin és a többi indoeurópai nyelv ugyanannak a genetikailag kódolt, az emberi faj közös sajátját képező univerzális grammatikának a megnyilvánulása. Az univerzális grammatika meghatározza a lehetőségek azon körét, melyből az emberi nyelvek a situációk külső idejének és belső időszerkezetének kifejezési eszközeit megválaszthatják. Mint-hogy a választási lehetőségek szűk köréről van szó, az emberi nyelvek százai, sőt, talán ezrei is igen hasonló mintázatot mutatnak az igeidő- és aspektusjelölés tekintetében; köztük olyan nyelvek is, melyeket sem genetikai, sem areális, sem semmiféle rokonság vagy hatás nem fűz egymáshoz.

6. Változás a középmagyar korban. – Az aspektus, azaz a situációk belső időszerkezete ábrázolásának többféle módját is alkalmazzák az emberi nyelvek (l. SMITH i. m.). Egyrészt jelölhetik – megfelelő igei toldalékolással – a cselekvés, történés befejezett vagy befejezetlen voltát (ahogyan az ómagyarban is történt a *főzött* típusú befejezett és a *főz vala* típusú befejezetlen igealakok szembeállításával). Másrészt jelölhetik az aspektust a cselekvés tárgya, illetve a történés alanya teljes vagy nem teljes érintettségének kifejezésével is. Ez esetben az események befejezettsége helyett az események telikusságáról, célra való irányultságáról beszélünk; ilyenkor az esemény célba érését, lezárulását az jelzi, ha a cselekvés tárgya, illetve a történés alanya teljes egészében érintetté vált; ha az esemény eredményeképpen új állapotba került. A cselekvés tárgyának, illetve a történés alanyának a cselekvés/történés végbemeneteléből következő eredményállapotára többek között rezultatív elem, igeikötő vagy *hová* kérdésre felelő terminatív határozó utalhat (l. pl. a telikus *puhára főzte, megfőzte* alakokat – az atelikus *főzte* formával szemben).

„From the grammaticalization of viewpoint aspect to the gramaticalization of situation aspect” című tanulmányomban (in: Event structure and the left periphery. Szerk. É. KISS. Springer, megjelenés alatt) amellet érveltem, hogy a befejezettség/befejezetlenség és

nyos kötött fordítástechnikai döntések, megegyezések alapján) ne jelentkezett volna az alkalmiságon túlmenő transzferhatás”.

az (a)telikusság egyidejű jelölése többnyire redundáns volna, ugyanis egy esemény telikus vagy atelikus voltából az eseménytípusok többségében az adott esemény befejezettsége vagy befejezetlensége is levezethető. Abban a ritka esetben, amikor az esemény típusából nem következik annak befejezett vagy befejezetlen volta, többek között időhatározókkal egyértelműsíthető a nézőpont. Ennek megfelelően számos nyelv története során a telikusság/atelikusság jelölésének grammatikalizálódása a befejezettség-befejezetlenség jelölésének visszaszorulásával járt együtt. A magyar nyelv középmagyar korszakában is végbement ez a típusváltás. Az ómagyar nyelv az ige befejezettségének, illetve befejezetlenségének jelölésével fejezte ki az aspektust, a mai magyar viszont a predikátumok telikusságát/atelikusságát jelöli. Ennek elsődleges eszköze az igezőtőrendszer. A mai magyar nyelvben többnyire rezultatív vagy terminatív igezőtővel utalunk a cselekvés tárgyának, illetve a történés alanyának a cselekvés, történés végeredményeképpen létrejött új állapotára. Például:

- (33) a) *Érik a szőlő* – atelikus
 b) *(Októberre) megéri a szőlő* – telikus

- (34) a) *Péter emelte a kosarat* – atelikus
 b) *Péter felemelte a kosarat* – telikus

Szerepet játszik a telikusság/atelikusság rendszerszerű megkülönböztetésében a névelőrendszer is. Létrehozást kifejező predikátumok esetében a tárgy, létrejövést, megjelenést kifejező predikátumok esetében az alany nem-specifikus határozatlan volta (azaz egzisztenciális előfeltevéstől való mentessége) jelzi, hogy telikus változásról lehet szó – vö.:

- (35) a) *Építettem egy házat* – telikus (esetleg atelikus)
 b) *Építettem a házat* – atelikus

- (36) a) *Vendégek érkeztek* – telikus (esetleg atelikus)
 b) *Érkeztek a vendégek* – atelikus

A magyar az ómagyar kor elején csak elvétve használt igezőtőt. Az 1192–95 között másolt Halotti Beszéd és Könyörgés szövegében még sem a befejezett helyváltozást, sem a befejezett állapotváltozást kifejező igeeknek nincs igezőtőjük, például:

- (37) a) *es odutta vola neki paradicsumut hazoá* (es odutta vola neki paradicumut hazoá)
 b) *es veteve üt ez munkás világ belé* (es veteve wt ez muncas vilagbele)

- (38) a) *es bulcsássá mend ű bűnét* (es bulscassa mend w bunet)
 b) *Es szoboduchcha üt ürdüing ildetüütül* (Es zoboducha wt urdung ildetuitvl)

A szöveg egyetlen egy, sajátos funkciójú igezőtőt tartalmaz:

- (39) *Es oz gyimilcsnek ul keseröü vola vizé, hury turkukat mígé szokosztja vola* (Es oz gimilcsnec vvl keseruv uola vize. hug turchucat mígé zocoztia vola)

A *mígé szokosztja vola* igealak nem teljesült teljesítménypredikátumot jelöl. Az igezőtő fejezi ki a predikátum célirányosságát (telikusságát), azt, hogy a predikátum a tárgy állapotának megváltoztatására irányul, és a befejezetlen aspektus fejezi ki az eredmény megíusulását.

A mintegy száz évvel későbbi Ómagyar Mária-siralomban a befejezett helyváltoztatást kifejező *kinyuhhad* ('kinyújtsad') ige már igeekötős:

(40) *Búabeleül kinyuhhad* (buabeleul kyniuhhad)

Az 1510-es Margit-legendában már nemcsak a befejezett helyváltozást (41), hanem a befejezett állapotváltozást kifejező igeik is igeekötővel állnak (42):

(41) a) *ez soror Sabina nem mernéje kivenni az fazekat az szénből* (ez soror sabina nem merneye ky venny az fazekat az zenbevl: i. m. 12r.)

b) *és kivoná az szénnnek közepiből* (es ky vona az zennek kevzeypevl: i. m. 12r.)

c) *míg az egyéb sororok fel nem kelnek vala az asztaltúl* (mýg az egyeb sororok fel nem kelneç vala az aztaltvl: i. m. 12v.)

d) *elmegyen vala az kapitulumházba* (el megyen vala az capitulum hazba: i. m. 112v.)

(42) a) *az halakat megfaragja vala* (az halakat meg faraýa vala: i. m. 11v.)

b) *az ő kezének bőre meghasadoz vala* (az ev kezenek bevre meg hasadoz vala: i. m. 12r.)

c) *az kohnyát megsöpri vala* (Az cohnýat meg sevpri vala: i. m. 12r.)

d) *az fazék meggyúlada* (az fazek meg gyvlada: i. m. 12r.)

e) *mégsem tudjuk magonkat megalázni* (meeg sem tuggyuk magonkat meg alazny: i. m. 13r.)

Érdekes pillanatképet nyújt az ómagyar kor vége felé zajló változásról a HAADER LEA leírta „Müncheni emlék” (MNY. 2005: 147–61). E nyelvemlékünk két változatban is tartalmazza a Miatyánkot. Az egyik változatot minden bizonnyal hallás után, németes helyesírással jegyezte le a magyar nyelv íránt érdeklődő, feltehetőleg német anyanyelvű scriptor; a másik változatot pedig egy írott forrásból másolta ki. A valamivel korábbi nyelvállapotot tükröző másolt változatban még nincsenek igeekötők. A lejegyzett hangzó változat viszont az alábbi igeekötős alakokat tartalmazza:

(43) *és megbozässät mi vëtkenkët. mikëpen ës mi magboczätunk vëtëtknek... de säbädiczmk mikët a gonostwl*

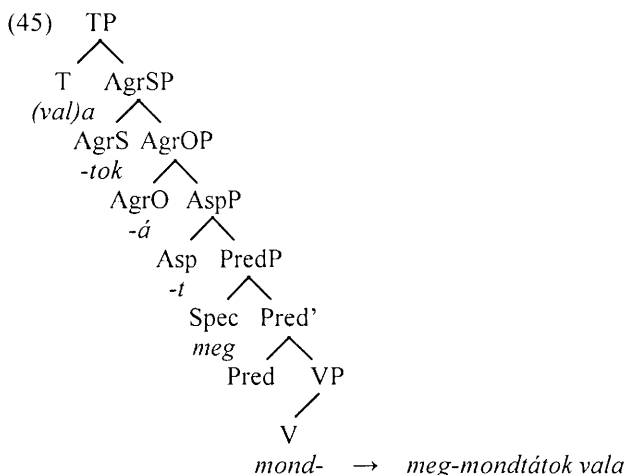
Az ómagyar kor végére kiépülő igeekötőrendszer lassan redundánssá tette a komplex igeidőrendszeren belüli, igei toldalékkal való aspektusjelölést. A középmagyar kor folyamán az egyes alakok eltérő funkciója fokozatosan elhomályosult (ezt jelzi például, hogy a *mondott vala* alak mellett elvéve a két aspektusjelet tartalmazó, időjel nélküli *mondott volt* is megjelent). A szerepüket veszített különféle múlt időket a XVIII. századtól már inkább csak a választékosság kedvéért váltogatták; a XX. századra pedig maguk a múlt idejű igealakok is kivesztek; az egyszerű jelen mellett a befejezett jelen őrződött meg, átvéve a múlt idő szerepét. (Efféle változások más nyelvekben is végbementek, illetve végbemennek; a németben és a hollandban például még ugyan mind az egyszerű múlt, mind a befejezett jelen megvan, a köznyelv azonban már funkció szempontjából nem tesz köztük különbséget. Az aspektus jelölését e nyelvekben is az igeekötőrendszer vette át.)

A középmagyar kor elejére tehető a telikusság/atelikusság jelölésében szintén fontos szerepet játszó névelőrendszer kifejlődése is. A (35–36)-os példákon bemutatott különbségtétel lehetővé válása szintén hozzájárult a befejezettséget–befejezetlenséget jelölő igei paradigmák funkcióvesztéséhez.

A magyar nyelv középmagyar periódusában lezajlott aspektuális átalakulás a következőképpen mehetett végbe. Az igeikötőrendszer kiépülése valószínűleg nem hozott magával szerkezeti változást, ugyanis az ige előtt az ómagyar korban is volt egy predikatív pozíció az összetett ige-névszói állítmányok névszói része számára – ahogyan ezt például a Halotti Beszédben tapasztaljuk:

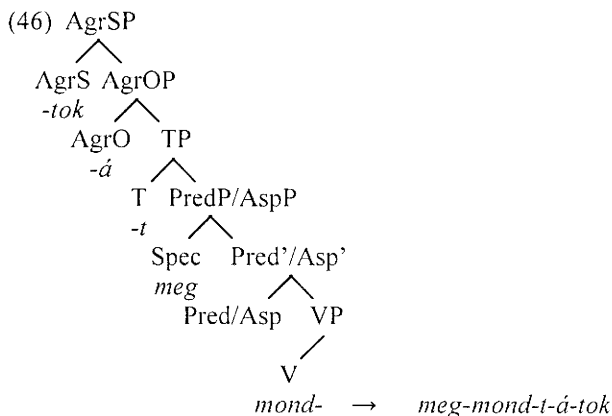
(44) *isa, pur és homou vogymuk* (ýsa pur es chomuv uogmuc.)

A mai magyarban az igeikötő ugyanabban az ige előtti pozícióban – elemzésben egy VP-re épülő PredP projekció specifikálójában – foglal helyet, mint az összetett állítmány névszói része. Minthogy ez a pozíció már az ómagyar korban is létezett, volt hely a mondat szerkezetben az egyre gyakoribbá váló igeikötők elhelyezésére. Az ómagyar kori, igeikötőt is tartalmazó összetett igealakoknak tehát az alábbi szerkezetet tulajdoníthatjuk:

(Minthogy az igeikötő nem fejezőpozícióban áll, nem vesz részt az ún. morfoszintaktikai egyesülésben és az azt követő sorrendi tükröződésben.)

Feltételezésem szerint a középmagyar korban az igeikötő fokozatosan átvette a befejezettség jelölésének szerepét, tehát a PredP kifejezés lassan AspP-vé értékelődött át. Ezzel összhangban a korábbi aspektusjelölő kifejezés, az AspP temporális kifejezésként. TP-ként értelmeződött újra. Megváltozott tehát a *-t/-tt* befejezettségjel szerepe; múltidőjel lett belőle. Ez viszont feleslegessé tette a korábbi időjelölő kifejezést és annak fejében a kopulával összekapcsolódó *-a/-e* időjelet. Ennek következtében az *-a/-e* időjel és a *vala* kikopott a nyelvből, azaz, megszűntek az összetett igeidők. A (43) alatti szerkezet tehát az alábbi szerkezetté alakult át:

7. Összefoglalás. – Írásomban univerzális grammatikai keretben értelmeztem az ómagyar igeidőrendszert. Elemzésemben az ómagyar *mond* igealak az egyszerű jelen időt képviseli, a *monda* az egyszerű múltat, a *mondott* a befejezett jelent, a *mond vala* a befejezetlen múltat, a *mondott vala* pedig a befejezett múltat. A *-t/-tt* tehát nem időjel volt, hanem a befejezett aspektus jele; a múlt idő jeleként az *-a/-e* funkcionált. Amellett érveltem, hogy az ómagyar igeidőrendszer tipikus megvalósulása az univerzális grammatika keretében feltételezett, az emberi nyelvekre általánosan jellemző, a külső időt és a szituációk belső időszerkezetét, azaz aspektusát is jelölő komplex igeidőrendszereknek. A magyar és a latin közötti hasonlóság nem kontaktus, középkori latin hatás következménye, hanem az univerzális grammatika meghatározta korlátozott lehetőségekből fakad. Végül azt a változást tekintetem át, mely a magyar igei morfoszintaxisban a középmagyar korban lejátszódott. Feltételezésem szerint ekkor az igeikötőknek helyt adó PredP projekció vette át az aspektusjelölés szerepét; a korábbi aspektusjelölő todalék időjellel értelmeződött át; az ómagyar kori időjel pedig kiveszett a nyelvből.

É. KISS KATALIN

On the morphosyntax of the Old Hungarian tense system

In this paper, I analyse the Old Hungarian tense system in the framework of Universal Grammar. In this analysis, the OH verb form *mond* 'says' represents Simple Present, *monda* 'said' is Simple Past, *mondott* 'has said' stands for Present Perfect, *mond vala* 'was saying' is an instance of Past Imperfective, and *mondott vala* 'had said' is that of Past Perfect. That is, I assume that *-t*, *-tt* was not a past tense marker in OH but rather that of perfective aspect; the past tense marker was *-a/-e*. I argue that the OH tense system was a typical instance of 'complex tense systems' marking both external time and the internal temporal structure of situations, i.e., marking both tense and aspect. The similarity between the Old Hungarian and Latin tense systems is not a contact phenomenon, the result of some medieval Latinate influence; merely Old Hungarian and Latin select their means of expressing tense and aspect from the same set of limited possibilities determined by Universal Grammar. Finally, I survey the change that took place in the Middle Hungarian period with respect to the verbal morphosyntax of Hungarian. Whereas Old Hungarian marked viewpoint aspect morphologically, Modern Hungarian represents a language type in which the marking of situation aspect is grammaticalized. As a reflex of this change, the PredP projection, hosting the verbal particle, took over the role of aspect marking; the earlier aspect suffix was reinterpreted as a tense marker; and the OH tense marker was eliminated from the language.

KATALIN É. KISS

A pragmatika státusáról*

1. Bevezetés. – A pragmatika szerepe a nyelvészeti kutatásban az utóbbi évtizedekben jelentősen megnőtt. A pragmatika meghatározása, a nyelvtannal, illetve a nyelvtudománnyal fennálló viszonya azonban mindezidáig tisztázatlan kérdés maradt. Írásom célja a téma szakirodalmában fellelhető legkarakteresebb elképzelések rendszerező bemutatásán keresztül rávilágítani a pragmatika státusára. A kérdést az alapvető perspektíva-komponens szembeállításán keresztül megközelítve, összefoglalom a jelentősebb nézeteket, majd első látásra kissé talán meglepő módon nyelvtörténeti adatok bevonásával alakítom ki saját álláspontomat. A dolgozatnak nem célja, hogy a pragmatika mint kutatási terület fejlődéséről tudománytörténeti áttekintést adjon. A bemutatott elképzelések összehasonlításával a pragmatika státusára vonatkozó nyelvelméleti kérdésre keresi a választ. A dolgozat, bár azt sem tűzi ki célul, hogy a történeti pragmatika lehetségsége mellett érveljen (ehhez l. ANDREAS JACOBS és ANDREAS H. JUCKER, *The Historical Perspective in Pragmatics*. In: *Historical Pragmatics*. Ed. ANDREAS H. JUCKER, Amsterdam–Philadelphia, 1995.; ANDREAS H. JUCKER, *The feasibility of historical pragmatics: Journal of Pragmatics* 22. 1994: 533–5), adalékokat szolgáltat annak hasznosságáról. A nyelvtörténeti adatok a pragmatika és a nyelvtan közötti információáramlásra utalnak, így egy a pragmatikát a nyelvelméleten belül, a nyelvtannal szoros kapcsolatban elképzelő megközelítést valószínűsítnek, amely a relevanciaelmélet felfogásához hasonlóan túlmutat a fodori (1983.) klasszikus modularitáson.

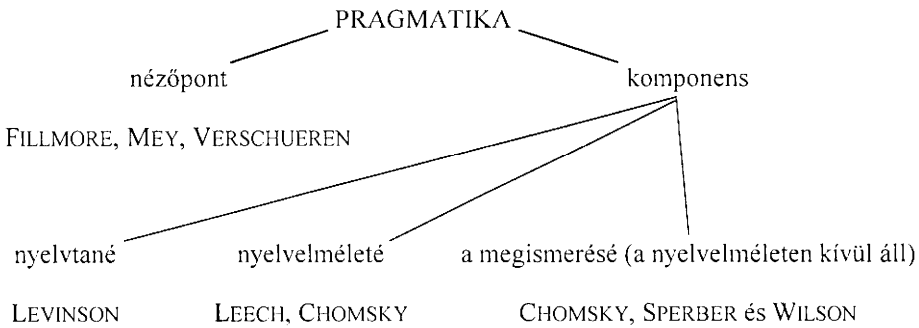
A *pragmatika* terminus CHARLES MORRIS 1938-as munkájában fordult elő először. Ő a szemiotikán belül három kutatási területet különített el: a szintaxist, a szemantikát és a pragmatikát. Ez utóbbit mint a jelek és jelhasználók közötti viszony vizsgálatát határozta meg, amely a jelhasználat biológiai aspektusaival foglalkozik, azaz minden ennek során előforduló pszichológiai, biológiai és szociológiai jelenséggel (STEPHEN C. LEVINSON, *Pragmatics*. Cambridge, 1983. 2). A morrisi meghatározás szerint a pragmatika olyan területeket is magában foglal, amelyeket ma pszicho-, szocio-, illetve neurolingvisztikának nevezünk. Később a *pragmatika* terminust már nem általában a jelrendszerek használatára, hanem a nyelvhasználatra vonatkoztatták. Az ún. pragmatikai fordulat, a pragmatikai jellegű vizsgálódások előtérbe kerülése az 1960–70-es években JOHN L. AUSTIN, JOHN R. SEARLE és PAUL GRICE munkásságával vette kezdetét (JACOB L. MEY, *Pragmatics. An Introduction*. Oxford, 1996. 19–23). Azóta a terület szakirodalma jelentősen kibővült.

A pragmatika meghatározását illetően első megközelítésben a vélemények két nagy csoportját különíthetjük el. Az első csoportot azok a nézetek alkotják, amelyek a pragmatikát mint valamiféle perspektívát, nézőpontot tekintik, amelyből a nyelvi jelenségeket szemlélhetjük, illetve szemlélnünk kell (CHARLES J. FILLMORE, *Pragmatics and the Description of Discourse*. In: *Radical Pragmatics*. Ed. PETER COLE. New York, 1981.; MEY i. m.; JEF VERSCHUEREN, *Understanding Pragmatics*. London, 1999.). A második csoport képviselői a „pragmatika komponens” nézetet vallják. Ezt elfogadva még mindig több elképzelés lehetséges. Tekinthejük a pragmatikát a nyelvtan (LEVINSON 1983. i. m.) vagy a nyelvelmélet (GEOFFREY N. LEECH, *Principles of Pragmatics*. New York, 1983.) komponensének. A kognitív nyelvészeti megközelítések a pragmatikát a megismerés komponensének tekintik (NOAM CHOMSKY, *Rules and Representations*. Oxford, 1980.; DAN SPER-

* A dolgozat megírásában nyújtott türelmes segítségéért, hasznos tanácsaiért és észrevételeiért ezúton mondok köszönetet NÉMETH T. ENIKÓnek és gondolatébresztő megjegyzésükért a tanulmány lektorainak.

BER – DEIRDRE WILSON, *Pragmatics, modularity and mind-reading: Mind and Language* 17. 2002: 3–23; RONALD W. LANGACKER, *Foundations of Cognitive Grammar: Theoretical Prerequisites*. Stanford, 1987.; *Grammar and Conceptualization*. Berlin–New York, 1999.).

A „pragmatika komponens” elképzelés azonban nem jelenti feltétlenül a modularitás tézisének elfogadását. A szerzők eltérő álláspontot képviselnek a pragmatika és modularitás viszonyának kérdésében. Dolgozatomban ezért a pragmatika helyére vonatkozó nézetek, illetve a köztük fennálló kapcsolódási pontok megvilágítása után kitérek a pragmatika és a modularitás viszonyának kérdésére is. Írásom befejező részében a spanyol *ir + a +* infinitívusz és a katalán *anar +* infinitívusz szerkezet grammatikalizációjának vizsgálatából levont következtetések alapján foglalok állást a pragmatika státuszának kérdésében. Mivel ez az eljárás némi magyarázatot igényel, kitérek a pragmatika és a nyelvtörténet kapcsolatára is. Az ismertetendő nézetek összefoglaló rendszerezése az alábbi ábrán látható¹:

2. A pragmatika mint nézőpont: FILLMORE, MEY, VERSCHUEREN. – MEY (i. m. 20) a nyelvészet pragmatikai fordulatát paradigmaváltásként értelmezi, melynek során az elméleti nyelvtantól (különösen a mondatantól) a nyelvhasználat felé fordult az érdeklődés. MEY és VERSCHUEREN szerint az említett fordulatot úgy értelmezhetjük, hogy a vizsgálat régi tárgyát most mintegy új szempontból vesszük szemügyre. VERSCHUEREN (i. m. 3–4) szavaival: „a nyelvi rendszer egyik szintjén sincs olyan nyelvi jelenség, amely a pragmatikai nézőpontot nélkülözni tudná... az egységek közti választást minden esetben pragmatikai megkötések határozzák meg”.

A fenti két szerző elképzeléséhez kapcsolhatjuk FILLMORE nézetét, ő ugyanis szintaxis, szemantika és pragmatika tekintetében nem komponensekről, hanem szemléletmódról beszél. Hogy ezek milyen viszonyban vannak, az attól függ, hogy nyelvi adatokra vagy pedig magyarázatokra gondolunk-e. FILLMORE (i. m. 144) szerint a pragmatika tárgya az a háromoldalú viszony, amely a nyelvi forma, ennek lehetséges kommunikatív funkciói és azon kontextusok között áll fenn, amelyekben az adott nyelvi forma rendelkezhet az adott kommunikatív funkcióval. Míg szintaxis, szemantika és pragmatika a nyelvi szintek szintjén világosan elkülöníthető, a magyarázatok szintjén keveredhetnek. E területek egyikének megfigyelt tényei olyan magyarázatokhoz vezethetnek, amelyek már a másik területhez tartoznak. Tehát a szintaxishoz, illetve a szemantikához tartozó adatokat pragmatikai nézőpontból magyarázhatjuk.

¹A táblázatban CHOMSKY neve kétszer is szerepel, hiszen az ő elméletében maga a nyelvelmélet is a megismeréshez tartozik. LANGACKER neve pedig kimarad, mert ő a *pragmatika* terminust nem használja, a hagyományosan pragmatikáinak nevezett jelenségek nála a nyelvelmélet részét képezik, de a pragmatikát nem tekinti külön komponensnek (l. 5. B).

Bizonyos szemantikai és szintaktikai jelenségek magyarázatánál pragmatikai tényezőket kell figyelembe vennünk. FILLMORE (i. m. 144–5) példája az előbbire a *Can you come to my party next Friday night?* 'El tudsz jönni a bulimra jövő péntek este?' – *Can you come to my party next Monday night?* 'El tudsz jönni a bulimra jövő hétfő este?' mondatpár, melynek első tagja kétértelmű, míg a második nem az. Hiszen ha a hétnek az elején vagyunk, *Friday* 'péntek' jelentheti e hét és a következő hét péntekét is, míg *Monday* 'hétfő' csak a következő hét hétfőjét jelentheti. A mondat megértéséhez szükséges a kifejezések pragmatikájának ismerete, így például az, hogy a *next* 'következő, jövő' kifejezést nem használjuk a holnap vagy holnapután esetében, és hogy *next* jelentheti mind a következő egységet, mind a következő ciklus egységét is. Tehát tudni kell azt, hogy az adott kultúrában hogyan értelmezik a naptárt, milyen a hét szerveződése. Ezek pedig nem pusztán szemantikai, hanem pragmatikai jelenségek.

Szintén kétértelmű a *We'll go there right away* 'Azonnal megyünk' kifejezés a *we* 'mi' névmás két lehetséges interpretációja miatt (ti. hogy a címzettet beleértjük-e vagy sem), míg a *We'll come there right away* 'Azonnal jövünk' nem az. Hiszen ebben az esetben a *we* nem foglalhatja magában a címzettet. A magyarázat a *come* 'jönni' és *go* 'menni' igék közti különbségben rejlik, de nem úgy, hogy az közvetlenül magyarázható lenne a két ige szemantikai elemzéséből.² Ismerni kell a társalgásban részt vevők térbeli elhelyezkedését is, ami kétségtelenül pragmatikai információ (FILLMORE i. m. 146).

VERSCHUEREN (i. m. 7) nézete annyiban különbözik FILLMORÉtól, hogy VERSCHUEREN a nyelvi adatok szintjén nem különít el szintaxist, szemantikát és pragmatikát. Hiszen szerinte a pragmatikának nincsen elkülönült egysége és tárgya: a pragmatika a nyelvi jelenségek egy általános kognitív, szociális és kulturális nézőpontja, és mint ilyen, a nyelvi viselkedés teljességével foglalkozik. VERSCHUEREN olvasatában a pragmatika a nyelvvel kapcsolatos interdiszciplináris területeknek mintegy a metszéspontja, ugyanakkor összekötő kapocs a nyelvészet és a többi humán- és társadalomtudomány között. VERSCHUEREN (i. m. 2–5) minden nyelvi szintről hoz példákat a mindent átható pragmatikára. A szóképzésben például pragmatikai korlátozásoknak van alávetve a kicsinyítő képzős formák használata. Szociális normákkal függ össze, hogy az angolban létezik a *familiar* 'megszokott' – *unfamiliar* 'szokatlan' pár, melynek alaptagja a *familiar*, amely meghatározza a párt. Ezért bár a *strange* 'szokatlan, furcsa' kifejezés szinonim az *unfamiliar* kifejezéssel, *unstrange* mégsem létezik *familiar* értelemben. Ugyanazzal a jelentéssel bír, de eltérő szintaktikai szerkezetek használati feltételei is különböznek, a választást pragmatikai tényezők befolyásolják. A lexikai szemantika területéről példa lehet, hogy a használat során a szavak olyan jelentést vesznek fel, amely némiképp különbözik szótári jelentésüktől. Például *Az ajtó kinyílt* mondatban a *kinyílt* jelentheti, hogy önműködően tárult ki, vagy hogy egy a beszélő számára láthatatlan személy nyitotta ki. Ez utóbbi jelentés azonban nem lehetséges, ha az ajtó átlátszó. Továbbá a kontextuális információ figyelembevételével különböző jelentést társítunk ugyanahhoz a szerkezethez. Így „X Y-on van” szerkezet *A macska az asztalon van* esetében vízszintes, míg *A kép a falon van* esetében függőleges elhelyezkedést jelent.

MEY (i. m. 35), bár nyíltan nem foglal állást, úgy tűnik, hasonló véleményt képvisel: „A pragmatika maga a nyelvtudomány, amennyiben a nyelvhasználó emberre koncentrálnak.” A pragmatika nem a nyelvhasználók tevékenységének végeredményét vizsgálja. Tárgyát nem tisztán nyelvi kérdések képezik, hanem a nyelv használatának feltételei, amennyiben ezeket a társadalomnak a társas intézmények által meghatározott kontextusa szabja meg (uo. 42).

² Jelen írás egyik lektorának észrevétele szerint a *come* és a *go* különböző értelmezéseit a holista kognitív szemantika közvetlenül a szemantikai elemzésből magyarázza (vö. LANGACKER 1987.).

E három szerző véleményében a pragmatika mint a nyelvészeti kutatás új perspektívája jelenik meg, amelynek segítségével eddig kevésbé tisztázott jelenségeket magyarázhatunk. Ebben az értelemben a pragmatika nem az elemzés egy speciális szintje, nem a nyelvelmélet egy újabb komponense, hanem egy új nézőpont, amikor is a nyelvi jelenségeket minden nyelvi szinten a használat tulajdonságainak és folyamatának szempontjából vizsgáljuk.

3. Pragmatika a nyelvtanon belül: LEVINSON. – LEVINSON (1983. i. m. 5–27) a pragmatika meghatározásakor több elképzelést mérlegel. Kifejti, hogy a nyelvi rendszer közvetlenül kódolja a kontextus néhány vonását. Ezért a pragmatika nem korlátozható a performancia kérdéseire, a pragmatikusokat különösen érdekli a nyelvi rendszer és a nyelvhasználatot vezérlő elvek viszonya. Tekinethetnénk tehát a pragmatikát a nyelv és kontextus nyelvi rendszerben kódolt aspektusai tanulmányozásának. Ez azonban annyira leszűkítené a pragmatika kutatási területét, hogy néhány hagyományosan pragmatikainak tekintett probléma, így a társalgási implikatívák vizsgálata kívül rekedne rajta. LEVINSON (1983. i. m.) a gazdari hagyományt folytatva a „pragmatika = jelentés – szemantika” elképzelést tartja a legígéretesebbnek.

A 2. pontban elemzett nézetekkel szemben LEVINSON elképzelésében a pragmatika mint komponens helyet kap a nyelvtanban. LEVINSON (1983. i. m.) amellett érvel, hogy mindenképpen szükséges egy pragmatikai komponens az integrált nyelvtanban. A nyelv teljes lexikai leírásában ugyanis meg kell adnunk a szavak jelentését, amit csak a használat kontextusának ismeretében tudunk megtenni, ha viszont hiányos a lexikon, akkor az a szintaxis, a szemantika és a fonológia is. A szerző a *well* 'hát, szóval, nos', *oh* 'ó', *anyway* 'végül is, akárhogy is' angol kifejezéseket hozza példaként, amelyeket nem tudunk megmagyarázni pusztán kontextusfüggetlen tartalmukról tett állításokkal: hivatkoznunk kell olyan pragmatikai fogalmakra is, mint relevancia, implikátúra vagy diskurzusstruktúra. Ezért olyan pragmatikaelméletet kell alkotnunk, amely a szintaxis, szemantika és fonológia mellett helyet kap a nyelvtanban – érvel LEVINSON (1983. i. m. 33).

4. A pragmatika mint a nyelvelmélet komponense: LEECH. – LEVINSON (1983. i. m.) elképzelése nem tekinthető egyhangúlag elfogadottnak. LEECH (i. m.) szerint a pragmatikát és a nyelvtant egyértelműen el kell választani egymástól. Pragmatika és szemantika kapcsolatát illetően a szerző a komplementarizmus álláspontját képviseli, azaz ezeket egymástól elkülönülő területekként fogja fel, amelyek a nyelvészetben belül kiegészítik egymást: LEVINSONnal szemben LEECH a pragmatikát kizárja a nyelvtanból. A pragmatika LEECH értelmezésében a nyelvhasználat általános feltételeinek a tanulmányozása. Nem a nyelvtan, hanem a nyelvelmélet komponense, a szemantikán keresztül azonban kapcsolathoz léphet a nyelvtan komponenseivel. Egyes esetekben a szemantika közvetítő szerepére nincs is szükség: a fonológia néhány aspektusa például közvetlen kapcsolatban áll a pragmatikával. A pragmatika és a nyelvtan interakciója azonban LEECH elméletében nem teljesen tisztázott kérdés. Mindenesetre a szerző (i. m. 5) elkülöníti e két területet és posztulátumokkal adja meg a köztük levő különbséget: egy mondat szemantikai reprezentációja (logikai formája) különbözik pragmatikai interpretációjától. A szemantikát szabályok irányítják, míg a pragmatikát elvek vezérlik. A grammatika szabályai alapvetően konvencionálisak, a pragmatikai elvek nem: társalgási célok határozzák meg őket. A grammatikai magyarázatok elsődlegesen formálisak, a pragmatikaiak funkcionálisak. A grammatika leírható diszkrét, határozott kategóriákkal, a pragmatika folyamatos és határozatlan értékekkel írható le. Ezekkel a posztulátumokkal két különböző kutatási területet körvonalazunk, feladva az egységes nyelvészeti paradigmát.

5. Pragmatika a kognitív nyelvészetben. – A) A generatív nyelvészet pragmatikafelfogása. – A pragmatika kezdetben kívül esik a generatív nyelvészet érdeklődési körén. NOAM CHOMSKY korai műveiben alig találunk utalást rá. „Mondattani szerkezetek” című műve (eredetileg megjelent 1957-ben; magyarul: CHOMSKY, Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme. Bp., 1999. 7–132) szerint egy nyelvtan, amely az egyén nyelvismeretét fejezi ki, tartalmaz egy szabálysorozatot, amelynek alapján rekonstruálható az összetevős szerkezet, valamint egy morfémák láncait fonémák láncáivá alakító morfofonológiai szabálysorozatot. Ezeket a sorozatokat összekapcsolandó létezik egy transzformációs szabálysorozat, mely az összetevős szerkezettel rendelkező láncokat olyan új láncokká alakítja, amelyekre alkalmazhatóak a morfofonológiai szabályok.

Ugyanakkor CHOMSKY „Nyelv és elme” című művében (eredetileg megjelent 1968-ban; magyarul: CHOMSKY 1999. i. m. 133–263) megfogalmazza, hogy egy nyelv produkciójához és megértéséhez a helyes használat feltételeit is ismerünk kell. Azt, hogy egy megnyilatkozást hogyan használnak és értenek egy adott szituációban, a nyelvismereten kívül még számos egyéb tényező befolyásolja. Ezért CHOMSKY szerint vizsgálunk kell a bonyolult mentális történésekben szerepet játszó és a tényleges nyelvi tevékenység alapját képező számos tényező kölcsönhatását is, bár a hangsúlyt nem a pragmatikai kutatásokra helyezi: számára fontosabb az, hogy micsoda az emberi nyelv, annál a kérdésnél, hogy milyen célra használják (uo. 225). Ezért CHOMSKY azt tartja a legfontosabbnak, hogy „képesek vagyunk végtelen számú mondathoz mély- és felszíni szerkezetet rendelni, ezeket a szerkezeteket megfelelő módon összekapcsolni, valamint szemantikai és fonetikai interpretációt rendelni a mély- és felszíni szerkezetek rendezett párhoz” (uo. 172).

Az 1970-es évek vége felé a generatív nyelvészet pragmatikáról alkotott elképzelése gazdagodik, megformálódik a *pragmatikai kompetencia* fogalma. A „Generatív grammatiká”-ban CHOMSKY (Bp., 1977. 60) újból megfogalmazza a szintaxis autonómiájának tételét, miszerint a szintaxis a grammatika többi komponensétől függetlenül működik, ugyanakkor kiemeli, hogy a jelentés, a referencia, és a nyelvhasználat vizsgálata is a nyelvészet szerves része (uo. 60). Ugyanebben a munkában fejti ki, hogy a nyelvhasználat kontextusán kívül a legegyszerűbb mondat igazságtételeit sem lehet megadni (uo. 69). Később CHOMSKY (1980. i. m. 47) elkülöníti a grammatikai és a pragmatikai kompetenciát. Előbbi a forma és jelentés ismerete, míg utóbbi a helyes nyelvhasználat feltételeinek és módjának ismerete céljainkkal összhangban. Arra is felhívja a figyelmet, hogy az egyik független a másiktól: megeshet, hogy valaki rendelkezik az egyikkel, de a másikkal nem. Ezt az elképzelést MICHEL PARADIS (The other side of language: Pragmatic competence: Journal of Neurolinguistics 11. 1998: 1–10) neurológiai érvekkel támasztja alá. (L. még ASA KASHER, Pragmatics and Chomsky's Research Program. In: The Chomskyan Turn. Ed. ASA KASHER. Cambridge, 1986.)

A pragmatikai kompetencia tehát egy a grammatikai kompetenciától eltérő szerveződésű kognitív rendszer. Aki tud egy nyelvet, az ismeri a nyelv egy adott társadalmi szituációban való helyes használatának feltételeit. A grammatikai kompetenciát a nyelvtan modellálja, amely a nyelvet mint eszközt jellemzi, meghatározva minden mondat fizikai és szemantikai tulajdonságait. A pragmatikai kompetencia szabály- és elvrendszere pedig azt foglalja össze, hogyan alkalmazzuk ezt az eszközt a gyakorlatban. (CHOMSKY 1980. i. m. 224.) A grammatikai és pragmatikai kompetencia elkülönítésével a generatív nyelvészet a pragmatikát a nyelvelmélet részének tekinti, de a nyelvtanon kívül helyezi. Mivel azonban magát a nyelvelméletet is a megismeréshez tartozónak tekinti, így a pragmatika ebben az elméletben a megismerés komponense. Ilyen értelemben kapcsolódik

a generatív nyelvészet pragmatikafelfogása az alább ismertetendő relevanciaelmélet elképzeléséhez, amely szerint a pragmatika a megismerés komponense.

KASHER (i. m.) a generatív nyelvészet pragmatikafelfogását elemzi. A pragmatikai kompetencia – a mondatok kontextusban való helyes használatának ismerete – fogalmának bevezetését annak tulajdonítja, hogy a generatív nyelvészet kutatási programjának megközelítését a pragmatikára alkalmazták. KASHER célja az, hogy a nyelvet a kommunikációtól függetlennek nyilvánítsa, rámutatva annak egyéb funkcióira a gondolkodásban. A pragmatikai kompetencia akkor független a kommunikációtól, ha azok az alrendszerek is azok, amelyek bizonyos típusú beszédaktusokat irányítanak (kijelentés, kérdés, tanács stb.). KASHER érvelése abból indul ki, hogy egy címzett jelenléte a beszédaktusok kommunikációtól való függőségének szükséges feltétele. Ha bebizonyítjuk, hogy van olyan beszédaktus, amelyre a címzett jelenlétének feltétele nem áll, akkor az a beszédaktus, következésképpen a pragmatikai kompetencia is független a kommunikációtól. Az állítás beszédaktusa nem elégíti ki a címzett jelenlétének feltételét. A nyelv ún. privát használatának sok esetében állításokat teszünk anélkül, hogy valakinek címeznék őket, például egy dolgozat írásakor a gondolatmenet kifejtése közben. Hasonlóképpen a kérdés beszédaktusát értelmezhetjük úgy, mint problémafelvetést, amely nem irányul másik személy felé. Ha az mégis jelen van, természetesen a szociális normákat követve, együttműködően megpróbálja megoldani a problémát. A parancsot pedig egy norma felidézésének tarthatjuk. Ha így tekintünk ezekre a beszédaktusokra, azt mondhatjuk, hogy jelen lehet ugyan egy címzett, de jelenléte nem szükséges a leírásukhoz vagy a sikerességükhöz. Így KASHER levezeti, hogy az alapvető beszédaktusok (kijelentés, kérdés, parancs) esetében a címzett jelenléte nem elengedhetetlen feltétel, tehát a pragmatikai kompetencia független a kommunikációtól, annál tágabb kategória.

Az előbbi példák nemcsak azt mutatják, hogy a nyelvet nem pusztán kommunikációs céllal használhatjuk. A kijelentés, kérdés és parancs itt javasolt elemzése, amely a címzett jelenléte feltételének nem tesz eleget, megmagyarázza, hogy a nyelv miért nem elsődlegesen a kommunikáció eszköze, hanem mind a gondolkodásban, mind a kommunikációban szerepe van. KASHER hivatkozott cikkének jelentősége abban áll, hogy ráirányítja a figyelmet: a kommunikációtól függetlenül is van értelme pragmatikáról beszélni. A pragmatika tágabb kategória, olyan tudást is tartalmaz, amely elkülönül a kommunikációtól.

B) Pragmatika és a holista kognitív nyelvten: LANGACKER. – A LANGACKER-féle kognitív nyelvészeti leírás (1987. i. m., 1999. i. m.) a szemantikát állítja a középpontba. A pragmatika nem önálló komponens; a világról, kontextusról való tudás, egyes pragmatikai tényezők szervesen beépülnek a nyelvtenba. A nyelvi tudás a megismerés képességével áll szoros kapcsolatban, a nyelvi jelentés és a világról való tudás szoros kapcsolatából következően a nyelvi szerkezetek pragmatikai információkat is tartalmaznak. A pragmatika tehát ebben az elméleti keretben a nyelvten részének tekinthető. Ez az elképzelés hasonlóságot mutat a LEVINSON-féle beékelődéssel, miszerint a jelentésreprezentáció alakulása során szemantikai és pragmatikai folyamatok egymásba fonódnak (l. 6. pont). A levinsoni intrúzió (pragmatikai következtetések beépülése a jelentésreprezentációba), amelyben szemantikai és pragmatikai folyamatok közösen hozták létre a reprezentációt, a LANGACKER-féle kognitív nyelvészet párhuzamos műveleteire emlékeztet.

Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk az elméleti keretek lényeges különbségeit. LANGACKER terminológiailag nem különíti el szemantikát és pragmatikát, elméletében ilyen fogalmak nem szerepelnek. Talán helyesebb úgy fogalmazni, hogy ebben az elméletben a nyelvtenban helyet kapnak hagyományosan a pragmatikához sorolt jelenségek is. LANGACKER (1987. i. m., 1999. i. m.) és LEVINSON (Presumptive Meanings: The

Theory of Generalized Conversational Implicature. Cambridge, 2000.) nézeteinek a pragmatika vonatkozásában való hasonlóságának érdekessége az, hogy egy holista és egy modularista megközelítéssel dolgozó kutató mennyire hasonló eredményre jut.

C) A relevanciaelmélet pragmatikája. – A relevanciaelmélet legújabb megfogalmazásai szerint (SPERBER–WILSON 2002. i. m. 4) a pragmatikai interpretáció metapszichológiai folyamat, egy ún. tudatelméleti modulhoz kötődik, amely a viselkedés alapján mentális állapotokat tulajdonít a kommunikációs partnernek. Amint DAN SPERBER (Metarepresentations in an evolutionary perspective. In: Metarepresentations: A Multidisciplinary Perspective. Ed. DAN SPERBER. Oxford, 2000. 117–37. 7) kifejti, az ember metareprezentációs képessége lehetővé tesz olyan következtetési kommunikációt, amely közös kódtól függetlenül is működőképes, egy közös kód azonban nagyon nagy előnyt jelent. Így érthető, hogy a tudatelméleti modul almodulja, az ún. megértési vagy értelmező modul a következtetési interpretáció folyamatát mindenféle osztenzív stimulusra, de különösen a nyelvi megnyilatkozásokra alkalmazza. SPERBER és WILSON elmélete így nemcsak a nyelvi kommunikációról mond valamit, hanem a kommunikációról általában, hiszen a pragmatikai képesség a relevanciaalapú feldolgozás automatikus alkalmazása az osztenzív stimulusra (SPERBER–WILSON 2002. i. m. 20). – A pragmatika a relevanciaelméletben nem nyelvelméleti komponens, hiszen nemcsak nyelvi, hanem mindenféle osztenzív stimulusal foglalkozik. A relevanciaelméletben a pragmatika a megismerés egy komponense.

6. Pragmatika és szemantika. – Pragmatika és szemantika viszonyának kérdése olyan gyakran merül fel a szakirodalomban, hogy a kérdést külön pontban tárgyalom. LEECH (i. m. 5) szerint a nyelv és nyelvhasználat megkülönböztetése gyakorlatilag a szemantika és pragmatika különbségén alapul. VERSCHUEREN (i. m. 8) is a pragmatikának ezt a megközelítését tekinti a legszélesebb körben elfogadottnak. Az elképzelés szerint a szemantika a kontextusfüggetlen jelentéssel foglalkozik, míg a pragmatika a jelentést a kontextusban vizsgálja. KIEFER FERENC (Jelentéselmélet. H. n., 2000. 38–63) is a csak a beszédhelyzet alapján meghatározható jelentés vizsgálatát tekinti a pragmatika tárgyának, és a szemantika és a pragmatika elkülönítése mellett érvel.

VERSCHUEREN fogalmazza meg, hogy e nézet mögött lényegében annak elfogadása rejlik, hogy a pragmatika a szintaxis és a szemantika mellett a nyelvelmélet egy további komponense. Ő maga visszautasítja a szemantika és a pragmatika ilyen szembeállítását, mondván, hogy például a *fáradt vagyok* kifejezés kontextuális és nem kontextuális jelentését lehetetlen megkülönböztetni. VERSCHUEREN (i. m. 9) véleménye szerint a kontextusban való jelentés hozzátartozik ugyan a pragmatika által vizsgált jelentéstípushoz, de nem meríti ki azt.

LEECH (i. m. 6) szemantika és pragmatika kapcsolatát illetően három nézetet említ: a szemantícizmust (pragmatika a szemantikán belül), a pragmatícizmust (szemantikát magában foglaló pragmatika) és az általa is elfogadott komplementarizmust, amely e kettőt különálló területként festi le. Ha különállásukat elfogadjuk, felmerül a kérdés, van-e valamiféle elsődlegességi sorrend a két terület között. A szemantika elsődlegességét emeli ki PARADIS (i. m.), aki a pragmatikai kutatások szükségessége mellett neurobiológiai érvek alapján teszi le a voksát. Cikkében számos neurolingvisztikai kutatás eredményét összefoglalva vonja le a következtetést: egy nyelv ismeretét a nyelvi kompetencia és a pragmatikai kompetencia együtteseként kell meghatároznunk. Bár a normális verbális kommunikációhoz mind a nyelvi, mind a pragmatikai kompetencia szükséges, úgy tűnik, ezek neurofunkcionálisan elválnak egymástól. Agysérültek vizsgálatának eredményei arra utalnak, hogy előbbi a bal, utóbbi a jobb agyféltekéhez köthető. A jobb félteke sérülése esetén a páciens mondatgrammatikája ép marad, de nehézségei támadnak a megértés

kontextusfüggő aspektusai tekintetében. PARADIS (i. m. 6) véleménye a poszt szemantikai pragmatika nézetét példázza. Szerinte a pragmatikai következtetéseket egy ezt megelőző szemantikai elemzés kimenetére alkalmazzuk. A két félteke nyelvi megértéshez való hozzájárulásának integrációja azonban további kutatást igényel.

A 3. pontban említettem, hogy LEVINSON (1983. i. m.) számos lehetőség áttekintése után a „pragmatika = jelentés – szemantika” elképzelést fogadja el. Eszerint a pragmatika a jelentés azon aspektusainak tanulmányozása, amelyeket a szemantikaelmélet nem tud kezelni. Ennek megfelelően a pragmatika hatóköre a szemantikaelmélettől függően változna, ezért a szerző kiköti, hogy a szemantikaelmélet legyen igazságfeltételes. Ez a kifejtés poszt szemantikai pragmatikát sugall. Másutt (1983. i. m. 34–5) azonban LEVINSON megállapítja: ha elsődlegességi sorrendet akarunk felállítani, a pragmatika elsődleges kell, hogy legyen a szemantikával szemben, hiszen az igazságfeltételek megadásához a kontextust is figyelembe kell venni. Ez azonban ellentmond annak, hogy a szerző a poszt szemantikai pragmatika nézetét képviselné. Az azonban biztos, hogy LEVINSON a pragmatikát a többi komponenssel interakcióban képzeli el. Az ellentmondás LEVINSON későbbi művében (2000. i. m.) oldódik fel. Eszerint a jelentéselméletben tarthatatlan az a hagyományos gondolatmenet, amely a szemantikát a pragmatikával való viszonyában logikailag elsődlegesnek, tehát a pragmatika tekintetében autonómnak tekinti. Némely pragmatikai tényező a szemantikai interpretáció bemeneteként szolgál (indexikus kifejezések, deiktikus paraméterek). Az általánosított társalgási implikaturák szerepe az igazságfeltételes tartalom meghatározásában a szemantika és a pragmatika viszonyának, illetve a köztük lévő információáramlás hogyanjának újragondolására ösztönöz.

Pragmatika és szemantika viszonyát illetően talán nem kell egymásutániságot feltételeznünk. LEVINSON (2000. i. m. 374) azt sugallja, hogy a szemantikai és pragmatikai folyamatok egymásba ékelődhetnek, ami nyelvtan és pragmatika szoros kapcsolatára utal. A pragmatikai következtetések beépülését a jelentésreprezentációba intrúzióknak, beékelődésnek nevezi. Ezt a jelenséget olyan modellben képzeli el, amelyben a reprezentáció kérdése elkülönül attól, hogy ennek a reprezentációnak a kialakítása milyen folyamatoknak köszönhető: a reprezentáció szemantikai és pragmatikai folyamatok együttműködésének eredménye. Így a szemantika és pragmatika viszonyára vonatkozó elsődlegességi kérdés megoldódik. Ehhez hasonló LANGACKER elmélete (l. 5. B), amelyben a két terület elsődlegességi kérdése fel sem merül, hiszen párhuzamos műveletekről van szó.

7. Modularitás és pragmatika. – A pragmatika helyét keresve egyes szerzők a modularitás kérdését is érintik (KASHER i. m.; PLÉH CSABA, A modularitás és pragmatika: Néhány egyszerű és bonyolult kapcsolat: Erdélyi Pszichológiai Szemle 2000/4: 9–30; SPERBER–WILSON 2002. i. m.). A modularitás klasszikus tézisének részletes kidolgozása JERRY FODOR nevéhez fűződik, elképzelését részletesebben ismertetem.

FODOR (The Modularity of Mind. An Essay on Faculty Psychology. Cambridge, 1983.; idézi PLÉH CSABA, Az elme modularitása: Magyar Filozófiai Szemle 1986/1–2: 211–6) szerint az emberi elme kettős felépítésű: a moduláris elvnek megfelelően működő úgynevezett bemeneti rendszerek és az elme többi része, azaz a nem területspecifikus megismerési mechanizmusok kettőssége jellemző rá. A „modulok” vagy bemeneti rendszerek az elme genetikusan meghatározott, egymástól függetlenül működő, külön feladatokat ellátó egységei, amelyek veleszületett idegrendszeri felépítéssel rendelkeznek, területspecifikusak, gyorsak, autonómak, automatikusak, ingervezéreltek, kötelező feldolgozás érvényes rájuk. Műveleteik csak az adatbázisukban lévő információkhoz tudnak hozzáférni, a központi kognitív célokra érzéketlenek. Működésük során a külvilágból érkező információt egy szenzoros rendszer az adott modul számára feldolgozható

formátumra alakítja át. A kimeneti adatok viszont egységes formátumban készülnek (ez a közös reprezentációs formátum a „gondolat nyelve”), ami lehetővé teszi a központi feldolgozást, amelyre a modulokkal szemben jellemző a rendszer meglévő ismereteinek a befolyása, ezért ez nyitott, lassú, nem kötelező, tudatos és az általános kognitív célok határozzák meg. Műveletei során mindegyik úton áramlik az információ. Ilyen „magasabb szintű” kognitív működés például a gondolkodás.

A nyelvre alkalmazva a fodori modularitás-hipotézist a nyelvi megértés folyamata input rendszerként működik. A moduláris feldolgozórendszer nem végez következtetéseket. A nyelvi ingerfeldolgozás független a háttérismereti hatásoktól, amelyek csak az elemzés után jelenhetnek meg, azaz a modulok érzéketlenek a kontextusra és tudásra. PLÉH (2000. i. m.) összefoglalja azokat a nézeteket, amelyek a pragmatika helyét a moduláris felfogáson belül keresik. Érdekes kérdés, hogy ez lehetséges-e a klasszikus fodori elképzelés fenntartásával.

KASHER (i. m.) a generatív nyelvészet pragmatikafelfogását elemezve azt vizsgálja, tekinthetjük-e a pragmatikát fodori értelemben modulnak. Véleménye szerint ez a két fogalom meghatározásától függ. Az, amit alapvetően pragmatikán szoktunk érteni, fodori értelemben nem modul. Hiszen vegyük például az ígéret esetét: a hiedelmek a központi kognitív rendszerhez tartoznak, nem pedig valamelyik input rendszerhez. Ha tartjuk magunkat a klasszikus moduláris megközelítéshez, az a pragmatika definíciójának felülbírálásához, a pragmatika részterületekre bontásához vezet, amelyek közül csak az alapvető beszédaktusokat (kijelentés, kérdés, parancs) magában foglaló ún. mag-pragmatika képezhet autonóm, területspecifikus, információsan önmagába zárt modult.

Más szerzők is módosítanak a modularitás klasszikus elképzelésén. KASHER nézetével annyiban rokonítható SPERBER (i. m.) elképzelése, hogy a pragmatikát mindkét szerző több modulba helyezi. Általánosított modularitás-hipotézisében SPERBER (i. m.) is modulárisan, de több, egymással interakcióban lévő konceptuális modullal képzei el a megértést. Feltételez egy metakognitív területet, amely együtt fejlődött ki a nyelvvel. A pragmatikai kompetencia lényegében ennek a területnek a metareprezentációs képessége. A pragmatikát mint metaterületet tovább elemzi, alrendszerekre bontja. Almoduljai a metapszichológiai (gondolattulajdonítás), a megértési (kommunikatív szempont átlátása, következtetési folyamatok) és a logikai-érvelő (érvek ellenőrzése, konzisztencia keresése) almodul lesznek.

SPERBER és WILSON (i. m.) általánosított modularitás-hipotézisében, szemben a fodori elképzeléssel, a megértés egészét modulárisan kezeli, de a konceptuális modulok egymással interakcióban vannak. A metareprezentációs képességként elképzelt pragmatikai kompetenciát egy metakommunikációs ún. megértési modulhoz kötik, amely a szerzők szerint egy általánosabb gondolatolvasó vagy tudatelméleti modul specializációjaként fejlődhetett ki. Amellett érvelnek, hogy a pragmatikai interpretáció nem egyszerűen a fodori központi rendszer alkalmazása egy sajátos területre. A szerzőpáros szerint a kommunikációt nem lehet a nyelvi modul kiterjesztésével megoldani, mert annak nem minden aspektusa kapcsolódik szorosan a nyelvi dekódoláshoz. A verbális és nem-verbális kommunikációban a metapszichológiai következtetés is fontos szerepet játszik. Ez vezet a megértési modulhoz, amely saját elvekkkel és mechanizmusokkal bír.

LANGACKER (1987. i. m., 1999. i. m.) a szintaxis autonómiájának tételét elvetve a morfológiát és a szintaxist kontinuumként képzei el, tehát a modularitást elveti.

A nézetek sokfélesége a pragmatikai kutatások egyre növekvő fontosságára utal. A terminológia eltérő használata ellenére az elképzelések között számos átfedés és kapcsolat fedezhető fel, kirajzolódnak a legfontosabb kérdések a pragmatika státusát illetően: magyarázhatóak-e a nyelvi jelenségek a pragmatikai nézőpont figyelembevételével nélkül (FILLMORE, MEY, VERSCHUEREN), hogyan viszonyul a pragmatika a modularitáshoz (KASHER,

SPERBER és WILSON), milyen kapcsolatban áll a szemantikával (LEECH, LEVINSON), a nyelvelmélettel, illetve a nyelvtannal (CHOMSKY, LEECH, LEVINSON).

A következő fejezetben azt tekintjük át, hogy vajon nyelvtörténeti jelenségek vizsgálata segítségünkre lehet-e a pragmatika státusának megállapításában.

8. A pragmatika és a nyelvi változás. – A) Pragmatika és nyelvtörténet. – A pragmatikai kutatások gyarapodásával a pragmatikai tényezők nyelvi változásban betöltött szerepének kérdése is előtérbe került. A hagyományos nézettel szemben, miszerint a szintaktikai változás függetlenül zajlik a nyelvi változás folyamán, új kutatások arra engednek következtetni, hogy pragmatikai tényezők is vezethetnek újabb grammatikai formák megjelenéséhez. A pragmatikai nézőpont alkalmazása a nyelvtörténeti kutatásokban mindazonáltal új keletű dolog, ezért némi magyarázatot igényel. Pragmatika és nyelvtörténet kapcsolata első hallásra már csak azért is furcsának tűnhet, hiszen e két terület alapvetően eltérő forrásokra támaszkodik. A pragmatikai kutatások természetüknél fogva előszeretettel vizsgálják beszélt nyelvi adatokat, míg a nyelvtörténet szükségszerűen írott forrásokat vizsgál. Mégsem tűnik abszurd gondolatnak, hogy a „szinkrón” nyelvészetben bekövetkezett pragmatikai fordulat a történeti nyelvészetben is bekövetkezzen, ha elfogadjuk a szinkrón–diakrón szembeállítás elvetését, amelyet a magyar szakirodalomban SÁNDOR KLÁRA a saussure-i dichotómiákat vizsgálva meggyőzően igazol (Amiért a szinkrón elemzés foszladozik. In: *Nyelvi változó – nyelvi változás*. Szerk. SÁNDOR KLÁRA. Szeged, 1998. A szinkrón–diakrón szembenállás elutasítása már a funkcionális nyelvtanokban – I. HALLIDAY és GIVÓN munkái – megjelenik). Az adatforrások problémájával kapcsolatban ANDREAS JACOBS és ANDREAS H. JUCKER (i. m.) kifejti, hogy a két terület az utóbbi évtizedekben adatforrásainak kiterjesztésével (írott nyelvi szövegek pragmatikai elemzése, illetve a nyelvtörténetben régebbi korok beszélt nyelvi jellemzőinek rekonstruálása korai szövegek tipológiai vizsgálatával) közelebb került egymáshoz. JACOBS és JUCKER a történeti pragmatika elméleti lehetőségét az összehasonlító pragmatikából kiindulva igazolja, amely különböző nyelvek nyelvhasználati tulajdonságait vizsgálja. Innen már csak egy lépés a történeti pragmatika, amely az összehasonlítást egyetlen nyelv történeti szakaszai között viszi véghez. A történeti pragmatikát tehát a nyelvi változásban a nyelvi és nyelvhasználati tényezők együttműködése érdekli.

Ha elfogadjuk, hogy a nyelv működése nem vizsgálható a nyelvet használó közösség viszonyainak elemzése nélkül, akkor nem elégíthet ki bennünket csupán a nyelvi rendszer történetének „belső” vizsgálata, tehát a pragmatikai szempont figyelembevétele a nyelvtörténetben természetesnek tűnik. SÁROSI ZSÓFIA (*Historical sociopragmatics: a new approach to the study of the history of Hungarian*: ALH. 2003: 435–56) szerint ennek egyik előnye, hogy nem kell pusztán a nyelvi változások lezajlásának hogyanjára szorítkoznunk, hanem a miértre is mélyebb, magán a nyelvrendszeren túlmutató választ kereshetünk, illetve már ismert nyelvtörténeti jelenségeket új megvilágításban vizsgálhatunk meg.

Ami a jelen dolgozat szempontjából nyelvtörténet és pragmatika összekapcsolásában további pozitívum, hogy pragmatikai tényezők figyelembevétele egy nyelvtörténeti kérdésben nyelvelméleti eredményhez vezethet. A pragmatikai nézőpont figyelembevétele a magyar nyelvtörténeti kutatásokban még nem elterjedt gyakorlat. (A nemzetközi szakirodalomban a történeti szociopragmatikai szemléletmód már elterjedtebb: I. SUZANNE ROMAINE, *Socio-historical Linguistics: Its Status and Methodology*. Cambridge, 1982.; A. JACOBS – A. H. JUCKER i. m.) A hazai szakirodalomban úttörőnek számít SÁROSI ZSÓFIÁNAK a közelmúltban e témában megjelent cikke (*Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben*: MNy. 2003: 434–48). Egyéb nyelvekből azonban már rendelkezésünkre állnak ilyen jellegű adatok. A pragmatikai tényezők nyelvi

változásban betöltött szerepére enged következtetni a latin 'menni' jelentésű ige + infinitívus alkotta perifrázis grammatikalizációjának vizsgálata (NAGY KATALIN, A pragmatika a nyelvleírásban. Szakdolgozat. Szeged, 2003.), melyből következtetések vonhatóak le a pragmatika státusára vonatkozó nyelvelméleti kérdést illetően is.

B) Egy nyelvtörténeti vizsgálat. – Az újlatin nyelvek számos mozgásgévével alkotott perifrázist használnak. A 'menni' jelentésű ige infinitívussal alkotott összetétele mind a spanyol, mind a katalán nyelvbe átörökítődött a latinból. (Szuppletív igéről van szó, ahol a paradigma egyes alakjai nem egyetlen igéből származnak, egyes formák az IRE, mások az AMBULARE vulgáris latin alakjaira vezethetők vissza. Mivel ennek a kérdésnek a téma szempontjából nincs jelentősége, ezért hivatkozom itt a perifrázisban szereplő igére csupán a jelentésével.) Eltérés mutatkozik azonban a két nyelvben a szerkezetek aktuális jelentését illetően. A spanyol *ir* 'menni' ige *a* prepozícióval és infinitívussal való előfordulását közeljövőnek szokták nevezni. A spanyol perifrázis nem egyszerűen jövő időt kifejező forma, a beszélő érzelmileg nagyobb részvételét sugallja, jelentésében az aktuális szituációhoz, a beszélő szándékához, érzéseéhez szorosan kötődő igeidő. (FRANCISCO MATTE BON, Gramática comunicativa del español I. Edelsa. 1998.; GERHARD BAUHR, El futuro en –RÉ e 'IR' A + infinitivo en español peninsular moderno. Kungälv, 1989.). „*Estoy seguro de que voy a morir*” (spanyol): 'Biztos vagyok benne, hogy hamarosan meghalok.' Bizonyos előfordulásokban érzelmeiket kifejező tulajdonsága mellett a jövő időre utaló jelentés el is halványulhat: „*¿Te acuerdas de tus sueños? – ¿No me voy a acordar?*” (spanyol): 'Szoktál emlékezni az álmaidra? Hogy ne emlékeznék!'

Míg több újlatin nyelvbe a perifrázis hasonló jelentéssel örökítődött át, a katalánban a 'menni' jelentésű latin igéből a múlt idő segédigéje lett és a mai napig ebben az értelemben használatos: „*Pere II va morir l'any 1288.* (katalán): II. Péter 1288-ban halt meg”. (A középkorban a provanszálban és a franciában is megvolt ez a jelenség.) A spanyol *ir + a + infinitívus* szerkezet történetét BERTA JÓZSEF TIBOR doktori dissertációjában (Contribución a la historia de la promoción de clíticos en español y portugués – Adalékok a spanyol és portugál klitikumemelés történetéhez. Bp., 2002. 17–9) CHAMPION megállapításai alapján elemzi. A szerkezet jövőre utaló értelmében a XV. században szilárdult meg a beszélt nyelvben, az irodalomban azonban csak a század végére terjedt el. Használata a XVI. században vált általánossá Cervantes és Lope de Vega műveiben. JOSEP M. NADAL és MODEST PRATS katalán történeti nyelvtanában (Història de la llengua catalana I. Barcelona. 1996.) a perifrázis múlt idő jelentésben való megjelenését a XIII. század utolsó harmadára, grammatikalizációját pedig a XIV. század közepére teszi.

A két perifrázis történetét eddig külön-külön vizsgálták, összehasonlításuk azonban új észrevételeket tesz lehetővé. GERMÀ COLON (La llengua catalana en els seus textos II. Barcelona. 1978. 132–3) a katalán *anar + infinitívus* szerkezet eredetét vizsgáló cikkében írja: „hasonló szerkezet kialakulása a spanyolban is elkezdődött, de nem lett folytatás”. RAMÓN MENÉNDEZ PIDAL (Cantar de mio Cid, texto, gramática y vocabulario. Madrid, 1976. 349–50) pedig a spanyol *ir (+ a) + infinitívus* szerkezetről írva a „Cid-ének” kritikai kiadásában nem említi annak múlt idejű jelentését, mert az a spanyolban nem grammatikalizálódott. Középkori adatok alapján azonban az a következtetés vonható le, hogy a spanyol és a katalán szerkezet közös gyökerekre vezethető vissza. A kezdeteknél mind a spanyolban, mind a katalánban ugyanazokat a jelentésárnyalatokat fedezhetjük fel: a 'menni' jelentésű igéből és a főnévi igenévből alkotott perifrázis egy adott cél felé történő mozgást, a cselekvés szándékát fejezte ki, azt, hogy az ágens lendületesen, szívvel-lélekkel hajtja végre a cselekvést, használata dinamizmust biztosított a leírásnak. Emellett egyes előfordulásokban mindkét nyelvben jelen volt a múlt időre utaló jelentés

is: „*Vieronlo ... al almofalla se van tornar*” (spanyol): ‘Meglátták ..., vissza-térnek/tek a táborba’ (XIII. sz. k., *Cantar de mio Cid*. 692–4. sor); „*Va li tal colp donar per mig del pits, que...*” (katalán): ‘Akkora ütést mér/t a mellkasa közepére, hogy...’ (1325., RAMÓN MUNTANER, *Crònica 2*: 176, 34. sor). Abban, hogy a két forma fejlődése később eltérő irányt vett, nagy szerepe lehetett a kontextusnak, amelyben az említett formák használatosak voltak.

GERMÀ COLON (i. m. 157) a *vado* ‘menni’ igével alkotott perifrázisok létrejöttét az ige által kifejezett helyváltoztatás jelentéseleimeiből magyarázza. De mitől függ, hogy melyik jelentéselem hangsúlyozódik, kerül előtérbe egy forma fejlődése folyamán? PAUL J. HOPPER és ELIZABETH CLOSS TRAUOGT (*Grammaticalization*. Cambridge, 1993.) megállapítják, hogy a nyelvi változás során azok a jelentéselemek hajlamosak grammatikalizálódni, amelyek az eredeti kontextusban a legszembeötlőbbek voltak. Ezt a gondolatmenetet követve a spanyol és a katalán formák eltérő fejlődésének okát az eltérő kontextusban kereshetjük, amelyben a perifrázis a két nyelvben használatos volt. A ‘menni’ jelentésű ige jelen idejével alkotott szerkezet korai előfordulásaiban mindkét nyelvben elsősorban csatajelenetek leírásánál volt használatos, ezeket a jeleneteket volt hivatott élénkebbé, dinamikusabbá tenni, bizonyos igékkel – így a *ferir* ‘(meg)támadni’ igével – bevett fordulatokat alkotva: „*Con los alvares mio Çid ferir-los va*” (spanyol): ‘Hajnalban Cid megtámadja/ta őket’ (XIII. sz. k., *Cantar de mio Cid*. 1137. sor); „*va avallar del cavall e va pendre la senyera*” (katalán): ‘lepat-ta/n/t a lórról és megragadja/ta a zászlót’ (MUNTANER i. m. 176, 29. sor).

Az igei körülírás a katalánban múlt idejű környezetben jelent meg, kezdetben elszórtan fordult elő a kor jellegzetes stilisztikai eszközöként az elbeszélő művekben, később grammatikalizálódott és használata általánossá vált. A híres katalán krónikákban, Desclot, Lluïl és Muntaner műveiben már múlt idő jelentésben is feltűnt. JOAQUÍN GARRIDO MEDINA (*Pragmática frente a gestión de información: crítica de The semantic structure of Spanish de Larry King: Revista de Filología Española* 74. 1994: 143–66) az ún. történeti jelen idő értelmezésének mechanizmusát vizsgálja. Kifejti, hogy ha nincs jelen semmiféle arra utaló elem (pl. időhatározó), hogy az esemény valójában a múltban történt, a megfelelő értelmezést azért alakítja ki a hallgató, hogy a kifejezés időbelisége ne kerüljön ellentmondásba a szöveg egyéb, múlt időben álló részeinek jelentésével és így megőrződjön a koherencia. Ez a pragmatikai következtetés grammatikalizálódhatott a katalán szerkezet esetében, annak köszönhetően, hogy a szerkezet múlt idejű környezetben szerepelt, tehát az említett implikátúra újra és újra megjelent. Így válhatott a kontextusból kikövetkeztethető információ a katalán forma jelentésének szerves részévé. – ANTONI M. BADIA I MARGARIT (*Gramàtica històrica catalana*. Valencia, 1994. 3. kiadás, 370–1) is a történeti jelen és a múlt idő váltogatásának jelentőségét hangsúlyozza abban a folyamatban, amelynek során a katalán szerkezet grammatikalizálódott és a szerkezet felváltotta az egyszerű múlt alakjait.

A spanyolban a katalán esetében említett implikátúra nem kötődött újra és újra a perifrázishoz, hiszen a szerkezet bár hasonló igékkel, de olyan környezetben jelent meg, melyben különböző igeidők váltakoztak, így a szerkezet első előfordulásait tartalmazó *Cid-énekek*ben. Viszont az *ir* ‘menni’ ige és a főnévi igenév között kezdetben esetenként, később a XVI. századtól kötelezően megjelent az *a* prepozíció, amely célhatározói jelentésével valószínűleg szintén hozzájárult, hogy a szerkezet a hasonló katalán szerkezettől eltérően grammatikalizálódjon. Az igeidők váltogatása a középkori epika tipikus jelensége volt, elsősorban a közönség figyelmének ébren tartására szolgált (JOSEPH SZERTICS, *Tiempo y verbo en el Romancero Viejo*. Madrid, 1981. 8).

A „Cid-ének” fennmaradt kézírata vándorénekesek segédanyaga volt. Figyelembe kell venni, hogy a szöveget szóbeli előadásra szánták, így nyelvezetét olyanra formálták, hogy lekösse a közönség figyelmét, élénk, magával ragadó leírásokat tartalmazzon. A katalán krónikákat szintén felolvasásra szánták, tájékoztatás és propaganda céljával, amint a Desclot krónikájához írt előszóban olvassuk, hogy a harc hosszú hónapjai folyamán fennmaradjon a kedv és az akarat, nemcsak a csataterén küzdők között, hanem a nép körében is.

Az a pragmatikai funkció, amelyet a spanyol és a katalán perifrázis kezdetben betöltött, a szóbeli hagyománnyal függött össze: a közönség figyelmének felkeltését célozta, előtérbe helyezte a főnévi igenévvel kifejezett eseményt. Az előadó kommunikációs stratégiái, amelyeket az érdeklődés ébrentartására alkalmazott, hozzájárultak a tárgyalt spanyol és katalán szerkezetek grammatikalizációjához.

9. Konklúzió. – Az implikatúra és a grammatikalizáció összefüggésére utaló nyelvtörténeti vizsgálat alapján a nyelvtan és a pragmatika között jóval szorosabb kapcsolat feltételezhető annál, mintsem hogy a pragmatikát csupán egy nézőpontnak tekintsük.

A pragmatikai következtetések beépülésével lezajló grammatikalizáció befejeztével azonban a forma veszít expresszivitásából, egyéb kifejezőbb, modális perifrázisokhoz folyamodnak a nyelvhasználók, az adott implikatúra kifejezésére új utakat keresnek. Nem tekinthetjük ezért a pragmatikát a nyelvtan részének sem. Így a pragmatikát a nyelvelméleten belül, de nem a nyelvtan részeként, azonban azzal igen szoros kapcsolatban állva kell elképzelnünk. Ez a kapcsolat történeti szempontból a grammatikalizáción keresztül valósul meg.

A nyelvtörténeti vizsgálat eredményei arra engednek következtetni, hogy pragmatika és nyelvtan nem lehetnek a klasszikus fodori (1983.) értelemben modulok, hiszen az információ önmagába zárttság kritériuma nem teljesül rájuk. Egy olyan modularitás-felfogás azonban, amely megengedi a modulok közötti információáramlást, lehetséges. (l. LEVINSON [3. pont], illetve a relevanciaelmélet elképzelése [5. C) pont]).

A nyelvtörténeti vizsgálat másik fontos hozadéka, hogy megmutatta: a pragmatikának szerepe van a nyelvi változásban, a nyelvtörténeti jelenségek leírásában is hasznos lehet, másrészt hogy nyelvtörténeti kutatások nyelvelméleti eredményhez vezethetnek.

NAGY KATALIN

On the status of pragmatics

The status of pragmatics is an issue of theoretical linguistics that is especially relevant within contemporary linguistic research. The first part of the paper deals with the problem of defining that relatively young discipline and its relation to grammar and linguistics in general. It systematises the most characteristic views on that issue, including the relationships between pragmatics and semantics and between pragmatics and modularity, respectively. The second part introduces some pertinent historical linguistic data, comparing the grammaticalisation of constructions of ‘to go’ with infinitives in Catalan and Spanish. It turns out that pragmatic factors play an important role in historical change, the discussion thus supports the efficiency of coupling pragmatics with historical linguistics that may prove to be fruitful for both areas. On the basis of historical data, conclusions can be drawn concerning the status of pragmatics, according to which pragmatics should be seen as situated within the theory of language, in close correlation with grammar, accepting a notion of modularity that goes beyond the classical Fodorian view.

KATALIN NAGY

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A magyar habitív és izafetszerkezet történeti háttéréről*

1. A birtokviszony két kifejezési módjával, alaktani megformáltságával és létrejöttének lehetséges körülményeivel foglalkozom. Az egyik az ún. habitív ('valakinek van valamije'), a másik a birtokos jelzős szerkezet ('valaki[nek a] valamije'); az előbbi teljes mondat, az utóbbi szintagma.

Az uráli nyelvekben két szerkezet típus szolgál a birtoklás mondatértékű kifejezésére: a) az alanyi funkciójú birtokszó alanyesetű, és a birtokost jelölő névszó rendszerint valamilyen esetragot kap; az esetrag lehet vagy grammatikai (nominativusi, genitivusi vagy dativusi), vagy adverbialis (lativusi, locativusi vagy ablativusi); továbbá a birtokszó vagy kap birtokos személyjelet, vagy nem. illetve a mondatban vagy van copula, vagy nincs; b) a birtokszó 'birtokol' jelentésű ige tárgyi bővítményeként áll. Ezekben belül több altípus is van. E típusok egyike sem kizárólagos a nyelvcsalád tagjaiban, bár valamelyikük rendszerint domináns. Némely finnugor nyelvek habitív szerkezetét szomszédos indogermán nyelvek hasonló szerkezeteivel hozták összefüggésbe.

A possessiv viszonyt birtokos jelzős szerkezet fejezi ki, amelyben a birtokos jelző grammatikai, olykor adverbialis esetben (nominativusban vagy genitivusban, illetve localisi casusban) lévő névszó, a birtokszón vagy van birtokos személyjel, vagy nincs. Azt a szerkezetet, amelyben a birtokos jelző nem személyes névmás és a birtokszó személyjelet kap, több kutató is – a török nyelvek hasonló szerkezeteinek megnevezésére alkalmazott – „izafet” terminus technicusszal illeti. Némely uráli nyelvek izafetszerkezeteinek esetében egyes kutatók a (ma vagy egykor) szomszédos török nyelvek hatását vélték felfedezni.

2. Az uráli nyelvek egyik sajátossága, hogy általában nem használnak 'birtokol' igét, bár nem ismeretlen (az obi-ugorban eléggé általános).

A) Az uráli nyelvekben a leggyakoribb habitív szerkezet a lat. *mihi liber est* 'nekem könyvem van' típusú, vagyis a birtoklást 'van' igével, a birtokost jelölő névszó többnyire esetragos alakjával vagy névutóval és a gyakran birtokos személyraggal ellátott birtokszóval fejezik ki. Különbség mutatkozik abban, hogyan jelölik meg a nyelvek a birtokost. A finnugri, a mordvin, a cseremiszi és a szamojéd használja rendszeresen habitív szerkezetekben az uráli alapnyelvi *n genitivus és/vagy *n dativus folytatóit erre a célra; a magyar a lativusi névutói eredetű *-nak/-nek* dativust kezdte el alkalmazni e célból, a finnugri – a kurlandi lív kivételével – (másodlagos megoldásként) az allativust, az adessivust és az ablativust, a lapp a locativust, a permi az adessivust és az ablativust, a szelkup locativusi névutót. A birtokszó a finnugri-lapp nyelvcsoporthoz soha sem vesz fel birtokos személyjelet, míg a magyarban mindig; a többi nyelvben mindkét megoldás lehetséges, legfeljebb valamelyikük dominánssá számíthat. Az állítmány legtöbbször ki van téve, sorrendi helye azonban nincs rögzítve minden nyelvben és minden kontextusban. Így az uráli habitív szerkezet sémája: „Nomen-Ø/Gen/Adv/Postp + Nomen-Ø/Px (+ 'van')”.

A habitív és a birtokos jelzős szerkezet alaktani megformáltsága rokonságot mutat, ezért bemutatom táblázatosan, miképpen van megformálva a birtokos e két szerkezetben:

	a habitív szerkezetben	a birtokos jelzős szerkezetben
finnugri	/ elemű esetragok, genitivus	genitivus
lapp	statikus localisi esetek	genitivus
mordvin	genitivus	genitivus

* A VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszuson, Budapesten 2004. augusztus 30-án elhangzott előadás kissé módosított szövege.

cseremisz	genitívus	nominatívus, genitívus
permi	/ elemű esetragok, nominatívus	/ elemű esetragok, nominatívus
obi-ugor	nominatívus, locatívus, névutó	nominatívus, locatívus
magyar	dativus (> genitívus)	nominatívus, datívus (> genitívus)
északi szamojéd	nominatívus, genitívus	genitívus
déli szamojéd	nominatívus, genitívus, névutó	genitívus

(Megjegyzem, hogy a magyar *-nak/-nek* datívusi és genitívusi besorolását illetően nincs teljes egyetértés a szakirodalomban, vö. pl. KOROMPAY, A névszóragozás. In: TNYt. 1: 301–2 és KIEFER, A ragozás. In: Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Szerk. KIEFER FERENC. Bp., 577–8.)

A habitív szerkezetben az igei állítmányon és az alanyon (vagyis a birtokszón) kívül legtöbbször jelen van a birtokos is. Ha a birtokszóhoz birtokos személyjel csatlakozik – ami a finnségi-lapp nyelvcsoporthoz eltekintve közönséges –, akkor a személyes névmási birtokost a birtokos személyjel képviseli, és ilyenkor a névmás kitétele nem kötelező. Az explicit módon kifejezett birtokos a finnségiben datívusra visszamenő genitívusban áll; ugyancsak a finnségiben és a lappban a birtokos localisi esetben van, a birtokszón nincs személyjel (e csoporton belül a kurlandi lív és a déli lapp kivételt képeznek, az előbbiben a birtokos *n* ragot kap, a déli lappban genitívusragot); a volgai és a permi nyelvekben a birtokszón nem feltétlenül van birtokos személyjel, de a birtokosnak ekkor esetragosnak kell lennie; az obi-ugor nyelvek, amelyeknek nincs genitívusuk, nominatívust használnak.

Példák a fentiekre: fi. *minu-n on nälkä-Ø* ~ *minu-lla on nälkä-Ø* 'éhes vagyok', *minu-lla on lapsi-Ø* 'ich habe ein Kind', lív K *izā-n um tidār-Ø* 'der Mann hat eine Tochter', lp. N *makkár beatnagat-Ø du-s leat?* 'milyen kutyáid vannak?', *mu-s dat gal leat buoret beatnagat-Ø* 'nekem bizony jó kutyáim vannak', *mu-st læ manna-Ø* 'ich habe ein Kind', lp. S *muw* [Gen.] *mana-Ø* 'ich habe ein Kind', md. *erza-n uli suk-azo* 'ein Erzane hat einen Hund', cser. [nun-ən] *ikšōwš-št uke* 'sie haben kein Kind', *mən-ən u küiyā-Ø ulš* 'ich habe ein neues Buch', votj. [men-am] *nj-e van* 'ich habe eine Tochter', zürj. *joma-len pi-šs abu* 'der Zauberer hat keinen Sohn' ~ *nj-len em kujim pi-Ø* 'sie haben drei Söhne', osztj. Vj *mā-Ø wdy-am ěntim* 'ich habe kein Geld' ~ *měn-nə wdy-Ø ěntim* 'ich habe kein Geld', Kr. *χuj pēηətnə wdy ut* 'miehellā on rahoja; bei dem Mann ist Geld', vog. TJ *nājār-Ø pūw-ī ālās* 'der Kaiser hatte einen Sohn', *pūw-ān āl* 'sie haben einen Sohn', Tā *jūkā pält āwītī āls* 'die Frau hatte eine Tochter' ('bei der Frau war ihre Tochter'; WV 3: 198, 257), m. *lov-am van, az apá-nak ház-a van* ~ *az apá-nak nincs ház-a*.

B) A datívus birtokosjelölő funkciójának ösisége mellett szól, hogy az uráli nyelvek közül többen is az **n* datívusrag használatos e szerepben, illetve újabb kori datívusragokkal alakult szerkezetek is ismertek. Pl. cser. *kuruk-lan üšək ulo* 'a hegynek árnyéka van', *kuku-lan šədaηəm būdals(-at) ulo* 'a kakukknak búzavetője van'. A magyarban is hasonló a helyzet. A datívusnak a birtokviszony kifejezésére való alkalmasságát a magyar legközelebbi rokonai, az osztják és a vogul is egyértelműen igazolják. E nyelvekben a személyes névmás datívusának birtokos névmásként egyes számú birtok esetén van szerepe a birtokos jelölésében; igaz, nem a habitív és nem a birtokos jelzős szerkezetben, hanem állítmányként (és talán bővítményként is, miként a magyar az *enyém, tiéd* stb. birtokos névmásoknak). Például: a) Osztj. É *манэм* 'nekem; enyém': *тали ма шукем! – антэ, манэм!* 'Это моя крошка! – Нет, моя!'; b) Osztj. Kaz *наηen* 'neked; tiéd', *луvel* 'neki; övé': *tam laηki muj n. muj t.* 'эта белка или твоя, или его?'; c) Osztj. Kaz *mānem* 'nekem; enyém', *māηew* 'nekünk; miénk': *χōj pūtjilka?* – *mānem.* – *māηew.* 'Kinek az üvege? – Az enyém. – A miénk.'; d) A vogulban ugyancsak a személyes névmások datívusi-latívusi alakja szerepel birtokos névmásként. vö. É *ānəm* 'engem; nekem; enyém', *tawe* 'őt; neki; övé', *mēmēm* 'minket; nekünk; miénk (du. 1)', *mānaw* 'minket; nekünk; miénk (pl. 1)'; *nēpək ā.* 'бумага моя', *pisal' t.* 'ружье его', *koləy m.* 'дома (дв.) наши (дв.)', *sālit m.* 'олени наши'. Ezt a szerkezetet jól érzé-

kelteti a következő déli vogul példa is: TJ *ām(ān) waŋkā kirt kālōŋ kāsām ā sows* 'ich hatte keine Lust. in dem Brunnen zu sterben', 'mir kam [eigtl. wurde] nicht meine Lust ... zu sterben'. A mondat kétféleképpen értelmezhető attól függően, hogy nominatívusi vagy datívusi névmás van-e benne: 'nem volt (én) kedvem...' és 'nekem nem volt kedvem...'.
 C) Amint az eddigiekből kiderült, a mai uráli nyelvi habitív szerkezetekben a birtokos gyakran valamilyen localisi (eredetű) esetragot kap, nem ritkán datívusit: a datívus és a latívus egyebek közt egyes indogermán nyelvekben is ismert (ugyanaz a helyzet a birtokos jelzős szerkezetek esetében is). Eredetileg az indogermán nyelvekben, illetve ősökben sem volt 'birtokol' ige, hanem a birtokost jelölő névszó datívusával és a 'van' igével alkották meg a habitív szerkezetet (Т. В. ГАМКРЕЛИДЗЕ – В. В. ИВАНОВ, Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. Тбилиси, 1984. 288–9, további irodalommal). Ha a latinban a birtok van hangsúlyozva, a mondat állítmánya a 'van' ige valamely fínit alakja, a birtokos pedig datívusban (datívus possessívus) áll, pl. *mihi liber est* 'nekem könyvem van', ha viszont a birtokos van hangsúlyozva, akkor a genitívus (possessívus) használatos, pl. *patris est domus* 'az apáé a ház'. WILHELM HAVERS (Untersuchungen zur Kasussyntax der indogermanischen Sprachen. Untersuchungen zur indogermanischen Sprach- und Kulturwissenschaft 3. Straßburg, 1911. 319 és jegyzet) szerint ez a „datívus sympatheticus”, amely mind a habitív, mind a birtokos jelzős szerkezetekben előfordul egyes indogermán nyelvekben, a szanszkritban, és az ógörögben a névmásokra, főleg a személyes névmásokra korlátozódik, de a latin népnyelvben, a germánban és a balti-szláv nyelvekben a főnévre is áttért, illetve a románban, az albánban, a bolgárban és az újjörögben a genitívus és a datívus egybe is esett (miként a mi nyelvcsaládunk finn-ségi és volgai csoportjában is). Pl. n. nyj. *er ist ein Vetter zu mir, wem sein Hut* 'wessen Hut', n. *dem Vater sein Sohn ~ des Vaters sein Sohn*, hl. *de vader zijn zoon* 'id.', ang. *server to his master*, óang. *him on þet heafod* 'to-him on the head (= on his head)', fr. *ce livre est à moi, le cheval à mon père*, ol. *describer fondo a tutto l'universo* 'leírni a világ lényegét', or. *ему шесть лет, доктор ему осмотрел горло*, lett *kas tev ir?* 'ki/mi van neked?'. Tehát a finnugor nyelvekben található datívus possessívus nem számít egyedi jelenségnek.

D) A datívusszal vagy locatívusi prepozíciós/posztpozíciós szerkezettel kifejezett habitív és birtokos jelzős szerkezet eredetével kapcsolatban finnugor–indogermán viszonylatban egymással homlokegyenest ellentétes vélemények láttak napvilágot a szakirodalomban, ezeket itt minden kommentár sorolom fel:

a) A lett és az orosz szerkezet történeti háttérben némelyek finnugor substratumot vagy adstratumot sejtene, mások viszont tagadják ezt, sőt van aki felteszi a kérdést, vajon a finnségi szerkezet (fi. *minulla on...*) nem orosz eredetű-e.

b) A lív datívus funkcióját illetően esetleg lett hatással lehet számolni.

c) Mivel az osztjákban a személyes névmás locatívusa használható a birtokos kifejezésére, ebben feltehetően orosz befolyás mutatkozik.

d) A vogul névutós szerkezetet illetően is találkoztam hasonló nézettel.

e) Orosz befolyás lehet a szelkup szerkezet esetében is a névutós szintagma, eszerint a szelkup a régebbi 'mein Rentier ist' szerkezetet az orosz *у меня*-nak megfelelő elemmel egészítette ki, de a birtokos személyjelet megtartotta.

f) Egy szerző szerint a magyar datívus possessívus az „európai” nyelvekkel való konvergencia eredménye, de ugyanazon dolgozatában azt is állítja, hogy a magyar „lemásolta” a szomszédos nyelvek ezen szerkezetét.

Ismereteim szerint a datívus possessívusi funkció kialakulását a magyar történeti nyelvészetben megnyugtatóan tisztázták, s ez mutatis mutandis érvényes a távoli korok eseményeire is, vagyis nem kell obskúrus kapcsolatokat gyanítani az uráli és az indogermán szerkezetek kialakulásában.

A locatívusragos vagy locatívusi névutós névszó eredetileg nem a birtokosnak, hanem a birtokszó által jelölt denotatum hollétének a kifejezésére szolgálhatott, amint ez még ma is érzékel-

hető – például a fi. *meillä on vieraita* 'nekünk vendégeink vannak' ~ 'vendégek vannak nálunk' mondatban –, s ez amellet szól, hogy az ilyen szerkezetek is természetes, spontán módon jöttek létre.

3. Nagyon röviden tisztáznom kell, mi értendő az *izafetszerkezet* terminuson, mert tudtommal nem közismert fogalomról van szó (vö. В. П. ЯРЦЕВА отв. ред., Лингвистический энциклопедический словарь. Москва, 1990. 172). Mivel nyelvcsaládunkban a török nyelvekbeli viszonyokra hivatkozva operálnak ezzel a fogalommal, én is elsősorban azokra a meghatározásokra voltam tekintettel, amelyek főleg a török nyelvek viszonyait tárgyalva értelmezik. Az általam elérhető, a kérdésre vonatkozó szűkös turkológiai szakirodalomból és az uralisztikai állásfoglalásokból az látható, hogy az a főnévi birtokos jelzős szerkezet minősül izafetnek, amelyben (legalább) a birtokszón tükröződik a birtokviszony, jelölője pedig birtokos személyjel, tehát pl. m. *a ház teteje*, *a ház-nak a tete-je*. Az izafet tehát a birtokos jelzős szerkezetek egyike, amelyekből az uráli nyelvek összesen négyet ismernek. Ezek a következők:

1. Morfológiailag a szerkezet egyik tagján sincs jelölve a birtokviszony (ez tehát jelöletlen, vagyis nem izafet); ide gyakran a szóösszetételek és összetételszerű szókapcsolatok tartoznak, pl. m. *ház-tető*; md. *utom kenkē* 'дверь амбара (букв.: амбар-дверь)'; cser. *pünzö wujā-što* 'a hegy tetején'; votj. *škola sad* 'школьный сад'; zürj. *pīzan dgra* 'скатерть; салфетка'; osztj. *Vj ni potinika* 'a nő cipője'; vog. *puŋk-sow* 'fejbőr'; szelk. *pōt pīru* 'высота дерева', vagyis: „Nomen-Ø + Nomen-Ø”.

2. Csak a birtokos jelzőn van birtokviszonyt kifejező morféma (ez sem izafet, hiszen a jelzett szó nem mutatja a birtokviszonyt), pl. fi. *talo-n katto* 'a ház teteje'; cser. *kuyiž-än ədər-Ø* 'a király lánya'; osztj. Tra *tāras-nə jēŋk-Ø-a* 'a tenger vizébe'; jur. *pā-ʔ hadeʔ-Ø* 'смола дерева'; jen. *abā-n pag-e* 'паница моей старшей сестры', vagyis: „Nomen-Cx + Nomen-O”.

3. Csak a birtokszón van jelölve a birtokviszony, mégpedig birtokos személyjellel (tehát izafet, hiszen a jelzett szón van a szintagma elemei közti viszonyt kifejező morféma), pl. m. *a ház-Ø tete-je*; osztj. *Vj rāi-Ø əy-əl* 'az öregember feje'; vog. *É lū-Ø puŋk-e* 'a ló feje'; zürj. *kat'e-Ø žugj-as* 'in Kätchens Schlinge', vagyis: „Nomen-Ø + Nomen-Px”.

4. Mind a birtokos jelzőn, mind a jelzett szón van birtokviszonyt kifejező morféma (vagyis izafet, hiszen a jelzett szón van a szintagma elemei közti viszonyt kifejező morféma), pl. m. *a ház-nak a tete-je*; cser. *kuyiž-än ədər-žə* 'a király lánya'; votj. *kolhoz-len mužjem-ez* 'земля колхозная'; osztj. DN *tāras-nat wāχ-ət* 'das Geld des Kaufmannes'; jur. *há-kan megi-da* 'упряжные олени моего старшего брата (букв. брата-моего упряжные-его)'; jen. *kedər-* 'koba-đa' 'шкура дикого оленя', vagyis: „Nomen-Cx + Nomen-Px”.

A) BERECZKI GÁBOR (MSFOu. 185: 65, NyK. 1984: 308), aki a legtöbbet foglalkozott e kérdéssel, a volgai és a permi nyelveket, valamint a magyart említi olyanként, amelyek alkalmazzák az izafet szerkesztésmódot, s megjegyzi, hogy a magyar kivételével e nyelvek az eredeti finnugor, tehát a birtokos személyjel nélküli szerkezetet is ismerik. SIMONYINAK (A jelzők mondattana. Bp., 1914. 139) arról is volt tudomása, hogy e szerkezet előfordul a vogulban és az osztjákban is, s ezzel lényegében helyesnek minősül a problémát elsőként megvizsgált BEKE (Keleti Szemle 15. 1914–5: 21) felismerése, hogy az izafet, ha nem is általános jelleggel, de a finnségi és a lapp kivételével a finnugor nyelvek mindegyikében ismert.

B) Kuriuzómként meg kell említenem, hogy (az európai indogermán nyelvek közül) a germánban és az újlatinban sem teljesen ismeretlen az uráli és az altaji nyelvek izafetszerkezetére emlékeztető possessiv szintagma. Az általam áttanulmányozott szakirodalom mindössze két ilyen indogermán nyelvsoportról tud, pl. n. *wem sein Hut* 'wessen Hut', *dem Vater sein Haus* ~ *des Vaters sein Haus* ~ hl. *de vader zijn huis*, ol. *della mia sopravvesta il suo colore* 'a köntösömnek az ő színe'. A germánban a szintagma első helyét elfoglaló birtokos topikalizálva van (PAOLO RAMAT, The Germanic possessive type *dem Vater sein Haus*. In: Linguistics across Historical and Geographical Boundaries. Honour of Jacek Fisiak on the Occasion of his Fiftieth Birthday. Ed. DIETER KASTOVSKY – ALEKSANDER SZWEDEK. Volume 1. Linguistic Theory and Historical Lin-

guistics. Trends in Linguistics. Studies and Monographs 32. Berlin–New York–Amsterdam, 1986. 587), és a birtokos legtöbbszörre (legalább történetileg) dativusban van, az olaszban pedig genitívusi a forma (*della*) használatos, s a birtokszó mindhárom idézett nyelvben 3. személyű birtokos névmási jelzővel van ellátva. Tehát pontosan megfelelnek az uráli nyelvek izafetszerkezeteinek, azzal a különbséggel, hogy nem birtokos személyjellel, hanem birtokos névmással utalnak vissza a birtokosra.

C) Az izafetszerkezet kialakulásának nincs ugyan nagy irodalma, de mégis legalább háromféle nézetre bukkanhatunk benne. Vannak, akik alapnyelvi eredetüként valószínűsítik (HAJDÚ PÉTER, Die uralischen Sprachen. In: Die uralischen Sprachen und Literaturen. Szerk. HAJDÚ PÉTER – DOMOKOS PÉTER. Budapest–Hamburg. 1987. 222–3, ehhez még vö. BENKŐ LORÁND, Über die Bezeichnung des ungarischen Possessivattributs. In: Festschrift für Wolfgang Schlachter zum 70. Geburtstag. Hrsg. CH. GLÄSER – PUSZTAY J. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 12. Wiesbaden, 1979. 57, MNy. 1989: 24–5), mások a török nyelvekkel kialakult kapcsolatokra vezetnek vissza legalábbis a volgai és a permi nyelvcsoporthoz, valamint a magyarban (BEKE: Keleti Szemle 15. 1914–5: 21–7, BEREZKI, A Volga–Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: Areális nyelvészeti tanulmányok. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp., 1983. 214, RÉDEI, [Diskussionsbeitrag] In: Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975. Szerk. ORTUTAY GYULA Pars II. Budapest. 86), FOKOS (Nyr. 1939: 16) viszont belső fejleménynek tekintette. A szamojédra vonatkozóan nem tudok eredetmagyarázati kísérletekről. Az ugor nyelvek azért alakíthatók ki az izafetszerkezetet, mert az uráli-finnugor alapnyelvből örökölt genitívus eltűnt, és bizonyos esetekben szükség volt a birtokos szerkezetekben a grammatikai viszony tükröztesére, a birtokos kiemelésére, topikalizálására, és genitívus híján esetraggal nem volt egyértelművé tehető, hogy két névszó birtokos szerkezetet alkotott. Ilyen esetben az ugor nyelvek a birtokszóhoz járuló E/3. birtokos személyjellel, amely topikalizálja a birtokost, tették és tehetik egyértelművé a szerkezet tagjai közti szintaktikai viszonyt; a személyjel használata a magyarban általánosult, pl. *(a) fiú láb-a*, míg az obi-ugorban megmaradt alkalmi, topikalizáló funkciójában. Ezt elősegíthette a személyes névmási birtokos jelzős szerkezet analógiája is, amint FOKOS írta: „Az ő háza féle szerkezetek mintájára alakultak... az *apám háza* féle szerkezetek” (i. h.). Ezen finnugor (volgai, permi, ugor) nyelvek izafetszerkezetét BEKE (i. h.) a volgai török nyelvek hatásával magyarázza, BEREZKI is ezt tette a permi és a volgai nyelvek vonatkozásában, míg a magyar esetében valamilyen lehetségesnek vélte azt is, hogy ez „belső fejlődés eredménye is lehet” (BEREZKI: MSFOu. 185: 65). A permi és a volgai nyelvekben is jelentkezhet választhatóan a birtokos személyjel. Mivel a magyarban kötelező a birtokos személyjel kitétele, mondhatni, következetesebb a török nyelveknél a birtokos ilyen kifejezésében, vagyis a magyar az ideális izafetes nyelv. Az is az uráli nyelvek spontán fejleménye mellett szól, hogy nem mindegyikük él vagy ezer éve török nyelvek szoros szomszédságában (a magyar esetében ez történelmi távlatból tekintve különben is csak villanásnyi epizód volt). FOKOSSAL, HAJDÚVAL és BENKŐVEL együtt úgy vélem, hogy belső szükségszerűség járulhatott hozzá az izafetizmus kialakulásához vagy megőrzéséhez. A finnugor nyelvek egy részében jelentkező izafetszerkezet török eredete mellett az érvként az szolgál, hogy a törökséggel kapcsolatba nem került finnségi és lapp nem ismeri. Így persze – ha nem fogadom el a török hatással ebben is megnyilvánuló állítólagos szerepét – arra a kérdésre is választ kellene találnom, miért nem találkozunk vele a család legnagyobb nyelvben. A finnségiben és a lappban nem következett be az ily módon való topikalizálás, bár kétségtelenül bekövetkezhetett volna, ehelyett – legalábbis a finnben – a genitívusragos birtokos nagyobb nyomatékot kap. Ennek magyarázatát én a genitívusrag megőrzésében vélem felfedezni, amely körülmény elégséges, de nem szükségszerű oka annak, hogy e szerkezet a legnagyobb csoportban ismeretlen. A többi uráli nyelvben sem teljesen általános az izafetszerkezet, az egyetlen kivétel a magyar, de éppen ez az az uráli nyelv, amely a legrövidebb ideig volt kapcsolatban török nyelvű népekkel. Akár uráli alapnyelvi eredetű az izafetszerkezet, akár az egyes nyelvcsoporthoz vagy nyelvek önálló életében jelent meg, merő

véletlennék nem merném minősíteni, hogy éppen ezekben a nyelvekben ismeretes, mégpedig azért nem. mert az intenzív törökségi kapcsolatok stimulálóan hathattak vagy az eredeti izafetszerkezet megőrzésére, vagy a belső szükségszerűség által kiváltott fejlődési tendencia megerősödésére. Tehát nem utasítom el az uráli–törökségi kapcsolatok, kétnyelvűség esetleges szerepét. de egyáltalán nem látom döntőnek sem. Ebből a szempontból az is figyelmet érdemel, hogy olyan európai indogermán nyelvekben is találkozunk izafetnek minősíthető szerkezettel, amelyeknek nem voltak török kapcsolataik. Ergo: az uráli nyelvek izafetszerkezete belső változások eredménye lehet, nem pedig idegen minta átvétele.

4. Mind a habitív, mind az izafetszerkezet idegen hatástól függetlenül jöhetett létre az uráli nyelvekben, de az intenzív uráli–törökségi nyelvi kapcsolatokban részt vevő uráli nyelvekben az idegen hatásnak szerepe lehetett az izafet megmaradásában.

HONTI LÁSZLÓ

Feltevések és magyarázatok *j* végű Árpád-kori tulajdonneveinkről

1. „A *Pokaj* helynév eredete és az ómagyar kori *-j ~ -aj/-ej* helynévképző” című dolgozatom (MNy. 2004: 75–9) megjelenése után BENKŐ LORÁND többször tudomásomra hozta, hogy a cikkben leírtakhoz megjegyzéseket kíván fűzni. Válaszom minden esetben az volt, ami most is: megtiszteltetés számomra, ha BENKŐ LORÁND figyelemre méltatja írásomat. Engedtessek meg, hogy bíráló megjegyzéseire (Az ómagyar *-j, -aj/-ej* helységnevképző: MNy. 2004: 406–19; a továbbiakban: BENKŐ i. m.) válaszoljak, és a felvetett kérdésekhez néhány újabb adattal is szolgáljak.

BENKŐ LORÁND többször szónak tette, hogy dolgozatomban „jórészt kifejtés nélkül, csupán summázatként” megpendíték „néhány olyan tézist, amely a történeti névkutatás általánosabb kérdéseibe vág” (i. m. 415). A stílusomat, kritikusom szerint „sommás megjegyzéseimet” részben magyarázhatja, hogy idegenkedem az utóbbi időkben szokássá vált túlírt, terjengős, nehezen követhető és ismétlésektől sem mentes tanulmányoktól. Ezért igyekeztem – talán túlzottan is – arra irányult, hogy véleményemet ne körmönfontan és hosszasan, hanem egyszerűen, lehetőleg világosan, rövid mondatokban, „sommásan” közöljem.

2. Emlékeztetőül: BENKŐ „*Tokaj* és kapcsolt nevei” című tanulmányában (In: Nyíri Antal kilencvenéves. Szerk. BÜKY LÁSZLÓ. Szeged, 1997. 29–36; *Himesudvar – Kőrév – Tokaj*. In: Uő., *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp., 1998. 162–8) elvetette a *Tokaj* helynév korábbi, török etimológiáját és benne vagy az ismeretlen eredetű *tok* ’burok, tartó’, vagy a bizonytalan eredetű, talán török *tok* ’halfajta’, esetleg a szláv eredetű *toka* köznévből alakult *Tocu, Tok, Thoka, Tuka* Árpád-kori személynév valamelyikét vélte, mely a *-j, -aj/-ej* formánssal alakult *Tokaj*-já, és ez a formáns azonos a birtokjellel. Jóllehet volt *Tukay* személynév (VR. 229; GYÖRFFY I: 813), BENKŐ szerint a helynév „aligha pusztán személynévből lett”, ezért a birtokjel „nagy valószínűséggel helynévképző szerepű”, tehát a „*Tokaj* helységneveink végződése ugyanolyan funkciójú, mint az *-i* helynévképző”. Ebből BENKŐ szerint egy általánosabb magyar nyelvtörténeti tanulság is levonható: „helynévképzőink sorában a *-j, -aj/-ej*-jel is okvetlenül számolnunk kell.” (i. m. 35).

Fent említett írásomban kifogásoltam a *Tokaj* személynévnek (tkp. találgatásra szorítókozó) ’hal’, ’doboz, tok’, esetleg ’toka’, azaz különböző eredetű és jelentésű közszavakból való teljesen bizonytalan levezetését – „amit két-három nyelvből is lehet magyarázni, annak valójában nincs elfogadható magyarázata” –, és idéztem néhány *j* végű Árpád-kori szláv eredetű személynevet, melyek közül nem egy helynevek alapjául is szolgált. E példákkal fel akartam hívni a figyelmet az elkerülendő tévedésekre, arra, hogy ha valaki nem ismeri a helynév eredetét vagy a névben nem

ismeri fel az idegen (szláv, német) eredetű *j* végű (képzős) személynevet, akkor a BENKŐ-féle teóriát követve a helynevet egyszerűen besorolja az ómagyar *-j*, *-aj/-ej* helynévképzős helynevek közé. Ezért írtam: „ha a név eredetét nem ismerjük, akkor nem lehet (nem szabad) végződéséről véleményt nyilvánítani, főleg nem célszerű a végződésében mindenáron egy magyar formánst felfedezni” (FEHÉRTÓI i. m. 79).

BENKŐ LORÁND írásomra adott válaszában a *Tokaj* helynévnek általam kifogásolt magyarázatával kapcsolatban csupán a következő megjegyzést tette: „a *Tokaj* etimonját nem tartom annyira fontos ügynek, hogy miatta rögvest tollat kellene ragadnom. Különbem sem találtam még rá a bölcsek kövére – nyilván már nem is fogok –, lehet, hogy *Tokaj*-etimonom sem helytálló” (i. m. 407).

BENKŐ viszont megfogalmazta a lényegét, az alapelvet, amely az egész kérdéskört, vagyis a köztem és BENKŐ között felmerült véleménykülönbséget is tisztázhatná. BENKŐ szerint a magyar *-j*, *-aj/-ej* helynévképző „többféle formában is realizálódott”, és az *-aj/-ej* változat mindig megjelenik a névadatokban, és „hasonló alakú szláv névvégzésekkel is ez vethető össze legjobban” (i. m. 407; kiemelés tőlem – F. K.). A továbbiakban BENKŐ a FNESz. névmagyarázataira támaszkodva a *j* végű helyneveket a személynevekből és köznevekből alakultak csoportjára osztotta (i. m. 408–9). Majd szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy a „FNESz. természetesen még számos olyan *-aj/-ej* végű helységnevet tartalmaz címszóként, amely nem illik bele mostani problémakörünkbe ... maguk a személynevek nem magyar, hanem idegen eredetűek. többnyire szláv (*Belzsej*, *Muzsaj*, *Völcese* stb.) vagy török (*Tabaj*, *Tokaj*, *Tomaj* stb.) minősítést kaptak” (i. m. 409). BENKŐnek e helytálló nézetét lehetne iránytűként használni az ómagyar *-j*, *-aj/-ej* helységnevképző kutatásában. Ám ehhez fel kell tudni ismerni és külön tárgyalni a bizonyítottan ómagyar helynévképzős helyneveket és az idegen eredetű *j* végű (képzős) személynevekből alakult helyneveket, valamint a bizonytalan vagy ismeretlen eredetű *j* végű helyneveket. A felvázolt és célszerű kutatási irányhoz azonban elengedhetetlen a helynevek eredetének ismerete.

BENKŐ nyolc oldalon foglalkozik az ómagyar (ill. ősmagyar) *-j*, *-aj/-ej* helységnevképző kialakulásával, „alaki és funkcionális problematikájával”. Tanulmányában nem él „sommás” megjegyzésekkel, a kérdés minden részletét alaposan, aprólékos gondnal vizsgálja. A felvetett kérdés tárgyalásának némely részletét nem volt könnyű követni, zavart az Árpád-kori helynévi adatok – betűhív közlése helyett – mai ejtésű közzététele és több helyen megfigyelhető elírása. Múltánytalan lenne BENKŐnek felróni a pontatlan (talán gépelési hibából adódó) adatközléseket vagy az azonos alakú helynevek felcserélését. A fő kérdés ugyanis jelen esetben az: hogyan, mely helynévi adatok alapján lehet minden kétséget kizáróan bizonyítani az „ómagyar *-aj/-ej* helynévképző” meglétét?

3. BENKŐ az *-aj/-ej* helységnevképző bemutatására alkalmasnak találta FNESz. „vonatkozó anyagát ... ahol a kérdéskörre egyrészt szép számú példa sorakozik etimológiai minősítésekkel, első adatokkal, szakirodalmi összeállítással felvértezve... A példatárba csak olyan helynevek kerültek ... amelyek szótári címszavukban is *aj* vagy *ej* végződésűek ... vagy történeti adataiban ott található az *-aj/-ej* képzőalak”. BENKŐ a FNESz.-ből kiírt helyneveket magyarázatuk alapján csoportosította. Majd megállapította, hogy a kapott kép „ellentmondásosnak tűnik ... mindamellett tanulságos” (i. m. 408–9).

Végül is a FNESz.-ből idézett adatok alapján nem lehet egyértelműen megállapítani a korai *aj/ej* végű helynévi alakok kialakulásának okát. BENKŐ úgy véli, hogy az *-aj/-ej* helységnevképzővel alakult *Apaj*, *Gyulaj*, *Gelej*, *Kemej*, *Monaj*, *Pataj*, *Tilaj*, *Uraj* stb. nevekben az *-aj/-ej* képzőalak „-j-ként is hamar realizálódott és *a/e* végű (*-a/-e* kicsinyítő képzős) alapnevekhez *e* formában csatlakozott: *Aba* > *Abaj*, *Gyula* > *Gyulaj* stb.” (i. m. 412). Bizonyára így is alakulhatott némely *e* típusba tartozó helynév, azonban a számos Árpád-kori *j* végű, főleg szláv (*Beccey* > *Becse*, *Berivoj* > *Börvely*, *Buduaj*, *Budivoj* > *Bodvaj*, *Budigoj* > *Bödöge*, *Cselej*, *Thimotheus* > *Chymothey* ~ *Chemothoy* > *Csömöte*, *Vlastej* > *Lásztaj*, *Milej*, *Mladej* > *Maladé*, *Pokaj*, *Trvaj* > *Torvaj*, *Zokol*

> Szakoly, Vazil > Vászoly, Vulchey > Völcssej stb.), német (Ziegel > Cégely) és török (Culcey > Kölcese) eredetű személynév is igen erős analógiás hatást gyakorolhatott azokra az Árpád-kori személynévekre, illetőleg helynevekre, amelyekben eredetük szerint nem volt meg a névvégi *j* hang. Az Árpád-kori személynévtárban mintegy 170 *aj/ej* végű – különféle eredetű – személynévi alakulat található, ezért e névtípust BENKŐvel ellentétben nem tartom ritkának.

BENKŐ szerint az „ösmagyarból hozott *-aj/-ej* képzőalak ... a helységnevek tekintélyes részében kizárólagosságra is került és jött el így máig: l. pl. 1252: *Chobay* ... ma is *Csobaj*, Zemplén megye, hasonlóan mindig *Apaj, Gyulaj, Gelej, Kemej, Monaj, Pataj, Tilaj, Uraj* stb.” (i. m. 412). BENKŐ nem említi a Nyitra megyei *Csabaj (Cabaj)* helynevet. E helynév első adata: *1113: *Scobol*, majd 1247: *Choboy ~ Chobay*, 1285: *Chobay* stb. (GYÖRFFY 4: 363). KNEZSA a Nyitra megyei *Csabaj* helynevet a XII. századi *Scobol* változata alapján a szláv eredetű *Sobol* személynévből magyarázta, „amely a 'coboly' jelentésű *sobol* szóból való” (Helynév- és családnév vizsgálatok. Bp., 2003. 219; vö. FNESz. *Cabaj* a.). A BENKŐTől idézett Zemplén megyei *Csobaj* helynévnek eddig nem került elő XII. századi előzménye, viszont a XIII. században a Nyitra megyei *Csabaj ~ Cabaj* helynévvel azonos alakban fordul elő. Jogosnak tartom tehát a kérdést: célszerű-e a Zemplén megyei *Csobaj* helynévben egy „ösmagyar” *-aj/-ej* helynévképzőt látni? Talán a Zemplén megyei *Csobaj* helynév is – hasonlóan a Nyitra megyei *Csabaj*hoz – a szláv *Sobol* személynévből alakult (de l. az 4. pont alatt).

A Nyitra megyei *Csabaj ~ Cabaj* (< *Sobol*) helynév KNEZSA-féle etimonja egyúttal nemcsak egy újabb magyarázati lehetőséggel szolgál: azaz lehetséges a szóvégi *l* palatalizációja (> *ly > j*), egy *l* végű alapnévből *j* végű helynév kialakulása. Ennél fontosabb azonban: a Nyitra megyei *Csabaj* helynévnek e feltételezett XII. századi *Scobol* előzménye felhívja a figyelmet helyneveink helyes magyarázatának kialakításában a korai adatokra, illetőleg azok hiányára. Hiszen nyilvánvaló, hogy a XIII. század közepéről vagy még későbbi időkből származó, esetleg csak CSÁNKI kötetéből ismert névalakulatoknak voltak korábbi, előttünk ismeretlen, de a helyes névmagyarázatokhoz elengedhetetlenül szükséges előzményei.

Eddig érvényes magyarázatok szerint az *Apaj* (1291: *Opoy*) helynév alapja az *Opoi* személynév, mely a személynévként használt magyar *apa* főnévből kicsinyítő-becező funkciójú *-j* képzővel alakult (vö. FNESz.). Ezzel szemben BENKŐ a személynév végződését ösmagyar *-aj/-ej* helynévképzőnek véli (l. fent). E magyarázatokat egyrészt nem igazolja az, hogy az *Opoy* személynév 1213-tól a század végéig a zártabb *o*-val kezdődik, míg a nyíltabb hangzású *Apoy ~ Apay* nevek csak 1290-től kerültek elő adatok, valamint a Valkó megyei *Opoj ~ Opojevcs ~ Opojfalva* (+1275: *Possessio Opoy et Alexandri*; EngelValkó: *Opoj*; vö. CSÁNKI 2: 339) és a Pozsony megyei *Opoj* (1266: in comitatu Poseniensi ... terra *Opoy* et Jacoby filij Voynus jobagionis Castri Poseniensis: ÁÚO. 8: 158–9; 1278: *Opoy*: Urk Burg. 2: 121) helynevekben is megmaradt az eredeti, zártabb *o*. Egyébként a legtöbb személynévi adatunk a Gút-Keled nemzetség *Opoy* nevű tagjaira vonatkozik. I. Opoy testvére Dragun volt, és a tótországi báni hivatal az „Apaj-ág” tagjai között mintegy kézzel a kézre járt. I. Opoy, Dragun és I. Miklós utódai Körös megyében birtokoltak (Karácsonyi: MNemz. 507–9). Mivel az *Opoy* személynévek és helynevek korai alakjai mind *o*-val kezdődnek és nem *a*-val, viszont a meglehetősen nagyszámú *apa* személynévek már egészen korai, XII. századi alakjait is *a*-val írták, ezért valószínű, hogy az eredeti *Opoy* névalak is *o*-val kezdődött, azaz jövevénynév volt (vö. BÁRCZI, Magyar hangtörténet. Bp., 1958. 44). Vagyis lehetséges, hogy az Árpád-kori *Opoy* személynév a szláv eredetű *Opoj* 'opilec, részeges' személynév átvétele (STANISLAV, SlovJuh. 2: 10; SVOBODA 204), és e szláv jövevénynév volt az alapja a Pest megyei *Apaj* helynévnek, tehát nem az *apa* főnév az alapszó és nem az „ösmagyar” *-aj/-ej* helynévképzővel alakult. Továbbá, amint BENKŐ is megjegyzi: a *j* végű helynevek „nyelvtérületünk különböző részein ismétlődnek is” (i. m. 409), ezért feltehető, hogy az Árpád-kori személynévtárban számos (*Opoy* személynévnél lényegesen több) korai adattal képviselt *apa* személynévből is több (akár 3-4) helynév alakulhatott volna „ösmagyar” helynévképzővel, ám erre jelenleg nincs adatunk.

A FNESz. a Vas megyei *Bozzai* (1271: *Bozey*) és a Borsod megyei *Csernely* (1323: *Cherney*) helyneveket szláv eredetű közsőzből vagy személynévből magyarázza. BENKŐ viszont mindkét helynév végződésében az ómagyar *-aj/-ej* helységnévképző mai hivatalos „hiperurbanus” *-i-s*, illetőleg *-ly-os* írásváltozatát látja (i. m. 411). Véleményem szerint (kiegészítve a FNESz. magyarázatát) a Vas megyei *Bozzai* hn.-nek a szláv eredetű (*Bož, Boža*), *Božěj* személynév, a Borsod megyei *Csernely* hn.-nek a szláv eredetű *Černěj* személynév volt az alapja (PROFOUS 1: 137; SVOBODA 73, 126, 167; TASZYCKI, SISS. 1: 238; vö. FNESz. *Bazsi, Bozzai, Csernely*; de l. még a 4. pont alatt).

Itt hivatkoztam cikkemben is idéztem a *Noe ~ Novaj* személynévpárost (vö. Györffy 2: 505) és 1237-ből a Fejér megyei Vaján lakó *Vre ~ Vrey* szabados nevét (ÓMOlv. 90; Györffy 2: 413). Hasonló párosok: 1228-ból *Kesereu ~ Keserey*-re javítva, 1237-ből *Mathey ~ Mathe* (ÓMOlv. 80, 89). E személynévek bizonyítják a nevek egyidejű, mégis különböző ejtés- (vagy írás)változatát. Vagyis az *Uraj* helynév BENKŐ szerint „ordító” etimológiájában (i. m. 407) nem látom kétséget kizáróan bizonyítottnak az ómagyar *-j, -aj/-ej* helynévképzőt, mert a helynév alakulhatott egy (*Urej >*) *Uraj* személynévből is (de l. a 4. pontot).

BENKŐ ómagyar *-j, -aj/-ej* helységnévképzővel alakultnak minősítette még az *Abaj, Becsej, Berej, Csataj, Csekej, Csobaj, Kerej, Pataj, Tepej* helyneveket, és ezek BENKŐ magyarázatában „alapnevek, amelyek ... jellegzetesen ősi alaki felépítésükkel tűnnek ki, és kicsinyítő-becéző képzős családoslásuk [sic!] révén adatok sorával igazolhatók ... [és] már kiinduló alapjuk sem keresendő idegen nyelvek körében” (i. m. 414). Meglátásom szerint egyáltalán nem bizonyított, hogy a *Becse, Bere, Csata, Cseke, Csoba, Pata, Tepe* alapnevek „ősi alaki felépítésük” lennének. Hiszen például a *Becse, Bere, Csata, Cseke* lehet szláv, a *Pata* német, a *Tepe* ismeretlen eredetű. és nem valószínű, hogy például a (*Thepe >*) *Tepe* személynév az „ősmagyar melléknévi igenév” maradványa lenne 'tépő' jelentéssel (vö. EWUng. *tép* alatt, valamint BENKŐ, Ősmagyar folyamatos melléknévi igenévi maradványok az Árpád-kor személynév-anyagában. In: Rédei-Festschrift. Bp., 1992. 57–69).

Egyébként nem véletlen, hogy BENKŐ eme új elmélete igazolásául is a Rédei-Festschriftben megjelent tanulmányára (i. m. 414) hivatkozik. BENKŐ az „ősmagyar” folyamatos melléknévi igenévek keresése közben nem bíbelődött a személynévek eredetének kiderítésével, nem „fűrészte” az etimonokat, tekintetét akkor is kizárólag a nevek végződésére szegezte, ugyanúgy, mint most, az újabb „ősmagyar *-j, -aj/-ej* helységnévképző” elméletében. A jelzett cikkel korábban már foglalkoztam, és az ősmagyar melléknévi igenévek tekintetét *a, e, o* végű Árpád-kori személynévekből kiválogattam néhány névalakulatot, melyek valójában nem ősmagyar melléknévi igenévek, hanem minden bizonnyal idegen eredetű személynévek: *Beche, Becheu, Bosou, Bozou, Budusou, Cheke, Dobulou, Fara, Gure, Machou, Matou, Maza, Moglou, Pota, Pata, Rata, Syma, Terpe, Tilo, Ugra, Visa, Vza* stb. (vö. Árpád-kori személynévek nyelvtörténeti felhasználásáról: Nyr. 1995: 180–9 és RATA, TILO: Nyr. 1999: 67).

4. A továbbiakban felvetek egy eddig nem – a FNESz.-ben sem – említett, de a Kárpát-medence nagyszámú *j* végű helységneveinek kialakulásában meghatározó jelentőségűnek tekinthető szempontot. KISS LAJOS kéziratban maradt munkáit rendezve a következő helynévmagyarázatot találtam: „*Cserépalja*. A Pancsovától északra fekvő helység fontosabb adatai: 1579: *Mali Čirepaja* (Engel: TemMold. 38); 1808: »*Czrepaj* h. *Crepaja* ill.« (Lipszky: Rep. 1: 124); 1882: »*Zrepaja* (*Czrepaja*)« (Ihász: Hnt. 382); 1913: *Cserépalja* (IInt. 463). A *Crepaj(a)* hn. a szerb *Crepaj > Crepaja* hn. átvétele. Ez a *črep > crep* 'cserép' *-aj* képzős származéka. Képzésmódjához l. *Blagaj* hn., *Kosmaj* hn., *Maglaj* hn. (Skok: ETRJ. 1: 16). Az országos helységnévrendezés során a *Crepaja* névalakot *Cserépaljára* magyarosították. (Šmilauer: PŕSITopp. 49). – Vö. *Cserépváralja*.”

KISS LAJOS új helynévmagyarázata ráirányította figyelmünket a szláv *-aj* helynévképzőre, mely szorosan összefügg a Kárpát-medence helynévanyagának kialakulásával, egyben más megvilágításba helyezi az „ősmagyar helységnévképző problematikáját” is. KISS LAJOS magyarázatában

hivatkozott SKOK szerbhorvát etimológiai szótárára, melyből megtudható, hogy a szláv *-aj* képző ősszláv eredetű („*-āj* je sveslavenski sufiks iz praslavenskoga doba”), ma is megvan a déli és az északi szláv nyelvekben és az oroszban. Az *-aj* különféle szófajok képzésében felismerhető, és helynévképző is (i. h.; kiemelés tőlem – F. K.), ez utóbbira példák a *Blagaj*, *Kosmaj*, *Maglaj* helynevek *-aj* képzős alakulása (PETAR SKOK, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. 1–4. Zagreb, 1971–74. 1: 15–6).

Mivel vitathatatlan, hogy volt (és van) szláv *-aj* helységnévképző, ezért nemcsak a biztosan szláv eredetű közszavakból és személynévekből alakult helységneveink végződésében lehet szláv *-aj* helynévképzőre gondolni, hanem az eddig ismeretlen eredetű személynévek (esetleg becézett formák) *-(a)j* végződésű alakjaiból létrejött helynevek végződését is lehet szláv helynévképzéssel magyarázni.

Ez a felismerés igazolhatná BENKŐT, aki bár nem tér ki rá, de helyesen vitatja, „hogy a történeti Magyarország területén csakugyan minden pusztá személynévből lett helynév »magyar névadás eredménye« volna.” (i. m. 409). Mivel bizonyított, hogy a szlávok is képeztek személynévekből helyneveket (vö. OTTO KRONSTEINER, Die alpenlawischen Personennamen. Wien, 1975. 9), ezért a Kárpát-medencében a nagyszámban előforduló, személynévből alakult *-j*, *-aj* (esetleg hangrendi kiegyenlítődéssel *-ej*) végű helynév meghatározó része nem magyar, hanem szláv névadás eredménye is lehet. A jól ismert és számszerű adatok bizonyítják, hogy a Kárpát-medence szláv nyelvű lakossága milyen nagy mértékben vett részt víz- és helyneveink kialakításában (vö. KRISTÓ GYULA, Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Bp., 2003. 27–31). Ehhez kapcsolódik és a megismert újabb adatokból következik, hogy a szláv lakosoknak közszavak és személynévek helységnévvé képzésében is meghatározó szerep juthatott. Talán a szláv *-aj* helységnévképzővel alakultak a *Bozzai*, *Csataj*, *Csobaj*, *Hobaj*, *Magyaraj*, *Ohaj*, *Pataj*, *Uraj* stb. helynevek.

Tudva, hogy az ómagyar korban számolnunk kell a szláv személynévképzők mellett a szláv *-aj* helységnévképzővel is, ezért a továbbiakban az „ómagyar helységnévképző problematikáját” célszerű lenne ismét átgondolni, a példaanyagot átvizsgálni. A tisztán látáshoz azonban további, elfogulatlan vizsgálatokra és megbízható etimonokra van szükség.

5. Ezzel elérkeztünk BENKŐ Loránd tanulmányának III. részéhez, melyben – nagy teret szentelve – részletesen és behatóan foglalkozik az általam „jórészt kifejtés nélkül, csupán summáztaként” megpendített néhány tézissel, amely a történeti névkutatás általánosabb kérdéseibe vág, és helyteleníti azon kijelentésemet, mely szerint „nem ismerjük kellően a történeti személy- és helynévanyagunkat, főleg nem vagyunk tisztában a nevek eredetével”. BENKŐ ezzel szemben kijelentette: „manapság ... adattömeg áll a kutatás rendelkezésére, ... és számos kutató közreműködésével folyik ... érdemleges munka”, és szerinte nem méltányos „ilyen általános és szigorú [?] ítéletet mondani névtudományunk helyzetéről, illetőleg névkutatóink tevékenységéről” (i. m. 415).

A felvetett és a magyar történeti névkutatás jövőjét tekintve lényeges kérdésekre valamelyest én is hosszabban válaszolok. Tehát elismerve és soha kétségbe nem vonva névkutatóink kivételes szorgalommal kifejtett tevékenységét, de védve a magam igazát, idézem KRISTÓ GYULA történész-akadémikus gondolatait (akinek elhunytá alkalmából a legjobb nekrológot BENKŐ LORÁND írta). KRISTÓ már nem tudott jelen lenni a 2003 októberében, Jászberényben megrendezett névtani tanácskozáson, de „A magyar történeti helynévkutatásról” című előadását elküldte. Ebben a következőkre hívta fel a történeti névtannal foglalkozók figyelmét: „Magától értetődő, ha a kutatás – gazdaságossága és természetes kényelmisszemponatok [kiemelés tőlem – F. K.] alapján – előnyben részesíti a kompendiumokat, a történeti földrajzi kézikönyveket, ahol egy meghatározott szintig minden együtt van. Aki azonban már valaha is szembesítette Csánki Dezső vagy Györffy György valóban monumentális vállalkozásának adatbázisát magukkal a forrásokkal, elsősorban oklevelekkel, rá kellett jönnie: több százezernyi oklevél sokszorta többet tud, mint bármiféle kompendium... A források szükségessége természetesen csak az állásfoglalást tevő névtanos kutató egyéni

felelősségét növeli, de a feladattól el nem riaszthatja... Az a benyomásom, mintha a történeti helynévkutatás túlságosan is a Csánki- és Györffy-kötetek nyújtotta biztonsági zónában tanyázna [kiemelés tőlem – F. K.] ... törekedni kell arra, hogy az Árpád-kori történeti földrajz hiányzó megyei mihamarabb napvilágot lásson. Olyan fontos, illetve nagy megyék anyaga hiányzik még, mint pl. Pozsony, Somogy, Sopron, Szabolcs, Szatmár, Temes, Tolna, Valkó, Vas, Veszprém, Zala, Zemplén, amelyek ismerete nélkül nehéz az egész Árpád-kori helynévadás kérdésében nyilatkozni” [kiemelés tőlem – F. K.] (Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl. Szerk. FARKAS FERENC. Bp., 2004. 161–2).

Tehát a széles látókörű, a történeti helynévkutatásban is kiváló alkotó történész, KRISTÓ GYULA „a források szűkösségéről”, illetőleg az okleveles anyagnak a kutatók részéről nem kellő felhasználásáról fejtette ki véleményét. A KRISTÓTÓL említett nyilvánvaló és kétségbenvonhatatlan tényekről én summázatként valóban csak ennyit írtam: „nem ismerjük kellően a történeti személy- és helynévanyagunkat.”

A „főleg nem vagyunk tisztában a nevek eredetével” kijelentésem BENKŐ szerint nemcsak „önmagában furcsa, hanem az az elvi tartalom, amely mögötte rejtőzhet”. BENKŐ ugyanis azt olvasta ki az idézett mondatomból, hogy én valójában a helyes szláv nyelvi eredetmagyarázatokat hiányolom, holott nem nekem kellene ítéletet mondanom a magyar névtanok ide vágó ismereteiről (i. m. 415). Tekintettel arra, hogy hazánkban szólásszabadság van, ezért talán nekem is engedélyezett véleményt nyilvánítanom. Egyébként e tárgykörben valóban nem nekem, hanem a legtekingetlenebb nyelvtörténésznek illenék megszólalni. Különben is a BENKŐ és köztem kialakult vita a hibás névetimonok (l. *Tokaj, Pokaj, Bervej ~ Berve* stb.) miatt bontakozott ki. Továbbá nem ítékeztem, csupán figyelmeztetni kívántam a kutatókat az Árpád-korból fennmaradt ismeretlen eredetű személy- és helynevek tömegére, nemkülönben a helytelen névmagyarázatokra, a tudós népetimológákra (l. fent), és az utóbbi időben az idegen eredetű tulajdonnevek kielégítő eredetmagyarázatainak hiányára.

BENKŐ LORÁND egy korábbi és igencsak megszívlelendő írásában nemcsak általánosságban, hanem kifejezetten jelen témánkhöz: a *j* végű Árpád-kori személynevek vizsgálatához is kijelölhette és megalapozhatta volna a helyes kutatási irányt. Az 1949-ben megjelent tanulmányának néhány mondata nyilvánvalóan nem az akkori politikai viszonyokhoz igazodott, hanem a fiatal nyelvész kutató őszinte meggyőződéséből fakadt. „A történeti személynévvizsgálat kérdései” című cikkében többek között ez áll: „A régi magyar személynévadás rendszerét ma sem ismerjük teljesen, és egészen jelentős névtípusok kialakulásáról, eredetéről, elterjedéséről nincs biztos tudásunk... Nincs tisztázva a kicsinyítő képzőkkel kapcsolatos számtalan kérdés ... érdekes volna külön foglalkozni azokkal a képzőkkel is, amelyek alakilag azonosak egyes szláv nyelvi becéző képzőkkel. E problémakört tehát szláv névtani vizsgálatokhoz kell kapcsolni [kiemelés tőlem – F. K.]. Minden további munkálkodásunk alapja és feltétele, hogy az anyag, amivel foglalkozunk: tehát a magyar személynévkincs viszonylag teljes gyűjteménye rendelkezésünkre álljon” (MNY. 1949: 247). Mennyivel előbbre tartana a történeti névkutatás, ha a fél évszázada kitűzött célokból valami megvalósult volna!

Feltűnő és teljességgel érthetetlen, hogy maga BENKŐ LORÁND tartja „túlhaladottnak, a mai kutatási igények tekintetében ... erősen vitathatónak ... a névetimonnak ... a névkutatás középpontjába ... állítását, ... a névetimonok fürkészését” (i. m. 415–6). Elismerve és üdvözölve a történeti névtannal foglalkozók morfológiai, tipológiai, szemantikai és szociológiai tárgyú munkáit, a jelenben folyó névtörténeti munkák sem nélkülözhetik az etimológiai kutatások eredményeit. Vajon BENKŐ hogyan írhatta volna meg csupán jelen tanulmányát a FNESZ. névetimológiai nélkül? Vagy miként lehetne összeállítani korábbi etimológiai kutatások nélkül egy 25 oldalas dolgozatot az inetimológikus mássalhangzókról a régi magyar helynevekben?

Bár a vita egy ómagyar helységnévképző eredetéről alakult ki, korábbi és jelen írásomban mégis egyaránt a helyes névmagyarazatokat hiányolom. Egyáltalán hogyan ismerhető fel helyesen egy helynévben az ómagyar helységnévképző, vagy egy Árpád-kori személynévben az ősmagyar folyamatos melléknévi igenév, ha a névetimon hibás? Szerintem sehogy. Nem egy teóriához kellene mindenáron ragaszkodni, hanem először ki kellene deríteni a nevek eredetét, azután lehet véleményt nyilvánítani a végződésekről, majd a leszűrt tapasztalatok alapján esetleg, ha lehetséges, az eredményt elméleti szintre emelni. Természetesen e – szerintem szükséges – munkafolyamat lényegesen több időt és szélesebb területet felölelő kutatói munkát igényelne. (Egyébként nem mindenki helyteleníti a névetimonok fürkészését, mert a közelmúltban jelent meg a Magyar Nyelvben egy tanulmányfolyam faneveink eredetéről, I. 2004: 260–73, 419–38).

6. BENKŐ LORÁND a *Pokaj* helynévnek általam közölt szláv eredetét nem cáfolta, de kifogásolta, hogy a Gömör megyei, 1329-ből adatolt *Pokaj* helynévvel azonos helyneveket „a történelmi Magyarország erősen szláv nyelviségű északi és déli széles peremsávjából”: Szepes, Varasd, Szerém és Körös megyékből idéztem, és teljesen helytelenül hasonlósági alapon a „legkorábbi magyar szállásterületen fekvő” *Tokaj* helynévvel hoztam össze. Érdekes BENKŐ felvetése a Gömör megyei szláv eredetű *Pokaj* helynévvel kapcsolatban, mert úgy tudom, Gömör megyében is – mely nem tartozik „Magyarország peremsávjába” – az „Árpád-kori helynevek között számos szláv eredetűt találunk, ami amellet szól, hogy az idetelepedett magyarság jó ideig szlávokkal élt együtt, s ... volt mód arra, hogy a szláv helyneveket átvegye” (Györffy 2: 461), továbbá szintén nem a „peremsávba” tartozó „Nógrád megyében a szláv eredetű helynevek sűrűsége nagyobb, mint másutt. Ez arra mutat, hogy itt a honfoglalás előtti szlávtság tovább élt” (KISS LAJOS: MNy. 1999: 15; vö. KRISTÓ GYULA, Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Bp., 2003. 97–8). ZOLTÁN ANDRÁS megállapítása szerint: „a honfoglaló magyarság nem csupán a peremvidékeken került szomszédságba a szlávokkal, hanem az ország belső területein is. Ez azt jelenti, hogy a szláv–magyar nyelvi kapcsolatok a honfoglalást követő egy-két évszázadban egyszerre voltak szubsztrátum jellegűek és marginálisok... A szláv szubsztrátum az ország belső területein és a szláv szomszédság a peremvidékeken széles körű szláv–magyar kétnyelvűséggel járt, ami oda vezetett, hogy a magyarság a kezdetekben a nem szláv külvilággal is elsősorban szlávul érintkezett, és a külvilág számára is szláv nyelvi közvetítéssel volt megközelíthető” (Szavak, szólások, szövegek. Nyelvészeti és filológiai tanulmányok. Bp., 2005. 20, 22). Célzerű lenne a történelmi névkutatás során e gondolatokat nem elfelejteni, hanem szem előtt tartani.

BENKŐ, amikor az „ősmagyar” folyamatos melléknévi igenévi maradványokat az Árpád-kor személynévanyagában vizsgálta (Rédei-Festschrift 62–3), többek között a szlavóniai *Rata* nemzetiség nevében a *ránt* ~ *rát* ige melléknévi igenevét vélte, valamint a „Magyarország peremsávjába” tartozó Szepes megyei bíró *Tilo* nevét a *tilt* ige melléknévi igenevének értelmezte. (A *Rata* személynév és nemzetségnév egy szláv *Ratibor*, *Ratimir*, *Ratislav* személynév becéző alakja, a *Tilo* a német *Tillman* személynév ugyancsak becéző változata, vö. FEHÉRTŐI: Nyr. 1998: 64–7.)

7. BENKŐ a dolgozatomra válaszul írt tanulmányát egy különös vallomással zárja. Nincs megbékélve a „bevett névetimológiai vonatkozású gyakorlattal, hogy ... olyan szláv személynévanyag szolgálhasson személynévi vonatkozású hazai helységnéveink szláv eredetének biztos igazolásául, mely személynéveket a középkori Magyarország területéről nem tudunk kimutatni, holott okleveleink valósággal ontják a személynéveket” (i. m. 418). BENKŐ megnyugtatóására felhívom a figyelmét a (nem a peremvidékről való!) Borsod megyei *Császtá* helynévre, melyről MELICH JÁNOS ezt írta: a helynév „nyilván régebbi személynévből (adatunk nincs). A XII–XIII. században a csehben gyakori a *Časta*, *Časka* személynév” (EtSz. I: 875; vö. FNESz.). Vagy a Mura mellett fekvő *Radkersburg*-ra, melynek középkori magyar neve *Redege* > *Regede* volt, és ez a névalak a szláv **Radigojъ* személynévből származik (vö. FNESz.). A magyarok akkor nevezték el a helyet.

amikor Radigoj még élt. „Hogy ilyen személynevet nem találunk, ez a tényeken mit sem változtat. Mind a szláv *rad*, mind pedig a szláv *goj* közönséges szavak személynévi használatban” (MELICH i. m. 292, 294). Egyébként igencsak tanulságos, hogy a közismert, szláv eredetű *Tihamér* személynév az Árpád-korból eddig nem került elő. csak a becéző-képzett alakja 1211-ből *Tichon* (vö. MELICH, SzJJSz. 1/2: 129). Helynévként viszont már 1261/1271-től adatolható (GYÖRFFY 1: 812; vö. FNESz. *Tihamérdűlő*).

Egyébiránt tudományos szűklátókörűsége vallana, ha a forrásokban fennmaradt adatokról azt hinnénk, hogy azok felölelik a Kárpát-medence teljes Árpád-kori névanyagát. Hiszen például a hiteles, 1111-ben feljegyzett és számos szláv helynevet tartalmazó zabori összeírás, vagy az 1138-ban készült dömösi nagy szolgálonépi összeírás – a szláv és ismeretlen eredetű személy- és helyneveinek tömegével – csak egy területi egység névanyagát képviseli. A XII. század elején azonban a Kárpát-medence más tájain is éltek emberek, ám nevükről, lakóhelyükről, birtokuk, földjük hátrészneveiről nem készültek feljegyzések, vagy ha igen, azok nem maradtak ránk.

Ezért hibának tartom, és félreértésekhez vezethet, ha az Árpád-kori személynévtárban megjelenített névanyagot egyenlőnek tekintenék az Árpád-kor személynévkincsével. Ha egy név nem szerepel a névtárban, még nem jelenti azt, hogy a név a Kárpát-medencében a megadott időkeretek között nem fordult elő. (Engedjenek meg ezzel kapcsolatban egy meglehetősen abszurd hasonlatot: a közel 2000 oldalas budapesti telefonkönyv sem tartalmazza a valamikor itt élt és ma élő összes budapesti lakos nevét!)

BENKŐ LORÁND úgy véli, hogy én a szláv személynévképzést „összevegyítettem” a magyar helynévképzéssel, és ez igen „bajos, többek között azért, mert a magyar helynévképzők rendszerének semmi köze nincs a szláv személynévképzéshez” (i. m. 416). Ez utóbbi megállapítás igaz, ám ha valaki valamit összevegyített, az nem én voltam, hanem az a személy, aki ómagyar helységnévképzőt vél felfedezni idegen eredetű *j* végű (képzős) személynévből alakult helynevekben (l. fent). Egyébiránt eddig az volt az általános felfogás, hogy a Kárpát-medence helyneveinek kialakulását és kutatását nem lehet elválasztani az Árpád-kori személynévek vizsgálatától. Továbbá maga BENKŐ jelezte, hogy számos olyan *aj/ej* végű helységnév van, amely nem illik bele az ómagyar *-j*, *-aj/-ej* helységnévképző „problémakörébe”, mert ezek idegen eredetű személynévek (i. m. 409). Én ilyen idegen eredetű *aj/ej* végű személynéveket éppen azért idéztem, hogy ne keveredjenek össze a feltételezett ómagyar *-j*, *-aj/-ej* helységnévképzővel.

Ö s s z e g e z é s ü l: BENKŐ gondolatmenete az ómagyar *-aj/-ej* helységnévképzőről további vizsgálatot érdemel, ehhez azonban biztos névetimonok szükségesek, továbbá figyelembe veendő a megismert szláv *-aj* helységnévképző is; egyben köszönöm BENKŐ LORÁNDnak dolgozatomra írt és számomra igen tanulságos válaszát.

FEHÉRTŐI KATALIN

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Zrínyi-kommentárok.* Az MNy. 2005/3. számában (357–63) BÜKY LÁSZLÓ kollégám írt egy részletes ismertetést BEKE JÓZSEF „Zrínyi-szótár. Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete” című könyvéről (Argumentum. Bp., 2004.). Ebben van egy vagy két olyan engem is érintő rész, amihez hozzá kívánok szólni, illetve felhasználva az alkalmat ugyanakkor a Zrínyi-szótárról és néhány vonatkozó régi magyar szövegrészletről, kifejezésről is írok röviden.

1. *f a k a t*. – E szóról, mint amit a Zrínyi-filológia máig nem tudott értelmezni. BEKE JÓZSEF a Tájékoztatóban is megemlékezik (i. m. 23). A 14. ének 50. versében fordul elő: „Föl *fakat* fegy-

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 51.

verrel, föl, és vitézséggel | Jertek rá Szigetre kénkövel és tüzzel!'. Többek között így biztatja Alderán a pokolbeli lelkeket. (Itt és a továbbiakban a Szigeti veszedelmet a következő kötetből idézem: Zrínyi Miklós: Szigeti veszedelem. Szerk., sajtó alá rend., jegyzetek: KIRÁLY ERZSÉBET. Ikon, Bp. 1993. [Matúra Klasszikusok].) BÜKY is külön kitér e szóra. s hivatkozik egy korábbi cikkemre, amelyben hipotézisként azt vetettem fel, hogy a Szigeti veszedelemben a *fakat* vagy Krisztusnak az előző versszakban említett keresztfájára vonatkozhat, vagy netán a *fakadt* igenév lehet. BÜKY (i. m. 360–1) szerint azonban valószínűbb, hogy a szöveghely így értelmezendő: 'Föl! A fákat fegyverrel, föl (magunkat) vitézséggel!'. BRATINKA JÓZSEFRE (NéprNy tud. 1978–79: 71–83) hivatkozva írja ugyanis, hogy „a *fegyver* számos jelentésű szó, s itt a lándzsák, pikák és hasonló fegyverek harcra kész állapotba hozására vonatkozik: az efféle hadi szerszámok nyelét és vasát ... nem tartották mindig összeszerelve”. Ha értelmezésével nem is értek egyet, illetve pontosítandónak tartom, azt gondolom, hogy BÜKY jó irányban keresi a megoldást. Megjegyzem azonban, hogy noha több cikkemre hivatkozik, az az írásom elkerülte a figyelmét, amelyben korábbi véleményemet megváltoztattam, és azt írtam, hogy itt a kopjafa, a kopja felvetéséről, az azzal induló harcra való biztatásról lehet szó. Így ugyanis gyakran kezdődik a harc, a *fá*-nak pedig van 'kopja, kopjafa' jelentése, például: „Kardos Józsa *fáját* felveté, az tereken ő kopjáját eltöré”; „Vessük fel mi *fánkat*, Jézust. Jézust üvölsünk, ropp, csatt, patt” (Tinódi: Krón.: RMKT. 3: 186; 253; vö. NySz.). Végül is a vitatott sorok leginkább valószínű értelmezését így adtam meg: „Fel a kopját (.) fegyverrel (vagy: harccal), fel, és vitézséggel. | Jertek rá Szigetre kénkövel és tüzzel.” (A felkiáltó jelet majd a versszak végére tettem volna ki.) Sőt, ez a felszólítás különösen egy költői műben általánosabb értelemben, a fegyverfajtától akár még függetlenül is előfordulhat. A fentebbiekről bővebb érveléssel lásd A. MOLNÁR: MNy. 2002: 218. Ezt az értelmezést KOVÁCS SÁNDOR IVÁN el is fogadta: „*Föl fakat* – Föl fákat – azaz a kopjafákat (A. Molnár Ferenc magyarázata)” (Zrínyi Miklós összes művei. Szerk., utószó KOVÁCS SÁNDOR IVÁN, Bp., 2003. 895). E magyarázatra lásd még azt, amit lentebb a *mert lovastul az fát meg nem ehetik* kifejezésről írok. S azt is megemlítem, hogy a Zrínyi-szótárban (ZrSz.) az *agyarkodik* HORVÁTH KATALINTÓL átvett magyarázata (vö. még BÜKY i. m. 359) lényegében megegyezik az enyémmel is (l. A. MOLNÁR: MNy. 1991: 356).

2. A Zrínyi-szótárhoz. – Magam szintén nagy elismeréssel vagyok BEKE JÓZSEF munkája, a ZrSz. iránt. Már korábban érdeklődéssel olvastam az utóbbi néhány évben az Irodalomismeretben megjelent Zrínyi-magyarázatait, s hasonlóan azokat, amelyeket a szótár lektora, HORVÁTH KATALIN írt. A Zrínyi-kiadások ugyanis olykor szűkében voltak, vannak a nyelvi magyarázatoknak, illetve egy-két tévedés is akadt bennük. Klasszikusaink szövegeinek nyelvi és művelődéstörténeti magyarázata az egyik olyan terület, ahol a nyelv- és az irodalomtudomány és más rokon tudományok szorosan együtt tudnak működni, s erre az iskolai, az egyetemi oktatás érdekében is az eddigieknél jobban kellene törekednünk. (Ezt a tanulságot az elmúlt években többek között azon a két egyetemi nyelvtörténeti szemináriumon is leszűrhettem, amelyen épp Zrínyi verseit, főleg a Szigeti veszedelmet vettük át.) Azért szintén külön elismerés illeti BEKE tanár urat, hogy hosszú, áldozatkész munkával és igen csekély „hivatalos” támogatással hozta létre a ZrSz.-t, amely Zrínyi szó- és fráziskincse további vizsgálatának legfontosabb kiindulópontja is lesz. Így BÜKY LÁSZLÓ ismertetése a stilisztikai szempontú hasznosítás egy útjára is rámutatott. Illetve a jövőben nyilván ehhez a kilenc és félszáz lapos munkához mérjük az esetleges, esetenkénti szótörténeti pontosítási javaslatainkat is. A ZrSz.-ba való alaposabb belenézés után a következőkben ilyeneket sorolok fel. A Tábori kis tractában (X. Lovakrul, XI. Szekerekéről) előforduló *élősszekér* melletti *fegyverszekér*-t (két szóba van leírva) nem találom a szótárban. Néhány szó speciális jelentéseinek a száma kiegészíthető. Így az *ember*-nek lehet 'vitéz, bátor katona' értelme: „Ihon már az üdő. legyetek *emberek*.” (3/5); „Mindenképpen *emberek* s vitézek legyünk” (5/34); a 7/54-ben is ez a jelentés van meg, nem az 'igazi, eszményi ember' (vö. „Ma rettenetessé kell magunkat tennünk. | Azért, vitéz szolgálaim, *emberek* legyünk”). Ehhez lásd a ZrSz.-ban is az *emberség* 2.-nak megadott 'vitézség, bátorság' jelentését. A *jó kedv*-nek van 'kegyelem' jelentése is (6/39). A *pokol* vagy

a *poklok* Euridicére vonatkoztatva nem 'a túlvilági szenvedés, bűnhődés színhelye', hanem 'alvilág; Hades' értelmű. A *kápa* szónak jobb a 'süveg, egyfajta fejfedő' jelentését felvennünk, mint a 'csuklya, kámsza'-t, az utóbbiakba ugyanis nemigen tűztek tollat, vesd össze: „Egy holt gyumliárol az *kápat* levészi, | Azt mind tollastul maga fejében tészí” (11/91). Hasonló lehet a szó jelentése Balassi „Egy katonanének”-ében is: „Az *párduckápákkal*, fényes sisakkokkal, forgókkal szép mindenik”. A *párduebör* általában a foltos, pettyegedett bőrből készült ruhadarab, ami többnyire nem valódi párduebör, lehet például hiúzébör is (vö. 4/25; l. pl. A. MOLNÁR, Nyelvi magyarázat és történelem /Balassi- és Zrínyi-versértelmezések/. *Hungarologische Beiträge* 5/1995/: 213–20; Balassi-kommentárok. Debrecen, 2005. passim). ZOLNAI LÁSZLÓ írja, hogy a hiúz drága szörméjét „a »heós subát« ... nevezték *tévesen*, párduebörnek, »kacagánynak»” (Kincses Magyarország. Középkori művelődésünk történetéből. Bp., 1977. 90). A *fegyveres* szó értelme pedig a 4/21-ben és a 9/79-ben valószínűleg 'páncélos', nem 'felfegyverzett', a *fegyver*-nek ugyanis van 'páncél; a páncélzat egy része' jelentése (l. BRATINKA i. m.; Comenius: *Orbis pictus* 1669/1959 [Budapest]: 252–3; A vitéz /katoná, fegyveres/), az utóbbi hivatkozott példát idézem: „Azonban Deli Vid külső palotában [...] Csak oly *fegyveressen*, sisakban, páncérban, | Ülve alszik vala egy széles ablakban”. Természetesen néhány szótörténeti és lexikográfiai javítás, pontosítás nem homályosítja el egy rendkívül nagy anyagot tartalmazó szótár értékét.

„Mert lovastul az fát meg nem ehetik”. A „Szép ének a gyulai vitézekről” (*Cantio de militibus pulchra*) című, 1561 körül született költemény a gyulai várkatonák egyik portyázását beszéli el. Előtte a vitézek, akik már hat hónapja nem kapták meg a hópénzüket, elhatározzák, hogy erőteljesen kérik azt a várkapitánytól, Kerecsényi Lászlótól. A nyolcadik versszakban azt mondja Hegedűs János: „Ha nem adja hópénzünket minékünk | Mind fejenként kapitánra ökleljünk | *Mert lovastul az fát meg nem ehetjük*” (l. pl. VARIJAS BÉLA. »Szép ének a gyulai vitézekről.« In: A régi magyar vers. Szerk. KOMLOVSZKI TIBOR. Bp., 1979. 33–70; az idézet: 33). Kerecsényi azonban nem tudja kifizetni a zsoldjukat, ezért zsákmányszerző portyára indulnak. VARIJAS szerint az éneket egy végvári katoná írhatta, aki tanult írástudó ember volt (i. m. 40–1).

A Kükkülei névtelen „Historia Abigail uxoris Nabal etc.” című bibliai históriája (RMKT. 7: 36–46; vö. még ISÁMUEL 25) a záró versszak szerint 1560-ban a Kükküllő mentén született. Ez arról szól, hogy a vitézzel a pusztában bujdosó Dávid király, amikor meghallotta, hogy a gazdag Nábál behajtatta a juhait, és igen vígan tartja a háza népét, követeket küldött hozzá, és élelést kért, arra is hivatkozva, hogy otlétükkel oltalmazták a vagyonát. A „bolond” Nábál azonban gorombán visszautasította őket. Dávid bosszúját csak úgy kerülte el, hogy bölcs felesége, Abigail a szolgálóival Dávidhoz és embereihez ment, s bocsánatot kérve élelmet vitt nekik. Nábál pár nap múlva meghalt, Dávid pedig feleségül vette Abigailt. A történet végén az ének szerzője a korabeli gazdagokhoz fordul, arra szólítva fel őket, hogy javaikból adjanak az országot védő vitézeknek, mert különben ők erőszakkal kénytelenek fedezni a szükségletüket: „Ha ü nékik jó kedvel nem adsz ennik, | Soha semmiképpen nincsen mit tennik, | Hanem el kell erővel tőled vennik, | *Mert lovastól az fát meg nem ehetik*” (301–4. sor). Látható, hogy mindkét énekben szerepel egy szólás, miszerint a szükségben szenvedő vitézek lovastól a fát nem ehetik meg. Az egyezést VARIJAS is jelzi (i. m. 53), de a szólást nem magyarázza. Nem tudok róla, hogy másutt e szólást használták volna, s arról sem, hogy ezért a két névtelen szerzőjü egykorú ének szerzőjét azonosnak gondolják. A stílusból erre nem lehet következtetni. Arra azonban igen, hogy a XVI. század közepének katonai nyelvhasználatában ez a szólás, legalábbis szűkebb körben, ismert lehetett. S nyilván azt fejezi ki, hogy a vitézeknek is megvannak a mindennapi szükségleteik, az élelem is, és nem ehetik meg például a saját lovukat és a „fát”. Kérdés, hogyan jön ide a *fa*? Ez itt a kopjafát, a portyázó végvári lovasok legjellemzőbb fegyverét jelenti (l. fentebb a *fakat* szó magyarázatát is). Tehát a szólásnak az az értelme, hogy a vitézeknek is szükségük van ellátásra, mert legfontosabb kellékeiket, munkaeszkö-

zeiket, a lovat és a kopjafát nem chetik meg. Balassi az „Óh, én édes hazám, te jó Magyarország” kezdősorú versében is, amikor Lengyelországba menve a számára fontos dolgoktól köszön el, a harmadik versszakban a rárószárnyon járó hamar lovaktól, a negyedikben pedig a fényes sok szép szerszámtól, a katonatalálmányoktól vesz búcsút. Az ismert kuruc versben pedig a „Csinom Palkó, Csinom Jankó” bizonyára a lovak megszólítása (vö. N. *csinó* ’ló, csikó’), utána pedig a kuruc vitéz rögtön a fegyvereit említi: „Csontos kalabérom | Szép selymes lódingom | Dali pár pisztolyom” (minderre I. MARTINKÓ ANDRÁS, Lóvá tettem Csinom Palkót: Nyr. 1982: 294–301).

A. MOLNÁR FERENC

Kukorló. Az Erdélyi magyar szótörténeti tár XII. kötetének, amely 2005 májusában jelent meg, *szarkafészek* szócikke a következő: „cuib de cofoșană; Elsternest. **Hn. 1647:** koborló szarka fészek bástya [RákCsLev. 378]”. Ezt az adatot a SzT. VII. köteté *kukorló* a. ekként közölte volt: „?’’ 1647: kukorló szarka fészek bástya [RákCsLev. 378]”, amelynek megkísérletem némi utánajárással magyarázatát adni, I. MNY. 1999: 326–8. A szöveghely, amint annak idején utaltam rá, a NySz.-ban is megvan (MonOkm. XXIV. 378 helyről idézve), a *szarkafészek* jelzője a két Rákóczy György fejedelem családi levelezéséből származó adatban *kukorló*; nyilván elírás a mostani szónak, a *koborló*-nak megjelenése.

Annak idején szómagyarázatomban arra jutottam, hogy a *kukorló szarka fészek bástya* kifejezés ’árnyékszék (kamarástól)’ jelentésű lehet. Időközben MOKÁNY SÁNDOR arra figyelmeztetett, hogy a *kukorló* – amely szerintem a **kukor(ol)* ’szükségét végző ember leguggol’ igenévi származéka – esetleg a német *Guckerl* ’kukueska’ folyománya. Van ugyanis a németben *Guckfenster*, amely ’kémlelő-, figyelő-, kukucskaló ablak(ocska), látóka’ jelentésű. MOKÁNY egy *kukerle* ’ablakocska’ szóalakot hoz kapcsolatba, amelyet JAN DORUL’A munkájában talált (Slováci v dejinách jazykových vzt’ahov. Bratislava, 1977. VEDA, vydavatel’stovo Slovenskej akademie vied.): „V kaštieli býval *vinkelofen* (toto nemecké slovo používalo popri slovenskom názve *kútnie kachle*) a v oknách mohli byť ešte aj *kukerle*, zvané aj paralelným slovenským názvom *okišká*” (i. m. 85).

Ha volnának, illetőleg lettek volna figyelő-, vigyázóablakocskával ellátott bástyák, amelyeket kizárólag vagy elsősorban figyelés céljából építettek a várak feltehetőleg legmagasabb helyein, amint a CZF. írja a *szarkafészek*ről, melyet a madár a fa sudarára szokott rakni (*szarkafészek* a.), a MOKÁNY SÁNDOR által gyanúba hozott szószármaztatás megfontolandó lenne, ez esetben a *kukorló szarkafészek bástya* ’figyelő szarkafészek bástya’ lehetne.

BÜKY LÁSZLO

SZEMLE

Hajdú Mihály, Általános és magyar névtan

Osiris kiadó, Bp., 2003. 955 lap

1. A névkutatás eredményeinek első hazai összefoglalását, KÁLMÁN BÉLÁnak „A nevek világa” című kötetét még 1967-ben adta közre a Gondolat Kiadó. Úttörő jellegű munka volt, mely a két legfontosabb névfajtával foglalkozó részterület: a személy- és helynévtan fontosabb témaköreit tekintette át tudományos értékű, bár ismeretterjesztő formában. A hazai névtudomány következő, alapvető összefoglaló munkája 1979-ben jelent meg az Akadémiai Kiadónál. J. SOLTÉSZ KATALINnak „A tulajdonnév funkciója és jelentése” című monográfiája már az összes tulajdonnévi

kategóriát vizsgálata tárgyának tekintette, s elsősorban a tulajdonnevek elméleti kérdéseire összpontosított. A hazai és nemzetközi névkutatás egyre gazdagodó és egyre szerteágazóbb eredményeinek átfogó és alapos bemutatására azóta egyetlen névkutatónk sem vállalkozott. J. SOLTÉSZ könyve óta csupán egy népszerűsítő jellegű, a középiskolai nyelvtanoktatás segédkönyvének szánt kiadvány jelent meg 1994-ben a Nemzeti Tankönyvkiadó gondozásában, HAJDÚ MIHÁLY szerzőségével, „Magyar tulajdonnevek” címen. (KÁLMÁN BÉLA klasszikus művének 1989-ben megjelent 4., átdolgozott kiadása [Csokonai Kiadó] kis változtatásokat tartalmaz csak a korábbi kiadásokhoz képest, így igazán újat nem jelent a magyar névkutatás történetében.)

Legalább negyedszázados hiányt hivatott pótolni tehát az a terjedelmes kötet, amely az „Osiris tankönyvek” sorozatban „Általános és magyar névtan” címen jelent meg, s ettől fogva – a személynévkutatással vagy általános névtani kérdésekkel foglalkozó újabb tanulmányok irodalomjegyzékeinek látható tanúsága szerint is – azonnal alapvető kézikönyvvé vált a hazai névtudománynak. Szerzője HAJDÚ MIHÁLY, akit a magyar névtan legsokoldalúbb kutatójának tarthatunk. Legnagyobb szabású munkái a magyar személynévtörténet átfogó elemzései: kandidátusi dolgozata az újmagyar kor, nagydoktori disszertációja pedig a középmagyar kor személynévtörténetének alapos és igen terjedelmes feldolgozásaként készült el. Ezek eredményeit nagyobb részt itt teszi közzé a most megjelent kötet lapjain. HAJDÚ kutatásai azonban mindemellett a névtan minden területére kiterjednek, munkáiban sok kérdéskör első s gyakran máig – alaposágában legalábbis – egyetlen áttekintését találhatjuk meg. Tudományos érdeklődése és oktatói, szerkesztői, tudományos-szervezői munkája ugyancsak a névkutatások kiváló ismerőjévé teszik. Az utóbbi években megjelent tanulmányai részben már e nagy összegzés előmunkálatainak tekinthetők, melyekben a névtan eddig kellőképpen még nem tisztázott, módszeresen nem vizsgált kérdéseivel foglalkozott.

2. Egy nagy, összegző munka sem adhat minden kérdésre teljes és egyértelmű választ; már csak egyes témák kidolgozatlansága, valamint a tudományos véleményeknek az – általános névtan területét különösképpen jellemző – sokfélesége miatt sem. Azonban – ahogyan a kötet bevezetőjében olvashatjuk – a szerző mindannak a bemutatására törekszik, amit mai ismereteink szerint a tulajdonnevekkel kapcsolatban el lehet, illetve érdemes elmondani. Ebben az eddigi kutatások eredményeinek összegzésére vállalkozik, úgy, hogy a lehetőleg egységes összképben a különböző tudományos álláspontok helyet kapjanak. A szerző érthetően elsősorban a magyar névanyagra és a hazai névkutatás eredményeire összpontosít, de egyes kérdések tárgyalása során teret biztosít más nyelvek tulajdonneveinek, s gyakorta hivatkozik az – itthon nagyon kevésbé ismert – külföldi szakirodalomra. A történeti személynévanyag rendszerszerű tárgyalásában pedig különösképpen támaszkodhat közvetlenül is saját kutatásainak eredményeire.

A szóban forgó kötet önmagában félrevezető címét (Általános és magyar névtan) a – sajnos csak a belső címlapon olvasható – alcím (Személynevek) pontosítja, igazi tartalmát pedig a tartalomjegyzék fedi fel. A munka ugyanis az általános névtan kérdései mellett csak személynevekkel foglalkozik: más népek személynévadásának és -használatának áttekintése után a magyar személynévanyag egyes csoportjait: az egyelemű nevek és keresztnévek, becenevek és családnévek világát mutatja be. Anyagába nem került be a ragadványnevek, a nem hivatalosan felvett nevek (legismertebb megnevezésük szerint: álnevek), az asszonynevek – pontosabban: a házassági névviselés – tárgyalása (erre csak részben s más összefüggésben, a középmagyar kori egyneviség, névelemhiány és körülírás témáján belül tér ki). A „Családnévek” fejezetből pedig hiányzik az újmagyar kori családnévtörténet s ennek keretében a családnév-változtatások bemutatása (utóbbiakra néhány elszórt utalást találunk csak a magyar névtörténet, továbbá más nyelvek személynévanyagának bemutatása során). Ezek a témák sajnálatos módon, de minden bizonnyal a szerző eredeti szándékától függetlenül maradtak ki végül az egyébként már így is igen vastag kötetből. A szerző a mű utolsó fejezetének legutolsó mondatában kifejezi azonban szándékát, miszerint „Ezekkel a kérdésekkel a tankönyv második kötetében foglalkozunk majd” (874). Nyilvánvalóan ebben a második

kötetben lesz szükséges tárgyalni még a helyneveket és más tulajdonnévfajtaikat is: e témák egyébként eleve egy külön kötetet kívánnak. (A teljes mű koncepcióját valójában fontos lett volna a bevezető fejezetben ismertetni, hogy ennek megfelelő elvárásokkal vehessük kézbe a jelen munkát.)

3. HAJDÚ MIHÁLY könyvének első nagy szerkezeti egysége az „Általános névtan” címet viseli. Ennek elején két, egymással szorosabban összetartozó fejezet található, melyek a névtudomány történetét s a többi tudományág között betöltött helyét vázolják fel; a szerző ezt követően „Általános kérdések” cím alatt már a tulajdonnevek általános kérdéseivel foglalkozik. (Hasonló jellegű összefoglalásra a hazai szakirodalomban eddig csak J. SOLTÉSZ KATALIN vállalkozott, HAJDÚ MIHÁLY munkája azonban jóval részletesebb áttekintést kínál elődjénél.) Az „Általános névtan” című fejezet második fele tulajdonképpen önálló egység lehetne: más kultúrák, népek, nyelvek személynévtanának áttekintését adja, előkészítve ezáltal a kötet második nagy szerkezeti egységét, a „Magyar személynévek” tárgyalását. A munka arányait tekintve az „Általános névtan” fejezet a kötetnek bő egyharmadát teszi ki, melyen fele-fele arányban osztozik az általános névtan és más népek személynévtanának bemutatása; a kötet csaknem kétharmadát tehát a magyar személynéveknek szenteli a szerző.

4. A nevek iránti érdeklődés történetét HAJDÚ az ókortól kezdve, a mondák és mítoszok korától az ősi névmagyarazatokon s a különböző célú névgyűjteményeken át vezet tovább a modern értelemben vett tudományosság koráig. Ezt részben tágabb tudománytörténeti környezetbe igyekszik illeszteni, míg egynémely mozzanatnál (különösen a Pesty-féle helynévgyűjtés történeténél: 28–9) hosszabban elidőzik. A névtudomány számára alapvető fontosságú szintézisek, bibliográfiák, a szükséges intézményi háttér, névtani periodikák és konferenciák áttekintését (a sorból a névtan oktatásának témaköre hiányzik még) nemzetközi léptékűvé tágítja, s ebben a keretben vázolja fel a mai magyarországi helyzetet. Hasonló áttekintés nyilvánvalóan közel sem lehet teljes vagy akár csak kellően reprezentatív (a finn névkutatás példájának egy említésen túlmenően bemutatását kifejezetten hiányolhatjuk is), ám egyfajta tájékozódáson túl így is elősegíti azt, hogy hazai névtudományunkat s az előtte álló feladatokat ebben az összefüggésben is megítélhessük. Az itt tárgyalt tényezők a névtani kutatásokat természetesen egymással összefüggésben is befolyásolhatják, ahogyan azt a kötet adataihoz hozzávehető lengyelországi példa is mutatja: a Lengyel Tudományos Akadémia krakkói Lengyel Nyelvi Intézetén belül 14 fős névtani részleg működik, mely a történeti hely- és személynévanyag gyűjtését, rendszerezését, kiadását és clemzését folyamatosan és megbízhatóan végzi, s gondoskodik többek között a lengyel névtani periodika (Onomastica) rendszeres megjelenéséről is.

A névtudomány helyzetével kapcsolatban a szerző véleményét már a „Bevezetés”-ben megismerhetjük. Míg a nevek vizsgálatával foglalkozó kutatók egy része a névkutatást a nyelvtudomány részének tekinti, addig mások között HAJDÚ MIHÁLY e tudományterület önállóságát s a nyelvtudománytól önállósodott voltát vallja. A névkutatás interdiszciplinaritása mindenesetre kétségtelennek tekinthető. Ennek megfelelően mutatja be a szerző a névtan kapcsolatát több más tudományterülettel (társtudományokkal), ezek között elsőként és kiemelten természetesen a nyelvészet több ágával. (A szerző által itt megkezdett sort természetesen hosszan lehetne még folytatni.)

5. A névtannak tudományterületként való bemutatását követi az „Általános kérdések” című nagyobb szerkezeti egység: az általános névtan kérdéseinek legújabb s legterjedelmesebb hazai összefoglalása, a kötet legösszetettebb és legtöbb kérdést felvető része.

Ennek a nagyobb egységnek a legelső fejezete az a z o n o s í t á s n a k (identifikációnak) az elővilágban, illetve az emberek körében alapvető voltát hangsúlyozza s mutatja be. Ez készíti elő a tulajdonnév meghatározásával foglalkozó következő fejezetet: az azonosítás leglényegesebb jellemzője a tulajdonneveknek. (Azt pedig már a kötet „Bevezetés”-éből tudjuk, hogy a nevek hasz-

nálata antropológiai univerzálénak tekinthető.) A tulajdonnevek meghatározásához a szerző hagyományos módon, a közszó és a tulajdonnév közötti különbségek tárgyalásával közelít (absztrahálás vagy konkretizálás), és szól arról is, hogy vannak átmenetek, határterületek (melyekre egyébként majd „A nevek rendszere” című fejezetben később kitér még a szerző), többé és kevésbé névszerű (illetve névszerűtlen) tulajdonnevek, s hogy valójában tulajdonnév-fogalmunk az utóbbi időkben tágulni látszik. Más vélemények ismertetését követően adja meg HAJDÚ saját definícióját: „Tulajdonnév az a nyelvi jel, amelyet alkotója (s ez lehet több személy, grémium is) egy valami (objektum: személy, hely, állat, tárgy, dolog, fogalom stb.) vagy egy összetartozó csoport (emberek, állatok, földrajzi helyek, tárgyak, dolgok, fogalmak stb.) azonosítására hoz létre, s azt általában kisebb-nagyobb közösség elfogadja, használja, a nyelvudomány pedig a közszavaktól való megkülönböztetését (a magyarban nagybetűs helyesírását) elhatározza” (58; a kiemeléseket itt és a későbbiekben töröltem – F. T.). A meghatározás jóval részletesebb, mint amit öt évvel korábban a szerző ugyanerre a kérdésre adott: „Minden nyelvi jel tulajdonnév, amit alkotója vagy használója annak tekint” (A tulajdonnév meghatározása: NévtÉrt. 21. 1998: 12). Az újabb definíció elégségeségével és egyes elemeinek meghatározó voltaival kapcsolatban bizonytalanság lehetne még más vélemények is – a tulajdonnév mibenléte sokat vitatott kérdése a névtudománynak, már csak a tudományos megközelítések lehetséges sokfélesége miatt is (minderről bővebben l. pl. HAJDÚ fentebb hivatkozott tanulmányát is).

A „Tulajdonnevek és köznevek összefüggései” című következő fejezet valójában azokat a – formai és tartalmi – változási lehetőségeket tekinti át, amelyek révén a tulajdonnév eredeti közszói jelentése elhomályosulhat, illetve egy tulajdonnév – szándékolatlan vagy éppen tudatos – közszó alapú átértelmeződése, értelmesítése, „magyarázata” megtörténhet (utóbbiak rendszerű igényű bemutatása tanulságos és újszerű anyagot jelent egy névtani összefoglaló munkában). A tulajdonneveknek – legtöbbször – köznevekből való származásáról a tulajdonnevek keletkezésének kérdéseként más fejezetekben olvashatunk, a tulajdonnevek köznevesülését pedig az itt következő fejezetben tárgyalja a szerző.

A tulajdonnevek köznevesülésevel foglalkozó rész a jelenség sok szempontú, átfogó és részletes bemutatásával a téma gazdag áttekintését biztosítja. A tulajdonnevek oldaláról vizsgálva a kérdést, HAJDÚ először sorra veszi a kiindulásként szóba jövő névfajtákat (elsősorban személy-, továbbá helynevek), majd azt, hogy milyen módon (változások révén) alakulhatnak közszóvá. A köznevek oldaláról a szerző szófaji, jelentéstani (fogalomkörök szerinti) és etimológiai (mely nyelvben történt meg a köznevesülés) megközelítéssel él, kiegészítve azzal a szemponttal, hogy mióta használatos az adott közszó nyelvünkben. A rendszerezések sorából a szemléleti alap szerinti osztályozást hiányolhatjuk (igaz, ez később, a „Névváltozások” című fejezetben röviden előkerül még). Ez az osztályozás elsősorban a névvelőkhöz metaforikus (*mecénás, fukar* stb.) és metonimikus (*bikini, makadám* stb.) módon kapcsolódó alakulásokat mutatná be, de számításba vehetné a név hangalakja által motivált alakulatokat (a „szabálytalan”, játékos alakulásmódok sajátos lehetőségeit is, pl. *géppityu* 'géppisztoly' [ill. < *géppisztoly*], *kenobi* 'szívás' [*obi* < *ooba* 'uaz', vö. *Obi van Kenobi*: filmhős], *vilma* 'Végre itt a leszerelés, megyek, anyám!' – bővebben l. FARKAS. Név-kutatás – szlengkutatás. In: Kiss Jenő-Eml. 641–50). Ezek mellett felvehetnénk egy inkább csak konvencionális jellegű (esetleg tiszteleti elemet is tartalmazó) kategóriát (*atilla, Napóleon-torta* stb.).

A köznevesülés típusait a szerző a magyar és idegen nyelvekből vett példákkal gazdagon illusztrálva mutatja be, a nem közismert szavak jelentését (s olykor keletkezésének hátterét) meg is magyarázza. A rendszerezésbe, illetve a példák sorába egyébként egy-két apróbb hiba, illetve következetlenség is becsúszott. A *hárijános* a valós személyek, a *hárijánoskodik* pedig már az irodalmi alakok nevéből keletkezett szavak között szerepel (73, 75); a mitológiai nevekkkel egy csoportba vont (az irodalmi alkotásokhoz talán inkább sorolható) „magyar népmesékből, népmondákból való” névként bukkan fel a *hamupipóke* (75); a *barkochba* pedig (a TESz. véleményével ellentétes módon) a nem magyar nyelvben köznevesült elemek sorában olvasható (81).

6. A következő fejezet címe: „Denotáció”; önmagában keveset mond. A szerző azonban itt foglalkozik a névelmélet egyik legfontosabb kérdésével, a tulajdonnév jelentésével (J. SOLTÉSZ i. m. szóhasználatát szívesen: jelentésszerkezetével), továbbá ehhez kapcsolódóan a hangalak és jelentés kapcsolatának lehetséges típusaival. HAJDÚ MIHÁLY itt is többféle véleményt ismertet a kérdéssel kapcsolatban. A tulajdonnév jelentésnélküliségét valló (céljának pusztán az identifikációt tartó) elmélet ismertetése után az etimológiai (azaz a közszoji eredetű) jelentés problémáival foglalkozik, majd az információtartalom kérdésével (meggyőzően érvelve amellet, hogy ez nem része a jelentésnek). Ezután tér rá a denotáció, azt követően pedig a motiváció tárgyalására (melynek inkább szűkebb, a „reális kapcsolatokra” leszűkítő értelmezését vallja magáénak, nem véve számításba tehát a tágabb értelemben vett modellhatást: a névrendszerbe illesztés nyelvi síkon megnyilvánuló hatását). A konnotáció alatt a névvelőhöz kapcsolódó asszociációkat érti csupán, elválasztva ettől a közszoji jelentéshez vagy a név hangalakjához kapcsolódó benyomások (utóbbiakkal – bár nem utal előre – bőven foglalkozik majd a „Névélektan” című fejezetben). A szerző tehát a J. SOLTÉSZ-féle „jelentésszerkezet” elemeit veszi sorra, de elődjétől eltérő a véleménye.

HAJDÚ szerint ugyanis a névadás lényege a denotáció, a névhasználaté az identifikáció, a tulajdonnév jelentése pedig maga a jelölt (86). Ebből az álláspontból teljesen érthetővé válik az, hogy a szerző rendszerében a J. SOLTÉSZ-féle jelentésszerkezet elemei szűkebb értelmezést nyerne, mint J. SOLTÉSZnál (akinek a modelljében a név jelentése a jelöltre való vonatkozás). A valóságban nem létező egyedek nevének esetében ez az értelmezés megoldhatatlan problémát jelenthetne: mitológiai vagy irodalmi alakoknak is van nevük, de ha a valóságban ezek nem léteznek, nem léteztek, akkor nevüknek nem lehetne jelentésük. A hagyományos ellenérvet HAJDÚ azzal hárítja el, hogy ezek az emberi tudatban léteznek – tehát jelentésük értelmezhető.

Mindezek a kérdések a téma fontossága szerint akár előrébb is helyet kaphattak volna a kötetben. A szerző még ennek a kérdéskörnek a tárgyalásához kapcsolódva vezet el és vázolja fel világosan, megfelelő példákkal a hangalak és denotátum közötti lehetséges összefüggések rendszerét (a közszókra kidolgozott, KÁROLY SÁNDOR-féle jelentéstani tipológia mintájára).

7. A tulajdonneveket érintő változások egy része a köznevekkel való összefüggésük szerint értelmezhető, ezeket HAJDÚ a korábban már említett fejezetekben és módon mutatta be. A „Névváltozások” címet viselő fejezet a tulajdonnevek alaki és jelentésbeli változásait tárgyalja. Előbbihez számítja a hangalaki változások mellett (teljes joggal) az írásbeli változásokat; ezek mellett említhetnénk meg azonban még azon eseteket is, melyekben adott jelölő funkcióra teljesen új nyelvi elemet kezdünk használni (pl. *Dunapentele* > *Sztalinváros*). A denotátummal kapcsolatos változások körében a névátvitel különféle típusait és a névbővülés–névszűkülés eseteit mutatja be a szerző. A jelentéstörténetben absztrakt–konkrét jelentésváltozásokként tárgyalt folyamatoknak a tulajdonnevek vizsgálatának körében a közszojok és tulajdonnevek közötti átmenetek lehetnek megfeleltethetők; ezekkel a kötet korábbi fejezeteiben találkozhattunk. A nyelvtörténetből ismert utolsó nagy típusal, a stílusérték változásával HAJDÚ MIHÁLY névtani rendszerében azonban nem találkozunk, bár a – például a keresztnévadás vagy a családnév-változtatások körében megmutatózó – névzűlés ennek létéről is tanúskodik. Ne felejtjük el azonban: ha a tulajdonnév jelentése HAJDÚ szerint maga a denotátum, akkor ezt a változási típust nem helyezhetjük egyszerűen az itt tárgyalt egyéb alakulásmódok mellé, mert akkor ez a jelentéstől független, s így csupán a névhangulat témakörébe sorolandó. (A tulajdonnév jelentésének kérdésén akár e példa révén is el lehetne vitatkozni. Régóta és sokat vitatott kérdéssről van szó; egyik lehetséges megoldását most HAJDÚ MIHÁLY kimunkálásában ismerhetjük meg.) Érdemes talán még megjegyezni, hogy KISS LAJOS „Földrajzi nevünk nyelvi fejlődése” című munkáját (Bp., 1995.) ezen a ponton jól lehetne hasznosítani, azt továbbvezető irodalomként is feltüntetni a kötetben.

Talán nem éppen itt említendő, de mindenesetre az általános névtani fejezeten belül lenne szükséges tárgyalni a hivatalos és közösségi, illetve a mesterséges és természetes névanyag össze-

függéseinek, különbségeinek és sajátosságainak a kérdéseit, elkülöníteni a névkeletkezés és névhasználat síkját. Erre a különböző névtípusok történetének tárgyalása során jól lehetne építeni.

8. A „Névlélektan” című fejezet leggazdagabb (s egyúttal legterjedelmesebb: 26 lapos) részletét alkotja a névtan általános kérdéseivel foglalkozó nagyobb szerkezeti egységnek. *Névlélektan* cím alatt tárgyalja ugyanis – s érthetően többnyire személynévi példákkal – a szerző a névmágia megjelenési formáit, a névválasztás lélektani hátterét s általában a névhangulat megnyilvánulásainak számtalan módját (utóbbiak körében az egyes kutatók által a konnotáció részének tartott, a névhangulatot befolyásoló formai és jelentéstani alapú tényezőket is). Ezek a kérdéskörök természetesen érintkeznek egymással (például az óvónevek vagy kívánságnevek révén), ám az együttes, egymástól elkülönítetlen, részben keveredő tárgyalásmód miatt nehéz áttekinteni az egyébként is meglehetősen hosszú fejezet tartalmát. E témá(k)nak a kötet más fejezeteihez hasonló rendszerezettebb, módszeresebb bemutatása előnyére válhatna ennek a résznek, bár az a maga színességében s a felmerülő példák sokféleségével hű kifejezője a névlélektan jellegzetesen összetett s rendszerbe nehezen kényszeríthető működésének. A szakirodalmi háttere is óriási ennek a témának, így a fejezetcélig felsorolásban bár igen nehéz, de talán érdemes lett volna alaposabban megrostálni az olvasók figyelmébe is ajánlható fontosabb munkák jegyzékét.

9. A tulajdonnevek nyelvi rendszerben való elhelyezése a névelmélet egyik jellegzetes problémájaként ismeretes. Az ezzel a kérdéssel foglalkozó fejezet – azaz HAJDÚ MIHÁLY – szerint „a tulajdonnév a mondatban főnévként viselkedő nyelvi jel, de nem egyetlen főnév, hanem egyedítésre, azonosításra szolgáló hang, betű, szó, szókapcsolat vagy szavak csoportja, akár mondat vagy szöveg is lehet” (130). Mivel több szóból is állhat, HAJDÚ a tulajdonnevet nem tartja szófaji kategóriának. (S hogy mennyire nem könnyű elszakadni a hagyományos kategóriáktól, jelzi az is, hogy ugyanebben a fejezetben a szerző maga is több helyen, közvetlenül vagy közvetve mégis a tulajdonnevek szófajiságáról beszélve fogalmazza meg mondanivalóját, l. pl. az alább idézett mondatban is.) Mert ugyan „főnévként illeszkedik be a kommunikációba (mondatba, szövegbe), de nem a közszavakhoz hasonlóan gondolatközlő eleme annak, hanem azonosító funkciójú, s így független a többi szófajtól, azok mellett külön rendszert alkot” (131). Érzésem szerint ez a témakör a tulajdonnév meghatározása mellé illeszkedik leginkább, így a név jelentésével foglalkozó fejezettel együtt ez is előrébb kaphatott volna helyet az általános kérdéseket tárgyaló nagyobb egységen belül.

A nevek grammatikáját tárgyaló fejezet kapcsolódik az előbbiben tárgyalt témához (s egyúttal a tulajdonnév meghatározásának kísérleteiről szóló korábbi fejezethez). A szerző a nyelvi szintek szerint veszi sorra a tulajdonnevek jellemző sajátosságait. S bár ezen szempontok nem egyértelműen meghatározó jegyei a tulajdonneveknek, mégis érdemes lehet bizonyos hangtani, tótani, alaktani, szófaji, a szóalkotásmódokat érintő, szintagmatikai, mondat- és szövegtani megfigyeléseket tenni. Közülük a tulajdonnevek alaki sérthetetlenségének gyakorta jellemző elve vagy a határozott névelő használatának kérdése kiemelt figyelemre méltó vonatkozások – még ha nem is annyira jellemzők, mint a magyar nyelvre vonatkozóan a már említett nagybetűs írásmód. (A tulajdonnevek helyesírásával a szerző egyébként külön nem foglalkozik.)

„A tulajdonnevek lefordítása” című fejezet a nevek más nyelvekbe való beilleszkedésének típusait vizsgálja fel. (A név lefordítása szorosabb értelemben ennek csak egyik, „legerősebb” típusát jelenti.) Ezek alakulását elsősorban a hagyomány alakítja. A témával az itt említetteken kívül például az NyKk. is több szócikkben foglalkozik, napjainkban pedig talán még aktuálisabb kérdésnek számít, mivel az utóbbi évek során a korábnál jóval gyakoribbá váltak a megértést nehezítő idegenszerű megoldások, nőtt a bizonytalanság (*Plütarkhosz*, *Szilikon-völgy*, *Rosetta Kő*, *Boston Tea Party* stb.) is. Az itteni rövid (2 lap terjedelmű) összefoglalásnál a téma alaposabb át-

tekintést is megérdemelne, amit az újabban (a kötet elkészülte óta is) megjelent vonatkozó munkák is igazolhatnak.

Az általános névtani fejezetek sorában az utolsó a nevek rendszerével foglalkozik. A mai névfajták (nyelven kívüli szempontok szerinti) elkülönítésének tudománytörténetét vázolja fel a szerző, majd kitér azokra a név(?)fajtákra is, amelyeket a magyar hagyomány nem tekint tulajdonneveknek. (A tulajdonnévi kategória határai más nyelvekben máshol húzódnak meg.) Megemlíti tehát a történésnevek csoportját (példáit HAJDÚ a kötetben következetesen nagybetűvel is írja, pl. *Honfoglalás*), a dátumok és korszakok neveinek, a hadműveletek (valójában a címekkel rokonítható) elnevezéseinek, az elemek és vegyületek neveinek, továbbá a nevezéktan elemeinek a magyar nyelvben a köznevekhez sorolandó csoportjait. HAJDÚ a magyar nyelvben 8 nagy tulajdonnévi kategóriát határoz meg: személynevek, helynevek, intézménynevek, állatnevek, tárgynevek, emberi alkotások elnevezései, eseménynevek, fiktív (írói) nevek. A tárgynevek (hajók, egyes fegyverek stb. nevei) tehát (teljes joggal) önálló típusként jelennek meg, míg a (rokonságban álló, de egymástól hagyományosan elkülönülő) címeket és márkaneveket (nyilván ezek mellé sorolnánk a díjak és kitüntetések neveit is) egyetlen kategóriába vonja össze. Határozott újítást jelent az eseményneveknek e csoportok mellett való szerepeltetése, azaz egyértelműen tulajdonnévként való kezelése. A fiktív nevek csoportjának önállósága vitatható: az ide sorolható tulajdonnevek egyúttal valamelyik másik kategóriának az elemeiként is vizsgálhatók, sőt vizsgálandók – bár természetesen egy típusba összefogott, együttes tárgyalásuknak is van indokoltsága. A nevek alosztályáival a szerző itt azonban már nem foglalkozik, nem is feltétlenül feladata.

10. Az „Általános és magyar névtan” további részét HAJDÚ MIHÁLY a személynevek tárgyalásának szenteli. Mindenekelőtt a világ népeinek személynévadását, -használatát, -anyagát mutatja be, ami már csak terjedelme szerint is (több mint másfélszáz lap, a kötet hatodrésze) egyedülállóan részletes összefoglalása ennek a témakörnek. (Hasonló jellegű áttekintést a magyar szakirodalomban a KÁLMÁN BÉLA-féle „A nevek világa” lapjain találunk csak, természetesen jóval szerényebb keretek között.)

A témakör bemutatását a szerző a személynévtípusok megnevezésére szolgáló – magyar, részben pedig a másnyelvű – terminológia áttekintésével kezdi, melynek során nemcsak egyes elemeinek használati értékét tisztázza, hanem – a megnevezések háttérében álló különböző szemléletek felfedése révén – már a személynevek világához kapcsolódó egyes fontos jellemzőkre is ráirányítja figyelmünket. Maga HAJDÚ kellő megfontoltsággal a *keresztnév* és *egyénnév* (keresztény, ill. nem keresztény kultúrákban), valamint a *családnév* és *megkülönböztető név* (öröklődő, ill. nem öröklődő nevek esetében) terminusok használata mellett döntött (153). Kijelenti, miszerint „névtudományi axiómának tekinthetjük, hogy minden személynek volt és van saját tulajdonneve, egyénneve” (153) – ami néhány egészen ritka s különös esettől eltekintve bizonyosan így is van, sőt hozzátéhetjük, hogy a névviselés nemcsak jog, de kötelesség is modern társadalmunkban. Hangsúlyozza

a szerző azt is, hogy a nevek tér, idő és társadalmi szempontok szerinti meghatározottsággal bírnak (úgy tehát, mint általában a nyelv). Mindennek megfelelően a következőkben elsősorban földrajzi (területi) alapon, másodsorban pedig a nyelvi összetartozás szerint veszi sorra más népek személyneveit, lehetőség szerint az időbeli változásokat is érzékeltetve.

Ezen csoportosítási elv szerint összpontosít a szerző Ausztrália–Óceánia és Amerika tárgyalása során az őslakosságra, vagy kerülnek Afrika bemutatásához az észak-amerikai rabszolgák nevei. A szerző a sokféleségen belül az általánosabb jellemzőket vázolja fel, s azokat sok példával illusztrálja. A Távol-Kelet népeiről valamivel részletesebben értekezik: előbb népenként tárgyalja, majd igyekszik a közös vonásokat kiemelni. Az Európán kívüli világból érthetően a Közel-Kelet kapja a legnagyobb figyelmet: más ókori népeket követően a héber-zsidó névadás, majd pedig a mohamedán kultúrkörbe tartozó népek nevei. Az előbbi névanyag fontossága folyamatos utóélete

és térbeli elterjedtsége mellett abban is áll, hogy elemei egyúttal a keresztény (s részben a mohamedán) egyénnévállomány magvát alkotják. A héber-zsidó névadást a szerző a kezdetektől napjainkig, a Közel-Kelet mellett más területekre is kitekintve mutatja be; itt szól a magyarországi zsidóság neveiről is. A mohamedán névanyagot szintén kezdetektől, majd népek szerint tárgyalja, s nem hagyja említés nélkül a nyugat-európai muszlim bevándorlók névadásának alakulását sem.

A más népek személyneveit tárgyaló nagy fejezet nagyobb (kétharmad) része természetesen Európa népeiről szól. A szerző áttekintését az európai kultúra gyökereit jelentő görögség neveivel kezdi (az ókortól az újjörögig vezetve el az olvasót; görög és latin betűs példákkal vegyesen), majd a Római Birodalom latin személynévrendszerének, névadási szokásainak részletesebb bemutatásával folytatja. Logikus módon követi ezt elsőként az újlatin népek neveinek tárgyalása, az ókori előzményektől a mai névhasználatig. A legtöbbet a keresztnevekkel foglalkozik, ezekről HAJDÚ több névgyakorisági listát is közöl (gyakran több időszakból és területről is; táblázatszerűen vagy folyószövegben; számadatokkal, százalékokkal, esetleg csak pozíciószámokkal). Szinte kivétel nélkül foglalkozik a családnevekkel is, a ragadványnevekről, becenevekről, asszonynevekről azonban már jóval ritkábban esik szó. Az újlatin nyelveket követően (bár attól címszerűen el nem választva) tárgyalja a germán, majd a kelta nyelvek személyneveit. Fontosságának megfelelően igen részletesen foglalkozik a német nevekkel, s még inkább a több gyökérből eredező, más földrészekben is elterjedt, továbbá nagy szakirodalmi háttérrel rendelkező angol névanyag bemutatásával; mindkét részt névsorok és névgyakorisági táblázatok kísérik nagy számban. Új fejezetbe kerülnek a szláv (összláv, majd sorra a nyugati, keleti és déli szláv) és a balti nyelvek személynevei, a nagy ívű körkép utolsó fejezetét pedig az uráli nyelvek névanyaga képezi. HAJDÚ többször kitér a magyarországi kisebbségek névanyagára is, mégpedig az adott nemzetiség nyelve tárgyalása során. A magyarral érintkező nyelvek személynévanyagát talán a kötetbeli tárgyalásnál még részletesebben, módszeresebben lehetne taglalni, hiszen ezek megjelennek, hatnak a magyarországi névanyagban is.

A más népek személyneveit ismertető nagy fejezet hatalmas szakirodalmi háttéren alapszik. Az egyes területek, nyelvcsoportok, nyelvek tárgyalása után felsorolt tételek túlnyomó része külföldi, ráadásul a legkülönbözőbb nyelveken íródott munka. A téma hatalmas, alig átlátható, ám e könyvtárnyi szakirodalomban is bizonyos témákra, nyelvekre, népekre vonatkozóan alig lehet megfelelő anyagot találni. A tárgyalás során megmutatkozó bizonyos belső aránytalanságok (pl. az olasz neveket kétszer akkora terjedelemben tárgyalja, mint a franciákat), illetve hiányok egy része éppen ezzel lehet magyarázható. (Igaz ugyanakkor az itt említett esetben, hogy érdemes is úgy bemutatni például az olasz családneveket, hogy a jelentéstani típusokat az azokba tartozó leggyakoribb – pozíciószámmal és etimológiájával megadott – vezetéknevekkel jellemezzük: 218–20.) Néhány népről (pl. fehérórosz, albán) néhány sornyi anyagot találunk csak a könyvben, az európai áttekintésből azonban végül csupán néhány sajátos helyzetű nyelv maradt ki teljesen (baszk, katalán). A cigánység névanyaga azonban valóban sajnálatos módon hiányzik a kötetből. Az egyenetlenségek egy ilyen jellegű munkánál természetesen elkerülhetetlenek. Jól mutatja ezt az a HAJDÚ által itt rendszeresen hivatkozott (a névgyakoriságok kapcsán idézett) külföldi munka is, mely kifejezetten különböző nyelvek keresztnevédivatját volt hivatott bemutatni, mégpedig az adott nyelvek névkutatóinak szervezett, széles körű bevonásával – szintén egyenetlen módon (CAFFARELLI–GERRITZEN, 2002.; bibliográfiai adatait l. a kötet irodalomjegyzékében: 890).

11. HAJDÚ MIHÁLY könyvének második nagy szerkezeti egysége a magyar személynevek, a magyar személynévtörténet tárgyalása. A megjelent kötet részletesebben az egyénnevek, illetve keresztnevek, a becenevek és a családnevek témájával foglalkozik, mindezek előtt pedig a magyar névtörténet, a személynévkutatás és forrásainak áttekintését nyújtja.

„A magyar névtörténet korszakolása” (a cím valós helyéhez képest egy szinttel feljebb csúsztott a hierarchiában: 6, 321, 323), pontosabban: a magyar személynévtörténet pe-

riodizációja során nagyobb szakaszokat – a nyelvtörténet szokásos tagolásán belül – csak a családnevek történetében, a névanyag alakulását befolyásoló történelmi-társadalmi események alapján állít fel a szerző. A keresztnevek esetében a nemzedékenkénti időszakok jogosultságát vallja (bár ezek esetében is található nálunk jellemző, még ha vitathatóan is meghatározható nagyobb korszakokat, mint a pogány névadás kora, a kereszténység felvétele utáni, a protestantizmus megjelenését követő, a magyaros névújítások kora, a hivatalosan szabályozott névválasztás időszak). A korszakolást követő két fejezetben az – elsősorban természetesen a magyar – személynév-történeti kutatások áttekintését olvashatjuk; az előbbi fejezetben időrend szerint haladva, utóbbiban tematikus: kérdéskörök és vizsgált korszakok szerinti rendben. HAJDÚ MIHÁLY végül pontokba szedve s megszívlelendő módon foglalja össze a napjaink személynévanyagára, elsősorban keresztneveire irányuló kutatások feladatait, azaz lehetséges fő irányait (339–40); ezekkel együtt a névkutatóknak a névkultúra művelésében meglévő felelősségét is hangsúlyozza. A szerző külön fejezetet szán a személynévtörténet által hasznosítható fontosabb forrástípusok bemutatásának, kiemelve ennek során az okmánytárakat (a fontosabbakat felsorolja), a török adóösszeírásokat (megbízhatóságukról hosszasan értekezik) és természetesen az anyakönyveket (ezek a legjobb forrásai a személynévkutatásoknak). E források névtani hasznosíthatóságát messze legalaposabban a török defterek esetében elemzi. Hasonló részletességgel szól – majd később, de itt nem jelzett módon – az újmagyar kor kapcsán, „Az anyagyűjtés és a földolgozás módszerei” cím alatt az egyházi és állami anyakönyvekről. Ezek a részek a történeti névkutatásra vállalkozók figyelmét hívhatják fel az egyes forrástípusokban rejlő alapvető lehetőségekre és kockázatokra. A tapasztalt kutató megjegyzései különösen értékesek, hiszen módszertani szempontokkal foglalkozó, kutatási irányokat mutató írásoknak igencsak híjával van – s hiányát is érzi – a magyar névtani szakirodalom.

12. Az egyéni nevek, keresztnevek vizsgálata HAJDÚ MIHÁLY könyvének legterjedelmesebb nagy fejezete; a kötetnek mintegy harmadát teszi ki. Rövid, de hasznos terminológiai eligazítás után a szerző a nagy nyelvtörténeti korszakok szerint tagolva írja le személynéveink e legfontosabb típusát. Az ősmagyar és ómagyar kort egy fejezetbe foglalva, az ismert szakirodalom alapján tárgyalja. A régi magyar egyéni név-anyagot elsőként, célszerű módon a motivációs szempontok szerint mutatja be, megvilágítva ezzel a névadás hátterében meghúzódó, azt befolyásoló különböző típusú tényezőket (születés körülményeire utaló, kívánság- és predestinációs nevek, leíró nevek, foglalkozásnevek, társadalmi helyzetre és tisztségre utalók, nép- vagy népcsoportnevek, óvónevek); majd ezután veszi sorra – PAIS DEZSŐ nyomán – e névanyag jelentéstani (pontosabban: eredeti, közszói jelentés szerinti) csoportjait. HAJDÚ a szakirodalom alapján, a lehetőségek szerint igyekszik a korabeli férfi- és nőnév-gyakoriságról is bizonyos képet adni. A magyar eredetű nevek után a török nyelvekből átvett neveket tárgyalja, melyek dívatnevekként kerülhettek be az adott nyelveket általában bizonyosan nem beszélő magyarság névanyagába. (Ami alapján egyébként, mint HAJDÚ elmondja, a GOMBOCZ óta hagyományosnak tekinthető, az itt és általa is alkalmazott, közszói eredetük szerinti csoportosításuk valójában nemigen hasznosítható a magyarság névadás-történetének kutatása során.) A bizonytalan megfejtésű nevek csoportjának megemlítése után tér át a szerző – viszonylag röviden – a honfoglalás utáni világi (szláv, német) és egyházi eredetű (ő- és újszövetségi, martirologiumi) jövevénynevek történetének bemutatására, a korábbiakhoz hasonlóan összcállított névgyakorisági listák kíséretében.

A középmagyar és újmagyar kor keresztnévanyagát két különálló s igen terjedelmes fejezetben tárgyalja a szerző. (Ezek szerkesztése, gondolatmenete eltér ugyan egymástól, de a következőkben az egyszerűség kedvéért igyekszem együttesen bemutatni őket.) A vizsgálat alapját képező névanyag egyedülállóan hatalmas és reprezentatív értékű: a megfelelő forrásokban jóval szegényebb, nehezebben kutatható középmagyar korból csaknem 65 ezer személy, a már kiterjedt anyakönyvezési gyakorlattal rendelkező újmagyar korból pedig negyedmilliónál több újszülött adatait tartalmazza. A középmagyar kor feldolgozott keresztnevei 10 kisebb területet, az újmagyar kor ne-

vei pedig 22 települést, pontosabban 3 nagyobb várost és 7 különböző vidék (köztük Bukovina) összesen 19 faluját képviselik. A már önmagában is tiszteletet érdemlő, az ország különböző területeiről származó gyűjtés (bár ez eleinte egyértelműen nem derül ki a kötetből) szintén HAJDÚ MIHÁLY saját munkája, aki itt a részletes feldolgozásra is vállalkozik. Ennek során a keresztnév-vizsgálatokban indokolt (mert a névdívat változásának jelzésére megfelelő) rövidebb, emberöltőnyi (átlagosan, de a történelmi tényezőket is figyelembe véve nem teljesen mechanikusan 25 éves) periódusokra bontva kutatja e névanyag jellemzőit.

A vizsgálatok egyrészt az egyes konkrét nevekkal foglalkoznak számszerű tényezők formájában, abszolút és relatív terheltség, névgyakoriság szerint (utóbbiakkal célszerűen pozíció, darabszám és százalékos arányok megadásával egyaránt). Ezeket a mennyiségi vizsgálatokat külön a két nyelvtörténeti korszak összesített névanyagán, továbbá az egyes periódusok és vidékek szerint is sorra elvégzi a szerző. (Az újmagyar kor esetében ez például 73 lapon át egymás után sorjázó táblázatokat jelent, melyeket csupán a jellemző neveket kiemlő névfelsorolások egészítenek ki: 453–527.) Másrészt pedig – különösen tanulságos módon, a konkrét nevek említése nélkül – veszi szemügyre a névanyag belső szerkezetét s annak változásait, a leggyakoribb nevek mellett a közepesen gyakori, illetve az egyes vidékekre jellemző nevek állományát is. (Egy terület „névállapotának” meghatározó s itt említett jellemzőiről összefoglalóan l. 453.) „A nevek elterjedése és kihalása” kérdésének az újmagyar kor tárgyalása során külön fejezetet is szán a szerző. Kutatja e változások általános jellegét (gyakorivá, majd egyre ritkábbá válás, falu–város, országos és regionális használat viszonylatában) és konkrét alakulását az egyes időszakok folyamán; az egyes esetekhez magyarázatai rendszeresen általánosabb tanulságok irányába mutatnak.

A férfi és női keresztnévek állományának különbségeit (mint névgazdagság, változékonyság, névöröklés) s ezek változásait a középső- és az újmagyar kor folyamán egyaránt jól nyomon követhetjük a feldolgozásban. (Erre csak egy példát idéznék a kötetből: az újmagyar kor keresztnévkincsének két évszázados történetében 12 olyan férfinévv mutatkozik, amely mindvégig országosan használt név volt; a női nevek körében ilyen egy sem akadt: 546.) Figyelmet fordít a szerző a társadalmi megoszlás és (újmagyar kori forrásainak köszönhetően) a településtípus szerinti jellemzők vizsgálatára is. A felekezeti jellemzők – legalábbis az újmagyar kor tárgyalása során – szintén önálló témaként jelennek meg, a középmagyar esetében azonban csak az egyes nevek, továbbá a területi és társadalmi szempontok kapcsán kerülnek elő. Az eljárás az adott névanyag feldolgozása felől nézve érthető (indoklását l. 440), mégis hiányzik az olvasónak, hogy a protestantizmus megjelenésének és elterjedésének, illetve az ellenreformáció és katolikus megújulás időszakáról, továbbá a tisztelettörténeti vonatkozásokról itt is jól összefogott képet kaphasson.

A névválasztás indítékait a történeti névanyag esetében nehéz kutatni. Lehetőségeink itt gyakorlatilag a családon belüli névöröklés és a keresztszülőről való elnevezés feltehető eseteire, valamint a születésnapnak (illetve a naptárnak) a keresztnévválasztásra gyakorolt hatására korlátozódnak. Előbbiekről megbízható kép áll rendelkezésünkre már az eddigi szakirodalomból, a születési időnek a névadásra gyakorolt befolyásoló voltát azonban különösen látványosan igazolják itt a szerző grafikonjai (404–5, 612–8). Ezeket a lehetőségeket gyűjtött anyagából származó reprezentatív mintán vizsgálta a szerző, míg a kortárs keresztnévválasztás háttérét kérdőíves vizsgálattal kutatta, a különböző indítékokat pedig a válaszadóktól származó idézetekkel színesítve szándékozik feltárni. (A szerző nem közli, pontosan mikor készültek ez utóbbi felmérései, tehát pontosan mely időszakra vonatkoznak az itt közölt eredmények – feltehetőleg néhány évtizeddel ezelőtti, tehát sajnos nem teljesen „jelenkori” adatok.)

A kettős, illetve több keresztnév adása az újmagyar korban válik gyakorivá (a XVIII. század elején feltűnő jelenség, mely a német lakossághoz kötődik eleinte: 388–9), így e korszak bemutatása során kap önálló fejezetet; a középmagyar korról foglalkozó részben még szinte mellékesen kerül csak elő. Bizonyos érdekes vagy tanulságos témák azonban az egész kötetben csak kitérőként, más témák tárgyalása folyamán bukkannak fel. Ilyen például az azonos keresztnévet viselő

testvérek vagy az azonos család- és keresztnévű személyek kérdése (a középmagyar korszakok vizsgálatában: 376), a női nevet kapott fiúk esetei (az újmagyar kori többes keresztnévviselés kapcsán: 590, 600) vagy az ikrek névadásának vizsgálata (az újmagyar kori névválasztás indítékai között: 630–2). Az egyes korszakok és témák ismertetése a számszerű eredmények, a nagyobb ívű tendenciák s néhány szűkebb hatókörű kérdés (l. fentebb) bemutatásán túl sok további érdekes névtani információt is feltár az olvasó számára. Így például azt, hogy a középmagyar korban létezett egy *Orémusz* keresztnév (az egyházi szóhasználatból alakulhatott ki: 373), vagy hogy egyetlen folyamatos használatú ősi magyar keresztnéve van a magyar művelődéstörténetnek: a (keresztény védőszentet is magáénak tudható) *Farkas*.

A keresztnévvel foglalkozó közép- és újmagyar kori fejezet a feltárt névanyag vizsgálata köré szerveződik. Ebből származik azon előnye, hogy olyan forrásértékű, időben és térben is reprezentatív, megbízhatóan feldolgozott névanyagot bocsát teljes részletességgel a személynévtörténet kutatóinak a rendelkezésére, mely biztos viszonyítási alapként szolgálhat – tartalmában s módszertanában is – bármilyen későbbi, korlátozottabb célkitűzésű vizsgálat számára. De ebből fakad e fejezetek komoly hátránya is. Azok a témák s olyan módon kerülnek ugyanis elő a kötetben, amelyek s ahogyan a feldolgozott anyagból kiindulva bemutatathatók. Ezek tárgyalása során a szerző nem egészíti ki megállapításait a kapcsolódó, egy-egy témát célzottan vizsgáló szakirodalom egyedi s általánosabb érvényű eredményeivel (például a felekezeti névadás sajátosságainak, a női nevet viselő férfiak vagy az ikrek névadásának esetében vagy akár az utóbbi évtizedek névadási szokásainak ismertetésében); szövegközben ezekre a munkákra nem utal, e témák jellemző tanulmányait a fejezetvégi, illetve a kötet végén található bibliográfiában találhatjuk meg csupán. Ugyanezen okból is hiányoznak olyan fontos témák a kötetből, mint keresztnévanyagunk eredet szerinti csoportjainak, e névanyag bővülésének vagy a keresztnévadás és -használat hivatalos szabályozásának s az azzal összefüggő kérdéseknek a tárgyalása. Ezekre a hangsúlyozottan történeti szempontú feldolgozás mellett, illetve után is szükséges lett volna kitérni, hiszen a magyar keresztnévanyagról – sőt annak változásáról is – teljes képet csak ezek ismeretében kaphatunk.

A közép- és újmagyar kori névanyag feldolgozását térképek, táblázatok, grafikonok, különböző típusú diagramok és ábrák hosszú sora kíséri. Ezek a legváltozatosabb módon – és soha nem öncélúan – jellemzik, láttatják a névgyakoriságok alakulását, egyes kategóriák megoszlását, névadási szempontok érvényesülését vagy akár a leggyakoribb nevek mellett az egyes vidékekre jellemző nevek állományát. A legnagyobb arányt természetesen a jól szerkesztett, informatív táblázatok képviselik, legtöbbször a vizsgálat során feldolgozott óriási névanyagot adja közre, területi és időbeli szempontok szerint. Ezekkel kapcsolatban inkább csak azt hiányolhatjuk, hogy nem jelenik meg bennük (ismét, táblázatokként) az adott táblázatba foglalt anyag esetszáma, amelyhez az itt szereplő adatokat mint 100%-hoz könnyen viszonyíthatnánk (jelenleg ez legkönnyebben az összesítő táblázatokhoz történő visszalapozással oldható meg). A táblázatok számozása (a térképekhez és a különböző más ábrákhoz hasonlóan) szintén meggondolandó lehet, már csak azért is, mert ez lehetővé tenné összesített jegyzéküknek a kötethez függeléként való csatolását, könnyen áttekinthető és kereshető formában.

13. A *b e c e n e v e k* témaköre alkotja a kötet következő nagy, mintegy százlapos fejezetét. HAJDÚ MIHÁLY ebben csaknem háromszáz keresztnévnek mintegy ötezer becenévét gyűjti össze s csoportosítja. A vizsgált korpusz forrásai – bár ezt egyértelműen nem bocsátja előre – a megelőző fejezetben tárgyalt újmagyar kori névanyagéval egyeznek meg. A HAJDÚ által kialakított tipológia alapvetően alaki rendszerük szerint sorolja 15 nagyobb, ezeken belül pedig számos további altípusba a történeti és legújabb kori becenévanyagot. Egy becenévi alak létrejöttében egyszerre több különböző alakulásmód játszhatott szerepet, a keletkezéstörténeti és leíró szempont pedig nem feltétlenül adhat teljesen azonos választ e nevek kategorizálásának kérdéseire. (Ezek a csoportosítási bizonytalanságok óhatatlanul megjelennek a szerző igen alapos és részletes rendszerében.)

A becenevek tárgyalásában a szerző közvetlenül hagyatkozik egykori kandidátusi dolgozatára, melynek becenevi anyaga már korábban, „Magyar becézőnevek (1770–1970)” címmel jelent meg (Bp., 1974.). Túlnyomórészt e korábbi kötet anyagát tartalmazza a mostani összefoglalás, de – érthetően – annak teljes adattára és névmutatója nélkül; így HAJDÚ korábbi kötete hasznos kiegészítője lehet az itt tárgyalt fejezetnek.

A beceneveket tárgyaló fejezet szokás szerint rövid terminológiai bevezetéssel indul (e nevek megnevezésére használt kifejezések tágabb körét I. HAJDÚ imént hivatkozott munkájában, a becenevek funkcionális megközelítésének tárgyalása során: 38–43). A szerző nem ad külön áttekintést a tudománytörténeti előzményekről s az anyaggyűjtés és feldolgozás módszereiről (pedig nem lenne tanulság nélküli legalább röviden kitérni az előbbiekre általában, utóbbiaknak pedig a sajátágaira; ezekről bővebben mindenesetre I. a szerző fent hivatkozott munkáját: 18–38).

A becenevek alaki szempontú, illetve alakulásmódjuk szerinti csoportosítását HAJDÚ gyakoriság szerinti elrendezésben közli. A két legjellemzőbb típus a név végi rövidüléssel és a képzéssel alakult becenevek – egymással, illetve más típusokkal is gyakran összekapcsolódó – csoportja. A magyar becenevanyagban túlnyomó arányt képviselő keletkezésmód, a képzéssel alakult nevek kategóriáján belül a sokféle képzőt (ill. a melléjük sorolt jellemző névvégződéseket) a szerző egyelemű és testesebb alakok nagyobb csoportjaiba, azon belül pedig számtalan további altípusba rendezi. (A leggyakoribb köztük az *-i* képző, melynek előfordulási gyakoriságát csak tovább növeli, hogy a leggyakrabban használt becenevek zömében megtalálható; e képző népszerűsége egyébként a közszavak körében s napjainkban is jócskán megtapasztalható.) HAJDÚ utolsóként tárgyalja a szokatlanabb, „szabálytalanabb”, illetve ritkább típusokat; köztük a „becenévként használt”, illetve „nevek helyett álló” magyar és idegen közszavak és tulajdonnevek általában hasonló hangzason, szójátékon alapuló eseteit (pl. *Déza* < *Dezső*, *Szilvuplé* < *Szilveszter*, *Fantomasz* < *Tamás*: 718–24; a játssi névalkotás itt tudatosan elkerült problémájáról I. még 728). Az utolsóként felállított becenevtípusok rendszerező elve bizonytalanabb a korábbiakénál. A „Nevék helyett álló idegen szavak és tulajdonnevek” és az „Idegen keresztnevek használata becenevként megfelelés vagy hasonló hangzás alapján” között kifejezetten kétséges a határ (pl. a *Hamfri* < *Henrik* az előbbi csoportban is joggal szerepel, bár inkább az utóbbi csoportba kívánkozna: 721). Hasonló megközelítés esetében az elkülönítés elve inkább talán a pusztán hangzásbeli (I. még pl. *Aladin* < *Aladár*, *Bil* < *Béla*), illetve a tényleges megfelelés szempontja (pl. *Juszif* < *József*, *Franci* < *Ferenc*) lehetne. (Ezzel persze a szigorúan tudományos szempontot érvényesítenénk, amely nem feltétlenül esik egybe a beceneveket adó közösség nyelvérzékével; erre vö. a „Névcserék” itt következő csoportját is, pl. *Rezső* > *Rudi*, *Julianna* > *Jutka*, továbbá a magyar személynévanyag újabb kori történetét is.)

A szerző az egyes típusok bemutatását szakirodalmi áttekintéssel kezdi, azt követően a vonatkozó becenevi alakokat (alapnévvel együtt) sorolja, majd kitér elterjedtségük, gyakoriságuk, hangulati értékük bemutatására. Figyelemmel kíséri az adott típust érintő változásokat, s tekintettel van a történeti névanyag sajátos szempontjaira is (írásbeli adatok problematikája, adathiány kérdése). A becenevek tárgyalását a keletkezésükkel és élettanukkal kapcsolatos legfontosabb kérdések összegzését tartalmazó viszonylag rövid szakasz zárja. Itt található két különösen produktív keresztnév: az *István* és az *Erzsébet* név „életfáját” (becézők leszármazását bemutató ábrát), melyek e két példán keresztül ezúttal az alapnevek felől közelítve jellemzik szemléletesen becenevanyagunk rendszerét s hallatlan gazdagságát.

14. Az „Általános és magyar névtan” utolsó nagy fejezete a magyar c s a l á d n e v e k témakörével foglalkozik, másfélszáz oldal terjedelemben.

A rövid terminológiai bevezetést követően HAJDÚ elsőként a családnevek történetét tekinti át: kialakulásuknak, örökklődővé válásuknak és természetes változásaiknak a folyamatát. Ezzel valójában II. Józsefnek, azaz a névanyag hivatalossá tételének koráig vázolja fel családneveink történetét, ennek menetére s az azt követő korszakokra azonban itt s a későbbi, részletekbe menő vizs-

gálatoknak a során már nem tér ki; minderre csupán a családnévi fejezetet (s egyúttal a kötetet) lezáró utolsó bekezdésében utal (874). Családnévtörténeti áttekintése során HAJDÚ ismerteti e névanyag (valójában egy új névrendszer) keletkezésének hátterét, létrejöttének különböző lehetséges magyarázatait. Véleménye szerint „A XIII. század végén pedig már olyan névpontosításokat találunk, amelyek akár családnéveknek tekinthetők” (737). Példasorok segítségével mutatja be az egyes személyek megkülönböztetésének kezdeteit, ennek további fejlődését, majd később a családnévek öröklődővé válását; úgy, ahogyan az a rendelkezésünkre álló írásos források alapján rekonstruálható. (Bár, mint hangsúlyozza, ezek a szóbeli használatról nem tájékoztatnak minket egyértelműen.) Részletesen foglalkozik a forrásokban található egynevség, névelemhiány és a körülírások kérdéseivel, tehát a források értelmezésének problémáival (közszó vagy név, névhiány vagy adathiány) is, sorra veszi a megmutatózó különböző szerkezeti típusokat. Legnagyobb részük névkiegészítő, illetve más személyekhez való viszonyon alapuló megnevezés. Ezek körében, további elkülönítés nélkül tekinti át az asszonyok korabeli megnevezéstípusait is. (Az asszonynevek külön tárgyalása – mint már említettem – nem témája a kötetnek.)

Külön fejezet foglalkozik a természetes családnévanyag egyik fontos jellemzőjével: a nevek változékonyságával. A spontán névváltozások az élet természetes velejárói voltak, de a tudatos változtatások is adathatók már a XVII. századtól kezdődően. HAJDÚ sorra veszi a változások különböző típusait: helyesírási, hangtani, morfológiai változások, teljes kicserélődés. A kettős (többes) családnévvel is itt foglalkozik, hiszen ezek éppen a változásokat jelző átmeneti formaként jelenhetnek meg. Alakulásait, típusait is sorra veszi, ismét kifejezetten a régi névanyag keretében (nem utalva itt sem ezek legújabb kori történetére: a névmagyarosítások és a házassági nevek közötti majdani megjelenésére). A névkiegészítők kérdése is sajnos csak e történeti anyag révén (a körülírások kapcsán s a névváltozásokról szóló fejezet végén) kerül szóba, bár általánosabb s jelenkori vonatkozásai is tárgyalásra érdemesek (legjobb áttekintésüket l. éppen HAJDÚtól: *A személynevek közzsói elemeiről: NévtÉrt.* 21. 1999: 274–80).

A családnévcekről szóló nagy fejezet a továbbiakban a családnévek rendszerezésének szempontjaival foglalkozik. HAJDÚ MIHÁLY maga a fontosabb tudománytörténeti előzmények áttekintése után, különösen tanulságos módon 14-féle lehetséges megközelítést határoz meg s jellemez röviden: időbeli, földrajzi, etnikai, dialektológiai, társadalmi, vallási, nyelvi eredet szerinti, névelettani, gyakorisági, motivációs, jelentéstani, szófaji, morfológiai és a kifejező nyelvi eszköz szerinti szempontokat. Ezek fontosságuk és eredményességük szerint igen különböző értékűek, természetesen alkalmazásuk sem problémamentes. Határozott elkülönítésük azonban segítséget nyújt ahhoz, hogy a családnévek kategorizációjában a zavaró szempontkeveredéseket elkerülhessük, azokat legalább az azonos szinteken kiküszöböljük.

HAJDÚ elsőként – a fentebbi megközelítésekhez képest váratlanul: „A névanyag matematikai vizsgálata” cím alatt – a vidékenként leggyakoribb, illetve jellemző családnéveket tekinti át, majd a korábban említett lehetséges rendszerezési szempontok fontosabb típusait veszi sorra. Az egyes csoportosítások részletesebb tárgyalására egyrészt szakirodalmi háttérrel s általánosabb érvénnyel, másrészt pedig a középnyelvi korból a szerző által feldolgozott névanyag vizsgálatának eredményei alapján kerül sor. Itt elsősorban azt sajnálhatjuk, hogy – nyilvánvalóan terjedelmi okok miatt, de a kötet keresztnévizsgálataihoz hasonlóan – teljes részletességében nem ismerhetjük meg e különösen nagy és reprezentatív értékű történeti családnévanyag különböző szempontú rendszerezéseinek számszerű eredményeit.

A sok bizonytalanságot magába rejtő, a névadás alapját kutató kategorizálástól a szerző itt eltekint (általános rendszerét a korábbiakban egyébként is közölte már: 770), helyette csupán a hozzá közel álló – s vele ezért is gyakran keveredő – jelentéstani jellegű, részletesebb kategorizálásra vállalkozik. Ezen szempont alá sorolva végzi el először a nevek etimológiai, pontosabban nyelvi eredet szerinti felosztását (bár ez a fentebbiek értelmében önálló megközelítés lenne, illetve a jelentéstannal való összevonása esetén is inkább fölöttes, mint alárendelt kategóriaként kezelhetnénk).

Hat nagyobb jelentéstani jellegű kategória felállításával folytatja, melyek: nép- és népcsoportnevek, keresztnévi eredetű nevek (ősi egyénnévi, keresztény eredetű, női nevek családnevekben), helynévi eredetű családnevek (puszta helységnév, helységnév *-i* képzővel, település- és határrészekre utaló nevek), társadalmi megközelítésű nevek (konkrét foglalkozásnevek és méltóságra, tisztségre, társadalmi helyzetre, birtoklásra utaló családnevek), egyéni megközelítésű (külső és belső tulajdonságot megnevező) és valakihez való tartozásra utaló nevek. Ez az itt alkalmazott rendszerezés viszont eltér attól, amit korábban a szerző a jelentéstani szempont bemutatása során – a név alapját képező nyelvi elem jelentése szerint meghatározott 16 kategóriában – leírt (771). A most sorra kerülő, részletekbe menő rendszerezés valójában nem tisztán jelentéstani alapú: ebbe már motivációs szempontok is keverednek, az alkategóriák pedig nem feltétlenül alkotnak kellőképpen egységes és teljes rendszert. (A keresztnévi eredetű nevek között a női nevek külön alkategóriában szerepelnek; a helynévi alapú neveken belül a helységnévi eredetűek az *-i* képző megléte vagy hiánya alapján két alkategóriát alkotnak, a nem település- és határrészekre utaló nevek hasonló esetei együttesen egyet, de hiányoznak a tájnévi s a hegy- és víznévi eredetű családnevek csoportjai.) Itt tehát inkább a jellemző csoportok bemutatását, mint a családnévanyag határozott és módszeres rendszerezését találjuk; utóbbi esetben még több haszonnal forgathatnánk ezt a fejezetet. Ehhez a részhez még egy megjegyzés kívánkozik: egyes régi, illetve ritka közszoí alapú neveket – a kötet más helyein alkalmazott módszer szerint – érdemes lenne pontosabban itt is megmagyarázni (pl. *Ardó, Gorzsás, Eszkotár, Sonkolyos, Hajgató*; 802).

A morfológiai szempontú csoportosítás részletesebben tárgyalt nagy kategóriái: tőlakban használt családnevek, összetett nevek, rövidült nevek, képzett nevek, birtokjellel ellátott keresztnévek. HAJDÚ bevezetesképpen tisztázza, hogy például a *Balog* névként nem képzett alak, s a *Szentmiklósi* nevet is csak helynévként, de nem családnévként tekinthetjük összetettnek (809). Az imént említett csoportokban azonban a családnév szerkezeti megítélésével összekeveredik az annak alapjául szolgáló keresztnév vagy közszo morfológiájának kérdése: az összetett nevek körében a *Tótpál* és *Gyulafi* típusúak mellett ott találjuk az *Asztalygártó* és *Vasszög*-féle neveket is, a rövidült és a képzett nevek csoportja pedig (*Samu, Benkő* stb.) valójában a hajdani keresztnévanyagot jellemzi csupán. HAJDÚ csoportosítása – annak itt említett következtelenségeivel együtt – talán a korábban példaként ismertetett KNEZSA-féle rendszerezés (772) célszerűségéből egyszerűsített változatának tekinthető.

A kifejező nyelvi eszköz szempontja, illetve a családnév stilisztikai szempontú vizsgálata szerint a szerző ismét több csoportot állít fel; igaz, ezek megnevezése és rendszere a lehetséges megközelítéseket felsoroló korábbi áttekintés (773) és a későbbi részletezés során (819–22) itt sem egyezik meg teljesen egymással. A konkrét megnevezések (*Lakatos, Sánta*) mellett itt kerülhetnek szóba a szimbolikus (esetleg metonimikus?) megnevezések (*Lakat, Kasza*) és a metaforikus nevek (*Bika, Ördög*), valamint a hangulatfestő (*Ballagó*), illetve a – végül a metaforanevek alá sorolt – részkiemelő (*Bajusz*) nevek (773, ill. 822). A társadalmi, illetve szociolingvisztikai szempontok érvényesítésének lehetőségét HAJDÚ a források adta lehetőségeken belül, azokból merített példák-
kal illusztrálja. A dialektológiai vizsgálatok kapcsán hangtani jelenségeket mutat be, bár itt érdekes lenne más nyelvjárási jellemzőket – nem pusztán alaki tájszavak családnevekben való előfordulását – is példákkal megismerni.

A családnevekről szóló nagy fejezet utolsó szakasza névelőfordulási és névgyakorisági vizsgálatokat tartalmaz. Különböző forrásokból (mások által közreadott névanyag és saját gyűjtés), területekről és időszakokból származó középmagyar kori névgyakorisági listákat közöl (pozíció, darabszám, százalékos arány) és magyaráz itt a szerző. Anyagának XVI. és XVIII. századi összesített gyakorisági listáit is közreadja (841, 871–2), s az időközben (a nem összesített XVII. század során) lezajlott változásokat is vizsgálat tárgyává teszi. Legvégül a családnévanyag – általában, bár valójában némi leegyszerűsítéssel – 1787-től számított hivatalossá tételére utal, s ennek messzire vezető következményeire: a mesterséges névváltoztatások későbbi típusaira (asszonynevek, álne-

vek is), továbbá ragadványnévrendszerünk kialakulására. Ezekkel a témakörökkel azonban – ahogyan újmagyar kori családnévtörténetünkkel általában – ebben a kötetben már nem foglalkozik, tárgyalásukra az itt megígért második kötetben szándékozik majd kitérni.

15. HAJDÚ MIHÁLY nagy névtani összefoglalóját hatalmas – 75 lapos, csaknem háromezer tételtől álló – irodalomjegyzék zárja, mely elsősorban a hivatkozott, illetve a fontosabb kapcsolódó szakirodalmat tartalmazza; a magyarok mellett igen sok külföldi, idegen nyelvű munkát is. Anyaga nagyobb részt általános névtani és személynévvel foglalkozó tételeket foglal magába, de mellettük az egyéb, továbbá az itt nem tárgyalt személynévtípusok irodalmából is több mű megtalálható. A bibliográfia különösen a fejezetvégi, egy-egy szűkebb témakörhöz kapcsolódó, abban jól eligazító irodalomjegyzékszerű felsorolásokkal együttesen használható jól. Ide utalnak természetesen a kötet nagyobb részét végigkísérő részletes (néha talán túlságosan is részletes, pl. 40. 65. 117) szövegközi hivatkozások. Hiányt, pontatlanságokat, egyenetlenséget több esetben találhatunk ezen a téren; a remélhető újabb kiadásban ezeket érdemes lenne megszüntetni.

16. A kötetben található hatalmas ismeretanyag áttekintése már csak annak méretei és összetettsége miatt sem könnyű feladat, de ezen határozottabb és átgondoltabb t a g o l á s sal, illetve s z e r k e s z t é s sel javítani lehetne. Némely fejezet címválasztása nem mondható szerencsésnek (erről a korábbiakban szóltam már), az egyes nagyobb fejezetek belső tagolása pedig olykor aránytalan: az egyes alfejezetek között egyaránt található százlaposnál hosszabb s egybefüggő (423–527, ezen belül esetleg a névgyakorisági táblázatokat el lehetne különíteni az azt követő még 30 lapnyi elemzéstől), de csupán egylapos egységeket (ugyanezen fejezetben, egy szinttel lejjebb: 547–51 között, s a következő nagy fejezetben, de ugyanezen szinten: 714–8 között) is. Egyes alfejezetek belső tagolását – egyéb tipográfiai megoldások helyett – további alcímekkel lehetne egészíteni, így annak anyagát a tartalomjegyzék szintjén is jól áttekinthetővé, könnyen kereshetővé tenni (pl. a 75 lapos „Újlatin nyelvek” c. egységet vö. a „Becenevek” fejezet részletes tagolásával). A félkövér szedésnek értelmi kiemelésként való következetesebb alkalmazása ugyancsak a gondolatmenet, a szerkezet követhetőségét könnyíthetné meg. (Az „Általános névtan” című fejezetben gyakran alkalmazza a szerző, a hasonlóan terjedelmes „Egyéni nevek, keresztnévek” című fejezet legnagyobb része viszont nem él ezzel a lehetőséggel.)

A címek és fejezetek hierarchiáját a kötetben a tipográfia jelzi, s ez a tartalomjegyzékben egyértelmű, de a kötet belsejében nem mindig tűnik megfelelőnek (vö. pl. 688 és 689 fejezetcímek). Az egyes szerkezeti egységek számokkal (és szükség vagy tetszés szerint betűkkel) való jelölése egyrészt a jobb áttekinthetőséget szolgálná, másrészt megkönnyíthetné a kötetben belüli – bár jelenleg lényegében hiányzó – clöre- és visszautalásokat. Az élőfejek különösen sokat segíthetnének az eligazodásban, ha a páros lapokra a most a páratlan lapokon szereplő fejezetcímek kerülnének, azok helyét pedig az egy szinttel lejjebb lévő alfejezetek címei vennék át. Jelenleg a páros lapok élőfeje ugyanis csupán az „Általános névtan” vagy a „Magyar személynévek” cím valamelyikét tartalmazza (mely minimális információ), a szembenező lapok élőfejében pedig így még akár száz-, százötven vagy háromszáz lapos egységek címei jelennek meg. A kötet igen gazdag anyaga megérdemli, hogy gondosabb szerkesztéssel könnyebben, jobban hozzáférhetővé válhasson az azt kézbe vevő olvasó számára.

17. HAJDÚ MIHÁLY munkája méreteiben és részleteiben is valóban egyedülálló összefoglalása az általános névtan és a személynévkutatás területeinek. Egyrészt szakirodalmi ismereteinket összegzi, különösen nagy merítéssel és széles körű áttekintéssel; ez elsősorban az általános névtani s különösen a más nyelvek, népek személynéveit tárgyaló – itthon jobbára ismeretlen tudásanyagot közreadó, hatalmas külföldi szakirodalmat feldolgozó – fejezetekre igaz. Másrészt HAJDÚ saját alap kutatásainak eredményeit adja közre, részletességében és reprezentativitásában egyedülálló

eredményeket. Ez a magyar személynévtörténeti fejezeteknek – különösen a keresztnévvel foglalkozó, teljes magyar névadástörténeti áttekintést adó fejezetnek – a legfőbb jellemzője. Könyve gazdag adattárként és viszonyítási alapként is jól szolgálhatja a további történeti személynévkutatásokat. A munka módszertani – vagy akár csak terminológiai – megjegyzései és tanulságai ugyan csak hasznosnak bizonyulhatnak későbbi vizsgálatok számára.

Külön ki kell emelnünk a kötet újdonság számba menő legfőbb értékeit. Az általános névtannal foglalkozó nagy fejezet sok részlete eddig még – legalábbis kellőképpen – nem vizsgált kérdések módszeres áttekintését nyújtja. s ezekkel együtt igyekszik koherens és több ponton újszerű, teljességre törekvő rendszerben tárni elének a tulajdonnevek sokfelé ágazó, sokat vitatott és sok nyitott kérdést magában foglaló elméleti vonatkozásait. Más nyelvek személynévadásának részletező bemutatása ugyancsak újdonságként becsülendő a kötetben. Valójában azonban a magyar személynévtan – elsősorban: a személynévtörténet – hasonló jellegű és igényű áttekintése is igen csak úttörő vállalkozásnak számít. Mert ugyan komoly eredményeket mondhat magáénak a magyar személynévkutatás, de számos ponton nagy hiányokkal kell még mindig szembesülnünk. Ebből a szempontból az egyénnevek (keresztnévek) és a családnevek kutatásának jelenlegi helyzetére érdemes egy pillantást vetnünk. (A magyar becézőnevek legrészletesebb feldolgozásának eddig is HAJDÚ MIHÁLY – korábban már említett s e kötetben is hasznosított – munkáját tekinthetjük, a többi személynévtípus tárgyalására pedig a szerző ebben a kötetben nem vállalkozott.)

A korai ómagyar kori személynévanyag reprezentatív értékű számbavételét tartalmazó munkát – FEHÉRTŐI KATALIN „Árpád-kori személynévtár (1000–1301)” című kötetét – például csak 2005-ben vehettük kézbe; alapvető és nagy értékű névadattár, etimologizálásra azonban nem vállalkozik. A jelenkori, hivatalosan szabályozott s így elemkészletében pontosan számba vehető magyar keresztnévanyagnak egy teljes és részletes, szakszerű és alapos névkönyvben való feldolgozása ugyanakkor a mai napig nem készült még el. A magyar keresztnévadási szokások alakulásának ezek közötti időszakáról pedig inkább csak helyi és részleges érvényű feldolgozások álltak rendelkezésünkre – ebből a hiányból törleszt sokat HAJDÚ MIHÁLY munkája. A családnévtörténet területén szintén lényeges hiányosságokkal számolhatunk. KÁZMÉR MIKLÓS fontos műve, a „Régi magyar családnevek szótára (XIV–XVII. század)” inkább csak segédkönyvként, viszonyítási alapként, s nem önmagában is vizsgálható, reprezentatív értékű névadattárként kap szerepet a névtörténeti kutatásokban. A családnév-tipológiák s az egyes nevek ezekbe való besorolhatóságának a kérdése – már a névanyag jellegéből adódóan is – elég problematikus, általában kevésbé kiforrott, mint a helynévkutatás területén; az egyes személynév-feldolgozások közt ebből a szempontból gyakoriak az eltérések, nem ritkán bizonyos mértékű (olykor szinte elkerülhetetlen) szempontkeveredésekkel együtt. A jelenleg használatos tipológiák mindemellett valójában csak a természetes keletkezésű családnévanyag kategorizálására alkalmasak, a hivatalos családnév-változtatások révén, mesterségesen létrehozott névanyag jelentős részében (*Békefi, Regényi, Széplábi* stb.) megfelelően nem alkalmazhatók. HAJDÚ MIHÁLY köteté mindenestre a középmagyar kori családnévanyag országos kiterjedésű vizsgálatával és a különböző megközelítések egymástól való elkülönítésével sokban járul hozzá a családnévkutatás és -tipológia eddigi eredményeihez.

18. HAJDÚ MIHÁLY „Általános és magyar névtan. Személynevek” című kötetének igazi értékét a szakma fogja megállapítani – amely már azzal is véleményt mond, hogy rendszeresen támaszkodik. hivatkozik és reflektál anyagára. HAJDÚ MIHÁLY műve nem egyszeri elolvasásra készült. Mindazért, amit benne találhatunk, újra és újra érdemes elövenni, s fellapozni azokat a részeket, melyekre éppen szükségünk van. Bizonytal nem kevés időre lesz szükség az ugyancsak hiánypótlónak ígérkező második kötet elkészítéséhez, de reméljük, minél előbb azt is kézbe vehetjük, használhatjuk – nyelvészek, névkutatók és más tudományterületek művelői egyaránt.

Egy többközpontú nyelv változatszótáráról

ULRICH AMMON – HANS BICKEL – JAKOB EBNER et alii, Variantenwörterbuch des Deutschen. Die Standardsprache in Österreich, der Schweiz und Deutschland sowie in Liechtenstein, Luxemburg, Ostbelgien und Südtirol. Walter de Gruyter, Berlin, 2004. LXXV + 954 lap

A mai magyar nyelvtudományi diskurzus több irányba is elágazó s változatlanul napirenden levő kérdésköre a magyar nyelvi tervezés, s ezzel szoros összefüggésben a magyar nyelv többközpontúsága. A szomszédos országok magyarnyelvi kutatóállomásainak, műhelyeinek a tevékenysége, a magyar értelmező kéziszótár átdolgozott kiadásának megjelenté, nemkülönben az Osiris Kiadó készülő szótársorozata, tehát a „magyar Duden” előmunkálatai (a Helyesírás már megjelent) a szociolingvisztikai kutatások mellett szélesebb körben is tudatosítják a magyar nyelvi tervezés időszerűségét és sürgető voltát. Természetes éppen azért, hogy hírt adunk az e szempontból a magyar nyelv kutatói számára is fontos vállalkozásról, a német változatszótárról. A szótár a németnek mint többközpontú nyelvnek a koncepcióján alapul, s benne meghatározott elvek alapján az ausztriai, svájci, németországi, valamint a liechtensteini, luxemburgi, kelet-belgiumi és dél-tiroli német standard nyelvhasználat meghatározott lexikai elemei vannak közölve.

A szótár tartalmazza egyrészt a nyilvános, formális kommunikációs helyzetekben helyénvalónak és korrektnek tekintett, tehát standard német nyelv(használat) azon lexikai elemeit, amelyek nemzeti, illetőleg állami, valamint azon belül regionális kötöttségűek/különbőségűek. Benne vannak tehát a szóban forgó értelemben vett ausztriacizmusok (*Genussspecht*), helvetizmusok (*Ciipli*), a csak Németországban (*Fischkarte*), Dél-Tirolban (*Griffelschachtel*), Kelet-Belgiumban (*Mandatar*) és Liechtensteinben (*Landesphysikus*) használatos szavak. De benne van a *haben* és a *Haus* is címszóként, szócikkeikben azonban csak a köznémettől az említett alapon eltérő jelentések és a velük alkotott eltérő szerkezetek vannak meg. S hogy magyar szempontú adatokat is hozzak: a német nyelv magyar jövevényszavai közül nem találjuk a német nyelvterületen általában ismerteket (pl.: *Ilusar, Kutsche, Pufßta, Tokajer/Tokaier, Tolpatsch*), benne van viszont a csak az ausztriai németből adatolt *Fogasch, Palatschinke, Schinakel* (= *csónak* + névszóképző), a németországi és ausztriai *Debreziner* és *Paprika*, miként a Svájcban is használatos *Gulasch*, ez utóbbi azért, mert grammatikai nemében s helyesírásában vannak eltérések. (A német nyelv magyar jövevényszavaira l. újabban: TIBOR KESZTYÜS, Untersuchungen zu den ungarischen Lehn- und Fremdwörtern in der deutschen Sprache. Finnisch-ugrische Mitteilungen 21–22. 1999: 83–106). Ha a címszó a regionális különbségeken túl minden más felhasználásában köznémet, arra a szócikket lezáró rövid mondat utal („ist in allen anderen Verwendungen gemeindt.”). A szótár írói akkor döntöttek egy-egy lexikai elem fölvétele mellett, ha az a lexéma egészét, jelentését, meghatározott helyzetekben való használatát, nyelvi és stílusrétegbeli, illetőleg életkorhoz kötődő használatát, valamint használati gyakoriságát tekintve mutat föl nemzeti/állami vagy (azon belül) regionális különbségeket. Fölvették tehát az osztrák, a svájci és németországi „specifikus és nem specifikus sajátosságok”-at. Az előbbieken az egy nemzeti/állami közösségre korlátozódó használatot értik, az utóbbin pedig azokat, amelyek ugyan több nemzeti/állami közösség német anyanyelvi nyelvhasználatában is előfordulnak, de nem használatosak az egész német nyelvterületen. Fölvették a csak Liechtenstein, Luxemburg, Kelet-Belgium és Dél-Tirol német nyelvhasználatában előforduló szóban forgó elemeket, a nemzeti és regionális kötöttségű fogalmaknak, illetőleg ottani intézményeknek a megnevezéseit, ha azok nemzeti szempontból fontosak vagy bármely formában tipikusak. Bekerültek a szótárba állandó szókapcsolatok is, amelyek nemzeti (állami) és regionális alapú eltéréseket mutatnak használati gyakoriságukban, jelentésükben vagy alakjukban. Fölvették a szóban forgó kötöttségű rövidítéseket és rövidszavakat, a földrajzi neveket és a nemzeti szempontból jellemző keresztnveket, valamint azokat a köznémet lexémákat, amelyek utalócímszavakként segítik az olvasót az azoktól eltérő változatok megtalálásához (pl.: *bewölkt* → *bezogen, wolkig*).

Nem kerültek a szótárba a szaknyelvi, a régi és a nyelvjárási szókészlet elemei. Az utóbbiak közül a standardszövegekben is gyakorta előfordulókat azonban fölvettek. Nem kerültek be azok a lexémák sem, amelyek csak a kiejtésben vagy írásmódjukban különböznek. A volt NDK-német azon szavait és kifejezéseit sem találjuk a szótárban, amelyek ma már nem használatosak. Nem kerültek be az egyéni nyelvhasználatra jellemző sajátosságok és spontán képzések, s azok a két- és többtagú összetételek sem, amelyek nem gyakori használatúak. Lapozgatásaim arról győztek meg, hogy – amint várható volt – Németországból, Ausztriából és Svájcban van az adatok elsősorú többsége. Jó volna legalább számszerűen tudni az országok szerinti eloszlást, mert a lexikális szinten jelentkező különbségek mennyisége is fontos információ lehetne. Sőt talán arra is lehetett volna gondolni, hogy országokénti bontásban közöljék az odatarozó szavak betűrendes címszójegyzékét. Ha ugyanis példának okáért az olvasó azt kívánná megtudni, mely szavak liechtensteini illetékességűek, akkor bizony végig kellene böngésznie az egész szótárt. A szótár az egyes országok német standardjában jelentkező regionális (a magyar terminológiával szólva: regionális köznyelvi) különbségeket is tartalmazza: Németország esetében 11 (10 + 1), Svájcban 6, Ausztriában 4 tájegységbe sorolva be őket (XVIII–XIX). Sőt Ausztria esetében 9 szövetségi államot, Svájc esetében pedig 27 kantont is megneveznek: XIX–XX). Mint AMMON egy korábbi tanulmányában olvashatjuk, néhány német nyelvész számára a standard németnek az állami határokkal nem egybeeső regionális különbségei számottevőbbeknek tűnnek, mint azok, amelyek e nyelv állami tagolódásának az egyeses következményei, ezért pontosabb megjelölésnek vélik ezen nyelvészek a németre vonatkozóan a *pluriaréalis nyelv* terminust a *pluricentrikus nyelv* helyett (Plurinationalität oder Pluriarealität? In: Deutsche Sprache in Raum und Zeit. Szerk. P. ERNST – P. PATOCKA. Wien, 1998. 317 kk.).

A szótár hiánypótló újdonság a német nyelvtudományban. Olyan ugyanis nem készült még, amely a csak Németországban használt standard szavakat lajstromozná, s hiányzott megfelelő leírás a luxemburgi, a liechtensteini, a dél-tiroli és a kelet-belgiumi közéleti német nyelvhasználatról is. A Variantenwörterbuch ezeket a fehér foltokat eltünteti. Az olvasót részletes lexikográfiai és szótárhasználati tájékoztató, a kutatókat pedig a témakör szempontjából legfontosabb publikációk jegyzéke is segíti. Nagy számú szerzői és kisegítő gárda (44) vett részt a munkában, s szakmai tanácsadással a német dialektológia és lexikológia/lexikográfia nemzetközi ismertségű kiválóságai álltak a nagy vállalkozás mellett (BELLMANN, EICHHOFF, MATTHIEIER, MUNSKE, REIN, REICHMANN, SPANGENBERG, STELLMACHIER, WOLF, ZEHEITNER). A munkát legismertebb szerzőtársa a német szociolingvisztika ismert alakja, ULRICH AMMON. Három kutatóközpont (Basel, Bécs, Duisburg) irányította a munkát, s a teljes anyagot véleményezték mindhárom helyen (tehát a német nyelv teljes központjaiban). Az esetek nagy részében egyértelmű különbségekre derült fény. Megjegyzésre érdemes és követésre méltó: a szótár elkészültét nagyvonalú anyagi támogatás kísérte! Mint AMMON budapesti (2005. áprilisi) előadásából megtudhattuk, a szótár könyvsiker lett a német nyelvterületen. A szakkönyvek piacán az előkelő 5. helyen áll. Néhány hónapon belül háromszor adták ki, s elfogyott a 3. kiadás is. A német szótár példáját követni törekszenek mások is: az Oxford English Dictionary szerkesztői angol, egy mexikói nyelvész pedig a spanyolra vonatkozó hasonló szótár elkészítését tervezi. Megjelenőben van egy kiegészítő vizsgálat: B. KELLERMEIER–REHBEIN, Areale Wortbildungsvarianten des Standarddeutschen. (Beiuntersuchung zum Variantenwörterbuch des Deutschen); vö. még B. PÖLL, Le français language pluricentrique? A szócikkek kötelező és vagyilagos információkat adnak. A kötelezők: címszó, az ország, illetőleg szűkebb terület megnevezése, ahol használatos a lexéma (A, CH, D, BELG, LIE, LUX, STIR, ill. kiegészítésként például Bgld. = Burgenland, AG = kanton Aargau), nyelvtani adatok, jelentésmegadás, szöveggörnyezetes adatok. Minden címszó a hangsúlyra vagy a kiejtésre vonatkozó jelölést is kap. A vagyilagosak: etimológia, kiegészítő adatok, változatok, megjegyzések és utalások.

Külön fejezet szól a németről mint többközpontú nyelvről, s a német teljes és részleges központjairól. A szótár szerzői tipikus többközpontú nyelvként az angolt, a franciát, a spanyolt és a portugált nevezik meg anyanyelvük mellett. A szótárbeli meghatározás szerint a többközpontú

nyelvek: 1. egynél több országban állam-, illetőleg hivatalos nyelvek vagy regionális hivatalos nyelvek, valamint 2. az eltérő államiság miatt standardnyelvi különbségek alakultak ki (XXXI). Hozzáteszik, ha a szóban forgó különbségek nincsenek kodifikálva, akkor csak részleges központokról lehet szó. A szerzők megállapítása szerint bár a német nyelv sok országban beszéli a lakosság kisebb vagy nagyobb része, a német hivatalos nyelvként ma csak hét országban használatos. Németországban, Ausztriában és Liechtensteinben egyedüli hivatalos nyelv, Svájcban (a francia, az olasz és a rétoromán mellett) és Luxemburgban (a francia és a Letzeburgisch vagy „Lëtzebuergesch” mellett) az egyik hivatalos nyelv, s végül Dél-Tirolban és Kelet-Belgiumban regionális hivatalos nyelv (i. h.). Megállapításuk szerint a német nyelvnek ma három teljes központja van: Németország, Ausztria és Svájc, részleges központja pedig Liechtenstein, Luxemburg, Kelet-Belgium és Dél-Tirol. Mindegyikről külön is esik szó az említett koncepció következetes alkalmazásával. Gondolatébresztő olvasmány ez a fejezet mindazoknak, akik nyelvi tervezéssel, nyelvpolitikával, a standard és nem standard nyelvváltozatok viszonyával, a standardnyelvi variációval, a beszélői attitűddel, a nyelvi változások társadalmi okaival és összefüggéseivel, illetőleg szótárírással és -szerkesztéssel foglalkoznak. E kötet példája is igazolja, hogy a nyelvi többközpontúság fogalmának mind a mai napig szűkebb és tágabb értelmezése egyaránt van. A német szótár szerzői a szűkebb értelmezés szerint jártak el. Ha a magyarat e szerint nézzük, akkor a magyar nem többközpontú nyelv. A tágabb értelmezés szerint (l. LANSTYÁK ISTVÁN vonatkozó tanulmányait: MTud. 1995: 1170–85, Nyr. 1995: 213–36, 1996: 125–51) Magyarország a magyar nyelv egyetlen teljes központja, Románia, Szerbia-Montenegró, Szlovákia és Ukrajna pedig részleges központjai. A vonatkozó magyar nyelvtudománybeli viták elsődleges magyarázata az, hogy vannak, akik a szűkebb, s vannak, akik a tágabb értelmezést fogadják el (KONTRA–SALY szerk., *Nyelvmentés vagy nyelvárulás?* Bp., 1988.). Bonyolult, több irányba is elágazó – s mert a kisebbségi közösségek nyelvi jövője szempontjából igen fontos, ezért – nyelvstratégiai fontosságú kérdéskörrel van szó (l. pl. PÉNTÉK JÁNOS, *A megmaradás esélyei*. Bp., 1999. 121–3).

A szótárt lapozgatva feladatok is eszünkbe jutnak. Szerencsére már javában folyik a Kárpát-medencei magyar kisebbségi nyelvhasználat szociolingvisztikai vizsgálata, állapotának több oldalú számbavétele is (l. a KONTRA MIKLÓS megindította és szerkesztette sorozatot: „A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén”, annak eddigi, CSERNICKÓ ISTVÁN, GÖNCZ LAJOS és LANSTYÁK ISTVÁN írta köteteit, továbbá a szomszédos országokban működő magyar nyelvi kutatóállomások, illetőleg irodák tevékenységét; az utóbbiakra vö. MNy. 2005: 105–13 és 371–7). Aligha vitás, hogy bár a német és a magyar között a két nyelv nyelvpolitikai státusát, a két nyelvközösség történelmi útjának különbségeit s mai helyzetét stb. tekintve is nagy különbségek vannak, a röviden bemutatott szótár számos tanulsággal szolgál a magyar nyelv mai állapota leírására, bemutatására törekvő kutatóknak is.

KISS JENŐ

Gósy Mária, *Fonetika, a beszéd tudománya*

Osiris Kiadó, Bp., 2004. 352 lap

Sokszínű, érdekes és élvezetes. Magas szintű tudományos igénnyel készült munkáról szóló recenziókban ritkán olvasható jelzők, mégsem túlzók, ha az Osiris Kiadó tankönyvsorozatának e darabjáról szólunk. A „Fonetika, a beszéd tudománya” című kötet felsőfokú (graduális és posztgraduális) tanulásra-tanításra éppúgy rendkívül alkalmas, mint a társtudományok művelői számára a beszédre való tudásuk kiszélesítésére vagy a beszéddel dolgozó gyakorlók szakemberek elméleti

továbbképzésére. Mindemellett ajánlható azoknak a beszéd iránt érdeklődő, tudásvágyó laikusoknak is, akik a témáról korszerű, érthető és a mindennapokban is hasznosítható összefoglalót keresnek.

A beszélt nyelv a kommunikáció leggyakoribb eszköze, amely bonyolult működéssorozatok feltételez mind a produkció, mind a percepció tekintetében. A beszéd tudományos megközelítése tehát nagyon sokféle területet ölel fel. GÖSY MÁRIA azt vállalta, hogy az ide tartozó témáknak és tudományos eredményeknek a lehetőség szerinti legtágabb horizontját fogja át, rendezze el és értelmezze úgy, hogy az olvasó számára minél jobban megkönnyítse az információk feldolgozását. Ezért a könyv rengeteg illusztrációt, táblázatot és ábrát tartalmaz, amelyekben magunk is választ kereshetünk a felmerülő kérdésekre. Olyan, a nagyközönség számára is népszerű témák is tudományos igényű kifejtésben kerülnek elének, mint a suttoágás; a spontán beszéd fonetikai jellegzetességei; a különleges beszédmodok: a hangszalag nélküli beszéd, a hasbeszélés, a visszafelé beszélés vagy a rappelés; a beszédzavarok fonetikája; az egyedi beszédjellemzők és a beszélő azonosítása beszédének fonetikai vizsgálata alapján; a beszéd mesterséges előállítása és felismerése vagy a beszédtechnika. Mindezek bemutatását pedig olyan átfogó fejezetek alapozzák meg, amelyekből képet kaphatunk általában a fonetika tudományáról, eszköztáráról, történetéről, a fonológiával (valamint más tudományokkal) való érintkezéséről, a beszéd és a hallás élettani alapjairól, az artikulációról, a beszéd akusztikai szerkezetéről és percepcióis következményeiről – a beszédhangoktól a különböző koartikulációs folyamatokon keresztül a prozódiaig.

A kötet a tudományos korszerűség követelményét nemcsak tematikus sokszínűségével és a legújabb tudományos eredmények beépítésével elégíti ki, hanem azzal is, hogy egységes szemléleti keretben tárgyalja a beszéddel kapcsolatos elméleti és gyakorlati ismereteket, a magyar fonetika eredményeit általános fonetikai alapokon közelíti meg, egymásra vetíti az egyes jelenségek elemzésekor a különböző nyelvekre kapott adatokat és azok tanulságait, és jövőbe mutató áttekintést is ad a megoldandó fonetikai kérdésekről.

Az egyes fejezetek elrendezése logikus, a fokozatosság elvén alapul, pedig a szerzőnek ezen a téren több problémával is meg kellett küzdenie. A koartikulációs jelenségek tárgyalásának helye például azért vet fel kérdéseket, mert ezek részben a fonetika, részben a fonológia tárgykörébe tartoznak. A fonetika tudományának bemutatása feladat elé állítja a szerzőt a tekintetben is, hogy hogyan érvényesítheti a legmegfelelőbb módon egyik részről a szegmentális és szupraszegmentális, másik részről az artikulációs, akusztikai és percepcióis megközelítés szempontjait. Ezek ugyanis sokszor egymástól elválaszthatatlanul jelennek meg az egyes területeken, így a fokozatosság és egymásra épülés következetes fenntartása didaktikai szempontból nehézséget jelenthet. (A szerző megoldását ezekre lásd az egyes fejezetek bemutatásánál.) Felmerül az a kérdés is, hogy a fonetikus lejegyzés elvei és a fonetikus jelek hol kapjanak helyet egy tankönyv szerkezetében. Mivel a tudományosság megköveteli a fonetikus jelek használatát mindenütt, logikus volna, hogy a kötet elején szerepeljen az ezeket összefoglaló fejezet. Ugyanakkor a jelek vonatkozásának definiálásához elengedhetetlenül szükségesek az artikulációs ismeretek. Nem szerencsés azonban az artikuláció és az akusztikum egymásra épülő tárgyalását sem megszakítani egy ily módon szervesen beékelte útmutatóval. GÖSY MÁRIA azt a megoldást választotta, hogy a fonetika eszköztárát bemutató 13. fejezetben helyezte el a transzkripcióis rendszerek bemutatását, így logikusan összekapcsolta azt a fonetikai vizsgálatokhoz szükséges más gyakorlati ismeretekkel. Lássuk most sorban és részletesebben, mi mindent tanulhatunk meg a beszédről e kötetet kézbe véve.

Az 1. fejezet a *f o n e t i k a t u d o m á n y á r ó l* ad általános áttekintést: a céljairól, arról, hogy milyen területeket és milyen módszerekkel vizsgál, milyen társtudományokkal áll egymást segítő szövetségben, és arról, hogy mivel foglalkozik a fonetikus. Támponot kapunk a témában az interneten való kereséséhez, információgyűjtéshez is, hiszen a harmadik évezred tudományos életében ez már elengedhetetlen. Ráadásképpen még azt is megtudhatjuk, melyik neves fonetikusról mintázta G. B. Shaw a „Pygmalion” Higgins professzorát, és ki volt az a másik világhírű fonetikus, aki a musical filmszerepének megformálásához tanácsokkal látta el az őt játszó Rex Harrisont.

A beszéd élettani alapjairól szóló 2. fejezet a beszédképzés és a hallás szerveit és azok működését mutatja be. Áttekinti a légzés folyamatát és fajtáit, kiemelve a helyes beszédlegzés feltételeit. A légcső és a gége anatómiai leírását a hangszalagok működésének részletezésé követi, amelybe a szerző beépítette a magyar és nemzetközi fonetikai és foniátriai szakirodalom legkorszerűbb eredményeit is. A hangszalagállások hagyományosnak tekinthető bemutatásán túl olyan fogalmakkal is megismerkedhetünk, mint a hangszalagok szél-éli eltolódása, a prefonáció, a zöngképzés elméletei, az ún. recsegő zöngé (angol terminussal creaky voice), a jitter és a shimmer; azt is megtudhatjuk, mi a különbség a fejhang és a falzett technika között; és itt kapott helyet a suttogott beszéd elemzése is. Mindezen jelenségek változatos funkcióit is megvilágítják a különböző nyelvekből hozott példák, s a magyarázatokat szemléletes ábrák (rajzok, fotók, egy filmfelvétel képkockái) és táblázatok teszik még érthetőbbé.

A toldalékeső bemutatása kapcsán említjük meg, hogy a szerző egy-egy fogalom bevezetésekor a magyar (és ha szükséges, a nemzetközi) szakirodalomban alkalmazott elnevezések mindegyikét felsorolja, és definiálja is ezek vonatkozását (azt is jelezve, ha egy terminus már nem használatos). Így egyrészt megkönnyíti az olvasó további tájékozódását, másrészt kiküszöböli az esetleges félreértéseket. ha az egyes elnevezések nem teljesen azonos referenciájúak (pl. a *lágyszájpad* és az *uvula* szó értelmezésében, elhatárolásuk szükségességében nem egyöntetű a szakirodalom).

A fejezet második részében a hallás szervei és a hallás folyamatai kerülnek sorra. Bár a hallás igen bonyolult folyamatok sorozatában valósul meg, a leírás stílusának köszönhetően ezek is érthetővé válnak, ugyanakkor ebben nem a túlzott egyszerűsítés, hanem az érzékletes példák által felidézett hétköznapi tapasztalatok segítenek. Megtudhatjuk például azt, hogy miért halljuk másnak a hangunkat felvételtől, mint beszéd közben; hogy hogyan változik a hallási képesség születéstől az idős korig; hogy mikor beszélünk halláscsökkenésről, nagyothallásról és siketségről.

„A beszéd szegmentális szerkezete” címet viselő 3. fejezet a legkorszerűbb általános fonetikai keretbe ágyazva tárgyalja a magyar beszédhangok artikulációs szempontú rendszerezését. Nemcsak a magyar normatív köznyelv hangtani elemzését végzi el a szerző, hanem bemutat olyan jelenségeket is, mint a spontán beszédbeli svá, a nyelvjárási diftongusok, az egyes nyelvekben előforduló triftongusok, a csettintő hangok, a glottális explozívus stb. Nem tér ki a fonetikai elemzés olyan problémái elől sem, amelyek megosztják a szakma képviselőit, mint például a [l, ʎ] képzésmódja, illetve a [ŋ] fonológiai és különböző realizációinak fonetikai státusa. A másodlagos képzési sajátosságok számbavétele és a magyar beszédhangok gyakorisági mutatói zárják a fejezetet. Ezzel a hatalmas ismeretanyaggal tehát nemcsak a magyar hangtan további tanulmányozása, hanem a dialektológiai, szociolingvisztikai, idegen nyelvi stb. tudás megszerzése is biztos alapokon indulhat el.

A beszédakusztika területére „Az artikuláció és az akusztikum kapcsolata” című 4. fejezet vezeti át az olvasót, mely mindenképp a szükséges fizikai akusztikai alapfogalmakat tisztázza, majd a beszéd akusztikai természetét mutatja be úgy, hogy a különböző artikulációs működésekből vezeti le az eltérő akusztikai következményeket. A beszédhangok akusztikai szerkezetét tárgyaló 5. fejezet az előbbieken megismert paraméterek: az idő, a frekvencia és az intenzitás hármában foglalja össze a beszédhangok típusainak akusztikai jellemzőit. A táblázatokba foglalt szám adatok, a hangszínképek és a grafikonok olyan szemléletesen illusztrálják az elmondottakat, hogy ha az olvasó belemerül ezeknek a bönghészésébe, akár hangszínképet olvasni is észrevétlenül megtanulhat. A didaktikai szempontokat is figyelembe vevő szerzői attitűdöt jól mutatja, hogy az akusztikai szerkezet bemutatása közben gyakoriak a visszautalások az artikulációs jegyekről elmondottakra. Így egyrészt egységes kép alakulhat ki az olvasóban a beszédhangok artikulációs és akusztikai természetéről, másrészt megerősítést nyernek a már elsajátított ismeretek, harmadrészt pedig újabb szempontokkal egészülhetnek ki a szakmai vitás kérdésekre adott korábbi válaszok, magyarázatok (pl. a spiránsok és approximánsok megkülönböztetésére felsorakoztatott artikulációs érvek mellé itt akusztikai természetük is felvo-

nultathatók). Kiemelendő, hogy magyar nyelvű fonetikai tárgyú tankönyvben itt kapott helyet első ízben a felpattanó zárhangok zönggekezdesi idejének (voice onset time – VOT) bemutatása.

A 6. fejezetben a fonetikai koartikulációs folyamatok közé sorolt jelenségeket ismerhetjük meg: a hangátmenetet, a módosult artikulációs konfigurációt és a beszédhang megváltozását előidézőket. A fejezet tárgyalásmódja illeszkedik abba a szemléletbe, amely az artikulációs működésekből vezeti le az akusztikai eredményeket, így a koartikulációs folyamatok mi-benléte az akusztikus forma elemzésében könnyen megfoghatóvá válik (hiszen épít a korábbi fejezetekből megszerzett ismeretekre). A 7. fejezetben a szegmentális hangszerkezet és zleléséről írtak szintén könnyen elsajátíthatók a hallásról, az artikulációról és az egyes beszédhangok akusztikai jellemzőiről megszerzett tudás alapján.

Miután minden szempontból körüljártuk a szegmentális szerkezetet az artikuláció, akusztikum és percepció hármas egységében, a szupraszegmentális hangszerkezet tárgyalása következik. A szegmentális és szupraszegmentális szerkezet szétválasztása a tudományos vizsgálódás természetéből fakad. Bár beszédbeli egységük, szétválaszthatatlanságuk megkérdőjelezhetetlen, a fonetika kérdéseinek kielégítő megválaszolása céljából a legtöbb esetben külön kell vizsgálnunk őket, s a különböző megközelítésmódokkal nyert eredmények egymásra vetítése, összekapcsolása adhat a valóságot a lehető leghűbben tükröző komplex képet. A szupraszegmentumok artikulációja introspektíven sokkal kevésbé vizsgálható, mint a szegmentális szerkezeté, többek között azért, mert (kivételes esetektől eltekintve) lehetetlen elválasztani a szegmentális szerkezet (általában tudatosabb) artikulációjától. Mindemellett a szupraszegmentumok többsége az akusztikai kép alapján jól leírhatóvá válik, míg észlelésüket gyakran befolyásolják a szegmentális szint elemei. GÖSY MÁRIA egységben tárgyalta az artikulációs és akusztikai jellemzőket, majd külön fejezetet szentelt a szupraszegmentumok észlelésének. Az általános bevezetőt követően az egyes szupraszegmentumok részletes elemzése következik – ugyancsak kitekintéssel más nyelvekre.

A beszéddallam kapcsán szó kerül az intonációs és a tonális nyelvek különbségéről, a mikrointonációról, majd a szerző részletesen bemutatja a magyar mondatfajtákra jellemző dallamstruktúrákat az altípusokkal együtt. A hangsúlyérzet kiváltására alkalmas artikulációs-akusztikai lehetőségek mellett tárgyalja a hangsúlyfajtákat, a nyelvek hangsúly alapú tipológiáját, a hangsúlynak a beszédritmus kialakításában játszott szerepét, a magyar normatív hangsúlyozással kapcsolatos polémiákat és problémákat, valamint a hangsúlyeltolódás jelenségét. A tempón belül beszél az artikulációs és a beszédtempó megkülönböztetésének jelentőségéről, kiszámításuk, mérésük módjáról, jellemző értékeikről különböző beszédmódok, beszédhelyzetek, témák stb. esetében. Korszerű összefoglalót olvashatunk a beszédszünetről is, amelyben a hagyományos szemléletmódot (szünet = csend) meghaladva a szerző pszicholingvisztikai és szociolingvisztikai szempontokat is beépítő funkcionális definíciót fogalmaz meg. A spontán beszéd fonetikai jellemzőit is figyelembe véve elkülönít néma és kitöltött szünetet, és beszél a szavakon belül megjelenő szünetről is. A beszédritmust a beszéd idő- és hangsúlyviszonyaival összekapcsolva tárgyalja, bemutatja a leírására létrehozott modelleket, vázolja a tudományos megismerés nehézségeit, és kitér a rappelés ritmusjegyeire is. A hangerő funkcióit követően végül az egyéni hangszínezettel kapcsolatos ismeretek – beleértve a dohányzásnak és az alkoholfogyasztásnak a beszélő hangminőségét befolyásoló hatását – összegzését olvashatjuk. A szupraszegmentumok észleléséről szóló 9. fejezet ugyanebben a sorrendben veszi végig a szupraszegmentális szerkezet elemeit, illetve a hallgatóra tett hatásukat. A szupraszegmentális szerkezet elemei kölcsönös egymásra hatásban, függésben léteznek és működnek, s ezt mind az akusztikai adatok interpretálásakor, mind a percepció vizsgálatakor tekintetbe kell venni. A szerző éppen ezért mindvégig jelzi az egyes elemek kapcsolatát a többivel, az artikuláció, az akusztikum és a percepció egységében kezelve a különféle nyelvi-kommunikációs funkciókat betöltő sajátosságokat.

A spontán beszéd jellemzőit különálló fejezetben tárgyalja GÖSY. Ez szintén megfelel a modern tudományos elvárásoknak, hiszen a fonetika sokáig szinte kizárólag a termé-

szetéstől elrugaskodott, kísérleti körülmények között rögzített, gyakran felolvasáson alapuló beszéd-produkció vizsgálatával foglalkozott, és alig kaptak figyelmet a kevésbé kontrollált vagy a normatívától eltérő környelvi beszédváltozatok (hacsak nem a pellengérré állításuk volt a cél). A beszédtervezés pszicholingvisztikai vonatkozásaival vezeti fel a témát a szerző, majd olyan fonetikai sajátosságokat vesz sorra, amelyekben jól megragadhatók a spontán és a nem spontán vagy nagymértékben kontrollált beszéd közötti különbségek. Ilyen a semleges magánhangzó megjelenése (a magyarban); a hangzoidótartamok rövidülése; a zöngekezdesi idő, a beszédtempó és a szünetezés eltérései; a megakadásjelenségek. A spontán beszéd tagolását több tényező határozza meg. Az egyértelmű tagolás alapfeltétele a megértésnek, ezért vizsgálata, hangtani eszközeinek felderítése fontos (elsősorban szupraszegmentális) fonetikai feladat. Ebben a fejezetben kapott helyet az érzelmki-fejezés és néhány különleges beszédmód tárgyalása is.

A 11. fejezet néhány fonológiai alapfogalom tisztázása után a fonetika és a fonológia határára elhelyezkedő területekről ad számot: a fonotaktikai szabályokról, a hangrend és illeszkedés törvényszerűségeiről, végül pedig a fonológiai koartikuláció körébe tartozó jelenségekről. Ide tartozik a hiátustöltés, a hasonulások típusai, a rövid-hosszú oppozíció megváltozása és a kiesés. A koartikulációval foglalkozó fejezetek áttekintéséből kitűnik tehát, hogy ez a problémakör új megvilágításban tárul elénk, a csoportosítás a hagyományosnál következetesebb szempontrendszer alapján történt, így a lezajló fonetikai és fonológiai folyamatokat a korábbinál pontosabban tudjuk meghatározni és elkülöníteni.

A laikus olvasó számára az egyik legérdekesebb fejezet valószínűleg a 12., hiszen ez tárgyalja az alkalmazott fonetika és a beszédtechnológia legfontosabb területeit. Innen ismerhetők meg a fonetika „hétköznapi” gyakorlati alkalmazásai, amelyekkel mindannyian nap mint nap találkozhatunk. „A beszédzavarok fonetikája” című alfejezet sorra veszi mindazokat a jelenségeket, amelyeket bárki tapasztalhat saját magán vagy a környezetében élőknél. Ilyen a mutálás, a rekedtség, a hangszínezet megváltozása időskorban, az orrhangzós beszéd, a gégeműtöttek beszédlehetőségei, a pöszeség fajtái, a dadogás, a hadarás, a nagyothallás, a siketség stb., amelyekkel kapcsolatban hasznos gyakorlati ismeretek birtokába is juthatunk. Az alkalmazott kutatás egyik legizgalmasabb területe a törvényszerű fonetika, amely a beszélő személy egyértelmű azonosítását célozza. A beszéd mesterséges előállításának igénye már több mint kétszáz éves, s a legkorszerűbb beszéd-szintetizáló eljárásokat az élet több területén alkalmazzák: a különféle információközlő rendszerektől (pl. telefonos szolgáltatások, pályaudvarok, tömegközlekedési eszközök) a vakok számára készült felolvasó szoftvereken keresztül a diagnosztikai (pl. hallásszűrő) eljárásokig. A komputerezett világ másik nagy kihívása a beszéd mesterséges felismerése, amelyhez elengedhetetlenül szükséges beszéddatázisok létrehozása – az utóbbiak ugyanakkor sok alap kutatás számára is korpusként szolgálhatnak. Az alkalmazott fonetika egyik jól ismert területe, a beszédtechnika zárja a fejezetet.

Mint említettük, a 13. fejezetben a fonetika eszköztárát foglalta össze a szerző. Elsőként a magyar nyelvi leírás szempontjából jelentős szegmentális és szupraszegmentális fonetikai jelölésrendszereket (a magyar egyezményes és a nemzetközi fonetikai ábcéct) ismerhetjük meg, majd a kísérleti fonetikában alkalmazott eszközöket, műszereket és eljárásokat. Ezek közül kiemeljük az ingyenesen hozzáférhető szoftvereket, hiszen segítségükkel az olvasó maga is végezhet fonetikai elemzéseket. Az általános és a magyar fonetika történetét mutatja be a 14. fejezet, végül a „Kitekintés” cím alatt a fonetika aktuális kutatási témái és megoldandó kérdései zárják a tartalmas és igényes áttekintést.

Konkrét kérdéseinkre könnyen megkereshetjük a választ a tárgymutató segítségével, és ha valamely téma felkeltette érdeklődésünket, 15 oldalas irodalomjegyzék segít a további tájékozódásban. A könyv szövegében a többi fejezetre utalások könnyítik meg a tájékozódást, az ismeretszerzést pedig (a már említettek mellett) a félkövér kiemelések és a fejezetzáró összefoglalások segítik.

E három és fél száz oldalas tankönyv színvonalát tekintve a világ bármely egyetemén megállná a helyét, és kimerítő tananyaga lehetne akár egy fonetika szak stúdiumainak is. Nemcsak öszszegzi a tudományos eredményeket, hanem eközben megismertet a kutatás módszertani elveivel is; a kísérletek bemutatása példát ad és kedvet csinál a jövő kutatóinak. Ha a kötet tartalmát összevetjük az Európai Unió SOCRATES programja keretében működő fonetikai munkacsoport szakmai ajánlásában felvonultatott témákkal (vö. MARKÓ ALEXANDRA. A fonetika oktatása Európában: Nyr. 2004: 61–7), azt látjuk, hogy GÓSY MÁRIA könyve nemcsak kielégíti, de sok tekintetben felül is múlja az ott megfogalmazott elvárásokat.

MARKÓ ALEXANDRA

Szathmári István, *A szűkebb és tágabb haza nyelve* Néprnyelvi és irodalmi nyelvi tanulmányok

Szerk. TÁTRAI SZILÁRD – TOLCSVAI NAGY GÁBOR.
ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Bp., 2005. 297 lap

Szathmári István 80 éves. Őt ünnepli ez a tanulmánykötet, ez a válogatás írásából. Kisújszállás és környéke néprnyelve, a magyar irodalmi nyelv egy-egy fontos eseménye, alakja, alkotása kopogtat be az olvasóhoz (6). A címben a „szűkebb és tágabb haza” – jelentéstörténete szerint – az otthon, a család, a szülőhely és az ország. Azt jelképezi, „hogy tartozunk valahová, hogy számon tartanak bennünket, hogy a gyökereink odakötnék...” (15). Nem véletlen, hogy a magyar református nyelvész elvei és cselekedetei egybecsengenek a német katolikus teológus utolsó könyvével (Joseph Ratzinger: *Zur Gemeinschaft gerufen* [Közösségre meghíva]. Freiburg, 2004.). Mintegy hivatalosan ugyanis ünnepet ül 255 nyelvész (Tabula gratulatoria: 8–14). Ők tartják számon a nyelvész egyetemi tanárt. A szűkebb és tágabb haza nyelve azonban nem ezé a szűkebb köré, mint ahogy „Pityu tanár úr” sem pusztán az övék. A tágabb hazáé Szathmári István sok száz, tanárrá lett egykori hallgatója, ezeknek a tanároknak sok ezer tanárrá, mérnökké, orvosá lett diákja, és így tovább – ha nem is ad infinitum – de tíz-tizenöt milliói. Ami a neves nyelvész karját a nyelvészetnél tágabbra nyitja, az az iskolateremtés, a tudósközösség-alakítás. Mint a jó kertész, Szathmári István láрма nélkül gyökereztetett a gyökértelenítő nemzetközi zsarnokságban. A földkerekségre kiterjedő piacgazdaságban, amely hatásában még a zsarnokságnál is gyökértelenítőbb, a professor emeritus még mindig gyökereztet, amikor a multinacionális multikolorba pávázott szingli őt keresi meg szakdolgozatával. A nagy párt- és piactülekedés „kunsági esőjében” (homokeső) Szathmári István kálomista kun tartózkodással és kálomista kun eltökéltséggel tanulni-tudni vágyó emberi és tudós kapcsolatok hálóját „dolgosan” szötte maga köré minden évben „szólásokban gazdag, tréfára is hajló beszédével” (21, 19). Az egyetlen, több mint három évtizede szüntelen munkálkodó „Stíluskutató csoportot” is ő hívta életre, és a csoport még mindig „él, fellelhető az élők között” (vö. 37).

Még ma is mintának tekinthető a három *i*-ző nyelvjárást vizsgáló, 1949-es tanulmány (25–8). Rövid, mégis finoman árnyalt. Kevés, de körültekintően kiválasztott, önálló gyűjtés alapján tudós óvatossággal, de a hozzáértő biztonságával itéli meg a tényeket (az *i* fonéma községenként eltérő funkcionális megterheltségét), és határozza meg az okokat (mesterségek, helynevek, szűkebb körű tájszavak). A kisújszállási nyelvjárás *i*-ző állapotát viszont teljes gyűjtés alapján vizsgálja (29–36), és csiszolt megkülönböztetésekkel osztályozza a jelenségeket (szociális érvényesség, gyakoriság, köznyelvi kettősség stb.).

Az ugor-török háború – bár fel-fellobban – jobbára csak pislákol már, ámde nagy füsttel, lármával bajvív nyelvész és nyelvművelő a médiában. A klasszika-filológusnak indult Balázs Já-

nos meg-megmosolyogja őket a mennyből, ahogy itt a földön szokta volt. hiszen neki nem vala ismeretlen az arisztotelészi szabálykövető és a „liberális” sztoikus iskola – „úgy jó a nyelv, ahogy éppen beszélük” – ellentéte. Jóllehet magam is vallom, hogy a nyelvművelés nem tudomány, hanem apostolság, a „Három [kicsi] írás a kisújszállásiai nyelvről” (Volt. Egy sírfeliratról, Tanyakészség) megszegyenítően összhangba vezényli a nyelvtudományt, a nyelvművelést és a stilisztikát (37–40). Talán a teljes emberség, a szép, jó és igaz együttes felmutatása a titka Szathmári István tanáregyéniségének? Neki – mintha antropológiai nyelvész is volna – a *teljesítmény* szavunk nemcsak az eredményt, hanem a *teljes*-et is jelenti (A Halotti Beszéd mint nyelvi teljesítmény; 41–50). Szent István király alakját teljessé teszi azzal, hogy a sokszor elhadart történelmi, politikai, vallási, társadalmi, gazdasági intézkedéseinek egyik, nem emlegetett következményét is melléjük illeszti, vagyis a magyar nyelvű irodalmiság kialakulását, a magyar nyelvemlékeknek a többi finnugor néphez képest korai megjelenését (42). A Halotti Beszéd „teológiai közhelyek halmaza” (Radó Polikárp, szóbeli értesülés alapján), nyelvezete, stílusa azonban egész irodalmunkat közvetve és közvetlenül meghatározó, egyedülálló teljesítmény. Whorf nyomán mondhatnánk, hogy nemcsak „anyanyelvünk foglyai vagyunk”, hanem anyanyelvünk, irodalmiságunk a Halotti Beszéd és az Ómagyar Mária-siralom foglya (vö. A magyar nyelv tudatosulásának útja a Halotti Beszédől a felvilágosodás kezdetéig; 51–60). Csak zárójelben: a lelkes nyelvművelők, akárcsak a zöldek, több kárt tesznek néha, mint a környezetszennyezők. Kiirtanák a mondatkezdő *és*-eket a Halotti Beszédből is.

A Halotti Beszéd fordítójától, találébban mondva szerzőjétől, aligha vitatható el a tudatos, sőt mesteri retorikai és stilisztikai nyelvhasználat. Valójában ennek folytatása a reformáció és az azt követő (barokk) időszak nagy hatású és művelt alakjainak immár csaknem kizárólag magyar nyelvű irodalmi munkássága, nyelvi tudatossága, a nyelvi normarendszer kialakulása, az első magyar nyelvtanok, szótárak stb. megjelenése (Sylvester János, Dévai Bíró Mátyás, Szenczi Molnár Albert, Pereszlényi Pál, Tótfalusi Kis Miklós, Geleji Katona István, Kövesdi Pál, Szőnyi Nagy István). Folytatása, de nem oka. Szathmári István – ismét csak árnyaltan – több okra vezet vissza a felsorolt jelenségeket (reformáció, humanizmus, török hódoltság, független Erdély, iskolázás, könyvnyomtatás, bibliafordítások, új szépirodalmi műfajok). Kár, hogy itt elmarad Pázmány Péternek, a kor legnagyobb írójának és legtudatosabb stilisztájának említése. Viszont megvan a következő, terjedelmesebb tanulmányban (A reformáció és benne a Vizsolyi Biblia nyelvi hatása; 61–78), amelynek témája hasonló: a nemzeti nyelv kialakulása, a nyelvi egységesülés. A középpontban természetesen és a címnek megfelelően „a magyar nyelv nagy és szerencsés iskolája”. Károli Gáspár bibliafordítása áll (Németh László, idézve: 66). A helyesírási, hangtani, alaktani és mondattani jelenségeket a szerző, hogyan járultak hozzá „nemzeti nyelvünk teljesebb kialakulásához és megszilárdulásához” (74). Mégis, a Vizsolyi Biblia „páratlan hatásának titka ... a tárgyhoz illő és esztétikailag megragadó stílusa” (uo.), „a szép folyású, tiszta, világos magyar nyelv” (Horváth János, id. uo.), amelyek példák elemzésén keresztül is igazolódnak a tanulmányban (74–6). Hatását mi sem mutatja jobban, mint hogy a katolikus Babits is a Vizsolyi Bibliát követte a „Jónás könyvé”-ben (78), a szeretet himnuszának *zengő érc* és *pengő cimbalom* hangutánzó jelző fordítását (75) a magyar bibliafordítások megőrizték, köztük a XX. század közepének első „modern” katolikus (Békés–Dalos-féle) fordítása is (N. B. az eredeti görögben is van hangutánzás).

A következő hat – régi nyelvtanírókkal foglalkozó – tanulmányon is érezhető annak biztonsága, hogy a szerző „több éven át foglalkozott a régi (XVI. és XVII. századi) magyar nyelvtanoknak nyelvünk normalizálásában és egységesítésében betöltött szerepével” (79). A „Szenczi Molnár Albert és irodalmi nyelvünk” (79–90) példákön magyarázza meg Szenczi Molnár mindmáig ritka nagy hatását (kiegyenlítő nyelvi norma követése, költőiség, egységes, a maihoz közeledő helyesírás és nyelvhasználat stb.). A „Szenczi Molnár Albert nyelvi hatása” tanulmány (91–103) tisztázó meghatározásokkal kezdődik (nyelvi hatás, irodalom nyelve, nyelvi egységesülés stb.), majd ezeket ismét konkrét történelmi és nyelvi (helyesírási, nyelvtani és stilisztikai) adatokkal világítja meg. „Geleji Katona István és a XVII. századi német 'Sprachgesellschaft'-ok” (104–16) – akárcsak az

ezt megelőző és követő tanulmányok – nem pusztán a korabeli magyar viszonylatokba és magyar tudománytörténeti megvilágításba helyezi el a vizsgált grammatikát, hanem – amint címében utal rá –, korabeli európai összefüggéseibe is, és nem marad el a nyelvtudomány mai állása szerinti megközelítés sem. Különösképpen Medgyesi Pál nyelvminősítő szerepének vizsgálatát jellemzi az utóbbi (Irodalmi nyelvi [szztenderd-] vizsgálat a prágai nyelvész kör módszerével: Medgyesi Pál, XVII. század. 109–16). Szathmári István minden szerzőt, művet és nyelvi jelenséget mint valami ékszer forgat körbe, és ez a többoldalú szemlélés és eligazodás is élvezetessé teszi bemutatásukat. Medgyesi Pált európai műveltsége, németországi, hollandiai és angliai egyetemeken folytatott tanulmányai ösztönzik, hogy törekedjen a magyar nyelv gazdagító megújítására, mégpedig retorikájával a hatékony beszéd és illő stílus megújítására (112–3), sőt a szakkifejezések megmagyarítására (115–6). Fordítási elve: „...hogya ne ismernék fordításnak..., hanem magyar módon essen” (113). Ez bizony Pázmányéra emlékeztet („ne láttatnék deákból csigázottnak”, hanem mintha „magyar embertől magyarul” íratott volna). Medgyesi több újítása mindennapjaink része (*ingyenes, szokásos*), különösen elvont főnevei (*lehetőség, olvasottság* stb. 114–5). A „Kövesdi Pál grammatikája és a nyelvi norma alakulása” (117–25) tanulmányban a magyar nyelvi norma alakulásának kínlódo tekergesei állnak a középpontban: mi a nyelvtanok szerepe, és hogy már igen korán az északkeleti norma lesz a mérvadó. Ennek a kérdéskörnek folytatása a következő is: „Mit mutatnak Komáromi Csipkés Györgynek a Károli-biblián végzett helyesírási és nyelvi módosításai?” (126–32). Komáromi Csipkés György nyelvta és bibliafordítása megoldásaiban már meglehetősen közel van a mai magyar nyelvhez.

„A magyar irodalmi nyelv a XVII. század végén” (133–44) eredetileg történeész konferencián elhangzott előadás, és ez is indokolja több nyelvészeti alapfogalom világos, példákkal bemutatott meghatározását: nyelvi elemek változása, irodalmi nyelv, nyelvi egységesülés, normarendszer kialakulása és ezek gazdasági, történeti és társadalmi okai (reformáció és ellenreformáció, könyvnyomtatás, török hódoltság és a török kiűzése, függetlenségi harcok). Mint már eddig is láttuk, és a következőkben is látjuk majd, a kötetben a szerkesztők a tanulmányokat nem keletkezésük, hanem a történeti idő sorrendjében állították össze egységes egésszé (6). Ezért az „Irodalmi nyelvünk a Rákóczi-korban” (145–52) történeti időben és jellegében (történeész konferencián előadás) folytatása az előző tanulmánynak. Érdekes összefüggés, hogy mind a magyar nyelvi norma, mind a Rákóczi-szabadságharc kiindulása az északkeleti terület.

A „Mikes és irodalmi nyelvünk” (153–60) kérdésköre elsősorban Mikes négy évtizedes, változatos és eltérő hatások alatt álló munkásságában az erdélyi regionális irodalmi nyelv és a társalgási nyelv sztenderdjét kutatja. A „Faludi és a magyar irodalmi nyelv” (161–7) is előadásnak született 1979-ben. Különös időszerűségét az adja, hogy több évtizedes „messze bujdosásaikban” magyar nyelvükből „ki nem kopott”, az 1990-es években hazatért magyar jezsuiták „a tudatos nyelv- és stílusújító” (165) Faludi Ferenc nevét tűzték zászlajukra, amikor egész „Magyarországnak, de nem Magyarországról” alapították akadémiájukat (Faludi Ferenc Akadémia), hogy „jóra emlékeztessék a világ gondjaiban elmerült elméket” (Faludi id. 162–3), hogy „színbén gazdaggá tegyék” őket (165), hogy „nem tsak igaz pásztorok, hanem még Magyar igaz Pásztorok járrák a magyar mezőt s a magyar erdőt” (Bacsányi id. 166) – ha még maradt ilyen.

A „stíluseszmény-teremtő” Faludi Ferenc (167) vizsgálata a nyitánya annak az újabb hat tanulmánynak, amely a felvilágosodás kori nyelvújítást, nyelvállapotot és irodalmi nyelvet taglalja. „A nyelvi tudat (osság) alakulása Magyarországon a felvilágosodás korában” (168–78) egyik érdekessége, hogy németül hangzott el először Göttingenben és szintén 1979-ben. A másik pedig Szathmári István Szauder Józsefet követő felvilágosodás-fogalma: „a ráció ... az ember rendelkezésére álló eszközzé változván, feltartóztathatatlanul instrumentalizálni törekszik mindent, ami akciója alá esik: a természetet éppúgy, mint az embert” (Szauder id. 168). Valóban feltartóztathatatlanul pusztá eszközzé vált mind a természet, mind az ember a XX. századra, és lett zabolálatlan környezetszennyezés, és lett több száz millió vértlen ember legyilkolva a teljes irracionáliság. Egy harmadik érdekessége, pontosabban időszerűsége Bessenyei György részben naiv, részben intő tu-

dományfelfogásának megidézése az egyesült Európában, többnyire angol nyelven propagált tudástársadalmunkban: „Az ország boldogságának egyik legfőbb eszköze a tudomány. Ez mentől közönségesebb a lakosok között, az ország is annál boldogabb... A tudománynak kulcsa a nyelv, még pedig az országnak született nyelve” (Bessenyei id. 169). „Az irodalmi nyelv, a nyelvújítás és a nyelvtudomány a felvilágosodás első szakaszában” (179–92) sorai is egyetértő sóhajt fakasztanak az értékmegőrző (idegen szóval „konzervatív”) olvasóból: Vajha „a közboldogság elérése, ehhez pedig a tudományok fellendítése ... és a műveltség elterjesztése ... megfelelő nyelv segítségével” volna a mai politika és társadalom célja! (179). Bessenyei „az akadémia első elvégzendő munkájaként említi egy normatív szótár megszerkesztését” (180). Vajh nem az volna-e a mai akadémia első elvégzendő munkája, hogy normatív társadalmi és gazdasági életre vezérlő kalauzt szerkesszen a Magyar Köztársaságnak?! Amely normatív élet nélkül maga az Akadémia és a tudományos kutatás is ’lézengő ritterek’ kénye-kedvének van kitéve. A magyar felvilágosodásban „a nyelv általános kiművelésének igénye”, „a nyelvi normarendszer kialakításának szándéka” megmutatkozott a nyelvtanok elszaporodásában, a szótárírásban és a történeti nyelvtan elindulásában, a prozódiai és a stílusvitákban (187, 188–91). Szerencsére bővelkedünk ma is, jobban, mint valaha, hasonló szakkönyvekben és vitákban. Kár, hogy a liberális társadalom és média a vitákat nem tűri vagy megbélyegzi, úgyabban, mint Bessenyeit a cenzúra (194; Bessenyei és a magyar irodalmi nyelv; 193–202). Mennyire hiányzik ma az ilyen „gondolkodó, tépelődő, az egyéni és a társadalmi igazságot szenvedélyesen kereső, ugyanakkor a megfelelő képességekkel gazdagon megáldott ... derűs, vidám ... filozofikus egyéniség!” ’Atyámfi, író barátim’, hol van műveitekben „az idegen udvarnak és az alattvalóknak a szembenállása”!? (194–5) Ez a Bessenyeit elemző és idéző előadás keletkezésekor (1972-ben) és ma is messze túlmutat a nyelvtudományi kérdéseken: „Valljuk meg, hogy nagyon megszűkülünk a magyarságba, melynek ugyan bőségébe soha nem voltunk... Olyan szánakozásra s egyszerűsre való csekélyességgel kicsinylik némelyek magokat...” (Bessenyei id. 199–200). Bessenyei magatartását „hazaszeretete, tettvágya, újat és jobbat akarása, az igazért való kiállása”, nyelvi újításait, elképzeléseit pedig „a józan mérséklet jellemzi” mai szemmel (202, 201). Nem véletlen tehát a „Bessenyei magyar nyelvi programja – mai szemmel” 1998-as tanulmány címe, illetve megközelítés (203–12). Bessenyei nem egyszerűen idegen eszméket ültetett át, hanem magyar gyökérből táplálkozó alanyba oltotta a nyugat-európai eszméket (206). Az akadémia és az egyetem volt, lett volna számára a nyelv, a kultúra és a tudományok szervezésének, művelésének intézménye (207). Egyszerre óhajtotta a szókészlet gyarapítását és egységesítését. Igényelte mind iskolai, mind tudományos nyelvtan elkészítését. Átgondolt és sokoldalú programmal jelentkezett, mely hasonlónak hiányát szenvedjük a jelenkorban is (211–2).

A „Kazinczy és irodalmi nyelvünk” című előadás (213–20) témája magának Kazinczynek a felvetése: „Mit nyere általam a’ Nyelv, mint nemesedett általam az Izlés, ezt kérdi korunk, ezt kérdi egykor a’ maradék...” (id. 213). „Irodalmi nyelvünk Kazinczy korára kialakult ... helyesírási, hangtani és alaktani tekintetben”, de „szókészleti, frazeológiai, mondattani és stilisztikai ... jelenségeknél ... egységéről és normarendszeréről nem beszélhetünk” (216). A Kazinczy vezette nyelvújítás eredménye az a tízezer szó és kifejezés, amelyek ma is nélkülözhetetlenek nyelvhasználatunkban (217). Kazinczy szerette anyanyelvét, és ezért akarta árnyalttá, színessé, változatossá tenni (220, 218).

Hatástanulmányokat régen sem végeztek mindig, és ez elvéve nem is volt baj. Egy-egy intézmény és intézkedés szándéktalanul is a fejlődés központjává és kiindulásává vált. Így lett a budai Egyetemi Nyomda is fokozatosan a magyar művelődés, tudomány, oktatás és irodalmi nyelv műhelyévé (A budai Egyetemi Nyomda reformkorbeli szerepe a magyar irodalmi nyelv kialakításában; 221–30). Nyelvtanok, szótárak, tankönyvek, szépirodalmi és hivatalos iratok, ismeretterjesztő és egyházi munkák, tudományos művek egész sora jelent meg, és eközben további helyesírási, hangtani és alaktani egységesítés is végbement.

Az intézmények mellett és velük párhuzamosan a leghatékonyabb és meghatározó nyelvvalakító mégis csak a nagy író (Petőfi és irodalmi nyelvünk; 231–41). A szépirodalmi nyelv nem azo-

nos az irodalmi nyelvvel, de meghatározó az utóbbira nézve (232). A Petőfi-fordulat az élőbeszédnek a költészetbe való beemlése. Miután pedig az egész országot bejárta, a beszélt nyelvi lehetőség teljességével ajándékozta meg a költészetet, és ezzel megszabta az elkövetkező évszázadok irodalmi nyelvét. Nyelvtani „vétségei” is az élőbeszéd természetes velejárói (232–8). Ugyanakkor nem feledkezett meg a nyelvújítási szavak áttemeléséről sem (239).

Miközben Petőfi a beszélt nyelvből mintegy új irodalmi normarendszert állított össze, Madách még a meglévő irodalmi nyelvből is kimaradt (A Tragédia szöveg módosításai és a korabeli irodalmi nyelv; 242–9). Bár Arany észrevette, hogy Madách „az első tehetség Petőfi óta, aki egészen önálló irányt mutat” (id. 245), mégis, amin Arany megbotráncozott, az a mai magyarhoz – éppen a groteszk időközbeni elterjedése, természetessé válása miatt – közelebb áll: „Be van fejezve a’ nagy mű, igen, / S úgy összevág minden, hogy azt hiszem, / Évmillióig szépen el forog / Míg egy kerékfogát újítani kell” (id. 245).

Arany, Szász Károly és maga Madách is „szinte kivétel nélkül a mai nyelvhasználat irányában változtat ... a szokatlantól a szokottabb ... variáns felé” (246). A legutóbbi időkben viszont – főként a média hatására – jobban eluralkodott a különös, a szokatlan kultusza, mint azt Arisztotelész nyomán Arany jónak vélte (Rétorika 1404b). Nem érezzük-e ma érdekesebbnek ismét a *hogya a vész ajtódon kopog* Arany-javításnál az eredetit: *hogya a vész ajtódon kocogtat?* Az *egy kis vér ömölt* helyett az eredeti *egy kis vér futott* változatot? Az *iddogál* helyett vissza az *ivogat* változathoz? Az *Ah, élni, élni! Mily édes, mi szép!* szépséges, patetikus javítás helyett a különlegesebb, zökkenősebb *Ah, milyen édes, milyen szép az élni!* (247–8). Magam hallottam nemrégiben egy konyhába betoppanótól a kérdést: *Mi az enni?* – azaz *Milyen ennivaló van?* Lehet, hogy ma a javítatlan Tragédia volna a színpadi siker!?

Amilyen pezsgő a szellemi, művészeti és gazdasági élet a XIX–XX. század fordulóján, olyan forrongó a nyelv és a stílus változása, megújulása is. A legjelentősebb alakítói az „európaiasodásnak” a sajtó és az izmusok (255). Hogyan látja mindezt a korabeli Magyar Nyelvőr és a Magyar Nyelv? Ezt az „ütközést” (253) vizsgálja a kötet utolsó tanulmánya (A magyar irodalmi és köznyelv a XX. század fordulóján körül; 251–8). Arany, Petőfi és a népryelv lassanként nem eszmény, nem mérce többé. A kialakuló argóban, a budapesti, a nagyvárosi és a diáknyelvben új, erőteljes szóképek (*dögrováson* van), a felyorsuló élethez idomuló rövidítések (*dögész* ’orvostanhallgató, természetrajz szakos bölcsész’, *Ligi* ’Városliget’) és idegen szavak tűnnek föl (255–6). A kiújult és dühödt ortológus–neológus vitát, illetve egyik oldalt sem igazolta egyértelműen az utókor, különösen nem a Nyugat elmarasztalását (256–8). A korszak valójában „több vonatkozásban mintegy »előképe« a mának” (258).

Az ünnepi kötet tanulmányai régi nyelvtanainkkal, a nyelvi egységesüléssel és az irodalmi nyelvvel, a köznyelvvel és a szépirodalmi nyelvvel foglalkozó, a jövőben megkerülhetetlen életművet tárnak elénk. Mind az elemzett művekből, mind az elemzésekből a mának és a jövőnek megszívlelendő és kiemelendő általános és eligazító elv leginkább a mértékletesség és a tényekre való támaszkodás.

BENCZE LÓRÁNT

Paládi-Kovács Attila, Tájak, népek, népcsoportok

Válogatott tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Bp., 2003. 412 lap

1. „Néprajzi munkásságom egyik vonulata kezdettől fogva a hazai tájak és népcsoportok kutatásához kapcsolódik. Ebbe a kötetbe az 1968–1998 között megjelent írásaimból válogattam. Főként azokat szedtem össze, melyeket hallgatóim leginkább keresnek, melyeket az egyetemi, fő-

iskolai oktatásban legtöbbször olvasnak” – írja könyvének végén PALÁDI-KOVÁCS ATTILA. A szerző professzorként, akadémikusként, az MTA Néprajzi Kutatóintézete egykori igazgatójaként a mai magyar társadalomtudomány egyik kiemelkedő, meghatározó egyénisége. Munkássága szerves folytatása tudományterülete klasszikus alakjainak: Györfly Istvánénak, Gunda Bélánénak, de példaképei között sorolja föl Kádár Lászlót és Szabó Istvánt is. Már e nagy elődök alkotásaiban is tetten érhető az új célok és módszerek keresése mellett három olyan motívum, amely PALÁDI-KOVÁCS egész pályáját, szemléletmódját végigkíséri, áthatja. Ezek a következők: 1. erős történeti érdeklődés és szemlélet, 2. a kutatás területi dimenziójának folyamatos érvényesítése, 3. komplexitásigény a néprajztudományon belül és annak határterületein.

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA elkötelezett ember – vezetőként is. Egy másik tanulmánykötete végén olvasható a következő érdekes tudománytörténeti adalék: [előfordult a közelmúltban, hogy] „Szakmabeliek sűgása alapján kívánták lebeszélni a szakot »korszerűtlen«-nek mondott feladatvállalásairól, – atlaszról, katalógusról, magyar néprajzi kézikönyvről” (PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, *Tárgyunk az időben. Néprajzi kihívások és válaszok. Ethnica kiadás, Debrecen, 2002. 181*). S hogy mégis révbe értek, illetőleg nem szakadtak meg ezek a nagyvállalkozások (pl. a „Magyar néprajzi atlasz”, a nyolc kötetes új „Magyar néprajz” című szintézis vagy a „Magyar népmesekatalógus” füzetei), abban a néprajztudomány néhány prominens személyiségének, köztük Paládi-Kovács Attilának a felelősségteljes szerepvállalása is közrejátszott.

2. Nem feladatomból nyelvészként a szerző néprajzkutatói pályáját értékelni, sőt válogatott tanulmányainak beható szaktudományi elemzése is etnográfusokra vár. Egy f i g y e l e m f e l h í v ó r e c e n z i ó t azonban már csak amiatt is megérdemel ez a kiváló könyv, mivel – a fent említett komplexitásigény és tudományköziség jegyében – sűrű utalások vannak benne a nyelvtudományra, annak módszereire és eredményeire. Nyelvészek számára is példamutató az a körültekintés és szakszerűség, amellyel a szerző különösen a dialektológia, a szótörténet és névtan eredményeit felkutatja és felhasználja. Mielőtt czezből a részletekből egy kis szemlét összeállítanék, előrebo-csátok néhány általános tudnivalót a kötetéről.

A magyarság táji, etnokulturális tagolódásának vizsgálata PALÁDI-KOVÁCS ATTILA munkásságának jól követhető vonulata. Több vidék és népcsoport került figyelme előterébe, de legnagyobb kedvvel és odaadással – szinte érezhető szeretettel – szűkebb hazája, szülőföldje, az északi magyar nyelvterület felé fordult. Könyve három nagyobb egységre oszlik, és mindegyikben található észak-magyarországi, felföldi tárgyú írás, sőt még azokban a tanulmányokban is, amelyek nemzeti ívűek vagy általánosabb kérdéseket feszegetnek, sok az idevágó példa, utalás. Ezeket a tájakat a szerző személyesen is jól ismeri, gyűjtőutakkal is feltérképezte, így adatait a közvetlen tapasztalás hitele erősíti. De magabiztosan mozog a szakirodalom olykor ellentmondásos útvesztőiben is (l. pl. a palócok vagy a barkók körülhatárolásának időről időre változó megközelítéseit), és kellő bátorságot – ugyanakkor józan mértékletességet – mutat a rokon tudományok eredményeinek felhasználásában.

Könyvének e l s ő e g y s é g e főleg elméleti-módszertani tanulmányokat tartalmaz (A kulturális régiók néprajzi vizsgálata; A Felföld mint kulturális régió; Kulturális határok és nyelvhatárok a Felföldön), illetve ilyen kérdésekhez szól hozzá vitacikkben (Erdély néprajza) vagy recenzió formájában (A magyar nép tagolódása). Az első szakasz utolsó írása lényegében esettanulmány, amely a második egység felé mutat (Tájak, népcsoportok és gazdasági szakosodás Dél-Gömörben a 19. században), benne a kistáji munkamegosztás szemszögéből közelíti meg a regionalizmus általános kérdéskörét.

Könyvének m á s o d i k r é s z é b e n tovább konkretizálódik vizsgálatának a köre: a Felföld két ismert népcsoportját, a barkókat és a palócokat részesíti sokoldalú, komplex elemzésben, illetőleg a migráció jelenségével foglalkozik általánosabb keretben és dél-alföldi példákon keresztül. A két motívumot összekötő tanulmány: „Palóc kirajzások az Alföldön”, amely címében is

jelzi, hogy egy Felföld-kutatónak is van bőséges feltárnivalója az Alföldön, különösen annak a török hódoltságtól leginkább megtépázott, településtörténetileg legváltozatosabb déli részén. A második szakasz migrációs tárgyú tanulmányait egy interetnikus jellegű zárja: „Ukrán szörványok Északkelet-Magyarországon a 18–19. században”.

A migráció kérdésköre a könyv h a r m a d i k e g y s é g é b e n is felbukkan mint a nyelv- és nyelvjárárszigeet-képződés fő forrása (Magyar nyelvsziget a Karas mentén [Jugoszláviában]; Településtörténet és folklór. Udvarszállás falu példája), illetőleg mint a komplex etnikai folyamatok egyik alkotóeleme (Jelenkori etnikai folyamatok Magyarországon). Ugyanakkor talán a legtanulságosabbak a recenzens számára – mivel vizsgálati szempontokban leggazdagabbak – az egy-egy kistájat, megyét bemutató „mikromonográfiák” (A régi Torna vármegye és néprajzi jellege; Medvesalja földje és népe; stb.). A kötet végére aztán ismét tágul a vizsgálat földrajzi horizontja: a nép, illetve az ország szemszögéből értelmeződnek fontos folyamatok (Etnikus hagyományok Magyarországon a munkatevékenység területén; Jelenkori etnikai folyamatok Magyarországon).

3. Lássunk ezek után néhány példát arra, hogy a szerző hogyan teremt kapcsolatot a nyelvtudomány néhány részterületével!

Már az első nagyobb egység bevezető tanulmányában (A kulturális régiók néprajzi vizsgálata) fontos tudomány-módszertani megállapításokat és utalásokat tesz. Messzire ható, a nyelvtudományt is érintő alaptétele például a következő [az értelmi kiemelések az alábbiakban tölem származnak: J. D.]: „tudatában kell lenni annak, hogy a népi kultúrák nem értelmezhetők önmagukban, a kultúrák egészéből kiragadva. Ebből viszont az következik, hogy az etnológiai tudományok csak más tudományokkal együttműködve érhetnek el tartós, megalapozott eredményeket a népi kultúrák rendszerezésében, a kulturális régiók meghatározásában.” (7). Az antropogeográfia jelentőségét hangsúlyozva megjegyzi: „Ma [1980] ott tartunk, hogy az etnográfusok szerte Európában szinte kizárólag a néprajzi atlaszoktól várják a népi kultúra térbeli tagoltságának dokumentálását, a kulturális régiók megrajzolását... Az atlaszok ugyan nélkülözhetetlen segédletei a szóban forgó kutatómunkának, de önmagukban nem elégségesek... Számomra is nyilvánvaló, hogy a *Magyar Néprajzi Atlasz* közel 640 térképének publikálásával nem oldódik meg automatikusan a kulturális határok és kulturális területek problematikája a magyar néptérületen... Inkább azt kell fontolóra venni, hogy a térképek, atlaszok önmagukban némák[,] és vajon vannak-e elképzeléseink arra nézve, hogyan szólaltathatók meg. Mielőbb tisztázni kell ennek a munkának az elveit és módszerét” (7–8). E gondolatmenet negyedszázad távlatából is időszerű, sőt nyugodtan adaptálhatjuk a nyelv földrajzi vizsgálatokra is. A nemzetközi szakirodalom néhány próbálkozását elemezve a közelmúlt izgalmas kísérleteként jellemzi ILMAR TALVE dolgozatát Finnország kultúrhatárrairól és kultúrterületeiről. TALVE a kultúrterületek kijelölésének első, durvább fázisában néptörténeti és dialektológiai tényezőkre támaszkodik, és csak ezek után, az altípusok megrajzolásában érvényesít általa szignifikánsnak tartott etnográfiai szempontokat, jelenségeket (10–1). „A kultúra területi típusainak, modelljeinek felállításával az általánosítás olyan szintjére jut el az etnográfia, mint a dialektológia a nyelvjárások, nyelvjárástípusok osztályozásával. Köztudott, hogy a magyar dialektológia már számos átfogó tipológiával rendelkezik. Ezek arra figyelmeztetnek bennünket, hogy az osztályozás elveitől függően kialakíthatók durvább és finomabb rendszerezések is. Gondoljunk arra, hogy KÁLMÁN BÉLA 8 nyelvjárást és néhány altípust különböztetett meg a nyelvtérület egészén. IMRE SAMU viszont mintegy 30 nyelvjárástípust határozott meg, pedig a Románia területén levőket nem is vizsgálta.” (17.) A területi tipológia tehát mind a néprajztudomány, mind a dialektológia egyik fontos, vissza-visszatérő kérdése, melyben a jelenségek súlyozásának és az elvonatkoztatás fokozatainak kiemelt jelentősége van. Figyelemreméltó, hogy PALÁDI-KOVÁCS már ebben a 25 évvel ezelőtti tanulmányában is használja a *régió* fogalmát, főleg a történelmi nagytájakra vonatkoztatva. Ez a terminus és kategória – szűkebb értelemben ugyan – a magyar dialektológiában is fokozatosan polgárjogot nyert.

PALÁDI-KOVÁCS egyébként szívesen és nagy gonddal foglalkozik terminológiai kérdésekkel, új és régi szakszavakkal, legyenek azok köznéviek vagy tulajdonnéviek, népi vagy szaktudományi eredetűek (l. pl. a *régió*, *táj*, *kistáj*, *provincia*, *tartomány*, *area*, *zóna* terminusok értelmezésekkel ellátott használatát könyvének több pontján). A „Felföld mint kulturális régió” című tanulmányát is szóhasználati kérdésekkel kezdi, és pontos, korrekt megfigyelések nyomán különíti el a *Felföld*, *Felső-Magyarország*, *Felvidék* tulajdonnevek denotációját, figyelembe véve ezek történelmi változását is. Ezek a lapok szinte közismereti tankönyvekbe illenek, és egyéb táj- ismereti kulcsfogalmakkal együtt tanítani kellene őket legalább a társadalomtudományokat bevezető egyetemi és főiskolai alapkursusokon. – A szerző az északi magyar népterületet jellemezve ebben az írásban a dialektológiai jellemzőkre is kitér, és néhány kiemelt jegy példája alapján megerősíti azt a korábbi nyelvészeti véleményt, mely szerint az északi régió nyelvjárási tekintetben is sajátos arculattal rendelkezik. Kitér a nyelv- és nyelvjárásszigetek kérdésére is, de nem mulasztja el röviden áttekinteni az internetikus kapcsolatok néhány nyelvi következményét (pl. a regionális szókölcsonzásek ügyét) sem. A nyelvjárási osztályozás kapcsán ismét előkerül egy érdekes terminológiai kérdés: „A hazai dialektológia szakirodalma az északi nyelvjárásokat *palóc*nak vagy *palócos*nak szokta nevezni. IMRE SAMU fontolgatta, hogy inkább *felföldinek* fogja átkeresztelni, de az ebből származó zavarokat kerülendő, megmaradt a hagyományos elnevezésnél. Könyve összefoglalójában azonban rátalált az északi (*palóc*) nyelvjárások gyűjtőnévre... Tekintettel a *Palócföld* és a *palóc* népcsoport etnográfiai értelmezésére ... a dialektológiában is helyesebb lenne az *északi nyelvterület*, *északi nyelvjárások* gyűjtőnév használatára áttérni.” (42). Ez az okfejtés ésszerűnek látszik, de az új dialektológiai kézikönyvben (Magyar dialektológia. Szerk. KISS JENŐ. Bp., 2001. 262–315 stb.) magam is megmaradtam a hagyományos *palóc nyelvjáróterület* (újabb keletű utótaggal: *palóc régió*) elnevezés mellett. A terminusnak ugyanis már olyan mély gyökerei vannak a nyelvjáráskutatásban és -oktatásban – sőt a köztudat is egyre inkább számon tartja az *á : ā* hangszembenálláson nyugvó „palócos” beszédet, „palócos” ejtést –, hogy nem volt érdemes a bevált jelzőt megbolygatni. (L. még a hasonló módon népcsoportnévre építő és ugyancsak nagy hagyományú *székely nyelvjáróterület* megjelölést, amelyet akár *kelet-erdélyi*-nek is nevezhetnénk.)

PALÁDI-KOVÁCS tanulmányaiban számos értékes szó- és névtörténeti adalék található, lásd például a *barkó*, *palóc* népcsoportnevek történeti kontextusait vagy a *Medves*, *Medvesalja* hegy- és tájnevek korai előfordulásait, illetőleg a vegyes etnikumú vidékek, települések hely- és személynév-történeti vonatkozásait. Ezek felhasználása nagy körültekintést kíván, de soha nem érezzük erőltetettnek vagy szakszerűtlennek a rájuk való támaszkodást. Nyelvi-nyelvészeti kitérői általában a legmegbízhatóbb szakirodalmi alapokat közvetítik (pl. a magyar–szlovák nyelvhatár alakulásáról vagy egyes dialektológiai kérdésekről), de szükség esetén saját kutatásokon nyugvó új eredményekkel is előáll. Helyesen cáfolja például BALINT SÁNDORNAK Udvarszállás nyelvjárási gyökereiről tett korábbi megállapítását, a szegedi kirajzás hipotézisét (378, 384 skk.), és értékes grammatikai, valamint tájszóhasználati megfigyeléseket közöl (379–83 stb.). – A szerző tudományközi munkamódszere példamutató a nyelvészek és általában a szélesebb értelemben vett társadalomkutatók számára is. (Kár, hogy kevesen rendelkeznek ilyen széles körű ismeretanyaggal és módszertani felkészültséggel.)

4. PALÁDI-KOVÁCS ATTILA válogatott tanulmányait az Akadémiai Kiadó jelentette meg, s a könyv 2004-ben akadémiai nivódjban részesült. A gondosan szerkesztett, szép kiállítású kötetet számos ábra és térkép teszi szemléletessé. Mint az Oktatási Minisztérium által támogatott kiadvány felső- oktatási tankönyvnek, illetőleg segédkönyvnek is tekinthető, de bátran ajánlható a néprajzkutatókon kívül a népnyelv, a népi kultúra, a magyar művelődéstörténet iránt érdeklődő nyelvészeknek és a művelt nagyközönségnek is.

Hegedűs József, *Hiedelem és valóság* Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról

Akadémiai Kiadó, Bp., 2003. 196 lap

E kötet főcíme jelzi, hogy az alcím témájánál is mélyebb háttérrel kíván föltárni: a nyelvünk rokoni kapcsolatainak felderítésére ösztönző indítékokat.

A dokumentáció bemutatja, hogy a magyart 210 nyelvvel, nyelvcsaláddal vetették egybe a középkor végétől kezdve napjainkig, köztük természetesen a finnugor, illetve uráli nyelvekkel, mígnem az utóbbival való rokonságot, közös származást a XVIII. század végén, illetve inkább egy évszázaddal később elfogadta a tudományos közvélemény. A szerző módszeresen végigtekinti a nyelvhasználatokat a kezdeti hébertől, az újkori felfogás szerint a három ősi „szent” nyelv egyikétől a mai napig sem fölhagyott sumer rokonításig. A tudománytörténeti adatokból a szerző azt a következtetést vonja le (42–3), hogy a történelmi megrázkódtatások és katasztrófák (török hódoltság, Trianon, kommunista diktatúra) okozta politikai, gazdasági és kulturális lemaradásunk miatt a hazai nyelvtudományi kutatások jóval később követték a külföldi tudományos módszereket és eredményeket, továbbá hogy a vizsgálatokat a kollektív nemzeti tudat, a dicső múlt ápolása motiválta. HEGEDŰS úgy látja, hogy a tudományos nyelvészet kialakulása előtt a kutatások nem elsősorban az anyanyelvre, hanem az ősnép és az őshaza eredetére és helyére irányultak (158–9).

Kategorikus megállapításai mellett a szerző mindazonáltal kiemeli a korukat megelőző magyar tudósok érdemeit, elsősorban Sylvester János „Grammatica Hungarolatina” (1539.), Sajnovics János „Demonstratio” (1770.) és Gyarmathi Sámuel „Affinitas” (1799.) című munkáit, de azért a finnugor nyelvtudomány módszeres kidolgozását (helyesen) a német Budenz Józsefnek tulajdonítja (150).

HEGEDŰS áttekinti az e témakörben megnyilatkozó valamennyi szerző feltevéseit, a tudományos színvonaltól elmaradókat is. Ez utóbbiakat is minősíti, de a szokványos „dilettáns”, „műkedvelő”, „délibabos” stb. jelzők helyett a „parakomparatív” elnevezéssel illeti őket. Ilyen módon igyekszik felfedni ezekben az írásokban a használható, értékesebb gondolatokat, ötleteket. Kiemeli Otrókoci Főris Ferenc (1693.) gondos idegen nyelvi adattárát (37–8), amelyben a héberen kívül kelta, angol, francia, görög, latin stb. szavakat vet össze a magyarral, HEGEDŰS elnevezése szerint heterogén nyelvhasználatot végezve. Ezek a korai soknyelvű összevetések az általános nyelvészet csírájának mondhatók. Horvát Istvánnak a maga korában is gúnyolt tevékenységében HEGEDŰS meglátja DOMOKOS PÉTERrel együtt (Szkítiától Lappóniáig, Bp., 1990. 89) a már említett nemzeteszme, nemzeti presztízs felerősítésének igényét (161).

HEGEDŰS hangsúlyozza, hogy nemcsak magyarok igyekeztek felkutatni őseiket, az őshazát, hangoztatni és elismertetni nyelvüknek eredetiségét és más nyelvekkel összemérve tökéletesebb voltát. Ilyen törekvések és elméletek jelentkeztek nemcsak az újkorban, hanem később is a kelta, a dán, a svéd, a holland, a német, a cseh, az észt, a török, a grúz stb. polihisztorok körében (151–63).

A „parakomparatív” rokonítások vonulata a sumer–magyar (esetleg sumer–finnugor) ősnépi és őshazai (Mezopotámia) fikció híveinek körében tör elő. A szerző két szakaszra bontja e kérdés történetét. Az első időszak (138–41) a XIX. század közepétől a XX. század közepéig tartott, a sumer nyelv felfedezésétől, azaz az akkádhhoz viszonyított önállósításától kezdődően. A sumernek a magyarral való összehasonlítását külföldi nyelvészek (Jules Oppert, François Zenormant stb.) kezdeményezték, nyomukban haladtak magyar kutatók, jórészt szintén tárgyilagos szakemberek (pl. Varga Zsigmond, Ötezer év távolából, Debrecen, 1942.). A második szakaszt viszont lelkes, fanatikus, de kritikátlan íróemberek tevékenysége jellemzi, mind magyarok: Bobula Ida, Gosztonyi Kálmán, Baráth Tibor, Badiny Jós Ferenc stb. (141–8). Ők az ékírásos sumer nyelvet csak latin betűs szótárakból és vázlatos nyelvtanokból ismerik, szóegyeztetések közt nincs szabályos hang-

megfelelés, vagy csak a hangtörvények látszatát vázolják föl, a két nyelvrendszer szembeállításakor csupán a ragozó sajátját hangsúlyozzák (a részletező különbségeket nem veszik észre), és ami markáns: az egyes szerzők magyar–sumer összehasonlító szójegyzékei között nincs összhang, más-más szópárokat rokonítanak (vö. FODOR ISTVÁN, *Mire jó a nyelvtudomány?* Bp., 2001. 25–7). A második szakasz sumeristái a háborút követő emigrációs hullámmal kerültek külföldre, Európán túl az USA-ba, Argentínába. Rájuk jellemző a lelkes elfogultság, sőt vallásos hit, habár ez némelyik esetében szektás jelleget ölt (Badiny Jós szerint Jézus Krisztus szkíta volt, anyja, Mária pártus hercegnő!). Ehhez hozzáteszem, hogy a múlt rendszer idején itthon is volt tábora a sumer elméletnek. Főleg nyelvészeti ismeretterjesztő előadásokon jelentek meg, nem egyszer hangoskodva léptek föl. Érdekes azonban, hogy míg a nyugati sumeristák (erősen) jobboldali beállítottságúak, addig a hazaiak marxista szövegekkel érveltek; persze mást a múlt rendszerben nem tehettek.

A téma történeti áttekintése után HEGEDŰS képet ad korunk hazai és külföldi parakomparatív kísérleteiről (148–54). A komolyabbak közé tartozik nézetem szerint a néhány évvel ezelőtt elhunyt Kazár Lajos japán–urál-altaji összehasonlítása (148): a szerző finnugor és japán végzettségű volt (A japán és a magyar nyelvrokonok? Bp., 1996.). Megemlítem, hogy az 1980-ban tartott VIII. turkui nemzetközi finnugor kongresszuson egy amerikai hazánkfia, Sadovszky Ottó a kaliforniai–ugor nyelvrokonságról tartott előadást a penuti nyelvtörzshez tartozó wintun indián nyelv szócyczetetési alapján.

HEGEDŰS azt a tanulságot vonja le nyelvtudományunk történeti áttekintéséből, hogy a köztudatban hiányosan ismeretes nyelvünk rokonsága és népünk őstörténete, amelyeknek tudomása özszemosódik, ezért is szükségesnek tartja a célirányos felvilágosító munkát az érdeklődő nagyközönség körében (168). A szerző véleményével egyetérthetünk, sőt megtoldhatjuk azzal, hogy ebben a körben a nyelvtudományról csekély vagy téves fogalmak élnek. Már a középiskolában kellene a nyelvi oktatást (helyesírás, nyelvtan, a nyelvészet alapelemei, nyelvünk rokonsága stb.) érdekesebbé tenni és elmélyíteni. Aligha mondok újat, ha azt állítom, hogy a magyartanárok többségét ez a téma nem érdekli, csak az irodalom oktatása; sőt nyelvi ismeretek rovására is irodalmat tanítanak. Viszont ha szerzőnk úgy véli, hogy a sumer rokonság híveit szakszerű felvilágosítással meg lehet gyógyítani, az aligha reális: megszállott embereket nem lehet kímoldítani tévhitükből.

A kötet végén felsorolt forrásjegyzék és névmutató hatszáznál több címet tartalmaz. Ezek a számok is mutatják, hogy milyen átfogó és terjedelmes munka kerül az olvasó elé, noha – amint a szerző kiemeli (10) – a napi- és hetilapok e tárgyú cikkeit nem vette figyelembe.

HEGEDŰS monográfiáját értékelve úgy látom, hogy az két szempontból bővíti ki ismereteinket. Először is összesítette és kritikusan jellemezte a nyelvünket illető rokonítási és őstörténeti publikációkat, természetesen csak érintve a finnugor–uráli alapvető írásműveket, másodsor pedig összefüggést látat ezen kutatások és a történelmi előzményekből és helyzetekből fakadó önértékelés és nemzeti öntudat között. Ez utóbbi művelődéstörténeti és nemzetlélektani-filozófiai téma, túlmutat a szűkebb nyelvtudomány-történeti kérdéseken, és bizonyára megvitatásra ösztönzi e témák szakembereit is.

Még néhány megjegyzést és észrevételt fűzök a kötethez. A „Népünk és nyelvünk a Jugria-kérdés tükrében” című terjedelmes fejezet (88–102) bemutatja az *ugor*, *jugor*, *hungar* népnevek szerteágazó történetét, rámutatván a még a XIX. században is meglévő néperedetkezési zűrzavarra és a finnugor rokonság elleni ódzkodás indítékaira. Meg kellett volna azonban említeni, hogy a már szakkifejezésként élő *ugor* név (finnugor, obi-ugor) mégis az óorosz krónikából először leírt nép nevére megy vissza, amelyből a ma még élő vogulok és osztjások származnak.

Az újkori, sőt még későbbi írásokban szereplő nem európai nyelveknek a maiakkal való azonosítását HEGEDŰS nem minden esetben tudta megállapítani, illetve helyesen átírni. A *dzsungar* a Kínában élő mongol ojrát nép egyik nyelvjárása, a *hunza* = kaukázusi *hunzal*, *kaszimuk* = kaszimovi tatár, *lohiti* = *lohi*, *lodhi* (indoárja), *muszga* = *muzgu* vagy *muzuk* (Afrika), *kannaréz* = *kannada* (dravida), *malagasy* = *malgas* (Madagaszkár); a *nahuatl* a mexikói aztékok nyelve, helye-

sen *nahuatl*, magyarosan *navatl*, ti. a bilabiális zöngés réshangot a spanyolos helyesírásban *hu* betűkapcsolattal írják át (156. 60 stb.). De több név azonosítása nem sikerül, pl. *szuzian. uraon* (156).

HEGEDŰS idézi az orosz Diakon sumerológust (117, 190). Az illető neve helyesen átírva Diakonoff, illetve magyar átírásban Gyjakonov. Egy sajtóhiba fordul elő a 47. lapon: *férfiből*.

FODOR ISTVÁN

KÜLÖNFÉLÉK

„Tartalmi kérdésekre most nem térek ki” Tudományos bírálat vagy érzelmi reakció?

A Magyar Nyelv „Szemle” rovatában (2005: 232–43) H. TÓTH TIBOR terjedelmes írásban értékeli „A magyar nyelv kézikönyvé”-t (szerk. KIEFER FERENC. Bp., 2003.). A recenzió jó előre leszögezi egyik célját: „mindenütt olyan terjedelemben és mélységben [ír a kézikönyvről], ahogyan azt az adott fejezet vitára okot adó elemei és nyelvi kidolgozottsága megköveteli”. A személyes érintettség okán H. TÓTHOT megkísérlem szaván fogni. A recenzió megkönnyíti dolgomat, hisz maga ajánlja fel az egyik amúgy is evidens mércét: „Az érvelés nélküli megbélyegzés, a csak egyetlen véleményt ismertető, azt viszont kétségek nélkül kész tényként előtáró megfogalmazások [...] szintén csökkentik a munka tudományos értékét.” (235).

„A határon túli magyar nyelvváltozatok” című fejezetemről H. TÓTH ezt írja: „Tartalmi vonatkozásban [az én fejezetem] felvezető részében akadnak olyan részletek, melyek túlzóak és torzítást is tartalmaznak. Ilyen a magyar nyelvvelés elleni indokolatlan támadás, hangulatkeltés (302), és ennek szerves folytatásaként az a gondolatmenet, mely ehhez a megállapításhoz is elvezeti a szerzőt: »a Trianon óta megjelent magyar nyelvtanok és szótárak nem a magyar nyelv, hanem a magyarországi standard magyar nyelvtanai és szótárai« (303). Az efféle sarkító, meghökentető fogalmazás – éppen hangulatkeltő, félrevezető volta miatt – nem való tudományos munkába.” A recenzió szerint tehát túloztam, torzítottam, indokolatlanul támadtam a magyar nyelvvelést, hangulatot keltem, sarkítottam s félrevezettem olvasóimat a Trianon óta megjelent magyar nyelvtanokról és szótárakról szólva.

Aki kézbe veszi a kézikönyvet, azt olvassa a „hangulatkeltő” 302. lapon, amit ÉDER ZOLTÁNTÓL és GRÉTSY LÁSZLÓTÓL idéztem a NyKk. 1291. lapjáról, nevezetesen, hogy: „A kétnyelvűség körülményei közt élő külföldi magyarok nyelvhasználatának sajátos vonásai [...] azt mutatják, hogy [...] fennáll a veszélye a nyelvi rendszer megbomlásának. Ez pedig – a megértést ugyan nem, de – a fogalomrendszer kialakítását, a dolgok logikájába való behatolást, az alkotó gondolkodást veszélyezteti. A nyelvi rendszer felbomlásával ugyanis a gondolkodás maga válik az egyénben szerveslenné, bomlottá, felemássá.” Erről az 1980-ban megjelent állításról mondtam 23 évvel megjelenése után, hogy „E nézet tudományos szempontból rég tarthatatlan volt már ki nyomtatása idején is. A szomszédos országokban élő magyarok ugyanis nem bomlott gondolkodású emberek, hanem kétnyelvűek, akik magyar anyanyelvüket és második nyelvüket a kétnyelvűség törvényszerűségei szerint beszélik.”

Azt kértem tehát bírálómtól, hogy úgy gondolja-e, hogy a határainkon túli magyarok a) bomlott gondolkodásúak, b) pontatlanul idéztem-e ÉDERT és GRÉTSY-t, c) indokolatlanul támadtam-e a magyar nyelvvelést, amikor ÉDERT és GRÉTSY-t idéztem, d) netán úgy véli-e, hogy az idézett nézetek 1980-ban tudományos szempontból helytállóak voltak. Ezekre a kérdésekre H. TÓTH bírálatában nem talál az olvasó választ. Azért nem, mert a recenzió egy helyen kimondja (242),

hogy „Tartalmi kérdésekre most nem tér ki”. Furcsállhatjuk, mert máskor, például az ikes ragozás története kapcsán, a magyar intonáció dolgában s több más helyen is kitér, helyenként érdemben. Itt, amikor a magyar nyelvművelésről van szó, vajh mért spórolja meg a tartalmi kérdésekre való kitérést?

Elismerem egyébként, hogy a Trianon óta megjelent magyar nyelvtanokról s szótárakról írt kijelentésem egyetlen – szinte jelentéktelen – kivétel miatt pontatlan: BALOGH DEZSŐ, GÁLFFY MÓZES és J. NAGY MÁRIA „A mai magyar nyelv kézikönyve” (Bukarest, 1971.) című könyve a szabályt erősítő kivétel.

A recenziens egyébként SÁNDOR KLÁRA fejezetének is szentel (ha jól számoltam) 31 sornyi szöveget, s itt váltja be ígérését: „Tartalmi kérdésekre most nem tér ki”. Elmondja viszont, 31 sornyi terjedelemben, hogy S. K. „a magyar nyelvművelés becsmérélsére irányuló fejezetet” írt, ami „következtesen hamis színben tünteti fel a nyelvművelést”, stb. Csakhogy, mivel előre kijelentett elvéhez ragaszkodik, megint csak nem tér ki a tartalmi kérdésekre. De miért nem? Mért kíméli meg olvasóját a tartalmi cáfolatoktól? Nincsenek ilyen cáfolatai? Vagy netán a Magyar Nyelvben nem jut rájuk tér?

KONTRA MIKLÓS

Új elektronikus nyelvészeti folyóirat

Argumentum néven új elektronikus nyelvészeti folyóiratot indít a Debreceni Egyetem Nyelvtudományi Doktori Iskolája. Az *Argumentum* lektorált tudományos folyóirat, mely minden, a nyelvtudomány és a klasszika-filológia tárgykörébe tartozó, a minőségi követelményeknek megfelelő tanulmány előtt tematikus megkötés nélkül nyitva áll. Elsődleges célja, hogy a hazai nyelvtudományi doktori iskolák hallgatói és oktatói számára gyors és igényes publikációs lehetőséget kínáljon.

Az *Argumentum* minden tekintetben a nyomtatott tudományos folyóiratokhoz hasonlóan működik. A publikált írásokat egy évfolyamon belül folyamatos lapszámozással látjuk el, így azok az évszám, az évfolyam és a lapszám alapján hivatkozhatók. A közlésre szánt – nyelvileg már lektorált – írásokat elektronikus formában, csatolt állományként várjuk az argumentum@puma.unideb.hu email-címre. A szerkesztőbizottság minden publikálásra felajánlott közleményt lektorokkal elbíráltat. Az elfogadott írásokat az internetről letölthető formában, késedelem nélkül közzétesszük, majd évfolyamonként archiváljuk. A publikálás nyelve magyar, angol, francia, német, orosz, latin, olasz vagy spanyol. A megjelent írások a szerkesztőség engedélye nélkül – az első megjelenés adatainak feltüntetésével – újra közölhetők. További információk a folyóirat webcímén található: <http://argumentum.unideb.hu>.

KERTÉSZ ANDRÁS

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

XV. századi összeírások Szabolcs megyéből

1. A történeti személynévkutatás legelhanyagoltabb korszaka a XV. század, ennek oka első sorban a forrásanyag gyér voltában keresendő. E századból kivételszámba megy az olyan eset, amikor egy-egy falu vagy egy uradalom jobbágyneveinek lajstroma fennmaradt az utókor számára (vö. pl. MEZŐ ANDRÁS, *A Várdai-birtokok jobbágynevei a XV. század közepéről*. Kisvárdá, 1970.; TÖRÖK GÁBOR, *Ötszáz éves híradás a szlavóniai magyarságról*: MNy. 1961: 236–42, 360–3). Az

ilyen jellegű összeírások nemcsak a névtan számára jelentősek, hanem nyelvjárástörténeti, szótörténeti, történeti demográfiai szempontból is figyelmet érdemelnek.

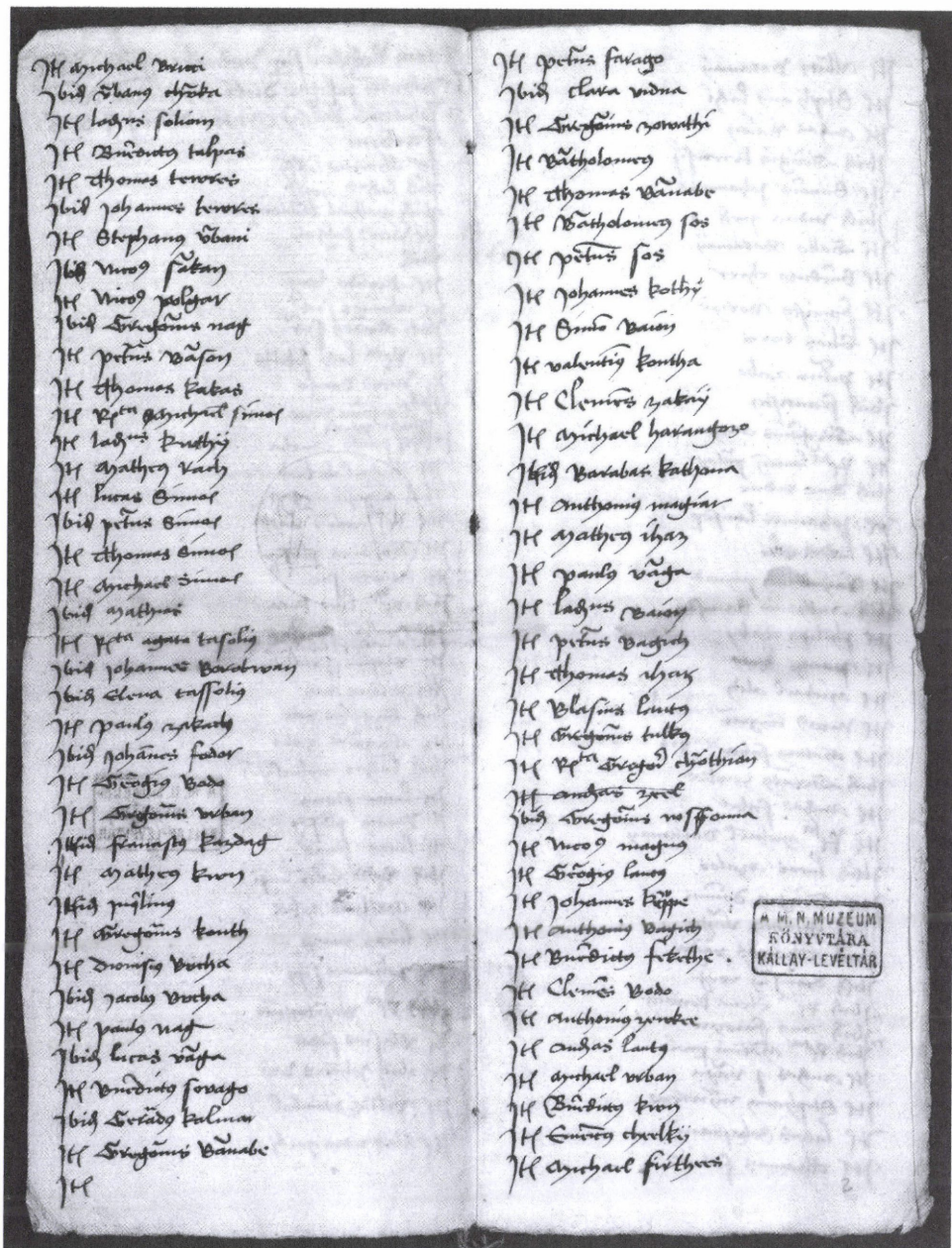
A Magyar Országos Levéltár középkori anyagában kutatva figyeltem fel a Kállay család levéltárában eredetiben fennmaradt lajstromra. A DL. 55872. jelzet alatt két, egyenként 11 x 30 cm nagyságú, 8–8 oldal terjedelmű, papír anyagú. (feltehetően mérleget ábrázoló) vízjelcs. lapszám nélküli füzet található. A füzetek két, különböző kézzel írt névjegyzéket tartalmaznak, az egyik 1468-ban készült (l. alább), a másik dátum nélküli, valószínűleg egy-két évvel később keletkezett. Ezt abból következtetjük, hogy a listákon a jobbágytelekkel bíró személyek neve az esetek nagy részében ismétlődik. Az összeírások egymásutániségének megállapításához pedig az özvegyek neve nyújt segítséget: az első névsorban például még *Ladislaus Elie*, a másodikban már az özvegye (*Relicta Ladizlay Eliee*) szerepel.

Az első füzet bevezető soraiból tudjuk, hogy az összeírás a Kállayak számára élelmiszeradóval tartozó lakosokat veszi számba. A forrás nem árulja el, hogy a család melyik birtokáról van szó, de néhány apró utalás segít a keletkezési hely meghatározásában. A második összeírás három utcanévet említ: *Platea Sancti Nicolay*, *Platea telanathoris* (< *teloniathoris* vö. DuC) és *Platea Cumanorum*. Az utcák közül az első, a *Szent Miklós utcája* nagy valószínűséggel a templom utcáját jelenti, vagy legalábbis utal a település templomának védőszentjére. A második utca nevének jelentése vélhetően 'a vámszedő utcája', a harmadik pedig az ott lakó kunokról kapta a nevét (vö. az összeírással: a hét *Kun* nevű személy közül négy ebben az utcában lakik). Az első lajstrom 243, a második 175 nevet tartalmaz. a két listát egybevetve összesen 267 személy nevéet kapjuk, ebből pedig a kor viszonyait ismerve népes településre következtethetünk.

2. Mindezek alapján azt feltételezzük, hogy a Kállay-birtokok közül leginkább a Szabolcs megyei Semjén (a mai Kállósemjén) lehet az összeírás helyszíne. Ez a következőkkel támasztható alá: 1. A középkori Magyarország egyik legnépszerűbb szentje volt Szent Miklós, erről tanúskodik a MEZŐ ANDRÁS által összegyűjtött 124 ilyen nevű település, valamint azon helyek sokasága (több mint 250), ahol a templom védőszentjének neve később nem vált helynévvé (MEZŐ, A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század). Bp., 1996. 174–5). A népesebb Kállay-birtokok közül Semjén egyházát Szent Miklós tiszteletére szentelték (1319: AnjOkm. 1: 527). A falu ebben az időben két részből állt: az ősi részt *Egyházcas-* vagy *Kissemjén* néven említik a források, a másik pedig *Nagysemjén*-ként tűnik fel. Ez utóbbi birtokosai a XIV. század közepén a Balogsemjén nemzetség semjéni ágából származó Ubul fia Mihály fiai, László és Mihály voltak. Egyházassemjén birtokosa a rokon Panyolai család volt, az ő nevükhöz fűződik a fent említett egyház alapítása. A család kihalása (1427.) után ez a rész is a Semjéniek kezébe került, akiket ekkortájt kezdtek másik nagy részirtokokról és a család egyik ősről Kállay Lökösként emlegetni, elkülönítve őket a rokon Kállay Vitéz családtól (NÉMETH PÉTER szerk., Kállósemjén. Bp., 2000. 25–7). 2. Semjén 1271-ben kapta vásártartási jogát IV. László királytól, de az itteni vásár a kállói hatására lassan elsorvadt (HazOkm. 7: 128). Vámszedési jogát is ekkortájt szerezte, erről egy 1324-es megerősítő oklevél tanúskodik (AnjOkm. 2: 67–8), ennek a több mint száz évvel későbbi emléket őrzi a fenti utcanév. 3. Semjén a XV. század második felében élte virágkorát, 1471-ben említik először oppidumként. A kutatók a lakosok számát 500 körülire becsülik (NÉMETH PÉTER szerk. i. m. Kállósemjén. 33, 40, 43), de az összeírás tanúsága szerint ennél is népesebb település lehetett ebben az időben.

3. Az első összeírás az OklSz. készítői számára is ismert volt, de az adatoknak csak elenyésző hányadát dolgozták fel (pl. *Futás*, *Csekő*, *Mászó*, *Tarsolyos* stb.), a második lajstrom adatait egyáltalán nem vették figyelembe, feltehetően azért, mert az első összeírás folytatásának vélték.

Az összeírások neveit az eredeti sorrendben, a két lajstromot egymással összevetve közöljük. Minden nevet az első lajstromban az *Item* 'továbbá' vagy az *Ibidem* 'ugyanott' jelentésű latin szó vezet be, a másodikban kizárólag az *Item* található, ezért ez utóbbi esetben ennek közlésétől elte-

Az összeírások fényképfelvételei¹

¹ Alábbiakban mutatványként az 1. és a 2. összeírás egy-egy részletét közöljük. A felvételeket Czikkelyné Nagy Erika (Magyar Országos Levéltár) készítette.

kintettünk. Az első esetben az *Item* külön portát, jobbágytelket vezet be, az *Ibidem* pedig az ugyanott (ugyanazon a jobbágyportán) lakókat, tehát a zselléreket jelöli, ahogy erről az összeírás egyértelműen tanúskodik (l. alább). A második összeírás csak a jobbágytelekkel bírókat említi, a zselléreket nem sorolja fel.

A közlés során a magyar szavak (nevek) esetében a nyelvészeti munkákban jellemző gyakorlatot, a betűhív átírás szabályait követtük, így meghagytuk a paleográfiai változatokat is (pl. *f*, *z*, *y* stb.), a latin formák (pl. a keresztnevek) esetében viszont a történeti adatközlés elvei voltak az irányadók (TRINGLI ISTVÁN, Középkori oklevelek kiadásának problémái. In: A történeti források kiadásának módszertani kérdései: FONS 7. 2000: 7–40). A rövidítések feloldását azonban a fenti gyakorlattól eltérően kurzíváltuk. A harmadik oszlopban a bizonytalan olvasatú nevek legvalószínűbb értelmezését találjuk. Félkövérrel kiemelt sorszámok jelölik azokat a neveket, amelyek az eltérő „családnevek” ellenére nagy valószínűséggel ugyanazt a személyt fedik, mivel mindkét összeírásban ugyanazok az adózó szomszédai (pl. 102. *Blasius lantus* = *Blasius weg*).

Az összeírások közlése előtt e helyen kell köszönetet mondanom lektoraimnak, Püspöki Nagy Péternek és Ráczy Györgynek a kézirat ellenőrzéséért és a nevek betűhív átírásában nyújtott segítségükért.

	1. füzet (1468)			2. füzet (1468 u.)		Értelmezés
	Item Registrum super victualia pro parte Nicolai Judicis polgar dicti ad rationem domini Johannis Kallay Anno domini 1468 factum. ²					
1.	Item	Thomas	ladislaofy	Thomas	Ladizlai	
2.	Ibidem	Ladislauus	Joffy			Jófi
3.	Ibidem	Mathias	Barbitonsor			
4.	Item	Nicolaus	falgaý	Nicolaus	Salgaý	
	Ibidem					
5.	Item	Gerardus	Literatus			
6.				Benedictus	daný	
7.	Item	Thomas	Sutor			
8.	Ibidem	Gerardus	Sutor			
9.				Johannes	Bango	
10.	Item	Relicta Ladislai	Fekethe	Relicta Ladizlai	fekethe	
11.	Item	Nicolaus	Bango	Nicolaus	Bango	
12.	Ibidem ³	Gregorius	vezee			Vessző
13.	Ibidem	Paulus ⁴				
14.	Item ⁵	Paulus	Anthas			
15.	Item	Michael	chekew	Michael	chekew	Csekő
16.	Ibidem	Dionisius	magnus			
17.	Item	Relicta Valentini	varga	Relicta Valentini thuri ⁶		
18.	Item	Benedictus	pellifex			
19.	Item	Albertus	fas	Albertus	Saas	Sas ~ Sás

² Továbbá Kállay János úr számadásához *Polgar*-nak mondott Miklós bíró részére az élelmiszerekről 1468-ban készített összeírás.⁷

³ *Item* áthúzva, helyette *Ibidem*.

⁴ Sorközi utólagos betoldás.

⁵ Áthúzva, utána olvashatatlan, áthúzott betűk.

⁶ Fölötte kihúzva *Item Valentinus*.

20.	<i>Ibidem</i>	<i>Relicta</i> Luce	Kara			
21.	<i>Item</i>	<i>Valentinus</i>	fazokas	Valentinus	fazekas	
22.	<i>Ibidem</i>	Elias	lanifex ⁷	Elias	Chapho	
23.	<i>Item</i>	Blasius	fantha			
24.	<i>Ibidem</i>	Johannes	viz			Víz?
25.	<i>Ibidem</i>	Gregorius	nobe			Nóé?
26.				Gregorius	carnifex	
27.	<i>Item</i>	Gregorius	zabo	Gregorius	Sartor	
28.	<i>Ibidem</i>	<i>Ladislaus</i>	výheely			
	<i>Item</i>	Lucas	futas ⁸			
29.	<i>Item</i>	Briccius	pellifex	Briccius	pellifex	
30.	<i>Item</i>	Lucas	futas	Lucas	futhas	Futás
31.	<i>Ibidem</i>	<i>Relicta Valentini magni</i>				
32.	<i>Item</i>	Mathias	zekec	Mathyas	zekee	Szökő
33.	<i>Item</i>	Lucas	mazo	Lucas	mazo ⁹	Mászó
34.	<i>Item</i>	Johannes	šipus	Johannes	Sipus	
35.	<i>Ibidem</i>	<i>Relicta Blasi</i>	toppanto			Toppantó
36.	<i>Item</i>	Blasius	fodor	Blasius	fodor	
37.	<i>Item ibidem</i>	Johannes	Ban			
38.	<i>Item</i>	Petrus	drombol	Petrus	dorombol	Doromboly
	<i>Item ibidem</i>	<i>vidua quedam</i>				
39.	<i>Item</i> ¹⁰	Michael	Bricci	Michael	Berechky	Berecki
40.	<i>Ibidem</i>	Vrbanus	chvrka			
41.	<i>Item</i>	<i>Ladislaus</i>	foliom	Ladizlaus	Soloom	Sólyom
42.	<i>Item</i>	Benedictus	talpas	Benedictus	Talpas	
43.	<i>Item</i>	Thomas	tewres	Thomas	Therees	Törös
44.	<i>Ibidem</i>	Johannes	tewres			
45.	<i>Item</i>	Stephanus	Vrbani	Stephanus	vrban	
46.	<i>Ibidem</i>	Nicolaus	šarkan			Sárkány
47.	<i>Item</i>	Nicolaus	Polgar	Nicolaus	polgar	
48.	<i>Ibidem</i>	Gregorius	nag			
49.	<i>Item</i>	Petrus	Barfon	Petrus	Barfon	Bársony
50.	<i>Item</i>	Thomas	Kakas	Thomas	kakas	
51.	<i>Item</i>	<i>Relicta Michaelis</i>	šimon	<i>Relicta Michaelis</i>		
52.	<i>Item</i>	<i>Ladislaus</i>	Kwthý	Ladizlaus	kwthy	Kúti
53.	<i>Item</i>	Matheus	Rach	Mathyas	Rach	
54.	<i>Item</i>	Lucas	Šimon ¹¹	Simon	Lucach ¹² (!)	
55.	<i>Ibidem</i>	Petrus	Šimon			
56.	<i>Item</i>	Thomas	Šimon	Thomas	Simonis	
57.	<i>Item</i>	Michael	Šimon	Michael	Simonis	
58.	<i>Ibidem</i>	Mathias				
59.	<i>Item</i>	<i>Relicta Agata</i>	tafolius	<i>Relicta Johannis</i>	Thafolos	Tarsolyos

⁷ Két sor közé utólag beszúrva.

⁸ Teljes sor áthúzva.

⁹ Fölötte *Lucas Ladizlaus mazo* áthúzva.

¹⁰ A vízszintes vonal új oldal kezdetét jelzi az összeírásokban.

¹¹ Az alábbi négy név esetében a rövidítés latinos olvasatot (*Simonis*) is megenged.

¹² Az első *c* utáni téves *h* kihúzva.

60.	<i>Ibidem</i>	Johannes	Borotwan ¹³			?
61.	<i>Ibidem</i>	Elena	tallölius			
62.	<i>Item</i>	Paulus	zakach	Paulus	Zakach	
63.	<i>Ibidem</i>	Johannes	Fodor			
64.	<i>Item</i>	Georgius	Bodo			
65.				Stephanus	Budo	
66.	<i>Item</i>	Gregorius	vrban			
67.				Dorothea	Egrÿ	
68.	<i>Ibidem</i> ¹⁴	Franciscus	Kazdag			
69.	<i>Item</i>	Matheus	Kwn	Mathyas	Cwn	
	<i>Ibidem</i>	inquinus				
70.	<i>Item</i>	Gregorius	konth	Gregorius	kwnta	
71.	<i>Item</i>	Dionifius	Bvcha			Bucsa (CsnSz.)
72.	<i>Ibidem</i>	Jacobus	Bvcha	Jacobus	Bucha	
73.	<i>Item</i>	Paulus	nag			
74.				Johannes	theeres ¹⁵	Törös
75.	<i>Ibidem</i>	Lucas	varga			
76.	<i>Item</i>	Benedictus	fovago	Benedictus	Sowago	
77.	<i>Ibidem</i>	Gerardus	Kalmar			
78.	<i>Item</i>	Gregorius	Barnabe ¹⁶	Gregorius	Barnabe	
79.	<i>Item</i>	Petrus	farago	Petrus	farago	
80.	<i>Ibidem</i>	Clara vidua				
81.	<i>Item</i>	Gregorius	zowathí	Gregorius	Zowathÿ	Szováti
82.	<i>Item</i>	Bartholomeus		Bartholomeus	Nachay	
83.	<i>Item</i>	Thomas	Barnabe	Thomas	Barrobas	
84.	<i>Item</i>	Bartholomeus	fos	Bartholomeus	Soos	
85.	<i>Item</i>	Petrus	fos			
86.				Lucas	warga	
87.	<i>Item</i>	Johannes	Kothÿ			Kóti
88.				Dominicus	thoka	Toka
89.	<i>Item</i>	Simon	Baion			Bajom
90.	<i>Item</i>	Valentinus	Kontha	Valentinus	kwnta	
91.				Thomas		
92.	<i>Item</i>	Clemens	zakaÿ	Clemens	Zakaÿ	Szákai (CsnSz.)
93.	<i>Item</i>	Michael	harangozo			
94.	<i>Ibidem</i> ¹⁷	Barabas	Kathona			
95.	<i>Item</i>	Anthonius	magjár			
96.				Valentinus	magar	
97.	<i>Item</i>	Matheus	ihaz	Mathyas	Ihaz	Ihász
98.	<i>Item</i>	Paulus	varga	Paulus	warga	
99.	<i>Item</i>	Ladislaus	Baion	Ladizlaus	Baÿom	
100.	<i>Item</i>	Petrus	Bagich	Petrus	Bagich	Bagics

¹³ Az OklSz. hibásan *Borotwas*-nak olvassa. Elképzelhető azonban, hogy a fenti *Borotwan* másolási hiba eredménye.

¹⁴ *Item* javítva *Ibidem*-re.

¹⁵ A név első két betűje nehezen olvasható, vsz. *weres* állt helyette.

¹⁶ Alatta *Item* név nélkül.

¹⁷ *Item*-ből javítva.

101.	<i>Item</i>	Thomas	ihaz	Thomas	yhaz	
102.	<i>Item</i>	Blasius	lantus	Blasius	weg	
103.	<i>Item</i>	Gregorius	tulkus	Gregorius	Thwlicos	Tulkos
104.	<i>Item</i>	<i>Relicta Gregorii</i>	chorthían			?
	<i>Item</i>	Andreas	zeel ¹⁸			
105.	<i>Ibidem</i>	Gregorius	wflónna	Gregorius	ofona	Uzsonna
106.	<i>Item</i>	Nicolaus	magnus	Nicolaus	nag	
107.	<i>Item</i>	Georgius	lantus	Georgius	lanthos	
108.	<i>Item</i>	Johannes	Kewppe ¹⁹	Johannes	keepe	Köpe ~ Kepe (CsnSz.)
109.	<i>Item</i>	Anthonius	Bagich	Anthonius	Bagich	
110.	<i>Item</i>	Benedictus	fekethe	Benedictus	fekethee	
111.	<i>Item</i>	Clemens	Bodo	Clemens	Bwdo	
112.	<i>Item</i>	Anthonius	zewkee	Anthonius	Zeek (!)	Szöke
113.	<i>Item</i>	Andreas	lantus	Andreas	Lanthws	
114.	<i>Item</i>	Michael	vrban			
115.				Valentinus	Seres	
116.	<i>Item</i>	Benedictus	Kwn	Benedictus	Chwn	Kun
117.	<i>Item</i>	Emericus	cheelky	Emericus	thwri	Telki? / Túri
118.	<i>Item</i>	Michael	firtrees	Michael	fyrthos	Fürtös
119.	<i>Item</i>	Albertus	Baraniáy	Albertus	Baranáy	
120.	<i>Item</i>	Stephanus	Ladislai			
121.				Paulus	Ladofy	
122.	<i>Item</i>	Andreas	Baion	Andreas	Baion	
123.	<i>Ibidem</i>	Georgius	Kewrefy ²⁰			Körösi
124.	<i>Item</i>	Johannes	Simonis ²¹	Johannes	Symon ²²	
	<i>Ibidem</i>	vidua quedam				
125.	<i>Item</i>	Gallus	Baraniáy	Gallus	Baranáy	
126.	<i>Item</i>	Benedictus	cheer	Benedictus	Cheer	Cser
127.	<i>Item</i>	Franciscus	Berzee	Franciscus	Beerze	Berze
				<i>Item</i> Domus		
				Francisci Berzee		
				deserta		
128.	<i>Item</i>	Elias	tors			Torzsz?
129.	<i>Item</i>	Petrus	zabo	Petrus	Sartor	
130.	<i>Ibidem</i>	Franciscus				
131.	<i>Item</i>	Gregorius	antha	Gregorius	antha	
132.	<i>Item</i>	<i>Relicta Laurencii</i>	parlag	<i>Relicta</i> Laurency	parlagy	
	<i>Ibidem</i>	due vidue				
133.	<i>Item</i>	Johannes	lanifex	Johannes	Chapo	
134.	<i>Item</i>	Ladislau	Elie	<i>Relicta</i> Ladizlay	Elicc	
135.	<i>Item</i>	Bartholomeus	paznadi	Bartholomeus	pazmady	Páznádi (CsnSz.)
136.	<i>Ibidem</i>	Anthonius	Samfon			

¹⁸ Teljes sor áthúzva.¹⁹ A w a p fölé utólag beszúrva.²⁰ Az r olvasata kérdéses.²¹ Javítva *Item Simonis Johannes*-ből!²² Előtte áthúzott *yrmes*.

137.	Item	Philippus	chaký	Philippus	Chaký	Csáki
138.	Item	Paulus	literatus	Paulus	literatus	
139.	Item	Michael	alch			Ács
140.	Item	Nicolaus	corrigiator	Nicolaus	corigiator	
141.	Item	Martinus	faber	Martinus	kowach	
142.	Ibidem	Gerardus	zewkee			Szőke
143.	Item	Andreas	faber	Andreas	Faber	
144.	Item	Relicta Michaelis	Baraniaý	Relicta Michaelis	Baranay	
145.	Ibidem	Lucas	Azalos			Aszalós
146.	Item	Georgius	Dominici	Georgius	domocholý	Domokosi
147.	Ibidem	Matheus	varga			
148.	Ibidem	Thomas	varga			
149.	Ibidem	Dionisius	weg			
150.	Ibidem	Relicta Elcna	kowach			
151.	Ibidem	anus (!)	Fewzew			Fözö
152.	Ibidem	Relicta Martini	parwi			
153.	Item	Andreas	varga	Andreas	Sutor	
154.	Item	Stephanus	nýwrew	Stephanus	Sarthor	Nyirö
155.	Item	Ladislauus	Sebastiani	Ladizlaus	Sebeflyen	
156.	Item	Thomas	fäber	Thomas	Kowach	
157.	Item	Georgius	fäber	Georgius	faber	
158.	Item	Augustinus	vafor	Augustinus	nýree	Vasorr? / Nyirö
159.	Ibidem ²³	Petrus	calmar			
160.	Ibidem	Matheus	corrigiator			
161.	Ibidem	Barnabas	chízar			
162.	Item	Laurencius	tamañ	Laurencius	Thamañy	
163.	Item	Barnabas	pellifex	Barnabas	pellifex	
164.	Ibidem	Jacobus	fers			
		Platea Sancti Nicolai		Platea Sancti Nicolay		
165.	Item	Blasius	Kafa	Blasius	kafay ²⁴	Kassa ~ Kassai?
166.	Ibidem	Valentinus	veeg			
167.	Item	Johannes	dekan ²⁵	Johannes	dechaan	
168.	Item	Paulus	lewkee	Paulus	lekee	Löke
169.	Item	Johannes	Miklofy ²⁶	Johannes	Nicolay	
170.	Item	Stephanus	tar	Stephanus	Thaar	
171.	Item	Andreas	Megges	Andreas	megeffý ²⁷	
172.	Item	Paulus	Sartor			
173.	Ibidem	Benedictus	Bogar	Benedictus	Bolgar	
174.	Ibidem	Fabianus	thoth			
175.	Item	Andreas	Emerici	Emericus	andree	
176.	Item	Scolastica	Bwfý			Büsi ²⁸

²³ Az alábbi *Ibidem*ek *Item*ből lettek javítva.

²⁴ A szó végén egy áthúzott, nehezen olvasható betű látható, feltehetően ý.

²⁵ Előtte *vee* kihúzva.

²⁶ Az eredeti *Nichol Miklofy*-ra korigálva.

²⁷ *Johannes megeffý* javítva *Andreas megeffý*-re.

²⁸ Bús Szabolcs megyei elpusztult falu (NÉMETHI PÉTER, A középkori Szabolcs megye települései. Nyíregyháza, 1997. 51; vö. CsnSz. Bisi).

177.	Item	Johannes	teekecs	Johannes	Twekes	Tökés ~ Tökös
178.	Item	Gregorius	Dionisi	Item Deserta domus		
179.	Item	Relicta Andree	teriek	Gregorius	Dyonesý (!)	
				Relicta Andree Johannis ²⁹		Terjék
	Ibidem	vidua ³⁰		teryek		
180.	Item	Albertus	tewrek	Albertus	Thorok	Török
181.	Item	Ambrosius	lípus	Ambrosius	Sipos	
182.	Item	Mathias	ewz			Ősz
183.				Francisscus	ewz ³¹	
184.				Georgius	faggas	Faggyas
185.	Item	Valentinus	terew	Valentinus	twerce	Törő
186.	Ibidem	Stephanus	kwn			
187.	Item	Petrus	teriek	Petrus	theyek	
188.	Item	Jacobus	cherepes	Jacobus	Cherepees	
189.	Item	Johannes	Santa	Johannes	Santha	
190.	Item	Elias	Santa	Elias	Santha	
191.	Item	Nicolaus	Kengeel	Nicolaus	kengeel	Kengyel
192.	Item	Clemens	weeg	Platea telanathoris		
193.				Georgius	3opoo ³²	Szopó
194.	Item	Petrus	kakas	Petrus	Kakas	
195.	Item	Nicolaus	parws	Nicolaus	paruus	
196.	Item	Bartholomeus	Francisci ³³	Bartholomeus	ferenchý	
197.	Item	Simon	lanifex	Simon	Chapoo	
198.	Item	Albertus	thoth	Albertus	Thot	
199.	Item	Benedictus	pínthees			Pintes
200.				Johannes	pinthes	
201.	Item	Benedictus	ferewdews	Benedictus	feredees	Feredős
202.	Item	Johannes	Scekeres	Johannes	3ekerees	
203.	# Ibidem	Nicolaus	Matíws			Mátyus
204.	Item	Michael	feýeer	Michael	feýer	
205.	Item	Matheus ³⁴	pellifex			
206.				Petrus	lanthws	
207.	Item	Walentinus	Sípws	Platea Cumanorum		
208.				Benedictus	Lanthws	
209.	Item	Relicta Petri	Baranaý	Relicta Petri	Baranaý	
210.	Item	Nicolaus	pellifex	Nicolaus	pellifex	
	# Ibidem	Inquilinus ³⁵				
211.	Item	Elias	Kalmar	Elias	Calmar	

²⁹ A deák az *Andree* után elkezdte a családnevet (*ter*), majd *Johannis*-ra javította.

³⁰ Sorközi utólagos beszúrás.

³¹ Előtte rontott alak (*ezez*).

³² Az OklSz. a keresztnévet hibásan *Gregorius*-nak olvassa (l. *szopik* a.).

³³ A tévesen *Albertus thoth* után szereplő nevet ide helyesbíti a lejegyző.

³⁴ *Mathias*-ból javítva.

³⁵ A 203. sorszám alatti nevet # jellel kapcsolja ide a másoló.

212.	Item	Stephanus	Ladislai	Ladizlaus	Stephanÿ	
213.	Item	Johannes	thoth	Johannes	thot	
214.	Item	Dionisius	befcemer ³⁶	Dÿonesius	Belcenyÿ	Besenyei
215.	Item	Ladizlaus	Kwn	Ladizlaus	Chwn	
216.	Item	Blasius	Sartor	Blasius	Sarthor	
217.	Ibidem	Benedictus	kwn			
218.	Item	Lucas	pinches			Pincés
219.				Dÿonesius	Buchaa	
220.	Item	Andreas	Kiraal	Andreas	kyraly	
221.	Item	Relicta	Vinchenee			Vincéné
222.				Gregorius	was	
223.	Item	Relicta Dorothea	fantha			
224.	Item	Gallus	farkaas	Gallus	Farkaas	
225.	Item	Demetrius	magnus	Demetrius	Balafÿ	
226.	Item	Demetrius	fodor	Demetrius	Fodor	
227.	Item	Gregorius	chwrka	Gregorius	chwrka	
228.	Ibidem	Relicta Laurencii	Baraniaÿ			
229.	Item	Stephanus	nag			
230.	Ibidem	Matheus	Kakas	Mathÿas (!)	kakas	
231.	Ibidem	Barrabas	nemees			
232.	Item	Gregorius	Ladislai	Gregorius	chwn	Kun
233.	Ibidem	Relicta	palfÿ ³⁷			
234.	Item	Gregorius	Irmes	Gregorius	yrmees	Ûrmös
235.	Item	Petrus	thoth	Petrus	thot	
236.	Ibidem	Relicta	Barchane			Barcsáné
237.	Item	Johannes	volachus ³⁸	Johannes	olayh	Oláh
238.	Item	Gregorius	parwus	Gregorius	paruus	
239.	Ibidem	Dominicus		Dominicus	magnus	
240.	Item	Nicolaus	terewk			Török
241.				Vincencius	Barrabas	
242.	Item	Scente		Zenthee (!)		Szente
243.	Item	Andreas	Bofcor			Bocskor?
244.	Item	Stephanus	vrban	Stephanus	wrban	
245.	Item	Nicolaus	Sacerdos	Nicolaus	presbiter	
246.	Item	Thomas	Kírtthews	Thomas	Cwerthes	Kürtös
247.	Ibidem	Socer ipsius		Nicolaus	Sarkaan	Sárkány
248.	Item	Andreas	zantho	Zantho	Andreas (!) ³⁹	
249.	Item	Blasius	cozma	Blasius	Cozma	
250.	Item	Vincentius	Barnabe			
251.	Item	Anthonius	nemeth			
252.				Anthonius	Baranaÿ	
253.	Item	Relicta Andrec	Kalmar			
254.	Item	Petrus	talpas	Petrus	Talpas	

³⁶ Feltehetően másolási hiba a *befcener* helyett.

³⁷ *paulifÿ* kihúzva, helyette *palfÿ*.

³⁸ *kwn* kihúzva, helyette *volachus*.

³⁹ A második listán *Zenthee* után következik.

255.	Item	Nicolaus	3abo	Nicolaus	Sartor		
256.	Item	Johannes	zakath (!)	Johannes	3akath (!)	Szakadt (CsnSz.)	
257.	Ibidem	Dionisius	thar				
258.	Item	Michael	cher	Michael	Cheer		
259.	Item	Johannes ⁴⁰	Kewer	Michael	Cwewer	Kövér	
260.	Item	Matheus	fırthees	Mathyas (!)	ferthees	Fürtös	
261.	Ibidem	Johannes	fırthees				
262.	Item	Anthonius	fazokas	Anthonius	Fazekas ⁴¹		
263.	Item	Ambrosius	parwus				
264.	Ibidem	Johannes	damfok			Vö. Dámfoki (CsnSz.)	
265.	Item	Thomas	mezarus	Thomas	carnifex ⁴²	Mészáros	
266.	Ibidem	Andreas	zabo				
267.	Ibidem	Relicta Thome	Kwn				
		Tres florenos didimus (!) Nicolao bango					
		Item Michaele literato quinque florenos					
		lap alján: Item Barnabe pellificy florenum unum					

N. FODOR JÁNOS

LEVÉLSZEKRÉNY

Mózes Huba írja: 1954. április 30-án, az „Utunk” című hetilapban, majd 1956 elején, „Nyelv és irodalom” című cikk- és tanulmánygyűjteményében a költő és tudós SZABÉDI LÁSZLÓ, a Bolyai Tudományegyetem néhai tanára, rövid írást közölt a XVI. század egyik legnagyobb hatá-
sú – történetesen erdélyi szász születésű – magyar prózaírójáról. „Heltai Gáspár magyar nyelvtu-
dása” című írásában a többi közt KARDOS ALBERTET idézte, aki a BEÖTHY ZSOLT szerkesztette iro-
dalomtörténeti kézikönyvben szögezte le, hogy az „alanyi és tárgyas ragozás elvéte” Heltai szász
eredetét „késő vénségében is” elárulta. A szóban forgó nyelvi jelenséget, amelyet KARDOS ALBERT
kifogásolt, SZABÉDI LÁSZLÓ folytatólag Mikes Kelemennek, azaz egy olyan írónak a mondataival is
példázta, aki – amint a szerző megjegyezte – „semmiképpen sem gyanúsítható azzal, hogy amiatt
»vétí el« a tárgyas ragozást, mert nem magyar az anyanyelve” (SZABÉDI, Nyelv és irodalom. Buka-
rest, 1956. 37, 39).

Közel fél évszázad múltán, az egyik legrangosabb magyar nyelvtudományi periodikában
SZABÉDI LÁSZLÓT rövid írásért egyik volt tanítványa róttá meg: „Szabédi László (1956) egy közös
»nyelvhibából« kiindulva [...] Mikes Kelemen háromszéki nyelvjárásával véli azonosnak Heltai
magyar nyelvtudásának forrását”. Mintegy az esetleges félreértések elkerülése végett, a tanulmány
szerzője a megrovás indokát lapalji jegyzetben pontosította. Eszerint a SZABÉDI LÁSZLÓ vélekedé-
sének alapjául szolgáló jelenséget, vagyis „a határozott és általános ragozás szabályai elleni [...]»
vétségeket« a nyelvészeti kutatások más megvilágításba helyezték” (B. GERGELY PIROSKA, Szó-

⁴⁰ Előtte *pa* kihúzva.

⁴¹ Az ősszcírásban *Anthonius Baranay* után következik.

⁴² Alatta *Item* név nélkül.

használati párhuzamok Heltai Gáspár fabuláinak és a korabeli Kolozsvárnak beszélt nyelvéből: MNyj. 2000: 42).

Hadd ismétljem meg itt, hogy az alanyi és tárgyas ragozás „elvétését”, amint fentebb idéztem, KARDOS ALBERT emlegette. Ezt a minősítést SZABÉDI éppenséggel elhárítani igyekezett a Mikes Kelemenről citált mondatokkal. Meglepő tehát az állítás, hogy SZABÉDI LÁSZLÓ rövid írásában Heltai Gáspár és Mikes Kelemen közös „nyelvhibájából” indult volna ki, és legalább annyira meglepő, hogy a lapalji jegyzet a „vétségek” minősítést SZABÉDI LÁSZLÓnak tulajdonítja.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

144. **Tolcsvai Nagy Gábor:** A nyelvi norma. 1998.
 145. **Gerstner Károly:** A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 1998.
 146. **Lengyel Klára:** Az igenevek helye a szófaji rendszerben. 2000.
 147. **Fehér Erzsébet:** A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. 2000.
 148. **A. Molnár Ferenc:** Két régi magyar ima az oltáriszentségről. A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben. 2000.
 149. **Wacha Balázs:** Időbeliség és aspektualitás a magyarban. 2001.
 150. **Kertész András:** Nyelvészet és tudományelmélet. 2001.
 151. **Kocsány Piroska:** Szöveg, szövegtípus, jelentés: A mondás mint szövegtípus. 2002.
 152. **Kugler Nóra:** A módosítószók funkciói. 2003.
 153. **Zsilinszky Éva:** Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. 2003.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

213. Balázs János-émlékkülés. Szombathely, 1999. november 18. Szerk. **Pusztay János.** 2000. 200 Ft.
 214. **Zilahy Lajos:** Püspökladányi tájszótár. 2004. 500 Ft.
 215. Révai Miklós-jubileum. Győr, 2000. november 28. Szerk. **Kiss Jenő.** 2000. 400 Ft.
 216. Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején. XIV. anyanyelv-oktatási napok. Szerk. **Raisz Rózsa és Zimányi Árpád.** 2002.
 218. A magyar nyelv és a magyar nyelvű oktatás helyzete Romániában. Nyelvészeti tanácskozás Jászberényben. Szerk. **Horváthné Kispéter Zsuzsanna.** 2003. 300 Ft.
 219. **B. Gergely Piroska:** A felekezetek hatása az erdélyi keresztnévhasználatra a reformáció és ellenreformáció korában. 2003. 300 Ft.
 220. **Sajtos József:** Sárvíz menti nyelvatlasz. 2004. 3000 Ft.
 221. Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében. Szerk. **Kiss Jenő.** 1500 Ft.
 222. **Szenczi Molnár Albert:** Novae grammaticae ungaricae libri duo. Új magyar grammatika két könyvben. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2004. (Ez a szám könyvtári forgalomban nem kapható!)

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvmélek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114 Ft.
 Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170 Ft.
 Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286 Ft.
 Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283 Ft.
 Czech-kódex. 1513. 1990. 188 Ft.
 Nádor-kódex. 1508. 1994. 580 Ft.
 Debreceni-kódex. 1519. 1997. 2500 Ft.
 Lobkowitz-kódex. 1514. 1999. 1700 Ft.
 Nagyszombati-kódex. 1512–13. 2000. 2200 Ft.
 Peer-kódex. 2000. 2000 Ft.
 Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrénének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108 Ft.
 Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézírata. XVII. század eleje. 1991. 258 Ft.
 Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 300 Ft.
 Kazinczy-kódex. 1526–1541. 2003. 3000 Ft.
 Pozsonyi Kódex. A nyelvmélek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta Abaffy Csilla, Abaffy Erzsébet. Madas Edit. 2004. 2000 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
 Kódexkiadások: Szent Margit élete. 1990. 336 Ft; Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450 Ft; Gömör-
 kódex. 1516. 2001. 1500 Ft.
- Ördög Ferenc: Zala megye népszerűösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei. I–IV.
 + Mellékletek. Bp.–Zalaegerszeg, 1991–1998. 3600 Ft.
- Nyirkos István: Az inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen, 1993. 300 Ft.
- A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–VIII. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeál-
 lította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995–1999. I–IV. kötetenként 2500 Ft. V–
 VIII. kötet 3500 Ft. (Társasági tagoknak 2000, ill. 3000 Ft.)
- Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. Szerk. Kugler Nóra és Lengyel Klára.
 Bp., 1999. 600 Ft.
- Köszöntő Fodor István 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
- Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 200 Ft.
- Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk.
 Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 500 Ft.
- A szinonimitásról. Szerk. Gecső Tamás és Spannraft Marcellina. Bp., 1998. 800 Ft.
- Kiss Lajos: Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, 1999. 2100 Ft.
- Poliszémia, homonímia. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 1999. 1680 Ft.
- Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Szerk. Gecső Tamás. Bp., 2000. 1000 Ft.
- T. Somogyi Magda: Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései. Bp., 2000. 800 Ft.
- Grétsy László: A mi nyelvünk. Bp., 2000. 3000 Ft.
- Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése I. Alsófchér megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és
 Janitsek Jenő. Bp., 2001. 500 Ft. – 2. Háromszék. Közzéteszi Hajdú Mihály és Slíz Mariann.
 Bp., 2001. 500 Ft. – 3. Szilágy megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sebestyén Zsolt. Bp.,
 2002. 500 Ft. – 4. Kisküküllő és Nagyküküllő megye. Közzéteszi Hajdú Mihály és Sebes-
 tyén Zsolt. Bp., 2003. 500 Ft. – 5. Torda-Aranyos megye. Szabó T. Attila kéziratok gyűjté-
 séből közzéteszi Hajdú Mihály, Buboly Magdolna, Sebestyén Zsolt. 2004. 500 Ft.
- Magyar Nyelvjárási Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről – nyelvjárasi régiók
 szerint. I. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Audio-CD. Bp., 2001. 3000 Ft, társasági
 tagoknak 2500 Ft.
- Magyar Nyelvjárási Hangfelvételtár. Szövegek a magyar nyelvterületről – nyelvjárasi régiók
 szerint. I. Válogatta Fodor Katalin és Juhász Dezső. Multimédiás CD-ROM. Bp., 2002. 5000 Ft.
 társasági tagoknak 4500 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

A MAGYAR NYELV MUNKATÁRSAINHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy folyóiratunkba szánt cikkeik formai kialakításában a „Szerzőink figyelmébe” című közleményünket tekintsék irányadónak. Olvasható az interneten, folyóiratunk honlapján: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. – Az évi tagsági díj 500 Ft, nyugdíjasoknak 400 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 300 Ft. – A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A. III. em.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 11991102–02102971 számú csekkszámlájára.

EGYÉB TUDNIVALÓK

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknel, e-mailben: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: +36-80-444444. • Megvásárolható a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796). • Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu) • Technikai munkatárs Kiss Gabriella. Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte Láng András. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. **A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. E-mail címünk: magyarnyelv@c3.hu.**

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Hungarian Linguistic Society*, Budapest, Múzeum krt. 4/A. II. em., H-1088 Hungary. E-mail: magyarnyelv@c3.hu. Web: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága. Subscriptions accepted by newspaper carriers, and in the Magyar Posta Rt. office: 1008 Budapest, Orczy tér 1. E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu. Distributed outside Hungary by Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: +36-1-201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu).

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor
LORÁND BENKŐ

Editorial Board
IMRE BÉKÉSI, LÁSZLÓ HONTI, FERENC KIEFER,
JENŐ KISS, ISTVÁN NYOMÁRKAY, FERENC PUSZTAI,
ÁRPÁD SEBESTYÉN, ISTVÁN SZATHMÁRI

Editor
DEZSŐ JUHÁSZ

Technical Editor
TAMÁS FARKAS

CONTENTS

<i>Éder, Zoltán</i> : A hundred years of The Hungarian Language (1905–2004)	385
<i>Péntek, János</i> : Hungarian language enclaves and dialect enclaves in Romania	406
<i>Szathmári, István</i> : Objective-intellectual style in Attila József's poetry	414
<i>É. Kiss, Katalin</i> : On the morphosyntax of the Old Hungarian tense system	420
<i>Nagy, Katalin</i> : On the status of pragmatics	436
Minor Contributions. <i>Honti, László</i> : On the historical background of two types of possessive constructions (habitive and isaphet) in Hungarian. – <i>Fehértói, Katalin</i> : Hypotheses and explanations on <i>j</i> -final Hungarian proper names from the Árpadian age	449
Etymologies. <i>A. Molnár, Ferenc</i> : Commentaries on some of Miklós Zrínyi's words. – “For they cannot feed on their horses and weapons”. – <i>Büky, László</i> : <i>Kukorló</i> ‘Squatting’	461
Reviews. <i>Farkas, Tamás</i> : Hajdú Mihály, Általános és magyar névtan [General onomatology and Hungarian onomatology]. – <i>Kiss, Jenő</i> : On a dictionary of variation in a multi-centre language. – <i>Markó, Alexandra</i> : Gósy Mária, Fonetika, a beszéd tudománya [Phonetics: The science of speech]. – <i>Bencze, Lóránt</i> : Szathmári István, A szűkebb és tágabb haza nyelve. Néprnyelvi és irodalmi nyelvi tanulmányok [The speech of the smaller and the larger homeland. Papers on popular and literary language]. – <i>Juhász, Dezső</i> : Paládi-Kovács Attila, Tájak, népek, népcsoportok [Regions, peoples, groups of peoples]. – <i>Fodor, István</i> : Hegedűs József, Hiedelem és valóság. Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról [Beliefs and reality. Views on the affiliation of the Hungarian language, in Hungary and abroad]	464
Miscellaneous. <i>Kontra, Miklós</i> : “I will not dwell on issues of content.” Scholarly criticism or emotional reaction? – <i>Kertész, András</i> : A new electronic journal of linguistics	497
Data from the History of Hungarian. <i>N. Fodor, János</i> : Censuses of Szabolcs county from the 15th century	498
Letters to the Editor. <i>Huba Mózes</i> writes	509

P20060

P 82

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ

BENKŐ LORÁND

SZERKESZTŐ

JUHÁSZ DEZSŐ

CI. KÖTET

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG, BUDAPEST
2005

TARTALOM

BALÁZS GÉZA: Szatmári István 80 éves	123
BENCZE LÓRÁNT: Szathmári István, A szűkebb és tágabb haza nyelve. Népnyelvi és irodalmi nyelvi tanulmányok	487
BENKŐ LORÁND: Tisztelet az alapítók emlékének 4. – A székelység szerepe az Árpád-kori magyar országvédelemben	269
G. BOGÁR EDIT: Natalija Nyikolajevna Kolpakova – Balázs József Attila, Magyar– orosz kisded szótár	83
BORZSÁK ISTVÁN: Még mindig <i>borzsák</i>	220
BORBÁS GABRIELLA DÓRA: T. Szabó Csilla, A deverbális igeképzés a XVI–XVIII. században az Erdélyi magyar szótörténeti tár adatanyaga alapján	104
BÖLCSKEI ANDREA: Bemutatkozott a felvidéki névtani műhely. Névtani konferencia Kolonban (2005. június 2–4.)	378
BÜKY LÁSZLÓ: Zrínyi-szótár. Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete 357. – Kukorló	464
CSERÉP ATTILA: Bárdos Vilmos főszerk., Magyar szólástár	96
CSEERNICKÓ ISTVÁN – PAPP GYÖRGY – PÉNTEK JÁNOS – SZABÓMIHÁLY GIZELLA: A szomszédos országok magyarnyelvi kutatóállomásairól	105
ÉDER ZOLTÁN: Laudáció a százéves Magyar Nyelvtudományi Társaságról 116. – Szily Kálmán emlékezete (1838–1924) Tudományos munkásságának kronológiája 244. – A Magyar Nyelv száz éve (1905–2004)	385
FARKAS TAMÁS: A Magyar Nyelvtudományi Társaság 100. közgyűlése 113. – Új tagozatok a Magyar Nyelvtudományi Társaságban 122. – Hajdú Mihály, Általános és magyar névtan	464
FEHÉRTÓI KATALIN: Feltevések és magyarázatok <i>j</i> végű Árpád-kori tulajdonneveinkről	454
FODOR ISTVÁN: A nyelvújítás, a purizmus és fajtái 46. – Hegedüs József, Hiedelem és valóság. Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról	495
N. FODOR JÁNOS: XV. századi összeírások Szabolcs megyéből	498
FÓRIS ÁGOTA: A szakmai hitelesség kérdése a magyar köznyelvi szótárakban	51
FÜLÖP LÁSZLÓ: Vörös Ferenc, Családnévutatók Szlovákiában	94
HAADER LEA: A Müncheni emlék	161
HASAN EREN: A török nyelv etimológiai szótára és a magyar nyelvtörténet	275
HONTI LÁSZLÓ: A magyar habitív és izafetszerkezet történeti háttéréről	449
JUHÁSZ DEZSŐ: Névmagyarosítás és nemzeti romantika 196. – Paládi Kovács Attila, Tájak, népek, népcsoportok	491
KÁVÁSSY SÁNDOR: Osztatlan testvérek	44
KENESEI ISTVÁN: Kettős fókusz és kettős tagadás a magyarban	178
KERTÉSZ ANDRÁS: Új elektronikus nyelvészeti folyóirat	498

KICSI SÁNDOR ANDRÁS: Néhány népi gombanevünkről	336
KIEFER FERENC: Herman József 80 éves 117. – Van-e magyar jelentéstan?	129
KISPÁL TAMÁS: Hessky Regina főszerk., Magyar–német kéziszótár	81
KISS JENŐ: Százéves a Magyar Nyelvtudományi Társaság 7. – Új hazai germanisz- tikai nyelvészeti kiadványok 76. – Nemzetközi magyar nyelvtudományi kong- resszusok: tudománytörténeti észrevételek 140. – Magyar szaknyelvtörténeti tanulmányok 246. – Emlékbeszéd Zsirai Miklós rendes tag felett 257. – Egy többközpontú nyelv változat-szótáráról	480
É. KISS KATALIN : Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról	420
KOLLÁTH ANNA – Z. SZENTESI ORSOLYA – SZOTÁK SZILVIA: Kiegészítés a szom- szédos országok magyarnyelvi kutatóállomásairól szóló beszámolóhoz	371
KONTRA MIKLÓS: „Tartalmi kérdésekre most nem térek ki”. Tudományos bírálat vagy érzelmi reakció?	497
KUN PÉTER: A Tolna megyei Akalacpuszta nevének besenyő hátteréhez	45
KUSTÁR ZOLTÁN: A héber 'amar 'mond' ige megfeleltetése XX. századi magyar protestáns bibliafordításainkban	213
A külföldi és hazai társaságok köszöntői	14
LÖRINCZI RÉKA: Egy XVIII. századi román nyelvtanhoz kapcsolódó nyelvleírás- történeti észrevételek 65. – További észrevételek egy XVIII. századi román nyelvtanhoz	221
Mádl Ferencnek, a Magyar Köztársaság elnökének üdvözlő szavai	2
A Magyar Nyelvtudományi Társaság centenáriumi ünnepe	1
MARKÓ ALEXANDRA: Gósy Mária, Fonetika, a beszéd tudománya	482
MIZSER LAJOS: Pusztá. – Elve	335
A. MOLNÁR FERENC: A Jókai-kódex egy szerkezete és az ÓMS. <i>vylagumtul</i> szava 219. – Zrínyi-kommentárok. – „Mert lovastul az fát meg nem ehetik”	461
MÓZES HUBA írja	509
NAGY KATALIN: A pragmatika státusáról	436
NAGY L. JÁNOS: Az újra élő lexikon	366
NYOMÁRKAY ISTVÁN: Keszler Borbála, Írásjeltan. Az írásjelhasználat szabályai, problémái és története 248. – Avató beszéd Kiss Lajos emléktáblájának le- leplezése alkalmával 253	254
Pályázati felhívás	254
PÉNTEK JÁNOS: Kontra Miklós szerk., Nyelv és társadalom a rendszerváltáskori Magyarországon 352. – Magyar nyelv- és nyelvjárásszigetek Romániában	406
POSGAY ILDIKÓ: Ladányi Mária – Dér Csilla – Hattyár Helga szerk., „...még onnét is eljutni túlra...” Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tisz- teletére	369
PUSZTAI FERENC: Nyelvhasználati minősítések a középmagyar beszélt nyelvben	332
SARBAK GÁBOR: Magyar nyelvemlék a XVI. század elejéről a Bajor Nemzeti Könyvtárban	147
SENGA TORU: <i>A jen</i> szó és ami körülötte van	202, 304
SIPTÁR PÉTER: A magánhangzó-kapcsolatok fonológiájából	282
SKRIPECZ SÁNDOR írja	379
SZABÓ JÓZSEF: Balogh Lajos, Büki tájszótár	363
SZATHMÁRI ISTVÁN: Irodalmi nyelvi vizsgálat a Prágai Nyelvész kör módszerével: Medgyesi Pál művei alapján 21. – A tárgyias-intellektuális stílus József Attila költészetében	414
SZÉKELY GÁBOR: A lexikai és összehasonlító fokozásról és mérséklésről	312

TEISZLER ÉVA: Közszói szórványok egy 1476-os oklevélben	123
TOLCSVAI NAGY GÁBOR: Kognitív jelentéstani vázlat az igekötős igéről	27
TÓTH VALÉRIA: Büky László – Forgács Tamás szerk., A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei. III. Magyar és finnugor jelentéstörténet	89
H. TÓTH TIBOR: Kiefer Ferenc szerk., A magyar nyelv kézikönyve	232
VECSEY ZOLTÁN: András Kertész, Cognitive Semantics and Scientific Knowledge	73
Vizi E. Szilveszternek, a Magyar Tudományos Akadémia elnökének üdvözlő szavai	3
ZELLIGER ERZSÉBET: Nóra Tátrai Infanger, Der Sprachgebrauch der Ungarn in der Schweiz. Cross Cultural communication	250
ZILÁHI LAJOS írja	380
ZSILINSZKY ÉVA: Ronald O. Richards, The Pannonian Slavic Dialect of the Common Slavic Proto-Language: The View from Old Hungarian	87
Élő nyelv	336
Kisebb közlemények	44, 213, 332, 449
Különfélék	105, 371, 497
Levélszekrény	379, 509
Nyelvművelés	46
Nyelvtörténeti adatok	123, 498
Szemle	73, 232, 352, 464
Szó- és szólásmagyarázatok	45, 219, 335, 461
Társasági ügyek	113, 253, 378
Tudománytörténet	65, 221

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

Ajtai Abód Mihály (XVIII. századi latin) nyelvtana 221–9	birtokviszony két kifejezési módja az uráli nyelvekben 449–54
Akalacspusztá 45	borzsák 220–1
alakváltozatok a Magyar szólástárban 89–100	Búzás Győző tanulmánya a németes öszszetételekről 447
állandósult szókapcsolatok 97–103	büki nyelvjárás 364–6
általános névtan 466–70	Büki tájszótár 364–6
Alvares-nyelvtanok a jezsuiták latin- oktatásában 222–9	dél-magyarországi fuldai típusú német nyelvjárászigetek 77–8
alaktnai, szófaji felosztás az ILVal.-ban 71–2	Dévai Bíró Mátyás nyelvjárása 458
A nyelvtörténeti kutatások újabb eredmé- nyei. III. Magyar és finnugor jelen- téstörténet 89–94	deverbális igeképzés 104–5
Balogh Lajos, Büki tájszótár 363–6	diftongus kialakulása, fél- magánhangzósodás és összeolvadás – hiátus feloldására 288
becenévek 474–5	egyéni nevek, keresztnévek 472–4
Benkő Loránd előadása a Magyar Nyelv- tudományi Társaság jubileumi ün- nepéségén a Társaságról 4–7	egy igekötős ige (átlát) észlelési és meta- forikus jelentése 36–41
beszéddel kapcsolatos elméleti és gyakor- lati ismeretek 482–7	első latin nyelvű román nyelvtan (ILVal.) 65–73, 221–32
betűszámok (az ILVal.-ban) 68–9	

- első magánhangzó törlése hiátushelyzetben 285–6, 298–9
- elve 335
- észt Anyanyelvi Társaság (Emakeele Selts) 14–5
- 1966-os nemzetközi magyar nyelvtudományi kongresszus 142–6
- 1476-os oklevél közszói szórványai 123–4
- felvidéki (kisebbségi magyar) települések családnévhasználata 94–6
- felvidéki névtani műhely 378–9
- fogalomköri mutató a Magyar szólástárban 98, 100–3
- fokozás paradigmája 329–31
- fokozó értelmű szókapcsolatok 315–20
- fokozó és mérséklő értelmű szókapcsolatok kulcsszava 315–31
- fókusz elrendeződése a mondatban 179–81
- földrajzi köznévvvel alkotott, illetve földrajzi köznévtől alapján magyarosított családnevek 200–1
- frazologizmusok 97–103
- funkcionális stilisztika 367–9
- gomba 343–350
- Gombocz Zoltán | jelentéstana 129–30 | ~, a Magyar Nyelv szerkesztője 388–94
- Gósy Mária, Fonetika, a beszéd tudománya 482–7
- Hajdú Mihály, Általános és magyar névtan 464–79
- hangtan A magyar nyelv kézikönyvében 238–40
- Hasan Eren török etimológiai szótára 278–9
- héber 'amar 'mond' ige megfelelői XX. századi protestáns bibliafordításainkban 213–9
- Hegedűs József, Hiedelem és valóság 495–7
- Heltai Gáspár nyelve 509–10
- helyzetmondatok 96–103
- Hepburn-átírás a japánban 203, 207, 308–11
- Herman József 117–9 | ~, a késői latin és az újlatin kutatója 119 | ~ tudománypolitikai tevékenysége 117–9
- hiátus-feloldási stratégiák tipológiája 282–5
- hiátusok 282–303
- hiátustöltés *j*-vel 291
- hiátustöltés optimalitáselméleti elemzése 292–303
- holisztikus és moduláris szemantika 74–6
- horvát körülírással szerkesztett mint német összetett szavak nyelvi megfelelései 444
- horvát viszonyozós szerkesztett német összetett szók visszaadására 441
- Horváth Katalint köszöntő könyv 369–71
- H. Tóth Tibor könyvismertetésének (A magyar nyelv kézikönyve) bírálata 497–8
- XX. század harmadik évtizedének magyar nyelve 352–7
- idegen nyelv hatása elleni védekezés 47–85
- időt és aspektust is jelölő predikátumok morfoszintaktikai szerkezete az ómagyar korban 426–30
- ige előtti többszörös fókusz a magyar mondatban 178–95
- igeidőrendszer változása a középmagyar korban 431–4
- igekötős ige a tagmondat jelentésszerkezetében 41–3
- igekötős ige jelentéstani bemutatása kognitív keretben 27–43
- írásjelhasználat 248–50
- írói szótárak 357
- japán nevek magyar helyesírása 308–11
- japán nevek, szavak latin betűs átírása 207–8, 305–11
- jelentésváltozás 91–3
- jen 202–12, 304–11
- Johannes von Grafing, a MünchEml. feltelezett lejegyzője 152–3
- József Attila tárgyias-intellektuális költészet 415–9
- jüan 206–7
- j* végű Árpád-kori tulajdonnevek 454–61
- Károly Sándor jelentéstana 130–6
- Kárpát-medencei magyar anyanyelvű kisebbségek anyanyelvhasználatának vizsgálata 105–13
- kaviár 278
- Keleti nevek magyar helyesírása 308–11
- kérdőszó és fókusz az ige előtt 182–8

- Kertész András, Cognitive Semantics and Scientific Knowledge 73–6
keserűgomba 341–4, 349
Keszler Borbála, Írásjeltan 248–50
két- és többnyelvűség kutatása 78–81, 250–2
Kiss Jenő előadása a Magyar Nyelvtudományi Társaság jubileumi ünnepségén 7–14
Kiss Lajos 253
kognitív nyelvészet 73–4, 90
kognitív szemantika 74–6
Kőrösi Csoma Társaság 19
köznyelvi szótárak 51–3
közszói szórványok 1476-os oklevélben 123–4
közvetett német tükörszavak a horvátban 445
kukorló 464
- latin betűs átírás a japánban 304–5
„latin hatás” az ómagyar igeidőrendszerben 430–1
lexikai fokozás, mérséklés 313–20
lexikai és összehasonlító fokozás és mérséklés 312–31
- magánhangzó-kapcsolatok fonológiája 282–313
magyar családnevek 475–8
magyar és finnugor jelentéstudomány 89–94
magyar jelentéstan 129–39
magyar közzavak 1476-os latin oklevélben 123–4
magyar mondat információs szerkezete 138
Magyar–német kézisztár. Ungarisch-deutsches Handwörterbuch 81–3
A magyar nyelv kézikönyve 232–43
Magyar Nyelv száz éve 385–405
A magyar nyelvtudomány kézikönyve sorozat 393
Magyar Nyelv szerkesztői 1905–2004. 403–5
Magyar Nyelvtudományi Társaság 7–14, 116–7
Magyar Nyelvtudományi Társaság centenáriumi ünnepségén elhangzott köszöntők 1–21
Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai-sorozat 387
- Magyar Nyelvtudományi Társaság Magyarantári tagozata 123
Magyar Nyelvtudományi Társaság Névteni tagozata 122–3
Magyar Nyelvtudományi Társaság 100. közgyűlése 113–6
Magyar Nyelvtudományi Társaság új tagozatai 122–3
magyar orientalisztika 19–20
magyar szaknyelvek 246–8
Magyar szaknyelvtörténeti tanulmányok 246–8
Magyar személynevek, magyar személynévtörténet 471–2
Magyar szólástár 96–103
második magánhangzó törlése hiátushelyzetben 286–98
második magánhangzó törlésével járó hiátusos esetek optimalitáselméleti elemzése 292–8
mássalhangzó-betoldás hiátus feloldására 288–91, 299
mecseknádasdi német nyelvhasználat 78–9
Medgyesi Pál munkássága 21–7
Medgyesi Pál részvétele a nyelvújításban 25–6
Medgyesi Pál szaknyelverteremtő tevékenysége 24–7
megkülönböztető purizmus 50
„...még onnét is eljutni túlra...” Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére 369–71
Melich János mint a Magyar Nyelv szerkesztője 392–5
mérséklő értelmű szókapcsolatok 316–9
„Mert lovastul az fát meg nem ehetik” 463–4
metafora kognitív elmélete 75–6
misszilisek nyelvhasználatra vonatkozó kifejezései 333–4
modularitás és pragmatika 443–5
mogoró 279
mondatjelentés magyar aspektusai 137–9
Müncheni emlék 147–78
MünchEml.-et tartalmazó kézirat 148–53
MünchEml. imádságai 158–70
MünchEml. nyelvmestere 160, 171–4
Műszaki értelmező szótár 379–80

- Natalija Nyikolajevna Kolpakova–Balázs József Attila, Magyar–oroszlal kised szótár 83–7
- német nyelv változatsztára 480–2
- német tükörfordítások a horvátban és a magyarban 436
- német tükörfordítások magyar összetett szavakként 437
- nemzeti romantika tükrözödése a család-névváltoztatások rendszerében 198–202
- nemzetközi magyar nyelvudományi kongresszusok 140–7
- népi gombaneveink 336–51
- névmagyarosítás 196–202
- névtani konferencia Kolonban 378–9
- nézetek a magyar nyelv rokonságáról 495–7
- nyelvcseré 252
- Nyelv és társadalom a rendszerváltáskori Magyarországon 352–7
- nyelvhasználati minősítések a középmagyar beszélt nyelvben 332–4
- nyelvi egység mint jelentésszerkezet és kompozítség szerkezet 28–31
- nyelvjárási főnévképzés 76–7
- nyelvsziget és nyelvjárássziget 407–13
- nyelvléírás-történeti észrevételek XVIII. századi román nyelvten alapján 65–73
- nyelvművelés témája A magyar nyelv kézikönyvében 242–3
- nyelvtörténet A magyar nyelv kézikönyvében 234–7
- nyelvtörténeti vizsgálatok forrásanyaga 90–1
- nyelvújítás és purizmus 46–51
- ómagyar igealakok funkciója 421–6
- ómagyar igeidök 421–6
- ómagyar igeidörendszer morfoszintaxisa 420–35
- operátorok sorrendje a magyar mondatban 137–8
- osztatlan testvérek 44–5
- összehasonlító és nem összehasonlító fokozás és mérséklés 320–9
- összehasonlító fokozás 313–5, 320–9
- összehasonlító tipológiai szempont a jelentéstanban 131–6
- Ötven szótag táblázata a japán nyelvben 304–5
- Pais Dezsö a Magyar Nyelv szerkesztöjé-ként 394–8
- Paládi-Kovács Attila, Tájak, népek, népcsoportok 491–4
- pannóniai szlávok nyelve 87–9
- partikulák (az ILVal.-ban) 70–1
- perék jegyzökönyveinek nyelvhasználatá 334
- poliszémia 136
- pozitív belső tulajdonságok, pozitív töltetű eszmei és vallási fogalmak magyarosított családnevekben 200–1
- Prágai Nyelvéször irodalmi nyelvi elemzései 21–2
- pragmatika 436–8
- pragmatika a kognitív nyelvészetben 440
- pragmatika és nyelvelmélet 439, 448
- pragmatika és nyelvten 439, 448
- pragmatika és nyelvtörténet 445–8
- pragmatika és szemantika 442–3
- prototipikus igekötös ige jelentésszerkezeté 31–6
- puszta 335–6
- Richards, Ronald O., The Pannonian Slavic Dialect of the Common Slavic Proto-Language: The View from Old Hungarian 87–9
- romániai magyar nyelv- és nyelvjárásszigetek 406–13
- Societas Uralo-Altaica 15–6
- svájci magyarok nyelvhasználatá 250–2
- szakmai hitelesség a magyar köznyelvi szótárakban 51–65
- szakmai szökincs a köznyelvi szótárakban 53–65
- Szathmári István 120–2, 487 | ~ munkássága 487–91 | ~, A szükebb és tágabb haza nyelve 487–91 | ~, Stiliztikai lexikon 366–9
- székelység szerepe a XI–XII. századi magyar országvédelemben 269–74
- szelektáló purizmus 48–50
- szemantika és a nyelvöldrajz kapcsolata 93
- szemantikai mezö tagolása 130–2
- személynevek 464–75
- szepe (gombanév) 346–7, 351

- zewuednekednek vylaga (JókK. 156–7)
219–20
- Szily-jutalom 394
- Szily Kálmán emlékezete (1838–1924.)
244–6
- Szily Kálmán | munkássága 244–6 | ~
nyelvészeti publikációi 246 | ~,
a Magyar Nyelv szerkesztője 386–93
- szólás- és közmondásszótár 96–103
- szomszédos országok magyar nyelvi kuta-
tóállomásai 105–13, 371–7
- szövegtagolás 248–50
- tájszógyűjtés 363–6
- tanú 279–80
- tárgyas-intellektuális stílus 414–9
- Tátrai Infanger, Nóra, *Der Sprachgebrauch
der Ungarn in der Schweiz* 250–2
- XVI. század eleji magyar nyelvemlék 147–
78
- XVI–XVIII. századi deverbális igeképzők
a Szótörténeti Tár anyagában 104–5
- XVIII. századi román nyelvtan (ILVal.)
65–73, 221–32
- XV. századi összeírások Szabolcs megyé-
ből 498–509
- (többszörös) kérdést és tagadott fókusz
tartalmazó mondatok válaszlehetősé-
gei 193–5
- török eredetű tükörszavaink 281
- török nyelv etimológiai kutatása 275–81
- török nyelvi etimológiai szótárak 275–9
- T. Szabó Csilla, A deverbális igeképzés
a XVI–XVIII. században az Erdélyi
magyar szótörténeti tár adatanyaga
alapján 104–5
- tudásszociológia 76
- tudományos fogalomalkotás szerepe
a kognitív szemantikában 74–6
- tulajdonnév 468–70
- tulajdonneveket helyettesítő szókapcsolatok
97–8
- tulajdonnevek köznevesülése 467
- tükörfordítások 436, 447
- új dialektológiai tárgyú hazai germanisztikai
kiadványok 76–81
- új elektronikus nyelvészeti folyóirat 498
- új germanisztikai nyelvészeti kiadványaink
76–81
- új magyar–oroszkisszótár 83–7
- ÚMTsz. szócikkeinek jelentésmagyarázata
431
- ÚMTsz. utalási rendszere 433
- valódi kétszeres tagadás 188–93
- Vámbéry török etimológiai szótára 275
- Variantenwörterbuch des Deutschen 480–2
- v-betoldás hiátusfeloldására 289–90
- Vörös Ferenc, Családnévkutatások Szlo-
vákiában 94–6
- vylagumtul* (ÓMS.) 219–20
- yen* szó és a *ye* latin írásos betűkép válto-
zásai J. C. Hepburn japán–angol
szótárában 208–10
- Zrínyi-kommentárok 461–3
- Zrínyi Miklós nyelvhasználata 358–63
- Zrínyi-szótár 357–63
- Zsirai Miklós 257–68 | ~, a nyelvmuvelő
264–5

KISS GABRIELLA

